

Diyarbakır:
Âlimler, Ârifler, Edîpler

ENSAR NEŞRİYAT TİC. A.Ş.

ISBN : 978-605-2174-77-7

Sertifika No: 17576

Kitabın Adı

Diyarbakır:
Âlimler, Ârifler, Edîpler

Yayın Yönetmeni

Hüseyin KADER
Adem SAYDAN

Editörler

İbrahim ÖZCOŞAR
Ali KARAKAŞ
Mustafa ÖZTÜRK
Ziya POLAT

Yayına Hazırlayan

Hüseyin KAHRAMAN

Kapak

Halil YILMAZ

Baskı-Cilt

Matsis Matbaa Hizmetleri San. ve Tic. Ltd. Şti.

Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No: 51 Sefaköy-İstanbul

Tel: 0212 624 21 11 pbx Faks: 0212 624 21 17

Sertifika No: 40421

1. Basım

Kasım 2018 / 1000 adet basılmıştır.

İletişim

Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.

Düğmeciler Mah. Karasüleyman Tekke Sok. No :7 Eyüpsultan / İstanbul

Tel: (0212) 491 19 03 - 04 Faks: (0212) 438 42 04

www.ensarneyriyat.com.tr siparis@ensarneyriyat.com.tr

Diyarbakır: Âlimler, Ârifler, Edîpler

Editörler

İbrahim ÖZCOŞAR

Ali KARAKAŞ

Mustafa ÖZTÜRK

Ziya POLAT

İstanbul, 2018

İÇİNDEKİLER

BİR İSLAM VE OSMANLI ŞEHİRİ OLARAK DİYARBAKIR/AMİD	13
İbrahim Özcoşar	
RÛMİYE ŞEYHİNİN (AZİZ MAHMÛD URMEVÎ) İDAMI MESELESİ	37
Feridun Bilgin	
“18 VE 19. YÜZYILDA DİYARBAKIR ŞER’İYE SİCİLLERİNDE YEREL YÖNETİM: İHTİSAB MÜESSESESİNİN İŞLEYİŞİ”	55
Orhan Canpolat	
19. YÜZYILDA DİYARBAKIR VİLAYETİ’NDE YAŞAYAN BAZI KÛRT AŞİRETLERİ: AŞİRET, DİN VE EŞKİYALIK MESELELERİ ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME.....	73
Fehminaz Çabuk	
DİYARBAKIR’DA ÇEÇEN MUHACİRLER VE SEBEP OLDUKLARI ASAYİŞ OLAYLARI	107
Erdal Taşbaş	
XIX. YÜZYIL SONUNDA KAFKAS MUHACİRLERİN DİYARBAKIR VE YÖRESİNE İSKÂNI	127
Ercüment Topuz Orhan Aşık	

**DİYARBAKIR VE ERZURUM ARASINDA GERÇEKLEŞEN
İLK ERMENİ ISLAHATLARI 1879 -1881: TARİHİ VE
KÜLTÜREL BİR ARAŞTIRMA 149**
Hoger Taher Tavfiq

**II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE DEVLET, AŞİRET VE
YEREL BÜROKRASI ÜÇGENİNDE BİR ŞEYH: ŞEYH HALİD 177**
Ekrem Akman

**CİZYE DEFTERLERİNE GÖRE 19. YÜZYIL ORTALARINDA
DİYARBAKIRDA YAŞAYAN GAYRİMÜSLİMLERİN
DEMOGRAFİK VE İKTİSADİ YAPISI ÜZERİNE BİR
DEĞERLENDİRME 203**
Kazım Kartal
Mustafa Ali Uysal

8 |

**YAKINÇAĞLARDA DİYARBAKIR'DA TARIM VE
HAYVANCILIK KONUSUNDA BAZI TESPİTLER 225**
İbrahim Yılmazçelik

**19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA
DİYARBEKİR'DE VEBA-İ BAKARÎ 263**
Sabri Mengirkaon

**İSTATİSTİKLERE GÖRE 1927 YILINDA
DİYARBAKIR'IN EKONOMİK YAPISININ DAĞILIMI 291**
Ahmet İlyas
Ebru Çoban

**DİYARBAKIR İPEKÇİLİĞİ ÜZERİNE
DEĞERLENDİRME (1850-1914)..... 305**
Hakan Asan

**OSMANLI SON DÖNEMİNDE KULP KAZASI'NIN
İDARİ, SOSYOKÜLTÜREL, İKTİSADİ VE EĞİTİM YAPISI 321**
Hatip Yıldız

DİYARBAKIR VİLAYET MATBAASI.....	343
Ünal Taşkın	
OSMANLI DEVLETİ DÖNEMİNDE DİYARBEKİR BELEDİYESİ.....	361
Şeyhmus Bingül	
PEYMAN GAZETESİ BAĞLAMINDA İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN DİYARBAKIR ŞUBESİNİN FAALİYETLERİ	385
Oktay Bozan	
1916 İLE 1923 YILLARI ARASINDA DİYARBAKIR'DA SİYASİ VE SOSYAL DEĞİŞİM.....	411
Karwan Waisy Salih	
EVLİYÂ ÇELEBİ VE ÂRİFÎ PAŞA'NIN SEYÂHATNÂMELERİNDE DİYARBAKIR'IN DEĞİŞİMİ ÜZERİNE MUKAYESELİ BİR İNCELEME	449
Şemseddin Bayram	
OSMANLI DÖNEMİ SEYAHATNAMESİNDE DİYARBAKIR'IN KENTSEL VE SOSYAL DURUMU	481
Saadi Osman Haruti	
GEZGİNLERİN OSMANLI DÖNEMİNDEKİ DİYARBAKIR MİMARİSİNE DAİR GÖZLEMLERİ.....	513
Ghassan al Jawadi	
BI ÇAVÊ ALÛSÎ AMÎD	531
Haşim Özdaş	
FRANSIZ SEYYAHLARIN GÖZÜYLE DİYARBAKIR'DA SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT	559
Hüseyin Yaşar	

**ANGLOZYONİST AJAN GERTRUDE BELL'İN KADRAJINDA
DİYARBAKIR DİYARBAKIR IN THE FRAME OF
ANGLOZIONIST AGENT GERTRUDE BELL 575**

**Hatice Palaz Erdemir
Halil Erdemir**

DİYARBAKIR KELDANİ KİLİSESİ'NİN DOĞUŞU 609
Ramazan Turgut

**BİRİNCİ DÖNEM TBMM'DE DİYARBEKİR
MİLLETVEKİLİ HACI ŞÜKRÜ (AYDINDAĞ) BEY'İN
SİYASİ FAALİYETLERİ (1920-1923) 623**
Volkan Payaşı

10 | **ELCEZİRE İSTİKLAL MAHKEMESİ'NİN 1923 YILI
DİYARBAKIR KARARLARI 655**
Kenan Demirel

**CUMHURİYET'İN İLK ON BEŞ YILINDA DİYARBAKIR'DA TESİS
EDİLEN SAĞLIK KURUMLARI VE FAALİYETLERİ 683**
Sadet Altay

TEK PARTİ DÖNEMİNDE DİYARBAKIR BELEDİYESİ 719
Ercan Çağlayan

**BİRİNCİ UMÛMÎ MÜFETTİŞLİK BÖLGESİ'NDE ASAYİŞSİZLİK VE
ASAYİŞİ SAĞLAMAFALİYETLERİ
(1927-1952)..... 751**
Ersoy Zengin

**İSMET İNÖNÜ'NÜN DİYARBAKIR GEZİLERİ VE BU
GEZİLERİN BASINDAKİ YANSIMALARI 773**
Metin Kopar

DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİNDE DİYARBAKIR'DA GENEL SEÇİMLER VE YANSIMALARI.....	787
Mehmet Pınar Cevdet Teke	
DİYARBAKIR GAZETESİNDE DEMOKRAT PARTİ ALGISI (1950-1960)	803
Yunus Özduğun	
1980 SONRASINDA DİYARBAKIR SEÇMEN TERCİHLERİNDE ÖNE ÇIKAN SİYASAL TERCİHLER	819
Devrim Ertürk	

BİR İSLAM VE OSMANLI ŞEHİRİ OLARAK DİYARBAKIR/AMİD

İbrahim Özcoşar
Mardin Artuklu Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi

Özet

Bu çalışmada Diyarbakır/Amid, İslam şehri ve bir uzantısı olarak Osmanlı şehri kavramları çerçevesinde incelenmiştir. Makalenin temel sorunsalı İslam şehri kavramına dair, kaba oryantalist yaklaşımlardan kurtulmuş özgün bir yaklaşımın Amid şehri bağlamında örneklenip örneklenemeyeceğidir.

Bu bağlamda Amid, üç açıdan değerlendirilmiştir: Şehir-şehirli ve siyasi bilinç, şehrin hukuku, İslam şehrinin sakinleri ve farklılıklar. Şehrin siyasi bilinci 16. yüzyıl ile 19 ve 20. yüzyıllardaki bazı gelişmeler üzerinden açıklanmıştır. Şehrin hukuki yapısı, özellikle Amid mahkeme kayıtlarının sunduğu veriler ışığında değerlendirilmiştir. Şehirdeki etno-dinsel farklılıklar ile şehrin homojen olmayan sosyal yapısı açıklanmıştır.

Çalışmada “Amid” İslam şehri kavramının içine alınabilecek şehir tiplerinden sadece biri olarak değerlendirilmiştir. Oryantalist yaklaşımın siyasi bilinç, hukuk ve belediye gibi kurumsal yapılardan yoksunlukla itham ettiği ve çerçevesini kendisinin belirlediği “İslam Şehri” tipi karşısında Amid’in hem siyasi bilince, hem hukuka hem de belediye işlevine sahip kurumsal bir yapıya sahip olduğu tarihi veriler ışığında açıklanmıştır.

DIYARBAKIR/AMID AS AN ISLAMIC AND OTTOMAN CITY

Abstract

This study deals with Diyarbakir/Amid within the framework of the concepts of Islamic city and the Ottoman city as an extension. The main problematic of the article is that a unique approach, getting rid of rough orientalist approach, to the concept of the Islamic city whether can be exemplified in the context of the city of Amid.

14 |

In this context, Amide is evaluated in three respects: City-urban and political consciousness, municipal law, inhabitants of Islamic city and differences. The political consciousness of the city is explained through some developments between the 16th century and the 19th and 20th centuries. The legal structure of the city is evaluated in the light of the data provided especially by Amid court records. Ethno-religious differences in the city and the inhomogeneous social structure of the city are explained.

This study considers Amid as only one of the city types that can be included in the concept of Islamic city. In the face of the type of “Islamic City” which the orientalist approach accuses of lack of institutional structures such as political consciousness, law and municipality, and determines its framework, it is explained in the light of historical data that Amid has an institutional structure with both political consciousness, law and municipal function.

Giriş

Bu çalışmada, İslam şehri ve bir uzantısı olarak Osmanlı şehri kavramları çerçevesinde Osmanlı döneminde Diyarbakır Eyaletinin paşa şehri olan Amid incelenecektir. Genel anlamda Diyarbakır/Amid örneğinde, İslam şehri kavramsallaştırmasına soyuttan somuta, teoriden pratiğe bir içerik kazandırılmaya çalışılacaktır. Makalenin temel sorunsalı İslam şehri kavramına dair, kaba oryantalist yaklaşımlardan kurtulmuş özgün bir yaklaşımın Amid şehri bağlamında örneklenip örneklenemeyeceğidir.

Batı şehri referans gösterilerek yapılan araştırmaların İslam şehirlerini anakronik düzleme çektiğini, bu açıdan çoğu zaman aslında araştırılan şehrin kendisinden değil de akademik zihnin belli baskılanmalar altında ürettiği bir şehir tahayyülünden bahsedildiğini söyleyerek başlayalım. Bu tahayyülün en önemli sebebi, bir altın oran arayışı etrafında şekillenen Yunan düşüncesinin modernleşme anlayışıyla tekrar hortlamasının bir yansıması olarak, tek tipçi- homojen şehir teorileri çerçevesinde şehir tipleri oluşturulmasıydı. Pluralist tanı anlayışının ironik bir şekilde dünyayı tek bir şekilde dizayn etme çabasında inananlar ortaya çıkarması, bu tek tip şehir tahayyülünün en önemli sebebi olarak görülebilir.

İslam'ın çöle ait olduğu fikrini takıntı haline getirmiş romantik oryantalist yaklaşım, İslam şehirlerinin salt birer yığın olduğunu, Klasik Antikite ve Ortaçağ Avrupa'sındaki örnekleri gibi kendilerini gerçek şehirli yapılar haline getirecek siyaset öz bilincinden ve belediye kurumlarından yoksun olduğunu ileri sürer.¹ Ama Amid gibi, aşağıda detayları açıklanacağı üzere, belli dönemlerde özgün ve özgür bir şehir olma iradesini ortaya koymuş ve bu bağlamda "İslam şehri"ne dair yeni tanımlamalara öncülük ve örneklik edebilecek birçok efsane şehirden bahsedebiliriz: Kurtuba, Kahire, Bağdat, Halep, İsfahan, Semerkand bunlardan bazılarıdır. Bunun için öncelikle, şehir teorilerine dair modern baskılamalardan kurtulmak ve bu baskılamaları aşacak bir yaklaşımı yakalamış olmak gerekir. Bu da Engels, Weber, Ry-

¹ R. Stephen Humphries, İslam Tarih Metodolojisi, Bir Sosyal Tarih Uygulaması, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2004, 281.

kwert veya Simmel'in Batı şehrini açıklama çabalarının yanına Amid ve yukarıda saydığımız şehirleri vb. açıklayabilecek bir teori ortaya koyma gibi oldukça zor bir çabayı gerektirir ki her şeyden önce yaşadığımız Batı dışı coğrafyanın içinde bulunduğu tarihi süreç, bu tür teorilerin önündeki en büyük engel olarak durmaktadır.

Batı şehri karşısına bir İslam şehri kavramını yerleştirmenin ve kendi şehirlerimizi bu kavram üzerinden açıklama çabasının yeni olmadığını biliyoruz. Sık yapılan bu denemeler çoğu zaman oryantalist karşıtı bir söyleme rağmen, yöntem bilim ve kavramsal çerçeve bağlamında oryantalizme sıkı sıkıya bağlı, kuru bir ispat çabasında çalışmalar olmuştur. Bu tür çalışmalar genellikle, İslam şehri kavramının farklı hatta romantik bir iddia olarak üstün olduğunu iddia ederken Batı şehrine benzetmekten öteye de geçememişlerdir. İ. Tekeli, bu çalışmaların önemli bir çıkmazını da şöyle tanımlar: *"Bu yaklaşımda da İslam değişmez öğeleri olan bir yaşam kültürü olarak ele alınmakta, bu kültürün kenti değişik bakımlardan belirlediği varsayılmaktadır."*²

Bu çalışmada İslam'ı değişmez öğeler bütünü olarak değil de, değişime çerçeve çizen bir zihin olarak değerlendirdiğimizi belirtmek gerekiyor. Yine Tekeli'nin belirttiği gibi şehrin İslam şehri vasfını kazandığı geçiş süreci içinde yaşanan değişimler karşısında nelerin değişmediğini ve değiştiği görülenlerin de kültürün değişmeyen özüyle nasıl bir ilişkisi olduğunu göstermek İslam şehri kavramsallaştırmasının tutarlılığı açısından önem taşıyor. Raymond'un, Endonezya'dan Fas'a kadar uzanan İslam dünyası içinde tarihi ve kültürel gelenekleri, iklim özellikleri büyük farklılıklar gösteren ülkelerdeki şehirleri tanımlamak için "İslami" kavramına başvurmayı saçmalık olarak tanımlaması da belki bu noktada haklı görülebilecek bir yaklaşım olabilir.³ Bu çalışmada, biraz daha geç tarihlere, Osmanlı dönemine yoğunlaşacağı için bu sorunu tartışma imkânımız olmasa da bu soru(n)un genellikle mekânsal formlar üzerinden cevaplanmaya çalışılmasının doğru bir yaklaşım olmadığını aksine İslam'ın mevcut mekânsal formları değiştirmek yerine kendi zihin çerçevesinde kullanmayı tercih ettiğini ve bu bağlamda İslam şehri kavramının bu "zihin" çerçevesinde yeniden yorumlanması gerektiğini ileri sürüyoruz. Bunu söylerken İslam'ın şehir tasavvu-

2 İlhan Tekeli, Birlikte Yazılan ve Öğrenilen tarihe Doğru, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007, 225.

3 André Raymond, Osmanlı Döneminde Arap Kentleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, xvi.

runun veya Müslümanların şehir tasarımının mekândan bağımsız olduğunu söylemiyorum tam aksine İslam düşüncesinde şehir tasavvurunun bir zihin, zaman, zemin denkleminde oluştuğunun altını çizmeye çalışıyorum. Modern dönem ve sonrasında zihinsel bir baskılamanın ortaya çıkardığı İslam şehri teorilerinin aksine, şehir tasavvurunun geleneksel ve özgün bir boyutu da vardır. Buna dair en önemli örnek daha 10. yüzyılda şehri tıpkı âlem ve insan gibi tabii bir varlık olarak tanımlayıp, insanın iradi yatkinlikleri gibi şehrin de iradi bir yapıya sahip olduğundan bahseden Farabi'dir.⁴ Farabi'nin bu tanımlaması modern şehir tanımlamalarının aksine şehirlerin kendilerine has iradi yatkinlikleri çerçevesinde özgün biraz daha cesur bir söylemle biricik oldukları şeklinde bir yaklaşımı barındırıyor.

Tüm bu yaklaşımlar çerçevesinde, bir İslam/Osmanlı şehri olarak Amid'i, sonradan yapılacak daha geniş çalışmalara giriş olabilecek bir yaklaşımla üç açıdan değerlendireceğiz: Şehir-şehirli ve siyasi bilinç, şehrin hukuku, İslam şehrinin sakinleri ve farklılıklar.

Şehir-Şehirli ve Siyasi Bilinç

İslam şehri kavramına yönelik başlıca eleştirinin siyasi bilinçten yoksunluk olduğuna yukarıda değinmiştik. Açıkçası, Türkiye'deki şehir araştırmaları özellikle de Osmanlı dönemini konu edinenler bu iddiayı destekleyecek bir şehir tablosu çizerler. Bu çalışmalarda genel olarak şehirler tüm iradi özelliklerinden soyutlanıp, oldukça sıkı ve tutucu bürokratik bir yapının ürünü olarak sunuldu⁵.

Osmanlı dönemi şehir-devlet ilişkisini özne-nesne bağlamlarına, ikiliden birini özne diğerini nesne olarak konumlandırmak gibi, hapsedmeden incelemek özgün sonuçlar doğuracaktır. Yönetimi sadece devletin yapıp ettikleri veya yapamadıkları üzerinden okuma çabasının ortaya çıkardığı tablo yanıltıcı olabilir. Elbette tersi bir önermeyle, şehri tamamen bağımsız bir yapı olarak değerlendirmek de aynı sonucu doğuracaktır. “Yönetim ve siyaset” gibi nerdeyse bütünüyle devlet aygıtıyla özdeşleştirilen bir konuda,

4 Fatih Toktaş, “Fârâbî'nin Kitâbü'l-Mille Adlı Eserinin Takdim ve Çevirisi”, *Dîvân*, sayı: 1, 2002, 247-273

5 Osmanlı şehirleriyle ilgili şu tespit, bu yaklaşımın bir yansıması olarak kabul edilebilir: “Bir ortaçağ imparatorluğu olan Osmanlı İmparatorluğu'nda, şehirlerin kuruluşu ve mevcut şehirlerin gelişmesi, bütünüyle devletin ihtiyaçları doğrultusunda takip ettiği politikalar tarafından belirlenmiş, bu suretle kurulan ve geliştirilen şehirlere, devlet tarafından idari, kültürel, ekonomik ve askeri fonksiyonlar yüklenmiştir. Osmanlı şehirlerinin ne tür bir hayat süreceğini, bu fonksiyonlar büyük ölçüde belirlemiştir.” Fatma Acun, “Osmanlı Şehirlerinde Devlet ve Sivil Toplum”, *Sivil Toplum* 3(10), 2005, 51.

devlet-şehir ikilisinin ilişki düzeyini açıklamak daha baştan itibaren devleti ön plana çıkararak savrulmalara sebep olabilmektedir. Merkezi iktidar mekanizmalarına dâhil olmanın, şehri herhangi bir alanda iradeden yoksun bir nesneye dönüştürme imkânı/ihtimali “şehir(ler)in doğasıyla” çelişmektedir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Farabi 10. yüzyılda şehrin iradesinden bahsederken bunu vurguluyor olmalıdır.

Humphreys, şehrin iradesini farklı bir yolla açıklar: “... şehirlerin İslam toplumunda oynadığı hayatî rolü görmezden gelemeyiz. Onlar bu toplumun (kültürel, ekonomik, toplumsal ya da siyasi) elitlerinin ikamet ettiği yer, yönetim merkezleri ve hatta kırsal bölgelerdeki ticaret ve yatırımın bile bağlantı noktasıydı. Şehir kültürü genellikle köy ve step yaşam tarzlarından uzak olmasına rağmen, şehirli olmayan kültürel kalıpların onlar aracılığıyla değerlendirildiği ve meşruiyet kazandığı normları sağlamaktaydı.”⁶

18 | Bu bağlamda Amid’in özgün bir siyasi iradesinden bahsedebilir miyiz? Osmanlı dönemiyle sınırlı bir zaman diliminde, bu iradeyi ortaya koyan örnekler verebilmek bu çalışmanın başlıca iddialarındandır. İki örnek bu iradenin farklı zamanlarda tecellisi olarak sunulacaktır. 16. yüzyılda şehrin Osmanlı hâkimiyetine girmesi süreci ve 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında şehir eşrafının Osmanlı genelindeki siyasi gelişmelerde etkin ve belirleyici bir taraf olması süreci.

Klasik anlatılar içinde Amid’in Osmanlı hâkimiyetine girmesi, Osmanlı Devleti’nin tek taraflı iradesinin sonucu olarak değerlendirilir. Ancak kaynaklar, Osmanlı hâkimiyetinin nerdeyse şehir eşrafının zorlamalarıyla olduğunu göstermektedir.

Amid’de Osmanlı hâkimiyeti, oldukça baskıcı bir Safevi iktidarı karşısında bölgedeki Kürt emir(lik)lerinin ve şehir eşrafının Osmanlı ile ittifakları sonrasında gerçekleşti. Kürtlerin Osmanlı’ya bölgedeki desteği o kadar güçlüydü ki, Safevilerin bazıları, Yavuz Sultan Selim’in İran seferinin Kürt emirlerinin çağrısı üzerine gerçekleştiğine inanmaktaydılar⁷. Bununla birlikte Yavuz Sultan Selim, Şah İsmail’e karşı kazandığı zaferden sonra Amid ve çevresini doğrudan Osmanlı hâkimiyetine almak hususunda çok acele etmemiştir. Çaldıran Savaşı (1514) öncesinde Safevilerin bölgedeki yönetim merkezi olan şehir, bu savaşta Safevi valisi Ustaclu Muhammed

6 Humphreys, 281.

7 İdris-i Bidlîsî, Selim Şah-nâme, haz. Hicabi Kırlangıç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, 261.

Han'ın ölmesi üzerine, Safevi askerlerini kovarak Osmanlı Devleti'ne tabii olduklarının ilan etti. Bunun üzerine şehir, Safevi valilerinden Karahan tarafından kuşatıldı. Kaynaklardan anlaşıldığına göre, şehir halkı bir yılı aşkın bir süre Osmanlı yardımı gelmeden eşraftan Ahmed Çelebi'nin liderliği, İdris-i Bidlisî'nin yönlendirmeleri ve yerel güçlerin desteğiyle Safevilere karşı direndi⁸.

Kuşkusuz bu direniş, şehrin siyasi iradesinin bir yansımasıydı. Amidlilerin Osmanlı taraftarı bir tutum takınmasında mezhep farklılığı önemli bir sebepti. Ancak tek sebep olduğu söylenemez. Aslında şehir, iktidarlar/hanedanlar/imparatorluklar arası savaflara oldukça alışkındı ve bu konuda tarihî bir tecrübeye sahipti. Bu tecrübe kendilerini şehrin sahibi olarak gören eşrafa şehrin güvenliğini sağlayabilecek stratejiler geliştirme yeteneği kazandırmıştı. Eşraf, Safevilere karşı Osmanlı yanlısı bir siyaset takip ederken bu yeteneği kullanıyordu. Öncelikle, Safeviler eşrafın şehirdeki etkinliğini devam ettirmesine izin vermemişler ve baskıcı bir politika izlemişlerdi. Aynı zamanda Çaldıran Savaşı, sonrası Osmanlı Devleti'nin gücünün anlaşılması da Osmanlı yanlısı siyasetin önemli sebepleri arasındaydı. Şüphesiz, eşraf siyasi göstergeleri okuyabilecek tecrübeye sahipti ve Safevilere karşı çıkarken tüm göstergeler Osmanlı Devleti'nin daha güçlü olduğunu işaret ediyordu.

Şehrin, Osmanlı taraftarı bir siyaset izleyip Safevi kuşatmasına bir yılı aşkın süre dayanmasına rağmen, Dulkadiroğulları ile ilgilenen Yavuz Sultan Selim şehre yardım göndermemişti⁹. Amid halkının ve İdris-i Bidlisî'nin ısrarlı talepleri karşısında Yavuz Sultan Selim tarafından Dergâh-ı âlî müteferrikalarından Diyarbakirli Yiğid Ahmed bir miktar askerle şehre yardım için gönderildi¹⁰. Muhtemelen Safevi kuşatmasına karşı büyük bir direnç gösteren şehir halkının hem direniş gücünü sürekli kılmak hem de henüz askeri yardım yapamayacak Osmanlı Devleti'nin şehre sembolik de olsa desteğini göstermek üzere böyle bir isim tercih edilmişti.

Diyarbakir eşrafının, İdris-i Bidlisî aracılığıyla ısrarla yardım talebi karşısında Yavuz Sultan Selim tarafından, Diyarbakir'e destek olmak ve bölgeyi Osmanlı hâkimiyetine katmak için Bıyıklı Mehmed Paşa'yı görev-

8 Bidlisî, 279; Hoca Sâdeddin, Tâcû't-tevârih, İstanbul 1280, c.II, 299-303; Nejat Göyünç, "Diyarbakır" maddesi, DİA, 1994, c. 9, 466.

9 Bidlisî, 255; Hoca Sâdeddin, 303 vd.

10 Bk; Ahmet Kankal, "Diyarbakir'in Osmanlı'ya İlhakında Emeği Geçenlerden Biri: Yiğit Ahmed", Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakir Sempozyum Bildirileri, Diyarbakır 2004, s. 611-615.

lendirildi. Bu gelişmenin ardından, Osmanlı ordusunun yola çıktığı ve bölgedeki Kürt emirlerinin askerleriyle orduya katılma hazırlığı içinde olduğu haberini alan Safevi valisi Karahan kuşatmayı kaldırarak geri çekilmek zorunda kaldı. Nihayet şehir Eylül 1515'te Osmanlı hâkimiyetine girdi. Bu gelişmeler, Amid'in Osmanlı hâkimiyetine girişinde eşrafın ve şehir halkının iradesinin başat rol oynadığını göstermektedir.

Tüm bu süreç şehrin siyasi bir bilinç ve iradeye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Osmanlı hâkimiyetinde şehrin bir eyalet merkezi olarak paşa sancağı statüsü elde etmesi, merkezi otoritenin denetiminde şehrin ve şehirlinin iradesini zayıflatan bir unsur olarak düşünülse de, gelişmeler bu zayıflamanın çok derin olmadığını göstermektedir. Burada değinmemiz gereken önemli bir husus da, şehrin siyasi bilinç ve iradesini devam ettirmesinin, Osmanlı uygulamalarından tamamen bağımsız olmadığıdır. Merkezi yönü ne kadar ağır basarsa bassın, Osmanlı gibi farklılıkların birlikteliği üzerine inşa edilmiş siyasi yapıların tebaasıyla ilişki kurma şekilleri, yönetim alanını da içine alan bir toleransı zorunlu kılmaktaydı. Bu denklemin ortaya çıkardığı Osmanlı şehir tipini Faroqhi şöyle tanımlamaktadır: *“Bir uçta ‘özerklikten’ diğer uçta ‘bağımlılığa’ kadar uzanan bir yelpaze içinde, ortalarda bir yerde duran Osmanlı taşra kentleri ‘yarı-bağımlı’ olarak tarif edilebilir. İlkçağ Akdeniz kentini, Avrupa Ortaçağı’nın özerk kentini ve yeni ve yakınçağların teritoryal hükümdarlarının egemenlik alanı içinde yer alan ‘tabi kent’i kapsayan bir kategoriler sistemi içinde Osmanlı kentleri üçüncü kategoriye girer. Ancak erken modern Avrupa kentleri tabiiyet altına girmeleri sonrasında bile, siyasal manevralar yapma kabiliyetlerini bir miktar korudular; aynı şey Osmanlı kentleri için de geçerlidir.”*¹¹

Bu yarı-bağımlılık halinin, Osmanlı Devleti ile şehre hangi açılardan yaklaşıldığına, zamana ve mekâna göre oldukça farklı ölçülerde olduğunun altını çizmek gerekecektir. Yarı-bağımlılık bağlamında, devlet-şehir etkileşiminin ortaya çıkardığı iktidar alanları içinde bir paylaşımın söz etmek mümkündür. Bu paylaşımın devlet bürokratik bir zemin içinde yazılı ve aşikâr iktidar alanlarının karşısında şehrin belli bir tarihi arkaplana ve geleceğe sahip, devletin bürokratik yapısı içinde kendini gizleyen, bu gizliliğe rağmen hep bilinen ve göz yumulan, bazen alan açılan bir yerel iktidar ağından bahsetmek mümkündür. Burada devletin rolüne de gerçekçi yaklaşmak gerekir ki; aşırı anlam yüklenmiş bir merkezilik üzerinden çevreye her şeyi

11 Suraiya Faroqhi, “Krizler ve Değişim”. Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914 Cilt 2. Halil İnalcık-Donald Quatert (Ed.) Eren Yayınları, İstanbul, 2004, 700.

dayatan devlet profili, özellikle uygulamalarda, Osmanlı gerçekliği ile çok uyuşmaz.

İkinci örnek 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında Türk ve Kürt milliyetçiliklerinin ortaya çıkmasında Amid'in eşrafının oynadığı rol üzerinden aslında şehrin modern formlarda da siyasi bilinç ve iradesini gösterecektir.

Ermeni olayları ve Hamidiye Alayları karşısında Diyarbakır eşrafının tutumu, 19.yüzyılın sonlarından itibaren eşrafın klasik tutum ve konumlanışında önemli değişiklikler olduğunu göstermektedir. Asıl itibarıyla yerel kaygı, beklenti, rant vs.den kaynaklanan eşrafın politik tutumu ve konumu bu süreçte ülke çapındaki (*ya da merkezindeki*) siyasete eklenerek sadece yerel olmaktan çıkmış ve klasik formları aşarak modern formlara bürünmüştür. Bu gelişmelerde yüzyılın sonlarında Osmanlı'nın ilk örgütlü modern muhalefet hareketlerinin ortaya çıkması ve II. Abdulhamid'in izlediği siyaset önemli rol oynamıştır. II. Abdulhamid karşıtı olarak hareket eden İttihat ve Terakki Cemiyeti/İTC (*ya da başka isimlerle öncülleri*) en önemli müttefikleri eşraf oldu. Bu süreçte eşraf hem İTC hem de şehir yaşamında sık sık karşı karşıya geldiği misyonerler/konsoloslar ve bunların etkisiyle modernlikle tanışmış gayrimüslimler aracılığıyla batıyla, batılı düşünce, strateji vs. ile karşılaştı. Tüm bu gelişmeler eşrafa "*modernleşmenin*" kapılarını araladı.

Diyarbakır'de eşrafın modernleşme sürecinde yaşadığı değişime en önemli örnek, aslında, Hamidiye Alayları gibi eşrafın bölgedeki gücünü önemli ölçüde azaltan uygulamalar sebebiyle II. Abdulhamid'e yapılan muhalefetin zamanla ideolojik bir içerik kazanarak modern formda sürdürülmesidir. Bu ideolojik içeriğin temsilcisi ise ideolog yönü Amid'i aşır İTC'yi hatta Mustafa Kemal ve Cumhuriyet Türkiye'sinin kurucu ekibinin önemli kısmını etkileyen Ziya Gökalp'tır. 1876'da Amid'de doğan Ziya Gökalp'in hayat hikâyesi, Diyarbakır'ın etkili eşraf ailelerinden olması ve ailece yaşadıklarının ideolog yönünü büyük ölçüde etkilediğini göstermektedir. İTC'yi 1894-1895'te görev gereği Diyarbakır'de bulunan Abdullah Cevdet aracılığıyla tanıdı¹². Ancak onu, İTC düşüncesine yönlendiren sadece Abdullah Cevdet ile tanışmış olması değildi. Ailesinin ve aile çevresinin Mili Aşireti reisi aynı zamanda Hamidiye Alayları Genel Kumandanı İbrahim Paşa ile

12 Bk., E.B. Şapolyon, Ziya Gökalp: İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi, İ. Berkalp Kitabevi, İstanbul 1943, s. 28-29; M.Nihat Gökalp, "Ağabeyim Ziya Gökalp'in Hayatı", Ziya Gökalp, c. 2, sayı: 6, Ocak-Nisan 1977, s. 173.

bazı sorunlar yaşamış olması, Abdulhamid'in atadığı valilerin Diyarbekir'deki uygulamaları Ziya Gökalp'i daha küçüklüğünden itibaren II. Abdulhamid karşıtı bir konuma itmişti. Yine aile anılarında anlatılan Ermenilerle ilgili bazı olaylar kendisinin ve ailesinin Ermeni olaylarında aktif rol almasının arka planındaki sebepleri açığa çıkarmaktadır. İTC ile tanışması ondaki muhalifliğin sadece teorik boyutunun oluşmasını sağlamış gibidir. Bu teorik boyut sadece Ziya Gökalp'i değil eşraf ailelerine mensup birçok genci etkilemiş görünmektedir¹³. Kısacası eşraf, karşılaştığı modernleşme serüveninde de, sadece merkez(ler)in etkisinde kalmamış, süreçte aktif bir rol olarak etkin olmaya çalışmıştır.

Bir başka örnek, Amid eşrafının önemli ailelerinden ve Osmanlı idaresindeki şehirde etkin olan Cemilpaşazade ailesinden bazı isimlerin zaman içinde Kürt milliyetçiliğinin önemli isimler haline gelmesi başka bir örnek olarak sunulabilir¹⁴. Bunlardan biri olan Kadri Cemilpaşazade, eğitim için gittiği İstanbul'da Hevi Derneği'nin kuruluşunda yer alır. 1. Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunda görev alır. Mondoros Ateşkesinden sonra Amid'e dönen ve şehirde faaliyet gösteren birçok Kürt cemiyeti ile irtibatlı olan Kadri Cemilpaşazade, Cumhuriyetin kurulmasının ardından da bu faaliyetlere devam eder. 1925 Şeyh Said olaylarından sonra Suriye'ye gitmek zorunda kalan Kadri Cemilpaşazade yaptığı faaliyetlerle Kürt milliyetçiliğinin önemli isimlerinden biri haline gelir¹⁵.

Ziya Gökalp ve Kadri Cemilpaşazade örnekleri Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde geniş kitleleri etkileyecek siyasi bilincin şehirde etkili olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Şehrin Hukuku

İslam –Osmanlı uygulamalarında şehrin “kaza” özelliği daha baştan hukuki bir yapılanma olmasını zorunlu kılar. Daha açık bir ifadeyle şehir olmanın şartlarından biri de kadı ve mahkemeye (mahkeme binası değil) sahip olmaktır. Şehir bu yönüyle hukukî bir birimdir. Burada önemli bir

13 Bkz. İbrahim Özcoşar, “Şehir ve Eşraf: Osmanlı Diyarbekir’inde Eşraf”, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, C. 14, S. 53, Bahar 2015; İbrahim Özcoşar, “Town and Tribe: The Conflict between Aşiret (Tribe) and Eşraf (Nobility) in Ottoman Diyarbekir (1891-1909)”, R.Efe, N.Sam, R.Sam, E.Spiriajevas, E. Galay (eds), Cities Globalizing World and Turkey: A Theoretical and Empirical Perspective, St. Kliment Ohridski University Press, Sofia 2014, 44-60.

14 Cemilpaşa ailesi için bkz., Cemalettin Canlı ve Halil İbrahim Uçak, Hattın Dört Yanında Cemilpaşazadeler, Dipnot Yayınları, Ankara 2012.

15 Bkz. Zinnar Silopi, Doza Kürdistan, Avesta Yayınları, İstanbul, 2014; Malmîsanij, Diyarbekir’de Kürt Ulusçuluğu (1900-1920), Vate yayınları, İstanbul, 2010.

hususun altını çizmek gerekir, İslam hukuku veya doğru ifadesiyle “fıkıhın”, bizim bugün kullandığımız hukuk kavramını aşan bir yönü vardır. Fıkıh, sadece kişisel haller, akitler, cezai fiilleri kapsamaz aynı zamanda ibadet ve ahlakı da kapsar. Bu yönüyle fıkıh, somut hukukî sonuçları olan eylemlerle, sonuçlarının sadece Allah tarafından değerlendirileceği eylemler arasında ayırım yapmaz. Bu sebeple de çoğu oryantalist tarafından İslam hukuku haklar, yükümlülükler ve muhakeme kuralları bütünü olarak değil salt bir dini yöneliş olarak görüldü ve küçümsendi¹⁶. Ama bu küçümsemeye karşın fıkıh sadece şehir hayatında değil oldukça geniş alanlarda olabildiğince derinlikli hatta bazen sadece entelektüel veya felsefî varsayımlara dayalı bir literatür oluşturdu.

Oryantalist yaklaşımda Ortaçağ İslam şehirleri hukuki bir yapı olarak bile kabul edilmez, baştan beri eleştirdiğimiz bu yaklaşımda eleştirdiğimiz şeriatın şehir hayatının gerçek işleyişi hakkında hiçbir şey söyleyemeyeceğini varsayar¹⁷. Oysa Osmanlı mahkeme kayıtları tam tersi bir iddiayı destekleyecek güçlü veriler sunar.

Şehir hayatında kadı ve mahkemedeki diğer memurlardan oluşan mekanizma, hukukun uygulanması konusunda sıkı takipçilerdi. Adli olaylardan oldukça mahrem aile içi konulara kadar birçok hususta başvurulara göre yargılama yapıp karar veren mahkeme aynı zamanda şehrin beledi işlerinin de takipçisiydi. Üstelik beledi işlerle ilgili alanlara dışardan bir talep ve başvuru olmadan müdahil olabiliyordu. Bu somut müdahaleler ve kararların detayları şehrin sorunları ve şehircilik konusunda son derece ampirik, ama aynı oranda şeffaf ve uyumlu bir öğreti bulunduğunu göstermektedir. Mesele, yeni yapılan bir inşaatın yolu engelleyip engellemediği, komşuların ışık ve manzara hakkına tecavüz edip etmediği, bitişik evler için tehlike oluşturup oluşturmadığı binaların yapıldığı sokağın insanların ve taşıtların (deve, at vs.) kolaylıkla geçebileceği genişlikte olup olmadığı veya bir işyerinin yaptığı gürültüyle çevresini rahatsız edip etmediği gibi hususlar genellikle kadı tarafından kontrol ediliyordu¹⁸.

Amid mahkeme kayıtları, oldukça detaylı verilere sahip bir külliyat olarak günümüze ulaşmıştır ve yukarıda söylediklerimizi fazlasıyla destekleyen veriler sunmaktadır. Bu belgelerin bir proje dahilinde transkripsiyon edilip, yayınlanması araştırmacılara şehir tarihi açısından önemli fırsatlar

16 Humphryes, 257.

17 Humphryes, 284

18 Raymond, 82.

sunmaktadır¹⁹. Proje kapsamında yayınlanan Amid Mahkeme kayıtlarından, yukarıda bahsedilenlere örnek olabilecek bazı kayıtlar sunacağız.

Şehrin temiz su ihtiyacını karşılayan su yollarının kullanımı ve evlere taşınması meselesi kamuyu ilgilendiren bir olay olarak mutlaka kontrol edilmesi gereken bir durumdu ve buna dair ihlallerde hukuk sistemi devreye girerdi. 1825 yılına ait bir mahkeme kaydı Abdulhay Ağazade Seyyid İbrahim'in Hamravat ve Ulu Cami'nin suyunda evine icra ettirmesiyle ilgili bir kaydı içermektedir.

“Medîne-i Âmide’de vâki’ Na ‘Içeci Mescidi Mütevellisi Esad Efendib. Halil Efendi meclis-i şer’i enverde işbu bâ’isü’l-kitâb Abdulhay Ağazâde es-Seyyid İbrahim Beyefendimahzarında üzerine da’va tadîr-i müdde’âsında mütevellisi olduğum mescid-i mezbûr evkafından mescid-i mezbûr maksemine cereyân eden âb-ı Hamravat’dan on beş masura suyu olup mumaileyh hilaf-ı şer’ -i şerif ab-ı mezbur malımdır diyerek medine-i mezbûrede vaki’ Cami’-i kebir’in beyaz suyu ile istibdal ve beyaz suyunu hanesine icra ettirmekle. mucbe-i şer’i icra olunmak bi’t-tevliye matlubumdur dedikde gibbe’s-sual mumaileyh İbrahim Bey cevabında mescid-i mezbur makseminde beş masura ab-ı Hamravat’dan suyum olup ceddinden babama ve babam müteveffa Abdülhay Ağa’dan bi’l-irsi’ş-şer’i bana intikal ve seksen seneden mütevaciz ceddim ve babam ve ben mülkiyet üzere mutasarrıf iken tarih-i kitabdan on sene mukaddem Cami’-i kebir suyu ile istibdal etmişim deyü defe tasaddisi cemm-i gafır ve cem’-i kesir ile ba’de’l-isbat mucbeince salifü’z-zikr beş masura ab-ı Hamravat mumaileyh İbrahim Bey’in mülk-i mevrûsu olduğuna gibbe’l-hükm müdde’i-i merküm bi-vech-i şer’i mu’arazadan men’olunduğu hıfzan li’l-makal ma vaka’a bi’t-taleb ketb olundu. Hurrîre fî evasıtı Rebi’ ilahir sene ibda ve erba ‘in ve mi’ eteyn ve elf . Şuhudü’l-hal: Faziletlü Mustafa Efendi, Mustafa Beyefendi, Derviş Efendi,”²⁰

İslam şehirlerinde fikhin hukuki ve ahlaki kaygılar kadı ve mahkemenin görevleri arasında, çarşıda pazarda yapılan işlemler ile esnafın kendi arasında ve şehir halkıyla ilişkilerinde İslam hukuku ve ahlakına aykırı davranılmamasına yönelik “hisbe” olarak tanımlanan faaliyetleri de eklemiştir. Bu hususta da oldukça detaylı mahkeme kayıtlarına sahibiz.

19 Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nce yürütülen proje kapsamında Amid Mahkeme Defterleri transkripsiyon edilerek yayınlanmaktadır.

20 Âmid Mahkemesi 3828 Numaralı Sicil, 13 nolu, Evasıt-ı Rebiülahir 1241 tarihli belge. Diyarbakır Şer’iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesi, C. 1, Editör: Ahmet Zeki İzgöer, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Diyarbakır, 2013. (Bundan sonra DŞS olarak geçecektir.)

Örneğin Amid 1746 tarihli bir belgede Debbağ esnafının çarşıya getirdiği sahtiyanı dikici esnafından önce satın almamaları hususunda tüccar esnafına tembihte bulunulması karara bağlanmıştır.

“Medine-i Amid’de sakin haffaf esnafının dikici taifesi ahalisinden işbu ba’isü’l-kitab İbrahim b. Abdullah ve Aziz b. Mehmed ve Seyyid Mehmed b. Yusuf ve Bekir b. Süleyman ve Molla Haydar b. Bekir vesairleri meclis-i şer’-i hatir-i lazümü’t-tevkîrde yine esnaf-ı mezbûrun tacir taifesinden Seyyid Mehmed b. Süleyman ve el-Hac Mahmud b. Ahmed ve Seyyid Halil b. Eyüb ve Hüseyin b. İbrahim mahzarında üzerlerine da’va ve takrir-i kelam edip debbağ esnafı taifeleri çarşımıza bey’ u iştira için getirdikleri sahtiyandan bizlere ve esnafımız ahalilerine lüzûmu ve iktizası olduğu mikdar örf-i belde üzere kadim-i eyyamdan bu ana değin münadi yediyle ashabından evvel be-evvel iştira eylediğimizden sonra ashabı yedinden kusûr kalan sahtiyanı tacir-i mezbûr iştira edegelmişler iken bir iki seneden beri mezbûrûn tama’-l hamlarından naşi salifü’z- zikr sahtiyanı kıymetinden ziyadeye bizlerden ve esnafımız ahalilerinden mukaddem iştira edip ba’dehû bizlere lazım oldukda kendüleri kırk elli akçe ziyadesiyle bey’ edip esnafımız ahalilerine ve gerek amme-i fukaraya zarar u hasaretleri nümayan olmağla mugayir-i örf-i belde ve hilaf-ı mu’tad-ı kadim ta’addileri men’ u def’ olunması muradımızdır dediklerinde gibbe’s-sual tacir-i mezbûrûn cevablarında salifü’z-zikr sahtiyanı ber-vech-i muharrer esnaf-ı mezbûrûndan mukaddem iştira eylediklerini ikrar, lakin dikici esnafımız ber-vech-i muharrer bizlerden mukaddem eylediklerini ikrar, lakin dikici esnafı ber-vech-i muharrer bizlerden mukaddem şira eylemek örf-i belde ve mu’tad-ı kadim olduğunu inkar edicek, müdde’i-i mezbûrûndan müdde’alarına mübeyyin beyyine taleb olundukda udûl-i rical-i müsliminden Kahveci Seyyid Ömer b. Abdurrahman ve Ferid b. Abdullah vesair vukufu olan bi-garaz kimesneler li-ecli’ş- şehade meclis-i şer’e hazıran olup isre’l-istişhad filhakfka müdde’iyûn-ı mezbûrûnun çarşılarında debbağ esnafı bey’ [u] şira için getirdikleri sahtiyanı dikici esnafı tacirlerden mukaddem kendülere lazım olduğu mikdarda iştira edip ba’dehû ashabı yedinden kusûr kalan sahtiyanı tacirler bey’ ve iştira eyledikleri bu ana değin mu’tad-ı kadim ve örf-i belde olduğu ma’lûmumuzdur. Biz bu husûsa bu vech üzere şahidleriz, şehadet dahi ederiz deyü her biri eda-yı şehadet-i şer’iyye eylediklerinde gibbe ri’ayetihî şerayiti’l-kabûl şehadetleri makbûle oldukdan sonra tacir-i mezbûrûn Seyyid Mehmed ve el-Hac Mahmud ve Seyyid Halil ve Hüseyin dahi ber-vech-i muharrer

kadimden dikici esnafından sonra iştirâ olunmak ve örf-i belde ve mu'tad-ı kadim minval-i meşrûh üzere olduğunu her biri bi-tav'ihî ikrar u i'tirâf etmeğin mücebiyle salifü'z-zikr sahtiyânı örf-i belde ve mu'tad-ı kadim üzere tacir esnafından mukaddem dikici esnafına lazım olduğu mikdar iştirâ eyleyip ashabı yedinde kusûr kalanı tacir-i mezburân Seyyid Mehmed ve el-Hac Mahmud ve Seyyid Halil ve Hüseyin vesairleri iştirâ eylemek üzere tenbih birle ma vaka'a bi't-taleb ketb olundu. Fi'l-yevmi'l-hadi aşer min Cumadelâla li-sene tis'a ve hamsin ve mi'e ve elf

Şuhûdü'l-hal: El-Hac Ali b. Halil Ayıntabi, Seyyid Mahmud b. İbrahim, Seyyid Hasan b. Hüseyin, İsmail b. Mustafa, Mahmud b. İlyas ve İsmail b. Abdullah, Zülfikar b. Mustafa, Hüseyin b. Ali gülâbi, Mustafa b. Osman, el-Hac Mehmed b. Hızır, Molla Mehmed b. Hasan, Seyyid Mustafa b. Hamza, Halil Efendi b. Molla Emin, Hüseyin Ağa ve gayruhum"²¹

26 |

Bu arada şehrin hukuki zemininin bir göstergesi, yazılı anlaşmalara dayalı bir sistemin farklı alanlarda belirgin bir şekilde uygulanmasıdır. 1747 tarihli bir ilamda Amid'de ikamet eden bakkal esnafı ile Pazarbaşı Hüseyin Çelebi arasında yapılan anlaşmanın detayları verilir.

"Bakkal esnafının buyurulduşu ve i'lanıdır.

Yedlerinde olan işbu i'lam mı Icebince amel olunup bu nizam-ı müstahsene mugayir hareket edenleri men'u def' eyleyeler deyü buyuruldu.

Fi gurreti R. sene 1160

Ma'rûz-ı da'i-i Devlet-i Aliyyeleridir ki,

Medine-i Amid'de sakin bakkal esnafı ahalilerinden Hasan Ağa b. İsmail ve İsmail Efendi b. Mehmed ve el-Hac Mustafa b. Ahmed ve el-Hac Abdülvahhab b. Mustafa ve İbrahim b. Mustafa ve Ali b. Mahmud ve Yusuf b. Molla Osman ve Seyyid İsmail b. Mehmed ve İsmail b. Abdullah ve Alemdar Mehmed b. Süleyman ve Ali b. İbrahim ve Abdullah b. Abdullah ve Abdullah b. Abbas ve Süleyman b. Ali ve Seyyid Ahmed b. İbrahim ve Ali Çelebi b. Abdullah ve Seyyid Emin b. Hacı Mustafa ve zimmi taifelerinden Kesper v. Murad ve Kesper v. Haçador ve Bedros v. Sagar ve Arho v. Maldisi ve Karabet v. Dino vesairleri bi-isrihim meclis-i şer'e hazırun olup işbu ba'is-i i'lam hala Pazarbaşı Seyyid Hüseyin b. İbrahim mahzarında her biri ikrar-ı tam ve takrir-i kelam edip bizler bakkal esnafı ahalilerinden olup cümlemi-

zin re'y ü ittifakıyla nizam-ı hal-i perişaniyetimiz için beynimizde tertib ve kavil ü karar etdiğimiz husus-ı ati'z-zikr mücerred esnafımıza evla vü enfa' olmak hasebiyle takriratımız ba'de't-tescil hala vali-i vilayetimiz vezir-i mükerrem-i zişan-ı asaf-nişan-ı sami-mekan devletlü sa'adetlü Mehmed Paşa -yesserallahu bi'l-hayr ma yürüdü ve ma yeşa'- hazretlerine i'lam olunmak matlubumuzdur deyü vaki' olan takrirleri bu vechile zabt olunmuşdur ki işbu bin yüz altmış senesi Rebi'ulahir'i guresinden yedimizde olup sicill-i mahfuzdan müstahrec ve üstadımıza müte'allik memhur defterde esamileri mastur gerek arzdan ve gerek haricden aldığımız bakkaliyenin beher batmanına birer paye kendi hüsn-i rızamız ile pazarbaşımız olan mezbur Seyyid Hüseyin Çelebi'ye verip ve ol dahi mukabelesine gerek valilerimize ve gerek mütesellimlere ve gerek mürur u ubur eden müsafir vüzera-yı izam hazeratına ve gerek vilayet tarafından ma'rifet-i şer' ile verilmesi iktiza edenlere kalil ü kesir lazım gelen ta'yinatı mezbur Hüseyin Çelebi bi'n- nefis kendi malından verip ve bahasın verdiği mahallerden aldığı suretde zarar u nef'i kendüye aid olmak vechi üzere bizlerden kat'an ta'yinat-ı saire müte'allik bir nesne mutalebe etmemek şartıyla husus-ı mezkure tarafeynin beyninde müra'at olunup ve min ba'd salifü'z-zikr şürut u kuyuda mugayir tarafeynden bir türlü nakz zuhur u sudur etmemek üzere tarafeyn ba'de'l-kabul esnaf-ı mezbur ahalileriyle mezbur Pazarbaşı Hüseyin Çelebi'nin takrirleri iltimaslarına binaen huzur-ı alilerine i'lam olundu. Bakı emr u ferman [hazret-i] men lehü'l-emrindir. Fi gurreti R. sene 1160²²”

| 27

Bir başka örnek şehrin sosyal karşılaşmaların yoğun yaşandığı birimi olan mahalle sakinleri arasında ilişki düzeyinin hukuki bir düzene sokulmuş olmasıyla ilgilidir. Gayblar mahallesinden Fatma binti Cundi'nin mahalle halkından bazılarını hırsızlıkla suçlaması sonrasında mahallelinin Fatma'nın müfteri olduğu şikâyetiyle mahalleden ihracını talep etmeleriyle kayıt şöyledir:

“El-emru kemâ fihî nemekahu'l-fakîr ileyhi sübhânehu ve te'âlâ Mehmed Sunullah el Kadı bi-medîneti Âmid el mahmiyye

Sû-i hâline

Medîne-i Âmid mahallâtından Gayblar mahallesinde sâkine olup zâtı ta'rifî şer'î ile mu'arrefe olan Fâtımabt. Cündi ile meclis-i şer'de işbu bâ'isü'l-vesîka Mustafa b. İbrahim ve mehmed b. Ali ve Ebubekir b. Mustafa nâm kimesneler mahzarlarında üzerlerine da'vâ ve takrir-i kelâm edip

22 Âmid Mahkemesi 3712 Numaralı Sicil, 378 nolu Gurre-i R. 1160 tarihli belge (DŞS, C.2).

târîh-i kitâb gecesî mahalle-i mezbûrede vâk'î sâkine olduğum menzilin açılıp dâhlilinde nisâyâ mahsus kendi mâlim olan dört kat kumaş ve on kat bez arka esvâbım ve üç lengeri ve üç sahan ve bir kazgan ve bir tencere ve üç tas kırmızı ve yeşil iki top bez ve on üç gurus nakid akşam ile dört kat ricâle mahsus arka esvâb sirka olunmağla işbu mezbûrünü mazanne ittihaz etmişimdir, suâl olunmak muradımdır dedikde gıbbe's-sual mezbûrün cevâblarında husus-i mezbûr bizlere iftiradır; keyfiyet-i ahvâlimiz suâl olunsun deyü def'le mukâbele ediecek müdde'îye-i mezbûre ile mezbûrünün keyfiyet-i ahvâlleri ittâlâ-i tâmmı olup hâzirün bi'l-meclis olan mahalle-i mezbûr ahâlîlerinden imâm Ahmed Efendi b. Mustafa ve Ömer Efendi b. Mehmed ve Ali Beşe b. Cafer ve el-Hac İsmail b. Tahir ve İbrahim b. Halil ve Mustafa b. Yusuf ve Seyyid Mustafa b. Halil ve Mehmed b. İbrahim ve Ahmed b. Mehmed ve Ebubekir Beşe b. Ferah ve Mollâ Mustafa b. Ömer ve Ahmed Hüseyin ve Nebi b. Halil ve Abdulvehhâb b. Mehmed ve Ömer b. Mustafa ve Osman b. Abdullah ve Mustafa Osman nam kimesnelere sıhhat ve Hakîkâtî üzere istihbar olundukda fi'l vâkî' mezbûrün Mustafa ve Mehmed ve Ebubekir her biri kendi ırzlarıyla mukayed olup husus-ı mezbûr işbu mezbûrüne isnâd ve mahz-ı iftira olduğunu ve müdde'îye-i mezbûre Fâtıma dâimâ nâ-mahrem olan kimesnelere kendi menziline getirip bu mâkûle ef'âl ile muttasıf olup mezbûr Fâtıma'nın ef'al ve akvâlinde hoşnûd ve râzılar değilleriz, mahalle-i mezbûreden ihrâc olunsun deyü müdde'îye-i mezbûr Fâtıma'nın sû-i hâline ve mezbûrün Mustafa ve Mehmed ve Ebubekir'in hüsn-i hâllerine alâ tarîkî ş-şehâde meclis-i şer'de bi'l muvâcehe haber verdiklerinde mücebiyle ba'de't-tenbih mâ vaka' a bi't-taleb ketb olundu.

Fi'l-yevm's-sâlis ve'l-ışrîn min Muharremi'l li-seneti sitt ve selâsîn ve mi'e ve elf

Şuhûdü'l-hâl: Mehmed Emin Bey b. (), Mustafa b. Ağa, Osman Çavuş b. (), Ebubekir b. Osman, Murad b. İbrahim ve gayruhüm²³

Yukarıda dar alanda verilen örnekleri çeşitlendirmek mümkündür. Bu örnekler üzerinden Osmanlı dönemi Amid mahkemesinin sunduğu verilerin bize şehir hayatına dair detayları sunacak kadar ayrıntılı olması İslam şehrinin hukuki zeminiyle ilgili bir öngörü sunmaktadır.

İslam Şehrini Sakinleri

Modernleşme öncesi İslam/Osmanlı şehrini, bu kavrama dâhil edilmeyen diğer şehirlerden ayıran en belirgin fark homojen olmayan şehirli profildir. Bu farkı oldukça iddialı bir şekilde dile getirmek de mümkündür. Harameyn dışında, farklılıkları barındırmayan tek bir İslam şehrinden bahsedemezsiniz. Öyle ki; İslam tarihi sadece Müslümanların tarihi olmadığı gibi İslam toplumu da sadece Müslümanlardan oluşan bir toplum olarak hiçbir zaman tanımlanmadı. Bu yönüyle modern dönemin insanlık açısından aşağılayıcı kabul edilebilecek “azınlık” kavramının İslam toplumunda hiçbir karşılığı yoktu. Hatta bu kavramı nicelik boyutuyla aldığımızda bizim İslam şehri olarak tanımladığımız birçok şehirde Müslümanlar azınlık durumundaydı. Tam da bu nokta, İslam şehri kavramının aslında bir “nitelik” meselesi olduğunu söylemek gerekir. Bu tespitin yanlış anlaşılmaya imkân veren bir yönüne de açıklık getirmek gerekir. Bu tespit romantik bir İslam toplumu güzellemesi yaparak, modern zihinleri tatmin ve ikna etmeye yönelik sığ bir eşitlik ve hoşgörü söylemi geliştirmeye müsait değildir. Aşağıda detaylı olarak değinileceği üzere İslam hukuku Müslümanlar ile Müslüman olmayanlar arasında fark gözetir. Bununla birlikte tarihsel bağlamda, bu kadar çeşitliliği bir arada barındırma becerisi yönüyle İslam şehri emsalsizdir.

Osmanlı resmi kayıtları şehir sakinlerine dair şablon şeklinde bir tanımlama formatı oluşturmuştur. Bu formatta şehir, mahalle, meslek, isim ve baba ismiyle birlikte açık bir şekilde dini aidiyete vurgu yapılır. Örneğin Müslümanlar için yapılan tanımlamalar şöyledir; *Medine-i Amid mahallatından Şeyh Matar mahallesi sakinlerinden mumciyan esnafından Ahmed bin Abdullah, Medîne-yi Amid mahallâtından Veli Kethuda Mahallesinde sâkin iken bundan akdem fevt olan Mehmed bin İlyas*. Müslüman olmayanlar için 16. ve 17. yüzyıllarda kullanılan “*Amid zimmilerinden.....*” veya “*.....nam zimmi*” veya “*kefere*” ifadeleri en belirleyici ifadelerdendir. Cema’at-ı Gebran”, “Cema’at-ı Nasara”, “Cema’at-ı Yahudiyan” ve “Cema’at-ı Zimmiyan” “Medine-i Amid’de vaki kefere taifesi” etnik yapıyı ön plana çıkarmayan, dini vurgulayan hatta yerine göre Müslümanlarla farkı belirginleştiren ifadeler kullanılır. *Medîne-yi Amid mahallâtından Cami-i Nebi Mahallesinde mütemekkin iken bundan akdem hâlik olan Azer veledi Onesin* gibi. Bu kayıtlarda gayrimüslimlerin Müslümanlardan daha aşağıda tasavvur edildikleri hemen göze çarpmaktadır. Bu küçümseme hem dinin kendisine hem de dini kabul eden cemaat ve bireye yönlendirilmiş bir bakış

açısıydı. Osmanlı mahkeme kayıtları başta olmak üzere gayrimüslimlerin konu edildiği resmi yazışmalarda bu bakış açısının yansımalarını görmek mümkündür. Yukarıda örneğini verdiğimiz Müslümanlar için kullanılan “*sakin*” ve “*bin*” yerine gayrimüslimler için “*mütemekkin*” ve “*veledi*” ifadelerinin kullanılmasının yanı sıra Müslümanlardan ölenler için kullanılan “*fevî*” ve “*müteveffa*” yerine gayrimüslimler için “*hâlik*” ve “*mürd*”ün, dinsel ritüelleri için ise “*batıl*” ve “*fasid*”in kullanılması bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

Tüm bu sistem İslam hukukunun zımmi statüsüne dayanmaktaydı. Osmanlı Devleti’nin zımmi hukukunu daha sistemleştirdiği, hatta bazı araştırmacılarca “millet sistemi” olarak isimlendirilen daha gelişmiş bir yapıya kavuşturduğu varsayılır. Zımmi hukukuna dayanan bu sisteme göre resmi olarak, Müslümanlar “millet-i hakime”, Müslüman olmayanlar “millet-i mahkume” olarak tasnif edilmişti. Bu ayrımı hayat için çok farklı alanlarda görmek mümkündü. Bununla birlikte Müslüman ve gayrimüslimlerin kendi aralarında hayat pratikleri içinde keskin ve ötekileştirici bir kimlik anlayışının varlığına dair verilere sahip değiliz. Açıkçası elimizdeki tüm veriler, kendi içinde bir uyuma işaret etmektedir. Kuşkusuz bu uyumun en önemli sebebi İslam hukuku çerçevesinde oluşan sistemin çatışma alanlarını azaltmış olmasıydı. Ortaylı bunu şöyle ifade eder: *Millet sisteminde, fert doğduğu millet kompartimanının içinde o cemaatin ruhanî, malî ve idarî otoritesine bağlı olarak yaşar. Ancak ihtida ederse bu kompartımanı değiştirir. Millet kompartimanında bulunmak, modern toplumdaki azınlığın aksine, bir eziklikten çok güvenlik ve vakar verir. Kişi kendi toplumsal grubu içinde kendi ananesi ve sözlü kültürü içinde yaşar. Kompartımanlar arası çatışma azdır; modern toplumdaki azınlık ferdi gibi çevre ile didişme, kimlik ispatı, asimile olma veya asimilasyona karşı direnme dolayısıyla çatışmacı davranışlara girme gibi durumlar söz konusu değildir*²⁴

Bu sebeple Diyarbakırlı bir Ermeni veya Süryani, bir Müslüman karşısında kendini ezik hissedecek bir atmosfer içinde yetişmez. Bu arada İslam/Osmanlı uygulamalarının din üzerinden yaptığı tanımlamalar çerçevesinde Müslümanların “*millet-i hakime*” bir üstünlüğe sahip olması, Müslüman kimliğinin iktidarcaya dayatılan bir kimlik haline gelip gelmediği sorunu gündeme getirmektedir. Modern dönem sonrasında milli devletler için kullanılan “*eritici kimlik*” kavramının, diğer kimliklerin “*her türden farklı*

24 İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi”, Türkler, C. 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 217

*tutunumun odağını yok sayarak ya da ikincilleştirerek halletmeye giriş(-mek)*²⁵ misyonuna Müslüman kimliği de sahip miydi? Osmanlı teori ve bu uygulamaları, Müslüman kimliğin belirgin bir şekilde ön planda olduğunu gösterse de Müslüman olmayan kimlikleri eritmeye yönelik bir politikanın varlığına delalet eden uygulama yoktur. Kuşkusuz, İslam hukukunu zimmi statüsü ile birlikte Müslüman olmayanların cizye gibi önemli bir hazine gelirinin kaynağı olmaları da bunda önemli rol oynuyordu. Bununla birlikte Diyarbakır içinde sosyal yaşama dair veriler, Müslüman-Müslüman olmayan ayrımına dair bir farklılık anlayışının oluşmadığını göstermektedir. Örneğin, fikihi bir kural olarak çok dillendirilen Müslim-gayrimüslim kıyafet farklılığının Amid’de uygulandığına dair bir bilgiye sahip değiliz.

Osmanlı şehir çalışmalarının genel şablonu içinde belirgin bir şekilde ön plana çıkan bir tasnif, şehrin temel idari ve sosyal birimi olarak ön plan çıkan mahallelerin Müslim-gayrimüslim mahalleleri olarak ayrılmış olmalarıdır. Bu tasnif içinde mahalleler 3 kısma ayrılır: Müslüman mahalleler, gayrimüslim mahalleler ve karışık mahalleler. Genel anlamda bu tasnif doğru kabul edilse bile, çok kesin sınırlar oluşturduğu söylenemez. Roma döneminde Amid’de sosyal sınıflara göre mahalleler arasına çekilmiş yüksek duvarlar benzeri bir ayırımdan bahsetmek mümkün değildir. Aksine nerdeyse her mahallede homojenliği bozacak bir aileye rastlamak mümkündür.

Müslim ve gayrimüslim toplulukların kendi içlerindeki ayrımlar nasıl değerlendiriliyordu? Bu konuda da Müslümanlar ve özellikle Hristiyanlar arasında önemli bir fark vardı. Müslümanların kendi aralarında kimlik ayrışması var mıydı? Türk, Kürt, Arap olmak önemli miydi? Açıkçası bilinen şeylerdi ve toplumsal tanımlamalarda da kullanılırlardı. Ama hiçbir zaman modern milliyetçilikteki karşılıklarına sahip olmamışlardı. Hatta modern milliyetçiliklerin milli kimlikler adına kutsadıkları bazı figürlere, bugünkü milli kimlikleriyle hitap edilseydi gösterecekleri tepkinin hiç de olumlu olmayacağını biliyoruz. Hristiyan cemaatler ise Hristiyanlığın ilk yüzyıllarından itibaren etno-dinsel kiliselere bölünmüşlerdi. Ama bu ayrışmanın etnik yönünden çok kilise içindeki ritüellerine yoğunlaştıklarını, ayrışmanın ana kaynağı olarak bunların görüldüğünü söylemek mümkündür.

Sonuç

İslam'ı değişmez öğeler bütünü olarak değil de, değişime çerçeve çizen bir zihin olarak değerlendirdiğimizde ortaya çıkan "İslam Şehri" kavramı, hem oryantalist yaklaşımın küçümseyici hem de İslamist söylemin büyüleyici şehir tanımlarından farklıdır. Öncelikle bu kavram üzerinden tek bir tanım yapılamayacağı açıktır. İslam'ın yayıldığı geniş coğrafyada, İslam şehri kavramıyla tanımlanacak o denli farklı şehir tipleri vardır ki, İslam şehrini tek tip üzerinden tanımlamaya kalkışmak imkânsızdır. Bu imkân sorunu, indirgemeci yaklaşımların aşamadıkları, aşamayacakları bir problemdir.

Bu çalışmada "Amid" İslam şehri kavramının içine alınabilecek şehir tiplerinden sadece biri olarak değerlendirilmiştir. Oryantalist yaklaşımın siyasi bilinç, hukuk ve belediye gibi kurumsal yapılardan yoksunlukla itham ettiği ve çerçevesini kendisinin belirlediği "İslam Şehri" tipi karşısında Amid'in hem siyasi bilince, hem hukuka hem de belediye işlevine sahip kurumsal bir yapıya sahip olduğunu tarihi veriler ışığında göz önüne sermek çalışmanın başlıca amacıydı. Bu bağlamda uygulamalar ve bir dizi kurumsal tecrübeler bağlamında farklılıklar olsa da başka İslam şehirlerinin de benzeri özelliklere sahip olduklarını varsayabiliriz.

Çalışmanın son bölümünde belki de özellikle göz ardı edilen veya modern dönemlerin çatışmalarına yoğunlaşarak perdelenen, İslam şehrinin farklılıklar şehri olması özelliği, İslam şehir teorilerinin merkezinde yer alması gereken bir özelliktir. Burada altı çizilmesi gereken ana mesele İslam şehrinin salt bir Müslüman şehri olmadığıdır. Amid örneğinde olduğu gibi şehir, hem Hıristiyan hem Müslüman şehridir. Etnik olarak ise hem Süryani hem Ermeni hem de Kürt ve Türk şehridir. Bütün bu dini ve etnik unsurların kendine ait bir şey bulduğu ve şehri sahiplendiği bir geleneksel anlayış hâkimdir. Ama tüm bunları biraya getiren temel unsur kesrette vahdet anlayışının, bütün çoklukları ve farklılıkları Allah'ın birliğinin veya tevhid düşüncesinin bir tezahürü olarak gören anlayıştır. Asıl olan farktır. Farklılığa müdahale etmek tanrısal bir rol üstlenme çabasıdır. Bu yaklaşım çerçevesinde farklılıkların bir arada yaşaması İslam şehrinin en belirgin özelliğidir.

Kaynaklar

- Aydın, Suavi; Kimlik Sorunu, Ulusallık ve Türk Kimliği, Öteki Yayınevi, Ankara, 1999.
- Canlı, Cemalettin ve Halil İbrahim Uçak; Hattın Dört Yanında Cemilpaşazadeler, Dipnot Yayınları, Ankara 2012.
- Diyarbakır Şer’iyye Sicilleri, Âmid Mahkemesi, C. 1-2, Editör: Ahmet Zeki İzgöer, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Diyarbakır, 2013.
- Faroqhi, Suraiya; “Krizler ve Değişim”. *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914* Cilt 2. Halil İnalçık-Donald Quatert (Ed.) Eren Yayınları, İstanbul, 2004.
- Gökalp, M. Nihat; “Ağabeyim Ziya Gökalp’in Hayatı”, *Ziya Gökalp*, c. 2, sayı: 6, Ocak-Nisan 1977.
- Göyünç, Nejat; “Diyarbakır” maddesi, *DİA*, c. 9, 1994.
- Hoca Sâdeddin, Tâcû’t-tevârîh, c.II, İstanbul 1280.
- Humphryes, R. Stephen; İslam Tarih Metodolojisi, Bir Sosyal Tarih Uygulaması, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- İdrîs-î Bidlîsî, Selim Şah-nâme, haz. Hicabi Kırlangıç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- İlber Ortaylı; “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi”, *Türkler*, C. 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Kankal, Ahmet; “Diyarbakır’ın Osmanlı’ya İlhakında Emeği Geçenlerden Biri: Yiğit Ahmed”, *Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyum Bildirileri*, Diyarbakır 2004.
- Malmîsanij, Diyarbakır’de Kürt Ulusçuluğu (1900-1920), Vate yayınları, İstanbul, 2010.
- Özcoşar, İbrahim; “Şehir ve Eşraf: Osmanlı Diyarbakır’inde Eşraf”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 14, S. 53, Bahar 2015.
- Özcoşar, İbrahim; “*Town and Tribe: The Conflict between Aşiret (Tribe) and Eşraf (Nobility) in Ottoman Diyarbakır (1891-1909)*”, R.Efe, N.Sam,

R.Sam, E.Spiriajevas, E. Galay (eds), *Cities Globalizing World and Turkey: A Theoretical and Empirical Perspective*, St. Kliment Ohridski University Press, Sofia 2014.

Silopi, Zinnar; Doza Kürdistan, Avesta Yayınları, İstanbul, 2014.

Şapolyon, E.B.; Ziya Gökalp: İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi, İ. Berkalp Kitabevi, İstanbul 1943.

Tekeli, İlhan; Birlikte Yazılan ve Öğrenilen tarihe Doğru, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007.

Toktaş, Fatih; “Fârâbî’nin Kitâbü’l-Mille Adlı Eserinin Takdim ve Çevirisi”, *Dîvân*, sayı: 1, 2002.

RÛMİYE ŞEYHİNİN (AZÎZ MAHMÛD URMEVÎ) İDAMI MESELESİ

Feridun Bilgin
Mardin Artuklu Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi

Özet

XVI. asrın son yıllarında başlayan ve XVII. asrın ortalarına kadar devam eden Celâlî ayaklanmaları, Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik ve siyasî dengesini alt-üst etmiştir. Bu isyanların ele başları arasında askerî ve idarî mevkilerde bulunanlar bulunanların yanısıra, halk üzerinde manevî nüfuzu olan dinî kimlikli şahsiyetler de bulunmaktaydı. Devletin Asya (Sipahilere verilecekti) ve Avrupa toprakları (Yeniçerilere) olarak paylaşılmasının görüşüldüğü bu zamanda Osmanlı yönetimi, Celâlî isyanlarını kanlı bir şekilde bastırması, isyan etme potansiyeli olanları sorgusuz-sualsiz öldürmüştür. Osmanlı sultanı IV. Murad, XVII. asrın ilk çeyreğinde, isyanlar sebebiyle bozulan kamu düzenini yeniden tesis etmek amacıyla yönetim kademesinde bulunan onlarca şahsı idam etmiş, isyan eden ve/veya isyan etme potansiyeli olan dinî şahsiyetlerin hayatına da son vermiştir. Öldürülen dinî şahsiyetler arasında Diyarbekir ve çevresi ile Kürt ve Acem/İran coğrafyasında nüfûz sahibi olan Şeyh Azîz Mahmûd Urmevî de vardı. Bu çalışmada, dönemin Osmanlı kaynaklarından faydalanılarak, *Rûmiye Şeyhi* olarak da meşhûr olan Şeyh Azîz Mahmûd Urmevî'nin öldürülme sebepleri üzerinde durulacaktır. Şeyhin idamının, isyan hazırlığında bulunması sebebiyle değil, Osmanlı Devleti'ne isyân edebileceği evhâmı ve iftirâsıyla gerçekleştiği ortaya konulacaktır.

THE ISSUE OF THE EXECUTION OF RUMIE SHEIKH (SHEIKH AZİZ MAHMOUD URMEVÎ)

Abstract

Starting Celalî uprising in the last years of the XVI. century and continuing to the middle of the XVII. century had broken socio-economic and political balance of Ottoman State. Among the heads of these rebellions, as well as, those who are found in military and administrative positions, there religious identity persons who were spiritual efective on the people. The Ottoman administration -At this time when the state was discussed in Asia (to be delivered to Sipahil) and European territory (to the Janissaries) was discussed-suppressed the Celalî revolts in a bloody way and killed ones who have potential revolt without question. The Sultan of Ottoma Murad IV, in the first quarter of the XVII. century, he has executed dozens of people in government and it also put end to the lives of religious figures who have the potential to rebel or revolt in order to restore the public order that has been disrupted by riots. Among the religious personalities were killed Sheikh Azîz Mahmûd Urmevî who had influence over Diyarbekir and its surroundings and Kurdish and Acem geographies. In this study, using the Ottoman resources, it will focus on the reasons for killing of Sheikh Aziz Mahmoud Urmawi, who is also known as the Rumiye Sheikh. It will be revealed that the execution of the sheikh is not based on the fact that it is by the evil and the slander that the Ottoman State could revolt.

Giriş

IV. Murad, 12 yaşlarında Osmanlı tahtına oturduğunda, gerek devletin merkezi olan İstanbul'da, gerekse, Anadolu'da ciddi manada sosyo-ekonomik ve güvenlik problemleri mevcuttu (XVI. asrın sonlarında gelişmeye başlayan ve celâlî ayaklanmalarına zemin hazırlayan iktisadî ve sosyal bulanımlar XVII. asırda da hızını kesmeden devam edecektir).¹ Sadece Anadolu'da değil, Yemen, Lübnan, Kırım'da isyanlar başgöstermiş, valiler merkezin emirlerini dinlemez olmuş, Irak elden gitmiş, Rumeli taraflarındaki sınır bölgelerinde düşmanların saldırılarıyla kan gölüne dönmüştü.² Payitahtta ise, güvenlik kuvvetlerinin önemli bir kısmını teşkil eden Kapıkulu ve Sipâhi askerleri, sık sık, çeşitli gerekçelerle isyân edip, beğenmedikleri veya kendilerine engel oldukları düşündükleri sadrazamların ya azillerini ya da idamlarını istemektedirler. Buna benzer bir isyan girişimi sırasında Sultan Murad, çok sevdiği sadrazamı Hafız Ahmed Paşa'yı isyancılara teslim etmiş, onu öldürmelerini öfke ve üzüntüyle seyretmek zorunda kalmıştı. Bu olay esnasında sadrazamın öldürülmesini yeterli bulmayan isyancılar, padişahın tahttan uzaklaştırılması için de girişimde bulunmuşlardı. Fakat, bu girişimleri, yeniçeri ağası Kösem Mehmed Ağa ile sipâhi serçeşmesi (başı) olan Rum Mehmed'in karşı çıkması sebebiyle sonuçsuz kalmıştı.

Osmanlı Devleti'nin başkentindeki isyan girişimleri karşısında çaresiz kaldığı bu dönemin tanıklarından biri olan Mehmed Halife, kamu düzeninin ne kadar bozulduğunu şu şekilde anlatır:

"...O zamanlar kulun (askerin) azgınlığı o dereceye varmış idi ki; gündüz hamamdan peştamal ile çıplak avrat çıkarmak, gulamiye aldıkları günde Sultan Camiinde (Fatih Camii) duhan (sigara) içmek, Müslümanların ırzına tasallut etmek, köşelerde açıkça ayak üzere zinâ ve livâta (homoseksüellik) yapmak, evler ve saraylar basmak, kan dökmek, bayram günlerinde salıncak kurup bizzat padişahı ve validesini, vezirleri ve devlet erkânını

1 Şevket Pamuk, Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s.140.

2 İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarih Kronolojisi, Türkiye Yayınları, İstanbul 1972, III, 386.

munlar ve salıncağa bindirmek gibi hareketler yapmak ve bilhassa kahvehanelerde ve meyhanelerde gayri meşrû fiilerde bulunmaktan asla çekinmiyorlardı. Kısacası nizâm ve intizâmından çıkmış idiler ki, tarif edilemez...”.³

Ülkesindeki başıboşluk ve aşayışsizliği yaşayarak müşahâde eden IV. Murad, 21 yaşına geldiğinde, devlet yönetimindeki tüm ipleri eline alarak, kamu düzeninin yeniden sağlanması için harekete geçmekte tereddüt etmemiştir. Kamu düzenini bozan kim varsa acımasız bir şekilde hayatına son vermiştir. Osmanlı tarihinde en fazla adam öldürten (7 yılı aşkın bir sürede 20 bin kişinin hayatına son vermiştir)⁴ padişah olarak nâm salmış olan padişah, onlarca devlet görevlisini ve halkın ileri gelenlerini idam ettirmiştir. Padişahın bu kapsamda yaptırdığı idamları üç grupta toplamak mümkündür:⁵ a) zorbaların temizlenmesi için ilk hamlede yaptırdığı idamlar, b) bütün yasağı sebebiyle yaptırdıkları idamlar ve c) saltanatının son beş yılı zarfında yaptırdığı idamlar. İlk iki gruptaki idamlar kamu düzenini sağlamaya yönelikti, fakat, bu çalışmaya konu olan Rûmiye şeyhinin idamının da içerisinde bulunduğu son kısımdaki idamların yeterli sebepleri yoktu. Birtakım söylentiler ve evhâmlar üzerinden birçok insanın canına kıyılmıştır.

Azîz Mahmûd Urmevî (Rûmiye Şeyhi) Kimdir?

Şeyh Azîz Mahmûd Urmevî, Azerbaycan’ın Tebriz yakınlarındaki Urmiye kasabasında Nakşibendi meşâyihinden biri olan ve halk arasında *Koç Baba* olarak anılan Seyyîd Ahmed Efendi’nin oğludur. Babasından zâhirî ve bâtnî ilmleri tahsil ettikten sonra kendi memleketinde irşâd faaliyetlerine başlamıştır. Şah Abbas’ın (İran Şahı) Urmiye’yi işgali sonrasında bu şehirden zorla çıkartılınca Diyarbekir şehrine gelip yerleşmiştir (1603).⁶ Urmiye şehrinden olması sebebiyle insanlar arasında *Rûmiye Şeyhi* olarak meşhûr⁷ olan şeyh Azîz Mahmûd’un, Tebrîz, Revân, Erzurum, Musul, Ruhâ (Urfa) ve Van bölgeleri başta olmak üzere 40 binden fazla mürîdi (fukarâsı) olduğu belirtilir.⁸

3 Sultan Murad kul taifesinin fesadına sebep olarak gördüğü Sadrazam Recep Paşa’yı katletmekle işe başlayarak, kamu düzenini sağlamaya başladı, bk. Mehmed Halife, *Târih-i Gılmânî*, Hazl. ve Sadeleşt.: Ömer Karayumak, Tercüman 1001 Temel Eser: 74, s.28-29.

4 İsmail Hami Danişmend, III, 385.

5 Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi, Hazl.: Heyet, Baha Matbaası, İstanbul 1960, IV, 1921.

6 Martin Van Bruinessen, *Evlîya Çelebi in Diyarbekir*, E.J. Brill, Leiden-New York-Kopenhavn-Köln 1988; s.50; Yusuf Kenan Haspolat, *Diyarbakır Türbeleri*, 2014, s.119.

7 Nâimâ, *Târih-i Nâimâ* (Ravzatü’l-Hüseyn fi hulâsat ahbârü’l-hâfikan), İstanbul 1328; III, 364; Biz makalemiz geri kalan kısmında, Şeyh Aziz Mahmûd Urmevî’nin halk arasında meşhur olan Rûmiye Şeyhi ismini kullanacağız.

8 Naima, III, 368; Evliya Çelebi, *Seyahâtname*, İkdâm Matbaası, İstanbul 1314, IV-I, 53; Naima,

Kürdistan coğrafyasından avam ve havastan insanlar onun tekkesine akın akın gelip, kemâl-i ubûdiyet ile ona inanır, sadaka, zekât ve hediyelerini tekkesine verirlerdi. Yine, Doğu Anadolu'ya tayin edilen serdarlar, paşalar ve sair devlet erkânı da onun tekkesine uğradı ve bazıları da şeyhin murîdi olurdu.⁹ Bugün, *Azizoğlu Tekkesi* olarak bilinen¹⁰ tekkesinin yanında yapılan camide, murîdleri oturdukları yerde zikr-i cehrî ederlerdi. İnsanların ona olan teveccühünden dolayı, Diyarbekir'de *Azîz başı için* diye yemin etmeleri gelenek halini almıştı.¹¹

Sultan Murad ve Rûmiye Şeyhi

Osmanlı Sultanı IV. Murad'ın, Rûmiye şeyhini ne zamandan beri tanıdığına (padişah, şeyhle ilk kez Revân seferi esnasında karşılaşmıştı) dair bilgi vermeyen dönemde kaynakları, şeyhin padişah nezdindeki kıymetine dair malûmat verirler. Şeyhin, IV. Murad üzerinde sadece dinî değil, siyâsî birtakım hususlarda da etkisinin olması bu kıymetin ifadesi olmalıdır; şeyh, bazen, padişahın girdiği savaşlarda arabuluculuk yaparken bazen de, yeni bir savaşın açılmasını padişaha tavsiye edebilecek kadar padişaha yakın olmuştur: “Begüm, ne edersen eyle, Kızılbaş elinden İmâm-ı Azamımızı halas eyle”.¹²

Rûmiye Şeyhi'nin, IV. Murad'ın İran seferlerine katkıları olmuştur; Revân seferi (1635) sırasında, Osmanlı ordusu tarafından kuşatılan kalede, zor durumda kalan müdâfiler, teslim olmak için Rûmiye Şeyhi'nin aracılığı olması ricâsında bulunmuşlardır. Padişahın bu ricâlarını kabul etmesi üzerine Şeyh, kalenin teslimi için bir mektup yazarak önemli bir vazife yerine getirmiş, sultan Murad kendisine iltifat ve ikramlarda bulunmuştu.¹³ Bu hadiseden de anlaşıldığı üzere savaş ortamlarında bile ağırlığını hissettiren ve onbinlerce seveni ve murîdi bulunan şeyhin düşmanlarının olmaması beklenemezdi. Nitekim, Revân seferi esnasında şeyhin taraflar üzerindeki nüfuzuna şahit olan bazı devlet adamları (Ğammâzlar), onu, Osmanlı padişahına kötölemeye başlamışlardı. Şeyhi tenkîd edenlerin sözleri: “Padişahım Di-

III, 385; Evliya Çelebi, Rumiyye Şeyhi denilmesinin, kendisinin asıl vatanının Rumiyye olması sebebiyle olduğunu beyan eder, bk. Evliya Çelebi, IV, 53.

9 Naima, III, 364; Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi, IV, 1947; Şeyhin murîdlerinden birisi de Diyarbekir beylerbeyisi Melek Ahmed Paşa idi, bk. Evliya Çelebi, IV, 55; Martin Van Bruinesen, Evliya Çelebi in Diyarbekir, s.51.

10 Haspolat, s.120.

11 Naima, III, 364.

12 Haspolat, s.119.

13 Katip Çelebi, Fezleke (Fezleke-i Kâtip Çelebi), Ceride-i Havâdis Matbaası, İstanbul 1387, II, 173; Naima, III, 364.

yarbekir’de Rûmiye şeyhüllâh a’lam mehdî gibi sâhib-u hurûç olacak, zirâ 40 bin kadar uryân, piryân, gûyâ aşk-ı ilâhî ile giryân murîd-i vezir destleri vardır” şeklinde olmuştur. Bu tarz tahrîk edici konuşmalara Sultan Murad: “olmaya illâ hayr” demekle yetinmiş ve çevresi tarafından sıkça yapılan telkînleri önceleri dikkate almamıştır.¹⁴

Revân seferini başarıyla tamamlayıp İstanbul’a dönen IV. Murad, bu seferden üç sene sonra bu kez Bağdad’ı ele geçirmek için sefere çıkmıştır (1538). Gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra yola çıkan Osmanlı padişahı, Revân seferi esnasında olduğu gibi¹⁵, bu kez de ordunun güzergahında bulunan yerlerde birçok kimseyi idam ettirmiştir. Bu kapsamda, Bolvadin Miha- liç’teki naip, Bolu sancak beyi Abdi Paşa ve Yenişehir beyi Şemsi Paşazâde idam edilmiştir. Yine, Konya mevlevîhânesi postnişini Bekir Çelebi’nin-ki daha önce Sultan Murad kendisine 100 bin akçe tahsîsât vermişti- Suğla ahalisine yaptığı zulüm ve vakfiye gelirlerini kendi kasasına koyduğu suçla- masıyla idamına karar vermiştir. Fakat, idam edileceği sırada, müftî ile diğer devlet erkânının Padişah nezdinde araya girmesiyle kurtulabilmiştir. Sabık Trablus beyi Bulgar Ahmed Paşa, beyliği zamanında yaptığı zulümlerden dolayı başı kesilmiştir. Karamsar mütesellî Saraçoğlu müptela olduğu bir cürmünden dolayı, Ohri sancak beyi Deli Pirî Paşa orduya geç iltihâkkı ve birçok zülme ismi karışmasından dolayı idam edilenler arasındaydı.¹⁶ Bu idamlardaki temel gerekçe ise, halkın idam edilenlerden olan şikâyetleriydi.

Sakarya Şeyhinin İsyanı ve Sonucu

Bağdat seferi sırasında idam edilenlerden biri de Sakarya şeyhi olarak kaynaklarda ismi geçen Şeyh Ahmed’tir. IV. Murad, Eskişehir yakınlarındaki Ilgın’a ulaştığında, Eskişehir kadısı gelerek, Sakarya şeyhi hakkında kendisine malûmat vermiştir. Bu malûmata göre; Sakarya nehri kenarında oturan bir şeyh vefât edince, yerine Alâaddin ismindeki birisi tekkesinin şeyhi olmuştu. Yine, Alâaddin’in mürîdlerinden biri olan Ahmed ismindeki biri ise *İsa ruhullâh* adıyla¹⁷ mehdilik iddiasıyla etrafına adamlar toplamıştı.

14 Evliya Çelebi, IV-I, 53.

15 Sultan Murad’ın seferi sırasında idam ettiği kişiler hakkında bk. Mehmed Hemdemi Çelebi Solâk- zade, Solâkzade Tarihi, İstanbul 1298; s.755-756.

16 Naima, III, 317; B.J.V. Hammer, Büyük Osmanlı Tarihi (Çev: Mümün Çevik ve Erol Kılıç), Üçdal Neşriyat, İstanbul 1993, IX, 223-224.

17 Naima, III, 317; Bu şahıs, Eskişehir ahalisine gönderdiği tehdidnâmede halkın, bir aylık zahiresini ayırıp, 120 yıllık haraçlarının tamamının kendisine gönderilmesini istemiş, aksi takdirde, öldürüle-ceklerini bildirmiştir. Danişmend, III, 372.

Bir süre sonra asıl şeyh olan Alâaddin, mehdilik iddiasındaki Ahmed'e biât etmediği gerekçesiyle kendi müridleri tarafından öldürülmüştür.¹⁸

Ahmed'in mehdiliğine inanan kimselerin: “onun yolunda can ve başlarını feda etmeyi, kendi canlarına minnet bildikleri” ve halkın kemâl-i itikâd ile vergilerini bu şahsa verdikleri kaydedilir. Sahte mehdinin gittikçe çoğalan dervîş ve ihvânı, Eskişehir müftüsü ve kadısıyla, dini konularda münâkaşa ve mücadeleye başlamışlardır.¹⁹ Şeyh Ahmed 70-80 kadar müridini Eskişehir'e gönderip, halkı tehdîd etmiştir. Eskişehir ahalisine gönderdiği tehdidnâmede halkın, bir aylık zahiresini ayırıp, 120 yıllık haraçlarının tamamının kendisine gönderilmesini istemiş, aksi takdirde, öldürüleceklerini bildirmiştir.²⁰ Ayrıca, şehre gelenler: “*bizim bu şehir halkı ile davamız vardır*” diyerek fesâd çıkarmıştır. Halkın davalarını sorması üzerine onlar, boş sözler sarfettiklerinden, asıl amaçlarının isyân etmek olduğu anlaşılmıştır. İki taraf arasındaki çıkan kavgada, şeyhin müridleri ğalip gelmiştir.²¹

Eskişehir ahalisinin başına gelenleri ve şeyhin yaptıklarını padişaha arzeden Eskişehir kadısı sözlerinin sonunda, gerekli tedbirler alınamazsa, büyük bir fitnenin kopacağı değerlendirilmiştir.²²

IV. Murad, Eskişehir kadısının söylediklerini dikkate alarak sahte mehdinin üzerine Anadolu beylerbeyisi Vardar Ali Paşa komutasında askerî bir kuvvet sevk etti. Osmanlı askerlerinin kendi üzerine geldiğini öğrenen Şeyh Ahmed, Sakarya, Kocaeli ve Mudurnu şehirlerinden topladığı 7-8 bin kadar müridini yanına alarak, onları silâhlandırdı. Daha sonra iki taraf arasında meydana gelen çatışmada, Tırhala beyi Hasan Paşa ve Karahisar beyi öldürüldü ve birçok Osmanlı askeri de yaralandı. Osmanlı kuvvetlerinin, şeyhin müridleri karşısında bir varlık gösterememesine sınırlanan Sultan Murad, bu sefer, şeyhin muhîblerinden ve o bölgeden olan Silâhtar kethüdası Çifteler'li Osman Ağa'yı üç bin kişilik saruca ve sekban askerlerinden oluşan askerî bir kuvvetle şeyhin üzerine gönderdi. Osman Ağa sözkonusu sahte mehdiye haber gönderip *tathî dil* ile onu oyalamaya çalıştı ve bir gece ansızın bulunduğu dağda üzerine giderek, şeyhin etrafındaki müridlerinin büyük kısmını öldürüp, köyünü de temelinden yakıp-yıktı. Sakarya şeyhi ise, oniki adamı ile birlikte yakalanarak Konya'da bulunan padişahın huzu-

18 Naima, III, 317.

19 Naima, III, 317.

20 Naima, III, 317; Danişmend, III, 372.

21 Naima, III, 317.

22 Naima, III, 317; Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi, IV, 1936.

runa getirildi.²³ Sultan Murad şeyhi görünce: “---Baka, sen Hazreti İsa’yım dermişsin, gerçek midir?”, diye sorunca, şeyh: “Hâsâ, ben ümmet-i Muhammedenim ve İsâ Aleyhisselama muntâzırlardanım (bekleyenlerdenim)” diye cevap verdi.²⁴

Daha sonra, Osmanlı padişahı, benzer girişimlerde bulunacak olanlara ibreti âlem²⁵ olacak şekilde öldürülmesini emretti. Mürîdleri arasında yayılmış olan *şeyhe silâh işlemez* inancını²⁶ ortadan kaldırmak için, vücudundan deri parçaları çıkarılıp, mafsallarından parmakları kesildi. Bu işlem sırasında şeyh bir defa dahi “*of*” demediği gibi, cellât Kara Ali’ye: “*Acele etme cellât ağa*” hitabında bulundu. Daha sonra burnu, kulakları, elleri ve ayakları kesildikten sonra ordu içerisinde dolaştırılıp öldürüldü (22 Haziran 1638).²⁷ Bu isyân, dinî kimliğe sahip şahısların, iktidar talepleri olduğunda devlet için ne kadar tehlikeli olabileceklerini göstermesi bakımından uyarıcı olmuştur.

Garip Bir Karşılama

Anadolu’nun çeşitli şehirlerinde konaklayarak Bağdat’a doğru yol alan IV. Murad, Halep’e (Murad nehri sahiline) ulaştığında, Diyarbakır ayânı kendisini karşılamıştır. Karşılama merâsiminde 3 bin mürîdiyle beraber bulunan Rûmiye Şeyhi, Evliya Çelebi’nin ifadesiyle: “bî pâk ve bî pervâ” şekilde sultanı karşılamıştır. Evliya Çelebi, bu karşılama merâsiminde şeyhin padişaha anlamlı gelecek bir şekilde konuştuğuna işâret etmiştir; Şeyh, padişahı: “Es-selâmü aleyke hûnkârım” diyerek karşılamıştır. Sultan Murad: “Azîzim, *hûn* sözünü uzatarak söylediniz” deyince, Rûmiye Şeyhi: “Belî, efendim, çünkü, Bağdâd’a gidüp, feth ile düşmandan intikâm alarak kân dökeceksiniz” şeklinde cevap vermiştir. Bağdat’ın 40 gün içerisinde fethedileceğini ve Revân kalesinde şehîd edilen sünnilerin intikâmı olarak Kızılbâşların hûnlarını (kanlarını) sel suyu gibi akıtacağını ve bu nedenle *hûn* kelimesini uzattığını söylemiştir. Şeyhin Bağdad’ın fethini müjdesinden²⁸ mutlu olan Sultan Murad bu kez: “Yâ efendî, bilfeth sıhâtle asitâne-i saadete vâsıl olur muyum?” diye sorunca şeyh: “Belî, ya bu Diyarbekir’e gelip

23 Naima, III, 318-319; Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi, IV, 1936-1937.

24 Hammer, IX, 222.

25 Solakzâde, s.764.

26 Naima, III, 319; Hammer, IX, 222.

27 Katip Çelebi, II, 196; Naima, III, 319-320; Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi, IV, 1937; Zuhuri Danişman, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, Yeni Matbaa, İstanbul 1965, IX, 154.

28 Evliya Çelebi, IV-I, 54.

ğammâz ve hemmâzeler iğvâsıyla nâhak yere bir kân dahi döküp, İstanbul'a varırsınız" diyerek cevap vermiştir. Bu konuşmanın devamında şeyh farklı anlamlara gelebilecek (rumûz ile) kelimelerle konuşmasını bitirdikten sonra Diyarbakır'a gelinmiş ve burada padişah, şeyhe, bol miktarda ihsanda bulunmuştur.

IV. Murad'ın, bir müddet konakladığı Diyarbakır'da, şeyhin halk ve padişah üzerindeki nüfûzunu gösteren başka hadiseler de yaşanmıştır. Bunlardan birisi de, şeyhin halk ile padişah arasında aracı olmasıydı. Diyarbakır halkı Rûmiye Şeyhine gelerek padişah nezdinde Diyarbakır'ın cizye ve avârız vergilerinden indirim yapılması için aracı olmasını istemiştir. Halkın taleplerini padişaha arzeden şeyhin ricâsı üzerine, Sultan Murad, halkın indirim talebini kabul etmiştir.²⁹ Bu talep şeyhin Osmanlı otoritesi tarafından saygınlığını göstermesi açısından önemli olduğu kadar, daha sonraları, muhtemelen, padişah tarafından şeyhin siyasî bir kimlik kazanmak istediği şeklinde de yorumlanacaktır.

Sultan Murad ile Rûmiye Şeyhi arasında geçen başka/farklı bir hadise, kısa bir süre sonra Şeyhin başına gelecek musibetlere ışık tutmaktadır. Padişah Diyarbakır'de iken, bu kez, ilm-i kimyâ ile ilgili bir diyalog geçer aralarında. Fazla inandırıcılığı olmasa da bu diyalog Evliya Çelebi'de şu şekilde yer alır: Sultan Murad, şeyhe der ki: "Azizim, acaba ilm-i kimyânın aslı var mıdır?", bu soruyu şeyh: "Belî, hünkârım, kâr-ı meşâyihândır. Kifâf-ı nefis için zer-i hâlisden habbecikler peydâ edip tenâvül ederler. Ehl-i sülûk olanlar Ânınla def'i cuçû (açlık) eder. Yoksa mal-ı kârûna mâlik olalım deyû tahsil-i kimyâ etmezler" şeklinde cevaplandırmıştır. Bunun üzerine Sultan Murad: "Ah efendî, şuna mâlik olanları görsem, bu ilme gayet münkirim" deyince, şeyh: "Beğim, eğer af ile muamele ederseniz, huzûrunuzda eylesûnlar, tâki acâib göresen" der. Sultan Murad, daha sonra şeyhin evine giderek halvete girer. Hikmet-i hudâ, o esnada, şeyhin haremindedir, Eyâlet-i Şâm'da Maanoğlu namıyla meşhur âfak mîr Dürzi'nin bir kızı vardır."³⁰

Rûmiye Şeyhi, bu kızın bakırını gümüş, gümüşü de altına çevirdiğini söyleyerek: "Padişahım size para lazımdır" diyerek Osmanlı padişahının

29 Evliya Çelebi, IV-I, 54; IV. Murad'ın Revân ve Bağdat seferleri, özellikle, Doğu illerinin köylüleri üzerinde ağır bir yük oluşturmuştu. Buğday ve arpa belirlenmiş yıllık vergilerin üzerindeydi, bu sebeple köylüler zor durumdaydı, bk. Martin van Bruinessen, Kürdistan Üzerine Yazılar, Çev.: Nevzat Kırâç ve diğerleri, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s.51.

30 Evliya Çelebi, IV, 54; Bazı Bazı kaynaklara göre Şeyh Mahmud, kızı, Halep'e yanında götürmüş ve padişahla tanıştırmıştı, bk. Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi, IV, 1947.

himâyesini istemiştir. Osmanlı padişahı Maanoğlu'nun bakire kızının ateş yakarak bakır madeninden saf sarı altın elde ettiğini görmüştür. Şeyh, kızın elde elde ettiği mamülden birkaç top kendisi yemiş ve 3 top da Sultan Murad'a vermiştir. Sultan Murad yedikleri bu 3 top sebebiyle o gün ve o gece yemek ihtiyacı hissetmeden tok kalmıştır.³¹ Bağdad'a gitmeden önce IV. Murad, maden işlerinden anlayan bir adamını ve birkaç bin kuruş parayı da kızın yanına bırakıp altın yapmasını emretmiştir.³²

Bağdat seferi dönüşünde (1 Şevvâl 1048/5 Şubat 1639) hastalanan IV. Murad, kışın hareket edemeyeceğini düşünerek 71 gün Diyarbakır'da kalmak zorunda kalmış, Bağdad'ın fethini müjdelediği için Rûmiye Şeyhine bol ihsanlarda bulunmuştur. Fakat, Şeyh "Bir habbe dahi kabul etmeyip", Sultan Murad'a dua etmiştir.³³ Sultan Murad, geçen zaman zarfında Maanoğlu kızının hiçbir şeyi yapmadığını öğrenmişti, bu nedenle, aldatıldığını düşünüp kızın ve bu zaman zarfında doğmuş olan iki kız çocuğunun ölüm emrini vermiştir. Görevliler tarafından Maanoğlunun kızı ve iki evladı öldürülüp Dicle nehrine atılmıştır. Altın yapma konusundaki kızın oyunlarına, sağlığından dolayı inanan Rûmiye Şeyhine ise, bir daha iltifât etmemiştir. Bu gelişmeler, bazı devlet adamlarının bir kez daha Rûmiye Şeyhi aleyhine harekete geçmelerine neden olmuştur, ğammâzlar yine boş durmayarak: "Padişahım, azîz şeyh ilm-i kimyaya mâlik dir ki, 10 bin kese altını var. Murad edense cem-i mürîdlerinin bâkır evânilerini cümle altûn etmeye kâdirdir. Korkulacak şeydir ki Tîmûr gibi bu şeyh dahi huruç ede" diyerek Sultan Murad'ı, şeyhe karşı kıskırtmışlardır.³⁴ Osmanlı padişahı bu kez, ğammâzların sözünü itibar ederek şeyhin idamına karar vermiştir. Şeyhin infazını gerçekleştirmeleri için bazı mübâşirler ile birlikte cellât Kara Ali'yi şeyhin evine göndermiştir. İnfâz ekibi Şeyhi boğarak öldürmüştür. Bu sırada, şeyhin evinde misafir olarak bulunan Rumeli Kadıaskeri Ebussuudzâde Muhammed Efendi, ertesi gün herhangi bir sebep yokken muhtemelen padişahın korkusundan vefat etmiştir.³⁵ Daha sonra Rûmiye Şeyhi'nin naaşı Diyarbakır'deki Rum kapısına defn edilmiştir.³⁶

31 Evliya Çelebi, IV, 55; Katip Çelebi, II, 207.

32 Katip Çelebi, Fezleke, II, 207; Naima, III, 368; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, III, 213, dn.437.

33 Evliya Çelebi, IV, 54.

34 Evliya Çelebi, IV-I, 51; Naima, III, 369; M. Cavid Baysun, "Murad IV". İA, MEB yayınları, Ankara 1979, s.635.

35 Evliya Çelebi, IV-I, 51; Naima, III, 370; M. Cavid Baysun, "Murad IV", s.635.

36 Evliya Çelebi, IV, 55; Şeyh Mahmûd'un mezarının yeri, bugün, Diyarbakır'da TRT'nin arkadaşındaki apartmanlar arasında yapılan parkta mezar taşı vardır. Bir ağacın altında medfun olan şeyhin mezarı yapılmıştır, bk. Haspolat, Diyarbakır Türbeleri, s.118.

Tarihçi Naima, şeyhin kerâmet sahibi birisi olduğunu ifade ettikten sonra, öldürülmesiyle ilgili olarak, avam ve havas arasında aslı-astarı olmayan çeşitli hikâyelerin olduğunu kaydeder. Bunlardan birisini Naima şu şekilde anlatır: "...Babasına Koç Baba^{37*} denilmesi sebebiyle, müridleri onu *Hazreti Koç* diye yâd ederlerdi. Sultan Murad, Bağdad'a yöneldiği bir günde, Şeyh Mahmûd bir gece babası Koç Baba'yı rüyasında görür. Babası kendisine: "Mahmûd şehâdeti kabul edermişsin" der, şeyh ise, o esnada Diyarbakır dışında, yaptırdığı güzel bahçededir ve babasına: "şehâdet güzel nesnedir, amma, güzel bahçeler yaptım, dünyadan istifa-i hazz ve bu bahçelerden kesb-i lezzet etmeden nice terk edeyim" diyerek bahçeleri göstermiştir. Bunun üzerine Koç Baba: "Latife söylemem, elbette kabul etmelisin" deyince, şeyh: "kabul ettim." demiştir. Şeyh daha sonra, halifelerinden Vanlı Kara Abdullah isimli şahsı çağırarak, gördüğü rüyâyı anlatmış ve Sultan Murad'ın sefere çıktığını ve kendisinin başına bir hadisenin geleceğini izâh etmiştir. Daha sonra da dervişlerinin önünde, seccâdesini oğlu İsmail Çelebiye vasiyyet etmiştir."³⁸

Rûmiye Şeyhi Neden Öldürüldü?

Rûmiye Şeyhinin öldürülmesiyle alakalı olarak kaynaklarda üzerinde durulan en önemli neden "isyân etmesi (hurûç)" ihtimâlinde korkulması olmuştur.³⁹ Dönemin kaynakları bu ihtimalin çeşitli gerekçelerini kaydederler:

a. İsyân için maddî imkanlara ihtiyaç vardır. Şeyhin çıkaracağı isyânın finansı için altın biriktirdiği haberleri IV. Murad'a ulaşmıştır. Bunun için simyâ ilmiyle ilgilendiği söylenmektedir. Gelen haberlerin doğruluğunu teyid etmek isteyen padişah, bir gün şeyhe *simyâ* ilmiyle ilgili sorular sormuş şeyh de bu bilimde kesinlikle hakikât olduğunu fakat, amacının dünyevî zenginlikler olmadığını ifade etmişti.⁴⁰ Bu sözler padişahın şeyhle ilgili şüphesini artırmıştır.

b. Kürdistan coğrafyasının ekseriyesi, ya Rûmiye Şeyhi'nin, ya babasının ya da kardeşinin ahabıydı/mühıbbıydı. Bu sebeple, Revân seferinde (1535) IV. Murad'ın yanında bulunan Rûmiye Şeyhi'ne halkın gösterdiği

37 Nakşibendi meşâyihin "Koç Baba" diye anılan kişi, Şeyh Mahmûd'un babası olan Seyyid Ahmed Efendi'dir, bk. Haspolat, s.118.

38 Naima, III, 365.

39 Uzunçarşılı, III, 213, dn.437.

40 Martin van Bruinessen, Kürdistan Üzerine Yazılar, s.55.

itibar ve bu sırada sanki siyasi bir kişilikmiş gibi çadırında bir elçiyi kabul etmesi, birçok insanın ordu karargahına gelerek şeyhin çadırını sorması ve kendisine arzilerini verimsizleştiren etkiler hakkında şikâyetlerini iletmeleri, muhtemelen Osmanlı padişahının kızgınlığını artırmış olmalıdır.⁴¹ Bu kızgınlık Şeyhin idamının nedenleri arasında yer almaktadır.

c. Sultan Murad, Bağdat için sefere çıkıp, Halep'e vardığında, halkın havas tabakasından olanlar kendisini karşılamak için hazır bulunmuştur. Rûmiye Şeyhi de ileri gelen müridleriyle yola çıkıp, birkaç küheylân at ve kısrak ile birkaç sandık Diyarbakır'ın meşhûr kavunu ve bazı münasip hediyelerle gelip, Halep'te padişaha arzettiştir.⁴² Bu karşılama esnasında şeyh "*bî pâk ve bî pervâ*" davranmıştır.

d. Maanoğlu'nun kızı erkek elbiseleri içerisinde Diyarbakır'a gelip, şeyhin yanına sığındı. Halk arasında gezerken, kimse onun kız olduğunu anlamıyordu. Bu kız babam "*Maanoğlu Fahreddin'den ilm-i kimyâyı öğrendim*" diyerek, bakırı gümüşe, gümüşü de altına çevirme işlemini şeyhin gözleri önünde yaptı. Şeyh, hulûs-i kalp ile yapılanlara inandı. Kızın yaptığı habbelerden birkaçını Halep'e götürüp padişaha: "Hünkarım sana hazine lazımdır, bu ilm-i sanat-ı evliyâdır, bu kız bir tarikle vâsıl olmuş, murad-ı hümayûn olursa amele getürsün" dedi. Padişahın Şeyhe itimatı olduğundan, Diyarbakır'a geldiğinde, bu iş için 1000 filori (altın) mühimmat-ı eksire sarf için ve 1000 kuruşu da sözkonusu kıza harçlık için vermiş, yanına da maden işlerinden anlayan bir kapıcı başını kızın yanında bırakarak durumu gözetlemesini istemiştir.⁴³

Sultan Murad, Bağdat seferine çıktıktan sonra, sözkonusu kız kendisine verilen paraları sevkü-sefaya harcamaya başlayınca, kapıcıbaşı, kendisini uyarılmış, ve görevli oldukları işi yapmalarını istemiştir. Fakat, kız kendisini dinlemeyince, kapıcıbaşı gördüklerini aynısı ile Sultan Murad'a yazarak haber vermiştir. Başına gelecekleri bilen kız ise, şeyhin padişah yanındaki kıymetini bildiğinden dolayı, Rûmiye Şeyhi'nin kendisini padişahın gazabından kurtaracağı düşünmüştür.⁴⁴

Sultan Murad, Bağdat'ı feth edip Diyarbakır'a dönünce, şeyh, kendisini şehir dışında karşılamış, Kavs isimli bahçesinde padişah için hazırla-

41 "el meliku akîmun" (padişahlar vefasız olurlar), bk. Peçevî, Tarih-i Peçevî, Matbaai Âmire, İstanbul 1283, II, 462; Bruinessen, Kürdistan Üzerine Yazılar, s.52.

42 Naima, III, 366-367.

43 Naima, III, 367.

44 Naima, III, 367.

mış olduğu ziyafete kendisini davet etmiştir. Daveti kabul etmeyen Sultan Murad, doğruca şehre girmiştir. Öncesinde, kapıcıbaşıya haber göndermiş ve sözkonusu kızın hapsedilmesini sağlamıştı. Diyarbakır'a padişahın geldiği gece, kız ve iki kız çocuğu boğularak idam edilmiştir. Bu kızı kendisine iyi olarak tanıttığı için şeyhe kızgın olan padişah, bir daha da kendisine eski itibarını vermemiştir. Halbuki şeyh ise, kızı padişahla tanıttırmakla, hayırlı bir iş yaptığına inanmıştı.⁴⁵

e. Rûmiye Şeyhi'ne saygı ve muhâbbet duyan, mallarını ve canlarını şeyhin uğrunda verecek kadar kendisini seven, Kürt ve Acemlerden, hass ve avamdan 40 bini aşkın mürîdi vardı.⁴⁶ Mürîdlerinin maddî gücüyle, küçük-büyük herkese yardım edecek noktaya gelmişti. Bu sebeple, her yerde kendisinden iyilikle bahsedilirdi. Öyle ki, şöhreti, Arabistan, Rum, Kürdistan ve Acemistan'da yayılmış ve muhibleri olmuştu. Bu sebeple, fitne ve hased sahiplerinin iftiralara marûz kalmaya başlamış ve hakkındaki kötü söylentiler, Sultan Murad'a kadar ulaşmıştı. Sevenlerinin ve bağlılarının bu kadar çok olduğu tasavvuf erbâbının daha sonraları saltanat davası peşine düştükleri söylentisi yürürlüğe sokulmuştu. Fitne sahiplerine göre, Mağrib'te Tûmert isimindeki bir şeyhin, önceleri bir tarikat lideri iken daha sonraları devlet kurduğu vaki olmuştu. Bunun gibi İran (*Acem*) şahlarının meşihâttan oldukları da unutulmamalıdır.⁴⁷ Şeyhin ortadan kaldırılmasını talep edenler, Osmanlı'nın ilk zamanlarındaki Börklüce Mustafa'yı ve yakın zamanda isyân (hurûc) etmiş olan ve Küçük Asya'yı ateş içerisinde bırakan Sakarya Şeyhi'ni örnek göstermeleri⁴⁸, padişahın hafızasında kuvvetli yer etmiş olmalıdır. *Ğammâzlara* göre, Rûmiye Şeyhi'nin, Kürt ve İran coğrafyasında onbinlerce sevenleri ve mürîdlerinin olması, tehlikenin büyüklüğünün en önemli işareti sayılmalıdır. Çünkü, isyân etmesi durumunda devletin bu kadar geniş alana yayılmış olan bir isyânı bastırması çok zor olacaktır. Dolayısıyla, şeyh elde iken icabına bakılmalıdır.⁴⁹

f. IV. Murad, Bağdat seferine beraberinde hanımı Haseki Sultanı da getirmişti. Diyarbakır'a döndüğünde, Haseki Sultan, şeyhin hanımını evine davet etmiştir. Bu davet esnasında şeyhin hanımının bir hareketi Hase-

45 Naima, III, 368.

46 Hammer, şeyhin öldürülmesinden sonra, 30-40 bini bulan taraftarlarının isyân ettiğini kaydetse de bu bilginin doğruluğunu teyid edecek kaynaklara ulaşmış değiliz, bk. Hammer, IX, 242.

47 Naima, III, 369.

48 Hammer, IX, 242; Sakarya şeyhi, silahlı değil, tuzakla ancak yola getirilebilmişti, bk. Bruinessen, Kürdistan Üzerine Yazılar, s.53.

49 Evliya Çelebi, IV-I, 73; Naima, III, 369.

ki Sultanı çok kızdırmış ve rivâyete göre şeyhin hanımına birkaç topuz da vurmuştu. IV. Murad eve geldiğinde, Haseke Sultan yakınmaya başlamış, hatta iftira ederek o kadın hakkında münasebetsiz laflar etmişti. Şeyhin, öldürülmesine neden olan olaylardan biri de Haseki Sultanın kendisi ve ailesi hakkından kötü sözleri olmuştur.

Sonuç

Ğammâzların verdiği örnekler, meşihâtan olan kimselerin zamanla devlet kurulabileceğini gösteren örneklerdir. Fakat, sözkonusu devletler önemli bir devlet otoritesinin bulunmadığı veya kuruldukları bölgelerde merkezî devlet otoritesinin neredeyse yok olup, şehir devletçiklerinin ortaya çıktığı coğrafyalarda zuhûr etmiştir. Osmanlı gibi, XVII. asrın ilk yarısında önemli bir güç olarak varlığını koruyan bir devlete karşı, ehl-i tasavvûfun devletin otoritesini sarsacak veya devleti ortadan kaldıracak büyük bir isyân başlatması sözkonusu olamazdı.

50 |

Muhaliflerin, şeyhin bir isyân hazırlığında olduğuna dair ileri sürdükleri gerekçelerin asılsız oldukları öldürülmesinden sonra anlaşılmıştır. İnfazdan sonra, şeyhin evini aratan IV. Murad, iddia edildiği gibi, evde ne bir silâh ne de bir isyan hazırlığına delâlet eden hubûbat depoları bulamamış ve şeyhin düşmanları tarafından aldatıldığının farkına varıp pişmân olmuştur.⁵⁰ Ayrıca, muhaliflerin ne kadar tutarsız olduklarını gösteren bir diğer kanıt da, şeyhin öldürüldüğü gün evinde Rumeli Kadıaskeri Ebussuudzâde Mehmet Efendi gibi Osmanlı Devleti'nin önemli bir bürokratının misafir olarak bulunmasıdır. Şayet, devlete karşı bir isyân hazırlığı sözkonusu olsaydı, Rumeli Kadıaskeri komplunun merkezinde yer alır mıydı? Şeyhin öldürülmesine tanıklık eden Ebussuudzâde Mehmet Efendi, bir gün sonra, şahit olduklarının etkisiyle korkudan vefat etmiştir. Şeyhin öldürüldüğü gün tevâfuk olsa gerek, *nikris* hastalığından dolayı muzdarip olan Sultan Murad tamamen felç olmuş, o günden sonra da bir daha ata binememiştir.⁵¹

Osmanlı Devleti'ne isyân etme kuvvet ve kudretine sahip olduğu ifade edilen Rûmiye Şeyhi'nin gerçekte bu niyeti taşıyıp taşımadığını Osmanlı kaynaklarından anlamak mümkün olmamaktadır. Kaynaklarda ifade edilen ve yukarıda üzerinde durduğumuz sebepler, şeyhin muhaliflerinin öne sür-

50 Naima, III, 370; Bruinessen, Kürdistan Üzerine Yazılar, s.52.

51 Peçevî, Harezmi Hanı'nın felaketine sebep olarak Ürgenç vaizinin katlini göstermiştir. Ürgenç vaizi, fevkâlâde güzel olan validesiyle evlendiği halde Han'ın iznini almamıştı. Bunun gibi, Sultan Murad'ın çok geçmeden vefât etmesi, Urmiye şeyhini idam etmesini sebep olarak gösterir, bk. Peçevî, Tarih-i Peçevî, Matbaai Amire, İstanbul 1283, II, 462-464.

dükleri ve nihayetinde ölümüne neden olan gerekçelerdir. Ölümünden sonra evinde yapılan aramalarda ne silah ne de isyân için herhangi bir erzakın bulunmaması şeyhin, siyasi bir kimlik olarak değil, Kürt coğrafyasında manevî şahsiyetlerin toplum ile yöneticiler arasında bir köprü olma pozisyonuyla ilgili olmalıdır.

Evliya Çelebi'nin ifadeleriyle, "...şeyh-i millet, kutb-u devlet, mağdân-ı esrâr-ı ilâhî, meşâhîd-û envâr-ı nâmütenâhî" olan Rûmiye Şeyhi, şayet, bir isyân hazırlığında olsaydı, dönemin kaynakları, Şeyhin ölümünü "şehâdet" olarak değerlendirmezlerdi.⁵² Dolayısıyla, Rûmiye Şeyhi, bazı müfsidlerin iğvasıyla, tahrik-i fitnesi sebebiyle⁵³, isyân etme hayalî ve muhâyylesiyle⁵⁴ idam edilmiştir. Şeyhin öldürülmesinden sonra da, halk ve idareci kesimden birçok insan, şeyhin yerine geçen oğlu İsmail Çelebi'nin tekkesini ziyaret etmeye devam etmiştir.

52 Peçevi, "Der zikr-i şehâdet-i şeyh rûmî" (Peçevî, II, 461), Evliya Çelebi, "Sebeb-i şehâdet-i şeyh rûmî" (Evliyâ Çelebi, IV, 53), Naima "Şehâdet-i rûmiye şeyhi" (Naima, III, 364), Karaçelebizade Abdülaziz Efendi "şehâdet-i şeyh urmiye" (Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, Ravzatü'l-Ebrâr, 1248, s.604).

53 Solakzâde, s.765.

54 Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, s.604

Kaynaklar

BAYSUN, M. Cevat, “Murad IV”. *İA*, , MEB Yayınları, Ankara 1979, 625-647.

BRUÏNESSEN, van Martin, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, Çev.: Nevzat Kıracı ve diğerleri, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

-----, *Evliya Çelebi in Diyarbakir*, E. J. Brill, Leiden-New York, 1980.

ÇELEBİ, Evliya, *Seyahâtname*, IV, İkdâm Matbaası, İstanbul 1314.

ÇELEBİ, Katip, *Fezleke (Fezleke-i Kâtip Çelebi)*, II, Ceride-i Havâdis Matbaası, İstanbul 1387.

DANIŞMAN, Zuhuri, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, IX, Yeni Matbaa, İstanbul 1965.

DANIŞMEND, İsmail Hamî, *İzahlı Osmanlı Tarih Kronolojisi*, III, Türkiye Yayınları, İstanbul 1992.

52 |

HAMMER, Baron Joseph von Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, IX, Çev.: Mümün Çevik ve Erol Kılıç, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1993.

HASPOLAT, Yusuf Kenan, *Diyarbakır Türbeleri*, Diyarbakır 2014.

KARAÇELEBİZÂDE, Abdülaziz Efendi, *Ravzâtü'l-Ebrâr*, 1248.

MEHMED Halife, *Tarih-i Ğilmanî*, Hazl. ve Sadeleşt.: Ömer Karayumak, Tercüman 1001 Temel Eser: 74.

MUFASSAL OSMANLI TARİHİ, IV, Hazl: Heyet, Tan Matbaası, İstanbul 1960.

NAÎMÂ, *Târih-i Naîmâ* (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsat Ahbârü'l-Hâfikan), III, İstanbul 1328.

PAMUK, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

PEÇEVÎ, *Tarih-i Peçevî*, II, Matbaai Âmire, İstanbul 1283.

RESİMLİ-HARİTALI MUFASSAL OSMANLI TARİHİ, Hazl.: Heyet, Baha Matbaası, İstanbul 1960.

SOLAKZÂDE, Mehmed Hemdemi Çelebi, *Solakzâde Tarihi*, İstanbul 1298.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, III, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998.

“18 VE 19. YÜZYILDA DİYARBAKIR ŞER’İYE SİCİLLERİNDE YEREL YÖNETİM: İHTİSAB MÜESSESESİNİN İŞLEYİŞİ”

Orhan Canpolat
Dicle Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi

Özet

Osmanlı öncesi belediye hizmetleri “hisbe” müessesesi tarafından uygulanırdı. Osmanlı devletinde de bu kurumun varlığı devam etti. Osmanlı klasik döneminde kadılık yönetimi yanı sıra şehrin yönetimi de kadılara bırakılmıştır. Dolayısıyla kadı sadece şehrin değil, aynı zamanda etrafta bulunan köy ve nahiyelerinde mülki amiri ve kadısı konumundaydı. Böylece belediye ve yargılama işleri aynı elde toplanmıştı. Ayrıca kadılara yardımcı olması için muhtesible birlikte bazı görevlilerde bulunmaktaydı.

Bu araştırmada “18 ve 19. Yüzyılda Diyarbakır Şer’iye Sicillerinde Yerel Yönetim: İhtisab Müessesesinin İşleyişi” incelenecektir.

LOCAL GOVERNMENT IN DİYARBAKIR ŞER'İYE (COURT) RECORDS IN THE 18TH AND 19TH CENTURIES: THE OPERATION OF İHTİSAB (ISLAMİC-OTTOMAN OFFICE FOR PUBLIC REGULARITY) INSTITUTION

Abstract

56 | Pre-Ottoman municipal services were implemented by es hisbe "establishment. The existence of this institution continued in the Ottoman state. In the classical period of the Ottoman period, as well as the management of the city, the city was left to the women. Hence, Kadı was the governor and wife of the civil servant not only in the city but also in the surrounding villages and sub-districts. Thus, the municipal and judicial proceedings were gathered in the same hand. In addition, there were some officials together to help the women.

In this study, Local Government in Diyarbakir Sharia Registrations in the 18th and 19th century Centuries will be examined.

Giriş

Evliya Çelebi Seyahatnamesinde bağrında birçok peygamber ve sahabe barındıran bu aziz şehirle ilgili şu rivayeti aktarmıştır. “

Hazret-i Yunus Peygamber (aleyhisselâm) eski Musul’da oturup o bölgelerin halkını dine çağırırdı. Ancak kimse Ona iman etmedi. Bunun üzerine oldukça üzüldü ve yaratılmışlardan tek bir kimse bile imana gelmediklerinden gayet üzüldü ve yaradılmışlardan tek bir kimse bile imana gelmediklerinden gayet üzüldü Musul halkına beddua edince eski Musul harap oldu. Buradan Diyarbakır’a gelince halkının hepsi mucize istemeden iman ederek Müslüman olduklarından Yunus Peygamber (a.s.) sevinip:

“İliniz, vilâyetiniz bayındır ve bakımlı, halkınız devamlı sevinçli ve neşeli olup bütün çoluk çocuğunuz ömürlü olup soylu ve ergin olalar”, diye hayır dualar edip Fıskayası adlı yerde eşsiz bir mağara içinde yedi yıl oturdu.

Allah’ın hikmeti, o dönemde yıldızı parlak bir kız melike vardı ki, Amalak kızlarından idi. Yunus Nebî’ye iman getirip Müslime oldu. Gayet zengine idi ki binlerce Kârûn hâzinesine ve Efrâsiyâb malına sahip idi. Hazret-i Yunusun öğretmesiyle o melike bu Diyarbakır’ı sert kara taştan Fıskayası’nda yaptığı için o kızın adıyla adlanıp İran tarihçileri “Diyâr-ı Bıkır” derler, yani “Kız Şehri”dir. Ama Rum tarihçileri bütün duvarları sert taş (—) (—) olduğundan “Kara Âmid” derler. Padişah defterhanesine öyle yazılmıştır.¹

Bu kadim şehir Enuşirvan’dan, Ermeni taifesine ve nihayetinde Hz. ömer’in halifelîği döneminde İslam beldesi haline gelmiştir.²

Birçok devletin idaresine giren şehir 1515 senesinde Osmanlı devletinin idaresi altına girmiştir. Kanuni Sultan Süleyman Bağdat fethine giderken bu şehrin suyu ve havasından oldukça hoşlanıp: “Bayındır ola benim Kara Amid’im”, diyerek orada bir süre kalıp, üç ayda 10.000 kese akçe kestirip

1 Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2000, 4/30.

2 Çelebi’de Hz. Ebubekir olarak kaydedilmiştir. Çelebi, Seyahatnamesi, 4/30.

sikkesinde “Selim Han oğlu Sultan Süleyman, Kara Amid’de basılmıştır”, diye yazar.³

Diyarbakır, Dicle’nin yukarı havzasında yer almaktadır. Dicle vadisi-ne hâkim bir alanda, yolların düğüm noktası üzerinde inşa edilen bu kadim şehir, etrafı muhkem surlarla çevrili önemli ticaret merkezlerindendi. Coğ-rafi konumu ve şehri kuşatan muazzam surları bu şehri ziyarete gelen sey-yahların büyük ilgisini çekmiştir. Şehrin dört yöne açılan dört kapısı vardı:

Kuzeyde, Dağ Kapısı (Harput veya Babu’l-Cebel Kapısı)

Batıda Urfa Kapısı (Eski adı Anadolu, Rum veya Halep kapısı)

Güneybatıda Mardin Kapısı (Yamaç kapısı veya Babu’t-Tel)

Doğuda Yeni Kapı (Dicle Kapısı ve Babu’l-Ma)

58 | Özellikle Osmanlı döneminde diğer medeniyetlerden kalan yapılara önemli ilaveler yapılmıştır. Surlar tamir edilmiş, iç kale genişleme çalış-maları yapılmış, birçok cami ve kervansaray inşa edilmiştir. Bütün bu çalış-malar şehre canlılık getirmesiyle birlikte ticaretin artmasına ve çeşitlenmesine de sebep olmuştur. 1660 yıllarında Diyarbakır’ı ziyarette bulunan Poulet Dierberg, hem şehrin mevkiini görmüş olduğu şehirlerden daha güzel bul-duğunu ve hem de taşlardan yapılan evleri methetmiştir. Sokaklarının temiz, pazarlarının büyük ve güzel olduğunu, İran, Mısır, Kafkasya, Polonya ve Rusya gibi uzak diyarlardan gelen tacirler buraya gelip ipek, pamuk, tiftik alarak memleketlerine götürdüklerini ve özellikle deri işlerinin en güzelinin bu şehirde yapıldığını kaydetmiştir.⁴

Osmanlı valilerinden Hüsrev Paşa, İskender Paşa, Behram Paşa, Na-suh PAşa, Murteza Paşa, Melek Ahmed PAşa, Daltaban Paşa, Ali ve İsmail Paşa’lar şehirde birer cami yapmışlardı. Ayrıca Melek Ahmed ve Hasan Paşa birer han inşa ettirmişlerdir. Mehmet, İskender ve Behram Paşa’lar bi-rer hamam, Köprülüzade Abdullah Paşa bir darülkurra ve Sarı Abdurrahman Paşa bir kütüphane imar etmişlerdir. 1815 yıllarında Süleyman Paşa surların bazı kısımlarını tamir ettirmiştir.⁵

3 Çelebi, Seyahatname, 4/32.

4 Çelebi, Seyahatname, 4/ 22-40; Mükrimin H. Yınanç, “Diyarbakır”, İA, 5baskı, MEB. Yay., İstan-bul, 1978, 3/601-626.

5 Mükrimin H. Yınanç, “Diyarbakır”, İA, 5baskı, MEB. Yay., İstanbul, 1978, 3/601-626.

XVI ve XVII. Yüzyıllarda mahallelerin sayısında artış olmuştur. Özellikle XVIII yüzyılın ilk yarısından itibaren şehir daha fazla büyümüş, mahalleler dini guruplara göre ayrılarak daha belirgin hale gelmiştir.

Osmanlı şehir anlayışının tüm özelliklerini mahalleleri vasıtasıyla yansıtan klasik bir Osmanlı şehridir. Fakat şehri çevreleyen surlar içinde olması Diyarbakır’ı diğer Osmanlı şehirlerden ayıran en önemli fiziki özelliktedir.⁶

Diyarbakır Şehrinin Yönetimi

XV yüzyıllarda dünyanın en güçlü devletlerinden birisi olarak gösterilen Osmanlı devleti, miras almış olduğu İslami gelenekten güç alarak ülke yönetiminden, askeri kuruma, hukuki yapıdan mahalli yönetime kadar geliştirmiş olduğu müesseseler ve coğrafi şartların oluşturduğu sağlam temeller üzerine bina edilmiştir.⁷

Diyarbakır eyaletinin kurulduğu tarihten itibaren Amid Sancağı “Paşa sancağı” olmuş, Sultan Süleyman’ın kanunuyla vezir rütbeli valiler Diyarbakır’a atanmıştır.⁸ Bu durum XVIII. Yüzyılda da devam etmiştir. Devrolunan kültürle şehrin önde gelen yöneticileri valiler, kadı, muhtesib gibi görevliler merkezi otorite tarafından atanmakta ve merkez adına iş yapmaktadırlar.⁹ Şehrin kadısı, naibi ve diğer görevlilerden valinin emirlerine uymaları talep edilmektedir. Ayrıca yöneticilerden halka zulmetmemeleri, fakir halkın korunması ve memleket idaresini zapt ederek üzerine düşen görevi yerine getirmeleri istenmektedir.¹⁰

Bununla birlikte valiler ilk iş olarak Diyarbakır kadısı, eyalete dâhil olan diğer sancak kadılarına ve görevlilerine hitaben gönderdikleri buyruklarla, padişahın fermanıyla atandıklarını bildirdikten sonra işlerinin adil

6 Mehmet Salih Erpolat, XVI yüzyılda Diyarbakır Beyliği’ndeki Yer İsimleri, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Konya, 1999, s,19.

7 İlhan Palalı, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır: Vilayet salnameleri ve mahalli kaynaklara göre, 1869 – 1905, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, , Malatya, 1999, s,14.

8 Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2000, 4/32.; İbrahim Yılmazçelik, XVIII. Yüzyıl İle XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması, s,228

9 Feyzullah Ünal, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye’de Yerel Yönetimlerin Yasal ve Yapısal Dönüşümü, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 30, Ağustos 2011, s,2.

10 İbrahim Özçoşar, 315 numaralı Hicri 1154-1155 (M.1741-1742) Tarihli Diyarbakır Şer’iye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2000, s,254.

görüleceğini ilgililere duyururlardı.¹¹ XIX. Yüzyılda da eyaletin idari taksimatinde önemli bir değişikliğe gidilmediği anlaşılmaktadır.¹²

Tanzimat'tan Önce Osmanlı Devletinde Yerel Yönetimler

Osmanlı devletinin kurumlarının oluşmasında geçmişteki İslam devletlerinin büyük bir etkisi vardır. Hisbe teşkilatı da bu müesseselerden birisidir. Devletin kuruluşuyla birlikte ortaya çıkmıştır. Osman Gazi döneminde pazar esnafından alınan 'bac kanunu' ile başlayan bu süreç; Oğlu Orhan Gazi ile devam ederek ihtisap kanunnameleri adı altında daha da genişletilip sistemleştirilerek resmîyet kazanmıştır.¹³

Hisbenin aslı iyiliği emretmek kötülüğü nehyetmek esası prensibi uyarınca gerçekleştirilen genel ahlaki ve kamu düzenini koruma faaliyetlerini ve özellikle bununla görevli müesseseyi ifade eder. Bu işle görevli memura muhtesib, ihtisap ağası veya ihtisap emini denir. Bu bir yönüyle gönüllü denetleyici, çarşı zabıtası ve ahlak zabıtası gibi manaları ihtiva etmektedir.¹⁴

Tanzimat'tan önce beledi hizmetler mahalle örgütlenmesi, esnaf loncaları ve vakıflar tarafından yürütülüyordu.¹⁵ Bu kurumlar özünde birer yerel hizmet birimleri gibi çalışmaktaydılar. Osmanlı devleti İslam dini anlayışına göre yönetildiği için bütün kurumlarda olduğu gibi beledi hizmetlerde kadı tarafından yürütölmekteydi. Merkezden atanan kadı, adli ve beledi yetkilere sahipti.¹⁶ Diğer bir ifadeyle kadı bir yandan yargı işlerini görürken, diğer yandan beledi hizmetleri de organize ederdi. Genellikle bu dönemde belediye hizmetlerini ifa eden kadıların en büyük yardımcılarından biriside muhtesibtir. Kadı atanan her şehirde muhtesibte görevlendirilirdi. Muhtesib, bir yıl süreyle kamu dışında bir şahsa verilirdi. Kadı marifetiyle esnafı denetler, narh koyar (Narh, bir mal veya hizmet için resmi makamların tespit ettiği fiyattır.) fiyatları kontrol eder ve vergileri tahsil ederdi. Muhtesibin maiyyetinde doksan iki kul oğları ve on iki bölükbaşı bulunmaktaydı.¹⁷

11 İbrahim Özcoşar, 315 Tarihli Diyarbakır Şer'iyeye Sicilinin Değerlendirilmesi, s.254.

12 İbrahim Yılmazçelik, Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması, s.231.

13 Hakan Yılmaz, Osmanlılar'da İhtisap Kurumunun Menşei, Gelişimi ve Orhan Gazi'nin Bursa'da Çıkardığı İlk "İhtisap Kanun-namesi", Türklük Bilgisi Araştırmaları, Cilt 43, Aralık 2015, s.228.

14 Cengiz Kalek, "Hisbe", TDVİA., 18/133.

15 Tarkan Oktay, Belediye Kurumunun Tarihsel Gelişimi, Türkiye'de Yerel Yönetimler, Nobel Yay., Ankara, 2008, s.127.

16 Kemal Kaya, Tanzimat'tan Önce Belediye Hizmetleri ve Voyvodalar, s.102.

17 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinde İlmiye Teşkilatı, TTK, Ankara, 1988, s.138.

Tanzimat Öncesi Beledi Görevliler

Daha öncede ifade ettiğimiz üzere kadılar yargı dışında yerel yönetim hizmetlerini de icra ederlerdi. Kadı ve muhtesible birlikte beledi işlerde kendisine yardımcı olan bazı görevliler de bulunmaktaydı. Bunlar subaşı, şehir mimarı veya Mimarbaşı, kadı naibi, Böcekbaşı, Çöplük subaşısı ve Tulumbacıbaşı gibi memurlardı.¹⁸

- Kadılar, Osmanlı devletinin kuruluşundan itibaren önemli bir yeri vardı. Beledi alanın temel sorumlusu ve yöneticisi konumundaydılar. Bir yandan esnafın denetimi, imar düzenlenmesi ve halkın ihtiyaçlarını gözetir, diğer yandan yerel hizmetleri yürüten kamu dışı kurumları denetlerdi.¹⁹

- Bu dönemde muhtesib kadıların en büyük yardımcısı ve vekili konumundaydı. Muhtesibin sorumlu olduğu alan esnaf işleri, fiyat tespit ve kontrollerini yapardı. Muhtesib ile birlikte Koloğlanları denilen vazifeliler yardım ederdi. Özellikle de ihtisab resmi -vergi- toplamada muhtesibe yardımcı olurlardı.

- Subaşıları asayişi sağlarken muhtesibe yardımcı olurlardı.

- Çöplük Subaşıları’da sokakların temizliğine ve bozulan yerler varsa tamir ederlerdi.

- Ayak Naibleri, muhtesib adına esnafı ve fiyatları kontrol eder, bölgedeki davalara bakardı.

- Mimarbaşı ise, resmi binaların inşasıyla birlikte şehirdeki konutları kontrol eder, varsa usulsüz yapıları yıktırır, ruhsat verir ve yapıları tamir görevini üstlenmişti. Bütün bunlarla birlikte Muhtesib toplanan vergileri gerekli yerlere de sarf etme görevinde bulunurdu.²⁰

Diyarbakır Şer’iye Sicillerine Göre Klasik Dönem Beledi Uygulamalar

Tanzimat öncesi belediye veya klasik anlayışla beledi hizmetler bir taraftan devlet teşkilatı, diğer taraftan halkın kendi içerisinde oluşturduğu örgütlenmeler sayesinde yerine getirilirdi. Bununla ilgili voyvodalık mües-

18 İlhan Yerlikaya, Tanzimattan Önce Osmanlı Devletinde Belediye Hizmetler, Osmanlı, Editör Güler Eren, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, 6/131.

19 Tarkan Oktay, Belediye Kurumunun Tarihsel Gelişimi, Türkiye’de Yerel Yönetimler, Nobel Yay., Ankara, 2008, s,127

20 İlhan Yerlikaya, Tanzimattan Önce Osmanlı Devletinde Belediye Hizmetler, 6/133.; Yüksel Demirkaya, Türkiye’de Yerel Yönetimler, Nobel Yay., Ankara, 2008, s,127, 131; Yüksel Demirkaya, Osmanlı Devletinde Belediye (Hisbe) Teşkilatı, s,311.

sesesini örnek göstermek mümkündür. Voyvoda Osmanlılarda XVII asırdan itibaren başlamıştır. Asli görevleri asayiş ve güvenliği temin etmekle birlikte belediyede üstlendiği durumlar olabilmekteydi. Sicil kayıtlarına göre bu dönem voyvodaları Diyarbakır'a ait ihtisab, Pazar vergisi, duhan gümrüğü ve arsa mukataalarının getirilmesini sarraf marifetiyle toplamaktaydılar. Bu konuyla ilgili 1145/1732 tarihli 3709 numaralı Diyarbakır Şer'iyeye Sicilinde şu ifadeler yer almaktadır:

Diyarbakır Voyvodalığı, sene 1145

“... , Diyarbakır Voyvodalığı'na tabi' Amid gümrüğü ve arziye ve ihtisab ve bazar-ı esb ve debbağhane ve erbab-ı arık-ı Amidve bac-ı bazar-ı ağnam ve duhan gümrüğü ve tevabi'i mukata'atı ve Çobaniye-i Karaulus ve tevabi'i aşairi ve Diyarbakır eyaletinde kadimi mahallerine iskan olunan Milli Espeyak ve Esfeyac aşireti ahalileri zimmeterinde müctemi' ve ber-vech-i timar mutasarrıf olanlar yedleriyle voyvodalara beher sene teslim olunmak üzere taksit-i sülûsan altmış bin akçeyi dahi tahsil ve ahz u kabz eyleyip, ... ”.²¹

1160/1747 senesine ait defterde, avarız malları cem ve tahsili fermanın-ı şerif ile voyvoda Halil Ağa'ya bırakıldığı anlaşılmaktadır. İncelenen defter kayıtlarına göre ihtisab, gümrük, duhan gümrüğü, ağnam, arsa, tabakhane ve pazarcıyan mukataalarının gelirlerini toplamaktaydılar.²²

Zaman zaman da halktan fazla vergi almamaları için padişah fermanıyla ikaz edilirdiler. 1144/1731 tarihinde kadı ve voyvodaya hitaben gönderilen fermanla; Alibardak köyünün avarız hanesine kaydolunmadığı halde bu köy halkının avarız alındığı belirtilip, bundan vazgeçilmesi istenmiştir.²³

Mübaşirin asli görevi olmamasıyla birlikte beledi işlerde buldukları görülmektedir. Aslında mübaşir, devletin muayyen bir işin yapılması için görevlendirdiği vazifeli memurlardır. Diyarbakır ve çevresinde avarız, nüzul, hazariye, seferiye, bedel ve cizye gibi devlet ve vilayet hazinesine ait vergilerin zamanında toplanması için mübaşirlerden kapıcı başı el-Hac Mustafa Ağa'nın padişah fermanıyla görevlendirildiği nakledilmektedir.²⁴

21 Diyarbakır Şer'iyeye Sicilleri, Koordinatör Abdülkerim Ünalın, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Diyarbakır, 2013, 2/103

22 bkz. Abdulvahap Yıldız, 135/313 Nolu Şer'iyeye Siciline Göre (1135/1722-1213/1798) Yıllarında Amid (Diyarbakır) Sancağında Sosyal ve Ekonomik Durum, (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi), Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1994, s.35.

23 a.g.e. s.35.

24 a.g.e. s.37.

Ayanlar vekil konumundaydı, hâkimlerle halk arasında aracı durumundaydılar. Diyarbakır’a vergi, asayiş, ordu, menzilhaneler hususunda gönderilen ferman ve buyrultulardan anlaşıldığına göre ayanlar, devlet ve halk arasında vergi dağıtımı ve toplanması, zahire ve hayvan temini, asayiş konularında aracı rolü üstlendikleri görülmektedir.²⁵

1738-1741 numaralı Diyarbakır Şer’iye Sicillerinde, Diyarbakır vali ve kadısına hitaben şu ifadeler dikkate değer bulunmaktadır: “... , Diyarbakır valisi vezirim Paşa..., varisü ulumi’l-enbiyai ve’l-mürselin el-muhtessu bi-mezidi inayetü’l-meliki’l-mu’in Mevlana Amid kadısı –zidet fezailuhutevki’-i ref’-i hümayun, ... Diyarbakır Voyvodalığı’na tabi’ Amid gümrüğü ve arsa-i kapan ve ihtisab ve bazar-ı esb ve debbağhane ve ebyab’ı erba’-i Amid ve bac-ı bazar-ı ağnam ve duhan gümrüğü ve tevabi’i olan mukata’atı ve Çoban Karaulus ve ...,”²⁶ Sicil defterinde dönemin vali ve kadısına gümrük ve pazar vergisinin adaletli alınması tavsiye edildiği anlaşılmaktadır.

Ayrıca Diyarbakır’a tayin olunan kadının görevlerini hatırlatan 356 nolu Şer’iye sicilinde şu hükümler yer almıştır:

Hüküm Özeti 82:

Şâkirzâde Mehmed Emîn Efendi’nin Hicrî 1217 senesi Şa’bân ayında Diyarbakır’e kadı olarak tayin olunduğunu beyân eder.

Hüküm 82:

İzzet-meâb şerî’at-nisâb eşrâf-ı kuzâti’l-kirâm-ı zevi’l-ihtirâmdan Şâkirzâde Mehmed Emîn Efendi dâme-mübeccelen ba’de’t-tahıyyeti’l-vâfiye inhâ olunur ki; Ber-vech-i arpalık mutasarrıf olduğum medîne-i Âmid kazâsının umûr-ı ahkâm-ı şer’iyyesi işbu sene seb’a aşera ve mi’eteyn ve elf [H. 1217] Şa’bânü’l-mu’azzamı guresinden kismet-i askeriyesiyle cenâbınıza tefvîz ve ihâlâ kılınmıştır. Gerekdir ki medîne-i mezbûreyi gur-re-i şeh-r-i merkûmdan zabt u tasarruf eyleyüb beyne’l-ahâlî icrâ-yı ahkâm-ı şer’-i hazret-i seyyidü’l-enâmda ihtimâm ü dikkat-i tâm eyleyüb vukû’-yâfte muhallefât-ı askeriyye ve belediyyesin tahrîr ve terkîm ve beyne’l-verese alâ-mâ- ferazallâhi’l-’Alîm tevzî’ u taksîm eyleyüb şâhrâh-ı şerî’at-i Ahmediyye ve câdde-i tarîkat-i Muhammediyyeden ser-i mü’udül ve inhirâfi te-

25 a.g.e., s,38.

26 Diyarbakır Şer’iye Sicilleri, 3/247.

cvîz itmeyesin ve's-selâm.El-Fakîr Ahmed Es'ad el-Kâdî be-'asker-i Rumili sâbıkâ²⁷

Mimarbaşı, görevi gereği surları kontrol etmek, konutları inşa ve onarım işleriyle ilgilenirlerdi. 1793-1794 tarihli 3749 numaralı sicil defterinde yapı tamirâtı için eyalet valisine gönderilen buyrultuda mimarbaşı'na konunun keşfedilerek, hasar gören tarafın tamirâtı istenmektedir.²⁸

Diyarbakır Şer'iyeye Sicillerinde, bu dönemde eyalet valisinden sonra kadılık makamının önemine yapılan vurgu, devlet ricaline vazifelerinin hatırlatılması, halka zulmetmemeleri, adaletsizlik yapmamaları, fakir halka kol kanat germeleri, vergilerde adaletsizlik yapmamaları ve esnaf denetimiyle birlikte özellikle fiyat kontrollerinin sağlanması istenmektedir.

Baz araştırmacıların her ne kadar günümüz belediyeçilik anlayışına Tanzimat'tan sonra sahip olduğunu ifade etse de, Peygamber döneminden itibaren yerel hizmetler belediyeçilik olarak anılmasa da, Osmanlı dönemine kadar bu iş muhtesip veya ihtisab müessesesi tarafından organize edildiği anlaşılmaktadır.

Tanzimat Sonrası Beledi Hizmetler

Bu dönemde modern anlamda belediye teşkilatlarının kurulmasına yönelik önemli adımlar atıldı. İlber Ortaylı belediye teşkilâtının temellerinin hukukî olarak I. Meşrutiyet'ten sonra atıldığını ifade etse de²⁹, günümüz belediyeçilik anlayışı II. Mahmut'tan itibaren başladığı, 1826 yılında İstanbul'da ihtisab nazırlığı, eyaletlerde ise ihtisab müdürlükleri kurulduğu söylenmektedir. İhtisab görevlilerinin ilmiye sınıfına mensup kişilerden veya en azından medreselerin eski mezunlarından tayinler yapılırdı. Esnaf teftişi yanı sıra vergi toplama işleri de bu memurlara bırakıldı. Tanzimat'ın ilanı ile birlikte ihtisab nazırının önem ve itibarı arttı. Ancak bu durum daha fazla sürmeyerek Receb 1267'de (Mayıs 1851) yapılan bir düzenlemeyle İhtisab Nezâreti ortadan kaldırılarak gördüğü işler zabtiye müşirliğine devredildi; üç ay kadar sonra da zahire, odun, kömür vb. maddelerde narhı tesbit etmek, mallarını belirlenen fiyatların üstünde satanlar veya ölçü tartılarını eksik tutanlar hakkında yapılacak işlemleri görüşmek ve bunlara karşı gereken

27 Mehmet Bulut, 356 Nolu Diyarbakır Şer'iyeye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (H.11217-1218/M.1803-1804), (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2013, s. 161.

28 Diyarbakır Şer'iyeye Sicilleri, 7/250.

29 İlber Ortaylı, Belediye, DİA, 5/400.

önlemleri almak üzere zaptiye müşirliğine bağlı bir es’âr meclisi kuruldu.³⁰ Geçiş süreci ile yaşanan bu sıkıntılar devam etti. Üç yıl sonra da İhtisab Nezâreti kaldırılarak (10 Zilkade 1271/25 Temmuz 1855) görevleri yeni kurulan şehremânetine (belediye) devredildi.³¹

25 Temmuz 1967 yılında “Vilayatta Devair-i Belediye Meclislerinin Vezaif-i Umumiyesi Hakkında”, 16 bentlik bir talimatname çıkarılmıştır. Talimatnamede büyük vilayetlerde belediye teşkilatının kurulması isteniyordu. Buna göre cadde, sokak, meydan tanzimi, kaldırım, su yolu, kanalizasyon, yapım – onarım ve itfaiye işleri belediyelere bırakıldı.³²

Belediye meclis üyeleri teşekkül edildi ve seçilmesi için belirli şartlar konuldu. Meclis üyeliklerine gayrimüslim olanlarda atandı. 1869 yılı Diyarbakır Belediye Meclisi Dairesi, Reis İstiab’l-i amire Muhammed Ağa. Üyeler: Hacı Abiş Ağa, Mustafa Efendi, Kigork Efendi, Mıkırdıç Efendi, İbrahim Efendi’den³³ oluşmaktaydı.

1870 yılına gelindiğinde, önceki yıllara göre daha fazla gelişmeler sağlanmıştı.³⁴

Bunun yanı sıra 1876 yılında çıkarılan ilk Anayasamız Kanuni Esasi de belediyelerin; belediye başkanı, belediye meclisi ve Cemiyet-i Belediye olmak üzere üç organdan oluşacağını kararlaştırmıştı.³⁵ Bununla birlikte 1876 daha önce rastlanılmayan tabiplik kadrosunun belediye meclis üyeleri arasında danışman olarak görev almıştır. Daha sonraki yıllarda başmühendislik, Belediye müfettişliği ve belediye eczaneleri kuruldu.³⁶

Çarşı Pazar esnafı denetimleri ve fiyat kontrollerinin devam ettiği görülmektedir. Nitekim 1262-1846 senesine ait Diyarbakır Şer’iye Sicilinde es’ar narh (Fiyat listesi) verilmiştir.³⁷

Bu dönemde de Şer’iye defterinde yapılacak iş dolayısıyla yevmiye ve masrafları belirtir yazı, fiyat konusundaki hassasiyeti belirtmektedir.

30 Ziya Kazıcı, “Hisbe”, DİA.18/144.

31 a.g.e., 18/145.

32 İlhan Palalı, XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır (Vilayet Salnameleri ve Mahalli Kaynaklara Göre 1869-1905), (Basılmamış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 1999, s.197.

33 a.g.e. s.200.

34 a.g.e. s.200.

35 Ahmet Güven, Battal Dülger, Osmanlı’dan Günümüze Yerel Hizmet Sunan Klasik Kurumların Dönüşümü, Enderun Dergisi, Enderun Dergisi 1(1) (2017) s.50

36 Palalı, XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır, s.203,204.

37 Diyarbakır Şer’iye Sicilleri, 9/67.

Hüküm 45: Ba emr-i hazret-i müşîri altmış iki senesi Cemaziye'l-evvelin on üçüncü günü cümle ma'rifeti ile esa'ra fark verildiği.³⁸

Tamir hususunda tefhim ve tenbih

Husûs-i müsted'ânın mahallinde keşif için savb-ı şer'-ı enverden bil-iltibâs irsâl olunan kâtib Hacı Bekir Efendi belediye âzâsından Hacı Abdülkâdir Efendi ve... Mıgırdıc Efendi ile... medîne-i Diyarbakır'da Uzun Pazar çarşısında kâinmünâzaun fih duvar üzerine varup her biri tebea-i devlet-i aliyyeden ve Ermeni milletinden müsted'â Nalbant İkop.....bint-i velled-i.....ve ehl-i vukûftan Hacı Derviş Efendi ile Mustafa Efendi ve İsa Ağa ibn-i Mehmed Ağa hâzırûn oldukları halde duvar-ı mezkûre lede'n-nazar duvar-ı mezkûrda tarafeynin ... olup ancak duvar-ı mezkûrun süflâsı merkûm Attâr Kerebint ve ulyâsı dahi merkûm Nalbant İkop'un mülklerinin duvarı olduğu tarafeyn ikrarlarından başka hâzırûn-ı mezbûrdan dahi ba'del-keşif ihbar etmeleriyle bu surette duvar-ı mezkûru... vaz oluncaya değin evvelâ sâhib-i süflâ olan Attâr Kerebint ve ba'dehû sâhib-i ulyâ olan Nalbant İkop nâm kimesne tamir eylemesi şer'an lâzım geldiğini merkûmândan her birine tefhîm ve tenbîh eylediğini kâtib mü'mâ ileyh mahallinde ketb ve tahrîr ve mean meb'ûs ümenâ-i şer'le meclis-i şer'e gelüb alâ vukûihî inhâ ve takrîr etmesi takyîd olunmakla duvar-ı mezkûrun vech-i meşru' üzere belediyenin tarafına tamir ettirmesi iktiza eder. 29 Şevval 99³⁹

İkrar

Husûs-ı âtil-beyânın mahallinde keşf ve habsiçün kıbel-i şer'dan bi'l-iltimâs me'zûnen irsâl olunan kâtib Hacı Bekir Efendi ve belediye azasından Fezazbizazyan Ohânîs efendi ile medîne-i Diyarbakır'ın Fatih Paşa mahallesinde kâin Sirac Mehmed Ağa ibni Ahmed Ağa'nın sakin olduğu menzili... üzerine varıp nazar eylediklerinde mezbûr Mehmed Ağa'nın mezkûr ...üzerine vaz' etmiş ve derûnunda leylen beynûnet... olduğu taht ta'bîr olunur ki... Mezkûre suûd edecek kepenk ta'bîr olunur mahalden... bulunan tebea-i devlet-i aliyyeden ve ermeni milletinden... Ohânîs'in ... olduğu menzilin makarr-ı nisvân olan... ba'del-keşf ve'l-muâyene tahakkuk etmekle merkûm... İddiası üzerine nezâret-i mezkûrelerini def'etmek üzere

38 Davut Öz, 352 Nolu Diyarbakır Şer'îye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (H.1136-1264/M.1724-1848), (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2013, s.107.

39 Zikrullah Aykaç, 312 Nolu Diyarbakır Şer'îye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H.1298-1300/ M. 1881-1883), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, s. 192.

mezbûr Mehmed Ağa’ya kıbel-i şer’den niyet eylediğini ...mahallinde ketb ve tahrîr ve ... şer’le meclis-i şer’e gelüb alâ vukûih ikrâr ve takrîr etmeğın tenfîzfi’l-yevmi’l-hâmise aşare min recebi’l-ferd liseneti tis’in ve tis’îne ve mieteyni ve elf. M. 1881-1882⁴⁰

312 Nolu Diyarbakır Şer’iyye sicil defterinde mülk alım satımına dair hususlar defterlere işlendiği anlaşılmaktadır.

Husûs-ı âtiyü’l-beyânın mahallinde keşf ve taksîm ve tahrîriçün savb-ı şer’i enverden me’zûnen irsâl olunan kâtib El-hac Bekir Efendi meclis-i Belediye azasından Temoyan Mıgırdıç Efendi ile zikri câi müşterek bir bâb menzile varub ebniye ve sukûf ahvâline vukûf tamları olan mi’mâr ve ustalarından taşcı Tenoş veled Bekos ve taşcı Agob veled Abdad ve Hamrosya veled Ledneç ve Kiryel Efendiler ve Karyakas veled Cerces veled ve Tomas veled Oseb ve diğer Cerces veled Mihayel ve Kerebet veled hâzırân oldukları halde akd-i meclis-i şer’i âlî itdikde medîne-i Diyarbekir mahallâtından Hasırlı mahallesinde mütemekkin teb’a-i Devlet-i Aliyye’den ve Güldânî milletinden Kürkcü Karyakas veled Belos meclis-i ma,,kûd-ı mezkûrda yine mahalle-i mezkûrede mütemekkinine Teb’a-i Devlet-i Aliyye’den ve Ermeni milleti nisvânından marûfû’l-bahs Meryem binti Tomalo ...mârû’z-zikr Hasırlı mahallesinde Hacı Toda Ağa zokakda on dokuzuncu rakam bâbda vâki,, işbu derûnunda akd-i meclis-i şer’i âlî olunan bir taraftan Hacı Nuh Ağazâde müstevfî Mehmed Emin Efendi vereselerinin mülk ve menzilleri ve bir taraftan benim diğer bir bâb mülk menzirim ve bir taraftan Mihayel veled Tomabek mülk menzili ve taraf-ı râbi’i tarîk-i âm ile mahdûd iki bin iki yüz elli kuruş kıymeti muhammeneli olan bir bâb.

(Belge: 67)⁴¹

Sonuç

Osmanlı, kendisinden önceki Müslüman devletlerin varisi ve devamın konumundadır. Beledi hizmetlerde, dönemin şartlarına göre kendisi de bir takım yenilikler katarak selefini takip ettiği anlaşılmaktadır. İslam’ın ilk dönemlerinden itibaren ihtisab müessesesi belediye işlerini gördüğü anlaşılmaktadır. Osmanlı döneminde kadı ve muhtesibler yerel yönetim işlerini icra etmişlerdir. Osmanlı devletini bir parçası ve eyaleti konumundaki Diyarbakır’da beledi görevler uygulandığı görülmektedir. Memurlarda yöre-

40 a.g.e. s, 213.

41 a.g.e. s, 281.

den yöreye değişen unvanlar kullanılmıştır. Osmanlı Padişahları bu kadim şehre özel önem vererek vezir makamındaki valileri atadığı anlaşılmaktadır. Yine göndermiş olduğu ferman ve buyrultularda halka iyi davranmaları, onarılması gereken yerler varsa onarılmasını, fakirlere yardım etmelerini ve fazla vergi talep etmemelerini talep etmiştir. Diyarbakır'a gönderilen kadılar İstanbul'dan atanırdı. Fakat Mütesellim ve voyvodaların yerli halktan seçildiği görölmektedir. Tanzimat'la birlikte modern anlamda belediye teşkilatlarının temelleri atılmıştır.

1967 yılında çıkarılan talimatnamede büyük vilayetlerde belediye teşkilatının kurulması isteniyordu. Buna göre cadde, sokak, meydan tanzimi, kaldırım, su yolu, kanalizasyon, yapım – onarım ve itfaiye işleri belediyelere bırakılmıştır. Bu süreç içerisinde Osmanlı devletinin diğer şehirlerinde olduğu gibi gayrimüslim olanlarında, belediye meclis üyeliğine seçildiği anlaşılmıştır.

Kaynaklar

- Aykaç, Zikrullah, *312 Nolu Diyarbakır Şer’iye Sicili’nin Transkripsyonu ve Değerlendirilmesi* (H.1298-1300/ M. 1881-1883), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.
- Bulut, Mehmet, *356 Nolu Diyarbakır Şer’iye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi* (H.11217-1218/M.1803-1804), (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2013.
- Kalek Cengiz, “Hisbe”, DİA.
- Çelebi, Evliya, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2000.
- Demirkaya, Yüksel, *Türkiye’de Yerel Yönetimler*, Nobel Yay., Ankara, 2008.
Demirkaya, Yüksel, *Osmanlı Devletinde Belediye (Hisbe) Teşkilatı*.
- Diyarbakır Şer’iye Sicilleri*, Koordinatör Abdülkerim Ünalın, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Diyarbakır, 2013, I-9
- Erpolat, Mehmet Salih, *XVI yüzyılda Diyarbakır Beyliği’ndeki Yer İsimleri*, Selçuk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Konya, 1999.
- Güven, Ahmet. Dülger, Battal, *Osmanlı’dan Günümüze Yerel Hizmet Sunan Klasik Kurumların Dönüşümü*, Enderun Dergisi, Enderun Dergisi 1(1) (2017)
- Kemal Kaya, *Tanzimat’tan Önce Belediye Hizmetleri ve Voyvodalar*.
- Mükrimin H. Yınanç, “Diyarbakır”, İA, 5baskı, MEB. Yay., İstanbul, 1978.
- Oktay, Tarkan, *Belediye Kurumunun Tarihsel Gelişimi, Türkiye’de Yerel Yönetimler*, Nobel Yay., Ankara, 2008.
- İlber Ortaylı, *Belediye*, DİA.
- Özcoşar, İbrahim, *315 numaralı Hicri 1154-1155 (M.1741-1742) Tarihli Diyarbakır Şer’iye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2000.

Öz, Davut, *352 Nolu Diyarbakır Şer'ine Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (H.1136-1264/M.1724-1848)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2013.

Palalı, İlhan, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır (Vilayet Salnameleri ve Mahalli Kaynaklara Göre 1869-1905)*, (Basılmamış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 1999.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinde İlmiye Teşkilatı*, TTK, Ankara, 1988.

Ünal, Feyzullah, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye'de Yerel Yönetimlerin Yasal ve Yapısal Dönüşümü*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 30, Ağustos 2011.

Yerlikaya, İlhan, *Tanzimattan Önce Osmanlı Devletinde Belediye Hizmetleri, Osmanlı*, Editör Güler Eren, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999.

Yıldız, Abdulvahap, *135/313 Nolu Şer'ine Siciline Göre (1135/1722-1213/1798) Yıllarında Amid (Diyarbakır) Sancağında Sosyal ve Ekonomik Durum*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1994.

Yılmaz, Hakan, *Osmanlılar'da İhtisab Kurumunun Menşei, Gelişimi ve Orhan Gazi'nin Bursa'da Çıkardığı İlk "İhtisab Kanun-namesi"*, Türk-
lük Bilgisi Araştırmaları, Cilt 43, Aralık 2015

Yılmazçelik, İbrahim, *XVIII. Yüzyıl İle XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması*.

Ziya Kazıcı, "Hisbe", DİA.

19. YÜZYILDA DİYARBAKIR VİLAYETİ'NDE YAŞAYAN BAZI KÜRT AŞİRETLERİ: AŞİRET, DİN VE EŞKIYALIK MESELELERİ ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

Fehminaz Çabuk
Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi

Özet

Kürtler, tarih boyunca çeşitli devletlerin egemenliği altında aşiret yapılarını muhafaza ederek yaşamlarını idame ettirmişlerdir. Kürtler arasında farklı inançlara intisap edenler olmasına karşın Kürtlerin büyük bir kısmı İslam inancına mensuptu. Din ve aşiret yapısı Kürtlerin yaşamını şekillendiren iki önemli unsurdu. Din ve aşiret, her ne kadar birbirlerinden farklı kavramlar olsa da, Kürtlerde bu iki kavram birbirini etkilemekte, beslemekte ve güçlendirmekteydi. Bir aşirete mensubiyetin, ortak bir soydan gelmek, aynı yerde yaşamak, ortak bir tarihe sahip olmak gibi gereklilikleri vardır. Aşiret yapısında din ve şecere önemli ve vazgeçilmez sosyal statü faktörleridir. Şecerenin dini bir köke dayanması Kürtler için ayrıca gurur kaynağıdır. Aşiret içi bu yapı dışarıya kapalılığı getirmekte ve diğer aşiretlere karşı saldırgan bir tutum benimsemesine yol açmaktadır.

19. yüzyılda Diyarbakır Vilayeti'nde yaşayan önemli etnik unsurlardan biri de Kürtler idi. Millî ve Miran gibi Diyarbakır'ın büyük Kürt aşiretleri ve bu aşiretlere mensup taifeler, buldukları bölgede çıkardıkları bir çok sorunla hem yerel hem de merkezi hükümeti meşgul etmişlerdir. Kürt aşiretleri, hükümetin iskan, askeri ve vergi emirlerine uymayıp bölgede karışıklık çıkararak başka bölgelere hatta İran'a göç etmeye kalkışmışlardır. Devletin yerel makamları aşiretlerin çıkardığı bu sorunlar karşısında çaresiz kaldığında, merkezi hükümet olaya bizzat müdahale etmekte, bölgeye yüksek yetkilerle donatılmış müfettiş ve asker sevk etmekteydi. Ancak alınan bu tedbirlerin bölgede daimi asayiş ve nizam sağladığını söylemek mümkün değildir.

SOME KURDISH TRIBES LIVING IN THE CITY OF DİYARBAKIR IN THE 19TH CENTURY: AN EVALUATION ON TRIBE, RELIGIOUS AND BANDITRY ISSUES

Abstract

74 | Throughout history, the Kurds have maintained their lives by preserving tribal structures under the sovereignty of various states. Although among the Kurds are connected to different beliefs, a large part of the Kurds were committed to Islamic belief. Religion and tribal structure were two important factors shaping Kurds' lives. Religion and the tribe, although different from each other, in the Kurds, these two concepts affect, feed and strengthen each other. A tribal affiliation has the necessity to come to a common society, to live in the same place, to have a common history. Religion and genealogy are important and indispensable social status factors in tribal structure. It is also a source of pride for the Kurds that the genealogy is based on a religious root. Inside the tribe this structure brings closure to the outside and leads to an aggressive attitude towards other tribes.

One of the important ethnic elements living in the Diyarbakır City in the 19th century was the Kurds. The big Kurdish tribes of Diyarbakır, such as Milli and Miran, and the tribes belonging to these tribes occupied both local and central government with many problems they had in the region. The Kurdish tribes attempted to migrate to other regions, even to Iran, by making confusion in the region, not conforming to government, military, and tax orders. When the local authorities of the state were desperate in the face of the problems these tribes had made, the central government itself intervened, dispatching high-level inspectors and soldiers to the area. However, it is not possible to say that these measures provided safety and order in the region.

Giriş

Arkeolojik çalışmalar neticesinde elde edilen bulgulardan Diyarbakır'ın ilkçağlardan itibaren önemli bir yerleşim merkezi olduğu söylenebilir. Diyarbakır bölgesi, ilkçağlardan bu yana Akdeniz'i Basra körfezine, Karadeniz'i Mezopotamya'ya bağladığından ve Bitlis ve Van Gölü havzası üzerinden Azerbaycan ve İran'a ulaşan önemli yolların düğüm noktası üzerinden bulunduğundan her çağda önemini koruyan bir merkez olmuştur.¹ Diyarbakır, M.Ö. Hurri, Mitanni, Asur, Arami, Urartu, İskit, Med, Pers, Büyük İskender, Selevkos ve Partların hakimiyeti altında kalmış, M.Ö. 69 tarihinde ise Roma yönetimine geçmiştir. M.S. 349 yılında Roma İmparatoru tarafından restore edilen Diyarbakır, 359 yılında Sasanilerin eline geçmiş, ancak 363 yılında Romalılar şehri geri almışlardır. Diyarbakır, 639 yılında Müslüman Araplar tarafından fethedilinceye kadar Sasani- Bizans arasında sürekli el değiştirmiştir.² 639 yılında İyaz Bin Ganem kumandasındaki İslam ordularının Diyarbakır'ı fethetmesiyle hakimiyet Arapların eline geçmiştir. Ancak Bizans ile mücadeleler devam etmiştir.³

Diyarbakır üzerindeki hakimiyet sırasıyla, Emeviler, Abbasiler, Şeyhoğulları, Hamdaniler, Büveyhiler, Mervanoğulları, Büyük Selçuklular, İnoloğulları, Artuklular, Eyyübiler, Anadolu Selçukluları, Sutayoğulları, Celayirliler, Akkoyunlular, Dulkadiroğulları, Safeviler ve Çaldıran Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin eline geçmiştir.⁴

Yavuz Sultan Selim, Çaldıran Savaşı'nda, Şah İsmail'i mağlup ettikten sonra aslen Bitlisli olup bölge halkı üzerinde büyük bir itibarı olan İdris

1 İbrahim Yılmazçelik, " XVIII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması", Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt:18, Sayı:29, Yıl: 1996, s.217.

2 Zikrullah Aykaç, " 312 Nolu Diyarbakır Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (H. 1298-1300/ M. 1881-1883)", Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Van 2013, s.16; M. Cihan Özdemir, "Osmanlı Sınameleri'ne göre Diyarbakır (1869-1905)", Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans tezi), Şanlıurfa 2011, s.9-10.

3 Mustafa Korkmaz, " Şeri'ye Sicillerine göre 1824-1834 Yıllarında Diyarbakır'da Sosyal, İktisadi ve Kültürel Hayat", Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1988, s.8.

4 Ayrıntılı bilgi için bkz. Nejat Göyünç, "Diyarbakır", TDVİA, Cilt:9, Yıl:1994, s.464-469.

Bitlisi'yi⁵ bölgedeki emirleri Safevilere karşı ayaklandırmak ve Osmanlı Devleti'ne itaatlerini sağlamakla vazifelendirmiştir. Bitlisi'nin faaliyetleri neticesinde bölgedeki emirler ve aşiretler Osmanlı'ya itaatlerini bildirerek Safevilere karşı ayaklanmışlardır. 1515'te Bıyıklı Mehmed Paşa'nın beylerbeyliğine tayiniyle beşinci eyalet olarak Diyarbakır Eyaleti kurulmuştur. Stratejik konumundan dolayı Osmanlı Devleti, İran'a yapılan seferlerde Diyarbakır'ı merkez üssü olarak kullanmıştır.⁶ XVI. yüzyılda Diyarbakır'ın doğuda Van-İran, güneydoğuda Mardin-Musul-Bağdat, Güneybatıda Sive-rek-Urfa-Halep, kuzeybatıda Malatya-Sivas karayollarının merkezi durumundaki konumu şehre ticari açıdan ehemmiyet ve iktisadi güç kazandırmıştır.⁷

Diyarbakır, ilkçağdan günümüze kadar birçok medeniyete ev sahipliği yapan önemli yerleşim merkezlerinden biriydi. Diğer bir ifadeyle Diyarbakır tarih boyunca farklı inançların ve etnik unsurların bir arada yaşadığı kozmopolit bir şehir olmuştur. XIX. yüzyılda Diyarbakır nüfusunun büyük kısmını oluşturan Türk, Arap ve Kürt (Osmanlı arşiv vesikalarında genellikle Ekrad olarak geçer) gibi Müslüman toplumların yansıra Ermeniler ve Süryaniler başta olmak üzere Katolik, Protestan, Ortodoks, Yahudi, Yezidi, Kipti ve Keldani gibi farklı inançlara mensup Gayrimüslim toplumlar bir arada yaşamaktaydı. Kolera ve veba salgınları, kıtlık gibi doğal afetler, ayaklanmalar, Milli ve Miran gibi Kürt aşiretlerin saldırıları yüzünden şehrin Müslüman ve gayrimüslim nüfusunda zaman zaman azalmalar meydana gelmiş ve başka yerlere göçler olmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır Vilayeti'nin nizam ve asayişini bozarak birçok sorunlara sebebiyet veren etnik unsurlardan biri de Kürtler idi.

Kürtlerin menşei oldukça tartışmalı bir konudur, çünkü bu konuda yazılmış eserler ve araştırmalar kesin bir bilgi verememektedir. Belirli araştırmalar neticesinde ortaya atılmış birçok görüş vardır. Kürtlerin kökeni konusunda birbirini tamamlayan ortak bir noktada buluşan görüşler olduğu gibi tamamen birbirine aykırı görüşlerde mevcuttur. Nitekim bazı araştırmalar bir iddiadan öteye gidememiştir ve bazı ideolojilerin tesirinden kurtulama-

5 İdris-i Bitlisi hem sufi ve Sünnî hem de sarayda yetişmiş büyük bir katip ve diplomat idi. Asıl itibar ve konumu hiç şüphesiz Yavuz Sultan Selim döneminde kazanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkadir Özcan, "İdris-i Bitlisi" TDVİA, Yıl:2000, Cilt:21, s.485-486; Ebru Sönmez, "An Acem Statesman In The Ottoman Court: İdris-i Bitlisi and The Making of The Ottoman Policy On İran", Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006.

6 İbrahim Yılmazçelik, "Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:10, Sayı:1, s.236,238.

7 Nejat Göyünç, s.467.

dıkları için bilimsellikten uzaklaşmıştır.⁸ Kürtler üzerine araştırmalar yapmış olan bazı şarkiyatçı, antropolog ve dilbilimcinin bu husustaki görüşleri aşağıda verilmiştir.

Kürtlerin kökeni ile ilgili araştırmalar yapan Rus şarkiyatçısı ve diplomat Minorsky, Kürtlerin doğudan batıya doğru yayılmış olduklarını ve Kürtlerin bu geldikleri bölgede daha önce *Kardu* adlı ulusun yaşamış olduğu ve bunların İranlı Kürtler ile karışmış olabildikleri ihtimalini mümkün görmektedir. Kardu tezinin dayanağı olarak Xenophon'un M.Ö 401-400'de kaleme aldığı *Onbinlerin Dönüşü* adlı eserde *Karduchoi* adında bir halktan ve bu halkın Botan bölgesinin doğusunda yaşadığına dair görüşleri temel almıştır.⁹

Alman antropolog Prof. Egon Von Eickstedt, Kürtlerin kökeni ile ilgili görüşlerini iki temele dayandırmaktadır. Birincisi, M.Ö 3000 yıllarında Sümer ve Babillerin bıraktığı bilgilere göre Zagros dağlarının orta ve kuzey bölgelerinde *Guti* adında bir halk yaşamaktaydı. Bu halkın ülkesine de *Gutium* adı verilmiştir. İkincisi, Kuzey Zagros Toros dağları bölgesinde yaşayan halka Sümerler, *Karda* demekteydiler. Xenophon Anapasis, eserinde bu halkın ülkesine *Gorduene* demekteydi. Sonuç olarak Guti ve Karduklar bugün Kürtlerin merkezi yerleşim bölgelerinde yaşamışlardır. Eickstedt göre Kürtler, Gutilerin ve Kardukların soyundan gelmektedirler. Ayrıca Eickstedt, bugün konuşulan Kürtçe'nin Kuzey ve Orta Zagros'a doğru yayılmaya başlayan eski *Med*lerin konuştuıkları dilden geldiğini öne sürmektedir.¹⁰ Eickstedt, Kardu kökeni konusunda Minorsky ile uyuşmaktadır. Nitekim, birçok batılı araştırmacının üzerinde durduğu tez, *Med*'lerin Kürtlerin atası olduğu ve İran dili gibi Kürtçe'nin de Hint-Avrupa dil ailesine mensup olduğudur.

Rus şarkiyatçı ve diplomat Basil Nikitine ise Kürtler üzerinde çeşitli araştırmalar yapmış olan tarihçi, antropolog ve dilbilimcilerin bu konudaki görüşlerini çalışmasında ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Bilhassa N.J. Marr ve V. Minorsky'nin Kürtlerin kökeni konusundaki görüşlerine değinmiştir. Bunlardan biri, Kürtlerin İranlı (Hint-Avrupalı) kökenden olduğuna ve M.Ö. VII. yüzyılda Urumiye gölü bölgesinden Botan'a doğru göç ettiklerine inanır. Diğer (N.J. Marr) ise Kürtlerin buranın yerlisi olduklarını, Khaldlar,

8 Kürtlerin menşei ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Fehminaz Çabuk, "Osmanlı-Rus-İran Hudut Boylarında Yaşayan Kürt Aşiretlerinin Bölgesel İlişkilere Etkisi (1850-1900)", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Kayseri 2017.

9 Minorsky'in görüşleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. V. Minorsky, TH Bois & D.N Mac Kenzie, Kürtler & Kürdistan, İstanbul 2004, s. 41-48.

10 Egon Von Eickstedt, İlk Çağlarda Günümüze Türkler Kürtler İranlılar, Çev: Haydar Işık, s.57-60.

Gürcüler, Ermeniler gibi Asyalı kavimlere akraba olup bir zamanlar bunların dilini konuşmaktayken sonradan İranlı bir dili benimsediklerini ileri sürer.¹¹ Marr, Minorsky'nin görüşüne tamamen aykırı bir görüş ortaya atmış, Kürtlerin Asyalı kavimlerle akraba olduğunu iddia etmiştir.

Kürtlerin bu husustaki görüşleri ve İslam tarihçilerinin bu konudaki rivayetleri:

Şerafeddin Han Bidlisi (Şerefhan) tarafından 1596 yılında Farsça kaleme alınan ve Kürt tarih yazıcılığın önemli eseri kabul edilen “Şerefname” kitabının giriş bölümünde şair Firdevsi'nin Şehname'sinde bulunan Kürtlerin kökeni hakkında bilgi veren bir efsane ele alınmıştır; “Zalim Zohak'ın mutfaklarında her gece yılanları beslemek için soylulardan ya da halktan iki kişi kurban ediliyordu. Günün birinde vicdan sahibi Erimayil ve Fazıl Keremayil adlı iki İranlı, kurbanlardan hiç olmazsa birini kurtarmayı denemek için anlaştılar. Kral mutfağında çalışmaya talip oldular. Kurban etme zamanı gelince sokağa koşup iki kişi yakalıyor birini isteksizce kurban edip onun beyni ile kestikleri bir koyunun beynini karıştırıyorlardı. Diğerinin canını bağışlıyor ve ona şöyle diyorlardı: Çık git şehirden! Saklan! Kimselere gözükme! Dağlar ve çöller mekanın olsun! Böylece her ay 30 kişiyi kurtarmayı başardılar. Sonunda bunların yüzlercesi bir araya toplandı ve çoğala çoğala çölü kendilerine sığınak yapan silahlı bir çete oluşturdu- lar. Kürt ulusu işte bunların soyundan gelir. Hiçbir kötülükten çekinmezler, baştan aşağıya keçe giyerler ve kalplerinde Tanrı korkusu yoktur.”¹² Kürtler arasında bir rivayet olarak anlatılan bu hikayede dikkat çeken husus, İran'ın zalim hükümdarından kurtulup dağda ve çölde saklanan bu halkın aslında İran toplumu arasında kurban olarak seçilmiş kişiler olması ve iki İranlı tarafından kurtarılmış olmalarıdır. Bu dikkat çekici husus, akla Kürtlerin aslında İran kökenli bir halk olduğu tezini getirmektedir. Diğer bir ifadeyle bu efsane, bazı araştırmacıların, Kürtlerin İran kökenli olduğu tezini destekler niteliktedir.

Yukarıda değindiğimiz bu efsane farklı anlatımlarla İslam tarihi kitaplarında da yer almıştır. İslam tarihçisi Ebu Hanife Dineveri, “el-Ahbar et Tıval” adlı eserinde Kürtlerin kökenini Dahhak'a (Zohak) bağlamıştır. İlâveten yukarıda değindiğimiz Şehname'deki efsane ile benzerlik göster-

11 Basil Nikitine, Kürtler, Çev: E. Karahan, H. Akkuş ve N. Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul 2010, s.51.

12 Şerafeddin Han, Şerefname (I/II Kürt Ulusunun Tarihi Notlar, Açıklamalar), Çeviren: Rıza Katı, Yaba Yayınları, İstanbul 2009, s.11-12.

mektedir. Ancak Mutahhar b. Tahir el Makdisi'nin “el-Bed-i ve't Tarih” adlı kitabındaki rivayet daha farklı; “Bazı Mecusiler İran Kısra'sı Feridun'un Hz. İbrahim olduğunu söylemiştir. Mecusiler arasında peygamber hikayelerini inkar edenler halk içinde yayıldı. Buyursef aşçı idi ve Ezmayil adıyla da bilinirdi. Ezmayil, İran kralı zalim Dahhak'ı çocuk beyniyle besliyordu. Her gün yemek için iki çocuk istiyordu. Onlar arasında Kürtler de vardı. Onlardan birini sağ bırakıyor ve diğerlerini çöle sürüyordu. Bu zulme karşı İsfahan'da adına Kava denilen bir adam ortaya çıktı. Oğlak ve aslan derisinden kendine bayrak yaptı. İnsanları Dahhak'la savaşmaya çağırdı. Dahhak korktu ve kaçtı. Sonra halk zalim Dahhak'ın yerine Feridun'u melik yapıp tahta oturttu. Feridun, Dahhak'ı yakalamak istedi onu ele geçirdi ve onu bağlayıp Dimavend dağlarında cezalandırdı. Kava'nın kazandığı bu zafer günü Farslar arasında mihrican (şölen) oldu. Farslar bugünü yüceltti ve zafer bayramı olarak ilan etti.”¹³

Günümüzde Kürtler, doğuda Zagros dağlarından batıda Toros dağlarına, güneyde Hemrin dağlarından Kars-Erzurum platolarına kadar uzanan bir alanda yaşamaktadırlar.¹⁴ Bugün Kürtler, Türkiye, İran, Irak, Suriye, Ermenistan ve Azerbaycan ülkelerinin sınırlarındaki topraklarda ikamet etmektedirler. Dünya da en fazla Kürt nüfusunu barındıran ülke Türkiye'dir. Türkiye'de yoğun olarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde Kürt nüfusu vardır, başta Diyarbakır olmak üzere Erzincan, Erzurum, Kars, Malatya, Tunceli, Elazığ, Bingöl, Siirt, Bitlis, Van, Adıyaman, Urfa, Mardin ve Hakkari gibi illerde yaşamaktadırlar. Ayrıca Ankara, İstanbul, İzmir ve Mersin gibi Türkiye'nin büyükşehirlerinde de hatırlı sayıda Kürt nüfusu vardır. İran Kürtleri, Türkiye-Irak sınırlarına yakın şehirler olan Kirmanşah ve Kürdistan eyaletlerinde, Maku, Kotur, Mahabad, Senendec (Sine), Bane ve Sakız gibi bölgelerde, Irak Kürtleri, Musul, Süleymaniye, Kerkük, Bağdat ve Hanekin bölgelerinde, Suriye Kürtleri ise Şam, Halep, Hama, Derik, Kürt Dağı gibi bölgelerde yaşamaktadırlar. Bu bölgeler dışında Erivan, Bakü ve Tiflis gibi başkentlerde ve Belucistan, Afganistan, Hindistan ve Batı Avrupa ülkelerinde de dağınık bir şekilde yaşayan Kürt nüfusu vardır.¹⁵

13 Bekir Biçer, “İslam Tarihi Kitaplarında Kürtler Hakkındaki Rivayetler (7. Ve 12. Yüzyıl Arası)”, The Journal of Academic Social Science Studies International Journal of Social Science, Cilt: 5, Sayı: 6, December 2012, s.58-59.

14 Faruk Arslan, Bilad-ı Ekrad: Kürdistan Kürt Diyarının Bilinmeyen Saklı Tarihi, Öteki Adam Yayınları, İstanbul 2013, s.6.

15 Garnik Asatrian, “Prolegomena to the Study of the Kurds”, Yerevan State University, Iran an the Caucasus 13, 2009, s.1-3; V. Minorsky, TH. Bois & D.N Mac Kenzie, s.11-15; Nikitine, s. 92-101; Muhammed Emin Zeki Beg, Kürtler ve Kürdistan Tarihi, Çev: Vahdettin İnce vd., Nubihar Yayınları, İstanbul 2012, s.38-56.

19. Yüzyılın İkinci Yarısında Aşiret, Din ve Eşkıyalık Bağlamında Diyarbakır Kürtleri

Aşiret Sistemi ve Diyarbakır'daki Bazı Kürt Aşiretleri

Aşiret Arapça bir kelime olup “kabile” karşılığı kullanıldığı gibi kabilenin altında daha küçük bir topluluğu da ifade ettiğini yazılı literatürden görmekteyiz. Türkçe de yaygın olarak göçebe unsurlar için kullanılmış bir terim olan “aşiret”, gerçek ya da gerçek olduğu varsayılan ortak bir ataya dayanan ve akrabalık temelinde örgütlenmiş genellikle toprak bütünlüğü de olan kendine özgü bir içyapıya sahip sosyo-politik bir birimdir. Kürt aşiretlerinin adlarının kökeni ise farklılık arz eder, bazı aşiret adları onların yerleştiği coğrafi bölgelerin adlarından, bazı adlar ise aşiretin veya boyun kurucusunun adından gelmektedir. Kurucu adı alan aşiretler ise genel olarak daha geç dönemde oluşmuştur.¹⁶

80 |

Aşiretin yönetiminden sorumlu olan kişi aşiret reisidir. Osmanlı Devleti resmi yazışmalarda Kürt aşiret liderleri için *ağa* terimini kullandığı gibi *reis* terimini de kullanmıştır. Aşiret reisi, hükmedebilme, yönetebilme zeka ve kabiliyetine sahip olma, aşiret için tehdit oluşturabilecek bir durumu kavrama ve buna yönelik gereken tedbirleri alabilme, aşiret içi ya da aşiretler arası anlaşmazlıklarda arabulucu olabilme, devlet ile aşiret arasındaki ilişkileri aşiret lehine olacak şekilde yürütebilme ve aşiretin maddi ve manevi ihtiyaçlarını karşılayabilme gibi aşiretin idamesini sağlayabilecek önemli vasıflara sahip olmalıydı. Aşiret reisliği yetkisini kazanma, duruma bağlı olarak değişiklik göstermekteydi; babadan oğula geçme, aşiret tarafından seçilme ya da hükümet makamlarınca atanma gibi belli ilkelere bağlı olarak

16 Ayrıntılı bilgi için bkz. Celile Celil, XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtler, Ankara 1992, s.19; Yusuf Halaçoğlu, “Aşiret”, TDVİA, C.4, Ankara 1991, s.9; Ayrıca bkz. Fehminaz Çabuk, “II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı-İran İlişkilerinde Kürt Aşiretleri Meselesi”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2013, s. 44-45; Martin Van Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, Çev: Banu Yalkut, İstanbul 2011, s. 82; Ahmet Özer, Doğu'da Aşiret Düzeni ve Brukanlar, Ankara 2003, s.27; Lale Yalçın- Heckmann, Kürtler, Tarih, Siyaset, Kültür, İstanbul 2014; Lale Yalçın- Heckmann, Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri, İstanbul 2002; V. Minorsky, TH Bois & D.N Mac Kenzie, s.138-140; Orhan Türkdoğan, Türk toplumunda Zazalar ve Kürtler, İstanbul 2010, s. 57-64; A. Vahap Uluç, “Kürtlerde Sosyal ve Siyasal Örgütlenme :Aşiret”, Mükadime, sayı: 2, 2010; Ziya Gökalp, Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler, İstanbul 2007; Bekir Biçer, “Ortaçağda Kürtler ve Türkler”, The Journal Of Academic Social Science Studies, Volume:6, Issue:6, s. 238-239; Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskanı, İstanbul 1963, s. 13-14; Faruk Söylemez, Osmanlı Devletinde Aşiret Yönetimi: Rişvan Aşireti Örneği, İstanbul 2011, s. 17-18; Mehmet Emin Üner, Aşiret, Eşkiya ve Devlet, İstanbul 2009, s. 161-216.

gerçekleştiği gibi hiçbir kaide kabul edilmeyip rekabet, hile ve zorbalıkla elde edilebilirdi.¹⁷

Sosyal güç ve otorite aşiret reisinin elinde olduğundan siyasi ilişkiler onun denetiminde gelişmektedir. Aşiret içi ve aşiretler arası çatışma ve rekabetlerde aşiret reisinin konumu yükselir ya da düşer. Bu nedenle aşiret liderliği ile çatışmalar birbiriyle sıkı sıkıya ilişkilidir. Reisin siyasi otoritesi çatışmalardaki çözümcü ve politik yaklaşımıyla güçlenmektedir. Aslında çatışma ve ihtilaflar rakip reisler arasında güç mücadelesinin bir sonucudur. Aşiret reislerinin en önemli görevi çatışmalarda önderlik etmek ve diğer aşiretler ile birlikte savaşı yürütmektir. Aşiret reisleri, aşiretler arası çatışma ortamından bir nevi beslenmektedir. Hırslı aşiret reisleri, otoritelerini güçlendirmek, siyasi bir prestij kazanmak, aşiretinin birliğini korumak, ekonomik açıdan zenginleştirmek ve aşiretini büyütebilmek için çoğu zaman bir çatışma ortamı aramaktadır.¹⁸ XIX. yüzyılın sonlarına doğru rekabet ve mücadele içerisinde oldukları diğer aşiretleri devletten aldıkları mevki ve yetki ile sindiren Milli ve Miran aşiret reisleri bölgedeki en önemli güç haline gelmişlerdi. Elde ettikleri güç ve prestij onları tatmin etmemiş, Diyarbakır Vilayet sınırındaki ahaliyle yetinmeyip, Musul, Van, Hakkari ve Bitlis civarındaki ahali ve aşiretleri de tahakkümleri altına almak istemişlerdi. Baskılarına daha fazla dayanamayan ahali kurtuluşu başka yerlere göç etmekte bulmuşlardı.

Devletin otoritesinin daha zayıf olduğu durumlarda Miran ve Milli'de olduğu gibi aşiret reisi "eşkîya" tiplmesiyle etrafında topladığı paralı adamlarla tam bir tehdit unsuru olabilmekteydi. Aşiret, devletin otoritesini tanıdığı zamanlarda ise eşkîya tiplemesinin tersi olarak, aşiret reisi bulunduğu bölgede anlaşmazlıkları çözen, arabulucu ve etrafı sadık adamlarla çevrili bir güç olabilmekteydi.¹⁹ Devlet ile Kürt aşiret reisleri arasındaki karşılıklı ilişkiler, durum, zaman ve çıkarlar doğrultusunda farklılık göstermekteydi. Aşiret reislerinin devlet nezdindeki konumları, unvanları devlete olan sadakatleri ve hizmetleri ile belirlenmekteydi. Bunun yansısı Kürt aşiret reisleri arasındaki rekabet, devlet ile olan ilişkileri zorlaştırmaktaydı. Hükümet, bölgede otoritesini sağlamak amacıyla bazı Kürt aşiret reislerini, rakiplerine karşı desteklemiştir.²⁰ Aşiret reislerinin bağılıklarını kazanmak adına onla-

17 Nikitine, s. 248; Bruinessen, s. 127-128.

18 Bruinessen, s. 127-128; Faruk Sümer, s.91.

19 Lale Yalçın-Heckmann, s.165.

20 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (COA.), Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Elçilik ve Şehbenderlik Tahriratu (Y.. PRK. EŞA.), 18/53, s.4,5. (H. 23 S 1311 / M. 5 Eylül 1893).

ra unvanlar verip, kaftanlar giydirip, maaşlar bağlayıp ve emirlerine silahlı kuvvetler vermiştir. Hükümetin uyguladığı bu politikalar istenen neticeyi vermemiştir, çünkü desteklenen sadık aşiret reisinin rakipleri diğer bir deyişle husumet içinde olduğu aşiret reisleri vardı. Bu durumda rakip aşiret reisi, devlete karşı hoşnutsuzluğa hatta ayaklanmaya itilmiş olunmaktaydı.²¹ Diyarbakır Vilayetinde aşiretlerden teşkil olunan Hamidiye Alayları, Müslüman ve gayrimüslim ahaliyi böyle bir huzursuzluğa ve hoşnutsuzluğa itmişti. Nizam ve huzur için kurulan bu alaylar zamanla asayişsizliğin kaynağı olmuşlardır.

XIX. yüzyılda Diyarbakır Vilayeti'nde yaşayan bazı Kürt aşiretlerinin yerleşim yerleri, onlara bağlı taife isimleri, nüfusları ve geçim kaynakları aşağıda detaylı olarak verilmiştir.

Bekiran Aşireti; yaklaşık 500 haneydiler. Göçebe bir yaşam süren bu aşiret, kışı Diyarbakır'da yazı ise Siirt'te geçirmekteydi. Aynı isimli aşiretten Sincar Yezidileri arasında ikamet edenlerde vardı. Sincar Yezidileri onların Dicle'nin kuzeyindeki bir yerden geldiklerini düşünmekteydi.²²

Karakeçili Aşireti; yaklaşık 1700 haneydiler. Siverek yakınlarında yaşayan yarı göçebe bir aşiretti. Sykes, eserinde onlardan acımasız, vahşi ve tarif edilemez derecede pis olarak bahseder. Fitne çıkartıp kötü işlere bulaşmayı seven bu aşiretin büyük bir kısmı Zazaki konuşurdu. Ayrıca Karakeçi yöresinden gelip Turabidin ile Diyarbakır arasında yaşayan bir çok Kürt aşireti vardı. Sykes'a göre bu aşiret aslında Sultan Selim tarafından Karacadağ eteklerine yerleştirilmiş göçebe Türkmen aşiretlerindendi. Ancak Karakeçi Aşireti, zamanla bölgedeki diğer Kürtlerle kaynaşmış ve okur-yazar olmadıkları için dillerini unutup Kürtçe konuşmaya başlamışlardı.²³ Siverek ve Viranşehir arasında çadırlarda yaşayıp hayvancılık ve ziraatla uğraşan bu aşiret, ziraat mevsimi haricinde köylerindeki hanelerinde ikamet ederlerdi.²⁴ Milli Aşireti ile aralarında kadim bir husumet vardı.

21 COA., Bab-ı Ali Evrak Odası, (BEO.), 598/44837, s.8. (H.15 LI 1312 / M. 11 Nisan 1895). Ayrıca bkz. Bruinessen, s. 126.

22 Mark Sykes, "The Kurdish Tribes of The Ottoman Empire", The Journal of The Royal Anthropological Institute of Great Britan and Ireland, Vol: 38, (1908), s. 364.

23 Sykes, "The Kurdish Tribes of The Ottoman Empire", s.472; Muhammed Emin Zeki Beg, Kürtler ve Kürdistan Tarihi, 363.

24 İlhan Palalı, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarsında Diyarbakır (Vilayet Salnameleri ve Mahalli Kaynaklara Göre 1869-1905)", İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Malatya 1999, 95.

Kiki Aşireti; yaklaşık 1200 haneydiler. Kiki, yarı-göçebe bir hayat süren büyük Kürt aşiretlerindendi. Kışın Karacadağ eteklerindeki köylerinde; baharda ve yazın başlarında ise Cağ-cağ Deresi civarında ikamet ederlerdi. Reisleri, Abbasi Halifesi tarafından yönetici olarak gönderilen bir Emir'in torunları olduklarını iddia etmekteydi. Halifenin zayıflamasından sonrada yöneticileri bu emirin torunlarından çıkmıştır. Soylu ve seviyeli bir aşiret olmakla nam salmışlardı. Sykes'a göre Kiki'nin reisi Abdar Rahmaii, kendini iyi yetiştirmiş, okumuş bilgili bir adamdı ve belli bir tarih bilgisi vardı. Nitekim Rahmaii, Kiki'nin Cezayir'deki yerleşik nüfusun son kalıntılarından biri olduğunu, bunların Şammar tarafından kuzeye sürüldüklerini iddia etmiştir. Tarımla uğraşmışlardı.²⁵ Diyarbakır'ın nüfuzlu aşiretlerindendi. Karakeçili Aşireti gibi onlarında Milli Aşireti ile husumetleri vardı.

Milli Aşireti; XIX. yüzyılda bölgedeki en nüfuzlu Kürt aşiretlerinden biri de Milli Aşireti idi. Bu aşiret Osmanlı arşiv vesikalarında "Milli", "Millili" veya "Ekrad-ı Millili" şeklinde geçmektedir. 1518 tarihli Osmanlı kayıtlarında aşiretin iki yüz yirmi beş hane ve kırk beş mücerret nüfusa sahip olduğu belirtilmiştir. Eskiden beri Viranşehir yöresinde yaşamakta olduğu bilinen Milli Aşireti'nin bilinen ilk reisi ise Keleş Abdi Ağa'dır.²⁶ Bu aşiret iki fırkadan meydana gelmiştir. Birisi Viranşehir taraflarında çadırlarda yaşayan Temavi fırkasıdır, diğeri ise Rasülayn ile Mardin arasında yaşayan bir fırka olup ziraat mevsiminde çadırlarında, bu mevsim haricinde ise köylerindeki hanelerinde ikamet etmekteydiler. Koyun, kuzu, deve gibi hayvan ticareti yapmaktaydılar. Lisanları Arapça ve Kürtçe idi.²⁷ XIX. yüzyılın sonlarına doğru bu aşiret, reisleri İbrahim Paşa'nın adıyla sürekli gündeme gelmiştir. Baskın ve hırslı bir kişiliğe sahip olan reisleri, birçok aşireti tahakkümü altına alarak bölgedeki tek güç haline gelmeye çalışmıştır.

Miran Aşireti; yaklaşık 1000 haneden oluşan bir aşiretti. Küçük, çobanlıkla uğraşan bir aşiret olan Miran, bahar mevsiminde Cizre'den Van gölüne göç edip sonbaharda tekrar eski yerlerine dönmekteydiler. Bir diğer deyişle bu aşiret, kış mevsimini Tıl Rımelan ile Cizre arasında, yaz mevsimini ise Siirt'te geçirirdi. Bu aşiret çeşitli kötülüklerinden dolayı zalim olarak bilinmekteydi. Miran Aşireti ile ilgili ilginç olan bir diğer husus ise Hristiyan ve Avrupalılara karşı çok dostane davranmalarına rağmen Müslü-

25 Sykes, "The Kurdish Tribes of The Ottoman Empire", s.473; Muhammed Emin Zeki Beg, Kürtler ve Kürdistan Tarihi, 363-364.

26 Oktay Bozan, "20. Yüzyılın Başında Eşraf-Aşiret Çatışması: Milli Aşireti Ve Diyarbakır Eşrafi Örneği", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt:33, Sayı:96, Yıl:2017, s.4.

27 Palalı, s.95.

manlara karşı aynı tutumu sergilememeleri idi. Yayla için Miranlılar, Van Gölü'nün yaklaşık on beş kilometre yukarısına çıkarak Şırnak bölgesine geçmekteydiler. Bölgedeki bir diğer Kürt aşireti olan Goran ile aralarında uzun süreden beri devam eden kan davası vardı. Çok savaşçı ve cesur olan bu insanlar, daha çok hayvancılıkla uğraşırlardı.²⁸ Özellikle koyun, keçi, at ve katır yetiştirirlerdi. Göçebe bir aşiret olan Miranlılar, uzun göç güzergahlarında karşılaştıkları yerleşik ahaliye ve diğer göçebe aşiretlere zarar vererek birçok şikayete sebep olmaktaydılar.²⁹ Yapılan ikaz ve cezalara rağmen dizginlenemeyen bu aşiret uzun süre mahalli idarecileri uğraştırmıştır.³⁰ Millî reisi İbrahim Paşa gibi Miran reisi Mustafa Paşa'nın da birçok aşiretle husumeti vardı. Mustafa Paşa, ırza tasallut gibi ciddi ve ahlaksız suçlarla itham edilmekteydi.

Reşkotanlı Aşireti; yaklaşık 500 haneydiler. Göçebe yaşam süren bu aşiret, Diyarbakır'ın doğusunda yaşardı.³¹ Bekiran Aşiretiyle birlikte devletin vergi ve iskan emirlerine uymayıp sınırın öte tarafı olan İran'a iltica etmeye kalkışmışlardır.

Osmanlı Devleti, Reşkotanlı ve Bekiranlı gibi Diyarbakır'ın göçebe Kürt aşiretleri tarafından yerleşik ahaliye verilen zararları azaltmak, vergilerin düzenli ödenmesi ve en önemlisi bölgede asayiş ve nizamın sağlanması için zaman zaman aşiretlere iskan politikası uygulamıştır. Ancak bu aşiretler devletin iskan emirlerine riayet etmeyip başına buyruk davranmaya devam etmişlerdir. Düzenli vergi vermeyip yerleşik ahaliye zarar veren göçebe Kürt aşiretleri, aslında göçebe yaşamın onlara sağladığı olanaklardan vazgeçmek istememişlerdir. Devletin buyruklarına riayet etmeyen bu aşiretler, 1859 yılında olduğu gibi mahalli hükümet tarafından zorla da olsa iskan edileceklerini anladıklarında, İran'a iltica etmenin yollarını aramışlardır.

1859 yılında Kürdistan Eyaletine bağlı Diyarbakır Sancağında ikamet eden Bekiranlı ve Reşkotanlı aşiretleri Muş dağlarına gelip buralarda iskan olma arzusunda olduklarını hükümete bildirmişlerdi.³² Ancak Osmanlı

28 Sykes, s.460; Muhammed Emin Zeki Beg, s.354.

29 COA., Dahiliye Şifre (DH.ŞFR.), 175/140, (R. 30. 04. 1311 / M. 12 Temmuz 1895).

30 COA., Dahiliye Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat Kısmı Belgeleri, (DH. TMIK.M.), 51/61, (H. 26 Z 1315 / 18 Nisan 1898).

31 Sykes, s.464; Muhammed Emin Zeki Beg, s.357.

32 Hükümetin göçebe aşiretlerin iskan edilmesi hususundaki emri üzerine Diyarbakır aşiretlerinden Reşkotanlı, Bekiranlı ve diğer aşiretlere iskanları teklif edilmiş, ancak Bekiranlı ve Reşkotanlı aşiretleri iskan edilmeyi kabul etmeyip hükümetin emrine itaat etmemişlerdi. Mahalli idareciler, bu aşiretlere baskı uygulayınca yaklaşık dört yüz hane yollara düşerek Muş dağlarına göç etmişlerdi. Bu göçebe aşiretler, yolda da rahat durmamış yerleşik ahaliye zarar verip gasp ve yağmada bulunmuşlardı. Muş'a gelen Reşkotanlı ve Bekiranlı aşiretleri Muş Sancağında münasip yerlerde iskan

hükümetinin aldığı istihbaratlara göre bu aşiretler İran'a iltica etme emelindeydi. Osmanlı hükümeti, bu aşiretlerin İran'a iltica etmelerine müsaade edilmemesi hususunda Muş Kaymakamına, Kürdistan ve Van Eyaletlerine ve Anadolu Ordusu Hümayun Müşirine ayrı ayrı yazı göndermiştir.³³

Osmanlı hükümeti, İran'a iltica etme fikrinde olan bu aşiretlere kaşı zor kullanma, tüfek doğrultma ve kan dökme gibi durumlara mahal vermeden hakimane bir üslupla eski yerlerine dönmelerine ikna edilmelerini veya Muş bölgesinde uygun yerlerde iskan edilmeleri teklif edilerek İran'a gitmekten vazgeçirilmelerini istemiştir. Şayet aşiretler kendilerine yapılan teklifi kabul etmez ve ikna olunmazlarsa o zaman zor kullanarak fakat yine de bir uygunsuzluğa mahal vermeden İran'a gitmekten vazgeçirilmelerini vilayetlere emretmişti. Aşiretleri devlete küstürmek istemeyen Osmanlı, bu gibi durumlarda aşiretlere karşı oldukça temkinli yaklaşmış, aşiret ahalişi ile devletin memuru ve askeri arasında bir çatışmaya mahal vermeden suhuletle işlerin halledilmesini istemiştir. Hükümetten gelen emir üzerine Bekiranlı ve Reşkotanlı aşiretlerinin ileri gelenleri ile bir görüşme tertip edilmişti. Muş meclis azaları, bu aşiretlerin bulunduğu karyelere giderek vekaleten aşiretlerin birkaç ileri gelenlerini görüşmeye çağırmışlardı. Muş meclisin de aşiretlerin ileri gelenlerine iskanları için bazı yerler teklif edilmişti. Aşiret temsilcileri cevaben, teklif edilen yerlerde yaz ayının sıcaklığından dolayı can ve mallarını dayanamayacağından yalnız kış mevsiminde iskan edilip yaz mevsimi geldiğinde yaylaya çıkmaları lazım geleceği ve hata bu sene yaylaya çıkma zamanları on gün sonra olduğu, çoluk çocuk ve hayvanlarının hastalanmaması için yaylaya zaruri ihtiyaçları olduğunu ve yaz ayında alışıık oldukları havaya uygun bir yer kendilerine verilirse iskan ve yurt edineceklerini ve eğer taleplerinin karşılanması mümkün olmazsa o vakit başka yerlere gitmeye mecbur kalacaklarını tekrar tekrar ifade etmişlerdi. Muş meclisi, göçebe taifenin iskan edilmesine dair verilen emir gereğince her ne vakit olursa olsun aşiretlerinin iskan ettirileceği ve son olarak böyle dik başlı hareketlerde bulunmalarına müsaade edilmeyip hareketlerinden mesul tutulacakları aşiretin ileri gelenlerine etraflıca anlatılmıştı. Muş Kaymaka-

edilmeyi arzu ettiklerini mahalli idarecilere bildirmişlerdi. Ancak alınan istihbarata göre, Muş Sancağına gelen bu aşiretlerin asıl maksadı fırsat buldukça üçer beşer hane İran'a iltica etmektir. Osmanlı hükümeti, mahalli idarecilerden göçebe aşiretlere karşı zor kullanmadan onları iskana ikna etmelerini istemiştir. COA. Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayet, (A.}MKT.UM.), 361/54 (H. 21 Muharrem 1276 / M. 20 Ağustos 1859); BOA., A.}MKT.UM.. 363/24 (H. 30 Muharrem 1276 / M. 29 Ağustos 1859).

33 COA., A.}MKT.UM.. 367/94, s.1. (H. 27 S 1276 /M. 25 Eylül 1859).

mı, haklarında uygun görülecek muameleye kadar şimdilik aşiretlerin Muş dağlarında kendi hallinde oturduklarını bildirmişti.³⁴

Bu aşiretlerin iskanı sık sık gündeme gelmiş ve devlet makamlarını meşgul etmiştir. Yaklaşık on yıl sonra Bekiranlı, Reşkotanlı ve diğer bazı aşiretlerin iskanında nispeten bir başarı gösterilmişti. 1873 yılında Siirt Sancağında bulunan Reşkotan, Bekiran, Alikan ve Pencnar aşiretlerinin iskanlarında muvaffakiyet gösteren ve bu hususta iyi hizmetlerde bulunanların mükafatlandırılmasına karar verilmişti. Osmanlı'nın bu gibi hizmetlerde bulunanları mükafatlandırması, bir devlet politikasıydı. Maaş, rütbe ve nişan gibi mükafatlar hem memurların hem de ahalinin böyle hüsnü hizmetlerde bulunmasını teşvik etmek için verilirdi. Bu amaca binaen Siirt Mutasarrıfı Cemil Paşa'nın dördüncü rütbesinin üçüncüye çevrilmesine, Piyade İkinci Alay Miralayı Salih Bey'e dördüncü mecidiye, Garzan ümerasından Hacı Fettah beyzade Resul ve Hamdi beyzade Mehmet Farsi beyler ile Pencnar Aşireti ağasına ve Mirza Ağa'ya dahi beşinci rütbeden bir kıta mecidiye nişanı verilmesine karar verilmiştir.³⁵

Şırnaklı Aşireti; yaklaşık 600 haneydiler. Şırnak'taki Goyan Aşiretinin yerleşik olan ahalisine verilen isimdi.³⁶ Miran Aşireti ile aralarında eskiye dayanan bir husumetleri bulunmaktaydı. Miran reisi Mustafa Paşa ile Şırnaklı Aşiret reisi Surzade Mehmet Ağa, rekabet içerisinde olup birbirleri hakkında asıllı asılsız şikayetlerde bulunmaktaydılar. Buldukları her fırsatta birbirlerine saldırmaktan geri durmamış olan bu iki aşiret, diğer aşiretleri de taraflarına çekerek bölgede sorunların giderek artmasına neden olmuşlardı. İki aşiret arasında meydana gelen çatışmalarda ciddi can ve mal kaybı yaşanmaktaydı. Ancak eğer hükümet, buna yönelik bir istihbarat aldıysa hemen gerekli tedbirler olarak olaya müdahale edip aşiretleri kendi mahallerine göndermekteydi. Nitekim 1901'de devlet, yine aynı şekilde tedbirler olarak Silopi nahiyesinde toplanan Kürt aşiretlerinden Miranlıları Cizre'ye Şırnaklıları da kendi bölgelerine göndermiş, çatışmanın büyümesine müsaade etmemişti.³⁷

34 COA., A.}MKT.UM.. 367/94, s.2. (H. 27 S 1276 /M. 25 Eylül 1859).

35 COA., Bab-ıAli Sadaret Dairesi Kalemleri, Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi, (A.}MKT. MHM.), 451/11, (H. 30 M 1290 / 30 Mart 1873).

36 Sykes, s.460.

37 COA., DH.ŞFR., 267/92, (R. 07. 08. 1317 / 20 Ağustos 1901).

Devletin şeyhlere olan bu tutumu aslında onların şımarmasına neden olmuş öyle ki yeni bir din dahi kendilerine vahi edildiğini iddia ederek aşiretleri bu dine davet etmeye varan uygunsuzluklara kalkışmışlardır.⁴⁰ Bazı aşiretlere mensup şeyhler ise gasp, yağma ve öldürme gibi bir çok suça iştirak eden eşkıyayı himayelerine alıp ganimetlerinden hisse almaktan geri durmamışlardır.⁴¹ Kürt aşiretleri arasında sulhu sağlayıp devlete asayiş ve nizamın idamesinde yardımcı olan ve dini vasıflarını ön planda tutan şeyhler olduğu gibi dini liderliğin yanında bölgedeki hakimiyeti de ele geçirme hırsıyla güç peşinde koşan ve bu emelleri erişmek adına eşkıyaya destek verip ahalide huzursuzluğa ve güvensizliğe neden olan şeyhlerde vardı. Devlet, asayişsizliğin kaynağı haline gelen bu aşiret şeyhlerine karşı haklarında şikayet olmasına rağmen onları destekleyen aşiretleri küstürmemek adına sert bir yaptırımında bulunmamıştır. Devletin içine düştüğü bu ikilem Kürt aşiret şeyhlerini daha da cesaretlendirmiştir. Ancak yapılan ikazlara rağmen uygunsuz hal ve hareketlerine bir son vermeyip bölgede sorun çıkarmaya devam eden şeyhler olursa o vakit devlet onları ağır bir ceza olan sürgünle cezalandırmaktaydı.

Aşiretler Arasında Husumet

Kürtlerin gelenek-göreneklerine bağlılıkları, aşiret yapıları ve dine verdikleri değer, bazı kavramları onlar için önemli kılmıştır. Aile itibarı, namus, haysiyet, intisap ettikleri şeyh ve tekkeler, silah ve mal-mülk gibi unsurlar, Kürtlerin yaşamını anlamlı kılan kavramlardı. Bu değerler uğruna savaşmak, ölmek veya öldürmek meşru görülürdü. Eğer zarar veren kişi büyük bir aşirete mensup ise bu aşiret meselesi olarak algılanıp kişiye zarar verenin aşireti ile bağlar koparılır düşmanlıklar başlardı. Eşkıyalık faaliyetlerinde bulunan bir takım aşiret mensupları, aralarında husumet bulunan diğer aşiretlere karşı eşkıyalık yapmayı bir mücadele ve mukabele vasıtası olarak görmekteydiler. Bir aşiretin bölgedeki diğer aşiretler ile husumeti olabileceği gibi kendisine bağlı taifeleri arasında da husumetten kaynaklı sorunlar yaşanabilirdi.

Aralarında husumet bulunan aşiretin saldırısına uğramış bir aşiret, gasp edilen mallarını geri almak ve saldırı sırasında aşiretine mensup öldürülen varsa onun intikamını almak amacıyla saldırıda bulunan aşiretin köyüne hücum etmek için gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra köye hücum ederdi.

40 COA., Dahiliye Mektubi Kalemi, (DH.MKT.), 2603/146 (H. 10 S 1322 / M. 26 Nisan 1904).

41 COA., BEO. 600/44995, (H. 20 L 1312 / M. 16 Nisan 1895).

Husumetten kaynaklı bir çatışma çıkmadan önce eğer istihbarat alındıysa devlet, derhal gerekli tedbirleri alarak sorunları suhuletle çözmeye çalışmıştır.⁴² Ancak devletin her zaman duruma vaktinde müdahale etmesi mümkün olmamaktaydı. Devletin müdahalede geciktiği zamanlar, aşiretler tarafından onlarca karye yakılıp yıkılmakta, hayvan ve eşyalar gasp edilmekte ve insanlar öldürülmekteydi.⁴³ Bu tür saldırılarda asayiş tamamen bozulmakta, ahali yerini yurdunu terk edip dağılmaktaydı. Aşiretler arasındaki husumet yüzünden devlet hazinesi de büyük zararlar görmekteydi. Kürt aşiretleri ile ilgili devlet makamlarını en fazla meşgul eden sorunların başında aşiretler arası çatışmalar gelmekteydi. Devletin yerel makamları aşiretler arası çatışmalarda çoğu zaman çaresiz kaldığında, merkezi hükümet olaya bizzat müdahale etmekte, bölgeye tahkikat heyeti ve asker sevk etmekteydi.⁴⁴ Devletin müdahalesiyle bastırılan çatışmalar, daha sonra intikam ve öfkenin tesiriyle yeniden vukua gelmemesi için hükümet, aşiretlerin nezdine sulh heyeti göndermekteydi. Sulh heyetinin çabasıyla sakinleştirilen aşiretler, kan diyetinin tahsili ve gasp edilen mal-mülkün geri iadesi gibi hususlarda anlaşarak senet imzalamaktaydılar. Ancak yapılan senede rağmen taraflar arasındaki sulh kalıcı olamamıştır.

Diyarbakır bölgesinde aralarında husumet bulunan birçok aşiret mevcuttu. Çoğu husumet küçük bir meseleden dolayı çıkmış olmasına rağmen kindar ve öfkeli bir mizaca sahip aşiretler yüzünden bu küçük meseleler zamanla intikam duygusuyla büyük düşmanlığa evrilmiştir. Aralarında bir iki yıllık bir düşmanlık bulunan aşiretler olduğu gibi kadim diye nitelendirebileceğimiz çok eski bir tarihe dayananlarda vardı. Milli ile Şammar Aşireti, Milli ile Karakeçili Aşireti, Miran ile Şırnaklı Aşireti ve Miran ile Tay Aşireti arasındaki husumet, yerel ve merkezi hükümeti meşgul eden bölgedeki

42 1899 senesinde Çermik'e tabi Sarsab ve Konağı karyeleri arasında meydana gelen bir katli meselesi, Hasran nahiyesi Kürtlerinde heyecana sebep olmuş bunun yansıra Siverek Kazasına bağlı Til karyesi ahalisinden olup şaki birkaç adam dahi topladıkları üç yüz dört yüz kişiyle, Konağı karyesine hücum etmek üzere oldukları haberi alınmıştı. Mardin'den yirmi kadar jandarma süvarisiyle iki zabitanın bölgeye sevki emredilmiş ve olayların büyümemesi ve ahalinin nasihatle teskini için birkaç kişilik bir heyetin bölgeye gönderilmesine karar verilmişti. Ayrıca toplanan kişilerin dağıtılması ve katilerin yakalanması için Mardin Mutasarrıfına, Siverek Kaymakamına ve Siverek redif binbaşılığına gerekli emirler verilmişti. Bkz. COA., DH. ŞFR. 233/111, (R. 20. 01. 1315 / M. 1 Nisan 1899).

43 1889 senesinde Silvan Kazasına yakın Siyan? ve Bekiran nahiyeleri arasında yıllardır süren bir husumetten dolayı Badikan Aşireti arasında meydana gelen çatışmada dört kişi ölmüş dört kişi de yaralanmıştı. Meselenin daha da büyüyeceği anlaşılınca bölge kaymakamı her ne kadar toplanan seksen silahlı adamı bölgeden uzaklaştırdıysa da zabıtaıyla asayişin sağlanması mümkün olmayacağından iki bölük piyade askerin bölgeye süratle sevki istenmişti. COA., Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Askeri Maruzat, (Y.PRK.ASK.), 54/73, (H. 23 Ş 1306 / M. 24 Nisan 1889).

44 COA., DH.MKT., 1467/7, (H. 15 Ra 1305 / M. 1 Aralık 1887).

ciddi sorunlardan biriydi. Çünkü husumet sadece iki aşiret arasında meydana gelen çatışmalardan ibaret değildi, kavgalı aşiretler çatışma ortamını fırsat bilerek hiçbir aşiretle bağı olmayan bölge ahalisine zorbalık yaparak yerlerini yurtlarını terk etmelerine neden olmaktaydılar. Köyleri yağmalayıp tarlaları yakmak gibi maddi hasarların yanında bir de ahalinin ırzına tasallut edilmekteydi.⁴⁵

90 | Milli Aşiret reisi İbrahim Paşa'nın husumet içinde bulunduğu aşiretlerin başında Şammar Aşireti gelmekteydi. Şammar Aşireti'nin bir kısmı Zor Sancağı'nda, bir kısmı Bağdat ve Musul civarlarında ve diğer kısmı ise Diyarbakır'a tabi Mardin ve Siverek taraflarında yaşıyorlardı.⁴⁶ Hamidiye Alayları teşkil ettikten sonra devletten aldığı yetki ve güçle İbrahim Paşa, gözünü Şammar Aşiretinin topraklarına ve mallarına çevirmişti. İbrahim Paşa'nın Şammar şeyhlerinden Abdülrezzak'ı yakalaması, işkence edip mallarına el koyduktan sonra hükümete teslim etmesi, Şammar Aşiretini öfkelenmiş, intikam hırsına kapılmalarına neden olmuştu. Şammar Aşireti, altı yüz kişilik bir süvari kuvvetiyle İbrahim Paşa'ya saldırmak için hazırlıklara girişti. Bu durum bölge ahalisini başta olmak üzere mahalli idareyi telaşlandırmış, büyük bir çatışmaya mahal vermeden gerekli askeri önlemler alınmaya başlanmıştı. Böyle bir çatışma bölge ahalisine, ekonomiye zarar vereceği gibi Hamidiye Alaylarının kaldırılması yönünde faaliyet gösteren Ermeni komitelerine de fırsat vermiş olacaktı. Bu endişelerle, iki aşiret arasında barış müzakereleri yapılmış ancak müspet bir netice alınmamıştı. Ayrıca aşiretler arasında yer yer çatışmalarda yaşanmıştı.⁴⁷ Ancak mahalli yönetimin tedbirleri neticesinde büyük bir vukuat yaşanmadan aşiretler teskin edilmişti. Milli ve Şammar aşiretlerinin arasındaki ihtilafın sulh ile hallolması için cinayet ve gasp suçlarından dolayı Diyarbakır'da tutuklu bulunan Şeyh Abdülrezzak'ın tahliyesi istenilmişti. Dava Meclis-i Vala'da görüşülmüş, Abdülrezzak'ın ikameti Musul'da olduğundan gerekli tahkikatların yapılarak mahkemesinin Musul'da görülmesine ve iki aşiret arasında sulhun yapılabilmesi için geçici olarak tahliyesine karar verilmişti.⁴⁸ Barış müzakereleri için iki aşirette Mardin'e çağırılmış ve aralarında barış sağlanmıştı.⁴⁹ Şammar reisi Faris Paşa ile İbrahim Paşa arasındaki barışın

45 COA., DH.MKT. 115/3, (H. 19 Ş 1312 / M. 15 Şubat 1895).

46 Palalı, s.93.

47 Fatih Ünal, "Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Güneydoğu Aşiretlerinden Milli Aşireti ve İbrahim Paşa", Sayı:41, 2007, s.1-16. s.5-6.

48 COA., Meclis-i Vükela Mazbataları, (MV.), 89/70, (H. 21 Ca 1314 / M. 28 Ekim 1896).

49 COA., DH.ŞFR. 210/6, (R. 22. 03. 1313 / M. 3 Haziran 1897).

idame edebilmesi için senet yapılmış gasp olunan malların iadesine karar verilmişti. Bu vazifeyle bir heyet kurulmuştu. Faris Paşa'nın iddiasına göre Milli Aşireti üç defa toplamda yüz doksan iki deve ve beş kısrak Şammar Aşiretinden gasp etmişti. Faris Paşa, bunların iadesini talep etmişti. Devlet her ne kadar aşiretler arasında sulhun devam edebilmesi için gereken hassasiyeti gösterse de eşkıyalığı bir geçim kapısı haline getirmiş aşiretler, verilen taahhüde rağmen birbirlerinin mallarını gasp ederek birçok kez aralarındaki sulhu bozmuşlardır.⁵⁰ Aşiretler birbirlerinin topraklarını ve hayvanlarını gasp ederek aslında güç gösterisinde bulunmaktaydılar. Rakip aşiretin malı mülkü elinden alınıp zayıflatılarak hakimiyet altına alınması aşiretler arası güç savaşının neticesiydi. Milli gibi aşiretler, devletten aldıkları mevki ve yetkiyle hasım oldukları aşiretleri zayıflatarak bölgedeki tek güçlü aşiret olmaya çalışmıştır.

Mardin'e tabi Milli Aşireti ile Kiki Aşireti arasında da dört beş sene öncesine dayanan bir husumet vardı. Milli Aşiretinden yüzbaşı Hasan Ağa hayvanlarıyla beraber vukua gelen çatışmada yaralanmış daha sonra bu ağır yarasından dolayı vefat etmişti. Bu hadiseden ötürü Milli Aşireti, Kikilerden intikam almak istemiştir. Milli reisi binbaşı Yusuf Ağa'nın nezdinde topladığı adamlarıyla bir uygunsuzluğa kalkışacağı haber alınınca Diyarbakır Valisi tarafından gerekli yerlere tebligatlar gönderilerek meselenin halledilmesi emredilmişti. Aynı şekilde Kiki reisi Kaymakam Reşit Bey'e ve nezdine adamlarını toplayan Yusuf Ağa'ya dağılmaları için gerekli emir verilmişti. Bölgeye gönderilen memurların tahkikatına göre kavganın nedeni, gasp edilen koyunların geri alınmasıydı. Gasp olayı büyüyerek iki aşiret arasında kan dökülmesine sebep olmuştu.⁵¹ Yaklaşık bir sene sonra rahat durmayan Milli Aşiretinden kırk elli atlı, Kiki Aşiretinin karyelerine saldırmıştı. İki saat devam eden çatışmada Kiki Aşiretinden biri öldürülmüş dördü yaralanmıştı. Bu husumetin daha büyük felaketlere sebebiyet vereceğinden endişe duyan hükümet derhal ilgili makamlardan, Hamidiye Alaylarına mensup bu iki aşiretin reislerine gerekli uyarının yapılmasını istemiştir.⁵²

Miran reisi Mustafa Paşa ile Şırnaklı Mehmet Ağa arasında da kadim bir husumet vardı. Cizre bölgesindeki Bedirhan Paşa'nın yeğenlerinin de bu işe karışması, Mola Sadıkzadelerin ortalığı karıştırması ve en önemlisi Cizre Kaymakamlığında bu gibi ahvalde tedbir olarak büyük vukuatlara

50 COA., DH.TMIK.M. 51/75, (H. 29 Za 1315 / M. 21 Nisan 1898).

51 COA., DH.TMIK.M. 3/32 (H. 14 Za 1313 / 27 Nisan 1896).

52 COA., DH. ŞFR. 207/33 (R. 01. 02. 1313 / 13 Nisan 1897)

mahal vermeden asayişî sağlayacak dirayetli birinin olmaması, iki aşiret arasındaki husumetin büyümesine neden olmuştur. Mola Sadıkgadeler, Miran ve diğere aşiretlerden olmayıp Cizrelilerin yerlilerindendiler. Bunların Hamidiye Alaylarına katılımı uygun olmadığı halde Mustafa Paşa, bunlardan birini binbaşî ve diğereğini alay katibi yaparak kendisi hakkında fesatlık yapmalarına bu şekilde engel olmuştı. Ancak alay nizamnamesine uygun olmadığı halde aşiretlerin keyfi bir şekilde alaylara alımı hoş görölmemişti. Mardin Mutasarrıfı bu gibi keyfi alımların diğere aşiretler üzerinde kötü bir tesir bırakacağını belirterek Cizre Kaymakamlığına uygun güçlü bir kişinin getirilmesini istirham eylemiştir.⁵³

1896 senesinde Miran Aşireti ile Şırnaklı ve Batvanlı Aşiretleri arasındaki anlaşmazlığın sonlandırılması için Diyarbakır Vilayetince Mardin eşrafından Sırrı, Duyun-u Umumiye memurlarından Fuat Efendiler ve süvari jandarmadan Mustafa Abdurrahman tayin edilmişti. Aşiretler arasında sulhun sağlanması için hükümet sık sık böyle bölgenin ileri gelenlerinden olup sözüne itimat edilen kişilerden oluşan bir sulh heyetini aşiretlerin nezidine göndermekteydi.⁵⁴Sulh heyetinin çabaları, aşiretlerin birbirlerine karşı öfke ve intikam duygularından dolayı çoğu zaman müspet bir netice vermemiştir.

1897 senesinde Miran Aşiret reisi Mustafa Paşa ile Tay Şeyhi Abdulrahim Bey arasındaki düşmanlığın bertaraf edilmesi ve kalıcı bir sulh için mahalli idareciler bizzat Mardin'e gitmişti. Sulh heyeti her iki aşiret ile konuşmuş ve aradaki düşmanlık büyük bir çatışmaya yol açmadan sonlandırılmıştı.⁵⁵ Ancak sulh kalıcı olmamış, iki aşiret yine çatışmanın eşiğine gelmişti. Mahalli idareciler tarafından Miran ve Tay aşiretleri arasındaki husumetten dolayı çıkması muhtemel olan çatışmanın önünü alabilmek için gerekli tedbirler alınmış, toplananlar dağıtılmıştı. Tedbirler neticesinde Miran reisi Mustafa Paşa, aşiretiyle beraber Cizre'ye, Tay Aşireti ise Nusaybin'deki Tel Alu bölgesine çekilmişti.⁵⁶

1895 senesinde Midyat Kazasına bağlı Hasankeyf ve Refan nahiyelerinde ikame edip bedevilik hayatı süren Kürtler arasında yine bir çatışma meydana gelmiş ve çatışmada bir iki kişi ölmüş ve yaralanmıştı. Vakanın sonradan aşiretler arasında büyük bir husumete dönüşmemesi ve bölgede

53 COA., DH.MKT. 128/51 (H. 27 S 1311/ M. 9 Eylül 1893).

54 COA., BEO. 774/57996, (H. 20 Za 1313 / M. 3 Mayıs 1896).

55 COA., DH.TMIK.M. 28/18, (H. 14 N 1314 / 16 Şubat 1897).

56 COA., DH. ŞFR. 246/62, (R. 06. 02. 1316 / 19 Nisan 1900).

asayiş ve nizamın sağlanabilmesi için askerın duruma müdahalesi gerekli görülmüştü. Mahalli mülkiye memurları ve askeriye, bölgedeki jandarmaya destek kuvvet için acilen iki bölük askerın gönderilmesini talep etmiştir. Diyarbakır'da bulunan piyade otuz birinci alay dördüncü taburundan iki bölük asker Kolağası Süleyman Ağa'nın refakatiyle kazaya sevk edilmesine karar verilmişti.⁵⁷ Ancak iki bölük askerden görülen lüzum üzerine bir bölük asker Kolağası Süleyman Ağa kumandasıyla Cizre'ye sevk olduğu bildirilmişti.⁵⁸

Diyarbakır'da Bir Asayiş Sorunu: Eşkîyalık

Diyarbakır'daki Bekıranlı, Karıkanlı ve Hoşıkanlı gibi aşiretler, etraf köylere saldırıp hiçbir otoriten korkmadan ahaliye zulmetmekti. Köy ahali tarafından hükümete yapılan şikayetlerden dahi bazen bir netice alınmamaktaydı.⁵⁹ Bölgedeki otorite boşluğundan istifade eden bu gibi Kürt ve Arap aşiretlerine mensup şakiler bir araya gelerek küçük büyük eşkıya çeteleri oluşturup geçimlerini eşkıyalık yaparak sağlamaktaydılar. Devlet, ahali üzerinde otoritesini tesis etmek ve Arap ve Kürt eşkıyasını dizginlemek için sık sık asker sevki gibi tedbirlere başvurmaktaydı.⁶⁰ Bazen eşkıyaya karşı alınan ciddi tedbirler neticesinde şakiler yakalanıp mahkemeleri görülmekteydi.⁶¹ Mensup oldukları aşiretle husumeti olan aşirete saldırma, yolları kesme, kervanlara baskın düzenleme, köy ve mezra basma, devlet mülküne zarar verme, talan, yağma ve gaspta bulunma daha bunlara benzer bir çok suça iştirak edip elde ettikleri ganimeti kendi aralarında paylaştıkları gibi onlara yardım ve yataklık eden devletin memurlarına ve bölgenin nüfuzlu kişilerine dahi ganimetten hisse vermekteydiler.⁶²

Göçebe bir yaşama ve bunun zorluğuna alışık Kürt aşiretleri, işledikleri suçlardan sonra kolaylıkla dağda ve çölde saklanabilirdi. Buna karşın devletin askeri, hem fiziki hem de teçhizat açısından bu hususta oldukça yetersiz kalmaktaydı. Asker, çöle veya dağa firar etmiş eşkıyayı ancak bu şartlara uygun hayvanlarla takibe çıkılabılırdi. Ancak Osmanlı'nın ekonomik olarak zor zamanlar yaşadığı bu dönemde bir esterın bile tedarik edilmesi

57 COA., Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Mütenevvi Maruzat Evrakı,(Y..MTV.), 124/119, (H. 27 M 1313 / 20 Temmuz 1895).

58 COA., Y..MTV. 127/50, (H. 06 Ra 1313 / 27 Ağustos 1895).

59 COA., DH.MKT. 1426/88, (H. 28 N 1304 / M. 20 Haziran 1887).

60 COA., DH. ŞFR. 110/60, (R. 12. 01. 1295 / M. 24 Mart 1879).

61 COA., DH.MKT. 1644/31, (H. 02 Z 1306 / M. 30 Temmuz 1889).

62 Çabuk, s. 161-162.

güçtü. Bu durum ise eşkıyayı daha da cesaretlendirmektedir. Nitekim 1879 senesinde Siirt ve Mardin bölgelerindeki eşkıyalık olaylarının önünü almak ve eşkıyayı şiddetli bir şekilde cezalandırmak için ester ve takviye kuvvet talep edilmişti.⁶³ Aynı şekilde 1891 senesinde yine Midyat civarındaki Şems karyesinde bir eşkıya çetesi öldürme, yağma ve gasp gibi olaylara cüret etmiş, bölgedeki Jandarma azlığından dolayı olaya müdahale etmek güçleşmiş, bu yüzden acilen takviye kuvvet istenmişti. Bunun üzerine Diyarbakır kumandanlığına bölgeye acilen bir bölük takviye kuvvet sevki için tebligat gönderilmişti.⁶⁴ Bölgedeki asker sayısının yetersizliği, eşkıyanın sayıca çok olması ve en önemlisi bu gibi durumlarda yerel mülki ve askeri amirlerin dirayetsizliği ve beceriksizliği takviye kuvvet talebini sıklaştırmıştır. Bazen yerel mülki ve askeri yöneticiler, eşkıyanın hamisi sıfatını takınıp onlara yardım ve yataklık ettikleri gibi ganimetten hisse almaktan da geri durmamışlardır. Bölgede asayiş ve nizamı sağlamakla vazifeli olmasına rağmen görevini kötüye kullanıp eşkıyayı himaye eden Diyarbakır Jandarma kumandanı İzzet Paşa da bunlardan biriydi. Siverek hududunda Ergani sancağının Karacadağ nahiyesinde meskun İzolu Aşiretinden Bedo Ağa, binbaşı olmak için müşirliğe bir buçuk sene önce nahiyenin defterlerini takdim etmiş, ancak Hamidiye Alaylarına kayıt ve kabulleri kabul edilmemişti. Bedo Ağa, otuz seneden beri Diyarbakır'da vazifeli olan jandarma kumandanı İzzet Paşa'nın himayesinde ve Hamidiye olma bahanesiyle tekalif-i emriyyeyi birkaç misli ahalden tahsil eden biriydi. Ayrıca ara ara Hamidiye kıyafetinde tertip ettikleri Kürtlere de İlyan ve Gevran nahiyelerindeki ahalinin mallarını gasp ettirip malları aralarında paylaşmaktaydılar. Bununla da kalmayıp bu durumdan mustarip olan ahali, Diyarbakır'a gidip Reşit Paşa'ya şikayette bulunmasını diye Azimet ve İbrahim paşalar tarafından tehdit edilmekteydiler. Bu haksızlığa derhal bir son verilmesi için 1899 senesinde Ergani Mutasarrıfı Hayri Bey, durumu merkeze bildirmişti.⁶⁵

Devletin verdiği vazife ve yetkileri kötüye kullanıp ahaliye zulmedenlerden biri de Garzan Kaymakamı İsmail Enver Efendi idi. Malazgirt ve Ahlat kazalarında artan zulmü ve baskısı yüzünden ahali şikayette bulunmuştu. İsmail Efendi, bir takım mahkum, eşkıya ve Kürt aşiret reislerini himayesine alarak Müslim ve gayrimüslim birçok fakir ahalinin yerini yurdu- nu terk etmelerine sebep olmuştur. Bu haksız muamele ve ahaliyi mahvolma

63 COA., DH.ŞFR. 110/54, (R. 24. 12. 1294 / M. 8 Mart 1879).

64 COA., Y.PRK.ASK., 70/103, (H. 14 Ş 1308 / M. 25 Mart 1891).

65 COA., Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahrirâtı, (Y. PRK. UM.), 48/51, (H. 18 C 1317/ M. 24 Ekim 1899).

derecesine getiren baskı, devlette şikayet edilmiş, bunun üzerine bölgeye tahkikat için memur gönderilmiş ancak onunda bir faydası görülmemiştir. Siirt Mutasarrıfı, ahalinin bu çaresizliğine bir son verilebilmesi için Diyarbakır Vilayetinden bir tahkikat heyetinin kazaya gönderilmesini istemiştir.⁶⁶ Eşkıyayı himaye eden bir diğer bir isimse Meclis-i İdare azasından Abdülkadir Paşa idi. Hakkında yapılan tahkikat neticesinde kendisinin bölgedeki meşhur eşkıyadan Ali'yi himaye edip ona martini fişenklere verdiği tespit edilmişti. Ayrıca kendisine Meclis-i İdare'de de itimat edilmediği belirtilmiş, derhal cezalandırılıp görevinden azli, Diyarbakır Vilayeti tarafından talep edilmişti. Bu gibi durumlarda hükümet, yapılan tahkikatta memurun suçu sabit görüldüyse ahalinin emniyeti için ya başka bir göreve ve yere tayinini yapar ya da hiçbir şekilde müsamaha gösterilmez derhal azledilirdi.⁶⁷ Eşkıyayı gizliden destekleyip malları paylaşan bu memurları cezalandırmak veya görevlerinden azletmek nispeten daha kolaydı. Ancak bölgenin güçlü aşiretlerinden teşkil edilmiş olan Hamidiye Alaylarında vazifeli, eşkıyalığı ve diğer aşiretler üstünde kurduğu baskıyla ün salmış aşiret reislerini dizginlemek ve cezalandırmak pek mümkün olmamıştır.

Hamidiye Alayları, 1890 tarihinde Anadolu Islahat-ı Umumi Müfettişi Ahmet Şakir Paşa, Dördüncü Ordu Müşiri Zeki Paşa ve Teftişi-i Asker-i Komisyonu üyesi Miralay İbrahim Bey'in teşebbüsleriyle kurulmuştu. Başlangıçta yirmi bir alay olarak kurulması planlanan alayların sayısı aşiretlerin büyük ilgisinden dolayı 1892'de kırk beş, 1893'te elli altı, 1894 Ağustosunda elli sekiz, 1898'de altmış beşe ulaşmıştı.⁶⁸ Hamidiye Alaylarının kuruluş sebepleri; bölgeye merkezi otoriteyi tesis etmek, aşiretlerden askeri güç olarak faydalanmak, Ermenilerin çete faaliyetlerine engel olmak ve Müslüman halkın kendini korumasını sağlamak, Rus saldırısından ve İngilizlerin bölge üzerinde yürüttükleri ayrıştırıcı siyasetlerinden Doğu Anadolu'yu korumak idi.⁶⁹

Diyarbakır bölgesinde teşkil edilen Hamidiye Alaylarının yerleri ve aşiretler şunlardı: 41. Alay Viranşehir'de Milli Aşiretinden İbrahim Bey idaresinde; 42 Alay Milli Aşiretinden İbrahim Bey'in oğlu Kaymakam Abdül-

66 COA., DH.ŞFR. 271/110, (R. 30. 09. 1317 / 13 Aralık 1901).

67 COA., DH.ŞFR. 261/34, (R. 16. 04. 1317 / 29 Haziran 1901).

68 Cezmi Eraslan, "Hamidiye Alayları" TDVİA, Cilt:15, s.462-464.

69 Bayram Kodaman, II. Abdülhamit Devri Doğu Politikası, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 67, Seri: IV. Sayı: A. 21, Ankara 1987, s.29,53; Aşiret Süvari Alayları Nizamnamesi, Matbaa-i Askeriye-Süleymaniye, İstanbul 1368; David McDowall, A Modern History of The Kurds, I.B. Tauris, London- New York 2007, s. 59-63.

hamit idaresinde; 43. Alay İbrahim Bey'in oğlu Kaymakam Mahmut idaresinde; 44. Alay Siverek'e tabi Karakeçi bölgesinde Karakeçi Aşiretinden Kaymakam Halil Bey idaresinde; 45. Alay Resulayn ile Mardin arasındaki Kiki Aşiretinden Kaymakam Reşit Bey idaresinde; 46. Alay Siverek'in Bucak Aşiretinden Binbaşı Yusuf Ağa idaresinde; 48. Alay Cizre'de Miran Aşiretinden Kaymakam Mustafa Paşa idaresinde ve 49. Alay ise Miran Aşiretinden Mustafa Paşa oğlu Abdülkerim idaresinde idi.⁷⁰

Hamidiye Alaylarına mensup aşiret efradı, Diyarbakır'da güvenliği sağlamaktan ziyade aralarındaki bir takım eskiye dayanan husumetlerin de etkisiyle birbirlerine karşı saldırılarda bulunarak bölgede büsbütün asayişin bozulmasına sebep olmuşlardı. Aynı aşirete mensup kişiler arasında dahi Hamidiye Alayları yüzünden çatışmalar yaşanmıştır. Çünkü Hamidiye Alaylarına kaymakam olmak aynı zamanda hem kendi aşiretine hem de bölgedeki diğer küçük aşiretlere hükmetmek demektir. Menfaatlerini her türlü bağın üstünde tutan aşiret reisleri, nüfuzlarını artırmak için gerektiğinde aşiret efradını öldürmekten ve köyleri yakıp yıkmaktan geri durmamışlardı. Hamidiye Alaylarına mensup aşiret eşkıyasının zulmü karşısında mahalli idareciler dahi çaresiz kalmaktaydı. Hiçbir otorite tanımayan aşiret eşkıyası, merkezi hükümete haklarında şikayet intikal etmesin diye ahaliyi tehdit etmekteydi. Hamidiye Alaylarına katıldıktan sonra bölgede nüfuzları artan Milli Aşiret reisi İbrahim Paşa ve Miran Aşiret reisi Mustafa Paşa, husumet içinde oldukları, toprağına malına göz diktikleri Müslüman veya gayrimüslim fark gözetmeksizin ahali üstünde baskılarını artırarak ahalinin yerini yurdunu terk etmesine sebep olmuşlardı.

Diyarbakır'da aşiretlerinden Hamidiye Alayı teşkil eden bazı aşiret reisleri, bu vazifeye yetinmeyip başka memuriyetlere göz dikmişlerdi. Devlet memuriyetlerine kendi yakınlarını yerleştirerek bir nevi bölgeyi kendi hakimiyetleri altına almak istemişlerdir. Ayrıca Daha fazla güç elde etme gayesiyle Hamidiye Alaylarına mensup reisler birbirlerinin haklarında asılsız iddialarda bulunarak diğer alayın miralayını azlettirip alayı kendi hakimiyetine almak istemiştir. Bu durum aşiretler arasında rekabete ve çatışmalara neden olmuştur. Siverekli Miralay Osman Bey de bu gaye ile ahaliye zorla şikayet dilekçeleri yazdırıp bölgenin en nüfuzlu ismi olan Milli Aşiret reisi İbrahim Paşa'yı gasp, yağma ve cinayet gibi suçlarla itham etmişti. İbrahim Paşa hakkında derhal bir tahkikat yapılarak işin aslı öğrenilmeye

70 Bozan, " 20. Yüzyılın Başında Eşraf-Aşiret Çatışması: Milli Aşireti ve Diyarbakır Eşrafı Örneği", s.6-7.

çalışılmıştı. Aslında Osman Bey'in kendisine bağlı adamlarıyla birlikte işlediği suçları, ahaliye zorla yazdırdığı dilekçelerle İbrahim Paşa ve ona bağlı Hamidiye Alay efradına yüklediği yapılan tahkikatta anlaşılmıştı.⁷¹ Aynı şekilde Milli reisi İbrahim Paşa'da Dahiliye Nezaretine gönderdiği şikayet dilekçesinde Siverekli Osman Paşa'yı Hamidiye Alaylarına leke getirecek uygunsuz hal ve hareketlerde bulunmakla suçlamıştı. Osman Paşa'nın kardeşleri ve yeğenleri, başlarına topladıkları mahkum ve firarilerle birlikte çeşitli suçlara iştirak ettikleri ve derhal bunların önü alınmazsa Hamidiye Alaylarının şerefine halel geleceği belirtilmişti.⁷²

Milli Aşiret reisi İbrahim Paşa her ne kadar kendisine ve Hamidiye efradı olan aşiretine yapılan suçlamaları kabul etmemişse de ahalden gelen şikayetler aksini göstermekteydi. 1893 senesinde Milli Aşiretinden ve Hamidiye Alay efradından Urban karyeli Hüseyin Ağa, oğulları ve adamlarıyla Şeyhanlı Aşiretinden Seyido'yu katletmişlerdi. Şeyhanlı aşiretinden Mehmet'in şikayeti üzerine hükümet derhal suçluların yakalanarak mahkemeye çıkmasını emretmiştir.⁷³ Bir diğer vaka ise 1899 senesinde meydana gelmişti. Milli Aşiretine mensup Adavat kabilesinden bazı eşkıyalar, Hamidiye askerlerinden iki kişiyi öldürüp üç kişiyi hapis etmekle beraber birkaç hanenin yetmiş kadar deve iki sürü koyunlarının tamamını çalıp yanlarına almışlardı. Durumun mahalli idarecilere bildirilmesi üzerine derhal çalınan malların geri alınması, hapsedilenlerin tahliye edilmesi ve suçluların kanunen cezalandırılması için gerekli emirler Zor Mutasarrıflığına verilmiştir.⁷⁴

Milli Aşiret reisi İbrahim Paşa'dan sonra hakkında birçok şikayetler yapılan bir diğer isim Hamidiye Alay kaymakamlarından Miran Aşiret reisi Mustafa Paşa idi. Şırnaklı Aşireti ile olan husumeti, göçebelerin meralarını ve çevre köyleri zapt etmek isteyişi ve diğer aşiret reisleri gibi prestij ve otoritesini yükseltme emeli, Diyarbakır başta olmak üzere Van ve Hakkari bölgelerinde asayişsizliğe neden olmuştur. Sadece bu bölgelere değil aynı zamanda Musul'daki karyelere de saldırmıştı.⁷⁵

71 COA., BEO. 1069/80103 (H. 20 Ş 1315 / M. 14 Ocak 1898).

72 COA., DH.TMIK.M.. 48/16, (H. 04 N 1315 / M. 27 Ocak 1898).

73 COA., BEO., 228/17078, (H. 15 Z 1310 / M. 30 Haziran 1893).

74 COA., DH. ŞFR. 233/33, (R. 05. 01. 1315 / M. 17 Mart 1899).

75 1892 senesinde Miran Aşiret reisi Mustafa Paşa, bir hayli atıyla Musul'daki Zimar Emlak-ı Hümayun şubesine bağlı karyelere saldırmış, birkaç kişiyi katledip yaraladıkları gibi ahalinin hayvanlarını gasp etmiş, ekinlere zarar verip haneleri basmışlardı. Emlak komisyonundan gelen haberlere göre günden güne bu eşkıyaların zulmü artmaktaymış, eğer bu hale bir dur denilmezse diğer köylere de durum sirayet edeceği dile getirilmişti. Hükümetten eşkıyanın yakalanıp en şiddetli şekilde cezalandırılması için gerekli yerlere emir verilmesi istenmiştir. COA., Y.PRK.HH.. 25/32, (H. 25 N 1309 / M. 23 Nisan 1892).

Başta Miran Aşiretinin eski reisinin oğlu olmak üzere bazı muhtar ve aşiret reisleri, Hamidiye Alay Kaymakamı ve Miran Aşiret reisi olan Mustafa Paşa hakkındaki ciddi ithamlar içeren şikayet dilekçelerini hükümete göndermişlerdi. Dilekçede yazılanlara göre; Diyarbakır, Van, Bitlis ve Hakkari vilayetlerindeki ahalinin Miran Aşireti, hakkındaki şikayetleri mülki ve adli mahkemelerdeki evraklarda mevcuttu. Miran reisi, teşkil eylediği bir alay Hamidiye'nin şan ve şöretiyle bazı memurları tehdit etmiş ve bazısını da yanına çekmişti. Tebaanın can, mal ve ırzına göz dikmişti. Gücü ele geçirdikten sonra Miranlı Mustafa Paşa, Miran Aşiretinin eski reisi Kel Mehmet Ağa ile aile efradını katletmişti. Ayrıca istediği kadın kızın ırzına geçmek gibi ahlaksızların yanında birde uğradığı bölgelerdeki ahalinin ekinine zarar verip hayvan ve eşyalarını gasp ve yağma ettirmişti. Göç yolundaki ahalinin hayvanlarını telef edip birçok aile halkının aç kalmasına sebep olmuştu. Nitekim göçebe ahalinin meralarına çıkmalarına müsaade etmeyip üzerlerine ateş açarak otuz kadar adamın ölmesine ve yaralanmasına neden olmuştu. Bu uygunsuzluklara bir an önce son verilmesi ve zulmün önüne geçilmesi için bölgeye askerinin gönderilmesini ve başta Miran reisi Mustafa Paşa olmak üzere onun alaylarında görevli olup suça iştirak edenlerin cezalandırılması talep edilmişti. Dahiliye Nezaretine gönderilen bu dilekçe üzerine Miran reisi Mustafa Paşa hakkında teferruatlı bir şekilde tahkikatın yapılması için Diyarbakır Vilayetine gerekli emir verilmişti.⁷⁶

Sonuç

XIX. yüzyılda Diyarbakır Vilayeti, farklı etnik unsurların bir arada yaşadığı kültürel açıdan zengin bir bölgeydi, ancak inanç ve kültürel farklılıklar birçok sorununda kaynağı olmuştur. Ermeni, Türk, Kürt ve Arap gibi etnik unsurların yansıra, Süryani, Katolik, Yezidilik, Keldani gibi farklı inançlara mensup toplumlar yüzyıllar boyunca Diyarbakır'da birlikte yaşamışlardır. XIX. yüzyılda devletin otoritesinin zayıflaması, Avrupalı misyonerlerin kışkırtmaları, Ermeni komitelerinin bölücü hareketleri, emirliklerin ortadan kaldırılmasıyla bazı aşiret reis ve şeyhlerinin diğer aşiret ve yerel ahali üzerinde hakimiyet kurma çabaları, bazı aşiretlerin eşkıyalığı bir geçim aracı olarak görmesi, merkezden dirayetsiz mülki ve askeri amirlerin bölgeye tayini veya yerel ahalden bu makamlara beceriksiz menfaatine düşkün kişilerin atanması gibi daha birçok nedenden dolayı yüzyıllardır birlikte yaşayan farklı inanç ve etnik unsura mensup toplumlar ayrılmaya,

birbirlerine karşı hoşnutsuz olmaya başlamıştır. Devletin günü kurtarmaya yönelik aldığı tedbirler ve uyguladığı politikalar bölgeye nispeten bir nizam ve asayiş getirmiş olsa da hiçbir çözüm kalıcı olmamıştır.

Diyarbakır Vilayeti'nde başta Ermeniler olmak üzere farklı inançlara intisap etmiş tebaayı dış güçlerin tesirinden kurtarmanın pek mümkün olmadığı kanaatinde olan Osmanlı Devleti, Müslüman tebaasına karşı daha ılımlı ve hükümete ısındırıcı politikalar yürüterek bölgede hükümetin lehine olacak bir denge kurmaya çalışmıştır. Osmanlı, güçlü aşiretlerden Hamidiye Alayları teşkil ederek Ermenilere karşı bölgede nispeten bir güç dengesi kurmuş, Ermeni komitelerini gözetim altına tutmuştur. Ancak kanun ve nizam bilmeyen aşiretlere böyle silahlı mevki ve yetkinin verilmesi bölgeye asayişten ziyade asayişsizlik ve huzursuzluk getirmiştir. Bir müddet sonra Diyarbakır'da bir tehdit unsuru haline gelen Hamidiye Alaylarına mensup aşiretler, Müslüman ahaliyi yerini yurdunu terk ettirip devlete küstürmüştür. Bazı aşiret reis ve şeyhlerinin özel davetlerle İstanbul'a çağırılması ve türlü hediyelerle gönüllerinin hoş tutturulması, şımarmalarına, bölgede kendilerini devletin yegane gücü olarak görmelerine neden olmuştur. Devletten yüz bulan bazı Kürt aşiretleri ise hiçbir mahalli idarecinin otoritesini tanımayıp, eşkıyalık yaparak servetlerine servet katmışlardı. Bazı mülki ve askeri memurların ganimetten hisse alma gayesiyle aşiret eşkıyasının taşkınlıklarını görmezden gelip gizliden desteklemesi eşkıyayı daha da cesaretlendirmiştir. Devlet dahi hakkında birçok şikayet olmasına rağmen Mustafa ve İbrahim Paşa gibi bazı eşkıya aşiret reislerinin kabahatlerini affetmiş, sadece ikaz ederek suçlarını geçiştirmiştir. Osmanlı Devleti'nin yürüttüğü bu yanlış politikalar yüzünden Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında Milli ve Şeyh Sait gibi Kürt ayaklanmaları yaşanmıştır.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri:

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (COA)

Bab-ıAli Sadaret Dairesi Kalemleri, Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi, (A.}MKT. MHM.): 451/11, (H. 30 M 1290 / 30 Mart 1873).

Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayet, (A.}MKT.UM..): 361/54 (H. 21 Muharrem 1276 / M. 20 Ağustos 1859); 363/24, (H. 30 Muharrem 1276 / M. 29 Ağustos 1859); 367/94, (H. 27 S 1276 /M. 25 Eylül 1859).

Bab-ı Ali Evrak Odası, (BEO.): 598/44837, (H.15 L 1312 / M. 11 Nisan 1895); 600/44995, (H. 20 L 1312 / M. 16 Nisan 1895); 774/57996, (H. 20 Za 1313 / M. 3 Mayıs 1896); 1069/80103 (H. 20 Ş 1315 / M. 14 Ocak 1898); 228/17078, (H. 15 Z 1310 / M. 30 Haziran 1893).

Dahiliye Mektubi Kalemi, (DH.MKT.): 2603/146 (H. 10 S 1322 / M. 26 Nisan 1904); 1467/7, (H. 15 Ra 1305 / M. 1 Aralık 1887); 115/3, (H. 19 Ş 1312 / M. 15 Şubat 1895); 128/51 (H. 27 S 1311/ M. 9 Eylül 1893); 1426/88, (H. 28 N 1304 /20 Haziran 1887); 1644/31, (H. 02 Z 1306 / 30 Temmuz 1889); 115/3, (H. 19 Ş 1312 / M. 15 Şubat 1895).

Dahiliye Şifre (DH.ŞFR.): 267/92, (R. 07. 08. 1317 / 20 Ağustos 1901); 210/6, (R. 22. 03. 1313 / M. 3 Haziran 1897); 246/62, (R. 06. 02. 1316 / 19 Nisan 1900); 110/60, (R. 12. 01. 1295 / 24 Mart 1879); 110/54 (R. 24. 12. 1294 / M. 8 Mart 1879); 271/110, (R. 30. 09. 1317 / 13 Aralık 1901); 261/34, (R. 16. 04. 1317 / 29 Haziran 1901); 233/33, (R. 05. 01. 1315 / M. 17 Mart 1899); 175/140, (R. 30. 04. 1311 / M. 12 Temmuz 1895).

Dahiliye Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat Kısmı Belgeleri, (DH.TMIK.M.): 51/75, (H. 29 Za 1315 / M. 21 Nisan 1898); 3/32 (H. 14 Za 1313 / 27 Nisan 1896); 28/18, (H. 14 N 1314 / 16 Şubat 1897); 48/16, (H. 04 N 1315 / M. 27 Ocak 1898); 51/61, (H. 26 Z 1315 / 18 Nisan 1898).

Meclis-i Vükela Mazbataları, (MV.): 89/70, (H. 21 Ca 1314 / M. 28 Ekim 1896).

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Mütenevvi Maruzat Evrakı,(Y..MTV.):
124/119, (H. 27 M 1313 / 20 Temmuz 1895); 127/50, (H. 06 Ra 1313
/ 27 Ağustos 1895).

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Askeri Maruzat, (Y..PRK.ASK.): 54/73,
(H. 23 Ş 1306 / M. 24 Nisan 1889); 70/103, (H. 14 Ş 1308 / m. 25
Mart 1891).

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Elçilik ve Şehbenderlik Tahriratı (Y.. PRK.
EŞA.): 18/53, (H. 23 S 1311 / M. 5 Eylül 1893).

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı, (Y.. PRK.
UM.): 48/51, (H. 18 C 1317/ M. 24 Ekim 1899).

Araştırma Eserler:

Asatrian, Garnik, “Prolegomena to the Study of the Kurds”, Yerevan State
University, *Iran an the Caucasus 13*, 2009, ss.1-58.

Aşiret Süvari Alayları Nizamnamesi, Matbaa-i Askeriye-Süleymaniye, İ-
stanbul 1368.

Aykaç, Zikrullah, “312 Nolu Diyarbakır Şer’iyye Sicili’nin Transkripsiyonu
ve Değerlendirmesi (H. 1298-1300/ M. 1881-1883)”, Yüzüncü Yıl
Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans
Tezi) Van 2013.

Biçer, Bekir, “İslam Tarihi Kitaplarında Kürtler Hakkındaki Rivayetler (7.
Ve 12. Yüzyıl Arası)”, *The Journal of Academic Social Science Stu-
dies International Journal of Social Science*, Cilt: 5, Sayı: 6, s. 51-80,
December 2012.

Biçer, Bekir, “Ortaçağda Kürtler ve Türkler”, *The Journal Of Academic So-
cial Science Studies*, Volume:6, Issue:6.

Bozan, Oktay, “20. Yüzyılın Başında Eşraf-Aşiret Çatışması: Milli Aşireti
Ve Diyarbakır Eşrafı Örneği”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*,
Cilt:33, Sayı:96, Yıl:2017, 1-46.

Bruinessen, Martin Van, *Ağa, Şeyh, Devlet*, Çev: Banu Yalkut, İstanbul
2011.

Celile, Celil, *XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda Kürtler*, Ankara
1992.

Çabuk, Fehminaz, “Osmanlı-Rus-İran Hudut Boylarında Yaşayan Kürt Aşiretlerinin Bölgesel İlişkilere Etkisi (1850-1900)”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Kayseri 2017.

Çabuk, Fehminaz, “II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı-İran İlişkilerinde Kürt Aşiretleri Meselesi”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2013.

Çetinsaya, Gökhan, “II. Abdülhamit Döneminde Kuzey Irak’ta Tarikat, Aşiret ve Siyaset”, *Divan*, 1999/2, s.153–168.

Eickstedt, Egon Von, *İlk Çağlarda Günümüze Türkler Kürtler İranlılar*, Çev: Haydar Işık, s.57-60.

Eraslan, Cezmi “Hamidiye Alayları” *TDVİA*, Cilt:15.

102 | Gökalp, Ziya, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, İstanbul 2007.

Göyünç, Nejat, “Diyarbakır”, *TDVİA*, Cilt:9, Yıl:1994, ss.464-469.

Halaçoğlu, Yusuf, “Aşiret”, *TDVİA*, C.4, Ankara 1991.

Kodaman, Bayram, *II. Abdülhamit Devri Doğu Politikası*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 67, Seri: IV. Sayı: A. 21, Ankara 1987.

Korkmaz, Mustafa, “Şeri’ye Sicillerine göre 1824-1834 Yıllarında Diyarbakır’da Sosyal, İktisadi ve Kültürel Hayat”, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1988.

Marufoğlu, Sinan, “19. Yüzyılda Irak Vilayetlerinde Toprak Düzeni, Tapu ve Mülkiyet Sorunları”, *Tarihin Peşinde*, Yıl:2013, Sayı:9, s.235-248.

Mcdowall, David, *A Modern History of The Kurds*, I.B. Tauris, London-New York 2007.

Menteştaşvili, A. M., *Dünden Bugüne Kürtler*, Çev: Ayşe Hacıhasanoğlu, Evrensel Basım Yayın, İstanbul 2004.

Minorsky, V., TH Bois & D.N Mac Kenzie, *Kürtler & Kürdistan*, İstanbul 2004.

Natali, Denise, *Kürtler ve Devlet*, Çev. İbrahim Bingöl, Avesta Yayınları, İstanbul 2009.

Nikitine, Basil, *Kürtler*, Çev: E. Karahan, H. Akkuş ve N. Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul 2010.

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*, İstanbul 1963.

Özcan, Abdülkadir, "İdris-i Bitlisi" *TDVİA*, Yıl:2000, Cilt:21.

Özdemir, M. Cihan, "Osmanlı Sınameleri'ne göre Diyarbakır (1869-1905)", Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans tezi), Şanlıurfa 2011.

Özer, Ahmet, *Doğu'da Aşiret Düzeni ve Brukanlar*, Ankara 2003.

Söylemez, Faruk, *Osmanlı Devletinde Aşiret Yönetimi: Rişvan Aşireti Örneği*, İstanbul 2011.

Palalı, İlhan, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarsında Diyarbakır (Vilayet Salname-leri ve Mahalli Kaynaklara Göre 1869-1905)", İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Malatya 1999.

Sönmez, Ebru, "An Acem Statesman In The Ottoman Court: İdris-i Bitlisi and The Making of The Ottoman Policy On İran", Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006.

Sykes, Mark; "The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire", *The Journal of The Royal Anthropological Institute of Great Britan and Ireland*, Vol: 38, 1908, s.451-486.

Şerafeddin Han, *Şerefname (I/II Kürt Ulusunun Tarihi Notlar, Açıklamalar)*, Farsça'dan çeviren: Fransois Bernard Charmony, Fransızca'dan çeviren: Rıza Katı, Yaba Yayınları, İstanbul 2009.

Türkdoğan, Orhan, *Türk toplumunda Zazalar ve Kürtler*, İstanbul 2010, s. 57-64.

Uluç, A. Vahap, "Kürtlerde Sosyal ve Siyasal Örgütlenme: Aşiret", *Mukkadime*, sayı: 2, 2010.

Ünal, Fatih, "Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Güneydoğu Aşiretlerinden Milli Aşireti ve İbrahim Paşa", Sayı:41, 2007, s.1-16.

Üner, Mehmet Emin, *Aşiret, Eşkıya ve Devlet*, İstanbul 2009.

Yalçın, Lale- Heckmann, *Kürtler, Tarih, Siyaset, Kültür*, İstanbul 2014.

Yalçın, Lale- Heckmann, *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*, İstanbul 2002.

Yılmazçelik, İbrahim, “XVIII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:18, Sayı:29, Yıl: 1996, ss.217-232.

Yılmazçelik, İbrahim, “Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:10, Sayı:1, ss.233-287.

Zeki Beg, Muhammed Emin, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Çev: Vahdettin İnce, Mehmet Dağ, Reşat Adak & Şükrü Arslan, Nubihar Yayınları, İstanbul 2012.

DIYARBAKIR'DA ÇEÇEN MUHACİRLER VE SEBEP OLDUKLARI ASAYİŞ OLAYLARI

Erdal Taşbaş
Akdeniz Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi

Özet

Geniş bir coğrafyaya hükmeden Osmanlı Devleti 18. ve 19. yüzyıllardaki savaşlarla giderek küçülmüş ve kaybettiği topraklarda yaşayan Müslümanlar da muhacir olarak başta Anadolu olmak üzere, Osmanlı'nın elinde kalan topraklara sığınmışlardı. Osmanlı topraklarına göçlerin yaşandığı bölgelerden olan Kafkasya'da yaşayan halkların bir kısmı, 19. yüzyılda Rusya'nın yayılmacı faaliyetleri nedeniyle Osmanlı Devleti topraklarına göç etmişlerdir. Osmanlı Devleti gelen Kafkasyalı muhacirleri ülkenin çeşitli bölgelerinde iskân etmişti. Göçlerle Osmanlı topraklarına gelen ve iskânı yapılan Kafkas halklarından biri de Çeçenlerdi. Kendisine sığınan Çeçenleri ülkenin çeşitli bölgelerine yerleştiren Osmanlı Devleti, onların bir kısmını da Diyarbakır Vilayeti'ne göndermişti. Buraya yerleşen Çeçenlere araziler verilmiş, evleri yapılmış ve kendi yaşamlarını devam ettirebilecek hale gelmişlerdi. Osmanlı arşivi belgelerine yansıyan muhacir kayıtlarında görüldüğü üzere Diyarbakır Vilayeti dahilinde yerleşmiş bulunan Çeçen muhacirlerin yerli halkla çeşitli çatışmalar içine girdikleri, yasaları ihlal ve düzeni bozucu bir takım olaylara karıştıkları görülmektedir. Diyarbakır Vilayeti'nde yaşayan Çeçen muhacirlerin karıştıkları asayiş olayları arasında silah kaçaklığı, asayişi ihlal eden davranışlar, yerli halkın mallarına karşı tecavüz hareketleri ve çeşitli eşkıyalık faaliyetleri bulunmaktadır.

CHECHENIAN IMMIGRANTS AND THE PUBLIC ORDER ISSUES THEY CAUSED IN DİYARBAKIR

Abstract

Ottoman State, dominating a very wide geography, became smaller due to the wars took place in 18th and 19th centuries. Muslims, who lived in the territories lost, took refuge in the lands which Ottoman still had, Anatolia being in the first place. Caucasia was one of the regions which witnessed migration and some of the peoples living there migrated to Ottoman State's territories due to the Russia's expansionist activities in 19th century. Ottoman State had Caucasian immigrants settled in various regions of the country. Chechen were one of the peoples who came to Ottoman lands and settled. Ottoman State, having these refugees settled in various regions of the country, sent some of them to Diyarbakır Province. They were given lands, houses so that they became self-supporting. As seen from immigrant records in Ottoman archive documents, Chechen settled in Diyarbakır Province clashed with local people and got into some incidents which violated the rules and disturbed the public order. Among the public order issues in which Chechen in Diyarbakır Province involved are arms smuggling, disturbing the public order, assaulting local people's property and various banditry activities.

Giriş

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin ovaları ve bol sayıdaki mezraları ile hem oldukça bereketli hem de bayındır bir şehri¹ olan Diyarbakır, Karacadağ eteklerinde bulunan Dicle vadisinde yer almaktadır. Kuzeydeki dağlık bölge ile güneydeki ovalar arasında ve Mezopotamya'nın kuzey ucunda yerleşime elverişli bir alanda kurulmuştur. Diğer yandan Basra Körfezi ile Akdeniz'i, Mezopotamya ile Karadeniz ve Kafkasya'yı birbirine bağlayan ve Van Gölü havzası üzerinden İran ile Azerbaycan'a ulaşımı sağlayan önemli bir kesişme noktası olan Diyarbakır, Dicle nehri aracılığıyla Musul'a doğru yapılan su yolu taşımacılığının ilk durağıdır.²

Dicle havalisinin en büyük şehri olan Diyarbakır, Asur kaynaklarında "Amid" veya "Amida" ismiyle anılmaktadır.³ Daha sonraki dönemlerde de kullanılmaya devam eden Amid isminin ise Amida'dan geldiği savunulmaktadır. Diyarbakır ismi ise "Bakır Yerleşimi" veya "Bakır Kavmi" anlamına gelmektedir.⁴

Diyarbakır'ı da kapsayan Dicle ve Fırat ırmakları arasında kalan bölgede yerleşimin izleri binlerce yıl öncesine kadar sürülebilmektedir. Bununla birlikte kentin ne zaman kurulduğu hakkında net bir tespit mevcut değildir.⁵ Ancak Diyarbakır Hitit, Asur, Pers, Roma, Bizans, Osmanlı gibi büyük medeniyetlerin izlerini taşıyan bir tarihi birikime sahiptir.⁶ Anadolu'da yaşamış birçok medeniyetin izlerini taşıyan Diyarbakır'da egemenlik sürmüş otuz kadar medeniyetin mimari izlerine rastlanmaktadır.⁷

1 Ejder Okumuş, "Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinde Diyarbakır", e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi, VII, Nisan 2012, 20.

2 Murat Pıçak-Osman Eroğlu, "Osmanlı Döneminde Diyarbakır'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı", DÜS-BED, 20, Nisan 2018, 71; İbrahim Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, 1.

3 Kenan Ziya Taş, Tarihîni Işığında Güneydoğu ve Diyarbakır, Berikan Yayınevi, Ankara 2009, 11; Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), 1.

4

5 Canan Parla, "Surları ve Türk Dönemi Dokusuyla Diyarbakır Kenti", 38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildirileri, Ankara 2012, 2466.

6 Kamuran Sami, "Diyarbakır Tarihi Suriçi: Kentsel, Mekânsal ve Toplumsal Yaşamda Renkleri Yok Olan Kültürel Miras", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 10 (53), 390,

7 Pıçak-Eroğlu, "Osmanlı Döneminde Diyarbakır'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı", 72.

1085 yılında Selçuklu Türklerinin egemenliği altına giren⁸ ve Osmanlı fethinden önce 1507'den beri Şah İsmail'in elinde bulunan Diyarbakır'ın alınması hem doğu sınırlarının güvenliği hem de daha doğuya yapılacak fetih hareketlerinde merkez üs olarak büyük önem taşıyordu. Bu nedenle Osmanlı Devleti 1515'te şehri ele geçirmiş⁹ ve 1517 tarihinde ise Diyarbakır vilâyeti kurularak, eyalet merkezi haline getirilmiştir.¹⁰ Bundan sonra Diyarbakır Urfa, Van, Erzurum, Şehrızor ve Musul eyaletleri arasında yer alan ve on dokuz sancaktan oluşan büyük bir eyalet olacaktır. Ki XVI. yüzyılda Anadolu'nun nüfus bakımından Bursa'dan sonraki ikinci büyük eyaletiydi.¹¹

Bu büyük Anadolu şehri, Osmanlı Devleti'nin yoğun göç aldığı dönemlerde muhacirlerin gönderildiği yerlerden biri olmuştur. Ancak burada üzerinde durulması gereken konu Kafkas halklarından olan Çeçenlerin Diyarbakır'da iskân edilmeleri ve yaşanan sorunlardır.

Kafkas Göçleri ve Çeçen Muhacirler

Kafkasya'da etnik bakımdan yerleşik milletler Çerkesler-Abhazlar, Lezgiler, Çeçenler, Gürcüler gibi Kafkas kavimleri, Hint-Avrupa kavimleri ve Türkler olmak üzere üç grup altında incelenebilir.¹² Bütün Kafkasyalı kavimler arasında birkaç istisna dışında sınıflı toplum yapısı hâkimdi. Özellikle Çerkesler, Gürcüler ve Dağıstanlılarda belirgin bir şekilde kendini gösteren sınıflı toplum yapısına Çeçenler'de ise rastlanmamaktadır.¹³

XIX. yüzyıldaki Rus işgaline kadar Kuzey Kafkasya'da yaşayan topluluklar¹⁴ yüzyılın ikinci yarısından itibaren göçlerle buradan ayrılmak zorunda kalmışlardır. Bu muhacirlerde üst kimlik olarak Çerkeslik kullanılsa da aralarında Abhazlar, Ubıhlar, Osset, Çeçenler, İnguşlar, Balkarlar, Karaylılar ve Dağıstanlılar vardı.¹⁵ Bunlardan Çeçenlerin XIX. yüzyıl orta-

8 Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), 4.

9 İbrahim Yılmazçelik, "Osmanlı Hakimiyeti Sürecinde Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 10 (1), 2000, 237; Pıçak-Eroğlu, "Osmanlı Döneminde Diyarbakır'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı", 72.

10 İasha Bekadze, "Osmanlıda Kullanılan Vilâyet Tabiri Üzerine", Karadeniz, 36, 2017, 251; Yılmazçelik, "Osmanlı Hakimiyeti Sürecinde Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)", 235.

11 Pıçak-Eroğlu, "Osmanlı Döneminde Diyarbakır'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı", 74.

12 Abdullah Saydam, Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, 17-18; Cemal Gökçe, Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti, Has-Kutulmuş Matbaası, İstanbul 1979, 6.

13 Saydam, Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876), 20-21.

14 W.E.D. Allen-Paul Muratoff, Türk-Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi (1828-1921), Gnkur. Basımevi, Ankara 1966, 11.

15 Ali Tayyar Önder, Türkiye'nin Etnik Yapısı, 25. Baskı, Fark Yayınları, Ankara 2007, 293.

sındaki nüfusu yaklaşık olarak 117.000 civarındaydı.¹⁶ Bu kafkas topluluklarının kendi coğrafyaları dışındaki bölgelerle tanışmaları oldukça eskiye dayanmaktadır. Aralarında Çeçenlerin de bulunduğu Kafkasyalı toplulukların Ortadoğu bölgesine ilk gelişleri ise Moğollar dönemine kadar gitmektedir. Elbette bu göçler o dönemlerde köle ticareti nedeniyle gerçekleşiyordu. Köle tacirleri eliyle Azak ve Kefe civarından toplanan insanlar el değiştirerek pazarlara sürülüyordu.¹⁷

Kafkasya ile pek ilgilenmeyen ve sıkı ilişkileri bulunmayan Osmanlı Devleti, 1774'ten sonra Rusya'nın Kırım'ı ele geçirmeye yönelik politikalarının farkına varınca, Kafkasya ile yakından ilgilenmeye başlamıştı.¹⁸ Öte yandan Kafkaslar ve halkları hakkında yeterince bilgi sahibi olmayan Osmanlı Devleti, kim olduklarını ve coğrafyadaki dağılımlarını ancak Şeyh Mansur'un XVIII. yüzyılda Ruslara karşı Osmanlılardan yardım istemesiyle öğrenecektir. Özellikle bir heyet göndermek suretiyle, Çeçenler ve Dağıstanlılar hakkında ilk ciddi araştırmalara bu dönemde girilmiştir.¹⁹

1858-1862, 1863-1864 ve 1865 yılları olmak üzere üç aşamada Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına kitlesel göçler yapılmıştır. En çok göçün yapıldığı 1863-1864'de yüzbinlerce insan Kafkasya'da yaşadıkları yerleri terk ederek Osmanlı topraklarına gelmiştir. Bu dönemler boyunca gelen muhacirler, çoğunluğunu Çerkesler oluşturmakla birlikte, Abhaz, Çeçen, Nogay, Ubih, Lezgi ve Osetler'den oluşmaktaydı.²⁰ 1858-1865 yılları arasında Anadolu'ya göç eden Kafkasyalı topluluklar arasındaki Çeçenlerin mevcudu ise 23.000 civarındadır.²¹ Çeçenlerin en büyük göçü ise 1865 yılında Çeçen-İnguş ve Asetinlerden beş bin ailenin göçürülmesiyle meydana gelmiştir. Bu göçmenler Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerine iskân edilmişlerdir. Bundan önceki Çeçen göçleri beş, on, elli hane gibi sayılarda küçük gruplar şeklinde meydana geliyordu.²²

16 Adolf Berje, Kafkasyalı Dağlı Kavimlerin Kısa Tasviri, Çev. Murat Paşsu, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 1999, 16.

17 İzzet Aydemir, Göç, Gelişim Matbaası, İstanbul 1988, 7.

18 Bedri Habiçoğlu, Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve İskânları, Nart Yayınları, İstanbul 1993, 98

19 Aydemir, Göç, 11.

20 Safarov Rafik Firuzoğlu, "Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na Göçler", Osmanlı, 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, 691.

21 Sevinç Qasımova, "XIX Yüzyılda Kuzey Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler: Tarihçilik Açısından Göçün Nedenleri, Sorunları ve Sonuçları", Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, V (XIII) Aralık 2017, 598.

22 Qasımova, "XIX Yüzyılda Kuzey Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler: Tarihçilik Açısından Göçün Nedenleri, Sorunları ve Sonuçları", 602.

Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne yapılan göçlerden Batı Kafkasya'ya göre Dağıstanlılar ve Çeçen-İnguşlar daha az etkilenmişlerdir. Göçlerle Doğu Kafkasya'dan 40.000 dolayında muhacir gelmesi bölgenin demografik yapısında önemli bir değişikliğe yol açmamıştır.²³ Ancak Rusların Doğu Kafkasya'daki baskıcı uygulamaları nedeniyle 1872'de bir ayaklanma çıkmış, Dağıstanlıların çoğu Osmanlı topraklarına göç etmiştir.²⁴ Bu göçlerle birincisi 1865, ikincisi 1876 olmak üzere Osmanlı topraklarına doğru iki dalga halinde Çeçen göçü yaşanmıştır.²⁵

Dağıstan, Çeçenistan, Osetya ve Kabarda'dan- Erzurum'a gelen muhacirlerin yalnızca küçük bir kısmı Anadolu'nun doğusuna yerleştirilmişlerdi. Yine Kuzey Kafkasya'dan yola çıkarak, 1860 yılının Nisan ayında Osmanlı topraklarına doğudan giriş yapan 3.000 ailenin büyük bir bölümü de Erzurum vilayetinde iskân edilmişlerdir. Bunların çoğu Sarıkamış havalisinde önceki yıllarda Ermeni ve Rumların terk ettiği topraklara yerleştirilerek bölgede burada 20 civarında köy kurmuşlardır.²⁶ Ancak 1865'te karayoluyla gelen yaklaşık 5-6.000 Çeçen ailenin büyük kısmını Rusya sınırında olan Kars ve Çıldır sancaklarına yerleştirmeyi düşünen Osmanlı Devleti bunu yapamamıştır. Çünkü Rusya'nın tepkileri söz konusudur ve bu nedenle muhacirlerin yaklaşık yarısı güneye nakledilmiş, Resülayn'a ve Diyarbakır vilayetinin çeşitli bölgelerine iskân edilmişlerdi. Bunların geriye kalanları ise Sivas taraflarına ve Orta Anadolu'nun çeşitli yerlerine sevk edilmek üzere batıya nakledilmişlerdi.²⁷ Ancak yine de Rusya sınırlarına yakın ve Ermenilerin yoğun olduğu bölgelerde Kafkas göçmenlerinin iskân edilmemesine dair Osmanlı Devleti ve Rusya arasında varılan mutabakatın aksine 1866-1867 yıllarında 350 kadar Oset Sarıkamış'a ve az sayıda Çeçen de Erzurum ve Kars'a yerleştirilmişti.²⁸

Çok sayıda olmasa da XX. yüzyılda da Doğu Anadolu'da ve Diyarbakır çevresindeki bölgelerde Çeçen muhacirlerin iskân edildiği görülmektedir. Çoğunluğu 1901-1905 yılları arasında olmak üzere Muş Sancağı'na

23 Habiçoğlu, Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve İskânları, 175.

24 Habiçoğlu, Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve İskânları, 81.

25 P. Alford Andrews, Türkiye'de Etnik Gruplar, Çev. Mustafa Küpüşoğlu, Ant Yayınları, İstanbul 1992, 245.

26 Georgi Çoçiyev-Bekir Koç, "Kuzey Kafkasyalıların Doğu Anadolu'ya İskân Edilmesi ve Adaptasyon Problemleriyle İlgili Bazı Bilgiler (XIX. yüzyıl İkinci Yarısı – XX. Yüzyıl Başlangıcı)", Journal of Asian History, 2006, 81-82.

27 Çoçiyev-Koç, "Kuzey Kafkasyalıların Doğu Anadolu'ya İskân Edilmesi ve Adaptasyon Problemleriyle İlgili Bazı Bilgiler (XIX. yüzyıl İkinci Yarısı – XX. Yüzyıl Başlangıcı)", 83.

28 Arsen Avagyan, Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler, Belge Yayınları, İstanbul 2004, 64.

Dağıstan ve Çeçenistan'dan 1.500'e yakın muhacir gelmişti. Bunların küçük bir bölümü sancağın merkez kazasındaki ovaya yerleştirilirken, geriye kalanlar ise muhacirlerin istekleri doğrultusunda, daha önceden gelen Çeçenlerin yaşadığı Varto ve Bulanık kazalarına sevk edilmişlerdir.²⁹ 1900 yılının Nisan ayında 7 Çeçen'in de aralarında olduğu bir grup muhacir ısrarla Suriye taraflarında iskânlarını istediği için Suriye'ye, Çeçenler ise Bağdat demiryolu güzergâhına yerleştirilmek üzere Konya'ya sevk edilmişlerdir.³⁰ Sonbaharda 59 Dağıstan göçmeni daha Van'a gelmiş ve bunlar da Sivas'a gitmek istediklerini bildirmişlerdi.³¹ Bunlardan hemen önce Sivas'a gelen 63 Çeçen muhaciri de iskân için Suriye'de bulunan akrabalarının yanına gönderilmelerini talep etmişlerdir. Onların bu isteklerini kabul eden Osmanlı hükümeti bu muhacirleri Şam'a nakletmeye karar vermiştir.³² Yine ertesi yıl bir grup Çeçen muhacir iskân için Konya'ya sevk edilmiştir. Yine bunlar da ısrarla Şam'a nakledilmeleri için gösterilerde bulunmuşlar ve hükümet isteklerinin karşılanmasına karar vermiştir.³³ Aynı yıl Muş'a gelen 28 Çeçen de Hafik Kazası'nda bir çiftlikte iskân edilmek üzere Sivas'a sevk edilmiştir.³⁴

Bunların yanı sıra Diyarbakır Vilayeti'nde iskan edilen Çeçenlere dair belgelerin bir kısmı iskan meseleleriyle ilgiliyken büyük kısmı da sebep oldukları asayiş olaylarını konu edinmektedir. 1866'da Diyarbakır'daki Resûlayn ve Cud adlı yerlerde Çeçen muhacirler iskân edilmişlerdi. Bu muhacirler, yerleştirildikleri bölgelerin elverişli havası ve suyu bol olması nedeniyle hükümete hem teşekkürlerini hem de yardım isteklerini bildirmişlerdi. Ayrıca bunların Erzurum'da bulunan ırkdaşlarının da bu bölgeye gelmek istemelerinden dolayı Şurut taraflarından tedarik edilen bir miktar zahire ve nakliye masraflarının karşılanması konusunda da gerekli yardımlar yapılmıştır.³⁵

29 Çoçiyev-Koç, "Kuzey Kafkasyalıların Doğu Anadolu'ya İskân Edilmesi ve Adaptasyon Problemleriyle İlgili Bazı Bilgiler (XIX. yüzyıl İkinci Yarısı – XX. Yüzyıl Başlangıcı)", 87.

30 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrakı, (Y.MTV.), 213/201, 17 Nisan 1901 (27 Z. 1318).

31 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrakı, (Y.MTV.), 208/39, 31 Ekim 1900 (7 B. 1318).

32 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrakı, (Y.MTV.), 212/99, 13 Mart 1901 (22 Za. 1318).

33 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrakı, (Y.MTV.), 216/58, 11 Haziran 1901 (23 S. 1319).

34 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı, (A.MKT.MHM.), 518/1, 15 Mayıs 1902 (06 S. 1320).

35 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı, (A.MKT.MHM.), 356/31, 22 Mayıs 1866 (07 M. 1283).

Sivas'a sevk edilmiş olan bir grup Çeçen muhacirin de Resülayn'da iskânları kararlaştırılmıştı. Onların sevklerinin yapılabilmesi için gerekli olan hayvanat ihtiyacı Sivas'tan tedarik edilmiştir. Buradan Diyarbakır Vilayeti'ne çekilen 12 Kasım 1868 tarihli telgrafta, sevk edilecek muhacirlerin bir an önce iskânlarının tamamlanması için hızlı bir şekilde Resülayn'a gönderilmelerine dair hükümet emri bildirilmiştir.³⁶ Yine aynı yıl içinde burada iskan edilmiş olan bazı Çeçen muhacirlerin bölgeden ayrılmak istedikleri görülmüştür. Resülayn'da iskân edilmiş olan Battal ve Şeyh Abdağlof isimli Çeçen muhacirler aileleriyle birlikte Rusya'ya geri dönmek isteklerini beyan etmişlerdi. Hükümetten Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen yazıda kendi istekleriyle Osmanlı ülkesine geldikleri halde şimdiye kadar gördükleri iyilik ve yardımın kadrini bilmeyip gitmek istiyorlarsa zorla tutulamayacakları bildirilmiştir. Ayrıca bu muhacirlerin göçleri için gereken nakil, iskân ve iâşe masraflarını kendileri temin ettikten sonra gidebilecekleri şekilde muamele görmeleri istenmektedir. Bunun yanı sıra 1 Ekim 1868'de sadarete gönderilen yazıda, devlet ve ahaliden bunlara yapılan masrafların kendilerinden geri alındıktan sonra salıverilmeleri emri de vardır.³⁷

Resülayn Kazası'nda iskân edilen muhacirler, verdikleri dilekçede buranın su ve havasının uygunsuzluğu nedeniyle çok sayıda insanın telef olduğunu ifade etmiş, başka bir yere gönderilmelerini istemişlerdir. Zor Sancağı mutasarrıflığına 5 Kasım 1890'da durumu bildiren hükümet bölgede iskân edilen çok sayıdaki Çeçen'in hem olumsuz koşullar hem de Kürt korkusu nedeniyle 200 haneye düştüğüne dikkat çekmiştir. Bu nedenle o civarda bulunan ve muhacirlerin de gitmek istedikleri Elaza? isimli yere nakillerinin yapılması talimatı verilmiştir. Konuyu Muhacirin Komisyonu'na da ileten Dahiliye Nezareti bu muhacirlerin istenilen yere nakilleri için gerekli işlemlerin yapılmasını istemiştir.³⁸

Yine ilerleyen dönemlerde Diyarbakır valiliği, bekleyen 102 Çeçen muhacirin iskânlarının yapılabilmesi için yeni bir köy teşkil edilmesi talebiyle hükümete başvurmuştu. Buna cevaben Aşair ve Muhacirin Müdüriyetinden Diyarbakır Vilayeti'ne 22 Eylül 1918'de çekilen telgrafta bu istekleri uygun bulunmuştur. Ancak vilayete gönderilen yazıda Çeçen muhacirlerin

36 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Meclis-i Vala Evrakı, (MVL.), 1047/75, 8 Eylül 1867 (09 Ca. 1284).

37 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı, (A.MKT.MHM.), 426/54, 12 Kasım 1868 (26 B.1285).

38 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, (DH.MKT.), 1778/59, 5 Kasım 1890 (22 Ra. 1308).

yerleşmeleri için terk edilmiş boş köy bulunup bulunmadığı hakkında bilgi verilmediği, şayet henüz bir köy belirlenmemiş ve yeniden teşkil edilecek ise bu köyün mevkiinin de belirtilmediği kaydedilmektedir. Bu konularda gerekli bilgilerin verilerek hali hazırda mesken inşasının çok pahalı olmasından dolayı mümkün görünmese de yeni bir köy teşkil etmekten başka çare yoksa gerekli masrafların bildirilmesi istenmektedir.³⁹

Diyarbakır'da Çeçen Muhacirlerin Neden Oldukları Asayiş Olayları

XIX. yüzyıldaki Rus yayılcılığı ve işgalleri nedeniyle Osmanlı topraklarına gelen Çerkes, Abhaz, Çeçen, Nogay gibi Kafkas kökenli muhacirlerin hepsi Müslüman oldukları için kendilerini Osmanlı ülkesinde yabancı hissetmiyorlardı. Daha net ifadeyle onlar ülke içinde yer değiştirmiş de sayılabılırdi. Çünkü asırlardır yaşadıkları ve terk ettikleri topraklar Osmanlı hakimiyetinde idi. Bu nedenle hem muhacirler hem de onların iskân edildiği bölgelerdeki yerli halk kendilerini birbirinden farklı görmüyorlardı. Arazi ve intibak gibi konularda bazı sürtüşmeler yaşansa da genel olarak büyük bir toplumsal soruna yol açacak olumsuzluklar yaşanmamıştır.⁴⁰ Bu tür olaylar Osmanlı coğrafyasının hemen her bölgesinde yaşanan sıkıntılardı. Diyarbakır civarında yerleşmiş olan Çeçenlerin neden olduğu olumsuzluklar ise genellikle bu muhacirlerin eşkıyalık faaliyetlerinden kaynaklanmaktaydı.

İskân edilen Kafkasyalı muhacirler ile yerli halk arasında sık sık köy halkının mallarına ve canlarına kastedilmesi nedeniyle huzursuzluklar yaşanmaktaydı. Devlet bu konuda önlemler alsa da bu olayların arkası kesilmemiştir. Resûlayn'da ve onunla komşu olan Diyarbakır ve Halep vilayetleri civarında Çeçen muhacirlerin neden oldukları asayiş olaylarının sık sık meydana geldiği görülmektedir.⁴¹

Sık rastlanan bu durumlar elbette idarecilerinde de sürekli dikkat ettiği bir durumdur. Hatta Osmanlı topraklarında görev yapan yabancı devlet görevlilerinin de zaman zaman dahil olduğu bir konuydu. Örneğin, Erzurum'da bulunan konsolos, İngiltere Elçiliği'ne 18 Mayıs 1866 tarihli gizli bir yazı göndermişti. Hariciye Nezareti'ne tebliğ edilen yazı özetle şöyledir:

39 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı, (DH.ŞFR.), 91/197, 22 Eylül 1918 (16 Z. 1336).

40 Kemal H. Karpat, Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler, Çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, 20-21.

41 Çoçiyev-Koç, "Kuzey Kafkasyalıların Doğu Anadolu'ya İskân Edilmesi ve Adaptasyon Problemleriyle İlgili Bazı Bilgiler (XIX. yüzyıl İkinci Yarısı – XX. Yüzyıl Başlangıcı)", 90.

Şu anda Diyarbakır Sancağı'nda kötü durumda olduğu bilinen yerin mutasarrıfı Mustafa Paşa ile maiyetindeki memurlarının liyakatsızlıklarına şahit olunmaktadır. Paşa o yörede bulunan Çeçen muhacirleri Cizre'nin kuzeyinde bulunan ve Diyarbakır Sancağı'na bağlı olan birbirinden 3 günlük mesafedeki Resülayn ve Viranşehir isimli yerlerde iskân etmeye çalışmaktadır. Resülayn Mardin'den de 3 günlük mesafededir ve buradaki muhacirler hem yakılacak odun bulamadıklarından hem de Arap kabilelerin saldırı ve yağmalarından sürekli şikâyet etmektedirler. Viranşehir ise dağ yakınında olup civarında yakacak için ağaç bulunmaktadır ancak buradaki muhacirler Arap kabilelerinin tecavüzlerinden korkmaktadırlar. Bu yüzden buralar Çeçenlerin iskânına asla uygun değildir. Eğer bunlara rağmen söz konusu bölgelerde Çeçenlerin iskânları yapılırsa kötü sonuçlar ortaya çıkacaktır. Ya muhacirler Arap kabilelerinin saldırılarından dolayı perişan olacaklar ya da kendi güveliklerini sağlayabilmeleri için tamamının silahlandırılacaktır. Ancak böyle bir tedbirin gelecekte muhacirlerin devlet memurlarına karşı gelmelerine yol olacağı için Osmanlı hükümeti de sıkıntı yaşayacaktır. Öte yandan hem uyumsuz hem de tembel insanlar olduğu söylenen Çeçenler buralara yerleştirilirse Halep ve Bağdat arasındaki yollara hakim olacakları için o yörede bulunan çobanlar ve çiftçiler de ya tarlalarını terk edecek veya Arapların himayesine gidip bunların yardımıyla muhacirlerle daima kavga halinde bulunacaklardır. Böylece yöredeki çoban ve çiftçiler de zarar görecektir.⁴²

Daha sonraki yıllarda Resülayn ve Diyarbakır'ın çeşitli bölgelerinde yaşayan Çeçen muhacirlerin yarattıkları sıkıntılar nedeniyle buralardan çıkarılmaya çalışıldıkları görülür. Zor sancağına bağlı Resülayn Kazası'nda yerleştirilen Çeçen muhacirlerin bir kısmı çeşitli saldırganlık eylemleri nedeniyle Mardin Sancağı'na gönderilmişlerdi. Burada ahalinin, Çeçen saldırılara maruz kalması ihtimali de düşünülmüştür. Bu nedenle Çeçen tecavüzlerini engellemeye yönelik olarak, nüfusunun çoğu Ermeni olan, Mardin'e altı saat mesafede ve Urfa'ya giden yol üzerinde bulunan Telermiş Köyü civarındaki bazı köylerin birleştirilmesi gibi önlemler düşünülmüştü. Bu şekilde bir nahiye teşkil edilecek, yeni teşkilat içindeki güvenlik birimleri Çeçen saldırılarını engelleyecekti. Hatta hükümete gönderilen yazıda kurulması düşünülen nahiyenin müdürlüğü için Çeçen reislerinden birinin adı bile önerilmişti. Ancak hükümet böyle bir önlemi uygun bulmamış ve

42 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı, (HR.TO.), 243/15, 18 Mayıs 1866.

Diyarbakır Vilayeti'ne gönderdiği 27 Mart 1889 tarihli yazıda, eşkıyalık hareketlerine karşı gerekli tedbirlerin artırılmasını istemişti.⁴³

1892 yılında, Resülayn kasaba ve köylerinde yaşayan yüz haneye yakın Çeçen'in tamamının eşkıyalık faaliyetlerinde buldukları rapor edilmişti. Bunlar çöl tarafında ve Resülayn etrafındaki yerleşimlerde yaşayan insanlara sürekli zarar veriyorlardı. Hatta koyun satın almak için o bölgeye giden 5. Ordu personelinin paraları da Çeçen muhacirlerden oluşan bir çete tarafından gasp edilmişti. Bunun üzerine gönderilen müfreze tarafından suçlular yakalanmışlar, yargılanmaları için Siverek hapishanesinde atılmışlardı. Ancak tutuklular, hapishaneyi basan 20-30 kadar Çeçen tarafından kaçırılmışlardı. Bu suçluların yaşadıkları alanlar çölün ortasında bulduğundan, hükümetin takibatından da asla etkilenmemektedirler. Ayrıca vergi de vermezlerdi Her ne kadar gerekli önlemler alınsa ve takip edilseler de Çeçenlerin jandarma arasında bulunan akraba ve tanıdıklarıyla sürekli görüşerek hükümetin tedbirlerinden haberdar oldukları için ele geçirilmeleri de oldukça zordu. Bu gibi gelişmeler üzerine hükümet Resülayn gibi eşkıyalık hareketlerini devam ettirmeye müsait bir yerden Çeçen muhacirlerin kaldırılarak başka bir bölgeye gönderilip, orada iskân edilmeleri gerektiğine hükmetmişti. Buna dair karar 25 Mayıs 1892'de Diyarbakır Vilayeti'ne bildirilmiş ve gerekli işlemlerin yapılması emri verilmiştir.⁴⁴

Diyarbakır Vilayeti'nden Şura-yı Devlet'e gönderilen 20 Temmuz 1892 tarihli yazıya göre eşkıyalık faaliyetlerinde bulunan Resülayn'da Çeçen muhacirlerin asayiş ihlallerine engel olmak için ayrı ayrı iskânları uygun görülmüştür. Ancak bunun için nereye gönderilecekleri ve ne kadar masraf gerekeceği gibi konular sorulmaktadır. Yapılan incelemelere göre bunlardan daha önce 40-50 hane halkı Maraş ve Muş sancaklarıyla Sivas Vilayeti'ne gidip oralarda ayrı ayrı yerleşmişlerdi. Geri kalanları olan ve eşkıyalık yapan söz konusu yüz hane Çeçen'in de giden hemşerilerinin yanlarına nakilleri uygun olacağı fikri beyan edilmektedir. Ancak 15 Ağustos'ta hükümetten gelen yanıt Maraş için olumsuz olmuştur. Çünkü buldukları yerlerde, bir şekilde yerleşik eski ahaliye rahatsızlık veren ve saldırıda bulunan Çeçenlerin sadece 10 Çeçen muhacirin bulunduğu Maraş'a gönderil-

43 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî, (DH.MKT.), 1610/94, 27 Mart 1889 (25 B. 1306).

44 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî, (DH.MKT.), 1952/120, 25 Mayıs 1892 (27 L. 1309); Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Şura-yı Devlet Evrakı, (ŞD.), 1465/33, 29 Aralık 1892 (9 C. 1310); Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Babıalı Evrak Odası Evrakı, (BEO.), 193/14467, 4 Mayıs 1893 (17 L. 1310).

mesi durumunda sayıları artınca buranın da asayişini bozacakları kaygısı vardır. Öte yandan aşiretlerin yoğun bulunduğu Sivas, Muş veya bir sakınca görülmeyen başka yerdeki hemşerilerinin yanına gönderilmeleri ise uygun bulunmuştur.⁴⁵ Konuya dair Dahiliye yazısı Meclis-i Vükela'da görüşülerek karara bağlanmıştır. 26 Nisan 1893 tarihli karara göre bu muhacirlerin Resülayn'da kalması uygun değildir ve öncelikle içlerinden en azılılarının seçilip, birer hane olarak ayrı ayrı bölgelerde iskân için sevk edilmeleri gereklidir. Böylesi bir uygulamanın hem giderek sayılarını azaltacağı hem de geri kalanlara korku salacağı düşünülmektedir. Bunun için de Mamuretülaziz Vilayeti'nde uygun yerlerde iskânlarına karar verilmiştir. Çeçenlerin gönderilecekleri yerde başıboş ve açıkta bırakılmasının sıkıntı yaratacağı için onlara yeni gelen muhacirlere uygun prosedürlerin uygulanması ve mümkün olması durumunda sevk masraflarının Zabtiye bütçesinden karşılanması da istenmektedir.⁴⁶

Resülayn Kasabası ve köylerinde bölge asayişini ihlal eden söz konusu yüz hane Çeçen muhacir, Mamuretülaziz Vilayeti'nde uygun yerlerde iskân için gönderilmişlerdi. Ancak gönderilen Çeçen muhacirlerin bazılarının orada da suç işledikleri görülmektedir. Bunlardan İslam Bey valiliğe bir dilekçe vermişti. Bu muhacir Mamuretülaziz valisi tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen dilekçesinde, sebepsiz yere suçlanarak beş aydır tutuklu bulunduğunu, daha önceden de Zor Sancağı'ndan sürgün edilerek sıkıntılı bir durumda bırakıldığını ileri sürmektedir. Ya iddia edilen suçlardan bir an önce mahkemeye çıkarılmasını ya da Resülayn'a geri dönebilmek için salıverilmesini istemektedir. İşte bu dilekçe 18 Aralık 1894'te nezarete yazıyla bildirilmiş ancak bu talebi kabul edilmemişti.⁴⁷ Talebi kabul edilmeyen bu muhacir bir süre sonra buradan kaçacaktır. İskân edildiği Mamuretülaziz'den Resülayn'a firar eden İslam Bey, masrafları devlet tarafından karşılanarak, başka bir yere gitmesine engel olunacak şekilde zorunlu olarak Mardin'de ikamet ettirilmişti. Bu muhacirin hangi sebeple ve nerenin kararıyla Mamuretülaziz'de ikamet ettirildiği ise Diyarbakır Vilayeti'ne sorulmuştur. Cevap olarak gelen 18 Ekim 1895 tarihli yazıda, İslam Bey'in kazada eşkıyalık faaliyetlerinde bulunan yüz hanelik Çeçenlerden biri olduğu, bunların eskiden

45 BOA. ŞD., 1465/33, 29 Aralık 1892 (9 C. 1310); BOA. BEO. 193/14467, 4 Mayıs 1893 (17 L. 1310).

46 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Meclis-i Vükela Mazbataları, (MV.), 74/83, 26 Nisan 1893 (09 L. 1310); BOA. BEO. 193/14467, 4 Mayıs 1893 (17 L. 1310).

47 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, (DH.MKT.), 41/36, 16 Mart 1895 (19 N.1312).

beri yerli halka zarar veren olaylara karıştıkları için Dahiliye Nezareti ile yapılan yazışmalar üzerine Zor Mutasarrıflığı tarafından Mamüretülaziz'e gönderildiği ancak orada altı ay kaldıktan sonra bu şahsın Resülayn'a firar ettiği belirtilmektedir.⁴⁸

Yine Resülayn Kazası'nda önceden yerleşmiş olan Çeçen muhacirlerinden eşkıya reisleri Aksütsüz? Han, Topal Halil ve Hasan Bey isimli şahıslar, yöre asayişini sürekli ihlal eden faaliyetler yürütüyorlardı. Bunlar Telermiş ahalisinin hayvanlarını çalmışlar ancak yakalanarak merkez livaya gönderilmişlerdi. Bu şahısların Mamuretü'l-aziz'e gönderilmelerine karar verilmişti. Öte yandan daha önce gönderilen Çeçen muhacirlerinden İslam Bey'in firar ederek Resülayn'a geri gelip yeniden eşkıyalığa kalkıştığı gibi bir örnek de mevcuttu. Bu örnekten ötürü 13 Mart 1898'de konuyu Dahiliye Nezareti'ne bildiren Zor mutasarrıfı, bunların gittikleri yerde ya suç işlemelerine imkan kalmayacak şekilde muhafazalarının sağlanması ya da Trablusgarp Vilayeti'ne gönderilmeleri için izin istemektedir.⁴⁹ Zor Mutasarrıflığı'ndan gönderilen yazı nedeniyle Babialı, konu hakkında daha titiz davranılması istenmişti. Ayrıca hükümet tarafından 31 Mart'ta Zor Sancağı ve Dahiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta ya geri gelmelerine imkân kalmayacak şekilde tedbirlerin alınması ya da Trablusgarp Vilayeti'ne götürülmeleri emri verilmiştir.⁵⁰ Ancak bu muhacirlerin Trablusgarp Vilayeti'ne gönderildiklerine dair bir kayda rastlanmamıştır.

XX. yüzyıla gelindiğinde ise hem Çeçen göçleri hem de Çeçenlerin karıştıkları asayiş olayları çok azalmıştır. 21 Şubat 1908'de Zor Mutasarrıfı Mehmed imzasıyla Dahiliye Nezareti'ne çekilen telgrafa göre Resülayn'daki 35 Çeçen muhaciri, Milli Aşireti'ne satmak üzere Lübnan tarafından silah satın almışlardı. Bu muhacirler ellerinde bulundurdıkları 600 adet tüfekle Suriye'deki Humus ve Selimiye kazalarına geçerek çölden çöle kaçmaktaydılar. Bu muhacirlerin söz konusu silahlar ile yakalanmaları için Fırat sahilindeki kaza ve nahiyelerin kaymakam ve müdürleriyle Halep Vilayeti'ne bağlı Rakka kaymakamlığına gerekli tebligatın yapılması istenmektedir. Ayrıca kaçakçılar yakalamak üzere hazırlanan müfreze devriye kolları da gönderilmişti. Rakka kaymakamlığından gelen telgrafa göre ise yapılan ça-

48 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Babialı Evrak Odası Evrakı, (BEO.), 703/52680, 13 Kasım 1895 (25 Ca. 1313).

49 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı, (DH.ŞFR.), 222/3, 13 Mart 1898 (01 Ma. 1314).

50 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Babialı Evrak Odası Evrakı, (BEO.), 1105/82816, 7 Nisan 1898 (15 Za. 1315).

lışmalar neticesinde bir kayıkta 4 çift hayvanla 43 tüfek ele geçirilmişti. Bunun yanı sıra iki kayığın da Şamiye tarafına doğru kaçtıkları tespit edilmişti. Takip edilen Çeçenlerden Halep'e kaçan iki kişi de yanlarındaki beş adet Yunan tüfeği, iki fişek kovarı ile bir at ve bir kısrakla beraber yakalanmışlardı. Bunların dışındakilerin de yakalanabilmeleri için gerekli çalışmaların devam ettiği bildirilmektedir.⁵¹

Osmanlı Devleti başta Çeçenler olmak üzere Kafkasya coğrafyasından gelen muhacirlerin sebep oldukları ve sık sık yaşanan asayiş olaylarının önünü alabilmek için çeşitli önlemlere başvurmuştur. Bu önlemlerden en önemlisi ve sık başvurulan askeri yöntemlerdir. Fakat bu her zaman çözüm olmayabiliyordu. Örneğin Diyarbakır taraflarına 1865 yılında gelmiş olan Çeçen muhacirleri silahsızlandırma ve sivil halkı onlardan koruma amacıyla bir askeri birlik gönderilmişti. Ancak bu birlikler muhacirlerle doğrudan büyük çatışmanın içine girmemek için kısa bir süre sonra geri çekilmişti. Bunun iki nedeni olabilir. Birincisi devlet muhacirlerin tamamının bölgeyi terk etme ihtimalini doğuracağını düşündüğü içindir. İkincisi ise onları silahsızlandırmak olası tehditlere karşı tamamen savunmasız bir duruma düşecekleri anlamına gelmektedir.⁵²

Yine bölgede alınan değişik bir önlem olarak, muhacir çocuklarının eğitim yoluyla kazanılması adına ıslahhaneye alınmaları söz konusudur. Diyarbakır'da yapılması düşünülen İslahhane Mektebi'nin binası 1869 yılı başında tamamlanmıştı. Bunun üzerine şehir merkezinde dilencilik yapan 60 kadar kimsesiz çocuk mektebe alınmıştı. Daha sonra mektebin gelirleri artmış, buna mukabil öğrenci sayısı da katlanmıştı. Başlarda 60 çocuktan meydana gelen öğrenci sayısı, Mamuratülaziz, Siirt ve Mardin sancakları ile Resülayn'da iskân edilmiş olan muhacirlerin çocuklarının da mektebe alınmasıyla 110'a ulaşmıştı.⁵³

Muhacirlerin devlete ve halka karşı işlediği suçları engellemek amacıyla olmasa da dolaylı etkisi olan bir yöntem daha vardır ki bu da muhacirlere kolluk kuvvetlerinde görev verilmesidir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin birçok bölgesinde Çerkez ve Çeçen muhacirler kolluk kuvveti olarak görevlendirilmişlerdir. 1879 yılında Jan-

51 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı, (DH.ŞFR.), 393/80, 21 Şubat 1908 (1323 Şu 08).

52 Çoçiyev-Koç, "Kuzey Kafkasyalıların Doğu Anadolu'ya İskân Edilmesi ve Adaptasyon Problemleriyle İlgili Bazı Bilgiler (XIX. yüzyıl İkinci Yarısı – XX. Yüzyıl Başlangıcı)", 91.

53 Hatip Yıldız, "Osmanlı Yenileşme Dönemi'nde Diyarbakır'da Sivil Mesleki Teknik Eğitim", e-Şarhiyat İlmî Araştırmalar Dergisi, VII, Nisan 2012, 192-193.

darma Kanunu'nun düzenlenmesine bağlı olarak 1904 yılında yaklaşık 250 Çerkes, jandarma ve subay olarak Bitlis'te kayıt yaptırmışlardır.⁵⁴ Yine Zor sancağında yaşanan asayiş olayları nedeniyle Çeçen muhacirlerden 200 kişi geçici olarak seyyare taburuna alınmıştır. Arap eşkıyaların faaliyetlerinden dolayı bozulan asayişini sağlamak için 50 kadar Çeçen atlısının geçici olarak istihdam edilmesi adına çalışmalara da başlanmıştı.⁵⁵

Doğudaki aşiretlerle kolluk kuvvetleri arasında ya da aşiretlerin kendi aralarındaki çatışmalara askeri ve sivil kişilerin karıştığı da oluyordu. Bu durumda çatışmalara bölgede iskân edilmiş olan muhacirler de gerek resmi görevle gerekse sivil olarak müdahil oluyorlardı. Örneğin aşiretlerle mücadelede Nusaybin bölgesindeki Çeçen muhacirlerinden olan ve Diyarbakır Vilayeti Jandarma Alay Kumandanlığı görevini yürüten Azimet Paşa bu konuda dikkat çeken isimlerdendir.⁵⁶ Diğer bir örnekten de Resülayn'da iskân edilmiş muhacirlerden yüz kişinin, asayişini sağlamaları için süvari olarak görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Resülayn'daki Seyyare taburunda, bölük zabıtlığı görevini Zübeyir Ağa isimli bir Çeçen yürütüyordu. Onun kendi akrabalarından 25 kişiyi zaptiye olarak kaydettirdiği de bilinmektedir. Bundan sonra da Resülayn'daki Çeçen muhacirlerin süvari bölüklerine kayıt yaptırdıkları görülmektedir.⁵⁷ Yine 12 Ağustos 1889'da hükümete bir yazı gönderen Bağdat valiliği, Resülayn'da yaşayan Çeçen muhacirlerin Bağdat'a gönderilerek zaptiyelik görevinde istihdam edilmelerini talep etmişti. Dahiliye Nezareti vilayetin talebini kabul etmiş ve konuyu Seraskerlik makamına ileterek gerekli işlemlerin yapılması istemişti.⁵⁸

Ayrıca II. Abdülhamid Dönemi'nde, Doğu Anadolu'daki aşiretlerden Hamidiye Alayları isimli bir askeri teşkilat kurulmuştu. Bu teşkilata girmelerine müsaade edilmediğinden şikâyetçi olan muhacirler, Hamidiye Alaylarında görev almak istiyorlardı. Ancak Çerkes ve Çeçenlerin at kullanmadaki ustalıkları nedeniyle onların Süvari Alaylarında yer almasını daha uygun gören Osmanlı Devleti, Hamidiye Alaylarına katılma isteklerini kabul etmemiştir.⁵⁹

54 Hakan Asan, "Devlet, Aşiret ve Eşkîya Bağlamında Osmanlı Muhacir İskân Siyaseti (1860-1914)", *Göç Araştırmaları Dergisi*, 2 (3), 2016, 50,

55 Asan, "Devlet, Aşiret ve Eşkîya Bağlamında Osmanlı Muhacir İskân Siyaseti (1860-1914)", 51.

56 Oktay Bozan, "20. Yüzyılın Başında Eşraf-Aşiret Çatışması: Milli Aşireti ve Diyarbakır Eşrafı Örneği", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 33 (96), 2017, 9.

57 Asan, "Devlet, Aşiret ve Eşkîya Bağlamında Osmanlı Muhacir İskân Siyaseti (1860-1914)", 51-52.

58 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, (DH.MKT.), 1651/130, 27 Ağustos 1889 (30 Z. 1306).

59 Asan, "Devlet, Aşiret ve Eşkîya Bağlamında Osmanlı Muhacir İskân Siyaseti (1860-1914)", 54.

Sonuç

Yaşanan toprak kayıpları nedeniyle Osmanlı Devleti bir türlü arkası gelmeyen göç olaylarına maruz kalmıştı. Elinden çıkarak kaybettiği bölgelerden biri olan Kafkasya'dan XIX. ve XX. yüzyıllarda göç ederek Osmanlı Devleti'ne sığınan topluluklar arasında Çeçenler de vardı. Bu muhacirler devlet eliyle çeşitli bölgelerde iskan edilmişlerdi. Çeçen muhacirlerin iskan edildiği yerlerden biri de Diyarbakır Vilayeti'ydi. Diyarbakır ve civarındaki yerleşimlerde muhacirlerin faaliyetlerinden kaynaklanan çeşitli asayiş olayları yaşanmıştır. Çeçenlerin yağma, hırsızlık, saldırılar, kaçakçılık gibi faaliyetleri nedeniyle bölgede huzur ve asayişin bir türlü sağlanamadığı görülmektedir. Bu olaylar nedeniyle Osmanlı Devleti, çoğunluğu Resûlayn'da yaşayanlar olmak üzere, bölgedeki Çeçen muhacirleri başka yerlere nakleterek hem bölgenin güvenliği sağlamaya çalışmış hem de yeniden sevk ve iskan masrafları yapmak zorunda kalmıştır.

Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.) Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı, (A.MKT.MHM.) 356/31; 426/54; 518/1.

Babıali Evrak Odası Evrakı, (BEO.) 193/14467; 703/52680; 1105/82816.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, (DH.MKT.) 41/36; 1610/94; 1651/130; 1778/59; 1952/120.

Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı, (DH.ŞFR.) 91/197; 222/3; 393/80.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı, (HR.TO.) 243/15.

Meclis-i Vükela Mazbataları, (MV.) 74/83.

Meclis-i Vala Evrakı, (MVL.) 1047/75.

Şura-yı Devlet Evrakı, (ŞD.) 1465/33.

Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrakı, (Y.MTV.) 208/39; 212/99; 213/201; 216/58.

Allen W.E.D., - Muratoff, Paul, Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi (1828-1921), Gnkur. Basımevi, Ankara 1966.

Andrews, P. Alford, Türkiye’de Etnik Gruplar, Çev. Mustafa Küpüşoğlu, Ant Yayınları, İstanbul 1992.

Asan, Hakan, “Devlet, Aşiret ve Eşkıya Bağlamında Osmanlı Muhacir İskân Siyaseti (1860-1914)”, Göç Araştırmaları Dergisi, 2 (3), 2016, 34-61.

Avagyan, Arsen, Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye’nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler, Belge Yayınları, İstanbul 2004.

Aydemir, İzzet, Göç, Gelişim Matbaası, İstanbul 1988.

Bekadze, Iasha, “Osmanlıda Kullanılan Vilâyet Tabiri Üzerine”, Karadeniz, 36, 2017, 240-268.

Berje, Adolf, Kafkasyalı Dağlı Kavimlerin Kısa Tasviri, Çev. Murat Papuşu, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 1999.

- Bozan, Oktay, “20. Yüzyılın Başında Eşraf-Aşiret Çatışması: Milli Aşireti ve Diyarbakır Eşrafı Örneği”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 33 (96), 2017, 1-46.
- Çoçiyev Georgi, - Koç, Bekir, “Kuzey Kafkasyalıların Doğu Anadolu’ya İskân Edilmesi ve Adaptasyon Problemleriyle İlgili Bazı Bilgiler (XIX. yüzyıl İkinci Yarısı – XX. Yüzyıl Başlangıcı)”, *Journal of Asian History*, 2006, 80-103.
- Firuzoğlu, Safarov Rafik, “Kırım ve Kafkasya’dan Osmanlı İmparatorluğu’na Göçler”, *Osmanlı*, 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, 687-696.
- Gökçe, Cemal, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Kafkasya Siyaseti*, Has-Kutulmuş Matbaası, İstanbul 1979.
- Habiçoğlu, Bedri, *Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler ve İskânları*, Nart Yayınları, İstanbul 1993.
- Karpat, Kemal H., *Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- Okumuş, Ejder, “Evliya Çelebi’nin Seyahatname’sinde Diyarbakır”, *e-Şarhiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, VII, Nisan 2012, 14-51.
- Önder, Ali Tayyar, *Türkiye’nin Etnik Yapısı*, 25. Baskı, Fark Yayınları, Ankara 2007.
- Parla, Canan, “Surları ve Türk Dönemi Dokusuyla Diyarbakır Kenti”, 38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildiriler, Ankara 2012, 2465-2479.
- Pıçak, Murat - Eroğlu, Osman, “Osmanlı Döneminde Diyarbakır’ın Sosyo-Ekonomik Yapısı”, *DÜSBED*, 20, Nisan 2018, 70-82.
- Qasımova, Sevinç, “XIX Yüzyılda Kuzey Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler: Tarihçilik Açısından Göçün Nedenleri, Sorunları ve Sonuçları”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, V (XIII) Aralık 2017, 589-624.
- Sami, Kamuran, “Diyarbakır Tarihi Suriçi: Kentsel, Mekânsal ve Toplumsal Yaşamda Renkleri Yok Olan Kültürel Miras”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10 (53), 390-400.

- Saydam, Abdullah, Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- Taş, Kenan Ziya, Tarihin Işığında Güneydoğu ve Diyarbakır, Berikan Yayınevi, Ankara 2009.
- Yıldız, Hatip, “Osmanlı Yenileşme Dönemi’nde Diyarbakır’da Sivil Mesleki Teknik Eğitim”, e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, VII, Nisan 2012, 189-209.
- Yılmazçelik, İbrahim, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), Türk tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- Yılmazçelik, İbrahim, “Osmanlı Hakimiyeti Sürecinde Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 10 (1), 2000, 233-287.

XIX. YÜZYIL SONUNDA KAFKAS MUHACİRLERİN DİYARBAKIR VE YÖRESİNE İSKÂNİ

Ercüment Topuz

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi

Orhan Aşık

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü

| 127

Özet

Göç; siyasal, sosyal, ekonomik ve çevreyle ilgili sebepler ile toplum nüfus yapısını değiştiren bir harekettir. Asıl yurtlarını, topraklarını, yaşamışlıklarını bırakmak zorunda kalanlar da göçmen veya muhacir diye adlandırılırlar.

Rusların XVI. yüzyıldan itibaren ulusal bir kimlik bilincine bürünmeleriyle, millî bir devlet teşekkülüne girmeleri neticesinde yayılmacı bir politika benimsemişlerdir. Daha sonra ortaya çıkan milliyetçilik fikrinin meşru bir zemin bulmasıyla Balkanlar ve Kafkaslarda bu akımı yaygınlaştırmak isteyen devletlerin başını çekenlerden biri olan Rusya her iki coğrafyada Müslüman nüfustan arındırılmış topraklar arzusuna kapılmıştır. Ruslaştırıp Hıristiyanlaştırma amacı ile Müslüman halk üzerine siyaset gütmeye başlamıştır.

Rusya, Osmanlı Devleti karşısında Kırım Muharebesinde uğradığı hezimetle gerek askerî yardım gerekse lojistik ihtiyaç bakımından destek vermeyen Kafkas halklarını sorumlu tutmuştur. Bundan dolayı bölge üzerindeki halka yönelik şiddet ve asimilasyon politikası gütmeye başlamıştır. Müslüman halka yönelik baskı ve zulümlerin artık katlanılamaz bir hale gel-

mesi bakımından, bölge ahalisi hem tarihi hem de dinî bağları kuvvetli olan Osmanlı Devleti sınırları içerisinde göç etmek zorunluluğu hissetmişlerdir.

19. yüzyılın ortasında itibaren Kafkasya'dan gelen büyük kitleler Osmanlı ülkesini yeni yurtları olarak kabul etmişlerdir. Dönem itibariyle başlayan göç akınları ister istemez iskân olunan mahallerin sosyal değişimine etkide bulunmuştur. Özellikle Anadolu'ya yapılan göç dalgasının bir kolu da Doğu Anadolu Bölgesi üzerinde belirgin bir şekilde hissedilmiştir. Bu bağlamda Kafkas muhacirlerinin Diyarbakır ve yöresine olan göçü, arşiv belgelerinde bir hayli yoğunlukta zikredilmiştir.

Kongrede sunacağım bildirimde, Kafkaslardan başlayan büyük göç hareketi arşiv belgeleri ışığında ve özgün ana kaynaklar yardımıyla, Diyarbakır örneği üzerinde değerlendirilecektir. Söz konusu göçlerin sebepleri, muhacirlerin göç esnasında yaşadıkları sıkıntılar ve karşılaştıkları zorluklar ile bölgeye uyum süreçleri ortaya konulacaktır.

XIX. OF THE CAUCASUS MIGRANTS IN DIYARBAKIR AND REGION IN THE END OF THE CENTURY

Abstract

Migration; political, social, economic and environmental reasons and the society changes the structure of a movement. Those who are forced to leave their homelands, their lands and their lives are called immigrants or immigrants.

| 129

The Russians XVI. century by adopting a national identity consciousness, they have adopted an expansionist policy as a result of entering a national government. Russia, which was one of the leading states in the Balkans and the Caucasus who wanted to spread this trend in the Balkans and the Caucasus after the idea of the emergence of nationalism emerged, was in a desire of lands which were free of Muslim population in both geographies. For the purpose of Christianizing and Christianizing, it has begun to pursue politics on the Muslim people. Russia held the Caucasian peoples responsible for military aid and logistical needs in the course of the Crimean War against the Ottoman Empire. Therefore, it started to pursue a policy of violence and assimilation against the people on the region. In order to make the oppression and atrocities against the Muslim people unbearable, the people of the region felt obliged to migrate within the boundaries of the Ottoman State, which had strong historical and religious ties. From the middle of the 19th century, the masses from the Caucasus accepted the Ottoman country as their new home. The migration flows that started as of the period had an effect on the social change of the settlements.

A branch of the immigration wave to Anatolia was also felt in Eastern Anatolia. In this context, the immigration of Caucasian immigrants to Diyarbakir and its region has been mentioned in a large number of archive documents. In the declaration I will present at the congress, the immigration

movement starting from the Caucasus will be evaluated in the light of archival documents and with the help of original main sources, on the example of Diyarbakır. The reasons for these migrations, the difficulties experienced by immigrants during the migration and the difficulties they face and the adaptation processes to the region will be revealed.

Giriş

Göç¹; toplumun hemen her alanına (siyasal, sosyal, ekonomik vb.) etki eden gerçekleştiği coğrafyada veya bölgede nüfus yapısına büyük oranda tesir eden bir harekettir². Bir başka ifadeyle insanların bireysel veya toplumsal olarak kısa ya da uzun süreli yer değiştirme durumudur.³ Bu ortama zemin hazırlayan sebepler ise gerek göç edilecek bölgenin gerekse göç edilen bölgenin şartları gösterilebilir.⁴

Anadolu'ya has özellikler ve güzelliklerin varlığı tarih boyunca toplumların nazar-ı dikkatini bu coğrafyaya çekmiştir. Özellikle XVIII. yüzyılın sonundan başlayarak göç kısmî zamanlarda yoğunluk kazanmıştır. Rusların Müslüman Kafkasya ahalisini zorla din değiştirmeye mecburiyet koşması, 25 yıl süreyle Rusyanın askeri olacakları ve Halifeye yani Osmanlıya karşı mücadele verecekleri gibi söylentiler yayarak topraklarını terk etmelerine yardımcı oluyor, göç yolunda ana hedef olarak da Osmanlı Devletine yönlendiriyorlardı.⁵

1 Göçler genel manada iç göç ve dış göç olmak üzere ikiye ayrılır. İç göç: Bir ülkenin kendi sınırları içerisinde yapılan göçtür. Dış göç: Uzun süre kalmak, çalışmak ve yerleşmek amacıyla bir ülke sınırlarını her iki yönde aşarak yapılan nüfus hareketidir. Yapılış şekline göre iki temel esas üzerindedir. Bir kişinin veya topluluğun yaşadığı öz yurdundan başka bir ülkeye göç etmesi ki buna “dışa göç” ve bazı ülkeler yaşama, geçinme şartları, din ve vicdan hürriyetine saygı yönüyle daha olumsuz şartlara sahip ülkelerden göçmen çeker ki buna da “dıştan göç” denilmektedir. Yapılış şekillerine bağlı olarak; sürgünler, kovulanlar, anlaşmalara tabi göçmenler, tahliye olunanlar, mülteciler, siyasi sığınmacılar ve yurtsuzlar şeklindedir. Göç hareketlerine katılanların sayısını dikkate alarak kişi veya birkaç küçük grubun yapmış olduğu göç hareketine “münferit göç” ve büyük bir topluluğun yapmış olduğu göç hareketine “kitlesel göç” denilmiştir. Bu ayrımın dışında, nedenlerine bağlı olarak çeşitli isimlerle de göçler mevcuttur. İki iskân ünitesi arasında yapılan göçe “kademetsiz göç” denilmektedir. Buna karşılık olarak iskân ünitesi bakımından ikiden fazla yerleşim bölgesine yapılan göçlere “kademeli göç” denilmektedir. Bunlara ek olarak, kişi veya grup tamamıyla kendi rızası ve iradesiyle hiç bir zorlama olmaksızın daha iyi yaşama, daha verimli geçinme vasıtaları elde etme gibi sebeplerle göç etmeye karar vermişse buna da “serbest göç” adı verilir. Serbest göç, göçmenlere yardım yapılmadan iskân edilme şekline de atıfta bulunur. Bunun yanında, insanların buldukları bölgede yaşayabilmeleri için gerekli asgari şartların ortadan kalkması halinde yapılan göçlere “mecburi göç” denilmektedir. Göç kavramlarıyla ilgili olarak Bkz.: (Abdullah Saydam, Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876), 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2010 1-5; Nedim İpek, İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler, Sarender Yayınları, Trabzon 2006, 17-23; Ahmet Cevat Eren, Türkiye’de Göç Ve Göçmen Meseleleri: Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler, Nurgök Matbaası, İstanbul 1966, 10-12).

2 İnan Özer, Kentleşme, Kentileşme ve Kentsel Dönüşüm, Ekin Kitabevi, Bursa 2004, 11-12.

3 Abdullah Saydam, Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876), TTK Yayınları, Ankara 2010, 63.

4 Sema Erder, İstanbul Bir Kervansaray (Mı?), Göç Yazıları, Der: Nesrin Uçarlar, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015, 3.

5 Hayati Bice, Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1991, 48.

Rusya'nın gütmüş olduğu siyasi politikası, Müslüman unsurlara yönelik yapılan baskı ve zulüm ile buldukları topraklardan çıkararak yerlerine Hristiyan unsuru getirmeye yöneliktir. Böylece Kırım ve Tatarlar ile Kafkasyalılar (Çerkes ve Çecenler) yoğunlukta olmak üzere bir göç yoluna çıkmak zoruna bırakılmışlardır.⁶

Bu durumu önlemek amacıyla Osmanlı Devleti, Çerkezler arasında İslam dinini yayarak Rus istilasını durdurmaya çalışmışlardır. Bu amaçla, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra Sultan Abdülhamid zamanında Feruh Ali Paşa'nın Çerkezistan Valiliği döneminde toplu halde İslam dinine girmişlerdir.⁷ XIX. yüzyılda Hristiyan olmayan Kafkas halklarının çoğu İslam dinini kabul ederek mizaçlarına uygun hiç kimseye boyun eğmeme ve savaşı özelliklerinin de etkisi ile Rus istilasına karşı koymaya başlamışlardır.

Bu süreçte, Kafkasya'nın büyük bir kısmı Müslüman olup güneyden ve kuzeyden hücum eden İran ve Rusların tesiri altında kalmışlar ise de çoğu zaman Osmanlı sultanının himayesine mazhar olmuşlardır ve Osmanlı hilafetini kabul ederek Devlet-i Aliye'ye meyletmişlerdir.⁸

Bu durum üzerine Ruslar, istila ettikleri Kabartay ve Çerkezistan bölgelerine, askeri garnizonlar kurmak ve Rus ve diğer Hristiyan dinine mensup etnisiteleri yerleştirerek oralarda tutunmaya çalışmışlar ve kendilerine karşı engelleme girişiminde bulunan Kafkas halklarını insani kurallara uymayarak acımasız bir savaş yürütmeye başlamışlardır. Bu amaç doğrultusunda Rus Çarı II. Aleksandr'ın, idaremize boyun eğmek istemeyen vahşi dağlıların ya teslimlerini veya kılıçtan geçirilmesini emretmesiyle korkunç bir hal almıştır. Bu emirden güç alan bölgedeki Rus Generali Yermalof, yaptıkları vahşiliklere karşı çıkanlara yönelik, "*Kafkasyalı bir dağlı çocuğun asılması, yüz Rus askerinin sağ kalması demektir.*" diyerek bölge üzerinde korkunç bir kıyım başlatarak halkı göçe zorlamıştır.⁹

Kafkasya, Kırım ve Balkanlar'dan Anadolu'ya olan göçler 1783'te başlayıp, 1912'ye değin belirli aralıklarla devam etmiştir. Osmanlı devletine göç, Rusya'nın 1783 yılında Kırım'ı ilhak etmesiyle birlikte başladı. Müs-

6 Nedim İpek, (1991). Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1877-1900). Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim vFakültesi Dergisi, Samsun. 6, 97-98.

7 Ahmet Cevdet Paşa, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, Cilt:1, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık İstanbul, 2008, 215.

8 Ahmet Cevdet Paşa, Cilt:1, 216.

9 Muhammet Kemaloğlu, "Kafkasya -Tarihi- Geçmiş-Etnik- Dinî Yapısı ve Terekeme(Karapapah) Türkleri", Akademik Bakış Dergisi, S:32, Eylül-Ekim 2012, s 5.

lûmanlar, Rus Ortodoks çarın idaresi altında yaşamaktansa Müslüman bir hükümdarın egemenliği altında yaşamayı istedikleri için atalarının topraklarını terk etmeye başladılar. Ancak bu göçte, ekonomik etkenler de zorlayıcı olmuştu. Kırım'da Rus varlığının artmasıyla birlikte Müslüman köylüler, yetiştiricilere baskı yaparak gelirlerini azami derecede artırmak isteyen Rus toprak sahiplerinin kiracıları oldular. Köylüler ve sonunda yerlerine Ruslar geçinceye dek çar yönetimine hizmet etmiş olan Müslüman seçkinler, kurtuluşu göç etmekte buldular. Göç, 1806-1812 ve 1829 savaşlarından, özellikle de 1853- 1856 Kırım Savaşı'ndan sonra yoğunluk kazandı, çünkü Müslümanlar eski özerkliklerini ve bağımsızlıklarını yeniden kazanabilme umuduyla Osmanlı ve müttefik ordularını desteklemişlerdi. 1812 yılından sonra siyasal ve dinî bir Ortodoksluk tutkusuna kapılan Rus yöneticileri, Müslümanları göçte teşvik ederek ya da zorlayarak onlardan kurtulmak için daha büyük bir çaba gösterdiler.¹⁰ Kafkaslar'dan başlıca göç dalgası, Şeyh Şamil'in önderliğindeki Müridizm yanlılarının Ruslara karşı direnişinin ancak 1859 yılında bastırılabilmesinden sonra başladı ve 1862 yılından sonra doruk noktasına çıktı.¹¹ Anadoluya göç eden göçmenler kendilerini topraklarından eden kişiler olarak gördükleri Kafkasyalı Hristiyanlara hasmıshane bir tavır sergileyerek Doğu Anadolu'daki Hristiyan Ermenileri düşmanları olarak görmüşler ve bu nedenlerden dolayı Doğu Anadolu'da bunlar arasında bir takım asayiş problemleri baş göstermiştir.¹²

Osmanlı Devleti'nin Göç ve Göçmenlere Yönelik Aldığı Tedbirlerden Bazısı

XIX. yüzyıl ortalarından itibaren Osmanlı Devleti, kaybettiği topraklar üzerindeki Müslüman ahalinin kitleler halinde sınırları içine gelmesi karşısında göçmenlerin ihtiyaçları ile meşgul olacak ve onları uygun yerlere yerleştirecek bir teşkilata henüz sahip değildi. Kırım Şavaşından sonra, kitleler halinde Osmanlı topraklarına göç eden Kırım Türklerinin durumu, devleti bu hususta bir takım kararlar almaya mecbur kıldı. Göçmenlerin ne şekilde iskân edileceği ve iaşelerinin nasıl karşılanacağı ile diğer hususlara ait ilk olarak 1856 tarihinde talimatname hazırlanmıştır. Bu talimatnameye göre göç ve göçmen işleri İstanbul Şehremaneti tarafından yürütülecekti.¹³

10 Kemal Karpat, Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s.330.

11 Karpat, 2010, s. 330.

12 Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kırımı Temizleme (1821-192). Çev. Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kuru, Ankara, 2012,45.

13 Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskanı, Eren Yayınları, İstanbul 1987, 119.

İstanbul Şehremaneti'nin göçmenlerin işleri ile ilgilenmede yetersiz kalmasıyla birlikte devlet göçmenlerle ilgilenen yeni bir teşkilatın kurulması için çalışmıştır. Göçlerin kitlesel bir akın halini alması üzerine Trabzon Valisi Hafız Paşa'nın başkanlığında 5 Ocak 1860 tarihinde Muhacir Komisyonu oluşturulmuştur. Hamidiye Vakıf Dairesi'nde faaliyetlerini yürüten bu komisyon, 1875'te feshedilmiştir. Bu tarihten sonra muhacir işleri, Zaptiye Nezareti'ne bağlı bir heyet tarafından yürütülmüştür.¹⁴ 1860 senesinde Trabzon Valisi Hafız Paşa başkanlığında kurulup yukarıda da ifade edildiği gibi feshedilen Muhacirin Komisyonu Ticaret Nezaretine bağlı olara Çerkez ve Nogay muhacirlerinin iskânı sebebiyle oluşturulmuştu¹⁵.

93 harbinin patlak vermesi ve göçmen gelişlerinin hız kazanması sonucunda Muhacirin Komisyonu tekrardan kuruldu. Önceki senelerdeki deneyimlerinde katkısı ile kapsamlı bir Nizamname hazırlandı. On yedi maddeden oluşan bu nizamnamede komisyon yetkili ve görevlilerin yapacakları işler açıklanmıştır.

Muhacirin Komisyon-ı Âlisi'nin suret-i teskiline ve vezaif ve salahiyetine dair nizamname suretidir

Birinci Madde:

Muhacirin Komisyon-ı Âlisi taht-ı riyaset mufahhama-i hazret-i padişahîde olmak taraf-ı esref-i cenâb-ı hilâfetpenahiden tâyin buyrulacak birinci âzadan cînibinden bi'l-vekâle icra-i riyaset olunmak ve erkan-ı harbiyeden ehliyetli dört zabıta ile Dahiliye Nezareti'nden iki ve Maliye ve Ticaret ve Nafiâ nezaretlerinden birer ve Orman İdaresi'nden bir ki on azâdan mürekkeb bulunmak üzere teskil buyrulmuştur.

Bu maddeye göre, çeşitli kurumlardan seçilmiş on kişiden oluşan bir ekip görevleri itibariyle Padişaha karşı sorumlu hale getirilmişlerdir.

İkinci Madde:

Komisyon-ı Âli'nin istihdam edeceği memurlar iki kısım olup birincisi muhacirinin esbab-ı hicretlerini teshil ve ikincisi hicret eden nüfus iskân-ı

14 Nedim İpek, Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri, TTK Yay., Ankara 1999, 68-69; Sait Yusuf, Türkiye'ye Yönelik Soydaş Göçü ve Sonuçları", Uluslararası Göç Sempozyumu, Bildiriler, 8-11 Aralık 2005-İstanbul, İstanbul 2006, 113.

15 Züriye Çelik "Osmanlı'nın Zor Yıllarında Rumeli Göçmenlerinin Türk Basınındaki Sesi: Muhacir Gazetesi (1090-1910)", Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, sayı:28, Konya 2010, 407-408.

memur olacaktır işbu memurların lazım gelen dairelerden intihab ve ahzı emrinde Komisyon-ı Âlice mezuniyet-i kamile ita olunmustur.

Bu maddede ise memurlar iki kısma ayrılarak biri göçmenlerin göç etmesine sebep olan nedenlerle bir diğeri ise göçmenlerin yerleştirilme işi ile meşgul olacaktır.

Üçüncü Madde:

Madde-i sabıkada beyan olunan memurların bu hizmetleri memuriyet-i asliyelerine hâlel vermeyecek ve memuriyetlerini ikmal edinceye kadar vazife-i asliyeleri bi'l-vekâle idare olunacaktır is bu memurlardan tasraya izam edilenlerin harcırahları Komisyon-ı Âlice tesviye edilmek mukarrerdir.

Bu maddede de görevlendirilen memurlar işlerini düzenli bir şekilde yaparak görevlerine herhangi bir hâlel getirmeyecekler, taşrada görev yapacakları zaman yol ücretleri komisyon tarafından karşılanacaktır.

Dördüncü Madde:

Komisyon-ı Âli'nin tanzim edeceği layiha ve mazbatalar Meclis-i Mahsus-ı Vükela'ya havale olunarak verilecek kararı natık mazbatalara leffen arz-ı atıyye-i ulya kılınacak ve mukarrerat-ı vakıa rehn-i tasdik-i âli olduktan sonra devair-i aidesince muvafık-ı tatbik ve icraya konulacaktır.

Komisyonca yazılan layihalar Meclis-i Vükela tarafından onaylanarak uygulamaya konulacağı belirtilmektedir.

Beşinci Madde:

Komisyon-ı Âli muhacirinin arkası alınuncaya kadar ifa-i vazifeye devam ve simdilik haftada üç gün içtima edecektir.

Komisyon haftada üç gün toplanacaktır.

Altıncı Madde:

Komisyon-ı Âli'nin evvel ba-evvel istigal edeceği maddetaraf-ı hükümet-i seniyyeden ita olunacak mebalighden maada işbu nizamnamede tayin olunan esaslara tevfiikan muhacirinin teshil ve muhacirinin temin-i iskânı zımında olan sermayenin vücuda gelmesi için ittihaz olunacak vesait ve tedabirin mütalaasıdır.

Göçmenlerin yerleştirilmeleri/iskan için gerekli olan ücretlerin hem hükümet tarafından karşılanacağı hem de komisyon tarafından da arayışların olacağı belirtilmektedir.

Yedinci Madde:

Muhacirin ve iskân maddeleri için taraf-ı devletten tahsis ve ita olunacak meblağ ile eshab-ı heyet taraflarından icra olunacak ianenin suret-i ahz ve sarfını mübeyyin Komisyon-ı Âlice mükemmel hesap ve faturalar tutulacak ve azâdan bir münasibi muhasebecilik vazifesini ifa eyleyecektir.

Gelecek olan yardımların defterlere kaydedileceği muhasebe işlerinin bir üye tarafında yapılacağı belirtilmektedir.

Sekizinci Madde:

Komisyon-ı Âli'nin vâridat ve masarifatı ile nerelerden ne kadar nüfus hicret edip hangi mahallere iskân edileceğini mübeyyin her altı ayda bir tanzim edeceği cetveller matbuat vasıtasıyla resmen nesr ve ilan kılınacaktır.

Komisyonun gelir ve giderleri ile gelen göçmenler ve bu göçmenlerin nerelere iskan edildiği her altı ayda bir ilan edilecektir.

Dokuzuncu Madde:

Memalik-i Sahane'ye hicret etmek isteyen nüfus-ı islamiyenin teshil-i muhaceretlerine müteallik mütalaat ve tedabirin bi'l-müzakere Babıâli'ce beyanı Komisyon-ı Âli'nin vezâifinden olacak ve Babıâli'ce ol babda iktiza eden muamelat müsaraaten icra olunacaktır.

Osmanlıya gelecek olan müslüman göçmenlerin komisyon tarafından Osmanlı Hükümetine bildirilmesi zorunludur.

Onuncu Madde:

Komisyon-ı Âli Memalik-i Sahane'ye hicret eden nüfusun vatan-ı aslilerinde bıraktıkları emlak ve emval ve esyaya müteallik isteklerinin kat' ve tesviyesine ve taraflarından lazım gelen dava vekillerinin tayin ve izamına bakmak vazifesiyle dahi mükelleftir.

Bu maddede asıl vatanlarında bıraktıkları mal ve mülklerinin komisyon tarafından korunacağıyla sorumlu tutulmuştur.

Onbirinci Madde:

Hicret eden nüfusun geleceklere yerlerden mahal-i iskânlarına kadar vapur ve demiryolu ve araba ücreti gibi muhtaç olacakları masarifi vilayetlerce suret-i tedarik ve tesviyesi Komisyon-ı Âlice kararlaştırılarak yapılacak layiha Babıâli'ye irsal edilecek ve gelecek nüfus-ı hayvanlarını da nakletmek istedikleri halde evvela tertib eden mütalaat dahi ilave-i maruzat olunacaktır.

Göç eden nüfusun geleceklere yerlerden yerleştirilecekleri/iskân edileceklerine yere kadar ulaşmalarının temini ve masraflarının vilayetler tarafından karşılanması için komisyon kararlaştırarak Osmanlı Hükümetine gönderecektir.

Onikinci Madde:

Muhacirin için tahsis edilecek mahallerde yapılacak karyelerin esvaki muntazam ve tesis olunacak hanelerin hayvan muhafazasına dahi elverişli ve ehven ve latifü'l-manzar olmak üzere icab eden resim ve planları Komisyon-ı Âlice tanzim olunacak ve hicret eden nüfusun ziraat ve felâhata muktezi alet ve edevat ve hayvanatın tedariki çareleri dahi teemmül kılınacaktır.

Göçmenlere ayrılan mahallerde alışveriş, pazar yerleri olacak, göçmenlerin ziraat yapmaları için gerekli hayvanlar tedarik edilecektir.

Onüçüncü Madde:

Bâ-kudret olan her ailenin vatan-ı aslisinden iskân edilecek mahalle vusulüne ve bade'l-iskân ve ziraatten istifadesi husulüne kadar güzzeranı tabii bulunan bir buçuk nihayet iki sene zarfında iasesi Komisyon-ı Âli'ye ait olacak ve içlerinde erbab-ı sanayiden bulunanların iskân memurları tarafından verilecek malûmata göre tefrikiyle sureti maisetlerince Komisyon-ı Âli canibinden tedabir-i lâzime ittihaz olunacaktır.

Bu maddede göçmenlerin çıkış yerlerinden yerleştirildikleri/iskân edildikleri yere kadar bir buçuk nihayet iki sene boyunca yaşelerini komisyon tarafında karşılanacağı belirtilmiştir.

Ondördüncü Madde:

Memalik-i Sahane'ye hicret edecek nüfusun mutlaka Anadolu kitasında iskânları lazım geleceğinden bunların peyderpey sevk olunacakları vilâ-

yat Komisyon-ı Âlice bi'l-müzakere tâyin olunmakla beraber her vilâyette iskâna tahsis edilecekarazi ve mezârî' mahalleriyle bi'l muhabere tahdîd ve tayin ve derece-i vüs' aitlerine ve yekdiğeriyle olan bu'd u mesafelerine göre iktiza eden cetveller tanzim olunacaktır.

Anadolu kıtasına iskanı olacak olanların peyderpey sevke tabi tutulacakları ve bunlara ayrılan mera ve arazilerin cetvellere işlenmesi gerektiği belirtilmiştir.

Onbesinci Madde:

*Hicret edecek nüfusun gerek Dersaadet'te gerek Anadolu sevhilinin çıkacakları iskelelerinde müddet-i medide yığılıp kalmalarına ve duçar-ı sefalet olmalarına mahal bırakılmamak için mahal-i iskânları evvelce tehiye olunmak ve haneleri yapılıncaya kadar oralarda suret-i temekkünleri temin edilmek üzere Komisyon-ı Âlice tedabir-i mukteziye ittihazına fevkü'l-gaye itina kılınacak ve herhalde muhacirinin mahall-i iskânları hazırlanmış bu-
lunduktan sonra takım takım celbleri sureti nazar-ı dikkate alınacaktır.*

İstanbul ve Anadolu'ya iskanı olacak olanların yığılıp kalmaması için gerekli tedbirlerin alınacağı, yerleşecekleri evler tamamlanıncaya kadar bu-
lundukları yerlerde kalmaları gerektiği belirtilmektedir.

Onaltıncı Madde:

Vilâyat-ı memurin-i mülkiyesi iskân-ı muhacirin maddesinin icraatına muavenet-i fülüye ile mükelleftirler binaenaleyh vali ve mutasarrıf ve kaymakamlar tarafından Komisyon-ı Âli'nin icraat ve mukarreratına ve muhacirin efradına diriğ-i muavenet olduğu halde esbab-ı mucibe beyanıyla haklarında sikâyeti havi Komisyon-ı Âli'den Babıali'ye gönderilecek mazbata üzerine bi'l-istizan müteallik buyrulacak irade-i seniyye-i hazret-i padisahî mucibince lâzım gelen muamele icra olunacaktır.

Göçmenlerin iskanında sadece komisyon değil aynı zamanda vilayetlerdeki memurlar ile vali, kaymakam, ve mutasarrıflarda sorumludurlar.

Onyedinci Madde:

Komisyon-ı Âli'nin tedabir ve icraat-ı iskâniyeye müteallik ittihaz edeceği kararların esas ve fûruatı hakkında doğrudan doğruya vilâyat valilikleri ve lede'licab mutasarrıflıklara muhaberat mezuniyeti olacak ve hususat-ı mezkûreye dair muharrerat birinci âzalık tarafından tastir olunacaktır

Göçmenlerin yerleştirilmeleri/iskân edilmeleri hususunda valiliklere ve mutasarrıflıklara komisyonun birinci azası tarafından bilgiler verilecektir.¹⁶

Muhacir Komisyonu'nun başlıca görevleri; muhacirleri misafir etmek, iskân yerlerini tespit etmek, nakillerini gerçekleştirmek, imkân dâhilinde evlerini yaptırtmak, koşum hayvanları vermek ve ziraat yapımları için tohum vermektir. Bunun yanı sıra komisyon, henüz geçimlerini sayılayamayanlar için günlük yevmiye yardımı yapmış, yakacak odun temin etmiş ve bilumum ihtiyaçlara yönelik toplanan paraları sarf etmiştir.¹⁷ Muhacirlere yapılan yardımların sadece iskan zamanlarında olmadığını da görmekteyiz. Ramazan Bayramı gibi hususi günlerde göçmen çocuklarının elbiselerinin yenilenmesi, bayramlık hediyeler verilmesi gibi sosyal devlet anlayışının örnekleri de görülmektedir.¹⁸

Göç Esnasında Karşılaşılan Zorluklar ve Yapılan Yardımlar

Göçmenlerin yaşadığı sıkıntıları tek bir başlık altında ve tek bir sebep olarak ele almak zordur. Kafkasyadan Osmanlı'ya gelen göçmenler bir çok sıkıntı ile mücadele etmişlerdir. Bu süreç kendi memleketlerinden ayrılmalarıyla başlayarak Osmanlı memleketlerine iskanları ve sonrasında da devam etmiştir.¹⁹ Kırım Harbi ve 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı (93 Harbi)'nda yaşanan sıkıntıların başında sevkıyat esnasında meydana gelen problemler olmuştur. 1877-1878 Savaşı ile Osmanlının elinden çıkan Kars, Ardahan ve Artvin taraflarındaki insanlar Erzurum, Bayburt, Sivas, Mamuretülaziz, Diyarbakır, Bitlis, Van ve Hakkari'ye sevk edilmişlerdir. Sivas, Diyarbakır ve Hakkari'ye göç edenler 700-800 km gibi bir mesafeyi aşmak zorunda kalmışlardır. Karayolunun kullanılması yolculuğun aylarca sürmesine sebep olmuştur. Deniz yolu ile yapılan sevkıyatlarda Fevaid-i Osmaniye, Tersane-i Âmire, Tuna, Bursa ve Rus kumpanyaları ile tüccarlara ait gemiler kiralanmıştır. Göçmenlerin Anadolu'ya olan iskanları daha fazla

16 BOA, Y.PRK.A. 3/27, H-30-12-1298; Erdal Taşbaş, Osmanlı Topraklarına Yapılan Göçler ve Muhacirin- i İslamiye Komisyonu, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Yayınlanmamış Doktora Tezi), Antalya, 2011.

17 Bedri Habiçoğlu, Kafkaslardan Anadolu'ya Türk Göçleri, Nart Yayınları, İstanbul 1993, 108.

18 M. Yasin Taşkesenlioğlu, " Kırım ve Kafkasya Göçmenlerinin İskânında Meclis-i Tanzimat'ın Faaliyetleri", Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı, IV, (Temmuz Aralık 2015, Sayı 74), Ed: Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2015,565.

19 Habiçoğlu, Kafkaslardan Anadolu'ya Türk Göçleri ,78.

Karadeniz limanları kullanılarak yapılmıştır.²⁰ İskân edilen göçmenlerin öncelikle işlerinin temini sağlanmış, barınmaları için konutlar inşa edilmiş, çiftçilik ile geçimini sağlayanlar için zirai alet ve edavatın yanısıra tarla ve buraları işlemek amacıyla hayvanlar tahsis edilmiştir.²¹ Göçmenlere toprak dağıtımı yapılırken adaletsizliklerin önüne geçebilmek amacıyla bir takım kararlar almıştır. Arazilerin verimli yerlerinden 70 orta seviyedeki verime sahip alanlardan 100 verim oranı düşük olan yerlerden ise 130 dönüm kadar arazi dağıtılmasına karar vermiştir.²² Göçmenler için yapılanları sadece Osmanlı Arşiv belgelerinde değil aynı zamanda Osmanlı basınında da göçmenlere yönelik yapılan yardımları görmekteyiz. Tarım ve hayvancılık alanında yapılan yardımlar özellikle göze çarpmaktadır. Amasya Sancağı Merzifon Kazasına yerleştirilenlerin dört yüz kilo buğday iki yüz kilo arpa ve araba ücretlerinin karşılanması, Edirne de Kırım muhacirlerine koşumluk öküz tohumluk buğday arpa, Ankara, Kastamonu ve Sivas Sancağına sevk olunan muhacirlerin hanelerinin inşası ve malzemeleri ahali tarafından karşılanmıştır. Sivas sancağına sevke olunanların nakliye ve tohumluk malzemeleri ile ziraat aletlerin 362.560.5 kuruşunu halk karşılamıştır.²³

93 Harbi Sonrası Kafkasya'dan Diyarbakır ve Yöresine Yapılan İskanlar

1770-1920 yıllarını kapsayan, bazı dönemlerde büyük dalgalar halinde gerçekleşen göçler Osmanlı Anadolu ve Rumelisi'nin demografisini baştan sona değiştirmiştir. 1783-1922 yılları arasında Osmanlı Devletine en az 1.800.000 bin Kırım Tatarının göç ettiği bilinmektedir.²⁴

Rusya İmparatorluğunun 1772-1914 yıllarında aldığı askerî-siyasî tedbirlerin etkisi altında kalan Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na 1,700 bin kişi göç etmiştir. Göç esnasında çeşitli hastalıklar ve imkansızlıklar sonucu hayatını kaybedenlerin sayısı 150 binden az değildir. Türk topraklarına ulaşabilenlerin sayısı 1,450 bin ile 1,500 bin kişi civarın-

20 BOA. Y. MTV. 8/23,H-08-02-1299; BOA, A. ;MKT.NZD, 381/55; Mehmet Demirtaş, "Osmanlıya Gelen Kırım ve Kafkasya Göçmenlerinin Sorunları" Ahmet Yesevi Üniversitesi, Bilig Türk Dünyası ve Sosyal Bilimler Dergisi, (Bahar 2011/54), s.19.

21 İpek, İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler, s. 377.

22 Faruk Kocacık, "Balkanlardan Anadoluya Yönelik Göçler, 1878-1890" Osmanlı Araştırmaları 1, İstanbul 1980 S.166.

23 Ramazan Göktepe, Kırım Savaşı Sonrası Osmanlı Basınında Kafkasya ve Kırım Göçleri, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Niğde, 2007, 41-42.

24 Hakan Kırımlı, "Kırım'dan Türkiye'ye Kırım Tatar Göçleri", Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı, IV, (Temmuz Aralık 2015, Sayı 74), Ed: Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2015, 525 ,(523-530)

dadır.²⁵ Muhacirin komisyonu tarafından yaklaşık on bin kişiden müteşekkil ve bunun ekserisin de çocuklar ve zayıf kalmış kişilerin olduğu Kafkas göçmeni Çerkes ve Nogay'ın kışı derme çatma çadırlarda geçirmelerinin zorluğu da göz önüne alınarak Trabzon limanlarında Sivas'a yönlendirilmesi yerine hava şartlarının daha iyi olduğu Diyarbakır, Urfa ve Van vilayetlerine iskan edilmeleri kararlaştırılmıştır.²⁶ Diyarbakır, Malatya, Mardin, Maden, Siverek Silvan, Lice, Beşiri, Çermik, Yazıhan, Keban, Nusaybin, Cizre ve Habur gibi yerlerin muhacirler uygun olduğu kanısına varılmıştır. Buraların seçilmesinde ki başlıca özellik arazinin toplu iskânlar için müsait olması ve ziraat için elverişli şartların bulunmasıdır. Özellikle Malatya ve Mamüretülaziz'dem başlayarak aşağıda Dicle ve Fırat Nehirlerini içerisinde barındıran Diyarbakır muhacirler için çok önemli bir yere sahiptir.²⁷

Kafkas göçmenlerinin Diyarbakır, Mamuratülaziz, Malatya, Sivas ve Amasya'ya olan iskan ve yerleştirmelerinde Muhacirin komisyonu tarafından Mustafa Vasfi liderliğinde görevli kişilerce başarılı bir şekilde yapılmıştır. Sevk edilen göçmenlerin Sivas ve Amasya vilayeti haricindeki diğer vilayetlere tam olarak yerleştirildikleri belirtilmiştir.²⁸ 1880 tarihli İstanbul'a gelen muhacirin ile Anadolu ve Arabistan'a sevk edilenlerin miktarı ile memleketlerine gönderilenlerin sayısının gösterildiği bir arşiv vesikasında toplamda 694, 067 kişinin çeşitli yerlere iskan edildikleri bunların içinde 5,000 nin ise Diyarbakır'a iskan edildiği görülmektedir. Sayısal anlamda yapılan iskânlar içerisinde en az orana sahip olanı Diyarbakır Vilayeti olmuştur.²⁹

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde, 1894 tarihli bir vesikada, Muhacirlerin nerelerde ve ne miktar iskan edildiğini ve iskan edilmemiş olanların tamamını gösteren bir cetvelde Diyarbakır'a 450 kişinin gönderildiği ve tamamının iskan edildiği kaydedilmiştir. Aynı arşiv vesikasında Mamuretülaziz'e 809 kişinin iskan edildiği, Suriye'ye 10859 kişinin gönderilip 10789 nun iskan edildiği 70 kişinin ise iskan için beklemede olduğu görülmektedir.³⁰ Muhacirin komisyonun kurulduğu sene zarfında yaklaşık 7 aylık bir

25 Safarov Rafik Firuzoğlu, "Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğuna Göçler", Kırım'dan Türkiye'ye Kırım Tatar Göçleri", Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sasıy, IV, (Temmuz Aralık 2015, Sayı 74), Ed: Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2015, 539 (530-541)

26 BOA. A. }MKT.NZD. 381/55, H-25-05-1278.

27 Hakan Asan, Kırım ve Kafkasya'dan Diyarbakır Ve Çevresine Göçler (1876-1914), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,(Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kayseri, 2016, 48.

28 BOA. Y.. MTV, 8/45, H.01-03-1299.

29 BOA, Y.A...HUS.162-43, H-07-10-1296.

30 BOA, Y.A...HUS. 227/136, H-29-12-1310.

süreçte 237 adet nüfus defteri ile 5967 adet pasaport kaydı tutulmuştur. Merkezi idarenin önem verdiği durumlardan bir tanesi de göçmen ailelerinin bölünmemesinin engellenmesi ve akraba olanların birbirlerinden ayrılmaması hususudur.³¹ Diyarbakır taraflarında bulunan Resûlayn* ve Cud adlı mahallere Çeçen muhacirleri iskân ettirilmişti. Buralara yerleştirilen muhacirler buraların hava ve suyundan hoşlanarak Erzurum havalisine yerleştirilmekte olan yakınlarına mektup yazarak onların da kendi yanlarına yerleştirilmelelerini talep etmelerini istemişlerdir.³² Diyarbakır'ın Resulayn mahaline iskan edilen Çeçen, Çerkez ve Dağıstan muhacirlerin buldukları bölgede ziraat yapmaları amacıyla Maliye Nezaretinden de alınan yardım ile tohumluk zahire yardımında bulunulmuştur.³³

Hicri 1319 (1900) yılında Azerbaycan'ın Gence bölgesinden yüzlerce göçmen gelmiş ve Diyarbakır'da iskân edilmişlerdi. Sonraki üç yıl içerisinde 26 haneden müteşekkil toplamda 160 nüfustan oluşan muhacirler Diyarbakır'a yerleştirilmek istemişlerdir. Eşya ve hayvanları ile gelen muhacirlerin masrafları öncekilere nazaran çok daha uygun olmuştur. Birer yıl arayla gelen ve toplam dört kafileden oluşan Gence göçmenlerinin nüfusları 1.000 dolayındadır.³⁴ 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında göç edenlere yol inşa vergisi, ağnam vergisi, temettuat vergisi, asar vergisi ve toprak kirası gibi vergilerden üç yıl, askerlikten ise on yıl muafiyet hakkı tanınmıştır. Savaş sonrası gelenlere ise muafiyet hakkı vergilerden iki yıl, askerlikten ise altı yıl olarak belirlenmiştir.³⁵ Muhacirlerin yerleştirildikleri yerlerde belli başlı özellikler aranmıştır. Bunların başında ise iklim şartı gelmektedir. Yaşam şartları için uygun olan mekânlar tercih edilmiştir. Zaten göç esnasında muzdarip oldukları hastalıklar sebebiyle bataklıklar dışında yerler tercih

31 M. Yasin Taşkesenlioğlu, "Kırım ve Kafkasya Göçmenlerinin İskânında Meclis-i Tanzimat'ın Faaliyetleri", Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı, IV, (Temmuz-Aralık 2015, Sayı 74), Ed: Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2015, 562-563, (554-568).

32 Ramazan Göktepe, Kırım Savaşı Sonrası Osmanlı Basınında Kafkasya ve Kırım Göçleri, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Niğde, 2007, 71.

* Resulayn, XIX. yüzyılda Diyarbakır'a bağlı bir kazadır. Söz konusu kaza zaman zaman Halep vilayetine de bağlanmıştır. Günümüzde Suriye Devleti sınırları içinde ve Ceylanpınar ilçemizin karşısında yer alır. 1860-1872 yılları arasında söz konusu kazaya yaklaşık 20.000 Çeçen ve Çerkez muhacir yerleştirilmiştir. Fakat bu muhacir nüfusunun veba ve açlık gibi nedenlerin yanı sıra diğer gruplarla yaşadıkları mücadelelerin sonucunda azaldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca iklimsel sorunlar ve geri dönüşler de sayılarının azalmasında fazlaca etkili olmuştur. Muhacirlerin sayıları zamanla 14.000'e ve 1880'de de 500 aileye kadar düşmüştür. Bkz: Hakan Asan, "Devlet, Aşiret ve Eşkiya Bağlamında Osmanlı Muhacir İskân Siyaseti (1860-1914)", Göç Araştırmaları Dergisi, Cilt:2, Sayı:3, Ocak-Haziran 2016.

33 BOA, İ..ŞD.. 21/896, H-13-04-1288.

34 BOA, Y.PRK.UM, 56/38, H-15-06-1319.

35 İpek, Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri, s. 220-223.

edilerek genelde akarsu kenarları ulaşım imkânlarına yakın yerler öncelik alanlar olarak belirlenmiştir.³⁶

Sonuç

Osmanlı Devleti birçok olumsuzluklarla karşı karşıya kaldığı bir dönem olan XIX. yüzyılda kaybettiği savaşlar ile birlikte toprak kayıplarının yaşanması neticesinde göç eden halk kitleleri ile de uğraşmak durumunda kalmıştır. Kırım Savaşı'nın akabinde bölge üzerinde başlayan bir Rus zulmüne dayanamayan Kafkas ve Kırım halkları bu göç halkasının en önemli yanını oluşturmaktadırlar. Rusya sıcak denizlere inme emeli olarak gütmüş olduğu siyasi politikanın karşısında en büyük engel olarak gördüğü Müslüman Kafkas halkına ve Kırım'a uygulayarak yaşam hakkı tanımamıştır. Ruslaştırma ve köleleştirme gayesini hayata geçirmiştir. Yaşam hakkı elinden alınan halkta çareyi doğduğu toprakları terkederek göç etmekte bulmuştur. Bu halk kitlelerinin gidebilecekleri tek bir yer vardı. O da halifenin ülkesi olan Osmanlı Devleti idi. Bu sebeplerle Osmanlı topraklarına yoğun bir şekilde göç akınları başladı. Çaresiz kalan bu insanların gidecek başka bir yerlerinin olmadığını da bilen Osmanlı Devleti, din, dil, ırk ayırt etmeksizin göçmenleri kendi topraklarına kabul etmiştir. Osmanlı topraklarına kabul edilen muhacirler öncelikli olarak geçici iskân bölgelerine yerleştirilmiş daha sonra ise kalıcı olarak iskân edilecekleri yerlere sevk olunmuşlardır. Anadolu ve Rumeli topraklarının muhtelif yerlerine iskân edilen bu insanlara devlet eliyle ve halkın özverisiyle her türlü yardımda bulunulmuştur. Gündelik ihtiyaçları karşılanmış, hasta olanlar tedavi ettirilmiş, nakliye masrafları ödenmiş, tarım ve hayvancılık yapabilmeleri için lüzumlu olan malzemeler tedarik edilmiştir.

Kırım Savaşı ve 93 Harbi sonrası Osmanlı memleketine yönelik gerçekleşen kitlesel göçler Osmanlı Hükümetini bir hayli zor durumda bırakmıştır. Fakat tüm yaşanan zorluklara rağmen göçmenlerin iskânı için olanca imkanını kullanmaya azami gayret sarfetmiştir.

Kaynaklar

A. Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

İrade, Şûrâ-yı Devlet: İ..ŞD.. 21/896,

Yıldız, Sadaret: YPRK.A 3/27

Yıldız, Sadaret Hususi Maruzat Evrakı: Y..A...HUS.162-43; Y..A...HUS.
227/136

Yıldız, Mütenevvi Maruzât Evrakı : Y. MTV. 8/23, Y.. MTV, 8/45

Yıldız, Perakende Umumi: Y.PRK.UM, 56/38

Sadâret Mektûbi Kalemi, Nezaret ve Devair: A.}MKT.NZD. 381/55

144 |

B. Kitap Ve Tezler

Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Cilt:1, İlgi Kültür Sanat
Yayıncılık İstanbul, 2008

ASAN, Hakan, *Kırım ve Kafkasya'dan Diyarbakır Ve Çevresine Göçler*
(1876-1914), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,(Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kayseri

BİCE, Hayati, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Türkiye Diyanet Vakfı
Yay., Ankara 1991

ÇELİK, Züriye, “*Osmanlının Zor Yıllarında Rumeli Göçmenlerinin Türk Basınındaki Sesi: Muhacir Gazetesi (1090-1910)*”, Selçuk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, sayı:28, Konya 2010

EREN, Ahmet Cevat, *Türkiye'de Göç Ve Göçmen Meseleleri: Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, Nurgök Matbaası, İstanbul 1966

ERDER, Sema, *İstanbul Bir Kervansaray (Mı?)*, *Göç Yazıları*, Der: Nesrin Uçarlar, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015

- GÖKTEPE, Ramazan, *Kırım Savaşı Sonrası Osmanlı Basınında Kafkasya ve Kırım Göçleri*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Niğde, 2007
- HABIÇOĞLU, Bedri , *Kafkaslardan Anadolu'ya Türk Göçleri*, Nart Yayınları, İstanbul 1993
- İPEK, Nedim, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Sarender Yayınları, Trabzon 2006
- İPEK, Nedim, (1991). *Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1877–1900)*. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Samsun. S 6
- KARPAT, Kemal, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010
- KOCACIK, Faruk, *Balkanlardan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)*, Osmanlı Araştırmaları 1, İstanbul 1980
- McCarthy, Justin, *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı Temizleme (1821-192)*. Çev. Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kuru, Ankara, 2012
- ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskanı*, Eren Yayınları, İstanbul 1987
- ÖZER, İnan, *Kentleşme, Kentlileşme ve Kentsel Dönüşüm*, Ekin Kitabevi, Bursa 2004
- SAYDAM, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK Yayınları, Ankara 2010
- TAŞBAŞ, Erdal, *Osmanlı Topraklarına Yapılan Göçler ve Muhacirin- i İslamiye Komisyonu, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Antalya, 2011

X. Makaleler

- ASAN, Hakan, “*Devlet, Aşiret ve Eşkıya Bağlamında Osmanlı Muhacir İskân Siyaseti (1860-1914)*”, Göç Araştırmaları Dergisi, Cilt:2, Sayı:3, Ocak-Haziran 2016

DEMİRTAŞ, Mehmet, “Osmanlıya Gelen Kırım ve Kafkasya Göçmenlerinin Sorunları” Ahmet Yesevi Üniversitesi, Bilig Türk Dünyası ve Sosyal Bilimler Dergisi, (Bahar 2011/54)

FİRÜZOĞLU, Safarov Rafik, “Kırım ve Kafkasya’dan Osmanlı İmparatorluğuna Göçler”, Kırım’dan Türkiye’ye Kırım Tatar Göçleri”, Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı, IV, (Temmuz Aralık 2015, Sayı 74), Ed: Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2015

KEMALOĞLU, Muhammet, “Kafkasya -Tarihi- Geçmiş-Etnik- Dinî Yapısı ve Terekeme(Karapapah) Türkleri”, Akademik Bakış Dergisi, S:32, Eylül-Ekim 2012

KIRIMLI, Hakan, “Kırım’dan Türkiye’ye Kırım Tatar Göçleri”, Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı, IV, (Temmuz Aralık 2015, Sayı 74), Ed: Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2015

146 | İPEK, Nedim, *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri*, TTK Yay., Ankara 1999, 68-69; Sait Yusuf, Türkiye’ye Yönelik Soydaş Göçü ve Sonuçları”, *Uluslararası Göç Sempozyumu, Bildiriler*, 8-11 Aralık 2005-İstanbul, İstanbul 2006

TAŞKESENLİOĞLU, M. Yasin,” *Kırım ve Kafkasya Göçmenlerinin İskânında Meclis-i Tanzimat’ın Faaliyetleri*”, Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı, IV, (Temmuz Aralık 2015, Sayı 74), Ed: Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2015

DIYARBAKIR VE ERZURUM ARASINDA GERÇEKLEŞEN İLK ERMENİ ISLAHATLARI 1879 -1881: TARİHİ VE KÜLTÜREL BİR ARAŞTIRMA

Hoger Taher Tavfiq
Zaho Üniversitesi,
Beşerî İlimler Fakültesi

Özet

Günümüz Türkiye'nin Kürdistan (Doğu Anadolu) da 1879 -1881 yılları arasında gerçekleşen Ermeni İslahatları, söz konusu bölgede bulunan etnik bileşenler özellikle Kürt ve Türler ile Ermeniler arasındaki tarihi ilişkiler için en hassas tuğla sayılmaktadır. Büyük devletler, Berlin Temmuz 1878 Konferansından sonra Doğu Anadolu'ya, temelinde Ermenilerin çıkarını hedefleyen bazı ıslahatları gerçekleştirmek amacıyla Erzurum'a bir Diyarbakır'a da bir olmak üzere iki büyük heyet gönderdiler.

Bu çalışma, söz konusu zamana ait olan tarihi belgelere dayanarak her iki heyetin Erzurum ve Diyarbakır'a ulaştıkları andan itibaren yaptıkları işleri araştırmayı, işlerine denk gelen en önemli tarihi olayları, ulaştıkları sonuçlar ve işlerinin nereye ulaştığını araştırmayı denemektedir. Bu çalışma imkân derecesinde aşağıdaki soruları cevaplayacaktır: Bu iki heyetin ne oldukları? Osmanlı Kürdistanı'na (Doğu Anadolu'ya) hangi amaçla geldikleri? Ermeni ve Kürtlerin onları nasıl karşıladıkları? Osmanlı yöneticilerin onlara karşı tavrının ne olduğu? Heyetlerin işlerinin nasıl gittiği? Erzurum ile Diyarbakır heyetlerinin yaptıkları işler arasında herhangi farklılığın olup olmadığı? Ermeniler tarafından kendilerine net olarak sunulan en bariz gündemlerinin neler olduğunu? Bu heyetlerin akıbetinin ne olduğu? ve diğer çok sayıda sorular. Bu araştırma, geçen zamana ait olan tarihi belgelere, Temel olarak da Osmanlı ve İngiliz belgelerine dayanarak imkan dahilinde söz konusu sorulara cevap aralayacaktır.

THE FIRST ARMENIAN REFORMS BETWEEN ERZURUM AND DİYARBAKIR 1879-1881 HISTORICAL AND DOCUMENTARY STUDY

Abstract

150 The study of the first Armenian reforms that took place in the Kurdistan's part of Turkey (Eastern Anatolia) between the years 1879-1881, which is one of the most sensitive points in the history of the relationship between Armenians and the national components of those regions, especially Kurds and Turks, the major powers sent two committees to the Eastern Anatolia after the Berlin Conference in July 1878, a commission was sent to Erzurum and another commission to Diyarbakir with a view to carry out some reforms as the interest of the Armenians essential requires.

This study depend on the document that goes back to that time, the work of the two committees started from their arrival in Erzurum and Diyarbakir to the most important historical events that accompanied their work, their findings and where their work reached. As far as possible, this study will answer the following questions: What are these committees? Why did they come to the Ottoman Kurdistan (Eastern Anatolia)? How did the Armenians and Kurds receive it? What is the attitude of the Ottoman authorities? How did it work? Is there a difference between the work of the two committees in Erzurum and Diyarbakir? What are the most prominent programs presented to them by the Armenians in particular? How was the end of the two committees? Many other questions that this study attempts to answer as far as possible, based on the historical documents dating back to that period of time, mainly English and Ottoman documents.

الإصلاحات الأرمنية الأولى بين أرضروم وديار بكر 1879-1881 م دراسة تاريخية وثائقية

هوكر طاهر توفيق

جامعة زاخو

فاكولتي العلوم الإنساني

الخلاصة:

تُعد دراسة الإصلاحات الأرمنية الأولى التي جرت في كردستان تركيا الحالية (الأناضول الشرقية) بين سنوات 1879-1881م، إحدى اللبانات الحساسة في تاريخ العلاقة بين الأرمن، والمكونات القومية في تلك المناطق، وخاصة الكرد والأترك، فقد أرسلت الدول الكبرى لجنتين إلى الأناضول الشرقية، بعد مؤتمر برلين تموز 1878م، لجنة إلى أرضروم، ولجنة إلى ديار بكر، بهدف إجراء بعض الإصلاحات كما تقضيها مصلحة الأرمن بالدرجة الأساس.

تحاول هذه الدراسة بالاعتماد على الوثائق العائدة إلى تلك المدة تتبع عمل اللجنتين، بدءاً من وصولهما إلى أرضروم، وديار بكر، وأهم الأحداث التاريخية التي رافقت عملها، والنتائج التي توصلت إليها، وإلى أين وصل عملها. وستجيب هذه الدراسة قدر الإمكان على الأسئلة التالية منها: ما هي هاتين اللجنتين؟ ولماذا جاءتا إلى كردستان العثمانية (الأناضول الشرقية)؟ كيف استقبلها الأرمن والكرد؟ ما هو موقف السلطات العثمانية منها؟ كيف سار عملها؟ هل هناك اختلاف بين عمل اللجنتين في أرضروم وديار بكر؟ ما هي أبرز البرامج التي قدمت لهما من قبل الأرمن تحديداً؟ كيف كانت نهاية اللجنتين؟ أسئلة أخرى كثيرة تحاول هذه الدراسة الإجابة عنها قدر الإمكان بالاعتماد على الوثائق التاريخية التي تعود إلى تلك المدة الزمنية وبالدرجة الأساس الوثائق الإنكليزية والوثائق العثمانية.

● المقدمة:

علقت بالمسألة الأرمنية التي ظهرت في أواسط سبعينيات القرن التاسع عشر أحداث ووقائع مهمة؛ أثرت على تاريخ الدولة العثمانية، بشكل عام وتاريخ الكرد والأرمن بشكل خاص، من تلك الأحداث هي الإصلاحات الأرمنية التي كانت بمثابة برنامج لتطوير مرافق الحياة العامة في المناطق التي يعيش فيها الأرمن، وبما أن الكثافة السكانية للأرمن كانت تتمركز في الأناضول الشرقية

(كردستان تركيا)، فقد تركزت هذه الإصلاحات في تلك المنطقة، واتخذت من مدينتي أرضروم، وديار بكر كمركزين لهما، لذلك تبحث هذه الدراسة في عمل اللجنتين ومحاولة عقد مقارنة بين عملهما الذي امتد حوالي ثلاثة سنوات.

نظراً لطبيعة المادة العلمية قُسم الموضوع فضلاً عن التمهيد إلى خمسة محاور، في التمهيد تم البحث عن أبرز الأسباب التي أدت إلى ظهور مشروع الإصلاحات الأرمنية، وما هي العهود والمواثيق الدولية التي تبنت هذه الإصلاحات. في المبحث الثاني الذي حمل عنوان (لجنة أرضروم)، تم التطرق إلى أعمال هذه اللجنة وأبرز المشاريع المقدمة إليها من قبل الأرمن حول كيفية إدارة الولاية. حمل المبحث الثالث عنوان (لجنة ديار بكر) وفيه تم التطرق بشكل مفصل إلى عمل لجنة ديار بكر، التي اختلفت بشكل كبير عن عمل لجنة أرضروم، من حيث إصرارها على إبعاد الكُرد من المنطقة بشكل عام، وليست من الإدارة فقط. أما المبحث الرابع حمل عنوان (الموقف الدولي وفشل الإصلاحات) وتم البحث فيه عن الموقف الدولي من هذه الإصلاحات وأسباب فشلها، في المبحث الخامس والأخير الذي عُنون بـ(قنصلية كُردستان) تم البحث في تفاصيل الخلاف الذي نشب بين الإدارة العثمانية والأرمن بسبب إطلاق بريطانيا لاسم (كُردستان) على قنصليتها في أرضروم، وديار بكر.

أما بخصوص المصادر التي اعتمدها هذه الدراسة فيأتي على رأسها الكتاب الوثائقي المهم للمؤرخ التركي (بلال شمشير-Bilâl N.Şimşir) والمعنونة بـ(الوثائق البريطانية عن الأرمن العثمانيين-British Documents on Ottoman Armenians) فإن أغلب الوثائق البريطانية المرتبطة بالإصلاحات في أرضروم، وديار بكر هي منشورة في هذا الكتاب في الجزئين الأول والثاني، وما يميز هذه الوثائق أنها تتابع هذه المسألة بتفاصيل دقيقة ومتسلسلة تاريخياً. كما احتوى كتاب المؤرخ (صلاحي رامسدان سونيل-SALAHİ RAMSDAN SONYEL) المعنونة بـ(الأرمن العثمانيون: ضحية سياسة الدول العظمى:- THE OTTOMAN ARMENIANS: VICTIMS OF GREAT POWER DIPLOMACY) معلومات مهمة لا يمكن إغفالها عند البحث في هذا الموضوع. وما دام الحديث عن المصادر فمن المهم ذكر مؤلف المؤرخ الكردي الروسي (جليلي جليل) الذي يحمل عنوان (انتفاضة الأكراد 1880م) حيث ورد في هذا الكتاب، الذي هو في الأصل أطروحة دكتوراه، معلومات مهمة عن لجان الإصلاح الأرمنية معتمداً على الوثائق الروسية التي كانت غنية بالمعلومات التاريخية عن تلك المدة.

• التمهيد:

تُعد الإصلاحات التي عرفت في تاريخ الدولة العثمانية الحديثة بـ(الإصلاحات الأرمنية)، أبرز نتائج الحرب الروسية-العثمانية، التي كانت قد اندلعت بينهما في نيسان 1877م، إثر الصراع الدائر آنذاك في البلقان⁽¹⁾، وقد انتهت الحرب بعقد هدنة أدرنة في 31 كانون الثاني 1878م، ثم أجرى الطرفان مفاوضات سرية تكللت بعقد معاهدة عرفت بـ(سان ستيفانو-San Stefano) وقع عليها في 3 آذار 1878م⁽²⁾.

وبموجب بنود معاهدة سان ستيفانو احتفظت روسيا بمناطق: باطوم، واردةهان، وقارص، والاشكيرد، بحسب (المادة 19 ب)، وقد تقرر ألا تجلو القوات الروسية عن سائر الأراضي المحتلة في شمال كردستان، إلا بعد تنفيذ الإصلاحات الأرمنية المنصوص عليها في المادة السادسة عشرة، ونصها يقول: «بما أن جلاء القوات الروسية عن المقاطعات التي تحتلها في (أرمينيا)، والتي ستعاد إلى تركيا، قد يؤدي إلى نشوب نزاعات وتعقيدات تضر بالعلاقات الطيبة القائمة بين الدولتين، لذلك يتعهد الباب العالي، دونما تأخير، بإجراء التحسينات والإصلاحات، التي تقتضيها الظروف المحلية في المقاطعات التي يقطنها الأرمن، وبضمان سلامتهم من خطر اعتداءات الشركاسة والكرد»⁽³⁾.

لكن ردة فعل الدول الغربية على انتصارات روسيا سرعان ما بددت الأمل الروسي في السيطرة على هذه المناطق، عن طريق المادة السادسة عشر، فكادت أن تدخل بريطانيا في حرب ضد الروس، على خلفية إعلان نأ معاهدة سان ستيفانو بسبب تهديد مصالحها في المنطقة⁽⁴⁾، لذلك بادرت بريطانيا إلى وقف التوسع الروسي، باتجاه كردستان العثمانية وقلب الأناضول، باستخدام جميع السبل لمنع مثل هذا التوسع⁽⁵⁾، ولكن دخول (بسمارك-Bismark) مستشار ألمانيا (1871-1889) على الخط، وتمكنه من إقناع الطرفين بعقد مؤتمر دولي لحل هذه الإشكالية، حال دون تلك الحرب، وبالفعل عقد من أجل ذلك مؤتمر في برلين، بحضور الدولة العثمانية وأغلب الدول الأوروبية الكبرى وهي: (ألمانيا، وبريطانيا، وفرنسا، وإيطاليا، وروسيا، والنمسا-هنكاريا)⁽⁶⁾، وفيه تم إدراج مادة بخصوص الأرمن، وضرورة القيام بإصلاحات في المناطق التي يقطنونها في الدولة العثمانية⁽⁷⁾.

وقعت الدول الست معاهدة برلين، التي وقّع عليها في 13 تموز 1878م، واكتفت بتخصيص بند للإصلاحات الأرمنية في الدولة العثمانية، وهو البند الواحد والستون، وقد نص على أن: «يتعهد الباب العالي القيام ودون إبطاء بتحقيق الإصلاحات التي تقضيها ظروف المقاطعات المحلية، التي يقطنها الأرمن، وضمان سلامتهم ضد الشركس والكرد، وسيقدم الباب العالي إلى الدول التي كلفت بمراقبة عملية تنفيذ هذه النصوص بيانات دورية بالخطوات التي ستنفذ بهذا الخصوص»⁽⁸⁾.

كان الفرق بين هذه المادة الجديدة (61) عن المادة القديمة (16)، في سان ستيفانو يتبين من ثلاث نقاط رئيسة أولها: إن انسحاب القوات الروسية لم يعد مشروطاً بتحقيق الإصلاحات. ثانيها: إن تحقيق هذه الإصلاحات لم يعد خاضعاً للرقابة الروسية فقط، بل لمجموعة من الدول. وثالثها: هذا الفارق الأخير ليس متأتياً من نص المادة، بل من الأشغال التمهيدية- في حين كانت الإصلاحات المنصوص عنها في المادة (16) من معاهدة سان ستيفانو تقتصر- بناء على طلب الأرمن- على المقاطعات التي يشكلون فيها الأكثرية-حسب قولهم- وهي موش، ووان، وأرضروم مثلاً، فإن المادة (61) من معاهدة برلين لم تتضمن أي تخصيص من هذا القبيل، ولما كان ثمة أرمن يقطنون في معظم أنحاء الأناضول فقد كان للأترك الحق قانونياً الادعاء بأن إنجاز الإصلاحات المقترحة، من شأنها أن تهدد سيادتهم، في أهم قسم من إمبراطوريتهم⁽⁹⁾.

أولاً- الشروع في الإصلاحات:

لم يبحث في مؤتمر برلين عن الخطوط العريضة والأساسية الخاصة بمرافق الحياة العامة، التي تحتاج إلى الإصلاح في المناطق التي يعيش فيها الأرمن، لذلك ترك هذا الأمر للاجتهادات العثمانية وبمشورة الدول الكبرى وعلى رأسها بريطانيا، حسب ما نص عليه بروتوكول معاهدة قبرص بين الدولة العثمانية وبريطانيا⁽¹⁾. لذا طلب اللورد (سالسبوري-Salisbury) وزير خارجية بريطانيا من الحكومة العثمانية المباشرة في تطبيق الإصلاحات الواردة في معاهدة برلين، وقد جاء هذا الطلب في مذكرة أرسلها إلى (لايارد-Layard) السفير البريطاني في استانبول في 8 آب 1878م تضمنت:

- 1- تشكيل جندرمة في المحافظات الآسيوية، ينظمها ويقودها الأوربيون.
- 2- إنشاء محاكم مركزية في عدد معين من المدن المهمة، يكون لها سلطة قضائية على المحاكم الدنيا، وعلى أن يكون في واحد منها أوربي متخصص في القانون، والذي تعد موافقته ضرورية في كل قرار.
- 3- يعين السلطان جامعاً للضرائب في كل ولاية أي: موظفاً، يقوم بحساب العوائد للمحافظة، ويقوم أيضاً بإلغاء ضريبة العشر، وتقديم خطة للبناء لمدة عشر سنوات ويجب أن يكون هذا الموظف من الأوربيين⁽¹⁾.

ولكن لم يتفق العثمانيون والبريطانيون على صيغة نهائية حول نظام الإصلاحات الأرمنية، وبقي الجدل بين الطرفين على أشده، حتى تم إهمال الإصلاحات بشكل تام بحلول عام 1881م، ولم يبت في أمرها مرة أخرى إلا بعد أحداث الأزمة الأرمنية الأولى 1896-1894م⁽²⁾. وقد سارعت بريطانيا وروسيا بعد التوقيع على معاهدة برلين مباشرة إلى إرسال قناصلها إلى كردستان بهدف متابعة الشكاوى الأرمنية، ومدى جدية السلطات المحلية واللجان المختصة في تطوير مرافق الحياة المختلفة في المناطق التي يسكن فيها الأرمن⁽³⁾.

قررت الحكومة العثمانية وبعد المشورة مع بريطانيا إرسال لجننتين إلى شمال كردستان، للتحقق من مظالم المسيحيين الأرمن، وتطبيق الإصلاحات في شباط 1879م⁽⁴⁾، لجنة سارت إلى: وان، وأرضروم، وبتليس، ولجنة إلى ديار بكر و حلب، على أن يكون على رأسهما الأتراك والأرمن وعلى نفس الدرجة من الصلاحيات⁽⁵⁾.

ثانياً- لجنة ارضروم:

عُين على رأس لجنة ارضروم كل من المفوضين يوسف باشا، والأرمني (سركيس أفندي-Serkis Efendi)⁽⁶⁾، وكان من المقرر لها أن تزور مركز الولاية وتبقى فيها لعدة أشهر، ثم تقوم بزيارة الألوية والأفضية التابعة لها مثل: خنيس، وجيغي، وملازكرد، والاشكيرد، وبايزيد،

وارجيش، وتزور بعد ذلك وان، وبدليس، وجولميرك، وارزنان، وبابورت، وكان من المخطط لها أن تنهي مهمتها قبل شتاء 1880-1881م⁽⁷¹⁾.

لقد كان العثمانيون والبريطانيون متفقون إلى حد ما على تطبيق البرنامج التالي في أرضروم، وهو: تشكيل مفوضية فرعية في أرضروم، بهدف رسم الإصلاحات وتشكيل الجندرية الحديثة، والاستماع إلى الشكاوى ورد الحقوق، وتأسيس مجلس محلي في أرضروم يتكون عدد أعضائه من (38) عضواً، ويتوزعون على النحو الآتي: (10) منهم من الأرمن على اختلاف مذاهبهم، و(28) من المسلمين⁽⁸¹⁾.

إلا أن الأرمن لم يقبلوا بتأسيس مثل هذا المجلس، وطالبوا بوجوب إبعاد الكرّد عن هذا المجلس المحلي، لأنهم لا يدفون الضرائب، وأن على الأرمن أن يشغلوا نصف مقاعده، وقدموا برنامجهم على النحو الآتي:

كان عنوان مشروعهم هو (مشروع الإصلاحات الأرمنية)، وكان المشروع يحمل تاريخ 19 تموز 1879م. سيتم التركيز هنا فقط على الحقوق الكرّدية وبعض الأمور المهمة التي أوردها المشروع الأرمني في أرضروم:

جاء في مقدمة المشروع عن الكرّد ما يلي: «إن المسلمين المتعصبين يرون أن الضرر والأعمال السيئة هي مناسبة وملائمة للمسيحيين، وعندما يُقبض عليهم يخرجون من السجن بسهولة، وبعد خروجهم يقومون بالانتقام من الشخص الذي بلغ عنهم، وحيث إن هؤلاء السادة والزعماء يقومون باستخدام أملاك الأرمن، كما يحلو لهم، وينظرون إلى الأرمن على أنهم عبيد، أما الحكومة فلا تريد منع هذه الأمور. إن زعماء العشائر الكرّدية يملكون سلطةً وحكماً مطلقاً على عشائرتهم، وإن هذه الوضعية التي لا توجد في أي دولة أو مكان آخر أصبحت على شكل نظام في تلك المنطقة، يرون أحصنتهم وماشيتهم في المكان الذي يريدونه، ويأخذون حيواناتنا بدون تردد، ويقومون بحرق منازلنا، ولا تظهر على هؤلاء أية آثار لسلطة الحكومة. في عام 1869م وبعد التدقيق في الشكاوى الأرمنية قام والي أرضروم إسماعيل باشا بتهجير ما يقارب (100) زعيم، حيث أمر الخليفة بتهجير أسر وأطفال هؤلاء الزعماء أيضاً، وعندما عُزل الوالي من منصبه لم يتم تطبيق أوامر الخليفة، ورجع الزعماء المهجرين إلى مناطقهم القديمة، وأظهروا كل استيائهم للأرمن، وفي عام 1875م قام أحمد مختار باشا بحبس زعماء كرّد موش في ولاية أرضروم، وبعد أن عُزل أحمد باشا أُفرج عنهم، وكما حدث في 1854-1856م، قام الكرّد في الأعوام 1877-1878م أثناء الحرب العثمانية، وبحجة تقوية ومساعدة الجيش العثماني، قاموا بحرق وتدمير كل مكان دخلوا إليه، وقتلوا سكانه، وعلى الرغم من أفعال الشيخ جلال الدين، الذي قام بتدمير البيوت الأرمنية وحرقتها، وأخذ النساء والفتيات إلى الجبال، لكنه لم يعاقب على هذه الأعمال⁽⁹¹⁾، وإن المهجرين القادمين من جلدز وقارص، الذين هم من الأتراك والكرّد والشركس، كانوا بلاءً جديداً لولايتنا، وكان سيتم تسكينهم في مناطق بانيس، وكوميش، والاشكيرد، وترجان، وهي مناطق يسكنها الأرمن، وفي الحرب الأخيرة قام الجيش والشركس بالتزود بجميع احتياجاته وبالقوة، من القرى الأرمنية وقاموا بالعديد من المظالم

تحت إمرة قائدهم الذي كان يغض الطرف عن كل تلك الأعمال...»(12).

وبين الأرمن وجهة نظرهم بخصوص الإصلاحات في ارضروم على النحو الآتي:

أ- إن ولاية ارضروم مكونة من أربعة ألوية: اللواء المركزي، ولواء ارزنجان، ولواء بايزيد، ولواء بايبورت.

ب- يجب أن يأخذ رأي البطريرك أو القس في حالة عزل الوالي.

ج- يجب أخذ رأي البطريرك عند تعيين المتصرفين.

د- يجب أن يكون متصرفي بايزيد، و ارزنجان، من الأرمن.

ه- يجب تعيين قائم مقام في كل من الأفضية التالية، على أن يكونوا من الأرمن: (بانيس، خنيس، كيغي، ترجان)، في مركز لواء ارضروم، (كيماه، قورجاي، قوزوجان، اوفاجيك، وملازكرت)، في لواء ارزنجان، (ديادين، قركليس، الاشكرد)، في لواء بايزيد، (اسبير، كوئيس كوئيم، كلكيت، سيران)، من لواء بايبورت.

156

و- وبعد أن يصادق الوالي على ما مرّ يجب تعيين هؤلاء القائم مقامين في مجالس إدارة الولاية، ويجب أن يتكون مجلس إدارة الولاية من ثلاثة أعضاء أترك مسلمين، وثلاثة أعضاء من الأرمن. (لا يوجد عضو كردي!) (12).

ز- مجلس اللواء يجب أن يتكون من عضوين أترك مسلمين، وعضوين من الأرمن. (لا يوجد عضو كردي فيه!).

ح- وأن أعضاء مجلس الولاية العام، الذين سيرشحهم الشعب يجب أن يكون نصفهم من الأترك المسلمين، والنصف الآخر من الأرمن. (لا يوجد عضو كردي!).

ط- ويجب أن تتكون محكمة استئناف الولاية المرتبطة بمعاون الوالي من: رئيس مسلم، وستة أعضاء ثلاثة منهم أترك مسلمين، وثلاثة أعضاء أرمن. (هنا أيضا لا يوجد عضو كردي!).

ي- يجب أن تتكون محكمة البداية في الولاية من: رئيس أرمني، وستة أعضاء، ثلاثة أترك مسلمين، وثلاثة من أرمن (لا يوجد عضو كردي!)، ويجب أن تحوي كل الألوية على محكمة بداية، على أن تشكل كما هو مذكور فيما مرّ.

ك- يجب أن تكون المحاكم الأولية للأفضية متكونة من: أربعة أعضاء، اثنان من الأترك، واثنان من الأرمن، وإذا كان قائم مقام القضاء أرمنياً فإن رئيس المحكمة يكون تركياً وبالعكس.

ل- وستكون في الولايات محاكم أو محكمة تجارية مرتبطة بمعاون الوالي، ويجب أن يعين رئيسها حكومة الباب العالي، وسيكون عدد أعضائها أربعة، اثنان منهم أترك، واثنان منهم من الأرمن.

م- سيتم تشكيل فرقة من الجيش (الجندرمة) في الولاية من الأشخاص الموثوق بهم، لتأمين

الأمن والأمان. نصف هذه الفرقة سيكونون من الأتراك المسلمين، والنصف الآخر من الأرمن، ويجب أن لا يكون ضمن صفوف هذه الفرقة أشخاصاً أو أفراداً من الكُرد والشركس البرابرة، ويجب أن لا تضم هذه الفرقة أو التشكيلات الأفراد المنتسبين في الشرطة أو الجيش في هذا الوقت (1879م)، ولحين إكمال تدريب ضباط الجيش يجب أن يكون الضباط في هذه التشكيلات من الذين رتبهم هي: عقيد، ورائد، ونقيب من الأجنب، أما الضباط الأصغر رتبة فيكون نصفهم من المسلمين الأتراك، والنصف الآخر من الأرمن.

ن- يجب أن يكون الموظفون في الدوائر الحكومية...، نصفهم من المسلمين الأتراك والنصف الآخر من الأرمن.

س- يجب نزع السلاح من الكُرد والشركس، ويجب منع حمل السلاح بدون ترخيص، والتجوال في المدن والقرى بشكل مسلح، وان كانت هناك صعوبة في تطبيق هذه الفقرة فيجب السماح للأرمن بحمل السلاح، ويجب كسر الزعامة الكُردية وبشكل مطلق، وفي المناطق التي يسهل تطبيق سلطة الحكومة فيها يجب أن يترك الكُرد بكسب حياتهم بالزراعة والحصاد حالهم كحال الأرمن، وفي بعض القرى يوجد زعماء وسادة أو ملك في كل قرية، يحكمها كما يشاء بظلم وجور، حيث إن على الدولة نزع هؤلاء الأشخاص من أماكنهم، ويجب إبعاد الأشخاص الذين يقومون بالظلم والأعمال السيئة في المدينة بشكل رسمي وغير رسمي، وتهجيرهم من ولايتنا إلى مناطق أخرى، وعدم السماح لهم بالرجوع وبشكل كلي، ويجب إسكان الكُرد، والشركس، والتركماني، المهجرين من قارص وجلدر في مناطق بعيدة، وليس في المناطق أو القرى والأفضية التي يسكنها الأرمن⁽²²⁾.

لم يكن القنصل البريطاني في كُردستان هنري تروتر (H. Trotter)، وكذلك السلطات العثمانية موافقين على المقترحات الأرمنية للجنة أرضروم، ففي رسالة من تروتر إلى لايارد بتاريخ 29/7/1879م، ذكر فيها: "...لقد أكد يوسف باشا أنّ عدد الممثلين المسيحيين والمسلمين في اللجنة [البرلمان المحلي] سوف يكون بموجب نسبة مئوية، تتناسب مع العدد الكلي للمسلمين، بمن فيهم الأتراك والكُرد، والعدد الكلي للمسيحيين، ومن جهته أكد سركيس أفندي، أنّ عدداً كبيراً من الكُرد، لا يدفعون الضرائب للدولة، كما أنهم لا يساهمون في تعزيز الجند، وإن قسماً منهم ليس لديهم حق في التمثيل، ويجب استبعاد البدو الكُرد المتمردين أيضاً مثل سكان درسيم من الحسابات، وأنا شخصياً [يقول تروتر] أرى الموضوع كما يأتي: إذا نُفِّذت التعليمات الأصلية، وشكَّلت اللجنة المحلية فإن ذلك سوف يكون بمثابة برلمان محلي... وإذا ما نظرنا إليه باعتباره برلماناً صغيراً فإن الكُرد ومن دون شك سوف يطالبون بحصصهم في التمثيل... وليس من العدالة أيضاً أن يكون هناك برلمان من الأتراك، يمكن تمييزه عن برلمان من الكُرد، وفي الحقيقة فإن مثل هذا التمثيل لن يكون واقعياً..."⁽³²⁾، وكتب تروتر في مذكرته إلى سالسبيرري الموقعة بتاريخ 8/8/1879م قائلاً: «سوف يطلع سيادتكم على أن المبدأ الأساسي في المشروع الأرمني أن الأرمن في هذه الولاية سوف

يتبوؤون على الأقل نصف المناصب القضائية والرسمية، وإن طلبهم هذا يستند إلى أن الكرّد الرحل لا يحق لهم التمثيل لأي حال من الأحوال، وقد أرسلت في برقيتي السابقة السجل الرسمي للسكان من الذكور وكما يأتي: المسلمون (197768)- غير المسلمين (55043)، ويدعي الأرمن بأن هنالك: المسيحيون (195500)، والأتراك والشركس وغيرهم (185000)، أما الكرّد الرحل وغير الرحل (112500)، واليزيدية (3000) تتضمن هذه الأرقام الذكور والإناث على حد سواء»، ثم يضيف: «لقد عقدت لجنة الإصلاح عدة جلسات، وقدم المسلمون مشروعهم للإصلاح بصورة مكتوبة، وفي الاجتماعات التالية جرت مناقشات مهمة، فإن الأرمن تحت بعض الذرائع حاولوا الابتعاد عن الاجتماعات ورفضوا مشروع المسلمين وعددهم ولم يشاركوا في الاجتماعات المقبلة... الأرمن وضعوا أنفسهم في الطريق الخطأ...»⁽⁴²⁾.

من جانبه اعترض سر كيس على نسبة المسلمين في المجلس المحلي، والذي دون شك كان سيمثل فيه الكرّد، وطلب إبعاد الكرّد جميعهم مدعياً: «أن الكرّد لم يدفعوا أي ضريبة للدولة، كما فشلوا في أن يشاركوا في تجهيز الجنود، ولذا فإن مثل هؤلاء الناس ليس لهم الحق في التمثيل»، ولكن يوسف باشا اعترض بدوره على رؤية سر كيس للمسألة، وبعد استفحال الصراع بينهما تم طلب رأي الباب العالي حول هذا الأمر- أي أحقية الكرّد من عدمه في التمثيل في المجلس المحلي والمشاركة في إدارة الولاية- فأصدر الباب العالي رأيه وأمره باعتماد رأي يوسف باشا في هذه المسألة، وضرورة إشراك الكرّد في المجلس المحلي وفي الإدارة⁽⁵²⁾.

لم تستطع لجنة ارضروم من إنجاز أي تقدم بخصوص الإصلاحات في الولاية، نتيجة التعتن الأرمني ومطالبتهم بالسيطرة على أغلب مرافق الإدارة فيها، وإذا ما احتسبت عدد نفوس الأرمن بشكل دقيق فإنهم كانوا وبنصاف سيكونون من الأقليات في المنطقة-سيأتي الحديث عن بعض الإحصائيات لاحقاً، وكذلك البُطيء التركي، فلا تشير الوثائق البريطانية والمصادر القريبة من الحدث عن أي تطور في المنطقة ككل، ولإلقاء نظرة سريعة على برنامج الإصلاح الأرمني يتبين أن الأرمن حاولوا الظفر بكل أراضي ولايتي ارضروم ووان، وإبعاد الكرّد عن جميع مرافق الحياة والإدارة فيها، ولكن لكثرة الكثافة السكانية الكرّدية في تلك المناطق، وكذلك لعدم موافقة البريطانيين والباب العالي على اقتراحاتهم تلك فشل المشروع الأرمني هذا.

ثالثاً: لجنة ديار بكر:

اختلف عمل لجنة الإصلاح التي أرسلت إلى ديار بكر، والتي كانت برئاسة كل من عابدين باشا، والأرمني ماناس أفندي، عن عمل لجنة ارضروم، فقد اتفق كل من عابدين باشا وماناس أفندي على تفرغ المنطقة من الكرّد، وإبعاد جميع زعمانهم، حتى الذين يشتبه بأنهم قاموا بعمليات ضد الأرمن، وجاء في أول تقرير من تروتر إلى سالسبيرري عن أعمال لجنة ديار بكر بتاريخ 8/8/1879م أنه: «يجد أن عمل اللجنة في ارضروم يختلف عن عمل اللجنة في ديار بكر، حيث إن لجنة ديار بكر بدأت بالعمل منذ عدة أسابيع، وقد علمت بأنه في ليلة الخامس من هذا الشهر [أي شهر

أب [1879] تم إبعاد (23) شيخاً من شيوخ الكُرد من ولاية ديار بكر، وتم نفيهم إلى ألبانيا، وان على عوائلهم أن يتبعوهم، ومن بين هؤلاء الشيوخ هنالك أسماء لعدة أشخاص معروفين لسيداتكم مثل: حميد آغا في سيرت، وسلطان تيلوا في كارزان، وعثمان تيمور في مديات وآخرين، وقد علمت أيضاً بأن شيوخاً آخرين سوف يتبعونهم وهذا يؤكد إخلاص عابدين بيك»⁽⁶²⁾.

تولت لجنة ديار بكر إلقاء القبض على الزعماء والشيوخ الكُرد في أنحاء الولاية، ونفيهم حتى بدون محاكمة، بمجرد أن يقدم أحد من الأرمن شكوى ضده، وفي بعض الأحيان كانت الحادثة لا تتعدى أن تكون مشكلة بسيطة جداً، ففي برقية متصلة بهذا الشأن من تروتر إلى سالسبيرري بتاريخ 15/8/1879م، ذكر فيها أنه استلم برقية من نائبه في ديار بكر (بوياجيان-Boyajian) يعود تاريخها إلى 14 آب، قال فيها بوياجيان أنه تم نفي (23) من الشيوخ الكُرد المشهورين من المنطقة، وهذا يجعل عدد الشيوخ الذين نُفوا من ولاية ديار بكر (43) زعيماً حتى الآن، ثم أضاف تروتر: «ومن الطبيعي فإن عملية إبعاد الشيوخ من ولاية ديار بكر سوف تؤدي إلى وجود مشاعر الاحتقان لدى شيوخ وإن ولاية الموصل، والتي من الممكن أن تؤدي إلى تمرد، لأنهم لا يريدون أن يلقوا مصيراً مرعباً، فإن التمرد العام في كردستان في الوقت الحاضر ربما يسبب انفجار الوضع في تركيا، وأشار بوياجيان [يقول تروتر] بأنه سينظر في أمر احتمال مصادرة عقارات أولئك الذين تم إبعادهم»؛ ثم يكمل تروتر حديثه لسالسبيرري حول هذه المسألة بالقول: «وعلى الرغم من أن الذين أُبعدوا لا يستحقون إلا التعاطف القليل، ولكن يجب أن نضع في بالنا بأن سنوات الاضطهاد وسوء الحكم الذي أدى إلى سقوطهم كان بسبب الفساد، وعدم الكفاءة بالنسبة للضباط العثمانيين، واعتقد بأن الباب العالي سوف يفكر بجدية بخصوص هذا الموضوع، وقبل اتخاذ أية إجراءات بخصوص الإبعاد والمصادرة»⁽⁷²⁾.

المهم في الأمر أن عدد زعماء الكُرد المقبوض عليهم وصل إلى (131) زعيماً كُردياً، وقد قبضت عليهم لجنة ديار بكر بهدف نفيهم إلى حلب؛ ثم ترحيلهم إلى ألبانيا مع أسرهم، ومصادرة أملاكهم وعقاراتهم، وقد تم إبعاد هؤلاء الزعماء جميعاً إلى حلب لحين صدور الأوامر بترحيلهم إلى ألبانيا⁽⁸²⁾.

أثار هذا العمل استياء و غضب الكُرد في ديار بكر، بل وفي المنطقة عموماً، لأنهم قد أدينوا بدون محاكمة، وقد أبدى يوسف باشا المفوض السلطاني العام إلى أرضروم ووان، امتعاضه من هذا الإجراء الصادر بحق الزعماء الكُرد من جانب لجنة ديار بكر، وقد ذكر يوسف باشا أنه إذا ما أُطلق سراح هؤلاء الزعماء الكُرد بعد مدة قصيرة، ورجعوا إلى أماكنهم فأنهم سيقومون بلا شك بالانتقام من هؤلاء الذين قدموا شكواى ضدهم، وسيفرضون على المسيحيين المبالغ التي لم يسددها عندما كانوا في المنفى، وقد اعترضت على هذا الحكم أيضاً البعثة التبشيرية الأمريكية في خربوط، التي رأت بأن مثل هذا الأمر يتطلب نفي أكثر من مئة زعيم قبيلة كُردية مع عوائلهم إلى خارج ديار بكر، مما سيؤثر بلا شك على الأوضاع في المنطقة، كما أن قرار هذه اللجنة لم يفرق بين الزعماء الكُرد من الذين كانوا قد صنّفوا فعلاً على أنهم من أشقياء المنطقة، وبين الزعماء الكُرد الآخرين من الذين لم يتسببوا بهذه المشاكل، ومع ذلك عُوملوا معاملة واحدة غير عادلة ولا منصفة لأن هذه اللجنة

لم تقم بالتفريق بينهم⁽⁹²⁾، وبين تروتر في رسائله اللاحقة أن الأرمن في أضرورم وفي بعض المدن الأخرى يثيرون روحاً من الاستقلال يثير دهشة الذين كانوا يعرفونهم قبل ذلك، ويبدو أنهم غيروا طبيعتهم منذ الحرب الأخيرة⁽⁹³⁾، وإن هذه الروح الأرمنية وعمل اللجان في ديار بكر والمدن الكرديّة الأخرى كلها دفعت الكرد أيضاً بتحدي السلطة وعمل تلك اللجان، وعلى حد قول كلايتون نائب القنصل البريطاني في وان في 16/8/1879، بان الكرد في بتليس يقولون للأرمن اذهبوا واشتكوا للأوربيين الذين سوف يأتون لإنقاذكم⁽¹³⁾.

وأراد عابدين باشا الحصول على مرسوم (فرمان سلطاني) آخر خاص، بحيث يستطيع وبصورة مشابهة أن يفي شيوخ عشائر خربوط أيضاً، إلا أن هذا الأذن لم يعط له في هذه المرة بل لقد أثبه رسمياً على حماسته الزائدة عن اللزوم السلطان عبد الحميد نفسه. أراد ماناس أفندي تطبيق الأمر نفسه في مديات ونصيبين بخصوص الزعماء الكرد، إلا أن والي خربوط (نافي أفندي) وقف ضد إجراءاته، وقام بإطلاق سراح (28) من الزعماء الكرد في سجن خربوط، حيث كان عابدين بك قد سجنهم في وقت سابق، وقد اعترض ماناس أفندي على هذا الأمر، واعترض لدى الباب العالي بخصوص أفعال نافى أفندي، إلا أن الباب العالي أيد أعماله، وقام باستدعاء ماناس أفندي إلى استانبول، وكانت معارضة نافى أفندي أول معارضة فعلية لقرارات لجنة المفوضين الإمبراطورية، تم بعدها معارضة أعمالهم في مناطق أخرى، وبناءً على هذه المستجدات أرسل السلطان عبد الحميد بمذكرة إلى المسؤولين في شمال كردستان يهاجم فيها عابدين أفندي ويطلب قراراته، وذكر فيها أنه واقع تحت تأثير البريطانيين والأرمن، مضيفاً أن إجراءاته تلك سببت ضرراً كبيراً لعدد من أعيان المسلمين وأسرهم في ديار بكر⁽²³⁾.

بعد زيادة الضغوط الأرمنية على السياسة البريطانيين، واستمرارهم في رفع الشكاوى إلى قنصلها في كردستان ذاكرين أن السلطات العثمانية ليست جادة في تطبيقها، ضغط لايارد كثيراً على السلطان عبد الحميد الثاني بهدف تعيين الجنرال البريطاني (بيكر باشا-Baker Pasha) لكي يقوم بالإشراف على عملية الإصلاحات الأرمنية في كردستان، وتشكيل قوة جندرمة يعتمد عليها في حفظ الأمن، وافق الباب العالي على هذا التعيين في 30/7/1879، ولكن لم يتم منح بيكر باشا أي سلطات تنفيذية، وإنما أعطيت له فقط سلطات استشارية لتقييم الوضع في كردستان ومدى تطور عملية الإصلاح فيها⁽³³⁾، وشكّلت لجنة برئاسة بيكر باشا واسكندر بك، وكان يدخل في عداد حاشية بيكر باشا أيضاً سعيد باشا (متصرف طرابلس سابقاً)، سليمان باشا (نقيب من الدرجة الأولى)، العقيد شاكر بك الخادم في الجيش الفرنسي، العقيد طاهر بك (خدم ست سنوات في قوات الشرطة في الهند، وستنتن في الصين)، والنقيب مافروكورداتوس، الملازم يوسف بك، الإنكليزي شيفر والسكرتير غ. بيرغيب⁽⁴³⁾.

وصلت لجنة بيكر باشا إلى ديار بكر في 19/1/1880م، والتقت هناك بقنصل كردستان الرائد هنري تروتر، وكذلك عابدين باشا المفوض الإمبراطوري في لجنة إصلاح ديار بكر سابقاً، وفي هذا اللقاء أكد بيكر باشا لعابدين أنه يدعم قراراته بشأن الزعماء الكرد، ولكنه بيّن أن هناك بعض الأبرياء بينهم⁽⁵³⁾.

أرسل بيكر باشا أول تقرير له من ديار بكر إلى السفير لايارد في 1/2/1880م، كتب فيه انطباعاته عن الأوضاع في كردستان، وكيفية سير الإصلاحات فيها، قال بيكر باشا في بداية تقريره: «من خلال المناقشات التي أجريتها مع العديد من القادة الأرمن فأبني متأكد أن لديهم أفكاراً طموحة للمستقبل، والتي لا تعتبر غير عملية فقط، وإنما تعد أيضاً خطيرة على مصالحهم، فإنه من الضروري معرفة هذا البلد، وذلك من أجل معرفة جدوى أي مشروع للاستقلال الأرمني وبعثيته، فالأرمن يشكلون أقلية، حيث إن عددهم لا يزيد عن ثلث إلى خمس السكان، وإن أي استقلال لهم سوف يضعهم تحت رحمة الكُرد، الذين يشكلون الأغلبية الساحقة من السكان... وتذهب كل التحقيقات التي قمت بها إلى إثبات أن السكان المسلمين على الرغم من الحالة الإدارية في هذه المحافظات سيئة جداً يعانون أكثر من المسيحيين... ويبدو لي أن النظام الذي تتبَّعه الحكومة، وخاصة جباية الضرائب أدى إلى مزيد من الدمار والاضطراب؛ ولذلك فإنه من العيب تماماً الحديث عن أية إصلاحات طالما استمرت هذه الممارسات»⁽⁶³⁾.

ثم يضيف بيكر باشا بأنه يعد النقاط التالية، من أهم الملاحظات السلبية التي لاحظها،

وهي:

- 1- الفساد من جانب الموظفين الحكوميين، ولا يشكل هذا الفساد عقبة أمام عملهم المستقبلي وترفيعهم.
- 2- فقدان العوائد، واضطهاد السكان، خاصة عن طريق جمع الضرائب.
- 3- إهمال واضح للطرق، والمواصلات، والأشغال العامة، التي يحتاجونها.
- 4- الغياب التام لأية محاولة لتحسين التعليم العام.
- 5- الحاجة إلى تنظيم فعال للجنדרمة، وهذا بدوره أدى إلى غياب الأمن العام.
- 6- هنالك إرباك كبير ناتج عن عدم وجود إحصاء دقيق ومسح حكومي.
- 7- المركزية المطلقة للسلطة الإدارية في القسطنطينية⁽⁷³⁾.

ثم يتحدث عن نفي لجنة عابدين باشا في ديار بكر لزعماء الكُرد إلى حلب بالقول: «قد وجدت أن قضاياهم تختلف مادياً، حيث إن هنالك من بينهم رجال يجب إعدامهم، في حين أن هنالك آخرين أبرياء، ولكن الأثر العام لعمليات الإبعاد على العموم كان ممتازاً»⁽⁸³⁾.

مكثت لجنة بيكر باشا ثلاثة أسابيع في ديار بكر، ثم توجهت إلى بغداد عن طريق الموصل، لإمداد أعضاء اللجنة بالأموال لمصاريف الطريق، وبشهادة نائب القنصل الروسي (ياكيمنسكي- Yakimanski) في ديار بكر، فإن غالبية أعضاء هذه اللجنة لم يكن في نيتهم تحسين الوضع في هذه المنطقة على الإطلاق، ولكن كانت لهم وبارشادات من الإنكليز أهداف استراتيجية كبيرة⁽⁹³⁾.

كان الشك يساور تروتر من أن الباب العالي لن يرسل المنفيين إلى ألبانيا، بل إنه يعمل من أجل إرجاع هؤلاء إلى مناطقهم، لذلك طلب تروتر والبطريك الأرمني نرسييس من لايارد أن

يستخدم نفوذه لمنع مثل هذا العمل، فقد فكروا بأن أوضاع المسيحيين في ديار بكر ستتهور بشكل خطير، إذا ما أرجع الباب العالي المنفيين الكُرد إلى مناطقهم السابقة، ولكن رغم ذلك قرر الباب العالي في أيلول 1879 إلغاء سياسة النفي والإبعاد بحق الزعماء الكُرد وإرجاعهم إلى كُردستان، وفعلاً رجع هؤلاء الزعماء الكُرد من حلب في صيف 1880 إلى قراهم وأماكنهم السابقة⁽¹⁴⁾.

ولم تكن البرامج الأرمنية الأخرى للإصلاح، التي قدمت في المدن والمناطق الأخرى في شمال كُردستان مختلفة عن برنامج الأرمن الذي قدم إلى لجنة الإصلاح في أرضروم، فقد قدم الأرمن في سيواس وفي موش برنامجهم للإصلاح في أيار 1880، والملاحظة المشتركة بين جميع مشاريع الأرمن للإصلاح كانت تتركز وتتلخص في إبعاد الكُرد عن الإدارة في تلك المناطق، ومحاولة نفيهم منها، وعدّهم من المهاجرين حالهم حال الشركس⁽¹⁴⁾.

يظهر جلياً مما سبق أن المشكلة في كُردستان لم تكن تتعلق بالكُرد وهجماتهم المزعومة على الأرمن، فقد تناول بيكر باشا سبع ملاحظات رآها السبب في تردي الأوضاع في كُردستان، لا تتعلق أيّ من هذه الملاحظات السلبية بالكُرد، وإنما جميعها متعلقة بطبيعة الإدارة، وهنا يجب ملاحظة أمر غاية في الأهمية وهو: أن الأرمن قد خلقوا انطباعاً عند البريطانيين في بادئ الأمر بأن الكُرد هم قلة في المنطقة، وأن حالهم مثل حال الشركس، واللاز، والألبان، ليسوا من سكان المنطقة الأصليين، ولكن بعد توغل البريطانيين شيئاً فشيئاً في كُردستان رأوا وتوصلوا إلى خلاف ما نقل إليهم؛ فوجدوا أولاً: إن الغالبية العظمى من السكان هم من الكُرد، وثانياً: أن الكُرد من سكان هذه المنطقة الأصليين، وإن كانت الصفة الاجتماعية لديهم هي العشائر الرحالة، إلا أنهم يعدون تلك الأراضي ملكاً لهم ولأجدادهم منذ مئات السنين.

ويبدو أن هذه اللجان عملت جاهدة في محاربة كل ما هو كُردي في المنطقة، حتى كانوا ضد الموظفين الكُرد الذين عينتهم الحكومة العثمانية، في سلك الإدارة في شمال كُردستان، ففي ذلك الوقت أيضاً عزل أحمد جميل باشا⁽²⁴⁾ تحت ضغط القنصليات الأوروبية هناك، من متصرفية سيرت نتيجة للشكاوى الأرمنية ضده⁽³⁴⁾.

إن ووقوف الإدارة العثمانية ضد إجراءات لجان الإصلاح في شمال كُردستان لم يكن سببه أن هذه الإدارة كانت تفضل الكُرد على الأرمن، أو من باب حماية أعيان المسلمين كما ورد في مذكرة السلطان عبد الحميد الثاني إطلافاً، وإنما يعود السبب في ذلك إلى أن هذه اللجان كانت قد أزعجت كثيراً ولاة الأقاليم الأتراك في شمال كُردستان بأن حُدّت من صلاحياتهم، وكانت دائماً تقوم بتفتيش سجلات الضرائب العائدة للولاية، وهذا ما أدى إلى نفرة الإدارة العثمانية منها، وأدى هذا الأمر إلى أن تتوحد مصالح كل من الإقطاعيين الكُرد مع هؤلاء المسؤولين الأتراك، وهذا ما حدث لأول مرة في التاريخ الكُردي الحديث، ربما وجد في أماكن عديدة وفي أزمان تاريخية مختلفة بعض الأغوات الكُرد يتحالفون مع الأتراك، بوجه الكُرد أنفسهم، كما حدث عندما اجتاحت الجيوش العثمانية كُردستان، في النصف الأول من القرن التاسع عشر، ولكن بهذه الصورة لم يشهد له التاريخ في المنطقة مثيلاً، والمفارقة هنا أن الأرمن كانوا السبب الأول والرئيسي في هذا التقارب الكُردي-

التركي، فمن جهة لم يكن بوسع السلطان عبد الحميد أن يعفو عن الأرمن، بسبب أنهم حاربوا مع القوات الروسية عند اكتساحها شمال كردستان في أواخر عام 1877م، وكذلك مطالبتهم بالحكم الذاتي في مؤتمر سان ستيفانو وبرلين، ومن جهة أخرى حاولت هذه اللجان التي كان العنصر الأرمني أحد أركانها تفرغ المنطقة من سكانها الكرد، ومحاولة إبعادهم إلى خارج كردستان، لأهداف معينة منها زيادة النسبة السكانية للأرمن في شمال كردستان، وتهيئة أرضية مناسبة لإقامة دولة أرمنية عليها، هذا الأمر جعل الكرد والأتراك يشعرون معاً لأول مرة بأن عدوهم الأول في المنطقة هم الأرمن، ولذلك نجد أن كل ما ينسب إلى الإقطاعيين الكرد من جرائم وأعمال سرقة ضد الأرمن تعود إلى عقد الثمانينات وما بعدها، وإذا جاز لنا القول: إن الكرد إذا ما قاموا بقتل أو سرقة أرمني قبل هذه المدة فإنه كان غنياً أو لسبب آخر لا يمكن إخراجه عن السبب المادي، وليس لواقع ديني وقومي كونه أرمنياً، أما بعد الحرب فإن العديد من الأرمن قتلوا أو سلبوا فقط لأنهم أرمن، وكان غالباً ما يتم هذا الأمر بإيعاز تركي.

رابعاً-الموقف الدولي وفشل الإصلاحات:

| 163

إن الدولة الوحيدة، التي أصرت على إجراء الإصلاحات الأرمنية كانت بريطانيا، ولذا لم تكن الدولة العثمانية والدول الموقعة على معاهدة برلين رغبة في إجراء هذه الإصلاحات، وكان لكل منها أسبابها الخاصة، ورغم تقديم سفراء الدول الستة (ألمانيا، وبريطانيا، وفرنسا، وإيطاليا، وروسيا، والنمسا-هنكاري)، تحت ضغط الحكومة البريطانية مذكرة احتجاج شديدة اللهجة إلى الدولة العثمانية في 7/11/1880، مطالبين فيها بالإسراع في تطبيق الإصلاحات، فإنه لم يتم إنجاز أي من الإصلاحات في المنطقة، بل إن الوضع صار من سيء إلى أسوأ⁽⁴⁴⁾، ورغم ذلك فإنه بحلول عام 1881 كانت الإصلاحات التي نصت عليها المادة الواحدة والستون من معاهدة برلين قد توقفت بصورة فعلية كلياً، وتركت الساحة للدولة العثمانية، لتفرض على المنطقة من جديد إرادتها وقراراتها، دون الخوف من العامل الخارجي⁽⁵⁴⁾.

فقد وقعت منذ عام 1880م أحداث عالمية حولت أنظار أوروبا إلى اتجاهات ومناطق أخرى من العالم، فالنشاطات السلافية في النمسا والمجر، واحتمال قيام تحالف فرنسي-روسي، قد أسفر عن اتفاق ألمانيا والنمسا مع الدولة العثمانية واستعدادهم لمساعدتها⁽⁶⁴⁾، وقد عبر مستشار ألمانيا بسمارك نفسه في 28/1/1881 لبريطانيا بأنه من الأفضل تأجيل الضغط على الباب العالي، بخصوص الإصلاحات الأرمنية⁽⁷⁴⁾، كما أن روسيا منذ حكم قيصرها إسكندر الثالث (1896-1881م)، قد عدلت عن سياسة حمايتها شعوب دول البلقان المسيحية، التي استقلت آنذاك عن الدولة العثمانية، وحماية كافة الشعوب المسيحية العثمانية، زد على ما مرَّ أن التوسع الاستعماري في أفريقيا وجنوب شرق آسيا والصين قد أشغل الدول الكبرى وحولت نظرها عن متابعة المسألة الأرمنية⁽⁸⁴⁾، في حين رأت فرنسا وإيطاليا أن المسألة ذات أهمية خاصة لبريطانيا فقط، وبقيت روسيا معادية لفكرة الإصلاح، لا لأنها لا تستسيغ فكرة تجديد حيوية تركيا فحسب، بل لأنها تخشى كذلك أن يؤدي

المشروع، الذي رعاه البريطانيون إلى زيادة خطيرة في نفوذهم في تلك المنطقة الحساسة، التي تتاخم أقاليمها القوقازية⁽⁹⁴⁾.

وفي تقرير أعده الضابط البريطاني (سي. أف. دكسون جونسن-C. F. Dixon) لبحث المسألة الأرمنية بعد حرب البلقان عامي (1912-1913)، والذي حمل عنوان (المسألة الأرمنية: معناها لبريطانيا العظمى)، يشير إلى أن روسيا كانت السبب الرئيسي في افتعال وتطور المسألة الأرمنية، لأنها لم تحبذ منذ البداية إجراء الإصلاحات في شمال كردستان، فالكل يعلم حسب صاحب التقرير أن بريطانيا والدولة العثمانية وألمانيا قد دعموا الإصلاحات الأرمنية، إلا أن روسيا وقفت ضد هذه الإصلاحات، وقامت بتشجيع هجرة الأرمن إلى ادنة وطرابزون، وذلك من أجل خلق أرضية مناسبة، للسيطرة على موانئ البحر الأسود والمتوسط⁽⁹⁵⁾.

ويتابع صاحب التقرير في بيان أسباب الاعتراض الروسي على الإصلاحات الأرمنية بالقول: إن هناك أسباباً عدة وراء ذلك، من أهمها:

- 1- عندما يستقر الموظفون البريطانيون على طول حدود كردستان فإن تسهيلات السرقة بالسلاح، وكذلك إرسال الوكلاء أو العملاء المحرضين لإثارة الاضطرابات ستتقلص.
- 2- سيكون البلد على اتصال أقرب مع الصحافة الأوربية، كما أن البريطانيين المتواجدين في الميدان سوف يبعثون بتقارير يُدَوّنون فيها الحقائق الصحيحة من دون خوف.
- 3- في ظل حكومة جديدة سنتعم المحافظات برخاء كثير، كما أن الدولة العثمانية نفسها ستكون بوضع عسكري ومالي أقوى.
- 4- سوف لا تكون هنالك أية ذريعة لأي تدخل أجنبي⁽¹⁵⁾.

ويتابع ديكسون أن روسيا حتى بعد موافقة الدولة العثمانية على الإصلاحات الأرمنية أملت بتمرد كُردي على الإصلاحات، مما يعطي ذريعة لغزو مباشر، وهنا يؤكد صاحب التقرير على أن الروس هم الذين دفعوا الأرمن إلى سلوك هذه السياسة، ويضيف بأن الأرمني الحقيقي يهتم كثيراً بالجانب السلمي، لجمع الثروات سواء أكان مزارعاً بسيطاً، أم صاحب دكان، أم تاجراً، أم مرابياً، أفضل بالنسبة له من التدخل بالأمر السياسية، وعلى الرغم من الأخطاء المعترف بها لعرقه فإنه مزارع جيد، ورجل أعمال ناجح، وصناعي، كما انه ملتزم بعقيدته ويتميز أيضاً بقدرة على التكيف مع الظروف، وبخصوص علاقة الكُرد بالأرمن، يذكر دكسون أنه حتى عام 1878-1877م لم تكن العلاقات بين الأرمن وجيرانهم الكُرد غير ودية، فإن هجمات الكُرد لم تكن سياسية ولا طائفية، حيث كان المسلمون والمسيحيون يعانون من ذلك بصورة متساوية، وحتى اغتيال القيصر الروسي إسكندر الثاني عام 1881م، كانت هنالك دعاية نشيطة يبيّنها ويشجع عليها القناصل الروس، حيث إن هؤلاء الوكلاء أسسوا المدارس، وشجعوا اللغة الأرمنية وحاولوا زرع اعتقاد حول المملكة الأرمنية المستقبلية تحت حماية روسية، ويقول كاتب التقرير: إن هذه السياسة الروسية أدت فيما بعد إلى حدوث تباعد بين العنصرين الكُردي والأرمني⁽²⁵⁾.

أما المعارضة الشديدة التي أبدتها الدولة العثمانية تجاه هذه الإصلاحات المفروضة فإنها لم تكن بسبب رغبتها في إنقاذ الولايات الشرقية من المصير الذي آلت إليه أملاكها في البلقان فحسب، بل إن موقفها من الجزئيين-أي البلقان وشمال كردستان- من الأملاك كان يختلف إلى درجة كبيرة، فإنها إن سلمت بخسارة أملاكها في البلقان ذي الأغلبية المسيحية، عدت منطقة الأناضول ذي الأغلبية المسلمة جزءاً لا يتجزأ من ديار الإسلام، وهي تعد نفسها وصية قيمة عليها بلا نزاع، لذلك بدأ الأمر وكأن بريطانيا وحدها من بين جميع الموقعين على معاهدة برلين كانت تنزل الإصلاحات منزلة كبرى، وتعلق على تنفيذها أهمية قصوى، في إصرارها على أفراد مادة خاصة في اتفاق الحلف الدفاعي، الذي وقعته مع تركيا سراً في الرابع من حزيران 1878، أي قبل شهر واحد تقريباً من التوقيع على معاهدة برلين⁽³⁵⁾.

إن هذا الاتفاق يُعدّ مفتاحاً هاماً جداً، لتفهم موقف تركيا من الإصلاحات، فما يفهم من نص الاتفاق أن يتعهد السلطان العثماني بالقيام بالإصلاحات، ويتنازل للبريطانيين عن جزيرة قبرص، مقابل تعهدهم بالمقاومة بقوة السلاح بوجه أية محاولة روسية للاحتفاظ بباطوم واردةان وقارص، إذا ما حاولت هذه الدول أن تستولي على أراضي أخرى تعود للدولة العثمانية، زيادة على تلك الأقاليم، فمع موقف بريطانيا الصلب الحدي في مؤتمر برلين الذي أرغم روسيا على صرف النظر عن ضبط أرضروم وبايزيد ووادي الأشكرد، فضلاً عن المناطق السفلى من باطوم، لا نجدها تحاول منع روسيا من الاحتفاظ بباطوم واردةان وقارص! ولا حاجة إلى القول: إن خيبة السلطان هنا كانت كبيرة، فقد بدا واضحاً أن فشل بريطانيا في رفع يد روسيا عن هذه المناطق الثلاث المذكورة صراحة في الاتفاق زلزلت ثقته في مقدرة بريطانيا، أو ربما رغبتها في الحرص على تنفيذ تعهداتها المقطوعة، وليس ببعيد أن السلطان شعر- بسبب نكوص بريطانيا عن القيام بواجبها كما نص في المعاهدة- بأنه لم يعد بعدها ملزماً بتنفيذ الجزء الخاص به من الصفقة⁽⁴⁵⁾، هذا وكان بسمارك قد نصح السلطان عبد الحميد الثاني بعدم الإسراع في تنفيذ الإصلاحات الأرمنية حرصاً على هيئته⁽⁵⁵⁾، وهكذا يظهر أن الدولة العثمانية التي كانت ضد الإصلاحات من البداية، زادت معارضتها لها باطراد تردي علاقاتها ببريطانيا، ومعارضة الترك الشديدة للإصلاح، كانت إلى حد كبير مسؤولة عن موقفها المتساهل مع انتفاضة الشيخ عبدي الله-التي سبتم التطرق إليها لاحقاً⁽⁶⁵⁾.

ولذلك فإن الدولة الوحيدة التي كانت متحمسة لإجراء هذه الإصلاحات هي بريطانيا، لكن ما لبثت هي الأخرى أن تخلت عنها، فلم يكن سراً أن بسمارك مستشار ألمانيا، والذي رأس مؤتمر برلين، قد رفض طلب (جلادستون-Gladstone) رئيس وزراء بريطانيا إثارة مسألة عدم تنفيذ الإصلاحات الأرمنية دولياً من جديد، أوائل عام 1881، بل واقترح عليه تركها حتى لا تخلق مبدأ تستند إليه فرنسا في طلب إصلاحات مماثلة في إقليمي الالزاس واللورين الفرنسيين، اللذين استولت عليهما ألمانيا من فرنسا وضمتهما إثر حرب السبعين في عام 1870-1871م، واستجاب جلادستون وأمر سفيره في الدولة العثمانية اللورد (طوشن-Goschen) في 10 شباط 1881م، بعدم إثارة هذه المسألة، وسحب قناصل بريطانيا العسكريين من شمال كردستان، وذلك لأن بريطانيا كانت قد بدأت تسترضي كل من الدولة العثمانية وألمانيا، لكي لا تعارضا تدخلها في مصر الذي بدأ في عام

1881م، إثر قيام الثورة العُربية، وبقائها فيها بعد احتلالها في عام 1882م⁽⁷⁵⁾.

من جهة أخرى يظهر أن بريطانيا قد فقدت ثققتها بالأرمن في تلك الآونة، فقد تبين أن كل الإحصائيات والمعلومات التي حصل عليها البريطانيون منذ عقد مؤتمر برلين، وحتى ما بعد انتهاء انتفاضة الشيخ عبيد الله النهري في أواخر العام 1880 من الأرمن، كانت غير صحيحة في أغلب الأحيان، وان الهالة التي كونها الأرمن لأنفسهم في شمال كُردستان لا تستند إلى حقائق واقعية، فقد كان البريطانيون في بادئ الأمر جادين في تطبيق الإصلاحات الأرمنية في شمال كُردستان، إلا أنهم وقعوا في حيرة من أمرهم بخصوص إحصائيات السكان هناك، وكانت العقبة الأكبر التي اعترضتهم هي التناقض الكبير الذي وجدوه ما بين الإحصائيات التي قدمها لهم الأرمن أثناء مؤتمر برلين وبعد ذلك، وبين إحصائياتهم هم أنفسهم عن السكان بعد مجيئهم إلى كُردستان، ولو كان عدد نفوس الأرمن يعادل نصف عدد السكان أو أقل منها بقليل لأنشأ البريطانيون دولة أو كياناً لهم في شمال كُردستان، إلا أنهم اصطدموا بواقع أن الغالبية العظمى من السكان هم من الكُرد، وليسوا من الأرمن كما كانوا يتوقعون.

166

مر سابقاً أن تروتر كان قد ذكر في تاريخ 15/7/1879 أن هناك تناقضاً واضحاً بين الإحصائية التي كان قد قدمها تايلور، القنصل البريطاني السابق في أرضروم عام 1869، وبين إحصائية الوفد الأرمني التي قدمت إلى مؤتمر برلين⁽⁸⁵⁾، كما ذكر الجنرال بيكر باشا أن غالبية السكان في المنطقة هم من الكُرد⁽⁹⁵⁾، وها هو لا يبارد نفسه يعترف بهذا الأمر في رسالته المؤرخة بتاريخ نيسان 1880 إلى وزارة الخارجية البريطانية؛ إذ يقول فيها: «إن أي محاولة من جانب الأرمن لتحقيق الاستقلال أو الحكم الذاتي، في ظل الظروف الحالية، سوف تؤدي إلى عواقب وخيمة، وإلى كوارث للأرمن أنفسهم، ويجب أن لا ننسى أن الأرمن يشكلون أقلية، وأنهم في العديد من المناطق يشكلون أقلية جداً من السكان، ومن العبث والخطورة أن نبحث عن إنكار هذه الحقيقة مع إنكار الكُرد»⁽⁹⁶⁾، وفي رده على الإحصائيات التي تداولها الأرمن والأتراك في تلك المدة بين أنها بعيدة عن الحقيقة والواقع في كُردستان، إذ يقول تروتر في مذكرته إلى اللورد (دوفرين-Dufferin) وزير خارجية بريطانيا، بتاريخ 11/7/1881: «إن النتائج العامة التي توصلت إليها كانت في إقليم أرضروم ووان وبتليس، إن السكان المسيحيين ومن ضمنهم النساطرة يبلغون حوالي (1/3) بنسبة السكان، وإن النسبة الباقية (2/3) هم من المسلمين، والنسبة الأكبر من المسلمين هم من الكُرد، لذلك فإن الأرمن الذين يشكلون (1/4) من السكان، وعلى الرغم من إنهم أكثر من الأتراك، إلا أنهم أقل عدداً من الكُرد، وإذا ما أخذت كل منطقة كُردستان، أي ولايات ديار بكر، وخربوط فضلاً عن الولايات الثلاث التي ذكرتها سابقاً، فإني أقدر عدد السكان المسيحيين حوالي (2/7) من نسبة السكان الكلية...»، كما وجّه تروتر في تقريره هذا انتقادات شديدة للهجة إلى إحصائيات البطريركية الأرمنية، بأنها تجنبت ذكر قرى كاملة للكُرد في إحصائياتهم، كما أنها لم تتطرق إلى سكان منطقة درسيم⁽¹⁶⁾.

خامساً- قنصلية كُردستان:

في خضم صراع الإصلاحات الأرمنية في شمال كُردستان نشأ خلاف شديد بين الأرمن والبريطانيين، عندما قام الساسة البريطانيون بإطلاق اسم كُردستان على قنصليتهم في أرضروم وديار بكر، التي أصبحت المرجع الرئيسي للساسة والضباط البريطانيين في معظم مناطق كُردستان، فمن خلالها فقط كان يتم مخاطبة سفير بريطانيا في استانبول.

فبعدما كلفت الدول الموقعة على معاهدة برلين الحكومة البريطانية بمتابعة سير الإصلاحات قام السفير البريطاني لايارد، بالتشاور مع السياسيين والضباط البريطانيين العاملين في الدولة العثمانية، بالبحث عن أفضل السبل الكفيلة لمتابعة سير تطبيق هذه الإصلاحات، وفي أول رد فعل أرسل السفير البريطاني السير هنري لايارد برقية إلى وزير خارجيته اللورد سالسبيري بتاريخ 19/10/1878م، جاء فيها ما يلي: "أعلنت الصحف التركية تعيين السيد (م.ماكسيموف-M. Maximoff)، قنصلاً روسياً لكُردستان، وان يقيم في ديار بكر، واقترح لسيادتكم بأنه في غاية الأهمية تسمية قنصل بريطاني في كُردستان، ومن دون أي تأخير، وكما هو معروف فإن المؤامرات الروسية سوف تنجح"⁽²⁶⁾.

يتبين من هذا النص أن روسيا قامت بتعيين قنصل لها في كُردستان سمي برقنصل كُردستان)، واتخذ من مدينة ديار بكر، التي تقع في كُردستان الشمالية، مركزاً دائماً لهذه القنصلية، لذلك بادرت الحكومة البريطانية على الفور بتعيين قنصل عام لها في كُردستان، لمتابعة سير الإصلاحات، ولسد الطريق أمام روسيا القيصرية، والحيلولة دون تطبيق أجندتها السياسية هناك، إلا أن الملاحظة التي تؤخذ بنظر الاعتبار هنا هي أن كلتا الدولتين روسيا وبريطانيا كانت في نيتهما متابعة الإصلاحات في (أرمينيا)، كما توقعها الأرمن، إلا أن كلا الدولتين روسيا وبريطانيا قد أطلقتا اسم (كُردستان) على قنصليتها، مع العلم أن الإصلاحات هي باسم (أرمينيا)، كما هو معروف، وهذا خير دليل على إن اسم (كُردستان) كان متأسلاً في جذور المنطقة، وإنها فعلاً كانت كُردستان، وليس كما ادعى الأرمن بعد ذلك أن الدولة العثمانية استبدلت اسم (أرمينيا) بـ(كُردستان)، في ثمانينات القرن التاسع عشر، كما سيأتي الحديث عنه لاحقاً.

لقد عيّنت بريطانيا الرائد البريطاني (هنري تروتر) أول قنصل لها في قنصلية كُردستان، في أواخر شهر تشرين الأول عام 1878، ويمكن عد تاريخ 22/10/1878م التاريخ الرسمي لفتح قنصلية بريطانيا في كُردستان، ففي هذا التاريخ أرسل هنري لايارد برقية إلى تروتر أوضح فيها بأنه تم تعيينه قنصلاً عاماً لكُردستان (Consul for Kurdistan)، واختيرت مدينة أرضروم، الواقعة في شمال شرق كُردستان، لكي تكون مقراً لهذه القنصلية البريطانية الجديدة، وقد بيّن لايارد لتروتر مهام عمله، التي لخصها: في متابعة الإصلاحات الأرمنية، ومتابعة الشكاوى الأرمنية والتهديد الكردي، وأيضاً متابعة السياسة الروسية في المنطقة⁽³⁶⁾.

بناءً على اقتراح تروتر اختيرت مدينة أرضروم، لكي تكون مقراً لقنصلية كُردستان في الصيف، ومدينة ديار بكر، مقراً لها في الشتاء، وذلك لأن شتاء أرضروم القارص جداً كان يعيق

عمل القنصل، وخصوصاً فيما يتعلق بالبرقيات العاجلة، كما تم تعيين وكلاء لقنصل كُردستان، الذين كانوا بمثابة نواب القنصل، في مدن وان، وخربوط، وبتليس، وموش، لكي تكون الحكومة البريطانية قريبة جداً من وقائع سير الإصلاحات هناك⁽⁴⁶⁾، كانت العملية على هذا النحو: عند وقوع أي حادثة يقوم نواب القنصل بكتابة تقرير عن هذه الحادثة أو الشكوى التي وردتهم، وترسل نسختين منه، نسخة إلى القنصل العام في كُردستان، ونسخة إلى سفير بريطانيا في استانبول، ولكن يجب مخاطبة سفير بريطانيا في استانبول فقط من خلال قنصلها العام، ولكن مع ذلك وجدت حالات خاطب فيها نواب قنصل كُردستان، مباشرة السفير البريطاني في استانبول، كما كان لقنصل كُردستان الحق في مخاطبة وزير خارجية بريطانيا مباشرة⁽⁵⁶⁾.

وقد قامت الحكومة البريطانية بتعيين العقيد (ولسن-Wilson)، قنصلاً للأناضول، وكانت مهمته تقتصر على متابعة الإصلاحات الأرمنية الواقعة في الأناضول الغربية، بدءاً من سيواس وانتهاءً بمشارف السواحل الشرقية للبحر الأبيض المتوسط⁽⁶⁶⁾.

لم يكن البريطانيون يتوقعون بأنهم بمجرد إطلاق اسم (كُردستان) على قنصليتهم سيتلقون هجوماً عنيفاً من الأرمن، فما أن شاع اسم قنصل كُردستان وان هنري تروتر كان يكتب أسفل كل تقرير يبعثه إلى السفير في استانبول (قنصل كُردستان)، حتى قاد الأرمن هجوماً عنيفاً على السياسة البريطانيين في الدولة العثمانية، ففي رسالة من بطريك الأرمن نرسييس إلى لايارد بتاريخ 1/7/1879م، جاء فيه: «...إن الأرمن الذين يعيشون في أراضي أرمستان العليا، تلك الأراضي التي سقيت بعرق الأجداد وبدمائهم، وان إراقة الكُرد لدماء الأرمن هو أمر في غاية البشاعة، وان مسألة بقاء الأرمن الذين تعرضوا لظلم جماعات الكُرد، وبقائهم بعيدين عن العالم الخارجي ومجهولين، هو أمر في غاية الحزن... لذلك لدي سبب يجعلني أن اعترف بوجود خطأ واضح بالطريقة التي أعلنت فيها الجرائد تسمية القنصل الإنكليزي في ارضوم [أي: تسميته قنصل كُردستان]، وكما هو معروف فإن ارضوم مثل بقية المدن: وان، وموش، وخربوط، تقع في أرمينيا، ولذلك فانه ليس من الممكن أن نستبدلها بكلمة كُردستان، أي أن نضع كُردستان بدلاً من أرمستان، فان ذلك سوف يجرح مشاعر الأرمن كثيراً... وكرر القول ثانية: إن ذلك لا يمكن أن يكون نتيجة خطأ، فان حقيقة تسمية قناصل انكليز عديدين في أرمينيا، هو بحد ذاته يشكل بداية للحماية»⁽⁷⁶⁾.

كما قامت جريدة (منار البسفور-Phare du Bosphore) الأرمنية بنشر خبر احتجاج البطريرك الأرمني، وعلى النحو الآتي: «تعلم بان الحكومة الإنكليزية قد حددت أخيراً اسم كُردستان على المحافظات، التي تضم أرمينيا، وقد علمنا بان صاحب الغبطة البطريرك الأرمني قد احتج بقوة ضد هذه التسمية الخاطئة»⁽⁸⁶⁾، كما نشرت جريدة ترجمان الأفكار العثمانية في عددها (583) الصادر في تاريخ 24 حزيران 1879 الخبر نفسه⁽⁹⁶⁾.

أرسل لايارد رسالة إلى سالسييري بتاريخ 1/7/1879 يتناول فيها هذه المسألة التي أثارها الأرمن بخصوص اسم القنصلية التي أنشأها البريطانيون، لمتابعة عمل لجان الإصلاح العثمانية، ويقول لايارد فيها بأنه: «يعتقد انه ليس من الضروري الإجابة عن رسالته [أي: رسالة البطريرك

نرسييس]]⁽⁷⁾، وأضاف أن نرسييس ذكر له بان السلطة القضائية للقتصل تروتر تمتد إلى المنطقة التي هي في الواقع تحمل اسم (أرمينيا) وليست (كردستان)، ويتابع لايارد حديثه لسالسييري بأنه وفي مناسبات عديدة، قدم ملاحظات حول محاولة خلق أرمينيا في تركيا الأسيوية، التي سوف تشكلها أوربا أو روسيا، والتي ستنتهي إلى دولة مستقلة، ولا أستطيع أن أتوقع والقول للايارد-أن الباب العالي سوف يوافق على ذلك، أو على أقل تقدير، أن يشجع هذه المحاولة، بعد التجربة التي مرت بها تركيا الأوربية، حيث إنها لا تعترف بوجود ولاية مثل أرمينيا، وهو اسم معروف عندها، وعلى كل حال لقد حذرت الباب العالي، مرات ومرات، بأنه إذا لم تُدخَل الإصلاحات فإن مسألة الجنسية أو القومية الأرمينية سوف تُثار⁽¹⁷⁾.

لم تقف المحاولات الأرمينية عند هذا الحد، بل إن الضغط الأرميني سلط في هذه المرة على القنصل تروتر نفسه، والذي اقترح في رسالته التي بعثها إلى سالسييري بتاريخ 15/7/1879، الإذعان لمطالب الأرمين بخصوص اسم القنصلية، يقول تروتر في رسالته: إنه قد حصل على جريدة ارمينية تصدر في استانبول، تتحدث عن حالة اضطراب بين الأرمين في ولايات: (ارضروم، وديار بكر، وخربوط، وموش، ووان)، منذ أن عُيِّن قنصلاً عاماً في كردستان، وتتضمن هذه المقالة هجوماً عنيفاً على بعض الساسة البريطانيين؛ ثم يقول تروتر: «...وان هذه[المسألة] أثارت ضجة وسط الصحف الأرمينية في القسطنطينية، وإنني على بينة بان القنصلية التي أنا على رأسها في الوقت الحاضر، وهو شرف كبير لي، فأنتني اعترف بأنني اعلم قنصلاً في كردستان، وإنني أقوم بواجبي هناك، وهناك اقتراح تم تقديمه في هذه المقالة الطويلة[أي المقالة الأرمينية] ينص على أن يتم تسمية هذه القنصلية بأنها قنصلية أرمينيا وكردستان...»⁽²⁷⁾، ويجب تروتر على هذا الاقتراح بأنه لا يجد ضيراً في إطلاق اسم (قنصلية أرمينيا التركية وكردستان)، على قنصليته، وأنه سيخلق انطباعاً جيداً لدى الأرمين إن حدث هذا الأمر، ويختتم رسالته بالقول: «...وعلى الرغم من أن تعبير أرمينيا التركية وكردستان سوف يكون من المحتمل أصوب كثيراً، أكثر من أن نقول كردستان بكل بساطة... فهل إن سيادتكم تعتقدون أن التعبير غير مسموح به؟ واقتراح تسمية قنصل المحافظات الشرقية من تركيا الأسيوية»⁽³⁷⁾. يبدو هنا أن تسمية القنصلية باسم (كردستان) لم يكن بضغط تركي أو ضغط من أي جهة أخرى عندما قامت بريطانيا بتسميتها لأول مرة، ولم يكن تروتر معترضاً على الاسم، ولكن بعد الضغوط الأرمينية اقترح تروتر تغيير اسم القنصلية إلى قنصلية أرمينيا التركية وكردستان، أو إلى قنصل المحافظات الشرقية، وذلك لكسب الأرمين إلى جانبهم، وإشعارهم أن بريطانيا جادة في متابعة الإصلاحات، التي نصت عليها معاهدة برلين في مادتها الواحدة والستين، بل إن البريطانيين حتى قبل ذلك كانوا يطلقون على قنصليتهم في ارضروم تسمية (القنصلية البريطانية في كردستان)، في ستينات القرن التاسع عشر⁽⁴⁷⁾.

رغم هذا الاقتراح من جانب تروتر إلا أن لايارد رفض هذا الاقتراح أيضاً، وفضل الإبقاء على اسمها (كردستان) منعاً لوقوع أي شك لدى الدولة العثمانية تجاه نواياها في المنطقة، ففي رسالة من لايارد إلى سالسييري بتاريخ 1/8/1879م، يذكر فيها أن الرائد تروتر قد أوصى بالتنازل للأرمين في هذه المسألة، والتي هي ليست جديدة عليه، وعقب لايارد على هذا الاقتراح بأنه من غير الممكن

أن يقدم الباب العالي تنازلاً بهذا الخصوص، وان يقبل تحويل اسم القنصلية من (كُردستان) إلى (أرمينيا)، وهي محافظة لا وجود لها في التقسيم السياسي الحالي في الدولة العثمانية، وان تم الطلب من الباب العالي لتغيير اسم القنصلية فإنها ستشك بوجود مؤامرة، وهي أن أوروبا تقف وراء استقلال أرمينيا؛ ثم يضيف لا يارد: إذا كان عنوان قنصل (كُردستان) عدائياً للأرمن فإن عنواناً آخر يمكن أن نجده من دون أي شك صحيح إن مصطلح كُردستان يستعمل ليدل على البلاد التي يسكنها الكُرد، ولم يتم تطبيق هذا المصطلح أيضاً من قبل الباب العالي على أية محافظة خاصة، ثم ينهي لا يارد تقريره بالقول: «ويبدو لي بأنه تحت ظل هذه الظروف لا توجد هناك أية حاجة لإجراء أي تغيير»⁽⁵⁷⁾.

لقد سلمت بريطانيا أن هذه المنطقة هي ذات أكثرية كُردية، كما مر بنا، وان اسم القنصلية يعبر فعلاً عن واقع المنطقة، ورغم أن الدولة العثمانية لا تطلق هذه التسمية على أي ولاية من ولاياتها، إلا أن الواقع كان هكذا عندما جاءت بريطانيا إلى هذه المنطقة، بل نجد أن اسم كُردستان جاء في أغلب تقارير القناصل البريطانيين في كُردستان حتى قبل الحرب الروسية العثمانية 1877، وقد تخوف الساسة البريطانيون من أنهم إذا ما أقدموا على تقديم هذا الطلب للباب العالي فإنه سيشتك في أول لحظة بنوايا أوروبا، وإنها لا تختلف عن روسيا بخصوص سياستها تجاه المسألة الأرمينية، لذلك فضل لا يارد الإبقاء على اسم كُردستان على قنصليتها، التي ستتابع سير الإصلاحات الأرمينية في المنطقة.

لا تشير المصادر المعتمدة بدقة إلى المدة التي بقي اسم كُردستان عنواناً للقنصلية البريطانية في أرضروم ودياربكر، ولكن يبدو من خلال الإطلاع على الوثائق البريطانية أن اسم قنصل كُردستان قد تم تداوله في برقيات ورسائل القناصل في كُردستان، حتى بداية الحرب العالمية الأولى، كما أن القنصل هنري تروتر كان قد بقي في منصبه لأكثر من عامين، حيث بقي قنصلاً لكُردستان حتى أواخر العام 1881⁽⁶⁷⁾.

وأخيراً من المفيد القول أن القنصليات البريطانية في كُردستان، في مدة تطبيق الإصلاحات الأرمينية لم تكن القنصلية الوحيدة الموجودة، بل كانت هناك فضلاً عنها قنصليات أجنبية أخرى تعمل في كُردستان، وهي كالآتي:

- 1- روسيا: كانت لها قنصلية في دياربكر، وأرضروم، ووان.
- 2- فرنسا: لديها قنصلية في أرضروم، ودياربكر.
- 3- إيران: كانت لها قنصلية في أرضروم، ودياربكر، ووان⁽⁷⁷⁾.

● الخاتمة:

بعد البحث والكتابة في هذا الموضوع توصلت هذه الدراسة إلى استنتاجات عدة نلخصها في النقاط التالية:

- 1- عُدت عمليات الإصلاحات التي عرفت في التاريخ العثماني المتأخر بـ(الإصلاحات الأرمنية) نتاجاً مباشراً للحرب الروسية- العثمانية التي اندلعت في نيسان 1877م، حيث استغل الأرمن ضعف الدولة العثمانية في محاولة مهم لتأسيس دولة قومية خاصة بهم في الأناضول الشرقية (كردستان تركيا الحالية) التي يطلق عليها الأرمن لغاية اليوم (ارمنستان الغربية).
- 2- كانت لجنة الإصلاحات في ديار بكر أنشط من لجنة أرزروم، حيث عمدت لجنة ديار بكر إلى نفي جميع زعماء الكُرد من هذه الولاية، هذا الإجراء بحسب أعضاء هذه اللجنة هو اللبنة الأولى للإصلاح في هذه الولاية قبل الشروع في المرافق الأخرى التي تحتاج إلى إصلاح.
- 3- يغفل التاريخ العثماني والوثائق الأجنبية المتصلة بهذا الموضوع ما عاناه الكُرد من عمل هذه اللجان، التي يعدها البعض أحد الأسباب المباشرة لاندلاع انتفاضة الشيخ عبید الله النهري بمنطقة شمدينان في تشرين الأول سنة 1880، فقد تخوف الشيخ من يسلب منه ارض آبائه وأجداده ارض الكُرد ليؤسس عليها دولة أرمنية بمساعدة الدول الأوبية وعلى راسها بريطانيا.

(1)- الأزمات البلقانية 1875-1878: اندلعت هذه الأزمة بإعلان إحدى مقاطعات الهرسك في تموز 1875 الثورة على الأتراك العثمانيين، وامتد بعد ذلك لهيب الثورة إلى البوسنة في شهر آب، لتصل إلى بلغاريا في عام 1876. ولتطور المسألة إلى إعلان الصرب الحرب على الدولة العثمانية؛ ثم تبعتها الجبل الأسود الذين شكلوا تحالفاً ضد الدولة العثمانية، واثراً خسارة هذا الحلف حربها تدخلت روسيا، وأعلنت بدورها الحرب على الدولة العثمانية في 24 نيسان 1877، بعد فشل المفاوضات بينها وبين الدول الأوروبية الكبرى، ولم تنته هذه الحرب إلا بعقد معاهدتي سان ستيفانو وبرلين. ينظر: عبد الرؤوف سنو، العلاقات الروسية العثمانية (1878-1687) مسألة البحر الأسود والأزمة البلقانية، الحلقة الرابعة، مجلة تاريخ العرب والعالم، العدد (79-80)، بيروت، 1985، ص2-26؛

- JEREMY SALT, Imperialism- Evangelism and Ottoman Armenians 1878-1896, Bilkent University, FRANK CASS, London, 1993, P.45-48.

(2)- SALAHİ RAMSDAN SONYEL, THE OTTOMAN ARMENIANS: VICTIMS OF GREAT POWER DIPLOMACY, Oxford, LONDON, 1987, P.47-48.

(3)- نقلًا عن: هراج داسينديان، القضية الأرمنية: عرض تاريخي مقتضب للقضية الأرمنية، ترجمة: جوزف كالوسيان، بيروت، 1984، ص10.

(4)-SALAHİ RAMSDAN SONYEL Op.Cit.,P.47-48.

(5)- TAHA NIYAZI KARACA, ERMENI SORUNUNUN GELİŞİM SÜRECİNDE YOZGAT'TA TÜRK ERMENİ İLİŞKİLERİ, ANKARA, 2005, S. 77.

(6)- لقد وصف قيصر روسيا اسكندر الثاني (1855-1881) هذا المؤتمر، بأنه: "تحالف أوروبي تحت زعامة الأمير بسمارك ضد روسيا". ينظر: ه.أ.ل.فيشر، تاريخ أوروبا في العصر الحديث 1789-1950، ترجمة: احمد نجيب هاشم ووديع الضبع، ط6، دار المعارف، مصر، 1972، ص389.

(7)- SAMUEL M. ZWEMER, THE MOSLEM WORLD, VOL:I, New York, 1920, P.341-342;

- د.جان شرف، القضية الأرمنية في السلطنة العثمانية، مركز الدراسات الأرمنية، بيروت، 1997، ص149.

(8)- البروفسور بول اميل، تاريخ أرمينيا، ترجمة: شكري علاوي، مكتبة الحياة، بيروت، دت، ص43-44.

(9)- المصدر نفسه، ص44.

(10)- وقعت بريطانيا معاهدة سرية مع الدولة العثمانية في 1878/6/4، سميت بمعاهدة قيرص أو (الحلف الدفاعي بين بريطانيا والدولة العثمانية)، تعهدت فيها بريطانيا بالدفاع عسكرياً عن الدولة العثمانية ضد أي خطر يهدد آسيا الصغرى مستقبلاً، وإجبار روسيا على الانسحاب من جميع الأراضي التي احتلتها في شمال كردستان، بما فيها باطوم، واردةهان، وباريزيد، مقابل إعطاء الدولة العثمانية جزيرة قيرص لبريطانيا، لتقوم هي بدورها بتحويلها إلى قاعدة عسكرية تكون بمثابة الخط الدفاعي الأول ضد التوسع الروسي في المنطقة، فقد نصت المادة الأولى من حلف الدفاع المشترك (قيرص)-: "إن احتفظت روسيا بباطوم وقارص واردةهان أو بأي واحدة منها، وإن جرت أية محاولة في المستقبل من قبل هذه الدولة للاستيلاء على أي مساحات أخرى في آسيا، تعود تابعيتها لصاحب الجلالة الإمبراطورية السلطان، وبالشكل الذي تم تحديده وتثبيتته في معاهدة السلام فإن بريطانيا تتعهد بالانضمام إلى جلالته السلطان في الدفاع عنها بقوة السلاح، وبمقابل ذلك فإن صاحب الجلالة الإمبراطورية السلطان يتعهد لبريطانيا بمباشرة الإصلاحات الضرورية التي سيقف عليها فيما بعد بين الدولتين، ومن أجل مساعدة بريطانيا على اتخاذ التدابير الضرورية لتنفيذ تعهداتها الدفاعية فإن صاحب الجلالة الإمبراطورية السلطان يقبل أيضاً بالسماح لبريطانيا بأشغال جزيرة قيرص وإدارتها". للمزيد ينظر:

-ARMAN J.KIRAKOSSIAN, British Diplomacy and the Armenian Question: From the 1830s to 1914, Gomidas Institute Books, Princeton and London, 2003, P.26;

- وديع جوبدة، ثورة الشيخ عبيد الله النهري، في: جرجيس فتح الله، مبحثان على هامش ثورة الشيخ عبيد الله النهري، ط2، دار ناراس للطباعة والنشر، اربيل، 2001، ص55.

(11)- No. 81, The Marquis of Salisbury to Sir A. H. Layard, FOREIGN OFFICE, August 8, 1878, in BİLÂL N.ŞİMŞİR, BRITISH DOCUMENTS ON OTTOMAN ARMENIANS, VOLUME: I (1856-1880), ANKARA, 1989, P.190-195;

- من الجدير بالذكر هنا، أنه سيشار إلى هذا المصدر الوثائقي فيما بعد بالاختصار التالي، وهو الأحرف الأولى من اسم المعد واسم الكتاب: (B.S.B.D.O.A.).

- محسن حمزة حسن حسين، الأزمة البلقانية 1875-1878: دراسة في السياسة العثمانية والدبلوماسية الأوروبية، أطروحة دكتوراه، مقدمة إلى قسم التاريخ، كلية التربية، جامعة الموصل، 2001، ص305.

(12)- الإصلاحات الأرمنية الثانية: بعد الأزمة الأرمنية التي وقعت أحداثها في سنة 1894 اجتمعت الدول الثلاث (بريطانيا، روسيا، فرنسا) لإحياء العمل من جديد في الإصلاحات الأرمنية التي كانت قد توقفت، وشكلت لجنة برئاسة

زكي باشا واستمر عملها إلى سنة 1899 إلا أنها لم تستطع ان تحدث أي تغيير في شمال كردستان . للمزيد ينظر : هوكر طاهر توفيق، الكرد والمسألة الأرمنية 1877-1920، بيروت، 2014، ص308-317.

(13)- سيأتي الحديث عن قنصلية كردستان، والقنصليات الأجنبية الأخرى في كردستان، لاحقاً ضمن محاور هذا البحث.

(14)- No. 152, Sir A. H. Layard to The Marquis of Salisbury, CONSTANTIOPLE, February 3, 1879, in: (B.Ş.B.D.O.A), VOL: I, P.323.

(15)- No. 153, Sir A. H. Layard to The Marquis of Salisbury, CONSTANTIOPLE, February 3, 1879, in: (B.Ş.B.D.O.A), VOL: I, P.323-325.

(16)- جليلي جليل، انتفاضة الأكراد 1880، ترجمة: سيامند سيرتي، ، رابطة كاوا للمتقنين اليساريين الأكراد، بيروت، 1979، ص41.

(17)-Inclosure in No. 216, Major Trotter to Sir A. H. Layard, ERZEROUM, June 12, 1879, in: (B.Ş.B.D.O.A), VOL: I, P.457-459.

(18)- No. 249, Major Trotter to The Marquis of Salisbury, ERZEROUM, August 8, 1879, in: (B.Ş.B.D.O.A), VOL: I, P.516-519; MUSA ŞAŞMAZ, BRITISH POLICY AND THE APPLICATION OF REFORMS FOR THE ARMENIANS IN EASTERN ANATOLIA 1877-1897, TÜRK TARİH KURUMU, ANKARA, 2000, P.45-56.

(19) - في رسالة موجهة من أهالي بايزيد الأرمن إلى لجنة الإصلاح التابعة لارزروم، بتاريخ 1879/9/10، يروون فيها تفاصيل الحرب في بايزيد-حرب 1877- قبل وبعد احتلال الروسي لها، ويذكرون فيها أن الجنود الأتراك هم من قاموا بالمذبحة في بايزيد، أما الشيخ جلال الدين فكان يتحرك بإمرتهم، وكانت لديه اتصالات مع جواسيس الأتراك. للاطلاع على النص الكامل للرسالة، ينظر :

-No. 266, Petition addressed to the Comissioners, BAYAZID, September 10, 1879, in: (B.Ş.B.D.O.A), VOL: I, P.564-567.

(20)- نص العريضة الكاملة منشورة في:

- Bilâl N. Şimşir, KÜRTÇÜLÜK 1787-1923, ISTANBUL, 2007, S.166-169.

(21)- التعليق الأخير (لا يوجد عضو كردي)، يعود إلى المؤرخ التركي بلال شمشير.

(22)- Bilâl N. Şimşir, A.G.E., S. 167-169.

(23)- No. 221, Major Trotter to Sir A. H. Layard, ERZEROUM, July 7, 1879, in: (B.Ş.B.D.O.A), VOL: I, P.466-468.

(24)- No. 249, Major Trotter to The Marquis of Salisbury, ERZEROUM, August 8, 1879, in: (B.Ş.B.D.O.A), VOL: I, P.516-519.

(25)- MUSA ŞAŞMAZ, Op.Cit., P.45.

(26)- No. 249, Major Trotter to The Marquis of Salisbury, ERZEROUM, August 8, 1879, in: (B.Ş.B.D.O.A), VOL: I, P.516-519.

(27)- No. 253, Major Trotter to The Marquis of Salisbury, ERZEROUM, August 15, 1879, in: (B.Ş.B.D.O.A), VOL: I, P.527-528.

(28)- MUSA ŞAŞMAZ, Op.Cit., P.56-57.

(29)- Ibid, P.57-58.

(30)- No. 253, Major Trotter to The Marquis of Salisbury, ERZEROUM, August 15, 1879, in: (B.Ş.B.D.O.A), VOL: I, P.527-528.

(31)- No. 262, Major Trotter to The Marquis of Salisbury, ERZEROUM, August 30, 1879, in: (B.Ş.B.D.O.A), VOL: I, P.560.

(32)- MUSA ŞAŞMAZ, Op.Cit., P.59-60.

(33)- No. 240, Sir A. H. Layard to The Marquis of Salisbury, CONSTANTIOPLE, July 29, 1878, in: (B.Ş.B.D.O.A), VOL: I, P.506; No. 241, Sir A. H. Layard to The Marquis of Salisbury, THERAPIA, July 30, 1878, in: (B.Ş.B.D.O.A), VOL: I, P.507-511.

(34) - جليلي جليل، المصدر السابق، ص41-42.

(35)- No. 332, Major Trotter to The Marquis of Salisbury, DIARBKIR, January 31, 1880, in: (B.Ş.B.D.O.A), VOL: I, P.663-665.

(36)- Inclosure in No. 340, Baker Pasha to Sir A. H. Layard, DIARBKIR, February 1, 1880, in: (B.Ş.B.D.O.A), VOL: I, P.685-687.

(37)- Inclosure in No. 340, Baker Pasha to Sir A. H. Layard, DIARBKIR, February 1, 1880, in: (B.Ş.B.D.O.A), VOL: I, P.686-687.

(38)- Ibid.

(39)- جليلي جليل، المصدر السابق، ص42.

(40)- MUSA ŞAŞMAZ, Op.Cit., P.60.

(41)- للتفاصيل عن مشروع الإصلاح الذي قدمه الأرمن في سيواس وموش ينظر على التوالي:

-No. 4, Lieuten-colonel Wilson to Sir A. H. Layard, SMYRANA, May 15, 1880, in: (B.Ş.B.D.O.A), VOL: II, P.7-11; No. 8, Captain Clayton to Major Trotter, VAN, May 25, 1880, in: (B.Ş.B.D.O.A), VOL: II, P.25-33.

(42)- أحمد جميل باشا 1837-1902: يعد من أبرز الشخصيات الكردية في ديار بكر، تقلد مناصب عديدة في الدولة العثمانية، من أبرزها متصرف سيرت والياً على اليمن، وكانت لأسرته في النصف الأول من القرن العشرين دورٌ بارز في الحركة التحررية القومية الكردية. ينظر: مالميسانج، عائلة جميل باشا الدياربكري والنضال القومي الكردي، ترجمة: فيض الله خان ودلشا يوسف، مراجعة: فدان ادم، ط2، ديار بكر، 2007، ص15-24.

(43)- المصدر نفسه، ص19.

(44)- للاطلاع على نص هذه المذكرة باللغتين الفرنسية والإنكليزية ينظر:

-No. 32, Collective Note addressed to the Porte, CONSTANTINOPLE, le 7 September, 1880, in: (B.Ş.B.D.O.A), VOL: II, P.113-124.

(45)- Annexe au No.30,Séance de la Ghambre des Gommunes du 28 Mai 1889, GRUELTIES IN ARMENIA, IN: BILAL N. ŞİMŞIR, DOCUMENTS DIPLOMATIQUES OTTOMANS: AFFAIRES ARMENIENNES, VOL :I (1886-1893), ANKARA, 1993, P. 36-37.

(46)- محمد رفعت الإمام، الأرمن في مصر 1896-1961، جمعية القاهرة الخيرية الارمنية العامة، القاهرة، 2003، ص30.

(47)- A.O. SARKISSIAN, HISTORY OF THE ARMENIAN...P.109.

(48)- محمد رفعت الإمام، المصدر السابق، ص30.

(49)- وديع جويده، ثورة الشيخ عبيد الله النهري، في: جرجيس فتح الله، مبحثان على هامش ثورة الشيخ عبيد الله النهري، ط2، دار نارس للطباعة والنشر، اربيل، 2001، ص54؛

- M.Kalman, A.G.E., S.38-39.

(50)- C.F.DIXON JOHNSON, THE ARMENIAN QUESTION: ITS MEANING TO GREAT BRITAIN, n.p, n.d, P.1-2.

(51)- Ibid, P.4.

(52)- Ibid, P.5-7.

- ذكر القنصل الفرنسي السابق الميسيو زارزيكي في وان أن العلاقات بين الكرد والأرمن كان يسودها التسامح قبل عهد عبد الحميد الثاني، إلا أن هذه العلاقات سمّتها-حسب قوله- السلطان الأحمر، ينظر:

- ANDRÉ MANDELSTAM, LE SORT DE L'EMPIRE OTTOMAN, LIBRAIRIE PAYOT ET Cie, PARIS, 1917, P.188.

(53)- وديع جويده، المصدر السابق، ص53-54.

(54)- المصدر نفسه، ص55.

(55)- فؤاد حسن حافظ، تاريخ الشعب الأرمني منذ البداية حتى اليوم، القاهرة، 1986، ص206.

(56)- وديع جويده، المصدر السابق، ص58.

- SALAHI R. SONYEL, MINORITIES AND THE DESTRUCTION OF THE OTTOMAN EMPIRE, TURKISH HISTORICAL SOCIETY PRINTING HOUSE, ANKARA, 1993,P.287-288.

(57)- فؤاد حسن حافظ، المصدر السابق، ص206.

(58)- No. 230, Major Trotter to The Marquis of Salisbury, ERZEROUM, July 15, 1879, in: (B.Ş.B.D.O.A), VOL: I, P.483-485.

(59)-Inclosure in No. 340, Baker Pasha to Sir A. H. Layard, DIARBKIR, February 1, 1880, in: (B.Ş.B.D.O.A), VOL: I, P.685-687.

(60)- No. 354, Sir A. H. Layard to Her Majesty's Secretary of State for Foreign Affairs, CONSTANTINOPLE, April 27, 1880, in: (B.Ş.B.D.O.A), VOL: I, P.721-730.

- (61)-Inclosur in No. 81, Major Trotter to the Earl of Dufferin, CONSTANTINOPLE, July 11, 1881, in: (B.Ş.B.D.O.A), VOL: II, P.249-251; Ramazan ÇALIK, A.G.E., S.20-22.
- (62)-No. 107, Sir A. H. Layard to The Marquis of Salisbury, THERAPIA, October 19, 1878, in: (B.Ş.B.D.O.A), VOL: I, P.232.
- (63)- Inclosure in No. 108, Sir A. H. Layard to Captain Trotter, THERAPIA, October 22, 1878, in: (B.Ş.B.D.O.A), VOL: I, P.233-234.
- (64)- Inclosure in No. 145, Captain Trotter to Sir A. H. Layard, DIARBEEKIR, December 21, 1878, in: (B.Ş.B.D.O.A), VOL: I, P.308-311; Inclosure in No. 201, Major Trotter to Sir A. H. Layard, KATERBUL, May 10, 1879, in: (B.Ş.B.D.O.A), VOL: I, P.402-405.
- (65)- ينظر مثلاً، نص الأوامر التي أرسلها تروتر إلى كلايتون، عندما عُيِّن نائباً لقتصل كردستان في وان بتاريخ 1879/7/24 في:
- Inclosure in No. 237, Major Trotter to Captain Clayton, ERZEROUM, July 24, 1879, in: (B.Ş.B.D.O.A), VOL: I, P.496-499.
- (66)- No. 203, Major Trotter to The Marquis of Salisbury, ERZEROUM, June 4, 1879, in: (B.Ş.B.D.O.A), VOL: I, P.409-411.
- (67)- Inclosure 1 in No. 219, Monsignor Nercès to Sir A. H. Layard, Le 1er Juillet 1879, in: (B.Ş.B.D.O.A), VOL: I, P.464; Bilâl N. Şimşir, KÜRTÇÜLÜK 1787-1923..., S. 175.
- (68)-Inclosure 2 in No. 219, Extract from the “Phare du Bosphore” of July 1, 1879, in: (B.Ş.B.D.O.A), VOL: I, P.465.
- (69)- Bilâl N. Şimşir, KÜRTÇÜLÜK 1787-1923..., S. 174.
- (70)-No. 219, Sir A. H. Layard to The Marquis of Salisbury, THERAPIA, July 1, 1879, in: (B.Ş.B.D.O.A), VOL: I, P.463.
- (71)- Ibid.
- (72)-No. 230, Major Trotter to The Marquis of Salisbury, ERZEROUM, July 15, 1879, in: (B.Ş.B.D.O.A), VOL: I, P.483-485.
- (73)- Ibid.
- (74)- No. 25, Consul Taylor to the Earl of Clarendon, ERZERROOM, March 19, 1869, in: (B.Ş.B.D.O.A), VOL: I, P.54-70.
- (75)- No. 247, Sir A. H. Layard to The Marquis of Salisbury, THERAPIA, August 1, 1879, in: (B.Ş.B.D.O.A), VOL: I, P.513-514.
- (76)-Inclosure to No. 201, Major Trotter to Sir A. H. Layard, KATERBUL, May 10, 1879, in: (B.Ş.B.D.O.A), VOL: I, P.402-405.
- (77)- Inclosure to No. 40, Memorandum, in: (B.Ş.B.D.O.A), VOL: II, P.148-151.

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE DEVLET, AŞİRET VE YEREL BÜROKRASI ÜÇGENİNDE BİR ŞEYH: ŞEYH HALİD

Ekrem Akman

Mardin Artuklu Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi

Özet

Osmanlı Devleti 19. Yüzyılın başında adem-i merkeziyetçi unsurların gücünü budarken, bu unsurların boşluğunu doldurmaya çalışan tarikatlara karşı temkinli davranmış ve özellikle Abdülhamid döneminde aşiretlere tekrar dönüldüğünde tarikatların manevi potansiyelinden faydalanma ve dini meşruiyet kaynağı olarak yararlanma politikası tercih edilmesine rağmen, bu dini oluşumların kontrol altında tutulmalarına ve denetlenebilir bir gücü aşmamalarına dikkat edilmiştir. Nitekim bazı tarikat şeyhlerinin özellikle Mekke ve Medine'ye sürgüne gönderilmeleri bu duruma işaret etmektedir. Diyarbakir meşayihinden Şeyh Kasım ve oğlu Şeyh Halit'in bu dönemde başından geçenler bu politikanın yerelde nasıl uygulandığını, merkeziyetçi politikaların aşiret-tarikat bağlamında taşra bürokratlarınca nasıl icra edildiğini göstermesi açısından önemli bir örnektir.

Bu çalışmada Diyarbakir Vilayeti dâhilindeki Siverek kazasının Karacadağ bölgesinde tasavvuf ve irşat faaliyetlerinde bulunan Şeyh Halid'in, Halep vilayetine bağlı Urfa Sancağınca görevlendirilen bir polis memuru marifetiyle hazırlanan bir rapor sonucunda Mekke'ye sürülmesi, Halep ile Diyarbakir vilayetlerinin yönetici ve bürokratları ile yerel aşiretler arasında ilişki ağları çerçevesinde devletin mütecessis politikalarının ve dönemsel güç ilişkilerinde adı geçen yöneticilerin tavrı arşiv belgeleri çerçevesinde ortaya konmuştur.

IN THE TIME OF ABDÜLHAMİD II. A SHEIKH BETWEEN THE POWER STRUGGLE OF STATE, TRIBE AND LOCAL BUREAUCRACY: SHEIKH HALİD

Abstract

178 | While the Ottoman State reduced the impact of the local powers on the local politics, this policy was imperturbable against the Tariqas. In the time of Abdulhamid II, although the state benefited from the moral potential of the tariqas and its religious legitimacy, the state aimed to control them and keep them under its own supervision. Therefore, some of the sheikhs of the tariqas were exiled to Mecca and Medina. The case of Sheikh Kasım and his son Halid is a worthy example demonstrates that how the centralist policies in the context of tribe-tariqa were carried out by the local bureaucrats.

In this study, the exile of Sheikh Halid, who was active in Sufism and Irshad in the Siverek/Karacadağ region of Diyarbakır province, was based on a police report will be studied. The networks and relationships between bureaucrats, local governors of the Aleppo and Diyarbekir provinces and local tribes will be also studied in this article based on the archival sources.

Giriş

Şeyh Halid, Diyarbekir'e tabi Siverek kazasına bağlı Karacadağ'daki Gülpınar köyünde Nakşibendi Tarikatına mensup bir şeyhtir. 1890'lı yıllarda burada irşat faaliyetinde bulunurken, müritlerinin çoğalarak civar köylerde de taraftar bulması, yerel idarecilerin dikkatini çekmiş, dönemin geçer akçesi olan tecessüs ve jurnal sonucu bulunduğu köyden uzaklaştırılarak, Mekke-i Mükerreme'ye sürülmüştür. Bu olay merceğinden bakarak, Sultan II. Abdülhamid döneminde, devlet-tarikat-aşiret ilişkileri ortaya konulacaktır. İkinci Meşrutiyetten önce Abdülhamid döneminde devlet, aşiret ve bürokrasi üçgeninde sıkışan Şeyh Halid, devletin güçlenen tarikatları kontrol altına alma politikasının kurbanı olmuştur. Bu olay ışığında taşradaki yönetim birimleri arasındaki çelişkiler ve yetki karmaşası ortaya konmuştur. Adı geçen yerel yöneticilerin hükümet merkezini nasıl bilgilendirdikleri, taşradan merkeze giden jurnal raporlarının gerçeği ne derece yansıttığı, Şeyh Halid olayındaki ilginç gelişmeler, arşiv belgeleri ışığında sergilenmiştir. Dönemin jurnal ve kontrol sisteminin parçaları olan yerel idarecilerin nasıl bir güçler dengesi içinde tahterevallı oynadıkları arşivdeki resmi yazışma ayrıntılarından derlenmiştir. Bu çerçevede Osmanlı Devleti'nin Tanzimat'tan Meşrutiyet'e giderken Abdülhamid dönemi politikalarının Anadolu'da nasıl uygulandığı da irdelenecektir.

Abdülhamid'den önceki yöneticiler merkeziyetçilik politikaları çerçevesinde bir kısım güç unsurlarını ortadan kaldırarak, yeni bir düzen kurmaya çalıştılar. Bu bağlamda Yeniçeri Ocağı ve onun manevi dayanağı olan tarikatlar, özellikle Bektaşî Tarikatı bertaraf edildi. Güçlü aşiret ve ayanlar, yerini merkezin güçlü bürokratlarına bırakmışken, Abdülhamid Tanzimatçıların oturtmaya çalıştığı bu sistemin tersi bir uygulama ile şehir eşrafından ziyada kırsaldaki aşiretlere dayanmış ve tarikatlar ile ilgili yeni bir uygulamaya geçmiştir¹. Abdülhamid yerel güç unsurlarının başında gelen aşiretlere el uzatırken, dini meşruiyetinin ve İslam Birliği (İttihad-ı İ-

1 Martin van Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, (Çev. Banu Yalkut), İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s.285

lam) mefkûresinin dayanağı olarak da tarikatların gücünden yararlanmıştı. Ancak bu ilişki, tarikatlar ve diğer yerel güçler kontrol edilebilir oldukları müddetçe olumlu gitmekte iken, kontrol dışına çıkma ihtimali olan tarikat ve benzeri oluşumlar üslub-ı hakimane ile bertaraf edilmişlerdir. Osmanlı devletinden önce Selçuklular da tarikatları dini meşrulaştırma aracı olarak görmüş, onların hem maddî (insan kaynağı olarak) hem de manevî güçlerine dayanmışlardı. Ancak Selçukluların Babai isyanı ile yaşadığı tecrübe, zihin kodlarında tarikatlara -manevî bir güç olarak yaslanmakla beraber- kontrol- den çıkma ihtimaline karşı teyakkuzda olunması gerektiğini “devlet” aygıtına çok erken tarihlerde göstermiştir².

Gerek Selçuklular, gerekse Osmanlılar Anadolu ve Balkanlara yerleşme esnasında, adeta onlara yol açan, öncü bir güç olarak ordulardan önce buralara yerleşen şeyh ve dervişlerin etkisi özellikle Köprülü ve Berkan tarafından açıkça ortaya konmuştur³. Ancak Osmanlılarda da dönem dönem tarikat kökenli bazı kalkışmaların olması, devleti tarikatlardan vazgeçmeyen, ancak dikkatle izlenmeleri ve güçlerinden çekinilmesi gereken bir toplumsal sınıf olarak kontrol edilebilir bir sınırdaki tutulmalarına neden olmuştur.

Devlet-aşiret ve yerel bürokrasi üçgeninde bir tarikat şeyhi olarak özetlenen bu çalışma, Sultan Abdülhamid’in son yirmi yılı içinde cereyan etmiştir. Bu dönemde sultan Abdülhamid, İttihad-ı İslam politikaları çerçevesinde, aşiretlere dayalı Hamidiye Alaylarını teşkil etmiş ve diğer toplumsal güç odaklarını sıkı bir jurnal faaliyeti ile kontrol altına almıştır. Böyle bir dönemde merkezdeki politikaların iz düşümleri, taşradaki yerel mülki amirlerde de yansımaları bulmuştur. Bu dönemde Diyarbakır Vilayeti ile Urfa Mutasarrıflığı ve Siverek kazası sınırları ortasında yer alan Karacadağ dağlık bölgesinde jurnalenen ve sürgüne gönderilen bir tarikat şeyhi, merkeziyetçi yapının bir uygulama nesnesi olarak takibata uğramıştır. Bu takip ve tahkikat sürecinde yerel mülki amirler, merkezi devlet, tarikat ve aşiretler arasındaki ilişki ağları bağlamında devlet aygıtının merkezde uyguladığı politikaların taşraya nasıl yansıdığı görülmektedir. Şeyh Halid ayrıca anılan aynı dönemde Hamidiyeli aşiret reisleri ile de sorunlar yaşamıştır. Bu dönemde Hamidiye alaylarını kuran aşiretler devlet desteğini alarak, rakip aşiretlerle diğer ahaliyi rahatsız etmeye başladılar. Şeyh Halid ve Karake-

2 Halil İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600, (Çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s.195.

3 Ömer Lütfi Barkan, Vakıflar Dergisi, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler, Vakıflar Dergisi 2, Ankara, 1942. s. II, Ankara 1942, s.283

çili Hamidiye subayı Karakeçili Dire'i arasındaki anlaşmazlıkta, yerel yöneticilerin takındığı ilginç tavır (aşağıda detaylandırılacaktır) adı geçen aşiretlere karşı yerel yöneticilerin psikolojik ve sosyal ilişkilerine de ayna tutmaktadır.

Bu çalışmanın kaynakları Devlet Arşivlerinde Şeyh Halid'in Mekke-i Mükerrerme'ye sürülmesi ve ardından gelişen olay sürecinde yapılan yazışmalara dair resmi belgelerdir. Olayla direkt ilgili başkaca yazılı veya ikinci elden kaynağa ulaşılamamıştır. Ancak Şeyh Halid ile aynı akıbete uğrayan başka şeyhlere dair araştırmalar, tezler ve ikincil kaynaklar bulunmaktadır. İkincil kaynaklar dönemi anlamada yardımcı olacaktır. Konu esas olarak arşivdeki bürokratik yazışmalardan derlenecektir. Arşiv belgelerinde olayda adı geçen şeyh ve ailesi ile ilgili kısa da olsa bazı bilgiler mevcuttur. Ancak asıl odaklanılacak konu resmi belgelerden yola çıkarak, devletin anılan dönemde tarikat ve aşiretlerle ilişkisini yerel yöneticiler merceğinden ortaya koymak olacaktır.

Karacadağ ve Şeyh Halid

Karacadağ Diyarbakır, Siverek ve Viranşehir arasında yer alan Güneydoğu Torosların en uç yaylasıdır. Bu bölgede yüzlerce köy ve küçük yerleşim yeri bulunmaktadır. Burası Diyarbakır ile Halep arasında önemli askeri ve ticari yolların geçtiği bir güzergâhtır. Antik çağlarda olduğu gibi, günümüzde de aynı güzergâhtan şehirlerarası yol geçmektedir. Karacadağ yüksek ve geniş yaylaları ile aynı zamanda bir yaylak alanı olarak pek çok aşiretin hayvanlarını otlattığı, merkezî devletin denetiminden uzak kalmak isteyen aşiretlerin cevelângâhı olarak da bilinmektedir. Nitekim Karacadağ ile ilgili Osmanlı arşiv belgelerinde burası, başta Siverek ve civarını yıllarca talan eden ve devleti uzun zaman uğraştıran Arap Şamar ve Aneze olmak üzere, diğer Kürt ve Türkmen aşiretlerinin sığındıkları ve sürekli cevelan ettikleri bir bölge olarak tanıtılmaktadır⁴. Bu bölgede aşiretler kendi aralarında çatıştıkları gibi, devletin askeri kuvvetleri ile de karşı karşıya gelmişlerdir. Burası kontrol edilmesi güç bir bölge olarak bilinmektedir. Ayrıca Karacadağ, Halep ve Urfa bölgesinden askerlik yapmamak için kura çekiminden kaçan firarilerin sığınmaları açısından yerel yöneticilerin tabiriyle “*ekrad-ı vahşiyenin*” toplandığı bir bölge olarak bilinmektedir⁵. Milli

4 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Sadâret Mektubi Kalemi Umum Vilâyât Evrakı,(A.MKT. UM. 394/95, 13 Recep 1276 -5 Şubat 1860).

5 BAO, A.MKT. UM, 394/95 13 B.1276-5 Şubat 1860.

Aşireti reisi İbrahim Paşa mensubu olduğu Hamidiye alaylarının kendisine verdiği gücün zirvesinde olduğu bu dönemde, Karacadağ bölgesinde de hâkimiyet kurmaya çalışmıştır. Bir Hamidiye alayı kurarak güçlenen Karakeçililer de, öteden beri aralarında düşmanlık bulunan Millilere karşı başta Karacadağ bölgesi olmak üzere, Siverek, Viranşehir ve Urfa dolaylarında ciddi çatışmalara girerler. Durumdan haberdar olan Sultan Abdülhamid, Hamidiye mensubu bu iki aşiretin bir an önce barıştırılmalarını ister. Aşiretler barıştırılırlar⁶. Ancak bu iki aşiretin Karacadağ'daki çatışmalarının bir müddet sonra tekrar devam etmesi, burada irşat faaliyetlerinde bulunan Şeyh Halid'i (ileride anlatılacağı gibi) köyünden edecektir⁷.

1889 Yılıının ilk aylarında Urfa ve çevresinde bir şayia yayıldı. Eşkiyaların sığınağı olan ve aşiretlerin cevelân ettikleri Karacadağ yaylasındaki Gülpınar köyünde ikamet eden genç bir şeyhin menkıbeleri kulaktan kulağa yayılmaya başladı. Diyarbakır'e bağlı Siverek dâhilindeki köylerde müritlerinin gittikçe yayıldığı söylenen bu şeyh, Halep Valisi ve Urfa Mutasarıfını endişelendirir. Şeyhin peşine gizli memurlar takarak hemen tahkikata girişirler. Karacadağ'ın bağlı olduğu Diyarbakır ve Siverek yöneticilerinden adeta rol çalarak hemen işe koyularak, Şeyh Halid hakkında gizlice tahkikat yürütürler⁸.

Şeyh Halid Diyarbakır'de Nakşibendi Tarikatı hulefâsından Şeyh Kasım el-Halidî'nin büyük oğludur. Şeyh Kasım kendisini “*Tarikat-ı Aliyye-i Nakşibendiye hulefasından Şeyh Kasım el-Halidî Nakşibendî*” olarak tanıtmaktadır⁹. Ayrıca Diyarbakır Vilayeti yöneticileri ve ulemasına göre Şeyh Kasım Efendi, “*Tarikat-ı Nakşibendiye meşayihinden olup, Diyarbakır'e beş saat mesafede vaki Altunakar nam karyede ikamet ve duay-ı devam-ı ömür ve afiyet-i şevket cenâb-ı Padişahiye muvâzabet etmekte*” olan muteber meşayih tendir. Şeyh Kasım Diyarbakır şehir merkezine yakın bir köyde (Altunakar) ikamet etmekte ve şehrin mülki idarecileri ve uleması, başta müftü ve diğer ileri gelen din alimleri tarafından “*Diyarbakır'de Nakşibendi dergâh-ı şerifi postnişini Şeyh Kasım Efendi*”¹⁰ olarak tanınmakta-

6 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı, (Y.A. HUS 479/50, 23 Eylül 1320- 6 Ekim 1904).

7 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Babialı Evrak Odası Evrakı, (BEO 3079/230867, 3 Haziran 1323-16 Haziran 1907).

8 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Zabtiye Nezâreti Maruzâtı, (Y.PRK. ZB. 4/88 25 N 1306- 25 Mayıs 1889).

9 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Mütenevi Maruzat Evrakı, (Y.MTV. 46/41, 28 Evvel 1306-9 Kasım 1890).

10 Postnişin Mevleviliğe ait bir tabir iken, burada tekke şeyhi anlamında kullanılmıştır. Ferit Develi-oğlu, Osmanlıca-Türkçe Lügat, Aydın Kitabevi, İstanbul, 2005,s.1040.

dır. Diyarbekir’de vali, hâkim, nakîb’ul-eşrâf ve müftünün dâhil olduğu bir heyet tarafından yazılan bir mektupta “*deavât-ı hayriyesi iğtinam olunur meşayihden*” dir. Öyle görünüyor ki, Şeyh Kasım bulunduğu bölgede irşat faaliyetlerini yürütürken, Diyarbekir Vilayetinde padişahın temsilcileri olan yerel idareci ve ulema ile herhangi bir sorun yaşamadığı gibi, bunlardan hürmet ve saygı gören bir zat olarak bilinmektedir. 1889 yılında Şeyh Efendinin küçük oğlu vefat etmiştir. Bu acı üzerine bir de büyük evladı Şeyh Halid’in ayrılık acısı eklenecektir¹¹.

Şeyh Kasım Diyarbekir merkezinde tarikat faaliyetini rahatça yürüttüğü halde kırsal alanda (Karacadağ bölgesi) genç oğlunun etrafında müritlerin çoğalmasında tehlike olarak görüldü. Halep Valiliğinin ve Urfa Mutasarrıflığının ısrarlı takipleri ve peşine taktıkları polis memurunun abartılı raporu sonunda Şeyh Halid etrafına yedi-sekiz bin mürit topladığı ve muğayır-ı şeriat hareketleri ithamıyla Mekke-i Mükerrreme’ye gönderildi. Bu olay üzerine Diyarbekir, Halep, Urfa, Siverek ve Dâhiliye Nezareti ile Yıldız Sarayı Mektubî Kalemi arasında ilginç yazışma trafiği yaşandı.

Polis Raporu ile Sürgün

Şeyh Halid hakkında tıpkı babası Şeyh Kasımda olduğu gibi, arşiv belgeleri dışında yazılı biyografik bilgiye ulaşılamadı. Ancak şeyhin, sürgüne gönderilmesi ve daha sonraki süreçlerle ilgili arşiv belgelerinin içerdiği bazı ayrıntılarda hayatına dair tafsilatlı olmasa da bazı bilgiler mevcuttur. Buna göre Şeyh Halid, Diyarbekir’in Altınakar köyünde irşat faaliyetinde bulunan Nakşibendi Tarikatı Dergâhı Postnişini¹² (şeyhi) Şeyh Kasım el-Halidî Efendi’nin büyük oğludur. 1880’li yılların sonunda, Diyarbekir’e bağlı Siverek kazasına tabi Karacadağ’da bulunan Gülpınar köyünde ikamet ederek irşat faaliyetlerine başladığı ve kısa bir sürede Karacadağ’da, daha sonra Siverek, Viranşehir ve Urfa’ya bağlı köylerde de müritlerinin ve şöhretinin yayıldığı görülmektedir. Zaten şeyhin tabir-i caizse başını yakan da dağlık bir bölgede, kısa zamanda müritlerinin çoğalarak şöhrete kavuşması olmuştur.

1889 yılının 25 Mayıs’ında Halep Valiliği kanalıyla, Urfa Polis komiserliğinden gelen bir ihbar şukkasını Zaptiye Nazırı Muhammed Kâmil aynı gün “*ehemmiyetine binaen*” suretinin aynısını Yıldız Sarayına iletir.

11 BOA, Y.MTV 46/41-3, 26 R.Evvel 1308 28 T.Evvel 1306-9 Kasım 1890.

12 Postnişin, Mevlevî Tarikatına ait bir tabir iken, burada tekke şeyhi anlamında kullanılmıştır. Ferit Develioğlu, Osmanlıca-Türkçe Lügat, Aydın Kitabevi, İstanbul, 2005, s.1040

Urfa Polis Komiserliğinden gönderilen bilgi notunda yazılanlar, merkezi hükümetin evhamını alevlendirecek ifadelerle doludur. (Diyarbakır Vilayeti sınırları içinde tarikat faaliyetini sürdüren Şeyh Halid'in neden Urfa polisi Komiserliği tarafından takip edilip jurnallendiği konusu üzerinde daha sonra durulacaktır.) Şeyh Halid hakkında ileri sürülen iddialar yenilir yutulur cinsten değildir. İddialar, merkezi hükümet açısından üzerinde durulması ve acilen tahkik edilmesi gereken konulardır. Buna göre, “*Diyarbakır dâhilinde Siverek Kazasının Urfa'ya dört saat mesafede kâin Gülpınar Karyesi'nde ikâmet eden güruh-u sefileden Şeyh Halid nam şahıs haşa sümme haşa kendi zatına mahsus olarak peygamberlik ihtira' ve iddiasıyla*” ortaya çıkmış, etki alanı kısa sürede Karacadağ'daki Gülpınar ve civarı köylerden aşarak, Urfa tarafına uzanmıştır. İhbar belgesine göre Şeyh Halid, Karakeçi köyleri ile Kabahaydar ve civarı köylerde de taraftar bulmuştur. Takipçileri yedi-sekiz bini aştığından “*asayiş-i ammenin ihtilaliyle mütemâdiyen hükümetin işgali müeddi ve devletçe şâyân-ı ehemmiyet mevâd-ı 'azimeden olmasıyla*” üzerinde durulması ve acilen tahkik edilmesi gereken önemli bir madde olduğu ayrıca vurgulanmıştır¹³.

Urfa Mutasarrıflığı merkeze gönderdiği şikâyet telgrafında ve Yıldız Sarayından gelen cevapta, Osmanlı devletinin tarikatlarla kontrollü ilişkilerini sürdürdüğü, kitlesel bir güç olma istidadı gösteren bu oluşumların kontrolden çıkma ihtimaline karşı sürekli bir şüphe ve tetik halinde olduğu görülmektedir. Yıldız Sarayı mensupları Şeyh Halid hakkında Urfa'dan gelen haberleri Diyarbakır Vilayetinden tahkik ettirmiş ve gelen haberlerin doğru olmadığı bilgisini almalarına rağmen, şeyhin “*emsali meşayih gibi Hicazda ikametine*” karar vermiştir. Yıldız Sarayı Baş Kitâbet dairesinden gönderilen yazıda Gülpınar Köyü'nde ikamet eden Şeyh Halid'in “*iddiay-ı nübüvvet ve ulûhiyet gibi bazı uygunsuzluklarda bulunduğu haber alınması üzerine mahallince icra edilen tahkikattan anlaşıldığına göre, mumaileyhin böyle bir iddiada bulunmadığı*” ortaya çıkmıştır. Ancak Şeyh Efendi “*ulemadan ve Tarikat-ı Nakşibendî müntesibânından*” olduğu Diyarbakır Vilayeti yetkilileri tarafından vurgulanmasına rağmen, müritlerinin “*Ekrad-ı vahşiyeden olarak beş-altı bine baliğ*” olduğu beyan edilerek “*ahalinin selameti için*” şeyhin Hicaz'a gönderilmesine dair ferman çıkarılır¹⁴.

13 BOA, Y.PRK. ZB. 4/88 25 N 1306- 25 Mayıs 1889.

14 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), İrâde-Dâhiliye, (İ.DH 1168/91332, 16 C.Ahire 1307-6 Şubat 1890).

Diyarbakir Valiliği yetkilileri kendi sınırları içindeki Karacadağ ve Siverek'e bağlı köylerde faaliyetini icra Şeyh Halid ve babası Şeyh Kasım hakkında herhangi bir şikâyet veya takibât yapma lüzumu görmedikleri halde, Halep Vilayetine bağlı Urfa Mutasarrıflığının bu konuya aşırı ilgi duyması ilginçtir. Daha önceki şikâyet telgrafi ile yetinmeyen Urfa Mutasarrıflığı merkeze gönderdiği bilgileri takviye amacıyla, Polis Komiserliğini harekete geçirerek, Şeyh Halid ve müritleri hakkında ayrıntılı bir rapor daha hazırlamak için Polis Kadri adında bir memurunu, Şeyh Halid'i gizlice takip etmek üzere görevlendirir. Urfa Mutasarrıfı belki de merkezin hoşuna gidecek bir operasyonun başarısını başkaları ile paylaşmak istemeyen aceleci ve ısrarlı bir tavırla olayın üzerine gitmektedir.

Polis Kadri bedevi bir Arap yolcunun kıyafetini giyerek Kabahaydar, Karakeçi, Siverek ve Karacadağ köylerinde dolaşır. Görevi “*akaid-i batula neşrine cür'et etmekte*” olan Şeyh'in ve müritlerinin ahvalini gizlice araştırarak rapor etmektir. Polis Kadri kendisine verilen görevi hakkıyla yerine getirmek için müritlerin hal ve hareketlerini incelemekle işe başlar. Müritler, “*zükur ve inasın boyunlarında bir tespîh takup halka tarzıyla ortada*” bir çavuşun etrafında zikrederken, şeyhin adını da anmaları ile küfre girmişlerdir. Polis Kadri kullandığı bu tabir ile tarikat adabını bilmediği veya bilmiyor görüldüğü için, müritlerin boyunlarında tespîh taşımalarını ve halka halinde zikretmelerini, küfürkârena bir davranışları olarak saymaktadır. Müritlerin zikir halinde çektikleri “hü” sözünü “(‘u)(hü) ‘u deyü bir suret-i müdhîşe ile yerden sıçrayarak iki saat kadar” halka halinde zikir yapmalarını da Şeyh Halid ve müritlerinin suçlanmaları için bir gerekçe olarak göreceklerdir.

Polis Kadri bu gizli takibi sırasında, kendisine verilen görev sınırını da aşarak, amirlerinin hoşuna gidecek başka faaliyetlerini de içeren uzunca bir rapor hazırlar¹⁵. Raporunda dönemin devlet zihniyetinin ipuçlarını veren ilginç noktalar var. Ayrıca emniyet biriminin alt seviyelerindeki bir polis memurunun devlet diline hâkim olduğu, ancak tahkikatını yaptığı tarikat konusunda bilgisi olmadığı veya bilmiyor gibi davrandığı anlaşılmaktadır. Polis Kadri'nin raporunun sipariş bilgilerle doldurulduğu da anlaşılmaktadır. Zira raporunda ileri sürdüğü iddiaların doğru olmadığı birkaç ay sonra anlaşılacak ve Şeyh Halid Mekke'den dönerek kendi köyünde irşat faaliyetlerine yeniden başlayacaktır.

15 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Umum Vilayetler Tahrirâtı, (Y.PRK. UM.15/140, 23 K.Sâni 1328-4 Şubat 1890).

Polis Kadri bölgede özellikle de cahil köylü müritlerin bir kısım başka tarikatlarda da görülen bazı şatahât türünden aşırı tavırlarını abartılı bir şekilde tasvir ederek raporunu zenginleştirir. Gök Musa köyüne giderek söz arasında ve “Şeyh Halid’in ahval ve mişvarını uslub-ı hakîmâne ile” müritlerden sorduğunu, Şeyhi’n “iki yüz köyden müteceviz kura ahalisi müridânî silkine iltihak eyledikleri ve her Cuma gicesi bu kış vakti on beş saat uzaklığından en ekalli sekiz-dokuz yüz neferden ziyade müridi tekyesinde” toplandıklarını bilgisini raporuna ekler. Raporun can alıcı noktası da burasıdır. Karacadağ ve köylerinde iki yüze yakın köyün şeyhe tabi olması ve bunların her cuma gecesini bir yerde toplanmaları Yıldız Sarayının sinir uçlarını harekete geçirecek bilgilerdi. Hafıye polise göre, müritler şeyhlerini peygamberlik makamına çıkarmakta, onun yardımcılarını müritlerden para toplamakta, her cuma gecesini büyük kalabalıklar halinde toplanmakta, şeriatı aykırı bu hareketin bir an önce durdurulması gerekmektedir. Polis Kadri söz arasında ahaliyi ikaz ettiğini de belirtir. Bunu yaparken devletin bu tür kitlesel hareketler karşısında kullandığı şifre kavramlarından birini zikreder. “Uslub-ı hakîmâne” ile ahaliyi şeyh ve müritleri aleyhine kışkırtmakta ve yanlış yolda olduklarını bulduğu topluluklarda yaymaktadır.

Uslub-ı hakimane tabiri Osmanlı resmi yazışmalarında çok kullanılan ve devletin taşradaki yetkililerinin ahali ile özellikle de sosyal statüsü güçlü kişiler veya kitleler ile karşılaştıklarında ne şekilde davranacaklarını özetleyen bir şifre kavram niteliğindedir. Bundan maksat, kişilerin devlet ve merkeze yani sultana karşı bir nefret ve küskünlüğe girmelerine meydan vermeden “tasdi-i âliyi mucib olmadan”¹⁶, kısaca devletin başını ağrıtmadan gereken tedbiri uygulamak, istenen cezayı icra etmektir. Osmanlı Devleti bu uygulamayı kitlesel potansiyel gücü olan aşiretler, gayrimüslim cemaatler ve şeyhler hakkında hep göz önünde bulundurmuştur. Nitekim toplumsal güçlerinden çekinerek başka yerlerde ikamet ettirdiği ya da sürgüne gönderdiği tarikat şeyhlerine iyi muamele edilmesi ve gittikleri yerlerde kendilerinin maaş bağlanması, uslub-ı hakîmâne çerçevesinde uygulanmıştır¹⁷.

16 Selim Deringil, İhtida ve İrtidad, İletişim Yayıncılık, İst. 2017, s.71

17 1886 yılında Sivrihisar’da ikamet eden Dağistanlı Şeyh Ahmet Efendi de Şeyh Halid’in benzeri bir suçlama, (müritlerinin çoğalması suçlaması) ile karşı karşıya kalmış ve benzeri şekilde başka yere gönderilmesi ve bunun uslub-ı hakîmâne ile yapılması istenmiştir. “Şeyh mumailih üç seneden berü Sivrihisar’da olup bu müddet zarfında orada ve civarda peyda ettiği müridanı iki-üç bin radesinde olmasına ve şu üç sene içinde bu kadar mürit tedarik eylemesine bakılınca ilerüde bunun adedi tezâyüd edeceği derkâr bulunacağı gibi halkın dahi hakkında pek ziyade hürmet ve riayetleri bulunmasına mebnî bunun ba’deizin vilayet dâhilinde ikamesi mahzurdan sâlim olamayacağı cihetle münasip bir mahalle gönderilmesi ve fakat zî iyal ve fakir’ul-hal olduğundan temini teayyüşü için kendüstüne yedi-sekiz yüz kuruş radesinde bir maaş tahsisi lüzumu ...” Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH. MKT. 1380/37, 26 Safer 1304-24 Kasım

Halep Valisi Polis Kadri'nin raporunu İstanbul'a telgraf ekinde gönderir. Diyarbakir Valiliği ve Siverek kaymakamlığının iddiaları reddetmelerine ve durumun Yıldız Sarayı Mektubî Kalemi tarafından da kabul edilmesine rağmen, merkezi hükümetin tepkisi diğer tarikat şeyhlerine karşı uygulanan icraatın benzeri oldu. Urfalı yetkililerden giden şikâyet raporlarında şeyhin etrafında yedi-sekiz bin kişinin toplandığının haber verilmesi aslında merkezin bu konuda nasıl karar vereceğinin da habercisiydi. Nitekim öyle oldu. 13 Şubat 1890 tarihinde gelen emirde “*müridânı ekseri Ekrad-ı vahşiyeden olarak beş-altı bine baliğ oldukları*” vurgulanarak, “*ahalinin selâmeti için bu gibi meşâyihin emsali veçhiyle Hicazda ikametleri münasip olacağından*” 10 Şubat 1890 tarihli tezkire ile Şeyh Halid'in Mekke-i Mükerreme'ye gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Merkezdten gelen yazıda bunun gibi “*meşâyihin emsali veçhiyle Hicazda ikametleri*” kararının alındığı belirtilmektedir¹⁸. Daha önce ve yakın tarihlerde İstanbul'da ve diğer bazı vilayetlerde başka tarikat şeyhleri de benzer suçlamalarla “*muğayır-ı şer'i şerif*” ile suçlandıklarında haklarında başka yerde ikamet (teğrib) kararları çıkarılmıştır¹⁹.

Devletin kendi çizdiği sınırların dışına çıkma şüphesi taşıyan, ya da belli şehir ve coğrafyalarda kontrol edilmelerinde güçlük çekilebilecek tarikat ehli şeyhler hakkında en çok uyguladığı tedbir ve cezalandırmanın başında sürgün yani başka bir yere teb'id, teğrib, nefi ve icla etme uygulamaları gelmekteydi. Çoğu zaman sürgün edilen kişilerin devlete ve sultana karşı herhangi bir kusuru veya suçunun olmasına gerek yoktu. Adı geçen kişi ve gruplar hakkında özellikle mahalli yöneticilerden gelen abartılı rapor veya jurnal merkezin korkularını uyandırmak için kâfi idi. Zaten sürgün edilen şeyhlere azami hürmet ve saygı ile beraber incinmemeleri ve maddi sıkıntı çekmemeleri için kendilerine maaş ve barınma imkânları sağlanmaya çalışılmıştır. Sürgünden amaç şeyh ile tehlikeli bir şekilde kalabalıklaşan müritlerinin arasına fiziki mesafe koyarak tehlikenin bertaraf edilmesiydi²⁰. Bir şeyhin sürgünü hak etmesinin en önemli nedeni fazla mürit toplamasıydı. Fazla mürit demek kontrol edilememeleri veya herhangi bir

1886).

18 BOA, DH MKT 1705/15, 19 C. Ahire 1307-10 Şubat 1890.

19 BOA, DH. MKT. 1380/37, 26 Safer 1304- 24 Kasım 1886.

20 Müritlerinden uzaklaştırılması için Sivrihisar'dan Bursa'ya gönderilen Dağıstanlı Ahmet Efendi'nin etrafında ahalinin yeniden toplanması mahalli idarecileri korkutmuş ve “Mumaileyhin müridanı kaza-i mezkürde ve birkaç kazada pek çok olduğu... asayiş nokta-i nazarınca” sakıncalı bulunmuş Ankara Valisi Abidin sürgünün devamını talep etmiştir. BOA, Y.PRK. UM.16.76.29 Mart 1309.

fesat anında baş ağrıtabilme potansiyelleri şeyhlerin cezalandırılması için kâfi sebepti. Devletin resmi yazışmalarında adı geçen şeyhler suçlanırken genellikle “*mugayır-ı şer’i şerif, akâid-i batula, iddiây-ı nübüvvet, ahali-den iane toplamak*” gibi benzer ve klişeleşmiş iddialar ortaya atılmaktadır²¹. Tehlikenin kısmen bertaraf edilip, şeyhin ciddi şekilde tarassut altında olduğu kendisine hissettirildikten sonra, kendileri hakkında ileri sürülen iddialar söz konusu edilmeden eski yerlerine veya görevlerine iade edilmişlerdir.

Merkezî hükümetin politikalarını taşrada uygulayan yerel yöneticilerin bu tür abartılmış ihbarlara yoğunlaşması, Osmanlı Devleti’nin geçmişten gelen devlet-tarikat ilişkisi kodlarında saklıdır. Selçuklular dâhil olmak üzere şer’i kurullarla yönetilen ve meşruiyetini dinden ve dini oluşumlara dayanmasından alan sistem, dayandığı bu kurumların kontrolden çıkması ve tehlike arz eder duruma gelmeleri karşısında endişeye kapılmış ve benzer argümanlarla bunları kontrol altına alma girişimlerinde bulunmuştur²².

Şeyh Halid de babası Şeyh Kasım’ın, künyesinde belirttiğine göre, bir Nakşibendi şeyhi olup, bu tarikatın Halidiye kolundandır. Bu tarikat genellikle iki ekol üzerinden yayılmıştır. Birincisi, İmam-ı Rabbani’nin Müceddiye kolu, ikincisi, Osmanlı coğrafyasında 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılda büyük bir mürit kitlesine ulaşan Mevlâna Halid ismine izafetle Halidilik koludur²³. II. Mahmut ve daha sonraki Osmanlı sultanları gerek Mevlana Halid ve halifeleri, gerekse daha sonra İstanbul ve Anadolu’da en büyük Nakşibendi Halidî şeyhi olan Ziyaeddin Gümüşhanevi’ye yakın ilgi göstermişler. Bazı sultanlar ve devlet adamları bu şeyhlerin sohbetlerine bizzat katılmalarına rağmen, kontrolden çıkma ya da merkezin şüphelerini ve endişelerini celp edecek bir hareketleri karşısında dine aykırılık, “*sünnete ve şeriata mugayir*” hareketlerinden dolayı tekkeleri kapatılıp, takip edilmeye ve genellikle ceza olarak da müritleri ile aralarına fiziki mesafe konarak sürgüne gönderilmişlerdir. Bu çerçevede Nakşibendiliğin Hâlidî kolu II. Mahmut döneminden başlamak üzere daha sonraki dönemlerde de sürekli takibat altında tutulmuştur. Hâlidî’lerin bazı şeyhleri sürgüne gönderilmiş,

21 Şeyh İbrahim adında bir başka şeyh aynı suçlamalarla Birgi’ye mecburi ikamete gönderilmiştir. “Şeyh İbrahim nam kimesne ... turuk-ı saire meşayihine muhalif ayin teşhiri ile ehl-i sünneti idlal ... eylediğine binaen li-ecli’l-ıslah Birgiye nefi ve teğrib olunmak babında fermân-ı alileri ...” Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Hatt-ı Hümayun, HAT 1560/72, 29 Z.Hicce 1237- 16 Eylül 1822.

22 İlber Ortaylı, Tarikatlar ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Yönetimi, OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi) sayı 6, 1995, s. 281-287, Zekeriya Işık, Osmanlı Toplumunda Devlet Tarikat İlişkileri, Selçuk Ün. Sos. Bil. En. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2015,s.382.

23 Hür Mahmut Yücer, XIX. Asırda Anadolu’da Tasavvuf, Marmara Ün. Sos. Bil. En. Doktora Tezi, İstanbul 2001,s.171

hatta Mevlana Halid hakkında Şam ulema ve yetkililerinden gizlice bilgi istenmiştir. Şeyh'in ikamet ettiği Şam Vilayetinden Der-i 'Aliyye'ye gönderilen mahzar, ilam ve risalelerde, Mevlana Halid hakkında ileri sürülen iddialar yalanlanmış ve merkezin şüpheleri giderilmeye çalışılmıştır. Başta Şam Valisinin arızası, mecmu'u ulema-i Şam ve sairleri tarafından imzalanan "arz-ı mahzar", Şam Kadısı'nın ilâmı ile Şam Müftüsü'nün verdiği fetvada şeyhin meziyetleri sıralanmıştır. Bu zevat tarafından "Şeyh Halid merhum kibar-ı ulemadan ve meşayih ve mürşidinden olup, bu kadar te'lifât-ı adide sahibi mütteki bir zat" olarak tanıtıldığı halde, yine de merkezi yönetimin tecessüsünden kurtulamamıştır²⁴. Böylece merkezi yönetimin bu konudaki hassasiyeti yerel yetkililere de hissettirilmiştir²⁵.

Devletin geçmişten gelen bu politikası çerçevesinde Karacadağ'daki Şeyh Halid de, geçmişte başka şeyhler hakkında ileri sürülen benzer iddialarla ikamet ettiği bölgeden uzaklaştırılmıştır. Urfa mahalli idarecilerinin merkeze yazdıkları raporlarda Şeyh Halid hakkında ileri sürülen suçlamalar, emsali başka şeyhler için de başka yer ve zamanda yapılan suçlamaların benzeri idi. Buna göre, adı geçen şeyh, "Bir takım akaid-i batıla neşrine cür'et etmekte", "Bir takım teşvikat-ı şeni'a" ve "Türlü türlü adât-ı muhteri'a icra etmekte", "Şeriat-ı Muhammediye'ye muhalif ahvalde" bulunmaktadır.²⁶ Bu ve benzeri suçlamalar yukarıda görüldüğü gibi benzeri diğer şeyhler için de yapılmış ise de, uzaklaştırma (teb'id, teğrib) uygulamasının gerçek nedeni belgelerde vurgulandığı gibi aslında müritlerin çoğalmasında giderek artmaları olmuştur.

Şeyh Halid diğer meşayihin emsâl-i veçhiyle müntesiplerinin "gittikçe tekessür etmekte bulunduğunu ve şu halin devamı mevki'an ve maslahaten enva-ı mehâzir ve su-i te'siri mucip olacağı" gerekçesiyle "ahalinin selameti için" Karacadağ'ın bulunduğu bölge kastedilerek maslahat icabı Hicazda, Mekke-i Mükerrerme'ye mecburi ikamete gönderilmiştir²⁷. Böylece sistem dini bir oluşumu bertaraf ederken, yine dini kuralları referans olarak almakta, böylece dini meşruiyet çizgisinden ayrılmamış olmaktadır. Şeyh Halid'in bulunduğu bölgeden uzak bir yere (Mekke'ye) gönderilmesindeki asıl amaç, müritlerinin dağlık ve kontrol edilmesi zor gibi görünen bir bölgede (Karacadağ'da) çoğalmalarıdır. Bu durum mecburi ikamet emrinin

24 BOA, (HAT 892/39387, 29 Zilhicce 1243-12 Temmuz 1828).

25 Ahmet Cahit Haksever, Osmanlı'nın Son Döneminde Islahat ve Tarikatlar: Bektâşilik ve Nakşebendilik Örneği. EKEV Akademi Dergisi, yıl,13,sayı 38,s.43.

26 BOA, Y.PRK. UM 15/140, DH MKT 1705/15, 19 C. Ahire 1307-10 Şubat 1890.

27 BOA, DH. MKT 1698/50, 22 C.1307- 13 Şubat 1890.

verildiği belgenin sonunda açıkça belirtilmesine rağmen, yukarıda sıralanan suçlamaların yapılması, geçmişten gelen bir anlayışın Şeyh Halid olayında da uygulandığını göstermektedir. Merkezî hükümetin tarikat şeyhlerine karşı öteden beri kullandığı dilde bir değişme olmadığı görülmektedir. Ehl-i Sünnet inancına, şer'î şerife veya diğer tarikatlara mugayir hareket ve faaliyetlerin gerekçe gösterilmesine rağmen, mecburi ikamet ve uzaklaştırmanın asıl nedeni görüldüğü gibi şeyhin etrafındaki bir kitlenin, devletin kontrolünün dışına çıkma ihtimali taşıyan büyüme ve etkisini genişletme potansiyelidir.

8 Mart 1890 tarihinde Şeyh Halid'in bir jandarma yüzbaşısı refakatinde yola çıktığı haber verilmektedir²⁸. 28 Haziran 1890 Tarihinde ise, Hicaz Vilayeti'nden Diyarbekir Vilayeti'ne çekilen telgrafta, Şeyh Halid'in Mekke-i Mükerrerme'ye ulaştığı ve delilinin (hac rehberleri için kullanılan bir tabirdir) evinde iskân edildiği bildirilir²⁹. Böylece Halep Valiliği ve Urfa Mutasarrıflığının çabaları ve merkeze gönderdikleri evhamlandırıcı ihbarları sonuç vererek, adı geçen şeyh nihayet teğrib edilmiş, yani müritlerinden uzaklaştırılmıştır. Fakat Halep Vilayeti ve Urfa mahalli idarecileri, şeyhi Mekke'ye göndererek müritleri ile arasının fiziki olarak ayrılmasını yeterli görmemiş olacaklar ki, kısa bir müddet sonra Şeyh Halid'in "*hilaf-ı rıza*" Mekke-i Mükerrerme'den firar ettiği şayi'asını yaymaya başladılar. İstanbul'dan bu konuda bir araştırma yapıldığı haberleri üzerine, kısa bir müddet önce küçük oğlunu kaybeden Şeyh Kasım, büyük oğlunun da bu şekilde ayrılık acısına daha fazla dayanamaz ve hem mahalli yetkililerin kapısını çalar, hem de Yıldız Sarayındaki yetkililere mektuplar göndermeye başlar. Bu mektuplardan birisinde, ikamet ettiği köyde ibadet ve padişaha dua ile meşgul iken, Mekke-i Mükerrerme'ye gönderilen oğlundan Arapça bir mektup aldığını belirtir. Oğlunun "*hala Mekke-i Mükerrerme'de olup, makâm-ı Hilafet-i Uzmaya her mü'min ve muvahhidin mefruz-u uhde-i sadakati olan da'avât-ı hayriye ile meşgul ve bir hâl-i felaket ve zarûret içinde olduğu halde*" güya buradan firar ettiğine dair şayi'aların yayıldığını, bu haberlerin gerçek olmadığını, Şeyh Halid'in Hala Mekke'de padişah hazretlerinin merhamet ve şefkatini beklemekte olduğunu acıklı bir şekilde beyan eder. "*Ahval-ı hususiye ve umumiyemize tamamıyla vâkıf olan vilâyet-i Celileleri ahalisine malumdur ki*", hem kendisinin hem de oğlu şeyh Halid'in "*fukara-yı tarikat-ı aliye-i nakşibendiyeden olup, sâkin olduğumuz karyelerde*

28 BOA, DH. MKT 1707/ 15, 16 Recep 1307-28 Haziran 1890.

29 BOA, DH. MKT 1737/117, 16 Haziran 306-28 Haziran 1890

talim-i ulum-u diniye ile iştigâl ve bu cihetle isticlâb-ı da'avât-ı hayriye... cenab-ı cihanbâni ile vazife-i sadakat ve ubudiyeti ikmal edegelmekte olarak hilâf-ı emr ve rıza-yı ali hiçbir hal ve harekette bulunmamış ve bundan böyle dahi bulunmayacağımız derkâr bulunmuştur." Şeyh Kasım mektubunda devamla, Mekke'ye gönderilen oğlu hakkında sürgünden sonra yapılan tahkikatta, sürgüne sebep olarak gösterilen şeylerin ehemmiyetsizliğinin ortaya çıktığını belirtir. Şeyh Halid'in burada kalan evlad-u iyali perişan bir halde oldukları gibi, "*bu sinn-i şeyhûhet içinde müfarakât-ı evlad teessürat-ı tahammülgüzarına tâkât götürememekte*" olduğundan oğlunun bir an önce köyüne geri gönderilmesini talep eder. İmzasını da "*Tarikat-ı Aliyye-i Nakşibendiye Hulefasından Şeyh Kasım*" olarak atar³⁰.

Şeyh Kasım'ın Padişaha hitaben yazdıklarını destekler mahiyette, mektuba başta Diyarbakir Valisi Refik olmak üzere, şehrin hâkimi (kadısı), defterdârı, mektubî kalemi, müftüsü ve nakîb'ul-eşraf'ın imzalarının olduğu ikinci bir yazı eklenmiştir. Bu yazı Diyarbakir'deki mahalli idareci ve şehir ileri gelenleri ile ulemasının da Şeyh Kasım'ı destekledikleri ve ona müzahir olduklarını göstermektedir. Diyarbakir Vilayet yetkilileri ve ulemasının yazısında, Şeyh Kasım'dan sitayişle bahsedilir. "*Tarikat-ı Nakşibendiye meşayihinden olup, Diyarbakire beş saat mesafede vaki Altunakar nam karyede ikamet ve duay-ı devam-ı ömür ve afiyet-i şevket cenabı Padişahiye muvazabet etmekte olan Şeyh Kasım Efendi*" olarak adı geçen şeyhin, kendileri tarafından tanındığı ve aslında korkulacak veya kontrol dışında addedilecek biri olmadığını mektubun başında ortaya koyarlar. Diyarbakir mahalli idareci ve ulemasının mektubunda daha sonra Şeyh Kasım'ın sinn-i şeyhûhete vasıl olmuş ve "*da'avat-ı hayriyesi iğtinam olunur meşayihden*" bulunduğu gibi, bu gibi şeyhlerin müstecâb hayır dualarından yararlanması için, padişah hazretlerinin oğlunu, kendisinin yanına geri göndermesi hakkında Şeyh Halid'e şefa'atçı olurlar³¹. Şeyh Kasım'ın çabaları ve Diyarbakir Vilayeti'nin olumlu görüş bildirmesinden yaklaşık üç ay sonra, Dahiliye Nezaretinden Hicaz ve Diyarbakir vilayetlerine telgraf çekilir. Telgrafta, "*Diyarbakir'de Nakşibendi dergâh-ı şerifi postnişini Şeyh Kasım Efendi tarafından takdim olunan arzuhal üzerine mumaileyh Şeyh Halid'in*

30 Şeyhin mühründe "Kasım el-Halidî Nakşibendi" ibaresi bulunmaktadır. BOA, Y.MTV. 46/41, 28 T.Evvel 1306- 9 Kasım 1890.

31 Adı geçen mektupta imzası olanlar; "Diyarbakir Valisi Hasan Refik, Hâkim-i Şer' es-Seyyid Abdurrahman, Defterdar Muhyiddin Emin, Mektubî es-Seyyid Muhammed Şakir, Müfti es-Seyyid Ahmet, Nakîb'ul-Eşraf es-Seyyid Muhammed Mesut ve dört aza" BOA, Y.MTV, 46.41.3, 26 R.Evvel 1308-9 Kasım 1890.

ber veçh-i istid'a memleketine avdeti hususuna müsaade-i seniyye-i hazreti padişahi şâyân” buyrularak, Şeyh Halid’in mecburi ikameti sonlandırılarak memleketine dönesine müsaade edilir³².

Şeyh Kasım oğlunun dönüşüne izin verilmesine çok sevinir ve yine Diyarbekir Vilayeti kanalı ile padişaha bir teşekkür ve dua mektubu yazarak sevincini ve memnuniyetini ortaya koyar³³. Memleketine dönüş için kendisine müsaade verilen Şeyh Halid, bulunduğu mukaddes beldeden hemen geri gelmek istemez. Yaklaşmakta olan Ramazan ayını burada geçirek, ardından gelecek hac mevsiminde de hac farızasını yerine getirdikten sonra dönmek ister. Ancak Hicazda kalacağı bu süre ve dönüş masrafları için parası bulunmamaktadır. Öyle anlaşılıyor ki, devlet sürgün ederek üzdüğü Şeyhin gönlünü kazanmak ve dualarını almak için bu isteklerini yerine getirmiş ve Şeyh Halid Ramazandan sonra hac vazifesini de yerine getirerek memleketine geri döner³⁴.

Halep ile Diyarbekir’in Bitmeyen Zıtlaşması

Memleketine geri dönen Şeyh Halid, babası Şeyh Kasım tarafından, tarikat ve irşat faaliyetlerine devam etmek üzere tekrar Karacadağ’daki Gülpınar köyünde görevlendirir. Ancak Halep Vilayeti yetkilileri ve Urfa Mutasarrıflığı bir müddet sonra tekrar şeyhin peşine düşerler. Hükümet merkezine daha doğrusu Yıldız Sarayına Şeyh ile ilgili raporlar yazmaya devam ederler. Halep Valisi Osman tarafından Dahiliye Nezaretine şifreli olarak gönderilen bir maruzda, dört sene önce nefyedilen, Diyarbekir’e bağlı Sive-rek Kazasının Gülpınar köyüne gelerek “*yine icra-yı mefâsid-i iğfalkârâne-ye başladığı ... civariyet hesabıyla diyaneten ve siyaseten mahzuru derkâr olan*” Şeyh Halid ve adamlarından ileri gelen üç şahsın münasip bir mahalle teğribleri (sürgünleri) arz edilir³⁵. Şeyhin Mekke’den dönüşünde peşini bırakmayan Urfa Mutasarrıflığı ve Halep valiliğinin aksine, Diyarbekir valiliği daha önce olduğu gibi tekrar Halep ve Urfa’dan giden raporları tekzip ederek, civariyet itibarıyla şeyhi şikâyet eden komşu vilayetin verdiği bilgilerin doğru olmadığına dair Dâhiliye Nezaretine telgraf çeker. Diyarbekir Valisi imzasıyla Dâhiliye Nazırı’na gönderilen telgrafta, Halep Valisi’nin

32 BOA, DH MKT 1800/138, 3 K.Sâni 1306-15 Ocak 1891.

33 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal, (Y.PRK. AZI. 18/77, 3 Şaban 1308-14 Mart 1891).

34 BOA, DH. MKT 1823/116, 14 Mart 1307- 26 Mart 1891

35 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Dâhiliye Nezareti Şifre Evrakı, (DH. SFR. 165/21, 14 Mart 1310-26 Mart 1894).

şeyh hakkında ileri sürdüğü iddialara dair “*Buna dair vilayetçe kat’iyyen malumat yoktur. Bi’l-aks Şeyh Halid ‘afv-ı aliye mazhariyetle Mekke-i Mükerreme’den avdet edeli hüsn-ü hal üzere bulunduğu işitilirdi*” diyerek şeyhin iddia edilen hareketlerin aksine kendisinin hüsnü haline dair haberler alındığını bildirir. Diyarbekir valiliği merkezin tepkisini çekmemek için olacak, temkinli bir tavır takınarak, yeniden gerekli tahkikatın yapılarak neticenin nezaret makamına bildirileceğini haber verir³⁶. Bu telgraftan yaklaşık bir hafta sonra Diyarbekir Valisi Sırrı imzasıyla Dâhiliye Nezaretine tekrar bir telgraf gönderilir. Vali, şeyh hakkında gerekli tahkikatın yapıldığını, Urfa Mutasarrıfının özel bir memurunun iğvasıyla şeyh hakkında ileri sürülen iddiaların tahkik ettirildiğini, “*Şeyh Halid hakkında icra ettirilen tahkikatta mumaileyhin muğayir-i rıza bir gûna hal ve hareketi görülmediği*”ni³⁷ beyan eder. Ancak yine de durumun Siverek Kaymakamlığı tarafından tekrar soruşturularak, oradan gelen cevaba göre hareket edileceğini bildirmesi üzerine, Siverek kaymakamlığı konuyu araştırmak üzere görevlendirilir.

İki vilayet arasında adeta bir belgeler ve raporlar çatışması yaşanmaktadır. Urfa ve Halep yetkilileri şeyhin hareketlerinin tehlikeli ve zararlı olup, adamları ile beraber tekrar buradan sürülüp cezalandırılmalarını isterler. Diyarbekir Vilayet yetkilileri ise, şeyh hakkında olumlu görüş bildirerek, uygunsuz bir hareketinin görülmediğine dair Dâhiliye Nazırlığına cevabî telgraflar çekiyordu. Diyarbekir valiliğinin olumlu görüşlerini çürütmek için, Urfa Mutasarrıflığı bu sefer şeyh aleyhinde “*Urfa Hey’et-i Uleması*”nın görüşlerini merkeze göndererek, yeniden olayın üstüne gider³⁸. Merkezi hükümet ve Yıldızdaki yetkililerin, taşradaki iki komşu vilayet valilerinin birbirine zıt görüş ve raporları karşısında kafaları karışır. Yıldız Sarayı daha önce Halep Vilayeti ve Urfa mutasarrıflığının görüş ve istekleri doğrultusunda Şeyh Halid’i alelacele Mekke’ye sürme emrini vermesine karşılık, dört yıl sonra aynı mahalli birimlerden gelen rapor ve şeyhin cezalandırılması isteğine bu sefer temkinli yaklaşmaktadır. Nitekim bu kafa karışıklığını Diyarbekir vilayetine gönderilen yeni bir emirde görmek mümkün. Mayıs 1894 tarihinde Dâhiliye Nezareti’nden Diyarbekir Vilayeti’ne gelen yazıda, Urfa ve Diyarbekir valilerinin görüşleri özetlendikten sonra “*keyfiyetin be gayet bî tarafâne olarak bi’l-etraf tahkik ettirilerek neticesinin*” derhal bildirilmesi emri verilecektir³⁹. İki vilayetten gelen farklı görüş ve inatlaşma

36 BOA, DH ŞFR 165 30, 16 Mart 1310 -28 Mart 1894.

37 BOA, DH ŞFR 165 54, 23 Mart 1310-4 Nisan 1894.

38 BOA, DH. MKT 243/50, 4 Şevval 311-10 Nisan 1894.

39 BOA, DH. MKT 243/5017, 4 Mayıs 310- 31 Mayıs 1894.

karşısında merkezden gelen emir, durumun Dâhiliye Nezareti tarafından da fark edildiğini göstermektedir. Konuyu araştırmak üzere Siverek kaymakamlığı görevlendirilir.

İki taşra yöneticisi arasında sıkışan şeyh ve müritleri hakkında yaklaşık altı ay sonra Siverek kaymakamlığı ayrıntılı bir rapor hazırlayarak vilayet yetkililerine ve Dâhiliye Nezaretine göndererek son noktayı koyar. Buna göre, konu yerinde araştırılmış, Şeyh Halid de Diyarbakır merkezine çağrılmıştır. Siverek Kaymakamlığı'nın araştırması ve Diyarbakır Vilayetin sonuç raporuna göre, müritlerin bir kısmının cehalet eseri bazı aşırı davranışlarda (tefevvüh) buldukları tespit edilmiş, ancak müritlerin bazı edepsizce hareketlerinden şeyhin malumatı ve rızası olmadığı bilgisine ulaşılmıştır. Tahkikat sonunda Diyarbakır Vali Vekili Muhammed Enis durumu özetleyen yazıyı Dâhiliye Nezareti'ne gönderir. Buna göre, “*Şeyh mumaileyh hakkında haiz-i ehemmiyet bir neticeye iktiran edemeyüp, yalnız taife-i Ekraddan (mürid) namını takınan birkaç sebükneferin yolsuz bazı tefevvühleri ihbar olunmuş ise de, bundan şeyh mumaileyhin rıza ve malumatının inzımamına delalet edecek emârât olmadığı anlaşılmıştır*”⁴⁰ Bazı müritlerin uygunsuz hareketleri ve tefevvühleri için, hem şeyhin hem de mürit denilen bazı şahısların tenbih edilmeleri sonucuna varılmıştır. Bundan sonra müritlerin beyan olunan uygunsuz (mugayır-ı şer'-i şerif) hareketlerinin tekrarlanmaması için gereğinin yapılması şeyhe bildirilip, bütün bu olayın özünü teşkil eden kontrol dışılığı affetmeyen merkezi hükümetin anahtar cümlesi olan, benim kontrolüm altındasınız. Kontrol dışına çıktığınızda başınıza geleni gördünüz, mealindeki cümle ile sonuçlandırılır. Şeyhe bundan böyle artık “*taht-ı nazar-ı tecessüsde bulundurulduğu*” hatırlatılır⁴¹. Halep ve Urfa mahalli idarecilerinin ısrarlarına rağmen Şeyh Halid bu sefer Gülpınar köyünde irşat faaliyetlerine devletin “*taht-ı nazar-ı tecessüsünde*” devam eder.

Şeyh-Aşiret-Vali

Mekke'den dönüşünden sonra Urfa mahalli idarecilerin baskılarından kurtulan Şeyh Halid, Gülpınar köyünde babasının izni ile ikamet ederek tarikat faaliyetine devam ederken, yaklaşık on yıl sonra Karacadağ bölgesinde çatışma halinde olan iki güçlü Hamidiye Alayı mensubu aşiret tarafından başı tekrar belaya girer. Daha önce de belirtildiği gibi Karacadağ bölgesi geniş yaylaklarında aşiretlerin sürekli dolaştıkları ve otlakları için mücadele

40 BOA, DH. MKT 356/22, 17 Şaban 312-2 Şubat 1895.

41 BOA, DH MKT 356 /22-3, 13 Mart 1310-25 Mart 1894.

içinde oldukları bir alandır. Burası geçmişte olduğu gibi, 1900'lü yılların başlarında da başta Milli ve Karakeçili aşiretleri olmak üzere, Şemmar ve Aneze gibi bölge halkını ve devleti yıllarca uğraştıran bedevi Arap aşiretlerinin de göz diktikleri bir bölgedir. Tanzimat döneminde güçleri kırılan yerel güç unsurlarından olan aşiretler, Sultan Abdülhamid'in Hamidiye Alaylarını kurdurmasıyla yeniden merkezi hükümetin ilgi alanına girerek bu dönemde tekrar güçlenmeye başladılar⁴².

Karacadağ bölgesinde bulunan Milli ve Karakeçili aşiretleri de Hamidiyeli olma avantajını kullanarak, gerek Karacadağ'da, gerekse Urfa ve Mardin çevresinde etki alanlarını genişletmeye başlayınca, eski husumetleri yüzünden yeniden çatışmaya başladılar. Milli ile Karakeçili aşiretleri 1904 yılında yeniden çatışmaya başlayınca devreye bizzat İstanbul merkezî hükümeti girmiş ve barışmaları sağlanmıştır⁴³. Ancak bir müddet sonra bu aşiretler Karacadağ'da tekrar çatışmaya başlamışlardır. Aşiretlerin bölgede çatışması sırasında Karacadağ'daki pek çok köy ahalisi zarar görmüş, malları talan edilmiş, bir kısmı bu çatışmalardan kaçarak başka bölgelere gitmek zorunda kalmışlardır. Şeyh Halid'in Gülpınar Köyü de bu çatışmalardan nasibini almış, köyü tahrip edildiği gibi, tarlaları ve hayvanları da gasp edilmiştir. Bu çatışmaların ortasında kalan Şeyh Halid, daha sonra Karakeçili reisi Dire'inin adamlarının yerleşmeleri üzerine köyünü, hayvan ve tarlalarını terk ederek, Urfa'ya tabi Future köyüne yerleşmek zorunda kalır. *“Üç sene mukaddem Milli ve Karakeçi aşairi miyanında vuku' bulan mü-naza'a ve mühâcemede” “tarlaları ve emvali ve mevaşisi gasp ve karyesi tahrip olunduğu ve el-yevm Urfa'ya tabi Future karyesinde ikamet ederek me'vasına avdet edememekte”* Şeyh Halid Efendi Urfa Mutasarrıfına başvurarak Karakeçili reisi Dire'i'nin *“yed-i gasbında”* olan köyüne dönmek istediğini bildirir⁴⁴.

Urfa Mutasarrıfı Neşet'in sadarete gönderdiği yazıya bakılınca, Şeyh Halid ile Urfa mahalli idarecilerinin arasının bu dönemde iyi olduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen Şeyh Halid'in peşini bırakmayan eski yöneticilerin yerine gelen yeni mutasarrıf şeyh ile uğraşmamakta, belki de şeyhin eski gücünün kısmen dağıtılmış olmasından, mahalli idare ile herhangi bir sorun yaşamamaktadır. Zira Urfa Mutasarrıfı Neşet'in gönderdiği yazıda Şeyh Ha-

42 Bkz. İbrahim Özcoşar, Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti: Mardin, Mardin, 2009, 109 vd.

43 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat, (Y. PRK. ASK 222/7, 9 Eylül 1320-22 Eylül 1904), Bkz, Ekrem Akman, 19.Yüzyılın İkinci Yarısında Siverek, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mardin, 2017, s.270.

44 BOA, BEO 3079/230867-3 Haziran 1323-16 Haziran 1907.

lid'ten övgü ile bahsedilmekte ve gasp edilen köy ile mallarının geri verilmesi istenmektedir. “*İcra kılınan tahkikat neticesinde mumaileyhi da'iyânı saltanat-ı seniyyeden ve kibâr-ı meşayihden olduğu ve maruzat ve mağduriyetinin tamamıyla hakikate muvafakiyeti tezahür etmiş olmağla*”⁴⁵ şeyhin köyüne dönmesi için gerekenin yapılmasını arz eder. İlginç bir şekilde daha önceki idarecilerin iddialarının tersine, Şeyh'ten övgü ile bahsedilerek “*da-iyân-ı saltanat-ı seniyyeden ve kibâr-ı meşayihden olduğu*” vurgulanır. Ancak şeyhin köyüne dönmesi için Halep ve Urfa mahalli idarecilerinin daha önceki istekli ve iştahlı müdahale isteklerine karşın, söz konusu Hamidiyeli güçlü bir aşiret olunca çekingen ve çekimser kaldıkları görülecektir.

Taşra yöneticilerinin Hamidiye Alaylarına mensup aşiretler karşısında yetkilerini kullanmaktan kaçındıkları, Sultan Abdülhamid'in koruduğu bu aşiretlere bulaşmaktan çekindiklerini Şeyh Halid'in kendi köyüne dönme isteğinde ipuçları vermektedir. Tapularını (senedat-ı hâkâni) ibraz ettiği halde, Urfa Mutasarrıflığı, bu sefer daha önce Şeyh Halid'i takip edip bölgeden uzaklaştırılması için harcadığı çabanın tam tersine, olaydan sıyrılmak çabası içine girer. Aradan on sene gibi bir zaman geçtiği için Halep ve Urfa yerel yöneticilerinin değişmiş olmasının bu yeni tavırda rolü olabilir. Ancak 1907 yılındaki Urfa Mutasarrıfı, Şeyh Halid'in Karacadağ'daki kendi köyüne dönme isteğini, köyde bulunan Karakeçili reisi Dire'i'nin adamlarını uzaklaştırma işini bölgenin Diyarbekir'e bağlı olması nedeniyle Diyarbekir valiliğine yüklemek ister. Daha önce şeyhin peşine gizli polisler takarak raporlar hazırlatan ve Şeyh Halid'in sürgüne gönderilmesini sağlayan aynı mutasarrıflık, şimdi bu bölge bana ait değil, dolayısıyla şeyhin köyüne yerleşen Hamidiye Alay mensubu aşiret üyelerinin buradan çıkarılma işi de köyün tabi olduğu Diyarbekir vilayetine aittir, demektedir⁴⁶.

Hamidiye Aşiret mensuplarının köyden çıkarılma meselesi, ateş topu gibi kimse tarafından sahiplenilmemektedir. Nitekim Diyarbekir Valisi Halid imzasıyla Bab-ı Ali Saderat-i Uzma Kalemine gönderilen telgrafnâmede, Gülpınar Köyü, Siverek'e bağlı olduğundan, Siverek kaymakamlığının işe el atmasını istemiş, Siverek Kaymakamlığı ise, buraya sevk edilecek daimi bir askeri gücü olmadığından topu Urfa yöneticilerine atmıştır. “...mezkûr karyede Dire'i'nin adamları sâkin olduğundan men' olunmaları orada daimi surette bir kuvvet ikamesine mütevakkıf ve şeyhin ailesi Urfa dâhilinde

45 BOA, BEO 3079/230867-3, 2 Haziran 1323-15 Haziran 1907.

46 BOA, BEO 3091/ 231807, 14 Haziran 1323-27 Haziran 1907.

*olmak hesabıyla aşairin tecavüzünden muhafazası Urfa'ya ait bulunduğu, Siverek kaymakamlığından cevaben bildirilir*⁷⁴⁷

Urfa'lı yöneticiler Karacadağ ve Gülpınar köyü bize bağlı değil diyerek olaya müdahaleden kaçınırken, aynı şekilde Diyarbekir Vilayeti ve Siverek yöneticileri de aşiret adamlarının köyden çıkarılma işine bulaşmak istememektedirler. Nihayet bu üç taşra birim yöneticilerinin olaydan istinkâf etmeleri ve işi birbirlerine havale etmeleri üzerine, sadaret tarafından, Şeyh Halid'in halen Urfa'ya bağlı Future köyünde ikamet ettiğini, dolayısıyla şeyhin köyüne geri dönmesi görevinin de Urfa'a mutasarrıflığına verildiği görmekteyiz. “*Karyede Dire'inin adamları sâkin olduğundan men' olunmaları orada daimi surette bir kuvvet ikamesine mütevakkıf ve şeyhin ailesi Urfa dâhilinde olmak hasebiyle aşairin tecavüzatının idarece temini Urfa'ya ait bulunduğu...*”⁷⁴⁸ merkezî hükümet tarafından bildirilir.

Sonuç

Şeyh Halid Karacadağ gibi devlet açısından kontrol edilmesi güç olan bir coğrafi alanda, jurnal raporlarına göre, mürit sayısı yedi-sekiz bine ulaştığı ihbarları sonucu Mekke-i Mükerrerme'de kısa bir süre de olsa mecburi ikamete tabi tutulmuştur. Sultan Abdülhamid döneminde, devlet, aşiret ve taşra yöneticileri arasında sıkışan Şeyh Halid'in serencamında merkezi yönetimin politikalarının taşrada da yansımaları bulduğu görülmektedir. Devletin potansiyel bir güç haline gelme ihtimali olan tarikatlara bakışı ve politikası, geçmişte olduğu gibi, kontrol altında bulundurma ve şeyh ile müritlerini fiziki olarak ayırma şeklinde devam etmektedir. Bu dönemde Jurnal ve ihbar sistemine dâhil olan yerel yöneticilerin bir kısmı bu işi iştahla ve abartılı bir şekilde yerine getirmektedirler. Nitekim Şeyh Halid de Diyarbekir Vilayetinden gelen yalanlamalara karşın, Halep ve Urfa mahalli yöneticilerinin ısrarlı ihbarları sonucunda Mekke-i Mükerrerme'ye gönderilmiştir. Ancak resmi yazışmalar dikkatle incelendiğinde, yerel yöneticilerin merkeze her zaman doğru bilgi vermedikleri anlaşılmaktadır. Mesela, Halep Valiliği, Urfa Mutasarrıflığı ile Diyarbekir Vilayet yetkilileri Şeyh Halid hakkında merkeze farklı bilgiler vermişlerdir. Bu bilgiler sonucunda Şeyh Halid önce sürgüne gönderilmiş, kısa bir süre sonra köyüne geri dönmesine izin verilmiştir.

47 BOA, BEO 3091/ 231807, 14 Haziran 1323-27 Haziran 1907.

48 BOA, BEO 3091/231807-2, 19 C.Ula 1325-30 Haziran 1907.

Bu dönemde Hamidiye Alaylarının kurulması ile bazı aşiretler güçlendiğinden, ahaliye yaptıkları haksızlıklara karşı, mahalli idareciler bunlara bulaşmaktan çekinmektedirler. Bu aşiretlerin gasp ettikleri bir köyden çıkarılma işini çevre vali ve kaymakamlarından hiç biri üzerine almak istememiş, sonunda Dâhiliye Nezareti devreye girerek, bunlardan birini görevlendirmiştir. Hamidiye aşiretleri yerel yöneticiler karşısındaki güçlerini Sultan Abdülhamid tahtta olduğu müddetçe sürdürmüşlerdir.

Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA)

Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayât Evrakı

A.MKT. UM. 394/95

Babıali Evrak Odası Evrakı

BEO 3079/230867

BEO 3079/230867-3

BEO 3091/ 231807

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî

DH. MKT 243/5017-4

DH. MKT 243/50

DH. MKT 356/22

DH MKT 356 /22- 3

DH. MKT 1380/37

DH. MKT 1698/50

DH MKT 1705/15

DH. MKT 1707/ 15

DH. MKT 1737/117

DH. MKT 1800/138

DH. MKT 1823/116

Dâhiliye Nezareti Şifre Evrakı

DH. SFR 165/21

DH ŞFR 165 30

DH ŞFR 165 54

Îrâde - Dâhiliye

İ.DH 1168/91332

Hatt-ı Hümayun

HAT 1560/72

HAT 892/39387

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı

Y.A. HUS 479/50

Mütenevi Maruzat Evrakı

Y.MTV 46/41

Y.MTV 46/41-3

Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezâreti Maruzâtı

Y.PRK. ZB 4/88

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal

Y.PRK. AZI. 18/77

Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat

Y.PRK. ASK.222/7

Umum Vilayetler Tahrirâtı

Y.PRK. UM 15/140

Y.PRK. UM 16/76

Kitap, Makale ve Tezler

Akman, Ekrem, 19.Yüzyılın İkinci Yarısında Siverek, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mardin, 2017.

Barkan Ömer Lütfi, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler, Vakıflar Dergisi 2, Ankara, 1942.

Bruinessen, Martin van, Ağa, Şeyh, Devlet, (Çev. Banu Yalkut), İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

Develioğlu, Ferit Osmanlıca-Türkçe Lügat, Aydın Kitabevi, İstanbul, 2005.

Deringil, Selim, İhtida ve İrtidad, İletişim Yayıncılık, İst. 2017.

Haksever, Ahmet Cahit, Osmanlı'nın Son Döneminde Islahat ve Tarikatlar: Bektâşîlik ve Nakşebendîlik Örneği, EKEV Akademi Dergisi, yıl 13, sayı 38, 2009.

İnalçık, Halil, Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600, (Çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.

Işık, Zekeriya, Osmanlı Toplumunda Devlet Tarikat İlişkileri, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2015.

Mahmut Yücer, Hür, XIX. Asırda Anadolu'da Tasavvuf, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001.

Ortaylı İlber, Tarikatlar ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Yönetimi, OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi) 6, Ankara, 1995.

Özcoşar, İbrahim, Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti: Mardin, MAÜ Yayınları, Mardin, 2009.

CİZYE DEFTERLERİNE GÖRE 19. YÜZYIL ORTALARINDA DİYARBAKIRDA YAŞAYAN GAYRİMÜSLİMLERİN DEMOGRAFİK VE İKTİSADİ YAPISI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Kazım Kartal

Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi,
Ağlasun Meslek Yüksekokulu

Mustafa Ali Uysal

Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi,
Bucak Hikmet Tolunay Meslek Yüksekokulu

| 203

Özet

Osmanlı Devleti'nde bir bölgeye cizye tayin edileceği zaman mese-
lenin aslının İslam hukukundan geldiği ve İslamiyet'in ilk yıllarında nasıl
uygulandığı, alınan vergi miktarının ne kadar olduğu ferman, berat vb. bel-
gelerde belirtilerek cizyenin meşruluğu gösterilmeye çalışılırdı. Vergi ver-
mekle mükellef olanların, bazı şartları bulunmaktaydı. Vergi verebilecek
yaşa gelmiş olan, vücut ve akılca sağlam olan her gayrimüslim erkekten
cizye alınırdı. Kadın, çocuk, malul olanlar ve Voynuk, Martalos, Eflak gibi
özel askeri yükümlülükleri yerine getirenler yaptıkları iş karşılığı cizyeden
muaf tutulurlardı.

İncelemeye konu olan Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki kaynak-
lar şunlardır: *B.O.A., ML.VRD.CMH.d, no: 833*, Siroz, Selânik, Tırhala,
Drama, Niş, Sofya, Köstendil, Silistre, Samakov vs. sancaklar ile Halep,
Sayda Rahka, Bağdat, Girid, Edirne, Şam, Diyarbakır, Erzurum vs. eyalet-
lerden tahsil olunan cizyeleri mübeyyin defter., *B.O.A., ML.VRD.CMH.d,
no: 1316*, Diyarbakır, Muş, Mardin, Siird vs. livâların kaza ve karyelerinin
cizyelerini hâvi defter, *B.O.A., ML.VRD.CMH.d, no: 1454*, Ankara,

Biga, Amasya, Bayburt, Diyarbakır vs. sancakların ve Musul, Basra, Halep, Edirne vs. eyaletlerin cizye evrakı ve bakiyelerini mübeyyin defter., *B.O.A., ML.VRD.CMH.d, no: 1454*, Edirne, Selanik, Niş, Üsküb, Silistre, Hüdavendigar, Bolu, Kastamonu, Konya, Diyarbakır sancakları reâyasından toplanan cizyenin miktarını belirtir defterler çalışmanın ana kaynağını oluşturacaktır. Eldeki kaynaklara dayanarak Diyarbakır kentinde yaşayan Müslüman olmayan tebaanın ekonomik yapısı ve Demografik Yapısı üzerine değerlendirme yapılacaktır.

AN EVALUATION ON THE DEMOGRAPHIC AND ECONOMIC STRUCTURE OF THE NON-MUSLIMS LIVING IN DIYARBAKIR IN MID-XIX. CENTURY ACCORDING TO JIZYA BOOKS

Abstract

When Jizya would be assigned to an area in the Ottoman State, how it would be applied was announced and the true nature of it was explained to the public stating that it originated from the Islamic Law and was applied in the early years of Islam and the amount of it was made public with imperial orders and announcements to legitimize it. Those who were taxpayers had some conditions. Jizya was taken from every non-Muslim male who was old enough to be able to pay tax, and who was sound in terms of body and mind. Women, children, the disabled and those who fulfilled special military obligations like Vojnuk, Martalos, Wallachia were exempt from the Jizya in return for their work.

The sources that were used in the present study from Prime Ministry Ottoman Archives were as follows: The book showing the Jizya taken from *B.O.A., ML.VRD.CMH.d, no: 833*, Siroz, Thessaloniki, Tırhala, Drama, Niş, Sofia, Köstendil, Silistre, Samakov etc. sanjaks; the book showing the Jizya taken from Aleppo, Sayda Rahka, Bagdad, Girid, Edirne, Şam, Diyarbakır, Erzurum; the book showing the Jizya taken from *B.O.A., ML.VRD.CMH.d, no: 1316*, Diyarbakır, Muş, Mardin, Siird and their districts and sub-districts, the book showing the Jizya taken from *B.O.A., ML.VRD.CMH.d, no: 1454*, Ankara, Biga, Amasya, Bayburt, Diyarbakır etc. sanjaks and Musul, Basra, Aleppo, Edirne states; the book showing the Jizya taken from the subjects of the *B.O.A., ML.VRD.CMH.d, no: 1454*, Edirne, Thessaloniki, Niş, Skopje, Silistre, Hüdavendigar, Bolu, Kastamonu, Konya, Diyarbakır sanjaks will constitute the main source of the study. Based on the existing

sources at hand, evaluations will be made on the economic structure and demographic structure of the Non-Muslim subjects living in the city of Diyarbakır.

Giriş

Cizye, Osmanlı devletine daha önceki Türk-İslâm devletlerinden intikal etmiştir.¹ Bulûğa ermiş gayrimüslim erkekten alınan ve kişi başına konulan bir vergi çeşididir. Zimmî reayadan cizye resmi alabilmek için, vücut ve akılca da sağlam olması, bağından, evinden ve evin içindeki döşek, örtü ve ev eşyasından başka, keçi, koyun, hububat şarap gibi mahsullerden üçyüz akçe tutarında malı olması gerekli idi. Başka bir ifadeyle cizye, 14-75 yaş arasındaki sıhhatli erkeklerden alınan bir vergi çeşididir.² Cizye vergisi, çocuklar, Rahipler, devlet hizmetinde bulunan diğer aileler, ihtiyarlar, sakatlar ve kadınlardan alınmazdı. Vergisini ödeyen zimmîler, can, mal güvenliğine sahip idiler. Cizye vergisi başlangıçta kişilerin ekonomik durumuna göre alınmıştı. Zamanla “hane” hesabı üzerinden ve ortalama bir fiyat esas alınarak vergi konulmuş olsa da, 17. Yüzyılın sonlarına doğru tekrar eski sisteme dönmüştür.³

Bu çalışmanın amacı, Diyarbakır şehrimize ait cizye defterlerini ele alarak gayrimüslim tebaanın iktisadi ve tahmini demografik yapısını ortaya koymaktır. Diyarbakır şehrinin iktisadi ve demografik yapısı üzerine araştırma yapan araştırmacıların demografik yapıyı ele alırken genellikle tahrir defterleri ve salnameleri kullanıldığı görülmektedir. Hâlbuki bir kentin demografik yapısının ortaya konulması için Nüfus defterlerinin⁴ ve cizye defterlerinin de mukayeseli olarak çalışılması gerekir. Bir şehrin iktisadi yapısının ortaya konulması için ise diğer arşiv kaynakları dışında Temettuat defterleri⁵ ve Cizye defterlerinin önemi büyüktür. Biz de bu nedenle

1 Halil İNALCIK, “Cizye”, DİA, C.VIII, İstanbul 1993, s. 45-48., Mehmet Zeki Pakalın, Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü I, İstanbul 1971, s. 297-302.

2 Recep Dündar & Mesut Aydın, “3924 Nolu Cizye Defterine Göre Kıbrıs Eyaleti Baf Ve Kukla Kazalarında Gayri Müslümler (H.1061/M.1650-51)”, Türklük Bilimi Araştırmaları, S. 31, (Bahar 2012), Niğde 2012, s. 77-98.

3 Recep Dündar & Mesut Aydın, “3924 Nolu Cizye Defterine Göre Kıbrıs Eyaleti Baf Ve Kukla Kazalarında Gayri Müslümler (H.1061/M.1650-51)”, s. 77-98.

4 Diyarbakır şehri üzerine yapılan çalışmamız için bkz: Kazım Kartal, “Tanzimat Süresince Diyarbakır’ın Sosyal Ve Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme (1847/1848)”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Diyarbakır Sempozyumu, 02-04 Kasım 2017.

5 Mübahat,Kütükoğlu, “Osmanlı Sosyal ve İktisadî Kaynaklarından Temettü Defterleri”, Belleten, C: LIX.,Ankara 1995, s. 395-418, İlyas Ak, “Çorum Kazasında Meslekler: Temettüat Defterlerine Göre

Diyarbakır şehriyle ilgili olan *B.O.A., ML.VRD.CMH.d, no: 833, B.O.A., ML.VRD.CMH.d, no: 1316, B.O.A., ML.VRD.CMH.d, no: 1454, B.O.A., ML.VRD.CMH.d, no: 1454*, olmak üzere 4 cizye defterine göre şehirde yaşayan gayrimüslim nüfusun iktisadi ve demografik yapısını ele alacağız.

Diyarbakır Şehrinin Tarihçesi

Diyarbakır, Osmanlı Devleti'nin farklı toplulukların bir arada yaşadığı önemli şehirlerinden birisidir. Tarih boyunca çeşitli adlar ile anılmıştır. Şehrin ilk adı, Asur önemli hükümdarı olan Adad Nirari'den kalma kılıç kabzasında ve Asur valilerinin isimlerini bildiren belgelerde "Amidi", Süryani ve 639 yılından sonra yazılan Arapça eserlerde Amid, Yunan ve Latin kaynaklarında "Amida", olarak geçmektedir. Diyarbakır adı, Dicle kenarında yaşayan Bekr b. Vail aşiretinin yayıldığı topraklara verilen "Diyar Bekr veya Diyar-ı Bekr adına dayanmaktadır.⁶

208 | XX. yüzyıla kadar Diyarbakır adı bölge ismi olarak geçer. Diyarbakır şehri "Amid" veya "Diyarbakır" isimleri ile anılmış; zaman içerisinde Amid adı unutulmuş bunun yerine Diyarbakır ismi daha kullanılır hale gelmiştir.

Diyarbakır şehri, İslam Dünyasının Halifesi olan Hz. Ömer döneminde beş yıl süren bir kuşatmadan sonra, 639 tarihinde İslam orduları tarafından ele geçirildi. 10. Yüzyılın ortalarında Hamdanoğulları⁷ döneminde Bizanslılar şehre saldırı düzenlediler ancak başarılı olamadılar. Akabinde, şehir 990 yılında Mervanilerin yönetimine geçmiştir.⁸ Yaklaşık olarak bir asır boyunca Mervani hükümlerine sürmüştür. Selçukluların Anadolu'ya 1028 ve 1057 tarihlerinde düzenledikleri seferler sırasında Türkmenler, Diyarbakır civarına kadar gelmişlerdir. Özellikle Tuğrul Bey döneminde Türkmenlerin 1042-1045 yılları arasında Diyarbakır civarına yerleşmiş oldukları bilinmektedir.⁹

(1844-1845)", Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 6, Sayı: 72, Haziran 2018, s. 426-449.

6 Nejat Göyünç, "Diyarbakır", TDVİA, c.9, Ankara 1994, s. 464-469. Abdolvahap Yıldız, 135/313 Nolu Şeriye Siciline Göre (1135/1722-1213/1798) Yıllarında Amid (Diyarbakır) Sancağında Sosyal ve Ekonomik Durum, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1994, Mükremin Halil Yınanç, "Diyarbakır", Haz: Fahameddin Başar, İlyas Gökhan, Ömer Hakan Özalp, TTK, Ankara 2017, s.295-340.

7 905-1004 yılları arasında Musul ve çevresiyle Kuzey Suriye'de hüküm süren bir Arap hanedanıdır. Hanedana adını veren Hamdan b. Hamdün Rakka bölgesine göç ederek Musul'a yerleşmiştir. Bölgenin tarihinde aktif rol oynayan Hamdaniler, Arapların en büyük kabilelerinden Rebia'nın Tağlib koluna mensuptur. İslamiyet'ten önce Hristiyan olan Tağlibiler Tihame'den kuzeye göç etmiştir. Hz. Ömer zamanında cizyeye bağlanan kabilenin daha sonra Müslüman olduğu bilinmektedir. Bkz, Nasuhi Ünal Karaarslan, "Hamdâniler" TDVİA, Ankara 1997, s.446-447.

8 Diyarbakırlı Said Paşa, Mir'atü'i-Iber VIII, 23-24.

9 Reşidüddin Fadlullah, Camiü't-Tevarih, C.V, Ankara 1960, s.38-39.

Selçuklu Sultanı Alparslan bu dönemde Diyarbakır kentine iki defa gelmiş ve karargahını kurdurtmuştur. Anadolu kapılarını Türklere açmış olan Malazgirt zaferinden sonra Alparslan, Selçuklu emirlerinden Artuk'u Diyarbakır, Mardin, Harput, Malatya ve Malazgirt çevresini fethetmesi için görevlendirmiştir.¹⁰ Melikşah döneminde Diyarbakır alınmak istenmiş, nihayetinde 1085 yılında Diyarbakır kenti Selçuklu egemenliği altına girmiştir. Melikşah bölgenin yönetimini Fahrüddeve'ye vermiştir.¹¹

Melikşah'ın vefatından sonra saltanat mücadelesi esnasında Diyarbakır bir süre Suriye Selçukluların egemenliği altına girse de bu durum kısa sürmüş bölge tekrar Büyük Selçuklu devletine bağlanmıştır. Uzun süren saltanat mücadeleleri sonucunda Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde birçok Türk beyliğinin kurulduğu görülmektedir. Bu beyliklerden biri de 1098-1183 yılları arasında Diyarbakır bölgesinde hüküm süren İnaloğulları beyliği olmuştur.¹²

Yaklaşık yarım asır hâkimiyeti altında olan Diyarbakır şehri, İnaloğulları beyliğinden sonra ise Nisanoğulları hâkimiyeti altına girmiş ancak halkın çoğu yapılan baskı ve zulümlere dayanamayıp şehri terk etmek zorunda kalmıştır.¹³ Akabinde Diyarbakır'da Artukoğulları hâkimiyeti başlamıştır. Şehir 1240 yılında tekrar Selçuklu devleti egemenliği altına girmiştir.¹⁴

Diyarbakır şehri, 1259-1302 yılları arasında her ne kadar Anadolu Selçuklu devletine bağlı görünse de aslında Moğolların kontrolü altında olduğunu belirtmek gerekir.¹⁵ Bu dönemde Diyarbakır valilerinin Moğollar tarafından tayin edildiklerini görüyoruz. Moğol-İlhanlı hükümdarı Gazan Han, Memlûklülere karşı yaptığı savaşta Mardin Artuklu hükümdarı II. Necmeddin Gazi ve babası Kara Arslan'ın kendisine yardım etmesi nedeniyle onları mükâfatlandırmak istemiş ve 1302 yılında Diyarbakır'ı Artukoğlu II. Necmeddin Gazi'ye dirlik olarak vermiştir. II. Necmeddin Gazi'nin ölümü üzerine yerine oğlu Ali Alp geçmiş ancak tahtta fazla oturamamış ve kısa bir süre sonra vefat etmiştir. Bunun üzerine yerine Melik Salih tahta geçmiştir.

10 Reşidüddin Fadlullah, Camiü't-Tevarih, C.V, Ankara 1960, s.38-39

11 İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul, s.49. vd.

12 Ali Sevim, "İnaloğulları", TDVİA, C.22, Ankara 200, s.257-258.

13 Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, Ötüken Yay., Ankara 2004, s.172 vd.

14 İlhan Palalı, XIX. Yüzyıl İkinci Yarısında Diyarbakır (Vilayet Salnameleri ve Mahalli Kaynaklara Göre 1869-1905), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Malatya 1999, s.26.

15 Şevket Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, C. 1 , Neyir Matbaası, Ankara 1987., s.364 vd.

Diyarbakır şehrinin 1336 yılına kadar İlhanlı hâkimiyetinde kaldığı görülmektedir.¹⁶

1336 tarihine kadar İlhanlılara tabi olarak hayatlarını idame eden Artuklular, İlhanlı devletinin yıkılması ile birlikte Celayirliler ve Çobanlılar arasında mücadelelere sahne olan Diyarbakır yöresine 1343- 1353 yılları arasında Sutayoğulları'ndan İbrahim Şah hâkim olduysa da onun ölümü üzerine bölge 1340-1431 yılları arasında İran'ın batısı ile Kuzey Irak'ta hüküm süren Moğol hanedanı olan Cezayirlilerin idaresine girdi.¹⁷

Timur 1394 yılında Diyarbakır şehrine girmiş ve Suriye ve Irak seferinde kendisine yardım ettiği için Diyarbakır yöresini Akkoyunlu Beyi Karayülük Osman'a iktâ olarak vermiştir.

Diyarbakır şehri, Mardin hükümdarı Mecdüddin İsa, Karakoyunlu hükümdarı Koca Yusuf, Memluk sultanı Baypars tarafından kuşatılsa da alınmamıştır.¹⁸ Karayülük Osman Bey'den sonra yerine oğlu Ali Bey geçmiştir. Diğer oğlu Hamza Bey o esnada Mardin hükümdarı vazifesini sağlıyordu. Hamza Bey Diyarbakır'ı aldıktan sonra Ali Bey'in oğulları olan Cihangir ve Hasan Beyleri şehirden çıkarmıştır.¹⁹ Hamza Bey'den sonra yerine Cihangir Mirza geçti. Uzun Hasan'a ise Ergani verildi ancak Uzun Hasan bir süreden sonra güçlenecek ve Cihangir seferde olduğu esnada Diyarbakır şehrini alacaktır.²⁰ Ancak daha sonra devlet merkezini Diyarbakır'dan Tebriz'e taşımıştır. Diyarbakır'a oğlu Yakup'u vali olarak tayin etmiştir. Yakup'tan sonra yerine Kasım b. Cihangir valilik görevi almıştır²¹

Şah İsmail 1507 de Diyarbakır bölgesini ele geçirdi. Safevilerin şehri yağmaladıkları bilinmektedir. Akabinde Ustaclu oğlu Mehmed Han Diyarbakır'a vali olarak atandı. Çaldıran Savaşı'nda Diyarbakır valisi Ustaclu Mehmed Han askerleri ile birlikte Şah İsmail'in yanında Yavuz Sultan Selim Hana karşı savaştı. Yapılan savaş esnasında Ustaclu Mehmed Han harp meydanında öldürülünce, Şah İsmail tarafından yerine Ustaclu Mehmed Han'ın biraderi olan Kara Han getirildi.²² Kara Han Mardin'i bir yıl kuşat-

16 Abdulvahap Yıldız, a.g.e., s.8.

17 Muzaffer Ürekli, "Celâyirîler", TDVİA, C.7, Ankara 1993, s. 264-265., Şevket Beysanoğlu, a.g.e., s.377 vd.

18 Şevket Beysanoğlu, a.g.e., s.6. vd

19 Abdulvahap Yıldız, a.g.e., s.8.

20 Walthar Hinz, Uzun Hasan Ve Şeyh Cüneyd XV. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi, Çev. Tevfik Bıyıklıoğlu, TTK, Ankara 1948, s.25 vd.

21 Ali Emiri, Osmanlı Vilayeti Şarkiyyesi, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1918, s.59.

22 Ali Emiri, a.g.e., s.59 vd.

ma altına aldı, bunun üzerine Diyarbakır'ın önde gelenleri İdris-i Bitlisi'yi halka yardım etmesi için Yavuz Sultan Selim'e gönderdiler. Yavuz Sultan Selim Diyarbakır halkının yardım isteklerine cevap vererek bir miktar askeri yardımlarına göndermiş ve bu gönderdiği askerler Diyarbakır şehrine girmiştir.²³

İdris-i Bitlisi'nin çabaları ile birlikte Bıyıklı Mehmed Paşa ile Kürt beylerinin kuvvetleri birleşerek Diyarbakır şehri üzerine yürüdü. Bu kuvvetler karşısında başarılı olamayacağına kanaat getiren Kara Han muhasarayı kaldırarak Mardin'e firar etmiştir. Böylelikle Diyarbakır şehri 1515 yılında Osmanlı devletinin sınırları içerisine dâhil oldu. Bıyıklı Ahmed Paşa, Diyarbakır eyaleti beylerbeyliğine getirildi.²⁴ Diyarbakırlı olan Ahmet Bey de Diyarbakır'a Vali tayin edildi.²⁵

Osmanlı devleti yeni fethettikleri bu kıta içinde Diyarbakır, Musul, Diyar-ı Rabia ve Bitlis kıtasını bir araya toplayarak merkezi Amid olmak üzere bir eyalet meydana getirmiştir. Irak'ın fethinden sonra yeni düzenlemeler yapılarak yeni eyaletler oluşturulmuştur. Ancak Diyarbakır, orduların hareket üssü ve kışlağı görevi yüklenmiştir.²⁶ Kanuni Sultan Süleyman, birinci İran seferinden dönerken 1535 yılında Diyarbakır'a uğramış, şehirde birkaç gün kalmıştır. Bu ziyaret esnasında Hamvarat suyunu şehre getirmiş ve darphane yaptırmıştır.²⁷

Vezir-i Azam Kuyucu Murat Paşa 1610 yılında İran seferinden dönerken kış mevsimini Diyarbakır'da geçirmiştir. 1635 yılında Anadolu'ya yapılan İran akınlarını durdurmak için harekete geçen IV. Murat Tebriz dönüşü Diyarbakır'a gelmiştir. Osmanlı padişahı 1638'de Bağdat seferine giderken ve 1639'da seferden dönerken Diyarbakır kentine iki defa gelmiştir.²⁸

XVII. yüzyılın ikinci yarısında bölgede asayiş bozulmuştur. Şehri yönetenlerin bir çoğunun yolsuzluğa karışması, devlet merkezine bir çok şikayetin gitmesine neden olmuştur. Netice olarak merkezi otoritenin bo-

23 Abdulvahap Yıldız, a.g.e., s.8

24 İbrahim Yılmazçelik, "Osmanlı Hâkimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.10 S.1, Elazığ 2000, s.233-287., Şevket Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, C. 2 , Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yay., Ankara 2003., s.516 vd.

25 Abdulvahap Yıldız, a.g.e., s.8.

26 Müneccimbaşı Ahmed Dede, Müneccimbaşı Tarihi, Tercüman 101 Temel Eser, İstanbul, s.544.

27 Mükremin Halil Yınanç, "Diyarbakır", s.295-340.

28 Mükremin Halil Yınanç, "Diyarbakır", s.295-340

zulmasına bağlı olarak Diyarbakır kentinde güvenlik ve sosyo ekonomik sorunlar meydana gelmiştir.

Diyarbakır Şehrinde Yaşayan Gayrimüslimler

İslam Hukuku'ndaki "dinde zorlama yoktur" esasını benimsemiş olan Osmanlı Devleti, din ve mezhep farkını dikkate almaksızın, Müslüman olmayan halka tam bir eşitlik sağlamıştır. Onların seyahat ve ikamet ile ilgili hakları sınırlandırılmadığı gibi, giyim, kuşam, ev yapma gibi haklarına da müdahalede bulunulmamıştır.²⁹ Ceza hukuku açısından Müslüman olmayan, Müslüman farkı gözetilmemiştir. Bu hususlar, hem Fatih ³⁰, hem de Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarında yayınlanmış Kanuni kanunnamelerinde belirtilmiştir. Bazı konularda Müslüman olmayanlar lehine olan hususlar da söz konusudur. Örneğin yaralama ve öldürme suçlarında da, kısas uygulanmadığı zaman zimmiden, Müslümanın vereceğinin yarısı alınmıştır. Bir başka örnek verecek olursak; yoldan geçerken zorla ekmek ve yoğurt alan zimmi de, aynı suç işleyen Müslümanın cezasının yarısını vermektedir. Bu uygulamaların nedeni olarak Fatih Kanunnamesi'nde haraç ve cizye verenlerin azalmaması gösterilmiştir.³¹

Osmanlı döneminde Müslüman olmayan halk, geri hizmetlerde kullanılmak şartıyla askerlik yaptığı bilinmekle birlikte ağırlıklı olarak ticaret ve resmi görevlerde bulunmuşlardır. Zimmiler, hekimlik, mimarlık ve özellikle de diplomatlık ve tercümanlık gibi görevler ifa etmişlerdir.³²

Osmanlı yönetiminde Müslüman olmayan topluluklara dini muhtariyet, aynı zamanda bir dereceye kadar idari özerklik verilmiştir. Hahambaşılar ve Patrikler, cemaatlerinin, dini ve sivil başkanları konumundaydılar. Hahambaşılar ve Patrikler dini görevleri yanında, temsil ettikleri dini cemaati yönetmekle de mükelleflerdi. Bütün bunlara karşılık zimmilerin ödedikleri vergileri ise bilindiği üzere "cizye" ve "haraç"tan ibarettir. ³³ Cizye ver-

29 Ahmed Refik (Altınay), Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1915, s.73-74 vd.

30 İbrahim Özcoşar, 19. Yüzyılda Mardin Süryanileri, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Kayseri 2006, s.24.

31 Hüseyin Gazi Yurdaydın, "İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.27, S.1, Ankara 1952, s.97-110.

32 Hüseyin Gazi Yurdaydın, "İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu", s.97-110., Ahmed Refik (Altınay), Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1915, s.74 vd.

33 Hüseyin Gazi Yurdaydın, "İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu", s.97-110.

gisi, gayrimüslim olan yetişkin erkeklerden alındığı için baş vergisi olarak da kullanıldığı görülmektedir.³⁴

Diğer taraftan, kale, geçitler, ada ve sınır boylarında bulunan gayrimüslimler ise buralarda gördükleri hizmetler nedeniyle ya cizye ve diğer vergilerden muaf tutulurlar, ya da pek az vergi ödemekle mükelleflerdi.³⁵ Haraç ise; Arapça harç kökünden gelen ve sözlük anlamı itibariyle “topraktan çıkan şey” olan haraç kelimesinin Arapçaya Akkadca veya Aramice’den yahut Süryanice vasıtasıyla Grekçe’den geçtiğine dair birçok görüş bulunmaktadır.³⁶ Müslümanların ödediği “çift resmi”, veya “resm-i dönüm” olarak da bilinen toprak vergisinin karşılığı idi. İşte Osmanlı yönetiminin zimmilere sağladığı bu hoşgörü imkânları Osmanlı egemenliği sırasında gayrimüslimlerin dil, din, kültür ve milliyetlerini kaybetmeden hayatlarını idame ettirmesini sağlamıştır. Bu durum imparatorluk içinde bir birlik sağlanmasına engel olmuştur. Ancak Osmanlı devletinin duraklama ve gerileme dönemlerinde ise bu durum gayrimüslim toplulukların imparatorluktan ayrılmalarını kolaylaştırmıştır.³⁷

Osmanlı coğrafyasında dini vecibelerini yerine getiren gayrimüslimlerin izlerini Diyarbakır’da görmek mümkündür.

Diyarbakır’da XIX. yüzyılda yaşayan gayrimüslimlerin nüfus tespiti için, salnameler ve nüfus defterleri önem arz etmektedir. Aynı şekilde hem nüfus tespiti hem de sosyo ekonomik açıdan şehir tarihçiliği için önemli olan diğer defter türü ise Cizye defteridir. XIX. yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır şehrinde 4.880 kişinin gayrimüslim olduğu tespit edilmiştir.³⁸ XIX. yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır şehrinin tahminî nüfusunun ise 50.000 ile 55.000 arasında olduğu bilinmektedir.³⁹ Böylelikle gayrimüslim nüfusunun şehir içerisindeki oranına bakacak olursak yaklaşık olarak %8.8 olarak görülmektedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında incelemiş olduğumuz cizye defterlerinde, Temmuz 1844 yılındaki cizye defterinde geçen kişi sayısı 119.381⁴⁰,

34 Kazım Kartal, “1848/1849 (1264) Tarihli Cizye Defterine Göre Kayseri’deki Rum Ve Ermeni Nüfus’un Sosyo-Ekonomik Yapısı”, Kesit Akademi Yay., S.9, Eylül 2017, s.446-468.

35 Hüseyin Gazi Yurdaydın, “İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu”, s.97-110

36 Cengiz Kallek, “Haraç”, TDVIA, C.16, Ankara 1997, s.71-88.

37 Hüseyin Gazi Yurdaydın, “İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu”, s.97-110

38 İlhan Palalı, XIX. Yüzyıl İkinci Yarısında Diyarbakır (Vilayet Salmameleri ve Mahalli Kaynaklara Göre 1869-1905), s.80

39 İbrahim Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), TTK, Ankara 1995, s.108 vd.

40 B.O.A., ML.VRD.CMH.d.1454, s.7.

1847 yılında geçen gayrimüslim kişi sayısı 20.276⁴¹, 2 Ekim 1852 yılında geçen kişi sayısı 19.225'dir. 1852 tarihli bu cizye defterinde geçen kazalar ve kişi sayısı şu şekildedir:

Tablo 1 Diyarbakır Kazaları ve Yaşayan Gayrimüslimlerin Sayısı⁴²

No:	Diyarbakır Kaza Adları	Yaşayan Gayrimüslim Kişi Sayısı
1	Merkez kaza	4.641 (4645) ¹
2	Beşiri	1478
3	Hani	401
4	Lice	1065
5	Künik	390
6	Hazro	577
7	Mihrani	246
8	Meneşkun ??	8
9	Kebeh ??	80
10	Zengi	24
11	Çapakçur	110
12	Bahkebek ??	12
13	Çan	186
14	Bicar	89
15	Nilib	157
16	Virek	152
17	Silvan	896
18	Behramki	139
19	Moyan	4221
20	???	2
21	Ebkör	3
22	Kaza-i Mahalle	3
23	Hobdan	53
24	Berkaf	79
Toplam	24	15012

Yukarıdaki bilgilere baktığımızda gayrimüslim nüfusun en çok Mihrani, Diyarbakır merkezi Moyan Çapakçur'da yaşadıkları görülmektedir. Toplam nüfusun 15012 olduğu görülmektedir. 4 Ekim 1853 tarihli cizye defterinde geçen gayrimüslim kişi sayısının ise 14.636 kişi olduğu görülmektedir.⁴³Ayrıca 1844 ve diğer sayımlardaki verileri dikkate alındığında

41 B.O.A., ML.VRD.CMH.d.833.

42 B.O.A., ML.VRD.CMH.d.1316

43 B.O.A., ML.VRD.CMH.d.1515..

gayrimüslim nüfusta düşüş olduğu görülmektedir. Bunun nedeni ise, 1848 ve 1864 yıllarındaki veba salgınları ve 1865 ile 1893 tarihlerindeki kolera ve veba salgınlarının hem Müslüman nüfusu hem de gayrimüslim nüfusu olumsuz etkilemesidir.⁴⁴

İlhan Palalı'nın yapmış olduğu çalışmada, 1870 yılındaki Diyarbakır Vilayeti resmi tahririne göre 6.853'ü Ermeni Gregoryan, 831'i Ermeni-Katolik, 1.434'ü Süryani, 174'ü Süryani-Katolik, 976'sı Keldani, 305'i Rum Melkit⁴⁵, 55'i Rum-Katolik, 650'si Protestan, 280'i Yahudi⁴⁶ olmak üzere 4.509 gayrimüslim tebaa bulunduğu, 9.814 kişinin ise Müslüman nüfusu teşkil ettiği görülmektedir.⁴⁷ Oktay Bozan'ın *Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler Ve Ermeni Olayları (1878-1920)* adlı çalışmasına baktığımızda ise bu tarihte Merkez kazanın toplam nüfusunun 21.322 olduğu görülmektedir. Nüfusun din ve mezhep yönünden dağılımı konusunda ise, 11.558 gayrimüslim nüfusun olduğu, Müslüman nüfusun ise 9.814 kişi olduğuna değinilmiştir.⁴⁸

İlhan Palalının çalışmasına göre 1874, 1875, 1876 tarihlerinde Diyarbakır nüfusu şu şekildedir: Müslüman erkek sayısı 5.258, gayrimüslim erkek sayısı 6.793, toplam erkek sayısı 12.051 olarak belirtilmiştir. 1870 yılından sonra ikinci nüfus sayımı 1874 yılında yapılmıştır. 1870 yılındaki toplam nüfus 10.800 iken, 1874 yılındaki nüfus tahriri ise 12.051 kişi olmuştur. Gayrimüslim nüfus artış oranı %12.3 iken Müslüman nüfusunun artış oranı ise %9.9 civarında olmuştur. 1884 yılındaki kayıtlara göre ise Diyarbakır şehrinde 51.345 Müslim, 17.899 gayrimüslim nüfus bulunmaktadır.⁴⁹ Nüfus kayıtlarına genel olarak baktığımızda XIX. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır şehrinde başta Müslümanlar olmak üzere Hristiyanlık, Yahudilik dinlerine mensup insanların yaşadığı görülmektedir.

44 İlhan Palalı, XIX. Yüzyıl İkinci Yarısında Diyarbakır (Vilayet Salnameleri ve Mahalli Kaynaklara Göre 1869-1905), s.80

45 Süryaniden Dönme Ortodoks

46 Diyarbakır'da yaşayan gayr-ı Müslümler hakkında detaylı bilgi için bkz: Oktay Bozan, Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler Ve Ermeni Olayları (1878-1920), (Doktora Tezi), Elazığ 2012, s.12.

47 İlhan Palalı, XIX. Yüzyıl İkinci Yarısında Diyarbakır (Vilayet Salnameleri ve Mahalli Kaynaklara Göre 1869-1905), s.80

48 Oktay Bozan, Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler Ve Ermeni Olayları (1878-1920), (Doktora Tezi), Elazığ 2012, s.35.

49 İlhan Palalı, XIX. Yüzyıl İkinci Yarısında Diyarbakır (Vilayet Salnameleri ve Mahalli Kaynaklara Göre 1869-1905), s.81

Diyarbakır Şehrinde Yaşayan Gayrimüslimlerin Ekonomik Yapısı

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır'da ekonominin temeli tarıma dayanmaktadır. Bu dönemde Diyarbakır surları dışında bahçeler ve bağlar çok sayıda bulunmaktaydı. Bu bahçelerde her çeşit meyve sebze yetiştirilirdi.⁵⁰ Evliya Çelebi'nin gözlemlediği Diyarbakır'ın toprağı bereketli, ürünleri kaliteli ve çeşitlidir. Nahiyelerinden yedi tür iri taneli buğday, arpa, bakla ve itibarsız fasulye gelir.⁵¹ Dicle nehrinin iki yakasında bulunan bostanlarda 40 kg ağırlığında karpuzlar ve 20 kg ağırlığında kavunların yetiştirildiği ve bunların çok lezzetli olduğu belirtilmektedir.⁵² Diyarbakır'da işlenen kılıç, hançer, gaddâre,⁵³ bıçak ve kuyumcu işleri, gül-şeftali sahtiyanı, kırmızı bezi, pabucu, mesti ve çizmesine paha biçilemez olarak nitelendirildiği görülmektedir. Evliya Çelebi, Diyarbakır'ın sanat ve zanaat işlerinden övgüyle söz etmektedir.⁵⁴

Evliya Çelebi'nin çalışmasını referans olarak incelemede bulunan Ejder Okumuş'un çalışmasında ise, Diyarbakır iktisadi yapısı şöyledir: Diyarbakır'da erkeklerin meslek ve kazançları bağlamında halkının genellikle tüccar olduğunu, zengin bezirgânların bulunduğunu belirtmektedir. Halkın bir kısmının memur, bir kısmının sanat ehli olduğuna değinilmiştir. Diyarbakır'da her tür sanatkâr bulunduğuna, ancak demirci ve kuyumcu esnaf sayısının az olduğuna değinilmiştir. Diyarbakır'da ekonomik hayatın temelini ise tarım, ticaret⁵⁵ ve zanaat olarak belirtildiği görülmektedir.⁵⁶

50 Meyveli meyvesiz ağaçların çoğu Diyarbakır'da yetiştirilmekteydi. Meyve ağaçlarından, şeftali, kara erik, zerdali, elma, kiraz, nar, ceviz, fındık, incir, tut, badem en önemli yetişen meyveler arasındaydı. Portakal, hurma, fıstık gibi ürünler Diyarbakır şehir merkezine yetiştirilmese de Vilayete bağlı başka yerlerden Diyarbakır şehir merkezine getirilirdi. Tut ağaçlarından zamanında istifade edildiği ve 1884 yılında ipek böceği tohumlarının ıslah çalışması yapılarak ipekçiliğin teşvik edildiği görülmektedir.

51 "Der-sitâyiş-i hubûbât-ı mahsulât be-şehr-i Diyârbekir Evvelâ nefis-i Diyârbekir bir sengistân içredir. Amma nevâhîlerinden yedi güne gündüm-i danedâr ve şa'îr ü fül-i bî-i'tibâr gelir kim somarları on akçaya bey' olunur, zirâ vilâyet-i vâsi'i ma'mûr ve bük'alan hûb ve hâk-i amber-pâki beyne'n-nâs merğûb mezra'alari vâfir ve hayrat [u] berekâtleri mütেকâsir bir şehr-i abadandır." Evliyâ Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi. C. 4. Haz: Yücel Dağlı Seyit Ali Kahraman., YKY, İstanbul 2001, s.39 vd.

52 İlhan Palalı, XIX. Yüzyıl İkinci Yarısında Diyarbakır (Vilayet Salnameleri ve Mahalli Kaynaklara Göre 1869-1905), s.81.

53 Büyük bıçak anlamına gelmektedir. Bkz: Ferit Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Aydın Kitabevi, Ankara 2005, s.273

54 Ejder Okumuş, "Evliya Çelebi'nin Seyahatname 'sinde Diyarbakır", e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi, S.7, Nisan 2012, s.14-51.

55 Mehmet Bulut, 356 Nolu Diyarbakır Şer'îye Sicilinin Transkripsiyonu Ve Değerlendirilmesi (H.1217-1218 /M.1803-1804), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Diyarbakır 2013, s.219 vd.

56 Ejder Okumuş, "Evliya Çelebi'nin Seyahatname 'sinde Diyarbakır", e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi, S.7, Nisan 2012, s.14-51.

Diyarbakır şehrinde XIX. yüzyılda bulunan başlıca zirai şunlardır: Arpa, Buğday, Akdari, Pirinç, Pamuk, Tütün, Susam, nohut, karpuz, kavun en önemli tarım ürünleridir. Bu dönemde gayrimüslim tebanın uğraştığı meslekler ise genel olarak şu şekildedir: Çadircılık, tütüncülük, fırıncılık, yazıcılık, ekmekçilik, tüccar, kasap, sabuncu, meyhanecilik, attar, kuyumculuk, kürkçülük gibi meslekler ile uğraştıkları görülmektedir.⁵⁷

XIX. yüzyıl ortalarında Diyarbakır şehrinde yaşayan gayrimüslim nüfusunun ekonomik yapısı belirlenmeye çalışılırken cizye defterlerinin önemli olduğu görülmektedir. Bu dönemde cizye vergisinin fakirden(edna) 15, maddi durumları orta halli olanlardan (Evsat) 30, zenginden (Ala) 60 kuruş toplandığı dikkate alındığında⁵⁸ 2 Temmuz 1844 tarihinde Diyarbakır şehrinde Alâ 16 kişi bulunmakta olup, toplanan vergi 960 kuruştur. Evsat 2.107 kişi olup, toplanan vergi ise 63.210 kuruştur. Edna 3.318 kişi olup, toplanan vergi ise 49.770 kuruştur. Toplamda toplanan vergi miktarının ise 113.940 kuruş olduğu görülmektedir.⁵⁹

1847 tarihli Cizye defterine baktığımızda ise, toplam nüfus 20.276 kişi olup, ala seviyesinde vergi verenlerin sayısının 76 kişi olduğu ve bunların 4.560 kuruş vergi verdikleri, evsat seviyesinde vergi verenlerin ise 8.109 kişi olduğu ve bunların ise 243.270 kuruş vergi verdikleri, edna seviyesinde vergi verenlerin toplamının 12.091 olduğu, bunları 181.365 kuruş vergi verdikleri, toplamda ise 429.195 kuruş vergi verdikleri tespit edilmiştir.⁶⁰

2 Ekim 1852 tarihli Cizye defterinde ise, kaza isimleri ve vergi miktarları şu şekilde kaydedilmiştir.⁶¹

57 İbrahim Özcoşar, 315 numaralı Hicri 1154-1155 (M.1741-1742) Tarihli Diyarbakır Şerhiye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2000, s.292. vd., Hasan Özgür, “376 Numaralı Diyarbakır Şerhiye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi”, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2012, s.156. vd., Kazım Kartal, “Tanzimat Süresince Diyarbakır’ın Sosyal Ve Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme (1847/1848)”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Diyarbakır Sempozyumu, 02-04 Kasım 2017

58 Kazım Kartal, “1848/1849 (1264) Tarihli Cizye Defterine Göre Kayseri’deki Rum Ve Ermeni Nüfus’un Sosyo-Ekonomik Yapısı”, Kesit Akademi Yay., S.9, Eylül 2017, s.446-468.

59 B.O.A., ML.VRD.CMH.d.1454, s.7.

60 B.O.A., ML.VRD.CMH.d.833.

61 B.O.A., ML.VRD.CMH.d.1316

Tablo 2: Diyarbakır Kentinde Toplanan Vergi Miktarları

No	Diyarbakır kaza adları	Gayri Müslümlerin ekonomik durumu	Toplanan toplam vergi miktarı
1	Merkez kaza	Ala: 63 Evsat: 2513 Edna: 2025	109.545 ²
2	Beşiri	Evsat: 766 Edna: 712	33.660
3	Hani	Ala: 8 Evsat: 335 Edna: 58	11.400
4	Lice	Ala: 1 Evsat: 538 Edna: 526	24.090
5	Künik	Evsat: 9 Edna: 8	390
6	Hazro	Ala: 2 Evsat: 389 Edna: 186	14.580
7	Mihrani	Evsat: 157 Edna: 85	6.045
8	Meneşkun ??	Evsat: 4 Edna: 4	180
9	Kebeh ??	Evsat: 36 Edna: 44	1.740
10	Zengi	Evsat: 7 Edna: 17	465
11	Çapakçur	Evsat: 73 Edna: 37	2.745
12	Bahkebek ??	Evsat: 7 Edna: 5	285
13	Çan	Evsat: 62 Edna: 126	3.720
14	Bicar	Evsat: 45 Edna: 44	2.010
15	Nilib	Evsat: 47 Edna: 110	3.060
16	Virek	Evsat: 115 Edna: 37	4.005
17	Silvan	Evsat: 607 Edna: 289	22.545
18	Behramki	Ala: 1 Evsat: 96 Edna: 42	3.525
19	Moyan	Evsat: 1593 Edna: 2628	87.210
20	???	Edna: 2	30
21	Ebkör	Edna: 3	45
22	Kaza-i Mahalle	Edna: 3	45
23	Hobdan	Evsat: 13 Edna: 40	990
24	Berkaf	Evsat: 11 Edna: 51	1.200

Tablodaki vergi oranlarına baktığımızda gayrimüslimlerden en çok vergi veren kişilerin Diyarbakır merkezde olduğu görülmektedir. En az gelirin ise Ebkör ve kaza-i mahallede toplandığı görülmektedir. Bu dönemdeki gayrimüslim nüfusun ekonomik yapısı üzerine genel bir değerlendirme yapmak istersek, iktisadi yapılarının iyi olmadığı sonucuna ulaşmak mümkündür. 14.580 kişilik toplam nüfusun içerisinde sadece 75 kişinin ekonomik durumunun çok iyi olduğu gözlemlenmiştir. 327.465 kuruş vergi toplandığı görülmektedir. Bu da aslında bu dönemde Osmanlı devletindeki iktisadi bozulmanın Diyarbakır kentindeki gayrimüslimleri de etkilemiş olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca vergileri veremeyen vatandaşların bunu mevcut idari yapıya bildirdiği ve vergi almaya gelen memurların ise kişilerin vermesi gereken vergi miktarını taksitlere böldükleri, cizye defterinde kaydedildiği görülmektedir.⁶²

4 Ekim 1853 tarihli Cizye defterine göre ise toplamda 14.636 kişi bulunmaktadır. Bunlardan “ala“ 79 kişi olup, toplanan vergi miktarı 4.740 kuruş, “evsat” sayısı 7.423 kişi olup, toplanan vergi miktarı 222.690 kuruş, edna sayısı 7.134 kişi olup, toplanan vergi miktarı 107.010 kuruştur. Toplanan vergi miktarının toplamda 334.440 kuruş olduğu tespit edilmiştir. 1852 yılındaki orana göre üst seviyede vergi verenlerin sayısının arttığı görülmektedir. Aralarındaki farka baktığımızda toplam nüfus içerisinde 56 kişilik bir artış, verdikleri vergi miktarında ise 6.975 kuruş artış olduğu görülmektedir.⁶³

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin en önemli gelir kaynaklarından biri olan Cizye gayrimüslim reayanın erkek nüfusundan hayat ve hüviyetlerinin devlet tarafından korunması ve askerlik hizmetinden muaf tutulmaları karşılığında alınan bir vergi çeşididir.

Başbakanlık Osmanlı arşivinde bulunan incelemiş olduğumuz cizye defterlerine göre XIX. yüzyılda gayrimüslimlerin Diyarbakır şehrindeki tahmini sayıları ve iktisadi yapıları ortaya konulmuştur. Bahse konu olan çalışmayla ilgili olarak *B.O.A., ML.VRD.CMH.d, no: 833*, *B.O.A., ML.VRD.CMH.d, no: 1316*, *B.O.A., ML.VRD.CMH.d, no: 1454*, *B.O.A., ML.VRD.*

62 B.O.A., ML.VRD.CMH.d.1316.

63 B.O.A., ML.VRD.CMH.d.1515.

CMH.d, no: 1454, olmak üzere 4 cizye defteri taranmış ve Diyarbakır ile ilgili olan kısımlar değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Kısaca özetlemek gerekirse; incelememiz sonucunda 1844-1853 yılları arasındaki tahmini nüfusa bakarsak, 41.833 gayrimüslim nüfusun bulunduğu ve bunların vermiş oldukları vergi miktarının ise toplamda 1.205.040 kuruş olduğu tespit edilmiştir. Ancak toplam nüfusa oranla toplanan vergi miktarının az olduğunu belirtmek gerekir. Ayrıca “ala” seviyesinde vergi verenlerin az olması ise Diyarbakır şehrinde gayrimüslim nüfusunun maddi durumunun iyi olmadığını birer göstergesidir. Nüfus oranlarında ise düzenli bir artış olmamıştır. Bazı yıllarda sert düşüşler gösterilirken bazen de anormal bir artış olduğu görülmektedir. 1844 yılındaki toplam nüfus 5.441 olarak gözlenmekteyken 1847 yılında bu sayı 20.276 kişi olarak kaydedilmiş 1852 yılında 14.580 kişi olarak 1853 yılında ise 14.636 kişi olarak kaydedilmiştir.

220 |

Sonuç olarak incelemeye konu olan defter içerdiği bilgiler itibariyle Osmanlı tarihi ile ilgili yapılacak çalışmalar dışında sosyoloji ve iktisat tarihi çalışan araştırmacılar için de önemli bilgiler içermektedir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

B.O.A., *ML.VRD.CMH.d.1454.* (Cizye Defterleri)

B.O.A., *ML.VRD.CMH.d.833.* (Cizye Defterleri)

B.O.A., *ML.VRD.CMH.d.1316.* (Cizye Defterleri)

B.O.A., *ML.VRD.CMH.d.1515.* (Cizye Defterleri)

AHMED REFİK (Altınay), *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1915.

AK, İlyas, “Çorum Kazasında Meslekler: Temettüat Defterlerine Göre (1844-1845)”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 6, Sayı: 72, Haziran 2018, s. 426-449.

ALİ EMİRÎ, *Osmanlı Vilayeti Şarkiyesi*, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1918.

BEYSANOĞLU, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, C. 1-2, Neyir Matbaası, Ankara 1987.

BOZAN, Oktay, *Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler Ve Ermeni Olayları (1878-1920)*, (Doktora Tezi), Elazığ 2012.

BULUT, Mehmet, *356 Nolu Diyarbakır Şer’iye Sicilinin Transkripsiyonu Ve Değerlendirilmesi (H.1217-1218 /M.1803-1804)*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Diyarbakır 2013.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2005.

DİYARBAKIRLI SAİD PAŞA, *Mir’atü’i-İber*, VIII, 23-24.

DÜNDAR, Recep & AYDIN, Mesut, “3924 Nolu Cizye Defterine Göre Kıbrıs Eyaleti Baf ve Kukla Kazalarında Gayri Müslümler (H.1061/M.1650-51)”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S. 31, (Bahar 2012), Niğde 2012, s. 77-98.

EVLİYÂ ÇELEBİ, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. C. 4. Haz: Yücel Dağlı Seyit Ali Kahraman., *YKY*, İstanbul 2001.

- GÖYÜNÇ, Nejat, “Diyarbakır”, *TDVİA*, c.9, Ankara 1994, s. 464-469.
- HINZ, Walther, *Uzun Hasan Ve Şeyh Cüneyd XV. Yüzyılda İnan ’ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi*, Çev. Tevfik Bıyıklıoğlu, TTK, Ankara 1948.
- İNALCIK, Halil, “Cizye”, *DİA*, C.VIII, İstanbul 1993, s. 45-48.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul.
- KALLEK, Cengiz, “Haraç”, *TDVİA*, C.16, Ankara 1997, s.71-88.
- KARAARSLAN, Nasuhi Ünal, “Hamdâniler” *TDVİA*, Ankara 1997, s.446-447.
- KARTAL, Kazım, “1848/1849 (1264) Tarihli Cizye Defterine Göre Kayseri’deki Rum Ve Ermeni Nüfus ’un Sosyo-Ekonomik Yapısı”, *Kesit Akademi Yay.*, S.9, Eylül 2017, s.446-468.
- KARTAL, Kazım, “Tanzimat Süresince Diyarbakır’ın Sosyal Ve Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme (1847/1848)”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Diyarbakır Sempozyumu*, 02-04 Kasım 2017.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, “Osmanlı Sosyal ve İktisadî Kaynaklarından Temettü Defterleri”, *Belleten*, C: LIX.,Ankara 1995, s. 395-418.
- MÜNECCİMBAŞI AHMED DEDE, *Müneccimbaşı Tarihi*, Tercüman 101 Temel Eser, İstanbul.
- OKUMUŞ, Ejder, “Evliya Çelebi’nin Seyahatname ’sinde Diyarbakır”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, S.7, Nisan 2012, s.14-51.
- ÖZCOŞAR, İbrahim, *19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Kayseri 2006.
- ÖZCOŞAR, İbrahim, *315 numaralı Hicri 1154-1155 (M.1741-1742) Tarihli Diyarbakır Şeriyeye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2000.
- ÖZGÜR, Hasan, “376 Numaralı Diyarbakır Şeriyeye Sicilinin Transkripsiyon Ve Değerlendirilmesi”, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2012.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü I*, İstanbul 1971, s. 297-302.

PALALI, İlhan, XIX. Yüzyıl İkinci Yarısında Diyarbakır (Vilayet Salname-leri ve Mahalli Kaynaklara Göre 1869-1905), İnönü Üniversitesi Sos-yal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Malatya 1999.

REŞİDÜDDİN FADLULLAH, *Camiü't-Tevarih*, C.V, Ankara 1960.

SEVİM, Ali, “İnalogulları”, TDVİA, C.22, Ankara 200, s.257-258.

TURAN, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Yay., An-kara 2004.

ÜREKLİ, Muzaffer, “Celâyirliiler”, TDVİA, C.7, Ankara 1993, s. 264-265.

YILDIZ, Abdulvahap, *135/313 Nolu Şeriye Siciline Göre (1135/1722-1213/1798) Yıllarında Amid (Diyarbakır) Sancağında Sosyal ve Ekonomik Durum*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ya-yınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1994.

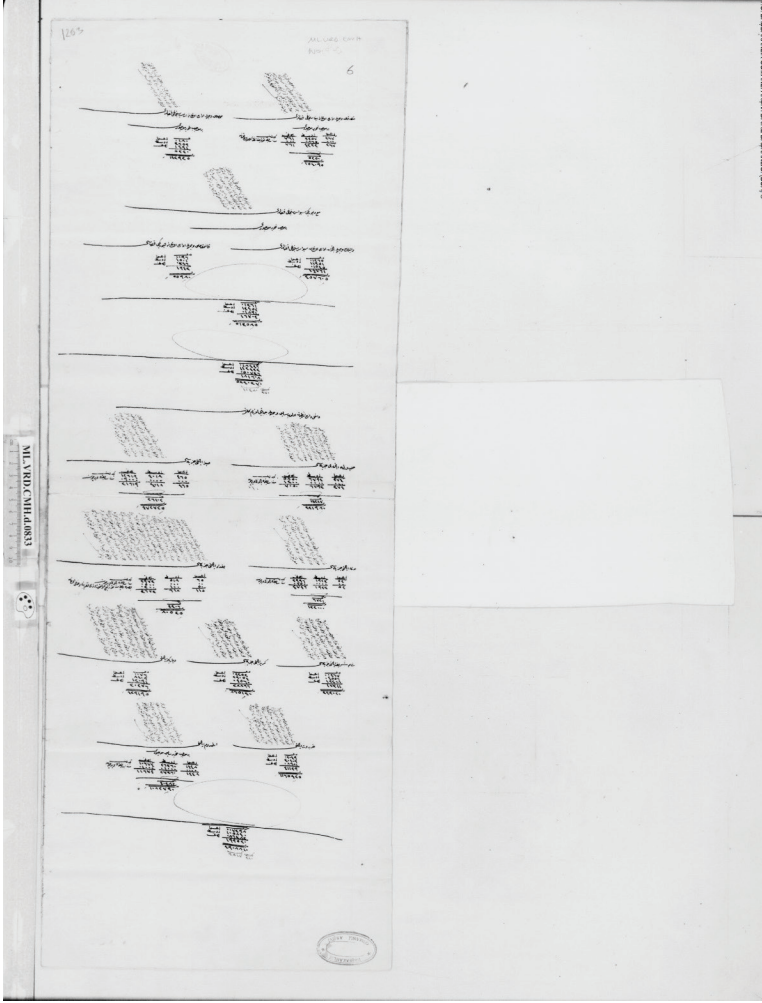
YILMAZÇELİK, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, TTK, Ankara 1995.

YILMAZÇELİK, İbrahim, “Osmanlı Hâkimiyeti Süresince Diyarbakır Eya-leti Valileri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.10 S.1, Elazığ 2000, s.233-287.

YINANÇ, Mükremin Halil, “Diyarbakır”, Haz: Fahameddin Başar, İlyas Gökhan, Ömer Hakan Özalp, *TTK*, Ankara 2017, s.295-340.

YURDAYDIN, Hüseyin Gazi, “İslam Devletlerinde Müslüman Ol-mayanların Durumu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.27, S.1, Ankara 1952, s.97-110.

EKLER

(Footnotes)

1 Cizye defterinde geçen kayıttaki kişi sayısı 4.645 olarak kaydedilmiştir. Ancak kişi sayısını hesapladığımızda 4.641 kişi olduğu görülmektedir.

2 İncelemiş olduğumuz cizye defterinde 110.385 kuruş olarak kaydedilse de yaptığımız hesaplamalar doğrultusunda kâtip hatası olabileceği ihtimali üzerinde durmaktayız. Bu nedenle kendi hesapladığımız şekilde tabloda kaydettik.

YAKINÇAĞLARDA DİYARBAKIR'DA TARIM VE HAYVANCILIK KONUSUNDA BAZI TESPİTLER

İbrahim Yılmazçelik

Fırat Üniversitesi,
İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi

Özet

Diyarbakır merkez başta olmak üzere, Diyarbakır sancağına kazalardaki tarım ve hayvancılık konusu ile ilgili gelişmeler, belgelerin elverdiği ölçüde incelenmiştir. Bu dönemde, Diyarbakır Eyaleti'nin ekonomisi büyük ölçüde tarım, hayvancılık ve küçük el sanatlarına dayanmaktaydı. Günümüzde olduğu gibi geçmiş dönemler de bir toplumun ekonomik yapısını etkileyen üç ana unsur bulunmaktaydı. Bunlar ise 1. Tarım, 2. Sanayi, 3. Ticaret olup, o dönemde diğerlerine göre ekonomik yapı üzerinde daha fazla tesiri bulunan "Tarım" yani toprağın işletilmesi olup, bu konu ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Bu dönemdeki tarım ve hayvancılık ve bunların bağlı olduğu mukataalar arşiv belgelerine yansıdığı kadar ortaya konulmuş ve Yakınçağlarda Diyarbakır'da üretim ve ticaret hayatında tarımın yeri ve buna bağlı olarak gelişen üretim faaliyetleri incelenmiştir. Önemli bir tarım ve hayvancılık merkezi olan Diyarbakır ve çevresi, Osmanlı devletinin özellikle son dönemlerinde bölgede meydana gelen çeşitli hastalıklar ve tabii afetler sebebiyle tarım ve hayvancılık alanında oldukça gerilemiştir. Meydana gelen bu tür hadiselerin bölgedeki nüfusun da azalmasında önemli rol oynadığı söylenebilir. Bu sebeple Nüfus hareketlerinin tarım ve hayvancılığa olan tesirlerinin de ele alınmıştır. Ayrıca Yakınçağlarda Diyarbakır ve çevresindeki hububat ve gıda maddelerinin fiyatları konusunda da bilgiler verilmiştir. Bu dönemde hayvancılık konusunda önemli bir yere sahip olan aşiretler hakkında da kısa bilgiler verilmiştir. Arşiv kaynaklarına dayalı olarak, ana hatlarıyla yakınçağlarda Diyarbakır ve çevresinin tarım ve hayvancılık konusundaki durumu ayrıntılı olarak ortaya konulmuştur.

SOME FEASIBILITY FOR AGRICULTURE AND LIVESTOCK IN DİYARBAKIR

Abstract

226 | Diyarbakır center, especially in Diyarbakır province, has been examined to the extent that developments related to the agriculture and animal husbandry topics in the excavations are possible. During this period, the economy of Diyarbakır Province was largely based on agriculture, animal husbandry and small crafts. Just as it is today, there were three main factors affecting the economic structure of a society in past periods. These are firstly agriculture, secondly industry, thirdly commerce, where “agriculture”, for example land, which has more influence on the economic structure compared to the others, is handled in detail.

Agriculture and livestock in this period and the mukata that they depend on are revealed as much as they are reflected in the archive documents and the place of agriculture in production and trade life in Diyarbakır in the recent ages and the production activities that have been developed accordingly have been examined. Diyarbakır and its surroundings, which are important agricultural and livestock breeding centers, have fallen considerably in the field of agriculture and livestock due to various diseases and natural disasters that have occurred in the region especially during the last period of the Ottoman state. It can be said that such horses, which came to the mosque, played an important role in the decrease of the population in the region. For this reason, the effects of population movements on agriculture and animal husbandry are also discussed. In addition, information on the prices of cereals and foodstuffs in Diyarbakır and surrounding areas was also provided in the Near East. Brief information about the tribes that have an important place in animal husbandry in this period is also given. Based on archival sources, in the near future, the situation of Diyarbakır and its surroundings on agriculture and animal husbandry has been elaborated in detail.

Giriş

Diyarbakır bölgesi eski çağlardan bu yana, Akdeniz'i Basra Körfezi'ne, Karadeniz'i Mezopotamya'ya bağlayan, ayrıca Bitlis ve Van Gölü Havzası üzerinden Azerbaycan ve İran'a ulaşan önemli yolların düğüm noktası üzerinde bulunduğundan her devirde önemini koruyan bir merkez olmuştur. Osmanlı hâkimiyeti öncesinde Anadolu'da Doğu-Batı, Kuzey-Güney kervan yollarının kesiştiği noktada bulunan Diyarbakır'ın dönemin ticarî hayatında önemli bir yeri vardı¹. Eski çağlardan itibaren önemli bir merkez olan Diyarbakır, Bizans dönemini takip eden İslam devletleri hâkimiyeti, şehrin İslam medeniyetinin ürünleri ile tanışmasına vesile olmuş ve bunu takip eden Türk devletleri hâkimiyeti, bu medeniyeti pekiştirmiş ve aynı zamanda Türk kültürü ile birleştirmiştir. Tarih içerisinde Doğu bölgesinin önemli merkezlerinden bir tanesi olan Diyarbakır, bu önemini Osmanlı döneminde korumuştur.

Osmanlı hâkimiyeti sırasında “*Diyârbekir*” adının eyaletin tamamına, “*Amid*” adının ise sadece bugünkü Diyarbakır merkezine tekabül ettiği görülmektedir². Diyarbakır bölgesi ilkçağlardan itibaren önemli bir yerleşim merkezi olmuş ve bu önemini Osmanlı hâkimiyeti süresince de devam ettirmiştir. Roma ve Bizans dönemlerinde eyalet merkezi olan Diyarbakır, İslâm devletleri döneminde valiler tarafından idare edilen bir merkez olma özelliğini sürdürmüştür. Özellikle Akkoyunlular zamanında büyük bir önem kazanan ve bu devlete uzun bir müddet merkez olan Diyarbakır, Osmanlı döneminde de devletin en önde gelen eyaletleri arasındaydı. 4 Kasım 1515 te Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Beylerbeyliğine tayini ile Osmanlı idarî teşkilatı içerisinde beşinci eyalet olarak, Diyarbakır eyaleti teşkil edilmiştir. Osmanlılar tarafından bu bölgede ele geçirilen topraklar, Diyarbakır merkez olmak üzere teşkilatlandırılmıştır³. Diyarbakır Beylerbeyliğinin ilk idarî

1 Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, C.I, Ankara, 1979, s.34-87; W.Heyd, Yakındoğu Ticaret Tarihi, (Çev: Enver Ziya Karal) Ankara,1975, s.181,182.

2 M. Halil Yinanç, “Diyarbakır”, The Encyclopedia of Islâm, Volume II, Leiden, 1983, s. 346.

3 Nejat Göyünç, “Diyarbakır Beylerbeyliğinin İlk İdarî Taksimatı”, İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Tarih Dergisi, Sayı:23 Mart 1969,s. 23-34.Ayrıca bkz. M.Halil Yinanç, “Diyarbakır”, The Encyclopedia of Islâm, Volume II, Leiden, 1983, s.345.

taksimatına bakıldığında, bölgenin ilk dönemlerde, Safevî dönemi tesiriyle oldukça geniş bir sınıra sahip olduğu ve Bütün Doğu Anadolu'nun bir arada toplandığı görülmektedir. Erzurum Beylerbeyliğinin teşkiliyle, Diyarbakır Eyaletinin kuzeyindeki toprakların bir kısmı, Van ve Urfa eyaletlerinin teşkili ile birlikte ise Diyarbakır eyaletinin doğu ve güneyindeki bazı yerlerin de bu yeni kurulan eyaletlere bağlandığı görülmektedir⁴.

Osmanlı devleti XVIII. yüzyıla gelindiğinde kuruluş ve yükseliş dönemlerindeki askerî, siyasî ve iktisadî gücünden çok şeyler kaybetmiş, hatta bir durgunluk ve bocalama dönemine girmiştir. Bu dönemde fetihler durmuş ve devlet eski durumu koruma endişesine düşmüştür. Ancak XVIII. yüzyılda idarî taksimat yönünden XVII. yüzyıla göre önemli bir değişiklik görülmemektedir. Bu yüzyılda Anadolu ve Rumeli 28 eyalete bölünmüştür⁵. Bu eyaletler içerisinde yer alan Diyarbakır eyaleti, 1515 tarihinde Osmanlı devletinin hâkimiyetine geçmiş ve bu tarihten itibaren, Doğu bölgesinin en önemli merkezi olarak, Doğu'ya yapılan seferlerin *merkez üssü* haline gelmiştir. Eyalet ve Sancak şeklinde karşımıza çıkan ve klasik Osmanlı idarî yapısında ilk sırayı alan eyaletlerin oluşturulmasında güdülen amaç, bunların iktisadî yönden kendi kendini yönetmesidir. Her eyalet devlet için üzerine düşen görevleri yapmak zorundadır. Bu açıdan bakıldığında, Diyarbakır eyaletinin kuruluşundan itibaren XVIII. yüzyıla gelinceye kadar Osmanlı devletinin en önemli eyaletleri arasında yer aldığı görülecektir. Zira eski çağlardan itibaren önemli bir askerî, siyasî ve kültürel merkez olan başta Diyarbakır şehri olmak üzere, eyaletin diğer bazı merkezleri, bu önemlerini bütün Osmanlı döneminde de muhafaza etmişlerdir.

Doğu ile batıyı birleştiren bir noktada, Dicle vadisine hâkim bir tepe üzerinde inşa edilmiş Diyarbakır şehri, kara iklimine sahip olmasına rağmen, stratejik bir merkez ve bunun yanı sıra önemli bir ticaret şehriydi. Oldukça verimli topraklara sahip olan şehir, aynı zamanda çevresini bir set halinde kuşatan surlar vasıtasıyla gayet iyi korunuyordu.

XIII. ve XIV. asırlarda Anadolu Şehirleri içerisinde ticarî açıdan büyük bir öneme sahip olan Diyarbakır, aynı zamanda Anadolu'dan doğuya gelen ve giden yolların kesiştiği bir merkez idi⁶. Şehir bu özelliğini Osmanlı

4 N.Göyünc, a.g.m. ,s.27-30.

5 Yücel Özkaya, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı, Ankara, 1985, s.10.

6 Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi, I, İstanbul,1979, s.519-521; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri Tarihi, Ankara 1984, s.250-251.

devleti zamanında da korumuştur⁷. XVI. yüzyılda Diyarbakır'da darphane, kirişhane, macunhane, boyahane, tabakhane, başhane ve şemihane gibi önemli tesislerin bulunduğu ve şehrin özellikle pamuk üretimi açısından ayrı bir değere sahip olduğu görülmektedir⁸. Bunun yanında Diyarbakır'da yapılan boyalar içerisinde kırmızı kök boya ile boyanmış, Diyarbakır ipliğinin sadece Anadolu'da değil, Avrupa'da bile büyük bir şöhreti olduğunu da belirtmek gerekir⁹.

Osmanlı devleti zamanında İran, Irak ve Azerbaycan'dan gelen ve giden yolların Diyarbakır'da kesiştiği görülür. XVII. yüzyılda Diyarbakır özellikle Van, Halep ve Bağdat yolları üzerinde önemli bir merkezdir. Zira doğudan gelen kervanlar, Diyarbakır'da "bac" veriyorlardı. Bu dönemde Diyarbakır'ı ziyaret eden J. B. Tavernier (1630)¹⁰, Evliya Çelebi (1654-1655)¹¹ ve Fransız seyyah P. Avril (1685-1686)¹² ticaretin oldukça gelişmiş olduğunu belirterek, kırmızı pamuklu bez ve derinin oldukça önemli ticarî ürünler olduğunu kaydederler. Yine XVII. yüzyılda Halep bölgesine büyük miktarda hayvan ihracı söz konusu olup, ipek endüstrisi de oldukça gelişmiştir¹³. Bunun yanısıra XVI. ve XVII. yüzyıllarda Dicle üzerinde yapılan *Nehir Nakliyeciliğinin* (kelekçilik) de Diyarbakır Eyaleti'nin oldukça önemli bir gelir kaynağı olduğu bilinmektedir¹⁴. Diyarbakır'ın Hısn-ı Keyfa kazasından, Musul'a ve oradan Bağdat'a ulaşan, Dicle nehri vasıtası ile yapılan bu nakliyenin, XIX. yüzyılın sonlarına kadar devam ettiğini görmektedir¹⁵.

Diyarbakır bölgesi XVI. yüzyılın sonları ve XVII. yüzyılda bütün Anadolu'yu etkisi altına alan, Celâlî isyanları sırasında büyük tahribat görmüştür¹⁶. Bununla birlikte, Diyarbakır'ın XVIII. yüzyılda da önemli bir

7 M. Halil Yınanç, "Diyarbakır", The Encyclopedia of Islam, II, s.34; Martin Van Bruinesen, "Economic Life in Diyarbakır in the 17 th Century", Evliya Çelebi in Diyarbakır, Leiden, 1988, s.38.

8 Nejat Göyünç, "XVI. Asrın İlk Yarısında Diyarbakır", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, VII s.79-80; Yılmaz Kurt, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır Eyaletinde Sanayi ve Ticaret", Tarih İncelemeleri Dergisi, V, s.192-193.

9 Halil İnalçık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere; Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", ODTÜ Gelişme Dergisi, 1979-1980, Özel Sayı, s.27.

10 Jean Babtiste Tavernier, Les Six Voyages de Jean Babtiste Tavernier en Turquie en Perse et aux Indes, Paris, 1677, s.81.

11 Evliya Çelebi, Seyahat-name, Ahmet Cevdet Tabı, C. 4, Der-Saadet 1314, s.39.

12 Martin Van Bruinesen, Martin Van Bruinesen, "Economic Life in Diyarbakır in the 17 th Century", Evliya Çelebi in Diyarbakır, Leiden, 1988, s.36.

13 Martin Van Bruinesen, a.g.m., s.41-42; Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar, Derleyen: Salih Özbaran, İzmir 1984, s.130.

14 Cengiz Orhonlu; a.g.e., s.124-129-132.

15 Şemseddin Sami, Kamûsü'l-Âlâm, III, İstanbul 1308, s.2206.

16 Mustafa Akdağ, "Genel Çizgileri ile XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi", TAD, C.IV, S.6-7, s.207; Mus-

ticarî merkez olduğunu ve büyük bir üretim kapasitesine sahip olduğunu söyleyebiliriz. Osmanlı hâkimiyeti süresince, Diyarbakır'ın ticarî yollar üzerindeki önemini koruduğu görülmektedir. Özellikle bu dönemde Bağdat-Diyarbakır yolunun oldukça işlek olduğunu belirtmek gerekir. Bağdat'tan İstanbul'a mal getiren veya götüren tüccarların gümrük vergilerinin, İstanbul'da alınması gerekirken, Diyarbakır Gümrüğü'nden buna müdahale edilmesi üzerine, Diyarbakır valilerine gönderilen fermanlarda sık sık bu husus gündeme getirilmiş ve söz konusu malların gümrüklerinin İstanbul'da alınacağı hatırlatılmıştır¹⁷. Ayrıca geçmiş dönemlerde olduğu gibi Diyarbakır, Bağdat'ın hububat ihtiyacını karşılamağa devam etmiştir. Nitekim 2 Temmuz 1802 tarihinde, Diyarbakır valisi ve kadısına gönderilen fermanla, Bağdat'ta kıtlık olduğundan bahisle, arpa ve buğday istenmiştir¹⁸.

Diyarbakır, Osmanlı döneminde önemli bir ticaret merkezi olmasının yanı sıra, aynı zamanda önemli bir askerî merkezdi. Doğu bölgesindeki stratejik mevki sebebi ile XVIII. yüzyılda *Doğu seferlerinin merkez üssünü* teşkil etmiş ve ordunun ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli bir yere sahip olmuştur¹⁹. Diyarbakır, askerî sahadaki bu önemini XIX. yüzyılda muhafaza edememiştir. Diyarbakır valileri XVIII. yüzyıl sonları ve XIX. yüzyılın başlarında İran seferleri dolayısıyla bu bölgenin *Ser-Askeri* iken²⁰, XIX. yüzyılda Rus tehlikesi karşısında Erzurum, Diyarbakır'a nazaran daha önemli hale gelmiştir. Bununla birlikte ordunun asker ihtiyacının karşılanmasında önemini koruduğu söylenebilir. Bu dönemlerde Diyarbakır'a gönderilen fermanlarda bu hususu gözlemek mümkündür²¹.

tafa Akdağ, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Ankara 1975, s.463-470; Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskan Teşebbüsü, İstanbul 1963, s.42.

17 Milli Kütüphane Arşivi, Diyarbakır Şeriye. Sicili., No:355, s.12 (Aralık başı 1793 tarihli Diyarbakır kethüdasına ferman). Diyarbakır Şer. Sic., No:356, s.31-32 (11 Nisan 1803 Diyarbakır Valisi'ne ferman). Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Dahiliye, No:9945 (Temmuz 1825). BA., Cevdet Nafia, No:959 (6 Temmuz 1843). Diyarbakır Şer. Sic., No:607, s.20 (Haziran başı 1840), Diyarbakır Şer. Sic., No:299, s.28 (Temmuz başı 1802).

18 Diyarbakır Şer. Sic., No:299, s.22-23.

19 Bu konudaki belgeleri kısaca vermekle yetiniyoruz. 1722-23 (H. 1135) senesinde Diyarbakır Valisi Ahmed Paşa'nın Tiflis ve Revan cânibi Ser-Askeri olduğu görülmektedir. Harput Şer. Sic., No:396, s.8-32-59-141.. Kirmanşah tarafına Ser-Asker olan Hasan Paşa maiyetinde bulunmak üzere Diyarbakır'dan Mart 1724 tarihinde asker istenmesine dair ferman. Harput Şer. Sic., No:396, s.10-15. 10 Nisan 1741 tarihinde askerî sefer dolayısıyla Diyarbakır kalesine külliyeleli zahire ve peksimet yığılmasına dair. BA., Cevdet Askerî, No:9270. Haziran 1776 tarihinde Diyarbakır'dan Gürcistan başbuğu vezir Hasan Paşa maiyetine 500 deve irsali hakkında. BA., Cevdet Askerî, No:7991.

20 21 Haziran 1777 tarihinde Diyarbakır valisi Ali Paşa, 1808 tarihinde ise Diyarbakır valisi Abdi Paşa aynı zamanda Ser-Asker idi. BA., D. BŞM.NZE. No:19013; Topkapı Sarayı Arşivi, DEFTER (D.) No:5820.

21 Diyarbakır Şer. Sic., No:352, s.34-35, BA., Mühimme, No:211, Hüküm:49-178-687; No:214, Hüküm:919; Diyarbakır Şer. Sic., No:299, s.32-33.

Gelir Kaynakları ve Toprağın İşletilmesi

Günümüzde olduğu gibi, geçmiş dönemler de, bir toplumun ekonomik yapısını etkileyen üç ana unsur bulunmaktaydı. Bunlar ise 1. *Tarım*, 2. *Sanayi*, 3. *Ticaret* olup, o dönemde diğerlerine göre ekonomik yapı üzerinde daha fazla tesiri bulunan “*Tarım*” yani toprağın işletilmesi konusunda şunlar söylenebilir.

Bilindiği üzere, Osmanlı devletinde Anadolu’da bulunan eyaletler “*Has eyaletler*” olup, bu eyaletlerde tımar sistemi yürürlükte bulunmaktaydı. Ancak Doğu Anadolu bölgesinde bulunan Diyarbakır ve Van gibi eyaletlerde, Osmanlı devletinde görülen klasik sancak yapısından farklı olarak, bölgenin sosyal ve ekonomik durumundan kaynaklanan farklı bir uygulama bulunduğu da bir gerçektir. Genel olarak “*Yurtluk-Ocaklık*” ve “*Hükümet*” sancaklar olarak zikredilen ve Diyarbakır eyaleti içerisinde de yer alan bu sancakların sayıları zamanla oldukça azalmıştır²². Yurtluk-Ocaklık sancaklarda tahrir yapılmakta olup, tımar ve zeamet de bulunmaktaydı. Hükümet sancaklarda ise tahrir yapılmadığından tımar ve zeamet yoktu²³. XVIII. yüzyıl ile birlikte Diyarbakır eyaletinin idari taksimatı incelenecek olursa, bu tür sancakların sayılarının oldukça azaldığı görülecektir. Bu ise, söz konusu uygulamanın bu dönemde oldukça zayıfladığını göstermektedir²⁴. Esasında Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet olarak zikredilen ve klasik Osmanlı toprak düzeninin uygulanmasında bir kısım farklılıklar gösteren sancaklar, Diyarbakır eyaletine bağlı bütün sancaklar içerisinde sayı itibarıyla oldukça az olup, diğer sancakların tamamında klasik toprak düzeni geçerliydi²⁵. Mesela XVII. yüzyıl başlarında Diyarbakır eyaletindeki yıllık toplam Tımar gelirleri 3.314.357 akçeydi²⁶.

22 İbrahim Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1780-1840), T.T.K. yay, Ankara, 1995, s.127-138.

23 Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar hakkında bkz. Ayn-i Ali Efendi, Kavânin-i Al-i Osmân Der-Hulâsa Mezâmin-i Defter-i Divân, İstanbul 1280, s. 29-30-56-57, Mehmet Ali Ünal, “XVI ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbakır Eyaletine tabi Sancakların idari Statüleri”, Ziya Gökalp Dergisi, sayı: 44. (Aralık 1986), s. 32-33; Ayrıca bkz. İlhan Şahin, “Tımar Sistemi Hakkında Bir Risale”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Sayı: 32, Mart 1979, İstanbul, 1979.

24 İbrahim Yılmazçelik, a.g.e.,s.127-138.

25 Ayn-i Ali Efendi, Kavânin-i Al-i Osmân Der-Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân, s. 29-30-56-57. Evliya Çelebi, Seyahatnâme, Ahmet Cevdet Tabı, C. 4, Der-saadet,1314, s. 26-27. Ayrıca bkz. Şerafettin Turan, “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdari Taksimatı (H. 1041) M. 1631-32 Tarihli bir İdan Taksimat Defteri”, Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı, Erzurum, 1963, s. 218-219.

26 Yavuz Cezar, Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi, İstanbul, 1986, s. 38.

XIX. yüzyılın başlarına gelinceye kadar geçen süre içerisinde, Diyarbakır eyaletindeki Tımar gelirleri konusunda fazla bir bilgiye sahip değiliz. Bu dönemde tımar sisteminin zayıflamasına paralel olarak, Diyarbakır eyaletinde de, tımar sayısının oldukça azaldığı görülmektedir. 20 Mayıs 1802 tarihli bir fermanan anlaşıldığına göre, bu tarihte Diyarbakır eyaletinde 985 tımar ve zeamet bulunmaktaydı²⁷. Bunların 361 tanesi *Irâd-ı Cedîd* hazinesince zaptedilmekte olup, 624 tanesi de *Hazine-i Amire* tarafından zaptedilmekteydi²⁸. Dönemin hemen başlarında 13 Mayıs 1792 tarihli bir fermanan anlaşıldığına göre, Diyarbakır eyaletinde bulunan Tımar ve zeametler bu tarihte sayılmıştı²⁹. Bu sayıma göre 1792 yılında Diyarbakır sancağının, Tımar ve zeamet rezervi, 291 tımar ve 16 zeamet olmak üzere toplam 307 adetti³⁰. Tımar gelirleri 953.333 akçe ve toplam zeamet gelirleri ise 754.913 akçe olmak üzere, Diyarbakır sancağının toplam tımar ve zeamet gelirleri 1708246 akçe yani 14235.3 kuruştı. 29 Temmuz 1823 tarihli bir fermana göre, bu tarihte Diyarbakır sancağındaki tımar ve zeamet sayısının 70'e düştüğü görülmektedir³¹. Bu fermanan da anlaşılacağı üzere, yukarıda da belirtildiği gibi, ülke genelindeki uygulamaya paralel, Diyarbakır'daki tımar sayısı da bir hayli azalmıştır.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru ve bu yüzyılın başlarında diğer eyaletlerde olduğu gibi Diyarbakır eyaletinde de boş kalan tımarların hak sahiplerine tevcih edildiği ve böylece toprağın klasik düzenle idare edildiği bilinmektedir³². Ancak 28 Eylül 1826 tarihli bir buyruldu da, açıkça ifade edildiği üzere, “...*ashâb-ı zeamet ve erbâb-ı Tımar ber-müceb-i şürût-ı Padîşahî üzerlerine edâsı lâzım gelen hizmete adem-i rağbetlerinden başka cümlesinin dahî da'ire-i itâatdan hurûç...*” etmeleriyle, boş kalan tımar ve zeametler, devlet tarafından kimseye tevcih edilmemiş³³ ve *Mukata'at Hazinesinin* kurulması ile, bu hazine tarafından iltizama verilmeğe başlanmıştır³⁴.

27 Milli Kütüphane, Diyarbakır Şer. Sic, No: 299, s. 11.

28 Diyarbakır Şer. Sic, No: 299, s. 18-19-27.

29 Başbakanlık Osmanlı Arşivi., Cevdet Tımar, No: 464.

30 BA., Cevdet Tımar, No: 4860.

31 Diyarbakır Şer. Sic, No: 351, s. 27.

32 Diyarbakır Sancağında Tımar tevcihi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. BA., Cevdet Tımar, No: 6103 (1790), No: 8032 (1797), No: 6375 (1809), No: 5042 (1820).

33 Diyarbakır Şer. Sic, No: 631, s. 5.

34 Aralık Sonları 1839 tarihli bir arzdan anlaşıldığına göre, bu tarihte Şarkı Amid köylerinden, Haydarlı köyünde 12 bin akçe yazma ile Omer b. Osman'ın üzerinde olan bir tımar, bu kişinin vefatıyla Mukataat Hazinesine teslim edilmiş ve bu hazinece iltizama verilmek üzere, Diyarbakır Müşirine tevcih edilmiştir. bkz. Diyarbakır Şer. Sic, No: 603, s. 18.

Bu dönemde gerek tımar ve gerekse Malikâne olarak tevcih edilen toprağı işleten reaya, toprak sistemindeki değişiklikten fazla etkilenmeyerek üzerine düşen vergileri ödemek suretiyle toprağı işlemeğe devam etmiştir³⁵.

Zirai Üretim

Osmanlı devletinin önemli bir eyalet merkezi olan Diyarbakır, öteki Osmanlı şehirleri gibi tarım, hayvancılık ve küçük el sanatlarına dayanan ekonomik bir yapıya sahipti. Bölgenin Osmanlılar tarafından fethi ile birlikte, verimli topraklara sahip olan Diyarbakır eyaletinde başta hububat olmak üzere, pek çok ürün yetiştirilmeğe başlanmış ve bu eyalet özellikle, Irak bölgesinin hububat ambarı durumuna gelmişti.

Diyarbakır bölgesi XVI. yüzyılın sonları ve XVII. yüzyılda bütün Anadolu'yu etkisi altına alan, Celâli isyanları sırasında büyük tahribat görmüştür³⁶. Bununla birlikte, Diyarbakır'ın XVIII. yüzyılda da önemli bir ticari merkez olduğunu ve büyük bir üretim kapasitesine sahip olduğunu söyleyebiliriz. Zira başta Diyarbakır mütesellimi ve kadısı olmak üzere diğer kaza kadılarına gönderilen fermanlarda, Tebriz seferine memur Abdullah Paşa'nın maiyetinde olan asker için Diyarbakır eyaletinden 15 Aralık 1723'te, 3500 kile (89.740 = 89.7 ton) buğday, 8000 kile (205120=205.1 ton) arpa ve 3000 davar mübayaası söz konusudur³⁷. Ayrıca 25 Şubat 1724 tarihli fermanla 30000 kile (769200=769.2 ton) buğday, 80000 kile (2051200=2051.2 ton) arpa³⁸ ve 16 Mart 1725 tarihli fermanla ise 80000 kile (2051.2 ton) arpanın mübayaası³⁹ istenmektedir ki, olağanüstü şartlara rağmen söz konusu rakamlar, Diyarbakır eyaletinin üretim kapasitesini gösterdiğinden oldukça önemlidir.

XVII. yüzyılda Diyarbakır'ı ziyaret eden Evliya Çelebi, Diyarbakır eyaletinde yedi türlü taneli buğday ekildiğini ve mahsülünün oldukça fazla olduğunu kaydetmektedir⁴⁰. Diyarbakır ve çevresinde başta hububat cinsleri olmak üzere oldukça çeşitli sebze ve meyve ziraati de yapılmaktaydı. 1853 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden H. Petermann, Dicle kenarında yetişen karpuzlardan övgü ile söz ederken⁴¹, XIX. yüzyılın ikinci yarısı için bilgi veren kaynaklardan

35 Diyarbakır Şer. Sic. No: 631, s. 17, No:299, s. 14-15, No: 594, s.13, No: 607, s. 7

36 Mustafa Akdağ, "Genel Çizgileri ile XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi, Tarih Araştırmaları Dergisi, IV, C. 6-7 s. 207, Mustafa Akdağ, Türk Halkının Dirlik veDüzenik Kavgası, Ankara,1975, s. 463-470; Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğuda Aşiretleri İskan Teşebbüsü, İstanbul,1963, s. 42.

37 Milli Kütüphane, Harput Şer. Sic. No: 396, s. 9, B. 38, s. 11, B. 46-47.

38 Harput Şer. Sic. No: 396, s. 13, B. 55.

39 Harput Şer. Sic. No: 396, s. 70, B. 170.

40 Evliya Çelebi, Seyahat-nâme, s. 48-49

41 Heinrich Petermann, Reisen im Orient 1852-1855, Amsterdarm, 1865, s. 30.

da, Diyarbakır'da yetiştirilen zirai ürünler hakkında oldukça bilgi edinmek mümkündür. Mesela, Şemseddin Sami 1890-1891 (H. 1308) yılı için verdiği bilgilerde, bu bölgede Buğday, arpa, fasülye, mercimek, pirinç, susam keten, pamuk, meyankökü, mazu, soğan ve sair pek çok meyvenin yetiştirildiğini ve Dicle kenarında yetiştirilen karpuzun emsalsiz olduğunu kaydetmektedir⁴². XIX. yüzyılın ilk yarısına ait belgelerden de, bu dönemde Diyarbakır'da buğday, arpa, pamuk, pirinç, nohut, soğan, mercimek, ve benzeri ürünlerin oldukça fazla yetiştirildiği anlaşılmaktadır⁴³. Bu arada Diyarbakır'ın hemen yanından akan Dicle nehri kıyısında bulunan topraklarda ise özellikle sebze ve meyve ziraatinin XIX. yüzyılın ilk yarısında da oldukça yaygın olduğunu buraya ilave etmek gerekir⁴⁴.

Yukarıda isimleri zikredilen bütün ürünlerin yıllık kapasiteleri resmi kayıtlara geçmediği için tespit edilememektedir. Bununla birlikte Diyarbakır'dan mübayaa olunan bazı ürünlerin miktarına bakarak, Diyarbakır'ın zirai üretim kapasitesi hakkında bir fikir edinmek mümkündür. Mesela 22 Mart 1733 tarihli bir fermanın anlaşılmasına göre, bu tarihte Bağdat'a gönderilmek üzere, Diyarbakır eyaletinden 40 bin kile (1025600:1025.6 ton) Buğday ve 50 bin kile Arpa (1282000:1282 ton) mübayaa olunmuştu⁴⁵. 16 Haziran 1802 tarihinde Diyarbakır eyaleti valisi Zühdü İsmail Paşa'ya hitaben gönderilen bir fermanın ise, bu tarihte Bağdat'da kıtlık olduğundan bahisle 25 bin kile (641000:641 ton) Buğday ve 30 bin kile (769.200:769.2 ton) Arpanın mübayaa olunması istenmekteydi⁴⁶. Aralık ortaları 1800 tarihli bir hülasadan anlaşılmasına göre ise, bu tarihte seferden aflarını isteyen, Diyarbakır'a bağlı Hani, Atak, Tercil, kazaları ve Şarki aşireti beğlerinden seferden afları karşılığında 20 bin kile (512.800:512.8 ton) un ve 50 bin kile (1282 ton) arpa istenmekteydi⁴⁷. 1847 yılında ise Diyarbakır bölgesinde bulunan asker için, Diyarbakır şehrinde 1000 kile (25.640:25.6 ton) buğday, 1000 kile (25.6 ton) arpa, Diyarbakır'ın şark köylerinden 689 kile (17.6 ton) buğday, 689 kile (17.6 ton) arpa ve Garp köylerinden ise 584 kile (14.97 ton) Buğday, 584 kile (14.97 ton) arpa mübayaa olunmuştu. Yine *bu* tarihte Kiki ve

42 Şemseddin Sami, "Diyarbakır Şehri", Kamüsü'l-alâm, C. III, İstanbul, 1308, s. 2204.; H. 1316Tarihli (1898-1899) Diyarbakır Sal-namesinde, Diyarbakır'ın toprağının oldukça bereketli olduğu ve bu topraklarda limon, portakal ve hurmadan başka her türlü sebze-meyve ve zahirenin yetiştirildiği kayıttır. H. 1316 Diyarbakır Sal-nâmesi, s. 149.

43 Diyarbakır Şer. Sic, No: 594, s. 4-10.; No: 603, s. 5.; No: 352, s. 81.; No: 346, s. 15-17

44 Diyarbakır Şer. Sic, No: 367, s. 8.; No: 356, s. 23.

45 Diyarbakır Şer. Sic, No: 310, s. 63.

46 Diyarbakır Şer. Sic, No: 299, s. 22-23.

47 BA., Cevdet Askeri, No: 16540

Türkman nahiyelerinden 2500 kile (64.1 ton) buğday, 2500 kile (64.1 ton) arpa, Hani kazasından 550 kile (14.1 ton) buğday, 550 kile (14.1 ton) arpa, Lice kazasından 800 kile (20.5 ton) buğday, 800 kile (20.5 ton) arpa ve Hazro kazasından ise 600 kile (15.3 ton) buğday, 600 kile (15.3 ton) arpa mabayaa olunmuştu. Diyarbakır sancağına bağlı diğer kazalarla birlikte (Silvan, Beşiri, Savur, Behramki, Dirik, Midyat, Rezuvan) bu tarihte Diyarbakır sancağından mübayaa olunan toplam buğday 10 bin kile (256.4 ton) ve arpa da 10 bin kile, (256.4 ton) idi⁴⁸.

Diyarbakır eyaleti veya sancağından çeşitli tarihlerde mübayaa olunan buğday ve arpa miktarlarına bakarak kesin bir sonuca ulaşmak oldukça güçtür. Bununla birlikte Diyarbakır eyaletinin hububat kapasitesinin yukarıda verilen rakamların çok üzerinde olduğu söylenebilir. Buraya kadar verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Diyarbakır eyaleti genelde Anadolu'da bulunan diğer eyaletler gibi klasik toprak sisteminin geçerli olduğu bir eyalet olup, Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet tipi sancakların da, bu eyalet içerisinde bulunmasına rağmen, has ile idare edilen bir eyaletti. Eyaletin merkezi olan, Diyarbakır şehri başta olmak üzere, diğer kazalarında da, tarıma dayalı bir ekonomi bulunmaktaydı. Ancak, Diyarbakır şehir merkezi, eyalet merkezi olmanın avantajını kullanarak, başta alaca, kutni, bez gibi sanayiye dayanan ürünleri ile diğer kaza merkezlerine göre ekonomik açıdan daha geniş imkanlara sahipti.

Mukataalar ve Tarım-Hayvancılık

Yukarıda da belirtildiği üzere, bir toplumun ekonomik yapısını etkileyen üç ana unsur bulunmaktaydı. Bunlar ise 1. *Tarım*, 2. *Sanayi*, 3. *Ticaret* olup, o dönemde diğerlerine göre ekonomik yapı üzerinde "*Tarım*"ın çok daha büyük bir önemi vardı.

"*Mukataa*" en kısa tanımıyla hazineye gelir sağlayan vergi kaynağının adı olup, tek bir vergi türünü belli bir bölge veya bölgeler itibarı ile kapsamına aldığı gibi, çeşitli vergi türlerini belli bir bölge veya bölgeler itibarıyla de kapsamına almış olabilirdi⁴⁹.

Osmanlı devletinde bir mukataanın hazineye gelir sağlaması *İltizam* veya *Emanet* yoluyla olmaktaydı. İltizam yoluyla bir mukataayı işletmeye alan kişi peşin veya aylık taksitler halinde mukataanın meblağını ilgili hazineye ya-

48 Diyarbakır Şer. Sic. No: 352, s. 81-82-83.

49 Yavuz Cezar, Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi, İstanbul, 1986, s. 21

tırır ve kendisi müteahhit sıfatıyla yörenin kanunları doğrultusunda mukataayı işletirdi. Mukataaları, iltizam usulüyle işleten *mültezimler* merkeze bir kafil göstermek durumunda olup işletme süresi umumi olarak bir veya iki yıldır. Bu usulün babadan oğula geçme şartı olmayıp, bu suretle aristokrat bir ailenin ortaya çıkmasına engel olunmuştur. Mültezimler aldıkları mukataaları ikinci şahıslara *pare* mukataalar şeklinde satılabiliyordu. Öte yandan mültezim aldığı mukataanın, bağlı bulunduğu voyvodalığa karşı, sadece mali bakımdan sorumluydu. Bu şekilde işletmeye verilen mukataalar merkezden gönderilen müfettişler vasıtasıyla denetlenirdi. Mukataaların işletilmesinde bir diğer yol olan *Emanet usulu* ise Eminler vasıtası ile yürütülmekteydi. Eminler devlet memuru olup, maaşlarını merkezden alırlardı. İşletmeyi ve giderlerini yine mahalli kanunlar üzerine görürler ve muhasebesini tutarlardı. Bunların da görev süreleri bir veya iki yıl olup, merkez tarafından teftiş edilirdi. Eminlerin idari ve hukuki tasarrufları olmayıp, sadece mali işlerle ilgilenirdi.

236 |

İşletme usulü hakkında yukarıda kısaca bilgi verilen mukataalar, diğer şehirlerde olduğu gibi, Diyarbakır'da da devletin en önemli gelir kaynakları arasındaydı. Diyarbakır şehirdeki mukataaların gelir bakımından en önde geleni ise Diyarbakır Voyvodalığı Mukataası'ydı. Osmanlı devletinin, Diyarbakır'da bulunan mukataalar içerisinde en önemli gelir kaynağını Diyarbakır Voyvodalığı mukataası oluşturmaktaydı. Diyarbakır Voyvodalığı mukataası kendilerine "*kapucubaşlık*" rütbesi tevcih edilen Voyvodalar tarafından yönetilmekteydi. Dolayısıyla Diyarbakır voyvodasının en önde gelen görevi Diyarbakır voyvodalığı mukataasını idare etmekte⁵⁰.

Diyarbakır voyvodalığı mukataası XIX. yüzyılın ilk yansma ait kayıtlardan anlaşıldığında göre, *Darphane-i Amire* Hazinesince zapt ve idare edilmekte olup, bu dönemde *Diyarbakır Hazinesinin* en önemli gelir kaynakları arasındaydı⁵¹. XIX. yüzyıl içerisinde Diyarbakır Voyvodalığı mukataası bazen *Emanet* ve bazen da *İltizam* usulüyle işletilmiştir.

Diyarbakır Voyvodalığı mukataasının başka gelirleri olmakla birlikte bu mukataanın en önemli gelir kaynaklarını, *Gümrük*, *Arasta veya Arsa (Buğday Pazarı)*, *Damga*, *Boyahane*, *Ihtisab* mukataalarının gelirleri oluşturmaktaydı. Eldeki belgelerden Diyarbakır Voyvodalığı mu-

50 İbrahim Yılmazçelik, a.g.e., s.282 vd.

51 Diyarbakır Şer. Sic. No:356,s.14, No:351,s.16-17..

kataasının gelirlerinin sabit kalmadığı ve seneler itibariyle inişli-çıkışlı bir grafik çizdiği görülmektedir. Mesela 12 Nisan 1804 tarihli Diyarbakır Hazinesi Muhasebe Defterinden anlaşıldığına göre, Diyarbakır Voyvodalığı mukataasının 16 Mart 1801 ile 4 Mart 1802 tarihleri arasında toplam gelirleri 189.547 kuruştur⁵². Buna karşılık 6 Temmuz 1830 tarihli Voyvodalık hesap defterinden anlaşıldığına göre, bu tarihte toplam gelirleri 117.859 kuruşa düşmüştü.⁵³

Yakınçağlarda Diyarbakır Voyvodalığına bağlı bulunan Mukataalar, bütün Diyarbakır eyaletin ihtiva etmekte olup⁵⁴, bu mukataaların en önemlilerini ise yukarıda belirtildiği üzere, Gümrük, Arsa, Damga, Boyahane ve ihtisab mukataaları oluşturmaktaydı.

Diyarbakır Voyvodalığı mukataasına bağlı olan mukataaların aylık gelirleri incelendiğinde, bunlar içerisinde *Arasta veya Arsa (Buğday Pazarı) mukaatasının* gelir bakımından ikinci sırada olduğu görülmektedir⁵⁵.

2 Mart 1824 ile 3 Mart 1825 tarihleri arasındaki Diyarbakır Voyvodalığının gelirlerinin kaydedildiği defterden anlaşıldığına göre, Diyarbakır Voyvodalığı mukataasının en fazla gelir getiren mukataası *Gümrük mukataası* olup, bu ise Diyarbakır'ın Doğu-Batı ve Kuzey-Güney ticaret yollarının kesiştiği bir noktada olmasından kaynaklanmaktaydı. Bu dönemdeki ticari yollar üzerinde Diyarbakır önemli bir merkez idi. Bundan dolayı 1824-1825 yılları arasında *Diyarbakır Gümrük mukataası* hasılatı, Diyarbakır Voyvodalığı mukataasının bütün gelirleri içerisinde % 43.76 lik bir paya sahipti. 1824-1825 tarihleri arasında Voyvodalık mukataası gelirleri içerisinde *Arsa mukataası* gelirleri % 23.87 ve *Boya-hane mukataası* gelirleri ise % 18.17 lik bir paya sahipti⁵⁶.

1797-1834 tarihleri arasındaki kayıtlara bakıldığında Diyarbakır Voyvodalığı gelirleri içerisinde *Arasta veya Arsa (Buğday Pazarı) mukaatasının* gelir bakımından ikinci sırada yerini koruduğu görülmektedir⁵⁷.

52 BA., D.BŞM.DBH.Bâb-ı Defter-i Baş Muhasebe Diyarbakır Hazinesi.No:16800.

53 BA., Cevdet Maliye, No:25265.

54 BA., Kamil Kepeci, No: 5132, s. 1. vd. ; Cevdet Dahiliye, No: 2645.; D.BŞM., No: 7175; Kamil Kepeci, No: 5129, s. 1-5.

55 Voyvodalık gelirlerinin günlük olarak kaydedildiği defter 150 sayfadır. bkz. BA., Kamil Kepeci, No: 5132, s. 1-150.

56 BA., Kamil Kepeci, No: 5132, s. 1-150.

57 İbrahim Yılmazçelik,a.g.e.,s.286.

Bu dönemde, Diyarbakır'daki tarımsal üretim ve özellikle de pamuk üretimi açısından Penbe Mukaatası da önem taşımaktadır. XIX. yüzyılda Diyarbakır'da Voyvodalık mukattasından ayrı bir diğer mukataa da, Diyarbakır penbe mukataasıydı.

5 Mart 1803 tarihli bir fermanın söz konusu tarihte Diyarbakır penbe mukataasının, *Irâd-ı Cedid Hazinesine* bağlı olduğu, 25 Mart 1803 ile 12 Mart 1804 tarihleri arasında bir sene müddetle Bağdat kapu kethüdası Mehmet Rafi'ye ber veçh-i emanet ihale edildiği anlaşılmaktadır⁵⁸. 5 Mart 1803 tarihinde başta Amid kadısı olmak üzere, Diyarbakır eyaletindeki bütün kaza, kadı ve naiblerine hitaben gönderilen bir diğer fermanla, Diyarbakır penbe mukataasının bir sene müddetle Bağdat kapu kethüdası Mehmed Rafi'ye emanet üzere verildiği bildirilerek, penbenin bir kıyyesinden 1 para, rişte-i penbenin bir kıyyesinden, 2 para ve kozalı penbenin bir kıyyesinden 1 akçe resm alınacağı bildirilmekteydi. Yine bu fermanın anlaşıldığı üzere, Diyarbakır penbe mukataası, bütün Diyarbakır eyaletindeki bütün kazaları kapsamaktaydı⁵⁹.

Mart 1823 tarihinde Diyarbakır valisine hitaben gönderilen bir fermanla, bu tarihte ise Diyarbakır penbe mukataası, *Darphane-i Amire Hazinesine* bağlanarak, Diyarbakır Valisi Mehmed Paşa'ya ber veçh-i emanet ihale edilmişti. Yine söz konusu fermanın, Diyarbakır penbe mukataasının "...*Diyârbekir eyâletinin havi olduğu kazâlardan Maden-i Humâyün'a merbûit olan Harput ve Palu ve Çermik ve Eğil ve Ergani ve Çüngüş ve Çarsancak kazalarından ma'ada eyâlet-i mezkûrenin...*" bütün kazalarını ihtiva ettiği anlaşılmaktadır⁶⁰. 1823 tarihli bir hesap defterinden anlaşıldığına göre, 1823 tarihinde Diyarbakır penbe mukataasının bir senelik hasılatı 1225 kuruştur⁶¹. Bu da söz konusu mukataanın bu dönemde, Diyarbakır Voyvodalığına bağlı diğer mukataalara oranla gelirinin oldukça düşük olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte yakınçağlarda Diyarbakır'da önemli miktarda pamuk yetiştirildiği söylenebilir

Üretim ve Ticaret Hayatında Tarımın Yeri

Diyarbakır eski çağlardan itibaren Anadolu'da doğu-batı, kuzey-güney kervan-yollannın kesiştiği bir noktada olduğu için, kervan yolları ile temin

58 Diyarbakır Şer. Sic, No: 356, s. 21.

59 Diyarbakır Şer. Sic, No: 356, s. 21.

60 Diyarbakır Şer. Sic, No: 351, s. 11.

61 Diyarbakır Şer. Sic, No: 351, s. 7.

edilen ticaret hayatında çok önemli bir yere sahipti. Diyarbakır'ın, Osmanlılar tarafından fethi ile birlikte, darphane, kırışhane, macunhane, boyahane, tabakhane, başhane ve şemihane gibi önemli tesislere sahip olduğu ve şehrin özellikle pamuk üretimi açısından ayn bir öneme sahip olduğu görölmektedir. Bu dönemle birlikte Diyarbakır'da yapılan boyalar içerisinde kırmızı kök boya ile boyanmış Diyarbakır ipliği, Avrupa'da bile büyük bir şöhrete ulaşmıştır⁶².

Osmanlı devleti zamanında İran-İrak ve Azerbaycan'dan gelen ve giden yolların Diyarbakır'da keşiştiği ve XVII. yüzyılda, Diyarbakır'ın özellikle Halep ve Bağdat ticaret yolları üzerinde önemli bir merkez olduğu bilinmektedir. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Diyarbakır'ı ziyaret eden seyyahların verdikleri bilgilere göre, Diyarbakır'da kırmızı pamuklu bez ve deri üretimi oldukça gelişmişti⁶³. Bu göstergeler de Osmanlı döneminde Diyarbakır'ın tarım ve hayvancılık açısından oldukça önemli bir merkezi olduğunu gösterir.

Bunun yanı sıra XVII. yüzyılda Diyarbakır'dan Halep'e büyük miktarda hayvan ihracı söz konusu olup, ipek endüstrisi de yine bu dönemde oldukça gelişmişti⁶⁴. Diyarbakır şehri ipek ve pamuk üretimi açısından önemini XIX. yüzyılda da korumuştur. Nitekim, 1815 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden J.S. Buckingham, "...kasabanın imalatçılarının başlıca hammaddesi ipek ve pamuktur. Şehirde olan esnaflar şal, el beceri aletleri, her renkten pipolar, altın ve gümüş tabakalar yaparlar. 1500 tezgah şal üretimi, 500 tezgah pamuk basıcısı, 300 deri imalatıcısı, 100 demirci ve 50 ağızlık (pipo) yapımcısı vardır..." şeklinde verdiği bilgiler, XIX. yüzyılda da pamuk ve deri üretiminin Diyarbakır'ın iktisadi hayatında büyük bir yere sahip olduğunu göstermektedir⁶⁵. XIX. yüzyılın ikinci yarısı için bilgi veren kaynaklar da, Diyarbakır'ın başlıca ihrac ürünleri olarak, hububat ve hayvancılığa dayalı ürünlerden başka pamuk, mazu ve dokumacılığa dayalı ürünleri kaydetmektedir⁶⁶.

62 N. Göyünç, "Onaltıncı Asrın İlk Yarısında Diyarbakır", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, s. 79-80.; H. Inalcık, "Osmanlı Pamuk Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", ODTÜ, Gelişme Dergisi, 1979-1980, Özel sayı, s. 27.

63 J.B. Tavernier, Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier en Turquie, en Perse et aux Indes, Paris, 1677, s. 81.; Evliya Çelebi, Seyahat-name, C. 4, Der-Saadet, 1314, s. 39.; Martin Van Bruinessen, "Economic Life in Diyarbakir in the 17. th Century", Evliya Çelebi in Diyarbakir, Leiden, 1988, s. 36.

64 Martin Van Bruinessen, a.g.m., s.41-42.

65 J.S. Buckingham, Travels in Mesopotamia, London, 1827, s. 215.

66 Şemseddin Sami, "Diyarbakir Şehri", Kamüsü'l-Alâm, C. III, İstanbul, 1308, s. 2203-2204-2204-2205.; H. 1316 Diyarbakir Salnâmesi, s. 149.

3 Nisan 1797 tarihli bir arzdan anlaşıldığına göre bu dönemde “... *Diyârbekir derûnunda devâm üzere alaca ve beyazlı ve kutni ve gazi ve atlâs beş adet emti'a dezgahlan...*” bulunmaktaydı⁶⁷. Diyarbakır’da dokumacılık işi ile uğraşan esnaflar diğer esnaflara göre iktisadi açıdan daha kuvvetli bir duruma sahipti⁶⁸. Diyarbakır dokumacı esnafı ülke genelinde meşhur olan kırmızı Diyarbakır bezinden başka, bu dönemde gazi, alaca gibi sair kumaşlar ve muhtelif peştimaller de üretilmekteydi⁶⁹. Bu kumaşlar içerisinde beyazlı, gazi ve kutninin değişik renkte olanları da bulunmaktaydı⁷⁰.

Diyarbakır’da XIX. yüzyılda üretimin en önemli kalemlerinden bir tanesini pamuk ve buna dayalı olarak gelişen dokuma sanayii teşkil etmekle birlikte, mengenehane 1797 yılında yapılmış ve bu tarihten sonra ise esnafın mengenehane konusunda devletle sık sık anlaşmazlığa düştüğü görülmektedir⁷¹. Bununla birlikte uzun bir süre esnafın mengenehane dışında, perdaht yaptırması önlenememiş⁷² ve 8 Nisan 1840 tarihli Diyarbakır’daki mukataaların işletilmesi hakkındaki layihadan anlaşıldığına göre, bu tarihten çok önceleri, Diyarbakır mengenehanesi kapatılmıştır⁷³. Bu tarihten sonra Diyarbakır’daki esnafın kumaşlarını yine eskiden olduğu gibi mengene dışında “...*tekak ta’bir olunur alet ile...*” perdaht ettirdikleri söylenebilir⁷⁴. Bu arada Diyarbakır’da sadece dokumacı esnafının değil, halktan bir kısmının da evlerine kurdukları tezgahlarla kumaş dokuduklarını da belirtmek gerekir⁷⁵. Ancak bu şekildeki dokumacılığın pek fazla olmadığı tabiidir.

Yukarıda Diyarbakır dokumacı esnafının ürettiği kumaşlardan bahsedilirken, bunlar içerisinde özellikle kırmızı Diyarbakır bezinin ayrı bir öneme sahip olduğu belirtilmişti. 7 Ağustos 1806 tarihli Diyarbakır’dan kirpas mübayaası hakkındaki bir takrirden, anlaşıldığına göre, 1806 tarihinde Diyarbakır’dan 10 bin top kırmızı Diyarbakır kirpası mübayaası için emir gönderilmiş, ancak gönderilen kirpas yeterli olmadığından, “...*tiz elden Der-i ‘Aliyye’de mübaya’a olunmak lazım gelse esnâfda*

67 BA., Cevdet İktisat, No: 199.

68 İbrahim Yılmazçelik, a.g.e., s.307.

69 BA., Cevdet İktisat, No: 199, No: 718.

70 Diyarbakır Şer. Sic, No: 590, s. 9.

71 BA., Cevdet İktisat, No: 199.

72 BA., Cevdet İktisat, No: 697, No: 1875, No: 347.

73 Diyarbakır Şer. Sic, No: 607, s. 62.

74 BA., Cevdet İktisat, No: 697, No: 1875.

75 BA., Cevdet İktisat, No: 1165.

olan kırmızı yolluk ta 'bir olunur kirpasın kumaşı ve rengi matlûb üzere olmayub heyâm-ı inşâsına şayeste olmadığından başka bahâsı dahi ziyâde... ” olduğundan, Diyarbakır'dan 10 bin top daha gönderilmesi için emir yazılması istenmişti⁷⁶. Yukandaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere, kırmızı Diyarbakır kirpası bu dönemde hem kalite ve henü de fiyat açısından emsallerinden üstündü. Bu sebeple çeşitli tarihlerde *Mehterhane-i Amire'de* mevcut liva ve ser-asker takımlarının yenilenmesi için devamlı surede, Diyarbakır'dan kirpas mübayaa olunmuştur. Bu mübayaalarla ilgili belgelere bakarak, XIX. yüzyılda Diyarbakır'ın kirpas üretim kapasitesi hakkında da bir fikir edinmek mümkündür. Diyarbakır ve çevresindeki pamuk üretiminin yakınçağlarda ne kadar olduğunu tespit etmek mümkün olmamıştır. Bu sebeple Diyarbakır'da üretilen kirpas hakkındaki rakamlar bu konuda da bir fikir verebilir.

1793-1817 tarihleri arasında Diyarbakır'a kirpas mübayaası hakkında gönderilen emirlerdeki bilgiler aşağıdaki tabloda verilmiştir⁷⁷.

Tablo I 1793-1817 Tarihleri Arasında Diyarbakır'da Kirpas Üretimi (top)

Yılı	Mübaya Olunan	Gönderilen
1793	10000	10000
1803	20000	14647
1805	20000	15776
1806	10000	10000
1807	20000	1000
1815	10000	10000
1816	10000	3000
1817	10000	10000

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere, Diyarbakır'ın kirpas üretimi senelik 10000 topun üzerindeydi. Mübayaa emirlerinden anlaşıldığına göre, Diyarbakır'da üretilen kirpasın her topunun boyu 9 ziraa olup⁷⁸, 20 Temmuz

76 BA., Cevdet Askeri, No: 38947.

77 Bu tablonun hazırlanmasında tarih sırasına göre esas alınan belgeler şunlardır. BA., Cevdet Askeri, No: 43644 (1793), Cevdet İktisat, No: 808, Cevdet Askeri, No: 12064; Diyarbakır Şer. Sic, No: 356 s. 56 (1803); BA., Cevdet İktisat, No: 817, Diyarbakır Şer. Sic, No: 590, s. 44 (1805); BA., Cevdet Askeri, No: 38947 (1806), Cevdet Askeri, No: 42079 (1807); Diyarbakır Şer. Sic, No: 590, s. 2-3 (1815), No: 590, s. 19 (1816); BA., CevdetAskeri, No: 42729 (1817).

78 BA., Cevdet Askeri, No: 43644, No: 38947.

1803 tarihinde bir topu 1.5 kuruştan⁷⁹ ve 3 Temmuz 1817 tarihinde ise bir topu 2 kuruştan mübayaa olunmuştu⁸⁰.

Bu dönemde miktarı tespit edilememekle birlikte, başta pamuk ipliği olmak üzere bal, yapağı ve deri üretimi de Diyarbakır'da hayli ileri bir seviyeydi. Mesela 5 Temmuz 1841 tarihli asker için mübayaa olunan malların defterinden anlaşıldığına göre, bu tarihte Diyarbakır'dan 30000 kıyye bal, 80000 yapağı ve 37000 kıyye pamuk ipliği mübayaa olunmuştu⁸¹.

Yakınçağlarda Diyarbakır'ın en önemli ihraç ürünlerini dokuma ürünleri teşkil etmekteydi. Hatta 23 Ağustos 1805 tarihli bir tahrirat hülasasından anlaşıldığına göre, bu dönemde Diyarbakır alacası başta olmak üzere diğer dokuma ürünleri, Samsun ve Sinop limanlarından Avrupa'ya da ihraç edilmekteydi⁸². Yine bu dönemde hububat da, Diyarbakır'ın önemli ihraç ürünleri arasındaydı⁸³. Diyarbakır'ın bu dönemde dışarıya ihraç ettiği bir diğer önemli madde de, deri boyanmasında büyük bir öneme sahip *mazu* idi. Mesela 13 Haziran 1797 tarihli bir arzdan anlaşıldığına göre, Diyarbakır'dan, Kayseri'ye mazu gönderilmediğinden, İstanbul'da ayakkabı fiyatları oldukça yükselmişti. Bunun sebebinin mazunun İzmir'e gönderilerek buradan Avrupa ülkelerine ihraç edilmesi olduğu anlaşıldığından dolayı, bu işin önünün alınması istenmekteydi⁸⁴. 1800 tarihinde ise Diyarbakır'da veba olduğundan yine Kayseri'ye mazu gönderilmemiş ve mazunun büyük bir bölümü İzmir üzerinden Avrupa'ya ihraç edilmişti. Bu ise Kayseri debbağ esnafının perişanlığına yol açtığından, Diyarbakır'a gönderilen fermanlarla, mazunun uygun fiyatlarla Kayseri'ye gönderilmesi istenmişti⁸⁵. Avrupalı tüccarların Diyarbakır'dan mazu ticareti yine de önlenememiş ve 1815 yılında gönderilen bir fermanla bir habbe mazunun ihraç edilmeyerek Kayseri'ye gönderilmesi istenmişti⁸⁶.

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere XVIII. Ve XIX. yüzyıllarda, Diyarbakır şehrinde dokuma sanayii oldukça gelişmiş olup, hububat, hayvancılığa dayalı ürünler ve mazu en önemli ticari ürünleri teşkil etmekteydi.

79 Diyarbakır Şer. Sic, No: 356, s. 56.

80 Diyarbakır Şer. Sic, No: 590, s. 2-3.

81 Diyarbakır Şer. Sic, No: 346, s. 9.

82 BA., Cevdet Maliye, No: 1678.

83 Diyarbakır Şer. Sic, No: 299, s. 23.

84 BA., Cevdet İktisat, No: 1910; Ayrıca bkz. BA., Mühimme, No: 209, s. 101, hüküm: 380; No: 209, s. 39, hüküm: 113.

85 BA., Cevdet İktisat, No: 206, No: 2215.

86 BA., Cevdet İktisat, No: 1741.

Önemli bir tarım ve hayvancılık merkezi olan Diyarbakır ve çevresi Osmanlı devletinin özellikle son dönemlerinde bölgede meydana gelen çeşitli hastalıklar ve tabii afetler sebebiyle tarım ve hayvancılık alanında oldukça gerilemiştir. Meydana gelen bu tür hadiselerin bölgedeki nüfusun da azalmasında önemli rol oynadığı söylenebilir. Bu sebeple Nüfus hareketlerinin tarım ve hayvancılığa olan tesirlerinin de kısaca açıklanması gerekmektedir. Bu sebeple Yakınçağlarda Hububat ve Gıda Maddelerinin Fiyatları verilmeden ana hatları ile bu konu üzerinde durulacaktır.

Nüfus Hareketlerinin Tarım ve Hayvancılığa Tesirleri

Diyarbakır şehrinde bulunan nüfusun azalmasına veya artmasına sebep olan menfi ve müsbet faktörler söz konusudur. Yakınçağlarda diğer şehirlerde olduğu gibi, Diyarbakır'da da nüfusa tesir eden bu faktörlerin başında çeşitli hastalıklar ve tabii afetler gelmektedir.

XVIII. yüzyılın hemen başlarında, Diyarbakır'da meydana gelen veba salgınında şehir nüfusu bir hayli azalmıştır. Nitekim 6 Aralık 1712 tarihinde Diyarbakır valisi tarafından Harput kadısı ve kale dizdarına gönderilen buyruldu da “... İş bu sene-i mübârekede eyâlet-i Diyârbekir'e müstevli olan tâ'undan kal'a-i mezbûr neferâtının ekseri fevt olub gedikleri hâli ve hizmet-i lâzimesi mu'attal kaldığı...” belirtilerek, bunların vazifelerine tayin olunmak üzere, Harput'dan asker istenmesi, bu tarihte şehir merkezinde de, pek çok kişinin öldüğünü göstermektedir⁸⁷. XVIII. yüzyıl içerisinde meydana gelen ikinci büyük veba salgını ise 1762 yılında olmuş ve “Büyük Ölet” denilen bu salgında Diyarbakır eyaletinde toplam 50 bin kişi ölmüştür⁸⁸.

Bu dönemde, Diyarbakır bölgesinde meydana gelen ilk büyük Veba salgını 1799-1800 yılları arasındadır. 24 Ağustos 1800 tarihli bir tahrirat hülâsasında, bu tarihlerde meydana gelen veba sebebiyle “... ehl-ı zimmet re'ayanın ekseri halâk ve küsur kalanları dahi tahlis-i can sevdasıyla mahall-i ahara girifdâr olduklarından...”, Maden Emni ve Amid kadısı arzlarında, Diyarbakır cizyesinin tahsilâtının geri bırakılmasını istemişlerse de, bunun mümkün olmayacağı bildirilmektedir⁸⁹. Yine Aralık ortaları 1800 tarihli bir hülâsadan, veba sebebiyle Hani, Atak, Tercil kazaları ve Şarki Aşireti beğlerinin asker göndermedikleri için ödemeleri gereken 60 bin kuruşun tenzili istenmişse

87 Harput Şer. Sic, No: 388, s. 98.

88 Abdulgani. Bulduk., El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi, Tarihsiz Yazma, Diyarbakır, s. 362.

89 BA., Cevdet Maliye, No: 715.

de, bu isteğin de kabul edilmediği görülmektedir⁹⁰. Bu tarihte meydana gelen veba salgını şehir nüfusunun azalmasına tarım, hayvancılık ve ticarete de tesir ettiği gibi, başka bölgelerin ticari hayatını da menfi olarak etkilemiştir. 12 Ağustos 1800 tarihli Kayseri debbağ esnafının, Diyarbakır’da veba sebebiyle Kayseri’ye mazu gelmediğini ve bu sebeple keçi derisinin fiyatının arttığını, bunun ise perişan olmalarına yol açtığını bildiren arzları, söz konusu salgın, Kayseri debbağ esnafını da olumsuz yönde etkilediğini göstermektedir⁹¹.

Diyarbakır’da XIX. yüzyıldaki, ikinci veba salgını 1815-1816 (H. 1231) yılında olmuştur. “*Diyarbakır Mutasarıfı İbrahim b. Muhammed’in Hatırat ve Mektupları*” adını taşıyan defterde yer alan bir der-kenarda, Diyarbakır’da “*târih-i tâ’ün sene 1231*” ifadesinden, salgının 1815-1816 yılları arasında olduğunu tespit etmekle beraber, tesirleri konusunda bilgi sahibi değiliz⁹². Yine sonuçları hakkında bilgi sahibi olmadığımız, üçüncü veba salgını ise 1827 yılında olmuştur⁹³. Bu dönemdeki son veba salgını ise 1848 yılında olmuş⁹⁴ ve tabii olarak söz konusu salgınlarda şehir nüfusu bir hayli azalmıştır.

Diyarbakır bölgesinde görülen bir diğer salgın hastalık ise *koleradır*. 15 Ekim 1843 tarihli bir arzda “...*Erzurum ve Diyârbekir taraflarında illet-i mahûfe zuhur ettiğinden...*” karantina teşkil edilmesi istenmektedir⁹⁵. Diyarbakır bölgesinde görülen kolera salgını 1848 (H. 1264) tarihinde Diyarbakır şehrine de sıçramış olduğundan 13 Mart 1851 tarihli takrirden, “...*kolera illetinden dolayı nefis-i Diyârbekir ahâlisinden vefât eden ehi-i islâm ve re’aya vergileri...*” nin tenzili arzedilmiş ise de, bunun mümkün olamayacağı bildirilmiştir⁹⁶. Ali Emiri Efendi’nin verdiği bilgilere göre, H. 1296 Ramazan ayında (Ağustos 1879) Diyarbakır’da şiddetli bir kolera salgını daha olmuş ve oldukça fazla sayıda insan ölmüştür⁹⁷.

Diyarbakır şehrinde meydana gelen tabii afeterin başında ise “*kıtlık*” *gelmektedir*. Diyarbakır’da 1805 yılında meydana gelen kıtlık, büyük bir pahalılığa sebep olduğu gibi bu yılda bölgede görülen asayişsizlik Diyarbakır şehrini de menfi olarak etkilemiş olmalıdır⁹⁸. Diyar-

90 BA., Cevdet Askeri, No: 16540.

91 BA., Cevdet İktisat, No: 2215.

92 Diyarbakır Mutasarıfı İbrahim b. Muhammed’in Hatırat ve Mektupları, Varak 30/B. Türkçe Yazma, Elazığ Müzesi, Envanter No.137.

93 A. Bulduk., El-Cezire, s. 392.

94 A. Bulduk., El-Cezire, s.185- 392.

95 BA., Cevdet Sıhhiye, No: 593.

96 BA., Cevdet Maliye, No: 28024.

97 Ali Emiri Efendi, Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyesi, İstanbul,1337, s.23-25.

98 BA., Cevdet Dahiliye, No:13026.

bakır'da meydana gelen kıtlıklar içerisinde, en büyük tesiri 1810 yılında olanı yapmıştır. Aynı tarihte Diyarbakır Kadısı ve Naibinin ayrı ayrı gönderdikleri arzlar, bu dönemdeki durumu açıkça ortaya koymaktadır⁹⁹. Söz konusu arzlarda özetle, “Diyarbakır'ın perişan ve perakende olduğundan bahisle, etraf köylerin harap olduğu, ziraat yapılamadığı, çevrenin perişanlığundan fiyatların oldukça yükseldiği ve kıtlık sebebiyle köylülerin asıl vatanlarını terk ettikleri bildirilmiştir. Bu sebeple köyleri terk edenlerin vergilerinin de, şehir halkına yüklendiği, esnafın vergilerin ağırlığı sebebiyle işini terk ettiği ve şehir halkının oldukça perişan bir durumda olduğu belirtilerek, Diyarbakır halkının şimdilik görevlerinin affedilmesi ve şehir halkına yardım edilmesi” istenmektedir.

Diyarbakır'da bir önemli kıtlık da, 1817 tarihinde olmuştur. 19 Mayıs 1817 tarihli '*Diyarbakır Divanında*' Diyarbakır müftüsü ve ayân reisine gönderilen buyruğunda, Diyarbakır'da köylünün “... *mahsül-i cedidin adem-i zuhurundan naşi siklet-keş oldukları...*” belirtilerek, fukaraya lazım gelen ekmek için cânib-i miri tarafından zaptedilen buğdayın verilmesi istenmekteydi¹⁰⁰. Bu da söz konusu tarihte kıtlık olduğunu ve yeni mahsülün oldukça az olduğunu göstermektedir. Bölgede meydana gelen kıtlıklar üzerine, devletin köylüye bir kısım yardımlar yaptığı söylenebilir. Nitekim 3 Kasım 1845 te Diyarbakır havalisinde bulunan sayıları 200 ü aşan münbit, mahsûdar ve ahalişi çifçi olan köylerin “... *killet-i nüzül-ı barân münasebetiyle...*” yani mahsülleri yağmursuzluktan telef olduğu için “... *tohum tedarikine muktedir olmayacaklarından...*” mahsül vakti verilmek üzere, bu köylülere 1000 kile buğday ve 1000 kile arpa verilmesi, Diyarbakır Meclisinin teklifi üzerine karara bağlanmıştır¹⁰¹. Bölgede meydana gelen kıtlıkların şehir nüfusuna menfi bir tesir yaptığı şüphesiz bir gerçektir. Bunun yanı sıra 1818 tarihinde kış mevsiminin oldukça kötü geçmesi hatta Dicle nehrinin donması¹⁰² ile 12 Şubat 1826 tarihinde Diyarbakır'da deprem olması gibi¹⁰³ hadiselerin de, şehrin nüfusuna menfi

99 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Defter, No: 8977, Emir, No: 8664, Emir, No: 8486.

100 Diyarbakır Şer. Sic, No: 594 s. 44.

101 BA., Cevdet İktisat, No: 637. Diyarbakır Meclisinin teklifi üzerine gönderilen emirde, 1000 kile buğday ve 1000 kile arpanın, bölgede buğdayın raic fiyatı olan 130 kuruş (kilesi) ve arpanın raici olan 90 gıruş üzerinden verilmesi ve mahsul vakti tahsil olunmak üzere “...kurâ-yı merkûme ahâlisine zimmet kaydolunması...” istenmektedir.

102 A. Bulduk., El-Cezire, s. 392.

103 Diyarbakır Mutasarrıfı, Varak: 26/B (Der-kenar) “... Diyârbekir'de sene 1241 de Recebin sekizinci günü zelzele oldu...”

tesirleri olduğu gibi bölgedeki tarım ve hayvancılık potansiyelini de oldukça olumsuz yönde etkilemiştir.

Yakınçağlarda Hububat ve Gıda Maddelerinin Fiyatları

Önemli bir tarım ve hayvancılık merkezi olan Diyarbakır'da hububat ve gıda maddelerinin fiyatları tereke kayıtları esas alınarak incelenmiştir. 1777 Yılında Diyarbakır'da Arpa'nın mübayaa fiyatı, İstanbul kilesi ile 1 kuruştur¹⁰⁴. 1788 yılında ise Diyarbakır'da buğdayın ortalama fiyatı, **Diyarbakır kilesi** ile 10-14 kuruş ve arpanın ortalama fiyatı ise yine Diyarbakır kilesi ile 6 kuruştur¹⁰⁵. *Bir Diyarbakır kilesi, 7.5 İstanbul kilesi (150 kıyye)* olduğuna göre¹⁰⁶, bu tarihte bir İstanbul kilesi Buğday 1.35 kuruş ve bir İstanbul kilesi Arpa 0.8 kuruştur. 1790 Yılında ise Diyarbakır'da buğdayın ortalama fiyatı Diyarbakır kilesi ile 3.78 kuruş olup¹⁰⁷, bu ise bir İstanbul kilesi olarak 0.50 kuruşa denk gelmekteydi.

Yakınçağlarda Diyarbakır'da Hububat fiyatlarının devamlı olarak yükseldiği görülmektedir. Bu dönemde Diyarbakır ve çevresinde görülen veba ve kıtlık gibi tabii afetler ile yine bu çevrede görülen eşkıyalık olaylarının fiyatlar üzerinde de menfi bir rol oynadığı söylenebilir. Nitekim 1795 yılında Diyarbakır'da görülen eşkıyalık olayları sebebiyle Diyarbakır kilesi olarak “...*hıntanın beher keyli 25 guruş ve şa'irin keyli 15 gurûşa...*” yükselmişti¹⁰⁸. Eşkıyalık olaylarına ek olarak, yukarıda da belirtildiği üzere, 1800 yılında Diyarbakır ve çevresinde görülen veba salgını da, fiyatları yine menfi yönde eddlemiştir¹⁰⁹. Nitekim 1800 yılında Diyarbakır kilesi ile buğday 6.45, arpa da 5 kuruşa yükselmişti¹¹⁰. Bu dönemde Diyarbakır ve çevresinde görülen veba salgını, şehir esnafını da büyük ölçüde etkilediğinden, dericilikte kullanılan mazı, Diyarbakır'da toplanıp, Kayseri'ye gönderilemediği için Kayseri Debbağ esnafının mağduriyetine sebep olmuştu. Dolayısı ile bu tarihlerde Diyarbakır'a gönderilen fermanlarda, Diyarbakır'da hasıl olan mazının İzmir, Halep

104 BA., D. BŞM.NZE., No: 19013 (21 Haziran 1777 Tarihli Diyarbakır Ordusu Nüzul Emni Mehmet Aga'nın Masraf Defterinden)

105 Diyarbakır Şer. Sic, No: 364, s. 2.

106 BA., Cevdet İktisat, No: 637.

107 Diyarbakır Şer. Sic, No: 359, s. 45.

108 BA., Cevdet Dahiliye, No: 5870. 1795 tarihli bu arzda fiyatların yükseldiği ve “...etrâf-ı beldede Zıra'atdan eser olmadığından...” ayân-ı belde vergilerin toplanmamasını arzetmişlerdi.

109 24 Ağustos 1800 Tarihli Maden-i Humâyun Emni Abdi Beğ'in gönderdiği evrak hulasasında, “... ol havâliye kesret üzere müstevli olan tâ'üandan...” kalanların da can sevdasıyla memleketlerini terk ettikleri bildirilmektedir. bkz. BA., Cevdet Maliye, No: 715.

110 Diyarbakır Şer. Sic, No: 600, s. 3.

ve sair mahallelere gönderilmeyerek, uygun fiyata Kayseri'ye gönderilmesi istenmişti¹¹¹.

Diyarbakır'da hububat fiyatlarının 1810 tarihinde yeniden önemli ölçüde yükseldiği görülmektedir. 1810 tarihli Diyarbakır Naibi Şerif Mehmet'in gönderdiği arzdan anlaşıldığına göre, bu tarihte Diyarbakır ve çevresinde görülen kıdıktan dolayı, Diyarbakır kilesi ile 1 kile Buğday 27 kuruşa ve 1 kile Arpa 19 kuruşa yükselmişti¹¹². Bu tarihten sonra 1827 yılında da Diyarbakır'da hububat fiyatlarının oldukça yükseldiği ve İstanbul kilesi ile 1 kile Buğdayın 13.33 kuruş olduğu görülmektedir¹¹³. Bunun sebebi ise aynı yıl içerisinde Diyarbakır ve çevresini etkisi altına alan veba salgını olmalıdır¹¹⁴. 1846 yılında ise Diyarbakır'da mevsimin yağışsız geçmesi sebebiyle Buğday 100 ilâ 130, arpa ise 30 kuruşa kadar yükselmişti. Yani 1 İstanbul kilesi Buğday 17.33. arpa ise 12 kuruş olmuştu. Kuraklık sebebiyle Diyarbakır'ın iki yüzü aşkın köyünde tohumluk sıkıntısı ortaya çıkmış ve bunun üzerine 1000 Diyarbakır kilesi buğday ve 1000 Diyarbakır kilesi Arpa'nın gelecek senenin mahsülünden ödenmesi şartı ile köylülere borç olarak dağıtılması, mahalli yönetim tarafından teklif edilmiş, bu teklif merkez tarafından da olumlu karşılanmıştı¹¹⁵.

Yakınçağlarda Diyarbakır şehrindeki Buğday ve Arpa fiyatları, daha ziyade Diyarbakır Şer'iyeye Sicillerinde yer alan tereke kayıtları esas alınarak Tablo II de gösterilmiştir¹¹⁶.

111 BA., Cevdet İktisat, No: 206, No: 2215, Mühimme, No: 209, s. 39, Hüküm:113

112 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, D., No: 8977, E., No:8664.

113 Diyarbakır Şer. Sic. No: 319, s. 22.

114 A. Bulduk, El-Cezire, s. 392.

115 BA., Cevdet İktisat, No:637.

116 Bu tablonun Hazırlanmasında istifade edilen kaynaklar şunlardır: Diyarbakır Şer. Sic. No: 347, s. 34-76. No: 353, s. 4-72, No: 319, s. 22, No: 600, s. 3, No: 285, s. 8-18, No: 346, s. 39, No: 317, s. 31-40, No: 359, s. 45, No: 327, s. 43, No: 364, s. 2.

Tablo II Diyarbakır da Hububat Fiyatları

Yıl	Buğday (kuruş)	Arpa(kuruş)
1777		1
1788	1. 35	0.8
1790	0. 50	
1795	3. 3 3 (*)	2
1800	0. 86 (**)	0. 66
1805		1. 14 (***)
1806	2. 23	1. 38
1810	3. 6 (****)	2. 53
1822	2. 80	1. 60
1823	3. 20	
1824	3. 46	
1827	13. 33 (*****)	
1829	5. 33	2
1831	4. 82	2
1839	5. 33	
1840	13. 44	3.62
1841	6. 38	3.63
1844	5. 30	
1846	13. 33 (*****)	12

- * Eşkiyalık (Çevdet Dahiliye: 5870)
 ** Veba (Cevdet Maliye: 715, Cevdet İktisat: 2215)
 *** Kıtık (Cevdet Dahiliye: 13026)
 **** Kıtık (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi. E. 8486)
 ***** Veba (A. Bulduk. El-Cezire, s. 392)
 ***** Kıtık (Cevdet İktisat: 637)

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere, Diyarbakır’da 1777-1846 tarihleri arasında buğday, İstanbul kilesi ile 0.50-13.33 kuruş, Arpa ise yine İstanbul kilesi ile 0.66-12 kuruş arasında seyretmiştir. Bu dönemde buğday fiyatları % 96.24, arpa fiyatları ise % 81.76 oranında yükselmiştir. Bu dönemde Diyarbakır’daki buğday fiyatları diğer Anadolu şehirleri ile karşılaştırılacak olursa, fiyatların Bursa şehri ile eşit seyrettiği¹¹⁷, Gaziantep’de buğday fiyatlarının Diyarbakır’a göre daha pahalı olduğu¹¹⁸,

117 Mustafa Öztürk “Bursa’da Hububat Fiyatları (1775-1840)”, XI. Türk Tarih Kongresine Sunulan Tebliğ, 5-9 Eylül 1990, Ankara 1990.

118 Mustafa Öztürk, “Güney-Doğu Anadolu’da Fiyatlar” V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Ankara, 1990, s. 104.

Antalya da ise hem buğday hem de arpa fiyatlarının Diyarbakır'a göre çok pahalı seyrettiği görülecektir¹¹⁹. Mesela 1790 yılında Bursa'da 1 İstanbul kilesi buğday 1.7 kuruş, 1823 de 3 kuruş, 1840 ta ise 12.9 kuruştı. Buna karşılık Gaziantep'de 1831 de 1 İstanbul kilesi Buğday 10.8 kuruş ve 1841 yılında ise 23.75 kuruştı. Antakya'da ise 1841 ylında 1 İstanbul kilesi arpa 10 kuruş, 1 İstanbul kilesi buğday 9 kuruştı. Yukandaki tabloda Diyarbakır için verilen fiyatlar bu fiyatlarla karşılaştırılacak olursa, Diyarbakır'da hububat fiyatlarının çeşitli olumsuz tesirlere rağmen diğer şehirlere göre makul ölçüde seyrettiği söylenebilir.

Hububattan ayrı olarak bazı Gıda Maddelerinin Fiyatları hakkında da şunlar söylenebilir. Bu grupta ekmeç, et, yağ ve benzeri gıda maddelerinin fiyatları kaynakların el verdiği ölçüde incelenmiştir. Diyarbakır Sicillerindeki narh kayıtlarının oldukça az olması, bu maddelerin fiyatlarını her yıl için takip etme imkanını ortadan kaldırmıştır.

Diyarbakır et ve ekmeç fiyatları hakkındaki eldeki en eski tarihli kaynağımızı 21 Haziran 1777 tarihli Diyarbakır ordusu Nüzül emini Mehmet Ağa'nın masraf defteri teşkil etmektedir. Buna göre 1777 tarihinde1 kıyye et raic üzere 8 paradan ve 1 kıyye ekmeç ise yine raic üzere 13 Akçeden (1 kuruş=40 para=120 Akçe) yani 4.33 paradan işlem görmüştü¹²⁰. 9 Eylül 1839 tarihli "Diyarbakır eyaletinden müretteb birinci Redif alayı zabitan ve nefaratının tayinat ile müteferrik masrafları" hakkındaki defterden anlaşıldığına göre, söz konusu tarihte, Diyarbakır'da ekmeçin 1 adedi 2.2 kuruştı¹²¹. Yüzyılın başlarına ait Diyarbakır Şer'iyye Sicillerinde narh defteri bulunmadığından, Diyarbakır'da gıda maddelerinin yıllık seyri izlenememektedir. Bu dönem içerisinde Diyarbakır şehrinde tespit edilen bazı gıda maddelerinin fiyatları ise aşağıdaki tabloda verilmiştir¹²².

119 M. Öztürk "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Antalya'da Fiyatlar", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, III/2, Elazığ,1989, s. 254-255.

120 BA., D. BŞM.NZE., No: 13015.

121 BA., Cevdet Askeri, No: 30073.

122 Bu tablonun hazırlanmasında istifade edilen kaynaklar şunlardır. Diyarbakır Şer. Sic. No: 352, s. 36-85-97.; No: 607, s. 17; No: 603, s. 28; No: 346, s. 9 ve BA., Cevdet Dahiliye, No: 12703.

Tablo III

Diyarbakır'da Gıda Maddelerinin Fiyatları (Yıllık Ortalama Kıyye/Para)

Yıl	Ekmek	Koyun Eti	Sadeyağ	Zeytinyağı	Bal	Peynir
1840	17	80	306	260	180	100
1842			200		180	100
1846	30	40	170		170	44
1847	46	40				

Diyarbakır'da bu dönem içerisinde Tuzun kıyyesi 12-16 para arasında seyrederken, soğan 32 paradan satılmıştır¹²³. Diyarbakır'da 1806 yılında 1 kıyye pirinç 40 para iken¹²⁴, 1840-1842 yılları arasında 66.6 paraya kadar yükselmiştir¹²⁵. Bunlar dışındaki bazı gıda maddelerinin fiyatları ise şöyledir: 1840 yılında 1 kıyye Nohut 20 para¹²⁶, 1 kıyye pekmez 80 para, 1 kıyye kuru üzüm 80 paraya saülmüştür¹²⁷. 1841 yılında 1 kıyye kuru üzüm 248 paraya yükselmiş, taze bademin 1 kıyyesi ise 32 paradan işlem gönnüştür¹²⁸. 1846 yılında ise 1 kıyye fındık 200, 1 kıyye sumak 80 paradan satılmıştır¹²⁹. Temmuz 1801 tarihinde Mardin'de verilen bir narha göre, Ekmeğin 1 kıyyesi 24 para, pirinç 1 kıyye 90 para, koyuneti 1 kıyye 90 para, Nohut 1 kıyye 25 para ve zeytinyağı 1 kıyye 240 paraydı¹³⁰. Yine Mardin'de Haziran 1840 tarihinde verilen bir narha göre ise bazı gıda maddelerinin fiyatları şöyle tespit edilmiştir¹³¹. Ekmek 1 kıyyesi 28 para, et 1 kıyyesi 56 para, pirinç 1 kıyyesi 42 para. Bu dönem içerisinde Diyarbakır'da narh kayıtlarının yetersiz olması sebebiyle gıda maddelerinin senelere göre fiyatlarını takip etmek mümkün olmamaktadır. Bununla beraber yukarıda Mardin ve Diyarbakır için verilen fiyatlar karşılaştırılacak olursa, XIX. yüzyılda gıda maddeleri bakımından Diyarbakır'ın Mardin'e göre daha ucuz olduğu görülecektir.

Diyarbakır'da 1840-1847 yılları arasında Ekmek fiyatları 17-46 para arasında seyretmiş ve devamlı bir yükselme görülmüştür. Buna karşılık aynı yıllar arasında et fiyatlarında ise bir düşüş söz konusudur. Etin

123 Diyarbakır Şer. Sic, No: 603, s. 28, Cevdet Dahiliye, No: 12703.

124 Diyarbakır Şer. Sic, No: 317, s. 40.

125 Diyarbakır Şer. Sic, No: 346, s. 9. BA., Cevdet Dahiliye, No: 12703.

126 BA., Cevdet Dahiliye, No: 12703.

127 Diyarbakır Şer. Sic, No: 607, s. 17. No: 603, s. 28.

128 Diyarbakır Şer. Sic, No: 346, s. 9.

129 Diyarbakır Şer. Sic, No: 352, s. 36.

130 Mardin Şer. Sic, No: 253, s. 2.

131 Mardin Şer. Sic, No: 253, s. 2.

1 kıyyesi 1847 yılında Diyarbakır'da 40 para iken, 1839 yılında Gaziantep'de 1 kıyye et 110 para idi. Diyarbakır'da 1840 yılında 1 kıyye ekme 17 para iken, Gaziantep'de daha 1833 yılında 1 kıyye ekme 20.7 para idi. Bu da Yakınçağlarda Diyarbakır'ın Gaziantep'e göre et ve ekme fiyatları bakımından ucuz olduğunu göstermektedir¹³², Yine bu dönemde Antakya'daki zeytinyağı fiyatları ile¹³³ Diyarbakır'daki fiyatlar karşılaştırılacak olursa, Diyarbakır'daki fiyatların daha düşük olduğu söylenebilir.

Yakınçağlarda belgelere yansıtıldığı kadarıyla **Canlı Hayvan Fiyatları** konusunda da şunlar söylenebilir. Keçi, inek, merkep ve öküz gibi canlı hayvan fiyatları serbest piyasa kurallarına göre belirlenmekteydi. Bu dönemde fikir verebilmesi açısından bazı fiyatlar aşağıda verilmiştir¹³⁴.

Diyarbakır'da Canlı Hayvan Fiyatları (Yıllık Ortalama, Adet/Kuruş)

Yıl	Koyun	Keçi	Öküz	İnek	Merkep	Katır	At
1788	110	50	10				49
1800	10						
1806		20					
1812		100					
1822	365		240				
1827		20			100	90	30
1831	100	60	105				115
1834	100				270		
1836		35					
1839					85		
1841				20	100	50	
1844		25			100	100	85
1846						100	

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere canlı hayvan fiyatları hayvanın yaşına ve durumuna göre çok büyük değişiklikler göstermekteydi. Bu döneme ait deri fiyatları hakkında ise yeterli bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bunun yanı sıra Diyarbakır önemli bir hayvancılık merkezi olmasına rağmen bu

132 M. Öztürk, "Güneydoğu Anadolu'da Fiyatlar", s.99-121.

133 M. Öztürk, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Antakya'da Fiyatlar", s. 256.

134 Diyarbakır Şer. Sic. No: 600, s. 9, No: 317, s. 52, 53; No: 319, s. 43; No: 346, s. 32-39; No: 327, s. 43; No: 377, s. 14-126, No: 328, s. 13; No: 594, s. 3-17; No: 356, s. 23; No: 376, s. 40-45; No: 353, s. 72; No: 347, s. 6; No: 364, s. 85-95. BA., Cevdet Maliye, No: 14426.

konu ile ilgili belgeler de oldukça yetersizdir. Oysa tarihi dönemler içerisinde Diyarbakır ve çevresinde hayvancılık oldukça yoğun bir şekilde yapılmakta olup, özellikle de **aşiretler** büyük hayvan sürülerine sahip bulunmaktaydılar. Bu sebeple tarım ve hayvancılık konusuna bir ek olması açısından bu dönemde Diyarbakır bölgesinde yaşayan aşiretlerin durumlarının da kısaca verilmesi gerekmektedir.

Yakınçağlarda Diyarbakır Bölgesindeki Aşiretler

Türklerin Anadolu'ya gelmelerinden sonraki dönem içerisinde, Diyarbakır bölgesi de, Türkmen aşiretlerinin en yoğun olduğu bölgelerden bir tanesi olmuştur. Bölgenin Osmanlı hakimiyetine geçmesinden sonraki dönemde ise, XVI.yüzyılda *Boz-Ulus ve Kara-Ulus* Aşireteri, Diyarbakır bölgesinde yaşamaktaydılar¹³⁵. Kışı, Suriye çöllerinde geçiren bu aşiretler, yazları ise kuzeydeki Erzurum ve Diyarbakır eyaletine bağlı bölgelerde yaylamakta idiler¹³⁶. Bu aşiretlerin hemen hemen tamamının hayvancılıkla meşgul oldukları bilinmektedir. Bununla beraber aşiretlerin besledikleri hayvan sayıları veya yürüttükleri ekonomik faaliyetlerin büyüklüğü açısından elde yeterli bilgi bulunmamaktadır. Ancak Osmanlı devleti döneminde, aşiretlerin Diyarbakır bölgesinde yaygın olarak yaşadıkları bilinmektedir

XVII. yüzyıla ait kaynakların yetersiz olması sebebiyle bölgede yaşayan aşiretler hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte XVIII. yüzyılda Diyarbakır başta olmak üzere. Diyarbakır'a bağlı Mardin kazasında yaşayan aşiretleri "Avârizhâne defterleri" ve "Vergi Tevzii defterlerin" den tespit etmek mümkündür¹³⁷. Bu kaynaklara göre XVIII. yüzyılda Diyarbakır bölgesinde yaşayan aşiretler şunlardır¹³⁸.

135 Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü, İstanbul, 1963, s. 16-17-38.

136 Martin Van Bruinessen, "The Ottoman Conguest of Diyarbekir and the Administrati ve Organisati-on of the Province, in the 16 the and 17, th. Centuries, Evliya Çelebi in Diyarbakr, Leiden,1988, s. 27.

137 13 Mayıs 1747 Tarihli Avâriız defterindeki bilgilere göre bu dönemde Mardin bölgesinde yaşayan aşiretler şunlardır: 1. Mihi, 2. Tavusi, 3. Piran-ı Zencir, 4. Karadara, 5. Rışmil, 6. Kabah, 7. Maski, 8. Birnek, 9. Cevzat, 10. Hindülü, 11. Telermen, 12. Karacahisar, 13. İbrahimiye, 14. Bilali, 15. Kalemtra, 16. Şeyhhan-ı Zencir, 17. Kültülü, 18. Selah, 19. Tekük, 20. Şığlevan, 21. Kavus, 22. Telfeyyaz,, 23. Makbele, 24. Kiki, 25. Ömeriyan, 26. Milü, 27. Şarkıyan, 28. Kalenderan, 29. Mir Sinan, 30. Bayraklı, 31. Araban, 32. Büyükhan, 33. Bendire (bkz. Mardin Şer. Sic., No: 242, s. 23)

138 Diyarbakır Şer. Sic, No: 310, s. 56 (25 Mart 1733 Tarihli Tevzi), No: 360, s. 74 (10 Mayıs 1740 Tarihli Avâriız Defteri), No: 313, s. 180-185 (13 Mart 1747 Tarihli Avâriız Defteri), No: 352, s. 29-31 (4 Aralık 1785 Tarihli Avâriız Defteri).

1. Aşiret-i Kiki
2. Aşiret-i Reşi
3. Cemaat-i Döğülü
4. Cemaat-i Aluci
5. Cemaat-i Karaciyan
6. Cemaat-i İzolu
7. Cemaat-ı Karabeğan
8. Cemaat-ı Kirmani
9. Cemaat-ı Behramki
10. Cemaat-ı Milli
11. Cemaat-ı Karapınar

Yukarıdaki listede yer alan aşiretlerin Yakınçağlarda Diyarbakır bölgesinde yaşadıkları anlaşılmaktadır¹³⁹. Bu listede yer almayan, bununla birlikte Diyarbakır bölgesinde yaşadıklarını tespit ettiğimiz başka aşiretlerde söz konusudur. Bu aşiretler içerisinde ise en önde gelenlerden bir tanesi *Ömergânlı Aşireti* 'dir. Yakınçağlarda çeşitli tarihlerde adı sık sık şekavet olaylarına kanşan bu aşiretin¹⁴⁰, 1847 tarihinde iskan edildiği görülmektedir. 1847 tarihinde Ömergânlı aşiretinin bir bölümünün iskan edildiği köyler şunlardır¹⁴¹:

1. Ömeran Türbesi	8. Daban
2. Cücük	9. Türkan
3. NeferAli	10. Nahırı

139 Diyarbakır Şer. Sic. No: 352, s. 29-31 (4 Aralık 1785).

140 Diyarbakır bölgesinde görülen eşkıyalık olaylarına paralel olarak, Ömergânlı aşiretinin de bu olaylara sık sık karıştığı görülmektedir. 28 Ocak 1807 tarihli bir tahirirat hülasasında "...Diyârbekir halâlisinde ekrât bağı ve tuygân olan Ömergânlı aşireti..."nin isyan ettiği ve havalinin ve ahalinin can ve mal emniyetinin ortadan kalktığına binaen, cezalandırılmaları istenmiştir (BA., Cevdet Zabtiye, No: 3713), 1809 tarihli bir buyrukduda aynı isteğin tekrarlanmış olması bu aşiretin şekavet olaylarına karışmaya devam ettiğini göstermektedir. Diyarbakır Mutasarrıfı İbrahim b. Muhammed'in Hatıratı, Elaziğ Müzesi Arşivi, Envanter: 137 Varak: 23). Ayrıca Diyarbakır Şer'iyye Sicillerine geçen kayıtlardan da, bu aşiretin hırsızlık başta olmak üzere pek çok olaya karıştığı görülmektedir. 1829 tarihli bir hüccette, Ömergânlı Aşireti tarafından çalınan bir katırın bir başkası üzerinde çıkmasından dolayı görülen dava da, bu sözlerimizi isbat eder mahiyettedir. Diyarbakır Şer.Sic. No: 376, s. 44).

141 Diyarbakır Şer. Sic. No: 352, s. 83.

4. Kuzlar	11. Hatban
5. BalıkViran	12. Cankatran
6. Aşkât	13. Musul-ı Viran
7. Tataran	14. Dengecük

Yukarıda isimleri zikredilen XIX. yüzyılda Diyarbakır bölgesinde yaşayan 11 aşirete ilave olarak, Ömergânlu aşireti ile sayıları 12 olan aşiretlerden başka, çeşitli vesilelerle adları resmi kayıtlara geçmiş olan aşiretler de şunlardır:

1. Sarb Aşireti¹⁴²
2. Şarki Aşireti¹⁴³
3. Sarlı Aşireti¹⁴⁴
4. Çelikân Aşireti¹⁴⁵
5. Büldan Aşireti¹⁴⁶
6. Alreşan Aşireti¹⁴⁷
7. Şeyhhan Aşireti¹⁴⁸
8. Beritanlu Aşireti¹⁴⁹
9. Gannâmi Aşireti¹⁵⁰
10. Dirikanlu Aşireti¹⁵¹
11. Melikanlu Aşireti¹⁵²
12. Halithan Aşireti¹⁵³
13. Gerger Aşireti¹⁵⁴
14. Çivanlu Aşireti¹⁵⁵

142 BA., Cevdet Dahiliye, No: 17118 (4 Mayıs 1763 tarihli ferman)

143 BA., Cevdet Askeri, No: 16540, (Aralık ortaları 1800 tarihli Tahrirat hûlasası).

144 BA., Cevdet Dahiliye, No: 10429 (16 Eylül 1803 tarihli Arz).

145 Diyarbakır Şer. Sic, No: 594, s. 25 (Nisan 1834 tarihli Hüccet).

146 Diyarbakır Şer. Sic, No: 594, s. 36 (Nisan 1834 tarihli Hüccet).

147 Diyarbakır Şer. Sic, No: 376, s. 9 (1830 tarihli Hüccet).

148 Diyarbakır Şer. Sic, No: 376, s. 8 (1830 tarihli Hüccet).

149 Diyarbakır Şer. Sic, No: 376, s. 25 (7 Aralık 1830 tarihli Hüccet).

150 Diyarbakır Şer. Sic, No: 376, s. 26 (27 Aralık 1829 tarihli Hüccet).

151 Diyarbakır Şer. Sic, No: 376, s. 40 (1830 tarihli Hüccet).

152 Diyarbakır Şer. Sic, No: 376, s. 13 (1830 tarihli Hüccet).

153 Diyarbakır Şer. Sic, No: 376, s. 18 (1830 tarihli Hüccet).

154 Diyarbakır Şer. Sic, No: 376, s. 19 (1830 tarihli Hüccet).

155 Diyarbakır Şer. Sic, No: 352, s. 73 (6 Ekim 1846 tarihli Vergi Tevzi Defteri), s. 95

15. KarıncaAşireti¹⁵⁶

16. BallucaAşireti¹⁵⁷

17. Reşkunan Aşireti¹⁵⁸

18. Karakeçülü Aşireti¹⁵⁹

Yukandaki tabloda yer alan aşiretler de ilave edilecek olursa, Yakınçağlar içerisinde Diyarbakır bölgesinde yaşayan aşiretlerin sayısı 30'a yükselmektedir. Ayrıca 4 Aralık 1785 tarihli Vergi tevzii defterinde, gerek Şark-ı Amid ve gerekse Garb-ı Amid'in köyleri içerisinde sayılan *Cihanbeğlü karyesi*, bu bölgede yaşanan *Cihanbeğlü Aşiretinin* bir hatırası olarak bu köye verilmiş bir isim olsa gerektir¹⁶⁰. Bu kayıttan başka “Cihanbeğlü Aşiretinin” Diyarbakır bölgesinde, yaşadığını gösteren herhangi bir belgeye rastanmamıştır.

Sonuç

Tarihi dönemler boyunca tarım ve hayvancılık sahasında büyük bir öneme sahip olan Diyarbakır, bu önemini Osmanlı Devleti döneminde de devam ettirmiştir. Bununla birlikte devletin içerisine düştüğü güç şartlardan da fazlasıyla etkilenmiştir. Özellikle yakınçağlarda tarım ve hayvancılığın merkezi olan Diyarbakır, bu dönemde oldukça gerilemiştir denilebilir. Bu dönemde Ortalama 50.000 nüfusa sahip olan Diyarbakır şehri, iktisadi bakımdan da oldukça önemli bir merkezdi. Şehir ekonomisine tesir eden faktörlerin başında toprak gelmekte olup, bölgede çok çeşitli zirai ürünler yetiştirilmekteydi. Diyarbakır oldukça zengin gelir kaynaklara sahip olup, bu kaynaklar mukataa şeklinde işletilmekteydi. Devletin bölgedeki en önemli gelir kaynağı ise Diyarbakır voyvodalığı mukataası olup, gümrük, arsa, damga, boyahane, ihtisab mukataalarının tamamı bu mukataaya dâhildi. Diyarbakır voyvodalığı mukataasının zamanla gelirlerinin bir hayli azaldığı görülmektedir. Dolayısıyla bu dönemde devletin genel iktisadi yapısı ve siyasi durumu ile ilgili sebepler, Diyarbakır'ı da olumsuz yönde etkilemiştir.

Diyarbakır XIX. yüzyılda önemli bir kumaş üretim merkezi olup, alaca, beyazlı, kutni, gazı ve atlas gibi kumaşları oldukça meşhurdu. 1797 yılında Diyarbakır'da bir mengenehane kurulmuş olması da, yine Diyarbakır'ın önemli

156 Diyarbakır Şer. Sic, No: 352, s. 73 (6 Ekim 1848 tarihli Vergi Tevzi Defteri).

157 Diyarbakır Şer. Sic, No: 352, s. 73 (6 Ekim 1848 tarihli Vergi Tevzi Defteri).

158 Diyarbakır Şer. Sic, No: 352, s. 121 (15 Ocak 1848 tarihli Vergi Tevzi Defteri).

159 Diyarbakır Şer. Sic, No: 352, s. 121 (15 Aralık 1848 tarihli Vergi Tevzi Defteri).

160 Diyarbakır Şer. Sic, No: 352, s. 30.

bir kumaş üretim merkezi olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda Osmanlı genelinde pamuk üretimin en fazla yapıldığı bölgeler arasındaydı. Diyarbakır şehrinin en önemli üretim maddelerinden biri kumaştı. Yani dokumacılık oldukça gelişmişti. Diyarbakır şehrinin dokuma ürünleri içerisindeki en önemli ihraç maddesinin ise *Kırmızı Pamuklu Bez* yani *Kırpas* teşkil etmekteydi. Diyarbakır'm yıllık kırpas üretimi 10.000 topun üzerindeydi. Diyarbakır kırpası, İstanbul'da büyük bir şöhrete sahip olup, Osmanlı devleti Mehterhane-i Amire'nin bez ihtiyacını Diyarbakır'dan karşılamaktaydı. Diyarbakır'ın önemli üretim maddelerinden diğerleri ise başta deri olmak üzere pamuk ipliği ve deri boyamasında kullanılan mazu idi. Bu durum da Diyarbakır çevresinin meşe ormanları bakımından zengin olduğunu göstermektedir. Diyarbakır çeşitli ürünleri ile önemli bir üretim merkezi olmasının yanı sıra, ticari yollann kesiştiği bir noktada bulunması sebebiyle önemli bir ticaret merkezi idi. Bu sebeple şehirde oldukça fazla sayıda tüccar ikamet etmekle olup, şehirde pek çok tüccar hanı vardı. Ancak ticaretin sönükleşmesine paralel olarak XIX. Yüzyılın sonlarına doğru hanlar da önemlerini kaybetmişlerdir. Ana hatlarıyla Yakınçağlarda Tarım ve hayvancılık konusunda bazı tespitler yapmaya çalıştığımız bu incelemenin sonucunda, Osmanlı döneminde Diyarbakır'ın tarım ve hayvancılıkla ilgili potansiyelinin tam olarak değerlendirilemediği söylenebilir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

I-Ankara Milli Kütüphane

1.a Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri

No. 285, No: 299, No: 310 No: 313, No: 317, No: 319, No: 327, No: 328, No: 346, No: 347, No: 351, No: 352, No:353, No: 355, No: 356, No: 359, No: 360, No: 363, No:364, No: 367, No: 370, No: 376, No: 377, No: 590, No: 594, No: 600, No:603, No: 607, No: 631

1.b Harput Şer'iyye Sicilleri

No: 388, No: 396

2.c Mardin Şer'iyye Sicilleri

No: 253, No: 242

ii- Başbakanlık Arşivi

1-Cevdet Tasnifi

1.a Cevdet Askeri

No:12064, No:16540, No: 30073, No: 38947, No: 42079, No: 43644, No: 7991, No: 9270,

No: 42729

1.b Cevdet Dahiliyye

No: 10429, No: 12703, No: 17118, No: 2645, No: 5870, No: 9945, No:13026

1.c Cevdet İktisat

No: 1165, No: 174, No: 1875, No: 1910, No: 199, No: 206, No: 2215, No: 347, No: 637, No: 808, No: 817

1.d Cevdet Maliye

No: 14426, No: 1678, No: 25265, No: 28024, No: 715

1.e Cevdet Nafia

No: 959

1.f Cevdet Sıhhiye

No: 593

1.g Cevdet Tımar,

No: 464, No: 4860, No: 5042, No: 6103, No: 6375, No: 8032, No: 3713

2-Kamil Kepeci Tasnifi

Kamil Kepeci, No: 5129, No: 5132

3- Mühimme Defterleri Tasnifi

No: 209, No: 211, No: 214

4- Bab-ı Defter-i Baş Muhasebe Defterleri Tasnifi

D. BŞM.NZE., No: 13015, D. BŞM.NZE., No: 19013

D.BŞM. DBH. No:16800.D.BŞM. No: 7175

Salnameler

Diyarbakır Salnamesi, H.1316

iii- Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi

E. (Emir), No: 8486, No: 8664, D. (Defter). No: 5820, No: 8977

V- Elazığ Müzesi Arşivi

Diyarbakır Mutasarıfı İbrahim b. Muhammed'in Hatırat ve Mektupları, Türkçe Yazma, Elazığ Müzesi, Envanter No.137.

Genel Kaynakça

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, I, İstanbul,1979

-----, "Genel Çizgileri ile XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi", *TAD*, IV, C. 6-7 s. 207-247

-----, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Ankara 1975

Ali Emiri Efendi, *Osmanlı Vîlâyât-ı Şarkiyesi*, İstanbul,1337, s.23-25.

Ayn-i Ali Efendi, *Kavânin-i Al-i Osmân Der-Hulâsa Mezâmin-i Defter-i Divân*, İstanbul 1280

Bruinessen, Martin Van, "Economic Life in Diyarbekir in the 17 th Century", *Evlîya Çelebi in Diyarbekir*, Editör: Martin Van Bruinessen and Hendrik Boschoter, Leiden, 1988, s.36-44

-----, "The Ottoman Conguest of Diyarbekir and the Administrati ve Organisation of the Province, in the 16 the and 17, th. Centuries, *Evliya Çelebi in Diyarbakr*, Leiden,1988, s.13-27

Buckingham, J.S., *Travels in Mesopotamia*, London, 1827

Bulduk, Abdulgani *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, Tarihsiz Yazma, Diyarbakır

Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyeside Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul, 1986

Evliya Çelebi, *Seyahat-nâme*, Ahmet Cevdet Tabı, C. 4, Der-Saadet 1314.

Göyünç, Nejat, «Diyarbakir Beylerbeyliği'nin ilk İdari Taksimatı», *İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Tarih Dergisi*, Sayı: 23, Mart 1969, s. 23-34

-----, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, VII s. 76-80

Heyd, W., *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, (Çev: Enver Ziya Karal) Ankara,1975

İnalçık, Halil, "Osmanlı Pamuklu Pazarı" Hindistan ve İngiltere; Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980, Özel sayı, s. 1-54

Kurt, Yılmaz, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir Eyaletinde Sanayi ve Ticaret", *Tarih İncelemeleri Dergisi V*, 1990 s. 191-200

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğuda Aşiretleri İskân Teşebbüsü*, İstanbul 1963

-----, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, Derleyen: Salih Özbaran, İzmir 1984

Özkaya, Yücel, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı*, Ankara, 1985

Öztürk, Mustafa, "Bursa'da Hububat Fiyadan (1775-1840)", *XI. Türk Tarih Kongresine Sunulan Teblig*, 5-9 Eylül 1990, Ankara 1990.

-----, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Antalya'da Fiyatlar", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, III/2, Elazığ,1989, s. 249-265.

-----, “Güney-Doğu Anadolu’da Fiyatlar” *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi*, Ankara, 1990, s. 99-121

Petermann, Heinrich, *Reisen Im Orient 1852-1855*, Amsterdam 1865

Şahin, İlhan, „Tımar Sistemi Hakkında Bir Risale“, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 32, Mart 1979, İstanbul, 1979, s.905-935

Şemsettin Sami, “Diyarbakır”, *Kamüsü’l-Âlâm*, III, İstanbul 1308, s. 2203-2207

Tavernier, Jean Babtiste, *Les Six Voyages de Jean Babtiste Tavernier en Turquie en Perse et aux Indes*, Paris, 1677

Turan, Şerafettin, «XVII. Yüzyılda Ösmanlı İmparatorluğunun İdari Taksimatı (H. 1041) M. 1631-32 Tarihli bir İdan Taksimat Defteri», *Atatürk Üniversitesi 1961 Yılığ*, Erzurum, 1963, s. 201-232.

260 |

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu-Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1984

Ünal, Mehmet Ali, “XVI ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbakır Eyaletine tabi Sancakların idari Statüleri”, *Ziya Gökalp Dergisi*, sayı: 44. (Aralık 1986), s. 31-44

Yılmazçelik, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, 1790-1840 (Fizikî, İdarî ve Sosyo-Ekonomik Yapı)*, Ankara, 1995

Yinanç, M. Halil, “Diyarbakır”, *The Encyclopedia of İslâm*, II, s. 346-346

19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA DİYARBEKİR'DE VEBA-İ BAKARÎ

Sabri Mengirkaon

Mardin Artuklu Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi

Özet

Osmanlı Devleti çok geniş coğrafyalarda hüküm sürmüş, ekonomisi tarım, hayvancılık ve daha ziyade bu ürünlerin ticaretine dayanan bir devlettir. Buna rağmen Osmanlı Devleti yakınçağlarda Avrupa'da meydana çıkan birtakım tarımsal teknik ve teknolojik gelişmeleri, ekonomisinin bel kemiğini oluşturan tarım ve hayvancılık faaliyetlerinde tatbik edememiştir.

| 263

Özellikle 19. yüzyılda meydana gelen hayvan hastalıkları bütün Osmanlı Coğrafyası'nda olduğu gibi Diyarbakir'de de hayvancılığı olumsuz etkilemiştir. Özellikle bu dönemde görülen veba-i bakarî hastalığı Diyarbakir'de binlerle ifade edilen miktarlarda sığırların ölümüne sebep olmuş ve bu durum hem 19. yüzyılda Diyarbakir'de yapılan hayvancılığa hem de Osmanlı Devleti'nin ekonomisine sert bir darbe vurmuştur.

Bu çalışmada 19. yüzyılın son çeyreğinde Diyarbakir'de meydana gelen veba-i bakarî hastalığı incelenecektir. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunmuş olduğu ekonomik koşullar kısaca incelenecek, hayvancılığın Osmanlı Devleti ve Osmanlı'nın kent ekonomisi üzerindeki önemine değinilecektir.

Çalışmada üzerinde durulan diğer bir sorunsal da; Osmanlı Devleti'nin hem merkezi idare hem de yerel idare bağlamında veba-i bakarî karşısında ortaya koymuş olduğu afetle mücadele metotları ve bu metotların sonuçlarıdır. Bu minvalde veba-i bakarî hastalığı ile yakından ilişkili olan Osmanlı Devleti'nde veterinerlik mesleğine değinilecek ve Avrupa'da bu mesleğin inkişafı ile Osmanlı Devleti'ndeki durumu incelenecektir. Bunun yanında Osmanlı Devleti'nin veba-i bakarî ile ilgili aldığı önlemler ve bunların sonuçları incelenecektir.

RINDERPEST IN DİYARBEKİR IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Abstract

The Ottoman state, which covered a very wide area, was a state whose economy was based on agriculture, animal husbandry and to an even greater extent on the trade of agricultural and animal products. Although these activities were the mainstay of its economy, the Ottoman state did not succeed in applying to them the wide range of technical and technological developments that had taken place in Europe.

264 |

Especially the animal diseases that in the 19. century appeared in Diyarbekir, just as they did in the entire Ottoman state, had a negative effect on animal husbandry. In particular the rinderpest disease, which occurred in this period, caused the death of thousands of cattle and dealt a harsh blow both to animal husbandry in Diyarbekir and to the economy of the Ottoman state.

In this article we will study the rinderpest disease that occurred in Diyarbekir in the last quarter of the 19th century. Investigating the economic conditions of the Ottoman state, we will cast a quick look on the importance of animal husbandry for the Ottoman state and the Ottoman urban economy. After establishing the chronology of the rinderpest disease, we will focus on the effect that it had on the animals. Then we will make a few rough estimates about the spread of the disease to the Ottoman state and to Diyarbekir.

In our article we will attempt to delineate another issue as well: the methods of fighting catastrophes that the Ottoman state applied against rinderpest in the context of both central administration and local administration and the results of these methods. Here we will focus on the veterinary profession in the Ottoman state, which closely concerned itself with rinderpest, and we will investigate the condition of this profession in the Ottoman state together with its establishment in Europe. Besides, we will attempt to study all measures that the Ottoman state had taken concerning rinderpest and the effectivity of these measures.

Giriş

Bu çalışmada, 19. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakir’de meydana gelen veba-i bakarî hastalığı incelenecektir. Hastalığın Diyarbakir’de ortaya çıkışı, ne şekilde sirayet ettiği ve sonuçları Osmanlı arşiv belgeleri ışığında ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Veba-i bakarînin ortaya çıkmasıyla beraber yerel idare ve Osmanlı Devleti’nin hastalığın ortadan kaldırılması için ne tür önlemler aldığı ve sonuçlarının ortaya koyulması çalışmanın bir diğer amacını teşkil etmektedir.

Osmanlı Devleti tarihi süreçte toprak açısından zengin, sermaye ve işgücü bakımından yoksul bir tarım ekonomisi olarak kaldı.¹ Tarımın ve tarımın bir alt kolu olan hayvancılık bütün Osmanlı Coğrafyası’nda olduğu gibi 19. yüzyıl Diyarbakir’inde de çok önemli bir ekonomik faaliyet durumundaydı. Osmanlı kentlerinin ticaret ve iâşesi tarım ve hayvancılık etrafında şekillenmişti.

19. yüzyılda Avrupa’da meydana gelen teknolojik yenilikler tarımda makineleşmeyi de beraberinde getirmişti. Başta pulluk teknolojisi olmak üzere tarımın pek çok alanında yeni teknikler ve teknolojik gelişmeler tarımdaki verimi arttırmaktaydı. Buna karşılık, Osmanlı Devleti’nde tarım eski teknik ve tarım aletleriyle yapılmaya devam etmekteydi. Tarımda çekici güç olarak kullanılan hayvanlar daha ziyade sığır, at ve katırdı. Bir çift atla bir günde 6-7 dönüm arasında toprak sürülebiliyorken, bir çift öküzle 3-4 dönüm arazi sürülebilmekteydi.² At kullanımının tarımdaki avantajına rağmen, bakımı zor bir hayvandı. Bu nedenle at, Anadolu’da sadece varlıklı olan köylülerce sahip olunabilecek bir hayvandı.³ Tarımdaki kullanımlarına ek olarak atlar, yük taşımacılığında ve binek olarak kullanılmaktaydılar. Bunlar dışında sahiplerine ekonomik olarak sağladıkları bir katkı yoktu. Ancak, sığırlar tarım işlerinde kullanılmalarından başka, ekonomik anlamda sahiplerine pek çok getiri sağlamaktaydılar. Diyarbakir’de yapılan hayvan-

1 Donald Quataert, Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922, Çev. Ayşe Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s.195.

2 Tevfik Güran, 19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998, s.86.

3 Suraiya Faroqhi, Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı, Çev. Emine Sonnur Özcan, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2006, s.83.

cılığın temel amacı, pazar için et, yağ, süt, deri ve yün üretmektir. Özellikle kentin deri ve dokuma sanayisinin altyapısını hayvancılık oluşturmaktadır. 19. yüzyılda evlerin aydınlatılmasında kullanılan mumların üretimi de hayvanların yağlarından sağlanmaktaydı. Bu itibarla, hayvancılık aynı zamanda kent sanayisi için de önemliydi. Bunun yanında, bir 19. yüzyıl Diyarbakir evinde, hayvansal ekonomik çıktının pek çok yönünü bulmak mümkündür.

Nakit para sıkıntısı çektiklerinde, köylüler hayvanlarını satarak bu sıkıntılarını gidermekteydiler. Bu açıdan hayvancılık aynı zamanda birikmiş servettir.⁴ Tarımdaki karlılığın birçok âmile bağlı olarak değişmesine rağmen hayvan elde bulunan mevcut değerdir. Bu nedenle halkın zenginliği sahip olduğu hayvana göre şekillenmektedir. Bundan dolayıdır ki 19. yüzyılda Diyarbakir’de ahali kıtlık tehlikesine rağmen paraya çevirebildikleri her şeyi satarak hayvan satın almaktaydılar.⁵

Hayvancılık risk/kazanç açısından istikrarlı ekonomik bir faaliyettir. Et ve diğer hayvansal emtiânın her yerde değerli olması ve alıcı bulabilmesi hayvancılığı önemli kılmaktadır. 19. yüzyılda Diyarbakir’de iki tip hayvan üretiminden söz edebiliriz; *hane tipi* hayvan yetiştiriciliğinde büyük baş hayvan tercih edildiğini ve bunun nedeninin de büyük oranda çiftçilik faaliyetleri ve diğer sebepler olarak zikredebiliriz.⁶ Bir diğer hayvancılık türü ise daha ziyade aşiretlerce icra edilen ve kent pazarlarına et temin eden küçükbaş hayvancılıktır. Tarım sektörünün önemli bir kolunu teşkil eden hayvancılık 20. yüzyıl başlarında Diyarbakir’in toplam zirai üretiminin % 41’ini teşkil ediyordu.⁷ Yukarıda hayvancılık için her ne kadar istikrarlı bir ekonomik uğraş olduğundan bahsetmiş olsak da 19. yüzyılda özellikle 93 Harbi’nden sonra meydana gelen hayvan hastalıkları bu durumu aleyhte etkilemiştir. Hayvan kaybının yanında, toplumsal sağlığı da etkileyen *veba-i bakarî hastalığı*, 19. yüzyılın son çeyreğinde kolera hastalığı ile beraber Osmanlı Devleti’nin yoğun bir şekilde mücadele ettiği bir afet olmuştur.

Halk arasında *malkıran* ve *çor* olarak da isimlendirilen veba-i bakarînin 19. yüzyıl Osmanlı kentleri üzerinde yarattığı etki çok büyüktür. Veba-i bakarînin 19. yüzyıl Osmanlı ekonomisinde yarattığı sıkıntılar bir arşiv belgesinde şöyle özetlenmektedir:

4 Güran, 19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı, s.100.

5 BOA, DH. MKT, 2198/51, 7 Mayıs 1899.

6 Güran, 19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı, s.101.

7 Güran, 19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı, s.79.

*Memâlik-i Osmaniyede sana ’ât ve ticâret henüz terakkî edememiş olmak cihetiyle ahâlinin medâr-ı ma ’îşeti zira ’âtten ibâret kalmış ve zira ’at... ’ale’l- ’umûm emrâz-ı sâriye ve bilhassa veba-i bakarî yüzünden şu beş altı sene zarfında birkaç yüz bin sığır telef olarak birçok yerde çiftçilik mu ’attalatda ve çiftçiler fakr u zarûrette kalmış ...*⁸

Tarihin eski dönemlerinden beri bilinen veba-i bakarî hastalığı,⁹ Osmanlı kentleri üzerinde asıl yıkıcı etkisini 19. yüzyılın son çeyreğinde göstermiştir.

19. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakir’de Veba-i Bakarî

13 Mayıs 1880’de Diyarbakir’e bağlı Mardin Kazası’nda bulunan gayr-ı müslim cemaat önderlerinden altı tanesi bütün Mardin Hristiyanlarının adına Sultan II. Abdülhamid’e gönderilmek üzere bir dilekçe kaleme aldılar. Buna göre Mardin’de büyük bir kıtlık yaşandığı ve hayvanatın da büyük çoğunluğunun telef olduğunu, henüz telef olmayanların ise telef olanlardan bir farkının kalmadığını yazmaktaydılar. Üstelik ölmemiş olan hayvanların büyük bir kısmının sahipleri tarafından otlatılabilmek için başka bölgelere götürüldüklerini bildiriyorlardı. Halkın durumunun çok kötü olduğunu, Mardin ahâlisinin açlık tehlikesiyle karşı karşıya bulunduğunu ve Sultan Abdülhamid’in merhametine sığındıklarını ve eğer sultan uygun görürse mirî vergilerden bir süreliğine muaf olmak istediklerini bildirdiler.¹⁰ Mardin çarşılarında kasap dükkânlarında et bulunamıyordu. Aynı zamanda zahire fiyatları astronomik oranlarda artmıştı ve halk gerçekten de açlıkla karşı karşıyaydı. Oysa 1880’in sonbaharında çok iyi yağmur yağmıştı ve halk hasattan umutluydu. Kısa zamanda meydana gelen iklimsel bir takım farklılıklar kentte tam bir hayal kırıklığına sebep olmuştu. O yıl neredeyse hiç mahsul alınmamıştı. Hayvanlar otlayacakları mera ve otlaklarda ot yetiştirmemiş olmasından dolayı güçten düşmüş ve birer ikişer telef olmuşlardı.¹¹ Esasında 19. yüzyıl felaketlerle gelmişti. Bu yüzyılın hemen başında etkisini yitiren veba salgınlarından sonra kıtlıklar meydana çıkmıştı. Yüzyılın ortasında ise kolera da kıtlıklara dahil olmuştu ve şimdi buna hayvan hastalıkları ekleniyordu. Diyarbakir’de 1803-1804-1805, 1810, 1817-1820,

8 BOA, DH, HMS 22/24, 17 Haziran 1908.

9 Geniş bilgi için bkz: Nihal Erk, “Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920’ye kadar Memleketimizdeki Durumu” A.Ü. Veteriner Fakültesi Dergisi, C.X, S. 3-4, s.221- 237.

10 BOA, Y. MTV, 3/129, 1 Mayıs 1880.

11 Hanna Dolebeni, Itr- el Nardin fi Tarih Merdin, Çev. Cebrail Aydın, Resim Ofset, İstanbul, 1972, s.100.

1826, 1845, 1881 ve 1887-1888 tarihlerinde kıtlıklar vardı.¹² 19. yüzyılın yüzyılın ortasında da görülmekle beraber 1890, 1894 ve 1910 yıllarında da kolera salgını Diyarbekir’de etkili olmaktadır.¹³

Nihayet, Şubat 1889’da veba-i bakarî hastalığı Anadolu’nun batısı İzmir, ortası Ankara ve güneydoğusu Diyarbekir’de aynı anda görülmeye başladı. Dâhiliye Nezâreti’nden Tıbbiye Nezâreti’ne gönderilen yazıda hastalığın ortadan kaldırılması ve diğer vilayetlere sirayetinin engellenmesi için gerekli olan *tedâbir-i fenniye*’nin icra edilmesi ve icra edilen bu tedbirlerin de ne olduklarının detaylı bir şekilde bildirilmesi istenmişti. Çok geçmeden Zoeros Paşa’nın başkanlığında bir komisyon meselenin yerinden tahkik edilmesi için İzmir’e gönderildi.¹⁴ İzmir’de durum vahimdi. Korkulduğu gibi buradaki hastalık veba-i bakarî idi. Zoeros Paşa’nın başkanlığında İzmir’de incelemelerde bulunan komisyonun raporuna binaen, İzmir’e bir kordon çekilmesi, hariçten ve dâhilden hayvan ve hayvansal ürünlerin götürülüp getirilmesinin belli bir nizam ve takibinin yapılması İzmir vilayetine ve diğer vilayetlere bildirildi.¹⁵ O sıralarda Orta Anadolu’da da veba-i bakarî büyük boyutlarda hükümfermaydı.¹⁶ Diyarbekir’de ise mahalli idarece bir tahkikat icra edildi. Büyük baş hayvanlardan başka koyunlar arasında da görülen hastalığın veba-i bakarî olmadığı gibi bulaşıcı olmadığı da bildirildi. Ancak hastalık tehlikesine karşın Diyarbekir’e bir baytar gönderilmesi istenmişti.¹⁷

1890-1891 yılları arasında Lice’de çok yıkıcı bir salgın ortaya çıktı. Bu salgın müdahalede bulunulamadığı için her geçen gün daha yıkıcı bir hâl almaktaydı. Daha önce talep edilen baytardan henüz haber yoktu. Hastalık Lice’ye tamamen yerleştikten sonra merkezden bir baytar görevlendirildi. 8 Şubat 1892’de Dâhiliye Nezâreti’nden Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezâreti’ne yazılan bir belgede Lice kazasında veba-i bakarî hastalığının ortaya çıkmasından sonra Lice’ye baytar gönderilmiş ve tedbirler alınmışsa da hastalık daha da şiddetlenerek beş binin üzerinde hayvanı telef etmiştir denmekteydi. Esasında hastalığın Diyarbekir’de zuhurundan sonra ne tür tedbirler alınacağı merkezden raporla bildirilmişti. Ancak alınan tedbirler hastalığın etkisini kıramamış olacak ki Diyarbekir’den yeni bir tahrirat is-

12 Konu ile ilgili daha önce yapmış olduğumuz bir çalışma; Sabri Mengirkaon, “Osmanlı’da Sosyal Devlet ve Kriz Yönetimi: 19. yüzyıl Diyarbakır’ında Kıtlık”, Kadim Akademi SBD, C.1, S.2, s.139-155.

13 Geniş Bilgi İçin Bkz: Mesut Ayar, Osmanlı Devleti’nde Kolera, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007.

14 BOA, DH, MKT, 1598/7, 24 Şubat 1889.

15 BOA, DH, MKT, 1685/96, 30 Aralık 1889.

16 BOA, DH, MKT, 1599/95, 2 Mart 1889.

17 BOA, DH, MKT, 1598/7, 24 Şubat 1889.

tenmişti. Gelen tahrirata göre İstanbul’da bulunan baytar komisyonu durumu inceleyecek ve yeni bir rapor hazırlayarak afetle mücadelede yol haritası sunacaktı.¹⁸ Bu arada sadece Lice ve çevresindeki 21 merkezde 5.200 sığır telef olmuştu. Üstelik bu rakam sadece bakar (inek) cinsinden hayvanı göstermekteydi.¹⁹ Veba-i bakarî hastalığının kurbanları sadece inekler değildi.²⁰ Bu nedenle 5.200 sayısına, diğer hayvan türlerinin de eklenmesiyle telefât çok daha fazla sayılarda olmalıdır. Salgın devam etmekte ve telefât her geçen gün daha da artmaktaydı. 7 Ocak 1893’de Diyarbekir valisi Sırrı Paşa imzasıyla Diyarbekir’den Dâhiliye Nezâreti’ne yazılan bir belgede sadece 1892 senesinin mart ayında başlayan salgından sonra hastalığın yok edilmesi bir yana daha da şiddetli ve zararlı bir hâl aldığı bildirildi. Gelen cevapta sadece önlemlerin daha da sıkılaştırılması vazediliyordu.²¹ Hastalık bir türlü engellenemeyince bu durumun nedeni iki defa Baytar Komisyonu’na soruldu. Diyarbekir’deki durumu mütalaa eden komisyon, beş üyesinin de imzasıyla durumu iki raporla izah etmeye çalışmıştı. İlk raporda öncelikle kendilerine gönderilmiş olan tahriratta ve tezkerede her ne kadar ölmüş hayvanlardan söz ediliyorsa da, Lice’de çok büyük sayılarda hayvan varlığından söz edilerek bulaşık olan hayvanlardan büyükçe bir kısmının hastalıktan kurtarıldığını ancak bu durumun belgelere yansımadığından söz edilmişti. Diyarbekir’den gelen tahriratta Baytar Yüzbaşı Rasih Efendi bölgeye geldiğinden beri hastalığın daha da şiddetlendiği yazmaktaydı. Komisyon, raporuna öncelikle bir yanlış düzelterek başlıyordu. Diyarbekir’den gönderilen tahriratta her ne kadar Baytar Yüzbaşı Rasih Efendi’nin ismi geçiyorsa da Rasih Efendi Diyarbekir’e atanmasından bir süre sonra “oranın ab ve adem-i imtizacına mebni” Diyarbekir’den ayrılmıştı. Yerine Baytar Binbaşı Vassaf Bey atanmıştı. Ancak hastalık Yüzbaşı Rasih Efendi henüz oradayken bu denli telefata neden olmuştu. Bu nedenle önce bu konunun açığa kavuşturulması gerekiyordu ki, rapora göre Yüzbaşı Rasih Efendi görevini layıkıyla yerine getirememişti. Yüzbaşı Rasih Efendi eski ve yeni usullere göre tedavi girişimlerinde bulunmamıştı. Bu bahisten sonra yerel idarenin eksiklikleriyle rapora devam edilmekteydi. Zira telefâtın büyüklüğünde yerel idarenin de payı vardı. Yerel idare baytar müfettişinin vereceği raporlara göre eylem planı oluşturmak durumundaydı. Aslında görevli baytar bu raporu hazırla-

18 BOA, DH. MKT, 2050/117, 8 Şubat 1892.

19 BOA, DH. MKT, 13/16, 19 Aralık 1892.

20 Sığır Vebası ve Hakkında İttihazı Lazım Gelen Tedabir, Umur-ı Baytariye Müdüriyeti, Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaası, Dersaadet, 1331, s. 5.

21 BOA, DH. MKT, 13/16, 7 Ocak 1893.

mamıştı. Ancak bu eksiklik yerel idarenin mazur görülmesine sebep değildi. Yerel idare en azından hastalıktan ölen hayvanları nizamına uygun şekilde gömmemişti bile. Rapora göre hepsi bu kadar da değildi; senenin başında başlamış olan hastalık ancak senenin sonunda İstanbul'a bildirilmişti. Bu süre içerisinde hastalığın değişik yerlere sirayetinin engellenmesi için uygulanması gereken kordon uygulaması uygulanmamış ve hastalıklı hayvanlar Lice dışına çıkarılmışlardı. Ölen hayvanlar nizamına uygun şekilde gömülme yerine sahipleri tarafından kesilerek etleri çarşılarda satılmıştı. Komisyona göre hastalığın bu boyutlarda telefata sebep olması yerel idarenin ve Yüzbaşı Rasih Efendi'nin suçuydu.²²

İkinci raporda, 4 Mart 1893 tarihinde ise Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezâreti'nden gönderilen tezkireye cevap verilmekteydi ve ilk rapora göre daha kısa tutulmuştu. Rapor, tezkirenin komisyona gönderildiği tarihten bir sene sonrasının tarihini taşıyordu. Bu uzun tarih aralığı, Osmanlı Devleti bürokrasinin afetler karşısında ne kadar ağır hareket ettiği ile ilgili bizlere bir fikir vermektedir. Bu raporda ilk raporun değindikleri dışında hastalık karşısında acilen yapılması gerekenler de yazılmıştı. Buna göre, öncelikle hasta hayvanlar belediyenin yardımıyla baytar nezaretinde derhâl kesilecek²³ ve sahibine münasip miktarda tazminat verilecekti. Öldürülen hayvan derisiyle beraber derhâl derin kuyulara gömülecekti. Daha önce hasta hayvanların barındığı ahır ve ağıllar, derhâl tütsülenecek ve hastalık mikrobundan arındırılacaktı. Kordon derhâl teşkil edilecek ve her ne olursa olsun kordonun muhafazasına dikkat edilecekti. Bunların yanında görevli baytarın yazacağı rapora göre mahalli idareyle beraber ne gerekiyorsa yapılacak, Osmanlı Devleti de neye ihtiyaç olursa İstanbul'dan gönderecekti.²⁴

Her iki raporda da kordon uygulamasından sık sık söz edilmesi tevekkeli değildir. Zira kordon zamanında kurulmadığından hastalık Lice'den Silvan'a ve çevreye sirayet etmişti bile. Bu aralıkta Silvan'da hayvanlarda ölüm oranı yüzde iki ve yüzde üç civarındaydı. Hastalıktan ölen hayvanların içinde koyunlar bile vardı. Mayıs ayında durum buydu.²⁵ Ancak Yüzbaşı Rasih Efendi'nin yerine atanarak nisan ayının başından beri Diyarbakır'e

22 BOA, DH. MKT, 13/16, 6 Mart 1893.

23 Normal şartlarda veba-i bakarî hastalığı taşıyan bir hayvanın kesilmesi, kanının mikrobi bulaştırması ihtimaline karşı uygun görülen bir uygulama değildi. Ancak Diyarbakır'de hayvan sahipleri hayvanlarının hasta olmasından hemen sonra keserek pazarlarda satmaktaydılar. Muhtemelen, devlet bunun önüne geçebilmek için hasta hayvanları veteriner nezaretinde kestirerek derhal nizamına uygun biçimde gömülmesine itina etmekteydi.

24 BOA, DH. MKT, 19/18, 13 Şubat 1894.

25 BOA, DH. MKT, 13/16, 25 Mayıs 1893.

gelmesi gereken Binbaşı Vassaf Bey henüz görev yerine intikal etmemiştir ve veba-i bakarî her geçen gün farklı yerlere sirayet ediyordu. Diyarbekir Valisi Sırrı Paşa, Dâhiliye Nezâreti’ne durumun ciddi olduğunu ve Binbaşı Vassaf Bey’in Diyarbekir’e gelmesi uzayacaksa çevre vilayetlerden bir iki baytarın görevlendirilmesini istemekteydi.²⁶ İki gün sonra, Dâhiliye Nezâreti’nden Seraskerliğe gönderilen belgede eğer Baytar Binbaşısı Vassaf Beyin Diyarbekir’e gitmesi hususu uzayacaksa çevre vilayetlerden Diyarbekir’e birkaç baytarın görevlendirilmesi istenmekteydi.²⁷ Öte yandan hastalık hızla yayılmaya devam ediyordu. 24 şubattan beri zaten Nusaybin’de olan hastalık,²⁸ haziran-temmuz aylarında Ergani-Maden ve civardaki köylere ulaştı.²⁹ 17 Temmuz’da ise hastalık artık Cizre’deydi.³⁰ Temmuz sonu ve ağustos başında hastalık Nusaybin’de tekrar şiddetlenmeye başladı. 3 Ağustos’ta Orman Ma’âdin, Zira’ât Nezâret’ine yazılan bir belgede Nusaybin Kazası’nda veba-i bakarî’nin tekrar nüksettiği, durumun Diyarbekir vilayetinden bildirilmesi üzerine durumun Mekâtib-i Askeriye-i Şâhâne Nezâret-i Celilesine yazıldığı, gelen cevabın da dâhiliyeye tekrar gönderildiği yazılmaktaydı.³¹ Alınması gereken önlemler daha da gecikince hastalık 21 Kasım’da Nusaybin dışında Alyan ve Aznavur nahiyelerindedir.³²

1890 ve 1894 yılları arasında Diyarbekir ve çevresinde ortalığı kapıp kavuran hastalığın bu tarihlerden sonra kısmen dindiğini görmekteyiz. Ancak, 2 Temmuz 1897 Dâhiliye Nazırı imzasıyla Hariciye’ye gönderilen bir belgede Mamuratü’l-‘Aziz’e Diyarbekir yoluyla Musul’dan devlete ait olan bin beş yüz baş vebalı hayvanın getirildiğine dair istihbarat alındığı belirtilmekteydi. İngiltere Sefareti’nin de baskısıyla, Mamuratü’l-‘Aziz’e gönderilen yazıda bu durumun incelenmesi şayet hastalık belirtileri görülürse Diyarbekir’den baytar getirtilip muayene ettirilmesi istenmişti. Bütün bu süreç boyunca da bu hayvanların bir yerde tutulması ve öteye beriye götürülmemesi istenmişti. Gelen cevapta hükümete ait o sayıdaki hayvanın Harput’a gelmediği ancak tüccara ait birkaç yüz sığır ve mandanın Harput’a sokulmadan civardan Kayseri ve diğer yerlere geçirildiği anlaşılmıştır. Mesele Diyarbekir Vilayeti’ne de sorulmuş ve Musul’dan gelen külliyetli bir hayvan varlığının olup olmadığı sorulmuştur. Diyarbekir Vilayeti’nden

26 BOA, DH. MKT, 66/43, 12 Haziran 1893.

27 BOA, DH. MKT, 66/43, 14 Haziran 1893.

28 BOA, DH. MKT, 2055/30, 24 Şubat 1893.

29 BOA, DH. MKT, 66/43, 6 Temmuz 1893.

30 BOA, DH. MKT, 66/43, 17 Temmuz 1893.

31 BOA, BEO, 250/18722, 3 Ağustos 1893.

32 BOA, DH. MKT, 154/36, 21 Kasım 1893.

gelen cevapta, Musul'dan külliyetli bir hayvanın getirilmemiş olduğu ancak Diyarbekir civarında otlamakta olan üç dört manda sürüsü bulunduğu ve baytarlar tarafından bunların incelendiği, herhangi bir bulaşıcı hastalık bulgusuna ulaşılmadığı, bu sürüler içinden ölen birkaç hayvanın aşırı sıcaklar nedeniyle öldüğü bildirilmişti. Diyarbekir ve çevresinde herhangi bir bulaşıcı hastalığın olmadığı da telgrafa eklenmişti.³³ Ancak bu durum çok kısa sürdü 1898'de hastalık tekrar alevlendi.

1898- 1899 yılları arasında Veba-i bakarî, Palu'da çok etkili oluyordu.³⁴ Durum o kadar kötüydü ki, halk elindeki bütün parayı ölen hayvanlarının yerine yenisini almak için harcamıştı. Hatta Palu ahâlisi ellerindeki tohumluk zahireyi de bu yolda satmıştı. Bu defa da, ziraat için gerekli olan tohumluk zahireye ihtiyaç vardı. Müdahalede bulunulmazsa Palu halkını kısa vadede bir açlık tehlikesi bekliyordu. Henüz bahar aylarının başında olmaları hasebiyle on- on beş gün zarfında ahâli eğer ekim yapmazsa durumun daha da kötüleşeceği bildirilmişti. İstanbul'a gönderilen tahriratta içinde buğday, şaire ve darı gibi 3 bin iki yüz İstanbuli kile ziraat ürününe ihtiyaç olduğundan bahsedilmişse de hangi üründen ne kadar gerektiği bildirilmemişti. Sözü edilen miktardaki zahirenin değeri altmış dört bin kuruştur ve mal sandığından harcanması için izin istenmişti. İstanbul'dan gelen cevapta, Diyarbekir'den ayrıntılı bir tahrirat istenmekteydi. Bunun üzerine Diyarbekir'den 30 Nisan 1899'da gelen cevaba göre, afetzedelerin altı yüz otuz yedi nüfustan ibaret olduğu ve bunların karşılığında teminat olarak gösterebilecekleri evleri ve arazilerinin olmadığı bundan dolayı da ellerindeki zahireleri satarak hayvan satın aldıklarını ve sonrasında da muhtaç duruma düştükleri belirtilmekteydi. Ellerinde ekecek bir şey bulunmayan ahâliye tohumluk yardımında bulunulması istenmekteydi. Ancak bir sorun vardı; ekim mevsimi çoktan geçmiş ve mevsimlerden ilkbaharın ortasıydı. Buğday ve arpa bu mevsimde ekimi yapılamayacağından mevsim itibarıyla ekimi yapılabilecek tek ürün darı idi. Esasında darı daha ziyade hayvan yemi olarak kullanılmakta ve ekmek yapımında tercih edilen bir bitki değildi. Ancak açlık tehlikesi en azından bu ürünün ekimiyle bertaraf edilebilirdi. Bu nedenle İstanbuli kile ile kilesi 18 kuruştan üç bin altı yüz kuruşluk iki yüz kile kırmızı ve İstanbuli kile ile kilesi 15 kuruştan üç bin kuruşluk iki yüz

33 BOA, HR. TH, 197/9, 2 Temmuz 1897.

34 BOA, DH. MKT, 2198/51, 7 Mayıs 1899.

kile beyaz darı için toplamda altı bin üç yüz kuruşun sarfının izniyle derhal Palu’ya gönderilmesi istenmişti.³⁵

1904’te hastalık Diyarbakir’de tekrar ortaya çıktı. Diyarbakir’de alınan önlemlerle hastalık etkili olamadan kısa zamanda kenti terk etti. Ancak bu salgın sırasında kordon uygulamasına yeterince ihtimam gösterilemediğinden hastalık önce Ergani taraflarında ve devamında da güzergah boyunca Mamuratü’l-‘Aziz’e sirayet etti. Nitekim 10 Temmuz 1904’de Mamuratü’l-‘Aziz valisi Hasan Paşa imzasıyla Dâhiliye Nezâreti’ne gönderilen telgrafnâmede Diyarbakir Vilayeti’nde zuhur etmiş olan veba-i bakarî hastalığı zamanında merkeze ve çevre vilayetlere bildirilmemiş olduğundan gerekli önlemler alınmamış ve bu defa da Mamuratü’l-‘Aziz’de ortaya çıkmıştı.³⁶ Hastalığın erken bildirilmesi önemliydi. Zira, hastalığın bir yerde söndürülmesinden daha kolay olan hastalığın hiç oraya sokulmamasıydı.

Veba-i Bakarînin Belirtileri ve Hayvanlar Üzerindeki Etkisi

Veba-i bakarî daha ziyade sığırlar arasında görülse de epidemiler sırasında farklı hayvan türlerinin de hastalıktan öldükleri görülmektedir.³⁷ Bu hayvan türleri coğrafyaya ve hastalığın şiddetine göre değişmektedir.

Veba-i bakarî’nin hayvan üzerinde ne şekilde görüldüğü değişik kaynaklarda birbirlerine benzer şekillerde tarif edilmiştir. Bir arşiv belgesine göre; *“mezkur hastalığa veba-ı bakari denilmekte olup hayvanatın keyifsizliğe duçar oldukları sırada ağızlarından köpük ve gerisinden yağ akmakta, hastalık zamanında ve olacakları esnada titremekte olduğu...”*³⁸ denmektedir. Başka bir kaynaktan ise; *“Sığır vebasının hüküm sürdüğü yerlerde derecesi 40’ı bulan hayvanat hastalığa tutulmuş demektir. Gayet zamanda hasta hayvanların kulakları düşük, kılları donuk ve kalkık olur... İştahları kesilir, geviş getirmez, dişlerini gıcırdatır ve tir tir titrerler. Sık sık nefes alırlar, hafif hafif öksürürler. Burunlarından bolca sümük akar. Hayvanlar hemen mütemadiyen inlerler. Gözleri evvelce kızarır sonraları bol gözyaşı akar, yanakları üzerine aktığı yerde adeta bir yol yapar.”*³⁹

35 BOA, DH. MKT, 2198/51, 7 Mayıs 1899.

36 BOA, DH, MKT, 870/39, 10 Temmuz 1904.

37 BOA, DH. MKT, 13/16, 25 Mayıs 1893; Nihal Erk, “Tarihte Önemli Sığır Vebasî Salgınları ve 1920’ye kadar Memleketimizdeki Durumu” s.229.

38 BOA, DH. MKT, 19/18, 21 Mart 1893.

39 Sığır Vebasî ve Hakkında İttihazı Lazım gelen Tedabir, s. 7.

Kaynaklardaki bilgilere göre hastalığın hayvanlar üzerindeki etkisini üç merhalede izah etmek mümkündür. Hastalığa yeni duçar olan hayvanlar genelde iştahsızdırlar. Kılları ürpermiştir ve başları yere doğru eğik bir konumda hareketsiz beklerler. Nefes alışverişleri hızlı, ve dışarıya verdikleri nefes çok sıcaktır.⁴⁰ Hastalığın ikinci merhalesinde hayvan sık sık öksürür, ağzı yapışkanlı dili kurudur. Hayvanın iştahsızlığına rağmen susuzluğu daha da artar. Hayvan yürüyemeyecek duruma gelir, ağzından ve burnundan köpüklü sular akmaya başlar. hayvan yutkunmada güçlük çeker.⁴¹ Üçüncü merhalede hayvanın iştahı tamamen kesilir, susuzluğu artar, geviş getiremez. Hastalık mikrobunun hayvanın vücuduna iyice dağılmasıyla beraber hayvanın vücudu soğur ve titremeler görülmeye başlar.⁴²

Veba-i bakarının hayvanlar üzerindeki öldürücü etkisi bir Osmanlı Arşiv belgesine göre yüzde doksandır.⁴³ Bu durum sığırların türlerine göre değişkenlik göstermektedir. Boz ırk ve diğer ıslah edilmiş ırklarda yüzde yüzde seksen bir buçuk, siyah ırk ve mandalarda bu oran yüzde kırk dörtlere kadar düşmektedir.⁴⁴ Eğer hastalık bir yerde ilk defa ortaya çıkıyorsa hayvanlardaki bu ölüm oranları artmakta, eğer birbirini takip eden epidemiler şeklinde görülüyorsa da hastalıktan ölümler düşmektedir.⁴⁵

Diyarbakır'deki sığırlar daha ziyade boz ve sarı ırk diyebileceğimiz Halep türü ve bu türün melezlerinden oluşmaktaydı. Bu tür Trakya ve Batı Anadolu'dakilere göre daha dayanıksız ırklardan oluşmaktaydı.⁴⁶ Hayvan cinsinden söz ederken hastalığın hangi koşullar altında nerede görülmekte olduğu da önemlidir. Meseleye bu pencereden bakıldığında 19. yüzyılda Diyarbakır'de görülen diğer salgın hastalıklar ve kuraklıklar hayvanların hastalık karşısında dirençlerini daha da kötü yönde etkilemiş olmalıdır. Zira yukarıda da belirttiğimiz vecihle 1887-1888 yıllarında Diyarbakır'de kuraklığa bağlı kıtlık görülmektedir. Diyarbakır'de veba-i bakarının kıtlıklarla beraber ya da kıtlıklardan hemen sonra görülmesi dikkate değerdir.

40 Zeynel Özlü, "19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Hazırlanan İki Risale: Vebâ-yı Bakarî ve Zâtülceb", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, 12/23, 2014, s. 102.

41 Zeynel Özlü, "19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Hazırlanan İki Risale: Vebâ-yı Bakarî ve Zâtülceb", s. 102.

42 Zeynel Özlü, "19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Hazırlanan İki Risale: Vebâ-yı Bakarî ve Zâtülceb", s. 102.

43 BOA, İ. HUS, 62/34, 3 Mart 1898.

44 Nihal Erk, "Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920'ye kadar Memleketimizdeki Durumu" s. 232.

45 Sığır Vebası ve Hakkında İttihazi Lazım gelen Tedabir, s. 6.

46 Sığır Vebası ve Hakkında İttihazi Lazım gelen Tedabir, s. 6.

Veba-i Bakarînin Dağılım Odakları

Veba-i bakarî hastalığının Anadolu'ya ne şekilde girdiği ile ilgili bilgiler son derece muğlaktır. Genel kanı hastalığın 93 Harbi(1877-1878) sonrası Anadolu'ya muhacirler vasıtasıyla getirildiğidir.⁴⁷ Ancak veba-i bakarî çok eski dönemlerden beri Asya ve Avrupa'da bilinen bir hastalıktır.⁴⁸ 1711 ile 1714 yıllarında Tataristandan, Lehistan, Macaristan, Prusya, Avusturya, Güney Almanya, İsviçre, İtalya, Fransa, Hollanda ve İngiltere'yi de içerisine alan bir çemberde 1.500.000 sığır veba-i bakarîden ölmüştü.⁴⁹ 1740 ile 1750 arasında bütün Avrupa'da 3.000.000, 1745 ile 1752 yılları arasında sadece Danimarka'da 2.000.000, Mısır'da 1841'de 500.000, Rusya'da ise 1844 ile 1845 senelerinde 1.000.000, 1860'da 238.718 hayvan telef olmuştu. Aynı yıl Hollanda'da 68.550, 1870 ile 1871 senelerinde Fransa'da 100.000 hayvan ölmüştü.⁵⁰ Batı Rusya'da 1885 yılında 350.000, 1886'da 268.000, 1887'da 76.000, 1888'da 37.000, 1888 ile 1893'e kadar da 1.062.032 sığır ölmüştü. Yine Güney Afrika'da 1897 ile 1898 yıllarında 2.280.000, Mısır'da 1903- 1906 senelerinde 500.000 sığır veba-i bakarîden dolayı telef olmuştu.⁵¹ Burada dikkatimizi çeken konu, hastalık Avrupa'dan Asya'ya oradan da Afrika'ya kadar Osmanlı Coğrafya'sını bir çember içine almış olduğudur. Bu noktada hastalığın Anadolu'ya 93 Harbi'nden sonra muhacirlerce geldiğini söylemek güç gözükmemektedir. Zira, yukarıda kısaca izah ettiğimiz üzere hastalık aynı anda birden fazla yerde görülebilmekteyken tek güzergah üzerinden Anadolu'ya girdiğini düşünmek makul gözükmemektedir.

Yukarıdaki düşüncemizi destekler nitelikte olan bir arşiv belgesine göre veba-i bakarînin Anadolu'ya girişinin nedenlerden birisinin özellikle İskenderiye'den gelen yelkenli gemiler olduğu belirtilmektedir. Bu nedenle hastalığın Anadolu'ya girmesi engellenmek istiyorsa önce bu gemilerin *kavaid-i tathiriye ve ahkam-ı sıhhiye-i nizamiyeye* göre kontrol edilmesi gerekmektedir.⁵² Bu arşiv belgesine göre tıpkı bir asır önceki veba salgınla-

47 Mehmet Ak, "Osmanlı Devleti'nde Veba-i Bakarî (Sığır Vebası)", OTAM, Bahar 2016, s.219; Zeynel Özlü, "19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Hazırlanan İki Risale: Vebâ-yı Bakarî ve Zâtülceb", s. 102; Nihal Erk, "Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920'ye kadar Memleketimizdeki Durumu", s.230.

48 Nihal Erk, "Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920'ye kadar Memleketimizdeki Durumu", s.232; Sığır Vebası Ve Hakkında İttihazı Lazım gelen Tedabir, s. 6, vd.

49 Sığır Vebası ve Hakkında İttihazı Lazım gelen Tedabir, s. 2.

50 Sığır Vebası ve Hakkında İttihazı Lazım gelen Tedabir, s. 2- 3.

51 Sığır Vebası ve Hakkında İttihazı Lazım gelen Tedabir, s. 3-4.

52 BOA, DH, HMŞ 22/24, 23 Şubat 1907.

rında olduğu gibi şimdi de veba-i bakarînin bulaştırılmasında temel faktör farelerdir.⁵³

Hastalık mikrobulunun Diyarbakır'e ne şekilde girdiği konusunda da kesin bir delil yoktur. Ancak bu konuda birkaç varsayım yapmak mümkündür. Hastalığın hem Diyarbakır'e sirayetinde hem de buradan başka mahallere götürülmesinde şüphe duyulan ilk kesim göçebe aşiretlerdir⁵⁴. Zira bu kişiler hayvancılık yapmalarından dolayı geniş coğrafyalarda hayvanlarını otlatmakta ve çok farklı bölgelerle temas halinde bulunmaktaydılar. Nitekim, 1897 yılında veba-i bakarînin Diyarbakır'den Mamuratü'laziz'e bulaştırıldığı şüphesi üzerine ilk önce bu aşiretlerin sürüleri üzerinde araştırma yapılmıştı.⁵⁵ Aşiretlerin hastalıkları yaydıkları şüphesi o kadar ağır basmıştı ki bir dönem bunların iskan edilmesi dahi gündeme gelmişti.⁵⁶

Hastalığın ülkeye sirayetinden sonra bir takım eksiklikler de hastalığın kentlerde kolayca yayılmasını sağlamıştır. Arşiv belgelerine göre, kentlere su taşıyan kemerlerin temiz olmaması, kanalizasyon sularının geçtiği yolların ıslah edilmemesi, han, bekâr odaları, aşçı ve bakkal dükkânlarının temizliklerine itina edilmemesi ve buraların farelerin temasına açık ve çoğalabilmeleri için uygun şartları sağlamaları, halkın hayvan gömme nizamnamesine uymamaları, içilen suların pis oluşu hastalığın çoğalmasının sebepleri olarak gösterilmektedir.⁵⁷ Sığır vebası mikrobi hasta hayvanların ağızı, mide, bağırsak, kan, gözyaşı, burun akıntısı, salya, idrar, et ve derisinde ve bunlarla az çok bulaşık olan ot, saman, gübre, su vesairede bulunur.⁵⁸ Hayvanların bulunduğu ahırlarla ilişkili olan her şey hastalığı bulaştırabilir. Hayvan gübreleriyle beslenen göçmen kuşlar dahi hastalığı yaymış olabilirler. Ahırların etrafında gezen bir tavuk bile hastalığı yaymaya gereken mikrobi taşıyabilir. Bu yüzden hastalık dönemlerinde tavuklar kümese kapatılıp, köpekler bağlanmıştı.⁵⁹

Veba-i Bakarînin değişik yerleşim yerlerine sirayet etmesinin diğer bir nedeni de denetimsiz bir şekilde yapılan hayvan ticaretidir. Göçebe

53 BOA, DH, HMŞ 22/24, 23 Şubat 1907.

54 Diyarbakır ve çevresindeki aşiretler için bkz., İbrahim Özçoşar, "Town and Tribe: The Conflict between Aşiret (Tribe) and Eşraf (Nobility) in Ottoman Diyarbakır (1891-1909), R.Efe, N.Sam, R.Sam, E.Spiriajevas, E. Galay (eds), Cities Globalizing World and Turkey: A Theoretical and Empirical Perspective, St. Kliment Ohridski University Press, Sofia 2014, ss.44-60.

55 BOA, HR, TH, 197/9, 2 Temmuz 1897.

56 Mehmet Ak, "Osmanlı Devleti'nde Veba-i Bakarî (Sığır Vebası)", s.225.

57 BOA, DH, HMŞ 22/24, 23 Şubat 1907.

58 Sığır Vebası Ve Hakkında İttihazı Lazım gelen Tedabir, s. 5.

59 Mehmet Ak, "Osmanlı Devleti'nde Veba-i Bakarî (Sığır Vebası)", s.235.

aşiretlerle beraber, tüccarlarca da icra edilen hayvan ticaretinde, hayvanlar gerektiği kadar kontrol altına alınmadığında hastalığı yerleşim yerleri arasında yayabilmektedirler. Esasında devletin kayıt dışı hayvan ticaretini engelleme çabaları vardır.⁶⁰ Ancak devlet bu konuda yeterli düzeyde başarılı olamamıştır. Nitekim 1904 yılında Diyarbekir’de hayvan hastalığının var olduğu komşu vilayet Mamuratü’l-azize bildirilmediğinden burada gereken önlemler alınmamış ve Diyarbekir üzerinden getirilen hayvanlar buraya da hastalık bulaştırmışlardır.⁶¹ Yine aynı yıl Erzurum’da veba-i bakarî hastalığı olmasına rağmen, buradan hayvan sevkinin yapılması hastalığı Erzurum’dan Aydın, Hüdavendigar ve Kastamonu Vilayetleriyle Biga Sancağı’na bulaştırılmıştı. Buralardan geçirilen hayvanlar İstanbul’a kadar getirilip çarşılarda satılmıştı.⁶²

Osmanlı Devleti’nin Aldığı Önlemler

Osmanlı Devleti’nin veba-i bakarî karşısında aldığı önlemler incelendiğinde dikkati çeken ilk konu veterinerlik mesleğinin Osmanlı Devleti’ndeki inkişafıdır. Zira, veba-i bakarî ile ilgili yazılan raporlarda da hastalığın bu denli yıkıcı olmasının asıl sebebi olarak Osmanlı Devleti’nde veteriner hekimlerin yetersizliği gösterilmektedir. Osmanlı Devleti’nde veterinerlik sistemli bir eğitim olarak Avrupa’dan yaklaşık bir buçuk asır sonra verilebilmiştir. Bu noktada 17. yüzyıl sonları ve 18. yüzyıl başlarında sadece Almanya’da 30 milyon, bütün Avrupa’da 200 milyon hayvan veba-i bakarî nedeniyle telef olmuştu. Veba-i bakarîden ölen bu hayvanların değeri 37 milyar frankdan fazlaydı. Bu kayıplar Avrupa’da baytar okullarının açılmasında esas rolü oynadı. Ancak bu kayıplardan sonra Avrupa’da modern anlamda ilk veteriner okulu 1763’de Fransa’nın Lyon kentinde Claude Bourgelat tarafından kuruldu.⁶³

Osmanlı Devleti’nde veterinerlik esas itibarıyla asker kökenli bir meslektir. Osmanlı’da daha çok askeri amaçlı hayvan bakımının yapılması noktasında ilk veteriner okulu 1835’te açıldı.⁶⁴ Harp Okulu bünyesinde kurulan veteriner sınıfı ise ilk mezunlarını 1853 yılında verebilmiştir.⁶⁵ Sivil

60 Bu meseleye Osmanlı Devleti’nin aldığı önlemler bölümünde değinilmiştir.

61 BOA, DH, MKT, 870/39, 10 Temmuz 1904.

62 BOA, DH, HMŞ 22/24, 17 Haziran 1908.

63 Nihal Erk, “Veteriner Tababeti Tarihine Kısa Bir Bakış”, Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi, 4/34, 1957, s. 143.

64 Nihal Erk, “Veteriner Tababeti Tarihine Kısa Bir Bakış”, s. 143.

65 Zeynel Özlü, “19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti’nde Hazırlanan İki Risale: Vebâ-yı Bakarî ve Zâtülceb”, s. 99.

baytarlık okulunun kuruluşu ise daha sonra ancak 1889'da gerçekleşebildi ve ilk mezunlarını 1893 yılında dört yıllık eğitimden sonra verdi.⁶⁶ Ancak burada verilen eğitim, klasik bilgilerden oluşmakta ve bilimsel açıdan noksandı. 20. yüzyılın başı itibarıyla Osmanlı Devleti'nde bulunan toplam baytar sayısı 250 olarak belirtilmektedir. Buna karşılık aynı tarihlerde Almanya'da 6.000 civarında veteriner görev yapmaktaydı.⁶⁷ Üstelik Osmanlı Devleti'nde bulunan bu baytarların da büyük çoğunluğu İstanbul ve Rumeli'de görev aldıklarından Anadolu'da görev yapacak baytar çok zor bulunabilmekteydi.⁶⁸

19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı coğrafyasında veba-i bakarî salgınları çoğalınca 1889'da üyelerinin tamamı baytarlardan oluşan beş kişilik bir komisyon kuruldu.⁶⁹ Bu komisyon veba-i bakarî salgınları ve diğer hayvan hastalıkları konusunda çareler üretmek ve devletin hastalığı ortadan kaldırması için gerekli çalışmaları yapmakla sorumlu tutuldu. 19. yüzyılda Veba-i bakarî ve Zâtülceb hastalıkları sık sık birbirine karıştırılmaktaydı. Bu komisyon bu iki hastalıkla ilgili iki risale hazırlayarak, doğru tedavilerin uygulanması noktasında daha başka çalışmalar da yaptılar.⁷⁰ Bu komisyon ayrıca devletin hayvan hastalıklarıyla mücadelesinde danışma kurulu rolünü de üstlenmişti.

Veba-i bakarî hastalığının ortadan kaldırılması için yapılan çalışmalara rağmen bu çalışmalar hukuki dayanaktan yoksundu. Bu nedenle Umur-u Baytariye Müfettiş-i Umumisi Mehmet Ali Bey'in girişimleriyle 1893'te "Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Talimatnâmesi" kabul edilerek ilk etapta Bursa'da tatbik edilmeye başlandı.⁷¹ Ancak bu talimatnâme yetersiz kaldığından 1913 yılında "Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Kanununu Muvakkati" çıkarıldı.⁷² Bunun yanında, veba-i bakarîyi engellemek için ülkeye sokulan sığırların denetimden geçirilmesi şartı getirilmiş ve ancak baytarların muayenesinden sonra ülkeye sokulmasına izin vermiştir.⁷³ Yapılan muayene

66 Nihal Erk, "Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920'ye kadar Memleketimizdeki Durumu", s.230.

67 Sığır Vebası Ve Hakkında İttihazı Lazım gelen Tedabir, s. 4.

68 Mehmet Ak, "Osmanlı Devleti'nde Veba-i Bakarî (Sığır Vebası)", s.229.

69 Mehmet Ak, "Osmanlı Devleti'nde Veba-i Bakarî (Sığır Vebası)", s.220.

70 Geniş bilgi için: Zeynel Özlü, "19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Hazırlanan İki Risale: Vebâ-yı Bakarî ve Zâtülceb", Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi", 12/23, 2014, s. 99-114.

71 Nihal Erk, "Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920'ye kadar Memleketimizdeki Durumu", s.230.

72 Nihal Erk, "Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920'ye kadar Memleketimizdeki Durumu", s.231.

73 Zeynel Özlü, "19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Veterinerlik Mesleği İle İlgili Bir Değer-

sonrası hayvan sahiplerine şهادetnâmeler verilmekteydi ve tüccarların bu belgeleri taşıma süresi boyunca yanlarında taşımaları gerekiyordu.⁷⁴

Osmanlı Devleti’nde 19. yüzyılın son yarısında ortaya çıkan veba-i bakarî ve kolera gibi bulaşıcı hastalıklar, *memurîn-i tathîr* adı verilen yeni bir oluşumun kuruluşunu zorunlu kılmıştır. Tathîr memuru adı verilen kişilerin görevi hayvan muayene etmek değil daha ziyade kentleri hastalık mikrobundan arındırmak ve kentte tekrardan bir salgının ortaya çıkmasına engel olmaktır. Bu kişiler normal şartlarda bin kuruş maaşla istihdam edilmekteydilerse de Diyarbakir “bu’d” bir mesafede olmasından dolayı buraya atanan tathir memurları 1500 kuruş maaşla görevlendirilmişlerdi.⁷⁵ Dâhiliye Nezâreti’nden Diyarbakir Vilayeti’ne yazılan 9 Aralık 1894 tarihli bir belgede; Diyarbakir’de hastalığın ortaya çıkmasıyla, hastalığın ortadan kaldırılması için, daha önce Malatya’da görev yapmış olan tecrübeli bir tathir memuru olan Hayreddin Efendi bin beş yüz kuruş maaşla görevlendirilmişti.⁷⁶ Bu memur sadece veba-i bakarî için değil aynı zamanda aynı tarihlerde Diyarbakir’de görülen kolera salgınına önlemekle de görevliydi. Zira kasım 1894’te Diyarbakir’e sirayet eden kolera hastalığı kısa sürede 70 kişinin ölümüne sebep olmuştu.⁷⁷

Diyarbakir’in “bu’d” olma meselesi baytar görevlendirileceği sırada da sık sık gündeme gelmekteydi. Diyarbakir’e gönderilen baytarlar ya çeşitli nedenlerle burada çalışmamaktaydılar ya da görev yerlerine geç gelmekteydiler. Bu durumda akla şu soru gelmektedir; acaba Diyarbakir’de veba-i bakarînin önlenememesinde Diyarbakir’in *bu’d* yani uzak olmasının payı var mıdır? Elbette Diyarbakir’in uzak olmasının devletin alacağı önlemleri zorlaştırıcı bir etkisi olmuştur. Bu noktada bizim görüşümüze göre Diyarbakir’in uzak olması meselesinden ziyade Osmanlı Devleti tarafından görevlendirilen baytarların meslek bilgisi açısından donanımsız oluşları ve işlerini layıkıyla yerine getirmemeleri telef olan hayvan sayısı üzerinde büyük etkisi vardır. Zira 19. yüzyılda Osmanlı’daki baytarlar bir kısım hayvan hastalıklarını dahi birbirinden ayıramadıklarına yukarıda değinmiştik. Bununla beraber 1893 yılında Diyarbakir ile aynı zamanda veba-i bakarî görülen ve nispeten İstanbul’a yakın olan Aydın’ın Eşme Kazası’nda baytarların

lendirme”, Belleten, c.LXXVI, S. 275, 2012, s. 257.

74 Mehmet Ak, “Osmanlı Devleti’nde Veba-i Bakarî (Sığır Vebası)”, s.227.

75 BOA, DH. MKT, 316/49, 9 Aralık 1894.

76 BOA, DH. MKT, 316/49, 9 Aralık 1894.

77 Mesut Ayar, Osmanlı Devleti’nde Kolera, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007, s.140.

gerekli raporları eksik tutumaları ve merkezi yanlış bilgilendirmelerinden dolayı kısa zamanda 623 baş büyük baş hayvan telef olmuştu.⁷⁸

Aynı şekilde 1894 yılında Diyarbakır'de özellikle Lice'de ortalığı kasıp kavuran veba-i bakarı hastalığının gün geçtikçe daha da şiddetlenmesinin ve sair mahallere sirayet etmesiyle Baytar Komisyonu durumu tahkik etmişti. Komisyon, hastalığın bu denli etkili olmasının sebebi olarak Yüzbaşı Rasih Efendi'nin hastalığın ne şekilde dağıldığını ve hastalığın ortadan kaldırılması için yapılması gerekenleri rapor haline getirmemesini göstermişti. Aslında hastalık ortaya çıktıktan sonra alınan bir dizi geçici önlemlerle engellenmişti. Ancak hastalık ortaya çıkar çıkmaz tatbik edilmesi gerek kordon uygulaması layıkıyla tatbik edilmemişti. Bunun yanında hastalık bölgesinde icra yetkisi bulunun mahalli idare gerekli önlemleri almamış ve hastalığa kayıtsız kalmıştı. Komisyon raporuna göre baytarın ve mahalli idarenin bu kayıtsızlığı kabul edilebilir bir durum değildi. Bundan sonrası için belediyenin yardımıyla hayvanları hasta olan ahâliye münasip miktar tazminat verilmesi ve hasta hayvanın orada derhal kesilmesi ve hayvan derilerinin derin çukurlara gömülmesi gerektiği belirtilmişti. Ayrıca hasta hayvanların bulunduğu ahır ve ağılların hiçbir eser kalmayacak şekilde mikrop-lardan arındırılması istenmişti. Teşkil edilen kordonun ise her ne pahasına olursa olsun düzgün bir şekilde muhafaza edilmesi gerekmekteydi.⁷⁹ Bu iki örnekte de görüldüğü üzere 19. yüzyılda baytarların meslek bilgisi yüksek kalifiye yetişmiş kişiler olamamaları ve afetle mücadelede acil eylem planı niteliğindeki önlemleri almamış olmaları hayvan ölümlerinin bu denli çok yaşanmasında etkili olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin gönderdiği nizamnâmelerde her ne kadar hayvanlar kesilmek suretiyle itlaf edilsin deniyorsa da bu usul Avrupa'da pek uygun görülüyordu.⁸⁰ Zira kesim sırasında hasta hayvanın kanı vasıtasıyla mikrop dağılabiliyordu. Ancak hastalığın ortadan kaldırılması noktasında hasta hayvanların itlaf edilerek sahiplerine tazminat verilmesi eskiden beri var olan bir usuldü. 1714'te İngiltere'deki salgın sırasında saray doktoru olan Thomas Bates hasta hayvanların öldürülmesini ve sahiplerine tazminat verilmesini teklif etmişti. Hasta hayvanın itlafı için sahibine hayvanın durumuna göre bazen rayiç değerinin üçte biri bazen de beşte biri ödenmekteydi.

78 BOA, DH. MKT, 19/18, 21 Mart 1893.

79 BOA, DH. MKT, 19/18, 13 Şubat 1894.

80 Nihal Erk, "Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920'ye kadar Memleketimizdeki Durumu", s. 226.

Bu uygulamayla hastalık 6 ay içinde bu sayede söndürüldü.⁸¹ Yine 1746’da İngiltere’de zuhur eden veba-i bakarîden dolayı 4-5 milyon frankdan fazla bir kıymetde 80.000 hayvan öldürülerek hastalığın önü alınabilmişti.⁸² Bu uygulama her ne kadar beraberinde bir takım suiistimalleri getirirse de hastalığın ortadan kaldırılması noktasında etkili olmuştur.

Bu uygulama Osmanlı Devleti’nde de tatbik edilmek istenmişti. 24 Nisan 1893 Nusaybin’de veba-i bakarî hastalığı zuhur edince, Nusaybin Kazası hastalığa ne şekilde müdahale etmeleri gerektiğini Diyarbakir’e sormuştu. Gelen cevapta hasta hayvanların derhal kesilerek sahibine belediye bütçesinden münasip bir miktar tazminat ödenmesi istenmekteydi. Bu yöntem her ne kadar Zabıta-i Sıhhiye Nizamnâmesi’ne göre icra edilecekse de, Nusaybin Belediyesi’nin bütçesi böylesine bir uygulama için yeterli değildi. Belediye bütçesinin el verdiği nispette böyle bir uygulamaya girişilmesi de hakkaniyetli olmayacağından ve Zabıta-i Sıhhiye Nizamnâmesi dahi hali hazırda “müddei’l icra” bulunmadığı için bu uygulamadan vazgeçilmesi istenmişti. Bunun yerine, hasta hayvanların sağlamlarıyla temas etmeyecek şekilde uzak tutulması ve telef olan hayvanın da derhal derin çukurlara gömülmesi istenmişti.⁸³ Bu durumda da halkın mağdur olmasından çekinen yerel yönetim tazminat uygulamasını tekrar gündemine almıştı.

Önceleri tazminat karşılığı öldürülen hayvanlar için belediye sandığından rayiç kıymetinin sadece dörtte biri ödenmekteydi.⁸⁴ 1913’te çıkartılan “Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Kanunu Muvakkatî” nin 19. maddesine göre, hastalığa tutulmuş olduğu tespit edilen hayvanlar itlaf edilip sahibine hayvanın değerinin üçte biri kadar, hasta hayvanla aynı ahırdakine değerinin yarısı kadar ve hastalık şüphesi taşıdığı için ihtiyaten itlaf edilenler için ise değerinin üçte ikisi kadar tazminat ödenecekti.⁸⁵ Bu ödeme de belli şartlara bağlanmıştı. Sözgelimi hayvan sahibi hastalığı erkenden yetkililere haber verirse tazminat alabilmekteydi. Hayvan sahibinin zamanında haber vermemesi durumunda ise tazminat hakkını kaybettiği gibi, bir haftadan bir aya kadar hapis ya da bir Osmanlı altınından beş Osmanlı altınına kadar nakdi ceza ile cezalandırılabilirlerdi.⁸⁶ Hasta hayvan veya hastalıktan ölmüş bir

81 Nihal Erk, “Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920’ye kadar Memleketimizdeki Durumu”, s. 226- 227.

82 Sığır Vebası Ve Hakkında İttihazı Lazım gelen Tedabir, s. 3.

83 BOA, DH. MKT, 19/18, 24 Nisan 1893.

84 BOA, DH. MKT, 19/18, 15 Mayıs 1893.

85 Nihal Erk, “Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920’ye kadar Memleketimizdeki Durumu”, s.231.

86 Sığır Vebası ve Hakkında İttihazı Lazım gelen Tedabir, s. 18.

hayvanın et, deri vs. gibi emtianın ticaretini yapan da bu ürünleri alan da bir aydan üç aya kadar veya beş Osmanlı altınından 20 Osmanlı altınına kadar cezalandırılırdı. Dahası hastalık bu nedenlerle bir salgın halini alırsa cezalar üçe katlanmaktaydı.⁸⁷

Veba-i bakarîli bir hayvanı 19. yüzyıl şartlarında telef olmaktan kesin olarak kurtaracak bir tedavi yöntemi bulunmamaktaydı.⁸⁸ Ancak bu hastalıktan ölmekte olan hayvanların sayısını asgariye indirmek mümkündü. Bunun için hayvanlar hastalanmadan önce serum “telkih” edilmesi gerekmekteydi. Osmanlı Devleti’nde serum üretme çabaları daha eski tarihlere dayansa da bu alandaki asıl gelişmeler Bakteriyolojihane Müdürü Maurice Nicolle’un hastalık mikrobu 1898’de keşfinden sonra yaşanmıştı. 3 Mart 1898’de Çatalca’da meydana gelen bir veba-i bakarî salgını sırasında tetkikler yapması için Çatalca’ya gönderilen Nicolle, ölen hayvanların kanı üzerinde yaptığı çalışmalarla hastalığa neden olan mikrobu keşfetmişti.⁸⁹ Aslında Nicolle İstanbul’a 1893’te kolera salgınlarının araştırılması ve çözümler üretilmesi için Paris’ten getirilmişti. İstanbul’a gelmesinden kısa bir süre sonra Bakteriyolojihane-i Şahane kurularak müdürlüğüne de Nicolle tayin edildi.⁹⁰ Veba-i Bakarî’nin bertaraf edilmesi noktasında serum üretme çabaları eskiye dayanmaktadır. Bu alandaki ilk çalışmalar İngiltere’nin desteğiyle veba-i bakarî hastalığı üzerinde incelemeler yapmaları için Koch enstitüsünden bizzat Koch’un yardımcılarında oluşan bir ekip tarafından Afrika’da yapılmıştı. Ancak veba-i bakarî hastalığı daha da etkili bir şekilde yayılınca bu defa da Pastör Enstitüsü’sünden iki uzman daha görevlendirildi. Bu uzmanların bir senelik çalışmalarından bir sonuç alınamamıştı.

Bakteriyolojihane-i Şahane, Paris merkezli Pasteur Enstitüsü himayesinde kurulmuş olsa da Osmanlı Devleti’nin bir kurumuydu ve ilk defa veba-i bakarî serumunu geliştirme yolunda büyük bir adım olarak hastalık mikrobu keşfi bu kurumun himayesinde gerçekleşmişti. Bunu haber veren memurlar haklı bir gurur yaşıyorlardı. Bu keşfin Sultan Abdülhamit’in sayesinde gerçekleştiği ve bu başarının asıl mimarının da kendisi olduğu müjdeleniyordu. Bakteriyolojihane Müdürü Nicolle’un yaptığı bu keşif yanında tatbik edilecek bir teknikle hastalık olmayan yerlerdeki hayvanlara uygulanarak bu sayede hastalığın Anadolu’dan ve Osmanlı Coğrafyası’ndan

87 Sığır Vebası ve Hakkında İttihazı Lazım gelen Tedabir, s. 22.

88 Sığır Vebası ve Hakkında İttihazı Lazım gelen Tedabir, s. 9.

89 BOA, İ. HUS, 62/34, 3 Mart 1898.

90 Nuran Yıldırım, “1893’te İstanbul’da Kolera Salgını”, Tarih ve Toplum, S. 129, Eylül 1994, s. 150. (142-153)

def edileceği yazılmıştı.⁹¹ Maurice Nicolle tarafından mikrobun keşfiyle beraber hız kazanan serum üretim çalışmaları ancak 1902 yılında seri üretime geçebilmişti.⁹² İstanbul’daki Bakteriyojihaneye kısa zamanda ihtiyaçlara cevap veremez duruma geldiğinden ilerleyen birkaç yılda Eskişehir ve Erzincan’da da birer serum üretim bakteriyojihaneleri kuruldu. Bu bakteriyojihanelerde 1913 yılına kadar sadece 70 serum verici öküze bulunmaktayken, bu tarihten sonra 320 öküze çıkarılabildi.⁹³ Bu üç bakteriyojihanede 1912’de toplamda 2.923 litre olan serum üretimi 1313’te 3.892 litreye, 1914’te 5.563 litreye ve nihayet 1915’te 7.627 litreye yükseltildi.⁹⁴ Diyarbakir ve çevresine serumlar daha ziyade Erzincan’da bulunan bakteriyojihaneden temin edilmekteydi. Soğuktan dolayı serumların donması ve yolların kötü durumu nedeniyle bu serumların birçoğu daha gideceği yere varamadan yollarda heba olmaktaydı. Bu nedenlerle sonraki yıllarda Diyarbakir ve Halep’te birer serum üretim laboratuvarının daha kurulması gündeme gelmişti.⁹⁵ Her ne kadar serum uygulaması hastalıkla mücadelede en önemli yöntem olsa da serum uygulanan hayvanların yüzde üç ile yedisi telef olmaktaydı.⁹⁶ Bununla beraber serum üzerinde tatbik edildiği hayvanı hastalıktan ancak bir seneliğine koruyabilmekteydi. Bu nedenle serum vurma işleminin her yıl tekrarlanması gerekmektedir.

Bütün eksikliğine rağmen serum uygulaması hayvan telefatinin asgariye indirilmesi noktasında önemliydi. Söz gelimi serum üretimi yıldan yıla arttıkça hastalıktan ölen hayvan sayısında da azalma görülmektedir. Osmanlı Devleti topraklarında 1912’de 12.394 olan hayvan telefati, 1913’te 10.094, 1914’te 6.103’e kadar düşmüştü.⁹⁷ Bu noktada şunu da eklemek gerekir ki, hayvan telefatinde yıldan yıla gerçekleşen gerilemeyi sadece serum uygulamasının başarısı olarak görmek de sakıncalıdır.

19. yüzyılın ikinci yarısında görev yapmış olan baytarların da vazet-iği gibi bir bölgede baytar eliyle fennin tavsiye etmekte olduğu tedbirler uygulansa da asıl çözümün bir yerde hastalığın ortaya çıkmasından hemen sonra orayı karantina altına almak ve giriş çıkışları yasaklamaktır. Bununla

91 BOA, İ. HUS, 62/34, 3 Mart 1898.

92 Prof. Dr. Mustafa Turan, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Veba-yı Bakari Salgını ve Düşündürdükleri”, Ed. Prof. Dr. Remzi Kılıç, Türk Tarih ve Kültürü Araştırmaları Prof. Dr. Mustafa Keskin Armağanı, İdeal Kültür Yay., İstanbul, 2014, s. 982.

93 Sığır Vebası ve Hakkında İttihazı Lazım gelen Tedabir, s. 11.

94 Sığır Vebası ve Hakkında İttihazı Lazım gelen Tedabir, s. 11.

95 Mehmet Ak, “Osmanlı Devleti’nde Veba-i Bakari (Sığır Vebası)”, s. 230- 31.

96 Sığır Vebası ve Hakkında İttihazı Lazım gelen Tedabir, s. 15.

97 Sığır Vebası ve Hakkında İttihazı Lazım gelen Tedabir, s. 4.

beraber hastalığın yayılmasının önüne geçebilmek noktasında hayvan hastalığı haber alındığı anda memurların bunu hem İstanbul'a hem de civar vilayetlere telgraflarla bildirilmesi istenmişti. Bunun yanında gazetelere ilan verilerek halkın bilgilendirilmesi de emrolunmuştu.⁹⁸ İkinci olarak hasta hayvanların sağlıklı olanlarıyla karışmalarını önlemek ve hasta hayvanları karantinaya almaktır. Üçüncü aşamada henüz hastalanmamış hayvanları aşılama, son olarak da hastalıktan dolayı telef olmuş hayvanları, nizamına göre derin çukurlara gömmek ve üzerlerine sönmemiş kireç atmak şeklinde sıralanmaktadır.⁹⁹ Teorik olarak önlemler bu şekilde sıralansa da Osmanlı Devleti'nin imkânları ve ahâlinin bilgisizliği bu önlemleri boşa çıkartmaktaydı. Örneğin, hastalığın ortaya çıkmasıyla beraber yapılması gereken ilk icraat olan kordon uygulaması kordonda görev yapacak olan jandarma sayısının yetersizliği nedeniyle başarıya ulaşamıyordu.¹⁰⁰ Halk hastalık konusunda bilgisizdi. Hastalıkla mücadelede gerekli kaynağın sağlanması noktasında bir yerden başka bir yere sevk edilen hayvanlar için ahalden muayene ücreti alınmaktaydı. Bu ücreti ödemek istemeyen hayvan sahipleri hayvanlarını muayene ettirmiyorlardı.¹⁰¹ Öte yandan hayvanlar hastalandığında, devletin hayvanlarını telef etmesinden ve kendilerine tazminat ödenmemesinden çekinen halk, hayvanları hastalansa da bunu idareye bildirmekte gönülsüzdüler. Daha da kötüsü, hayvanlarının durumunun daha da ağırlaşması üzerine hayvan sahipleri hasta hayvanlarını keserek para eden her şeyiyle çarşıda satmaktaydılar. Bu nedenle baytarlar her ne kadar hastalık riski bulunan bölgelerde hayvanlara serum verseler de hastalık kontrolsüz bir şekilde dağılmaya devam ediyordu. 1904-1905 yıllarında Erzurum'da veba-i bakarî hastalığı olmasına rağmen, hayvan sahipleri hayvanlarını buradan geçirerek hastalığı Erzurum cihetinden Aydın Hüdavendigâr ve Kastamonu vilayetleriyle Biga Sancağı'na bulaştırmışlardı. Bu hayvanlar İstanbul'a kadar getirilmiş ve çarşılarda satılmıştı. Böylelikle hastalık çok büyük bir alanda bu hayvan sahipleri yüzünden yayılmıştı.¹⁰²

19. yüzyıl şartlarında halkın bilinçlendirilmesi çok zor bir olguydu. Zira toplumun büyük bir kesimi devletin çok fazla etkili olamadığı kırsal bölgelerde yaşamaktaydı. Buna rağmen özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısı

98 Salname- Vilayet-i Diyarbekir, 1312, Def'a 14, Diyarbekir Vilayet Matbaası, s. 187.

99 BOA, DH, HMŞ 22/24, 17 Haziran 1908.

100 Prof. Dr. Mustafa Turan, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Veba-yı Bakarî Salgını ve Düşündürdükleri", s. 984.

101 Mehmet Ak, "Osmanlı Devleti'nde Veba-i Bakarî (Sığır Vebası)", s. 224.

102 BOA, DH, HMŞ 22/24, 17 Haziran 1908.

sında vilayet gazetelerinin ortaya çıkmasıyla halk bu kanallar üzerinden bilgilendirilmeye çalışılmıştır.¹⁰³ Bu noktada devletin halktan istediği şeyler daha ziyade hasta ve sağlam hayvanların birbirlerinden ayrılmaları, hastalıktan ölen hayvanların nizamına uygun şekilde gömülmeleri, hayvanların barındığı yerlerin izole ve temiz olması, hastalık durumunda zaman kaybetmeksizin yetkililere haber verilmesi vb.¹⁰⁴

Sonuç

Veba-i bakarî hastalığı özellikle 19. yüzyılın son çeyreği ile 1. Dünya Savaşı’na kadarki olan dönemde bütün Anadolu ile beraber Diyarbekir’de de etkili olarak binlerce hayvanın ölmesine sebep olmuştur. Elimizdeki bilgilere göre 1890- 1891, 1892- 1893, 1898- 1899 ve 1904 yılları arasında veba-i bakarî hastalığı Diyarbekir’de etkili olarak başta sığırlar olmak üzere binlerce hayvanın telef olmasına neden olmuştur.

Hastalığın ne şekilde Diyarbekir’e sirayet ettiği belli olmamakla beraber, belli dönemlerde Musul- Cizre ve Nusaybin hattı boyunca hastalığın Diyarbekir’e bulaşmış olması olası gözükmektedir. Bunun yanında Mısır’ın İskenderiye Limanı’ndan Anadolu’nun güney limanlarına gemiler yoluyla gelen hastalık mikrobusunun kuzeye tırmanarak Diyarbekir’e gelmiş olması da mümkün gözükmektedir.

Hastalığın ortaya çıkmasından sonra Osmanlı Devleti’nin bir takım önlemler alarak hastalığı bertaraf etmeye çalıştığı görülmektedir. Bu noktada Osmanlı Devleti’nin aldığı önlemlere bakılacak olursa, bu önlemlerin koruyucu önlemler olmadığı daha ziyade hastalık ortaya çıktıktan sonra alınan önlemler olduğu görülmektedir. Bu noktada Osmanlı Devleti’nde baytarlık mesleği ve baytarlık eğitimine ayrı bir parantez açmak gerekir. Veba-i bakarî ile mücadelede kilit rol konumundaki baytarların 19. yüzyılın sonu itibari ile sayılarının çok az ve mesleki bilgi noktasında yetersiz oldukları görülmektedir. Bununla beraber Diyarbekir’in nispeten uzak olması da baytar ve diğer hastalıkla mücadelede görevli kişilerin gönderilmesinde sıkıntılara neden olduğu anlaşılmaktadır.

103 1869 yılından itibaren yayınlanmaya başlayan Diyarbekir Vilayet Gazetesi’nde Diyarbekir’i ilgilendiren her konuda olduğu gibi sığır vebası konusunda da haberler ve hastalıktan ne şekilde sakınılacağını belirten ilanlar ve makaleler yayımlanmıştır; Diyarbekir Vilayet Gazetesi, Numara 1773, 2 Nisan 1900, s. 2. Ayrıca bkz: Bitlis Vilayet Gazetesi, Numara 181, 17 Şubat 1890, s. 3 ve diğer nüshalarda.

104 Zeynel Özlü, “19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti’nde Hazırlanan İki Risale: Vebâ-yı Bakarî ve Zâtülceb”, s. 104.

Osmanlı Devleti'nin hastalıkla mücadelede aldığı önlemlerin başında gelen kordon uygulaması, kordonda görev yapacak olan jandarma sayısının yetersizliğinden dolayı tam manasıyla tatbik edilememiştir. Ayrıca göçebe aşiretlerin tahakküm altına alınamamaları da hastalığın bir yerden bir başka yere sirayet etmesinde etkili olmuştur.

Uzun araştırmalar sonucunda 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nde veba-i bakarî aşısı geliştirilebilmişse de bir takım nedenlerden dolayı istenilen sonucu verememiştir. Serum üretilen merkezler ile Diyarbakır arasındaki mesafenin uzun ve zorlu oluşu serum kalemlerinin bozuk yollarda ya soğuktan donarak ya da kırılmak suretiyle kullanılamaz hale gelmesinden dolayı bu tedbir layığıyla yerine getirilememiştir. Aynı zamanda kısıtlı sayılarda üretilen serumlar, hastalık tehlikesi bulunan bütün hayvanlara uygulanamadığı için istenilen sonuç tam anlamıyla alınamamıştır.

Hastalığın Diyarbakır'de çok etkili olmasının bir nedeni de halkın hastalık hakkında bilinçsiz oluşudur. Devletin hastalıkla mücadele için hasta hayvanları öldürerek sahiplerine tazminat ödemesi yöntemi hasta hayvanların çok fazla sayılarda olmasıyla belediye bütçelerini aştığı için sonuç vermemiştir. Bu açıdan 19. yüzyılın ikinci yarısında basılmaya başlanan Diyarbakır Vilayet Gazetesi halkı bilinçlendirmek için bir araç olarak kullanılmıştır. Burada yayınlanan uzun makale ve ilanlarla halk veba-i bakarî konusunda bilinçlendirilmeye çalışılmıştır.

Kaynaklar

A- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âli Evrâk OdasıBEO, 250/18722.

Dahiliye Nezâreti Hukuk Müşavirliği

DH, HMŞ 22/24

Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemî

DH, MKT, 1598/7; DH, MKT, 1599/95; DH, MKT, 870/39; DH. MKT, 13/16; DH. MKT, 154/36; DH. MKT, 1685/96; DH. MKT, 19/18; DH. MKT, 2050/117; DH. MKT, 2055/30; DH. MKT, 2198/51; DH. MKT, 316/49; DH. MKT, 66/43.

Hariciye Nezâreti Tahrirat Kalemî

HR. TH, 197/9.

İrade Hususî

İ. HUS, 62/34.

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı

Y. MTV, 3/129.

B- Gazeteler

Bitlis Vilayet Gazetesi, Numara 181, 17 Şubat 1890.

Diyarbekir Vilayet Gazetesi, Numara 1773, 2 Nisan 1900.

C- Yayınlanmış Vesikalar

Salname- Vilayet-i Diyarbekir, 1312, Def’a 14, Diyarbekir Vilayet Matbaası.

D- Araştırma ve İnceleme Eserler

Ak, Mehmet, “Osmanlı Devleti’nde Veba-i Bakarı (Sığır Vebası)”, *OTAM*, Bahar 2016, s. 215- 240.

Ayar, Mesut, *Osmanlı Devleti’nde Kolera*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007.

Dolebeni, Hanna, *Itr- el Nardin fi Tarih Merdin*, Çev. Cebrail Aydın, Resim Ofset, İstanbul, 1972.

- Erk, Nihal, “Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920’ye kadar Memleketimizdeki Durumu” *A.Ü. Veteriner Fakültesi Dergisi*, C.X, S. 3-4, s. 221- 237.
- Erk, Nihal, “Veteriner Tababeti Tarihine Kısa Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 4/34, 1957, s. 139- 144.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, Çev. Emine Sonnur Özcan, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2006.
- Güran, Tevfik, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- Mengirkaon, Sabri, “Osmanlı’da Sosyal Devlet ve Kriz Yönetimi: 19. yüzyıl Diyarbakır’ında Kıtık”, *Kadim Akademi SBD*, C.1, S.2, s.139-155.
- Özcoşar, İbrahim, “Town and Tribe: The Conflict between Aşiret (Tribe) and Eşraf (Nobility) in Ottoman Diyarbekir (1891-1909), R.Efe, N. Sam, R.Sam, E.Spiriajevas, E. Galay (eds), *Cities Globalizing World and Turkey: A Theoretical and Empirical Perspective*, St. Kliment Ohridski University Press, Sofia 2014, ss.44-60.
- Özlu, Zeynel, “19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti’nde Hazırlanan İki Risale: Vebâ-yı Bakarı ve Zâtülcenb”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*”, 12/23, 2014, s. 99-114.
- Özlu, Zeynel, “19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti’nde Veterinerlik Mesleği İle İlgili Bir Değerlendirme”, *Belleten*, C. LXXVI, S. 275, 2012, s. 239- 260.
- Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- Sığır Vebası ve Hakkında İttihazı Lazım Gelen Tedabir*, Umur-ı Baytariye Müdüriyeti, Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaası, Dersaadet, 1331.
- Turan, Mustafa, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Veba-yı Bakari Salgını ve Düşündürdükleri”, Ed. Prof. Dr. Remzi Kılıç, *Türk Tarih ve Kültürü Araştırmaları Prof. Dr. Mustafa Keskin Armağanı*, İdeal Kültür Yay., İstanbul, 2014, s. 977- 994.
- Yıldırım, Nuran, “1893’te İstanbul’da Kolera Salgını”, *Tarih ve Toplum*, S. 129, Eylül 1994, s. 142-153.

İSTATİSTİKLERE GÖRE 1927 YILINDA DİYARBAKIR'IN EKONOMİK YAPISININ DAĞILIMI

Ahmet İlyas

Batman Üniversitesi,
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Ebru Çoban

Bingöl Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi

Özet

Milli Mücadele'nin kazanılmasından sonra sıra Türkiye'nin ekonomik olarak kalkınmasına gelmişti. Zira İmparatorluktan devralınan ekonomik yapının temellinde ciddi bir hasar söz konusuydu. Özellikle ekonominin dinamik gücü bir şekilde ülkeyi terk etmiş. Geriye asli unsur kalmıştı. Savaştan henüz çıkmış bir toplum için ekonomik anlamda devlete bağlılığın önemli bir şekilde hissedileceği anlaşılıyordu. 1923 yılındaki İzmir İktisat Kongresi'nde yeni kurulmuş Cumhuriyet Türkiye'sinin kurucu kadrosu ekonomik manada yıkık, dökük ve devlete bağlı bir ekonomik yapı devraldıklarının farkına vardılar. Bu nedenle Kemalist kadro ekonomin devlet eliyle yönetileceği sistemin adı olacak olan devletçiliğe önem verilmesi kararı alındı.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e önemli bir kent olan Diyarbakır özellikle siyasal ve çatışmanın yoğun olarak yaşandığı bir kent konumundaydı. Şeyh Said Ayaklanması sonrası kentte kolluk kuvvetlerinin yoğunlaştığı yapıdaki Diyarbakır'ın ekonomik manada gelişmesi adına devlet tarafından bir takım yatırımların yapılması gerekti. Bu çalışmanın amacı 1927 yılına ait istatistiklerde Diyarbakır'daki sanayi kuruluşları ve kuruluşlarda çalışanların sayısı ile tarım ve hayvancılık sektöründe yer alanların dağılımını belirtmek amacını taşımaktadır. Çalışmanın ana kaynağı Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsünün hazırlamış olduğu fasiküller esas alınmıştır. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'ndeki belgeler de dikkate alınarak açılan işletmeler de bu çalışmada yer alacaktır.

DISTRIBUTION OF THE ECONOMIC STRUCTURE OF DIYARBAKIR IN 1927 ACCORDING TO STATISTICS

Abstract

After winning the national struggle had come to Turkey as well as economic development. In fact, there was a serious damage on the basis of the economic structure inherited from the Empire. Especially the dynamic power of the economy has somehow left the country. The main element remained. For a society that had just disappeared from the war, it was understood that commitment to the state would be felt in a significant way. In 1923, the founders of the newly founded Republic of Turkey İzmir Economy Congress in the economic sense, ruined, run-down, and they realize that they inherited an economic structure dependent on the state. For this reason, it was decided to give importance to statism, which would be the name of the system in which the Kemalist economy would be managed by the state. Diyarbakır, an important city from the Ottoman Empire to the Republic, was a city where political and conflict was intense. After the Sheikh Said Uprising, a number of investments had to be made by the state in the economic development of Diyarbakır in the city where the law enforcement officers intensified. The aim of this study is to determine the number of employees working in industrial establishments and organizations in Diyarbakır and the distribution of those who are in agriculture and livestock sector. The main source of the study was the fascicles prepared by the Prime Ministry State Institute of Statistics. The enterprises opened by taking into consideration the documents in the Republican Archives of the Prime Ministry will also be included in this study.

Giriş

1913-1923 yılları Türkiye'nin var olma mücadelesinin en önemli evrelerinden birini oluşturmaktadır. Öyle ki o dönem askere giden kişilerin uzun soluklu askerliklerinden geriye dönme mucizesi genellikle konuşulmuştur. Özellikle Milli Mücadele'nin yapıldığı 1918-1923 yılını kapsayan beş yıllık süreç esnasında Türkiye'nin hem askeri hem siyasi hem de ekonomik bağımsızlığını kazandığı yıllardır. Lozan Barış'ının imzalandığı 1923 yılı içerisinde İzmir'de Türkiye'nin ekonomik modeli belirlenmeye çalışırken ilk düstur ekonomide tam bağımsızlıktı.¹ Cumhuriyet ekonomisinin stratejisi İzmir'de ortaya konulurken, Türkiye'nin birçok bölgesinden temsil adabına ve meslek dallarına göre gruplandırılan paydaşların kendilerine göre sorunları vardı. Zaten kurucu kadro da bunu öğrenip buna göre bir program yapılması ve yol haritası belirlenmesi gerektiği konusunda hemfikirdi. Toplam 1136 kişinin katıldığı kongre yaklaşık bir ay kadar sürmüş ve gelinen noktada devletin ekonomide elini taşın altına koyması gerektiği anlaşılmıştı.

Savaş koşulları içerisinde homojen toplum oluşturma kaygısı ekonomide ciddi bir göçün oluşmasına zemin hazırlamıştı. Geriye kalan yerli ekonomi temsilcilerinin ekonomik anlamında üstlenebileceği bir alan hâkimiyeti de yoktu.² Bu nedenle İzmir İktisat Kongresi esnasında Türkiye'de devletçilik ekonomisi adı verilen, özel teşebbüsün yapamayacağı yatırımların devlet eliyle yapılacağı bir süreç halini aldı. Öyle ki Osmanlı'dan miras alınan Frederich List'in milli ekonomi ve devletçilik politikası kısaca Türkiye'nin yeni yol haritası oldu.³

Türkiye'nin ekonomik modeline ilişkin devletçilik modelinin sağlam temellere dayanması gerekiyordu. Bu modelinin ülkenin dört bir tarafında uygulanması ise önemli bir sorun gibi görünüyordu. Çünkü Osmanlı'dan

1 Serdar Şahinkaya, *Gazi Mustafa Kemal ve Cumhuriyet Ekonomisinin İnşası*, ODTÜ Geliştirme Vakfı, Ankara, 2009, s. 48.

2 Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, İmge Kitapevi, Ankara, 2003, s. 46.

3 Fikret Yücel, *Cumhuriyet Türkiye'sinin Sanayileşme Öyküsü*, Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı Yayınları, Ankara, 2015, s. 26.

miras alınan bölgeler arası eşitsiz ekonomik durum toplumlar arasında da sorun teşkil ediyordu. Bilhassa, Devlet-i Aliyye'den Cumhuriyet'e geçiş aşamasında ülkenin doğusundaki ekonomik yapı diğer bölgelere nazaran kötü olduğu eldeki verilerle desteklenebilirdi. Özetle, Osmanlı döneminde kalan ekonomik temelli ülkenin doğusu birçok sorunları halen kendi içerisinde barındırıyordu.

Mikro ölçekli bu ekonomik yapının Diyarbakır özelinde bakılması daha da önemliydi. Diyarbakır, Osmanlı Devleti'nin önemli vilayetleri arasında yer almaktaydı.⁴ Feodal düzeni kendi içinde barındırması ciddi bir asayişsizliği genellikle gündemde tutmuştur. Bu durumu Diyarbakır Valisi olarak görev yapan Cemal Bardakçı'nın anılarında görülebilir.⁵ Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçerken Diyarbakır, etnik, siyasi, ekonomik anlamda bir gelişmişlikten söz edilmesi mümkün değildir.

Cumhuriyetin ilanı ve sonraki gelişmeler dikkate alındığında Diyarbakır'a yayılan Şeyh Said Ayaklanması ve diğer ayaklanmalar, kurucu kadronun bölgeyi özel güvenlik içerisinde Umumi Müfettişliğin merkezi yapma konusundaki tavrını ön plana çıkardı.⁶ Bilhassa yaşanan nüfus değişimlerine bağlı olarak oluşan nüfus mühendisliği ekonomik yapıyı derinden etkilemiştir. 1927 yılında yapılan nüfus sayımında halkın büyük çoğunluğu köylerde yaşadığı anlaşılmaktadır.⁷ Aynı yıl yapılan nüfus sayımında Diyarbakır'da eğitim seviyesi de kötü durumdadır. Bu durum hem bölgesel hem de ülkenin genel durumu dikkate alındığında benzer sonuçların ortaya çıktığı görülebilir. 1927 yılında yapılan nüfus sayımında Diyarbakır'da halkın ekonomik çeşitliliği göz önüne alındığında önemli ayrıntıların ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

1927 Yılı Diyarbakır'ın Ekonomik Yapısının Değerlendirilmesi

a) Tarım ve Hayvancılığın Dağılımı

Savaştan çıkmış bir ülke olarak Türkiye'nin ekonomik yapısının temeli yukarıda da belirtildiği gibi İzmir İktisat Kongresi'nde atılmıştı. Daha sonra imzalanan Lozan Barış Antlaşması'yla yabancılara sağlanan olanaklar

4 İbrahim Yılmazçelik, "XVIII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, 2016, s. 217.

5 Cemal Bardakçı, *Devşirmeler'le Sığıntılar'dan ve Müttegallibe'den Neler Çektik*, Bolu Vilâyet Matbaası, Bolu, 1942.

6 Asım Kaçmaz, "Cumhuriyet Dönemi'nde Diyarbakır'da Sosyo-Ekonomik Yapı (1927-1990)", *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2015, s. 134.

7 28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Başvekalet Müdevvenat Matbaası, Ankara, 1929, s. 13.

kısıtlanmış Milli Ekonomi amacına doğru yola giden bir Türkiye hedeflenmiştir. Osmanlı'dan devralınan ekonomik ayakların verimli kullanılması önemliydi. Özellikle tarıma dayalı bir ekonomide ülke ekilebilir alanların sadece yüzde 4'ünün kullanılabilmesi ve kırsal nüfusun da ülke nüfusunun çoğunluğunu oluşturması sorgulanmalıydı.⁸ Sanayi açısından bakıldığında ülkede toplam 65 bin işletme varken, bu işletmelerde ortalama çalışan kişi sayısı 2,5 olarak belirtilmiş özetle ilkel bir sanayiye sahip olduğu belirtilmektedir.⁹

Ülke sanayisi tarım tarafından desteklenmiş bir halde olduğu görülmektedir. Ekonomik yapı içerisinde büyük şehirlerde etkinlik sahası daha gelişmiş olmasına rağmen, tarımda ise Çukurova bölgesi nüfus çeken bir yapıya sahiptir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki Erken Cumhuriyetin verileri ele alındığında Osmanlı Devleti'ne nazaran büyüme hızında ciddi bir pozitif ayrıma görülmektedir.¹⁰

Türkiye ekonomisi belirtildiği gibi ayrılmışken, şehirlerdeki genel dağılımı özellikle de çalışma konusu olan Diyarbakır'daki ekonomik dağılımı üzerine odaklanmak gerekir. Diyarbakır 1927 yılında ülkede çıkan isyanlardan nasibini almış, kurulan Umumi Müfettişlik sayesinde şehrin hem mimari ve sosyo-kültürel açıdan değişime uğradığı, diğer taraftan ekonomi manasında Osmanlı Devleti yönetimine nazaran olumlu şeylerin olduğu bir şehirdir. 1927 yılında yapılan nüfus sayımına göre şehrin nüfusu 198 bindir.¹¹

1927 yılında yapılan nüfus sayımında ilk defa vatandaşlara yönelik evlilik, eğitim, cinsiyet, iş, dil, din gibi sorular sorulmuş, devlet vatandaşı tanımak için sorular sormuştur. Diyarbakır'daki nüfus sayımına göre halkın yüzde 44.28'i evlidir.¹² Halkın yüzde 4.6'sı okuma yazma bilmektedir.¹³ Ayrıca toplam nüfusun yüzde 2.7'si maluldür.¹⁴ Şehrin yüzde 68'i Kürtçe, yüzde 29'u ise Türkçe bilmekte, ayrıca halkın 96'sı Müslüman ahalidir.¹⁵ Ekonomik olarak bakıldığında ise halkın yüzde 20.77'si tarımla, 1.24'ü sa-

8 İlhan Tekeli-Selim Tekeli, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi İdari İlimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1983, s. 36.

9 Tekeli-Tekeli, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, s. 40.

10 Şevket Pamuk, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 298.

11 *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, s. 13.

12 *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, s. 21.

13 *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, s. 21-23.

14 *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, s. 56.

15 *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, s. 61.

nayi ile 1.27'si ticaret ile 4.45'si memur, 70.71'i herhangi bir mesleği olan, 29.29'u ise mesleksiz olarak kendisini belirtmiştir.¹⁶

Diyarbakır'daki sosyal, eğitim, ekonomik yapı bu şekilde ortaya çıkmışken, 1927'da Devlet İstatistik Kurumu şehirlerin ekonomik temellerini öğrenmek adına bir çalışma başlatmıştır. Bu çalışma göre hem tarım hem de sanayi de çalışan kişilerin genel özellikleri belirtmeye çalışılmıştır. İlk yapılan çalışma *1927 Yılı Tarım Sayısı Soru Kağıdı*'dir.¹⁷ Bu soru kâğıdına göre köylünün adı soyadı, bağlı bulunduğu il, ilçe sahip olduğu hayvanlar ve ürettiği ürünlerin çeşitliliği yer almaktadır. Bu sonuçlara göre Diyarbakır özelinde genel nüfusa göre çiftçi nüfusuyla ilgili olarak, toplam nüfusun yüzde 48.2'si çiftçilikle uğraşmaktayken, ekilebilecek toplam arazinin sadece yüzde 25.3'ü ekilebiliyorken, çiftçilikle uğraşan toplam nüfusun ancak yüzde 20.71'i kümes hayvanlarına sahiptir.¹⁸

Ekili araziye göre ürün çeşitliliğine bakıldığında o dönemin rakamlarına göre Diyarbakır'da 458000 kg tahıl, 10242 kg baklagiller, 4097 kg sanayi bitkileri ürünleri alınmıştır. Aynı yıl ki rakamlara göre 148642 kental¹⁹ buğday üretimi sağlanmış, bu da bir hektar ekili sahaya düşen üretim kentali olarak 4.46 olarak belirtilmiştir.²⁰

Diğer taraftan alınan ürünlere göre ele geçen nakdi para da şöyle belirtilmiştir. Buna göre tahıllardan elde edilen 22 bin ton tahıla göre 1500 milyon tl, 5 bin ton baklagillerden 39 bin lira Diyarbakır ekonomisine kazandırılmıştır.²¹ Ayrıca tarımda kullanılmak üzere kullanılan tarım makinalarının sayısı ise 430 olarak belirtilmiş, ekili araziye göre kullanımı ise yüzde 1.2'dir. 1927 yılındaki tarım verileri ışında Diyarbakır nüfusu olan 198 bin kişinin 94 bini çiftçi olmakta, 18.671 aile de çiftçi ailesi olarak kendisini tanıtmıştır.²²

Diyarbakır'daki hayvancılık faaliyetine bakıldığında ise ülke ekonomisine paralel bir sonucun ortaya çıktığı görülecektir. Buna göre Diyarbakır'da ağır yük taşıyan hayvanların sayısı 43.294, fiyat olarak karşılığı 2.6 milyon TL'dir. Yük hayvanı dışındaki hayvanların sayısına bakıldığında

16 28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, s. 50.

17 1927 Tarım Sayımı, s. 11.

18 1927 Tarım Sayımı, s. 2.

19 1927 yılında kullanılan ağırlık birimi kentaldır. 1 ton 10 kental olarak hesaplanmıştır.

20 1927 Tarım Sayımı, s. 8.

21 1927 Tarım Sayımı, s. 20.

22 1927 Tarım Sayımı, s. 19.

ise 387.515 iken fiyat olarak ise 5.5 milyon bir değere sahiptir.²³ Diyarbakır toplam tarım ve hayvancılıkla ilgili hususlar yukarıda değerlendirilmeye çalışılmıştır. Diğer doğu ve güneydoğu illeri dikkate alındığında Diyarbakır'daki tarım ve hayvancılığın daha ileride olduğu gözlenmiştir. Diyarbakır'daki tarım ve hayvancılıkla ilgili sayısal değerlere yönelik ilçelerdeki durumda şöyle belirtilmiştir. Buna göre aşağıda yer alan tabloya göre:

Tablo 1

	Bağday		Arpa		Yulaf		Çavdar	
	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo
Çermik	11979	586658	5141	274830				
Silvan	53164	2856312	18622	11166551	6	127		
Osmaniye (Ergani)	35679	1581535	16933	799323				
Lice	5981	207483	2737	83028				
Kulp	4128	331454	2744	215911	2	180		

| 297

Tablo 1'den anlaşılacağı üzere Ergani ve Silvan ilçeleri ekilebilir alan ve alınan ürün miktarı açısından diğer ilçelere göre daha avantajlıdır. Kulp ve Lice fiziki şartların uygun olmaması dağlık bir yapıda olması nedeniyle üretime ciddi katkıda bulunamamışlardır. Tablo'dan çıkarılabilecek önemli hususlardan biri çavdar ekiminin hiç olmaması yulaf ekiminin ise nispeten az olduğu gerçeğidir.²⁴ Buğday, arpa, çavdar ekiminin dışında diğer ürünlerin üretimine bakıldığında daha farklı sonuçların görüleceği aşağıdaki tablo 2'den gözükcektir.

Tablo:2

	Kaplıca		Pirinç		Darı		Mısır	
	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo
Çermik	1	30	91	104919	756	99563		
Silvan			170	11929	48	9329		
Osmaniye (Ergani)			3	342	7514	571238	51	3757
Lice					128	12847		
Kulp			11	1725	1146	123787		

23 1927 Tarım Sayımı, s. 14.

24 1927 Tarım Sayımı, s. 29.

Tablo 2'ye göre pirinç üretiminin en yoğun olduğu bölge Silvan ve Çermik olurken, mısır üretimi ise Ergani ilçesinde yoğunlaşmıştır. Ayrıca kaplıca olarak da Çermik ön plana çıkmaktadır. Özetle tablodan öne çıkan sonuç iklim koşullarına göre ürün çeşitliliği oluşmuştur.²⁵ Aşağıda verilecek tablo ise baklagiller tablosuyla ilgilidir. Nohut, fasulye, bezelye, baklanın yer aldığı tablo Diyarbakır ilçelerindeki genel durumu göstermektedir.

Tablo 3

	Bakla		Bezeli		Nohut		Fasulye	
	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo
Çermik			1	156	711	51742		
Silvan					4276	194668		
Osmaniye (Ergani)					139	4078		
Lice					1	230		
Kulp					29	1840		

Bakla, bezelye ve fasulye gibi ürünlerin yetiştirilmediği ki bunda iklim koşulları etkilidir, diğer taraftan nohudun ise çok fazla yer kapladığı bir tablo bulunmaktadır. Bu tabloda anlaşılmıştır ki Silvan diğer ürünlerde olduğu gibi nohut üretiminde de ön plandadır.²⁶ Dört numaralı tablo ise börülce, mercimek burçak, fig üretimidir. Bu tabloya göre mercimek ve burçağın üretim alanı genel olarak yaygın olduğu gözlenmiştir.

Tablo 4

	Börülce		Mercimek		Fig		Burçak	
	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo
Çermik			219	6656				
Silvan			81	6682			1	108
Osmaniye (Ergani)	26	1924	538	54280			66	4049
Kulp	12	1897	58	4134				
Lice			30	897			4	203

25 1927 Tarım Sayımı, s. 40.

26 1927 Tarım Sayımı, s. 51.

Aşağıdaki tablo 5 ise sanayi bitkileri olan pamuk, keten, susam, tütün ve afyon kullanımıyla ilgilidir. Tabloya göre Çermik çevresinde Pamuk üretimi yaygınken, Silvan'da ise tütün üretimi birinci sırada yer almaktadır. Diğer taraftan Ergani bölgesinde de pamuk üretimi yaygın olarak üretildiği anlaşılmaktadır.²⁷

Tablo 5

	Pamuk		Keten		Susam		Tütün		Afyon	
	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo
Çermik	2015	44699								
Silvan	100	2190	3	180	91	18342	272	15000		
Osmaniye (Ergani)	307	7783					87	8819		
Kulp	24	599								
Lice	38	1477								

Diyarbakır ilçelerinde tarım ürünleriyle ilgili son tablo patates, safran, soğan, sarımsağın kullanım alanıyla ilgilidir. Bu tabloya göre patates, soğan hemen tüm ilçelerde pancar ve sarımsak ise sadece Silvan yöresinde yetiştirildiği anlaşılmaktadır.²⁸

Tablo 6

	Patates		Pancar		Soğan		Sarımsak		Safran	
	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo	Dönüm	Kilo
Çermik	91	48720			101	17855	2	78		
Silvan	3	588			13	1401				
Osmaniye (Ergani)			162	18148	126	13644	6	160		
Kulp					169	16649				
Lice					3	149				

1927 Tarım istatistik bilgilerine göre halk sorulan sorulardan biri de sahip oldukları ağır yük taşıyan hayvanların sayısı ve çeşitliliğidir. Diyarbakır'ın tümü dikkate alındığında 36966 öküz, 3185 manda, 958 at, 1644 kısrak, 541 katır hayvanına sahip olduğu anlaşılmaktadır.²⁹ Ayrıca 22159

²⁷ 1927 Tarım Sayımı, s. 81.

²⁸ 1927 Tarım Sayımı, s. 71.

²⁹ 1927 Tarım Sayımı, s. 88.

eşek, 1439 deve, 139914 koyun, 150142 keçi hayvanı da çiftçilerin elinde bulunan hayvanlardır. Sonuç olarak tarım ve hayvancılık verilerine göre Diyarbakır ve ilçelerindeki genel duruma göre Silvan bölgesi tarım alanında ön plana çıkarken dağlık bölge olan Lice, Kulp gibi yerler ise daha çok soğuk iklimi seven tarım ürünlerinin yetiştirildiği görülmektedir.

b) Sanayinin Dağılımı

1927 sanayi sayımı, 2 Haziran 1926 tarih ve 893sayılı nüfus sayımı kanunu ve 2 Haziran 1927 tarih ve 1152 sayılı İstatistik Kanunu uyarınca Cumhuriyetin kuruluşundan sonra bu konuda uygulanan ilk sayım olarak tarihteki yerini almıştır. Bu sayımla şehirlerde bulunan sanayi kuruluşları hakkında genel bilgi verilmiştir. 1927 yılında Türkiye’de ortalama 65 bin sanayi kuruluşu yer almakta, bunun 556 maden, 28 bin tarım, 10 bin dokuma sanayi, 8 bin ağaç sanayi, 348 kâğıt sanayi, makine onarım 15 bin, inşaat 2800, kimya sanayi 697, karma sanayi 16, elektrik sanayi 90 ve diğerleri yer almaktadır.³⁰ Tüm sanayide çalışan sayısı ise 256 bin olarak kayıt edilmiştir. Buna göre Çalışma Diyarbakır’daki sanayi kuruluş ve dağılımları da dikkate alındığında ilginç sonuçların ortaya çıktığı görülmektedir. Aşağıda oluşturulan iki tablo Diyarbakır’daki sanayide çalışanların iş kollarını göstermektedir. Tablo iki parçaya ayrılmıştır.

Tablo: 1

	Maden Sanayi		Tarım, evcil hayvanlar, av ve balıkçılık sanayi		Dokuma Sanayi		Bitkisel Madde, ağaç mamülleri sanayi		Bina, inşaat sanayi.	
	İşletme Sayısı	Çalışanlar sayısı	İşletme sayısı	İşletme sayısı	İşletme Sayısı	Çalışanlar sayısı	İşletme Sayısı	Çalışanlar sayısı	İşletme Sayısı	Çalışanlar sayısı
Merkez			283	1019	144	751	47	131	13	122
Çermik			15	62	51	195	1	3	8	445
Silvan			13	27	2	8			1	3
Ergani	1	1	15	18	2	3				
Kulp			7	14			1	1		
Lice	1	13	15	19			1	1		
Toplam	2	14	348	1159	199	957	50	136	22	570

	Maden işletmesi sanayi ile makine imalatı sanayi		Kâğıt ve Karton sanayi		Kimya sanayi		Karma sanayi		Çeşitli sanayi ve bilinmeyen	
	İşletme Sayısı	Çalışanlar sayısı	İşletme sayısı	İşletme sayısı	İşletme Sayısı	Çalışanlar sayısı	İşletme Sayısı	Çalışanlar sayısı	İşletme Sayısı	Çalışanlar sayısı
Merkez	113	332	2	12	10	31			2	11
Çermik	2	11			5	10				
Silvan										
Ergani	6	8								
Kulp	6	10								
Lice	6	15								
Toplam	133	376	2	12	15	41			2	11

Yukarıdaki 1 numaralı tablo esasında Diyarbakır'ın fiziki şartlarına göre oluşmuş bir sanayi haritası olarak değerlendirilebilir. Tarıma ve hayvancılığa dayalı bir ekonominin ağırlıkta olduğu Diyarbakır'da, tarım ve hayvancılıkla ilgili toplam 348 işletme bulunurken bu işletmelerde çalışanların sayısı 1159 kişidir. İlçeler bazındaki değerlendirmeye göre ise Ergani, Lice gelmektedir. Bu tabloda öne çıkan önemli bilgilerden biri de madencilikğin yoğun olarak yaşandığı Kulp, Silvan, Lice gibi yerlerde maden sanayinin gelişmiş olmasıdır. Ayrıca tarıma bağlı olarak pamuk yetiştiriciliğinin yapıldığı Diyarbakır'ın Çermik ilçesinde dokuma sanayi, diğer illere nazaran önemli bir katkı sunmuştur. Ormanlık alanın az olması ağaç ve kereste sanayinin az olmasını ortaya çıkarırken, kimya sanayi ise sadece Diyarbakır merkezi ile Çermikte kurulmuştur. Yine inşaat sektörünün çok gerilerde olduğu bu tablodan anlaşılmaktadır. Tüm sanayi kuruluşlarında çalışan kişi sayısı 3276 kişi olup, 772 tane küçük ölçekli sanayi kuruluşu bulunmaktadır. Yani 198 bin nüfuslu Diyarbakır'da sanayide çalışanların oranı yüzde 6-7 arasında değişmektedir. Bu oran diğer doğu illeriyle karşılaştırıldığında önemli olduğu söylenebilir.

Sonuç

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş süreci siyasi, sosyal, ekonomik olarak ciddi bir dönüşüm hikâyesinin yazılması kurucu kadro için olmazsa olmazlar arasında yer alıyordu. Çünkü Osmanlı Devleti, sanayileşememiş, tarım ekonomisine uygun ve emperyalist devlet de istediği gibi tüketen yani

pazar bir ülke konumundaydı. 1923 yılında İzmir’de toplanan sanayi, ticari ve tarım temsilcileri sorunlarını kongre üzerinde Ankara hükümetine iletiler. Hükümet en azından ekonomik olarak özel sermayenin yokluğunu biliyordu. Bu nedenle devletçilik adı altında milli ekonomiyi benimsemiş, ekonomik faaliyetlerin devlet eliyle yürütüleceği bir strateji benimsendi. Diğer taraftan 1927 yılına geldiğinde devlet sahip olduğu ekonominin çeşitliliğini öğrenmek için Türkiye İstatistik Kurumu tarafından tarım ve sanayi sayımını gerçekleştirdi. Envanter olarak ifade edilebilecek bu bilgilerden yola çıkarak devlet, yapacağı yatırımlar için bir yol haritası imkânına kavuştu.

Diyarbakır’da da yapılan bu iki sayım neticesinde önemli bilgilere ulaştı. Diyarbakır sahip olduğu fiziki ve beşeri şartlara göre tarım ve sanayi sayımına göre dağılım gösterdiğini belirtmek gerekir. İklim koşullarına göre ilçeler bazında tarım çeşitliliği göze çarpmaktadır. Bu iki sayım üzerinden yola çıkarak Diyarbakır için yapılabilecek en doğru bilgi tarımın birçok alanı hâkimiyeti altına aldığıdır. Diğer illerde de durum beş aşağı beş yukarı aynı olduğu gözlenmektedir. Sanayi sayımı doğrultusunda Diyarbakır’da öne çıkan bir diğer sonuç, Ergani’de maden sanayinin geliştiği ayrıca tarım ekonomisine bağlı olarak dokuma sanayisinin de yaygın olarak göze çarptığı görülmektedir.

Kaynaklar

- 1927 Tarım Sayımı* (1970). Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.
- 28 Teşrinievvel 1927 Umumî Nüfus Tahriri.* (1929). Ankara: Başvekalet Müdevvenat Matbaası.
- Bardakçı, C. (1942). *Devşirmeler 'le Sığıntılar 'dan ve Mütegalibe 'den Neler Çektik.* Bolu: Bolu Vilâyet Matbaas.
- Boratav, K. (2003). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002.* Ankra: İmge Kitapevi.
- Kaçmaz, A. (2015). Cumhuriyet Dönemi'nde Diyarbakır 'da Sosyo-Ekonomik Yapı (1927-1990). *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 133-154.
- Pamuk, Ş. (2012). *Osmanlı 'dan Cumhuriyet 'e Küreselleşme, İtisat Politikaları ve Büyüme.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sanayi Sayımı 1927* (1969). Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Şahinkaya, S. (2009). *Gazi Mustafa Kemal ve Cumhuriyet Ekonomisinin İnşası.* Ankara: ODTÜ Geliştirme Vakfı.
- Tekeli, İ., & Tekeli, S. (1983). *1929 Dünya Buhranında Türkiye 'nin İktisadi Politika Arayışları.* Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi İdari İlimler Fakültesi Yayınları.
- Yılmazçelik, İ. (1996). XVIII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması . *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 217-232.
- Yücel, F. (Ankara). *Cumhuriyet Türkiye 'sinin Sanayileşme Öyküsü.* 2015: Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı Yayınları.

DİYARBAKIR İPEKÇİLİĞİ ÜZERİNE DEĞERLENDİRME (1850-1914)

Hakan Asan

Dicle Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi

Özet

Osmanlı Devleti'nin başlıca ipek üretim merkezleri arasında Bursa, Diyarbakır, Amasya, Erzincan, Tokat ve Halep bulunmaktadır. Bu şehirlerarasından Diyarbakır, bulunduğu coğrafi konum ve iklim şartları nedeniyle Osmanlı ipek imalatının önemli şehirlerinden biri olma özelliğine sahiptir. Bu konuya ilişkin Osmanlı Arşivi'nde yapılan araştırmada özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Diyarbakır'daki ipek üretimine dair belgelerin yoğunlaştığı görülmektedir. Ayrıca söz konusu dönemde ivmesi artan bir oranla, dut bağları ile ilgili kayıtların da yoğunluk kazandığı anlaşılmaktadır. Diyarbakır'da dut ağacı yetiştirilmesinin asıl amacının ham ipek üretimi olduğu görülmektedir. Ancak söz konusu dönemde zaman zaman etkili olan hastalıklar, ipekçiliği olumsuz yönde etkilemiştir. Bunun üzerine belirtilen problemin önlenmesi ve Diyarbakır ipekçiliğinin geliştirilmesi amacıyla bir dizi önlemler alınmıştır. Diyarbakır ahalisine ücretsiz dut fidanları dağıtılmış ve ipek üretiminde vergi muafiyeti sağlanmıştır. Yine Diyarbakır'da ipek böcekçiliğinin eğitimine önem verilmiş ve ipek imalathanelerinin açılması desteklenmiştir. Teşvik edici etkenlerin bir araya gelmesiyle Diyarbakır'daki ham ipek üretiminde bir canlanma ortaya çıkmıştır.

Bu çalışmada, 1850-1914 tarihleri arasında Diyarbakır'ın önemli üretim maddelerinden birisi olan ipekçiliğin durumu, ipek üretiminde yaşanan problemler ve çözüm yolları ile ipekçiliği güçlendirmek için yapılan çalışmalar incelenmiştir. Çalışmada; Osmanlı Arşiv belgeleri, Diyarbakır Vilayet Gazetesi, Diyarbakır salnameleri ve muhtelif istatistiklerden yararlanılmıştır. Bunların yanı sıra söz konusu dönemde ve sonraki dönemlerde kaleme alınmış eserlere de başvurulmuştur.

EVALUATION ON THE SILK PRODUCTION OF DİYARBAKIR

Abstract

306 | The main silk production centers of the Ottoman Empire are Bursa, Diyarbakır, Amasya, Erzincan, Tokat and Halep. Among these cities, Diyarbakır is one of the most important cities of Ottoman silk production due to its geographical location and climate conditions. In this research, especially in the XIX. It is observed that the records of silk production in Diyarbakır have intensified since the second half of the century. Moreover, it is seen that the records related to mulberry vineyards have also increased with increasing momentum in the mentioned period. It is observed that the main purpose of mulberry tree growing in Diyarbakır is the production of raw silk. However, the diseases that are effective at times in the period in question have a negative effect on silk culture. Thereafter, a number of measures were taken to prevent this problem and to develop Diyarbakir silk culture. Free mulberry seedlings were distributed to the people of Diyarbakır and tax exemption was provided in silk production. Again, training was given to the training of silkworm in Diyarbakir and the opening of silk workshops was supported. With the inclusion of encouraging factors, a revival in the production of raw silk in Diyarbakır emerged.

In this study, the status of silk production which is one of the important production materials of Diyarbakir between 1850 and 1914, the problems experienced in silk production and the ways to solve it and the works done to strengthen the silk culture were examined. Study; Ottoman Archive documents, Diyarbekir Province Newspaper, Diyarbekir annuals and various statistics were used. In addition to these, the works which were written in the mentioned period and later periods were also applied.

Giriş

Tarihin eski dönemlerinden itibaren değerli bir tekstil hammadde- si olan ipek, ipekböceğinin ördüğü ipek kozasından elde edilmektedir. XIII. yüzyılda Asya'nın ipek ve baharatı ile Yakındoğu'da üretilen muhtelif mallar, Avrupa'ya ihraç edilirken özellikle Avrupa gümüşü ile karşılık bulmuştur.¹ İpek, Osmanlı Devleti'ne uzun bir süre koza olarak İran'dan getirilmiştir.² Avrupa'da ipekli kumaş kullanımının ve ipekli dokuma sanayinin yaygınlaşması, İran ve Osmanlı ekonomisinin gelişmesinde yapısal bir temel oluşturmuştur. Bu dönemde ham İran ipeği, esas olarak Amasya, Bursa, İstanbul, Diyarbakır ve Mardin'deki ipekli dokuma sanayilerinde işlenmiştir.³ Diyarbakır aynı zamanda Anadolu'da İpek Yolu'nun önemli bir noktası olan Tebriz ile İstanbul'u birleştiren ticaret yolu üzerinde bulunmaktadır.⁴ XVI. yüzyılda Diyarbakır'da "*ipek baci*" yüzde beş olarak kesilmektedir.⁵

| 307

Diyarbakır XVIII. yüzyılda önemli tekstil merkezlerinden biri olma özelliğini sürdürmüştür. Diyarbakırlı dokumacılar, 1830'ların ortalarına gelindiğinde, Osmanlı iç pazarına yönelmişler ve İngiliz yapımı pamuk ipliğini kullanmaya başlamışlardır. Diyarbakır dokumacıları eskiden hem saf ipek hem de pamuklu dokumalar üretmek için ham ipek ihtiyacını dış kaynaklardan sağlıyordu. Ama İngiliz ipliğini benimsedikten bir on yıl sonra ipekböceği yetiştirmeye başladılar.⁶

Diyarbakır'ın Osmanlı ipekçiliği bakımından ilk dönemlerdeki önemi, İran ipeğinin antreposu özelliğine sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca İran'dan getirilen ham ipeğin işlendiği şehirlerden biri olma özel-

1 Şevket Pamuk, Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007, s. 25.

2 Halil İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi, Eren Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 208-211.

3 Halil İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600), Cilt I, Çev. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 270; Halil İnalçık, Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008, s. 214.

4 Ahmet Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010, s. 277.

5 Halil İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi, s. 170.

6 Donald Quataert, Sanayi Devrimi Çağında İmalat Sektörü, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s. 120.

liğine de sahiptir. Söz konusu özellikler başlangıçtan XIX. yüzyılın başına kadar devam etmiştir. XIX. yüzyılın ilk döneminde ise Diyarbakır bu defa yerel ipek üretimiyle tanışmış ve ilerleyen süreçte ham ipek üretiminde önemli boyutlara da ulaşmıştır.

Diyarbakır İpekçiliği (1850-1914)

Diyarbakır'ın ipek üretiminde önemli bir yeri olduğu yabancı seyyahların eserlerinde görülmektedir. 1827 tarihinde Diyarbakır'a gelen J. S. Buckingham, Diyarbakır'da her çeşit imalatın bulunmasının mümkün olduğunu belirtmektedir. Seyahatnamesinde; şehrin imalatları esas olarak ipekli ve pamuklu mallardır. Diyarbakır'da müslin kumaştan yapılmış şallar ve mendiller imal edilmektedir. Buradaki ürünler Şam'da üretilenlere benzemektedir. Bin beş yüz kadar dokuma işiyle meşgul olan dokuma tezgâhı bulunmaktadır. Yaklaşık beş yüz tanesi pamuklu üretim yapmakta ve Hasan Paşa Han'ında iş görmektedir diye anlatmaktadır.⁷ Diyarbakır'da ipekçiliğin ve ipek üretiminin geçmişten itibaren yapıldığını gösteren izler arşiv belgelerine yansımaktadır. Örneğin; 3 Ağustos 1858 tarihli bir belgede; “*öteden beri Diyarbakır'ın harir mahsulü meşhur olup daima canfes ve kumaş ve sair harir çarşılarına*” sahip olduğu belirtilerek bu ticaretin Diyarbakır'a faydasından bahsedilmektedir.⁸ Ayrıca Diyarbakır'a hâkim olan iklimin, ipeğin ham maddesi olan dut yetiştiriciliği için de uygun olduğu bildirilmektedir. Örneğin; 1847 tarihli bir belgede; Amasya ile Diyarbakır'ın karşılaştırılması yapılmaktadır. Söz konusu belgede, Amasya'da ekilen dut fidanların beş sene önce toplanamadığı, buna rağmen Diyarbakır'da ekilen dut fidanlarının üç sene de ürün verdiği bildirilmektedir. Ayrıca Diyarbakır'da ekilen dut ağaçlarının Amasya'ya göre daha uzun ömürlü olduğundan bahsedilmektedir.⁹ Yine Diyarbakır'da en ziyade yapılacak üretimin ipekçilik olduğu arşiv belgelerinde defalarca belirtilmektedir.¹⁰

Diyarbakır Vilayeti'nde ipekçilik ve ipekböcekçiliğini geliştirmek amacıyla 1846 tarihinde girişimlerde bulunulduğu anlaşılmaktadır. 30 Eylül 1846 tarihli belgede; Karadeniz taraflarından kenevir ve keten yetiştiriciliğinde tecrübeli iki kişinin yanı sıra dört tekerlekli öküz arabası imalini bilen iki ustanın da Diyarbakır'a gönderilmesi istenmektedir. Belgenin

7 M. Şefik Korkusuz, Seyahatnamelerde Diyarbakır, Kent Yayınları, İstanbul 2003, s. 97-98.

8 BOA. MVL 573/62 1274 Z. 22/03 Ağustos 1858.

9 BOA. A.}MKT. 62/38 1263 M. 28/16 Ocak 1847, s. 3.

10 BOA. DH.TMIK.M.. 218/38 1324 M. 17/13 Mart 1906.

devamında ise, bunların yanı sıra, ipek böcekçiliği hakkında tecrübe sahibi üç muallimin de Amasya'dan istenildiği görülmektedir.¹¹ İpek böcekçiliği hakkında belirtilen üç kişinin harir imaline ve dut fidanı yetiştirmeye vakıf olmasının gerekliliği bildirilmektedir. İpekböcekçiliğinde tecrübeli kişilere üçer bin kuruş harcırah ve aylık olarak da iki yüz elli kuruş maaş verilmesi gündeme gelmiştir. Söz konusu kişilerin üç yıl süreyle, üretim dönemlerinde, Diyarbakır'a gelecekleri ve çalışmalarda bulunacakları anlaşılmaktadır.¹² Diyarbakır Valisi Ahmet İzzet Paşa ve Defterdar Süleyman tarafından merkeze gönderilen yazıda ise söz konusu muallimlerin ve ailelerinin yol masrafları ile muallimlerin aylık maaşlarının kendilerinden eğitim alacak ahali tarafından karşılanması istenmiştir. Fakat 1846 yılında aşırı rüzgâr sebebiyle ahalinin yeterli ürün alamaması üzerine söz konusu giderler Diyarbakır mal sandığından karşılanmıştır.¹³

Diyarbakır ipekçiliğinde daha önceden alınan tedbirler ve uygulanan teşviklerin 1850 tarihinde sonuç verdiği anlaşılmaktadır. Söz konusu tarihte, Diyarbakır merkez sancağı ve kazalarında yapılan çalışmaların sonucunda, yeni öşür ihalelerinin yapılması ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Diyarbakır ahalisinin teşvik edilmesi ve desteklenmesi sonucunda beş-altı yüz kıyyelik harir öşrü Vatagaroğlu Ohannes, Keşiş oğlu Mikail ve Beşiktaşlı oğlu Barnanaz isimli şahıslara beş yıllığına ve toplam altmış bin kuruş bedel ile ihale edilmiştir.¹⁴ Söz konusu harir öşrünün beklenenden daha fazla gelir getirdiği anlaşılmıştır. Bunun üzerine ortaya çıkan fazla üretim ise Diyarbakır mal sandığına teslim edilmiştir. Ayrıca alınacak mahsulün zamanla gelişme göstereceği ve alınan miktarın her yıl beşte bir oranında artacağı tahmin edilmiştir. Bu sebeple söz konusu ihale bedeline on bin kuruş zam yapılarak beş yıllık öşür ihale bedeli yetmiş bin kuruşa yükseltilmiştir.¹⁵ Buna rağmen 1851 tarihinde söz konusu ihalenin tekrardan yapılmasının gündeme geldiği anlaşılmaktadır.¹⁶ Bu tarihten itibaren yıllık harir ihale bedeline beş bin kuruş zam yapılarak dört yıllığına tekrardan Keşiş oğlu Mikail ve Beşiktaşlı oğlu Barnanaz isimli şahıslara verilmiştir.¹⁷ 1852 tarihinde ise yukarıda

11 BOA. MVL 9/4 1262 L. 28/19 Ekim 1846.

12 BOA. A.}MKT. 62/38 1263 M. 28/16 Ocak 1847, s. 3; BOA. DH.TMIK.M.. 218/38 1324 M. 17/13 Mart 1906; BOA. DH.MKT. 1065/26 1324 S. 09/4 Nisan 1906.

13 BOA. A.}MKT. 62/38 1263 M. 28/16 Ocak 1847, s. 2.

14 BOA. İ.DH.. 218/12848 1266 N. 13/23 Temmuz 1850; BOA. A.}MKT.MHM. 24/98 1266 Z. 18/25 Ekim 1850; BOA. MVL 327/32 1267 M. 28/03 Aralık 1850.

15 BOA. A.}MKT.MVL. 36 77 1267 S. 21/30 Aralık 1850.

16 BOA. İ..MVL. 212/6964 1267 Ş. 10/10 Haziran 1851, s. 2.

17 BOA. İ..MVL. 212/6964 1267 Ş. 10/10 Haziran 1851, s. 1.

belirtilen harir öşrünün ihale bedelinin uygun olduğuna karar verilmesine rağmen söz konusu ihalenin bundan sonra yıllık olarak müzayedeye çıkarılması Diyarbakır Valiliği tarafından istenmiştir.¹⁸ 1852 tarihinde ise Keşiş oğlu Mikail ve Beşiktaşlı oğlu Barnanaz'ın belirtilen ihaleye katılmaması üzerine söz konusu ihale yıllık olarak on beş bin kuruş bedel ile Varcebet isimli başka bir şahsa verilmiştir.¹⁹

1853 tarihinde yukarıda belirtilen ihalenin dışında Diyarbakır merkez kazasının genel harir öşrünün bir önceki yıla göre iki bin beş yüz yirmi kuruş arttığı ve yıllık kırk altı bin kuruşa yükseldiği anlaşılmaktadır.²⁰ 1853 tarihinde Diyarbakır merkez kazasının iki yıllık harir öşrü doksan iki bin kuruş ihale edilmiştir.²¹

Diyarbakır'da dut ağacı yetiştirilmesinin birinci hedefinin ham ipek üretimi olduğu anlaşılmaktadır. 1858 tarihinde Diyarbakır surlarının yakın çevresinde yeni dut fidanlarının ekildiği görülmektedir. Diyarbakır Meclis Azası-Müderri Mehmet Naim Efendi ve Hariri-zade İbrahim Efendi ile toplamda sekiz şahıs, Diyarbakır'daki Dağ Kapısı dışında yeni oluşturdukları dut bahçeleri hakkında, merkeze bir arzuhal göndermiştir.²² Söz konusu şahıslar, kendilerinin tasarruflarında olup ipek mahsulü için bahçelerine dikmiş oldukları dut fidanları hakkında bilgi vermektedir. Belirtilen bahçelere üç yüz binden fazla akçe harcadıkları ve dut fidanı ettikleri anlaşılmaktadır.²³ Ayrıca 1861 tarihinde Diyarbakır'dan Amasya'ya harir ve koza gönderildiği görülmektedir.²⁴ 1860'ların ilk yarısında da Diyarbakır atölyelerinde on beş bin kg. ipek ve üç yüz kırk balya İngiliz pamuk ipliği kullanılmaktadır.²⁵ 1875 tarihinde ise Diyarbakır Sancağı'nda elli bin kıyye harir kozasının üretildiği ve hepsinin burada işlendiği anlaşılmaktadır.²⁶ Bu dönemden sonra Diyarbakır'daki ipek üretimiyle alakalı olumlu gelişmeler devam etmiştir. Zamanla Diyarbakır ıslahhanesi, mektepleri ve çarşılarında ipekli dokumaların üretimi dikkate değer boyuta ulaşmıştır.²⁷ Diyarbakır ipekçilinde mey-

18 BOA. İ..MVL. 249/9088 1268 Z. 28/13 Ekim 1852, s. 2.

19 BOA. İ..MVL. 249/9088 1268 Z. 28/13 Ekim 1852, s. 1.

20 BOA. İ..MVL. 283/11144 1269 Za. 22/27 Ağustos 1853, s. 2.

21 BOA. İ..MVL. 283/11144 1269 Za. 22/27 Ağustos 1853, s. 1.

22 BOA. MVL 573/62 1274 Z. 22/03 Ağustos 1858.

23 BOA. MVL 583/23 1275 C. 25/30 Ocak 1859; BOA. A.}MKT.UM.. 345/38 1275 B. 27/2 Mart 1859.

24 BOA. İ..MVL. 452/20171 1278 S. 08/15 Ağustos 1861.

25 Donald Quataert, Sanayi Devrimi Çağında İmalat Sektörü, s. 120.

26 Salname-i Vilayet-i Diyarbekir 1292, Defa 7, Diyarbekir Vilayet Matbaası, s. 162.

27 BOA. ŞD. 2862/20 1288 S. 23/14 Mayıs 1871; BOA. MF.MKT. 524/47 1318 Ca. 13/8 Eylül 1900; BOA. BEO 2617/196242 1323 Ca. 02/5 Temmuz 1905.

dana gelen gelişmeler Vital Cuinet'in seyahatnamesinde de görülmektedir. Seyahatnamesinde; Diyarbakır merkez kazasının zirai ürünler konusunda zengin olduğunu belirtmekte ve kalitesi iyi olan dut ağaçlarının mevcut olduğunu bildirmektedir. Burada yirmi bir ipek ve keten imalathanesi ile otuz kumaş boyacısının bulunduğunu belirtmektedir. Ayrıca iyi kalitede ipek üretimi için ipek böcekçiliğinin yapıldığı evlerden bahsetmektedir. Bunların yanı sıra Diyarbakır merkez sancağında kırk bin parça ipekli kumaş imal edildiğini; bunun on beş bininin bölgede tüketildiğini ve yirmi beş bininin de bölge dışına ihraç edildiğini bildirmektedir.²⁸

İpek böceklerinde ve dut ağaçlarında zaman zaman ortaya çıkan hastalıklar Diyarbakır ipekçiliğini olumsuz yönde etkilemiştir. 1880'lerin başında Diyarbakır'daki dutluklarda hastalıklar ortaya çıktığı gibi ipek böcekçiliğinde de düşüş yaşanmıştır. Bu sebeple bazı dut ağaçları sökülmüş, yerine başka ürünler ekilmiş ve dut yaprağı sarfiyatı sekteye uğramıştır. Söz konusu problemlerin önlenmesi amacıyla Diyarbakır'a yeni tohumlar getirilmiş ve mevcut tohumlar ıslah edilmeye çalışılmıştır.²⁹ Söz konusu sıkıntının sonrasında dut fidanı ekiminin teşvik edilmeye devam edildiği anlaşılmaktadır. 1887 tarihinde Diyarbakır eşrafından Pirinçizade Arif Efendi, Diyarbakır'ın Garb Nahiyesi'ne bağlı Hashavar ve Çaroğı köylerindeki yüz bir dönümlük arazi üzerine dut fidanları ekmiş ve üç yıl sonra ürün almaya başlamıştır. 1900 tarihinde Pirinçizade Arif Efendi tarafından merkeze gönderilen arzuhalde; söz konusu dut bahçelerinin öşürden muaf tutulması istenmiştir.³⁰ Maliye Nezareti'nden söz konusu istek üzerine gönderilen cevapta ise Arif Efendi'nin isteği kanuna göre uygun bulunmuş ve dut bahçeleri öşürden muaf tutulmuştur.³¹

Diyarbakır Vilayet Gazetesi'nin dut ekiminin teşvik edilmesi ve ahalinin ipekçilikte desteklenmesi konusunda önemli bir misyon üstlendiği anlaşılmaktadır.³² 26 Mart 1900 tarihli Vilayet Gazetesi'ne göre; Vali Ha-

28 M. Şefik Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, s. 62-65.

29 *Salname-i Vilayet-i Diyarbakır* 1302, Defa 12, Diyarbakır Vilayet Matbaası, s. 192-193.

30 BOA. ŞD. 388/28 1318 Ra. 08/06 Temmuz 1900, s. 1.

31 BOA. ŞD. 388/28 1318 Ra. 08/06 Temmuz 1900, s. 3; BOA. BEO 1517/113739 1318 Ra. 15/13 Temmuz 1900.

32 1869 tarihinde yayım hayatına başlayan Diyarbakır Vilayet gazetesi, diğer tarım ürünlerinde olduğu gibi ipekçilik ve dutçuluğun teşvikine katkı sağlamıştır. Söz konusu gazetede yer alan haber ve ilanlarda, ipekçilik ve dutçuluk ve böcekhanecilik teşvik edilmiş ve ahali bilgilendirilmiştir. Ayrıca ipekçilik ve dutçulukta yaşanan muhtelif hastalıkların çözüm yolları konusunda da ahali bilinçlendirilmiştir. *Diyarbakır Vilayet Gazetesi*, No: 1254, 1319 B. 09/21 Ekim 1901, s. 2-3; *Diyarbakır Vilayet Gazetesi*, No: 1260, 1319 Ş. 21/02 Aralık 1901, s. 4; *Diyarbakır Vilayet Gazetesi*, No: 1298, 1320 Ca. 21/25 Ağustos 1902, s. 4; *Diyarbakır Vilayet Gazetesi*, No: 1301, 1320 C. 13/15 Eylül 1902, s. 4.

lit Paşa, göreve geldiği tarihten itibaren tarım ve ticarete önem vermiştir. Dut ekiminde son iki-üç yıldır dikkate değer bir boyutta başarı sağlanmıştır. Meclis-i İdare Azası ve Savur Ümerası'ndan Hamdullah Bey, Diyarbakır Valisi Halit Paşa'nın teşvikleri sonucunda Savur kazasına sınır olan arazi-sine beş bin dut fidanı ekmiştir. Ayrıca bunu gören birçok kişi de dut fidanı ekmiş ve eski dut ağaçlarının da bakımını yapmıştır. Bu sebeple, yeni dut üretim döneminde, Diyarbakır'da önemli artışlar beklenilmiştir.³³

Tablo 1: Diyarbakır Sancağı'ndaki Bazı İpekli Ürünlerin İstatistiği (1875-1901)³⁴

Yıllar	1875			1901		
	Üretim	Tüketim	İhracat	Üretim	Tüketim	İhracat
Kutni (Top)	3.000	---	3.000	3.200	100	3.100
İpek Puşi (Adet)	40.000	15.000	25.000	45.000	17.000	28.000
Canfes (Adet)	30.000	5.000	25.000	32.000	5.700	26.300
İpekli mendil (Adet)	---	---	---	2.000	400	1.600

Dut fidanı ekiminde yetkililer tarafından uygulanan destek 1901 tarihinde devam etmiş ve önemli kazanımlar elde edilmiştir.³⁵ 1901 tarihinde Diyarbakır Sancağı'nda kırk iki bin kıyye harir kozasının üretildiği ve hepsinin burada işlendiği anlaşılmaktadır.³⁶ 1903 tarihinde ise Diyarbakır ipekçiliğinde görülen kazançlar daha fazla artış göstermiştir.³⁷ 13 Temmuz 1903 tarihinde Diyarbakır Valisi Mehmet Nazım tarafından Maliye Nezareti'ne gönderilen yazıda; 1902 tarihinde vilayet harir öşrünün yüz yirmi bin iki yüz elli kuruşa verildiği, 1903 tarihinde ise bu rakamın yüz doksan bir bin dokuz yüz kuruşa yükseldiği bildirilmiştir.³⁸ Buna rağmen Vali Mehmet Nazım tarafından merkeze gönderilen diğer bir yazıda; vilayet genelinde ipekçiliğin daha fazla gelişebileceği ve bunun için de yardıma ihtiyaçları olduğu belirtilmiştir. 26 Temmuz 1903 tarihli belgede ise Diyarbakır-Halep arasında eşkıyalık yapan şahıslara karşı mücadele edildiği ve başarı sağlandığı aktarılmıştır. Halep yolunda güvenliğin sağlanmasının yanı sıra tica-

33 Diyarbekir Vilayet Gazetesi, No: 1172, 1317 Za. 25/26 Mart 1900, s. 1.

34 Salname-i Vilayet-i Diyarbekir 1292, s. 162-164; Salname-i Vilayet-i Diyarbekir 1319, Defa 18, Diyarbekir Vilayet Matbaası, s. ek 40-41.

35 BOA. BEO 2819/211401 1324 Ra. 09/3 Mayıs 1906, s. 2.

36 Salname-i Vilayet-i Diyarbekir 1319, Defa 18, s. ek 40.

37 BOA. BEO 2114/158519 1321 R. 17/13 Temmuz 1903.

38 BOA. BEO 2227/166969 1321 N. 08/28 Kasım 1903, s. 2.

ret yollarının tamiratı da yapılmıştır. Bunlara rağmen Diyarbakır Akmeşe-i Haririye'si istenilen değere tam anlamıyla ulaşamamıştır. Buradaki gelirin uzun bir süredir beklenenin altında kalması üzerine tedbir alınması ihtiyacı ortaya çıkmıştır.³⁹

Diyarbakır'daki ipekçilik ve ipek üretimi bizzat yetkililer tarafından desteklenmiş ve teşvik edilmiştir. 1904 tarihinde Diyarbakır Valisi, dört yüz kuruş değerinde olan dört adet halı tezgâhını İnas Rüştüye Mektebi talebelerinin eğitimi için imal ettirmiştir. Söz konusu eğitim kurumunun ihtiyacı olan ipek ve yün de yine valilik tarafından ücretsiz verilmiştir.⁴⁰ Ayrıca 1904 tarihinde Diyarbakır'da Birinci Ziraat ve Sanayi Sergisi açılmıştır. Bu sergide emeği geçenler madalya ile taltif edilmiştir. Söz konusu kişilerden birisi ise makine ile ipekli kumaşlar dokuyan ve çarşaf üreten Agop'tur.⁴¹ Bunların yanı sıra 1888-1905 tarihleri arasında Bursa İpekböcekçiliği Enstitüsü'nden şahadetname ve tasdikname alan toplam bin iki yüz otuz dört öğrenciden yedisi Diyarbakırlıdır.⁴²

1905 tarihinde Diyarbakır'daki ipekçiliği geliştirmek amacıyla, masrafları Düyun-ı Umumiye İdaresi'nce karşılanarak yetiştirilen, üç yüz yetmiş dört bin dört yüz kadar dut fidanı Diyarbakır Valiliği vasıtasıyla ahaliye dağıtılmıştır.⁴³ Söz konusu çalışmalardan Diyarbakır ahali memnun kalmıştır.⁴⁴ 1906 tarihinde ise Diyarbakır Belediye Dairesi'nce ihdas olunan dut fidanlığının masrafları bir defalığa mahsus olmak üzere Meclis-i İdare-i Umumiye'ce karşılanmıştır. İpekçiliğin geliştirilmesi amacıyla dut tohumu için uygun görülen Diyarbakır'ın aşağı bahçelerindeki beş parça sulu tarla, belediye tarafından yıllık beş bin kuruşa kiralanmıştır. Ayrıca bu tarlaların dut fidanlığı haline gelmesi için de beş bin kuruşa ihtiyaç hâsıl olmuş ve söz konusu miktarın karşılanmasına yönelik çalışma başlatılmıştır.⁴⁵ Ayrıca bu yıl ahaliye ücretsiz iki bin iki yüz adet dut fidanı dağıtılmış, buna rağmen ahalinin fidan ihtiyacı tamamen karşılanamamıştır. Bunun üzerine Bursa'dan Diyarbakır'a tohum gönderilmiş ise de söz konusu tohumlar çürük çıkmıştır.⁴⁶ Ayrıca yerli tohumlardan alınabilecek fidanların miktarının

39 BOA. BEO 2141/160506 1321 Ca. 21/15 Ağustos 1903.

40 BOA. MF.MKT. 761/8 1321 Za. 17/4 Şubat 1904.

41 BEO 2294/172025 1321 Z. 29/17 Mart 1904.

42 Donald Quataert, Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908, Çev. Nilay Özok Günöğün-Azat Zana Gündoğan, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 211.

43 BOA. DH.MKT. 948/31 1323 S. 14/20 Nisan 1905.

44 BOA. DH.TMIK.M.. 218/38 1324 M. 17/13 Mart 1906.

45 BOA. DH.MKT. 1088/49 1324 R. 20/13 Haziran 1906, s. 2.

46 BOA. DH.TMIK.M.. 218/38 1324 M. 17/13 Mart 1906.

az olduğu buna rağmen Beyrut Vilayeti'nden Diyarbakır'a gönderilen fidanların daha sağlıklı olduğu valilik tarafından bildirilmiştir.⁴⁷ Söz konusu gelişmeler üzerine Beyrut Vilayeti'nden Diyarbakır'a yüz bin fidan gönderilmiş ve Diyarbakır Valisi Ata tarafından ahaliye dağıtımı sağlanmıştır. Ayrıca Hüdavendigâr ve Beyrut vilayetlerinden gelen on kıyye tohumun ekimi yapılmıştır. Söz konusu tohumlardan bir yıl sonra yedi-sekiz yüz bin dut fidanının elde edileceği ve ahaliye dağıtılacağı tahmin edilmiştir.⁴⁸ Dut ekimi alanında yapılan çalışma ve gayretler fidanların dikiminden kısa bir süre sonra sonuç vermiş ve 1906 tarihinde, ipek öşrü öncesine göre yüz on bin kuruş artmıştır. Diyarbakır ipekçiliğinde bire iki-üç misli gelişme ve kazanç gözlenmiştir.⁴⁹

Tarımsal üretimin artırılması ve desteklenmesi amacıyla Diyarbakır'da bir numune çiftliğinin açılması 1905 tarihinde yeniden gündeme gelmiştir.⁵⁰ Fakat numune çiftliğinin kurulma isteği kısa bir sürede gerçekleşmeyecektir.⁵¹ Ayrıca ipek mahsulünün geliştirilmesi için Diyarbakır'a bir flatür makinesinin gönderilmesi valilik tarafından merkezden istenmiştir.⁵² Bunların yanı sıra ziraatın desteklenmesi ve ipek üretimi maksadıyla alet, edevat ve tohum ihtiyacı da merkeze bildirilmiştir.⁵³ Söz konusu istek üzerine 1907 tarihinde, yüz bin kuruş değerinde olması planlanan tarımsal alet deposunun Diyarbakır'da kurulmasına yönelik çalışma başlatılmıştır.⁵⁴

Tablo 2: 1909, 1913 ve 1914 İstatistiklerine Göre Diyarbakır Koza Üretimi⁵⁵

Diyarbakır	Açılan Tohum	Yaş Koza	Yaş koza Değeri
1909	9.983 (kutu)	313 (Ton)	2.933 (Bin Kuruş)
1913	104 (Ton)	157 (Ton)	981 (Bin Kuruş)
1914	1.792 (Kutu)	88 (Ton)	2.185 (Bin Kuruş)

47 BOA. DH.MKT. 1065/26 1324 S. 09/4 Nisan 1906.

48 BOA. BEO 2819/211401 1324 Ra. 09/3 Mayıs 1906, s. 5.

49 BOA. DH.MKT. 1088/49 1324 R. 20/13 Haziran 1906, s. 2.

50 BOA. BEO 2491/186786 1322 Za. 19/25 Ocak 1905.

51 BOA. DH.MKT. 1059/23 1324 M. 22/18 Mart 1906, s. 3; BOA. BEO 2819/211401 1324 Ra. 09/3 Mayıs 1906, s. 3.

52 BOA. BEO 2505/187815 1322 Z. 07/12 Şubat 1905, s. 3.

53 BOA. BEO 2505/187815 1322 Z. 07/12 Şubat 1905, s. 2; BOA. DH.MKT. 1059/23 1324 M. 22/18 Mart 1906, s. 1.

54 BOA. BEO 3023/226701 1325 S. 17/1 Nisan 1907.

55 Tevfik Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri: 1909, 1913 ve 1914, Devlet İstatistik Enstitüsü, Tarihi İstatistikler Dizisi, Cilt:3, DİE Yayınları, Ankara 1997, s. 68, 135, 212.

Diyarbakır ipekçiliğinde 1909-1914 tarihleri arasında düşüş yaşanmıştır. Buna rağmen Diyarbakır Valiliği imkânlar dâhilinde, ipekçiliğe katkı sunmaya devam etmiştir. Örneğin; 1914 tarihinde Diyarbakır'ın Dağ kapısı dışındaki Nizamiye Kışlası'nın tamirinin yapılması ihtiyacı hâsıl olmuştur. Söz konusu tamiratın amacı askerlerin su ihtiyacının karşılanması ve bu bölgedeki dut bahçelerinin sulanmasıdır. Nizamiye Kışlası'nın çevresindeki dutluğun hazineye her yıl geliri dört yüz elli kuruş civarındadır. Bu sebeple su sıkıntısının giderilmesi için gerekli tamirat çalışmaları yapılmıştır.⁵⁶ 1914 tarihinde Diyarbakır'da iki bin yedi yüz elli dönüm dut bahçesi bulunmaktadır.⁵⁷ Diyarbakır yakın dönemde de önemli ipek üretim merkezlerinden biri olma özelliğine sahiptir.⁵⁸

Osmanlı Devleti ve Diyarbakır Valiliği'nin izlediği ipekçilik politikasında hem ahalinin hem de devletin yararı düşünülmüş ve dikkate değer başarılar elde edilmiştir. Buna rağmen, incelenen süre zarfında, zaman zaman ortaya çıkan muhtelif problemler ipekçiliği olumsuz yönde etkilemiştir. Söz konusu problemlerden birisi, devletin içinde bulunduğu maddi imkânların elverişsizliğidir. Nitekim Diyarbakır Vilayeti'nde hem yöneticiler hem de ahali zaman zaman yetersiz kaynak ile karşı karşıya kalmıştır.⁵⁹ Örneğin; Diyarbakır numune çiftliği uzun bir süre açılmamış ve ipekçilik üretiminde kullanılacak makinelerin tedarikinde problemler yaşanmıştır.⁶⁰ Ayrıca ipekçilik konusunda ihtiyaç olunan bir takım istekler ekonomik sıkıntılar sebebiyle hayata geçirilememiştir.⁶¹ Yine ipek öşürüne yapılan aşırı zamlar Diyarbakır ipek böcekçisi ve kozacılarını zor durumda bırakmıştır.⁶² Belirtilen problemin yanı sıra ipek böceklerinde ve dutçulukta ortaya çıkan hastalıklar da ipekçiliği olumsuz etkilemiştir.⁶³ Bu hastalıklar sonucunda ipek böcekleri telef olmuş ve dut ağaçları işlevini yitirmiştir.⁶⁴ Söz konusu hastalıklar sonucunda Diyarbakır ipekçiliği zaman zaman küçük, bazen de büyük oranda

56 BOA. ML.EEM. 1110/1 1330 E. 18/01 Ekim 1914, s. 8.

57 Tevfik Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri: 1909, 1913 ve 1914, s. 212.

58 Zübeyde Fidan Kırmızı, "Diyarbakır İpekböcekçiliği Diyar-ı İpek", Diyarbakır Dergisi, S. 2, 2018, s. 50-61.

59 BOA. DH.İ.UM.EK. 11/127 1334 Z. 29/27 Ekim 1916.

60 BOA. BEO 2344/175732 1322 Ra. 17/1 Haziran 1904; BOA. DH.MKT. 1059/23 1324 M. 22/18 Mart 1906, s. 1.

61 BOA. BEO 2227/166969 1321 N. 08/28 Kasım 1903, s. 3; BOA. DH.MKT. 2891/27 1327 B. 17/4 Ağustos 1909, s.1.

62 BOA. HR.TO.. 556/87 1879 08 09/9 Eylül 1879.

63 BOA. İ..DH.. 627/43583 1287 Za. 10/01 Şubat 1871.

64 Salname-i Vilayet-i Diyarbakır 1302, Defa 12, s. 192-193.

zarar görmüştür. Böylece ahali, esnaf ve devlet hazinesi zarara uğramıştır. Bunun yanı sıra yaşanan hastalıklar masrafların artmasına da yol açmıştır.⁶⁵

Diyarbakır ipekçiliğinde yukarıda görülen problemlerin haricinde bazı yetkililerin görevlerini ifa etmede zaafa düştükleri ve görevlerini suiistimal ettikleri anlaşılmaktadır.⁶⁶ Örneğin; Diyarbakır Meclis Azası-Müderris Mehmet Naim Efendi ve Hariri-zade İbrahim Efendi ile toplamda sekiz şahıs, Dağ Kapısı dışında yeni oluşturdukları dut bahçeleri hakkında, maruz kaldıkları olumsuzlukları merkeze bir arzuhal ile bildirmiştir. Söz konusu şahıslar, imar ettikleri dut bahçelerine kişisel husumetlerinden dolayı Diyarbakır Müftüsü Derviş Efendi, Güranlı-zade Ömer Paşa ve Hacı Suphi Ağa'nın müdahale ettiğini belirtmişlerdir.⁶⁷ 2 Mart 1859 tarihinde verdikleri diğer bir dilekçede; dut bahçelerinin tapusunun bulunduğunu, suyolları için kendilerinin çaba gösterdiklerini, kişisel husumet nedeniyle müftü ve çevresinin güçlerini menfi kullandıklarını bildirerek dut bahçelerine yapılan müdahalenin önlenmesini istemişlerdir.⁶⁸

Osmanlı Devleti ve Diyarbakır Valiliği'nin ipekçilik konusunda insani düşünce ile sağladığı yardımlar ve uyguladığı tedbirlere rağmen muhtelif asayiş problemleri de yaşanabilmiştir.⁶⁹ Bazen ipek kaçakçılığı vakaları ortaya çıkmış bazen de gasp olayları yaşanmıştır. Diyarbakır Valiliği, söz konusu problemler karşısında güvenliğin kaybolmamasına dikkat etmiştir.⁷⁰ Gerekliğinde problemlere yönelik askerî tedbirler alarak ipekçiliğin zarar görmesinin önlenmesi yoluna gitmiştir.⁷¹ Söz konusu olumsuzluklara rağmen ipekçilik konusunda izlenen ve uygulanan politikalar sonuç verdiği zaman başarı sağlanmıştır.

Sonuç

Diyarbakır ipekçiliği ilk dönemlerde İran ipeğinin antreposu özelliğine sahiptir. Diyarbakır'ın İran sınırına yakın olması ve ticaret yolları üzerinde bulunması önemini arttırmıştır. 1840'larda İran ticaretinin yanı sıra artık ipeğin ham maddesi olan dutçuluğun önem kazandığı görülmektedir.

65 BOA. DH.TMIK.M.. 218/38 1324 M. 17/13 Mart 1906; BOA. DH.MKT. 1065/26 1324 S. 09/4 Nisan 1906.

66 BOA. MVL 573/62 1274 Z. 22/03 Ağustos 1858.

67 BOA. MVL 583/23 1275 C. 25/30 Ocak 1859.

68 BOA. A.}MKT.UM.. 345/38 1275 B. 27/2 Mart 1859.

69 BOA. ŞD. 1464/17 1307 C. 15/06 Şubat 1890.

70 Diyarbakır Vilayet Gazetesi, No: 1173, 1317 Z. 02/02 Nisan 1900, s. 2.

71 BOA. BEO 736/55154 1313 S. 14/06 Ağustos 1895.

1850'lerde ise dutçuluk, ipek böcekçiliği ve ipek kozası üretiminde dikkate değer bir artış ortaya çıkmış ve ekonomiye katkı sağlanmıştır. Söz konusu artış 1880'lere kadar devam etmiştir. Bu süreçte ipek böcekçiliğinde ve dutçulukta ortaya çıkan hastalıklar ipek üretimine zarar vermiştir. 1900'lerin hemen başında ise ipekçilik ve dutçuluk alanında yeniden olumlu gelişmeler yaşanmıştır. Özellikle 1901-1907 tarihlerinde Diyarbakır ipekçiliğinde yaşanan olumlu gelişmeler önemli bir boyuta ulaşmıştır. Örneğin; 1903 tarihinde vilayet harir öşrü bir önceki yıla göre yetmiş bin altı yüz elli kuruş artmıştır. 1906 tarihinde ise bir öncekine yıla göre yüz on bin kuruş artış görülmüştür. Bunların yanı sıra Diyarbakır'da 1905 tarihinde üç yüz yetmiş dört bin dört yüz ve 1906 tarihinde ise yüz iki bin iki yüz adet dut fidanı dikilmiştir. 1909-1914 tarihleri arasında ise Diyarbakır'da ipeğin ham maddesi üretiminde önemli bir düşüş yaşanmıştır. Söz konusu düşüşte devletin içinde bulunduğu şartların etkisi hissedilmektedir.

Osmanlı Devleti'nin Diyarbakır'daki ipekçiliği yakından takip ettiği ve Diyarbakır Valiliği kanalı ile ipekçilik, dutçuluk ve böcekhaneciliği desteklediği görülmektedir. Hem hazinenin hem de ahalinin yararına yönelik politika izlenmiştir. Fakat devletin ve toplumun içinde bulunduğu ekonomik, sağlık, siyasi ve sosyal sorunlar, uygulanan ipekçilik politikalarında zaman zaman mutlak bir başarıyı engellemiştir. Buna rağmen devletin problemleri incelemesi ve bu problemlerin çözülmesi yönündeki çalışmaları dikkate değerdir. Ayrıca Osmanlı Devleti ve Diyarbakır Valiliği ipekçiliğin gelişimi noktasında kısa, orta ve uzun vadeli tedbirlere başvurarak ipekçiliğe katkıda bulunmuştur. Dolayısıyla Diyarbakır ipekçiliği incelediğimiz dönemde Osmanlı ipekçiliğinin önemli şehirlerinden birisi olma özelliğini göstermiştir.

Kaynaklar

A-Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âlî Evrâk Odası

BEO 736/55154 1313 S. 14/06 Ağustos 1895; BEO 1517/113739 1318 Ra. 15/13 Temmuz 1900; BEO 2114/158519 1321 R. 17/13 Temmuz 1903; BEO 2141/160506 1321 Ca. 21/15 Ağustos 1903; BEO 2227/166969 1321 N. 08/28 Kasım 1903; BEO 2294/172025 1321 Z. 29/17 Mart 1904; BEO 2344/175732 1322 Ra. 17/1 Haziran 1904; BEO 2491/186786 1322 Za. 19/25 Ocak 1905; BEO 2505/187815 1322 Z. 07/12 Şubat 1905; BEO 2617/196242 1323 Ca. 02/5 Temmuz 1905; BEO 2819/211401 1324 Ra. 09/3 Mayıs 1906; BEO 3023/226701 1325 S. 17/1 Nisan 1907.

318 |

Bâb-ı Âlî Evrâk Odası, Şûra-yı Devlet

ŞD. 388/28 1318 Ra. 08/06 Temmuz 1900; BOA. ŞD. 1464/17 1307 C. 15/06 Şubat 1890; ŞD. 2862/20 1288 S. 23/14 Mayıs 1871.

Dâhiliye İdari Umumiye Ekleri

DH.İ.U.M.EK. 11/127 1334 Z. 29/27 Ekim 1916.

Dâhiliye Nezâreti, Mektûbî Kalemi

DH.MKT. 948/31 1323 S. 14/20 Nisan 1905; DH.MKT. 1059/23 1324 M. 22/18 Mart 1906; DH.MKT. 1065/26 1324 S. 09/4 Nisan 1906; DH.MKT. 1088/49 1324 R. 20/13 Haziran 1906; DH.MKT. 2891/27 1327 B. 17/4 Ağustos 1909.

Dâhiliye Nezâreti, Tesri'-i Muâmelât ve Islahât Komisyonu: DH.TMIK.M..
218/38 1324 M. 17/13 Mart 1906.

Hâriciye Nezâreti, Tercüme Odası:

BOA. HR.TO.. 556/87 1879 08 09/9 Eylül 1879.

İrade, Dâhiliye

İ..DH.. 218/12848 1266 N. 13/23 Temmuz 1850; İ..DH.. 627/43583 1287 Za. 10/01 Şubat 1871.

İrade, Meclis-i Vâla

İ..MVL. 212/6964 1267 Ş. 10/10 Haziran 1851; İ..MVL. 249/9088 1268 Z. 28/13 Ekim 1852; İ..MVL. 283/11144 1269 Za. 22/27 Ağustos 1853; İ..MVL. 452/20171 1278 S. 08/15 Ağustos 1861.

Mâliye Nezâreti, Emlâk-ı Emiriye Müdüriyeti

ML.EEM. 1110/1 1330 E. 18/01 Ekim 1914.

Maârif Nezâreti, Mektûbî Kalemi

MF.MKT. 524/47 1318 Ca. 13/8 Eylül 1900; MF.MKT. 761/8 1321 Za. 17/4 Şubat 1904.

Meclis-i Vâla

MVL 9/4 1262 L. 28/19 Ekim 1846; MVL 327/32 1267 M. 28/03 Aralık 1850; MVL 573/62 1274 Z. 22/03 Ağustos 1858; MVL 583/23 1275 C. 25/30 Ocak 1859.

Sadâret Mektûbî Kalemi, Evrâkı

A.}MKT. 62/38 1263 M. 28/16 Ocak 1847.

Sadâret Mektûbî Kalemi, Meclis-i Vâla Evrâkı

A.}MKT.MVL. 36 77 1267 S. 21/30 Aralık 1850.

Sadâret Mektûbî Kalemi, Mühime Kalemi (Odası)

A.}MKT.MHM. 24/98 1266 Z. 18/25 Ekim 1850; A.}MKT. 62/38 1263 M. 28/16 Ocak 1847.

Sadâret Mektûbî Kalemi, Umum Vilâyet:

A.}MKT.UM.. 345/38 1275 B. 27/2 Mart 1859.

B-Gazeteler

Diyarbakır Vilayet Gazetesi

No: 1172, 1317 Za. 25/26 Mart 1900; No: 1173, 1317 Z. 02/02 Nisan 1900; No: 1254, 1319 B. 09/21 Ekim 1901; No: 1260, 1319 Ş. 21/02 Aralık 1901; No: 1298, 1320 Ca. 21/25 Ağustos 1902; No: 1301, 1320 C. 13/15 Eylül 1902.

C- Yayınlanmış Vesikalar

- Salname-i Vilayet-i Diyarbekir 1292*, Defa 7, Diyarbekir Vilayet Matbaası.
Salname-i Vilayet-i Diyarbekir 1302, Defa 12, Diyarbekir Vilayet Matbaası.
Salname-i Vilayet-i Diyarbekir 1319, Defa 18, Diyarbekir Vilayet Matbaası,

D- Araştırma ve İnceleme Eserler

- GÜRAN, Tevfik, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri:1909, 1913 ve 1914*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Tarihi İstatistikler Dizisi, Cilt:3, DİE Yayınları, Ankara 1997.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2009.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, Cilt I, Çev. Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.
- İNALCIK, Halil, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008.
- KIRMIZI, Zübeyde Fidan, “Diyarbakır İpekböcekçiliği Diyar-ı İpek”, *Diyarbakır Dergisi*, S. 2, 2018, ss. 50-61.
- KORKUSUZ, M. Şefik, *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, Kent Yayınları, İstanbul 2003, s. 97-98.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007.
- QUATAERT, Donald, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, Çev. Nilay Özok Günoğan-Azat Zana Gündoğan, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.
- QUATAERT, Donald, *Sanayi Devrimi Çağında İmalat Sektörü*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.
- TABAKOĞLU, Ahmet, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010.

OSMANLI SON DÖNEMİNDE KULP KAZASI'NIN İDARİ, SOSYOKÜLTÜREL, İKTİSADİ VE EĞİTİM YAPISI

Hatip Yıldız
Dicle Üniversitesi,
Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi

Özet

Çaldıran Savaşı'ndan (1514) sonra Osmanlı hâkimiyetine girmeye başlayan Kulp bölgesi, yapılan ilk idari taksimatta “Yurtluk-Ocaklık” olarak Diyarbakir Eyaleti'ne bağlanmıştır. Sultan II. Mahmut Dönemi'nin sonlarına kadar bu şekilde idare edilen bölge, Osmanlı'daki yeni vilayet yapılanması doğrultusunda 1867 yılında Diyarbakir Sancağı'na bağlı bir kaza statüsü kazanmıştır. Ancak kısa bir süre sonra Silvan kazasının idari yapısı içerisinde bir nahiye olarak yer almaya başlamıştır. Bu durum, 1879 yılına kadar devam etmiştir. Bu tarihte ise Kulp bölgesi, Bitlis Vilayeti'nin Genç Sancağı'na bağlı bir kaza haline getirilmiştir. Bu idari yapı, Osmanlı döneminin sonuna kadar aynı şekilde devam etmiştir.

İlk dönemlerde bölgede her ne kadar gayrimüslimler kalabalıksa da zamanla çeşitli nedenlerden dolayı nüfusları azalmıştır. Nitekim 1914 yılı nüfus sayımı kayıtlarında; Kulp kazasının nüfusu müstakil olarak gösterilmiş olup, 15.252 Müslüman ve 3.573 Ermeni şeklinde kayda geçirilmiştir. Bu istatistikî bilgilerden de anlaşıldığı gibi, Osmanlı son döneminde kaza ahalisinin büyük çoğunluğu Müslüman ve az bir kısmı da Hıristiyan'dır.

Osmanlı hâkimiyetinin ilk yıllarında, hemen hemen tüm ülkede olduğu gibi, Kulb Sancağı'nda da tarımsal faaliyetler ekonominin temelini oluşturmuştur. 19. yüzyıla gelindiğinde de tarım ürünlerindeki çeşit ve miktarın artarak devam ettiği anlaşılmaktadır. Zirai faaliyetlerden sonra halkın en önemli geçim kaynağı hayvancılıktan elde edilen ürünlerdir. Bu ekonomik

faaliyetlerin yanı sıra kazada çiftçilik, mekkârecilik, demircilik, dülgerlik, dokumacılık sanatları da mevcut olup, bunlardan da çeşitli mamul ürünler elde edilmiştir.

Kaza dâhilinde eğitim ilk zamanlarda cami, mescid ve medreselerde verilmiş olup, müstakil bir mektebin mevcut olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak, 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Bahamdan, Deylit, Fırki ve Dahlik köylerinde birer Müslüman ibtidai mektebinin açıldığı; Pasur köyünde ise bir Ermeni mektebi açılmasının planlandığı görülmektedir. Fakat bu okullar yerel makamlarca yetersiz görülmüş olup, Kulp kazası idari sınırları içinde yer alan Pasur, Tiyaks, Reşikan, Şeyh Hamza, Dumilyan ve Duderyan köylerinde de birer erkek ibtidai mektebi açılması gerektiği ifade edilmiştir.

Sonuç olarak bu çalışmada; Osmanlı son dönemlerinde Kulp kazasının idari, sosyal, kültürel, ekonomik ve eğitim yapısı, dönemin resmi yerel kaynakları ve arşiv belgeleri ile araştırma eserler ışığında ana hatlarıyla ortaya konulacaktır.

ADMINISTRATIVE, SOCIOCULTURAL, ECONOMIC AND EDUCATIONAL STRUCTURE OF KULP DISTRICT IN THE LATE OTTOMAN PERIOD

Abstract

The Kulp region, which started to enter the Ottoman Empire after the Battle of Çaldıran (1514), was attached to the province of Diyarbekir as the “Yurtluk-Ocaklık” in the first administrative division. Until the end of the Mahmud period, the region was managed in this way. However, in 1867, in accordance with the new province building in the Ottoman Empire, it gained the status of an district related to the Sanjak of Diyarbakir. After a short time, however, it began to take part as a township within the administrative structure of the Silvan district. This situation continued until 1879. At that time, the Kulp region was turned into an district related to the Genç Sanjak of Bitlis Province. This administrative structure continued until the end of the Ottoman period.

In the early periods, although non-Muslims in the region are crowded, due to various reasons, their population has decreased over time. As a matter of fact, in the 1914 census records; The population of Kulp district has been shown as independent, 15.252 Muslims and 3.573 Armenians. As it is understood from this statistical information, in the last period of the Ottoman, the majority of the people of the region are Muslim and a few are Christians.

In the early years of Ottoman rule, as in almost all countries, the agricultural activities in the Kulb Sanjak were the basis of the economy. In the 19th century, it is understood that the variety and quantity of agricultural products continue to increase. The most important livelihood of the people after agricultural activities is the products obtained from livestock. In addition to these economic activities, there are also farming, timbering, blacks-

mithing, dulling and weaving arts in the region. Various products have been obtained.

Education in the region in the early times mosques, masjids and mad-rasas have been given. There is no separate school. However, at the end of the 19th century, a Muslim school was opened in Bahamdan, Deylit, Firki and Dahlik villages. It is seen that an Armenian school was planned in Pasur village. However, these schools were considered insufficient by the local authorities. Therefore, it is stated that one male primary school should be opened in the villages of Pasur, Tiyaks, Reşikan, Sheikh Hamza, Dumilyan and Duderyan in the Kulp region.

As a result, in this study; The administrative, social, cultural, economic and educational structure of the Kulp district during the late Ottoman period will be outlined in the light of the official local sources of the period and archival documents and research works.

Giriş

Osmanlı son dönemine ait yerel kaynaklarda Kulp kazasının coğrafi konumu ayrıntılı bir şekilde ifade edilmiştir. Buna göre kaza doğudan Muş, batıdan ve güneyden Diyarbakir Vilayeti'nin Lice ve Silvan; kuzeyden Genç kazalarıyla çevrilmiştir. Kaza, o günkü ulaşım şartlarında, bağlı olduğu Genç Sancağı merkezine 15 ve vilayet merkezine 36 saat mesafededir.¹ Kazanın suyu ve havası latif olup, bölgede dört mevsimin etkisi görülmektedir.²

Yerleşim yeri bakımından bazı kervan yollarının geçiş güzergâhında bulunan Kulp bölgesinin³ tarihi M.Ö. 13. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Bu bölge, tarihi süreç içerisinde Hurriler, Urartular, Asurlar, İskender İmparatorluğu, Selevkoslar, Roma, Bizans, Sasani, Hamdanoğulları, Mervaniler, Büyük Selçuklu, Artuklu, Eyyubi, Karakoyunlu, Timur ve Safevi gibi büyük devletlerin egemenliğinde kalmıştır.⁴ Yavuz Sultan Selim'in, 1514 Çaldıran Savaşı'nda Safevileri mağlup etmesi ve ardından Şah İsmail'e bağlı kuvvetlerin 1515 yılında Diyarbakır'dan çıkarılmasıyla bölge Osmanlı hâkimiyetine girmeye başlamıştır.⁵

İdari Yapı

Kulp bölgesi, Osmanlı egemenliğine girdikten sonra yapılan ilk idari taksimatta "Yurtluk-Ocaklık" şeklinde müstakil bir sancak olarak Diyarbakir Eyaleti'ne bağlanmıştır.⁶ Sancağın yönetimi ise Süleymani aşiretine bırakılmıştır.⁷ H. 972 (1564/1565) tarihli Kulp Sancağı Tahrir Defteri'ne göre, bu yıllarda Kulp Sancağı beş nahiyeye ayrılmıştır. Bunlar; Kulb (merkez

1 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1310/1892, s. 265-266.

2 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1310/1892, s. 266-267.

3 Alpay Bizbirlik, H. 970-980/M. 1564-1574 Tarihleri Arasında Kulp Sancağı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1992, s. 77.

4 Bizbirlik, a. g. t, s. 1-7.

5 Nejat Göyünç, "Diyarbakır", İslam Ansiklopedisi, Cilt: 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1994, s. 466.

6 Göyünç, a. g. m, s. s. 469.

7 Alpay Bizbirlik, "16. Yüzyılda Kulb Sancağı Hakkında Sosyal ve Ekonomik Bir Araştırma", Osmanlı Araştırmaları Dergisi, Sayı: 13, İstanbul 1993, s. 137.

nahiye), Ciska, Ahiha, Rabat ve Boşat nahiyeleridir.⁸ Bu nahiyelere bağlı olan toplam köy sayısı 108'dir. Bu köyler 3 hane ile 120 hane arasında değişen büyüklüktedir. Müslim köy sayısı 65, gayrimüslim köy sayısı 41'dir. Karışık yerleşim olan köy sayısı ise 2'dir.⁹

İlk idari düzenlemede Kulp merkez nahiyesi ve dolayısıyla Kulp Sancağı merkezini oluşturan yerleşim yerinin neresi olduğu tam olarak bilinmemektedir. Ancak, yöre halkının verdiği bilgiler ve Kafrum kalesinin coğrafi konumu dikkate alındığında, "Nefs-i Kulb" şeklinde tahrir defterlerinde belirtilen yerin bugün yörede "Kulpık" olarak anılan bir mezra olduğu söylenebilir. Ayrıca, yakınından geçen çayın da "Kulp Çayı" olarak isimlendirilmesi bu kanaati desteklemektedir. Bunlara ilaveten, 19. yüzyılın ikinci yarısına ait çeşitli kayıtlardan Kulp kazasının merkezi olduğu anlaşılan Pasur köyünün¹⁰, ilk tahrir defterlerinde Ciska nahiyesine bağlı bir köy olarak zikredildiği görülmektedir.¹¹ Bu nedenle, Kulp kazasının ilk merkezinin Pasur köyü olmadığı, fakat bu köyün zamanla önem kazanarak kaza merkezi haline geldiği söylenebilir. Bunun nedeni ise tam olarak bilinmemektedir. Hatta Vital Cuinet¹², kaymakamlık resmi konutu ve diğer resmi dairelerin bulunduğu kazanın merkezi olan Pasur'un, bu ismi zar zor hak eden bir köy olduğunu, çünkü orada toplam 25 ev bulunduğunu ifade etmiştir.¹³

Osmanlı egemenliğinin başlangıcından Sultan II. Mahmut Dönemi'nin sonlarına kadar Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı bir sancak olarak idare edilen Kulp bölgesi, Osmanlı'daki yeni vilayet yapılanması doğrultusunda, 1867 yılında Diyarbekir Sancağı'na bağlı bir kaza statüsü kazanmıştır.¹⁴ Ancak kısa bir süre sonra Diyarbekir Sancağı'na bağlı Silvan kazasının idari yapısı içerisinde bir nahiye olarak yer aldığı, Diyarbekir Vilayeti'nin H. 1286 (1869/1870) tarihli yerel kayıtlarından anlaşılmaktadır.¹⁵ Bu durum, 1879 yılına kadar aynı şekilde devam etmiştir. Bu tarihte ise Kulp bölgesi,

8 Bizbirlik, a. g. t, s. 9.

9 Bizbirlik, a. g. m, s. s. 137-139.

10 Vital Cuinet, La Turquie d'Asie, Cilt II, Paris, 1891, s. 626; Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1316/1898, s. 294.

11 Bizbirlik, a. g. t, s. 18.

12 Vital Cuinet, Fransız coğrafyacı, oryantalist ve aydını olup, 1833-1896 yılları arasında 63 yıl yaşamıştır. Cuinet'i önemli kılan husus, 1880-1892 yılları arasında on iki yıl süreyle Duyun-u Umumiye Meclisi İdaresi'nde Genel Sekreter olarak görev yaparken Anadolu'yu adım adım dolaşması, notlar alması ve 'La Turquie d'Asie' adıyla bir kitap yayımlanmış olmasıdır.

13 Cuinet, a. g. e, s. s. 626.

14 Tahir Sezen, Osmanlı Yer Adları, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2006, s. 328.

15 Diyarbakır Salnameleri, Birinci Cilt, Yayına Hazırlayan: Ahmet Zeki İzgöer, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 1999, s. 49.

Bitlis Vilayeti'nin Genç Sancağı'na bağlı bir kaza haline getirilmiştir.¹⁶ Bu idari yapı, Osmanlı döneminin sonuna kadar aynı şekilde devam etmiştir.

19. yüzyılın ikinci yarısında Kulp bölgesinin idari yapısında meydana gelen değişime bağlı olarak köylerin sayısında da farklılıklar oluşmuştur. Nitekim Diyarbakır Vilayeti'nin H. 1286 (1869/1870) yılı yerel kayıtlarına göre, bu tarihlerde Silvan kazasına bağlı dört nahiyeye şeklinde idare edilen bölgedeki köy sayısı; Kulp nahiyesinde 25, Hevidan nahiyesinde 18, Badıkan nahiyesinde 9 ve Hıyan nahiyesinde 30 olmak üzere toplam 82'dir.¹⁷ H. 1294 (1877) yılı kayıtlarında ise Hıyan nahiyesine yer verilmeyerek; 25'i Kulp, 8'i Hevidan ve 9'u Badıkan nahiyesine bağlı olmak üzere bölgedeki toplam köy sayısı 42 olarak gösterilmiştir.¹⁸ Vital Cuinet'e göre, 1890'lı yıllarda kaza merkezi Pasur köyü olup, kazaya bağlı toplam köy sayısı 89'dur.¹⁹ H. 1316 (1898) yılı Bitlis Vilayeti kayıtlarına göre ise bu tarihlerde Kulp kazasının merkezi Pasur köyü olup, iki mahalleden ibarettir. Kazaya bağlı Fırki nahiyesinin merkezi de Fırki köyüdür. Kazanın idari sınırları içinde yer alan toplam köy sayısı da 118'dir.²⁰ Bu köylerin Müslim veya gayrimüslim olma durumları ise klasik dönemin aksine olarak devletin resmi yerel kayıtlarında belirtilmemiştir. Fakat gayrimüslim köylerinin tamamının zamanla birer Müslüman köyü haline geldiği anlaşılmaktadır.²¹

Sosyokültürel Yapı

Osmanlı hâkimiyetinin ilk dönemlerinde Kulp Sancağı'nda yerleşik topluluklar olarak Müslüman ve Hıristiyan halk yaşamıştır. Ancak, bu toplulukların milliyetleri kesin olarak bilinmemektedir. Çünkü Osmanlı tahrir defterlerinde millet ayrımı dine göre yapılmış olup, milliyeti belirtir açık bir kayıt yer almamıştır. Bu bağlamda, Kulp Sancağı'nda yaşayan Müslüman halk açısından da kesin bir milliyet ayrımı yapılması mümkün değildir. Fakat bölgenin uzun süre Türk hâkimiyetinde kalmasından dolayı burada yaşayan Müslüman halkın Türk ve Kürt topluluklarından oluşması muhtemeldir. Müslümanların yanı sıra, Gayrimüslimlerin de milliyetini tespit eden kesin bir bilgi verilmemiş, belgelerde bu grubun tamamı "gebran" umumi

16 Sezen, a. g. e, s. 328.

17 Diyarbakır Salnameleri, Birinci Cilt, s. 74.

18 Diyarbakır Salnameleri, Üçüncü Cilt, Yayına Hazırlayan: Ahmet Zeki İzgöer, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 1999, s. 103

19 Cuinet, a. g. e, s. s. 626.

20 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1316/1898, s. 294.

21 Bizbirlik, a. g. m, s. s. 137-139.

adıyla gösterilmiştir. Ancak, bölgenin tarihi sosyolojik yapısı ve yakınçağlardaki durumu dikkate alındığında, sancakta bulunan gayrimüslimlerin, Bizans İmparatorluğu döneminden beri bölgede yerleşik oldukları bilinen Ermeniler ve Süryaniler olması ihtimali kuvvetlidir.²²

16. yüzyılda bölgede, yerleşik hayata geçen nüfusun yanı sıra, göçebe topluluklar da yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Bu dönemde Kulp Sancağı'nda sekiz göçebe aşiretin var olduğu bilinmektedir. Bunlar Süleymani Aşireti'nin grupları olan Delhizan, Bucıyan, Zilan, Besyan, Zıkızıyan, Banuki, Hevendi ve Berezan aşiretleridir. Fakat bu aşiretlerden Banuki, Delhizan ve Hevendi dışındakiler tahrir defterinde zikredilmemiştir. Yalnız Zilan, Besyan ve Bucıyan aşiretleri adıyla anılan bir mirivalığın (beylik) mevcudiyeti defter kayıtlarından anlaşılmaktadır. Banuki aşireti sancakta iki oymak halinde ve iki ayrı kethüda yönetiminde 770, Delhizan aşireti iki oymak halinde ve iki ayrı kethüda yönetiminde 345, Hevendi aşireti ise bir oymak halinde ve 105 kişilik nüfusa sahip olarak sancakta yaşamışlardır.²³

Osmanlı klasik döneminde, Kulp Sancağı dâhilinde bulunan köy sayılarına bakılarak Müslim ahalinin sancakta nüfus olarak ekseriyete sahip olduğu sanılsa da, durum öyle değildir. Çünkü her ne kadar Müslim köyler sayı olarak fazla ise de bunlar çoğunlukla 10-15 haneyi geçmeyen köylerdir. Gayrimüslim köyleri ise hane olarak daha kalabalıktır.²⁴ Nitekim Kulp Sancağı'ndaki yerleşik Müslüman halk nüfusu 5470, gayrimüslim nüfus ise 10.547'dir. Nahiye bazında değerlendirildiğinde ise Ciska hariç diğer dört nahiyede de gayrimüslim nüfus daha fazladır. Bunun nedeni de muhtemelen Ciska nahiyesi topraklarının daha düzlük ve ziraata elverişli olmasıdır. Çünkü Gayrimüslim yerleşmesine nazaran daha yeni olan Müslim yerleşmeleri, çoğunlukla küçükbaş hayvancılık ve ziraata elverişli yerlerde gerçekleşmiştir. Böylece, dağlık olan ve tarıma pek elverişli olmayan diğer nahiyelerde Müslim yerleşme oranı düşük olmuştur.²⁵

Kulp Sancağı'nda, Ciska haricindeki nahiyelerde ilk zamanlarda her ne kadar gayrimüslimler kalabalıkta da zamanla çeşitli nedenlerden dolayı nüfusları azalacaktır.²⁶ Nitekim 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, 1881/1882-1893 yılları arasında yapılan Osmanlı genel nüfus sayımı ve ka-

22 Bizbirlik, a. g. m, s. 140-141.

23 Bizbirlik, a. g. m, s. 141.

24 Bizbirlik, a. g. m, s. 139.

25 Bizbirlik, a. g. m, s. 142.

26 Bizbirlik, a. g. m, s. 142.

yıtlarında; Kulp kazasının da içinde yer aldığı Genç Sancağı'nda Müslüman nüfusun 12.536 kadın ve 18.309 erkek olmak üzere 30.845; gayrimüslim nüfusun ise tamamı Ermenilerden oluşmakta olup, 2.375 kadın ve 2.791 erkek olmak üzere toplam 5166 olduğu tespit edilmiştir.²⁷ Altı doğu vilayetindeki Müslüman ve gayrimüslim nüfus oranlarını gösteren 1893 (R. 1313) tarihli bir kayıtta; Genç Sancağı'nda 41.972 Müslüman ve 5.680 Ortodoks Ermeni olduğu belirtilmiştir.²⁸ 1906 yılında yapılan nüfus sayımında; sancaktaki Müslüman nüfus 21.761 kadın ve 17.502 erkek; gayrimüslim Ermeni nüfus ise 3.383 kadın ve 2.569 erkek şeklinde kaydedilmiştir.²⁹

Vital Cuinet, 1890'larda kaleme aldığı eserinde, Kulp kazasının nüfusunu ayrıntılı olarak tespit etmiş olup, kazanın toplam nüfusunun 19.000 olduğunu belirtmiştir. Bunun dağılımını ise Müslüman Kürt: 17.465, Gregor-yen Ermeni: 699 ve Yezidi: 836 şeklinde yapmıştır.³⁰ Osmanlı Devleti'nin 1914 yılı nüfus sayımı kayıtlarında ise kaza nüfusu; 15.252 Müslüman ve 3.573 Ermeni şeklinde kayda geçirilmiştir.³¹ Bu istatistikî bilgilerin ayrıntısında bazı farklılıklar görülmekle birlikte, Osmanlı son döneminde kaza ahalisinin büyük çoğunluğunun Müslüman ve az bir kısmının da Hıristiyan olduğu anlaşılmaktadır.³²

Kulp kazası ahalisinin yaşam tarzına bakıldığında, 19. yüzyılın son çeyreğine ait yerel kayıtlara göre, bu tarihlerde halkın büyük bir kısmının yerleşik olduğu; fakat Badıkan ve Bekıran aşiretlerinin henüz konargöçer hayatı yaşadıkları anlaşılmaktadır.³³ Kışlak ve yaylak hayatı yaşayan Badıkan aşiretlerinin kazanın meşhur Kozme isimli dağında hususi bir yaylasının da olduğu kayıtlarda belirtilmektedir.³⁴

Yine Bitlis vilayet kayıtlarına göre, yerleşik olan kaza halkından Müslümanlar Türkçe ve Kürtçe; Hıristiyanlar ise Ermenice konuşmaktadır. Kazada konuşulan yaygın dil Türkçedir.³⁵ Göçebe olan Badıkan ve Bekıran aşiretleri ise Kürtçe ve Farişi'den muharref olan Zazaca konuşurlar.³⁶

27 Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Çeviren: Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 274.

28 Karpat, a. g. e, s. 409.

29 Karpat, a. g. e, s. 338.

30 Cuinet, a. g. e, s. 626.

31 Karpat, a. g. e, s. 366.

32 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1316/1898, s. 296.

33 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1310/1892, s. 266-267.

34 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1316/1898, s. 296.

35 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1316/1898, s. 296.

36 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1310/1892, s. 266-267.

Sosyal ve kültürel aktivite olarak Müslümanların, bilinen dini gün ve bayramların dışında, ne gibi etkinlikler yaptıkları tam olarak bilinmemektedir. Ancak Hıristiyan ahalinin, rutin ayinlerin dışında, Eskar köyü kilisesinde senede bir gün sade bir panayır icra ettikleri yerel kayıtlardan anlaşılmaktadır.³⁷

İktisadi Yapı

16. yüzyıl Osmanlı Devleti taşra birimleri toplumlarının ortak özelliği, ziraata dayalı iktisadi faaliyetlerle yoğun bir şekilde uğraşmalarıdır. Toprak ürünleri halkın ana geçimi ve küçük sanayi tesislerinin hammadde kaynağı durumundadır. Bunun yanında, sancaklara bağlı nahiye ve köylerde diğer birtakım iktisadi faaliyetler de göze çarpmaktadır. Bunlar; hayvancılık, bal üretimine dayalı arıcılık, küçük sanayi tesisleri işletmeciliği vs. gibi faaliyetlerdir.³⁸

330 |

1. Ziraat

Osmanlı Devleti'nin diğer taşra bölgelerinde olduğu gibi, Kulb Sancağı dâhilinde de ziraat alanında buğday (yıllık 1.401.292,5 kg.) ve arpa (yıllık 723.326,5 kg.) gibi geleneksel ürünlerin ekimi iktisadi faaliyetlerin başında gelmiştir. Buğday ve arpayı takiben, meyve ve asma ağaçlarının dikimi ile mısır (yıllık 701.738,5 kg.), mercimek (yıllık 8400 müd³⁹), pamuk (yıllık 8.165 müd) ve pirinç (yıllık 2.166,5 müd) gibi ürünlerinin ekimi tarımsal faaliyetler arasında önemli yer tutmuştur. Sancakta bunlara ek olarak soğan, bostan ve kendir üretimi de yapılmıştır.⁴⁰

Nahiye bazında ele alındığında ise ilk dönemde Kulp merkezi ve civarında mercimek üretimi ve büyükbaş hayvancılık; Ciska'da buğday, arpa, soğan, meyve üretimi, bağcılık ve arıcılık; Ahiha'da (Ahikan/Yakıt köyü) buğday, arpa, pamuk, nar ve pirinç üretimi ile bağcılık ve arıcılık; Rabat'ta (Yanık kaya köyü) buğday, arpa, mısır ve pamuk üretimi ile bağcılık; Boşat'ta (Boyunlu köyü) ise buğday, arpa, meyve, mısır ve pamuk üretimi ile bağcılık ve küçükbaş hayvancılık yapılmıştır. Bu dönemde kazanın vergi

37 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1310/1892, s. 266-267.

38 Bizbirlik, a. g. m, s. 144.

39 Müd: 875 gram ağırlığında bir ağırlık birimidir.

40 Bizbirlik, a. g. m, s. 144-145.

hâsılatı da şöyledir: Kulp merkez 500, Ciska 58.000, Ahiha 34.798, Rabat 32.000 ve Boşat 12.745 akçe.⁴¹

19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, tarım ürünlerindeki çeşit ve miktarın artarak devam ettiği anlaşılmaktadır. Mesela, 1892 yılı yerel kayıtlarına göre, bu dönemde Kulp kazasında yetiştirilen başlıca tarım ürünleri şunlardır: Hınta (buğday), şair (arpa), küşne (burçak), çavdar, pirinç, darı, gılgıl (akdarı), mercimek, nohut, kendir tohumu ve penbe (pamuk). Bu ürünlerden sekizden yirmiye kadar farklı oranlarda hâsılat elde edilmiştir. Ayrıca ruğn (yağ), pekmez, bal, yün, tütün, üzüm, ceviz, incir, bamyaya, nar, elma, armut, erik ve kestane; mahalli idareye kâfi gelecek kadar kavun, karpuz, şalgam, hıyar ve sair ürünler de yetiştirilmiştir.⁴² Bunlara ilaveten yıllık 100.000 kuruşluk kadar harir (ipek) kozası, mazı, ketre (sakız), çiriş (dağ pırasası) ve palamut geliri sağlanmıştır.⁴³ Aynı tarihlerdeki bölgesel tarım faaliyetleri hakkında detaylı bilgiler veren Cuinet'e göre, Pasur köyünün ve kazanın tüm yerleşim yerlerinin yakınlarında buğday, arpa, darı, mercimek, nohut, çokça soğan ve bamyaya yetiştirilmektedir.⁴⁴ Ayrıca zeytin, dut, incir, nar, erik ve kaysı ağaçlarına da büyük önem verilmektedir. Bu ağaçlardan büyük miktarda zeytinyağı, ipek, meyve macunları, pekmez vb. şeyler elde edilmektedir. Tüm bu ürünler, özellikle de bamyaya, komşu vilayetler olan Diyarbakır, Erzurum ve Van'da büyük bir iştahla tüketilmektedir.⁴⁵

Bitlis Vilayeti'nin 1898 yılı yerel kayıtlarına göre, bu tarihlerde de Kulp kazasının temel tarım mahsulleri; şair (arpa), küşne (burçak), pirinç, gılgıl (akdarı), darı, nohut ve mercimektir. Ayrıca kazada kendir tohumu, penbe (pamuk), harir kozası, çiriş, palamut, ketre, mazı, bal, yün, tütün, üzüm, ceviz, incir, bamyaya, nar, elma, armut, erik, kestane, ayva, badem, dağdağan, aluc, dut, şeftali, kavun, karpuz, şalgam, hıyar, turp, soğan, pathıcan, domates, sarımsak, pancar, biber ve sair ürünler de yetiştirilmektedir.⁴⁶

2. Hayvancılık

Kulp Sancağı'nda, zirai faaliyetlerden sonra halkın en önemli geçim kaynağı hayvancılıktan elde edilen ürünlerdir. İlk dönemlerde konargöçerlerin yanı sıra yerleşik halk tarafından da küçükbaş hayvan yetiştirilmiştir.

41 Bizbirlik, a. g. t, s. 10-11.

42 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1310/1892, s. 267.

43 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1310/1892, s. 267.

44 Cuinet, a. g. e, s. s. 626-627.

45 Cuinet, a. g. e, s. 627.

46 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1316/1898, s. 295.

Yapılan hesaplamayla sancaktaki küçükbaş hayvan sayısı 109.508 adet olarak tespit edilmiştir.⁴⁷

Cuinet'e göre, 1890'larda bu kazada, Sason dağlarında otlayan koyun ve keçilerin ticareti yapılmakta; Halep ve Şam'dan oraya bu hayvanları satın almaya gelinmektedir.⁴⁸

Bitlis Vilayeti'nin 1898 yılı yerel kayıtlarına göre ise bu tarihlerde Kulp kazasında; esb (at), merkeb (eşek), öküz, koyun, keçi, inek, camuş ve manda sayısı bereketlidir. Buna bağlı olarak, hayvanat mahsulü olan yün, yapağı, yağ ve peynir oldukça fazladır. Bu ürünler hem tüketilmekte, hem de ihraç edilmektedir.⁴⁹

16. yüzyılda Kulb Sancağı'nda arıcılık da oldukça yaygındır. Kovan başına sipahiye ikişer akçe verilmektedir. Bundan hareketle kovan sayısı 4.091 adet olarak bulunmuştur. Bal üretim miktarı ise öşür nakdi olarak alındığı için belli değildir.⁵⁰ 19. yüzyılda da arıcılık yine yaygın olup, bol miktarda bal elde edilmiştir.⁵¹ Mesela Cuinet, kazada arıcılık ile bir miktar balmumu ve mükemmel bal elde edildiğini belirtmektedir.⁵²

3. Ormanlar, Madenler ve Sanayi

Vital Cuinet'e göre, Kulp kazası sınırları içinde yer alan Sason dağlarında çok ağaç vardır. Bu meşe ormanları yöre halkına evlerinde kullanmak üzere odun ve kömür sağlamaktadır. Fakat yol olmadığı için bu ürünler başka hiçbir yere gönderilememektedir.⁵³ Bitlis Vilayeti'nin 1898 yılı kayıtlarına göre de Kulp kazasının ekser mahalleri ormanla çevrili olup, yerli halk bundan fazlasıyla istifade etmektedir.⁵⁴

Cuinet, ayrıca bu kazanın gümüş ve bakır madenlerine sahip olduğunu, fakat bu madenlerin çıkartılmadığını belirtmektedir.⁵⁵ 1898 yılı vilayet kayıtlarında ise bilhassa Talori köyü dağında zengin, geniş ve ahali tarafından imal ve istimal olunan bir demir madeni mevcut olup, istifade edilecek

47 Bizbirlik, a. g. m, s. 145.

48 Cuinet, a. g. e, s. 627.

49 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1316/1898, s. 295.

50 Bizbirlik, a. g. m, s. 145.

51 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1316/1898, s. 295.

52 Cuinet, a. g. e, s. 627.

53 Cuinet, a. g. e, s. 627.

54 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1316/1898, s. 295.

55 Cuinet, a. g. e, s. s. 627.

bir halde olduğu; çıkarılacak cevherin sahillere naklinde de oldukça kolaylık görüldüğü ifade edilmektedir.⁵⁶

Bölgenin sahip olduğu yer altı ve yer üstü zenginlikleri ile coğrafi yapısı ilk zamanlardan itibaren değerlendirilerek, Kulb Sancağı'nda asiyab (değirmen), debbağhane, boyahane ve mumhane gibi küçük sanayi tesisleri kurulmuş ve bunlardan da vergi alınmıştır.⁵⁷ 19. yüzyılda ise Kaza dâhilinde bulunan Hıyan nahiyesinin Hened köyünde bir memlehanın mevcut olduğu ifade edilmiştir.⁵⁸ Ayrıca, bu dönemde kazada çiftçilik, mekkârecilik, demircilik, dülgelik, dokumacılık sanatları mevcut olup, oldukça kıymetli ve rağbet gören kilim, seccade ve beyaz, kırmızı, mavi bez (kumaş) ve çarşaf gibi şeyler imal edilmiştir.⁵⁹ Bunlara ilaveten kazaca keçe, şal, kuşak, beyaz bez (kumaş), ipek, tire (pamuk iplik), tiftikten terlik, külah, çift alat ve edevatı dokunmuştur.⁶⁰ Cuinet de sanayi faaliyetlerine değinerek, 1890'larda bu kazada büyük ebatlarda çok güzel halılar ve seccadelerin üretildiğini; ayrıca kalın yün halılar ve çantaların yapıldığını ve bu ürünlerin dayanıklı olmakla ünlü olduğunu ifade etmiştir.⁶¹

Eğitim Yapısı

Kaza dâhilinde eğitim ilk zamanlarda cami, mescid ve medreselerde yapılmış olup, müstakil bir mektebin mevcut olmadığı anlaşılmaktadır.⁶² Osmanlı son dönemlerine gelindiğinde de bölgedeki eğitim faaliyetlerinin genel olarak yine bu kurumlarca sürdürüldüğü görülmektedir. Nitekim Bitlis Vilayeti'nin 1892 yılı kayıtlarına göre, bu tarihlerde kazada 1 cami, 4 mescid ve 1 tekye mevcuttur.⁶³ Yine 1898 yılı kayıtlarında; kazanın birçok köyünde cami, mescid, medrese ve tekye olduğu belirtilmiştir.⁶⁴ Osmanlı'nın bu dönemdeki okul sayıları hakkında istatistikî bilgiler veren Cuinet'e göre ise 1890'larda Genç Sancağı'nda ilkokul düzeyinde eğitim yapan toplam 4 sıbyan mektebi mevcut olup, buralarda 4 muallim görev yapmakta ve 200 talebe eğitim görmektedir. Bir adet de Ermeni Gregoryen ilkokulundan söz

56 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1316/1898, s. 294.

57 Bizbirlik, a. g. m, s. 145.

58 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1310/1892, s. 267.

59 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1316/1898, s. 294.

60 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1310/1892, s. 267.

61 Cuinet, a. g. e, s. 627-628.

62 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1316/1898, s. 296.

63 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1310/1892, s. 265-266.

64 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1316/1898, s. 295.

edilmekte ve burada da 1 muallim ve 50 öğrenci eğitim yapmaktadır.⁶⁵ Ancak bu okullar, bölgede modern temel eğitimin gelişmesi için hem Maarif Nezareti ve hem de yerel makamlarca yetersiz görüldüğü halde, bu alanda istenilen şekilde bir ilerleme sağlanamamıştır. Nitekim Bitlis Maarif Müdürlüğü'nün 15 Nisan 1895 tarihli bir telgrafnamesinde; Genç Sancağı'nın 391 köyünün 20'sinde sıbyan mektebi bulunduğu; geriye kalan Müslüman köylerin mektebsiz olduğu ifade edilmiştir.⁶⁶ Ayrıca, 1910 yılı sonlarına gelindiğinde, bu okullardan bazılarının da kapandığı ve dolayısıyla ibtidai sayısında düşüş meydana geldiği görülmekte olup, sancak dâhilindeki toplam ibtidai sayısı 4'tür. Bitlis vali vekiline göre, bu mekteblerin mevcudiyeti de sadece isim ve dış görünüşten ibarettir.⁶⁷ Bu nedenle, bölgenin modern temel eğitim ihtiyacının karşılanması için, Kulp kazası idari sınırları içinde yer alan Pasur, Tiyaks, Reşikan, Şeyh Hamza, Dumılyan ve Dudiran (Dudeyran) köylerinde birer erkek ibtidai mektebi açılması lazımdır.⁶⁸ Bitlis valisi, II. Abdülhamid Dönemi'nde açılan ibtidai okullarını beğenmese de, yeniden açılmasını istediği okulların bütçede yeterli para olmadığı için bu yıl açılmayacağı cevabını hükümetten almıştır.⁶⁹ Bu parasızlık durumu, Cumhuriyet'e kadar ve hatta Cumhuriyet'in ilanından sonra da uzun yıllar aynı şekilde devam etmiştir.⁷⁰ Dolayısıyla mevcut okulları eleştirmek kolay olsa da, yeni ve daha iyi okullar açmanın da çok zor olduğu açıktır.

II. Meşrutiyet Dönemi başlarında, Kulp kazası dâhilindeki köylerde açılması talep edilen ibtidai mektepleriyle ilgili merkezden olumsuz cevap alınması üzerine, kaza ahalisinden Hacı Şeyh Mehmed Emin ve arkadaşları bir dilekçeyle hükümete bu konuda bazı önerilerde bulunmuşlardır. Söz konusu öneriler dilekçede şöyle ifade edilmiştir:

“Kulp kazasını teşkil eden köylerin birbirinden uzak ve ekseri 15-20 haneden ibaret ve müteferrik bir halde bulunması hasebiyle, şimdi mevcut olan ibtidai mektepleriyle kazanın maarife olan ihtiyacı temin edilemez ve her köyde ayrı ayrı ibtidai ve rüşdi mektepleri tesis ve küşadı da müşküldür. Bu nedenle, yalnız kaza merkezinde erkek ve kızlara mahsus leyli (yatılı)

65 Cuinet, a. g. e, s. 618.

66 BOA, MF. MKT, 258/1, Bitlis Vilayeti Maarif Müdürlüğü'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 15 Nisan 1895 (3 Nisan 1311) tarihli telgrafname.

67 BOA, DH. İD, 26/17, Bitlis Vilayeti Maarif Raporu, s. 7.

68 BOA, DH. İD, 26/17, Bitlis Vilayeti Maarif Raporu Eki.

69 BOA, DH. İD, 26/17, Dâhiliye Nezareti'nden Bitlis Vilayeti'ne gönderilen 8 Aralık 1910 (5 Zilhicce 1328) tarihli yazı.

70 Bülent Cırık, Doğu Anadolu'da Türk-Kürt-Ermeni İlişkileri (1908-1914), Yeditepe Yayınevi, İstanbul Nisan 2016, s. 173-174.

birer ibtidai ve rüşdi ve bir de Darülsanaa (sanat okulu) tesisi için icab eden masarife karşılık olmak üzere bilumum memurun maaşları da dâhil olmak suretiyle vergilerimizden % 5 terk etmeyi taahhüt ediyoruz.”⁷¹ Kaza ahali-sinin bu gayretlerine rağmen, sözü edilen önerilerin tam olarak uygulamaya geçmediği anlaşılmaktadır.

Osmanlı son döneminde Kulp kazasında açılmış olup, hakkında bazı detaylı bilgiler elde edilebilen başlıca modern ibtidai mektepleri şunlardır:

1. Bahamdan İbtidai Mektebi

Mekteb, bugün Diyarbakır'ın Kulp ilçesine bağlı “Ayhan Mahallesi” olarak adlandırılan Bahamdan köyünde açılmış olup, açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak, daha sonraki yıllarda mektebin yanlış yerde açıldığı, Kulp kazası idare meclisi ve maarif komisyonu tarafından Genç Mutasarrıflığı vasıtasıyla Bitlis Vilayeti'ne bildirilmiştir. Buna göre, Bahamdan köyündeki ibtidai mektebinin, buradan daha büyük bir köy olan Tiyaks'a (Narlıca) nakledilmesi ahalinin çocukları açısından daha ziyade istifadeye sebep olacaktır. Bitlis Vilayeti, yaptığı inceleme sonucunda, bu okulun padişahın iradesiyle açıldığını ve yerinin değiştirilmesinin de Maarif Nezareti'nin ve ilgili kurumların tasarrufunda olduğunu belirterek, durumu Maarif Nezareti'ne bildirmiştir (3 Eylül 1903/10 Cemaziyülâhır 1321).⁷² İlgili alanına giren bu konuyu değerlendiren Mekatib-i İbtidaiye İdaresi'ne göre de, böyle istifade edilemeyen bir mektebin, ihtiyacı olan başka yere nakli daha münasip olup, meselenin Meclis-i Kebir-i Maarif'e havalesi gerekir.⁷³ Bunun üzerine, konu Meclis-i Kebir-i Maarif'te görüşülerek, sözü edilen mektebin Bahamdan'dan Tiyaks köyüne nakli kararlaştırılmıştır.⁷⁴ Böylece, Muhasebe ve Mekatib-i İbtidaiye İdaresi'nce kayıt işlemleri yapılarak, söz konusu mekteplerin mevki ve isimlerini içeren bir defterin tanzimi ve gönderilmesi uygun görülmüştür (9 Aralık 1903/26 Teşrin-i sani 1319).⁷⁵ Fakat söz konusu karar uygulanamamıştır. Çünkü 1910 yılı sonlarında, Tiyaks köyünde erkek ibtidai mektebi açılması için Bitlis vali vekilinin yeni bir talebi vardır.⁷⁶

71 BOA, DH. İD, 26-1/39, Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye Dairesi'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 21 Mart 1911 (8 Mart 1327) tarihli yazı.

72 BOA, MF. MKT, 752/68, Bitlis Vilayeti'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen yazı.

73 BOA, MF. MKT, 752/68, Mekatib-i İbtidaiye İdaresi'nin 3 Ekim 1903 (20 Eylül 1319) tarihli yazısı.

74 BOA, MF. MKT, 752/68, Meclis-i Kebir-i Maarif'in 19 Ekim 1903 (27 Receb 1321) tarihli kararı.

75 BOA, MF. MKT, 752/68, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nden Bitlis Vilayeti'ne gönderilen yazı.

76 BOA, DH. İD, 26/17, Bitlis Vilayeti Maarif Raporu Eki.

Bitlis Vilayeti'nin H. 1317 (1899)⁷⁷ ve H. 1318 (1900)⁷⁸ yılları yerel kayıtlarına göre, bu tarihlerde mekteb muallimi İbrahim Efendi'dir. Fakat mektebin talebe adedi hakkında herhangi bir kayıt yoktur.

2.Deylit İbtidai Mektebi

Mekteb, bugün Diyarbakır'ın Kulp ilçesine bağlı "Yeşilköy Mahallesi" olarak adlandırılan Deylit köyünde açılmış olup, açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak, daha sonraki yıllarda mektebin yanlış yerde açıldığı Kulp kazası idare meclisi ve maarif komisyonu tarafından Genç Mutasarrıflığı vasıtasıyla Bitlis Vilayeti'ne bildirilmiştir. Buna göre, Deylit köyündeki ibtidai mektebinin, bu köye civar bulunan ve kaza merkezi olan Pasur (Kulp) köyüne nakledilmesi ahalinin çocukları açısından daha ziyade istifadeye sebep olacaktır. Bu talep, Maarif Nezareti'nin ilgili kurumlarında görüşüldükten sonra uygun görülmüş ve gereğinin yapılması Bitlis Vilayeti'ne bildirilmiştir (9 Aralık 1903/26 Teşrin-i sani 1319).⁷⁹ Fakat söz konusu karar uygulanamamıştır. Çünkü 1910 yılı sonlarında, Pasur köyünde erkek ibtidai mektebi açılması için Bitlis vali vekilinin yeni bir talebi vardır.⁸⁰

Bitlis Vilayeti'nin H. 1317 (1899)⁸¹ ve H. 1318 (1900)⁸² yılları yerel kayıtlarına göre, mekteb muallimi Mehmed Şerif Efendi'dir. Fakat mektebin talebe adedi hakkında herhangi bir kayıt yoktur.

3.Fırki Hamidi İbtidai Mektebi

Mekteb, bugün Diyarbakır'ın Kulp ilçesine bağlı "Salkımlı Mahallesi" olarak adlandırılan Fırki köyünde açılmış olup, açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak, daha sonraki yıllarda mektebin yanlış yerde açıldığı Kulp kazası idare meclisi ve maarif komisyonu tarafından Genç Mutasarrıflığı vasıtasıyla Bitlis Vilayeti'ne bildirilmiştir. Buna göre, Kulp kazası dâhilindeki Hıyan nahiyesi merkezi olan Fırki köyünün ahalisi umumiyetle gayrimüslim olup, Müslümanlardan burada yaşayan kimse yoktur. Bu nedenle, bu köydeki ibtidai mektebinin uygun görülecek başka bir yere nakledilmesi ahalinin çocukları açısından daha ziyade istifadeye sebep olacaktır. Bu talep, Maarif Nezareti'nin ilgili kurumlarında görüşüldükten son-

77 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1317/1899, s. 228.

78 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1318/1900, s. 231.

79 BOA, MF. MKT, 752/68, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nden Bitlis Vilayeti'ne gönderilen yazı.

80 BOA, DH. İD, 26/17, Bitlis Vilayeti Maarif Raporu Eki.

81 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1317/1899, s. 228.

82 Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1318/1900, s. 231.

ra uygun görülmüş ve gereğinin yapılması Bitlis Vilayeti'ne bildirilmiştir (9 Aralık 1903/26 Teşrin-i sani 1319).⁸³ Fakat söz konusu kararın uygulanıp uygulanmadığı tam olarak bilinmemektedir.

Bitlis Vilayeti'nin H. 1317 (1899)⁸⁴ ve H. 1318 (1900)⁸⁵ yılları yerel kayıtlarına göre, mekteb muallimi tayin edilmek üzere. Fakat mektebin talebe adedi hakkında herhangi bir kayıt yoktur.

4.Dahlik İbtidai Mektebi

Mekteb, bugün Batman'ın Kozluk ilçesine bağlı "Kaletepe Köyü" olarak adlandırılan Dahlik'te açılmıştır. Mektebin açılış tarihi ise tam olarak bilinmemektedir. Ayrıca, daha sonraki yıllarda mektebin yanlış yerde açıldığı, Kulp kazası idare meclisi ve maarif komisyonu tarafından Genç Mutasarrıflığı vasıtasıyla Bitlis Vilayeti'ne bildirilmiştir. Buna göre, Dahlik köyündeki mektebin, dört beş köyün ortasında olan ve her birine 15-20 dakika mesafede bulunan Milikan (Uzunçayır-Kozluk) köyüne nakledilmesi ahalinin çocukları açısından daha ziyade istifadeye sebep olacaktır. Bu talep de Maarif Nezareti'nin ilgili kurumlarında görüşüldükten sonra uygun görülmüş ve gereğinin yapılması için Bitlis Vilayeti'ne yazı gönderilmiştir (9 Aralık 1903/26 Teşrin-i sani 1319).⁸⁶ Fakat söz konusu kararın uygulanıp uygulanmadığı tam olarak bilinmemektedir.

Kulp kazasında açılan ve yukarıda haklarında bazı bilgiler verilen ibtidai mekteblerinin açılış tarihleri tam olarak bilinmese de, Sultan II. Abdülhamid'in 1895 yılından itibaren Doğu vilayetlerinde başlattığı Anadolu ıslahatı çerçevesinde, bu mekteblerin çoğunun 1897 yılı sonları veya 1898 yılı başlarında açılmış olduğu ve aynı zamanda "Hamidi" ismiyle adlandırıldığı anlaşılmaktadır.⁸⁷

5.Pasur Ermeni Mektebi

Kulp kazasının merkezi olan Pasur kasabasında Ermeniler tarafından yardımlaşma yoluyla inşası planlanan mektebin binasına ruhsat verilmesi için mahalli murahhasa vekili ile arkadaşları tarafından yerel makamlara müracaat edilmiştir. Bunun üzerine, Kulp Kazası İdare Meclisi'nce gerek-

⁸³ BOA, MF. MKT, 752/68, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nden Bitlis Vilayeti'ne gönderilen yazı.

⁸⁴ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1317/1899, s. 229.

⁸⁵ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1318/1900, s. 231.

⁸⁶ BOA, MF. MKT, 752/68, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi'nden Bitlis Vilayeti'ne gönderilen yazı.

⁸⁷ Hatip Yıldız, Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbekir Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 98-101.

li incelemeler yapıldıktan sonra tanzim edilen ve Bitlis Vilayeti tarafından gönderilen mazbata, kroki ve ekleri usulüne göre ve emsali gibi değerlendirilerek gereğinin yapılması için Adliye ve Mezahib Nezareti'ne gönderilmiştir (23 Eylül 1914).⁸⁸ Fakat mektebin açılıp açılmadığı konusunda yeterli malumat yoktur.

Sonuç

Kulp bölgesi, Yavuz Sultan Selim'in, 1514 Çaldıran Savaşı'nda Safevileri mağlup etmesi ve ardından Şah İsmail'e bağlı kuvvetlerin 1515 yılında Diyarbakır'dan çıkarılmasıyla Osmanlı hâkimiyetine girmeye başlamıştır. Bölge, yapılan ilk idari taksimatta "Yurtluk-Ocaklık" şeklinde müstakil bir sancak olarak Diyarbakır Eyaleti'ne bağlanmıştır. Sultan II. Mahmut Dönemi'nin sonlarına kadar bu şekilde idare edilen bölge, Osmanlı'daki yeni vilayet yapılanması doğrultusunda 1867 yılında Diyarbakır Sancağı'na bağlı bir kaza statüsü kazanmıştır. Ancak kısa bir süre sonra Silvan kazasının idari yapısı içerisinde bir nahiye olarak yer almaya başlamıştır. Bu durum, 1879 yılına kadar devam etmiştir. Bu tarihte ise Kulp bölgesi, Bitlis Vilayeti'nin Genç Sancağı'na bağlı bir kaza haline getirilmiştir. Bu idari yapı, Osmanlı döneminin sonuna kadar aynı şekilde devam etmiştir.

Osmanlı hâkimiyetinin ilk dönemlerinde Kulp bölgesinde yerleşik topluluklar olarak Müslüman ve Hıristiyan halk yaşamıştır. Ancak, bu toplulukların milliyetleri kesin olarak bilinmemektedir. Çünkü Osmanlı tahrir defterlerinde millet ayrımı dine göre yapılmıştır. Bu dönemde, Kulp Sancağı'ndaki yerleşik Müslüman nüfus 5.470, gayrimüslim nüfus ise 10.547'dir. 16. yüzyılda bölgede, yerleşik hayata geçen nüfusun yanı sıra, göçebe topluluklar da yaşamlarını sürdürmüşlerdir. İlk dönemlerde bölgede her ne kadar gayrimüslimler kalabalık olsa da zamanla çeşitli nedenlerden dolayı nüfusları azalmıştır. Nitekim 1914 yılı nüfus sayımı kayıtlarında; Kulp kazasının nüfusu müstakil olarak gösterilmiş olup, 15.252 Müslüman ve 3.573 Ermeni şeklinde kayda geçirilmiştir. Bu istatistikî bilgilerden de anlaşıldığı gibi, Osmanlı son döneminde kaza ahalisinin büyük çoğunluğu Müslüman ve az bir kısmı da Hıristiyan'dır.

İlk dönemlerde, hemen hemen tüm ülkede olduğu gibi, Kulp Sancağı'nda da ziraat alanında buğday ve arpa gibi geleneksel ürünlerin ekimi iktisadi faaliyetlerin başında gelmiştir. Buğday ve arpayı takiben meyve

88 BOA, DH. İD, 214/24, Dâhiliye Nezareti'nden Adliye ve Mezahib Nezareti'ne gönderilen 23 Eylül 1914 (10 Eylül 1330) tarihli yazı.

ve asma ağaçlarının dikimi ile mısır, mercimek, pamuk ve pirinç gibi tahıl ürünlerinin ekimi tarımsal faaliyetler arasında önemli yer tutmuştur. Sancakta bunlara ek olarak soğan, bostan ve kendir üretimi de yapılmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde de tarım ürünlerindeki çeşit ve miktarın artarak devam ettiği anlaşılmaktadır. Mesela, 1892 yılı yerel kayıtlarına göre, bu dönemde Kulp kazasında; buğday, arpa, çavdar, pirinç, darı, gılgıl, mercimek, nohut, pamuk ve kendir tohumu gibi başlıca tarım ürünleri yetiştirilmiştir. Ayrıca, pekmez, bal, yün, tütün, üzüm, ceviz, incir, bamyaya, nar, elma, armut, erik, kestane ve mahalli idareye kâfi kavun, karpuz, şalgam, hıyar ve sair ürünler de elde edilmiştir. Bunlara ilaveten kazanın yıllık 100.000 kuruş kadar harir kozası, mazı, ketre, çiriş ve palamut geliri vardır. Zirai faaliyetlerden sonra halkın en önemli geçim kaynağı hayvancılıktan elde edilen ürünlerdir. Bunlar; yün, yapağı, yağ, peynir ve baldan oluşmaktadır. Bu ekonomik faaliyetlerin yanı sıra kazada çiftçilik, mekkârecilik, demircilik, dülgürlük, dokumacılık sanatları da mevcut olup; kilim, keçe, şal, kuşak, terlik ve külah gibi mamul ürünler elde edilmiştir.

Kaza dâhilinde eğitim ilk zamanlarda cami, mescid ve medreselerde yapılmış olup, müstakil bir mektebin mevcut olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak, 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Bahamdan, Deylit, Fırki ve Dahlik köylerinde birer Müslüman ibtidai mektebinin açıldığı; Pasur köyünde ise bir Ermeni mektebinin açılmasının planlandığı görülmektedir. Fakat bu okullar yerel makamlarca yetersiz görülmüş olup, Kulp kazası idari sınırları içinde yer alan Pasur, Tiyaks, Reşikan, Şeyh Hamza, Dumilyan ve Duderyan köylerinde de birer erkek ibtidai mektebi açılması gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca, Kulp eşrafı, kazanın dağlık durumunu nazara alarak, her köyde mekteb açmaktansa kaza merkezinde erkek ve kızlara mahsus yatılı birer ibtidai ve rüşdiye mektebi ile bir sanayi mektebinin açılmasını önermiş ve bunların masrafı için de, memur maaşları da dahil olmak üzere, vergilerinden % 5'ini buraya ayırmayı taahhüt etmiştir.

Sonuç olarak; Osmanlı son dönemlerinde Kulp kazasının idari, sosyal, kültürel, ekonomik ve eğitim yapısı bakımından, istenilen noktada olmasa da, bazı konularda önemli bir mesafe kat ettiği söylenebilir. Bilhassa tarım ve hayvancılık alanında elde edilen ürünler çok önemli olup, maalesef bunların büyük bir kısmı günümüzde kaybolmuş durumdadır. İlgili kurumlara verilecek destekler ve halkın bilinçlendirilmesiyle bu alanlarda yeni bir sıçrama yapılabilir.

Kaynaklar

1.Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Mektubi Evrakı (MF. MKT).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezareti İdare Evrakı (DH. İD)

2.Salnameler

Bitlis Vilayet Salnameleri, H. 1310, H. 1316.

Diyarbakır Salnameleri, Cilt.1-3, Yayına Hazırlayan: Ahmet Zeki İzgöer, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 1999, s. 74.

3.Telif Eserler

340 | Bizbirlik, Alpay, “16. Yüzyılda Kulb Sancağı Hakkında Sosyal ve Ekonomik Bir Araştırma”, Osmanlı Araştırmaları Dergisi, Sayı: 13, İstanbul 1993, ss. 137-162.

Bizbirlik, Alpay, H. 970-980/M. 1564-1574 Tarihleri Arasında Kulp Sancağı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1992.

Cırık, Bülent, Doğu Anadolu’da Türk-Kürt-Ermeni İlişkileri (1908-1914), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.

Cuinet, Vital, La Turquie d’Asie, Cilt II, Paris, 1891.

Göyünç, Nejat, “Diyarbakır”, İslam Ansiklopedisi, Cilt: 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1994.

Karpat, Kemal H., Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Çeviren: Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

Sezen, Tahir, Osmanlı Yer Adları, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2006.

Yıldız, Hatip, Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbekir Vilayeti’nde Eğitim (1870-1920), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

DİYARBAKIR VİLAYET MATBAASI

Ünal Taşkın

Adıyaman Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi

Özet

Dünyada ilk baskı makinesinin, Gutenberg tarafından 1440 yılında faaliyete sokulduğu kabul edilmektedir. Bu ilk baskı aracı, XV. Yüzyılın sonuna doğru, gayrimüslim vatandaşlar eliyle Osmanlı ülkesine girmiş fakat yaygınlık kazanmamıştır. XVI. ve XVII. yüzyıllarda Ermeni ve Rum tebaadan yurttaşların faaliyete soktukları matbaalarla, diğer gayrimüslimler de bu yeni kültür aygıtlarına sahip oldular. Müslüman tebaa matbaayı XVIII. yüzyılda edindi ve İbrahim Müteferrika ile Sait Efendi tarafından Türkçe baskı yapan ilk matbaa kurulmuş oldu. Türk kültür hayatına gazetenin girişi ise, matbaanın kurulmasından yaklaşık yüzyıl sonra gerçekleşmiştir.

Yenileşme kaygısıyla ortaya çıkan matbaa ve gazeteler, devlet eliyle kurulmuş ve resmi bir kimlik kazanmıştır. XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı vilayet merkezlerinde matbaalar kurulmasına özen gösterilmiş ve hemen her vilayette resmi bir matbaa ve onun yayın organı olan vilayet gazeteleri tesis edilmiştir. Bunlardan biri de Diyarbakır vilayetinde tesis edilen matbaadır. Vilayetteki matbaa uzun süre, tek matbaa olma özelliğini korudu. Vilayetin resmi gazetesi ile birkaç gazete bu matbaada basılıyordu. Yine matbaada basılan kitaplar, mecmualar ve salnameler zikredilmelidir.

Bu çalışmada, Diyarbakır vilayetindeki matbaa ve gazete hakkında bilgi verilecektir.

DIYARBAKR PROVINCE PRINTING HOUSE

Abstract

It is considered that the first printing machine in the world was put into operation by Gutenberg in 1440. This first printing machine was brought to the ottoman country by non-Muslim citizens towards the end of the 15th century but it was not became widespread. In XVI and XVII centuries, the other non-Muslims had also these new cultural devices with the printing presses established by Armenian and Greek citizens. Muslims acquired the printing press in the XVIII century and first Turkish printing press was established by İbrahim Müteferrika and Sait Efendi. The coming of the newspaper to the Turkish cultural life took place about a century later then the establishment of the printing press.

The printing houses and newspapers that emerged with the aim of westernization, were founded by the government and obtained an official identity. From the XIX century, was paid attention to printing houses in the Ottoman provincial centers and established an official printing houses and provincial newspapers in almost every provinces. There were special printing houses and newspapers amongs them.

One of these is the printing press in Diyarbakır province. The printing house in the province has long been the only printing house. The official newspaper of the Vilayet and several newspapers were published in this printing house. Books, magazines and yearbooks printed in the printing press should also be mentioned.

In this study, We will be given information about the printing houses in the Diyarbakır province.

Giriş

Vilayet matbaaları, Tanzimat sonrasında ülke genelinde yapılan idari değişiklikler sonucu ortaya çıkmıştır. Eyalet sisteminden vilayet sistemine geçen Osmanlı Devleti, vilayetlerindeki evrak işlerinin rahat yürütülebilmesi için kırtasiye ve baskı hizmeti görmek üzere, matbaalar tesis etmeye başladı. Matbaaların kuruluşu, 2 Kasım 1864 tarihinde yayınlanan Vilayet Nizamnamesi'nin 7. maddesi ile kanuni bir hükme bağlanıyor, her vilayette yazışma işini yürütecek bir mektupçuluk tesis ediliyor ve kurulacak matbaalar da vilayet mektupçularının uhdesine bırakılıyordu¹. 1864 yılı idari düzenlemesinde yeni teşkil edilecek Tuna Vilayeti'nde bir matbaanın kurulması ve bir gazetenin çıkarılması karara bağlanmıştı. Böylece Osmanlı Devleti'nde ilk vilayet matbaası ve ilk vilayet gazetesi faaliyet göstermeye başladı. Diğer vilayetlerde de matbaa kurulması ve gazete neşredilmesi, Tuna Vilayeti örneğinden hareketle hayata geçirildi ve kısa sürede muhtelif vilayetlerde matbaalar tesis edildi. Bu matbaalar arasında 1869 yılında kurulan Diyarbakır matbaası da bulunuyordu.

1871'de yürürlüğe giren vilayet nizamnamesinde ise, matbaa yönetimi ile matbaada çıkarılan gazetelerdeki yazıların düzenlenmesi ve kontrolü de mektupçunun sorumluluğuna terk ediliyordu. Bu sayede vilayet matbaaları, merkez ve taşra yönetimleri tarafından uygun görülen şeylerin neşredilmesine olanak sağlıyordu².

Diyarbakır Vilayet Matbaası

Diyarbakır Vilayet Matbaası, 1869 yılında Vali Hatunoğlu Kurt İsmail Paşa tarafından kuruldu³. Aynı yıl içerisinde neşredilen Diyarbakır Vilayet Salnamesi'nde, eserin Litoğrafya matbaasında basıldığını öğreniyoruz ki,

1 Uygur Kocabaşoğlu-Ali Birinci, "Osmanlı Vilayet Gazete ve Matbaaları Üzerine Gözlemler", Kebikeç, S.2, 1995, s. 102.

2 U. Kocabaşoğlu-A. Birinci, "Osmanlı Vilayet Gazete ve Matbaaları Üzerine Gözlemler", s. 103.

3 Talip Atalay, "Yerel Eğitim Tarihi Kaynağı Olarak Diyarbakır Vilayet Gazetesi", AÜİFD, XL-VIII/1, 2007, s. 139.

bu durum tesis edilen matbaanın taş baskı yaptığını göstermektedir⁴. Yine aynı salnameden, litoğrafya idaresinin Başmemur Said Efendi, Hacı İbrahim Efendi ve Osip Efendi adlı üç kişiden oluştuğunu öğreniyoruz⁵. Bir yıl sonra matbaa Hurufat⁶ ve Litoğrafya⁷ olarak iki kısma ayrılmış ve matbaada istihdam edilen kişi sayısı artmıştır. 1900 yılında Diyarbakır vilayetinde sanayi mektebi açılmış ve mektepte müretteplik, mücellidlik, destgahçılık gibi dersler verilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla sanayi mektebi içerisinde bir matbaa teşekkül etmiştir. 1901-1902 yılında mektebin idare kadrosunda bulunan Müdür Muhlis Efendi aynı zamanda vilayet matbaası müdürlüğünü de ifa ediyordu. Yine kâtip Ahmed Efendi aynı zamanda vilayet matbaası muhasibi idi. Okulda verilen müretteplik ve mücellidlik dersleri doğrudan matbaacılıkla ilgiliydi ve mevcut 35 öğrenciden Hamdi, Mühir, Yusuf ve Cuma adlı dördü matbaacılıkla meşgul olacaktı⁸. Bu sebepten Litoğrafya matbaası hükümet konağında, hurufat matbaası ise 1900-1901 yılından sonra Sanayi Mektebi'nde hizmet vermeye başladı⁹. Maarif salnamelerinde resmi vilayet matbaasının 1898-1901 yılları arasında hükümet konağında¹⁰, 1901-1902 yılından itibaren ise Hamidiye Sanayi Mektebi'nde olduğu kaydedilmiştir¹¹. Dolayısıyla vilayetteki resmi matbaa mesleki eğitimin verildiği bir kurumun bünyesinde faaliyet yürütmeye başlamış ve ihtiyaç hâsıl oldukça, mektep talebelerinden faydalanma yoluna gitmiştir. Hamidiye Sanayi Mektebi kurul-

4 1286 Diyarbakır Vilayet Salnamesi, Diyarbakır Litoğrafya Matbaası, Diyarbakır, 1286, s. 145. Diyarbakır Vilayet Salnamesi bundan sonra DVS olarak, Maarif Nezareti Salnamesi ise MNS olarak kısaltılacaktır.

5 1286 DVS, s. 42.

6 Baskıda kullanılacak harflerin kalıplarının çıkarılarak, tek tek dizilmesiyle yapılan baskıdır. Tipo baskı da denir. Harf kalıpları çıkarılırken ters olarak yapılır. Genelde metalden yapılan harfler, tek tek sayfa oluşturacak bir biçimde düzenlenir. Tipo baskıda iki silindir bulunur. Bunlardan biri kalıp silindiri, diğeri baskı silindiridir. Kalıp üzerindeki görüntü doğrudan baskı malzemesine aktarılır. Kalıp üzerindeki yüksek kısımlar mürekkebi alırken, alçakta kalan kısımlar mürekkebi almaz. Yüksekte kalan kısımlar baskıyı gerçekleştirir.

7 Taş baskı da denilen litografi veya litoğrafya, kireç taşı üzerine yağlı mürekkeple çizilmiş şekil ve yazıların basım sanatına verilen addır. Taşbaskı tekniğinin esası, yağın suyu itmesi özelliğine dayanır. Baskı kalıbı olarak 6-8 cm kalınlığında kireçtaşı kullanılır. Kireçtaşı, gözenekli olduğundan yüzeyi pürüzsüz hale gelinceye kadar tesviye edilir. Tesviye ile düzeltilmiş yüzeye yazı veya resim, arapsakızından elde edilen yağlı mürekkeple işlenir. Baskı kalıbı, yazı işleri tamamlandıktan sonra yazıların veya resmin net bir görünüm alması için terebentinle silinir ve daha sonra su içine sokulup çıkarılır. Kireçtaşı gözenekli olduğu için mürekkepli kısmın dışındaki gözenekler su ile dolar. Bundan sonra baskı taşına baskı mürekkebi sürülür. Mürekkep, daha önce yağlı mürekkeple işlenen ve içerine su çekmeyen yüzeylerden gözeneklere emilirken boş kısımlardaki sulu yüzeylerden itilir. Baskı kalıbı bir kâğıda bastırılarak istenilen baskı elde edilir. Gözeneklere emilen mürekkep bitinceye kadar baskı yapılabilir.

8 Hatip Yıldız, "Osmanlı Yenileşme Dönemi'nde Diyarbakır'da Sivil Mesleki Teknik Eğitim", e-Şarhiyat İlmî Araştırmalar Dergisi, S. VII, Nisan 2012, s. 196-198.

9 1318 DVS, s. 181.

10 1316 MNS, s. 1054-1055; 1317 MNS, s. 1204-1205; 1318 MNS, s. 1342-1343.

11 1319 MNS, s. 614-615.

madan önce de lüzumu halinde öğrenci alındığı oluyordu. Mesela, matbaanın litoğrafya kısmı için 1883-1884 yılından itibaren muhtelif dönemlerde öğrenci istihdam edilmiştir¹².

Matbaa Çalışanları

a) Müdürler

Müdür unvanı matbaada, 1882 yılında karşımıza çıkmaktadır. Bu tarihe kadar matbaa ve gazete, vilayet mektupçularının idaresi altında idi. Vilayet salnamelerinde müdür ünvanı ile matbaa ve gazeteden sorumlu olarak kaydedilen ilk kişi, salise rütbeli Tevfik Efendi idi¹³. 1884'e kadar müdürlük görevi devam eden Tevfik Efendi aynı zamanda muharrir olarak da hizmet vermekteydi¹⁴. Ayrıca Salise olan rütbesi 1884 yılında Saniye'ye yükselmişti¹⁵. 1890 yılında matbaanın müdürü ve muharriri Saniye rütbesindeki Talat Efendi idi. 1895 yılında ise Süleyman Nazif¹⁶, vilayet matbaasının hem müdürü hem de muharriri olarak hizmet veriyordu¹⁷. Bu yıl içinde baş gösteren Ermeni hadiseleri sebebiyle yazdığı telgrafta, üslubu dolayısıyla olayları incelemeye gelen Kölemen Abdullah Paşa'nın dikkatini çeken Süleyman Nazif, Paşa'nın kâtabi olarak onunla Musul'a gidince, matbaa müdürü değişmiştir. 1898 yılında matbaa müdürü ve aynı zamanda litoğrafya memuru Rabi rütbeli Muhlis Efendi idi¹⁸. Muhlis Efendi, matbaa müdürlüğü görevini, 1904 yılına kadar yürütmüştür¹⁹. Salname kayıtlarında son olarak 1905 yılında Ali Fikri Bey'in bu görevi yürüttüğünü görüyoruz²⁰.

b) Muharrirler

12 1883-1884'te 2, 1884-1885'te 4, 1890-1891'e 1, 1894-1895'te 1, 1899-1900'de 4 kişi ihtiyaç hâsıl oldukça istihdam edilmiştir.

13 1300 DVS, s. 50.

14 1301 DVS, s. 57; 1302 DVS, s. 66.

15 1302 DVS, s. 66.

16 Süleyman Nazif, Diyarbakır'ın köklü ailelerinden birine mensuptur. Babası Said Paşa, Diyarbakır vilayet matbaasına başmemur edildiği yılda, 1869'da dünyaya geldi. Harput, Diyarbakır ve Mardin'de babasının memuriyetleri döneminde bulunan Süleyman Nazif, Mardin'de iken babasının vefatı üzerine Diyarbakır'a döndü. Burada Vali Sırrı Paşa'nın yardımıyla Muş Reji Müdürlüğü ile Diyarbakır ve Mardin İdare Meclislerinde görev aldı. Daha sonra ise Diyarbakır Vilayet Matbaası müdürlüğü görevini ifa etti. Müdürlük görevi ile birlikte matbaada çıkarılan Diyarbakır Gazetesi'nin başmuharrirliğini de yürütüyordu. II. Meşrutiyet devrinin önemli şair, yazar ve gazetecileri arasında gösterilmektedir. Muhammet Gür, "Süleyman Nazif", DİA, XXXVIII, 2010, s. 92-94. Süleyman Nazif ile ilgili ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Şuayb Karakaş, Süleyman Nazif, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları No: 968, Ankara, 1988.

17 1312 DVS, s. 59.

18 1316 DVS, s. 57.

19 1317 DVS, s. 72; 1319 DVS, s. 75; 1321 DVS, s. 76.

20 1323 DVS, s. 77.

Diyarbakır Vilayet Matbaası'na dair ilk salname kayıtlarında, muharrir atıfta bulunulmamıştır. Muhtemelen bu tarihlerde yayınlanacak yazılar, vilayet mektupçusu ve mürettibler tarafından gözden geçiriliyor ve neşre hazır hale getiriliyordu. Vilayet salnamelerinde matbaada muharrir olarak kaydedilen ilk kişi, Ali Necip Efendi idi (1871). Ali Necip Efendi, salname kayıtlarına göre, muharrirlik vazifesini 1878 yılına yürütmüştür²¹. 1883-1884'ten 1894-1895 yılına kadar matbaada görev alan müdürler aynı zamanda muharrirlik görevini de ifa ediyorlardı. Bunlar sırasıyla Tevfik Efendi²², Talat Efendi ve Süleyman Nazif idi²³. 1899-1900 yılında matbaada görev alan muharrir sayısı ikiye çıkmıştır. Bu tarihte muharrirlik vazifesi Zülfikar Hakkı Efendi ve Osman Efendi tarafından icra ediliyordu²⁴. 1901-1902 yılında Zülfikar Hakkı Efendi ve Osman Efendi'ye ek olarak Hüseyin Sıdkı Efendi üçüncü muharrir olarak hizmet veriyordu²⁵. 1903-1904'te muharrirlerden sadece Hüseyin Sıdkı Efendi görevinin başındaydı²⁶. Son olarak 1905-1906'da muharrirlik vazifesi Abdüsselam Sezai Efendi'nin uhdesindeydi²⁷.

Tablo-: Matbaa Muharrirleri

Yıl	Muharrirler
1871-1878	Ali Necip Efendi
1883-1885	Tevfik Efendi
1890-1891	Talat Efendi
1894-1895	Süleyman Nazif Bey
1899-1900	Zülfikar Hakkı Efendi, Osman Efendi
1901-1902	Zülfikar Hakkı Efendi, Osman Nuri Efendi, Hüseyin Sıdkı Efendi
1903-1904	Hüseyin Sıdkı Efendi
1905-1906	Abdüsselam Sezai Efendi

c) Mürettibler (Dizgiciler)

Diyarbakır Vilayet Matbaası'nda, 1870 yılından itibaren görev alan Türkçe ve Ermenice mürettibler bulunuyordu. Matbaada neşredilen Diyar-

21 1288 DVS, s. 42; 1289 DVS, s. 45; 1290 DVS, s. 49; 1291 DVS, s. 51; 1292 DVS, s. 49; 1293 DVS, s. 89; 1294 DVS, s. 99.

22 Ziya Gökalp'in babasıdır. Diyarbakır Salnamesi'nin neşrinde hizmetleri geçmiş ve buraya şehirle ilgili yazılar yazmıştır. M. Orhan Okay, "Gökalp, Ziya", DİA, XIV, 1996, s. 125.

23 1301 DVS, s. 57; 1308 DVS, s. 53; 1312 DVS, s. 59.

24 1317 DVS, s. 72.

25 1319 DVS, s. 75.

26 1321 DVS, s. 76.

27 1323 DVS, s. 77.

bekir Gazetesi, ilk yıllarında iki sayfa Türkçe, iki sayfa ise Ermeni harfleriyle Türkçe yayınlanıyordu. Bu sebepten ilgili sayfaların baskı işlemleri esnasında harfleri dizen hem Türk hem de Ermeni vatandaşlardan oluşan bir mürettip sınıfı oluşturulmuştur. Türkçe mürettiplerin başı Halil Efendi, Ermeni mürettiplerin başı ise Artin Efendi idi. Bir süre sonra Türkçe ve Ermenice ayrımı yapılmadan tek başlık altında mürettipler verilmiştir.

Tablo-: Matbaa Mürettipleri

Yıl	Mürettipler
1870-1871	Türkçe mürettipler: Sermürettib Halil Efendi, Refiki Mansur Efendi, Agob Efendi Ermenice Mürettipler: Sermürettib Artin Efendi, Refiki Sahak Efendi, Diğer Tomas Efendi
1871-1872	Türkçe mürettipler: Sermürettib Halil Efendi, Refiki Mansur Efendi, Hana Efendi, David Efendi Ermenice Mürettipler: Sermürettib Artin Efendi, Refiki Sahak Efendi, Tomas Efendi
1872-1873	Türkçe mürettipler: Sermürettib Halil Natık Efendi, Refiki Mansur Efendi, Hana Necmi Efendi, David Efendi Ermenice Mürettipler: Sermürettib Artin Efendi, Refiki Sahak Efendi, Tomas Efendi, Hazar Efendi
1873-1874	Sermürettib Halil Natık Efendi, Refiki Mansur Efendi, Hana Necmi Efendi, Sahak Efendi, Tomas Efendi
1874-1878	Sermürettib Halil Natık Efendi, Refiki Mansur Efendi, Hana Necmi Efendi, Sahak Efendi
1882-1883	Tomas Efendi, Şükrü Efendi, Sabr Efendi
1883-1884	Sermürettib Tomas Efendi, Şükrü Efendi, Artin Efendi
1884-1885	Sermürettib Tomas Efendi, Mürettib-i Sani Şükrü Efendi, Mürettib-i Salis Mehmed Ali Efendi
1890-1891	Sermürettib Şükrü Efendi, Refiki Hüseyin Efendi
1894-1895	Sermürettib Mehmed Said Efendi, Mehmed Ali Efendi, Artin Efendi
1898-1899	Sermürettib Mehmed Said Efendi, Mehmed Ali Efendi, Mürettib refiki Mehmed Nuri Efendi
1899-1900	Sermürettib Mehmed Said Efendi, Mehmed Ali Efendi
1901-1902	Mürettib Mehmed Ali Efendi
1903-1904	Sermürettib Artin Efendi, Halim Efendi
1905-1906	Sermürettib Artin Efendi, Matos Efendi

d) Litoğrafya Dairesi Çalışanları

Vilayet matbaası, ilk kurulduğunda sadece litoğrafya kısmından oluşuyordu ve Başmemur Said Efendi ile yardımcısı Hacı İbrahim Efendi ve

Osip Efendi idare kadrosunu oluştuyordu. Kısa bir süre sonra matbaada hurufat dairesi faaliyete başlayınca, her iki dairede görev alanlar hem sayıca arttı hem de görev tanımları belli oldu. Litoğrafya dairesinde sorumlu bir baş memur, ona yardımcı olan bir kişi ile birkaç bulunuyordu.

Tablo:- Litoğrafya Dairesi Çalışanları

Yıl	Çalışanlar
1869-1870	Baş Memur Said Efendi, Refiki Hacı İbrahim Efendi, Osip Efendi
1870-1871	Baş Memur Said Efendi, Muavini Hacı İbrahim Efendi, Refiki Osip Efendi, İbrahim Efendi, Mehmed (Muhlis) Efendi
1871-1872	Baş Memur Said Efendi, Muavini Hacı İbrahim Efendi, Refiki Osip Efendi, İbrahim Efendi, Mehmed Muhlis Efendi
1872-1873	Baş Memur Mehmed Said Efendi, Muavini Hacı İbrahim Efendi, Refiki Osip Şükrü Efendi, İbrahim Faik Efendi, Mehmed Muhlis Efendi, Ohan Efendi
1873-1875	Baş Memur Mehmed Said Efendi, Muavini Hacı İbrahim Efendi, Refiki Osip Şükrü Efendi, İbrahim Efendi, Mehmed Muhlis Efendi
1874-1875	Baş Memur Mehmed Said Efendi, Muavini Hacı İbrahim Efendi, Refiki Osip Şükrü Efendi, İbrahim Efendi, Mehmed Muhlis Efendi
1875-1876	Ser Memur Mehmed Said Efendi, Muavini Hacı İbrahim Efendi, Osip Şükrü Efendi, İbrahim Efendi, Mehmed Muhlis Efendi, Hacı Zülfikar Efendi, Mehmed Efendi, Salih Efendi, Derviş Efendi
1876-1877	Ser Memur Mehmed Said Efendi, Muavini Hacı İbrahim Efendi, Osip Efendi, İbrahim Efendi, Mehmed Muhlis Efendi, Ömer Efendi, Hacı Zülfikar Efendi, Necib Efendi, Mehmed Efendi, Halil Efendi
1877-1878	Ser Memur Hacı İbrahim Efendi, Muavini Osip Efendi, İbrahim Efendi, Muhlis Efendi, Hacı Ömer Efendi, Zülfikar Efendi, Necib Efendi, Mehmed Efendi, Halil Efendi, Ömer Efendi
1882-1883	Ser Memur Muhlis Efendi, Veli Ağa, Mehmed Ali Efendi, Mustafa Efendi, İsmail Ağa
1883-1884 ¹	Ser Memur Muhlis Efendi, Memur Veli Efendi, Memur Mehmed Ali Efendi, Çarkçı Osman Efendi, Çarkçı Mustafa Efendi
1884-1885 ²	Ser Memur Muhlis Efendi, Memur-ı Sani Veli Efendi, Memur-ı Salis Mehmed Ali Efendi, Çarkçı Ahmed Efendi, Çarkçı Mustafa Efendi
1890-1891 ³	Ser Memur Muhlis Efendi, Memur Veli Efendi, Memur Mehmed Ali Efendi
1894-1895 ⁴	Litoğrafya refik-i evveli Veli Efendi, Refik-i Sanisi Mehmed Ali Efendi
1898-1899	Litoğrafya refik-i evveli Mehmed Ali Efendi, Refik-i Sanisi Ahmed Efendi, Hakkı Efendi
1899-1900	Ser Memur Muhlis Efendi, Litoğrafya refik-i evveli Mehmed Ali Efendi, Refik-i Sanisi Ahmed Ağa
1901-1902	Ser Memur Muhlis Efendi, Refik-i Evveli Mehmed Ali Efendi, Refik-i Sanisi Ahmed Ağa
1903-1904	Ser Memur Muhlis Efendi, Litoğrafya Refik-i Evveli Semah Efendi, Refik-i Sanisi Ahmed Ağa
1905-1906 ⁵	Litoğrafya Memuru Mehmed Muhlis Efendi, Litoğrafya Refik-i Evveli Semah Efendi, Refik-i Sanisi Ahmed Ağa

e) Diğer Çalışanlar

Vilayet matbaasında baskı makinesi başında hizmet veren Destgahcı, Makineci, Merdaneci gibi görevliler de bulunuyordu. Bunlar dışında dağıtıcılık görevini yürüten Müvezzi, matbaa işlerini takip eden Odacı ve matbaanın hesaplarını tutan Muhasib veya Kâtip ile Hattat çalışanlar arasındaydı

Tablo-: Diğer Çalışanlar

Yıl	Diğer Çalışanlar
1870-1871	Destgah Memuru Artin Efendi, Merdaneci Serkis Efendi, Matbaa Muhasibi Ahmed Efendi, Müvezzi Mehmed Efendi
1871-1872	Destgah Memuru Artin Efendi, Merdaneci Serkis Efendi, Matbaa Muhasibi Hasan Efendi, Müvezzi Mehmed Efendi
1872-1873	Destgah Memuru Serkis Efendi, Merdaneci Ohan(nes) Efendi, Mütercim Mösyö Bedros, Matbaa Muhasibi Hasan Efendi, Müvezzi Mehmed Efendi
1873-1875	Destgahcı Serkis Afendi, Refiki Ohan(nes) Efendi, Merdaneci Ömer Efendi, Matbaa Muhasibi Hasan Efendi, Müvezzi Mehmed Efendi
1874-1875	Destgahcı Serkis Efendi, Refiki Ohan(nes) Efendi, Merdaneci Ömer Efendi, Matbaa Muhasibi Hasan Efendi, Müvezzi Mehmed Efendi
1875-1876	Destgahcı Serkis Efendi, Refiki Ohan(nes) Efendi, Merdaneci Ömer Efendi, Refiki Yusuf Efendi, Muhasib Hasan Efendi
1876-1877	Destgahcı Serkis Efendi, Refiki Ohannes Efendi, Merdaneci Derviş Efendi, Muhasib Hasan Efendi, Müvezzi Mehmed Efendi
1877-1878	Destgahcı Serkis Efendi, Refiki Ohannes Efendi, Merdaneci Derviş Efendi, Muhasib Hasan Efendi, Müvezzi Mehmed Efendi
1882-1883	Destgahcı Serkis Efendi, Muhasib Akif Efendi, Müvezzi Mehmed Efendi
1883-1884	Destgahcı Serkis Afendi, Merdaneci Mehmed Efendi, Müvezzi Mehmed Ali Efendi, Müvezzi Bedros Efendi, Katip İzzet Efendi
1884-1885	Destgahcı Serkis Efendi, Merdaneci Mehmed Efendi, Müvezzi Hamdi Efendi, Katip İzzet Efendi
1890-1891	Destgahcı Serkis Efendi, Merdaneci Mehmed Efendi, Hattat Yaver Efendi, Muhasib Muhlis Efendi
1894-1895	Makineci Serkis Efendi, Refiki Rüstem Ağa, Müvezzi Şükrü Efendi, Müvezzi Hasan Efendi, Muhasip Vehbi Efendi
1898-1899	Makineci Serkis Efendi, Refiki Rüstem Efendi, Müvezzi Aziz Efendi, Muhasip Abdülvehhab Efendi
1899-1900	Makineci Serkis Efendi, Refiki Rüstem Efendi, Hattat Fettah Efendi, Müvezzi ve Odacı Aziz Efendi, Muhasip İsmail Efendi
1901-1902	Makineci Serkis Ağa
1903-1904	Makineci Misak Ağa, Müvezzi ve Merdaneci Hüseyin Efendi
1905-1906	Makineci Serkis Ağa, Merdaneci Abdullah Efendi, Müvezzi Mustafa Efendi

Vilayette Neşredilen Bazı Eserler

Gazete ve Dergiler

Diyarbakır Gazetesi

1869 yılı içerisinde faaliyete başlayan Diyarbakır Vilayet Matbaası, Mektupçu Said Paşa'nın gayretleriyle, Diyarbakır Gazetesi'ni çıkarmaya da muvaffak olmuştur. 3 Ağustos 1869'da çıkarılmaya başlanan gazete Türk basın tarihinde, zaman zaman kesintiye uğrasa da, en uzun süre yayınlanan yerel gazetelerden biridir. 1931 yılına kadar yayınlanmaya devam eden Diyarbakır Gazetesi, birkaç sayısı dışında dört sayfa olarak çıkarılmıştır. Önceleri bir sayfaya iki sütun gelecek şekilde basılan gazete, sonraları bir sayfaya üç sütun gelecek şekilde neşredilmiştir. Gazete, 21. sayısının ilk sayfasında, vilayet haberlerinden evvel genel bir açıklamaya yer vermiştir. Bu açıklama da, şimdiye kadar iki sayfa Türkçe ve iki sayfa Ermenice harflerle Türkçe neşredilen gazetenin, görülen lüzum üzerine özellikle Mardin ve Siirt'teki vatandaşların genel itibarıyla Arapça konuşmalarından dolayı, Arapça birkaç yüz nüsha basılacağını haber vermiştir. Ramazan ayında neşredilen 21. sayı, Arapça nüshaların mütercim bulunmasıyla birlikte bayramdan sonra neşredileceğini fakat o vakte kadar 1.500 nüsha Türkçe ve 500 nüsha ise Ermeni harfleriyle Türkçe gazete çıkarılacağını duyurmuştur²⁸. Ancak Ermeni harfli nüshalar beklenen tirajı yakalayamadığından 150. sayıdan sonra basımı durdurmuştur. Fakat Ermenice kitap ve sair baskı yapmak isteyenler için matbaa, Ermeni bir dizgici ve gerekli baskı malzemelerini bulundurmaya devam etmiştir²⁹.

Diyarbakır Gazetesi, diğer vilayet gazetelerinin genel özelliklerini taşımakla birlikte, resmi duyuru, atama ve taltif haberleri, vilayet haberleri, vilayet dışı haberler ve ilan başlıkları altında dört ana bölümden oluşuyordu. Zaman zaman farklı başlıklar altında yurt dışından haberler, muhtelif makaleler, diğer vilayetlerden ve merkezden (Bab-ı Ali) haberler de sunuluyordu³⁰.

Peyman Gazetesi

Peyman, Diyarbakır'ın ilk özel gazetesidir. Yayın hayatına 1909 yılında başlayan gazetenin sahibi Mirikatibizade Şükrü olup muharrirleri

28 Diyarbakır, 20 Ramazanü'l-Mübarek 1286, nr. 21, s. 1.

29 T. Atalay, "Yerel Eğitim Tarihi Kaynağı Olarak Diyarbakır Vilayet Gazetesi", s. 141.

30 T. Atalay, "Yerel Eğitim Tarihi Kaynağı Olarak Diyarbakır Vilayet Gazetesi", s. 141.

arasında A. Baki, A. C. (Ahmed Cemil Asena), A. A. (Amir Adil) ve Ziya Gökâlþ bulunuyordu. Pazartesi günleri neþredilen gazete, genelde 4 sayfa olarak yayınlanmıþtır³¹.

Dicle Gazetesi

Peyman'ın neþredilmesinden yaklaþık bir yıl sonra Dicle adıyla baþka bir özel gazete daha Diyarbakır'da çıkarılmaya baþlandı. Dicle isimli bir gazetenin çıkarılacağı, Peyman gazetesinden duyurulmuþ olmasına karþın, gazetenin ilk sayısı 13 Mart 1911'de neþredildi. Sahibi Attarzade Hakkı Efendi'ye ruhsat verilirken aynı zamanda bir matbaa kurmasına da sonradan izin verildi³².

Þark Yıldızı

27 Nisan 1910'da çıkarılmaya baþlanan gazete, iki yıl sonra yine 27 Nisan 1912'de yayın hayatını sonlandırmıþtır. Diyarbakır'da çıkarılan ilk Süryani gazetesi olan Þark Yıldızı, Naum Faik'in katkılarıyla Kevkeb Þark matbaasında basılıyordu. 15 günde bir ve 8 sayfa olarak neþredilen gazete, Süryani harfleriyle Türkçe, Arapça ve Süryanice yayınlanıyordu³³.

Küçük Mecmua

Ziya Gökâlþ tarafından 1922-23 yılları arasında toplamda 28 sayı yayınlanmış bir dergidir. Diyarbakır'da çıkarılan dergi, pek çok konu üzerine yazı, þiir ve makalelerin kaleme alındığı bir yayındır. Baþta Ziya Gökâlþ, Ali Nüzhet (Göksel) ve Binbaşı Halis Bey olmak üzere pek çok yazar dergiye katkı sağlamıþtır³⁴. Derginin ilk Sayısı 5 Haziran 1338 Pazartesi tarihlidir. Haftada bir sayı çıkarılması öngörölmüþtür³⁵. Ancak maddi imkânsızlıklardan dolayı³⁶ yayın aralığı bazı dönemlerde bir haftayı aþmıþtır³⁷.

31 Murat İssı, "Peymân -Diyarbakır'in İlk Hususi Gazetesi-", e-Þarkiyat İlmî Araþtırmalar Dergisi, S. VII, Nisan 2012, s. 91-115.

32 M. İssı, "Peymân -Diyarbakır'in İlk Hususi Gazetesi-", s. 92-93, dipnot 6. Elimizde mevcut Dicle gazetesi nüshalarından bazılarında, gazetenin basıldığı matbaalar için Diyarbakır İttihad Matbaası (Dicle Gazetesi 19 Temmuz 1328, s. 4) ve Dicle Matbaası (Dicle Gazetesi 13 Mayıs 1329, s. 4) olarak not düþölmüþtür.

33 Mehmet Þimþek, "1912'de Þark Yıldızı Gazetesi", Suryoyo Online's Library

34 Alim Karahan, "Küçük Mecmua", DİA, XXVI, s. 528-529.

35 Küçük Mecmua 5 Haziran 1338, kapak.

36 Küçük Mecmua'nın çıkarılması ve o zamanki durumla ilgili bkz. ***, "Küçük Mecmuaya Dair Hatıralar", Bilgi Mecmuası, S.90-91, 1954, s. 14-15.

37 A. Karahan, "Küçük Mecmua", s. 529

Şifuro

1913'te Diyarbakır'da Süryanilerin çıkardığı bir dergidir. Süryani harfleriyle Türkçe yayınlanmıştır³⁸.

Kitaplar

Diyarbakırlı Mehmed Said Paşa'nın 1288/1871 yılında vilayet matbaasında basılan Divançe-i Eş'ar ve Mir'at-i Sıhhat ile 1289/1872 yılında basılan Nuhbetu'l-Emsal adlı eserleri bulunmaktadır³⁹. Giritli Sırrı Paşa'nın Sırr-ı Meryem, Sırr-ı Tenzil, Nurü'l-Hüda Li men İstehda adlı eserleri vilayet matbaasında basılmıştır⁴⁰.

Bunlar dışında vilayet salnameleri de vilayet matbaasında neşrediliyordu. 1869-1906 yılları arasında toplam 20 salname neşredilmiştir.

38 M. Şimşek, "1912'de Şark Yıldızı Gazetesi", Suryoyo Online's Library

39 Saliha Aydoğan, Sa'id Paşa Mizânü'l-Edeb İnceleme- Metin-Dizin, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007, s. 34-36; Özkan Cığa, "Diyarbakırlı Mehmed Said Paşa'nın Bibliyografyası", Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 8/15, 2016, s. 2-3.

40 Cemal Kurnaz, "Sırrı Paşa", DİA, XXXVII, s. 127-129.

Kaynaklar

1286, 1287, 1288, 1289, 1290, 1291, 1292, 1293, 1294, 1300, 1301, 1302, 1308, 1312, 1316, 1317, 1318, 1319, 1321, 1323 tarihli Diyarbakır Vilayet Salnameleri.

1316, 1317, 1318, 1319 tarihli Maarif Salnameleri.

Dicle Gazetesi

Diyarbakır Gazetesi

Küçük Mecmua

ATALAY, Talip, “Yerel Eğitim Tarihi Kaynağı Olarak Diyarbakır Vilayet Gazetesi”, AÜİFD, XLVIII/1, 2007, s. 135-151.

AYDOĞAN, Saliha, *Sa'id Paşa Mizânü'l-Edeb İnceleme- Metin-Dizin*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007.

CİĞA, Özkan, “Diyarbakırlı Mehmed Said Paşa'nın Bibliyografyası”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/15, 2016, s. 1-6.

GÜR, Muhammet, “Süleyman Nazif”, *DİA*, XXXVIII, 2010, s. 92-94.

ISSI, Murat, “Peymân -Diyarbakır'in İlk Hususi Gazetesi-”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, S. VII, Nisan 2012, s. 91-115.

KARAHAN, Alim, “Küçük Mecmua”, *DİA*, XXVI, s. 528-529.

KARAKAŞ, Şuayb, *Süleyman Nazif*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları No: 968, Ankara, 1988.

KOCABAŞOĞLU, Uygur – BİRİNCİ, Ali, “Osmanlı Vilayet Gazete ve Matbaaları Üzerine Gözlemler”, *Kebikeç*, S.2, 1995, s. 101-122.

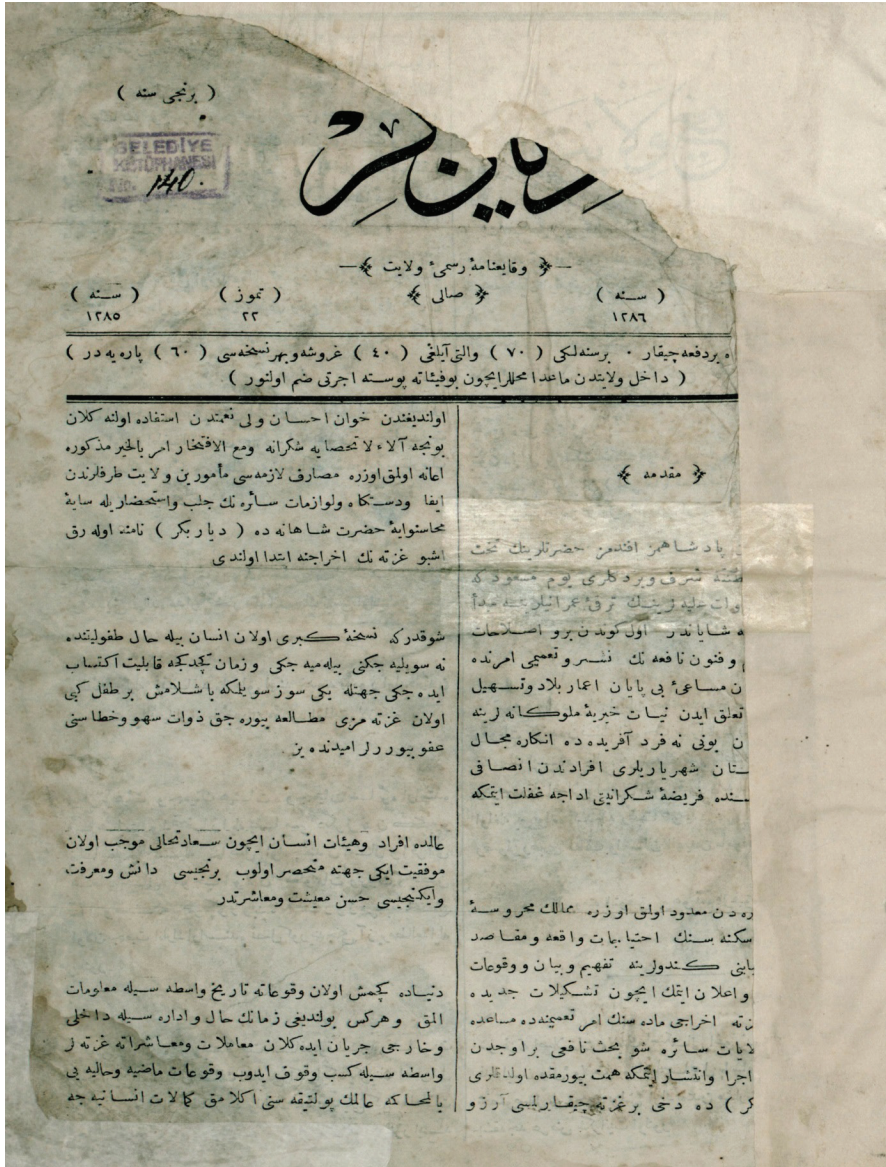
KURNAZ, Cemal, “Sırrı Paşa”, *DİA*, XXXVII, s. 127-129.

OKAY, M. Orhan, “Gökalp, Ziya”, *DİA*, XIV, 1996, s. 124-128.

ŞİMŞEK, Mehmet, “1912'de Şark Yıldızı Gazetesi”, *Suryoyo Online's Library*

YILDIZ, Hatip, “Osmanlı Yenileşme Dönemi'nde Diyarbakır'da Sivil Mesleki Teknik Eğitim”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, S. VII, Nisan 2012, s. 189-209.

Ekler:

Diyarbakir Gazetesi ilk Sayı

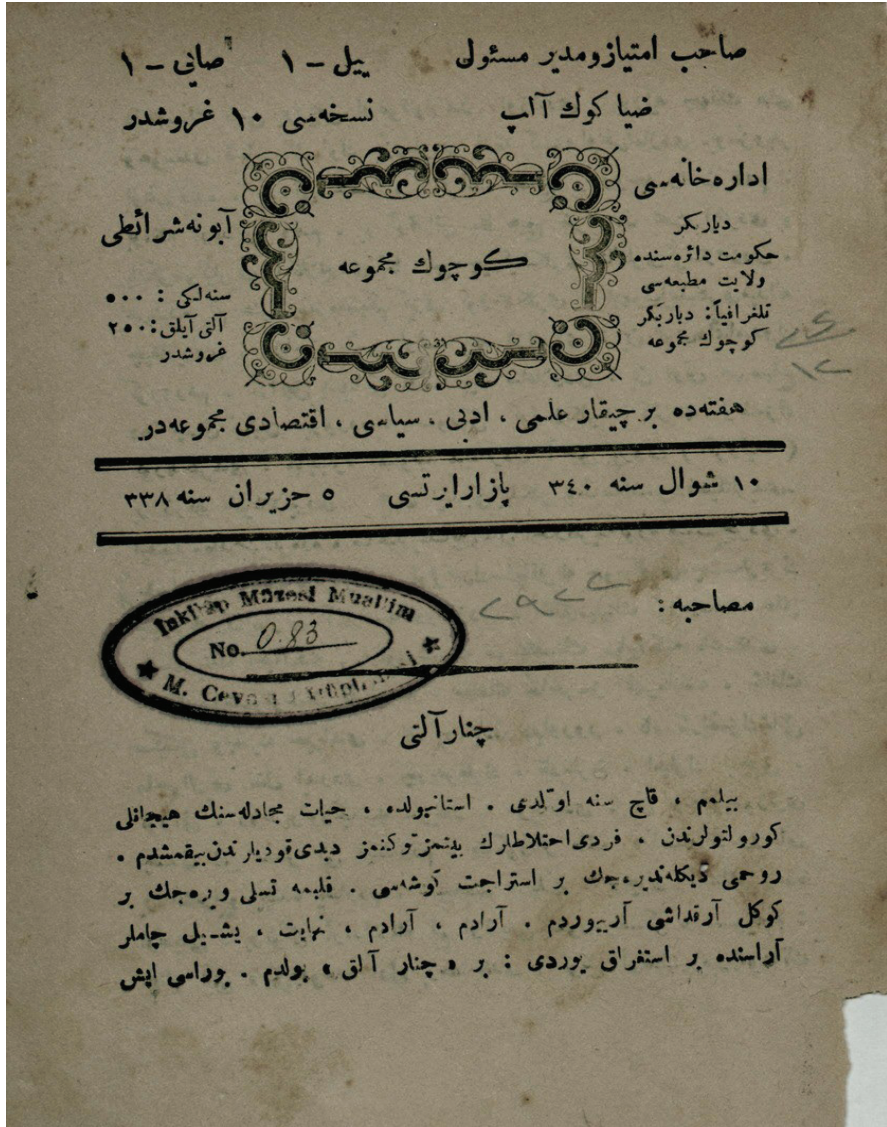

8 Temmuz 1336 Diyarbekir Gazetesi ilk sayfa

| 357

Dicle Gazetesi 19 Temmuz 1328 ilk sayfa

Küçük Mecmua ilk Sayı Kapak

(Footnotes)

- 1 İki nefer muvakkat şakird dahi istihdam olunmaktadır.
- 2 Dört nefer şakird dahi muvakkaten istihdam olunmaktadır.
- 3 Bir nefer şakird dahi icap ettikçe istihdam olunmaktadır.
- 4 Lüzum görüldükçe litoğraf için muvakkat şakird dahi istihdam olunmaktadır.
- 5 Lüzumunda iki nefer çarkçı istihdam olunur.

OSMANLI DEVLETİ DÖNEMİNDE DİYARBEKİR BELEDİYESİ

Şeyhmus Bingöl
Muş Alparslan Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi

Özet

Osmanlı modernleşmesinin en kapsamlı dönemi Tanzimat devridir. Tanzimat, modern hukuk devletine geçiş süreci olduğundan birçok idari, mali, hukuki kurumun kurulması bu döneme denk gelmiştir. Bu kurumlardan biri de belediye daireleridir. Klasik dönemde çeşitli müessese ve kişiler vasıtasıyla yerine getirilen belediye hizmetler, başkent İstanbul'da 1854'te kurulan Şehremaneti'ne devredilmiştir. Taşrada ise modern belediyelere geçiş 1864 Vilayet Nizamnamesi ile sağlanmıştır. Nizamnameyi takip eden yıllarda yeni kanunlarla birlikte tüm vilayetlerde belediyelerin kurulmasına çaba sarf edilmiştir.

Osmanlı belediyelerinin asıl kurumsallaşma dönemi ise I. Meşrutiyet'ten sonrasına denk gelmektedir. Bu dönemde belediyelerin görev ve yetkileri genişletilmiştir. Belediyelere, imar ve bayındırlık işleri, temizlik, emlak ve nüfus sayımı, alışveriş kontrolü, sağlık gibi birçok görev yüklenmiştir. Fakat belediyelerden kanun dâhilinde belirtilen şekilde verim sağlanamamıştır. Zira XIX. yüzyılın genelini kapsayan isyanlar, savaşlar ve ekonomik bunalımlar belediye gelirlerinin düzenli toplanması ve harcanmasına müsaade etmemiştir. Diyarbekir belediyesinin kuruluşu 1864 Nizamnamesine yakın bir döneme denk gelmektedir. Modernleşmenin merkezi olan başkent İstanbul'a oldukça uzak olan bu taşra kentinde belediye-cilik faaliyetleri oldukça kısıtlı kalmış ve belediye daha çok sağlık işleriyle anılmıştır. Bu çalışmada Osmanlı arşiv belgelerinden hareketle Diyarbekir belediye reisleri, meclis üyeleri ve ilgili dairelerinin vazifeleri ile bunların etkinlik derecesi incelenecektir. Bu çerçevede belgelerin yoğunlaştığı XIX. yüzyılın son çeyreği ile XX. yüzyılın başları çalışmanın temel dönemini oluşturacaktır.

DİYARBEKİR MUNICIPALITY IN OTTOMAN EMPIRE TIME

Abstract

362 | Tanzimat period is the most comprehensive time of Ottoman modernization. As Tanzimat was the transition process through modern constitutional state, many administrative, judicial and financial institutions were established at that time. The municipality was one of these institutions. Manicipal works carried out via some organizations and authorities at the early times, were transmitted to Şehremaneti in İstanbul which was the capital city of Ottomans in 1854. The transition of the rest of the country to modern municipality was provided by 1864 Regulation which was called as Vilayet Nizamnamesi. In the following years, with the implementation of the new laws, government had struggle to establish municipalities in all of the regions.

The main institutionalisation time of Ottoman municipalities came acrossed after the First Constitutional Era. In that time, the duties and authorities of the municipalities were extended. Municipalities were loaded with public works, cleaning, properties and population census, shopping control and health care. However, there was not enough benefits provided from the municipalities specified in the way of the laws. In addition, the rebellions, wars and financial problems through the 19th century did not allow the municipality to collect the incomes and to spend them. The establishment of Diyarbekir municipality came acrossed a time close to 1864 Regulation. As a further city from the modernization center of İstanbul, the municipality struggles stayed limited and mostly these efforts were identified as health care. In this study, the duties of Diyarbekir mayors, city councils and related departmant and their effectiveness rates will be suggested through the Ottoman archive documents. In this frame, the last decades of 19th century and the beginning of 20th century as the periods of intense documentation will be the main periods of this study.

Giriş

1515'te Osmanlı idaresine giren Diyarbakır, Osmanlı dönemi boyunca İran, Irak ve Azerbaycan'a açılan yolların güzergâhında olmasından dolayı mühim merkezlerden birini teşkil etmiştir. 18. yüzyıla kadar ticari bir merkez olmanın yanı sıra stratejik bir mevkie de sahip olan Diyarbakır, 19. yüzyılda Ruslarla girilen siyasi ve askeri mücadeleden dolayı Erzurum vilayetinin gerisinde kalmıştır.¹ Başlıca stratejik merkezlerden biri olmanın yanı sıra, 19. yüzyılın ilk yarısı Diyarbakır'ın siyasi ve askeri istikrarsızlık dönemini de teşkil etmiştir. Salgın hastalıklar, kıtlıklar ve isyanlar toplumsal hayatı doğrudan etkilemiş, bu ise idari ve askeri alanda birçok düzenlemeyi gerektirmiştir.² Bu minvalde, Osmanlı modernleşmesinin simgesi niteliğindeki Tanzimat'ın uygulanma safhası, tüm ülkede olduğu gibi Diyarbakır için de yeni devlet düzeninin yerleştirildiği evreyi oluşturmaktadır. 1845 yılında Tanzimat'ın Diyarbakır'da uygulanmasına girilmişse de yurtluk-ocaklık sistemine tabi grupların tepkilerinden dolayı arzu edilen ölçüde başarı sağlanamamıştır. Bu ise ileriki dönemlerde birçok idari ve sosyal sorunun baş göstermesine sebep olmuştur.³ Merkezîyetçi devlet geleneğinin yerleştirildiği bu dönemde, Diyarbakır'ın mülki yapılanmasında birçok kez değişikliğe gidilmiş ve merkezi bürokrasinin genişlemesiyle de tüm ülkede olduğu gibi adli, mali, siyasi, askeri gibi alanlarda çeşitli kurumlar tesis edilmiştir.⁴ Bu kurumlardan biri de belediyelerdir.

19. yüzyıla kadar klasik idari yapılanma çerçevesinde şehir yönetiminde söz sahibi olan kadılar, belediyeciliğin tanımına giren hususlarla ilgilenmiştir. II. Mahmud döneminde yönetimde meydana gelen bozulmalar ve Yeniçeri ocağının kaldırılmasıyla kadınların yaptırım gücü azalmıştır. Bu yüzden 1826'da İstanbul'da kurulan İhtisab Nazırlığı kadınların yürüttüğü

1 İbrahim Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), TTK Yayınları, Ankara, 1995, s. 7-16.

2 Nejat Göyünç, "Diyarbakır", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 9, 1994, s. 468-469.

3 Mustafa Sarıbyık, "Tanzimat'ın Diyarbakır ve Yöresinde Uygulanması ve Önündeki Engeller", Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır, Cilt: 1, Editörler: Bahaeddin Yedi yıldız, Kerstin Tomenendal, Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2008, s. 255-262.

4 Bülent Çukurova, Bülent Erantep, "XIX. Yüzyılda Diyarbakır'ın Sosyal ve İdari Yapısı", Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır, Cilt: 2, Editörler: Bahaeddin Yedi yıldız, Kerstin Tomenendal, Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2008, s. 355-356.

beledi ve mali görevlerden sorumlu tutulmuştur. Taşrada ise İhtisab Müdürlükleri bu vazifeyle mükellef tutulmuştur.⁵

19. yüzyılda dış dünya ile gelişen ilişkilerin birer merkezi olan liman şehirleri başta olmak üzere birçok Osmanlı kenti önemli yapısal dönüşümler geçirmiştir. Sözelimi şehirlerin sağlık, temizlik ve düzeni buralarda beledi hizmetlerin yerleşmesine vesile olmuştur. Kırım Savaşı'nın tetiklediği hareketlilik ise, modern belediyeciliğin ilk örneği olan Şehremaneti'nin İstanbul'da kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Daha sonra, 1857/1858'de Paris örneğinden hareketle *Altıncı Daire-i Belediyye* kurulmuştur. Osmanlı taşrasında belediyelerin kurulması ise 1864 Vilayet Nizamnamesi ile hayata geçirilmiştir. Fakat nizamname, her kazada meclis-i beledilerin kurulmasını kapsamışsa da uygulamada bu husus hayata geçirilememiştir. Başlangıçta Tuna ve Bağdat gibi vilayetlerde kurulan bu meclisler, daha sonra diğer vilayetlerde de tesis edilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde belediyelerin gelirleri kıt ve personeli de yok denecek kadar az ya da yetersizdi. Dolayısıyla Osmanlı belediyeciliğinin asıl gelişimi I. Meşrutiyet dönemine denk gelmektedir. Bu dönemde çıkarılan kanunlar, belediyelere imar işlerini düzenleme ve kontrol, bayındırlık hizmetleri, aydınlatma, temizlik, emlak ve nüfus tahriri, pazar-çarşı denetimi, okul açma ve itfaiye gibi görevler yüklemiştir.⁶

Bu çalışmanın konusunu oluşturan belediyecilik, vilayet nizamnamelerinin hayata geçirildiği dönemin başlıca kurumlarından birini oluşturmaktadır. Çalışmanın ana omurgası çeşitli fonlardaki Osmanlı arşiv vesikalarından meydana gelmiştir. Bu maksatla Diyarbakır'da belediyenin ne zaman kurulduğu, belediyenin hizmet alanları ve belediye yöneticilerinin niteliği hakkında tespitlerde bulunulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın birinci kısmında belediyenin kuruluş ve gelişim süreci ile bu dönemdeki idarecilerinin durumu; ikinci kısımda ise belediyenin gelir-gider bütçeleri ve bu bütçelerin kullanım alanları üzerinde durulmuştur. Çalışmanın alan örneklemini ise Diyarbakır vilayeti merkez belediyesi oluşturmaktadır.

a) Diyarbakır Belediyesinin Kuruluşu ve İdarecileri

1864 Vilayet Nizamnamesinin hayata geçirilmesini takip eden yıllarda başta liman kentleri olmak üzere birçok vilayette belediyeler kurulmaya

5 Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri I", Çağdaş Yerel Yönetimler, Cilt: 4, Sayı: 6, 1995, s. 85-87.

6 İlber Ortaylı, "Belediye", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 5, 1992, s. 398-402.

başlamıştır.⁷ Diyarbakır'da belediyenin kesin olarak hangi tarihte kurulduğu tespit edilememişse⁸ burada belediyenin varlığına işaret eden en erken kayıtlar 1869 yılına aittir. Bu kayıttaki verilere göre belediye reisi İstabl-ı Amire⁹ müdürlerinden Muhammed Ağa'dır.¹⁰ Belediye meclisi üçü Müslüman ve ikisi de Gayrimüslim beş azadan müteşekkildir. Belediyenin diğer memurları ise bir katip, bir mühendis ve bir de müfettiş-i evveldir.¹¹ 1870 yılında belediye memurları aynı olmakla birlikte Müslüman azalardan biri reis muavini yapılmıştır.¹² Takip eden yıllarda belediye reisleri ve aza sayısında değişiklikler olmakla birlikte ihtiyaca göre yeni memurlar da burada vazifelendirilmiştir.¹³ Örneğin; 1872'de kâtiplik görevine Gayrimüslimlerden Karabet Efendi getirilmiştir.¹⁴ 1874'te ise yine Karabet Efendi ismindeki Gayrimüslim şahıs, sandık emniğine getirilmiştir.¹⁵ 1877'de ise mühendislik, sandık emniği gibi vazifelerin yanı sıra ilk kez memleket tabipliği adı da geçmektedir. Bu vazifeyi vekil olarak Melkon Efendi yürütmektedir.¹⁶

1880'lerin başına kadar Müslüman belediye reisi ve çeşitli sayılardaki karma azalar ile muhtelif memurlarca yönetilen belediye dairesinde bir takım değişikliklere gidilmiştir. Oldukça radikal bir şekilde nitelendirilebilecek en köklü değişim belediye dairesinin ikiye ayrılarak her daireye birer reis ve meclis tahsis edilmesiydi. Bu dönüşümde Diyarbakır ve çevresinde çeşitli ıslahatlar yapmak üzere serkomiser olarak görevlendirilen Abidin Paşa'nın etkisi büyüktür.¹⁷ Nitekim 1877'de çıkarılan Vilayat Belediye Kanunu'nun ikinci maddesi, büyük şehirlerin mevkilerine göre 40.000 nüfus esas alınarak birden fazla belediye dairesine bölünmesine müsaade etmekteydi.¹⁸

7 İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK Yayınları, Ankara, 2011, s. 178-186.

8 Osmanlı arşivlerinde yapılan taramada Diyarbakır belediye meclisinin kuruluş belgelerine rastlanılmamıştır. Zira birçok vilayetin belediye meclislerinin kuruluş kararlarına ulaşmak mümkündür. Örneğin; İzmir ve Halep belediye meclislerinin teşkili için bknz. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA.), Sadaret Mektubi Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT.MHM.), 394/73, 28 B 1284 (25 Kasım 1867); BOA. A.MKT.MHM. 412/68, 17 B 1285 (3 Kasım 1868).

9 Osmanlı Devleti'nde padişaha ve saray mensuplarına ait atların barındığı Has Ahur'un resmî adı İstabl-ı Âmire'dir. Ayrıntılı bilgi için bknz. Abdülkadir Özcan, "İstabl", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt:19, 1999, s. 203-206.

10 Çeşitli arşiv vesikaları ve kaynaklarda tespit edilebilen belediye reislerinin listesi Ek1 tablosunda verilmiştir.

11 Diyarbakır Vilayet Salnamesi, H. 1286 (M. 1869), s. 45.

12 Diyarbakır Vilayet Salnamesi, H. 1287 (M. 1870), s. 45.

13 Diyarbakır Vilayet Salnamesi, H. 1288 (M. 1871), s. 45.

14 Diyarbakır Vilayet Salnamesi, H. 1289 (M. 1872), s. 46.

15 Diyarbakır Vilayet Salnamesi, H. 1291 (M. 1874), s. 50.

16 Diyarbakır Vilayet Salnamesi, H. 1294 (M. 1877), s. 98.

17 BOA. Yıldız Perakende Evrakı Başkıtabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.) 4/46, 21 S 1298 (23 Ocak 1881).

18 Düstur, Cilt:4, s. 538.

Abidin Paşa, bu maddeye istinaden Diyarbakır belediyesini Şark ve Garp olmak üzere iki kısma ayırmış ve bunlardan birine Müslüman diğerine ise Hristiyan birer reis ve meclis üyeleri atamıştır. Fakat belediyenin iki daireye ayrılması bütçe krizine sebebiyet vermiştir. Zira belediye giderleri gelirlerinin beşte birine denk gelirken düzenlemeden sonra memleket tabibi maaşının da belediye dairesine yüklenmesiyle belediye giderleri gelirlerin dörtte birine denk gelmiştir. Bu yüzden de Diyarbakır valisi dairelerden birinin lağvını talep etmiştir.¹⁹ Fakat itirazlara rağmen Diyarbakır belediyesi, bir müddet iki daire şeklinde idare edilmeye devam etmiştir. 1885'e gelindiğinde reis-i evvel ve reis-i sani adı altında biri Müslüman ve biri de Gayrimüslim iki reis ve her reisin maiyetinde dörder meclis azası mevcuttu. Bunların yanı sıra biri başkâtip ve biri de katib-i sani ile bir memleket tabibi ve bir sandık emini de mevcuttu. Katipler Müslüman, tabip ve sandık emini ise Gayrimüslim idi. 1885'te ayrıca belediye dairesine bağlı olarak bir eczacı ve bir de eczacı muavine de görevlendirilmiştir. Bunların ikisi de gayrimüslimdir.²⁰ Diyarbakır'ın tam olarak kaç yıl iki belediye dairesi ile yönetildiği tespit edilememişse de 1890'lara gelindiğinde tek meclis ve reis usulüne geri dönüldüğü görülmektedir.

Diyarbakır'de ikili belediye sisteminin bir süre sonra kaldırılması bu işten verim alınmadığına işaret etmektedir. Nitekim 1886'da Dahiliye Nezareti'nin Sadarete sunduğu arzında bu hususa dikkat çekilmişti. Buna göre Diyarbakır belediye meclisi kurulduğundan beri nizamlara uymamış, şehir düzeni ile ilgili işleri yerine getirememişti. Bu durumun oluşmasında azalar arası ihtilafların ön plana çıkması etkili olmuştu. Bu yüzden nezaret, aralarında ihtilaf olmayan azalar ve muktedir bir reisin atamasının daha doğru olacağını bildirmişti.²¹

Belediye reisleri başta olmak üzere memurların kanunlara riayet etmesi son derece mühimdi. Buna rağmen belediye memurlarına yönelik birçok şikâyetin yapıldığı görülmektedir. Ahaliden ve vilayetin diğer dairelerindeki memurlar tarafından yapılan bu şikâyetler belediye reislerinin cebir uygulaması²² ve mali yolsuzluk yaptıkları şeklindedir.²³ Bir başka

19 BOA. Şura-yı Devlet (ŞD.), 2430/51, 7 R 1296 (31 Mart 1879).

20 Diyarbakır Vilayet Salnamesi, H. 1302 (M. 1885), s. 72.

21 BOA.DH.MKT. 1374/71, 28 M 1304 (27 Ekim 1886).

22 BOA. Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS.), 2940/74, 7 L 1293 (26 Ekim 1876): Hanesi yağmalanan ve şiddet gören Diyarbakırlı Hamik isimli şahsın belediye reisi Narizade Hacı Mehmed'i şikâyetine dair.

23 BOA. Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT.), 1397/103, 12 Ca 1304 (6 Şubat 1887).

şikâyet konusu da belediye reisinin ekmekçi esnafını denetlemesi sonucu esnaf tarafından gelen tepkidir.²⁴

Belediye reislerinin çeşitli şikâyetlere mevzubahis olmasının yanı sıra görevlerini layığıyla yerine getirmekten dolayı taltif edildikleri de olmuştur.²⁵ Belediye reislerine kendi vazifeleri dışında bir takım idari görevler verilmesi ise fazladan mesai harcamalarını gerektirmiştir. Bunlardan biri 1895'te reislik yapan Talat Beydir. Talat Bey belediye reisliğinden ayrıca Diyarbakir Maarif Müdürlüğü görevine de vekâleten bakmıştır.²⁶

Valiler ile belediye memurları arasındaki ilişkinin yönü hem şehrin idaresi hem de belediye reisine dair hükümetle paylaşılan izlenimleri doğrudan etkilemekteydi. Söz gelimi vali ile reis iyi geçiniyorsa vali, Dâhiliye Nezareti aracılığıyla reislerin çeşitli şekillerde taltif edilmesini önermekteydi. 1903'te yapılan böylesi bir teklif oldukça dikkat çekidir. Vali, aşağıdaki hususlara dikkat çekerek belediye reisinin taltifi için teklifte bulunmuştur.

| 367

“Diyarbakir eşrafından Belediye reisi saadetlü Niyazi Efendi benderleri Dersaadet aklamından yetişerek müteaddid memurin-i mülkiye ve hesabiyede ifa-yı hüsn-û hizmet etmiş ve intihâb-ı memurin komisyon-ı alisinden kaymakamlığa müntehib bulunmuş olduğu ve bu vilayetçe bulunduğu kaymakamlık vesaire memuriyetlerde ve hususen memurin-i hazırası olan belediye riyasetinde şayan-ı takdir fiiliyat ibrazıyla şehrin vesail-i ümranına ve sıhhat-ı umumiyesine pek naf'i hizmetler göstermiş olduğuna ve mumaileyh sedde-i aliyaya sadakatle...”²⁷

Vali ile belediye reisinin iyi geçindiğine işaret eden bu örneğin tamamen tersi durumlar da yaşanmıştır. Zira 1910 yılında yapılan belediye seçimlerinde seçimlere hile karıştırıldığına dair vali suçlanmıştır. Hatta sözü geçer adaylar yanlarına eşraf ve ileri gelenleri de alarak şikâyetlerini Dâhiliye Nezaretine bildirmekten geri durmamıştır.²⁸ Valiler, sorun yaşadığı

24 BOA.DH.MKT. 1643/13, 29 S 1306 (4 Kasım 1888).

25 BOA. DH.MKT. 1410/97, 13 B 1304 (7 Nisan 1887): Belediye reisi Abdülhamid Niyazi Efendinin erbab-ı liyakat ve haşmetten olmasından dolayı taltif edilmesine dair.

26 BOA. Maarif Nezareti Mektubi Kalemî (MF.MKT.), 271/25, 16 M 1313 (9 Temmuz 1895).

27 BOA.DH.MKT. 839/27, 25 Ca 1321 (19 Ağustos 1903).

28 BOA. Dahiliye Nezareti Idare Evrakı (DH.ID.), 88/2-4, 3 Ra 1328 (15 Mart 1910).

adayları genelde ehliyetsiz ya da kumar ve sarhoşluk gibi kötü alışkanlarla itham ederek şikâyet etmiştir.²⁹

Belediye reislerinin genel özelliklerine bakıldığında ise mülkiye mezunlu tahsilli kişiler, eşraf, memur, çiftçi ve tüccar kişiler arasından seçildikleri görülmektedir. Reislerin bu profilleri hizmet kalitesini doğrudan etkilemiştir. Yukarıda verilen Niyazi Efendi örneğindeki olumlu tavrın aksine meslekleri itibarıyla işlerini aksatan reisler de olmuştur. Örneğin; 1915'te belediye reisi çiftçilik ve ticaret olan mesleğiyle daha çok ilgilendiğinden belediye hizmetlerinde aksaklıklara sebep olmuş ve yerine emekli askerlerden Doktor Cevdet Bey vekâleten atanmıştır.³⁰

1914 yılının mart ayından ağustos ayına kadarki altı aylık sürede belediye, vekâleten ve asaleten 4 reis ile yönetilmişti. Hatta belediye hakkında tahkikat yapan müfettişler, belediyenin bir merkez vilayet belediyesi olma hüviyetinden uzak ve ciddi ıslahatlara muhtaç olduğunu rapor etmişti.³¹ Fakat belediye idarecilerinin tutumu tek başına yeterli değildi. Bu yüzden özellikle valilere büyük işler düşmekteydi. Çünkü vilayete dair kararların merkeze sunulması, bütçenin belirlenmesi ve asayişin sağlanması gibi birçok husus valilerin riyasetindeydi. Örneğin; Diyarbakır valisi Halid Bey, 1896'da iş başı yaptığında şehrin adeta bir harabe olduğunu aktarmakta ve ancak birkaç yıl içerisinde düzeni kurduğuna dikkat çekmektedir. Halid Bey, görevi süresince belediye işleri de kapsayan birçok yapım onarım işiyle yakından ilgilenerak şehrin dokusunu iyileştirme çabasına girişmiştir.³²

Belediye reislerinden ayrıca, büyük çoğunluğu gayrimüslimlerden oluşan sıhhi kadrolardan sorumlu memurlar da taltif edilerek teşvik edilmiştir. Zira kolera başta olmak üzere birçok salgın hastalığın yaygın olduğu 19. yüzyılda uzak taşra bölgelerinde sıhhi memurlar temin etmek oldukça zordu.³³ Söz gelimi, Diyarbakır ve Kastamonu gibi uzak taşra kentleri Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'den mezun olan tabiplerce zorunlu hizmetleri olduğu halde rağbet görmemekteydi. Bu türden tabipler büyük miktarlarda para cezası vermeyi bile göze almaktaydılar.³⁴ Belediye bünyesindeki sıhhi

29 BOA. Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH.ŞFR.), 435/37, 1 L 1335 (21 Temmuz 1917).

30 BOA. DH.UMVM. 85/66, 20 N 1333 (1 Ağustos 1915).

31 BOA.DH.UMVM. 55/21-2, 8 L 1332 (30 Ağustos 1914).

32 Hatip Yıldız, "Diyarbakır Valisi Mehmed Halid Bey'in Beş Yıllık İcraatı ve Hazırladığı Rapor", Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır, Cilt: 2, Editörler: Bahaeddin Yediylıdız, Kerstin Tomenendal, Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2008, s. 388-401.

33 BOA.DH.MKT. 168/2, 4 Ca 1311 (13 Kasım 1893); BOA.DH.MKT. 974/73, 16 Ra 1323 (21 Mayıs 1905); Eczacı Agop'un dördüncü rütbe ile taltifine dair.

34 BOA. Dahiliye Nezareti, Tesri-i Muamelat Komisyonu (DH.TMIK.M.) 52/48, 22 M 1316 (12 Ha-

memurların yaşam standardını düşüren ve memurları bu türden bölgelerden imtina ettiren hususlardan biri bütçe sorununa bağlı olarak maaşların düzenli ve tam ödenmemesiydi. Bu hususta Diyarbakir belediye ebesi³⁵ ve tabipleri aylarca maaş alamadıklarına dair şikayetlerde bulunmuştur.³⁶

Diyarbakir belediyesinin kadrosunun genişlemesi ise 1910'lu yıllardan sonrasına denk gelmiştir. 1914'e ait verilere göre belediyedeki görevliler ve maaşları aşağıdaki gibiydi:

Tablo.1. Diyarbakir Belediyesi Memurları ve Maaşları³⁷

Memur	Aylık Maaşı
Belediye Reisi	1.200
Katip	500
Katip Refiki	250
Sandık Emni	450
Müfettiş	500
Serçavuş	250
Çavuş (9 Kişi)	300
Tulumbacı Çavuşu (2 Kişi)	400
Tulumbacı (2 Kişi)	150
Odacı	225
Mimar	400
Tenvirat (Aydınlatma) Müfettişi	250
Lambacı (4 Kişi)	200+200+180+175
Tabip	1.200
Tabip Muavini	1.000
Sıhhiye Katibi	250
Kabile (Ebe)	600
Aşı Memuru	400

Örnek teşkil etmesi itibarıyla verilen bir yıllık bu veriler, 1910'lardan sonra belediyenin birçok başlık altında hizmet birimleri kurduğunu göstermektedir. Bu durum aynı zamanda belediye masrafının artmasına da sebep olmuştur.

ziran 1898).

35 BOA.DH.MKT. 714/55, 14 S 1321 (12 Mayıs 1903); BOA. Dahiliye Nezareti, Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı (DH.MUİ.), 113/67, 6 B 1328 (14 Temmuz 1910).

36 BOA.DH.İD. 18/1-1, 17 Ca 1329 (16 Mayıs 1911).

37 BOA.DH.UMVM. 55/21-2, 8 L 1332 (30 Ağustos 1914).

b) Beledi Hizmetler ve Bu Hizmetlerin Önündeki Engeller

Belediyeciliğin yerleştirilmeye çalışıldığı 1864 Vilayet Nizamnamesinden sonraki dönemlerde çeşitli kanun ve yasalarda belediyecilik yaygın bir kuruluş haline getirilmek istenmiştir. 1871 nizamnamesi, belediyelerin işleyişine yönelik detaylı maddeler kapsamaktaydı. Buna göre belediyeler imar, bakım, onarım, temizlik ve itfaiye işlerinden sorumluydu. Bu hizmetlerin yerine getirilmesi için gerekli olan masraf ise yapı ruhsatiye harcı, emlak vergisi, yol-kaldırım inşa ve tamir ücretleri, dükkân vergileri, eğlence resmi gibi kalemlerden karşılanmaktaydı.³⁸ 1877’de ise çıkarılan kanunla belediyelerin hizmet alanı genişletilmiştir. Buna göre önceki sorumluluklarla birlikte, suyolları ve lağımaların tamiri, belediyeye ait taşınmaz malların satış ve kiralanması, yıkım tehlikesi olan binaların yıkılması, panayır, gazino, tiyatro, hamam gibi toplu alanların kontrolü gibi işler belediyenin görev tanımına dâhildi.³⁹

Diyarbakır’ın en mühim beledi sorunları suyollarının yeterli randımanı vermemesi ve açık olan lağımaların hastalık saçmasıydı. Belediyenin kuruluş yıllarına denk gelen dönemde idare meclisi kararı⁴⁰ ve ahalinin yardımıyla suyollarının tamirine girilmiştir. Şehrin en mühim su kaynağı, kent merkezine üç, üç buçuk saat mesafedeki Gözlü köyünden gelen Hamrvat suyu idi. Suyolunun uzun müddetten beri tamir edilmemesinden dolayı suyun yarısı şehre varmadan heba olmaktaydı. Ayrıca güzergâh boyunca hayvancılıkla uğraşan köylülerin hayvanları bu suya girip çıktığından su kirlenmekteydi. Suyun randımsız ve kirli bir şekilde şehre gelmesi özellikle yaz mevsiminde ahalinin büyük zorluklar çekmesine sebep olmaktaydı. Bu yüzden 1869’da 13.000 kuruşluk bir bütçe çıkarılarak masrafın sudan istifade edenlerden tahsili yoluyla suyolları taş ve kireç kullanılarak tamir edilmiştir. Aynı sene hastalık saçan lağımalar da kapatılarak önlem alınmıştır.⁴¹ Fakat suyollarının basit usullerle tamiri sonuç vermemiş ve bu sorun ilerleyen yıllarda tekrarlamıştır. Diyarbakır kalesinin Rum kapısından içeri girerek Mardin kapısına kadar gelen ve sur dâhilindeki ahalinin ihtiyacını karşılayan üstü

38 Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ankara, 1997, s. 273-278.

39 *Düstur*, Cilt:4, s. 538-539.

40 Belediye dairesi ismi 1869 yılı salnamesinde geçse de bu yıllarda tespit edilebilen beledi işlerle ilgili hususlarda sadece idare meclislerinin ismi geçmektedir. Bu da belediyeciliğin bir süre ismen varlığına işaret etmektedir.

41 *Diyarbakır Gazetesi*, No: 2, 2 Ca 1286 (10 Ağustos 1869).

açık suyollarına ayrıca lağım suyu da karışmış ve tehlikeli bir hal almıştır. 1882’de tamirat için 8.000 kuruş gerekmiş fakat ahalinin bunu karşılayacak gücü olmadığından masrafın tamamen belediye tarafından karşılanması yoluna gidilmiştir. Zira valiye göre, bu yollar tamir edilmezse ileride daha büyük masraflara sebep olacaktı.⁴² Nitekim bu soruna köklü bir çözüm bulunamadığından 1907’ye gelindiğinde gerekli masraf 337.000 kuruşa denk gelmişti.⁴³ 1913’te ise Hamravat suyolunun ancak demir borular vasıtasıyla tamir edilebileceği gündeme gelmiştir. Fakat bu iş oldukça masraflıydı. Bu yüzden belediye, Milli aşireti reisi İbrahim’in el konulan mallarından elde edilen gelirin bu işe ayrılmasını talep etmiştir.⁴⁴ Üstelik bu dönemde sular iyice kirlenmiş, bazı işletmeciler suya çöplerini dökmüştür. Açık alanların kapatılması için zararlı maddelerden üretilen bezler kullanılması ise hastalıklara davetiye çıkarmaktaydı.⁴⁵ Suyollarının tamiri ve lağımaların kapatılması meselesi uzun müddet belediyeyi meşgul etmiştir. Bu işlere bütçe ayrıldığı ve muktedir yöneticiler olduğu sürece büyük ölçüde sorunların üstesinden gelinmiştir.⁴⁶ Bu yüzden sokak temizliği, hava kirlenmesine sebep olan göllerin ıslahı ve hastane kurulmasına ihtiyaç duyulan kritik bir dönemde, görev süresi biten belediye reisi Niyazi Efendi’nin bir süre daha bu görevde kalması için vali, Dahiliye Nezareti’ne talepte bulunmuştur. Oldukça başarılı görülen Niyazi Efendi, vali tarafından vekâleten atanmış ve memleketin kalkınması için gerekli bulunmuştur.⁴⁷

Mevcut veriler 1880’lere kadar kısmen de olsa beledi hizmetlere dair işler yürütüldüğüne işaret etmektedir. Fakat 1890’lı yıllara gelindiğinde belediye, hükümetin çıkardığı kanunlardan dolayı bütçesini denkleştirememiş ve hizmet alanında etkili olamamıştır. Zira 1886’da belediye gelirleri arasında olan kantar, kile ve zebhiye rüsumlarının yarısı hazineye devredilmiştir. Diyarbakir belediyesi bu husustan mustarip olmuş ve zaman zaman bu kalemin belediyeye terkinini talep etmek zorunda kalmıştır.⁴⁸

1910’lu yıllarda kent merkezinin giderek genişlemesi ise idari düzenlemeler gerektirmiştir. Bu dönemde Diyarbakir kent merkezine bir kilometre mesafede olan Bağlar mevkiî günden güne gelişmiş ve neredeyse

42 BOA. ŞD. 1549/40, 27 Z 1299 (9 Kasım 1882).

43 BOA.DH.İD. 131/2, 20 M 1325 (5 Mart 1907).

44 BOA.DH.UMVM. 55/21-2, 2 Za 1331 (3 Ekim 1913).

45 BOA.DH.UMVM. 55/21-3, 7 Ş 1332 (1 Temmuz 1914).

46 BOA. DH. ŞFR. 316/51, 6 Ş 1321 (28 Ekim 1903).

47 BOA.DH.MKT. 1101/43, 1 B 1324 (21 Ağustos 1906).

48 BOA. İrade Maliye (İ.ML.) 11/27, 3 M 1312 (7 Temmuz 1894).

bir mahalle haline gelmişti. Bu yüzden vali, Bağlar mevkii ile Ali Pınarı köyünün merkez sınırlarına dâhil edilerek beledi hizmetlerin oralara da taşınmasını önermiştir. Bu şekilde hem belediye gelirleri içerisinde yer alan vergi usulü buraya taşınmış olacak hem de ileriye dönük bir kent planlaması uygulanmış olacaktır.⁴⁹ Çünkü Bağlar bölgesinin bir düzeni yoktu ve karmaşaya açık bir durumdaydı. Bu yüzden Bağların haritasının çıkarılarak cadde ve yollarının belirlenmesi, bağ sahiplerince yapılan binaların inşa güzergâhı için de gerekliydi.⁵⁰

Belediyenin çeşitli yollarla gelir elde etmesi beledi hizmetler ve memur maaşlarının ödenmesi için gerekli bir husustu. Bu maksatla belediye sermaye oluşturma yoluna dahi gitmiştir. Örneğin, Duyun-u Umumiye tarafından masrafları karşılanan dut fidanlığı, ipek üretimi için oldukça yararlı bir işti. Üretimin arttırılması ve belediyenin de kâr elde etmesi için Efsel (Hevsel) Bahçelerindeki 5.000 kıta sulu tarla belediye tarafından kiralanmıştır.⁵¹ Fakat belediye bünyesinde gereğinden fazla memur vardı ve harcamaların büyük bir kısmı maaşlara dairdi.⁵²

Belediyeye yapılan istihdamlardaki plansızlık fazla harcamalarda etkili olmuştur. Örneğin; Diyarbekir binaları taş olduğundan çok az yangın çıkmaktaydı. Buna rağmen senede bir kez bile görev yapmayan çok sayıdaki tulumbacı istihdam edilmişti. 1913'te Diyarbekir'i teftiş eden mülkiye müfettişi Naci Beye göre bu memurlar belediye dairesinde işsiz bir şekilde oturmakta ve ötede beride gezmekteydiler. Bu yüzden bunların temizlik kadrosuna aktarılması daha uygun bulunmuştur. Ayrıca belediyenin kadrolu kâtip ve kâtip muavini olmasına rağmen yıllarca gelir-gider defterleri muntazam bir şekilde tutulmamıştı. Belediye meclisince alınan kararlar günü gününe deftere geçirilmesi gerekirken buna da özen gösterilmemişti. Bu yüzden alınan kararlar ve yapılan harcamalara dair düzensizlik mevcuttu. Ayrıca sene başında belirlenen bütçelere de riayet edilmemiştir. Örneğin; belediyedeki çay ve kahve masrafına 1.380 kuruş ayrılmışken yılsonunda yapılan harcama 3.421 kuruşu bulmuştur. Dini ve resmi günlerde gereğinden fazla top atışı yapılmıştır. Kiralanan taşınmazların kira kontratları düzenlenmemiştir. Aydınlatma için gerekli gaz müteahhitlere açık eksiltme usulü ile ihale edilmesi gerekirken usulüne göre muamele edilmemiştir. Öngörülemeyen

49 BOA.DH.İD. 161/13, 27 L 1331 (29 Eylül 1913).

50 BOA.DH.UMVM. 55/21-3, 7 Ş 1332 (1 Temmuz 1914).

51 BOA.DH.MKT. 1088/49, 24 R 1324 (17 Haziran 1906).

52 Bknz. Tablo.1.

ekstra masraflar 2.000 kuruş olarak belirlenmişken sene sonunda 23.000 kuruş harcanmıştır. Dolayısıyla maaş, müteferrika masraf, kahve, çay ve resmi günlere dair harcamalar gereğinden fazla bir miktara tekabül etmekteydi. Buna rağmen temizlik, kaldırım, yol yapımı, hastane, debbağcılık ve cam sanatlarının gelişi gibi mühim ve belediyenin kuruluş maksadı olan işlere kısmi bir meblağ harcanmıştır. Sözelimi, temizliğe 75.000 kuruş ayrılmışken 32.799 kuruş 33 paralık bir miktar harcanmıştır. Halbuki memleketin temizliği ve düzeni için bunun iki katı harcamaya ihtiyaç vardı. Kaldırım ve yol yapımı için 10.000 kuruş ayrılmışken 1.588 kuruş 35 para harcanmıştır. Gureba hastanesine ayrılan 77.600 kuruştan 45.574 kuruşu maaş ve diğer işlere sarf edilmiştir. Geriye kalan kısımla da hastane idare edilemeyecek duruma getirilmiştir. 1912 yılına ait bu istatistikler takip eden birkaç yıl için de neredeyse aynı problemler çerçevesinde devam etmiştir. Üstelik planlanan harcamaların ötesine geçme hususunda artış da yaşanmıştır.⁵³

Diyarbakır belediyesinin bu durumu Osmanlı kentlerinin çoğu için geçerliydi. Belediyeler, kanun gereği mali ve idari yönden liva idare meclislerinin denetimine tabiydi. Fakat muhasebe ve kayıt sistemlerinin bozukluğu, yolsuzluklara sebep olmakta ve düzeni bozmaktaydı.⁵⁴

Müfettiş Naci Beyin 1915'te hazırladığı raporunda ise Diyarbakır belediyesine yönelik aşağıdaki tespitler yapılmıştır⁵⁵:

-Yağan yağmurdan dolayı birçok bina yıkılma tehlikesi geçirmiştir. Bu binalar ahali için tehlike arz etse de herhangi bir önlem alınmamıştır.

-Kendiliğinden yıkılan ya da belediyece yıkılan binaların enkazı günlerce sokak ortasında kalmakta ve geçişleri engellemektedir.

-Bina enkazından yağmur sularıyla etrafa yayılan ve bozuk kaldırımlardan çıkan çamurlar o kadar çoğalmıştır ki dar ve küçük olan sokaklardan geçmek çok zorlaşmıştır.

-Hanelerden sokaklara atılan çöpler günlerce yerde kalıyor. Bu çöpleri kaldırmak için temizlik memuru namıyla bir kişiye rastlamak mümkün değildir.

-Hamravat suyunun harap olan kaldırımlarından akan sular adeta birer gölcük halini alıyor.

53 BOA.DH.UMVM. 55/21-3, 7 Ş 1332 (1 Temmuz 1914).

54 İlber Ortaylı, Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri...,s. 177.

55 BOA.DH.UMVM. 92/23-1/2, 21 Ra 1333 (6 Şubat 1915).

-Askeri birliklerin ikamet ettiği mekânlar pislikten geçilmiyor.

-Hamamlar, berberler, dükkânlar, kahvehaneler vesaire umumi mekânlarda temizliğe dikkat edilmiyor.

Müfettiş, belediye memurlarını gerekli tahkikat ve işler için uyararak yapılan icraatların yetersiz kalacağını da rapor etmiştir. Bu dönemde bütün Diyarbakır merkezinde ve kazalarında şiddetle yayılan tifüs, tifo ve dizanteri hastalıkları sebebiyle temizlik hususunda her zamandan daha çok ihtiyaç vardı. Fakat bu meseleyi yerine getirmekten “aciz ve her türlü işi yapmaktan mahrum” bir heyet mevcuttu. Müfettişin deyimiyle “her ne kadar namuslu olursa olsun dünya ve âlemi görüp tanımaya muvaffak olamayan ve tahsili dahi bulunmayan bir reisten bir eser-i teceddüd beklemek abes” bir durumdu.⁵⁶ Böylece müfettiş dönemin memur yetiştiren gözde okullarından mülkiyenin önemine de dikkat çekmiştir. Müfettiş Naci Beyin bu tespitleri ikinci teftiş dönemine denk gelmektedir. Dolayısıyla müfettiş 8 ay sonra yaptığı tahkikatta benzer problemlerle karşılaşmanın yanı sıra birçok problemin daha da büyüdüğüne şahit olmuştur. Bu yüzden Naci Bey, 1.200 kuruş olan reislik maaşının 2.000 kuruş yapılarak bu göreve “dünya görmüş”, tahsilli birinin getirilmesini önermiştir.⁵⁷

Müfettişin raporları doğrultusunda vali aracılığıyla belediye daireesine gerekli uyarılarda bulunulmuştur. Sokak temizliği ve bina enkazının kaldırılması hususunda yetkililerin yaptığı savunmada Diyarbakır sokaklarının dar olması ve raporun tutulduğu dönemde kış mevsiminden dolayı yolların kar ile kapalı olması yönünde görüş bildirilmiştir.⁵⁸

Diyarbakır belediyesinin yukarıda izah edilen beledi hizmetlerinden başka şehrin en önemli problemlerinden biri olan yılan ve akrep sokmalarına karşı da önlem alınmıştır. Şehirde büyük miktarda yılan ve akrep olduğundan burası kötü bir şöhretle anılmaktaydı. Bu yüzden belediye yılan ve akreplerin bir şekilde toplatılarak itlaf edilmesi yoluna gitmiştir. Bunun için Diyarbakır gazetesine ilan verilmiştir. İlanı göre, yılan başına 40 ve akrep başına da 10 para verilmiştir. Kısa bir süre içerisinde bu işi meslek haline getiren şahıslarca 20 adet yılan ve 131 adet de akrep belediye görevlilerine teslim edilmiştir.⁵⁹ Hatta 1903 yılının 15 Haziran-15 Temmuz ayları

56 BOA.DH.UMVM. 92/23-1/2, 21 Ra 1333 (6 Şubat 1915).

57 BOA.DH.UMVM. 92/23-1/2, 21 Ra 1333 (6 Şubat 1915).

58 BOA.DH.UMVM. 92/23-7/1, 1 Ş 1333 (14 Haziran 1915).

59 Diyarbakır Gazetesi, No: 1341, 10 R 1321 (6 Temmuz 1903).

arasındaki bir aylık sürede belediyeye 112 adet yılan ve 2.026 adet de akrep getirilmiştir. Bunlar sur dışında kazılan alanlara kireçlenerek gömülmüştür. Yetkililere göre her akrebin 30 adet yavru doğurma ihtimali göz önünde bulundurulunca 60 bin küsur akrep itlaf edilmiş olunuyordu.⁶⁰

Sonuç

Vilayet nizamnamelerinin yaygınlaştırıldığı 1867 yılından sonra kurulan Diyarbakır belediyesi, yerel ve merkezi hükümet bütçesinin elverdiği ölçüde beledi hizmetlerle ilgilenebilmiştir. İstanbul'a oldukça uzak olan ve çeşitli asayiş sorunları ile muhatap olan bu şehrin başlıca ihtiyacı, muktedir yöneticilerdi. Zira belediye reislerinin profillerine bakıldığında çoğunun şehrin beledi işlerini yürütmeye vakıf olmadığı görülmektedir. Özellikle II. Abdülhamid dönemine denk gelen yıllarda mülkiye mezunu idarecilerle problemlerin üstesinden gelinebileceğine dair bir kanaat oluşmuşsa da bunun Diyarbakır'a etkisi sistematik bir hal alamamıştır.

Belediye meclisi azalıklarında kanunların emrettiği şekilde gayrimüslimler de yer almış ve hatta iki dairesel belediye döneminde şehrin bir gayrimüslim belediye reisi dahi olmuştur. Gayrimüslimlerin etkin olduğu belediye memurlukları ise eczacılık ve tabiplik gibi sıhhi işler ile mühendislik gibi teknik konulardır.

Belediyelerin görev tanımında yer alan temizlik, bakım ve onarım gibi işler Diyarbakır belediyesinin gündemindeki başlıca hususlardı. Fakat şehrin plansızlığı ve belediye gelirlerinin düşük olması ile merkezi hükümetin gelirlerin bir kısmını hazineye devretmesi beledi işlere yoğunlaşılmasını engellemiştir. Bürokrasinin hızla geliştiği 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında belediyenin en çok harcama yapılan kalemi ise memur maaşlarıydı. Bu yüzden belediyenin görevleri arasındaki asıl işler ihmal edilmiştir. Bu ihmalkârlığın bir sebebi de belediye memurlarının yetersiz ve işlerini usulüne göre yapmamasıydı. Dolayısıyla belediyenin Osmanlı dönemi boyunca ıslaha muhtaç olduğu yapılan teftişler ve tutulan raporlardan sabittir. Belediye, vilayet niteliğindeki bir bölge için oldukça yetersiz kalarak mali, siyasi ve coğrafi hususların gölgesinde kalmıştır.

Kaynaklar

1- Osmanlı Arşiv Vesikaları

A.MKT.MHM: 394/73, 412/68, 636/38.

DH.EUM.AYŞ: 27/136.

DH.EUM. 2.şb: 58/57A.

DH.İD: 18/1, 88/2, 131/2, 161/13.

DH.ŞFR:51/220, 246/70, 316/51, 435/37.

DH.MKT: 168/2, 714/55, 839/27, 974/73, 1088/49, 1101/43,
1374/71, 1397/103, 1410/97, 1643/13.

DH.MUİ:113/67.

DH.TMIK.M: 52/48.

DH.UMVM:55/21, 85/66, 89/94, 92/23, 112/47.

HR.SYS:2940/74.

İ.DUIT: 62/18.

İ.ML:11/27.

MF.MKT:271/25.

ŞD:1549/40, 2430/51.

Y.PRK.BŞK:4/46.

2- Süreli Yayınlar ve Salnameler

a) Diyarbekir Vilayet Salnameleri, H. 1286 (M. 1869), H. 1287 (M. 1870), H. 1288 (M. 1871), H. 1289 (M. 1872), H. 1291 (M. 1874), H. 1294 (M. 1877), H. 1302 (M. 1885).

b) Diyarbekir Gazetesi, No: 2, 2 Ca 1286 (10 Ağustos 1869).

Diyarbekir Gazetesi, No: 1341, 10 R 1321 (6 Temmuz 1903).

Diyarbekir Gazetesi, No: 1344, 1 Ca 131 (26 Temmuz 1903).

c) Düstur (4. Cilt).

3- Diğer Kaynaklar

- Çadircı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ankara, 1997.
- Çukurova, Bülent; Erantepl, Bülent, “XIX. Yüzyılda Diyarbakır’ın Sosyal ve İdari Yapısı”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır*, Cilt: 2, Editörler: Bahaeddin Yediyıldız, Kerstin Tomenendal, Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2008, s. 355-362.
- Göyünc, Nejat, “Diyarbakır”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 9, 1994, s. 468-469.
- Ortaylı, İlber, “Belediye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 5, 1992, s. 398-402.
- Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK Yayınları, Ankara, 2011.
- Özcan, Abdülkadir, “İstabl”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:19, 1999.
- Sarıbıyık, Mustafa, “Tanzimat’ın Diyarbakır ve Yöresinde Uygulanması ve Önündeki Engeller”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır*, Cilt: 1, Editörler: Bahaeddin Yediyıldız, Kerstin Tomenendal, Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2008, s. 253-262.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, “Yerel Yönetim Metinleri I”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Cilt: 4, Sayı: 6, 1995, s. 85-102.
- Yıldız, Hatip, “Diyarbakır Valisi Mehmed Halid Bey’in Beş Yıllık İcraatı ve Hazırladığı Rapor”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır*, Cilt: 2, Editörler: Bahaeddin Yediyıldız, Kerstin Tomenendal, Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2008, s. 387-401.
- Yılmazçelik, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, TTK Yayınları, Ankara, 1995.

EKLER:

EK 1: Diyarbakır Belediyesinde Görev Yapmış Belediye Reisleri

Görev Dönemi	Reisin İsmi
1869-1870	Muhammed Ağa (İstabl-ı Amire Müdürü Payelilerinden)
1871-1872	Hacı Mesud Efendi
1873	Hacı Bekir Efendi
1874-1875	Hacı Mehmed Ağa
1876	Hacı Mehmed Nuri Ağa
1877	Hüseyin Bey
1883	Reis-i Evvel Abdülfettah Efendi, Reis-i Sani Oseb Efendi
1884-1885	Reis-i Evvel Fethi Efendi, Reis-i Sani Oseb Efendi
1886	Arif Efendi
1887	Ömer Efendi, Abdülhamid Niyazi
1888-1889	Zülfikar Ağa
1891	Zülfikar Ağa (Kapıcıbaşı)
1894	Talat Efendi
1898	Mehmed Emin Efendi
1899	Ahmed Efendi
1901	Ahmed Faik Efendi
1903-1906	Niyazi Efendi
1913	Yasin Efendizade Şevki Efendi (Eşraftan)
1914	Zülfizade Adil Bey
1915	Cemilpaşazade Fuad Bey, Cevdet Bey(Vekaleten Atanmıştır), Pirinççizade Sıdkı
1916	Şevki Efendi
1919	Hamid Halid, Hayri Efendi, Abdurrahman Efendi (Vekaleten)

EK 5: Diyarbekir Vilayet Salnamesinde Belediye Dairesi (1885)

(۷۲)

بلدیہ دائرہ سی	
رئیس اول فتحی افندی	رئیس ثانی اوسیب افندی
اعضا حاجی احمد افندی	اعضا حاجی قدر افندی
» حاجی جبر افندی	» ذوالفقار افندی
» مکر دیج افندی	» مکر دیج افندی
» اوہانس افندی	» قرہ دیت افندی
باش کاتب اسماعیل بک	ممکت طیبی بدروس افندی
کاتب ثانی مصطفی افندی	صندوق امینی ماطوس افندی
مفتش علی آغا	
بلدیہ اجراخانہ سی	
اجراچی اغوب افندی	معاونی دیوستین افندی

PEYMAN GAZETESİ BAĞLAMINDA İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN DİYARBAKIR ŞUBESİNİN FAALİYETLERİ

Oktay Bozan
Dicle Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi

Özet

İttihat ve Terakki, 1908 İhtilali'ni düzenleyen ve bu tarihten itibaren 1918'e kadar devletin yönetiminde birinci derecede rol oynayan bir cemiyettir. Türkiye'nin yakın tarihine damgasını vurmuş olan bu cemiyet, 1889'da Mektebi Tıbbiye öğrencileri tarafından bir düşünce kuruluşu şeklinde gizli bir teşkilat olarak kurulmuştur. Amacı yeniden Meşrutiyeti ilan etmek ve Osmanlı birliğini sürdürebilmektir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Diyarbakır'da cemiyetin önde gelenleri arasında bir özel gazete çıkarma fikri ortaya çıkmıştır. Bu fikrin olgunlaşmasında ve gazetenin çıkarılmasında Mehmed Ziya Gökalp, Mirikatibizade Ahmet Cemil Asena, Mirikatibizade Şükrü ve Yüzbaşı Mazhar gibi şahıslar etkili olmuştur. Diyarbakır'ın ilk hususi gazetesi olan Peyman 29 Haziran 1909 yılında yayımlanmıştır. Haftada bir gün çıkan gazete 36 sayı olarak devam etmiştir. Gazetede ki haberlerin önemli bir kısmında İttihat Terakki Cemiyeti'nin faaliyetlerine yer verilmiştir. Diyarbakır İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faaliyetleri genellikle şu alanlarda yoğunlaşmıştır: Meşrutiyet idaresinin önemi, Girit Meselesi, güçlü bir Osmanlı donanmasının oluşturulması, toplumun birlik ve bütünlüğünün tahkim edilmesi, toplumun refah düzeyinin artırılması, sağlıklı bir idare düzeninin tesis edilmesi, toplumun eğitim durumunun geliştirilmesi. Bu başlıklar Cemiyet'in yoğun olarak gündeminde olan konulardır. Cemiyet, Peyman gazetesini önemli bir eğitim ve bilinçlendirme aracı olarak kullanılmakla birlikte, hem tiyatro ve piyeslerle hem de kıraathane ve köy toplantıları yoluyla belirlediği hedeflere ulaşmaya çalışmıştır. Bu bildiri de Peyman gazetesindeki haber ve yazılar dikkate alınarak Diyarbakır İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faaliyetleri ele alınmıştır.

ACTIVITIES OF DIYARBAKIR BRANCH OF UNION AND PROGRESS SOCIETY IN THE CONTEXT OF PEYMAN NEWSPAPER

Abstract

Committee of Union and Progress is a community that regulates the 1908 Revolution and has played a primary role in the administration of the state since 1918. This Committee that has marked the recent history of Turkey, in 1889, the School was established as a secret organization in the form of a think tank by medical students. The aim is to declare the Second Constitutional Monarchy again and to maintain the Ottoman unity. After the proclamation of the Second Constitutional Monarchy, the idea of issuing a special newspaper among the leaders of Committee of Union and Progress in Diyarbakır emerged. Mehmed Ziya Gökalp, Mirikatibizade Ahmet Cemil Asena, Mirikatibizade Şükrü and Captain Mazhar have been influential in this process. Peyman, the first private newspaper of Diyarbakır, was published on 29 June 1909. The newspaper, which was published once a week, continued at 36 points. A significant portion of the news in the newspaper included the activities of the Committee of Union and Progress. The activities of the Diyarbakır Union and Progress Association are generally concentrated in the following areas: The importance of the administration of the Constitutional Monarchy, the problem of Crete, the formation of a strong Ottoman navy, the consolidation of the unity and integrity of the society, the welfare of the society, the establishment of a healthy administrative order, the development of the educational status. These topics are on the agenda of the Committee. The Society tried to achieve the goals set by both the theater and the plays, as well as in the country house and village meetings, while using the Peyman newspaper as an important tool for education and awareness raising. In this paper, the activities of the Diyarbakır Union and Progress Association were taken into consideration considering the news and articles in Peyman newspaper.

Giriş

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Türkiye'nin yakın tarihine damgasını vurmuş en büyük siyasal örgütlerden birisidir. Bu örgütün adı ilk olarak 1889'da duyulur. Bu yılda Mekteb-i Tıbbîye-i Şahane öğrencilerinden küçük bir grup "*İttihad-ı Osmanî*" adıyla gizli bir cemiyet kurarlar. Aynı yıl Paris'te kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birleşirler ve bu adı benimserler¹. Ancak bir siyasi güç olarak İttihat ve Terakki 1906'da Selanik'te III. Ordudaki bazı subayların girişimi ile kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin 1907'de Paris'teki örgütle birleşmesi ile ortaya çıkmıştır. Kısa bir dönem Terakki ve İttihat adıyla anılan teşkilat daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak anılmaya başlamıştır. Cemiyetin 1890'da hazırladığı ni-zamnamede kuruluş amacı şu şekilde açıklanmaktadır: "*Hükümet-i hâziranın adalet, müsavat, hürriyet gibi hukuk-ı beşeriyeyi ihlal eden ve bütün Osmanlıları terakkiden men ile vatani ecnebi yedd-i tasallut itizabına düşüren usul-i idaresini İslam ve Hıristiyan vatandaşlarımızı ikaz maksadıyla kadın ve erkek bilcümle Osmanlılardan mürekkep, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti teşekkül etmiştir*"².

1908 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti, Sultan II. Abdülhamid'i meşrutiyeti ilan etmeye zorladı. Cemiyet, Fransız Devrimi'nin sloganları olan, "özgürlük", "eşitlik", "kardeşlik" gibi simgesel kavramları yüksek sesle dillendirip zora dayalı despotik rejim yerine anayasal meşrutiyetin yerleştirilmesi gerektiğini bildiriyordu. Gelişen olaylardan dolayı Kanun-i Esasi'yi yürürlüğe koyan Sultan II. Abdülhamid, 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyeti ilan etti. 1908 İttihat ve Terakki kongresinde açıklandığı üzere İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iki temel amacı vardı; "*vatani içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarmak ve milleti içinde bulunduğu zulüm ve esaretten çıkarıp insanlığa layık biçimde yaşatmak*". İttihat ve Terakki Cemiyeti birinci amaçla, öncelikle devleti, eski düzenden kurtarmayı ve Avrupa devletlerinin denetiminden çıkarmayı; ikinci amaçla da ilerleme fikriyle toplumun geri kalmışlığını ortadan kaldırmayı kastediyordu³.

1 Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, C.3, s.7.

2 Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çev. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993, s.209.

3 Ercan Uyanık, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Toplumsal Mühendislik Aracı Olarak Eğitim", Amme İdaresi Dergisi, C. 42 S. 2, s. 67-88.

Birlik, beraberlik, özgürlük mesajı içeren kuruluş nizamnamesi ve 1908’de II. Meşrutiyet’in ilanı esnasında attıkları nutuklara bakıldığında İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin devletin kötü gidişatına dur demek için yola çıktığı anlaşılmaktadır. Ancak 1908-1918 yılları arasında iktidarda kalan Cemiyet, Osmanlı’nın ciddi miktarda toprak kaybına engel olmamış, dış politikada özellikle Balkan ve Trablusgarp konularında başarılı bir siyaset geliştirememiştir. Oysa 23 Temmuz 1908’de İkinci Meşrutiyet’in ilan edilmesi imparatorluğun her yerinde sevinçle karşılanmış ve günlerce şenlikler yapılmıştır. Bu nedenle Meşrutiyet’in ilanı pek çok kesimde mucizeli çözümler beklentisi yaratmıştır. Ancak bir süre sonra bu sevinç hayal kırıklığına dönüşecektir. Zira Meşrutiyet’in ilanında etkin bir rol oynayan İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı Devleti’nin en önemli siyasi gücü haline gelmiş ve devlet kadrolarındaki muhaliflerini tasfiye ederek tam bir diktatörlük kurmuştur. Bu süreçte İttihat ve Terakki yöneticilerinin yaşam tarzına ve şeriatın sapma eğilimine tepki gösterilmiştir. Bunun yanı sıra ülkeyi idare biçimine muhalif basın tarafından itirazlar yapılmış ve İttihat ve Terakki sert bir dille eleştirilmiştir. Bu şekilde gayrimemnunların sayısı gittikçe artmış ve toplum kutuplaşmıştır⁴.

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Diyarbakır’daki örgütlenmesi erken bir tarihe rastlamaktadır. Zira İttihâd-ı Osmanî Cemiyeti’nin kurucularından Dr. Abdullah Cevdet, 1894-1895’te bir süre Diyarbakır’da meydana gelen kolera salgını nedeniyle doktor olarak çalışır⁵. Buradayken Mehmet Ziya (Gökalp) Bey’i bu Cemiyet’e katar. Böylece İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Diyarbakır şubesinin tohumları atılır. Ziya Gökalp, İstanbul’a gidince İttihad-ı Osmanî Cemiyeti’nin diğer kurucu üyelerinden İbrahim Temo ve Diyarbakırlı Dr. İshak Sükûfî, onun cemiyete kesin kaydını yaparlar⁶. Bu yıllarda Diyarbakır’da bazı politik sürgünlerin var olduğu ve İstanbul’dan getirilen illegal broşürlerin gizlice dağıtıldığı da bilinmektedir⁷. 23 Temmuz 1908’de İkinci Meşrutiyet’in ilanı Diyarbakır’da büyük bir heyecanla karşılanır. Hürriyet adına gösteriler ve toplantılar yapılır. Bu süreçte Ziya Gökalp’in bazı arkadaşlarıyla gizli olarak kurduğu cemiyet, birkaç gün son-

4 Oktay Bozan, “İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Fırıldakları Yahûd Tarih-i Matem”, e-Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, S.1, Nisan 2017, C.9, s. 471-486.

5 Oktay Bozan, “Diyarbakır Vilayeti’nde 1894-1895 Kolera salgını ve Etkileri”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Yıl: 37, Cilt: 111, Sayı: 218, Eylül-Ekim 2015, s. 233.

6 M. Şükrü Hanoğlu, Bir Siyasal Düşünür Olarak Dr. Abdullah Cevdet ve Dönemi, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1981, s. 29.

7 Şevket Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Ankara 2003, C. II, s. 192.

ra “*Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Diyarbakır Şubesi*” adıyla ortaya çıkar⁸.

Cemiyetin ilk mensupları şunlardır: Mehmet Ziya (Gökalp), Attarzade Hakkı (Tekiner), Erzurumlu Yüzbaşı Mazhar, Reji Müdürü Abbas Fadıl, Mirikâtibzade Ahmet Cemil (Asena)⁹, Cerciszade Yusuf (Göksu), Yasinzade Şevki (Ekinci), Özdemiroğlu Kemal Şakip, Mustafa Akif (Tütenk), Velibabazade Veli Necdet (Süngütay), Müftüzade Şeref (Uluğ), Lalizade Mustafa ve Yüzbaşı Eşref. Bunlardan ilk beş kişi yönetim kurulunu teşkil etmişlerdir. Cemiyetin ilk mesul Murahhası Ziya Gökalp'tir. Onun Selenik'e gitmesinden sonra Attarzade Hakkı Bey bu göreve getirilmiştir. Hakkı Bey'den sonra Yasinzade Şevki (Ekinci) Bey mesul Murahhas olmuştur¹⁰.

Ziya Gökalp ve yönettiği İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Diyarbakır şubesi, gücünü asıl olarak Pirinçzade ailesinden almaktaydı. Ziya Gökalp'in dayısı ve şehrin güçlü ailelerinden olan Pirinçzade Arif Efendi otuz köye sahipti¹¹. Pirinçzade Arif Efendi bir süre Belediye Başkanlığı da yapmıştır¹². Bu dönemde Pirinçzadeler, yöredeki bazı yerel güçlerle iktidar mücadelesi vermekteydi¹³. Bölgenin kırsal kesiminin en büyük gücünü elinde tutan ve başına buyruk davranan Hamidiye Alayları paşası Milli İbrahim Paşa bunların en önemlisidir¹⁴. Pirinçzade Arif, 1908'de Diyarbakır Milletvekili seçildi. Ziya Gökalp de aynı seçimde Ergani Madeni Sancağı milletvekili seçilmek için aday olursa da seçimi önde gelen muhaliflerden biri olan ve aynı zamanda Hürriyet ve İtilaf Fırkasının Diyarbakır Şube Başkanı olacak olan Hacı Niyazi (Çıkıntaş) kazanır. Ne var ki Hacı Niyazi Efendi'nin milletvekilliği bir takım nedenlerden dolayı kabul edilmez¹⁵.

Bu süreçte Peyman gazetesi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Diyarbakır temsilcileri tarafından bu cemiyetin fikirlerini yaymak amacıyla çıkarılmıştır. Her yönüyle bölgenin önde gelen vilayeti olan Diyarbakır'da diğer alanlarda olduğu gibi basın alanında da önemli hareketlenmeler yaşanmıştır. Düşünce dünyası gayet zengin olan devrin Diyarbakır aydınında II. Meş-

8 Şevket Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi, C.II, s. 779.

9 Şevket Beysanoğlu, Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları, C. II, Diyarbakır Tanıtma Derneği Neşriyatı, İstanbul 1990, C. II, s. 194-195.

10 Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi, C.II, s. 780.

11 Beysanoğlu, Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları, C. II, s. 56.

12 Şevket Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi, C.II, s. 717.

13 Oktay Bozan, “20. Yüzyılın Başında Aşiret-Eşraf Çatışması: Milli Aşireti ve Diyarbakır Eşrafi Örneği”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 2017, Sayı: 96, s. 37.

14 Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi, C.II, s. 741-743, 747-748.

15 Beysanoğlu, Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları, C.II, s. 333.

rutiyet'in ilanının da getirdiği rahatlık sayesinde bir özel gazete açma fikri gelişmiştir. Bu fikir İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Diyarbakır vilayetindeki temsilcileri olan Mehmet Ziya (Gökalp), Mirikatibizade Ahmet Cemil (Ase-na), Diyarbakır Mekteb-i Rüştiye-i Askeriyyesi Dâhiliye Zabiti ve Diyarbakır İttihat ve Terakki Cemiyeti kurucularından Yüzbaşı Mazhar, Mirikatibizade Şükrü gibi şahıslar tarafından filizlendirilmiştir. Diyarbakır'ın ilk hususi gazetesi olan Peymân'a 1 Haziran 1909'da ruhsat verilmiş ve gazetenin ilk sayısı yaklaşık dört hafta sonra 29 Haziran 1909 yılında yayınlanmıştır¹⁶.

Her hafta pazartesi günleri basılan gazetenin imtiyaz sahibi ve mesul müdürü Mirikâtibizâde Şükrü'dür. Gazetede yazar çeşitliliğinden bahsetmek neredeyse mümkün değildir. Yazıların çoğu imzasız yayımlanmıştır. İlk 11 sayıda Mehmet Ziya'nın farklı mahlaslarla (Tevfik Sedad, Hüseyin Vedad, Mehmed Mehdi, Mehmed Nail) yazıları mevcutsa da 12. sayıdan itibaren bu çeşitlilik azalmıştır. En fazla yazısı bulunan bir başka kişi ise Diyarbakır Mukavelat Muharriri Amir Adil'dir. Bunların haricindeki diğer yazılar daha çok üç kişiye aittir: Meclis-i Mebusan Diyarbekir Mebusu Pirinççizade Feyzi, Diyarbekir Mekteb-i Rüştiye-i Askeriyesi Dahiliye Zabiti ve Diyarbekir İttihat ve Terakki Cemiyeti kurucularından Yüzbaşı Mazhar, Peymân Gazetesi Sahib-i imtiyaz ve müdür-i mesûlü Mirikâtibizâde Şükrü'dür.

Peymân gazetesi, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yayımlandığı için Meşrutiyet ve Sultan II. Abdülhamid dönemine önemli bir şekilde ışık tutmuştur. Gazete, fikren yakın olduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin politikaları hasebiyle meşrutiyet öncesi dönemi sert bir dille eleştirmiştir. O dönemi istibdad, zulüm ve işkence dönemi olarak dile getiren gazete yazarları, bu düşüncelerini hemen her sayıda birer makale ile belirtmişlerdir. Hürriyet'in, özgürlük ve adaletin meşrutiyet ile mümkün olduğu fikri her sayıda okuyuculara empoze edilmeye çalışılmıştır. Cemiyet üyeleri II. Meşrutiyet'in ilanı ile beraber her zaman ön planda tuttıkları ve propaganda malzemesi olarak kullandıkları hürriyet, eşitlik ve adalet konularını daha rahat dile getirmeye başlamışlardır. Bu düşünceleri halk tabanında yaymak ve bu fikirde bir nesil yetiştirmek için türlü aktiviteler ile meşgul olmuşlardır. Gazetenin istisnasız bütün sayılarında hürriyetin önemi dini kaynaklara da dayandırılarak işlenmiştir. Özellikle II. Meşrutiyet'in ilanının yıl dönümüne denk gelen beşinci sayıda bu konu üzerinde fazlasıyla durulmuştur. Ziya Gökalp tarafından ga-

16 Murat İssı, "Peyman Diyarbekir'in İlk Hususi Gazetesi", e-Şarkıyyat İlmî Araştırmalar Dergisi, S. VII, s.91-114.

zetenin ikinci sayısında “Tevfik Sedad” imzasıyla yazılan makalede Hürriyetin önemi şu cümlelerle ifade edilmiştir¹⁷:

“Tevhîd; Hâlika karşı abd, mahlûkata karşı hür olmaktır. Hürriyet, Allah'tan başka hiçbir kimsenin kulu olmamaktır. Cenâb-ı Hakk'ın gayrına kul olmamağa Rûz-i Elest'deki peymânımızla muteahhidiz. Bu peymân, Hâlik ile mahlûk arasında mun'akid bir mukavele-i dinîyyedir. Ezel-i azalde akd olunan bu mukavele-i mukaddese ilelebed mer'i kalacaktır. Ruhumuzun derinliklerindeki gizli sesleri dinleyelim. Orada o ân-ı sermedîde işittiğimiz hitâb-ı Sûbhanî ile verdiğimiz cevab-ı vicdanîyi daima duyabiliriz. O hitâb-ı mu'azzez her lâhza can kulağımıza 'kula kul olmayınız fermânıyla nida ediyor. Kula kul olanlar userâdır. Mü'minler ise “El mu'minûn ahrârûn” hadis-i nebevîsi mucebince hürdürler. Hürriyet, zirûh veya birûh hiç bir mahlûkun abdi, esiri olmamaktır. Çok kimseler; hür doğmuş iken, hüsn-i rızâlarıyla bir zalimin bende-i dirînesi, bir hainin çaker-i kemînesi olmuşlardır. Bunlar gönüllü esirlerdir, muâhede-i ezeliyye'yi unutanlardır. Çok kimseler de, mukâddes vazîfelerini bir tarafa atarak nefs-i emmarenin esir-i hevesâtı olmağa rızâ göstermişlerdir. Bunlar da, üserâ-i nefs'dir. Peymân-ı sermedîyi muhâfaza etmiyenlerdir...”

| 391

Hürriyet kavramının yanı sıra birlik ve beraberlik ile eğitimin önemi başta olmak üzere toplumsal, siyasi, ekonomik ve kültürel hayatı yakından ilgilendiren konular ele alınmıştır. Bu konular genellikle eğitici ve kuşatıcı bir dille aktarılmıştır. Osmanlı ülkesini veya Diyarbakır vilayetini oluşturan bütün renkler olduğu gibi kabul edilmiş ve mücadeleye dâhil edilmeğe çalışılmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Diyarbakır şubesinin 1909 yılı içerisindeki belli başlı bazı faaliyetleri Peyman gazetesi bağlamında ele alındığında bazıları ön plana çıkmaktadır. Gazetenin yayın politikası ve ele alınan konulara bu şekilde kısa değinildikten sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gündemini meşgul eden konulara değinilecektir. Cemiyetin gündeminde olan hususlar ülke genelinde cemiyetin takip ettiği politikardan çok bağımsız değildir. Bu nedenle Diyarbakır teşkilatının takip ettiği politikaların önemli bir kısmı ülke geneli ilgilendiren ve cemiyetin programında yer alan hususlardır. Biz, Peyman gazetesi bağlamında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Diyarbakır şubesinin faaliyetlerini ele aldığımızdan dolayı bahsedeceğimiz faaliyetler sadece 1909 yılına ait faaliyetlerdir. Zira Peyman gazetesi 36 sayı olarak sadece 1909 yılında yayımlanmıştır. Bu süreçte 31 Mart Vakasının Diyarbakır'daki yankısı üzerine cemiyetin tutumu, Girit'in

elden çıkması üzerine vilayette yapılan miting, Osmanlı Devleti'nin donanmasını güçlendirmek amacıyla cemiyetin başlattığı yardım kampanyasının yanı sıra cemiyetin vilayette açtığı eğitim kurumları ele alınacaktır.

Diyarbakır'da İrticâ Olayı

Diyarbakır İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının vilayette etkilerini bariz bir şekilde hissettirdikleri ilk önemli gelişmelerden birisi 31 Mart Vakası'nın Diyarbakır'daki yansımalarıdır. Bilindiği üzere 31 Mart Vakası'nın Anadolu'nun birkaç yerinde yankıları olmuştur. Diyarbakır'da da İstanbul'da meydana gelen olaylara paralel olarak bir takım gerginlikler yaşanmıştır. Diyarbakır olaylarının başlamasında Hacı Niyazi Efendi'nin çok büyük etkisi olmuştur. Şevket Beysanoğlu, Diyarbakır'da meydana gelen irticâ¹⁸ olayı ile ilgili şunları kaydetmektedir: İkinci Meşrutiyet'in ilanı üzerine, önceleri birer köşeye sinen ve olayların gelişmesini gözetleyen gerici kuvvetler, bir süre sonra kımıldamaya başladılar. İstanbul basının aldığı vaziyet, Derviş Vahdeti ve benzerlerinin “*şeriat elden gidiyor*” feryatları tepkisini burada da göstermiş bulunuyordu. Soygunculuğa alışık Abdülhamid taraftarı bazı aşiret reisleri ayaklanmaya ve “*Biz padişahımızın emrinden başka bir şey dinlemeyiz*” demeye cüret ettiler. Bazı şeyhler ve hocalar ise, “*Halife-i Müsliminin İttihat ve Terakki Cemiyeti elinde oyuncak olmasına tahammül edemeyiz*” veya “*Gavurlar mı Müslüman oldu? Müslümanlar mı gâvur oldu ki birbirleriyle öpüşmeğe ve müsavi olmaya kalkıştılar*” gibi sözlerle halkın dini hissiyatını tahrike koyuldular. Bunların başlıca hedefleri, “*haçlı*”, “*dinsiz*” dedikleri birkaç aydın gençle bunlara alet olduklarını sandıkları akrabaları idi. Ziya Gökalp bunların başında geliyordu. Nihayet İstanbul'da patlak veren “*31 Mart Vak'ası*” duyulunca bu “*irtica kuvvetleri*” de işi azıttılar. Gösterilere başladılar. Bir Cuma günü, namazdan sonra, bunlardan bir kısmının Hacı Niyazi (Çıkıntaş) Efendi'nin evinde¹⁹ toplandıkları ve Diyarbakır'ı bu mürtedlerden nasıl kurtaracaklarını konuşmakta oldukları haber alındı²⁰.

Diyarbakır'daki yürüyüş, protesto ve tartışmaların 31 Mart Vakası'nın duyulmasından hemen sonraki Cuma günü olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu Cuma günü 16 Nisan veya 23 Nisan 1909 günü olmalıdır. Hacı Niyazi Efendi'nin ön ayak olduğu kişilerin “*şeriat isteyenler*” diye bir mazbata

18 Diyarbakır'da 31 Mart Vakası'nın yankıları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Oktay Bozan, “31 Mart Olayının Taşradaki Yankıları: Diyarbakır Örneği”, SBARD, Yıl: 15, Sayı: 29, 2017/1, s.107-132.

19 Mustafa Akif Tüten, “Diyarbakır'ın Son 60 Yıllık (1892-1952) Vakaları”, Kara-Amid Dergisi, II-III. Yıl, 1956-1968. 2-4 Sayı, s.338.

20 Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi, C.II, s. 781.

tanzim ettiği ve kişilerin bu mazbatayı imzalamaya teşvik etmiştir. Cuma namazı sonrası Hacı Niyazi Efendi'nin evinde toplantı yapıldığını haber alan Ziya Gökalp, yanına Özdemiroğlu Kemal Şekip ve Cerciszade Yusuf (Göksu) Efendileri alarak bu eve gider. Onlara, Allah'ın Kelâm'ının ve Peygamberin hadislerinin meşveretle idare demek olan meşrutiyeti emrettiğini, tuttukları yolun fena, fikirlerinin yanlış olduğunu anlatmaya çalışır. Ziya Gökalp'in bu davranışı bazılarını sınırlendirir ve aralarında tartılma yaşanır. Bu sırada Kurmay Binbaşı Şevki Bey bir manga askerle içeri girer. Ziya Gökalp ve arkadaşları Şevki Bey ile çıkar giderler, diğerleri dağılırlar²¹.

İttihat ve Terakki ile muhaliflerinin karşı karşıya geldiği bu hadise aslında Ziya Gökalp ile Hacı Niyazi Efendi'nin şahsında somutlaşmaktadır. Bu iki kişi arasında öteden beri var olan mücadele 31 Mart Vakası ile su yüzüne çıkmıştır. Hacı Niyazi Efendi'nin şehir eşrafından birisi olarak, birçok defa Diyarbakır ahaline zarar veren Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa'yı desteklemesi ona olan öfkeyi artırmış ve halkın önemli bir kısmının Ziya Gökalp'in temsil ettiği tarafta yer almasına zemin hazırlamıştır. Ziya Gökalp, 6 Temmuz 1909 tarihli Peyman gazetesinde Niyazi Efendi'ye çok ağır ithamlarda bulunmakta ve onu kıyasıya eleştirmektedir²².

Hacı Niyazi Efendi ve beraberindekilerin girişmiş olduğu irticâ hadisesi sırasında Diyarbakır Valisi Süleyman ve Fırka Kumandanı Ferid Sıtkı Paşaların gerekli tedbirleri almadığı ve hatta yaşananlara seyirci kaldığı iddia edilmektedir. Nitekim Diyarbakır Askeri Kulübü tarafından Meclis-i Mebusan Riyaseti'ne gönderilen 2 Mayıs 1909 tarihli telgrafta Diyarbakır Valisi Birinci Ferik Süleyman ve Fırka Kumandanı Ferik Sıdkı Paşaların “*ahvâl ve harekât-ı irticâkerânelerinden*” dolayı memuriyetlerinin devamının katiyen caiz olmayacağından bahisle yerlerine birer vekil tayiniyle

21 Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, C.II, s. 782.

22 Ey Diyarbekir'in yüz karası. Eski unvanlarını ta'dâd etmeğe lüzum yoktur. Palu, Çermik ve Siverek kaymakamlık vekâletlerinden başlayacağım. Yaptırdığım konak ve köşkün metnine izafetle o zamanlar sana mürtakib (yolsuzluk yapan) Niyazi denilmeye başlandı. Sonra ta'dâd-ı ağnam nezaretiyle Viranşehir'e gittin. Şammar vakasında Şakî İbrahim'in cinayet-i azîmesine iştirak ettin. Şakî Niyazi lakabını aldın. Milletin en değerli mücahitlerini jurnal ettin. Hafiyeye Niyazi ism-i menhusunu (uğursuz) aldın. Telgrafhane meselesinde ittihad-ı umumi-i ahalden i'tizâl ederek (uzaklaşarak) Maden'e kaçtın. Bütün hemşehrilerini bir alay beyliğine feda etmek için çalıştın. Firarı Niyazi oldun. Mebusluktan kovuldun. Şatrûd Niyazi ünvanıyla iştihâr (meşhur olma) ettin. Bu kere de Diyarbekir irticâ'ına sebebiyet verdin. Mürteci' namını kazandın. İzmir'de firara yol buldun. Hain-i vatan Niyazi oldun. Ey hain nereye kaçyorsun. Müntakimin (intikamı alacak olan) sahib-i şeriattır. Muakkibin (takip eden, cezalandıran) satur-ı adalettir. Eynel mefer! (kaçacak delik neresi). Hiç adaletten kurtulmak mümkün mü? Daha kim bilir ne ünvanlar ihrâz (elde etmek) edeceksin. Şimdiye kadar yaptığın hıyanetler el vermedi. Melâ'in-i dehr (zamanın mel'ânetleri) arasında teferrud etmeye mi çalışıyorsun? Nereye kaçyorsun?” Peyman, 22 Haziran 1325 (5 Temmuz 1909), sayı: 2, s. 4.

kendilerinin Diyarbakır'dan hemen çıkarılmaları ehem ve elzem bulunduğu dile getirilmiştir²³.

Diyarbakır'da meydana gelen hadiseler üzerine olaya sebebiyet verenler hakkında tahkikat başlatılır. Diyarbakır olaylarına ön ayak olan Hacı Niyaz Çıkıntaş İstanbul'a Divan-ı Harbe teslim edilmek üzere gönderilirken İzmir'den bir Fransız vapuruna binerek Mısır'a firar etmiştir²⁴. Ancak diğer zanlıların ve gıyabında Niyazi Efendi'nin mahkemesi devam etmiştir. 5 Temmuz 1909 ve 19 Temmuz 1909 tarihli Peyman Gazetesi'ne göre bu irticâ olayı ile alakalı olarak mahkemeye sevk edilenlerden Hazrolu Seyfettin Paşa, daha mahkemesi sona ermeden ölmüştür. Firari Hacı Niyazi, Abdülaziz Halis, Muharremzade Bekir Beyler onar sene; Kasap Mehmet, Hoca Abdurrahman beşer sene; Muallim Reşit, Dellâl Mehmet, Hasî Ahmet, Şeyh Nuri, Sallak Mecit ve Fahri Bey adındaki kişiler üçer sene “*gericilik hareketine sebebiyet vermekten*” kalebent cezalarına mahkûm edilmişlerdir²⁵.

Girit Meselesi ile Yapılan Faaliyetler

1856 Islahat Fermanı'nın ilânından sonra Girit'te önemli gelişmeler yaşanmıştır. 1858'de meydana gelen olayların ardından Osmanlı Devleti, 26 Mayıs 1858'de adada bir takım reformlar gerçekleştirmiştir. Ancak buna rağmen 1858 reformları adada huzurun sağlanması noktasında başarılı olmamıştır. Bu faktörlere Rusya'nın tahriki de eklenince 1866'da Girit'te ilk defa geniş çaplı bir ayaklanma meydana gelmiştir. Bunun üzerine Sultan Abdülaziz, Sadrazam Ali Paşa'yı Girit'e göndererek 1868 tarihli “Girit Viyayeti Nizamnâmesini” ilân ettirmiştir. Bu Nizamnâme ile adaya yeni bir yönetim anlayışı yani muhtariyet idaresi getirilmeye çalışılmıştır.²⁶ Bu yeni yönetim tarzı sayesinde yerel idaredeki çoğunluğu ele geçiren Rumlara adayı Yunanistan'a ilhak çabaları için daha rahat bir ortam sağlanmış oluyordu. Bundan sonraki süreçte belli aralıklarla adada isyanlar çıkmış ve bu isyanlar neticesinde ada İkinci Meşrutiyet'ten hemen sonra Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmıştır. Bu süreçte Peymân gazetesinin muhtelif sayılarında da bu kopuşun son günlerinde konuyla ilgili yazılar yazılarak ve mitingler düzenlenerek Diyarbakır halkının ülkenin genel sorunlarından haberdar olması

23 Bozan, 31 Mart Vakasının Taşradaki Yankıları, s. 120.

24 Bozan, 31 Mart Vakasının Taşradaki Yankıları, s. 124.

25 Peyman, 22 Haziran 1325.

26 Melek Öksüz, “Girit Meselesinin Belirsizlik Yılları”, Karadeniz Araştırmaları, Bahar 2010, S. 25, s. 93-114.

sağlamıştır. Gazetenin üçüncü sayısında Tevfik Sedad imzalı haberde Diyarbakır'da yapılan bir miting özetle şöyle aktarılmıştır²⁷:

21 Haziran günü Diyarbakır'da hükûmet konağı meydanında gayet büyük bir miting düzenlendi. Girit'in Yunanistan'a katılacağı endişesi ile mukaddes vatanın korunması uğrunda tüm Diyarbakırlılar bu uğurda canlarını feda etmeye hazır olduğunu göstermekteydi. Girit ile ilgili gelen haberler nedeniyle müteessir olan Diyarbakırlılar galeyana gelmiş bir halde "*Girid Osmanlılarıdır ve dâima Osmanlıların kalacaktır*" sözü feverân ediyordu. "*Uhuvvet-i vataniye*", "*muhadenet-ı milliyeye*" ne demek olduğu herkes nazarında sarahaten anlaşıldı. Yek dil ve yek emel bir milletin iradesi, bir ordunun süngülerinden, bir donanmanın güllerinden daha mehabetli olduğu görüldü ve hissedildi. Kan renkli bayraklarda "*Girit ilelebet Osmanlılarıdır*" levhası yazılmıştı. Bu bayraklardan birine Girit adasının bir haritası asılmıştı. Göğüslerinde ve kollarında "*Ya Girid, Ya Ölüm*" ibâresini içeren hilâller asılı bulunan binlerce gençler vardı. Müslim ve gayrimüslim bütün mektepliler al bayrakları ile iştirak etmişlerdi Taşnaksütyun komitesi bir bayrağa "*Kahrolsun efkâr-ı infisal ve amâl-ı iftirâk, Yaşasın vatan-ı mukâddesin muhâfaza-i tamamîsi maksadı*" ifadesi yer almaktaydı. Vali ve komutanın da içerisinde bulunduğu erkân-ı mülkiye ve askeriyenin tamamı orada hazır bulunmaktaydı. Önce ulemadan Hoca Hamdi Efendi tarafından bir güzel bir dua okudu, arkasından Yüzbaşı Mazhar Efendi etkilinin etkili bir konuşma yaptı. Belediye kâtibi Hacı Mustafa Efendi Diyarbakır kasabası hazin bir nutuk irâd eyledi. Daha sonra Şafiiler İmamı Hacı Said Efendi tarafından "*Kürd kavm-i necîbinin kâffe-i efrâdının tercüme-i hissiyâtı olmak üzere Kürd lisânıyla gayet belîğ bir hutbe*" okudu. Hutbede Girit'te Osmanlı hâkimiyetinin muhafazası için tüm Kürtlerin taburlar ve alaylar teşkil ederek "*son nefere kadar fedâ-i can edecekleri te'min*" olunuyordu. Bu teminât binlerce Kürd ahâlinin alkışlarıyla tasdik ve te'yid edildi.

Bu arada mitinge katılan Kazazyan Hanna Efendi Ermeni ümmeti, Katolik, Keldanî, Protestan ve sair Hıristiyan cemaatler adına bir konuşma yaptı. Kazazyan Efendi konuşmasında "*İttihâd-ı Osmanîye'nin ulvîyyetini, muhâbbet ve kutsiyetini*" ön plana çıkarmaktaydı. Son derece samimî ve vicdanî takdirlerle karşılanan konuşma büyük bir alkış aldı. Müteakiben Taşnaksütyun Komitesi, Mesâ'iperver Kulübü, Süryanî Cemaati, Askerî Kulübü, İttihâd ve Terâkki Kulübü adlarına da gayet duygulu ve heyecanlı nutuklar irâd edildi. Umum cemiyet ve kulüplerin, bütün unsur ve cemaatlerin tamamının hâkimiyet-i Osmanîye'yi Girid'de idâme için yek dil ve

yek emel oldukları anlaşılmaktaydı. Gazetenin hacmi müsait olmadığı için tüm konuşmaların burada aktarılmasına imkân yoktur. Ancak bu görkemli mitingde “*Girit’in ilelebet Osmanlıların olduğunu, bu hakkın muhafazası ve idâme için tüm Osmanlılar canlarını feda etmeğe hazır olduğunu, Osmanlı ülkesinin bir zerresini koparıp ayırmak isteyenlerin otuz milyon Osmanlı’nın müttehit süngülerini göğüslerinde görecekerinin*” dile getirilmiştir. Konuşmalar bittikten sonra ahalinin hissiyatı meclis-i vükelaya, meclis-i ayana, meclis-i mebusana telgraflar çekildi. Bununla birlikte İngiliz ve Fransızların Diyarbakır konsoloslarına da bu duyguları dile getiren yazılar gönderildi²⁸.

Osmanlı Donanmasının Geliştirilmesi Amacıyla Yapılan Faaliyetler

II. Meşrutiyet’in ilanıyla Osmanlı toplumunda toplanma ve dernek kurma hakkı yasal bir zemine oturtulmuştur. Bu çerçevede kurulan ilk cemiyet-derneklerden biri de Donanma Cemiyeti’dir. Osmanlı donanmasına gemi almak amacıyla yardım toplamak üzere 19 Temmuz 1909 kurulan Cemiyet, yaklaşık on yıl boyunca faaliyetlerini sürdürmüştür²⁹. Geri kalmış Osmanlı donanmasını güçlendirmek ve diğer devletlerin seviyesine ulaştırmayı asıl hedef haline getiren bu Cemiyet, Osmanlı halkından yardımlar toplayarak donanma için gemi ve teçhizat temin etmek için çalışmıştır. Peymân gazetesinde de onuncu sayıdan itibaren (31 Ağustos 1909) bu cemiyetin Diyarbakır faaliyetleri üzerinde durulmuş ve cemiyetin genel faaliyetleri hakkında da bilgiler vermiştir. Gazetenin onuncu sayısında Mirikatibizâde Şükrü tarafından konuyla ilgili kaleme alınan yazı şöyledir³⁰;

“...İstibdâdı, bilahare irticâ’i mağlûb ve makhûr ettikten sonra ilk endişemiz ordu ve donanmamızın tensik ve takviyesi oldu. Kuvvet ve satvetini bilfiil ira’e ederek cihanın hürriyet ve takdirine kesb-i istihkak eden ordumuzu kariben ekmeliyetin hadd-ı imkânına vasıl olmuş göreceğiz. Bu hususta hükümet ve milletçe hiç bir fedakârlık dırığ edilmiyor ve edilmeyecektir. Otuz üç seneden beri Haliç’te zincirinden esaret olan donanmamızda imkân derecesinde tecdit ve takviye edildi. Yakın zamanlarda “bizimde bir donanmamız var” diyecek kadar bir satvet-i bahriyeye malik olacağız. Tercüman-ı Hakikat gazetesi Satvet-i bahriyemizi ikmalî için hamiyetli Osmanlıları küçük bir fedâkarlığa davet etti. Her Osmanlının ayda kırk para iâne vermesiyle atiyen noksan bahriyemizin kemale munkalip olacağını bi’l-he-

28 Peyman Gazetesi, 27 Haziran 1325, Sayı:3, s. 2-3.

29 Nurşen Gök, “Donanma Cemiyeti’nin Anadolu’da Örgütlenmesine İlişkin Gözlemler”, Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, 2008, C. 27, No. 43, s. 77-93.

30 Peyman, 17 Ağustos 1325, 10. Sayı, s. 2.

sab ispat eyledi. Peymân da, vilayetimiz ahalisini bu teşebbüs-i hayra iş-tirâka davet ediyor. Diyarbekir denizden uzak bulunduğu için donanmamıza efrâd-ı askeriye veremeyecektir. Satvet-i bahriyemizin i'lâsına hiç olmazsa i'ane-i nakdiye ile müşâreket göstermesi bir lazıme-i hamiyetdir. Milletimiz istikbali siyaseten olsun, ticareten olsun denizlerde dir. Denizlerimiz bizden yeni Barbaroslar, yeni Turgutlar, yeni Oruç gaziler, yeni Piri Reisler istiyor”.

Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları diğer her alanda olduğu gibi denizcilik alanında da geri kalmanın sebebini de Sultan II. Abdülhamid'in kötü yönetimine bağlamışlardır. Bu bozulmayı düzeltmenin yolunu ise millettten para toplayarak donanmayı güçlendirmekte görmüşlerdir. Gazetenin on sekizinci sayısında Müftüzâde A. Şeref imzasıyla, “*Donanmamızın İade-i İhtışamı Neye Vabestedir*” başlığı ile yer alan bu yazısında Kur'an'dan bazı ayetler vererek yardımlaşmanın dini boyutu ön plana çıkarılmıştır³¹;

“...*Bakınız Cenâb-ı Hak Kur'an-ı Kerim'de ne buyuruyor: Taavvünü. El ele verip çalışmak olmadıkça hiç, hiçbir şey olmaz. Çalışmak te'min-i mevcûdiyet için ancak çalışmak lazımdır. “Leyse lil insâni illa mâ seâ”. İşte mazarını bu kadar medâr-ı iftihar bulunduğumuz donanmamız, askerimiz bütün mevcudiyet-i siyasiyemiz bugün can çekmektedir. Onları ihyâ i'ana-tınıza vabestedir. Lutfunuzu dirîğ etmeyiniz. Hamiyetli vilayetler ahalisine perva olunuz.”*

Gazetenin yirminci sayısında A.A imzasıyla “*Donanmamız İçin Teşebbüsât-ı Milliye*” başlığı altında yer alan aşağıdaki metinde aynı şekilde ianenin amacına ve Osmanlı donanmasının düşmüş olduğu müşkül duruma dikkat çekilerek bunun halkın yardımı ile aşılabileceği belirtilmiştir³².

“...*Bir milletin ulûv-ı himmet ve hamiyeti yine o milletin vasıta-ı saadet ve selametine delil-i alenidir. İşte muhtaç olduğumuz donanmanın terâki ve teallisi efrâd-ı milletin dûş-ı hamiyetine terdi olunmuş bir vazife-i mukaddese hükmünde kalıyor. Osmanlıların her nevi tecelliyat-ı fedakâraneye civehâh oldukları şu ahd-ı tarihîye ile müdellelen ve müsbettir. Bunu için her hususta olduğu gibi donanmamızın şevket ve âzimetini vicdanen, kalben arzu eden her Osmanlı uhdesine terettüb eden vazifey-i vatanperverisini ifâ etmekten çekinmeyeceğine ümidimiz ber kemâldir. İane-i bahriye için vilâyat-ı sairede komisyonlar teşkil kılınarak erbâb-ı hamiyetin elbirliğiyle*

31 Peyman, 19 Teşrin-i Evvel 1325, 18. Sayı, s. 4.

32 Peyman, 2 Teşrin-i Sani 1325, 20. Sayı, s. 3.

ibrâz-ı muâvenete himmet eyledikleri sahaif-i matbûatda her gün manzûrumuz oluyor...”

Peymân’ın yirmi sekizinci sayısından itibaren Diyarbakır genelinde ise donanma için yardımda bulunan kişiler ile yardımın kuruluş cinsinden miktarının listesi verilmiştir. Gazete okuyucuları yardım için teşvik edilmeye çalışılmıştır. Bunların yanı sıra gazetenin muhtelif sayılarında donanmanın ve ianenin önemine ilişkin farklı imzalar altında yazılar da bulunmaktadır. Diyarbakır’da donanmanın ihyâsı bir komisyon oluşturulmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından oluşturulan bu iane (yardım) komisyonu, insanları yardım yapmaya teşvik etmek, yapılan yardımları kayıt altına almakla görevlidir. Reji Müdürü Abbas Bey ile Amir Ali Bey, donanma için yardım yapacak “*zevât-ı hamiyetperverânın*” yapacakları yardımları makbuz karşılığı kabule yetkili kılınmıştır. Peyman gazetesi “*ibrâz-ı hamiyet*” eden kişilerin isimlerinin her hafta gazetede ilan edileceğini duyurmuştur. Gazete bu tutumu ile yardım yapanları takdir etmek suretiyle halkı yardıma yapmaya teşvik etmiştir.

Bu kapsamda “*kurban derilerini donanma ianesine verelim!*” sloganı ile tüm halk bu yardıma katılmaya davet edilmiştir. Her sene Kurban Bayramında kesilen kurbanların derilerinin Hicâz demir yoluna hediye edildiği hatırlatıldıktan sonra bundan böyle donama adına verilmesi önerilmiştir. “*Damlaya damlaya göl olur*” anlayışı gereğince kurban derilerinin belediye ve İttihat kulübünden tayin olunan memurlara teslim edilmesini ve mukabilinde makbuz almalarını, vatanın selâmet ve saadeti namına bu hayırlı işe iştirak etmeleri yönünde çağrı yapılmıştır. Bu kapsamda Osmanlı Devleti’nin her tarafında donanmanın ihyası için “*Muâvenet-i Milliye Cemiyetleri*” kurulmuştur. Peyman, bu kapsamda tüm Osmanlı ülkesindeki yardımlara değinerek vatanını seven her Osmanlı vatandaşının kırk paradan az olmamak şartıyla yardım etmesini istemiştir. Muavenet-i Milliye Cemiyeti adıyla oluşturulan komisyonun üyeleri şu kişilerden oluşmaktadır: Belediye Reisi Arif Bey, Yüzbaşı Mazhar Efendi, Mekteb-i idâdi muallimi Naci Efendi, Reji Müdürü Abbas Efendi, Mukâvelat Muharriri Amir Ali Bey, Sandukcuzâde Abdüsselam Efendi, Bestecizâde Kemâl Efendi, Attarzâde Hakkı Efendi³³.

Gazetenin 7 Kanun-ı Evvel 1325 (20 Aralık 1909) tarihli 25. nüshasında “*iane-i bahrîye*” komisyonuna Teşrîn-i Sâni (Kasım)’de aidatlarını veren erbâb-ı hamiyetin isimleri çizelge halinde verilmiştir³⁴.

33 Peyman Gazetesi, 7 Kanun-ı Evvel 1325, s. 3.

34 Peyman Gazetesi, 7 Kanun-ı Evvel 1325, s. 4.

İSİM	ÖDEDİĞİ MİKTAR (KURUŞ)	İSİM	ÖDEDİĞİ MİKTAR (KURUŞ)
Müteveffa Kolağası Zade Münir Efendi	2	Sermühendis Nureddin Efendi	10
Yüzbaşı Mazhar Efendi	10	Savur Mal Müdür-i Sâbıkı Abdülkadir Efendi	5
Mahdumî İhsân	3	Muhasebede Abdülaziz Efendi	3
Mahdumu İrfan	2	Dellalbaşızâde Abdurrahman Efendi	5
İttihâd Odacısı Hacı	1	Güzelzâde Said Efendi	5
Redif Kol Ağası Raif Efendi	10	Zinciriye Müderrisi Hoca Hüseyin Efendi	5
Sermüstantık Emin Efendi	10	Osman Beyzâde Refi Bey	10
Mahdumî İbrahim Efendi	1	Mektubîde Şevket Efendi	5
Maiyet Memuru Rasim Efendi	10	Muhasebede Şeyh Mehmed Efendi	2
Güranlızâde Nedim Bey	5	Ganizâde Kemal ve Servet Efendiler	5
Bestecizâde Kemal Efendi	5	Hapishane Kâtibi Sani Efendi	2
Mukavelat Muharriri Ömer Bey	10	Mahdumî Muhyiddin Efendi	1
İbtidâî Muallimi Celal Efendi	3	Mütekaid Alay Kâtibi Abdülkadir Efendi	2
İcrâ Memuru Abdullah Efendi	10	Hacı Cercis Ağazâde Yusuf Efendi	20
Şeyhzâde Kadri Bey	5	Evkâf Sandık Emni Abdülkadir Efendi	5
Yüzbaşı Eşref Efendi	10	İmla Muallimi Abdülbaki Efendi	3
Sandukcuzâde Abdülislam Efendi	5	Bidâyet Müdde-i Umûmî Muavini Mehmed Emin Efendi	5
Reji Müdürü Abbas Efendi	20	Rüşdiye-i Askeriye Talebesinden Sandukcu Refet ve Yusuf Efendiler	4
Attarzâde Hakkı Efendi	5	Hayalîzâde Kâmil Efendi	20
Muhasebede Hacı Abdülkadir Efendi	10	İstinâf İkinci Zabıt Kâtibi Mehmed Efendi	10
Mahdumu Mikdad Efendi	5	Vergi Başkâtibi Rüşdi Efendi	5
Haremi Hanım	5	Telgraf Muhâbere Memuru Asım Efendi	2
Peymân Müvezzi Mustafa Efendi	1	Telgraf Memuru Esad Efendi	2
Mektubî Sermudî Hüseyin Sıdkı Efendi	10	Posta Kâtibi Hayalî Efendi	2
İttihâd Kahvecisi Şeyhmus Ağa	1	Tahir Ağazâde Aziz Efendi	5
Alişânzâde Behcet Bey	1	Hacı Cercis Ağazâde Ragıb Efendi	5
Güranzâde İbrahim Bey	2	Nabizâde Ahmed Efendi	2
Telgraf Memurlarından İbrahim Efendi	2	Hacı Mürsel Ağazâde Refet Efendi	2
Bidâyet Ceza Zabıt Kâtibi Hayalî Efendi	5	Musullu Tahir Çelebi	5
Veli Baba Zâde Veli Bey	2	İstinâf Müdde-i Umûmî Kâtibi Kemal Efendi	10
Rüşdiye-i Askeriye Riyaziye Muallimi Mülazım İsmail Efendi	5	Cizrelizâde Mümtaz Efendi	5
Fırkada Mülazım Ali Efendi	10	74. Alay Kumandanı Binbaşı Safvet Bey	10
Farsî Muallimi Ahmed Efendi	2	Belediye Reisi Arif Bey	20
Piranlızâde Mehmed Efendi	2	Yasin Efendizâde Şevki Efendi	5
Bestecizâde Abdülkadir Efendi	3	Rüşdiye ve Askeriye'de Mülâzım-ı Evvel Mustafa Efendi	5
Mekteb-i İdâdî Muallimi Naci Efendi	5	Rüşdiye-i Askeriye'de Cimnastik Muallimi Mülâzım-ı Evvel Fazıl Efendi	2.5
Tahir Ağazâde Şuayb Efendi	3		5
Yekûn:		437,5	

İsimleri yukarıda belirtilen kişiler donanmanın ehemmiyetini takdir ederek katkıda bulunan kişilerdir. Bu yardımı yapan kişilerin büyük ölçüde vilayet merkezinde görev yapan askeri yetkililer, yargı mensupları, daire amirleri, memurlar, din adamları ve eşraf olduğu görülmektedir. Özellikle eşraf içerisinde bulunan Piranlızade, Pirinççizade, Cizrelizade, Ganizade, Dellalbaşzade, Yasinzade, Cerciszade gibi şehrin önde gelen eşrafının bu süreçte büyük ölçüde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni desteklediği dikkat çekmektedir. Diyarbakır'ın tarihinde belirleyici bir ağırlığı olan bu aileler, daha sonraki süreçte özellikle Milli Mücadele döneminde de büyük ölçüde Osmanlı Devleti'nin yanında yer almış ve ayrılıkçı hareketlere muhalif olmuşlardır³⁵.

Gazetenin 28 Kanun-ı Evvel 1325 (10 Ocak 1910) tarihli 28. sayısında yapılan yardımların devam ettiği belirtilmiş ve liste halinde verilmiştir³⁶.

İSİM	YARDIM MİKTARI
Bidayet Hukuk Reisi Hüseyin Avni Bey	25
Rüşdiye-i Askeriye Resim Muallimi Mülâzım-ı Evvel Şefik Efendi	5
Direkçizâde Tahir Efendi	5
Belediye Baş Kâtibi Hâcî Mustafa Efendi	10
Mamûratü'l-aziz Telgraf Müfettişi Ali Enver Bey	20
Gece derslerine devam etmeyenlerin tazminatı	10
26 Teşrin-i Evvelde postaya verilen	3900
Piyes hâsılatından 23 Kanûn-ı Evvelde gönderilen	4200
Silvan'dan gelen yardım	1842
Siverek Kurban Derilerinin hasılatı	976
Piyes Hâsılatı	160
Umumi yekûn	10.813

Bu çizelgeden hareketle yardımın çok yönlü olarak toplanmaya çalışıldığı dikkat çekmektedir. Doğrudan yapılan yardımlar ile kurban derilerinden elde edilen miktarın yanı sıra bu amaçla piyes oyunları tertip edildiği ve elde edilen hasılatın da kayda değer bir yekûn tuttuğu görülmektedir. Ayrıca İttihat ve Terakki Kulübü tarafından tertip edilen gece derslerine katılmayan kişilerin de ceza ödediği ve elde edilen bu kaynağın da yardım fonuna aktarıldığı dikkat çekmektedir. Bu isimler gazetede çizelge halinde gösterildikten sonra Donanma İnesi Cemiyetine Silvanlılar tarafından yapılan yardımlar da çizelge halinde verilmiştir³⁷.

35 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Oktay Bozan, Milli Mücadele Döneminde Diyarbakır (1918-1923), Çizgi Yayınları, Konya, 2016.

36 Peyman, 27 Kanun-ı Evvel 1325, 28. Sayı, s. 4.

37 Peyman, 28 Kanun-ı Evvel 1325, 28. Sayı, s. 4.

İSİM	ÖDEDİĞİ MİKTAR (KURUŞ)	İSİM	ÖDEDİĞİ MİKTAR (KURUŞ)
Hacı Reşid Ağa	500	İstefan Efendi	20
Sadık Bey	324	Tahsildâr Ohannes Efendi	20
Hacı Sadun Ağa	324	Nemruzyan Said Efendi	20
Hacı Nuri ağa	108	Arakil Efendi	20
Melik Efendi	40	Mardiros Efendi	10
Yusuf Keşe	40	Yesail Efendi	10
Hacı Ali Efendi	25	Sakö	10
Hakkı Bey	20	Bozuyan Sergis Ağa	10
Bedros Efendi	20	Terzi Mensûr	10
Saatçıyan Ohannes Efendi	20	Hazrolu Haçadur	10
Artin Mardo	20	Attar İstefan	10
Ahdovi Hano	20	Kirkor Kumi	20
Saluklu İgob Efendi	20	Ohan Acemi	5
Saluklu Ohan	20	Kasap Abdüllatif	5
Kasparyan Dikran Efendi	20	Belediye Katibi Yusuf Efendi	6
Kâtib Ohannes Efendi	28	Selvi Şero	2
Kurban derileri	95	Evsu-yı Zirî Bir Seneliği	20
Yekûn:	1842 Kuruş		

Peymân, “*var olsun erbâb-ı hamiyet!*” sloganı ile yapılan bu yardımları takdir etmiştir. Silvan’dan 34 kişinin donanma cemiyetine bağışta bulunduğu görülmektedir. Çizelgede ilk dikkat çeken hususlardan birisi Müslümanların yanı sıra gayrimüslimlerin de yardım kampanyasına katıldığı ve hatırı sayılır miktarda da bağışta bulunduğu hususudur. Bir diğer önemli nokta ise yapılan yardımların miktarının Diyarbakır merkezine oranla daha fazla olması ve özellikle aşiret reislerinin yaptığı cömertçe bağışlardır. Bu arada kurban derilerinden de Silvan’da önemli miktarda yardım toplandığı bir diğer husustur. Bu yardım tablosundan hareketle toplumun her katmanından insanın bu kampanyaya iştirak ettiği ve devletin güçlenmesi için gereken fedakârlığı yaptığı söylenebilir.

Osmanlı İttihâd ve Terâkki Kulübünde Gece Dersler

İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından yapılan faaliyetlerden birisi de eğitim amaçlı gece derslerinin verilmesidir. Belli bir program dâhilinde ve önemli şahsiyetler tarafından verilen bu gece derslerine katılmanın çok önemsendiği gazetede yazılardan anlaşılmaktadır. İttihat ve Terakki Kulübündeki bu gece derslerinin gayesi “*evlad-ı vatanın tenvîr-i efkâr ve*

tevsi-i ma'lumatları” olduğu belirtilmiştir. Bu derslere cemiyet mensuplarının yanı sıra dışardan kişilerin de katılabileceği görülmektedir. 23 Teşrin-i Sani 1325 (6 Aralık 1909) tarihli nüshada gece kulübünün amacı şöyle dile getirilmektedir:

“Böyle bir vazife-i vatanperverâneyi uhde-i liyakatlerine alan zevat erbâb-ı ihtisâs ve kemâlden olduklarından gerek cem'iyet efrâdından gerekse hâricden arzu-yı tahsil hevesinde bulunan evlâd-ı vatanın saat birde kulübe teşrîfleri ile hisse-i maarifden müstefîd olmalarını ve bu vesile ile hey'et-i ictimâ'iyeden esâsen maksûd olan hizmetin ve menfaatin te'min-i istihsâl edileceği cihetle ilan-ı keyfiyet olur”³⁸.

Gece derslerinde okutulacak derslerin programı şöyledir:

Okutulacak Dersler		
Hoca Hamdi Efendi	Bin Bir Hadis Tercümesi	Perşembe Akşam
Yüzbaşı Eşref Efendi	Fransızca	Cuma Akşamı
Reji Müdürü Abbas Efendi	Türkçe Kavaid	Cumartesi Akşamı
Mahiyet Me'muru Rasim Efendi	Hukuk	Pazar Akşamı
Yüzbaşı Eşref Efendi	Coğrafya	Pazartesi Akşamı
Mülazım İsmail Efendi	Hesab	Salı Akşamı
Reji Müdürü Abbas Efendi	Farsî Kavaidi	Çarşamba Akşamı

Uhuvvet-i Osmaniye (Osmanlı Kardeşliği) ve Millet Kırathaneleri

Peyman gazetesinde yoğun bir şekilde ele alınan konulardan birisi de Osmanlı toplumunun kardeşliği ve birliğini içeren makalelerdir. Bilindiği üzere Fransız ihtilali ile birlikte çok uluslu devletler parçalanmaya yüz tutmuştur. Osmanlı Devleti'nin de çok uluslu ve çok dinli bir yapıya sahip olduğunun farkında olan İttihat ve Terakki Cemiyeti idarecileri, bu duruma engel olmak için bazı tedbirler almışlardır. Bu tedbirlerin en önemlisi ise Osmanlı tebaasına kardeşliğin, birlik ve beraberliğin telkin edilmesidir. Devrin en etkili iletişim aracı olan gazete ve mecmualar şüphesiz bu işi yapmanın en önemli ve en hızlı aracı idi. Peymân gazetesinin de hemen her sayısında yazarlar bu husus üzerinde durmuşlardır.

Gazetenin sekizinci ve dokuzuncu sayılarında imzasız yer alan Uhûvet-i Osmaniye Komisyonlar'nın kuruluş amaçlarına ve Diyarbakır'da ku-

ruluşuna değinilmiştir. Diyarbakır'daki farklı kesimler tarafından kurulan kulüp ve cemiyetle “*Millet Kıraathaneleri*” adı altında birleştirilmiştir. Millet Kıraathanelerinin amacı şu ifadelerle tanımlanmıştır³⁹;

“...Muhâdenet-i anâsırı tesri’ ve teshil için Selanik, Manastır, Edirne, İzmir vilâyetlerinde teşkil kılınan uhûvvet-i Osmanîye komisyonlarının tadrîcen bütün vilâyetlerde tesis edileceğine şüphe yoktur. Bu hayırlı teşebbüs Diyarbakır’da da nazar-ı ehemmiyete alındı. Temmuzun yirmi altıncı günü İttihat ve Terakki Kulübünde Diyarbakır’da mevcut bütün cemiyet ve kulüplerin heyet-i Murahhaslarına bir ziyafet keşide edildi. Bu ziyafette cemaat-ı muhtelifeye mensup on adet cemiyet ve kulüpten üçer azâ-yı müntehaba hazır bulunuyordu. Otuz üç senelik devr-i felaketin ‘anâsır-ı Osmanîyeyi yekdiğerinden uzak yaşamaya mecbur iden siyaset-i tefrika-sazânesi birbirimizin ahvâl-ı ruhiyesini bilmemek, birbirimizi anlamamak gibi bir hal-ı esef-engizi intac ettiğine dair sözler söylendi. Müşterek konferanslar akd edilmesine karar verildi. Bu emel-i ulvîyeyi mevki-i icrâyâ vazî için bir uhûvvet-i Osmanîyeye heyetinin teşkilî tasmiim olundu. Temmuz’un 31. Cuma günü millet kıraathanesinde on adet kulübe mensup heyet-i Murahhaslar birleşerek uhûvvet-i Osmanîye heyetinin programını tanzim etti. Dört cemaatin hususi kulüpleri olmadığı için onlardan da anasır namına heyet-i Murahhaslar celbine karar verildi. Bu heyet pazar akşamı yine millet kıraathanesinde içtima ederek heyet-i merkeziye ile müteaddit heyet-i fer’iyeyi teşkil edecektir. Otuz üç seneden beri biri birine yabancı nazarıyla bakan akvâm-ı Osmanîye, bugün bir babanın evladı gibi yekdiğerinin uhûvvet-i samimisine itimat ediyor, nusret ve müzaheretine güveniyor.

Bir hafta sonraki 10 Ağustos 1325 (23 Ağustos 1909) tarihli nüshada “*Uhûvvet-i Osmanîye- Millet Kıraathanesi*” başlığı altında şu bilgilere yer verilmiştir. Bir fikir ne kadar kuvvetli olursa olsun yalnız vücûd-ı zihniye mâlik olmamalı, haricde de bir timsâli bulunmalıdır ki umumî ve devamlı olsun. Uhûvvet-i Osmanîye fikri Diyarbakırlıların zihinlerinde mevcuttu. Bu fikri tescim için bir heyet-i biraderanenin intihap ve teşkiline lüzum görüldü. Uhûvvet-i Osmanîye heyeti teşekkül etti. Bu heyete bir daire-i mahsusa umum vatandaşları cem ve tesise hadim bir ictimâğah iktizâ etti. Millet Kıraathanesi işte bu ihtiyacı tatmin için heyet-i umumiyenin teşekkülünden mukaddem mesâiperver ve maarifperver cemiyetleri tarafından tesis olunmuştu.

39 Peyman, 3 Ağustos 1325, 8. Sayı, s. 1.

İslam unsuruna mensup mesâiperverlerle Ermeni unsuruna mensup maârifperverler Uhûvvet-i Osmaniye gaye-i ulviyesine pişvalık ettiler. Diğer unsurlara mensup cemiyet ve kulüpler de bu maksadın ulviyetini takdir ederek iştirak ettiler. On iki kulübün murakabe-i müşterekesi altında idare olunur bir umûmi kıraathane meydana geldi. Bu kıraathaneye “millet” unvanının itası pek münasıptir. Çünkü bu kıraathanenin müesseseleri temsil-i millet olan bir heyet-i müttehede-i anasıdır. Müdavimleri de bila tefrik cins ve mezheb-i umum-ı millettir. Millet kıraathanesinde haftada bir defa iktisadi, içtimai, ahlâkî konferanslar verilecek. Ara sıra ahlâk-ı ictimâiyemizi tehzîb edecek milli piyesler oynanacaktır. Bundan böyle Osmanlı kardeşliğine dair vaaz ve nasihatler verilmesi için de teşebbüsât-ı lazımeye tevessül edilecektir. Uhûvvet-i Osmaniye’nin beşiği mektepler olduğundan anasır-ı muhtelif çocuklarının aynı mekteplerde tahsil görmesi zımnında da ita-yı vesayada bulunulacaktır. Millet kıraathanesi her gün her saat herkese açıktır. Uhûvvet-i Osmaniye heyetinin bütün müzâkeratı umûma karşı küşade ve alenidir⁴⁰.

Bu konuda Ziya Gökalp’in gazetesinin ikinci sayısında “*Türklük ve Osmanlılık*” adı altında kaleme aldığı yazının içeriğine baktığımızda Osmanlı uhuvveti ve birliğinin ısrarla üzerinde durulan ve memleketin geleceği için olmazsa olmaz olan bir mesele olduğu görülmektedir. Ayrıca dokuzuncu sayıda da buna benzer bir metin bulunmakta olup bu metinde de aynı hususlar üzerinde çalışması için “*Uhuvvet-i Osmaniye Heyeti*” adında bir heyetin kurulduğu, bu heyetin amacının millet kıraathanelerinde dersler vererek Osmanlı toplumu dâhilinde yaşayan farklı unsurların din, dil, mezhep farkı gözetmeksizin kardeşliğini sağlamaktır⁴¹.

Sonuç

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Türkiye’nin yakın tarihine damgasını vurmuş en büyük siyasal örgütlerden birisidir. İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1908 yılında Sultan II. Abdülhamid’i meşrutiyeti ilan etmeye zorlamıştır. Cemiyet, Fransız Devrimi’nin sloganları olan, “özgürlük”, “eşitlik”, “kardeşlik” gibi simgesel kavramları yüksek sesle dillendirip zora dayalı despotik rejim yerine anayasal meşrutiyetin yerleştirilmesi gerektiğini savunmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Diyarbakır’daki örgütlenmesi Anadolu’daki birçok vilayetten önce gerçekleşmiştir. Mehmet Ziya (Gökalp), Mirikatibizade

40 10 Ağustos Sene 1325, sayı: 9, s. 3

41 Peyman, 22 Haziran 1325, sayı: 2, s. 3.

Ahmet Cemil (Asena), Yüzbaşı Mazhar, Mirikatibizade Şükrü gibi şahıslar İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Diyarbakır vilayetindeki en önemli temsilcileridir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Diyarbakır şubesinin yayın organı olan Peyman gazetesinin imtiyaz sahibi ve mesul müdürü de Mirikâtibizâde Şükrü'dür.

Peyman gazetesinde Hürriyet kavramının yanı sıra birlik ve beraberlik ile eğitimin önemi başta olmak üzere toplumsal, siyasi, ekonomik ve kültürel hayatı yakından ilgilendiren konular ele alınmıştır. Bu konular genellikle eğitici ve kuşatıcı bir dille aktarılmıştır. Osmanlı ülkesini veya Diyarbakır vilayetini oluşturan bütün renkler olduğu gibi kabul edilmiş ve mücadeleye dâhil edilmeye çalışılmıştır. Bilindiği üzere Fransız ihtilali ile birlikte çok uluslu devletler parçalanmaya yüz tutmuştur. Osmanlı Devleti'nin de çok uluslu ve çok dinli bir yapıya sahip olduğunun farkında olan İttihat ve Terakki Cemiyeti idarecileri, bu duruma engel olmak için bazı tedbirler almışlardır. Bu tedbirlerin en önemlisi ise Osmanlı tebaasına kardeşliğin, birlik ve beraberliğin telkin edilmesidir.

Gazetede ki haberlerin önemli bir kısmında İttihat Terakki Cemiyeti'nin faaliyetlerine yer verilmiştir. Diyarbakır İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faaliyetleri genellikle şu alanlarda yoğunlaşmıştır: Meşrutiyet idaresinin önemi, Girit Meselesi, güçlü bir Osmanlı donanmasının oluşturulması, toplumun birlik ve bütünlüğünün tahkim edilmesi, toplumun refah düzeyinin artırılması, sağlıklı bir idare düzeninin tesis edilmesi ve toplumun eğitim durumunun geliştirilmesidir. Cemiyet, Peyman gazetesini önemli bir eğitim ve bilinçlendirme aracı olarak kullanılmakla birlikte, hem tiyatro ve piyeslerle hem de kıraathane ve köy toplantıları yoluyla belirlediği hedeflere ulaşmaya çalışmıştır.

Diyarbakır İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının vilayette etkilerini bariz bir şekilde hissettirdikleri ilk önemli gelişmelerden birisi 31 Mart Vakası'nın Diyarbakır'daki yansımalarıdır. Ziya Gökalp başta olmak üzere Cemiyet mensupları Sultan II. Abdülhamid taraftarı kişilerin ve yöneticilerin tasfiye edilmesinde çok etkin bir şekilde rol oynamış ve Cemiyetin iktidar gücü kullanılarak muhalifler tasfiye edilmiştir. 21 Haziran günü Diyarbakır'da hükümet konağı meydanında gayet büyük bir miting düzenlenmiştir. Bu mitingde Diyarbakır ahalisinin yek dil ve yek vücut olarak Girit'in Yunanistan'a katılmasına karşı durduğu ve her türlü fedakârlığa hazır olduğu görülmektedir.

Bu süreçte Diyarbakır'da donanmanın ihyâsı bir komisyon oluşturulmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tarafından oluşturulan bu yardım komisyonu insanları yardım yapmaya teşvik etmiştir. Bu kapsamda “*kurban derilerini donanma ianesine verelim!*” sloganı ile tüm halk bu yardıma katılmaya davet edilmiştir. Müslümanların yanı sıra gayrimüslimler de yardım kampanyasına katılmış ve hatırı sayılır miktarda da bağışta bulunmuştur. Özellikle aşiret reislerinin yaptığı cömertçe yardımlar dikkat çekmiştir. Yardım tablosundan hareketle toplumun her katmanından insanın bu kampanyaya iştirak ettiği ve devletin güçlenmesi için gereken fedakârlığı yaptığı söylenebilir. 1895 yılında Diyarbakır'da meydana gelen ve Müslümanlar ile Ermeniler arasında ciddi sıkıntılara neden olan olaylara rağmen yardım kampanyalarına çok sayıda Ermeni vatandaşın katılması ve daha önce de belirtildiği üzere Girit meselesinde Hıristiyan ruhanilerin Osmanlı Devleti'nden yana açıkça devletin yanında olunduğunun belirtilmesi birlikte yaşam umudunun hala güçlü bir şekilde devam ettiğini göstermektedir.

Bu arada Diyarbakır'daki farklı kesimler tarafından kurulan kulüp ve cemiyetler “*Millet Kiraathanesi*” adı altında birleştirilmiştir. Uhuvvet-i Osmaniye ya da Osmanlı Kardeşliği Heyetinde 12 cemaat ve kulüp yer almıştır. İslam unsuruna ait Mesâiperver ile Ermenilere ait Maarifperver kulüpleri “*Uhuvvet-i Osmaniye*”nin kurulmasına öncülük etmiştir. Bu komisyonun amacı “*anasır-ı Osmaniye*”yi bir arada tutmak ve bir babanın evladı gibi birbirine samimi bir kardeşlik duygusu ile bağlanmasını sağlamaktır. Diyarbakır'daki bütün gayrimüslim cemaatler ile Müslümanların önemli bir kısmının desteğini alan Uhuvvet-i Osmaniye Heyeti, toplumsal, ekonomik ve ahlaki konularda konferanslar vermeyi ve toplumsal-ahlaki yapının geliştirilmesi için piyesler oynanmasını hedeflemiştir. Ancak Peyman gazetesinin kapanması ve eş zamanlı başka yayınların olmaması nedeniyle oluşturulan bu birlikteliğin ve planlanan hedefin ne kadar sürdüğünü takip etmek pek mümkün olamamaktadır. Bununla birlikte idealist bir bakış açısı ve prensipler ile yola çıkan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidardaki başarısızlığı ve akabinde Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşına girmesi nedeniyle toplumsal yapı ciddi anlamda sarsılmıştır. Dolayısıyla Osmanlılık üst kimliği ile hedeflenen birlik tesis edilememiş, milliyetçi ve ayrılıkçı söylemler revaç bulmuştur. Buna rağmen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluşunda yer alan eşraf ile diğer katmanların büyük ölçüde I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele döneminde ana gövdeye tabi olduğu söylenebilir.

Kaynaklar

- BEYSANOĞLU**, Şevket, Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, C.II, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Ankara 2003
- BEYSANOĞLU**, Şevket, Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları, C. II, Diyarbakır Tanıtma Derneği Neşriyatı, İstanbul 1990
- BOZAN**, Oktay “*Diyarbakır Vilayeti'nde 1894-1895 Kolera salgını ve Etkileri*”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Yıl: 37, Cilt: 111, Sayı: 218, Eylül-Ekim 2015, s. 219-240.
- BOZAN**, Oktay, “*20. Yüzyılın Başında Aşiret-Eşraf Çatışması: Milli Aşireti ve Diyarbakır Eşrafi Örneği*”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 2017, Sayı: 96, s. 1-46.
- BOZAN**, Oktay, “*31 Mart Olayının Taşradaki Yankıları: Diyarbakır Örneği*”, SBARD, Yıl: 15, Sayı: 29, 2017/1, s.107-132.
- BOZAN**, Oktay, “*İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Fırıldakları Yahûd Tarih-i Matem*”, e-Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, S.1, Nisan 2017, C.9, s. 471-486.
- BOZAN**, Oktay, Milli Mücadele Döneminde Diyarbakır (1918-1923), Çizgi Yayınları, Konya, 2016.
- GÖK**, Nurşen, “*Donanma Cemiyeti'nin Anadolu'da Örgütlenmesine İlişkin Gözlemler*”, Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, 2008, C. 27, No. 43, s. 77-93.
- HANİOĞLU**, M. Şükrü, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Dr. Abdullah Cevdet ve Dönemi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1981.
- ISSI**, Murat, “*Peyman Diyarbekir'in İlk Hususi Gazetesi*”, e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi, S. VII, s.91-114.
- LEWİS**, Bernard, Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çev. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993
- ÖKSÜZ**, Melek, “*Girit Meselesinin Belirsizlik Yılları*”, Karadeniz Araştırmaları, Bahar 2010, S. 25, s. 93-114.
- TUNAYA**, Tarık Zafer, Türkiye'de Siyasal Partiler, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, C.3

TÜTENK, Mustafa Akif, “*Diyarbakır ’ın Son 60 Yıllık (1892-1952) Vakaları*”, Kara-Amid Dergisi, II-III. Yıl, 1956-1968. 2-4 Sayı, s.311-339.

UYANIK, Ercan, “*II. Meşrutiyet Dönemi ’nde Toplumsal Mühendislik Aracı Olarak Eğitim*”, Amme İdaresi Dergisi, C. 42 S. 2, s. 67-88.

1916 İLE 1923 YILLARI ARASINDA DİYARBAKIR'DA SİYASİ VE SOSYAL DEĞİŞİM

Karwan Waisy Salih
Zaho Üniversitesi

Özet

Bu çalışmada da ortaya koyulmaya çalışılacağı üzere 1916 ile 1923 yılları, Diyarbakır'ın tarihsel süreç içerisinde geçirmiş olduğu en hassas ve dikkat çeken dönemlerin başında gelmektedir. Bu dönemde Diyarbakır'da, bölgenin geleceğini önemli derecede etkilemiş olan bir takım kritik sosyal ve siyasi dönüşümler gerçekleşmiştir. Bu dönemde yaşanan gelişmeler, bölgede sonraki yıllarda meydana gelen önemli olayların sebebi olarak görülmekle beraber, bölgedeki siyasi iklimi de hassas ve istikrarsız bir aşamaya doğru itmiştir. Bu olaylar sonucunda, dönemin siyasi otoriteleri, bölgede istikrarı ve düzeni sağlamak için bir takım yeni yaklaşımlar belirlemişlerdir. Bu çalışma, bölgenin geleceğinde kilit rol oynayan bu olaylar ışığında Diyarbakır'da meydana gelen değişimleri bilimsel bir formatta bir bütün olarak ele almaya matuftur. Bu çalışmanın referansları, bu önemli dönemle birinci dereceden ilişkili referanslar üzerinden bir izlek yaratmayı amaçlamıştır.

Bu çalışma, 1916 ve 1923 yıllarını içeren dört dönemle ilgili bir takım önemli kesit ve sonuçlara hamil giriş, arka plandan oluşmaktadır. Çalışmanın girişi kısmında Birinci Dünya Savaşı öncesinde Diyarbakır'ın genel durumunun bir tasviri sunulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın girişinde devamla, bu çalışmanın da arka planında ortaya koyulmaya çalışıldığı üzere, 1916 ile 1923 yılları arasındaki dönemde Diyarbakır'da gerçekleşen fiktörel ayrılıkların yek diğeriyle ilişkileri üzerine bir izdüşümü sunulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın ilk bölümü, 1916 yılında Diyarbakır'daki sosyo-ekonomik dönüşümlere ve bu dönemde Diyarbakır'da gerçekleşen Kürt sürgünleri ile ilgilidir. Çalışmanın ikinci bölümünde, 1917 yılında Diyar-

bakır ve ardalanındaki Müslüman yerleşimlerinin durumu ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın üçüncü bölümünde, 1918 yılında Diyarbakır'da gerçekleşen olaylar ve bu olaylar neticesinde ortaya çıkan dönüşümler incelenmiştir. Çalışmanın son bölümü ise, 1919'dan 1923 yılına kadarki olan dönemde Kemalizmin Diyarbakır'daki kontrol yöntem ve pratiklerine ayrılmıştır. Sonuç bölümünde, bu çalışmanın ortaya koyduğu bilgiler ışığında bir takım nispi sonuçlardan bahsedilecektir.

THE POLITICAL AND SOCIETAL TRANSFORMATION OF THE DIYARBAKIR PROVINCE BETWEEN 1916 AND 1923

Abstract

This period under this study is considered to be one of the most preponderant and sensitive stages of the Diyarbakir province's history. On the light of that during this period some critical political and societal transformations occurred in this province. As a resulted, they seemed to be reasons behind of conveying some influential events into it and transferred the situation of this region toward a very sensitive and instability situation. These events encouraged Turkish authority of that time to generate some approaches with the aim of controlling the circumstances of the region to secure its stabilities. Hence, this article takes this key period into an account to show these transformation events that occurred in this province properly and scientifically. This research uses some relevant references, which are related to this significant period.

This study contains of an introductory, background, four sections and conclusion. In its introduction, this article depicts on the Diyarbakir's province situation before the First World War. Afterward the background of this study attempts to shed lights on the relations between Diyarbakir's factions, respectively. In its first section, this article clarifies the sociopolitical transformation of 1916 and the deportation of Kurds in Diyarbakir province. The second section of this article endeavors to clear the Muslim settlement up in this region in 1917. In its third section, this research attempts to shed lights on the events and transformation of the Diyarbakir province in 1918. The fourth section of this article explores how the Diyarbakir province had been controlled by Kamalist from 1919 to 1923. In its conclusion, this article shows the results which are being discovered by the author of this article.

ئىشھاتىن سىياسى و جىڭاڭى بىن ھەرىما دىياربەكر

دناظبەرا 1916 تا 1923

كاروان صالح ويسى¹*

ئۇخىتە

ئەقظ ماوى دىظى ظەكولىنى دا ھاتىة نظىسىن، دەھىتە ھىمارتن ب ئىك ذ طرنطرتىن و ھەستىارتىن قۇناغىن دىرۇكا ھەرىما دىياربەكر. ضونكى دىظى ماوۋەي دا ، ئەقظى ھەرىمى ھىندەك ئىشھاتىن طرنط بىن سىياسى و جىڭاڭى بىخۇظەطرتن، بۇ ئەقظى ھىندى كو ھىندەك روویدانىن كارىبطر لظى ھەرىمى بەھىتە ئىش و كاودانىن ظى ھەرىمى بقرەظ دۇخەكى ھەستىار و نەئارام بىن. ئەقظ ضەندە بۇ ئەقظى ھىندى، دەستەھلاتدارىا تۇركىيا يا وى دەمى ھىندەك ئىنطاطان بەھاپىذتن ذبۇ كوئىرۇلكرنا كاودانىن دەقظى داکو نارامىا وى بئارىزتن. ذبەر ھىندى ئەقظ ظەكولىنە لدۇر ظى ماوۋەي ھاتىة نظىسىن داکو ئەو ئىشھاتىن لظى ھەرىمى ھاتىتە ئىش ب دورستى بدەتن خۇياكرن. ئەقظ ظەكولىنەك ئشت بەستى ل سقر ھىندەك ذىدەرىن دەستىكى بىن طرنط و طرىداى بظى ماوۋەيظە دكەتن.

ئەقظ ظەكولىنە ذ ئىشەكى يە، دەرازىنك و ضوار تەۋەرەن و دەرتەنجانان ئىك دەھىتن. د ئىشەكيا خۇ دا، ئەقظ ظەكولىنە روونكرنى ددەتن ل سقر كاودانىن ھەرىما دىياربەكر بقرى سقرى جىھانى بى ئىكى. و ئاشى دەرازىنكا خۇدا، ئەقظ ظەكولىنە بزاطى دكەتن روونكرنەكى بقرەتن سقر ئەھوۋەندىين جىڭاڭى دناظبەرا طرۇئىن ل ھەرىما دىياربەكر دا دذىن. د ئىنطاطىن خۇدا، ئەقظ ظەكولىنە د تەۋەرى خۇ بى ئىكى دا، بەھسى ئىشھاتىن سىياسى بىن ساللا 1916ئى و دەكرنا كوردان لظى ھەرىمى دكەتن. د تەۋەرى خۇبى دووبى دا، ئەقظ خۇاندنە شروظەكرنا ددەتن سقر ئاڭجىكرنا موسلمانا ل دەقظى دىياربەكر ل ساللا 1917ئى دكەتن. ئەقظ لىكولىنە د تەۋەرى خۇ بى سىبى دا، ب ھویرى روونكرنا ددەتن سقر بوویر و ئىشھاتىن ھەرىما دىياربەكر بىن ساللا 1918ئى دكەتن. دتەۋەرى خۇ بى ضوارى دا، ئەقظ ظەكولىنە بەھسى ضەوانىا كوئىرۇلكرنا ھەرىما دىياربەكر ذلاىبى كەملىانظە دناظبەرا سالىن 1919 تا 1923ئى دكەتن. دووماھىكا ظى ظەكولىنە بەھسى وان دەرتەنجانان دكەتن ئەھرىن خۇدانى ظى ظەكولىنە طەھشنىن.

مامۇستايى ھارىكار، زانكۇيا زاخۇ، ظەكۇلتىا زانستىن مروظابەتى، ئشكا دىرۇكى، ھەرىما كوردستانا عىراقى * 1 salih.waisy@uoz.edu.krd

ئیشەکی

نەزەم ماوی دۆلی ئۆزگۈلۈنۈپ دا ھاتىيە شەرتلەرنى، دەھىتە ھىمانىن ب سەختىن ماوی دىرۈكىي ھەرىما دىياربەكر. ذىكۆ دۆلى ماوۋى دا، نەزەمى ھەرىمى ئىشھاتىيىن سىياسى و جىلكى بىن ھەمەتجۈر و ئرى تىرادى بىخۇتە دىنبوون. لىدەمى لاۋىن تۈرك دەستھەلات طرتى دەست، بزاظ كىر ھىندەك ضاكسازى بىن بىنەرتى دىسپىستەمى رىطەتەرنە دۆلەتە عوسمانى دا بىكەن. ذىبەركو بەزىرا سەركىر دىيەتيا لاۋىن تۈرك دا ضاكسازى كاودان و ئىشھاتىيىن سىياسى، لەشكەرى، ئابۇرى و جىلكى بىن دۆلەتە عوسمانى بىرەتە كاودانەكى باشىر بىن. ئەوان نەزەمى طەندەليا سىياسى، ئابۇرى و جىلكى سەرانسەرى دەظەرىن دۆلەتە عوسمانى بىن طەطرتىن و ب نەتەجمادانا ضاكسازىان ذى ئىدى ھىزا دۆلەتە عوسمانى نەزەطراندىتە، بىتتى ئىك ضارە ھەبۈو، ئەو ذى نەناظىوونا دۆلەتە عوسمانى و راطە ھاندانا دۆلەتەك نۆى بوو. ئەو دۆلەتە نۆى دىطيا بىخۇ سەربۈر ذى خەلەتتىيىن دۆلەتە عوسمانى و قەطرتىن دىكو ھىزى بىخۇ بەستەتە بىيىن.

دىياربەكر ئىك ذى باذىرىن كەطنارە دىكەطىتە نەناظ دەظەرىن كوردى دال تۈركىيا و ل سەركىر دەمى دۆلەتە عوسمانى دەھاتە نىياسىن ب سەنتەرى بزاظ و ضالاكىيىن كوردان. نەزەم باذىرە ناظدارە ب (نامەت) ب كوردى ، ب دىوارەكى + بىرەن رەش، ئەمى ذىلايى بىزەنتىيانىتە ھاتىيە ناظاكىر ھاتىيە دورىئىض كىر. تا سالاً 349ئى، ناظاكىرنا نەزەم دىوارى ذىلايى ئىمىراتورىيەتيا بىزەنتىيانىتە بىرەدەوام بوو و شىۋونەتارىن وى تا نەھا دىيارن. ھەروەسا رىكا ضوونا ئەمورۇنا دۆلى باذىرى را دىۋرتن.²

ھەزەمەت بىيىن، ضاكسازىكىر دىكەكىيىن كارطىرى بىن دۆلەتە عوسمانى دا طىرناظىرىن ئىك بوو ذى سىياسەتە لاۋىن تۈرك، ل زىطرىنا ضەرخان دا، دۆلەتە عوسمانى ھاتىبو رىكەستىن ب وىلايەتەن دىكەل و بىيان، سەنئەتەق و لىوايان دىكەل ئارىزەطىران ، قەزايان دىكەل قىمقامان و ناھىيان دىكەل رىطەتەرىن وان. ل سالاً 1914ئى، دىكەل رىكەستەن سىستەمى كارطىرىن ھەرىمان، ھىكومەتتىيىن وان ھەرىمان ئىداضوون ل ھەرىمىن خودا كىر دىكەل دا ھىندەك ناظ و سىنۈر ھاتتە طەھورىن. با زانىيە لى دىمەيدا، دىياربەكر ھەرىمەكا بىرەفە بوو ب 42.100 كىلۇمەتتىرىن دووچارى دەھاتە خەمەلاندن و دىكەتە نەناظىرا روبرىي فۇرات ذىلايى رۇدناظايطە و روبرى دىجەلە ذىلايى رۇدەھەلايتىتە، بلىنداھىا ئەرمەتيا ذىلايى باكۇرى طە و بىبابانا مىسۇتەتەمبا ذىلايى باشۇرى طە. كەش و ھەوايى وى يى سالانە ل و قەزى زىطىنە سەرمە و بىفە و ل ھازىنە زۇرا طەرمە تاۋى رادىيى كو كارتىكىرى ل ذىيارا جىلكى دىكەتن.³

ذىلايى دىرۈكىيە دىياربەكر سەنتەرى كارطىرىك سەربەخۇ بوو ل ضەرخى شازدى زانىي دا، كو ل وى دەمەيدا ئىكەمە مەزىن يا رۇدەھەلاتى تۈركىيا بىخۇتە دىطرت. لىدەستىيكا شەرى ئىكىي بى جىھانى، بارەطايى ئىكە دوۋى يا لەشكەرى عوسمانى بوو، دەھەمان دەمەدا، زىندانەك مەزىن يا دۆلەتە عوسمانى لى باذىرى بوو. ھەروەسا ئابۇرەكى طىرناظ و جۇراوچۇر دۆلى ھەرىمى بۇ دۆلەتە عوسمانى دەھات. ذىبەركو دىكەتە سەركىر رىكا خەرىرى يا كەظن. ھەروەسا سەرفەكى زۇر ل ھەرىما مادىن ھەبۈو، سىنۈرى وى نىزىكى ھەرىما بەدىلىس بوو و بى ناظدار بوو ب "زەتتىنبا نەفتى"، ضوو ئىنەطاز دىۋ ھەلكۈلاندىنا وى نەھاتىبوون دان. وەك ھەمى دەظەرىن دۆلەتە عوسمانى، دىياربەكر ھەرىمەكا نىظ ئىشەسەزى بوو ياكو ئارضاكە مەزىن ذى ضاندىنى و خوادىكرنا طىيانەتەوران

2 Gunter, M.M., 2004. Historical dictionary of the Kurds. Rowman & Littlefield

3 Üngör, U.Ü., 2005. A Reign of Terror. CUP Rule in Diyarbakir Province, 1913-1923

ئشكا سەئەكى ذ بەرھەمى جوتيار و كۆضەرانا ناظخوئەيى ھەرىمى دا ئىك دىنان⁴. ذبۇ نئىر تىطەھشنتى د بناغى جظاكى يى ھەرىما دياربەكەر بەرى شەرى ئىكى يى جىھانى دۇبظضوونەك ل دۇر تايبەتمەندىين وى يىن جظاكى يا فەئە.

تايبەتمەندىين جظاكى يىن ھەرىما دياربەكەر ئىك دەھات ذ طرۇئىن جۇراو جۇر يىن نەئەو و ئايىنان، ئەتچا ض بضووك، مەزىن، بادىرى، طوندى د ناظەندىيى يان بەلاظكرى بن. موسلمانىن عوسمانى، كو ئشتى ھىنطى بووينة تۇركى ذ ئشكىن سەئەكى يىن ئاكنجىين ناظخوئەيى بوون، ذبەركو كاروبارىن كارطىرى يىن دەظەرى بۇ ماوقەئەكى درىذ د دەستى وان دابوون. ئەرمەندىين ئاكنجىين دەظەرى ذيارا خۇە وەك بارزطان و دارتاش دىوران، ھەورەسا ب راستى د بازاران دا ذى تئرىا بارزطانان ئەرمەن بوون. ھەندەك ذ ئەوان ئەرمەنا تارادەكە باش د زەتطين بوون، ذبەر ھەبوونا ئەندامىن خىزانى ل دەرظە و جالاكىين سىياسى . بەلى تئرىا ئەرمەندىين دياربەكەر ل طوندان ب شىوى خىزانىن مەزىن يىن جوتيارى ھاتبوون رىكخستن، ب تايبەئى ل لاپس، سىواس، بىشىرى و ناحيا ئالو⁵.

دشيان داىە ئاكنجىين كورد ل ھەرىمى بەھىنە دابەئەشكرن بۇ سەئەندىين جۇران، ضنا ھۇزايەئى، ضىنا نە ھۇزايەئى و نىظ كۆضەر. ھەورەسا ھەمزاكە زۇر و بەھىز يا ھۇزىن كوردى ذلايى سەردارىن بەھىز يىن ھەمزاكە زۇرا دەظەئەرىن دىن كۆنترلا و انظە دەھاتتە رىظەبەرن. ئەتجان ھەمى سەرداران دشان بەزاران و ھەندەجاران بەدەھان ھزار شەركەئەرىن دىبەردەفەندىا ھىز، شانازى و بەرفەرھەكرنا دەستەلەتتىن خۇ دا كومىكەن. داشيان داىە بەھىنە دياركەرن، كو كوردىن نە ھۇزەظەرى يىن بەھىز (جوتيار) و ذ بنەمالىن مەزىن نەبوون. لظىرى يا طرنطە ئامادى بەندى بەقىن كو ھەمى جۇتياران، سەئەراى ھەبوونا جوداھىين نەئەوايەئى و ئايىنى غەرام و باج ددان ئاغا و خۇدان مولكىن كورد. جوھىن ھەرىما دياربەكەر يىن، كو بئىئى ھەمزا و ان 100 بئىئى كەئەيسەك بضووك ھەبوو، طرۇئەكە لاواز و بضووك بوو دناظ وى ھەمزا مەزىن يا مەسىحى و موسلمانان ل دەظەرى. ئەوان بئىئى ئشكدارى د بارزطانى و ضاندىين بضووك دا دكرن⁶.

نیزدى كو طرۇئەكە ئايىنى يى بضووك بوون و ل طوندىن باشورى رۇدەھەلاتى ھەرىمى د ئاكنجىبوون. سىياسەتا عوسمانى يا سەركوتكرن و دناظبەرن نىزديان وەل وان كرابوو، كو د ضىينىن جظاكى دا بەھىنە ئشت طوھاپىتن. ئەظ ضەئەدە بۇ نەظەرى ھەندى ئەو ب ذىكەر بەھىنە رىكخستن . دەربارەى قزلاشان كو ذ تۇركمان و كوردان ئىك دەھاتن و قزلاشا دىبەئەتدا شىعە ئبەرەون و بئىئى لەندەك طوندىن طى ھەرىمى دىيان و يىن دى نىظ كۆضەر بوون. ذلايەكە دىظە، طرۇئەكە دى يى مرۇطان بناظى ”زازا“، يى، كو نئىر نىزىكى كوردان ل طوندان دىيان و كارى ضاندى و خۇدانكرنا طىنائەتەران دكرن، تئرىا ئەتجان زازايان ل دەظەرىن باكورى بوون، زازاين دياربەكەر بەرى و نوكة موسلمان بوون و ھەورەسا ھەندەك زانائىن ئايىنى دناظ وان دا رابووينة. عەرەبىن دەظەرى ب ”مەھالمى“، دەھاتتە نىاسن، ذبەر وى زاراطى ئەو ئى دناظتن، رىذا زۇرا ئەتجان

4 Üngör, U.Ü., 2008. Geographies of Nationalism and Violence: Rethinking Young Turk ‘Social Engineering’. European Journal of Turkish Studies. Social Sciences on Contemporary Turkey, (7).

5 Üngör, A Reign of Terror; Baibourtian, V., 2013. The Kurds, the Armenian Question and the History of Armenian-Kurdish Relations. Vahan Baibourtian.

6 Üngör, A Reign of Terror;

عمرتبان ل ماردین، طوندین دقوروبقران و ل نیزیکی میدیات دذیان، هذمارا عمرتبان ذ صقتد هزاره‌کان نعدبوری.⁷

مەسیحی دهاتنه نیاسین ب (نقرمەتی، کلدانی و ناشوری)، کو هذمارەکا بقرضاط بوون، ئیک دهاتن ذ هەمی ناخظنتکترین نارامی، ناشورین نارسودوکسی، ناشورین نرؤتستانتی، ناستوری و کلدانیین مەسیحی، ل هذمارەکا زورا طوندان ل دهظتری، ب تابیەتی ل باشوری رۆدهالاتی طی هەریمی د ناکنجیبوون. هەریمین ضیایی بین دقوروبقرین میدیات بین ناظدار ب (نور نابدین)، بارەطایی بهیزی ناشوریان بوو، ذبقرکو هذمارەکا زورا طوندین وان ل ویری بوون. بەلی ضینا ذلایی سیاسی و هذماریطه طرنط غەجەر (رؤمانی) بوون، نهورین ل سەنتتورین باذیر دذیان و ریک ذلایی طرؤئین دیطه لیدهاتنه طرتن و دنەجامدا، زور جارن دهاتنه تالانکرن. ل رۆدهالاتی ئه‌ندولی غەجەرە ب (توشا یان قەرەج) ناظدار بوون. هەروەسا دبلطەنامەین باوقرتیکرن و ذیدقران دا هاتیە دیارکرن، کو طرؤئەکی دی بناظی "شامسی" ل هەریما دیاربەقر هەبوو. بەلی ل دوماهیامترخی نوزدی دا ب شیویەکی راستەوخو هذمارا وان کیم بوو. نەظ طرؤئین بضووک بین ئایینی بقردقام ل ذبر کارتیکرنا ئایینی زقردهشتی طه بوون و ل نقرسطه‌هان ل هەریما دیاربەقر یا عوسمانی نقرستن دکرن. ب شیویەکی طشتی، ناکنجیبین هەریما دیاربەقر ذ طرؤئین جود جودا ئیک دهاتن. بەلی ناکنجیبین سقرەکی بین ب ئا ئیکی دهاتن و نشتی وان تورک دهاتن.⁸

ذبقر نەظی هذمارا زورا طرؤئان، هەریما دیاربەقر طرنطیبەقر نتر ذ ناظیضی هەبوو دطل دا دهسته‌لاتداریا عوسمانی بضاطەکی هەستیار و ستراتیجه بقریخو ددا بی، ذبقر وان ئایینین طرنطین نیدا و هەبوونا هذمارەکا زور زاناین ئایینی بین جودا جودا نیدا بوو. ذبقرکو ئایینی بقرطانی ذ ببوکراسییا دولەتا عوسمانی دکر، ذبقر هندی نەظە ب طرنطیا دیاربەقر طه هاته طردیان، بؤ ویته، هقر دوو نقرسطه‌هین طرنط بین ب ناشوریاظە طریادی دکەظنتنه ماردینی. نەظە نقرنتی جهی نقرستنی و کومبوونا بوون، بەلکو ب شیویەکی طشتی دلئ ئایین، نقرورده و فیرکرن و دابونقرتین ناشوریان بوون. باذیری دیاربەقر دیرا نارسودوکسیا ناشوری (دیرا ماری) و دیرا کلدانیان، دیرا نقرمەتیان کو ذ مقرنترین و بهیزترین دیرین دناظ دولەتا عوسمانی دا لیهەبوون.⁹

دهەمان دهەما، هذمارەکا زورا طوندین نقرمەتیان دیر و قوتابخانه لیهەبوون. بؤ مؤسلمانین دیاربەقر مزطفت و جهی سمیناران (قوتابخانه) دطرنط بوون بؤ نقرستنی، نقرتدیین جظاکی و فیرکرنی. دهەمان دهەما، ریبازین ئایینی وهک نقرشەبەندی و قادری د ناظ زازا، عقرەب و ب تابیەتی خیزانین کوردا د ضالاک بوون د هەریمی دا. نەظ ریبازە ب شیویەکی بقرهه د تمکیاظه هەتاکو ل هەریمین بضووک ذی دهاتنه نقرتوکرن، لظیری فیرخواز ل دور ئایینی و زمانی (کوردی، عقرەبی، عوسمانی)، و دیرؤکی دهاتنه فیرکرن. هندهک ذ ظان قوتابخانەیان ب جورەتیا خویا فیرکرنی تارادهکی زور باش دناظ دار بوون، بؤ نمونه، قوتابخانه‌یا سور ل جقریری.

7 O'Shea, M.T., 2004. Trapped between the map and reality: Geography and perceptions of Kurdistan. Routledge.

8 Üngör, A Reign of Terror; Dennis, B., 2008. Kurdish-Armenian Relations in the Late Ottoman Empire: Power Structures and Interactive Behavior (Doctoral dissertation, Department of Languages and Literature, University of Utah).

9 Yılmazçelik, İ., 2016. Social Situation of Diyarbakir Province Throughout The Ottoman Domination. Journal of History and Future, 2(2), pp.70-99.

دهمان دهمدا، هدماركا زورا طورستانا ل هتریمی هتیبون و خلكی سقرهدانا وان دكرن وئك طورستانا (سولتان شیخ موس) یا دكتمنة "شكتمنا شیخه" دناظیرا دیاربكر و مارینی دا¹⁰.

هتروسا بیانی ذی ل هتریم دیاربكر دذیان، قونسولخانیا فترنسا و جیطریتا قونسولخانیا بتریتانیا (نوین عوسمانیان دتركرن نشتی راطه هاندانا شتری ب دذی فترنسا و بتریتانیا دلایه دهسته لاتاریا عوسمانی ظه)، و نمریکا نویتراتیا خو یا ثرؤتستانی ل دیاربكر هتیبون. هتروسا حکومتا نلمانیا هزر دهنارتنا جیطریتا قونسولخانیا خو بو دیاربكر كر بوو. ضونكو دشیان دابوو دیاربكر بیته ریکا سقرهکی دطل ریکا طشتی یا به غدا، دطل دا بریاردا قونسولخانین خو بین طشتی ل موسل و نلمتو طهکتن. دهمان دهمدا، هدماركا زور مزطیترین نمریکی، بتریتانی، فترنسی و نلمانی بین ریازین کاسولیکی و ثرؤتستانی ضالاکیین خو دبیاطی خواندن و تهنورستی دا ل هتریمی نتمجام ددان¹¹.

هتر ضهتواییتن، ذبتر جهی وی بی ناسی و بی ریک و بان وئك هتمی هتریمین روذهه لاتی دهولتا عوسمانی، تتریا دهظترین هتریم دیاربكر بو ضاظدیرین روذناظایی ستمخت و ب زحمتت بوو. هتروسا روذناظایان هتیبونا خوه دناظ دهولتا عوسمانی دا تاراست بوو، بریکا نوان کتسیاتیین عوسمانی نوین تاسنورتن روذناظایی هتین. تتریا نوان کتسیاتیان متسیحی بوون نوین بووینه روسی، فترنسی و بتریتانیا، نطه ذی دبتردهوقندیا وان دابوو ذبو خو تاراستی ذانا باجین بلند و بدستظنننا دستکظتنا بین ب طهلتک ریکان بریکا هتظوله لاتیبوون روذناظایی دهانتة نیشکیشكرن¹².

زورا بزحمتتا بشین ضهتواییتا ناکنجیبوونال هتریم دیاربكر دیاربكرتین، ذبتر نوبوونا ناماركا باوقرتیکری یا هتمی طروئین ل هتریمی ناکنجی بتری بترنالبوونا شتری نیکی بی جیهانی. هدماركا ناماران دذیدترین جودا جودا ل دور ناکنجین هتریمی هاتینه نظیسین و هتر نیکی هدماركا طروئهکی کیم یان زیده دکتمن، نطی ضهتدی ذی بزاطین زانستی بو دیارکرنا ریذا ناکنجین هتریمی بزحمتکرینه. ل دویظ وی سقردمیریا سالین 1913-1914، یا دلایه کتسیاتین نمرمنیظه ل نیسته مبولی هاتینه نتمجامدان، هدمارا نمرمنین دیاربكر نزیکي 106,867 ل دهظتران. دلایهکی دبطه، ل دویظ راتورتن قونسولخانیان نلمانی، طروئین ل قترا ماردين دذیان بطی رهنطی بوون: 27,000 مؤسلمان، 10,000 نمرمنین کاسولیکی، 10,000 ناشوریین متسیحی، 1500 ناشوریین کاسولیکی و 1400 بین ثرؤتستانی و 100 کلدانی بوون¹³.

بکورتی سقرجهمی ناکنجین طی دهظتری 50,000 بوون. کتسیاتیا نمرمنی و هتسا بو دضوو کو هدمارا نمرمنین مارینی دبوونه 14,547، دبترامبدراد، ل دویظ راتورتا قونسولخانیا نلمانیا هدمارا نمرمنین طی دهظتری 11,400 دان نهدبورین و هتمی نمرمنین ثرؤتستانی بوون. ل دویظ ناماركا دی یا نمرمنیان یاکو بتری شتری جیهانی بی نیکی هاتیه

10 Üngör, U.U., 2009. Young Turk social engineering: mass violence and the nation state in eastern Turkey, 1913-1950, p.159

11 Umit, D., 2010. The American Protestant Missionary Network in Ottoman Turkey, 1876-1914: Political and Cultural Reflections of the Encounter (Doctoral dissertation, Columbia University).

12 Durham, W.D., 2010. 1920 Treaty of Sevres and the Struggle for a Kurdish Homeland in Iraq and Turkey between World Wars (Doctoral dissertation, Oklahoma State University).

13 Üngör, A Reign of Terror; Baibourtian, The Kurds, the Armenian Question.

ئەنجامدا، ھەمارا ئىرمەتتىيان ب 124000 خەملاندىيە. دلایى خۇظە، سەرقۇكى مزىپىنەرىن ئەلمانى يوهانس لىبسيوس (Johannes Lepsius)، سەرقەمى ئاكنجىيىن ھەرقىما دياربەكر دايە دياركرن كو ذ سەرقەمى 4،71500 ئاكنجىيان 166،000 ھزار مەسىحى كو ذ وان 105،000 ئىرمەتى، 60،000 ئاشورى (نەستورى و كلدانى)، 1000 يۇنانى بوون، نەق رىذا دى يا ماى 63،000 ھزار تۇرك و 200،000 كورد، 27،000 قزلاشا، 10،000 شەركەس بوون. دەھمان دەمدا، 4000 نىزدى و 1500 جوھى لىھە بوون¹⁴.

دلایى خۇظە، ئامارىن بىلەنمەتەن عوسمانى ب شىۋەتەكى جىواز ھەمارا طرۇئىن ل ھەرقىما دياربەكر دىيان دايە دياركرن و ل دويظ ئەظى ئامارى سەرقەمى طشتى بىن ئاكنجىيىن دياربەكر 541،203 كو ذ وان ھەمارا جوھيان 1954، ئرۇتسانت 5417، كلدانى 4783، يۇنانىن كاسولىكى 113، يۇنانى 1815، ئاشورىين كاسولىكى 3582، ئاشورى 28،699، ئىرمەتەن كاسولىكى 9004، ئىرمەنى 51،405 و مۇسلمان 434،236 بوون. ل دويظ ئەظى ئامارى، ل سالأ 1913ئى، 1954 جوھى، 104،818 مەسىحى، 434،236 مۇسلمان ل ھەرقىما دياربەكر بوون. دلایەكى ظە، ھەقسەنطيا ئاكنجىبوونى دناظبەرا مۇسلمان و مەسىحيان دا جىواز بوو ئەظە ذى دىبەرقەندىيا مۇسلمانا دا بوو. دلایەكى دىظە، جو ئامادە ب طرۇئىن دى بىن وەك نىزدى و عەلقويان ئەقوین ل ھەرقىمى دىيان نەھاتىيە دان. ئاكو ب شىۋەتەكى طشتى، ئەظ ئامارە كىم و زىدەھيان دىئىختە دناظ ھەمارا ئاكنجىيىن دەظەقەرى دا، بظى ضەندى دىشىن بىدىن كو نىك ذ سى مەسىحى و دوو ذ سىيى ئاكنجىيىن ھەرقىمى مۇسلمان بوون¹⁵.

ذبەر ئەظال سەقرى ھاتىيە شىۋەتەكرن، ئەظ بابەتە ھاتىيە ھەلبىدارتن. ذبەر كو دىبىن ئەظە نىكەم جاربتن ئەظ ماۋەيە ب زمانى كوردى بدەظوكا بەھدىنى ھاتىبىن شىۋەتەكرن. ھەلبەت ئظى ضەندى طرنطيا بابەتى ديار دىبىن. ضونكو تارادەكى ئەظ بابەتە بى طەشەرتى و نەقى رويونە و شىۋەتەكر نەق نۇى يە ھاتى دىبىظى دىروكا دەظەقەرى دا. ذبەر كو ئظى ماۋەيە دا خەلكى دەظەقەرى تۇش نەخۇشترىن كاردان بوويە و نەق بوويەقە لىبەر خەلكى بەرزەبوويە و ئىظىيە بۇ بەھىنە شىۋەتەكرن داکو كو ذىيەكى دىروكا باذىرى خۇ بزائن.

بظى ضەندى ئارمانجا بابەتى دياربىتن و ستوينا سەرقەكى ذ ئارمانجىن شىۋەتەكرنا ظى ماۋەي، ئەۋە شىۋەتەكرن بەھىنە دان ل سەق ھەقى لايەتەن طرىداى ئەظى ھەرقىمى ظە و ضەقا دەستەھلاندەرىن دەظەقەرى بزاظ كرىنە كونترۇلا ئىمناھيا دەظەقەرى بكتن. ھەقروەسا ب ض شىۋاز و ستراتىجىيەت ئرۇدىن سىياسى و جظاكى ل سەق خەلكى دەظەقەرى سەئاندىنە. دەھمان دەمدا، ض فاكتەر و ئالدەر ھەقروويە ل ئشت بكارئىنا سىياسەتەن جورا جورا لدەظەقەرى تاكو ۋەلقەتە خەلكى دەظەقەرى ذ جەھىن وان بەھىنە طەطوھاستن و خەلكەكى دى ل جەھىن وان بەھىنە ئاكنجىكرن.

ھەلبەت ذبۇ ظى مەرقەمى مفا ذ ھەمارەكا ذىدەرىن طرىداى ظى ماۋەي ظە و بىن ل سەق دىروكا دەظەقەرى ھاتىن ئظىسەن ھاتىنە ۋەقەرتن. ذىدەرىن ذ ھەمىان ئتر مفا ذى ھاتىن ۋەقەرتن طەكۆلىنەن ن¹⁶. ئەظ ذىدەر بزمانى ئنطلىزى ھاتىنە ئظىسەن بوويە بىرا برا ئشتا بەيزبوونا ظى طەكۆلىنى. ذبەر كو ب شىۋەتەكى تىرۇتەسەل و تارادەكى ب بى لايەتى شىۋەتەكرنا دەھن سەق

14 Üngör, A Reign of Terror; Üngör, Young Turk social engineering: mass violence; Dennis. Kurdish-Armenian Relations in the Late Ottoman Empire.

15 Üngör, A Reign of Terror;

16 Üngör, Young Turk social engineering: mass violence

ئیشھات و کاودانین سیاسی و جضاکى بىن دەظترى. دەھمان دەمداء، مفا ذ ھندەك ذیدەر و طەكولینىن دى ذى ھاتینە و قرطرتن.

ذبەر بكار ئىنانا ذیدەرین بزمانى بىانى ھاتین نظىسن، نەظ طەكولینە رىبازا شروظەكرنا جەندایەتییى بكار دىننن. ذبەركو نەظر رىبازە ب شروشتى طى لىكولینى طە طرىدایە و بزاطى دكەتن بترىخو بدەتن ضەوانیا شروظەكرنا ئىشھات و بوویترىن سیاسى و جضاکى بىن ھەرىما دىاربەكر ذلاىى بستورین تورك و بىانىظە. ھەروەسا روویدانین دەظترى دشروظەكرنا ھزر و بىرىن وان دا ب ھەروردكرن دطەل تەخمىنن خۇدانى طەكولینى دىار دكەتن.

دەرازىنك: ئەبوتەدىن جضاکى دناظبەرا طرۇتىن ھەرىما دىاربەكر دا

ل سالا 1896ئى، طەردى بترىتانى (ئەرى) ل دۇر طەشتا خو بۇ ھەرىما دىاربەكر نظىسایە كو، ”زۇرا ئاسانە، لدەمى نىك سەردانا رۇدھەلاتى بکەتن، دى تىكەتلىك باش دناظبەرا طرۇتىن جودا جودا بىتن، كو ب كەپز و خۇشى تىكەتە دذین، لدەمى دویضوون ل سەر دەھتە كرن دى بىنى ئاشورىكە يان دوو دطەل ھەمارەكا زور ذ نىظ مۇسلمانا و قەشە و زانایان جەھەكى تاپبەت ل زور جەھان ھەقىە. ھەمى تىكەتە ئەك ئەندامىن باش دناظبەرا بىن، جطارىن نىك و دوو دكەش و ب تەكتىكەكا باش و جوان ئىشھاتىن سیاسى طەنطەشە دكەتن¹⁷.

| 421

ل باذیرى ماردىنى، بۇ نمونە، لدەمى طەرد و وینەطرا بترىتانى ”طیرترید بیل“، سەردانا طەلھا دەظترى كرى دەسەردەمەكى ئىمناھى و ناشىبى دا بوو. بظى ضەندى سەرنضا وى ھاتىە راکىشان و داىە دىاركرن كو، ”جەھەكى زور نارام بوو ب ھەروردكرن دطەل جەھىن دى“. ل دۇپز ھزر و بىرىن وى ھەمى كىم نەتھە و ئابىن ب ئاشتىبانە و ئىكطرتنەك نمونەتې دىار بوون. ئەفسەرى بترىتانى (مارك ساىكس)، ئەوى دەست ب خۇاندنى و نظىسنى ل دور ھوزىن كورد بىن دەولەتتا عوسمانى كرىن.¹⁸ لدەمى سالا 1913ئى، سەردانا دەظترى (ئالو) كرى و داىە خۇباركرن كو ضوو ھەتدذى دناظبەرا زازا و ئەرمەتیان دا نەبوون، ھەروەسا ساىكس بەھسى (ابراھىم ئاشابى مىلان) ئەوى ل سالا 1909ئى مرى كرى یە و دىاركرى یە، ئەوى ئشەتەنیا مەسحىبن (ئەرمەتنى و ئاشورى) داکو ئەك ئەنابەر بضن دەظترى (ئىرانشار)، و بازاران ل ویرى دورستبکەن كرى یە. نەظ ضەندە بۇ نەظترى ھندى د ماوۋىكە كورت دا ویرى بترفرهە بىتن. لدەمەكى دا ھوز و سەرۇك ھوزىن دى بىن كورد و نەكورد ئەرمەتنى تالاندكرن و دكوشتن، ابراھىمى ئەو دئاراستن و ئشەتەنیا وان دەھمى بىاظان دا كرىبوو. ھاتىە زانین ل دەمى كومۇذیا ئەرمەتیان دا، ناظبى تتر ذ 10.000 ئەرمەتیان ذ كوشتنى رزطاركر بوون¹⁹.

ذلاىەكى دىظە، سەربازى بترىتانى (سۇن)، ئەوى شارەزاىكەك باش ب زمانى كوردى ھەقى، ب شارەزاىكەك باش سەردانا ھەرىما دىاربەكر كرى یە و دوو سالان بقرى شقرى دابوو دىاركرن كلدانین ھەرىما دىاربەكر، ” دە ئبوتەدىن زور باش دابوون دطەل ھەتسئورین خو، مەرقەم ذى كوردىن كۇضتر بىن باكورى باذیرى دىاربەكر بوون. ماقولین مۇسلمانا د راتوتىن خۇدا ب طەشەبىنى داىە دىاركرن كو كورد و ئەرمەتیین دىاربەكر بەردەوام ئبوتەدىن باش دطەل

17 Üngör, A Reign of Terror;

18 Yılmazçelik, Social Situation of Diyarbakir Province

19 Sykes, M., 1908. The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire. The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, 38, pp.451-486.

ئىك ھەببون، ھەر طومان و بى باوقرىيەك ناظبىرا وان دا ئىدىابووى دەستھەلاتداريا عوسمانى ئى طونەھبار كرىيە. ل دويظ ئىظان ئىزانىنان بىرى شىرى ئىيوئىدىين طرۇئىن ل دياربەكر دىيان د ھىمن و ئاشتىيانە بوون ئانكۇ زور دخوش بوون²⁰.

ذ ئىظا سىرى ديار دىبن كو دىبن بىرى سالأ 1914ئى، شىر و بى باوقرى دناظ ئىيوئىدىين طرۇئىن دياربەكر دا دىيان وەك ھندەك ضاظدىران نىشادابى ھەر نىيىن. براستى ھەظركى ب شىوقىيەكى كىم ھەبوو، ئىو ذى دىبىر وى ئارىشا درىدا دناظ دىولتتا عوسمانى دا سىرھلدايى بوو. ھىدى ھىدى ب نەمانا ھوكمى عوسمانىان ل بىلقان ھەظدەم بوو دىطال كومكۇنيا ب ددى مۇسلمانىن عوسمانى ل دىظىرىن وەك كرىتى دەھاتە ئىجمادان²¹.

ھىرەسا ئىسا طھورىنا وەقادارىيا ئاشورىان بۇ دىولتتا عوسمانى، ئىو كوشتار ل 1 كانوونا ئىكى يا سالأ 1914ئى، ل سىر دەمى ھوكمرانىا سولتان (عەبدولھەمىدى دوى)، توشى دياربەكر بوو، ديارا مرۇظان ل دىظىرى رووخاند و وىرانكرن ب شىوقىيەكى مەزن و كارىطىر بوو. د ئىجماد، نىزىكى 25000 ئىرمەن ب نەضارى ل ھەمى ھىرما دياربەكر بوونە مۇسلمان، 1100 ئىرمەنى ل دياربەكر ھاتتە كوشتن. دەھمان دەمدا، 800 تا 900 ئىرمەنىان ذ طوندان ھاتتە دىكرن و نىزىكى 155 ذن و نافرەتان ذلايى ماقولىن كوردانظە ھاتتە كرىن.²²

ل ناوضىيا سلىظان نىزىكى 7000 ھزار ئىرمەنىان ئايىنى خو طھورى و 500 نافرەت ھاتتە كرىن و فرۇتن. ل ئالو 3000 و ل سىفەرك 25000 ھزاران ئايىنى خو طھورىن داکو خو ذ كومكۇذى رىظار بىقن. ل ناوضىيا سلىظان دىطال ئالو (ياكو 3000 ئىرمەنىان ئايىنى خو لى طھورى)، 7500 كەس ھاتبوون دناظىرن، 4000 ھاتبوون بىرەزەكرن، كوشتن و مرن ذ سىرما دا يان رىظىن بۇ ھندەك دىظىرىن دى. ل دويظ دىدەرىن دىروكى، ل سىردەمى كومكۇنيا سالأ 1895ئى، نىزىكى 2000 خانىان و 2500 دوكان و جىھىن ھونىرى ھاتتە سوتن. ئىشتى ئرۇسىسا سىركونكرنى ب دومايىك ھاتى، جارەكادى ھىمارەكا زورا نىدىار ذ ئىظىن ئايىنى خو طھورىن ھاتتە سىر ئايىنى خوظە، زىظىن سىر طوندىن خوظە، خانىيىن خو ئاظاكرن دەست بكار و بارزطانىا خو كرىنەظە²³.

دىطال ھىدىدا، ھىشتا بىروباوقرىن نەخوش دىطال خەلكى دىيان. دى بياظى دا، (ئىلى سون) دىطەشتا خو دا داىە دياركرن كو ” ناخظتن ل دۇر دانا ئارىيان ب شىركەتران بۇ ئىجمادانا كارىن نەباش و بى رەوشتىان ل باذىر و طوندان ذلايى سولتانى و ھوكومەتى، و ھىرەسا ضەند ناغلىن كورد ھىزا خو نىشان ددان ذبۇ دومايىك ئىنانا وى ھەظركىا خويناوى يا دناظبىرا ئىرمەنى و كوردان ل ھىرما دياربەكر ئىدىابووى ل ضايخانا ئارضىەكە ذ جظاكى رۇذھەلاتى كوردستانى و باكوورى مىسوتوتەمىيا بوو. سىردەمەكى ترسناكى تىرۇرى ب سىر باذىر و طوندىن ئارام دا طرىبوو“²⁴.

20 Jongerden, J. and Verheij, J. eds., 2012. Social Relations in Ottoman Diyarbakir, 1870-1915. Brill.
21 Yilmazçelik, Social Situation of Diyarbakir Province; Moundjian, G.K.1983, Armenian Kurdish Relations in the Era of Kurdish National Movements, Beirut, Lebanon.
22 Üngör, A Reign of Terror; Jongerden, and Verheij,. Social Relations in Ottoman Diyarbakir, 1870-1915
23 Üngör, A Reign of Terror; Dennis. Kurdish-Armenian Relations in the Late Ottoman Empire.
24 Üngör, A Reign of Terror; Jongerden, and Verheij,. Social Relations in Ottoman Diyarbakir, 1870-1915

لظى دهمى دا هترىم ل بن هتظرکيا ناريشهتین هوزان، طرؤتین ئابینى و شترین سیاسیه دنالین. شترکترین بهیزین هوزان بین هتریمى بتردهوام ذبو کونترولکرنا هیزا ئیک و دوو و لدهمى ب ستر نیک دکتظتن ضوو دناظ ضوو دا ندهیلان²⁵. ل ناوضه یا (هتراخ_ ئایدلا نوکه)، سترؤکى مالباتا عوسمانى یا هوزا (هتظرکی)، سترحانئى دووی طظاشتن و مائترسى دکرنة ستر کتسایهتیا (خالیفه میسو) سترؤکى مالباتا میسو یا هوزا شترؤخان²⁶.

ل سالاً 1913ئى، سترؤک هوزین هتظتئیمان دطائل سترحانئى دووی هیرش بره ستر طوندئى (کیواخ)، بی کؤ میسو، برابئى خؤ (چترجور)، برابابئى خؤه (کاتو) لیدیان. دکومکؤدیا ذ نتجمائى ظئى هیرشئى دا تئیدابوو 24 زهلام دطائل ضهتد طتتجان و دوو ذنکان هاتبوون کوشتن. سترقرای هندئى، سترحان مؤسلمان بوو و میسو ئیزدی بوو، هتدی یه بیذین ئیزدی دناظ بنهمالاً سترحانئى دا هتبوون و بهتمان شیوه مؤسلمان دناظ بنهمالاً میسو دا هتبوون. ذبتر هندئى ناهظ شتره ب شترئى هوزایهتتیا دهاتنه ئیشضاظ. دهتمان دهمدا، ل سالاً 1907ئى، ل ستردهمئى هتوا توندا کوردین میدیات نئوین دترسیان کوناغا بهیز ببتن ل دهتترئى، هذمارکا نهدیارا یا مئسیحیین (طوندئى بسورنو) هاتنه کوشتن و دناظرن. دیرا مئسیحیان هاته سؤتن و هذمارکا خانیان هاتنه رووخاندن، بئلى ناکنجیین و فادار بو میدیاتان ریک بهیته دان بؤ ناغا و ماقولیلین میدیاتان کار بکئش²⁷.

لدهمئى طتردا بتربتانئى طیرترید بیل ل سالین بقرى شترى سترهدانا تور ئابدین کرى، ل طوندئى (کاک) ب شتظئى تئشئین وئى هاتنه دزین. ذبترکو دزیکتر ذ دهتترقا حوکمئى خؤبخؤ بریطهبرنى، یا کو دین کونترولاً مالباتا ضهتلهبئى یا هوزا هتظرکی ظه بوو، سترؤکى وان (ئیسماعیل) ل طوندئى (مزیزه) هاته دهتظ. ئیسماعیل زور تورهبوو دظئى بئى رهوشئا هتمبرئى ظئى مبهظانداریئى هاتیهکرن. ذبترکو ناظبرى طومان ذ کتسى نئبربوون، ذبتر هندئى 5 زهلام و ریظلهبترئى طوندئى بئى بناظ (مالک) ئینانن دهتظ خو، طهظئین کوشتنئى ل وان کرن. ئشتئى بؤرینا وختهکئى کیم دبار بوو کو سترؤک هیزین هتظتئیمانین (عبدکئى هتمزیکئى) بئى هوزا نیظ کؤضتر (زهوزان) نئو کرپارا بئى رهوشئا نئجمادا بوو²⁸.

سترؤکئى مالباتا ضهتلهبئى ناهظ ضهتده ب دهلیظه زانى ذبؤ تولظهکرنا ظئى کرپاری، رابوو هیزین خو دطائل بین حکوومتنا ناظخؤقیی فریکرن ذبؤ کوشتننا عبدکئى هتمزیکئى، هوزا زهوزان ئارضا ئارضاکرن دهست ب ستر هتئمى مال و سامانین وان دا طرت. بئلى ئلان دانترئى وئى باندورا ضطاکی (عقلیکئى بئتى) بئى مالباتا (حاجوی) یا هوزا هتظرکی بوو، نئوئى ناظئى وئى ترس و لقرز ددلی خهتکئى دا دورسکرئى. ل تئباخا 1913ئى، عقلیکئى بئتى ب شتر ضوو دطائل هیزین عوسمانئى ل دهمئى بزاط کرین کاروانهکئى ظهتو هاستئى بئى عوسمانیان ل نئسیبیین ب شغلین. بئلى نئو کاروان بؤ دهمهکئى ئاشکهتظت و بکرین وئى رهظیان ضوونه ضبابئى تور ئابدین. ل دوماهیا سالاً 1913ئى، عقلئى دطائل ئشتهظانین خو هاته طرتن بئلى مفا ذ لیبؤرینا طشتئى یا ذلابئى حکوومتنا عوسمانیه هاتیه راطه هاندن و قرطرت. دطائل هندیدا، طهظئین زیندانکرئى لیهاتن

25 Moundjian, Armenian Kurdish Relations

26 Yılmazçelik, Social Situation of Diyarbakir Province

27 Üngör, U.Ü., 2006. When persecution bleeds into mass murder: the processive nature of genocide. Genocide Studies and Prevention, 1(2), pp.173-196; Jongerden, and Verheij., Social Relations in Ottoman Diyarbakir, 1870-1915

28 Üngör, A Reign of Terror

كرن، ئه‌طهر هاتوو ئه‌وان به‌رده‌وامى دا كارى خۇ يى نهره‌وا و نه‌طونجايبى. ئىشتى هاتين نازادكرن ئه‌وان به‌رده‌وامى به‌كارى خۇ نه‌دا و ئىدى هرز ده‌ندىدا نه‌كر بوو.²⁹

شهرى هوزايتىيى نه‌بتنى ل باذيرى ماردىنى روويدا، باكور و روه‌ه‌لاتى ههرىما دياربه‌كر نمونه‌كا دى يا به‌رضاظا هه‌طره‌كيبىن هوزىن كوردى يىن به‌يز بوو بۇ ده‌سته‌ه‌لاتى، ب تايبه‌تتى ل دولاً خارزان ل ده‌ظه‌را به‌شرى هاتوو رووخاندن، ذبه‌ر شهرىن هوزان، مه‌زىن شهرىن شىر دناظبه‌را هوزا ره‌شكوتان و نه‌تمنىكى يى كو ب دوماهيك هاتى ب سه‌ركه‌فتنا ره‌شكوتان . هه‌روه‌سا هه‌طره‌كى و شهرى دناظبه‌را عه‌لىكان و نه‌سناران ذبه‌تره‌كى دى يى توندو ئىذيا ده‌ظه‌را خارزان بوو.³⁰ ناظرى ئه‌طلى شهرى دوماهيى ذلايى سه‌روه‌كى نه‌سناران (به‌شارى ضه‌توى) هاتوو خۇشكرن، ئه‌وى به‌ريكا نامه‌تبه‌كى خۇشحالباخو ب نه‌جامين كوده‌تاييا 1908ى دياركرين كو مه‌به‌ستا وى نه‌طى ضه‌ندى نه‌بوو كه‌وممه‌ت وى به‌يلتن به‌تنى، نه‌و ده‌طه‌ل به‌رايى خۇ (جه‌مىلى ضه‌توى)، ئه‌وى كه‌بظ ب ضه‌تبه‌كى خۇ ده‌هات ناظدار بوون ب طه‌ظان ده‌طه‌ل كورد، نه‌رمه‌ن و ناشورىان ل طوندىن هه‌ريمى. كارى هه‌ردووكان كوشتن، ذيكرن، ويزانكرن و تالانكرنا خه‌لكى بوو. به‌لى ل سالاً 1914ى، ئيرابوونين ياسايى ب ددى وان هاتنه‌ نه‌جامدان. دنه‌جامدا هه‌ر دوو هاتنه‌ طرتن و ناشى هاتنه‌ كوشتن.³¹

هه‌روه‌سا شهر، ئىككدان و ئىكوشين بۇ ده‌سته‌ه‌لاتى، ب تايبه‌تتى لده‌ظ هوزا ريمان، سه‌روه‌كا وى يا ناظدار (ئه‌رخان)، هه‌طه‌ظنا ئيبراهيم ناشايى. نه‌طلى نه‌نى (6) كور بناظى مسته‌فا، سه‌عيد، نه‌مين، عبدالله، ئيبراهيم و عمر هه‌بوون و هه‌ر شه‌شان هه‌طره‌كى ل سه‌ر جه‌نشينا ده‌يكا خو دكر داكو سه‌ركرده‌تيا مالباتا خۇ به‌كن. به‌لى ذ هه‌مى كورين وى، عمرى شىانين وى كارى هه‌بوون، ذبه‌تره‌كو كه‌سايه‌تبه‌كه‌ به‌يز و شه‌ره‌زا ديباظى له‌شه‌كهرى دا هه‌بوو. به‌رى شهرى، هه‌وين عمرى يىن شه‌لاندى و هه‌مه‌يه‌ر راوه‌ستانا هيزين عوسمانى به‌طه‌ظين به‌يز بوو. ل هاظينا 1914ى، كه‌وممه‌تا عوسمانى راطه‌هاند كو عمر نه‌كه‌سايه‌تبه‌كه‌ خۇشه‌طى به‌ له‌ورا، به‌يارا طرتن و زىندانكرنا وى دا . ذبه‌ر هندى عمر ذ كوشتنى ره‌طى و به‌ره‌ظ ده‌ظه‌را خارزان ضوو. ل دوماهيى، (هوزا ذبه‌ركى) ل لايسى به‌به‌رده‌وامى ب شهر دضوو ده‌طه‌ل هوزا مه‌لان ذبو كونتروه‌لكرنا باكورى روه‌ه‌ه‌لاتى هه‌ريمى دياربه‌كر . لده‌مى ئيبراهيم ناشايى مه‌لان ره‌تكرى دانته‌دانى ب ده‌سته‌ه‌لاتا لاوين تورك به‌كهن، سه‌روه‌كى هوزا ذبه‌ركى (عه‌زىزى سه‌به‌رى) بۇ هه‌طه‌ظنه‌يمان ده‌طه‌ل لاوين تورك و ب ددى ئيبراهيم ناشايى رابوون.³²

شهرى نايبىنى و طروه‌نان شه‌كه‌كا دى يا كاودان و ئيشه‌هاتيين سه‌خه‌نين هه‌ريمى بوو. به‌راظ و ضالاكين مزطيه‌ترين بيانى دناظ كه‌نيسه‌ و دبه‌رين مه‌سيحيان دا ئيك ذ فاكته‌ترين نه‌رازىبوونى و شه‌ران بوون(2016, ³³ لده‌مى (يه‌عه‌قوبى سه‌ريانى) نايبىنى خۇ بۇ كاسوله‌يكى طه‌هورى داخواز ذ ئيك ذ هه‌طه‌لاين خۇ كر، كو به‌ببه‌ت كاسوله‌يكى، نه‌و لده‌سته‌نتيكي ضوو دبه‌را (زه‌فه‌رناظه‌)، لده‌مى قه‌شه‌ وى ناشكرا كرى، كو نه‌وى نايبىنى خۇ نه‌طوه‌ه‌رتيه‌ رابوو زور ليدا و ناشى ده‌ره‌نخست. ده‌ه‌مان ده‌مدا، نه‌وه‌ستانه‌تبه‌كه‌ نه‌رمه‌نى دابه‌ دياركرن، ”من باش له‌بيرة به‌رى به‌ره‌تالوونا شه‌رى، كه‌ظه‌نانه‌

29 Üngör, Geographies of Nationalism and Violence: Rethinking Young Turk ‘Social Engineering’.

30 Jongerden, and Verheij,. Social Relations in Ottoman Diyarbakir, 1870-1915

31 Üngör, A Reign of Terror

32 Üngör, A Reign of Terror; Baibourtian, The Kurds, the Armenian Question.

33 Yilmazçelik, Social Situation of Diyarbakir Province

شهر و نغرازیبون دنایبیرا نغرمهتیبین نروستانتی و کاسولیکی ل طوندی وی رویدان، هتا هندک جاران زانین وان بین نایینی تشکداری د شهران دا دکرن. هتروسا ل لایس، سریانی و نغرمهتی سغرا (دیزار عقیلیسی) یاکو هتر دوو نالیان بخو ب طونجایی دزانی ب شهر دضون. حکومته ماتیکرن د شغری دا کر و ریکهظنتنک دنایبیرا وان دا هاته موزکرن. هترضهوابتن، ورسا دیار دبیتن کو توندترین شهر دنایبیرا مؤسلمان و مسیحیان دا هاتبوو رویدان.³⁴

دظی بیاییدا، لدهمی ببیل طههشتیه دیاربهکر دابوو دیارکرن کو، ”هتسکرن ب مئترسیی دلایه مسیحیان و مؤسلمانا طههاته کرن، هتر نیک ذ وان هزر ل ریکین دی دکر بو کوشنا یی بهرامبیری حوه دنیگم دلیظه دا. نغظ ضنده بخوه طورستانک مئترسیدار بوو، بقلی نغظ ضنده زور کیم و یا نغظی بوو ل دیاربهکر تو وان ببینی کو ستوی نیک طرتیبین.“ هتروسا ناظیری دایه خویاکرن، ”دماوی 3 روذین نغزل ویری، ضیروکین رویدانا شغری ل نارضهتین دی بین دهولما عوسمانی بهردوام ل بازارین باذیری دهاتنه طوتن. بقلی من ضوو بهلطهتین درستن نین داکو دیار بگم کو نغو ضیروک د درستن ب بقلی نغظی طههتو هاستنا هتر نیک ذ وان ضیروکان خنک دضون مالین خو و تلین خو ددانان ستر لیلین نغظنکین خو.“³⁵

دبیتن نغظ هتظرکیین طروشان ل سغر بهردوهندیبین نابوری هاتبن کرن. ذبهرکول ویری مارکیتین کریکاران بین طروشین جودا هتوبون. تئریا جهین بازارطانیان جیهانی ل دیاربهکر د دهست نغرمهتیان دابوو. هتروسا نغرمهتیان دطل سرانیان جل و بهکر دورست دکرن. لدهمهکی دا کوردان کونترول ل سغر بارزطانیان طیانتهوهران کر بوو. ذبهر سغردهمی عهبدول حهמידی یی کومکودیان، طیان دنایبیرا بازارطانیان مؤسلمان و مسیحیان دا ل سالین بهری شغری نیک یی جیهانی نههاته بهرزهکرن. لغورا دی بینن، هدمارکا زورا زیرهظانین دوکانین بازارطانیان مسیحیان مؤسلمان بوون. نغظی ضنده ذی حهسیدی و نغظیان دنایبیرا وان و هتظالین وان دا تهیدا کر بوو. نغظ ضنده هاتبوو راتورتکرن دلایه قونسولی نغلمانیان (هولشتاین) ل مؤسل، بظی رنغظی ل خواری دیارگری.³⁶

ب شیوهیکه طشتی، کوردین هتریم دیاربهکر ضوو نیتیمی ب سیاستا تاکه کورد نادقن، نغو بتی مفایی ذ دلایطان وهردطرن ذبو زهظنیکرنا حوه بریکین شه لاندن و تالانکرنی هتا طونهه کوشنا هندک نغرمهتان دا نایینن. هولشتاین دیاردهکتن، کو دارناشهکی کوردی دیاربهکر طوتبووی کا ضنده نغرمهتی د وزدانا وی دا هته، تارادهکی یا دیار بوو نغوی نه دشیا ب درستی دیار بکتن، بقلی دبیتن هدمارکا زورا بتن. ب کیمی و زیدیهی موبالعه هاتیه کرن، ذبهر کو هتهمی کورد بظی رنغظی نغوبون، بو وینه، سلیمان بهظی مالباتا جمیل ناشازده داخواز ذ مؤسلمانین دیاربهکر کر بوو کو رهنقاری دطل نغرمهتیان ب ریزطرتن بکتن و حوه ناقد بکتن ذ رهنقارین نغونجایی. ناظیری کومبونک دطل هتظوله لاتیان کو ترسهکا زیده دناظ وان دا تهیدابوو نغجامدابوو. لغورا، دهتمبهتر دا ل سال 1908ی، نغرمهتیان بایکوتا دوکانین مؤسلمانا کر. بازارین دیاربهکر توشی بارودوخین زور سهخت و دذوار بوو لدهمی ریک ب بازارطانیان مؤسلمانا هاتیه دان کو تشتین مسیحیان طهشیرن.³⁷

34 Üngör, 'When persecution bleeds into mass murder

35 Üngör, Geographies of Nationalism and Violence: Rethinking Young Turk 'Social Engineering'.

36 Üngör, Young Turk social engineering: mass violence

37 Üngör, A Reign of Terror

ل دهمی ل تباخا 1914ء، ناظره کئی مئزن بقربوویه بازارى دیار بئکر، دنه نجامدا، نعط بازاره توشی تالانکرنا زور مئزن و کاربیطر ببوو، ب تاییقتی لدمی بازطانین مؤسلمان تشکدارى د شه لاندن و تالانکرنا دوکانین مئسیحیان دا کرین . تشتی دهمه کئی کورت دیاربوو کو ریطه بئترى ئولیسان، (مهمدوح بقط)، ریک ب کورد و مؤسلمانان دابوو کو دوکانین ئهممئیان ب شه لاین و تشتین وان ب دزن. ل دویظ ضابطیرى مدهنتی بی عوسمانی و ئهممئى (مهران بویداجیان)، مهمدوحی بخو ناظر بقربوویه بازارى باذیری داکو دهلیظه یو دزیان دورست ببین. نعط ضهنده نئکو بنتی بقرنامه کئی دارشتی بی مئزن بوو، بئلکو هئلوویسته کئی نعطونجایی بی حکومئا ناظخوهی ب تئکتیکه کارشتی یا ل سئر هاتبوو دیارکرن رازیبوو³⁸.

دلایه کئی ظه، شهرین سیاسی تئریا جاران دناظبئرا طرؤئین سیاسی دا، و دلایه کئی دیظه دطلل دهولتا عوسمانی دهاتنه روویدان. ئهممئیین دیار بئکر ب شیویه کئی طشتی ب ددی رؤسیا بوون، دطلل دا تشته طانین ئارتا داشکئن یا ئهممئى بوو، ئهوا ختبات بو حوکمی خو بخو ریطه بئرا ئهممئى دکر، بدرستی نارمانجا وی نازادیه کار بی سنور و نئاظهنندی د بئکه تین کارطیری بین دهولتا عوسمانی بین هئرمین رۇده لاتی بوو، فمیرکنا زمانى ئهممئى ب زمانى خواند و ریطه بئرنی، دوماهیک ئینانا نئیه کسانى، کونترؤلکرن و تالانکرنا دلایى مؤسلمانانظه ب ددی جوتیارین ئهممئان دهاته نئجامدان بوو. سئرنظیسئر بئلاظکوک و ئورطانا ئهممئى (نازدانامارات)، (رؤئن زارتاریان)، دایه دیارکرن شوره تشطیرین ئهممئى ئهوین ل دیار بئکر هاتنه داخوازکرن، هزر دکرن د ریکخستن و ضاره سئر دا دکر، بقره ظادی نئقوه تئقوره رین کورد، وهک هئظکیظین حوه بین ئهممئن ئهوین ل هئرمی دا هئین هزر دضاره سئر دا نئکرن. ذبئرکو ریذه کار زور ذوان بو بدستظئینانا دهستکهفتان دطلل حکومئا عوسمانی کار دکرن³⁹.

ل 19 ئیلونا 1908ء، (مستففا صوفی ئهفتندی)، لئقی کومه لاً (هاریکاریا کوردی و ئیشکظنتنا جظاکى)، ل دیار بئکر دامئزراندبوو. نئندامین وی بین بقردهوام، دکئور محمد سئطبان، ریطه بئترى بئر بی شارهوانیا دیار بئکر، ئیرانضی زاده، میرکئیبی زاده نئحمه دجهمیل، محمد تاهر و خئلیل خئیالی. ل دویظ ئرؤطرامی ظی کومئلی، نارمانجا وی یا سئرکئی ضاظبئیرکنا دهستوری، تشته طانیکرنا هزرا عوسمانی، دوماهیک ئینانا شئر هوزان، بقرده سئکرنا ”تئقوه تئدین باش دناظبئرا هئظرکان دا، ب تاییقتی کورد، ئهممئى، نئستوریان دا و بابئیین دی بین طریدایی ب عوسمانیظه⁴⁰.

مالباتا بقدرخانى، ب تاییقتی ئاشامیین فیدراسونا هوزا بؤنان یا ضئرخی نوزدی، ب شیویه کئی طشتی و ضالاک تشکدارى د ضالاکیین سیاسی بین کوردی دا دکرن، تشته طانین نئقوه تئقوه کوردی، (دقرویش ئاغایی ضهلی) بوو، ئهوی توندی وی دکه ظنه باشورى میدیات، و ئهوی بوویه هئظئیمان دطلل بقدرخانیان ب مئره ما خو ئاراستنی ذ بئکین کارطیری بین بضووک بین عوسمانی. هئر ضهوابیتن، ئایدؤلؤذیین سیاسی ئهوا ئالدان، بو نمونه، (حه سئن بقطی جئزیری)، ئسمامی (عبدالرزاق بقدرخانى)، ئهوی برایی وی (سلیمان بقط) سئرکئی میران، ل نیریک دیار بئکر دهنتی هیزین عوسمانی هاته کوشتن. حه سئنی بو جیطری قونسؤلخانئا نئلمانى

38 Üngör, Young Turk social engineering: mass violence

39 Üngör, A Reign of Terror

40 Ibid

دابوو دیارکرن کو وی طومانی ذهندی نینه، کو دی رۇسیا هاریکاریا کوردان کتین ذبو رزطارکنا کوردستانی ذبن کونترولا لایین تۇرکان و دقولتتک نقتوقبی یا کوردی دامقرینتن⁴¹.

تارادەکی دی زور یا بزحمەتە و نەیا طونجایی بیتن بشین بدرستی ئەبوتەندیین دناظبەرا وی هەمارا زورا طرۆتین سیاسی و نایینی یین دیاربەکر دا دطەل نیک نارمانج دیار کەین و بیذین (هەمی نشت باش بوون)، یان (نایینان ضوو ئەبوتەندی دطەل نیک نەبوون). ذبەرکو نەظ ضەندە دی ئەبوتەندیین دناظبەرا کورد، نەرمەن، سریانی و عەربان دا بزحمەت کەن. ذبەرکو بقرەوام ئەبوتەندیین وان ل سەر بارودوخین ناخۆتەبی دراوەستان. هەمرضواییین، یا طونجایی بیذین کو نەتارامیا و نەبوونا هیزا دقولتتی ل طوندان ریک بۇ رویدانا شەر و تیکدانانین نایینی، جظاکی و هوزان خۆش کر بوو. ذبەر هندی کاودانین ذیاری زور دنەخۆش بوون، ناظری توندوتیذی دەهاتە خۆشکرن بریکا هوزین بهیز، دیار، نوینەر و دیظەلانکین دقولتتی. نەظی ضەندی ذی بارودوخین بی باوەری و توندوتیذیا مەز هەمی دناظ طرۆتین هەرمی دا خۆش کر بوو⁴².

تەوقری نیکی: نیشهاتیین سیاسی و دەرکنا کوردان 1916

هەملۆیستی لایین تۇرک هەمبەری کوردین دقولتتا عوسمانی بی ئالوز بوو و ضەندیین تاییەتەندی نیتە دیار بوون. ذرەخەکی ظە نەوان کورد وەک مۇسلمانین عوسمانی ددانان، ذبەر هندی هزر دکر نیتدی ناکەن ئەو ذسیستەمی نوی بهینە دیرکرن. هەندەک فاکتەریین طهورینکەر هەبوون کا بۆسی لایین تۇرک نیشنیازا ظەطو هاستنا کوردان کر بوون⁴³.

نیکەم، هۆکاریین سیاسی یین راستەخۆ هەبوون، ب تاییەتی ذی ذبو دناظبەرا وی هەمەتەیمانی لەر بوو دناظبەرا هوزین کوردی و لەشکەری رۆسی دا بهینە بەستن. دوو، تیروانین ئابوری دطەل دبوون، ذبەرکو نتریا هوزین کوردی نیظ کۆضەر بوون داکو باجەکا زیدە یا بهیز ذی بهیتەقرطرتن، ذبەر هندی نیتدی بوو ئەو بزوری بهینە ئاکنجیکرن. طهورینا هزر و بیریین نەتەواییتی هۆکاری سیی بوو، کو وەزیری ناظخۆتەبی عوسمانی نشتەظانی لیکری، بزاطین وان بۇ طهورینا نەتەوقبی، بۇ وینە، تۇرکیکنا دقولتتی، طظاشتن ل سەر کوردان هاتە کرن کو زمان، دابوونەری و بزاطین خۆ یین سیاسی بطهورن بۇ نەتەوقیەتییا تۇرکی⁴⁴.

هەروەسا بقرادکر دناظبەرا هزرا دریدا ئایدولۇذیا ترۆطرامی و هزرا کورتا شەری یا سەخت لایین تۇرک ئالدان ب سەدان هزاران کوردین عوسمانی ظەطو هیزن. حکوومەتا لایین تۇرک ضاظدیرییا ظەطو هاستنا وی خەلکی دەهاتە راکرن دکرن. ئەو کوردین وەک ئەنابەر بقرەظ رۆدناظایی هاتین، ذبەر داطیرکنا رۇسیا ئەو ذی کەظتن بقر نەظی ترۆسیسی⁴⁵.

ذلاپەکی ظە، بارودوخەکی دی یی لایین تۇرک ذی ددترسان دورستبوونا هەمەتەیمانی نەرمەتی و کوردی بوو. ل ئادارا 1915ی، تەلەت ئاشا داخووا نیرانینان ل دور نیشهاتیین

41 ÖZTEN, S., 2009. Early Awakening Of The Kurdish National Sentiments In The Ottoman Empire (1880-1914) (Doctoral dissertation, MIDDLE EAST TECHNICAL UNIVERSITY); Henning, B., 2018. Narratives of the History of the Ottoman-Kurdish Bedirhani Family in Imperial and Post-Imperial Contexts: Continuities and Changes (Vol. 13). University of Bamberg Press.

42 Üngör, A Reign of Terror

43 Ozoglu, H., 2012. Kurdish notables and the Ottoman state: evolving identities, competing loyalties, and shifting boundaries. SUNY press.

44 Üngör, A Reign of Terror

45 Baibourtian, The Kurds, the Armenian Question

هه‌طه‌ئهمانیانیا لئه‌شکه‌ری یا کورد و ئه‌رمه‌نیان ب ددی حکومه‌تا عوسمانی کرپوون. براس‌تی نه‌طه‌ بابا‌ئه‌تکه‌ مئه‌ترسی داربوو ل سئه‌ر عوسمانیان. ذبه‌ره‌ندی ته‌لعه‌ت ئاشایی ب رددی بزاطکران برابووستین ب ددی هه‌طکاریا کورد و ئه‌رمه‌تان. سیاسه‌تمه‌تارین کورد و ئه‌رمه‌ن هه‌ط بووضوون بوون ل سئه‌ر وی راس‌تی کو براس‌تی سه‌رکه‌فتنا بزاط و ضالاکیین وان یین نه‌ته‌وه‌یی طری‌دایی ئه‌یوه‌ندیین به‌یژیین دناظه‌ترا ئه‌رمه‌ن و کوردان دایه‌⁴⁶.

سه‌ره‌رای هندی نه‌ط ته‌ش‌نیازه‌ یا لاواز بوو، به‌لی هه‌ده‌ک سیاسه‌تمه‌تارین ئه‌رمه‌نی یین هه‌ط‌ضه‌سه‌رخین وی ده‌می وه‌ک (غارو ساسو‌نی)، ب رددی بزاط دکرن کو هه‌طه‌ئهمانیه‌ک کوردی و ئه‌رمه‌نی به‌یته‌ دورسکران. به‌لی وه‌ک د‌نیده‌رین دیره‌وی دا هاتیه‌ دیارکران کورد و ئه‌رمه‌نیان نه‌شیان ب‌طه‌نه‌ هه‌طه‌ئهمانیه‌ک سه‌ربازی. ئه‌طه‌ری ظی ضه‌ندی دی شه‌رین ره‌سی و توره‌کان بوون. وه‌ک نیده‌رین کوردی دیارکران ذلایه‌کی ظه‌، نیسته‌مه‌بولی دظیا کوردان ب د‌شه‌ری، قه‌کران و ویره‌کرانی دا ب ددی ئه‌رمه‌تا بکاربین و ذلایه‌کی دپه‌ ره‌سیان هه‌مان سه‌راتیجی دطه‌ل ئه‌رمه‌نیان ب ددی کوردان بکار دینا دا‌کو کوردان ل با‌کوری ره‌وه‌لاتی نه‌تدوله‌ی لاواز بکه‌ن. ئه‌وه‌ کوردین ئه‌یوه‌ندی دطه‌ل ئه‌رمه‌نیان هه‌مین لاوین توره‌ک ب تونده‌ی سه‌رکوتکران⁴⁷.

ل 15 طولانا 1915ئی، ته‌لعه‌ت ئاشایی بریاردا هیره‌شی بکه‌ن سه‌ر (کور حسین ئاشا) سه‌ره‌وه‌کی هوزا حه‌یدره‌رانی و سه‌ره‌وه‌کی ئه‌شکه‌کا مه‌زنا سه‌وارین حه‌میدی. نه‌ط ضه‌نده‌ ب ددی ناظیری هاته‌ نه‌جامدان، ضونه‌کی ناظیری هاریکاریا ئه‌رمه‌تان ل وان‌ی دکر. هه‌مان ره‌فتار دطه‌ل ده‌ظه‌را مه‌رمه‌ره‌ت عزیز هاته‌ ته‌ییره‌وه‌کران. ضونه‌کو حکومه‌تا لاوین توره‌ک ناظه‌هدار بوو، کو ئه‌یوه‌ندیین به‌یژه‌ دناظه‌ترا هه‌مه‌ره‌کا هوزین دیره‌سی و ئه‌رمه‌نین خه‌ره‌توتی دا یین هه‌مین. ذبه‌ره‌کو نه‌ظان هوزان ئه‌رمه‌نین باشووری و ده‌ظه‌را ئه‌ره‌زجان یا ره‌وسیا داطیره‌کی حه‌واندبوون⁴⁸.

ذلایه‌کی دپه‌، هه‌ره‌وسا بارودو‌خه‌کی دی یی لاوین توره‌ک دی ددته‌سه‌ن بزاط و ضالاکیین مه‌لباتا به‌ته‌رخانی بوو. ل حوزه‌یرانا 1915ئی، ته‌لعه‌ت ئاشا، راطه‌هاند کو مه‌لباتا به‌ته‌رخانیان نه‌یین باوه‌ری نه‌ و دظیین به‌یته‌ ده‌کران، ده‌مه‌مان ده‌مه‌دا، راطه‌هاند بوو ضوو مفاد ئه‌وی توره‌ک و خه‌باتا ئه‌وه‌ دکه‌ن دا نینه‌ ته‌شتی هینه‌طی ب بو‌رینا ساله‌کی، (حاجی میرزا)، سه‌ره‌وه‌کی هوزا (حایه‌رانی) و هه‌طه‌الی (عبدالرزاق به‌ته‌رخانی)، که‌ظه‌ته‌ به‌ره‌ هیره‌شان ته‌شتی ئه‌یوه‌ندیین وی دطه‌ل عبدالرزاقی هاتینه‌ ئاشه‌رکران. به‌طی ضه‌ندی طه‌اشته‌ن سه‌ر حاجی دطه‌ل هوزا وی هاتنه‌ کرن. ذبه‌ره‌ طومانا وه‌فاداریا وان ده‌ظه‌را وان سه‌لیطان به‌ره‌ظه‌ ره‌وه‌ناظایی نه‌تدوله‌ی هاتنه‌ ظه‌طه‌هاسنه‌ن. ل دویظ بریاره‌کا ناسایه‌سی یا تونده‌ ئه‌وه‌ ذه‌لامین دی یین هوزا خو‌ هاته‌ جودا کرن و ل ره‌وه‌ناظایی هاته‌ نا‌کنجیکرن⁴⁹.

له‌ده‌می ته‌ش‌نیازا ده‌ره‌رانی هاتیه‌ کرن، ته‌لعه‌ت ئاشایی ب خو‌ بزاطیین به‌یژه‌ کرن ذبه‌وه‌ بده‌سه‌طه‌ئهمانیان ره‌وه‌ی توره‌کیه‌ری. ل کانونا دووی یا 1916ئی، داخو‌ازا ئیزه‌نین ته‌یره‌نه‌سه‌ل ل دور کوردان ئه‌وین ل باذیره‌ و طوندان کرپوون. ذبه‌ره‌وه‌امیا ته‌نپاظین خو‌دا ذبه‌ره‌کرنا کوردان،

46 Üngör, A Reign of Terror

47 Delan, H., 2006. The Plight of Kurdish Nationalism: Critical Analysis of the Kurds in Turkey, Iran, and Syria around First World War (Doctoral dissertation, The University of Waikato); Baibourtian, The Kurds, the Armenian Question

48 Üngör, A Reign of Terror

49 ÖZTEN, Early Awakening of The Kurdish National Sentiments ; Henning, Narratives of the History of the Ottoman-Kurdish Bedirhani Family.

ل نيسانا هه مان سال، ضارة كا دى ناظىرى ئىداضوون ل ستر هذمارا كوردان ل دهظترىن هترىما دياربته كر ن. هتروسا ترسيارا هندى كر كا ضتوا و بوكىظة، نؤىنترىن دهولتهى دهست ب ترؤسىسا دهركرى كرى يه و دظيا بزانيتن كا ئتبابتران دهست ب ناخظتن و بكار ئينانا زمانى توركى كرى يه. نهظ نمونويه بلطه و دوكيوميئىن رهسن ل دور دهركرى، وهك دبلطه نامىيان دا هاتيه دياركرن نهظه هتوىن دناظيرنا دابوونترىت و زمانى ئاكنجىين دهظترى بوو. ذبتركو نهوان هزرديكر، كو دى ئاشروؤدى نهظ كيم نهتقويه مترسىي كفن ستر دهسته لاتا وان⁵⁰.

ئىشهايتىين سىياسى، كاودانىن ئابورى بين سهخت و هتظكاريا كوردان دطلل ئقرمئنان، بترى دهولته عوسمانى دا جى بهجىكرنا ترؤدى دهركرنا كوردان. لهورا ل 2 طولانا 1916ئى، تهلعت ئاشايى برىارهك ب ظى رهنطى خوارى دا:

تسنهكى نىاسايى يه ريك ب ئتبابترىن كورد بهيته دان بضنه دهظترىن باشورى، بو ويته، ئورفا و زور. ضونكى لاوين تورك و وسا هزرديكر دى كوردىكرنى كفن يان دى هزرا نهتقوايتىيا خو ل ويرى بهيز كفن، دى كيم بكار هين و دى بنة بنه مائىن توندوتىيى، بظى ضتهدى نارمانجىن لاوين تورك بين دهاتنه ضاظترىكرن دهستظنه دهاتن. لهورا دابوو دياركرن ئىدظيه ظهطو هاستن و ئاكنجىكرنا ئتبابترىن بظى رهنطى بهيته جى بهجىكرن⁵¹.

ئىدظيه ئتبابترىن رهظتر تورك و طوندىين بووين تورك بهيته ظهطو هاستن بو ئورفا، مارش و عنتابى ل و ويرى بهيته ئاكنجىكرن. هتروسا بزاظ بهيته كرن كو هتر جهتهكى ئتبابترىن كورد بو بهيته ظهطو هاستن ريك هتمبرى ذيارا وان يا هوذايتىي و هزروبىريين وان بين نهتقوايتىي لىبهيته طرتن، دهه مان ئىنطاظ دا، ئىدظيه سترؤك هوز ذ خلكى ناسايى بهيته جودا كر، بهه مان شيوه، ئىدظيه كىسايهتىين بهيز و ستركر دىين كوردى ب شيوهيهكى ذ نيك جودا بهيته رهوانهكرن بو دهظترا قونبا، كاستامونو، ناوضهين نيدا و قهيسريه⁵². دهه مان دهمد، كىسايهتىين نهخوش، ئير، بنتى، ذنين هتار، زاروك، نهوين نهشيان برىظه بضن دال دهظترا مان، نىرجان و بيهرنس هينه ئاكنجىكرن و ئستهظانىكرن داکو ذ طوندىين توكا و ذ توركمان بهيته جوداكرن. هتروسا دا دانوستاندن ل دور ضارهظنطىسى دوماهىي يى ئتبابتران هينه ئتجامدان. دطلل دا راثورت ل دور هذمارا ظهطو هاستيان، جه، ده م و ئىظترىن ئاكنجىكرنى بو وقرارته ئيهوتديدار هينه راوتنهكرن⁵³.

دهركرنا كوردان دهستنىكر بهيضةتا هندى كو كوردانه (وفادار بوون) دطلل حكوممتا لاوين تورك ب تاييهتلى ل دهمى طرؤتهكى كوردان بزاظكرىن بهرظ رهؤسيا بضن و ظهطو هاستنا كوردان بو دياربتهكر دهستنىكر. دطلل نهظى ئىنطاظا حكوممتا لاوين تورك هاطىتى هندهك كىسايهتىيان وهك (نهحمه عزهت ئاشا)ى بزاظكرن نهظى كرىارى راوهستىنتن و ئىشنيازهك نارستهى تهلعت ئاشايى كر و نيدا دياركر كو ئىدظيه (ئىككتىيا هوژىن هتظركىدار) بهيته

50 Üngör, A Reign of Terror

51 Durmaz, O.G., 2014. A City Transformed: War, Demographic Change and Profiteering in Kayseri (1915-1920) (Doctoral dissertation, doctoral thesis, Middle East Technical University, 2014), 53-4).

52 Üngör, A Reign of Terror

53 Durmaz, A City Transformed: War, Demographic Change and Profiteering in Kayseri

دورستكرن، بئلى بزاظىن وى سنورهكى دياركرى بى ستركةقتنى هتبوو، ذبتركو ئنجوممتى لاوين تورك بريارهك ل دور طهورينا ضارسةترى دتركر بوو.⁵⁴

ل طولانا 1916ئى، بريارهك ل دور ناكنجيكرا بترورخت يا ستروك هوز و ناغابىن كورد ل نيزىكى سنورى دتركر. نةظه ضارسةترىك ناظخوةقى دناظترانا ناكنجىن رةسمن و ظطوهاستىن روناظايى بوو. ذبتركو بهزاران طوندىن نترمتيان ظالابون، لقرانا ئيشنازا هندى هاتبوو كرن، نقر كوردىن وفادار بو حكوممتى راستهخول وان طوندان بهىنه ناكنجيكرن. ل دياربتر، نقر كوردىن ناظىن وان دناظ يتركىن شتركرىن هوزان دا هاتىنه ناظىن ل طوندىن ظالابىن مةسحيان ل دهوروبترىن ماردىن و مىديات هاتنه ناكنجيكرن. هتروسا ئلاندانترىن ئنجوممتى برياردا (280ئى) نترمتىن هوزا دتركى دطل خىرانىن وان ل طوندىن نيزىكى (دتركى) بهىنه نيشتهجيكرن.⁵⁵

ل 20 طولانا 1916ئى، ئشتى 18 رۇدان ذ ئيشنازىن تلعتت ئاشايى ل دور دتركرى. ئنجوممتى حكوممتا لاوين تورك برياردا هوزىن كوردى بكم بهىنه ظطوهاستن بو نوردىپايىن ناكنجيكرنى. ئىكتم جار، نقر هاتنه ظطوهاستن بو نۇرفا، بئلى ئشتى بۇرنا دتمكى كورت نۇرفا تر بوو ذ ئنابتران، ذبتر هندى نقر زظرىن دياربتر ل دهوروبترىن سترك هاتنه ناكنجيكرن. فترمانك بو هتمى كوردان هاته دتركرن و نيدا هاتبوو كو نايتن ريك ب كوردان بهىنه دان بزظن دياربتر بقرى بريارا و وزارتتا نقرهتندىدار و ئىذطية ناكنجيكرن وان ل وىرى بتردوام بتن.⁵⁶

ل نبلونا 1916ئى، بو جظاكى نىظهتولتتى ب تايبقتى نلمانبا دياربوو كو نارمانجا سترهكى يا حكوممتا لاوين تورك دناظبرنا هزارانتهتوايتتى دناظ كيم نقرهتوتىن دقرهتانا عوسمانى بوو. هترضايتىن، كاودانىن ئابورى بين دتركرى طرديايى سياستنا ضاندى يا لاوين تورك بوو. ذبتر نيكضونا بارودوخين ئابورى⁵⁷، ل 15 ضريا دووى 1916ئى، ئنجوممتى لاوين تورك برياردا ناغابىن كورد ذ هترىما دياربتر بو ناظراستا نتردولى برىكا نۇرفايى بهىنه ظطوهاستن و دوواتى لهندى هاته كرن لدقمى نقرهتونا بترهه ل ستر دقرهتوتىن ضاندى بهىنه ناكنجيكرن. بظى ضندى دا كورد بنة 5% تا 10% ذ ناكنجىن رةسمنىن تورك. هتروسا نقرهتونا نترابترىن ذ نقران دقرهتوتىن رۇسيان طرتىن و هاتىن دناظ دقرهتوتىن دقرهتوتىن توركان دا، ل ستر وان ذى يا فتر بوو دناظ عقردى ضاندى دا كار بكتن. هتروسا د بريارى دا هاتبوو دياركرن كو ”دى طيانتهقرىن بارهططر، نالاظ و ناميرىن ئىذطى ب وان هىنه ئيشكيشكرن داکو راستهوخو دقرهت بكارى ضاندى بكتن“. ذبتر كىمبوننا دقرهتوتى ل دياربتر، ئنجوممتى لاوين تورك برياردا تۇطى نترانان ذ نقرىز بهىنه رقرهتوتىن.⁵⁸

دطل تروسىسا دتركرنا كوردان، طندتلى ذى هتبوو. بو وىنه، ل ضروبا دووى يا سالا 1916ئى، ثاره بو لهقبن ئنجوممتى ولاين تورك بى رىكخستى و ترخانكرى بوو، 30,000

54 Üngör, A Reign of Terror

55 Üngör, U.U.Ü., 2008. Seeing like a nation-state: Young Turk social engineering in Eastern Turkey, 1913-50. Journal of Genocide Research, 10(1), pp.15-39.

56 Ibid

57 Üngör, A Reign of Terror

58 Ibid

هزار ئاون بۇ دیاربەکر، 7000 بۇ سظتەرك و 7000 بۇ ماردینى ھاتتە فریکرن. بەلى لدمى وەزارەتى ئاشکراكى، کو ئارە ب شىۋەقەك نەياساى ذلايى رىظبەقرى ئوليسان (شاپزادە خدر بەط) و جىطرى باذيرى ماردینى ظە ھاتتە خارجکرن، راستوخو دویبظوون ل سقر ھاتە ئتجامدان⁵⁹.

تەۋەرى دووى: ئاكنجىكرنا موسلمانا ل دەظەرا دیاربەكر ل سالاً 1917ى

دطل فەرمانا دەرکنا كوردان ذ دیاربەکر، حکومەتا لاوین تۆرك بریارد مؤسلمانین نەكورد بەینە ظطوھاستن بۇ ھەریمە دیاربەکر. ئەظ ”سیاستا رىظباتى“ دا ئرۇسیسا تۆركىكرنى بدەستظەتینن. ریزا تئریا ئەظان ئتەبەران مؤسلمانین بۇسنا، ئەلبانیا و تۆركین بۇلطاریا بوون، ذبەر شەرى و سترکوتكرنى ذ دەظەرىن بەلقان رەظیبوون. طرۇئەكى دى ئتەبەران ذ بەلیس و وانى ھاتبوون دەظەرىن سنۆرى دیاربەکر، حکومەتا لاوین تۆرك راستوخو دەست ب ئاكنجىكرنا وان ل دیاربەكر كرىبوو. لدەستئىكى ئتەبەران جەھن خۇاندنا قەشەیان ئتو جەھى طرۇئى ھەذار و بەلقان دیاربەكر لى دىیان ھاتتە ئاكنجىكرن. ئەظ ئتەبەرا دال ل طوندین ئرمەنى و ئاشوریان بىن ظالاً ھینە ئاكنجىكرن، ب تابیەتى ل دەشتا دیاربەکر. دەھمان ئرۇسیسى دا، ھندەك ھاتتە ظطوھاستن و ل ئالو ھاتتە ئاكنجىكرن و ھندەك ل دەشتا دیاربەكر ھاتتە نیشەتجىكرن. ئەظى ئرۇسى ل دەستئىكا سالاً 1915 دەستئىكرنا دووماھیا 1917ى بەردوامى ئى ھاتە دان⁶⁰.

لدمى ل سالاً 1917ى، لەشكرى رۇسیا خۇ ذ دەظەرى ظەكیشا و لەشكرى عوسمانیان ذ باكۇ ھاتتە دەرکرن. ئتەبەرىن تۆركى ئتوین ل دیاربەكر ھاتتە ئاكنجىكرن رىك ب وان نەھات دان بىظرن جەھن خۇ بىن رەسەن. ئیزانین ل دور ئاكنجىكرنا مؤسلمانا ل طوند و باذیرین ھەریمە دیاربەكرن ذ ئىك جودانە، راؤرتین كورت ل دور ھندى كا ئتو ئتەبەران ھەر ل وان طوند و باذیران مابوون یان ذى بقرەظ ھندەك دەظەرىن دى كوضكرینە ھاتتە ئتجامدان⁶¹.

ذبەر ھندى دیاربەكرن و ھەلسەتپاندنا ئتجامین ئتوان طرۇئین ل دیاربەكر ھاتتە ئاكنجىكرن دى ب زەھمەت بىتن. ذلايەكى ظە، ئتوان زەھمەتەكا زیدە یادىتى ل دەمى بەرىخۇادىبە طەرمانیا كەش و ھتوایی عىراقى، ھتروەسا ذلايەكى دىظە، نەشین ب دورستى دیاربەكرن كا ضقوا ذلايى حکومەتا عوسمانى ظە ھاتتە ئاراستن یان ب ض شىواز رەفتار دطل وان ھاتتە كرن و ب ض رەنظ و سیاست ھاریكارى ئیشكىشى وان كرىنە. بظى ضەندى دیاربەكرن (ئرۇسیسا تۆركىكرنى) ذلايى حکومەتا لاوین تۆركظە موبالغە زیدە ئیدا ھاتتە كرن. ضونكو دەھلسەتپاندین خۇدا ھەمبەرى ظان كرىارین تۆركىكرنى، لاوین تۆرك ستایشا رولى دەرظەھین خۇە بىن لەشكرى و كارطىزى دەھتوار ھاتتە ئتوان ئتەبەران دا ب شىوازین جودا جودا و رەفتارین جەھى سترسۆرمانى و طومانى وەك ل سقرى ھاتتە شروظەتكرن كرىنە⁶².

59 Üngör, Seeing like a nation-state: Young Turk social engineering

60 Üngör, A Reign of Terror

61 Üngör, A Reign of Terror ; Üngör, Young Turk social engineering: mass violence

62 Ibid; Ibid ; Üngör, U.Ü., 2012. Orphans, Converts, and Prostitutes: Social Consequences of War and Persecution in the Ottoman Empire, 1914–1923. War in History, 19(2), pp.173–192.

1918 لآاس ن بیدرکەبراید امیرەھ ن بیتاھشیث و رەئیووب: ییسە رەقوئەت

ل ضریا نیکی یا 1918، دۆلەتا عوسمانی تۆشی کارەساتەک ترازدی بوو، لدمی سنۆرین وی ماینە بی لەشکەر و هیزین وی جھین خو بەرداین⁶³. ل 30 ضریا نیکی 1918، ناظر بەستەک دناظیرا دۆلەتا عوسمانی و بئرتانیا دا ھاتیوو مۆرکن. دەھمان دەمدا، براسایەتی و نەنارامیی ب سەر دەظەترین دۆلەتا عوسمانی دا طرت و نیگ ذ وان دەظەتران ھەریما دیار بەکر بوو، کو براسایەتی و نەنارامییەک توند ب سەر داھاتیوو⁶⁴. ذبەر ھندی، ل طولانا 1918، تەلەمەت ئاشایە بریارا شەری دابوو. لی دراستیی دا توند و نیذیی، کارەساتین جەطر ھەزین ذ ھەمی ئالیانظە کونترۆل ھەریمی کرپوو. سەربازین عوسمانی ئەوین ب ھەنجان مۆسی وان نەھاتیە دان دەست ب سەر توندان دا طرت، مالی خەلکی دزین و دطل خەلکی مەدەنی ب شەر ضوون⁶⁵.

ضاظەدیرین ئالمانی بین ئەظ بوویتر و ئیشھاتە بضاپین خۆە دبیتن دا یە دیارکرن، کو ”ئیشھاتین ئتیرا باذیرین رۆدھەلاتی خرابوو، براسایەتیەک بی دوماھیی ب سەر باذیرین رۆدھەلاتیدا طرتوو و ویئەین دلئەزین دووبارە باذیر تزی کرپوون“⁶⁶. دنەنجامدا، شەری و فرکرنی بناغەین نابوری بین ھەریما دیار بەکر دناظبرن. لظیری دشین بیذین کاودان و ئیشھاتین جطلکی و سیاسی بین ھەریما دیار بەکر وەک رۆدا دووماھیا دونیایی لیئیتوون، کەسی ناظە ذ کەسی نەمابوو بنتی ھرز ل ضار تەظیس و ذیارا خۆە یا رۆدائە دکرن کا دی ضەوا شین خو ئاریزن و ئیدظیین خۆە بین رۆدائە بدەستظە ئینن⁶⁷.

ذ ئەظا سەری دیار دبیتن، دظی ماوئەیدا کوردستان تۆشی کارەساتەک ترازدی یا ترسانک ببوو ئانکو دشین بیذین ھەر ضار سالین شەری جیھانی بی نیکی ضوو تشتین باش بو خەلکی کوردستان دطل ھەمارەکا خودانین عەردی، بارزطان و وەلاتی وان نەئینابوو، ذبلی خرابکرن، براسایەتی، ویرانکرن، بی مالی، خرابکرن و ئینانا نەخوشیان. بظی ضەندئ دشین دیار بەکن، کو ضوو خەلکەک دی بی رۆدھەلاتی و رۆدھەلاتا ناظین ھندی نەرمەن، ئاشوری و کوردان تۆشی کارەسات، براسایەتی و مال ویرانکرنی نەببوون⁶⁸.

رووخاندنا نابوری لایئەکی زور طاریطەر و دیاربوو. ھەمارا سەکرۆتکرنا ئاشوریان ھندی ھەمارا دناظبرنا ضینا ناظەراست بوو و ھەمی شارەزاییان وان ھاتنە سەکرۆتکرن. راتۆرتەک فەرقەسی دا یە دیارکرن، ذبەر دەرکرن و ھەمارا زورا ئاشوریان، کو ئتیرا وان کریکار و بارزطان بوون، ئاریشەکا زورا بەیز یا نابوری ل دەظەتری ئەیداکر بوو. بئری شەری، 230 ناسنظەران 65،000 تا 70،000 ھزار کیلۆین سظری ھەر سال ل ھەریما دیار بەکر بئەم دنینان. ”شەش سەد شارەزا و کریکارین ھەمی ذی مەسیحی بوون، ھەمیان ئیدظیین ذیارا خو بدەستظە دئینان و %25 تا %30 بئەھمی زیدە بی سظری دورست دکرن“⁶⁹.

63 Kaymaz, İ.Ş., 2011. Britain's Policy toward Kurdistan* at the End of the First World War. Alternatives: Turkish Journal of International Relations, 10.

64 McDowall, D., 2003. Modern history of the Kurds. IB Tauris.

65 Yadirgi, V., 2014. The political economy of the Kurdish question in Turkey: de-development in eastern and Southeastern Anatolia (Doctoral dissertation, SOAS, University of London).

66 McDowall, Modern history of the Kurds.

67 Bayindir, Ö.Z.G.E., 2007. Representation of Kurdish Question in Hürriyet and Cumhuriyet (1990-2006). Ankara: Middle East Technical University.

68 Üngör, Young Turk social engineering: mass violence

69 Üngör, A Reign of Terror

ئشتى طهطوهاستن و كومكؤذىي بنتى 30 ئاسنطىر ل ههمى هترىمى مابوون ساخ. بظى ضئدى دورستكرناسطرى %5 دى هاته خوارى ذىهابى خو يى بئرى شئرى. هئروفا دورستكرنا بىرى ب شىويىكى راستهوخو هاته خوارى. ئىرمئى و ئاشورىين بىر دورست دكرن ستركىفتى نئبوون ل دووباره دورىنا ئىدظىن وى دا و طهشهكرنا بىرى دا. بظى ضئدى ئىدى بئرههئا ئىنانا بىرى ذلايى ئىرمئى و ئاشورىانطه هاته ذناظىرن. هئمان ضارتنظىس بو بههرا ئىرمئىن خودانىن جل و بئىرطىن ئىمبوىي سؤر ب تهمامى دورستكرن و بئرههئا ئىنانا وان هاته ذناظىرن. نها ذى بئرههئا ئىمبوىي سؤر هونئركى جودا هئيه. ل دوىظ زانايىكى وى سئردىمى، نئظ ئالوزيا ئابورى زؤر سئخت بوو، ذبئركو نههانبوون سنؤداركرن بو جىلئكى. ببورىنا 86 سالان ذ كومكؤذيا ئىرمئىان، ضارئكادى دئظئرىن رؤدههلاىي توركيا هاتنه سؤتن و وىرانكرن.⁷⁰

ئشتى 1 ضريا دووى يا سالأ 1918ئى، حئظت ستركردئىن لايىن تورك رةظىن، بظى ضئدى نئطىبانئكا تئحل ب ددى لايىن تورك دناظ خئلكى دا ئىدباوو، رابا طشتى نئرايىبوون و طازندل ستر روقشا خرابا و هلاىي ئارستئىي لايىن تورك كرن. دطئل هندىدا، هئمارئكا زؤرا هئظوهلاىيىن دوهلئتا عوسمانى باوئر دكر شئر ب دوماهى هاتبوو⁷¹ بظى ضئدى لايىنئىن ئوئوزسىؤن هئوهكا توند يا رةخنهئى ئارستئىي ستركردئىن لايىن تورك و ئشتنظانئىن وان كرن. لدهمى سانسؤر ل ستر لايىنئى ئوئوزسىؤن هاتىه دانانن، رؤذنامئىن ئىرمئى رائوئر ل دور كومكؤذيان، دئركنا ستركردئىن لايىن تور بىن حئر ل ستر رائئرنا هئىن ب شىويىكى بئرىهلاظ و ئرى رةخنهئىن توند بهلاظدكرن. لدهمى ببىؤكراسىيا لايىن تورك دان نئئىدان ل دور كوشتنى كرىن.⁷²

لظى دهمى دا كئسايئىئىكى ئىكئتىا لىبرال يا ئىرمئى بناظى (حئسئىن ئهساكا)، رائوئرئى لذىر ناظى، ”باشه، ئاكى ب سئدان هزاران ئىرمئى كوشتن؟“، دهئمان دهمدا، رائوئرنا ناظىرى ئىدانئىيا كومكؤذيا ئىرمئىان كرىبوو و شروظئىكرن دابوون ل ستر هندئك روويدانىن زؤر هئستىار بىن طرىدايى قركنا ئىرمئىانطه. هئروفا ذلايى خوظه، روقشهئىبىرىن كورد ب توندى ئىدانئىيا ئهوى سىياسئتا ذلايى ستركردئىن لايىن توركظه دهاته ئىئىرهوكرن كرىبوو. ل دور نئظان بووىئران (كئمال فقوزى) دابيه خوياركرن، كو ”طوندىن كوردان هاتىنه ظالاكرن بو هئمارئكا بى سنؤر يا طورستانا، رةخنه ئارستئىي تئلئعت ئاشايى و هئظكارىين وى ل دور كاودانىن نئخوشىن ئئنابئرىن كورد كرىبوون“. دهئمان بىاظ دا، رؤذنامئىنظىسى ئوئوزسىؤنى (رفى سىوات) دابيه دىاركرن، نئظ مروظه ئىدظى ضوبئدراى (سئربىنى) نىن، بئلكؤ ئىدظى يه سئرى وان بهئىته ذىظئىكرن و ب دارانطه بهئىته طرىدان وهك وانه وقرطرىن داكو فىرى مروظايئىي بئىن و ئىدى كارئساتىن بظى رةنطى ب ددى خئلكى بى طونهه و بى دهئسههلات نئنجام نئدئىن.⁷³

ئشتى وى شكةئستا كارئساتىار يا عوسمانى توش بووىنى، رؤذنامئىن ئىستئىمبولى، والىي دىاربئكر (دكتور محمد رةشد) ب وقحش (هيوئلا) بناظكر. درائوئرئىك خوه دا سلىما نئزىفى ب ئاشكرابى دابوو دىاركرن، ”دكتور رةشدى ب هزاران مروظ ذ ههمى طورئا و ئابىنانا برىكا

70 Üngör, Geographies of Nationalism and Violence: Rethinking Young Turk ‘Social Engineering’.

71 Üngör, A Reign of Terror

72 Klein, J., 2007. Kurdish nationalists and non-nationalist Kurds: rethinking minority nationalism and the dissolution of the Ottoman Empire, 1908–1909. Nations and Nationalism, 13(1), pp.135-153.

73 Üngör, A Reign of Terror

قرقرنى دناظبرينة“. بظى ضئدى نطى كرىارا هوڤانة دناظ خلكى دولتا عوسمانى دا دئظظة دا ل ئىستئمبولى كارستا دلتزىنا دىاربكر هاتا زانين و بووېر و ئىشھاتىن ستردمى كارستابارى رشىدى بۇ دئظ و باسېن ستر دظى خلكى باذېرى. ذېتر هئدى، ل 5 ضرىا دووى 1918ى، ئارىظطھى بقرى بى دىاربكر محمد رشىد هاتا طرتن و ئشنى دمئكى كېم ذ طرتنى ئتو دطل ئتوان ئشئتظانېن لاوېن تورك بېن جھى طومانى كو دئست دكومؤذيا ئرمئان دا هئىن، ل (بكراطا) هاتئە زىندانكرن⁷⁴.

دبازطئكى دا ذبۇ ئاظذكرنا ناظى رشىدى ب شانازظط و مقزنايئظط رازىبوون ل دور هئدى ئشنى بورىنا دوو روذان رازىبوو ضاظئىكئظتنى دطلل روذناماظانا ئئجامبئتن، بئنى روذناماظانان دىتېوو كو ناظبرى هئى تاوان و رءخئىن ب دذى وى ل دور كاودانېن هئرىما دىاربكر هاتىن نارسئتكرن ب نئورست دىاربكرن، لدمى ئرسىار ذى هاتىنئە كرن كو ناظبرى ئتر ذ 50.000 هزار، ذن، زاروك، زءلام، مروظېن بى تاوان، دطلل 3 سترؤكىن شارءوانبان و دئست ب ستر زېرى ب بهايى 300.000 هزار ئاون و زىظى بهئمان مقبلئە غ دا طرتىئە. و روذناماظانا دظيا بزائن كا ضئئد موبالغئ دظى ضئدى دا هئىئە دبئرسظى دا رشىدى دىاربكر بوو كو دقرئو و دووبارئ طوت ئئظ ضئئدئە هئى درقون. ب دفن بلنديظئ دايئ دىاربكرن، ” دئسئىن من دضوو كرىارىن بظى رءنطى دا نېىن، ئئظ دھىئئ طوتن بئنى تاوانكئ دقربارئى من دھىئئ طوتن“⁷⁵.

434 |

ئىك ذ وان كئسېن دى بېن دئست دكومؤذيا دىاربكر دا هئىن و فقرمانا طرتنا وى ئشنى رشىدى هاتىئە دان، سترؤكى ضئكدارىن شئركئسى (جئركىس هارؤن) بوو. هارؤن دناظ دىاربكر دا هاتا طرتن. بقلئ دئمى هاتىئە ططوھاستن بۇ ئىستئمبولى درىكى بزاطكرن برءظىتن و جارءكادى ل نىزىكى سىواس هاتا طرتنظئ. ذبۇ ئتر ناظئەداربوونى ل ستر ئىشھاتىن هئرىما دىاربكر، حكومئتا لاوېن تورك ضئئدىن لذئە هئارتېبون دظقرى⁷⁶.

ل 14 طولانا 1919ى، لذنا هئشئى بى دوىظضوونى برىارا طرتنا بئترئسېن لئشكئرى بېن باذېرى دا. لدمى ئؤتؤمىيلا ئولېسان بزاطكرىن باسن زادئ شوكى، خالىفئزادئ صالح و ئئمىر صدقى ل بئر دقرطئھى نىظسنىظطها تلىطرافى بېىن خوارى. ئئمىر صدقى، ناظرى شئرى ل نىظا روذى دطلل ئولېسان خؤشكر و بئرقظ طوندئكى رظطيا. شوكى بئرقظ طوندى كئتئبئل ضوو. مستئفا زادئ شئرىظ، دمالا وى دا هاتا دورئىضكرن و رءنكر خوء رادئست بكئتن و بظى ضئدى شئرى دناظبئرى وى و ئولېسان دا بۇ ماوى ضار دئمزمىزان رووېدا. لدمى بابى وى موفتى حئجى نىبراھىم طوه ل دئظى شئرى بووى، بئرقظ مالا وىظط ضوو و ذبۇ راوءئساندنا شئرى دطلل وان رىكئظتېوو. هئر دوو ئالىى رازبوون ل دور هئدى، كو شئرىظ نظىسنىئكى بۇ بئطئھى ئولېسان بئظىسئتن و هئمبئرى رظطاركرنا خوء⁷⁷.

دئبئناظىن خوء دا بۇ طرتنا رىكخئرىن كومؤذىئ، دئسئھئلا تادارىا لاوېن تورك فقرمانا طرتنا (موفتى جئزىرى ئئحمئد حلمىئ)، ئىك ذ رىكخئرىن سترئكى بېن كومؤذيا جئزىرى دا بوو. بقلئ ناظبرى ذلايى هذمارءكا ناغايىن كورد بېىن بھىز ل جئزىرى هاتا ئاراستن. بظى ضئدى

74 Üngör, Young Turk social engineering: mass violence
75 Üngör, Young Turk social engineering: mass violence ; Üngör, A Reign of Terror
76 Üngör, A Reign of Terror
77 Üngör, Young Turk social engineering: mass violence ; Üngör, A Reign of Terror

حکومتی شیائین نئجامدانا ضالاکیین بهیز نئمايون ذبۇ طرتنا وى. لدوماهیى، حکومتی نئشیا نئجامین باش بۇ طرتنا بکترین کومکؤذی بدستظە بنتن⁷⁸.

ارەبزانە ظنايلامەکی یلاذ رکەبرايد امیره انرکلورتوگ :ى راوضه ى رةوةتە ى 1923 اتە 1919 ن یلسە

دظى ماوےى دا هەرمیما دیاربەکر تۆشى دوو ناریشەین سیاسی و جظاکی بین مەترسیدار ببوون، ئیک ذ وان دووبارە سەرمەلدانا ناریشەیا نەرمەنانان و طەشەکرنا ضالاکیین سیاسی بین کوردی بوو. لظى دەمی دا کاودانین ثابتەختی هەرمی و باذیرین وى ذ هەر وەختەکی هەستیارتر و مەترسیدارتر لیھاتبوون. ذبەکر ئتریا ناکنجیین وى دەربارەى جارەنظیسی خۇ یی ئاشەرؤذی نەین ئارامبوون. سیاسەتمدارین باذیری بین ئشەظانیا لاوین تۆرک دکرن، بریکین خۇ نذی دەستکەظت ذ مالین ئاشوریان دضاری سالیین بۆرى دا کربوون و دطل وذناین خۇ یین نذی تاوان دبۆرین⁷⁹.

سەمرکردەین شەکرەران بیاشی تیطەهشتیوون و بەردەوام دەزرکری دابوون، ذبەر ئشکداریا وان د ریکخستن و جی بەجیکرنا ترؤسیسا قکرن و سەمرکوتکرنا ئاشوریان دا. هەروەسا ئەر بیاشی د تەحلاتیا سەرؤشتی ضالاکیی خۇە یین، کو نیدا جورین نەدانیدانی و ترؤسیسا ب دذی وان هاتیە دەستنیکرین بەلطەیین روون نیشان ددان ئیکدادانین ب دذی لاوین تۆرک ل ئاینتەختی دەولەتا عوسمانی دەستنیکرین و زظرینا هزاران ئاشطەمایین نەرمەتیان بۇ هەرمی، نموونەین ئیشضاظین ترسا دامەزراندنا دەولەتەک نەرمەنی ل رۇدەهلانی هەرمی بوو. نەظی ترسیی ئتر نەظیاننا مەسیحیان لدەظ مؤسلمانا زیدە کربوو⁸⁰.

ل سەردەمی ئاظر بەستى بارودوخ بۇ سیاسەتمەدارین کورد بین ضالاکیین سیاسی نئجام ددان زۆر دظونجاییوون، بظى ضەندى ریکراوین سیاسی و رۇذنامە و طوظارین کوردی طەشەساند. لەورا سیاسەتمەدارین کورد کوردب طرؤتین بضوون و ضالاک ل دیارکر دەرکەظتن. ئقوان داخوازا سەربەخۇیا کوردستانی دکرن یاکو دا ئیکهیتن ئتر یان کیمتر ذ وەک وان هەرمیین رۇدەهلانی بین سیاسەتمەدارین کورد نەرمەنی حەزەر کوکمی لیکەن. ذبەر هندی، دوپضوون ل دور کیشەیا نەرمەنی و کوردی ل هەرمیما دیاربەکر ئیدظى شرؤطەکرنا کاودان و ئیشەتاین ناخویتی یە. دەھمان دەمدا، ئەر ریکین هەر دوو حکومتین نئقەرە و ئیستەمبۆلی ئی بەریخۇ ددا هەر دوو کیشەیان ئیدظى جورە هووشیاربیەکی نە دشرؤطەکرین زانستی دا. ضونکی هەر دوو حکومتا ستراتیجین هەظذ و جودان دظى بیاظی دا دطل کوردان بکار ئینایە⁸¹.

ئشتی شکەستنا دەولەتا عوسمانی ل سالاً 1918ئ، ئەر هەمارا کیمنا ئاشطەمایین نەرمەنی، ئاشوری و مەسیحیین دی بین دیاربەکر مايون برسی و بی مال و حال. ذبەکر عەردین وان هاتبوون طرتن، دوکانین وان هاتبوو تالانکرین و خرابکرین، ئەرستطەهین وان هاتبوون شەلاندىن و رووخاندن، زارؤکین وان هاتبوون دزین و ظەشارتن. حکومتا (مەمدى شەشى)، ل ئیستەمبۆلی یاکو دۇدنا لاوین تۆرک، نەرمەنی سەمرکوت نەکر بوون، نەنجوومتی حکومتا وى سۆزدا

78 Ibid; Ibid

79 Üngör, Young Turk social engineering: mass violence

80 Üngör, A Reign of Terror

81 Üngör, Young Turk social engineering: mass violence

يەكسانى و دادوقىيى ل دور كومكوزيا نۇرمەنيان، دەرکونا عەرەبان، بىذن و نىيىمان ئۇيغۇر بۇگۈن.⁸²

حكومتتا ئىستەمبۇلى ھندەك ئىتباطاين د جى بەجىكرنا سۇزىن خودا ھاپىتىن، بۇلى ضەندى رىك دا مەسىحيان بۇزىن ناظ مال و ھالىن خۇداپە، ھەرۋەسا بۇزىن ضارەسەرىيا بىرىن وان بىن خەلەتتىن بۇرى بۇگۈن. ئىھمەد عەزەت ئاشان سەركردى بۇرى بىن بۇنەھى دوى بى لىشەكرى عوسمانى ل دياربەكر و ۋەزىرى ناخۇۋە فەرمان ل ھەمى رىظەبىرەن ناخۇۋەيى كر كو ”ئىيىمىن نۇرمەنيان رادەدەستى رىكخراۋىن جۇلكى سىپل بىن نۇرمەنى بۇگۈن“⁸³. بۇرىنا ھەقىقىتىكى ھندەك بىرەر ل دور زۇراندنا ھەمى عەرد و مال و داھاتى دان، كو ئىدا دياركربو دۇپىن عەرد، مال و سامانىن ھاتىن داپىرەن بىن دەست ب سەرداۋىر، ئىدۇپە بۇزىن دەم نۇ بۇ خۇدانىن وان بەھىنە زۇراندن، ب تايبەتتى نەطەر ھاتو نۇ زۇرەن سەردەن خۇۋە و داخاۋ زۇراندنا مال و عەردەن خۇۋە كر.

ئۇ دەظەرىن رىكخستنا ديارا نۇرمەنيان لاۋاز، ھارىكارى دۇلپى ”كومىتا نۇرمەنيان بۇ ئالىكارى بىن نۇرمەنى و ئاشورىان“ ياكو ناظى وى ھاتىنە طەھرىنا بۇ ”كومىتا ئالىكارىن رۇدەھەلاتا نىزىك) ب خەلگى دەظەرى ھاتىنە ئىشكىشكرن. ۋەك باذىرىن دى بىن ۋەلاتى، (ئىتخانىە) ل دياربەكر ھاتە دورستكرن و ئىدا ضاۋىرەن ئىيىمىن نۇرمەنى و ئاشورى دەھاتە كر. دەھمان دەمدا، حكومتتى ھارىكارىا كىز و زارۇكىن ھاتىنە بارامتەكرن و نۇ نۇكىن دىمالىن مۇسلماننە بۇ دەستە ئىنانا دەستەگەتەن ھاتىنە ھەلپەرتن دكرن.⁸⁴

ھەر ئىكى دەست دىۋانىن ب دى ئاشورى و نۇرمەنيان دا ھەن ھەمبەرى سىياسەتتا سۇلتانى شەرمزار بوون. ئۇيىن ب تەمامى تۇند ب دى نۇمۇسلمانان ل ھەرىمى، ب تايبەتتى ئاشۇپەمەن لاۋىن تۇرك، ئىتخانىا خۇ بۇ بۇزىن كەملى دياركرن. دۇرەكو ۋەكەتلى دىۋىرەن ئىدەنەن وان دا ھەبوون. لى دەمىدا بۇزىن كەملى ئىدۇپە نىك لاىكرنا ھىزا خۇۋە ل ھەرىما دياربەكر بوو ، ھەبوونا بىناغى لاۋىن تۇرك ل دياربەكر رىكەك ئاسان بوون بۇ لى بۇزى. (كولونىل مستەفا ئاشا بەك) بى مالباتا كوردى يانداۋار ضەمىل ئاشا زادە، رىنشاندەركى خۇدان شىيان بوو دىۋىل ئلان دانانى و ھەبوونا ھەزوربىرىن جودا ل ھەرىما دياربەكر. ئۇ دى ئالىكارەكى بەھىزى ھاتنا كەملىان بۇ ھەرىمى داكو رۇشا دەظەرى نارامىي بىخنى.⁸⁵

ل 25 تولىنا 1919ى، ناظىرى سەركىشەيا كومبۇنەكا مەزىن دىۋىل ئاغابىن كورد ل ھۇلا باذىرى كر. ئىشكارىن لى كومبۇنى رازىبوون ل سەرد دورستكرنا كومەلەكى بىناظى (كومەلا بۇرەتلىكرنا مىللىتى)، دىۋىل ئىدەمەن وى دا بىراى (زۇكىلپى) (ئىحسان ھەمىد)، (موقى ھەجى ئىبراھىم)، رىظەبەرى بۇرى بى شارەۋانىا مادىن (د. ئوسمان جەۋدەت)، (ھەجى نىازى)، (مستەفا ئەكىف)، (صدقى)، (قاسم بۇلى مالباتا جەمىل ئاشازادە). سەردەن لى تۇرنا نۇمىر و ئىشنىازىن دورستكرنا دەۋلەتەك نۇرمەنى ل ھەرىمىن رۇدەھەلاتى، ئىلى طرۇتى ئىلپارەك بۇ حكومتتا ئىستەمبۇلى فەرىك بوو و ئىدا بۇ (دامات فەرىد ئاشا) بى ديار كىبوو، كو ”ھەرىمىن رۇدەھەلاتى

82 Üngör, A Reign of Terror

83 Ibid

84 Üngör, When persecution bleeds into mass murder

85 Üngör, A Reign of Terror; Üngör, Young Turk social engineering: mass violence

ضوو دابوونقریت ذ بابی تَقَبی نَعلبانی بدهستظة نَئیناینة بؤته داکو تُو رادستنی نَرمَئیان بکی“، بظی شیوَقبئی کومهْلا دیاربَکری هَملوِیستی خُو دَقربری و ب نَاشکرایی دَست ب دانووستاندان دطل کَمالیان کربوون⁸⁶.

ماوَقیَکئی درِیْدَل دَیر سِیبرا حکوومَنا کَمالی بُو بَرسظ دانی ظَنَنَکِیشا. ل I حوزَیرانا 1919ئ، مستَفا کَمال نَئاتتورکی نَرسِیار ذ والیی دیاربَکَر (فایف عَلی بَطی) کر کا لَقی نَاطخوَه یی کومهْلا بَرمَظانیکرنا مللَتی ل هَرمَیمین رُوذَهلاتی هَاتیة ظَنکر. دَبرسَظی دا، حِیْطری والیی (مستَفا نادر)، خُوْیاکر بوو ضوو نَارتین دی ذبلی نَارتا نازدای و هَظَنَنَکِیمانیی هَتبوونا خوَه ل دیاربَکَر نین. بظی ضَندئ سِیاسَتمَدارین دیاربَکَر ب روونی زانی کو نها نَوان بَنتی کومهْلا خُو یاهَتی و یا نَعبادبووی د طَرمَنا بزا کَمالی دا، بَلی نَاطی و نَ طهوری بُو (کومهْلا بَرمَظانیکرنا مَافین نَنتهَوَیی ل هَرمَیمین رُوذَهلاتی) و (یاسین زاده سِیفکی) بو رِکخَری وئ⁸⁷.

بظی ضَندئ رِیک ب کومَلی هَاته دان کو نَویَنَرمَین خُو فَرِیکَن سَنتَهری هِیزا کَمالی یین ب یاسایی بووینَه جَهی رازیبوونا کَمالیان. دَستَکا کومَلی موقتی حَجی نِیراهیم ، نازم، بَکَر صدقی و نَاطداری جِزیری هَعلبَرنی هَلبَدارتن. نَظ جوری سِیاسَنا هَظَنَنَکِیمانیا نَنتَقرَه و نِیستَمبُولی دا هُوشمَندی دَناظ خَکلی دَناظ یَکَکِیین کارطیری دا نَئیداکر. حِیْطری والیی مستَفا نادر کَظَنَنَکِیمانیا هَظَرمَنا و فَرَمَین حکوومَنا نَنتَقرَه و نِیستَمبُولی دا. لَورا لَرِیکَظَنَنَکِیمانیا 21 حوزَیرانا 1919ئ، نَاطبری فَرَمَین کَمال نَئاتتورکی بُو حکوومَنا نِیستَمبُولی فَرِیکَر و داخواز دئ کر کا ضَبکَتن. دَبرسَظی دا، حکوومَنا نِیستَمبُولی رَاطَه هَاند“، مستَفا کَمال ذ کَری و هَاتیة لادان و بزاوای نَه یا یاسایی یه“. دَبر هَندی نَیْظَنَنَکِیمانیا فَرَمَین و ی هَیْئَه رَنتَکر. رَستَهو خُو داخووزا رَناورنا مَقبَستَین کونفرانسئ نَرمَیر هَاته کرن“. هَرضَهو ابینن، زُورا دَرنَظی بوو دَبُو رَناورنا رَناورتن، دَبرکو بَری هَیْظَنَنَکِیمانیا نَماَدَه کَری دَناظَرمَنا بزاو کَمالی و سَمرکَر دَین لَوین تَورک ل دَظَرمَنا هَاتبوون طَردان⁸⁸.

نَظَقرَه نَیْظَنَنَکِیمانیا دیاربَکَر بوو دَبُو جی بَجمَکرنا سِیاسَتمَین و ی ل سَمر نَرمَئیان یاکو هَاتیة دارشتن ل دور کِیشا نَرمَئیان و داخووزا وان ل سَمر نَندُولی دَطل ”دَاطیر کَرمَین رُوذَناظایی“. وکَ مستَفا کَمالی ل دور کِیشا نَرمَئیان دَیة خُوْیاکر کو، ” نَرمَ نَشمَین رِیک ل تاکَکَسان بَرمَین نَه هَیْئَه دَناظ و لَاتی دا . دَبرکو نَشمَین کَرمَین، نَاشوری و کَلدانیا نَظ و لَاته دَظَرتین. نَظَرمَنا جِیْهَین نَاکنجیبوونی نَیْشمَین هَمَیان کرن، لَظیری ضوو بؤمه (تَورکان) نَابینتن و نَظ وئ دَظَه هَینتن کا وان ضَند عَمر دَظَرتین⁸⁹. دَبر سَظَدانا سِیاسَنا حکوومَنا نِیستَمبُولی دا، حکوومَنا نَوی یا نَنتَقرَه هَموَکا نَوی یا تَورکِیَرمَین رَاطَه هَاند و هَیدی هَیدی نَاشَظَمَین قَرکرنی دَترکر و بَرمَظ بَناشوری ظَه ضوون. دَبرکو بزاظین سَرمَکَرنا سِیاسَتمَدارین دیاربَکَر شَکَستَن نینا، زَلامَین وکَ مستَفا زاده شَرمَی، عَزیز فَیززی دَستَه لَاتا نَاطخوَقبئی یا هَرمَی طَرت دَستَ خُوَه و هَانتَه دَست نِیشانکر بُو جی بَجمَکرنا سِیاسَنا کَمالی⁹⁰.

86 Üngör, Young Turk social engineering: mass violence

87 Mango, A., 1999. Atatürk and the Kurds. Middle Eastern Studies, 35(4), pp.1-25.

88 Üngör, Young Turk social engineering: mass violence

89 Mango, Atatürk and the Kurds.

90 Heper, M., 2007. The state and Kurds in Turkey: The question of assimilation. Springer.

ل سالاً 1923ء، ئىتجامىن ئىظى ھىوى ديار بوون و بىلى ضىئىدى ھزاران ئاشورى ھانتى دىكرن و بىھىمان شىبۆ، ئىظى ھىوى ئىرمىنى دى بىخۆطى طرىبون. دىئىجىمادا، كىماليان كونترۆل خۆ دانا سىر ھىرىما دياربىكر. ھىمان ھىلوىستى دىكىل ئىرمىن و ئاشورىان ھانتى ئىقىرىكرن دىكىل كوردان دى ھانتى ئىقىرىكرن و دىكون و باذىرىن وان ھانتى دىكرن. ئىشى ظى ضارىستىريا دووماھىيى، ھىمارا ئىرمىنىن ل ھىرىمى دىيان ب تلىن دىستان دا ھىئى ھىمارتن. ھىر ئىشنىكى ئىرمىنىان ھى ل سىر نىخىشى سىياسى و جىلكى بى ھىرىما دياربىكر ھانتى رىكرن⁹¹.

ئارىشقىا دووى يا كىمالى توش بوونى مەترسىا زىدەبا ضالاكىين سىياسەتمەدارىن كورد بوو. دراستىدا، مەترسىا سىياسەتا كوردى يا بىرىكا ھىظركىا كىماليان و بىرىتانيان دىستىكرى بۇ وىفادارىا سىركردىن ناخۆقىي بىن كورد دىستىكر بوو. ھىلوىطىرىا بىرىتانيا دابو دياركر ئىظ ضىئىدى بۇ ئىظىرى دورستىرنا دوو ضىقىن بزا نىتەقوايىتى يا كوردى ل ھىرىما دياربىكر⁹².

ئىك ذ وان بزا رىسەنا نىتەقوايىتى كو بزا دىكرن دىبۇ دورستىرنا دىقلىتەكا كوردى لىزىر ضاظدىرىا بىرىتانيان و يادى طروئى بىدى مەسىحىان و بوونى ھىظنىتەيمان دىكىل لاوین تورك و ھىرەسا زور ب بزا مستىفا كىمال ئىتاتوركى طى طرىدا بوون⁹³. سىرەقراى ھىدى“ طروئى ئىكى ذ سىركوك ھوزىن كوردى، ضالاكپانىن كورد بىن ل ئىورۇئا خواندىن و ھىدىك زانىان ئىك دىھتن. دىھىمان دىمىدا، طروئى دووى ذ كورد و تورك، ئىوین دابى خوىاكرن كو ئىظىر ئىو دىل بىكىنى ھىوار دى سىركوكى ئىمىرىكا طوھ لىدەطى ھىوارىن وان بىن و دى رىكى ب وان دىتن بىرابتىر شىبۆ دياربىكر رىظى بىقن. نىمىرىن ھىظكارىا دىناظىرا ھىر دوو طروئان دا دىماوى شىرى دا ھانتىبو دىستىشانىكرن، بىلى لىدەمى شىر بىرەظ زىدەبوونى ضوى و ئىر دى توشى كارەساتان بىبون. ئىظ ھىر دوو طروئى تىظەھىشتن خىمەتكرنا وان ئىظى و ئىظىبى ھىمى بزاظىن خۇ بىمىزىخن دىبۇ ئاراستىا بىرذەقەندىين خۆ بىرىكا ماملىكرنى دىكىل ھىكومەتا نىستەمبولى، كىماليان و بىرىتانيا. دىكىل ئىظى ھىظركىيى، كىشىقىا كوردى ب رىظىكى سىر اتىجى ئىبۆئىدى ب كىشىقىا ئىرمىناظى ھىبوو. دىبىر ھىدى د بىرذەقەندىا لاوین تورك و كىماليان دابو كوردان وىك كارىكە فشارى ب دى ئىرمىنىان بىارىن. ھىرەسا نىتەقەتەرسىن ئىرمىنىا دىظىا كوردان ب دى دىقلىتە عوسمانى بىارىن بۇ ئرۇدەقن خۇ بىن نىتەقوىى دى⁹⁴.

بۇ بزا كىمالى، بزا نىتەقوايىا كوردى سىر اتىجىك مەترسىدار، ھىستىار بوو و ئىظى بوو بىلەزىرىن وىخت ھانتىباى دىناظىرىن. دىبىر ئىبۆئىدىين و دىكىل لاوین تورك و كىماليان طومان خۇ ھىمىبىرى بزا كوردى ذ كىانىن بىرىخۆ دىابى و قىرطىبون. شىرى دىروونى و سىياسەتا سىركونكرنى ئارىضىك طرىط بوو ذ سىياسەتا كىماليان، بىلكىر و بىارىنىنا ب دى دى ئىك ئىقىرىقە دىكرن. ئىشى سىركردىن لاوین تورك بىرەظ بىندىرى ئىلمانىان ضوىن، ئىجىومىنى عوسمانى بى ئىشەطانىا لاوین تورك دىر بىارىكە ل دور دورستىرنا لىدىكى دىبۇ نىظىسنا بىلەطەنامىان ل

91 Gorgas, J.T., 2009. The Shared Political Production of ‘the East’ as a ‘Resistant’ Territory and Cultural Sphere in the Kemalist Era, 1923-1938. *European Journal of Turkish Studies. Social Sciences on Contemporary Turkey*, (10).

92 Durham., 1920 Treaty of Sevres and the Struggle for a Kurdish Homeland

93 Kaymaz., Britain’s Policy toward Kurdistan*

94 Eskander, S.B., 1999. Britain’s policy towards the Kurdish question, 1915-1923 (Doctoral dissertation, London School of Economics and Political Science (United Kingdom) ; Umit, The American Protestant Missionary Network in Ottoman Turkey

دور هتوبونا توركمان. هتروسال دور ئهنايران ل عيراقى، سورييا و ئهلتو. دههمان دهمدا، ل دور رهخين روزههلاتى و كومكرنا ئيزانينال ستر كوردان دفر كر. سقرهراى هندى، نشيمان ئتروهرين تورك، بۇ وينه، (دكتور رزا نور)، (زياكوك ئهلب)، بقرى هينطى داخوازا دناظيرنا دهتطين نقرابيونى و ضارستهكرنا كيشيا كوردى برىكا دناظيرنى و ظطوهاستنى كرابون⁹⁵.

دلى سقردهمى هتستيار دا، وقريرى تندرستى و كارووبارين جطاكى دكتور رزا نور بى حكوممنا كهمالى ل نهنقره دياركرى يه، كو، كيشيا كوردى نقر ئرى ناريشه كرى مه، نوكة ضو نشت نههاتيه كرن، بهلى دى روزهك هينن، دى ئمو دهست ب ختباتى بۇ مافين خوهين نهنطويى كتن. ئيدظيه بهينه دناظيرن. من دهست ب ليكولينا خو كرى يه و من داخوازا ئتروتوككى ل دور ريكين دناظيرنى كرى يه، من بقرى ئتروتوكى دابه كوردان، من ثاره بۇ زياكوك ئهلبى ل دياربكر فريكر بوون. هتروسا تيدا من داخواز ذ ئهلبى كرى يه ظطوكولينهكى ل دور زمان، جوطرافى، رستهنتى و بارودوخين جطاكى بين كوردان كرابو. ناظيرى راتورتك فريكر بوو و تيدا دياركر بوو ذ نقرزين منه ناريشه د رهين خو دا بهينه ضارستهكرن بقرى وهك يا مقونيا ليهين⁹⁶.

رائورتا ئهلبى ل دور كوردن دياربكر لذير ناظى ”خواندنهك سايكولودى ل سقر هوزين دياربكر“ كو ذ 99 لائيران ئيك دهاتن و هينطى د طوطارا خدا (*Küçük Mecmua*) بهلاظكر بوو. د راتورتا خدا، ناظيرى بووبهرين ديروكى وهك بهلطنامه بۇ شيكارا خو بكار ئينابوو و تيدا دياركرى بوو، ”ذ نهنجامى هزاران سالين وهكهظيا ئايينى، ديروكى و جوطرافى كورد و توركمان ئيكترتنهك ديدهرى و سقر كيشايهتتى ئيك ئيناية“. د ريذه تيدانا راتورتا خدا، ئهلبى دابه دياركرن، كو، ”زمانى كوردى نه زمانه بهلكو زاراطهك ذ زمانى توركى يه⁹⁷ .

ئعطى ضندهى بقرى وى دابه هندى بيدتن ناكنجين دياربكر توركمان. هقرضتوايبتن، ذبقركو ريذا زورا خلكى دياربكر ب كوردى دناظيرن. لدويظ ئهلبى ئيدظى بوو ئمو ب زورى بهينه دفركرن يان زمان ل سقر بهينه سهندن“ و دابه خويكرن، ”لدهمى دوو مللقتان ئايينى ديارى بى وهك هتظ هتبتن مللتهك دى مللتهكى دناظ بهتن“. دههمان دهمدا دببذن: ”ئعطى ضندهى (ظطوهاستن)، ظطوهاستن ديار دببتن لدهمى زمانى مللتهكى زمانى مللتهك دى دطرتن“. بظى ضندهى تيورا ئهلبى وهك ستوينهكى بۇ سياسمنا كهماليان هتمبرى كوردان هاتيه بكار ئينان. هتروسا يا فقرة ناماده بهندى بدهين كو دياربكر تاكه دهظتر بوو ذبو توركيرنى ل ضوو هتريمين دى بظى شيوه توند و تيدى ب دذى كوردان نههاتبوون ئهنجامدان⁹⁸.

ذ نهظ شروظهكرنال سقرى ديار دبتن ئيشهاتين سياسى و جطاكى بين هتريما دياربكر زور لاواز بوون، كو ببه مخرسى و ططاشتن ل سقر حكوممنا نهنقره. دطلل هنديدا، كهمالى نهنين نارام بوون و نهنظيان ضوو زيان ئيبكهظن يان نشتنظان يان كوردان بو ضوو نه دهستظيبين. لهورا دى بينن مستهفا كهمالى ئهيوهتندى ب هذماركا سقر وك هوزين سيواس و دهظترين هتزرؤ

95 Wood, A., 2010. Self-Composed: The Narration of Nationality and Identity among Anatolian Kurds, 1908-1938 (Doctoral dissertation, Columbia University).

96 Lewy, G., 2005. The Armenian massacres in Ottoman Turkey: A disputed genocide. University of Utah Press.

97 Üngör, A Reign of Terror; Üngör

98 Ibid

شیوئیةکی جودا دایة دیارکرن. ذبئر هندی زورا سئخت و زحمةت بشین نامارکا دورست یا ناکنجیین هئرمیمی دیار بکئین. دطلل هندییدا بنتی دشین دوونائیی لهندی بکئین دئتريا ناماران دا کورد ب ناکنجیین سئرهکی بین هئرمیمی هاتینة.

ذبئر وی نیکئلیا نئتقوین جودا جودا بین هئرمیمی بئردقوام ئیشهائین وی بئرهظ طهورینی ص ب باشی یان ب خرابی ضووبینة. ذبئر ئهظان طهورینین بئردقوام ئیشهائیی هئرمیمی بخوطة طرتین، ئهئوئندی دناظبئرا نئتقو و ئاییندارین هئرمیمی هاتینة طهورین. هئرضهواپینن، دظی ماوئیدا، ئهئوئندیین جظاکی بین ظی هئرمیمی بئردقوام بئرهظ ئالوزی و رووخاندنی دضوون. نئظ صئندة ذی دزطرتن بو وان ئالدقوران ئهئوین ئاغاء، ماقولان و دئستههلائداران دناظبئرا نئتقو و ئاییندارین وی دا ئهئیداکرین. ذبئر هندی دئی بینن ئتريا جاران کار ئیکرن ب جهین ئیرؤزین نئظ طرؤئین ئایینی بین ظی هئرمیمی کئظنینه.

سئرهقراى هندی دظی ماوئیدا دئستههلائداریا عوسمانی ، ب تاییهئتی لایین تورك هزر دکرن کورد مؤسلمانن و ئیدظی ناکئتن ذ سیستهئمی دقوئتی بهینة دقركرن. دطلل هندییدا، دئستههلائدارین تورك بئردقوام ب ضاظی طومانی بئریخودا کوردا. نئظ صئندة دزطرتن بو هؤکارین سیاسی. ذبئرکو هئدک مالباتین کوردان، ب تاییهئتی بئرخانیان بئردقوامی بضالاکیین خؤ ددان ذبو بدئستهظئینانا مافین خوة بین نئتقوئیی. دئئجآمدا، دئستههلائداریا لایین تورك فئرمانا ظطوهاسئنا کوردین نغوفادار بو دظظئرین دی بین تۇرکیا دا.

هئروسا لظی دئمیدا، دقوئتنا عوسمانی توشی ئاریشهئکا زورا کاربئطر و بهیزا ئابؤری بیوو. دئستههلائداریا لایین تورك هزر لهندی دکر ئصئکی هیزا ئابؤری دقوئتی بزطرتین. وئک یا زانایة جظاکی کورد ئئر جظاکئکی ضاندنی و کوضهري یة. ذبئر هندی بریاردا هوزین کورد بو دظظئرین ضاندنی بهینة ظطوهاسئتن. هئروسا فئرمان دا، لدئمی ئئو لهجین نؤی دهینة ناکنجیکرن ئالاظ و ئیدظیین ضاندنی ب وان بهینة دان داکو راستقوخؤ دئست بکار ضاندنی بکئن. ئتريا هوزین کوردی ل طوندین ظالاً بین مئسیحی و نئرمئتیان هاتبوون ناکنجیکرن.

ذبئرکو دظی دئمیدا دقوئتی دئست ب ئرؤسیسا سئرکوتکرن و دناظبئرا مئسیحیان دناظ دظظئرین خؤدا کربوو. دئئجآمدا، مئسیحیان طوندین خؤ بئردابوون و بئرهظ دظظئرین دیری دئستههلائداریا دقوئتی ضوو بوون. هئرضهواپینن، مئبئستا سئرهکی یا لایین تورك ذ دقركنا کوردان نههیلانا هزرا نئتقوایئتی کوردی و دناظبئرا رظظئر کوردی بوو. لئورا بریاردا بوو زمانی تۇرکی ب زوری ل سئر وان بهینة سئئاندن.

ئشتی دقركنا کوردان ذ دیاربئکر، دئستههلائداریا لایین تورك فئرمان دا ب ناکنجیکرنا مؤسلمانین بئلقان ل دظظئر. مئبئستا سئرهکی یا عوسمانیا دظی ئرؤسیسی طهورینا دیموئرافیا دظظئر بوو. ذبئرکو دئستههلائدارین عوسمانی هزر دکر ب ظطوهاسئنا ئئوان بو دظظئر دئی ئئو مؤسلمان نئتقوایئتیا خوة طهورن بو تۇرکی. بظی ضئندی دا ئرؤسیسا تۇرکیکرن دظظئر سئرکئفتنی دبئرذقوئندیا لایین تورك دا بدئستهظئ نینن. بئلی نئجندئین لایین تورك سئرکئفتن بدئستهظئ نئینا بوو. ضونکو ئئوان مؤسلمانا نئتقوایئتیا خؤ دظظئر دبوون کورد یان ب ئیکجاری رظظئر خؤ بی نئتقوئیی نغظطهورین.

لظہیری دشین بیذین ئیشہاتین سیاسی و جظاکی بین ہہریمہ دیاربہکر ب شیوہیکہ طشتی بہرہظ رووخواندنہ ضوون. دنہجامدا، طرؤئین دنناظ ہہریمہ دا دذیان ئشتہظانیا دہولتہی بین ہیزین دہرہکی بہرہوونہ کیانہ ہہظ، کارہساتین دلتہزین، ویرانکر، کوشتنا بکوم، رەظاندن، دزیکرن، نەخوشین توند دہظہر ظہطرت. دنہجامدا زیانین زور کاریطہر و خراب ب خہلکی دہظہری کەظتن. نانکو ئیشہاتین دہظہری وەلیہاتیون ئیدی خەلک ذ ئاشەرؤدا خو بی ہیطی بوون و ضاظی وان ل ہیزہکا ناظخوہیی بوو بہیتن نہوان دظی رەوشا خراب و ہہستیار رزطارکەتن.

لظی دہمیدا، بزاطا کەمالی د شہرکرنی دابوو لطلل حکومەتا ئیستہمبؤلی یا لاواز، نەظ ئیشہاتین دیاربہکر بخو بدەلیظہ زانی و ہیزین خو بہرہظ دہظہری ظہکیشا. دظی دہلیظی دا، سہرکردایہتیا بزاطا کەمالی ب تابیہتی کەمالی ئەتاتورکی ئہیوہندی ب ہندەک ہوزین کوردی کرن و ئہستنا وەفاداریا وان بو وەلاتی کر و سوزدای دہستکەفتان ئیشکیشی وان بکەتن. بظی ضاندی ہیدی ہیدی بزاطا کەمالی ئیظہہی خو ل دہظہری بہیز کر و دہظہر ب تەمامی کرە دبن دہستہەلاتا خوظہ.

سہرہرای ہندی لدہستئیکہ ہەلوئستی بزاطا کەمال ہەمبہری خہلکی ہہریمہ یی باش بوو. بقی ببورینا وەختی ئیشہاتین دہظہری دبن دہستہەلاتا کەمالی ظہ ہیدی ہیدی نەئارام و نەخوئش بوو. ضونکی سہرکردایہتیا ظی بزاطی ہەلودان ئشتہظانیا کوردان بو بہرذہوہندیین خو بدہستہەبینن.

ناشیه ند

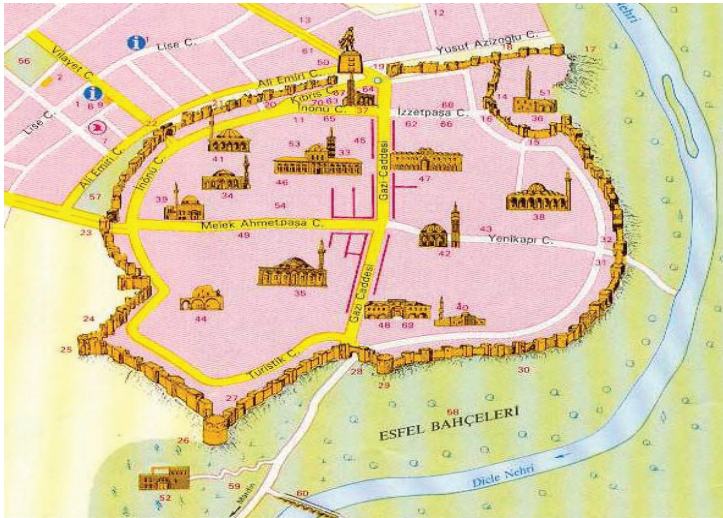
نخشی دةستهة لاتداريا لاوین تورك ل هقریما دیاربکر

نیدەر : (Üngör, 2005)

ناشیه ند

ثلانا باذیری دیاربکر

نیدەر : (Üngör, 2005,p140)

هەترىما دياربەكر و باذيرين وى

ذیدەر : (Üngör, 2005,p138)

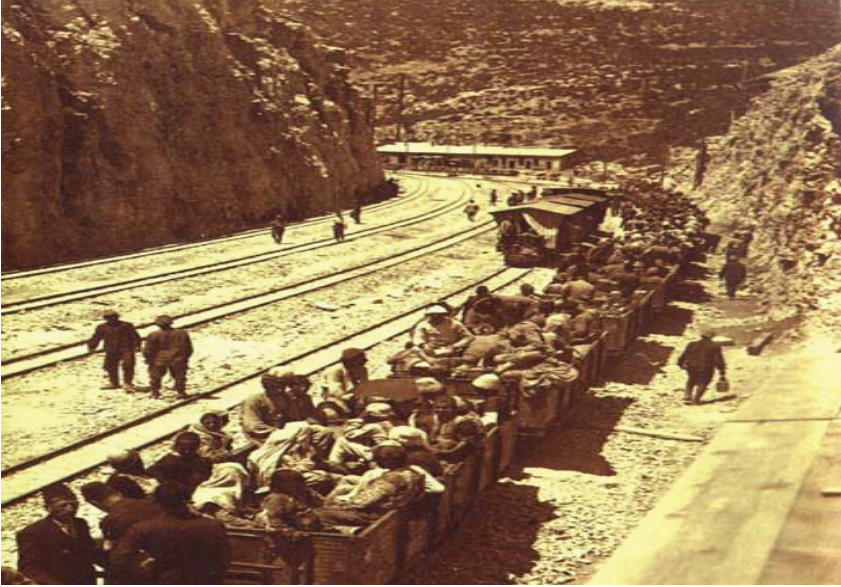
هەندەك هوزين كوردي بين ماژن ل هەترىما دياربەكر

ذیدەر : (Üngör, 2009,p221)

ناشبةند

ظطوهاستنا كوردان ذلايى بقرترسين لاويت تورك ظلة ل سالا 1916ى

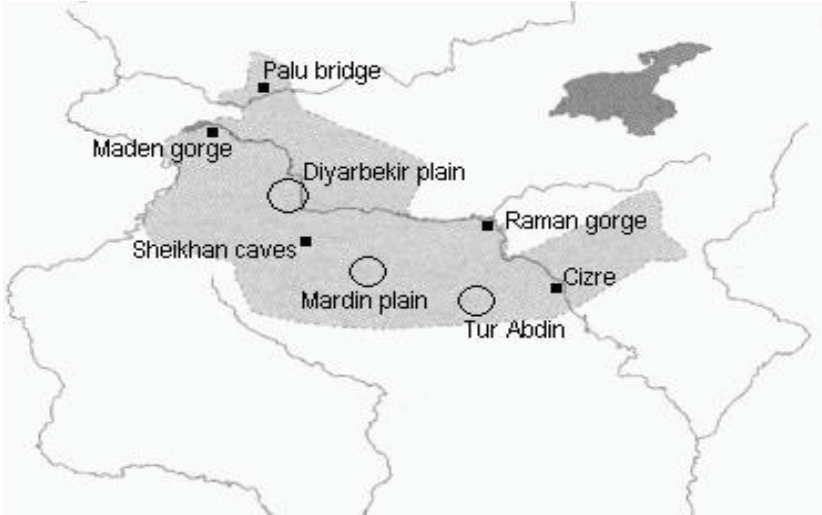

| 445

ذيدتر : (Üngör, 2009,p221)

ناشبةند

هندةك طورستانين كومكؤذيان ل هترىما دياربكر

ذيدتر : (Üngör, 2005,p139)

ذئدة

1. Yadirgi, V., 2014. *The political economy of the Kurdish question in Turkey: de-development in eastern and Southeastern Anatolia* (Doctoral dissertation, SOAS, University of London).
2. Baibourtian, V., 2013. *The Kurds, the Armenian Question and the History of Armenian-Kurdish Relations*. Vahan Baibourtian.
3. Bayindir, Ö.Z.G.E., 2007. Representation of Kurdish Question in Hürriyet and Cumhuriyet (1990-2006). *Ankara: Middle East Technical University*.
4. Delan, H., 2006. *The Plight of Kurdish Natinonalism: Critical Analysis of the Kurds in Turkey, Iran, Iran, and Syria around First World War* (Doctoral dissertation, The University of Waikato).
5. Dennis, B., 2008. *Kurdish-Armenian Relations in the Late Ottoman Empire: Power Structures and Interactive Behavior* (Doctoral dissertation, Department of Languages and Literature, University of Utah).
6. Durham, W.D., 2010. *1920 Treaty of Sevres and the Struggle for a Kurdish Homeland in Iraq and Turkey between World Wars* (Doctoral dissertation, Oklahoma State University).
7. Durmaz, O.G., 2014. *A City Transformed: War, Demographic Change and Profiteering in Kayseri (1915-1920)* (Doctoral dissertation, doctoral thesis, Middle East Technical University, 2014), 53-4).
8. Eskander, S.B., 1999. *Britain's policy towards the Kurdish question, 1915-1923* (Doctoral dissertation, London School of Economics and Political Science (United Kingdom)).
9. Gorgas, J.T., 2009. The Shared Political Production of 'the East' as a 'Resistant' Territory and Cultural Sphere in the Kemalist Era, 1923-1938. *European Journal of Turkish Studies. Social Sciences on Contemporary Turkey*, (10).
10. Gunter, M.M., 2004. *Historical dictionary of the Kurds*. Rowman & Littlefield.

11. Henning, B., 2018. *Narratives of the History of the Ottoman-Kurdish Bedirhani Family in Imperial and Post-Imperial Contexts: Continuities and Changes* (Vol. 13). University of Bamberg Press.
12. Heper, M., 2007. *The state and Kurds in Turkey: The question of assimilation*. Springer.
13. Jongerden, J. and Verheij, J. eds., 2012. *Social Relations in Ottoman Diyarbekir, 1870-1915*. Brill.
14. Kaymaz, İ.Ş., 2011. Britain's Policy toward Kurdistan* at the End of the First World War. *Alternatives: Turkish Journal of International Relations*, 10.
15. Klein, J., 2007. Kurdish nationalists and non-nationalist Kurdistans: rethinking minority nationalism and the dissolution of the Ottoman Empire, 1908–1909. *Nations and Nationalism*, 13(1), pp.135-153.
16. Lewy, G., 2005. *The Armenian massacres in Ottoman Turkey: A disputed genocide*. University of Utah Press.
17. Mango, A., 1999. Atatürk and the Kurds. *Middle Eastern Studies*, 35(4), pp.1-25.
18. McDowall, D., 2003. *Modern history of the Kurds*. IB Tauris.
19. Moumdjian, G.K. 1983, *Armenian Kurdish Relations in the Era of Kurdish National Movements*, Beirut, Lebanon.
20. O'Shea, M.T., 2004. *Trapped between the map and reality: Geography and perceptions of Kurdistan*. Routledge.
21. Ozoglu, H., 2012. *Kurdish notables and the Ottoman state: evolving identities, competing loyalties, and shifting boundaries*. SUNY press.
22. ÖZTEN, S., 2009. *EARLY AWAKENING OF THE KURDISH NATIONAL SENTIMENTS IN THE OTTOMAN EMPIRE (1880-1914)* (Doctoral dissertation, MIDDLE EAST TECHNICAL UNIVERSITY).
23. Sykes, M., 1908. The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 38, pp.451-486.

24. Umit, D., 2010. *The American Protestant Missionary Network in Ottoman Turkey, 1876-1914: Political and Cultural Reflections of the Encounter* (Doctoral dissertation, Columbia University).
25. Üngör, U.Ü., 2005. A Reign of Terror. *CUP Rule in Diyarbakir Province, 1913-1923*.
26. Üngör, U.Ü., 2006. When persecution bleeds into mass murder: the processive nature of genocide. *Genocide Studies and Prevention, 1*(2), pp.173-196.
27. Üngör, U.Ü., 2008. Geographies of Nationalism and Violence: Rethinking Young Turk 'Social Engineering'. *European Journal of Turkish Studies. Social Sciences on Contemporary Turkey, 7*(7).
28. Üngör, U.U., 2009. Young Turk social engineering: mass violence and the nation state in eastern Turkey, 1913-1950, p.159
29. Üngör, U.Ü., 2012. Orphans, Converts, and Prostitutes: Social Consequences of War and Persecution in the Ottoman Empire, 1914–1923. *War in History, 19*(2), pp.173-192.
30. Üngör, U.U.Ü., 2008. Seeing like a nation-state: Young Turk social engineering in Eastern Turkey, 1913–50. *Journal of Genocide Research, 10*(1), pp.15-39.
31. Wood, A., 2010. *Self-Composed: The Narration of Nationality and Identity among Anatolian Kurds, 1908-1938* (Doctoral dissertation, Columbia University).
32. Yılmazçelik, İ., 2016. Social Situation of Diyarbakir Province Throughout The Ottoman Domination. *Journal of History and Future, 2*(2), pp.70-99.

EVLYÂ ÇELEBİ VE ÂRİFÎ PAŞA’NIN SEYÂHATNÂMELERİNDE DİYARBAKIR’IN DEĞİŞİMİ ÜZERİNE MUKAYESELİ BİR İNCELEME

Şemseddin Bayram

Kayseri Üniversitesi,

Tomarza Meslek Yüksekokulu

Özet

Seyâhatnâmeler, yazarının gezip gözlemediği yerler hakkında verdiği bilgiler ve düşüncelerden mürettep yazılardır. Ancak bu yazılar, sadece edebî tereddütlerle oluşturulmuş veya hâtırât oluşturması amacıyla yazılmış yazılar değildir. Yazar tarafından hakkında bilgi verilen bu yerler için aynı zamanda tarihî kayıt niteliği de taşımaktadır. Gelecek nesillere ve araştırmacılara bahse konu mekânın gelişim ve değişimi hakkında kaynaklık da eder.

Diyarbakır da jeopolitik konumu, ekonomik yapısı, kozmopolit yapısı ve doğal güzellikleriyle tarih boyunca seyyahların ilgisini çeken mekânlardan olmuştur. Seyyahlardan kimi gezi amaçlı, kimi iş amaçlı, kimi idarî görevler için vs. Diyarbakır’da bulunmuş ve bu süreçte şehir hakkında notlar tutmuştur.

Bu çalışmamızda amaç, Diyarbakır’ı anlatan 17. Yüzyılın ortalarında ve 19. Yüzyılın sonlarında yazılmış iki Seyâhatnâmeden (Evliyâ Çelebi’nin Seyâhatnâmesi ve Ârifî Paşa’nın Seyâhatnâmesi) yola çıkarak geçen süreçte Diyarbakır’ı ele alınan öğeler üzerinde mukayese yaparak sunmaktır. Bu doğrultuda çalışmamızda, Diyarbakır’ı anlatan Seyâhatnâmeler, Evliyâ Çelebi ve Seyâhatnâmesi, Ârifî Paşa ve Seyâhatnâmesi tanıtılacak. Evliyâ Çelebi ve Ârifî Paşa’nın Seyâhatnâmelerinde Diyarbakır’ın coğrafî, tarihî, mimarî, ticarî, etnik, demografik ... unsurları ve değişiklikleri incelenecektir.

A COMPREHENSIVE INVESTIGATION ON THE CHANGE OF DIYARBAKIR IN EVLİYA ÇELEBİ AND ARİF PASHA'S TRAVELOGUES

Abstract

450 | Travelogues, the author has given information about the places visited and observations are the writings of the crew. However, these writings are not only written with literary hesitations or written for the purpose of making memories. It is also known as a historical record for these places where information is given by the author. It also provides a source for the future generations and researchers to the development and change of the space.

The geopolitical location, economic structure, cosmopolitan structure and natural beauties of Diyarbakır have attracted the attention of the travelers throughout history. He made some trips from the pilgrims to Diyarbakır for some business purposes and for some administrative duties and made notes on the city during this process.

The aim of this study is to present a comparison of the items discussed in Diyarbakır during the period starting from the two travels which were written in the middle of the 17th century and in the end of the 19th century. In this context, in our study, travelogues describing Diyarbakır, Evliyâ Çelebi and travelogue, Ârifî Pasha and his travelogue will be introduced. The geographic, historical, architectural, commercial, ethnic, demographic ları elements and changes of Diyarbakır will be examined in the travelogues of Evliyâ Çelebi and Ârifî Pasha.

Giriş

Bu çalışma ile mezkûr iki seyyâhın gözüyle Diyarbakır'ı ele alırken, yaklaşık iki asır arayla yazılmış eserlerinde ele alınan hususlarda değişen yönlerle de yer verilmeye çalışılacaktır.

Bu amaç doğrultusunda; önce Diyarbakır'ı konu edinen seyâhat-nâmelere yer vererek, bu şehrin seyyahlarca gerek mimarî dokusu gerek sosyopolitik yapısı gerek jeopolitik konumu nedeniyle daima ilgi çeken bir mekân olduğunu göstermeye çalışacağız. Bu eserlerden yazıldığı dil hakkında bilgi sahibi olduklarımızın; Diyarbakır'ı nasıl ele aldıkları, ne amaçla değindikleri hakkında kısa bilgiler de vermeye çalışacağız. Dili hakkında bilgi sahibi olmadıklarımız veya eserin bir örneğine rastlayamadığımız fakat varlığından araştırmalarımız neticesinde haberdâr olduğumuz çalışmalar hakkında ise sadece eser künyesi vereceğiz.

Şüphesiz ki Diyarbakır'ın çağlar içindeki değişimini ele almak bu kısa çalışmanın imkânlarının üzerinde bir uğraş olacaktır. Bundan dolayı bu değişimleri Evliyâ Çelebi ve Ârifî Paşa'nın ele aldıkları konular üzerinden yalnızca Diyarbakır merkezi müştereginde inceleyecek, Diyarbakır'ın ilçelerini ise çalışmamızın dışında tutacağız. Dipnotlarda, incelenen unsurların günümüzdeki durumu, konumu gibi detaylarını ulaşabildiğimiz harita bağlantısı, kısa bilgi gibi eklentilerle göstermeye çalışacağız.

Edebî Tür Olarak Seyâhatnâme

İnsanoğlu tabiatı gereği sürekli bir öğrenme, öğrenileni ve/ya aktarılmasını birikimleme, kendini ve çevresini tanıma ve geliştirme eğilimindedir. Bu eğilim, sürekli bir keşif oyununa dâhil eder onu. Önce kendini ve çevresini tanıyan birey, akabinde farklı olanı ve dahası olanı (daha güzel, daha iyi, daha zengin, daha faydalı...) araştırmak üzere farklı coğrafyaları ziyaret etme, inceleme, gözlemlene ihtiyacı duyar. Bazen estetik bir haz, bazen de pragmatik bir amaçla girilen bu yolculuklar, edinilen tecrübe ve bilgiyi diğer insanlara veya gelecek kuşaklara aktarma endişesiyle bazı yolcular

tarafından bir metne dönüştürülür. Bir ferдин, kendi çevresinde veya gezip gördüğü yerlerde gördüklerini; coğrafi, örfi, siyasî, ticarî... hususlardaki izlenimlerini kaleme aldığı bu metinlere Seyâhatnâme (gezi yazısı) denir.

“Seyâhatnâmeler, yazarların sadece gezip görmek ihtiyacından doğan eserler değildir. Çeşitli savaşlar, ziyaretler, görevle başka ülkelere gönderilen memurların yolculukları, bu yolla tanınan başka şehir, ülke ve insanlar, bu tür eserlerin yazılmasını hazırlayan önemli sebepler arasında sayılır.”¹

“Seyâhatnâmeler, yolculuğun yapıldığı coğrafyanın o günkü sosyal, ekonomik ve eğitim özelliklerini yansıtmasıyla tarihî (hatta yer yer manzara betimlemeleriyle de coğrafi), yazarın büyük bir dikkatle yeni yerlerin maddi ve manevi özelliklerini, yaşantılarının özgün yönlerini içten ve anlaşılır bir dille anlatması ile de edebi bir özellik taşırlar.”²

Seyâhatnâme, bir edebî eser olarak müstakil bir eser olabilmekle beraber sefaretnâme, hatıra/anı gibi bir mekân hakkında bilgi verebilme imkânı sunan diğer türlerin içerisinde bölüm olarak da yer alabilir. (Birinci, Seyâhatnâme, 390.)

“Batı’da Seyâhatnâmelere ilk örnekler, Eski Yunan’da antik çağ medeniyetlerini, halklarını ve inançlarını tanıtan Seyâhatnâmelerle verilmiştir. Yunanlı coğrafyacı Strabon ve Pausanias’ın Seyâhatnâmeleri bu özelliği taşır. Marco Polo’nun doğu ülkelerine yaptığı geziyi anlattığı Seyâhatnâmesi, üslup ve metin olarak değerlendirildiğinde Batı edebiyatının ilk Seyâhatnâmesi olarak kabul edilir.

Doğu uygarlıkları içinde, Türk ve Arap edebiyatında Seyâhatnâmelere örnekler görüyoruz.” (Maden, Türk Edebiyatında Seyâhatnâmeler ve Gezi Yazıları, 149)³

Diyarbakır’ı Konu Edinen Seyâhatnâmeler

Bulunduğu konum ve doğal kaynaklarının sâkinlerine geniş imkânlar nedeniyle insanlık tarihi boyunca ilgi odağı olan Diyarbakır’ın tarihini İlk Çağ’a kadar dayandırabiliriz. Üçtepe mevkiindeki kazılardaki bulgular bu

1 Necat Birinci, “Seyahatname”, Türk Dili ve Kompozisyon, Komisyon, Ekin Yayınları, Bursa 2010, s.391.

2 Sedat Maden, “Türk Edebiyatında Seyahatnameler ve Gezi Yazıları”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 37, 2008, ss. 148.

3 Türk ve diğer sahaların edebiyatlarında seyahatname türünün örnekleri için bakınız:

Birinci, a.g.e., 147-159.

Baki Asiltürk, Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler, Turkish Studies, Volume 4/1, Kış 2009, ss. 911-995.

görüŖe delil olarak kabul edilebilir.⁴ Diyarbakır tarihsel süreçte; Subaru, Hurri, Mittani, Asur, Urartu, İskit, Med, Pers, Büyük Makedonya (İskender), Selevkos,, Part, Büyük Tigran, Roma, Sasani, Bizans, İslam Devleti, Emevî, Abbasi, Hamdanî, Büveyhoğulları, Mervanoğulları, Büyük Selçuklular, Suriye Selçukluları, İnalogulları, Nisanoğulları, Anadolu Selçukluları, Artukoğulları, Eyyübîler, Akhunlar, Osmanlı, Türkiye Cumhuriyeti idaresinde kalmıŖ⁵ ve bu medeniyetlerin tarihî ve kültürel izleriyle donanmıŖ, süslenmiŖtir.

Bu tarihi süreç içerisinde Diyarbakır çeŖitli isimlerde anılmıŖtır: Asur dönemi kaynaklarında “*Amidî*”, Yunan ve Latin kaynaklarında “*Media*”⁶, “*Amid*” ya da “*Amido*”, Süryani kaynaklarında “*Omit*” ya da “*Emit*”, Roma kaynaklarında “*Augusta*”, Arap kaynaklarında “*Amid*”, Türklerin hâkim olduğu dönemde ise “*Kara Amid*” veya “*Kara Hamid*” olarak geçmektedir. Yukarı Dicle Bölgesi'nin genel adı olan “*Diyarbekir*” adı daha sonra şehrin adı olarak kullanılmaktadır. 10 Aralık 1937'de alınan kararla şehrin adının “*Diyarbakır*” olması kararlaŖtırılmıŖtır.⁷ Evliyâ Çelebi, “Seyâhatnâme”sinde bu şehir için “*Kara Hamid, Amid ve Diyarbekr*” isimlerini kullanır. Bu isimlerle ilgili efsanelere de yer verir.⁸

Birçok medeniyete ev sahipliği yapan Diyarbakır, ticaret yollarının kesiŖim noktasında olması ve idaresi altında bulunduğu hükümetlerce bulunduğu bölgenin idare merkezi olarak kullanılması hasebiyle hiçbir zaman önemini yitirmemiŖ ve mamur bir coğrafya olmuŖtur. Bu sebeple gerek

4 Ahmet TaŖşın, Diyarbakır ve Çevresindeki Türkmen Alevilerinde Dini Hayat, Doktora Tezi, (Dan: Münir KoŖtaŖ), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri (Din Sosyolojisi) Ana Bilim Dalı, Ankara 2003, s. 25.

5 Diyarbakır tarihi hakkında bilgi almak için bazı çalıŖmalar:

Basri Konyar, Diyarbekir Tarihi, Ankara 1936.

Bedri Günkut, Diyarbekir Tarihi, Diyarbakır, 1937.

Ŗevket Beysanoğlu, KısaltılmıŖ Diyarbakır Tarihi ve Abideleri, İstanbul, 1963.

Ŗevket Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, 2 cilt, Diyarbakır, 1998.

Ŗevket Beysanoğlu, Sabri Koz, Emin Nedret İŖli, Diyarbakır: Müze Şehir, YKY, İstanbul 1999.

Canan Parla, “Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi”, ODTÜ MFD, c. 1, Ankara 2005, s. 57-54.

Zelal Yıldız, Diyarbakır'ın Tarihi ve Efsaneleri, Lisans Tezi, (Dan: Bülent Yorulmaz), Yakın Doğu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, LefkoŖa 2000.

Esmâ Bedirhanoğlu, “Diyarbakır Coğrafyası ve Tarihi”, Diyarbakır Kültür Envanteri, Diyarbakır.

İbrahim Yılmazçelik, 19. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), TTK, Ankara 1995.

İlhan Palalı, 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır (1869-1905), Doktora Tezi, (Dan: Refik Turan), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Malatya 1999.

6 Ksenophon, Anabasis “Onbinlerin DöntüŖü”, Hürriyet Yayınları, 1974.

7 İlhan Palalı, 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır (1869-1905), s. 22-23.

8 Evliyâ Çelebi, “Diyarbekir/ Diyar- bıkır” (Kız şehri) isminin Acem tarihçilerinin kaynaklarında Hazret-i Yunus'la ilgili bir efsaneye dayandırıldığını söyler ve bu efsaneyi anlatır. “Kara Amid” isminin de Rum tarihçileri tarafından şehrin duvarlarının siyah taŖtan oluŖması nedeniyle verildiği ve kaynaklara geçtiğini söyler. (Kaynak: Mehmed Zillioğlu, Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi, c. 4, Üçdal NeŖriyat, İstanbul 1976, s. 1114.

resmî gerek gayr-i resmî ve gerekse de ticarî ziyaretlerde ziyaretçilerin hayranlığını kazanmıştır. Avrupalı, Arap, Acem vs. birçok seyyahın uğrak yeri olmuş ve eserlerinde yer bulmuştur. Türk seyyahlar da bazen sadece Diyarbakır ve çevresi için bazen de seyahatlerinin yol güzergâhında önemli bir yer olduğundan dolayı bu şehri ziyaret etmişlerdir.

Diyarbakır ve çevresini kaleme alan eserlerden ulaşabildiklerimiz şunlardır:

Yabancı Kaynaklar⁹

*J. S. Buckinham, Travels in Mesopotamia, Londra 1827:*¹⁰ İngiliz seyyah Halep'ten başladığı seyahatına Urfa üzerinden giderek Diyarbakır'a, akabinde Mardin, Musul ve Bağdat'a vararak nihayete erdirir. 572 sayfadan oluşmaktadır. Seyahatini "günlük" türüyle sunan yazar, 195-225. sayfalarda Diyarbakır'ı anlatır. 25 Haziran'da başlayan Diyarbakır gezisini 28 Haziran'da Mardin'e yönelerek bitirir. Bu süreçte Diyarbakır'ın ticarî, mimarî, sosyal ve kültürel yapısı hakkında bilgi verir.

*Horatio Southgate, Narrative Of A Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia And Mesopotamia; Newyork 1840:*¹¹ Eserin ön sözünde yazarın kilise tarafından Ermenistan ve Kürt topraklarında Hristiyanların ve kiliselerin durumunu incelemek ve bu coğrafyadaki gelişmeleri incelemek, bilgi edinmek üzere görevlendirildiği belirtilmektedir. Hatta eserin ilk bölümü Hz Muhammed ve İslam dini, bu coğrafyadaki insanların İslamiyet'e yaklaşımı üzerinedir. İstanbul'da başlayan Anadolu yolculuğuna Trabzon'la devam eder. Akabinde Gümüşhane, Erzurum, Muş, Bitlis, Tatvan, Van, İran, Kürdistan, Salmas, Kirman, Hoy, Tebriz güzergâhındadır.

*Samuel Flury; Islamische Schriftbänder Amida-Diarbekr, XI. Jahrhundert: Anhang: Kairuan, Mayyâfârîqîn, Tirmidh; Basel 1920.*¹²

9 Sıralanan eserlerin bazıları ve Avrupalı seyyahların Diyarbakır hakkındaki notları ve incelemeleri hakkında daha geniş bilgiler için bakınız: Kasım Ertaş, "Batılı Seyyahların Gözüyle 19. Yüzyılda Diyarbakır", Şarkiyat Vakfı Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi Tam Metin Bildiriler Kitabı, 14-17 Eylül 2017, Diyarbakır, s. 41-51. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya dair yabancı kaynaklar için bakınız: <https://www.jelleverheij.net/research-tools/geographical-readers-guides/index.html>

10 Kaynak: <https://ia800300.us.archive.org/24/items/travelsinmesopo00buckgoog/travelsinmesopo00buckgoog.pdf>

11 Kaynak: <https://ia601408.us.archive.org/14/items/narrativeatourt02soutgoog/narrativeatourt02soutgoog.pdf>
<https://ia601406.us.archive.org/3/items/narrativeatourt03soutgoog/narrativeatourt03soutgoog.pdf>

12 Metnin dili Almanca olduğu için eserde Diyarbakır'ı nasıl ele aldığı konusunda bilgi veremedik. Kaynak: <https://ia801206.us.archive.org/7/items/islamischeschrif00flur/islamischeschrif00flur.pdf>

Louisa Jebb, *By Desert Ways to Baghdad, İngiltere 1912*:¹³ Yazar, X olarak gizlediği yol arkadaşıyla girdiği bu yolculuğa İstanbul'dan Bursa'ya geçerek başlar. Bursa'dan Eskişehir, Konya, Tarsus, Adana, Harran (Urfa) güzergâhından Diyarbakır'a oradan da Bağdat'a uzanan yolculuklarını anlatır. Urfa ve akabindeki toprakları Kürt toprağı olarak tanımlar. Eserde sık sık Türkçe terimlere ve kültürel unsurlara yer verilir. Tanıştığı kişilerle diyaloglarını da eserde kullanır. Eserde, yazar bazı yerlerde çektiği fotoğraflara da yer verir.

Vital Cunet, *La Turquie d'Asia: Geographie Administrative Statistique*

Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de L'Asie Mineure, Paris 1891.¹⁴

Lamec Saad, *Sechzehn Jahre als Quarantaenarzt in der Turkei, Berlin 1913.*¹⁵

ed. G. W. Prothero, *Armenia and Kurdistan, H.M. Stationery Office, Londra, 1920*:¹⁶ İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından hazırlanmış, Anadolu'nun doğu coğrafyası hakkında birtakım istihbaratî çalışmaların neticesinde ortaya çıkmış bilgileri derleyen kısa bir el kitabı. Kurtuluş Savaşı döneminde Anadolu'daki Ermenilerin ve Kürtlerin ekonomik, siyasî ve demografik yapısı hakkında bilgi içerir.

William Heude, *A Voyage up the Persian Gulf, London 1819*:¹⁷ Yazarın 1817 yılında Hindistan'dan İngiltere'ye yaptığı yolculuğu anlatır. Eserde dikkat çekici noktalardan biri kitabın hemen ilk sayfalarında dönemin Süleymaniye'sini gösteren bir fotoğrafı Kürdistan'ın başkenti olarak göstermesidir. Eserde Arap toprakları ve çölleri, İran, Mezopotamya, Aden Bahçeleri, Babilon, Bağdat, Ermenistan, Kürt toprakları ve Anadolu'ya dair gözlemler verilir.

13 Kaynak: <https://ia800302.us.archive.org/19/items/bydesertwaystoba00wilkiala/bydesertwaystoba00wilkiala.pdf>

14 Metnin dili Fransızca olduğu için eserde Diyarbakır'ı nasıl ele aldığı konusunda bilgi veremedik Kaynak: <https://ia801608.us.archive.org/24/items/VitalCunet.LaTurquieDAiseParisE.Leroux1892.Volume1/Vital%20Cunet.%20La%20Turquie%20d%27Aise%20Paris%2C%20E.%20Leroux%2C%201892.%20Volume%201.pdf>

15 Metnin dili Almanca olduğu için eserde Diyarbakır'ı nasıl ele aldığı konusunda bilgi veremedik. Kaynak: <https://ia600303.us.archive.org/11/items/sechzehnjahreals00saad/sechzehnjahreals00saad.pdf>

16 Kaynak: <https://dl.wdl.org/11768/service/11768.pdf>

17 Kaynak: <https://archive.org/details/voyageuppersiangu00heudiala>

H. Petermann, *Reisen im Orient, Leipzig 1865*.¹⁸

E. B. Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan In Disguise, Londra, 1912*¹⁹: Bu gezisinde Kürdistan tarihi ve kültürü hakkında önemli bilgiler edindiği iddiasını öne sürdüğü bir önsözle esere giriş yapan yazarın bu gezisi, İstanbul'dan Pamukkale'ye (Hierapolis), oradan Urfa ve Diyarbakır'a, Aşağı Dicle Bölgesi'nde Musul'a, akabinde Erbil, Zap (Hakkari), Kerkük, Süleymaniye, Deyrizor, Halepçe, Bağdat güzergâhını takip eder. Bu coğrafyadaki Kürtler hakkında bilgi verir.

John Ussher, *A Journey From London To Persepolis, Londra 1865*²⁰: Yaklaşık 790 sayfadan oluşan eserde yazar Londra'dan başlayan yolculuğunu Karadeniz'in kuzeyinden bir rota çizerek Dağıstan, Rusya, Gürcistan, Ermenistan, Kürdistan Mezopotamya ve İran olacak şekilde belirler. İran dönüşünü de Erzurum, Trabzon ve Karadeniz üzerinden yapar. Otuz üç bölümden oluşan eserde Diyarbakır'a on dokuzuncu bölümde yer verir.

Nâsır-ı Hüsrev, *Sefername, MEB, İstanbul 1967*:²¹ Nâsır-ı Hüsrev, İran edebiyatının 11. Yüzyılda önemli yaşamış önemli şahsiyetlerinden biridir. 'Sefername' adlı eserin ilk baskısı 1881 yılında Paris'te yapılmıştır. Yazarın Belh'te başlayan yolculuğu İran toprakları üzerinden Anadolu'ya, Suriye'ye, Irak'a ve tekrar Belh' varan yolculuğunu anlatır. Yaklaşan bir sayfalık bir anlatımda Amid'i (Diyarbakır'ı) anlatır. Bir kaya üzerine kurulan kale ve şehrin dönemdeki panoramasını sunar. Ulu Cami'nin özelliklerinden de bahseder.

Ksenophon, *Anabasis "Onbinlerin Dönüşü", Hürriyet Yayınları, 1974*:²² Sokrates'in talebelerinden olan Ksenophon'un, Yunan Kralı Kyros'un İran üzerine düzenlediği seferi anlattığı eseridir.²³ Eser, yazarın "Me-

18 Metnin dili Almanca olduğu için eserde Diyarbakır'ı nasıl ele aldığı konusunda bilgi veremedik. Kaynak: <https://ia601306.us.archive.org/32/items/reisenimorient00pete/reisenimorient00pete.pdf>

19 Metnin dili Almanca olduğu için eserde Diyarbakır'ı nasıl ele aldığı konusunda bilgi veremedik. Kaynak: <https://ia801607.us.archive.org/14/items/in.ernet.dli.2015.37303/2015.37303.To-Mesopotamia-And-Kurdistan-In-Disguise.pdf>

20 Kaynak: https://ia800804.us.archive.org/10/items/Travel1860sUssher/Travel_1860s_Ussher.pdf

21 Kaynak: <https://hattusa.org/indir/nasir-i-husrev-sefername/pdf>

22 Kaynak: <https://alikarduxos.files.wordpress.com/2017/03/ksenophon-anabasis-onbinlerin-dc3b6nc3bcc59fc3bc.pdf>

23 Hadiseye dair farklı bir bakış açısı kazanmak için Süryani yazar Mar Yeşua'nın "Urfâ ve Diyarbakır'ın Felaket Çağı" adlı eserine bakınız: Mar Yeşua, Urfâ ve Diyarbakır'ın Felaket Çağı, Yeryüzü Yayınları, İstanbul 1996.

Eser, Cambridge Üniversitesi Arabiyat Profesörü W. Wright tarafından İngilizceye, daha sonra da İngilizce çevirisinden de Mualla Yanmaz tarafından Türkçeye "Vakaayiname" adıyla çevrilmiştir: Süryani Mar Yeşua, Vakaayi' name, (Çev. Mualla Yanmaz), Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği Neşriyatı, İstanbul 1958.

dia” adını verdiği Diyarbakır surları ve toprakları hakkında bilgi vermesi ve bu toprakların insanların bahsetmesi nedeniyle bizim için önemlidir. Yazarın eserinde “Kardokhlar” adını verdiği halkın ise dönemin Kürt topluluğu olduğu kanısındayız.²⁴

Faiz El-Ghusein, Martyred Armenia, New York 1918:²⁵ Bedevî bir aşiret reisinin oğlu olan Faiz El-Ghuseyin’in Osmanlı hapishanelerinde yatdığı ve kaçtığı süreçte, kendi iddialarına göre, Türklerin Ermenilere karşı işlediği katliamları anlatan ve bu süreçte Diyarbakır, Elazığ, Bitlis, Erzurum, Van ve Halep’te yaşadıklarını ve sosyo-politik gözlemlerini anlatan yazar, Osmanlı Devleti’ne karşı yaptığı eylemleri kendi mantığı dairesinde haklı sebeplere dayandırmaya çalışır. Eseri bizim için önemli kılan dönemin sosyopolitik özelliklerine yer vermesidir. 52 sayfalık küçük bir kitaptır.

Plonyalı Simeon, “Seyyahlara Göre Diyarbakır 1612 Yılında Amid”, (Çev: Hrand Andreasyan), Kara Amid Dergisi, S. 5, Nisan 1969, ss. 80.²⁶

Sestini, Dicle ve Fırat’tan Gerçek İstanbul’dan Basra’ya Yolculuk.²⁷

James Brand, Notes of a Journey Through a Part of Kurdistan, In The Summer of 1838: Erzurum’dan başlayan yolculuğunu Muş, Diyarbakır, Palu, Adilcevaz, Bitlis, Van, Beyazid, Hasankale, Diyadin gibi güzergâhlarda gerçekleştirdiği yolculuğunu 93 sayfalık bir makale ile kaleme alır.²⁸

Mark Sykes, “Journeys in North Mesopotamia”, The Geographical Journal, Londra Ekim 1907: Sykes bu çalışmasında genellikle Kürtlerin yaşayışı hakkında bilgiler vermiştir. Bu doğrultuda Urfa, Birecik, Harran, Diyarbakır, Mardin, Hasankeyf, Cezire, Erzurum, Beyazid gibi şehirlerdeki gözlemlerini aktarmıştır.²⁹

24 Prof. Dr. Atabey Kılıç’ın doktora dersi esnasında konuya mahsuben iletildiği düşüncelerinden yararlanılmıştır.

25 Kaynak: https://ia800606.us.archive.org/26/items/martyredarmeniab00ghus_0/martyredarmeniab00ghus_0.pdf

26 Bu metne ulaşamadık. Kaynak olarak: <http://www.tyb.org.tr/seyyahlarin-gozuyle-diyarbakir-mutfagi-5547yy.htm>

27 Bu metni göremedik. Kaynak olarak: <http://www.tyb.org.tr/seyyahlarin-gozuyle-diyarbakir-mutfagi-5547yy.htm>

28 Cengiz Kartın, “19. Ve 20. Yüzyılda İngiliz Seyyahların Gözüyle Doğu”, Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye (ed. M. Çağatay Özdemir, Yunus Emre Tekinsoy), Ankara, 2016, s. 90-91.

29 Kartın, a.g.e, s.96.

Jean Baptiste Tavernier, *Les six Voyages de Jean Baptiste Tavernier, en Turquie en Perse et aux Indes, I, Haz: Chez Gervais Clouzier, Paris, (1679) 1692.*³⁰

John George Taylor, “Travels in Kurdistan with Notices of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in their Neighbourhood”, *The Journal of the Royal Asiatic Society, XXXV, 1865, s. 21-58.*³¹: Eserde; G. Taylor Doğu ve Güneydoğu Anadolu’daki, özellikle Hristiyan yerleşke ve yapılarını ele alırken gezdiği yerlerdeki bazı coğrafi, kültürel ve demografik unsurlara da yer verir. Bu çalışma içinde, Harput-Maden- Eğin-Diyarbakır- Batman yolu takip edilerek bizim çalışmamıza konu olan bölge hakkında da bilgi verir.

Freya Stark, *Riding To The Tigris, London, 1959.*³²

T.A Sinclair, *Eastern Turkey: On Architectural and Archaeological Survey, Vol.III, The Pindar Pres, London, 1989, s.166.*³³ Malatya, Elazığ, Eğil, Diyarbakır, Hasankeyf ve Mardin civarını anlattığı bu üçüncü ciltte Sinclair, Diyarbakır Kalesi’ni içeren bir haritayla beraber Diyarbakır’ın yerleşim düzeni, tarihi, surları, kale kapılarını, mimarî unsurları (camiler, medreseler, kiliseler...) hakkında çok detaylı bilgiler verir. Dönemin Diyarbakır unsurlarını incelediğimiz kaynaklar içinde en güzel şekilde ve detaylı olarak anlatan seyâhatnâmedir.

Jules Oppert, *Expédition Scientifique en Mésopotamie exécutée par ordre du Gouvernement de 1851 a 1854, I, Imprimerie Impériale, Paris, 1863.*³⁴

Carsten Niebuhr, *Voyages en Arabie et en D’autres pays Circonvoisins, II, Amsterdam, 1776-1780.*³⁵

Carsten Niebuhr, *Reisbeschreibung nach Arabien und ändern umliegenden Landern, Kopenhagen 1778.*³⁶

30 Metnin dili Fransızca olduğu için eserde Diyarbakır’ı nasıl ele aldığı konusunda bilgi veremedik. Kaynak: <https://www.e-rara.ch/zuz/nagezh/content/titleinfo/15085286>

31 Kaynak: <https://ia801604.us.archive.org/27/items/jstor-3698077/3698077.pdf>

32 Eserle ulaşamadık. Kaynak: Cengiz Kargın, a.g.e, s. 85.

33 Kaynak: <https://books.google.com.tr/books?id=dqpEBAAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=tr#v=onepage&q&f=false>

34 Metnin dili Fransızca olduğu için eserde Diyarbakır’ı nasıl ele aldığı konusunda bilgi veremedik. Kaynak: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k57257288/f8.image.texteImage>.

35 Metnin dili Almanca olduğu için eserde Diyarbakır’ı nasıl ele aldığı konusunda bilgi veremedik. Kaynak: <https://ia601601.us.archive.org/8/items/in.ernet.dli.2015.501458/2015.501458.A-Ride.pdf>

36 Metnin dili Almanca olduğu için eserde Diyarbakır’ı nasıl ele aldığı konusunda bilgi veremedik.

*Boullaye Le Gouz, Les Voyages et Observations du Sievr de la Boullaye Le Gouz, Marchand Librairie, Paris, 1657.*³⁷

Albert-Louis Gabriel, Voyages Archéologiques dans la Turquie Orientale, 2 cilt, Paris 1940.

*Adrien Dupré, Voyage en Perse, I, Paris, 1819.*³⁸

*Henri Binder, Au Kurdistan en Mésopotamie et Perse, Maison Qu-
antin, Paris, 1887, s. 167-214.*³⁹

*William Francis Ainsworth, Travels and Researches in Asia Mi-
nor, Mesopotamia, Chaldes, and Armenia, Vol.I, London, 1842.*⁴⁰: Eserde Ainsworth İstanbul'dan başladığı yolculuğuna önce Balkanlar'da daha sonra Anadolu'da devam eder. İki ciltten oluşan eserin ilk cildinin yirmi birinci bölümünde Diyarbakır'a dair gözlemlerini verir. Bu izlenimler genellikle bölgenin askerî fonksiyon ve potansiyellerine dairdir.

*Henry C. Barkley, A Ride Through Asia Minor And Armenia, Lon-
don 1891.*⁴¹ Toplamda otuz bölümden oluşan eserde Barkley, Bükreş'ten başlayıp İstanbul, Bursa, Sivrihisar, Ankara, Yozgat, Kırşehir, Maraş, Adana, Siverek, Diyarbakır, Erzincan, Trabzon, Erzurum ve sonrasında İran'a doğru süren yolculuğunda gezdiği ve gözlemlediği yerleri anlatır.

*Viscount Pollington, "Notes on a journey from Erzurúm, by Músh, DİYÁRBEKİR, and BÍREHJİK, to Aleppo, in June, 1838", Journal of the Royal Geographical Society of London, S. 10, Londra 1841, s. 445-454.*⁴²: Pollington bu yazısında; Erzurum- Pasinler- Tekman- Hınıs- Muş- Kulp- Hazro- Diyarbakır- Siverek- Urfa- Birecik- Halep güzergâhında yaptığı yolculuk esnasında yaşadıklarını ve kısa da olsa şehirlere ve şehir insanlarına dair

Kaynak: https://ia802609.us.archive.org/5/items/bub_gb_Nm5BAAAaAAJ/bub_gb_Nm5BAAAaAAJ.pdf

37 Metnin dili Fransızca olduğu için eserde Diyarbakır'ı nasıl ele aldığı konusunda bilgi veremedik. Kaynak: https://ia601701.us.archive.org/17/items/gri_voyagesetobs00lego/gri_voyagesetobs00lego.pdf

38 Metnin dili Fransızca olduğu için eserde Diyarbakır'ı nasıl ele aldığı konusunda bilgi veremedik. Kaynak: <https://play.google.com/books/reader?id=RGMHFn5k2kwC&hl=tr&pg=GBS.PA9>

39 Metnin dili Fransızca olduğu için eserde Diyarbakır'ı nasıl ele aldığı konusunda bilgi veremedik. Kaynak: [https://arachne.uni-koeln.de/arachne/index.php?view\[layout\]=buch_item&search\[constraints\]\[buch\]\[searchSeriennummer\]=5000](https://arachne.uni-koeln.de/arachne/index.php?view[layout]=buch_item&search[constraints][buch][searchSeriennummer]=5000)

40 Kaynak: https://ia600103.us.archive.org/8/items/Travel1842AinsworthMes/Travel_1842_Ainsworth_Mes.pdf

41 Kaynak: http://bnk.institutkurde.org/catalogue/detail_pdf.php?pirtuk=956&r_total=ok&r_autocode=

42 Kaynak: <https://www.jstor.org/stable/pdf/1797848.pdf>

gözlemlerini kaleme alır. Toplamda 27 gün süren yolculuklarını kaleme aldığı yazısında 12-18. günlerde Diyarbakır'ı ve burada yaşadıklarını anlatır.

John George Taylor, “Journal of a Tour in Armenia, Kurdistan, and Upper Mesopotamia, with Notes of Researches in the Deyrsim Dagħ”, the Journal of the Royal Geographical Society, S. 38, Londra 1868, s. 281- 361⁴³: 22 Haziran 1868 tarihli yazısında Taylor; Erzurum- Tercan- Çayırılı- Şebinkarahisar- İmranlı- İliç- Arapkir- Çemişgezek- Hozat- Ovacık- Kemah- Erzincan- Mazgirt- Pertek- Harput- Ergani- Diyarbakır- Kızıltepe- Ceylanpınar- Viranşehir- Derik güzergâhında yaptığı seyâhati anlatır. Diyarbakır hakkında çok kısa bilgi verir.

Hormuzd Rassam, Asshur and the Land of Nimrod being an account of the discoveries made in the ancient ruins of Nineveh, Asshur, Sepharvaim, Calah, Babylon, Borsippa, and Van, including a narrative of different journeys in Mesopotamia, Assyria, Asia Minor, and Koordistan, New York 1897⁴⁴: Seyyâh; 1870'lerde Birecik- Siverek- Diyarbakır- Silvan- Kozluk- Siirt- Bitlis- Muş- Bulanık- Erciş- Van- Başkale- Hakkari/ Nusaybin -Viranşehir - Urfa- Haleb- İskenderun/ Nusaybin- Hakkari- Van - Toprakkale - Bitlis - Siirt- Cizre güzergâhında yaptığı yolculukları kaleme alır.

George H. Hepworth, Through Armenia on horseback. London 1898⁴⁵:

Yazarın İstanbul- İnebolu- Samsun- Giresun- Trabzon- Maçka- Gümüşhane- Bayburt- Erzurum- Bitlis- Diyarbakır- Birecik- Gaziantep- İskenderun güzergâhında yaptığı istihbarat amaçlı yolculuğunda Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde Ermenilerin ve bölgedeki diğer halkların ilişkileri, kalkışma ihtimalleri ve imkânları gibi sosyopolitik hususlar irdelenmeye çalışılmıştır.

43 Kaynak: <https://www.jstor.org/stable/pdf/1798576.pdf>

44 Kaynak: <https://ia801403.us.archive.org/2/items/asshurlandofnimr00rass/asshurlandofnimr00rass.pdf>

45 Kaynak: <https://ia801403.us.archive.org/18/items/througharmenia00hepwgoog/througharmenia00hepwgoog.pdf>

**Max van Berchem, Josef Strzygowski, Amida: Matériaux Pour L`
pigraphie Et L`histoire Musulmanes Du Diyar-Bekr, Heidelberg 1910.**⁴⁶

Diyarbakır'ı konu alan yabancı kaynaklar ve seyâhatnâmeler arasında, yabancı devletlere hizmet eden istihbarat elemanların gözlem raporlarını, özellikle 1868- 1920 sürecinde Doğu Anadolu'da Ermeni ayaklanmalarına zemin arayışında bulunan gizli etnik teşkilatların bölge hakkındaki gözlem raporlarına da bakabiliriz. Bunlardan bazılarını ise internet aracılığı ile rahatlıkla ulaşabiliriz. Bazılarını yazımıza dâhil etmemize rağmen bu konuda yazılanlar, hacimli bir kaynak oluşturabilecek çokluktur. Özellikle tarih ve siyasal bilimler araştırmacılarına bu konuda büyük iş düşmektedir.

Yerli Kaynaklar

Direktör Ali Bey, Seyahat Jurnalı (Sene 1300'den 1304'e), İstanbul, H.1314.⁴⁷ Eserin önsözünde Ali Bey bu eseri, ilgililerine Irak ve Hindistan gibi uzak memleketler hakkında bilgi vermek üzere yazdığını beyan eder. 12-14. Sayfalar arasında Diyarbakır hakkındaki gözlemlerini yazar.

Rıdvan Canım, Mostar'dan Tiflis'e Gezi Notları, Birey Yayıncılık, 2002: Bu eser, geniş bir coğrafyanın, geçmişini yaşatmak için çırpınan birçok şehrini tanıtmayı amaçlamaktadır. Anadolu, Kafkaslar ve Balkanları gezen seyyahımızın eserinde dikkate aldığı, otantik havasının korunmasına işaret ettiği şehirler için; "Müze şehirler" vardır. İstanbul, Edirne, Bursa, Üsküp, Filibe, Diyarbakır, Konya, Erzurum, Sivas, Urfa, Bağdat, İsfahan, Şiraz, Saraybosna, Tiflis, Taşkent, Semerkand, Buhara, Roma, Madrid, Paris, Venedik gibi..." ifadesi bu şehirlerin toplumların tarihi ve sosyo-kültürel mirasını taşıma da büyük öneme sahip olduklarını göstermektedir.⁴⁸

Atilla Dorsay, "Bir Doğu Anadolu Gezisi Notları", Cumhuriyet Gazetesi, 5/9/1977, s. 7: Gazeteci yazar Atilla Dorsay; Elazığ, Malatya, Diyarbakır, Erzincan, Erzurum, Van gibi Doğu şehirlerindeki gözlemlerini aktardığı iki günlük gezi yazısı dizisi.

46 Metnin dili Fransızca olduğu için eserde Diyarbakır'ı nasıl ele aldığı konusunda bilgi veremedik. Kaynak: <https://ia800304.us.archive.org/19/items/amidamateriauxp00berc/amidamateriauxp00berc.pdf>

47 Kaynak: <https://ia802701.us.archive.org/11/items/seyahatjurnali00alimuoft/seyahatjurnali00alimuoft.pdf>

48 Maden, a.g.e, s. 155.

Evliyâ Çelebi, Seyâhatnâme⁴⁹: 17. Yüzyılda yazılan eser, ilk defa 1896'da Arap harfleriyle basılmıştır. On cildin⁵⁰ hemen hemen tamamında Diyarbakır'a ilgili bir bilgiye yer vermesine karşın asıl bilgiler eserin 4. cildinde vermektedir.⁵¹ Bu bölümde Harput üzerinden Ergani ve Eğil'e akabinde Diyarbakır'a yapılan yolculuk hakkında da bilgi verilir. Kil Kalesi, Ergani Kalesi hakkındaki gözlemlerinden sonra Kara Amid Kalesi ve Diyarbakır beldesi hakkında tasvirleri iletir. Diyarbakır eyaleti hakkında Sultan Süleyman'ın kanunnamesi hakkında bilgi verir. Diyarbakır eyaletinin sancakları, yurtlukları ve ocakları, hükümet noktaları, askerî bölgeleri verilir. Daha sonra Diyarbakır kalesi ve iç kalesi tasvir edilir. Diyarbakır'ın camileri, medreseleri, tekkeleri, çeşmeleri, hanları, çarşıları, hamamları, nehirleri, ürünleri, mesireleri, ziyaret yerleri, bazı efsaneleri; halkın yüz renkleri, giyim kuşamları, konuşma tarzları ve dilleri hakkında gözlem ve görüşlerini sunar.

462 |

Dönemin edebiyat diline nazaran sade bir dili olan eserde yazar, hikâye metodunu başarıyla kullanmıştır. Eser, dönemin sosyokültürel değerlerini içermesi açısından önemli bir sosyolojik kaynaktır.

Yazar, bazen yöre ağzlarından cümle hatta edebî metin örnekleri de vererek coğrafyanın dili ve edebiyatı hakkında haberdar olmamızı da sağlar.

Gözlemlenen mekânlar hakkında tarihî bilgileri hem ilmî kaynaklardan hem de sözlü gelenekten yararlanarak sunması eserin tarihe ışık tutan bir başka yönüdür.

Eserde; gözlemlenen mekânların yer şekilleri ve bazen yer altı kaynakları hakkında da teferruatlı bilgilere yer verilir. Bu yönüyle de kapsamlı bir coğrafya kitabı olarak da kabul edilebilir.

49 Evliya Çelebi'nin Seyahatname'si gerek Türk yayıncılar gerekse yabancı yayıncılar tarafından birçok kez basılmıştır. Bu yayınlardan bazıları şunlardır:

Mehmed Zillioğlu, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 5 cilt, (sadeleştirilmiş), Üçdal Neşriyat, İstanbul 1976.
Mehmed Zillioğlu, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 15 cilt, (sadeleştirilmiş), Zuhuri Danışman, İstanbul 1970.

Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 10 cilt, (Haz: Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), YKY, 2005.

Mehmed Zillioğlu, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 10 cilt, (Haz: Ahmed Cevdet), İkdam Matbaası, 1896.
Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 10 cilt, MEB, 1935.

Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 10 cilt, Devlet Basımevi, 1938.
Evliya Çelebi, Seyahatname, 6 cilt, tıpkıbasım, (Haz: Seyit Ali Kahraman), TTK, Ankara 2015.

50 Ciltlerin yazılış süreci ve bazı tarihi bilgiler için bakınız: <http://www.ttk.gov.tr/tarihveegitim/evliya-celebi-1611-1685/>

51 Her cilt detaylı şekilde okunarak bu ciltler hakkında bilgi sahibi olunması en makbulü olmak üzere Diyarbakır hakkındaki detaylı çalışmayı incelemek için: Ejder Okumuş, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Diyarbakır", e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi, S. 7, 2012, s. 14-51.

Eserin on yazma nüshası Edirne Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. “22 Sel 1711/1”, “22 Sel 1711/2”, “22 Sel 5576”, “22 Sel 5577”, “22 Sel 5578”, “22 Sel 5579”, “22 Sel 5580”, “22 Sel 5581”, “22 Sel 5582”, “22 Sel 5583”, arşiv numarasında kayıtlıdır.

Ârifî Paşa, Diyarbakır Seyâhatnâmesi⁵²: İki yazma nüshası bulunmaktadır. İbrahim Yılmazçelik ve Mustafa Öztürk'ün çalıştığı nüshası Türk Tarih Kurumu arşivinde Y.122 numarada kayıtlı olan nüshasıdır. Bu nüsha, 63 küçük çizgili defter sayfasından ibarettir. Defterin eni 15 cm, boyu ise 19 cm.dir Yazı türü kırık rik'adır. Her sayfada ortalama 6-14 satır vardır. Metinde süsleme yoktur. Karton üzerine kırmızı deri ciltlidir. Cildin sanatsal bir özelliği bulunmamaktadır.⁵³

Diğer nüsha ise, İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emiri Koleksiyonu'nda “34 Ae Tarih 883” arşiv numarasında kayıtlıdır. Rik'a hatlı on yedişer satırdan oluşan 242x133,150x88 mm. Ölçülerinde 59 varaktan mürettep bir eserdir. Cildi şirazeli, sırtı ve kenarları meşin, güzel kâğıt kaplıdır.⁵⁴

Günlük düzeninde yazılan metinde Maden mutasarrıflığı yaptığı dönemde Maden'in çevresindeki bölgelere ve hüküm sahiplerine yaptığı ziyaretlere dair eylem ve gözlemlerini, izlenimlerini anlatır. Eserin anlatımında, üstüne rapor hazırlamak üzere düzenlendiği hissiyatı uyandırır. Cümlelerde resmî üslubun yansımaları olarak sık sık edilgen çatılı bir anlatım tercih edilmiştir.

Dikkat çekici noktalardan biri Maden'e dair anlatımlar teferruattan uzakken; Çermik, Çüngüş, Ergani ve Diyarbakır hatta buralara bağlı mezra ve bahçeler dahi daha teferruatlı anlatılmıştır.

Diyarbakır'la ilgili seyahat metinlerine; resmî kanallarla hazırlanan bölge, şehir raporlarını⁵⁵, gazetecilerin gazete ve dergilerde yayımladığı gezi

52 Türk Tarih Kurumu arşivinde bulunan eser; Mustafa Öztürk ve İbrahim Yılmazçelik tarafından Latin harflerine çevrilerek araştırmacıların ilgisine sunulmuştur. Bizim de Arifî Paşa Seyahatnamesi hakkındaki temel kaynağımız bu çalışma olacaktır: Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, Arifî Paşa'nın Seyahatnamesi ve Diyarbakır Seyahati, TTK Belgeler Dergisi, C. 8 S. 22, 1997, s. 91-111.

53 Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, a.g.e, s. 91.

54 Kaynak: <http://www.yazmalar.gov.tr/eser/diyarbakir-seyahatnamesi/191972>

55 Bölge ve şehir raporu olarak hazırlanmış seyahatname niteliği taşıyan çalışmalara örnek: 1. Füzuran Kınal, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Tetkik Gezisi Raporu, TTK Basımevi, 1954. 2. “Yıkılıp Yeniden İnşa Edilen Tarihi Kent Merkezi Üzerine: Diyarbakır Sur Raporu”, TMMOB Diyarbakır İl Koordinasyon Kurulu, 2017 (Kaynak: <http://www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=413&RecID=4348>). 3. “Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi 2018 Yılı İlk 6 Ay İnsan Hakları İhlal Raporu”, İnsan Hakları Derneği Diyarbakır Şubesi, Temmuz 2018 (Kaynak: <http://www.ihddiyarbakir.org/tr/cat/rapor>).

yazılarını⁵⁶ dâhil edebiliriz. Ayrıca teknolojik gelişmelerle internet ortamında yaratılan bazı bloglar⁵⁷ da Seyâhatnâme niteliği taşımaktadır. Yine görsel medyanın gelişmesiyle etkinlik kazanan gezi programlarını⁵⁸ da modern çağın Seyâhatnâmeleri olarak değerlendirebiliriz.

Çalışmamıza Konu Olan Eserlerin Müellifleri

Evlîyâ Çelebi

Hayatı hakkındaki bilgiler “Seyâhatnâme” adlı eserinden faydalanılarak elde edilmiştir. Gerçek adı bilinmemektedir. İsmi ile ilgili farklı efsaneler bulunmaktadır. ⁵⁹ İstanbul, Unkapanı’nda 25 Mart 1611’de (H. 10 Muharrem 1020) doğmuştur. Lakin kimi kaynaklarda Kütahyalı bilgiler de mevcuttur. Babası Derviş Mehmed Zıllî Kanunî Sultan Süleyman’dan I. Ahmed’e kadar padişahların kuyumculuğu görevini yürütmüştür. Hayatı süresince I. Ahmed (1603-1617), I. Mustafa 1617-1623), II. Osman (1618-1622), IV. Murad (1623-1640), I. İbrahim (1640-1648), IV. Mehmed (1648-1687) saltanatına şahit oldu.⁶⁰ İyi bir tahsil almıştır. Hayatının dönüm noktalarından biri akrabası olan⁶¹ Melek Ahmed Paşa’nın himayesine vasıl olmasıdır. Gerek sadrazamlığında gerekse Rumeli Beylerbeyliğinde ve

- 464 |
- 56 Gazete ve dergilerde çıkan gezi yazılarına örnek olarak: 1. Yılmaz Karakoyunlu, “Diyarbakır Gezisi”, Habertürk.com,25/05/2013 (Kaynak: <https://www.haberturk.com/yazarlar/yilmaz-karakoyunlu/847468-diyarbakir-gezisi>). 2. Gülveren Vatansver, “Medeniyetler Şehri Diyarbakır”, Çerkezköy Haber Gazetesi, 16/09/2014 (Kaynak: <http://www.cerkezkoyhaber.com.tr/haber/30925/medeniyetler-sehri-diyarbakir.html>)
 3. Serdar Şirazi, “Görkemli Geçmişin Tanığı Mor Toma Süryani Katedrali (Diyarbakır Ulu Camii)”, İstanbul Süryani Ortodoks Haber ve Kültür Dergisi (Kaynak: <http://www.suryanikadim.org/reyono/default.aspx?s=9&b=13>)
 4. Mehmet Yaşın, “Damak Çatlatan Diyarbakır”, Atlas Dergisi, S. 255, Haziran 2014 (Kaynak: <https://www.atlasdergisi.com/kesfet/gezi/damak-catlatan-diyarbakir.html>)
 - 57 1. Erdem Gürses, T’aşların ve Düşlerin Kenti: Diyarbakır” (Kaynak: <http://www.erdemgurses.com/diyarbakir.html>). 2. Hatice Özdemir Tülün, “Diyarbakır Gezisi” (Kaynak: <http://www.portakalagaci.com/oburcuk/hakkimda.html>) 3. Meltem Onay, “Doğu’nun Bilmediğim Gerçekleri” (Kaynak: <http://www.meltemonay.com/tr/merak-edilenler/gazete-yazilari/41-dogunun-bilmedi-gim-gercekleri>)
 - 58 Diyarbakır’ı tanıtan bazı gezi programları ve kaynak sayfaları şöyledir:
Davetsiz Misafir, Ulusal Tv (Kaynak: <https://www.youtube.com/watch?v=QZC9PeCDtvk>) (E.T. 30/09/2018)
Maceracı, Diyarbakır Tanıtım Programı, Küre Tv (Kaynak: <https://www.youtube.com/watch?v=uKMqcae7l0E>) (E.T. 30/09/2018)
Lezzet Haritası, Diyarbakır-1 programı (Kaynak: <https://www.youtube.com/watch?v=XzuwcTZkSk0>) (E.T. 30/09/2018)
Arda’nın Mutfağı, Arda’nın Mutfağı Diyarbakır’da, TV8 (Kaynak: <https://www.youtube.com/watch?v=MtZX0ITVFFI>) (E.T. 30/09/2018)
 - 59 Farklı görüşler hakkında bakınız: 1. “Evlîyâ Çelebi”, İslam Ansiklopedisi, C. 11, s. 529- 533 (Kaynak: <https://islamansiklopedisi.org.tr/evliya-celebi>) 2. Ülkü Çelik Şavk, Sorularla Evliya Çelebi, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2011, s. 1.
 - 60 Ülkü Çelik Şavk, a.g.e, s. 5.
 - 61 Bazı kaynaklarda dayısı bazı kaynaklarda ise teyzesinin kocası olduğu belirtilir.

diğer uzak diyarlardaki vazifelerinde Melek Ahmed Paşa'ya iştirak etmiş, yeni yerler görme imkânı bulmuştur. Köprülü Fazıl Ahmed Paşa, Köse Ali Paşa gibi nüfuzlu kişilerin yanında savaşa katılmış, devlet ricalinde çeşitli görevlerde bulunmuştur.

Seyyahlığına dair bir efsane de söz konudur: Evliyâ Çelebi, 19 Ağustos 1630 gecesi, rüyâsında, Yemiş İskelesindeki Ahi Çelebi Câmîi'nde kalabalık bir cemâat arasında Peygamber efendimizi (sallallahü aleyhi ve sellem) görmüş, huzûruna varınca; “Şefâat yâ Resûlallah!” diyecekken, heyacanla; “Seyâhat yâ Resûlallah!” demiştir. Peygamber efendimiz de te-bessüm ederek bu gence hem şefâatini müjdelemiş, hem de seyâhati ihsân etmiş, orada bulunan Sa'd bin Ebî Vakkas da gezdiği yerleri ve gördüklerini yazmasını tavsiye etmiştir. Evliyâ Çelebi, rüyasını Kasımpaşa Mevlevihanesi şeyhi Abdullah Dede'ye anlatmıştır. Şeyh, bu rüyanın hayırlı olduğunu ve mutlaka seyahate çıkması gerektiğini tavsiye etmiştir.

Babası, Evliyâ Çelebi'nin İstanbul dışına çıkmasına uzun zaman karşı koymuş ve izin vermemiştir. Acak 1640'ta, eski dostu Okçuzâde Ahmed Çelebi ile gizlice Bursa'ya giden Evliyâ Çelebi'nin bu yolculuğu bir ay sürmüş, dönüşünde artık oğlunu tutamayacağını anlayan babası, seyahate çıkmasına izin vermiştir⁶²

Evliyâ Çelebi'nin ölüm tarihi hakkında kesin bilgi bulunmamaktadır. Bir kısım araştırmacı onun 71 yaşlarında, 1682 yıllarına doğru İstanbul'da öldüğünü; bir kısım araştırmacı ise 1682'de Mısır'dan dönerken yolda ya da İstanbul'da öldüğünü belirtmektedir.⁶³

Bilinen tek eseri “Seyâhatnâme”⁶⁴dir.

Ârifî Paşa

Yenişehirlidir. Erzurum vilâyetinde bazı ufak me'mûriyetlerde bulunduktan sonra Meclis-i Vâlâ mazbata odasına girmiş ve buradan mîr-i mirânlıkla Menteşe ve Resmo ve Saruhan mutasarrıflıklarında 1302(1884-1885) de Bitlis 1305(1887-1888) Diyârbekir ve 1306(1888-1889) Trabzon ve 1307(1889-1890) Halep valiliklerinde bulunmuş ve 1309 (1891-1892)

62 Ülkü Çelik Şavk, a.g.e, s. 9-12.

63 Ülkü Çelik Şavk, a.g.e, s. 15.

64 Eser hakkında bilgi daha önce verildiği için tekrar anlatmaya gerek duyulmamıştır.

da infisâl ve 1311 rebi'ü'lâhîrinin 7 sinde (18 Ekim 1893) irtihâl eylemiştir. Ve Silivrikapusu haricinde Seyyid Nizam Türbesi civarı⁶⁵nda defnedilmiştir.

Yazarın “Seyâhatnâme” adlı tek eseri bilinmektedir. İki bölümden oluştuğu düşünülen eserin ilk bölümü, Ârifî Paşa'nın Maden mutasarrıfı olduğu dönemde Diyarbakır ve çevresinde yaptığı gezileri ve gözlemlerini içermektedir.⁶⁶ Bu bölüm hakkında ilk çalışmayı İbrahim Yılmazçelik ve Mustafa Öztürk, eseri Latin harflerine çevirerek yaptı. Daha sonra M. Şefik Korkusuz “Seyahatlerde Diyarbakır” adlı eserinde bu çalışmaya yerdi.⁶⁷Seyâhatnâme'nin ikinci bölümü üzerine ise Fatih Dinç çalışmalarını sürdürmektedir. Dinç'in Erbil'de ulaştığı bu bölümde Ârifî Paşa Mardin, Süleymaniye, Cizre... gezilerini anlatmaktadır. Detaylar, Dinç'in çalışmasının nihayetinde ilim dünyamıza kazandırılacaktır.

Evliyâ Çelebi ve Ârifî Paşa'nın Seyâhatnâmelerinde Diyarbakır ve Diyarbakır'ın

Değişimi

Çalışmamızın ana bölümünü teşkil eden bu bölümde iki yazarın Seyâhatnâmelerinde Diyarbakır'ı hangi yön ve unsurlarıyla ele aldıkları, üslup farklılıkları, müşterek hususlarda değişim ve benzerlikler sunulmaya çalışılacaktır. Çalışmamıza, günümüzün teknolojik gelişmelerinden faydalanarak, bahse konu olan mekânların yerini gösterir bir harita ilave ederek Diyarbakır'ın mimarî ve tarihî değerlerini tanımak isteyen, çalışmamızda bahsi geçen mekânlardan habersiz olup, bu mekânları görmek isteyen araştırmacılara fayda sağlanacaktır.

İdarî Yapı⁶⁸

17. Yüzyılda Evliyâ Çelebi, Diyarbakır eyaletinin idarî unsurları (Sancak, yurtluk ve ocakları, kasabaları) hakkında bilgi vermektedir. Evliyâ

65 Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmanî, C. 3, (Haz: Ali Aktan vd), Sebil Yayinevi, İstanbul 1996, s. 317.

66 Eser hakkında teferruatlı bilgi yukarıda verildiği için tekrar etme gereği duyulmamıştır.

67 M. Şefik Korkusuz, Seyahatnamelerde Diyarbakır, Kent Yayınları, 2003.

68 “Osmanlı Devleti”nde merkezî ve taşra idare sistemi II. Mahmud döneminden itibaren çağın gereklerine köklü reformlarla değişime uğramıştır. 1864 ve 1871 yıllarında çıkarılan nizamnâmeler taşra teşkilatının yapısında da değişiklik yapılmıştır.” Arifî Paşa dönemindeki Taşra teşkilatının yapısı hakkında bilgi için: Mustafa Gençoğlu, “1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma”, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2/1, Çankırı 2011, s. 29-50. İlhan Palalı, 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır (1869-1905), Doktora Tezi, (Dan: Refik Turan), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Malatya 1999, s. 97-209.

Çelebi'nin verdiği bilgilere göre Diyarbakır eyaletinin sancakları; Harput, Ergani, Siverek, Nuseybin, Hısn-ı Keyf, Çemişkezek, Siird, Meyyâfâkirin⁶⁹, Akçakale, Sağman, Kulp, Mihrâniye, Tercil, Atak, Pertek, Çapakçur, Çermik, Habur ve Sancar'dır. Bu sancakların idaresi beylerdedir. Diyarbakır sancağı paşanın (beylerbeyi) hükümet merkezidir. Diyarbakır eyaletinde Cezire, Eğil, Genç, Palu, Hızıo hükümet merkezleridir. Buraların idaresi ise mirmiranlık⁷⁰ emrindedir.⁷¹

Ârifî Paşa ise eserinde idarî yapı hakkında bilgi vermez. Dönemin idari yapısı hakkındaki bilgiye ise İlhan Palalı'nın doktora tezinden⁷² elde edebiliyoruz: 1864'te Osmanlı Devleti'nde eyalet sisteminden vilayet sistemine geçilmiştir.⁷³ 1867'de Diyarbakır vilayet sistemine dâhil edilmiştir. 1883'deki idarî taksim üzerine Maden Kasabası'na mutasarrıf olarak tayin edilen Ârifî Paşa döneminde Diyarbakır vilayetinin livaları/sancakları şöyledir: Diyarbakır Merkez sancağı, Mardin Sancağı, Maden Sancağı.⁷⁴ Diyarbakır Merkez sancağının kaza ve nahiye taksimi ise şöyledir: Diyarbakır Merkez kazası (Şark, Garb, Kiki, Türkman, Ömergan, Deyrik, Mehal ve Metinan nahiyeleri), Lice kazası (Hani nahiyesi), Silvan kazası (Hazro ve Mihrani nahiyeleri).⁷⁵

Ârifî Paşa'nın eserini önemli kılan hususlardan biri 1864 ve 1871 yıllarında çıkarılan Taşra Teşkilatı Nizamnâmeleri'yle değişen küçük idarî birimlere dair isimlere yer vermesidir. Evliyâ Çelebi'de sadece birkaç mahalle adına yer verilirken (Sorolu...), Ârifî Paşa bu dönemde yeni kurulan karye (köy) adlarına da yer verilir. Üçkuyu karyesi, Alıpınarı karyesi, Kıtırbil karyesi (Hristiyan köyü) Ârifî Paşa'nın bahsettiği mevkiilerdir.⁷⁶

69 Siverek'in eski adı.

70 Sancak beyliğine yakın bir idarî makam.

71 Detaylar için bakınız: Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1116- 1117.

72 İlhan Palalı, 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır (1869-1905), Doktora Tezi, (Dan: Refik Turan), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Malatya 1999, s. 96-102.

73 İlhan Palalı, a.g.e, s.96.

74 Daha önce Diyarbakır vilayetine bağlı olan Mamuretülaziz ve Malatya sancaklarına bu dönemde Mamuretülaziz merkezli vilayete dâhil edilir. Detay için bakınız: İlhan Palalı, a.g.e, s. 100.

75 İlhan Palalı, a.g.e, s. 102.

76 Bu köyler günümüzde Diyarbakır'a ait mahalleler olarak siyasî ve idarî haritada yerini almıştır.

Şekil 1: 19. Yüzyıl sonlarında Diyarbakır vilayet ine dair bir harita⁷⁷

468 |

Ârifî Paşa'nın eserinde dikkat çeken noktalardan biri de yine dönemin reformları sonrasında devrin idarî makamları hakkında da bilgi içermesidir. Çelebi döneminde Diyarbakır eyaletinin başında “beylerbeyi” bulunurken (Dönemin beylerbeyi Melek Ahmed Paşa'dır), Paşa döneminde eyalet sistemi kalkmıştır ve Diyarbakır bir vilayettir; bu sebeple başındaki en üst idareci “vâli” (Dönemin valisi Hacı Hasan Bey'dir)dir. Çelebi dönemiyle alakalı olarak “sancak beyleri”ne (örneğin, Ergani beyi) yer verirken; Ârifî Paşa kendi döneminde eski “sancak” idaresine denk olan “livâ” birimlerinin başındaki “mirlivâ” (Örneğin, Mirliva Şemsi Paşa) makamından bahseder.

Paşa'nın eserinde karşımıza çıkan diğer makamlar da “müdürlük” ve “müfettişlik”tir. 19. Yüzyılda reformlarla birlikte devlet idaresinde yerini alan bazı kurumların taşra teşkilatlarındaki idarecidir, bunlar. Bu eserde; Maarif Müdürü Bursalı Necip Bey, Merkez Telgraf ve Posta Müdürü Sabri Efendi ve Merkez Posta ve Telgraf Müfettişi Agâh Efendi'nin ismi zikredilir.

İdarî Yapılar

Diyarbakır Kalesi⁷⁸: Evliyâ Çelebi'nin tanık olduğu kale, Şattü'l-Arap Nehri kenarında Kız Kayası adı verilen yüksek bir tepe üzerinde siyah

⁷⁷ Kaynak: <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/diyarbakir-vilayeti.html>

⁷⁸ Kalenin tarihi, evreleri ve tarihteki değişimleri hakkında bilgi almak için bakınız: Halil Değertekin, “Diyarbakır Surlarının Bugünkü Durumu”, Diyarbakır Müze Şehir, YKY, İstanbul 1999, s.178-193.

taş ile yapılmış, kuvvetli bir kaledir. Yunus (a.s) makamı da buradadır. Yüksekliğinden dolayı Çelebi buradaki uçurumu “cehennemin dibi” olarak tanımlar. Kalenin burç ve kulelerinden nehre bakıldığında nehir bir hendekçik olarak görünür. Kale, siyah taş ile yapıldığından “Kara Amid” demişlerdir. Dört adet demir kapısı vardır: Kuzeyde “Dağ Kapısı”, batıda “Rum Kapısı”, güneyde “Mardin Kapısı”, doğuda “Yeni Kapı”. Bir de iç kale sarayından doğuya açılan “Uğrun Kapı” bulunmaktadır. Çelebi, Sur'un çevresinin on bin, kalenin çevresinin on dört bin adım olduğunu söyler.

Şekil 2: Diyarbakır Kalesi'nin kapılarının yerini gösteren bir harita⁷⁹

İç Kale'nin çevresini dört bin adım olarak belirtir. Yüz elli odalı, çeşitli divanhâneleri olan bir kaledir. İç Kale içinde saray Yavuz Sultan Selim'in vezirlerinden Bıyıklı Mehmet Paşa tarafından yapılmıştır. Kalenin Şatt'a bakan tarafından kuzeye doğru sert bir siyah kayası vardır.⁸⁰

Ârifî Paşa ise surların ve surlara bağlı şehrin basit bir ovada, Dicle nehri üzerinde olduğunu söyler. Surların batısında Seyrân Köşkü müşiresi⁸¹, güneyinde Alıpınarı karye ve mesire alanı⁸², doğu tarafında Mardin Kapısı

Diyarbakır Kale Surları bugün UNESCO Dünya Miras Listesi'nde yer almaktadır.

79 Kaynak: <https://karmahaskickedmyass.wordpress.com/2014/05/21/diyarbakir-suluklu-han-erdebil-ulu-cami-mar-peytun-surlar-keci-burcu/>

80 Detaylar için bakınız: Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1118- 1119.

81 Mezkur köşk Evliya Çelebi'nin eserinde ve döneminde bulunmamaktadır. Günümüz kaynaklarında da rastlayamadık. Köşkün bulunduğu yer ise, belirtilen konum göz önünde bulundurulursa, bugünkü Seyrantepe civarında olabilir.

82 Evliya Çelebi böyle bir mesire alanı ve yerleşkeden bahsetmez. Çelebi'nin eserinde Alıpınarı

bahçesi ve kısmen Dicle⁸³, kuzeyinde ise Dicle Fis Kayası⁸⁴ vardır. Kale-nin dört kapısının varlığından Ârifî Paşa'da bahseder: Rum Kapısı, Yeni Kapı, Mardin Kapısı, Dağ Kapısı⁸⁵. İç Kale'de hapishane, hükümet konağı, jandarma kışlası, redif deposu ve Murtaza Paşa Camii⁸⁶ bulunur. İç kalenin içinde bir iç kale daha var ise de taşları dökülmüş hâlededir.⁸⁷ Ârifî Paşa, ayrıca İç Kale'de yüksek kemerlerde birer aslan resmi ve kûfi hattında yazılmış bir hattan bahseder. Çelebi'nin eserinde bu ayrıntı ifade edilmemiştir. Zannımızca gözden kaçmış ya da dikkate alınmamıştır.

Vilâyet/ Belediye dairesi: Evliyâ Çelebi Seyahatnâme'de eyalet idaresinin İç Kale'deki saraydan yapıldığını iletir. Yavuz Selim'in veziri Bıyıklı Mehmed Paşa tarafından yapılan bu *saray*, genişçedir.⁸⁸

Ârifî Paşa döneminde değişen idare sistemi, yönetim binasının da değişimine zemin hazırlamıştır. Ârifî Paşa eserinde, vilayet dairesi ve belediye dairesinin mimarî yapısı hakkında bilgi vermezken vilayetin idarî kadrosunun isimlerini iletir.

Diğer Devlet Binaları: Evliyâ Çelebi döneminde devlet idaresi paşa sarayından yapıldığından dolayı birçok devlet makamı da burada yer almaktaydı. Evliyâ Çelebi kendi dönemindeki yargı binaları/mahkemeler hakkında bilgi vermez. Yine Evliyâ Çelebi döneminde Diyarbakır'da bulunan şifahaneler ve diğer binalar hakkında da bilgi vermez.

Ârifî Paşa ise 19. Yüzyıldaki istilâhatlar çerçevesinde değişen idarî sisteme göre taşra teşkilatlarında kurulan devlet binalarının Diyarbakır'daki örneklerine de sıkça yer verir. Paşa'nın bahsettiği binalar şöyledir:

rı bir çeşme, su kaynağı olarak belirtilir. Günümüzdeki konumu için bakınız: <https://www.google.com/maps/place/Alip%C4%B1nar+Mahallesi,+21090+Ba%C4%9Flar%2FDiyarbak%C4%B1r/@37.9123253,40.192277,14z/data=!4m5!3m4!1s0x407521cfa41f1625:0x51068022ddd6d95e18m2!3d37.9057977!4d40.2118847>

83 Evliya Çelebi'nin "Şattularap Nehri" olarak bahsettiği Nehri'n, Arifî Paşa döneminde "Dicle Nehri" olarak adlandırıldığını görüyoruz.

84 Çelebi'nin siyah, sert bir taş olarak bahsettiği taşın adı, Arifî Paşa döneminde Fis Kayası olarak bilinmektedir.

85 Diyarbakır şehrinin kapıları ve günümüzdeki hâli hakkında bilgi almak için: <http://www.diyarbakir.bel.tr/diyarbakir/gezilecek-yerler/kapilar.html>

86 Murtaza Paşa Camii, İç Kale Camii ya da Nasriyye Camii olarak bilinir. 1631- 1633 yıllarında Diyarbakır Valiliği yapan Silahdar Murtaza Paşa tarafından onarıldığı için Murtaza Paşa Camii olarak anılmıştır. (Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, 2. Cilt, s. 667) Eser, Artuklu hükümdarı Melik Salih Nasireddin Mahmut tarafından yaptırılmıştır. (Orhan Cezmi Tuncer, Diyarbakır Camileri Mukarnas Geometri Orantı, Diyarbakır Büyükşehir Belesiyesi, 1996, s.20.) 17. Yüzyıl eseri olmasına rağmen Evliya Çelebi eserinde bu camiden bahsetmez.

87 Burada bahsedilen diğer iç kale, muhtemelen, Evliya Çelebi'nin eserinde yer verdiği Bıyıklı Mehmed Paşa'nın yaptırdığı kale sarayıdır.

88 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1119.

Askerî yapılar: 1. Jandarma Kışlası: İç Kale içindedir. 2. Redif deposu: İç kale içindedir.

3. Devegeçidi Karakolhanesi

Sağlık: 1. Yıkık bir darüşşifa 2. Yıkık bir bimaristan 3. Tımarhane

Yargı: Mahkeme-i Şer`-i Şerîf

Dinî Yapılar

Camiler

Murtaza Paşa Camii: Eser hakkında Evliyâ Çelebi herhangi bir bilgi vermemektedir. Ârifî Paşa ise cami hakkında detay vermeyip sadece İç Kale'de olduğunu belirtir.⁸⁹ Eserin günümüzde bilinen adı Nasırıyye Camii veya Hz. Süleyman Camii'dir.⁹⁰

Camii-i Kebir: Evliyâ Çelebi, bu caminin Hz. Musa döneminde yapıldığı noktasında Rum tarihçilerin görüş birliğinde olduğunu belirtir. Burada yapılan ibadetin tesirli olduğunu söyler. Cami içinde bir de Şafî Camii bulunduğunu, Şafî mezhebinde olanların burada ibadet ettiğini yazar. Kili-seden camiye çevrildiği yönünde birçok işaretin olduğunu söyler. Minaresinin dört köşeli olması önceden çan yeri olduğunu göstermektedir. Mihrap ve minberi eski usul. Camiin içi avize ve kandiller ile süslü. Camiin dört kapısı bulunmaktadır. Dış avlusu beyaz ham mermerle döşenmiştir. Avlunun ortasında abdest için bir havuz var. Avlunun dört tarafı yan sofalardır. Bu sofalar kalın sütun üzerine ince ve zayıf sütüncuklardan oluşmakta. Avlunun da üç tarafında üç kapı bulunmaktadır. İçi on bin kişi alır.⁹¹

Ârifî Paşa bu camii Evliyâ Çelebi gibi teferruatlı anlatmaz. Camiin kare şeklinde olduğunu, yüksek bir minaresinin bulunduğunu, ortasında bir havuz ve ufak bir namazgâh bulunduğunu söyler. Camiin aslı dikdörtgen şeklindedir. Orta kubbesi puthaneden dönüştürülmüştür. Oldukça büyüktür. Avlunun doğu batı ve taraflarında bulunan sofalar bozulmuştur. Bu sofaların yalnız direkleri bulunmaktadır.⁹²

89 Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, a.g.e, s.94.

90 Caminin tarihi ve mimari yapısı hakkında detaylı bilgi için: Orhan Cezmi Tuncer, a.g.e, s. 20-28. Camiinin bulunduğu yer için bakınız: <https://www.google.com/maps/place/Diyarbak%C4%B1r+Hz.+S%C3%BCleyman+Camii/@37.9264497,40.198538,15z/data=!4m5!3m4!1s0x40751f5ed96d18af:0xfd25f41760387d08!8m2!3d37.9273095!4d40.2092344>.

91 Detaylar için bakınız: Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1119- 1120.

92 Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, a.g.e, s.96.

Ârifi Paşa camiin içi ve Şafii Camii hakkında bilgi vermez. Günümüzde varlığını koruyan bu bölümü ve diğer ayrıntıları anlatmayı unuttuğu ya da dikkatinden kaçtığı düşüncesindeyiz.

Peygamber Camii:⁹³ Evliyâ Çelebi, kubbelerinin kargirli ve tamamen kurşunlu olduğunu, dört köşeli bir minaresi bulunduğunu söyler. Mihrap, minber ve müezzinler mahfeli gayet güzel sanat eseri olan camiin eski bir cami olduğunu belirtir.⁹⁴

Ârifi Paşa yine çok teferruata girmeden “Cami’ün-Nebi” adıyla tanıtır.⁹⁵ Güzel bir kubbesinin olduğunu, kandillerinin de yaldızlı olduğunu belirtir. Camiin haziresinde Köprülüzâde Abdullah Paşa’nın (Ö. 1735 ?)⁹⁶ hareminin medfun olduğunu belirtir. 17. Yüzyıldaki hâlimden farklı bir yanı olarak bu özelliğini söyleyebiliriz.

4Muallak Camii:⁹⁷ Evliyâ Çelebi, Muallak Camii isminin beş sütun üzerine inşa edilmesindeki hayranlık verici usulden kaynaklandığını, bu sütunların demirci dükkânının içinde olduğundan herkesçe görülemeyeceğinden bahseder. Timurlenk’in camiin yarısını yıktığını belirtir.⁹⁸

Ârifi Paşa ise bu ismin sebebini camiin sokakta muallak bir yerde olmasından kaynaklandığını söyler. Eski binasının yıkıldığını, yeni camiin ahşaptan yapıldığını belirtir.⁹⁹

Günümüzde başarılı restorasyon çalışmaları ile Arifi Paşa dönemindeki kusurlar da giderilmiş, orijinal görüntüsüne sadık kalınarak restore edilmiştir. Günümüzde Ulu Camii olarak bilinen cami hakkında bilgi almak için: Orhan Cezmi Tuncer, a.g.e, 38- 48. Camiinin yerini öğrenmek için bakınız: <https://www.google.com/maps/place/Ulu+Cami/@37.9124457,40.2337109,17z/data=!3m1!4b1!4m5!3m4!1s0x40752038157cb985:0x947682b516993561!8m2!3d37.9124457!4d40.2358996>

93 Günümüzde “Nebi Camii” veya “Peygamber Camii” olarak bilinir. Camiinin özellikleri ve tarihi hakkında teferuatlı bilgi için bakınız: Orhan Cezmi Tuncer, a.g.e, 76- 84. Camiinin yerini öğrenmek için: <https://www.google.com/maps/place/Nebi+Cami/@37.915096,40.2342801,17z/data=!3m1!4b1!4m5!3m4!1s0x407520394edf763f:0xdf1e50813ff7c93f!8m2!3d37.915096!4d40.2364688>.

94 Detaylar için bakınız: Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1120.

95 Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, a.g.e, s.97.

96 Hakkında bilgi için: <http://www.biyografiya.com/biyografi/7466>

97 Günümüzde Şeyh Matar (Mutahhar) Camii ya da Dört Ayaklı Minare Camii adıyla bilinmektedir. Bilgi için bakınız: Funa Çatalbaş, Suriçi Kentsel Dönüşüm Projesi ve Kent Turizmine Katkısı, Journal of Faculty of Theology of Bozok University. 1,1 (2012/1), s. 58.

Camiinin yerini öğrenmek için bakınız:

<https://www.google.com/maps/place/%C5%9Eeyh+Mutahhar+Cami/@37.910716,40.2355293,17z/data=!3m1!4b1!4m5!3m4!1s0x40752047df146875:0x2a5d-7606372b67fc!8m2!3d37.910716!4d40.237718>

98 Detaylar için bakınız: Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1121.

99 Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, a.g.e, s.98.

Behram Paşa Camii:¹⁰⁰ Evliyâ Çelebi, sadece camiin kurşunlu olduğunu söyler. Başka bir bilgi vermez.¹⁰¹ Ârifî Paşa ise cami hakkındaki bilgileri biraz daha detaylı tutar. Caminin duvarlarının zeminden bir metre yukarısına yakar çiniyle kaplı olduğunu söyler. Bu ayrıntı 17. Yüzyıldan sonra camiye eklenmiş olabilir. Tek kubbeli büyük bir cami olduğunu söyler.¹⁰²

Melek Ahmed Paşa Camii:¹⁰³ Evliyâ Çelebi, camiin sahibinin hayır sahibi bir Kürt olduğunu, bu Melek Ahmed Paşa'nın, Evliyâ Çelebi'nin akrabası olan sadrazam Melek Ahmed Paşa olmadığını belirtir. Cami ile verdiği tek detay nurlu olmasıdır.¹⁰⁴

Ârifî Paşa daha detaylı bilgiler verir. Pek büyük olmayan caminin gönül alan bir yönünün olduğunu, camiin minaresinin Diyarbakır'daki en yüksek ve en zarif minare olduğunu ve şerefesine iki yolla çıkılabildiğini belirtir.¹⁰⁵

Bıyıklı Mehmed Paşa Camii:¹⁰⁶ Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi'nde tanıtılmasına rağmen Ârifî Paşa'nın eserinde adı geçmemektedir. Çelebi, Paşa'nın da camiin bahçesinde gömülü olduğunu belirtir. Kurşunlu ve aydınlıktır.¹⁰⁷ Ârifî Paşa camii gördüğünü söyler ama cami hakkında teferruat vermez. Camiin Fatih Paşa adını da zikreder.¹⁰⁸

100 Camiinin mimari özellikleri hakkında bilgi almak için bakınız: Orhan Cezmi Tuncer, a.g.e, 144-157. Tarihi hakkında bilgi almak için: Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, 2. Cilt, s. 644-649. Camiinin yerinin öğrenmek için bakınız: <https://www.google.com/maps/place/Behram+Pa%C5%9Fa+Camii/@37.9093463,40.2320888,17z/data=!3m1!4b1!4m5!3m4!1s0x40752049c9220ab69:0x8039c4345d98df66!8m2!3d37.9093463!4d40.2342775>.

101 Detaylar için bakınız: Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1120.

102 Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, a.g.e, s.98.

103 Camiinin mimari özellikleri hakkında bilgi almak için bakınız: Orhan Cezmi Tuncer, a.g.e, 158-164. Camiinin yerinin öğrenmek için bakınız: <https://www.google.com/maps/search/diyarbak%C4%B1r+melek+ahmed+pa%C5%9Fa+camii/@37.9116258,40.2283777,17z> (Buradaki Melik Ahmed Camiinin her iki yazarın belirttiği camiye hem konum hem de vasıfları yönüyle daha uygun olduğunu söyleyebiliriz.)

104 Detaylar için bakınız: Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1120.

105 Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, a.g.e, s.98.

106 Günümüzde genellikle Kurşunlu Camii ya da Fatih Camii olarak bilinmektedir. Muhtemelen Arifî Paşa döneminde de farklı bir ad bilinmektedir. Paşa, bu camiden bahsetmemektedir. Fatih Camii hakkında detaylı bilgi için: Orhan Cezmi Tuncer, a.g.e, 107-117. Camiinin yerinin öğrenmek için bakınız: <https://www.google.com/maps/place/Kur%C5%9Funlu+Camii/@37.911552,40.2393173,17z/data=!4m5!3m4!1s0x40752046fc14eb0d:0xbea0c0c6c6ce8aa6c!8m2!3d37.911552!4d40.241504>.

107 Detaylar için bakınız: Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1122.

108 Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, a.g.e, s.95.

Ali Paşa Camii:¹⁰⁹ Evliyâ Çelebi sadece Sorolu Mahallesi'nde olduğunu¹¹⁰ Ârifî Paşa ise mükemmel bir yapı olduğunu¹¹¹ söyler.

Hüsrev Paşa Camii:¹¹² Evliyâ Çelebi, sanatlı ve aydınlık bir cami olduğundan ve kalabalık cemaatinden bahseder.¹¹³ Ârifî Paşa bahsetmez.

İpəriye Camii:¹¹⁴ Evliye Çelebi, camiiin bir Çin tüccarı tarafından yapıldığını, miskli olduğu için” ipəriye” dendiğini söyler.¹¹⁵ Ârifî Paşa bu eserden “Palulu Camii” olarak bahseder. Minaresinin nadide olduğunu söyler. Daha önceden taşları süslü olsa da dönem itibariyle dökülmüştür. Mimarisi- nin sanatı hâlâ canlıdır.

Hasır Camii:¹¹⁶ Evliyâ Çelebi kurşunlu ve mamur bir cami olduğundan bahseder.¹¹⁷ Ârifî Paşa bahsetmez.

Şemsi Efendi Camii:¹¹⁸ Evliyâ Çelebi, eserin *Sinoğlu Camii* adıyla meşhur olduğunu söyler. Bununla da ilgili halk arasındaki bir efsaneyi anlatır. Güzel ve nurlu bir cami olduğunu belirtir.¹¹⁹ Ârifî Paşa bahsetmez.

109 Hadim Ali Paşa Camii olarak da günümüzde bilinmektedir. Camiinin mimari özellikleri hakkında bilgi almak için bakınız: Orhan Cezmi Tuncer, a.g.e, 118-126. Camiinin yerinin öğrenmek için bakınız: <https://www.google.com/maps/place/H%C3%BCsrev+Pa%C5%9Fa+Camii/@37.9071203,40.2349743,17z/data=!3m1!4b1!4m5!3m4!1s0x4075203a138a35b7:0xd-c8285e74bcca2b5!8m2!3d37.9071203!4d40.237163>

110 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1121.

111 Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, a.g.e, s.101.

112 Camiinin mimari özellikleri hakkında bilgi almak için bakınız: Orhan Cezmi Tuncer, a.g.e, 127-139. Camiinin yerinin öğrenmek için bakınız:

<https://www.google.com/maps/place/Alipa%C5%9Fa+Camii/@37.9055947,40.2274185,16z/data=!4m5!3m4!1s0x4075204af13b586f:0x91b868544df4fd0e!8m2!3d37.9055781!4d40.2306908>

113 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1121.

114 Günümüzde Safa Camii ya da Parlı Camii olarak da bilinir. Bilgi için: Orhan Cezmi Tuncer, a.g.e, 85-89.<http://www.diyarbakirkulturturizm.gov.tr/TR-56901/cami-ve-kiliseler.html>. Camiinin yeri için bakınız: <https://www.google.com/maps/search/Diyarbak%C4%B1r+safa+camii/@37.9119124,40.2302474,17z/data=!3m1!4b1>

115 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1120.

116 Cami, 2016 yılında düzenlenen Sur operasyonunda terör örgütünce döşenen gizli bombalar ve çatışma nedeniyle zarar görmüştür. Operasyon sonrasında restore çalışmaları başlamıştır. (<https://www.timeturk.com/diyarbakir-da-tarihi-cami-yakildi/haber-102848>) Cami hakkında bilgi için: İrfan Yıldız, Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi, Diyarbakır- 2011, s. 305-306. Yerini öğrenmek için: <https://www.google.com/maps/place/Has%C4%B1r%C4%B1+Cami/@37.9110704,40.2364424,16.75z/data=!4m8!1m2!2m1!1zRG15YXJiYWVvEsXlgaGFzLFFybSx1GNhbWlp!3m4!1s0x0:0x25a020341f412c74!8m2!3d37.9090543!4d40.238391>

117 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1121.

118 Camiinin mimari özellikleri hakkında bilgi almak için bakınız: İrfan Yıldız, a.g.e., s. 266. Camiinin yerinin öğrenmek için bakınız:

<https://www.google.com/maps/search/Diyarbak%C4%B1r+sino%C4%9Flu+camii/@37.9118278,40.2332032,17z/data=!3m1!4b1>

119 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1121-122.

Aziz Efendi Camii:¹²⁰ Evliyâ Çelebi, caminin yeni ve güzel olduğunu söyler. Aziz Efendi Rumiyye dergâhı şeyhidir.¹²¹ Ârifî Paşa bahsetmez.

Kara Cami:¹²² Evliyâ Çelebi yaptırmanın belli olmadığını ve kalabalık cemaatli bir cami olduğunu söyler.¹²³ Ârifî Çelebi bahsetmez.

Halid bin Velid Camii:¹²⁴ Evliyâ Çelebi bu camiin, Hz. Ebubekir döneminde Diyarbakır'ı fetheden Halid bin Velid tarafından yaptırıldığını söyler. Mimarisi hakkında detay vermez.¹²⁵ Ârifî Paşa bahsetmez.

İskender Paşa Camii:¹²⁶ Evliyâ Çelebi bu camiye; latif, sanatlı, kurşunlu, bir minareli, evkâfi kâvi, ulûfe alanları çok bir mâmur câmi olarak tanıtır.¹²⁷ Ârifî Paşa ise sadece mükemmel bir cami olduğunu söyler.¹²⁸

Nasuh Paşa Camii:¹²⁹ Evliyâ Çelebi bahsetmez. Ârifî Paşa ise sadece mükemmel bir cami olduğunu söyler.¹³⁰

Sa'saa Camii:¹³¹ Ârifî Çelebi eserinde bu camiin varlığını bahsetse de Evliyâ Çelebi'nin eserinde bu camiden bahsedilmez.¹³²

120 Bu camii günümüzde Hacı Müştak ya da Şeyh Aziz Urmevi adıyla bilinmektedir. Camiin mimari özellikleri hakkında bilgi almak için bakınız: İrfan Yıldız, a.g.e., s. 297. Camiin yerinin öğrenmek için bakınız: <https://www.google.com/maps/place/S%C3%BCleyman+Nazif+Mahallesi,+Hac%C4%B1+M%C3%BCC5%9Ftak+Cami,+21300+Sur%2FDiyarbak%C4%B1r/@37.9097425,40.2333002,17z/data=!3m1!4b1!4m5!3m4!1s0x4075204849ca79db:0xf769cca5d70ae95d!8m2!3d37.9097425!4d40.2354889>

121 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1121.

122 Günümüzde bu cami bulunmamaktadır. 1935 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. (<http://www.diyarinsesi.org/haber/diyarbakirdaki-tarihi-cami-ve-mescitlerin-yarisati-satilmis-30822.htm>)

123 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1120.

124 Cami 2016 yılında terör örgütüne karşı düzenlenen Sur Operasyonu'nda zarar görmüştür. Camiin yerinin öğrenmek için bakınız:

<https://www.google.com/maps/place/Halid+Bin+Velid+Cami/@37.930118,40.1997563,17z/data=!3m1!4b1!4m5!3m4!1s0x40751f9687472ded:0x42c93059cee92e1518m2!3d37.930118!4d40.201945>

125 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1122.

126 Camiin mimarisi ve gelişimi hakkında bakınız: İrfan Yıldız, a.g.e., s. 278-280. Camiin yerinin öğrenmek için bakınız:

<https://www.google.com/maps/search/Diyarbak%C4%B1r+iskender+pa%C5%9Fa+camii/@37.9131337,40.2308354,17z/data=!3m1!4b1>

127 Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, (çev: Zuhuri Danışman), C. 6, s. 123. Bu bilgi Üçdal Neşriyat yayınında bulunmaz.

128 Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, a.g.e, s.101.

129 Camiin mimarisi ve gelişimi hakkında bakınız: İrfan Yıldız, a.g.e., s. 298. Camiin yerinin öğrenmek için bakınız: <https://www.google.com/maps/place/Nasuh+Pa%C5%9Fa+Cami/@37.913442,40.2394343,17z/data=!3m1!4b1!4m5!3m4!1s0x407520473bb5c63f:0x18a-65765e1a674ea!8m2!3d37.913442!4d40.241623>

130 Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, a.g.e, s.101.

131 Günümüz kaynaklarında bu cami hakkında pek bilgi bulunmaz. Canan Parla makalesinde bu eserin İslam Devleti'nin fethinden sonra yapıldığını bildirir. (Canan Parla, Surları ve Kent Dokusuyla Diyarbakır Kenti, s. 2475.

132 Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, a.g.e, s.95.

Evliyâ Çelebi eserinde, minberinde hutbe okunan büyük camilerin yanı sıra şehirde mahalle mescidlerinin de bulunduğunu belirtmektedir. Evliyâ Çelebi döneminden günümüze kalan eserlerden bazılarında Ârifî Paşa'nın eserinde yer vermeyişini mekânları görmemesi, eserlerden habersiz olması gibi sebeplere bağlayabiliriz. Keza 16. Yüzyıl eseri olan İskender Paşa Camii ve 17. Yüzyıl eseri olan Nasuh Paşa Camii'nden Evliyâ Çelebi'nin bahsetmemesini de aynı sebeplere bağlayabiliriz.

Tekkeler

Evliyâ Çelebi ziyareti esnasında Diyarbakır'da bulunan üç tekkeden bahseder: Şey Rûmî Tekkesi, Balıklı Tekkesi ve İparye Tekkesi. Eserinden; bu yerleri ziyaret ettiği, zikir meclislerine katıldığı anlaşılmaktadır. Ârifî Paşa'nın eserinde ise tekkeler hakkında bilgi verilmez.

476 |

Ziyaret Yerleri/ Türbeler

Evliyâ Çelebi, Diyarbakır'daki ziyaret yerlerinden bahsederken Hamza Baba (Hz Şeyh Rumi) ziyareti, Ashab-ı Güzin ziyareti ve Molla Aziz Muslihuddin Lari ziyaretini tanıtır.¹³³ Ârifî Paşa'nın eserinde ise ziyaret yeri olarak sadece Sarı Saltuk Sultan'ın türbesi anılır, lakin türbe hakkında bilgi verilmez.¹³⁴

Ashab-ı Güzin ziyareti:¹³⁵ İç Kale'de paşa sarayı yanındadır. Diyarbakır Fatihî Halid bin Velid'in oğlunun türbesi bulunmaktadır.¹³⁶

Hamza Baba (Hz Şeyh Rumî) ziyareti:¹³⁷ Kalenin dışında, Rum Kapısı'ndan dışarıdır. Çelebi; bu zatı “akıl ve şeriatın koruyucusu, asıl ve fer'i bilen, millet şeyhi, devlet kutbu, ilahî sırların madeni, sonsuz nurları gören” biri olarak tanıtır.¹³⁸

133 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1136-1138.

134 Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, a.g.e, s.99.

135 “Ziyâretgâh-ı Ashâb-ı Güzin” hakkında detaylı bilgi için bakınız: Ali Melek, Abdullah Demir, Dinî Değerleri İle Diyarbakır, e-kitap, Diyarbakır İl Müftülüğü Yayınları, Ankara 2009, s. 205-206.

136 Mustafa S. Kaçalın, “Evliya Çelebi'de Diyarbakır”, Diyarbakır: Müze Şehir, YKY, İstanbul 1999, s. 126.

137 “Hamza Baba Türbesi, Merkez Kayapınar İlçesi, Uyandık Mahallesi'nde, Diyarbakır'ın bir tepenin zirvesinde bulunmaktadır. Hamza Baba'nın, Cüneyd-i Bağdadî'nin muasırı Eba Hamza el-Horasanî olduğu ileri sürülmektedir.” Detaylı bilgi için: Ali Melek, Abdullah Demir, Dinî Değerleri İle Diyarbakır, e-kitap, Diyarbakır İl Müftülüğü Yayınları, Ankara 2009, s. 229.

138 Mustafa S. Kaçalın, a.g.e, s. 126.

Molla Muslihuddin Lârî ziyareti:¹³⁹ Hindistan'ın Lar şehrinde doğmuş ve dünyayı gezmiş fazıl bir kişi olarak tanıtır bu zatı Evliyâ Çelebi. Şeyh Rûmî'nin yakınına defnedildiğini söyler.¹⁴⁰

Sarı Saltuk Türbesi:¹⁴¹ Ârifî Paşa eserinde sadece bu yeri ziyaretinden bahseder. Mekân hakkında detay vermez. Bu mekân Evliyâ Çelebi'de bahsedilmez.

Kiliseler¹⁴²

Evliyâ Çelebi eserinde Diyarbakır merkezindeki kiliseler hakkında bilgi vermezken Ârifî Paşa ise Melek Ahmed Paşa Camii civarında bir Ermeni Kilisesi'nin tarafınca ziyaret edildiğinden bahseder. Alıpınarı mevkiinde bir de Ermenilere ait bir manastırdan bahseder.¹⁴³

Eğitim Kurumları¹⁴⁴

Evliyâ Çelebi dönemin eğitim kurumları olarak medreselerden bahseder ve buralarda öğretilen ilimleri belirtir. Bu bilgilerden yola çıkarak, medreselerde hususî ihtisas alanları olduğunu ve talebelerin ihtisas almak istedikleri alana göre farklı medreselere devam ettiklerini söyleyebiliriz. Camilerin hepsinde Şeyhülkurra (Okuma eğiticisi) bulunduğundan hıfz dersleri de verilmektedir. Ama çok fazla hafızı yoktur. Çelebi, dönemin camilerinde aynı zamanda mektep de bulunduğunu belirtir.¹⁴⁵ Şehirdeki meşhur medreseleri ve ihtisaslaştırma alanlarını şöyle verir:¹⁴⁶

139 Merkez Sur İlçesi, Melik Ahmet Mahallesi'nde bulunan Safa Camii'nin batı haziresindeki mezarlıkta bulunmaktadır. Muslihuddin Lârî ve ziyaretgâhı hakkında detaylı bilgi için: Ali Melek, Abdullah Demir, Dinî Değerleri İle Diyarbakır, e-kitap, Diyarbakır İl Müftülüğü Yayınları, Ankara 2009, s. 239-240.

140 Mustafa S. Kaçalın, a.g.e, s. 128.

141 "Sarı Saltuk Türbesi, Urfa Kapı'nın iç tarafında Turistik Cadde ile Melik Ahmet Paşa Caddesi'nin kesiştiği köşe noktada Saltuk Camii'nin yanında bulunmaktadır. Diyarbakır'ın fethinden önce inşa edildiği ileri sürülen türbede, sanduka şeklinde bir mezar ve bir kenara konulmuş sarık şeklinde iki mezar taşı bulunmaktadır. Bu türbede medfûn kişinin kimliği hakkında elimizde kesin bir delil bulunmamaktadır. Fakat Sarı Sâdık lakabı ile meşhûr Gülşeniyye Tarikatı'na mensup Şeyh Sâdık Ali Efendi'nin (ö. 961/1553) medfûn olduğu tahmin edilmektedir." Detaylı bilgi için bakınız: Ali Melek, Abdullah Demir, Dinî Değerleri İle Diyarbakır, e-kitap, Diyarbakır İl Müftülüğü Yayınları, Ankara 2009, s. 246-249.

142 "Kayıtlara göre 19. Yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır'da 11 kilise ve 1 havra bulunmaktaydı." Detaylı bilgiler için: İlhan Palalı, a.g.e, s. 61-62.

143 Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, a.g.e, s.101.

144 19. Yüzyılın ikinci yarısında var olan diğer eğitim kurumları için bakınız: İlhan Palalı, a.g.e, s. 53-61.

145 Burada bahsedilen mektepler, sıbyan mektepleridir. Çocukların dinî eğitimi almasını, okuma ve yazmayı öğrenmesini amaçlar.

146 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1122-1123.

Mercaniye Medresesi: ¹⁴⁷Cami-i Kebir’de. İhtisas alanı belirtilmemiştir.

Peygamber Camii Medresesi: ¹⁴⁸Başarılı talebeler yetiştirdiğini söyler.

*İpariye Medresesi:*¹⁴⁹ Beyan ilmi verilir. Talebeleri makam sahibi olurlar.

*Hüsreviye Medresesi:*¹⁵⁰ Mardin Kapısı’nda. Kelam ilmi öğretilir.

Soroli-zâde Medresesi: Fıkıh ilmi tahsil edilir.

Şeyh Rûmî Medresesi: Tasavvuf ve tevhid eğitimi verilir.

Tefsîr Medresesi: Tefsir ilmi verilir.

Ârifî Paşa’nın eserinde medreseler hakkında bilgi verilmez. Bunun bir sebebi de özellikle Sultan II. Mahmud döneminde eğitim kurumlarında Batı kurumlarının örnek alınarak iptidâî (ilkokul), rüşdiye (ortaokul), idadi veya sultanî (lise) gibi eğitim kurumlarının oluşturulmasıdır. Üniversite eğitimi için tek kurumun bu dönemde İstanbul’daki “Darülfünûn”¹⁵¹ olduğunu söyleyebiliriz. Ârifî Paşa bahsettiği eğitim kurumları ise şunlardır:

*Mekteb-i Rüşdiyye-i Mülkiye:*¹⁵² Cami-i Kebir’in doğusundadır.

Mekteb-i İdâdî-i Mülkiye: Dağ Kapısı’nda.

*Mekteb-i Rüşdî-i Askerî.*¹⁵³ Melek Ahmed Paşa Camii’nden Rum Kapısı’na doğru giderken sağ tarafta.

147 Evliya Çelebi’nin belirttiği konum itibariyle günümüzdeki “Mesudiye Medresesi” kastedilmiş olabilir. Şehirde yapılmış olan ilk büyük medresedir. Detaylı bilgi için: İlhan Palalı, a.g.e, s.53. Nergiz Durman, a.g.e, s. 228-231.

148 Camiünnebi Medresesi olarak da bilinir. Detaylı bilgi için: İlhan Palalı, age, s. 56.

149 Safa Camii içerisinde camiiin güneyinde bulunmaktadır. Detaylı bilgi için: Nergiz Durman, “Eğitim Yapıları Medreseler Okullar”, Diyarbakır Kültür Envanteri Merkez-1, Diyarbakır- 2011, s. 228, 238-239.

150 Mardin Kapı semtinde Deliler Hamı’nın arkasında bulunmaktadır. Detaylı bilgi için: Nergiz Durman, “Eğitim Yapıları Medreseler Okullar”, Diyarbakır Kültür Envanteri Merkez-1, Diyarbakır-2011, s. 228. Nursel Karaca, Seyahatnamelere Göre Diyarbakır’ın Osmanlı Dönemi Mimari Dokusu Üzerine Bir İnceleme-1- Metin, Doktora Tezi, (Dan.:Mehmet Top), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Van 2010, s. 230-234.

151 Kurum olarak 1846’da açılır, ilk programını 1863’te açar. 1933 yılında kanunla adı “İstanbul Üniversitesi” olarak değiştirilir. Detaylı bilgi için bakınız: <https://sultanabdulaziz.com/abdulaziz-ve-e-serleri/abdulaziz-ve-egitim/ilk-osmanli-universitesi-sultan-abdulaziz-donemi-darulfunun-i-osmani-istanbul-universitesi/>

152 1869 yılında dönemin valisi Kurt İsmail Paşa tarafından yaptırılmıştır. (İlhan Palalı, a.g.e, s.57)

153 Detaylı bilgi için bakınız: İlhan Palalı, a.g.e, s. 57-58.

Su Kaynakları

İki eser mukayese edildiğinde Evliyâ Çelebi'nin eserinde bahsettiği bazı suların/ su kaynaklarından Ârifî Paşa'nın bahsetmediğini görürüz. Evliyâ Çelebi döneminde bir kaynak suyu olan bazı su kaynaklarının da Ârifî Paşa döneminde çevresinde mesire alanları hatta yerleşkeler kurulduğu görülür. İç Kale suyu gibi bazı kaynaklardan dönem itibariyle kurumuş veya suyunda ileri derecede bir azalma olduğu düşünülebilir.

İki eserde bahsedilen çeşmeler şöyledir:

Ayn-ı Hamra (Hamra Pınarı): Evliyâ Çelebi'nin ifadesine göre Karadağ yaylasından Diyarbakır Kalesi'ne gelir. Şifalı sudur. Safra, soda ve balgamı yok ettiği denenerek görülmüştür. Bu su, Diyarbakır'ın yüz suyudur. Şehrin içme suyu bundan kaynaklanır.¹⁵⁴ Ârifî Paşa ise bu sudan “Âb-ı Hamravat” diye bahseder. Paşa, suyun kaynağında lezzetli olmasına rağmen akış sürecinde gübre, toprak gibi birtakım hoş olmayan nesnelere taşıdığı için ancak bir kupa içilebileceğini söyler. Bu dönemde suyunda azalma olsa da bölge için yeterli olduğunu belirtir.¹⁵⁵

Ayn-ı Ali Pınarı:¹⁵⁶ Evliyâ Çelebi sadece lezzetli ve hazmettirici bir suyu olduğunu söyler. Ârifî Paşa ise bu pınarın çevresinde bir mesire alanı ve köy kurulduğunu ve bunun Halep Caddesi üzerinde olduğunu söyler.

154 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1123-1124.

155 Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, a.g.e, s.101.

156 Arifi Paşa'nın bahsettiği dönemin köylerinden ve mesire alanlarından olan Alıpınarı, günümüzde Bağlar ilçesine bağlı bir mahalledir. Yerini öğrenmek için bakınız: <https://www.google.com/maps/place/Alip%C4%B1nar+Mahallesi,+21090+Ba%C4%9Flar%2FDiyarbak%C4%B1r/@37.9118012,40.1854581,13.58z/data=!4m5!3m4!1s0x407521cfa41f1625:0x51068022ddd6d95e!8m2!3d37.9057977!4d40.2118847>

OSMANLI DÖNEMİ SEYAHATNAMELERİNDE DİYARBAKIR'IN KENTSEL VE SOSYAL DURUMU

Saadi Osman Haruti
Selahaddin Üniversitesi

Özet

Anadolu'nun en büyük şehirlerinden biri olan Diyarbakır, ana ticaret yollarında kurulmuş ve Osmanlı Vilayeti'nin merkezi olmuştur. Bu nedenle Osmanlı döneminde yaşamış seyyahların çoğu bu şehri ziyaret etmiştir. Bu seyyahlar kitaplarında Diyarbakır hakkında çeşitli bilgiler vermişlerdir. 17. yüzyılın ortalarında bu şehre gelmiş olan Osmanlı seyyahı (Evliya Çelebi), 1743'te Diyarbakır'ı ziyaret eden Fransız gezgin (Jean Otter), İngiliz gezginler (William Heude, 1817), (Soan / 1907) ve diğerleri bunlardan bazılarıdır. Bu araştırma, söz konusu seyyahlardan ve gezginlerden elde edilen bilgilere dayanarak Osmanlı dönemindeki Diyarbakır'ın tarihine ışık tutmayı amaçlamıştır. Şehrin o dönemdeki kentsel ve sosyal durumu araştırmanın odak noktasıdır. Daha sonrasında elde edilen bilgiler, gerçekleri ortaya çıkartmak adına birbirleriyle ve diğer kaynaklarla karşılaştırarak analiz edilmiştir. Araştırmanın başında, kitaplarından yararlanan seyyahlar belirlenmiştir. Ardından kentin adı, coğrafi konumu, sosyal yapısı ve kentsel durumu hakkında tartışılmış, son olarak da, kentin nüfusu ve dini-ulusal yapısı ve aynı zamanda bu gruplar ile diğer sosyal yönler arasındaki ilişki incelenmiştir.

DİYARBAKIR IN THE VOYAGE BOOKS OF OTTOMAN ERA/URBAN STATUS AND SOCIAL SITUATION

Abstract

482 | Diyarbakir, which was one of the largest cities in Anatolia, was located on the main commercial roads and was the center of an Ottoman Vilayet. Therefore, most of the travelers in the Ottoman era visited this city. These travelers have included various information about Diyarbakir in their books. Such as the Ottoman traveler (Evlîya Celebi) who came to this city in the mid-17th century, the French traveler (Jean Otter), who visited Diyarbakir in 1743, The British traveler (William Heude, 1817), (Soan /1907) and others. This research dedicated to shed light on the history of Diyarbakir in the Ottoman era, according to the information of those travelers. We focused on the urban status and the social situation, by looking for information on these two aspects. Then analyze and compare with each other and with other sources information, in order to show the facts. At the beginning of the research we identified the travelers who have benefited from their books. Then we talked about the name of the city and its geographical location and the composition of the city and its urban level. After that we studied the number of the population and religious - national structure, as well as the relationship between those groups and other social aspects.

دیاربەکر لەگەشتنامەکانی سەردەمی عوسمانیدا/ باری ناوهدانی و ڕهوشی کۆمه‌لایهتی

سه‌عدی عوسمان هه‌روتی

پوخته‌ی توێژینه‌وه

دیاربەکر که یه‌کێک بوو له گه‌وره‌شارمه‌کانی کوردستان و رۆژه‌لات، کهوتبووه سه‌ر ڕینگای سه‌رمکی کاروانه‌بازرگانییه‌کان و ناوهندی ویلایه‌تیکی عوسمانی بوو. بۆیه زۆربه‌ی ئه‌و گه‌ردانه‌ی له‌سه‌ردهمی عوسمانیدا گه‌شتیان بۆ رۆژه‌لات کردووه، سه‌ردانی ئه‌م شاره‌یان کردووه و هه‌ندیکیان بۆ ماوه‌یه‌ک تێیدا ماونه‌ته‌وه. بۆیه له‌گه‌شتنامه‌کانیاندا زانیاری جۆراوحو‌ریان له‌باره‌ی دیاربەکر تۆمارکردووه؛ و‌ه‌و: گه‌رده‌ی عوسمانی (ئه‌ولیا چه‌له‌بی) که له‌ناوه‌راستی سه‌ده‌ی هه‌فده‌م هاتۆته دیاربەکر، گه‌رده‌ی فه‌رنسی ژان ئوته‌ر که له‌سه‌الی 1743دا سه‌ردانی شارمه‌کی کردووه، هه‌روه‌ها: گه‌رده‌ی ئینگلیزی ولیهم هیوود (1817)، (میجهر سو‌ن) ی بریتانی (1907) و چه‌ندانی تر. ئه‌م توێژینه‌ویه هه‌ولمه‌دات له‌ڕینگه‌ی زانیاری ئه‌م گه‌ردانه‌وه رۆشنایی ب‌خاته سه‌ر میژووی شاری دیاربەکر له‌سه‌ردهمی عوسمانیدا. به‌لام چونکه گه‌رده‌کان و هه‌روه‌ها زانیارییه‌کان زۆرن، بۆیه ته‌نیا له‌باری ناوهدانی و ڕهوشی کۆمه‌لایه‌تی ده‌کوئینه‌وه. ئه‌ویش به‌سو‌راغه‌کردنی ئه‌و زانیارییه‌ی که په‌یوه‌ندیان به‌م لایه‌نانه‌وه هه‌یه، ئینجا شرو‌فه‌کردن و به‌راوورد‌کردنیان له‌گه‌ڵ به‌کتر و له‌گه‌ڵ زانیاری سه‌رچاوه‌ی تریش، بۆ ئه‌وه‌ی راستییه‌کان ده‌رکه‌ون. له‌ده‌ستپه‌کی توێژینه‌وه‌که‌شدا ئه‌م گه‌ردانه‌ ناسینه‌وان که سوود له‌گه‌شتنامه‌کانیان وەرگیراوه. دواتر باسی ناوی شاره‌که‌وه‌له‌که‌وته‌ی جوگرافی و پیکهاته‌ی شارو ناستی ناوهدانی کراوه. ئینجا ژماره‌ی دانیش‌توان و پیکهاته‌ی ئابینی و نه‌ته‌ویه‌ی، هه‌روه‌ها په‌یوه‌ندی نیوان پیکهاته‌کان و له‌کو‌تاییشدا ر‌واله‌ته‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کانی تر باسکراون.

| 483

پیشه‌کی

له‌ماوه‌ی سه‌ردهمی عوسمانیدا چه‌ندین گه‌رده سه‌ردانی رۆژه‌لات و له‌نیویشیدا کوردستانیان کردووه. ئه‌م گه‌ردانه‌ له‌گه‌شتنامه‌کانیاندا زانیاری جۆراوحو‌ریان له‌باره‌ی ئه‌و ناوچه‌ تۆمارکردووه که سه‌ردانیان کردوون، به‌جۆرێک بوونه‌ته سه‌رچاوه‌ی ره‌سه‌ن و ده‌وله‌مه‌ند بۆ نووسینه‌وه‌ی میژووی ئه‌م ناوچه‌یه. دیاربەکریش که یه‌کێک بوو له گه‌وره‌شارمه‌کانی کوردستان و رۆژه‌لات، کهوتبووه سه‌ر ڕینگای سه‌رمکی کاروانه‌بازرگانییه‌کان و ناوهندی ویلایه‌تیکی عوسمانی بوو. بۆیه زۆربه‌ی ئه‌و گه‌ردانه‌ له‌گه‌شته‌کانیاندا بۆ رۆژه‌لات سه‌ردانی ئه‌م شاره‌یان کردووه و هه‌ندیکیان بۆ ماوه‌یه‌ک تێیدا ماونه‌ته‌وه. و‌ه‌و: گه‌رده‌ی عوسمانی (ئه‌ولیا چه‌له‌بی) که له‌ناوه‌راستی سه‌ده‌ی هه‌فده‌م هاتۆته دیاربەکر، گه‌رده‌ی فه‌رنسی ژان ئوته‌ر که له‌سه‌الی 1743دا سه‌ردانی شارمه‌کی کردووه، هه‌روه‌ها: گه‌رده‌ی ئینگلیزی ولیهم هیوود (1817)، (میجهر سو‌ن) ی بریتانی (1907)

و چەندانی تر.

بایەخێ نەم توێژینەویە لەمۆدایە کە هەمۆلدەدات لەرێگە زانیاری نەم گەڕیدانەوێ پۆشنایی بخاتە سەر میژووی شاری دیاربەکر لەسەردەمی عوسمانیدا. بەلام چونکە گەڕیدەکان و هەروەها زانیارییەکان زۆرن و ئێمەش دەمانەوی لەسنووری توێژینەویەکی تێپەر نەکا، بۆیە تەنیا لەباری ناومدانی ورموشی کۆمەلایەتی دەکۆلینەوێ. ئەمۆیش بەسۆراغکردنی ئەو زانیارییانە کە پەمۆندنیان بەم لایەنانەوێ هەیه، ئینجا شروڤەکردن و بەراوردکردنیان لەگەڵ یەکتەر و لەگەڵ زانیاری سەرچاوەی تریش، بۆ ئەوەی راستییەکان دەرکەون. بەلام لەدەستپێکی توێژینەوێکەدا نەم گەڕیدانە دەناسینزین کە سوود لەگەشتنامەکانیان وەرگیراوە.

دەروازە: دیاربەکر و دەسەلاتی عوسمانی

شاری دیاربەکر (یان راستتر بلین: نامەد)⁽¹⁾ کە دەکەوتنە باشووری رۆژھەلاتی تورکیای ئیستا، یەکیکە لەشارە ھەرە گەورەو دێرینەکانی کوردستان. نەم شارە بەر لەمۆی بچیتەنتیو قەلمەرەمۆی دەولەتی عوسمانی، چەندین جار لەئێوان ھیزە گەورەکانی ناوچەکە دەستاو دەستی کردووێ لەئەنجامدا نەھامەتی زۆری بەخۆوە بینیوێ.⁽²⁾ تا دوا جار لەسەرتاکی سەدەدی شانەدەمدا کەوتۆتە ژێر دەسەلاتی دەولەتی سەفەوی (1501-1722). ئەمەش لەسەرو بەندی ھەلمەتە فراوانخوای یەکەمی شا نیسماعیلی سەفەوی (1501-1524) دابوو کە لەسالی 1507دا بریدیە سەر ناوچەکە. لەمیانە نەم ھەلمەتەدا (نەمیر بەگ)ی سەرداری دیاربەکر کە کوردیکی سەربە ھۆزی (موسللو) بوو بەلام چەند سالێک بوو بەناوی دەولەتی ئاق قۆینلو (1403-1508) حوکمرانی دەرکرد، ملکەچی خۆی بۆ دەسەلاتی سەفەوی راگەیاندا. کەچی شا نیسماعیل (محەمەد خانی ئستاجلو)ی کردە سەرداری دیاربەکر، کە یەکیک بوو لەسەرنی قزلباش.⁽³⁾ سەرمۆی ئەمەش دیاربەکر پاروونیکی وا ئاسان نەبوو بۆ سەفەویەکان، چونکە دوا بەرگرییەکی بەھیزی خەلکی شارەکو کوشاریکی زۆر، ئینجا محەمەد خان توانی بچیتە نێو شارەکە.⁽⁴⁾

بێگومان حوکمرانی سەفەوی لەدیاربەکر جێگە شادومانی دانیشتوانەکی نەبوو، بۆیە راستەوخۆ دوا شەری چالڈیران (23ی ئابی 1514) و شکستی شا نیسماعیل لەبەر امیر سولتان سەلیمی یەکەمی عوسمانی (1512-1520)، خەلکی نەم شارەش تەبای شارو ناوچەکانی تری کوردستان، لەدژی پاشماوەی ھیزەکانی سەفەوی راپەڕین و سەرداری شارەکیان بەدەرنا.⁽⁵⁾ بەلام

- 1 لەبەسەکانی داھاتوودا لەبارە نەمۆی دەنوین.
- 2 لەم بارەمۆی پروانە: رابیعە فەتاح شێخ محەمەد، کوردستان لەسەدی یازدە زایییندا، ھەولیز 2005، ل-ل-44، 46، 56، 134-138.
- 3 حسن بیگ روملو، احسن التواریخ، تصحیح: د.عبدالحسین نوایی، ج2، انتشارات اساطیر، چاپ 1، تهران 1384، ص-ص-1018 1019؛ شرف خان البندلیسی، شرفنامە، ت: محمد جمیل الملا احمد الروزیبانی، مطبعة وزارة التربية، ط2، اربیل 2001، ص 655. قزلباش: کە وشەییەکی تورکییە واتای سەر سوور دەرگەین، بەمۆزە تورکمانانە دەرگۆترا کە پشتیوانی تەریقەتی سەفەوی و ھەرودھا دامەزراندنی دەولتەکیان کردبوو.
- 4 روملو، احسن التواریخ، ج2، ص-ص-1019 1020؛ اسکندر بیک ترکمان، تاریخ عالم آرای عباسی، انتشارات امیر کبیر، چاپخانە گلشن، ج2، جلد1، تهران 1350 ھ. ش، ص-ص-32 33. بۆ ووردەکاری نەم روداوانە پروانە: د.سەعدی عوسمان ھەروتی، چەند لایەنکی میژووی رامیاری وکۆمەلاتی وئابووری کوردستان لەسەردەمی عوسمانیدا، ھەولیز 2013، ل-ل-12 13.
- 5 ھامەر، دولت عثمانیە تاریخی، مترجمی: محمد عطا، ج4، استانبول 1330 رومی، ص154؛ ھەرودھا پروانە: د.سەعدی عثمان ھروتی، کوردستان والامبراطوریە العثمانیة/ دراسة فی تطور سياسة الھیمنة العثمانیة فی کوردستان- 1514 1851، مؤسسة

زۆری نەبرد کەوتەو ژێر هەر مەشەیی سەفەوی، چونکە لەلایەن (قەرمان) ی برای (محەمەد خانی ئیسماعیل) ئابلقە درا،⁽⁶⁾ کە لەشەری چالۆنێران کۆژراو بوو.⁽⁷⁾ ئەمەش لە چوار چۆنەیی هەر ئەکەنی شا ئیسماعیل بوو بۆ گێرانەوێ دەسەڵاتی خۆی لە کوردستان. بێگومان شاری دیاربەکریش مەلەبەندی حوکمرانی سەفەوی بوو لە کوردستان.⁽⁸⁾

لەمیانەیی ئەم پێشەهاتانەدا رۆلی دەولەتی عوسمانی لە کوردستان کارا تر دەر دەکەوێ و بەر بەرە هەژمونی زیاتر دەچەسپێ. سەرەتا خەڵکی دیاربەکر داوای یارمەتی لە سولتان سەلیم دەکەن و ئەویش هێزێکی پشتیوانی بە سەرکردایەتی (حاجی یەکتا ئەحمەد) رەوانەیی شارەکە دەکات.⁽⁹⁾ دواتریش کە دەسەڵاتی عوسمانی بەتەواوی لە ئەنادۆل سەپاند، هێزێکی گەورەیی بە سەرکردایەتی (محەمەد بیغلی پاشا) رەوانەیی کوردستان کرد. ئەم لەشکرە لە گەڵ هێزەکانی میر و سەردارانێ کورد یەکانگێر بوو کە لەلایەن (مەلا ئیدریسی بەدلیسی)⁽¹⁰⁾ یەو سەرکردایەتی دەکرا. کاتیکیش لەشکری یەگرتووی کوردو عوسمانی بەرەو دیاربەکر کشا، قەرمان دەستبەرداری ئابلقەیی دیاربەکر بوو و بەرەو ماردین رایکرد.⁽¹¹⁾ بەمەش دەروازەیی دیاربەکر لە بەر دەم هێزەکانی کوردو عوسمانی و ئا بوو، کە بە سەرکردایەتی (محەمەد بیغلی پاشا) لە (10) ی ئەیلولی 1515 چوونە نیو شارەکە. دواتریش هەوایی ئەم سەرکەوتنەیان گەیانده سولتان.⁽¹²⁾

کەوتنی شاری دیاربەکر بە دەستی کوردو عوسمانییەکان رینگاوخۆشکەر بوو بۆ سەپاندنی دەسەڵاتی عوسمانی بە سەر هەریمەکەر دواتریش لە داوی چەند پێشەهاتیکدا بەشی هەرە گەورەیی کوردستان کەوتە نیو چوار چۆنەیی دەولەتی عوسمانی.⁽¹³⁾ بۆیە خۆیی سولتان سەلیم لە نامەییەکییدا بۆ پادشای شێروان (هەریمەکەر لە ناوچەیی قەفقاس) دەنووسی: ,, بەتەو فیقی سوبحانی هەموو قەلۆ و وڵاتی دیاربەکر بەتایبەتی نامە... بەتەواوی پادشایان و هەریمەکانی کوردستان... هاتنە ژێر فەرمان و بەندەیی دلسۆزانە,,⁽¹⁴⁾ گرنگی زیاتری شاری دیاربەکر بۆ دەولەتی عوسمانی لەو مەو بەر جەستە بوو کە بوو ناونەندی دەسەڵاتی عوسمانی لە کوردستان. بۆیە لە زۆریەیی ماوەکانی ئەو سەردەمەدا ویلايەتی دیاربەکر بەشێکی فراوانی ناوچەیی هەریمە کوردییەکانی لەمۆدەگرت. ئەو تەا لەسالی 1515 دا هەموو ئەو ناوچە کوردییانەیی کە بوونە بەشێک لە دەولەتی عوسمانی، خزانە ژێر

موکریانی- اربیل، مطبعة خانی، دهوك، 2008، ص44.

6 هەمەسەر، دولت عثمانیە تارىخى، ج4، ص155.

7 روملو، احسن التواريخ، ج2، ص1087.

8 هەروتی، چەند لايمەنكى...، ل25.

9 هەمەسەر، دولت عثمانیە تارىخى، ج4، ص155؛ هروتي، كوردستان والاميراطورية...، ص53.

10 مەلا ئیدریس كورى حوسامەدین كورى عەلى بەدلیسییە، یەكێك بوو لەزانیانی كوردو و مەكو راویزكارى سولتان سەلیمیش كارى دەكرد. رۆلێكى گرنگى هەبوو لەروداوەكانى ئەم ماوەیدا، لەسالی 1520 مردوو. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: محمد بايراقدار، ئیدریسی بەدلیسی، و: شكور مستەفا، ج1، كوردستان 1999.

11 هەمەسەر، دولت عثمانیە تارىخى، ج4، ص156؛ بۆ ووردەكارى زیاتر بڕوانە: هروتي، چەند لايمەنكى...، ل28-29.

12 Mehdi ilhan, Amed (Diyarbakir) / 1518 detailed register, Ankara 2000, p.13; Colin Imber, The Ottoman Empire (1300-1650) / The Structure of Power, First Pub., by Palgrave, Great Britain, 2002, P.45.

13 لەبارە ئەم پێشەهاتانە بڕوانە: هەروتي، چەند لايمەنكى...، ل32-29.

14 بڕوانە دەقی نامەكە لە: د. عبدالحسين نوانى، شا اسماعيل صفوي/ اسناد و مكاتبات تاريخي همراه با ياداشتهای تفصيلي، انتشارات ارغوان، چاپخانه ارزنگ، چ2، تهران 1368 هـ.ش، ص276.

چەتری بەگلەر بەگلك (ویلايەت) ی دیار بەکر. (15)

ئەوێ جینگە سەر نەجە لەم بارە مەوێ ئەو مەوێ بە بەر ئیژیایی چوار سەدە دی دەسە لاتی عوسمانی، شاری دیار بەکر بابەخی خۆی لە دەست نەداوێ هەمیشە مەلەبەندی ویلايەت (یان: نیالەت) (16) یکی عوسمانی بوو. تەغیا یەك جارو ئەویش بۆ چەند سالیکی كەم، شاری ئامەد پیگە دی ناوەندی نیالەتی لە دەست داو، ئەویش كاتێك بوو كە لە سالی 1847 لە هەنگاویکی نایابدا نیالەتیکی گەورە پێكەنێرا بەناوی (نیالەتی كوردستان). ئەم نیالەتە كە ناو نەدەكە شاری ئەخلات بوو لە سەر دەر یاجە و ان و زۆر بەی ناو چەكانی باكوری كوردستانی لە خۆ گرتبوو، (17) لە سالی 1849 دا دیار بەكریشی گرتەو. (18) واتە ئەم شارەش بوو یەكێك لە پاشكۆیەكانی ئەم نیالەتە. بەلام دوا دی دوو سالی تر (1851) ئەم شارە خۆی بوو ناوەندی نیالەتی كوردستان و تا سالی 1284 ك/ 1867-1868 ز هەر بەم شێوێ مایەو. كاتێكیش دەسە لاتیاری عوسمانی ناوی نیالەتەكە (واتە: كوردستان) یان گۆری، لەم سالی نیوێر او دا بەفەر می ناوی (ویلايەتی دیار بەکر) یان لینا. (19) دیارە ئەمەش بابەخی دیار بەکر و رۆلی ناو نەدبوونی لە كوردستان دوو پات دەكاتەو.

باسی یەكەم: ئەو گەردانە ی باسی (دیار بەکر) یان كوردو

ئاشكرا یە كە گەشتنامە ی گەردەكان بە سەر چاوی رەسەن و پیر بابەخ دادەنێن لە بواری نووسینەوێ میژوو دا. لە سۆنگە ی ئەم راستییەو، ئەم توێژینەو مەیدا گەشتنامەكانمان كرتو تە سەر چاوی سەر مەکی بۆ نووسینی میژووی شاری دیار بەکر لە سەر دەمی عوسمانیدا، خۆش بەختانە لە چەندین گەشتنامە ی ئەم سەر دەمەشدا هەوأل وزانیاریمان لەبارە ی ئەم شارە دەست دەكەوێ. بەلام ئەم گەشتنامانە سەبارەت بە بابەتەكە ی ئێمە دا بەشی دوو جۆر دەبن: یەكەمیان گەشتنامەكانی ئەو گەردانەن كە بە شاری دیار بەكر دا تێبەر یون و هەندێكیشیان ماوێەك لەوێ ماو نەتەو. بۆیە لەز یكەو ئەم شارە میان بێنووێ راستەو خۆ زانیاریەكانیان لەبارە ی تۆمار كرتوو. جۆری دوو میان ئەوانە ی ئەو گەردانەن كە نەچوو نەتە نیو شارەكو خۆیان نەیان بێنوو، بەلام لە شوێنی تر مەو لەبارە میان نووسوو. زۆر جاریش لە میانە ی باسی تردا ناوی دیار بەكر یان هێناو.

بێگومان زانیاریەكانی جۆری یەكەمی گەشتنامەكان، بەگشتی بۆ ئێمە سوو دیان زیاترە، بەلكو كۆلەگە ی سەر مەکی توێژینەو مەكە پێك دەهێن. بۆیە پێویست دەكات باشتر بناسین. بەلام سەر مەتا دەبێ ئەوێ بزانیان كە هەندێ لە گەردەكان هەر لە ناو مەخۆی دەو لەتی عوسمانییەو گەشتیان كرتوو مە لە دەر مەو نە هاتوون. لەنیو ئەمانە شدا یەكێكیان كە (نەسوح ئەفەندی سیلاحی ناسراو بە مەتر اقی

15 هاكان اوزاوغلو، أعيان الكورد والدولة العثمانية/ هويات متطورة وولاءات متنافسه وحدود متحولة، ت: د. خليل علي مراد، مطبعة جامعة صلاح الدين، اربيل 2016، ص 83.

16 لەساوێ نیوان سالی - 1591 1864 بەفەر می زاراوێ نیالەت لەجیاتی ویلايەت بەكار دەهێنرا، ئێمەش ئەومان رەچاوكر دوو مە بەیێ سەر دەمەكە زاراو مەكە بەكار دەهێنین.

17 خليل علي مراد، المفهوم الإداري والجغرافي لمصطلح «كردستان» في مصادر العهد العثماني، پروسیدینگی یەكەم كۆنفرانسی نەكادیمی نیو دەو لەتی دەر بارە ی كوردو كوردستان لە میژوو دا/ كوردو كوردستان لە سەر دەمی عوسمانیدا، بەرگی دووم، هەر لیز، 16-18 نیسانی 2013، ص 686.

18 اوزاوغلو، أعيان الكورد والدولة العثمانية، ص 100.

19 مراد، المفهوم الإداري و...، ص ص- 686 687؛ هەر مەها برونە: اوزاوغلو، أعيان الكورد والدولة العثمانية، ص ص- 98 100.

زاده) به تهنیا بۆ تۆمار کردنی رووداو مکانی ههلمهتهکهی سالی (1534) ی سولتان سلیمان قانونی لهزمت سولتاندا گهشتی کردوه. ئهم گهریدهیه که ئهدیب ومیژوونوس و نیگار کیش و تهناهت ماتماتیک زانیش بوو، بهووردی وهسفی قوناغهکانی ریگای ههلمهتهکهی کردوو تهناهت نیگاری ههئدی شارو شوینیشی کیشاو. (20) بهلام جیگهی داخه که تهنیا ههئدی زانیاری کهمی لهسهر شاری دیار بهکر پینداوین، ههر چهنده ماوهیهک لهشارهکهشدا ماوهتهوه.

بهپیچهانهی (معتراقی زاده)، گهریدهیهکی تری عوسمانی زانیاری بهکجار زور وههمهلایهنی لهبارهی دیار بهکر بۆ تۆمار کردوین. ئهوش (محمهد زبیلی کوری دهرویش ناسراو به ئهولیاچلهبی 1611- 1679؟) یه. ئهم گهریدهیه که لهبهرهندا لهدهرباری عوسمانی خزمهتی کردوه، بۆ ماوهی نزیکهی نیو سده گهراوهو بۆ ههرسی کیشوهری ئاسیاو ئهروپاو ئهفریقا گهشتی کردوه. زانیاریهکانی گهشتهکانیشی له (15) بهرگدا نووسیهتهوه. (21) ههر چهنده تیبینی دهکری که ناوبراو ههئدی جار زیدهرویی کردوو ههروهه ئهفسانهو خهیاڵیشی تیکهل بهزانیاریهکانی کردوه، بهلام بهگهشتی گهشتنامهکهی ئهولیاچلهبی سهراوهیهکی زور گرنگه بۆ میژووی ههموو ئهوانهچانهی که باسیان دهکات، ئیمهش سوودمان لهو بهرگه وهرگرتوه که باسی کوردستان دهکات، ئهوش بهزمانی کوردی ولهریی کتیبی (کورد لهمیژووی دراوسیکانیدا/ یان : سیاحتنامهی ئهولیاچلهبی) که لهلایهن (ناکام) وهرگیر دراوهو بلاوکراوهتهوه. (22)

(عالی بهگ) فهرمانبهریکی تری عوسمانیه که لهسالی 1883دا گهشتیکی بۆ ناوچهکه کردوه. ناوبراو پۆستی (بهریو بهری قهرزه گهشتیهکان) ی ههبوو لهدهولهتی عوسمانیدا. ههروهه رۆژنامهوان و شانۆنووسیش بوو. بۆیه کاتیک راسپێردرا بۆ پشکنین لهههریمهکانی (سهعهد) و (دیار بهکر)، ئهم دهرفهتهی قۆستهوهو گهشتیکی بهر مو عیراق وهیندستان کرد. سههرنج و تیبینییهکانیشی لهبارهی گهشتهکهی تۆمار کرد. لهمیانهی ئهوهشدا بهووردی باسی شارو ئاوهدانی ونهریت وبارودۆخی دانیشتوانی ناوچهکان دهکات. (23) زانیاری زور گرنگیشان لهبارهی دیار بهکر پیندهات، بهتایبهتی سهبارت بهههلهکهتهی شارهکهی گروپهکانی دانیشتوان وههئدی لهنهریتهکانیان.

ههرچی ئهوانه گهریدانهن که لهدهروهی دهولهتی عوسمانیهوه هاتوون و وهکو ریوار بهناوچهکهدا گهراون، بێگومان زور بهیان گهریدهی ئهروپایین و بهشیهیهکی گهشتی بۆ کۆکردنهوهی زانیاری جور بهجور لهبارهی رۆژههلات گهشتیان کردوه. وهکو گهریدهی فهرمنسی (ژان ئوتهر) که لهسالانی (1734- 1743) دا لهدهولهتی عوسمانی وئیران گهراوه. ناوبراو لهلایهن پادشای فهرمنساوه راسپێردراوه بۆ بهدهستهئینانی زانیاری میژوویی وجوگرافی وئابووری وکۆمهلایهتی

20 رحلة مطراقي زاده/ لنصوح افندي السلاحي الشهير بمطراقي زاده (توفي بعد 957هـ)، ت: صبحي ناظم توفيق، تحقيق: د. عماد عبدالسلام رؤوف، ابوظبي 2003، ص 5-6، 9.

21 د. خليل علي مراد، رحلة اولياچلی مصدرا لدراسة أحوال العراق في القرن السابع عشر. مجلة (المشكاة) عدد (1) سنة (1) 2004، ص ص 47-48.

22 برهانه: كورد لهمیژووی دراوسیکانیدا/ یان: سیاحتنامهی ئهولیاچلهبی، و: ناکام، چ، 2، بهغدا 1978.

23 عالي بك، رحلة عالي بك الى العراق العثماني والهند، ت: محمد حرب، ط1، القاهرة 2015، ص ص 10، 13.

وسیاسی لهباری ناوچهکانی ئەم دوو زلهیزە ی رۆژەهلات. لەدەستپێکی گەشتەکید کاتی لە ئەستەنبۆل بوو، شانێکی فەرمی ئێران لەپایتهختی عوسمانییەو دەگەر انەو وولاتەکی خویان. ئەویش ئەم دەرفەتە ی قۆستۆتەموو لەگەلیاندا بەرمو ئێران گەشتی کردووو بەناوچهکانی باکوورو باشوورو رۆژەهلاتی کوردستاندا تێپەریوو زانیاری زۆری لەبارەیان نووسیو. (24) بەجوانیش وەسفی دیاربەکرو دەقەرەکی کردوو.

لەنیوێی دوویمی سەدی هەژدەمیشدا (کارستن نیبور / 1733- 1815) ی بەرچەلەک ئەلمانی و بەرگەزنامە دانیمارکی گەشتی بۆ ناوچهکە کردوو. ئەو کەزانی ماتماتیک و نەخشەساز بوو، لەچوارچێوەی شانێکی زانستیدا کاری کردووو لەسالی 1766دا هاتۆتە کوردستان. بۆیە زانیاری وورد و هەممەجۆری لەگەشتنامەکی تۆمارکردوو. (25) لەسەرتای سەدی نۆزەدەما گەریدەبەکی تر بەدیاربەکردا تێپەریوو تیبینی و سەرئەجەکانی خۆی لەبارە ی خستۆتەروو. ئەویش گەریدە ی هیندی (ئەبی تالیب خان / 1753- 1806) هە که بەرچەلەک ئێرانییە. ناوبراو لەگەشتیکی ئەوروپا دەگەر ایەو، کاتیک لەسالی 1802 بەکوردستانی عوسمانیدا تێپەری. (26) هەرچی (چۆن ماکدونالد کینییر / 1830- 1872) ی ئەفسەر و دیپلومات و گەریدە ی بریتانییە، لەسالی 1813دا راپۆرتیکی جوگرافی لەبارە ی وولاتی فارس بڵاودەکاتەو. (27) هەرچەندە (دیاربەکر) بەشێک نەبوو لەمولاتی فارس، بەلام لەم راپۆرتیدا زانیاری گرنگی لەبارە ی ئەو شارە نووسیو. ئەم زانیاریانەش بەرەمی ئەو گەشتانە ی بوو که بۆ ناوچهکە ی کردوو؛ ناوبراو لەسالانی (1808- 1809)دا وەکو یاریدەدەری سیاسی (چۆن مالکۆلم) ی سەرۆکی شانە دیپلوماسییەکی بریتانیا بۆ دەرباری قاجار، کاری کردوو. کاتیکیش لەسالی 1810 دا لەشانەکه جیادەبێتەو، لەبەغداو بەری موسل و دیاربەکر گەشت دەکات بۆ ئەستەنبۆل و دەگەریتەو بریتانیا. نواتریش گەشتی تر دەکات بۆ ناوچهکە گەشتنامە ی تر دەنوسێ، (28) بەلام ئێمە لەو توێژینەو میدا تەنیا پشتمان بەم راپۆرتە جوگرافیە ی بەستوو هە که باسمانکرد.

دوای چەند سالێکی تر گەریدەبەکی تری ئینگلیزی رپی دەکەوتە دیاربەکرو گەلێک زانیاری گرنگمان لەبارە ی ئەو شارە بۆ دەنوسێ و وەسفی دامەزراوەکانی شارەکە شووروو شەقام و بازار و تەننەت گۆرستانیش دەکات. هەر وەها لەبارە ی دانیشتوان و داب و نەریتیان چەندین زانیاریمان پێدەدات. ئەمە (ولیم هیوود / 1789- 1825) هە که لەکۆمپانیای هیندی رۆژەهلاتی ئینگلیزی کاری دەکرد و لەسالی 1817دا لەپینا و کۆکردنەو ی زانیاری هەممەجۆر لەبارە ی گەلانی رۆژەهلات، ئەم گەشتە ی کردوو. ئەو ی لەم گەشتەیدا یارمەتی داو ئەو بوو هە که دوا ی ئەو ی لەرێی بەسراو ه دەگاتە بەغدا، لەیوێ دەبێتە هاوسەفەری نێردراوی فەرمی والی بەغدا بۆ پایتهخت و بەرێنمۆدی

24 سفەرنامە ی ژان تۆتەر (-1734 1743) سەردەمی نادرشا، و: محمدصاد حمە باقی، دەزگای موکریانی، ج1، هەولێر 2013، ل1، 9، 11، 17.

25 سفەرنامە ی نیبور لەسەدی هەژدە، و: نەردەلان عەبدوللا، چاپخانە ی موکریانی، هەولێر 2013، ل1- 11، 19.

26 رحلۃ ابی طالب خان الی العراق واوروبۃ، ت: د. مصطفی جواد، دار الوراق للنشر، بغداد 2007، ص ص- 12، 20.

27 John Macdonald Kinneir, A geographical memoir of the Persian Empire, Printed by Cox and Baylis, London 1813.

28 (https://en.m.wikisource.org/wiki/Kinneir_John_Macdonald_(DNBOO)

ئەر بەناو جەرگەى كوردستانى عوسمانىدا گوزەر دەكات. تا لە ئاستەنبۆل گەشتنامەكەى تەواو دەكات. (29) لەكو تاى سىبەكانى سەدى نۆز دەمیشدا، مژ دەدەر ئىكى ئەمىرىكى بەناوى دكتور (ئاساهىل گرانت/ 1807-1844) ھاتۆتە ديار بەكر. ناوبراو كە لەچوار چۆھەى شاندىكى مژ دەدەرى ئەمىرىكى لەسالى 1835 دا ھاتبۆو ورمى، (30) لەسالى 1839 دا گەشتىكى بەناوچەكانى كوردستاندا كردو (40) رۆژ لە ديار بەكر ماىو. بۆيە ھەندئ تىببىنى لەبارەى رەوشى ئەم شارە تۆمار كردو، بەلام گرنگر پىنیا ئەوانەن كە پەيوەندىيان بەبارى ناسايىشى دەقەرەكوە ھەيە. (31)

سەبارەت بەسەرەتاكانى سەدى بىستەمىش كە كۆتايىەكانى سەردەمى عوسمانىيە، سوودىكى زورمان لەگەشتنامەكەى (ئىلى بانستەر سۆن/ 1881-1923) دەستەكەوئ. ئەم گەر پىدە ئىنگلىزە وەك بازارگانىكى كوردى ئىزىرانى خۆى دەگۆرئ و لەسالى 1907 دا بەكوردستان و مېزۆپۆتاميا دا گەشت دەكات. ئەو نىيازىكى ھەوالگى ھەبوو بۆيە خۆى فېرى زمانى كوردىش كردبوو. ئەمە يار مەتيدا بۆ ئەوەى لەگەل دانىشتووان تىكەل بىت و زانىارى ووردى لەسەر ناوچەكە دەستكەوئ. (32) بىگومان بەمەش بايەخى گەشتنامەكەى زىدەتر دەبئ، ئەخاسەمە كە ئەو چەند رۆژىك لەديار بەكر دا ماوتەو.

ھەر لەم ماوەيدا دوو براى سكو تلەندى بەناوەكانى (دەلبو. ئەى. وىگرام) و (ئىدگار. تى. ئەى. وىگرام) بەيەكوە ھاتو نەتە كوردستان. بەكەمىيان كە قەشەيەكى رۆشنىيرو نووسەر بوو، لەسالى 1897-1898 بە ئەندامى ئەو شانە ديارى كرا كە لەبرىتانياو بۆ ئىو ئاسور بىيەكانى ھەكارى نىردرا. ئەويش بەناوچەكانى باكوروو رۆژ ھەلاتى كوردستاندا گەراو بۆ ماوەى (10) سال ماىو و دوچار لەسالى 1921 دا ناوچەكەى جىھىشت. ھەرچى براكەى بوو (ئىدگار وىگرام) كە نووسەر و نىگار كىش بوو، نىزىكەى شەش مانگ لەكوردستان ماىو. دواتر بەيەكوە ھاوكارىيان كردو كنىبىكىان لەبارەى گەشت و مانەوەيان لەكوردستان دانا. (33) ئەم كنىبەش زانىارى گرنگى لەبارەى ديار بەكر تىدايە كە لەمىانەى توژ بىنەكوەدا سوودىان لىدەبىنن.

سەبارەت بەچۆرى دوو مەى گەشتنامەكان كە گوتمان ديار بەكرىان نەبىنو و لەشۆبىنى تر مو ھەندئ زانىارىيان لەبارەى نووسبو، بەلام زانىارى بىەكانىان بۆ ئەم توژ بىنەو مە بەكەلكن، سەرەتا نامازە بە رەبەنى ئىتالى (دۆمىكو لانزا/ 1718-؟) دەكەين كە لەپىناو كارى مژ دەدەرىدا لەماوەى سالىنى (1754-1761) و (1764-1770) دا لەموسل نىشتەجى ببوو. لەم سالىاندا بىنن و سەر نەجەكانى خۆى لەشۆبەى ياداشت تۆمار كردو. (34) كە ھەندىكىان پەيوەندىيان بەديار بەكر مو ھەيە. ھەر و ھا (كلۆدوئوس جىمس رىچ)ى جىنشىنى برىتانى لەبەغدا، كە لەسالى 1820 دا گەشتىكى بەكوردستانى

29 سەفەرنامەى ولىم ھىوود بۆكوردستان سالى 1817، و: د. نەجاتى عەبدوللا، ھەولئىر 2012، ل-ل 109، 31.

30 <https://www.biblicalcyclopedia.com/G/grant-asahel.html>

31 Asahel Grant, The Nestorians; The lost tribes, Harper & Brothers, New York 1841, p.31- 33

32 بۆ زانىارى زياتر لەبارەى ئەم گەردىيە بروانە: ميجر سون، رحلە متنكر الى بلاد ما بين النهرين وكردستان، ت: فواد جمىل، ج2، بغداد، 1971، ص-ص 209-221.

33 بروانە: دلبو. اى. وىگرام و ادگار. تى. اى وىگرام، مەد البشرىة/ الحىاة فى شرق كردستان، ت: جرجىس فتح الله، دار اراس للطباعة والنشر، ط4، اربىل 2010.

34 الموصلى فى القرن الثامن عشر حسب مذكرات دومىكو لانزا، ت: القس روفائىل بىداود، ط2، الموصلى 1953، صص 3-6.

باشوور و رۆژ هه‌لاتدا کردو دواتر تیبیبییه‌کانی له‌کتیبییه‌کانی نووسییه‌که به‌سه‌ر چاوه‌یه‌کی ده‌لمه‌مند دادهنرئ بۆ میژووی کوردستان لهم سه‌رده‌مه‌دا.⁽³⁵⁾ چه‌ند ئاماژه‌یه‌کیشی له‌باره‌ی دیاربه‌کر تیدا‌یه.

بی‌جگه له‌مانه‌ی باسه‌مانکردن، سوودمان له‌زانیا‌ری هه‌ندئ گه‌ریده‌ی تریش وه‌رگرتوه که سه‌ردانی دیاربه‌کریان کردوه. به‌لام به‌شێوه‌یه‌کی ناراسته‌وخۆ زانیارییه‌کانمان وه‌رگرتوون، چونکه ده‌ستمان به‌گه‌شتنامه‌کانیان رانه‌گه‌یشتووه. به‌تاییه‌تی هه‌ندئ گه‌ریده‌ی روسی که له‌ری ئێده‌ریکه‌وه⁽³⁶⁾ سوودمان لی بینوون. هه‌روه‌ها له‌ری کتیبیک که باسی گه‌شتنامه‌ی بازرگانیکی فینسیایی ده‌کات بۆ کوردستان،⁽³⁷⁾ سوودمان له‌هه‌ندئ زانیاری ئهم گه‌شتنامه‌یه وه‌رگرتوه. گرنگی ئهم گه‌شتنامه‌یه‌ش له‌وه‌دایه که به‌که‌له‌که بۆ سه‌ر مه‌تاکانی سه‌ده‌ی شانزده‌هه‌م. به‌هۆی ئێده‌ریکی تریش که باسی گه‌ریده‌ی ئه‌وروپاییه‌کان ده‌کات له‌عیراقد، زانیاری گه‌ریده‌یه‌کی بریتانیانمان به‌کار هێناوه، که له‌سالی 1864 دا سه‌ردانی دیاربه‌کری کردوه. ئهم گه‌ریده‌یه‌ ناوی (جۆن ئاشه‌ر) به‌ و نه‌ندامی کۆمه‌له‌ی جوگرافی شاهانه‌ بووه له‌هه‌ندن.⁽³⁸⁾ ئه‌مانه‌ش به‌گه‌شتی بۆ توێژینه‌وه‌که به‌که‌له‌کن.

باسی دووه‌م: هه‌لومه‌رجی جوگرافی وباری ناوه‌دانی

به‌ر له‌وه‌ی بچینه سه‌ر کرۆکی ئهم باسه، ده‌بێ یه‌که‌مه‌جار شروقه‌ی ناوی شاری دیاربه‌کر بکه‌ین. چونکه ناوه‌که به‌تێپه‌ر بوونی کات و سه‌رده‌م گۆرانکاری به‌سه‌ردا هاتوه. بۆیه باسه‌که دابه‌ش ده‌که‌ین بۆ ئهم سه‌ره‌بابه‌تانه:

أ- ناوی شاره‌که:-

سه‌ر مه‌تا ده‌بێ ئه‌وه بزانی که ناوی ئهم شاره له‌بهر مه‌تا (نامه‌د) بووه. بی‌گومان ئه‌مه له‌مه‌توواره فه‌رمیه‌یه‌کانی ده‌وله‌تی عوسمانی و سه‌ر چاوه میژووییه به‌راییه‌کانی ئهم سه‌رده‌مه‌دا ره‌نگیداوته‌وه. ئه‌وه‌تا له‌ده‌قه‌ته‌ریکی تاپۆی عوسمانی سالی 1518 دا شاره‌که هه‌ر به (نامه‌د) ناوه‌دبرئ.⁽³⁹⁾ ته‌نانه‌ت له‌که‌تیبی (جهانما)شدا که له‌ناوه‌راستی سه‌ده‌ی چه‌هده‌مه‌دا داندراوه، شاره‌که هه‌ر ئێوی (نامه‌د) به‌ ناوه‌ندی ئیاله‌تیکه به‌ناوی دیاربه‌کر.⁽⁴⁰⁾ به‌لام به‌ره‌به‌ره ناوی ئیاله‌ته‌که به‌سه‌ر ناوی شاره‌که‌دا ز ألده‌بیت⁽⁴¹⁾ و دو‌اجار به‌فه‌رمی و له‌سه‌ر چاوه‌ی تریشدا ده‌بیته (دیاربه‌کر).⁽⁴²⁾ بۆیه له‌که‌تیبی (قاموس

35 بروانه: کلودیوس جیمس ریچ، گه‌شتنامه‌ی ریچ بۆ کوردستان 1820، و: محمه‌د حه‌سه باقی، چ5، هه‌ولێر 2012.

36 ا. م. مینیتشا شفیلی، کورد/ کورته‌ی پیوه‌ندی کۆمه‌لایه‌تی نابوویری رۆشنبری و گۆزهران، و: د. عیزه‌دین مسته‌فا مسته‌فا ره‌سوول، چاپخانه‌ی خانی، چ2، ده‌هوک 2008، ل ل-33-34.

37 رابیه‌هه‌ف‌ه‌ت‌ه‌ح شێخ محمه‌د، کوردو کوردستان له‌سه‌ره‌نامه‌ی بازرگانی فینسیایییدا/ سه‌ر مه‌تای سه‌ده‌ی شانزده‌ی زاینی، چاپخانه‌ی موکرپاتی، هه‌ولێر 2014.

38 بروانه: رحاله‌ اورویون فی العراک، دار الوراق للنتشر (لندن)، د. م، 2007، ص ص-121 124.

39 Ilhan, Amed (Diyarbakir), pp.47, 72.

40 بروانه: د. خلیل علی مراد، الکرد وکردستان فی کتاب «جهان نما» لکاتب چلی (-1017 1067هـ- /- 1609 1657م)، ارپیل 2013، ص ص-61 63.

41 نمونه‌یه‌کی تری هاوشیوه‌مان هه‌یه که هه‌کارییه. هه‌کاری له‌بهر مه‌تا ناوی هه‌ریم و ویلایه‌ته‌که‌یه، به‌لام بووته ناوی مه‌ل‌بندی ویلایه‌ته‌که‌ش که خۆی (جوله‌میزگ) به.

42 بۆ نمونه بروانه ده‌قی چه‌ند به‌لگه‌نامه‌یه‌کی عوسمانی له:

Osmanli Arşivi Daire Başkanlığı: Musul – Kerkuk ile ilgili Arşiv Belgeleri (1525- 1919), Ankara – 1993, s.111, 197, 231.

هه‌روه‌ها: یاسین بن خیره‌الله الخلیب العمری، زبده‌ الاثار الجلیه فی الحوادث الارضیه، انتخب زبده‌ت. د. داود الجلی، تحقیق: عماد

الإعلام)دا که لىكۆتاييهكانى سىدهدى نوزدهمدا داندراوه، لهباسى شارى دياربىكردا نوسراوه: «ناوه رىسهنهكهى (نامى)ه» لهبارهى وىلايهتهكهشدا دهلى: «ناوهندهكهى شارى (نامى) بوو كه نىمىرؤ (دياربىكر)ى پىندىلىن». ناوى دياربىكرىش بىر لهوى بىننه ناوى وىلايهتتىكى عوسمانى، لهبىنرىندا ناوى هىرىمهكه بووه و لهناوى هؤزى (بىكرى كورى وانىل)ى عىره بىبىهوه هاتووه، كه لهسىدهكهانى بىرايى ئىسلام لههاوينايدا بؤ نىه ناوچانه دههاتن.⁽⁴³⁾

ئىمانهى لهسىرهوه باسمانكرد لهگوزارش و زانىبارىيهكانى گىرىدهكاندا بىباشى بىدياربىكرى. گىرىدىهيكى قىنىسىبايى كه لهسىردىمى دهسىلآتى سهقىوى لهدياربىكردا (واته چىند سالىكى كه بىر لهدهسىتتىكى سهردىمى عوسمانى) سهردانى شارىكهى كردووه، هىرىمهكه به (دياربىكر) وشارىكهش به (نامى) ناودهبا.⁽⁴⁴⁾ (مىتراقى زاده)ى عوسمانىش لهسالى 1535دا (نامى) بؤ شارىكهى (دياربىكر)ىش بؤ هىرىم پان وىلايهتهكه بهكاردههئىن، كاتى باسى نىهوه دهكا كه سولتان بىرى كىوتووه بىرهو («قهلاى نامى)، كه يهكىكه لهقهلاكانى (دياربىكر)». دواترىش دهلى به (نامى) دهگوتىرئ «قاره عمىد».⁽⁴⁵⁾ دياره لهمىشدا مىبىستى (قىره نامى)ه، چونكه (نولىا چىلەبى) لهناومراستى سىدهدى دواتردا وا ناوى دهبات. نىه دواى نىهوى ئىفسانەمىك لهبارهى بنىدانان و ناوانى شارىكه دههئىننەوه، دهلى: «لهبىر نىهوى دىوارىكهانى به بىردى رىش داندراوه بؤيه (قىره نامى)ى پىندىلىن»،⁽⁴⁶⁾ كه دهكاتە (نامىده رىش). دياره نىمىش و سهقى تورىكهكان بووه بؤ شارىكه.

لهگوتەكانى (نولىا چىلەبى) دىرهدهكهوى كه نىم شاره تا ناومراستى سىدهدى حىقهدهمىش هىر (نامى)ى پىنگوتراوه. بهلام دياره لهمىبىدوا بىر بىره ناوى (دياربىكر)ى بىسەردا دهچىسپى، نىگىرىچى بؤ نىزىكىه سىدههيك دواترىش هئىشتا ناوه رىسهنهكهى هىر دهمنىن. چونكه (ژان ئوتىر) لهسالى 1743دا شارىكه به (دياربىكر) ناودىنئى بهلام لهمىيانى باسى ئىبالتەكهدا دهلى (عمىد) ناوهندى نشىنگى پاشايه.⁽⁴⁷⁾ ئاشكرابه كه نىمىش هىر (نامى/پان: نامى)ه. نىم گىرىده فىرەنسىبىه ئامازە بىهوش دهكات كه لهئىو خەلكى ناوچىكهدا وا باوه كه شازاده خانمىك شارى دياربىكرى دروستكردوو بىناوى خؤبه ناوى ناوه.⁽⁴⁸⁾ نىمىش هاوشىهوى نىه ئىفسانەمىه كه (نولىا چىلەبى) باسى دهكات⁽⁴⁹⁾ و دياره لهم ماوهىدا لهئىو خەلكدا بلابوؤتهوه.

لهناومراستى سىدهدى هىژدهم بىدواوه هىموو گىرىدهكان تەنيا ناوى (دياربىكر) بؤ شارىكه بهكاردههئىن.⁽⁵⁰⁾ بهلام زور لهم گىرىدىانه ناوه كۆنهكهى شارىكهيان بىستوووه لهگەشتنامەكانىاندا

عبدالسلام رؤوف، مطبعة الاداب، النجف 1974، ص67.

43 شمس الدين سامى، قاموس الاعلام، مج3، مهران مطبعىسى، استانبول 1308 رومى/ 1891م، ص2202.

44 شىخ محمىد، كوردو كوردستان ...، ل 52، ص59.

45 رحلة مطراقي زاده، ص ص147، 148.

46 كورد لهمىزوى دراونىكانىدا، ل32.

47 سهقىر نامى ژان ئوتىر، ل115.

48 سهقىر نامى ژان ئوتىر، ل115.

49 بىروانه: كورد لهمىزوى دراونىكانىدا، ل32.

50 بىروانه: الموصلى فى القرن الثامن عشر حسب مذكرات دومنىكو لانزا، ص43؛ رحلة ابى طالب خان...، ص244؛ سون، رحلة متىكر ...، ج1، بىخدا 1970، ص83.

ناماژیان پیداه. وهکو (نیبور) که لهسالی 1766 دا دهنوسی: «ناوی دیاربهکر زور کون نیبه، پیشتر ئەم شارە ناوی (نامەد Amad) بوو. ئەم ناوەی تر نیستا لەبەلگە رەسمییەکانی تورکەکاندا بەکار دیت». (51) نزیکەمی نیو سەدە دواتر (کینییر) ی بریتانیش دەستەواژە ی «نامیدی کون» لەگەڵ ناوی دیاربهکر بەکار دینی. باسی ئەمەش دەکات که بەهۆی بەرەدە رەشەکانی شوورەکهیەوه، تورکەکان هەندێ جار پێیدەلێن «قەرە نامید». (52) (ولیم هیوود)یش سەبارەت بە دیاربهکر دەلی «ووهکو نامەدی کون ناسراوه». هەر وەها ناماژە بەناوی (قەرە نامەد) و بەرەدە رەشەکانیش دەکات. (53) ئەمە ی جێگە ی تێبینیە لەم بارەیهوه ئەوەیە که تا کۆتاییەکانی سەردەمی عوسمانی هێشتا ناو رەسەنەکهی شارەکه دەمینی. چونکه (عالی بەگ) که خۆی فەرمانبەریکی بالای عوسمانی بوو، لهسالی 1883 دا دەلی: «شاری دیاربهکر ناویکی تری هەیه که (نامەد) ه». (54) کهواتە ناو کۆنەکهی شارەکه لەبەر نەکراره و تەنانهت بەپی گهواهی برابان (ویگرام) لهسەر ئەای سەدە ی بیستەمیشدا بەتەواوی لەبەکار هێنان نەکهوتوه. (55)

ب- هەلکەوتە ی جوگرافی و دیمەنی شار :-

492 | شار ی دیاربهکر لەرووی فەلەکییهوه لهسەر هێلی 20 25 37 پله ی پانی باکور و 2 38 پله ی درێژی خۆر هەلاته 626 مەتر لەرووی دەریاوه بەرزە. شارەکه دەکهوتە کەناری رۆژناوای دیجله نزیکەمی نیو سەعاته ر ئ لیهوه دووره. لەو نیوانەدا باغ و بیستان ی جوان هەیه هەر وەها دیمەنی شارەکش لەدەر موه زور جوانه. لەرووی ناووهواوه دیاربهکر لەهاویناندا گەرمەر لەزستانیشدا زور سارده. ئەم زانیاریانە لەکۆتاییەکانی سەردەمی عوسمانی لەلایەن میژوونوس و جوگرافیناسی عوسمانی (شەمسەددین سامی) تۆمار کراون. (56) بابز انین گەڕ بدهکان چی دەلین لەم بارەیهوه سەرنجیان چۆن بووه.

سەبارەت بە هەلکەوتە ی فەلەکی دیاربهکر، هەردوو گەڕ بده (کینییر) و (گرانت) زور لەراستی نزیک بوونەتەوه؛ بەتایبەتی ئەمە ی بەکەمیان که شوێنەکهی لهسەر هێلی پانی 30 55 37 پله ی باکور و هێلی درێژی 52 39 پله ی رۆژ هەلات، دیار بکر دووه. دوو هیشیان بەنزیکەمی دەلی هێلی پانی 37 پله ی باکور و هێلی درێژی 40 پله ی رۆژ هەلات. هەردوو کیشیان دووری ئەم شارەیان لەمار دین بە (60) میل داناه. بەلام (کینییر) ئەمەش زیاد دەکا که دیاربهکر (287) میل له (ئورفه) و (172) میل ونیو له (مهلاتیه) وه دووره. (57)

هەندێ گەڕ بده ی تر تەنیا سەرنجی خیرا و تێبینی کورتیان لەبارە ی هەلکەوتە و دیمەنی شار ی دیاربهکر تۆمار کراوه؛ وهکو (ژان ئوتەر) که دەلی سەرزەمین ی (نامەد) لەخۆرناوای

51 سفەر نامە ی نیبور...، ل 199.

52 Kinneir, A geographical memoir, p.333.

53 سفەر نامە ی ولیم هیوود...، ل 92.

54 عالی بك، رحلة عالی بك...، ص 22.

55 ویگرام، مهد البشرية...، ص 29.

56 سامی، قاموس الاعلام، مج 3، ص ص-2202 2203.

57 Kinneir, A geographical memoir, p.31.

پندهشتیکی سەوز داڤە. (58) یان (نیبور) کە دەنوسئ: «دیاربەکر دەکەوتیە کەناری رۆژناوای رۆوباری دیجلەو. زەویبەکەمی لەنزیک رۆوبار مەکەو زۆر نزمە». (59) گوزارشی (عالی بەگ) پش جیاوازیبەکی ئەوتوی نیە؛ ئەویش باسی هەلکەوتەیی شارەکە دەکات لەسەر رۆخی دەستەراستی دیجلە و دملئ چونکە سەرزەمینەیی شارەکە بەرزە، بۆیە لەتەلانی قەلۆو تا رۆوبارەکە دارستانەو پئی دەگوتئ باخچە نزمەکان. (60)

کەم دوویی ئەم گەڕیدانە سەبارەت بەدیاربەکر وەنەبئ لەبەر بی نموودی شارەکە بی، بەلکو پندەچئ زیاتر بەهۆی کورت دادریی ئەوان بی. چونکە (ئەولیاچەلمبی) بەپنچەوانەیی ئەوان، ووردەکاری زۆرمان لەبارەیی هەلکەوتەیی شارەکە دەداتئ؛ ناوبراو لەو سەفی دیاربەکر دا دەنوسئ: «لەروۆخی شەتو لەسەرەب (61) لەسەر چیاوی کچ کە کویکی بەرزە بە بەردی رەش دروستکراوە، ئەگەرچی ئەو چیا بەر دیشە، لای ژوورەو مەکەیی میرگ و چیمەنکی بەرینە، ...بەهۆی رۆوبار مەکەو ئەم بەرەو بەرەیی کراوتە باخ و بیستان و پەرزین کراون ... بەم جۆرە ئەم لایەیی قەلۆ ئە ئاوا سەری گەشتووتە ئاسمان و لایەکانی دیکەیی باکوور و خۆرئاوا و قیبلەیی زەوی ییکی تەختە». لەشوێنکی تریش سەبارەت بە باخچە پەرزینکراوەکانی دیاربەکر دەلئ: «بۆ خوشی لەجیھاندا بی وینەن». هەر وەها بەردیژی باسی چەم و رۆوبارەکانی دەورەبەری دیاربەکر دەکات و نامازە بەسەرچاوەکانیان دەدات. ئەمە سەرباری وەسفکردنی کانیاوەکانی شار کە یەکە بەیەکە باسیان دەکات و بەساردی و خوشییاندا هەلەدات، وەکو (عەین حەمرە) و (کانی عەلی) و (کانی چوار بەردە). لەکۆتایییدا دەلئ: «بەهۆی ئەم هەموو سەرچاوەنەو خوا رازاندۆیەتیەو هەرگیز سەخلمتی بی ئاوی ناکیشئ». (62) شایانی باسە گەڕیدەبەکی تریش لەسەدەیی شاز دەمدا نامازە بەدەوڵەمەندی ئەم شارە دەکات بەسەرچاوەکانی ئاوی. (63)

بێجگە لە (ئەولیاچەلمبی) چەندین گەڕیدەیی تریش بە دیمەنی شاری دیاربەکر سەرسام دەبن و بەهەلکەوتە مەکیدا هەلەدەن؛ بەتایبەتی (ئەبی تالیب خان) کە لەم بارەییەو دەنوسئ: «دیاربەکر لەجوانترین شارەکانە ... ئەو شارە کەوتووتە سەر کەناری دیجلە، چەندین بەرزایی بەگژوگی داپۆشراویش دەوریان داوە. لەسەر ووی ئەم بەرزاییانەش بەزوری خانووی بچووک هەن کە باخچەو بیستان و رەزبان لەدەورە. بەکورتی دیمەنی ئەم شوێنە بەر استی سەرنج اکیشە». (64) (کیننیر) پش کە چەند سالیگ دواتر هاتووتە ئەم شارە، لەبارەیی دیمەنی دیاربەکر لەدوورەو، دەلئ: «دیمەنکی جوانی هەمە، شکۆی شاخەکانی دەورەبەری و پینچەکانی دیجلەو بەرزایی دیوارەکان و تاوەرەکان، لەگەڵ گومبەتی مزگەوتەکان، شیویەکی شکۆمەندانەیی پندەبەخشئ، بەجۆرێک لەهەموو ئەو شارانەیی تر

58 سفەرنامەیی ژان ئۆتەر، ل ل-116-117.

59 سفەرنامەیی نیبور...، ل199.

60 عالی بک، رحلە عالی بک...، ص22.

61 ئەولیاچەلمبی بە زنی دیجلە دملئ (شەتو لەسەرەب)، (بەروانە: کورد لەمیژووی دراوسێکانیدا، ل52). دیارە خەلکی شار مەکش هەر بییان گوتووە شەت، وەکو دواتر دەبیین.

62 بەروانە: کورد لەمیژووی دراوسێکانیدا، ل ل 38، 46-48، 52-54، 63.

63 شیخ محەمەد، کوردو کوردستان...، ل89.

64 رحلە ابی طالب خان...، ص244.

لهپشتره که من لهو بهشهی جیهاندا سەردانم کردون». لهبارەى هەلکەوتەى شارەکش دەلنى لەدەشتایهکى بەرز هەلکەوتوو، که زیاتر لەزمینىكى شنبو مێز دەچى. لەخالىكى ناو سىگوشەیهک دایه که بهقوى سوورانهوى دىجله پىکهاتوو لهلای رۆژهلاتهوه دەورى داوه. سەبارەت بەزى دىجلەش لەم شونەدا نامازە بۆ دەکا که لەبەهاردا ناوەکەى زۆر بەرز دەبێتووه، بەلام لەمانگى کانونى یەكەمدا ناوەکە نەگەیشتووتە چۆكى ئەسپەکانى.⁽⁶⁵⁾

چوار سأل دواتر (ولیم هیوود) دەگاتە بەر دەروازەى شار و بەسەر سامییه دەلنى: «زۆر کەم ناوچە هەیه لەرۆژهلات که دیمەنىكى زۆر نوئ و زۆر سەرنجراکیش بە گەشتیاری ئەوروپى بیهخشى». ئەو که لەرێگای ماردینهوه هاتبوو، لەنزىك دیار بەکەر لەدیجله پەریوتەوه بۆ ئەوى بگاتە شارەکه. دواى پەرینەوش بەنێو گۆرستانىکدا تێپەریوه که دیوارىكى مەرمەرى رەش دەورى داوه، ئینجا گەیشتوتە شارەکه. بەلام باسى سێ پرد دەکات و دەلنى دووانیان زۆر چاگ دروستکراوون و له (10) کەوانەى جوان پىکهاتبوون.⁽⁶⁶⁾ دیارە ئەم گەریدیه لەسەدا هەلەى کردووه، یان باسى پردى تر دەکات لەدەورو بەرى دیار بەکەر. چونکه (کینیر) تەنبا نامازە بیهک پرد دەکات و دەلنى نزیکهى نیو میل لەخواروى شارەکهوه دەورى پردىکى دوازدە کەوانییه.⁽⁶⁷⁾ هەروەها گەریدەى تریش وەك (مێجر سۆن) و هەردوو برا (ویگرام) تەنبا باسى پردىك دەکەن لەسەر دىجله لەنزىك دیار بەکەر.⁽⁶⁸⁾ لەراستیشدا هەر یەك پردە و دەکەوتە خواروى شار بەنێو سەعاتە رى. پردىكى بەردىنى گەورو پتەوهو لەسەر (11) کەمەرە دامەزراوه.⁽⁶⁹⁾ کەمەرەکان هەموویان بیهکەوه (10) کەوانەى جوانیان دروستکردووه، بۆیه بەم پردە دەگوترى (دەهدەرە) یان (دەهدەرى) و ئیستاش ماوه.

دیارە شارى دیار بەکەر لهلای رۆژ ناواوه لەدووروه دیمەنىكى جوانى نەبووه، بۆیه سەرنجى (مێجر سۆن)ى رانەکیشاوه که لەم لایهوه بەرمو شار هاتوو. ئەو شارەکه بە قەلایەك لەبەردى رەش دەچوینى لەناو بیابانىكى گەورەدا. بەلام زەوى وزارى دەورو بەرى جوان دێتە بەرچاو که پر بوو لەمىستانى نایاب و گول و گولزارى جوان. بەتایبەتى که لەمانگى نىساندا بوو. هەروەها کاتیکیش لەنزىکهوه شارەکه دەبینى بۆ چوونى دەگورئ و دەلنى: «دیار بەکەر لەیهکەم بىنیدا سەرنجى بیانى رادەکیشى، وەکو شارىكى قەشەنگ و خاوین و گەشاوه». دواتریش لەگەشتىكى بۆ دەورو بەرى شارەکه چاوى خۆى بەدیمەنى شاخى بەرز و کانیاوى بەخورو دارو سەوزایى تەر دەگەشتیوتەوه. ئەو هەندى باسى کەشو هەواى دەقەرەکش دەکات و نامازە بەفینىكى بەهارو گەرمای هابىن دەکات. ⁽⁷⁰⁾ بێگومان ئەم کەشو هەواى بەدلى (مێجر سۆن) بووه، چونکه ئەو لەبەهاردا هاتووتە شارەکه. بەلام بۆ (دکتور گران/ 1839) خۆش نەبووه چونکه لەمانگەکانى حوزمیران و تەمموزا لەوى ماوتەوه. بۆیه نامازە بەگەرما و کەشو هەواى ناتەندروستى دیار بەکەر دەکات و دەلنى پلەى گەرما

Kinneir, A geographical memoir, pp.333, 334 65

سەفەر نامەى ولیم هیوود...، ل 92. 66

Kinneir, A geographical memoir, p.334 67

سون، رحلە متتەر...، ج 1، ص 92؛ ویگرام، مەد البشریة...، ص 29. 68

سامى، قاموس الاعلام، ج 3، ص 2203. 69

سون، رحلە متتەر...، ج 1، ص 80، 83، 85، 94. 70

لەسینیەردا (98) پلەهێ فەهرەنیهاییەت بوو، رۆژانەش لەزیادیوون دابوو. (71) ئەگەر بزانی ئەم پلەهێ دەکاتە (36.6) پلەهێ سەدی، ئەوا بەلای ئەمە زۆر گەرم نیە. بەلام بۆ گرانت کە خەلکی نیویۆرک بوو، دیارە گەرم بوو.

چەند سالێک دواتر برابیان (ویگرام) یش هەستیکی هاوشیوەیان لەلا دروست بوو کاتی لە (ئورفە) هەو بەرمو دیار بەکر هاتن. بۆیە نووسیویانە: "لەکو تانییدا لەدوور هەو شارێکمان بۆ دەرکەوت کە بەفر اوانییەکی سەرنجی راکێشاین و بەدیمانە ترساناکەکی بوو جێگەکی باهەکی تاییەتی ئەمە". بەلام دواتر کە لەگەڵ شاری ئەوروپی هاوشیوە بەراوردی دەکەن دان بەمەدا دەنێن کە "ئەو شوورە بازلتییە دەوری دیار بەکری داو هەهەموو شوورەکانی تر قەشەنگتر و جوانترە". ئەم دوو برابری باسی تۆیوگرافیای دەورووبەری شارەکش دەکەن و نامازە بەم بەرزاییە دەکەن کە لەشارەکەو دەروائیتە سەر دۆلی زێی دیجلە. بەگوتە ئێوان خەلکی ئەو ئەم زینییان بە "شەت" ناوبردوو. (72) ئەمەش هاوشیوەی و سەفەکی (ئەولیا چەلمەبی) یە کە پێشتر نامازمان پێدا.

ج- پێکھاتە شاری و ناستی ناوهدانی:-

یەکیک لەتۆیوگرافیای بەپشت بەستن بەزانیارییەکانی دەفتەریکی تاپۆی سالی 1518، دەگاتە ئەو دەروانجامی کە شاری دیار بەکر لەسەرەتاکانی سەردەمی عوسمانی یەکیک بوو لەگەورە شاریکانی ئەنادۆل. (73) هەر بەینی زانیارییەکانی دەفتەرەکە بۆمان بەدیار دەکەوێ کە ئەم شارە لەو سەردەمەدا لەچار گەرمی نیشتەجێبوون پێکھاتوو (2550) مالی تێدا بوو. گەرمەکانیش بریتی بوون لە (باب ماردین، باب رۆم، باب جبل، باب الماء). (74) ئاشکرایە کە ناوی ئەم گەرمەکانەش لەناوی دەروانجامی شارەکەو هاتوون. ئەوانا لەکتیبی (جهاننما) دا هاتوو کە شارەکە بەشوورەییکی مەزنی رەش دەورە دراو کە چوار دەروازە هەیە، ئەوانیش پێیان دەگوترا: "ماردین قیوسی"، "طاغ قیوسی"، "شط قیوسی" و "ارضوم قیوسی". (75) سەبارەت بەپێکھاتە شاری گەرمەش ئەم سەرچاوەییە دواوی دەلی هەموو خانوو و شوینە بازەرگانییەکانی شار لەناو شوورەکە دان و لەو شارەدا ژمارەیکە مژگەوت و قوتابخانەیی نایینی و گەرم ماو و خان و دامەزر او هی خێرخواریش هەیە. لەگەڵ قەلایەکی ناوخوازی "ایچ قلعة" کە لەسەر بەرزاییەکی شارەکەدا یە. ئەم قەلایەش قایمەو دەزگای حوکمرانی و هەندێ خانوو و دوکانیشی لێیە. (76)

لەسەرئێوە و تێبێنییەکانی زۆر بەی گەرمی دەکانیش بۆمان بەدیاردەکەوێ کە دیار بەکر شاریکی گەورە بوو. (77) بەجۆرێک بە یەکیک "لەشارە گەرمەکانی ناسیای بچووک" دادەنرا. (78) سەبارەت

71 Grant, The Nestorians, p.33

72 ویگرام، مەد البشریة...، ص29.

73 Ilhan, Amed (Diyarbakir), p.23

74 Ilhan, Amed (Diyarbakir), pp.29, 47, 62, 72

75 بیگومان ئەمانە بەزمانی تورکین بەلام هەمان واتای ناوکانی پێشوویان هەیە؛ چونکە (طاغ = جبل = چیا)، (شط) یش مەبەست دیجلەکی کە دەکاتە (الماء = ناو)، هەرچی (ارضوم) بە ئەوا پێشتر تەغیا (روم) بوو. دیارە (ماردین) یش وەکو خۆیی.

76 مراد، الکرد و کردستان فی کتاب «جهان نما»...، ص51.

77 عالی بک، رحلة عالی بک، ص22.

78 اولیغییه، رحلة اولیغییه الی العراق 1794-1794، ت: د. یوسف حبی، مطبعة المجمع العلمي العراقي، بغداد، 1988، ص28.

بەسەرەتاکانی سەدەى شاز دەم دەکرێ گوزارشی بازگانی قینیسایی بەئینیمو هە که لەبارەى ئەم شارە دەلی: "شاریکی گەورە، ... شوورمەکی میژووی که دە تا بیست میله بەدوریمو سووراوتەو، دیوارەکی لەبەردی رەش چێ کر او ه... لەتەواوی شاردا سێ سەد و شەست بورج و کۆشک هەن". دواتریش سەرسامی خۆی بە تەلار و بآلەخانەکانی شارە که پیشان دەدات و بەجوانی ئەندازەى بورج و کۆشکەکاندا هەلەدەدات، که بەگوتەى ئەو زۆر بەیان لەبەردی مەرمەر دروستکر او ن. بەشێو مەیکى تاییەتیش پەسنی کلێساکان دەکات و بەووردی وەسفی هەندیکیان دەکات؛ وەکو کلێسای جەر جیس و کلێسای بەحیا و کلێسای مەریمەى پاکیزە. (79)

لەناوەراستی سەدەى حەفدەمیشدا، دیار بەکر هەر گەورە سەرنجراکیش بوو. ئەمەش لەزانبارییەکانی (ئەولیاچەلمەبى) دەردەکەوێ که ووردەکاری زۆرمان لەبارەى پێکەتەى ئەم شارە پێدەدات. سەرەتا بە سەلیقەو وەسفی شوورەى شارە که دەکات و بە بەرزى و پتەوى ئەودا هەلەدەدات و لەدریزەى قەسەکانیدا دەلی: "هەموو قوللەو ددانەکانی چاویان لەمەکتەرەو لەکاتی گەمارۆداندا بەکتر دەبین و فریای بەک دەکەن... لای خۆرەهەلاتی لەبەر رەوژە بەرزە که پتەوی بە خەرنەد نیه، بەلام باکوور و خۆراواو باشووری خەندەکی هەیه، لەسووجی چوارگۆشەکانیدا بورجی وای هەیه دەلی سەددی یاجووج و ماجووجە". دیارە لەو سەردەمەشدا شوورە که چوار دەروازەى هەبوو هە که دەرگای ناسنێیان تێخراو ه. ئەوانیش بەم شێو مەبوون: لای باکوور دەروازەى چیا، لای خۆرئاوا دەروازەى رۆم، لای باشوور دەروازەى مار دین و لەخۆرەهەلاتیش دەروازەى نوێ. (80)

کەواتە ناوی دەروازەکان وەکو خۆیان ماون، تەنیا ئەوێ دوا بیان ناوی گۆراو ه.

لەبارەى پێکەتەى ناو شار سەرەتا لە قەلای ناو هە دەستپێدەکات که دەلی چێو مەکی چوار هەزار شەقامو لە (150) ژوور و سەرایەک و چەند دیو خانیک پێکدەیت. لەلای باشووریش دەروازەى مەکی ناسنی هەیه. خۆدی قەلاکەش لەسەر بەرزاییە که دەروانێتە دیجلە. دواتر دێتە سەر باسی مژگەوتەکانی شار و (15) دانەیان لێ دەژمێرێ و بەدریزى باسی هەندیکیان دەکات، وەکو: مژگەوتی گەورە، مژگەوتی پیغمبەر، مژگەوتی شەمسى ئەفەندی، مژگەوتی بێقللی محەمەد پاشا. نامازە بەمۆش دەکا که هەموو ئەو مژگەوتانە قوتابخانەى نایینیان تێدابوو ه. لەئێو تەکیەکانیش تەنیا ناوی (تەکیەى شیخی رۆمى) دەهێنێ. دیارە ئەم تەکیەیه لەگەل تەکیەکانی تر و هەر و هە مژگەوتی گەورە خوار دنیان بەسەر هەژاراندا دابەشکردوو ه. ئەو دەلی پێشتر حەوت شوینی تریش هەبوون که ریبوارو غەریبان نانیان لێ خوار دوو ه تێدا ماونەتەو ه. هەر و هە نامازە بە چەند مەزار گەیکیش دەکات لەئێو شارە کەدا، وەکو مەزار گەى خالیدی کوری وەلید. (81)

لەو سەردەمەدا دیار بەکر چەندین بازاری جۆراوجۆریشی بوو ه، که هەر یەکەیان تاییەت بوونە بە پێشەیهک یان جۆرە کالایەک. بەگوتەى (ئەولیا چەلمەبى) ژمارەیان (60) بازار بوو ه؛ وەکو بازاری حەسەن پاشا، بازاری سوپا، لەمەى دوا بیان گوزەری کوتال فرۆشان هەبوو که لەهەردوو سەری

79 بر وانه: شیخ محمەد، کوردو کوردستان...، ل 52، 81-82.

80 بۆ ووردەکاری زیاتر بر وانه: کورد لەمیژووی دراوسێکانیدا، ل-38-39.

81 کورد لەمیژووی دراوسێکانیدا، ل-ل 40-46، 50، 65.

ئەوانە سەر ووترە كە من پښتەر ببښوم، چ لەئەوروپا يان لەئاسيا». بەلآم تېببىنى ئەوشى كردووە كە لەو سەردەمدا فەرمانۆشكراو. (87) ھەرچى (وليم ھيوود) ە ئەم شارەى زياتر بەدئا دەچى بۆيە دەلى بېنايەكانى شارمەكە زور چاكن بەجۆرئك «كە لەبىناى ھەر شارئكى دىكەى ئىسلامى چاكتەر دروست كراون». ئەو دەلى خانووەكانى مألەكان بەگشتى لە دوو نەۆم پښكڢڢن. ھەر وەھا تېببىنى كردووە كە شەقامەكانى بەگشتى خاوين و فراوان و تەختكراون. بازارەكانىش گەورەو پىر لەكألان. گەر ماوى خۆش و رښكوپښكى ھەيە، مزگەوتەكانىش زور چاكتەر دروستكراون. دواتر وەسفى قەلاى ناو مە دەكات كە لەباكوورى شارمەكەيە. ھەر وەھا شوورەى شارىش بە (75,5) ميل دەخەمئڢڢئى. سەبارەت بە خان و كاروانسەراش تەنيا ئەو دەلى كە ئەو لە كاروانسەرايەكى تەنښت كۆشكى پاشا ماوتەو كە بۆ نڢر دراوى گشتى تەرخانكراو. (88)

ديارە لەسألەكانى دواتر شارمەكە فراوانتر بوو و لەدەر مەوى شوورمەكى ناو دەدانى دروستكراو، چونكە (عالى بەگ/ 1883) باسى ئەو دەكات كە بارمەگايەكى حكومەت و سەربازگەيەك لەدوورى (45) خولەك لەدەر مەوى دەروازەى رۆم بڢيادنراون. ھەرچەندە بەھوى سكالائى خاوەن بەرژ مەندىەمەكان لەدوورى ئەم بارمەگايە، ماويەك حكومەت چۆلى كردوون و بوونەتە نيمچە كەلاو، بەلآم دواتر ناو دەنانكراون تەو بوونەتە سەربازگەى نيزامى. ھەر وەھا باغئكى گشتى بۆ شارمەكە دروستكراو لەشوئڢڢڢكى بەرزى دەروەى دەروازەى رۆم كە دەروائڢتە ديچلە، بەلآم ئەويش فەرمانۆشكراو. (89) (مڢجەر سۆن/ 1907) پڢش باسى گۆرانكارىيەكمان بۆ دەكات كە لەشوورەى شارمەكە كراو، ئەويش بىر تڢيە لەكردنەوى دەرگايەكى بچووك لەشوورەى باكوور كە ناوى لڢنزاو (بەنى قاپو/ دەرگاي نوئ). (90) ئەم گەر يەمە بەشئويەمەكى گشتى وەسفى شارمەكەمان بۆ دەكات و دەلى شارئكى خاوينەو بەراورد بەشارمەكانى رۆژ ھەلات، شەقامەكانى فراوانن. چەندڢڢن بازارى ھەيە كە بەپڢچەوانەى شارە رۆژ ھەلاتىيەكان، سەريان نەگير او. تەنيا بىر تڢڢن لەچەند ريزە دوكانئك كە پەنجەر ميان نيە. ھەر وەھا دەلى لەشارمەكە دوو شەقامى گشتى ھەيە كە بەستوونى يەكتەر دەبرن و لەكۆتايى ھەر يەكڢياندا دەرگا ھەيە. ھەمووشى بەشوورمەكى گەورە دەورە دراو. ناوبراو نامازە بەقوتابخانەيەكى سەربازىش دەكات لەشارمەكە. بەموردڢش وەسفى قاومەخانەيەك دەكات لەگەل ئەو كاروانسەرا دوو نەۆمىيەى كەتڢيدا ماوتەو، كە ديارە بەدلى نەبوون. (91) كەواتە لەسەر مئای سەدەى بڢستەمڢشدا ھڢشتا خانووى نڢشتەجڢبوون لەدەر مەوى شوورەى شارمەكە نەبوو.

بەووردبوونەو لەو سەفەكانى (مڢجەر سۆن) و ھەر وەھا بىر ايان (ويگرا) پڢش كە چەند سألئك دواتر ھاتوونەتە شارمەكە، بۆمان بەديار دەكەوئ كە ئەم شارە پەر سەندڢڢكى ئەوتوى بەخزۆ نەبڢڢڢووە سەر مەراى ناو ابوونى سەدەى نۆزدەو داھانتى سەدەيەكى نوئ. بۆيە ئەگەر بۆ گەر يەدەكانى سەدەكانى رابردوو سەرنجىر اڢڢش بووبئ، ئەوا بۆ ئەوانەى سەدەى بڢستەم وانەبوو. ئەمانەى دوايى ھەرچەندە

Kinneir, A geographical memoir, pp.333, 334 87

سەفەرنامەى وليم ھيوود...، ل 92، -94 93. 88

عالى بك، رحلة عالي بك...، ص 23. 89

پڢدەچى نەمە جياواز بئ لەو (بەنى قاپو) بەى كە (نەوليا چەلمى) باسى دەكا، چونكە ئەو دەلى لەلای رۆژ ھەلاتە. 90

سون، رحلة متتكر...، ج 1، ص ص 83، 84، 87، 94. 91

ئامازە بەژمارمیهك خانووی چاك دەكەن لەگەرەکی نزیك قەلأ كه گەرەکی فەرمانبەرە گەرەكان بوو، بەلام زۆربەى خانووەكانى شار بە تەویلهى نابوود دەچوینن و نارەزایى دەرەبەرن لەكۆلانە پینچاوپینچ و تەنگەبەرەكانى ناو گەرەكەكان. ئەم دوو براهیە ئەوە سەرنجیان رادەكیشی كه خەلكى شار بەردى بازلى رەش و مەرمەرى زەرد بەشێوەى ئەلقەى ئاسۆیى لەخانووەكانیان بەكار دینن. وەكو نمونەش باسى كۆشكىكى گەرە دەكەن لەشەقامى سەرەكى، كه دەلێن پیندەچى لەرابر دوودا مالى كەسنىكى گرنگ بى. بەلام ئیستا كاروانسەرايەكى قیز مونه، تەنانت بۇ عار مبانەچیبەكەمان. ئەوان تەنیا بە ئەندازەى بىناسازى مەزگەوتى گەرە سەرسام دەبن. هەر وەها زۆر بەجوانیش وەسفى شوورەى شارەكە دەكەن و دەیگێرنەوە بۆ سەردەمى رۆمانى. دیارە لەسەردەمى ئەواندا رەنگى شوورەكە بووئە زەردى كراو بەهۆى قەوزەكانەو. هەر وەها دەلێن بەر لە (20) سأل شوورەكە بە بۆیەى سپى رەنگكراو، بەلام "خۆشەختانە ئیستا شوینەوارى ئەم شێواندەنە نامو" (92)

لەكۆتایى ئەم باسەدا خالێكى جینگەى سەرنج هەیه، ئەویش ئامازە نەدانى زۆربەى گەریدەكانە بەكلیسان و كنیشتەكان، هەرچەندە ژمارەیهكى بەرچاو لەكریستیان و هەر وەها جوو لەم شارەدا هەبوون (وەكو دواتر دەبینن). تەنیا (میجەر سۆن) ئامازە بەو دەدات كه ژمارەیهكى كەم كلیسا لەشارەكەدا مابوون. (93) بەگوتەى ئەم گەریدەیهو هەر وەها (ولیم هیوود)یش زۆربەى كلیساكان بەتیبیربوونى كات كراوئە مەزگەوت. (94) وەكو بەلگەیهك لەسەر ئەمە كوردناسێك ئامازە بەو دەدات كه زۆر لەمنارەكانى مەزگەوتەكانى دیار بەكر چوارگۆشەیین، واتە شوینی كۆنى زەنگى كلیساكان. (95) بیگومان ناكړئ نكولى لەگۆرانى هەندئ كلیسا بۆ مەزگەوت بكرئ. (96) بەلام سەردەراى ئەو شە لەكۆتاییهكانى سەدەى نۆزدەمدا هیشتا (11) كلیسا مابوون. (97) پیندەچى ئەم گۆرانەش بەهۆى بەر مەبەرە كەمبوونەوێ ژمارەى كریستیانەكان بى لەهەمبەر مۆسلمانەكان، كه دواتر دەبینن.

باسى سینیەم: رەوشى كۆمەلایەتى

لەپینا ویناكردى بارودۆخى كۆمەلایەتى، پێویستە باسى ژمارەى دانیشتوان و گروپە نایینى و نەتەمۆبیەكان و هەر وەها پەیمۆندییه كۆمەلایەتییهكان و داب و نەریت و هەندئ لایەنى تری كۆمەلایەتى بكەین:

أ- ژمارەى دانیشتوان:-

لەبارەى ژمارەى دانیشتوانەو، جینگەى داخە كه گەشتنامەكان هیچ زانیاریهەكمان سەبارەت بە سەدەى شازە پینادەن. ئەمە لەكاتێكدا بە كه زانینى ژمارەى دانیشتوانى دیار بەكر لەسەرەتای

92 بۇ ووردەكارى زیاتر بروانە: ویگرام، مەد البشریة...، ص-29-31.

93 سون، رحلە مەتەكر...، ج1، ص87.

94 سون، رحلە مەتەكر...، ص86؛ سەفەرنامەى ولیم هیوود...، ل93.

95 شقیلى، كورد...، ل33.

96 بۇ نمونە بروانە: شیخ محەمەد، كوردو كوردستان...، ل81.

97 بروانە: سامى، قاموس الاعلام، مج3، ص2203.

سەردەمی عوسمانیدا، زۆر گرنگە بۆ دیاریکردنی ئاراستەیی زیادبوونی دانیشتوان لەسەدەکانی دواتردا. بۆیە بۆ پرکردنەوی ئەم کەلێنە پەنا دەبەینە بەر سەرچاوەی تر؛ بەیشت بەستن بەتۆمارێکی فەرمی عوسمانی دەتوانین بڵین لەسالی 1518دا دیار بەکرزیکەیی (14500) سەر دانیشتوانی تێدابوو. بەمەش ئەم شارە بە یەکێک لەشارە گەرمو ئاوەدانەکانی ناوچەکە دەرژمێردرا. تەنانت لەم سەردەمدا لەشارەکانی (ئەنقەرە) و (قونیه) و ھەرەھا (ئەسینا)ی پایتەختی ئیستانای (یۆنان)یش پێر دانیشتوانتر بوو. دواي (22) سالی تر شار مە بەرێژی ھە 25% زیادیکردووە، چونکە لەسالی 1540دا (18226) کەسی لەخۆگرتووە.⁽⁹⁸⁾ بەم پێیە بێ رێژەیی زیادبوونی دانیشتوان لەم شارەدا لەسالیکیدا تەنیا %1,13 بوو، کە ئەمەش رێژمەکی کەمە بەپێوەری ئیستانای زیادبوونی دانیشتوان.

سەبارەت بەسەدەیی ھەفدەم، بەھەمان شێوە ناتوانین سوود لەگەشتنامەکانی بەردەستمان وەر بگڕین بۆ دیاریکردنی ژمارەیی دانیشتوانی دیار بەکر. بۆ سەدەیی دواتریش بەختمان لەو بەشتتر نیە، چونکە لەم سەدەیی تەنیا (نیبور/1766) مان لەبەر دەستدایە کە ئەویش دەلی: ”زۆر زەحمەتە زانیاری تەواوت دەستبەگەوتی لەبارەیی دانیشتوانییەو، ھەم مەسحیحییەکان و ھەم مەمەدیەکان زۆر کەم بایەخ بەو دەدەن کە زانیاری تەواو لەبارەیی شار مەکیانەو بەگەر یەدیەکی ئەوروپی بەدەن“. لەکۆتاییدا خۆی مەزەندە دەکات کە ژمارەیی دانیشتوانی شار مەکی نزیکی (100) ھزار کەس بێت.⁽⁹⁹⁾ بێگومان ئەو ھەش و مەکو خۆی دەلی تەنیا مەزەندیە. بەلام گومان لەو دانێە کە زیدەروویی زۆری تێدایە. نەخاسە کە (9) سال بەر لەھانتی (نیبور) گرانی و بڕسیتیەکی ترسانک لەم شار مە ھەرەھا شار مەکانی دەور بەریدا بڵاویبۆوە.⁽¹⁰⁰⁾ ئەم نەھامەتیە کە بۆ سالی دواتریش بەردەوام بوو، خەلکیکی بەکجاری زۆری لەناو برد.⁽¹⁰¹⁾

لەسەدەیی نۆزدەمدا گەر یەدەکان گوزارشی زیاتر لەم بارەییە دەدەن. راستە (ئەبی تالیب خان) لەدەستیکی سەدەکە تەنیا ئەو مەندە دەلی کە دیار بەکر ”زۆرترین دانیشتوانی ھەمە لەنێو شار مەکانی ئەم ناوہ“⁽¹⁰²⁾ بەلام (ولیم ھیوود) لەسالی 1817دا خۆی بەم مەسەلەییە خەریک دەکات و دەییوئ لەرێگی زانیی رۆبەری نیشتەجییوون لەم شارە، ژمارەیی دانیشتوانەکەیی بەنزیکیەیی بزانی. لەکۆتاییدا دەگاتە ئەو بڕواییە کە نزیکی (55) ھزار سەر دانیشتوان لەدیار بەکر دا دەژین. ئەم ئەنجامەشی لا پەسند و گونجاو لەگەل ژمارەیی دانیشتوانی شار مەکانی تری رۆژەلات.⁽¹⁰³⁾ بەلام پێنچ راستی پیکایی، چونکە (کینیئر) لەسالی 1813دا گوئیستی ئەو بوو کە شار مەکی نزیکی (38) ھزار سەر دانیشتوانی تێدایە.⁽¹⁰⁴⁾ بێگومان (38) ھزاریش لەماوەی تەنیا چوار سالدا ناشی بێی بە (55) ھزار سەر. بەلام دەبی ئەو ھەش بزانی کە ھەردو ژمار مەکی تەنیا خەمڵاندنن، واتە دەکر ئ ژمار مەکی (کینیئر)یش وورد نەیی.

98 Ilhan, Amed (Diyarbakir), p.22- 23

99 سفەرنامەیی نیبور...، ل ل-199 200.

100 بڕوانە: الموصل في القرن الثامن عشر حسب مذكرات دومنيكو لانا، ص43.

101 لەم بارەییە بڕوانە: ھەرۆتی، چەند لایەنیکی...، ل ل-267 270.

102 رحلۃ ابي طالب خان...، ص244.

103 سفەرنامەیی ولیم ھیوود...، ل94.

104 Kinneir, A geographical memoir, p.334

ئەوێ مایەئێ تێرمانە لەم بارمێوە ئەوێهە کە دەبینن لەهەندێ ماوەدا رێژەئێ زیادبوونی دانیشتوان بەپێچەوانەئێ. بێگومان ئەمەش دەرنجامی ئەم هەموو پەناو قاتوقریبە بوو کە هەر چەند سأل جارێک لەناوچەمەو هەر وەها لەدیاری بەکریش بڵاودەبوونەو. کە لەئەنجامدا هەزاران کەس لەناودەچوون.⁽¹⁰⁵⁾ بۆئێ ژمارەئێ دانیشتوانی شارەکانیش کەم دەبوونەو. هەر وەکو (جۆن ئاشەر) لەدیاری بەکر تێبینی کرد؛ ناوبراو لە سالی 1864دا ئاماژە بەو دەکات کە ئەم شارە باری لەئێژییەو لەهەلمۆمەر حێکی خراپدایە. بەجۆرێک ژمارەئێ دانیشتوانی لە (150) هەزار کەسەو دابەزیووە بۆ نزیکەئێ سنیەکی ئەم ژمارەئێ.⁽¹⁰⁶⁾ بەلام باسی ئەو ناکا کەئێ ژمارەئێ دانیشتوان ئەوێهە زۆر بوو.

دیاری ناهەمواری باری دیاری بەکر هەر بەردەوام بوو، بەپێئێ گوتهئێ گەڕیدەئێکی تر، ژمارەئێ دانیشتوانی شار دواي (19) سأل بۆ کەمتر لەئێوێ ئەم ژمارەئێ سەر وە دابەزیووە. ئەوێنا (عالی بەگ/ 1883) دەلێ: «نزیکەئێ (20) هەزار کەس لەم شارەدا هەن.»⁽¹⁰⁷⁾ بەلام ئەوێش لەم گوتهئیدا وورد نەبوو و دابەزینی ژمارەئێ بەم شێوێهە نەبوو. چونکە بەگۆرەئێ فەر هەنگی (قاموس الاعلام) کە زانیاریەکانی ووردترە، لەسالی 1891دا ئەم شارە (35) هەزار سەر دانیشتوانی هەبوو.⁽¹⁰⁸⁾ سەر ئەوێهە گەڕیدەئێکی روسی لەسالی (1907) یێشدا هەر ئەو ژمارەئێمان دەدات. ⁽¹⁰⁹⁾ بەگۆرەئێ ئەوێ بێ دانیشتوانی دیاری بەکر لەماوەئێ (16) سألدا هیچ زیادنەبوون. سەر مەرای هەموو ئەمانە، لەکۆتاییەکانی سەردەمی عوسمانیدا ئەم شارە لەرووی ژمارەئێ دانیشتوانەو لەهەموو شارەکانی تری کوردستان ئاوەدانتر بوو.⁽¹¹⁰⁾

ب- پێکەتەئێ نایینی و نەتەوێهەئێ دانیشتوان -

سەبارەت بەپێکەتەئێ نایینی و نەتەوێهەئێ دانیشتوانی دیاری بەکر، نایئێ چاوەروانی ئەوێ بکەن کە گەشتنامەکان زانیاری ووردمان بەدەئێ. چونکە ئەوێ گەڕیدەکان لەم بارمێوە دەرخەنەر و، ئەنیا مەز ندەئێو لەهەندێ بار یێشدا ئەنیا خوێندنەوێ ئێمەئێ بۆ زانیاریەکانی ئەوان. هەر وەها دەبێ ئەوێش بزانی کە ئەم پێکەتەئێ نایینی و نەتەوێهەئێ بەدرێژایی چوار سەدەئێ دەسەلاتی عوسمانی لەسەر مۆرکی خۆئێ نەماوەئێو دەشی گۆرانی رێشەئێ تێدا رویدای.

چەند سالیکی کەم بەر لە سەپانی دەسەلاتی عوسمانی بەسەر دیاری بەکر، بازرگانێکی قینیسیایی لەبارەئێ دانیشتوانی ئەم شارە دەلێ: "فرە ئایین، ئەوانی دیکە لەموسلمانان زیاترن. کەبریتین

105 لەم بارمێوە بروانە: هەر وێ، چەند لایەنێکی...، ل- 264-283.

106 رحالە اوروبیون...، ص 123. هەر ئەم گەڕیدەئێ تێبینی بڵاوبوونەوێ نەخۆشییەکی لەئێو دانیشتوانی دیاری بەکر کرد، کە عەرەبەکان پێئێ (حبة حلب) یان (الاخت البغدادية)، بەلام خەلکی دیاری بەکر ناویان لێناو (زر حلب). ئەم نەخۆشییە خەلکی شارەمەو هەر وەها غەوارەکانیشی دەرگەر ئەو لەپێستیاندا دەردەکەوت. (رحالە اوروبیون...، ص 123). بەگۆرەئێ گەڕیدەئێکی تر نەخۆشییەکی (حبة دیاری بەکر/ دهنکەئێ دیاری بەکر) یێشی پێدەگوتراو سەرئێ لەشێوێ دهنکۆلەئێکی بچوکی سوور دەردەکەوت و دواتر گەورە دەبوو تا دەقی، ئێنجا لەکەئێکی تۆخی لەشۆئێ خۆئێ بەجێدەهێشت. هەزری بئیدە، رحالە الی کوردستان فی بلاد مابین النهرین سنه 1885، ت: د. یوسف حبی، دار اراس للطباعة والنشر، اربیل 2001، ص 65.

107 عالی بگ، رحالە عالی بگ...، ص 22.

108 بروانە: سامی، قاموس الاعلام، مچ 3، ص 2202.

109 شقیلی، کورد، ل 33.

110 هەر وێ، چەند لایەنێکی...، ل 110.

لهمهسیحی و یۆنانی و نهرمەنی و جوولهكان. (111) ئەم زانیارییه ئهگهرچی دهقاودهق تهواو نیه بهلام زۆر نزیکه لهراستی، چونکه بهیپی تۆماریکی فهرمی عوسمانی، لهسالی 1518دا ریزه‌ی %54ی دانیشتوانی نهم شماره موسلمان و %45 کریستیان و %1 جوو بوون. واته موسلمانهكان تهنیا كهمنك لهنیوه زیاتر بوون. بهیپی تۆماریکی تریش كه دهگهریتهوه بۆ سالی 1540، ریزه‌ی کریستیانهكان %57 و موسلمانهكان %43 بوون. كهواته دواى (22) سال موسلمانهكان ریزه‌یان دابه‌زیوه لهنیوه‌ی دانیشتوان كه‌متر بوون. (112)

حیگه‌ی سه‌رنجه، تۆماره فهرمییه‌كه‌ی سالی 1518 له‌کریستیانه‌كان ته‌نیا ناوی نهرمەن ده‌هێنێ. بۆ موسلمانیش هه‌یچ باسی پێکهاته‌ی نه‌ته‌وه‌ی ناکات. (113) كهواته پێدچه‌ی له‌سه‌ده‌کانی به‌رایى سه‌رده‌می عوسمانیدا ته‌نیا کریستیانى نهرمەن له‌و شماره‌دا هه‌بووی، یان گروپه‌کانی تر ژماره‌یان زۆر كه‌م بووه‌و به‌رچاو نه‌بوون. چونکه (ئه‌ولیا چه‌لمه‌ی)ش له‌ناوه‌راستی سه‌ده‌ی حه‌فده‌مه‌دا ته‌نیا نامازه به‌هه‌بوونی نهرمەن ده‌کات له‌دیاربه‌کر. هه‌روه‌ها ده‌لی لێره "خه‌لک به‌کوردی و تۆرکی و عه‌ره‌بی و نهرمەنی ده‌ناخه‌ون". (114) كهواته موسلمانه‌کانیش له‌کوردو تۆرک و عه‌ره‌ب پێکهاتوون، بێ ئه‌وه‌ی پیمان بلی کام نه‌ته‌وه له‌مانه ریزه‌یان زیاتره. دواى نزیکه‌ی سه‌ده‌یه‌ک (ژان ئۆتەر)یش زانیاری هاوشیوه‌مان ده‌دات، به‌لام ئه‌و زمانى (کلدانى)ش ده‌خاته پال (عه‌ره‌بی و تۆرکی و کوردی و نهرمەنی). هه‌روه‌ها کورده‌کانیش دابه‌ش ده‌کات بۆ موسلمان و ئێزیدی. شایانى باسه ئه‌و له‌مالی که‌سیکی (یۆنانى)ش بوونه‌ میوان که پزیشکی والی دیاربه‌کر بوو. (115) كهواته به‌ داهاتنی سه‌ده‌ی هه‌ژده‌م (کلدان)ه‌کانیش بوونه‌ته به‌شێک له‌پێکهاته‌ی دانیشتوانى شاره‌که. له‌وانه‌یه که‌مینه‌یه‌کی (یۆنان)یش له‌ویدا مابن. به‌لام (کیننیر) له‌سالی 1813دا راشکاوانه ده‌لی ریزه‌ی زۆری دانیشتوان تۆرکن، ئه‌وانیتریش نهرمەن و کورد و یه‌عقوبی و کاسۆلیکن. (116) بێگومان نهم دوو گروپه‌ی دوا‌ییش هه‌ر کلدان، به‌لام ئه‌و له‌رووی مه‌زه‌به‌ی ئابینیه‌یه‌ ناویان ده‌بات. سه‌باره‌ت به‌زۆری ریزه‌ی تۆرکه‌کانیش، له‌وانه‌یه به‌هۆی ئه‌وه‌ بووی که زۆریه‌ی دانیشتوانى شاره‌که له‌رووی پێویستیه‌وه به‌م زمانه ناخواتین که زمانى فهرمی ده‌وله‌ت بوو.

دیاره هه‌ندێ گه‌ریده راسته‌وه‌خۆ خۆیان له‌قه‌ره‌ی نهم بابه‌ته نه‌داوه، به‌لام ئیمه ده‌توانین هه‌ندێ زانیاری له‌گۆزارشه‌کانیان به‌ده‌ست به‌خه‌ین؛ وه‌کو (نیبور / 1766) که له‌میان‌ه‌ی باسی دانیشتوانى دیاربه‌کر نامازه به «مه‌سیحی» و «موحه‌مه‌دی» واته ئیسلام ده‌کات. (117) گه‌ریده‌یه‌کی تریش له‌سالی 1864دا نامازه به هه‌لوێستیکى پیاوانى ئابینى نهرمەن ده‌کات له‌شاره‌که‌دا. هه‌روه‌ها باسی بازرگانیکى ده‌وله‌مه‌ندی نهرمەنی ده‌کات که میواندارى ئه‌وى کردوه. (118) كهواته له‌و سه‌رده‌مه‌شدا

111 شیخ محمد، کوردو کوردستان...، ل 61.

112 Ilhan, Amed (Diyarbakir), pp. 21, 22.

113 Ilhan, Amed (Diyarbakir), pp.37, 53, 64, 86, 87.

114 کورد له‌میژووی دراوسێکانیدا...، ل 64.

115 سه‌غه‌رنامه‌ی ژان ئۆتەر، ل 117.

116 Kinneir, A geographical memoir, p.334.

117 سه‌غه‌رنامه‌ی نیبور...، ل 199.

118 رحاله‌ی اورویون...، ص 122، 123.

هیشتا نمر مننهكان پيکهاتهیهکی سهرهکی دانیشتوانی دیاربهر بوون. به لآم دیاره وهکو پیشتر زور نهیوون؛ چونکه دوی (19) سال (عالی بهگ) دهلئ: «بهشی ههره زوری خه لکه که هی نیسلان که میکیش نهر من وکلانین». (119) نهمهش گونجاوه لهگهل زانیاریهکانی (قاموس الاعلام) که چند سالیکی کهم دوی گهشته که هی (عالی بهگ) داندراوه. (120) سهبارت به زمانی خه لکه کهش (عالی بهگ) دهلئ ههمویان بهتورکی وکوردی قسه ده کهن و هندیکیان لهگهل دوو زمانه که هی تر به زمانی عمره بیش دموین. (121) ناشکرایه که زمانی تورکی زمانی فهرمی دهولت بووهو خه لکه بهناچاری قیری بوون و بهکاریان هیناوه. به لآم قسه کردن بهکوردی بهریزه که بگاته ناستی تورکی، بهراستی چیکه ی تیرامانهو بهلگه ی نهویه که ریژه ی دانیشتوانی کورد لهو دهمه دا لهشاره که زورتر و بهرچاوتر بووه.

زانیاریهکانی گهریدهکانی سهرهتای سعه ی بیسته میس پشتگیری لهم بوچونه ی سهره وه ده کهن؛ وهکو گهریده ی روس (تومیلوف) که دهلئ زوربه ی دانیشتوانی دیاربهر کوردن. (122) ههره ها (میجر سون) یش دهلئ: «واپنده چی زورینه ی دانیشتوان لهکوردان بن». لهشونینیکی تریش نامازه بهوه دهکات که چند بهره روژه لاته بچین زمانی تورکی که متر بهربلاو ده بیت. به لآم نهمهش ناشاریتوه که ریژه ی کریستیانکانیش له دیاربهر کدا کهم نهیوو. چونکه لهباری دانیشتوانی نهم شاروه دهلئ بیجگه لهکوردهکان و عمره بی موسل، کریستیانکانیشی تیدا به. که زورینه یان نهر منن، ههره ها پاشماوه ی یونانیبهکانیشی تیدا ماوه. که بهگوته ی نهو لهسی گروپ پیکده هاتن: سربانهکان که هندیکیان سهر به که نیسه ی سربانی و هندیکیش کاسولیکی بوون. لهگهل کلدان و ناسوریهکان. (123) ههر دوو برا (ویگرام) یش باسی هه بوونی نهر من و سربانی ده کهن لهم شاره دا. (124) پیوسته نهمهش بزاینن که نهم شاره سهردهمانیک ماله بند ی پهر یارکی بووه، چونکه (ریچ) که لهسالئ 1820 دا سهردانی شاری (سنه) دهکات دهلئ: «پهنا مالیان کلدان و کاسولیکن و سهر به پهر یارکی دیاربهر کدن له نهره شیبیه ی موسل». (125)

لهکو تاپیدا نهوه ی چیکه ی رهخنه ی سهرنجه نهویه که هیچ کامیک لهو گهر یدانه ی لهسهردهمی عوسمانیدا هاتوونه دیاربهر، نامازه به جووهکانی شاره که ناکهن، که لهسهرهتای نهو سهردهمه لهویدا هه بوون و لهکو تاپیهکانی سعه ی نوزدهش (300) که سنیکیان لی مابوو. (126) سهبارت به که میوونهوه ی بهردهوامی ریژه ی کریستیانکانیش لهشاره که دا، دهکرت نهمه بگری نهوه بو بهره موسلمانبوونی نهوان بهدریژی چوار سعه ی سهردهمی عوسمانی.

119 عالی بک، رحلة عالی بک...، ص 22.

120 بهینی نهم سهرچاوهیه لهکزی (35) هزار سهر دانیشتوان، زیاتر له (20) هزار ی موسلمان. سامی، قاموس الاعلام، مج 3، ص 2202.

121 عالی بک، رحلة عالی بک...، ص 22.

122 بروانه: شیلی، کورد، ل 33.

123 سون، رحلة منکر...، ج 1، ص ص 83، 84، 87. به لآم واز انراوه که ناسوری و کلدانکان ههر دوکیان بهشیکن لهسربانهکان که ناوی کریستیانکانی روژه لاته بهتایی کوردستان.

124 ویگرام، مهد البشریه...، ص 36.

125 ریچ، گهشته می ریچ...، ل 206.

126 سامی، قاموس الاعلام، مج 3، ص 2202.

ج- پەيوەندى نىوان گروپە كۆمەلاپەتتەكان:-

بەسەرنجدانى زانىارى گەشتنامەكان بۆمان بەديار دەكەوئى كە ديار بەكر سەرمەراى ئەوەى شارىكى فرەنبايىن و فرەنتەمە بوو، بەلام لەسەدە بەراپەكانى سەردەمى عوسمانىدا تەبائى بالى كىشاپوو بەسەر شارەكەدا، ئەمەش لەگوزارشى بازارگانىكى قىنىسپايى دەردەكەوئى كە دەلى: «پىرەوانى ھەر ئاينىك بۆ ئەنجامدانى رىورەسى پەرسىن و سەرووتى ئاينى خۇيان پەرسىنگەى جودايان ھەيە، مۇسلمانان نازاريان نادەن». (127) بەلگەيەكى تەرىش لەسەر ئەم تەبائىە ئەوەيە كە لەو سەردەمەدا ھىچ يەكەك لەگروپە جياوازەكان گەرەكەكى نىشتەجىبوونى تەبائىەت بەخۇى نەبوو. ئەمەتا لەھەرسى گەرەكى (باب ماردىن و باب رۆم و باب جىل) مۇسلمان و ھەر وھا ئەرمەن ھەبوون. ھەرچى گەرەكى (باب الماء) ئەمە مۇسلمان و ئەرمەن و جووى لى نىشتەجىبوو. (128)

بەلام لەسالاى دوايى سەردەمى عوسمانىدا لە ئەنجامى ھەندى ھۆكار (وھكو: سىياسەتى چەوتى دەولەت و دەستورەدانى وولاتانى ئەوروپى و نەشونماكرەدى ھەستى جياواى ئاينى و نەتەوەيى) ئەم تەبائىە بەرەبەرە كالى بۆو. ديارە ئەم مەسەلەيە لەكارىگەرى دەورەبەرىش بەدوورنەبوو؛ بەگوتەى (جۆن ئاشەر) كوشتارى كرىستىانەكانى شام لەسالى 1860دا پروشكى پەريوتەمە بۆ ديار بەكر، بەلام بەھوى ئامادەباشى دەسەلاتدارانى شارەكە و ئەو رىوشوئەنى گرتوويانەبەر، رىگرى لەرودانى كارىكى لەم جۆرە كراوہ. ديارە نوابراو ئەمەى لەوالى شارەكە ھەندى پياوماقولى كرىستىانەكان بىستووہ. (129) بەلام ھەندى لەگەرەيدەكان باسى ئەمەش دەكەن كە گروپە جياوازەكانى كرىستىانەكانىش لەنىوان خۇياندا ناكۆك بوون؛ ھەر ئەم گەرەيدەى دوايى باسى ئەو دەكات كە مژدەدەرانى ئەمەرىكى ناومەندىكى مژدەدەريان لەشارى ديار بەكر داناوہ. بەلام روبرووى بەرەنگارى پياوانى ئاينى ئەرمەن بوونەتەمە بۆ ھەركوئى برۆشنىبان تەگەرەميان دەخستەرى. (130) (مىجور سۆن) ىش ئامازە بەم ناكۆكەيەى نىوان گروپە كرىستىانەكان كەردوو دەقاودەق دەلى: «رر و كىنە بالى كىشاپوہ بەسەر ئەم (مەلەبەندە) كرىستىانەو لەنىو گروپە كرىستىانە جياوازەكان بآر بۆتەمە». ئەم ئەمە دەگەرەينىتەمە بۆ مەملانىتى پياوہ ئاينىبەكان و ھەندى خالى جياواز لەبىروباوہدا. (131)

سەرمەراى ئەمەش چەوسانەوەى كرىستىانەكان و بەديار پىكراوى ئەرمەنەكان لەكوتايى سەدەى نۆزدەمەوہ، مەسەلەيەك نىە كە فەرامۆش بكرى. بەتەبائىەتى كە ئەم گەرەيدەى دوايى دەلى ھەرچەندە لەنىستادا شارەكە نارامە، بەلام «سىبەرى ترس بەسەر شارەكەدا كىشاپوہ». چونكە لەرابر دوودا ديار بەكر چەوساندەوەى كرىستىانەكانى بەخۆوہ بىنيوہ. بەلام ئەوان دەستبەردارى ئاينەكەى خۇيان نەبوون سەرمەراى كوشتارو توقاندن. ئەم گوتانەى نوابراو لەبارەى چەوسانەوہ بەرەھايى

127 شىخ محمد، كوردو كوردستان...، ل61.

128 بىروانە تومارى روپوئى سالى 1518 لە:

Ilhan, Amed (Diyarbakir), pp.29, 37, 47, 53, 62, 64, 72, 86, 87.

129 رحالە اوروبوون...، ص123.

130 رحالە اوروبوون...، ص122.

131 سون، رحلە متەكر...، ج1، ص88.

هممو کرېستیانەکان دەگر یتەوه. (132) بەلām برایان (ویگرام) بەم رەهاییه نادوین و بەگوتەى ئەوان هەر نەرمەن تووشى رق و کینه بوونەتەوهو هیچ شتێک بەسەر سریانەکانى دیار بەکر نەهاتوو. ئەوان باسى کوشتارى سالى 1895ى نەرمەنەکان دەکەن و دەلین دیار بەکر یەکتێک لەناو نەدەکانى ئەم کوشتارە بوو. (133) بەلām دەمارگیرى ئایینى تەنیا بەهۆکارێكى رووکەشى دادەنن بۆ ئەم رووداو، بەلای ئەوان مەسەلەکە لەژێر کۆنترۆلى سیاسیدا بوو. ئەم دوو براهیە لەو ماوەیدا کە لەدیار بەکر بوون، هەستیان بەکەشوو هەوايەكى بارگای کرد لەدزى نەرمەنەکان و ئەگەرى دووبارە بوونەوهى کوشتاریكى تریان بەدوور نەزانى. (134) بەلām دەبێ ئەمان لەبیر بێ کە (دەبلیو ئەى ویگرام) خۆى قەشەيەكى کرېستیان بوو، بۆیە چاومروان دەکرێ کە بەهەستیار بیهۆ سەیرى بارودۆخى هاواناییهنەکانى بکات لەم شارە.

د- روالەتە کۆمەلایەتیەکانى تر:-

ئەگەر لەگەشتنامەکان ووردبینەوه چەندین سەرنج و تێبینیمان لەبارەى دانیشتوانى دیار بەکر بەرچاو دەکەوێ، کە دەچنە خانەى روالەتە کۆمەلایەتیەکانى وەك ئاکار و رەوشت و جلۆبەرگ و هەروەها دابونەرىت و کات بەسەر بردن. کەلێرە بەدوا یەك لەدواى یەك باسیان دەکەین:

سەبارەت بە ئاکار و رەوشتى دانیشتوانى دیار بەکر، گەشتنامەکەى (ئەولیا چەلبەى) لەهەمموان بەسوودترە. ناوبراو لەدوو شوێندا بەجوانى روخسار و بەژن رێكى خەلکى شارەکە هەلەدا و ئەمەش دەگێر یتەوه بۆ پاکى هەواو سازگارى ئاوەکەى. بەپێى وەسفى ئەو «زۆر بەیان دەستەبألو بەخۆوهو رێکوپێکن... کوربان جوان وخواهنى بەژن و بآلو سورو سپى» ن. هەروەها دەلێ «منداڵەکانیان زىرەك و نازان». بەگوتەى ئەو لە تەمەنى حەفتاو هەشتا سألێشدا هێشتا لەکار ناکەون، زۆریشیان دەگاتە تەمەنى سەد سالى. لەشوێنێكى تر دەلێ: «زۆر غەریب دۆست و قەسەخۆش و بەراواردن، نوکتەزان وخواهن قەلەمى ئیژیان زۆرە. پیاو مکانیان راست و بەدین وژنەکانیان بەناموس وخواهن ئەدەین». «پیاو لەهاو دەمبیاان تێر نابى... بەراستى نمونەى ئەدەب وگەورەبیین». (135)

بەلām سەیر ئەومیه کە دواى نزیکەى دوو سەدەى تر، گەڕیدمیهكى تر بەباشى وەسفى ئاکار و رەوشتى خەلکى دیار بەکر ناکات؛ ئەو کەسە هەرچەندە لەسەرەتا دەلێ زۆر لەخەلکى ئەم شارە ئەدیب و خوێندەوارى بەرز، بەلām ئامازە بەموش دەدات کە خەلکى دیار بەکر بەساختەکارى و فیل بەناوبانگن. بەگوتەى ئەو گوتەيەك لەنێویاندا باوه کە دەلێ: «خانوو و سەگ و دلەکانى خەلکى دیار بەکر رەشن». (136) (میچەر سۆن) یش ئاکار و رەوشتى کرېستیانەکانى شارەکەى بەدڵ نەبووهو

132 سون، رحلة متنكر...، ج1، ص ص- 89 90.

133 سەبارەت بەکوشتارى نەرمەن و هەلوئىستى كورد لەم بارمیهوه، برونه: هوگر طاهر توفيق، الكرد والمسألة الارمنية - 1877، 1920، مطبعة اراس، اربيل 2012.

134 ویگرام، مهد البشریة...، ص ص- 36 37.

135 كورد لەمیژووى دراوسێکانیدا...، ل ل- 49 50، - 64 65.

136 عالی بك، رحلة عالی بك...، ص 22.

دەلئى قازانچويست و ماددەپەرست و بەفەيلى و بىي وەفان. (137) ھەرچەندە دەشتى لەنەنجامى تىپەر بوونى چەند سەدەبەك ئاكارو رەمشتى گروپكى دانىشتوان گۆرانى بەسەردابى، بەلام گشتاندى ئاكارگەلنىكى ناپەسندى بەم شىو بەسەر كۆمەلگەى شارنىك، بى ويزدانىيەو لەگەل لۇجىك ناپەتەو.

لەبارەى جلو بەرگى خەلكى ديار بەكرىش ھەردەبىي بچىنەو سەر گەشتنامەكەى (نەوليا چەلەبى) كە لەبارەى جلى پياوانيان دەلئى بەزۆرى فەرووى سەمۆر و ھى دىكە لەبەردەكەن. ھەر وەھا «نەتەلس و كىمخوئاش دەپۆش، مامناو ھەندىيەكانيان چۆقەو كۆنتۆش لەبەر دەكەن و كەم دەستەكانيان چۆقەى لەندەنيان لەبەردابە» (138) لەبارەى ژنەكانىش دەلئى ھەموويان «چارشيو سېبى بەخۇدادەدەن و پەچەش دەگر نەموو كلاًوى بەزنجىرى زىر و زىو دابەستراو لەسەر دەننن و جزمە لەپەى دەكەن». ھەر وەھا بەخشلى خۇيان دەرازيننەو. (139) بىگومان بەتپەر بوونى كات جلو بەرگىش گۆرانى بەسەردا دىت، بۆيە لەھەشتاكانى سەدەى نۆزدەم دەبىنين كە فەرمابەرانى ھۆكۆمەت و خانەدان و بنەمالەى دەسەلاتدار جلى ھاوشيوەى خەلكى ئەستەنبۆل (واتە چاكەت و پاننۆل) لەبەردەكەن. لەكاتىكدا خەلكى ئاسايى ديار بەكر جىبو عەبا لەبەردەكەن و موسلمانەكان كۆفە (مىزەر) لەسەر دەننن و كرېستيانەكانىش كۆفەيكى رەشيان لەسەر بوو. بەلام گەنجانى كرېستيانەكان لەجىتاي جىبو عەبا چاكەتيان لەبەر بوو، كە ئەمەش مۆدەيكى نوئ بوو بۆ ئەو سەردەمە. (140) دواى (24) سالى تر بەھەمان شىوە جلو بەرگى موسلمان و كرېستيانەكان ھاوشيوە بوو، كەبىرىتى بوو لەكراسىكى درىژو پىشتىنىك، كلاًويكى لبادىشيان لەسەردەنا و كۆفەيكى شىننىشيان تىو دەنالا. (مىجەر سۆن) ئەم لىكچوونە دەگىر يەتەو بۆ خۆچوواندىنى كرېستيانەكان بە موسلمانان لەپىنار خۇپراستن. (141) بەلام رەچاوى ئەو ناكات كە لەوانەى ئەمە بەھوى پىكەو مۆزىانى ھەردوولابىي لەشارنىكا.

ھەندى لەگەشتنامەكان چەند ئاماژەيەكمان لەبارەى دابونەرىتى خەلكى ديار بەكرىش پىدەبەخشن؛ وەكو ئەوەى كە بەھوى بەتەنگەو بوونى ئابروويانەو، ژن و كچەكانيان نەدەبوو بچنە بازار. (142) پياوھەكانىشيان لەقاو مەخانەكان دادەننىشتن و نىرگەلەيان دەكىشا. ھەر وەھا رىزىيان لە (سەيد)ەكان دەنا لەسەر ئەو بنەمايەى كە دەچنەو سەر بنەمالەى پىنغەمبەر (د. خ). بەمەش ناسرابوون كە پەرسىارى زۆر لەكەسانى غەوارو نامۆ دەكەن، سەبارەت بەگەران و سەفەريان. (143) باسى ئەمەش دەكەن كە لەشەوانى ھاوپىندا خەلكى شار مەكە بەھوى گەرمائە لەسەربان دەنووستن. (144) لەكاتى مياوندارىشدا لەسەر شىواى توركى خواردن لەدواى خواردنيان بۆ مياوانەكە دەھننا، بەتايبەتى لەژمەى ئىوارەدا. ئەمە بەپىي گىرانەوەى گەرىدەيكە. (145) بەلام نازانن بۆ ھەموو خەلك ھەر و ابووە يان تەنيا بۆ

137 سون، رحلە متنكر...، ج 1، ص 88.

138 بەدخەو نازانن ئەم جۆرە جلا نە ئىستا جىيان پىدەگۆترى، ديارە وەرگىر مەكەش نەبوتانپوە بىناكاتە كوردى.

139 كورد لەمىژووى دراوسىكانىدا...، ل 50.

140 عالى بك، رحلە عالى بك...، ص 24.

141 سون، رحلە متنكر...، ج 1، ص 90.

142 كورد لەمىژووى دراوسىكانىدا...، ل 65.

143 سون، رحلە متنكر...، ج 1، ص 84.

144 عالى بك، رحلە عالى بك...، ص 22.

145 سەفەر نامەى و لەم ھىوود...، ل ل-92 93.

میوانی تایبعت.

سباعت به خوشی و راباردنیش گهشتنامهکان پیمان دملین که خهلی دیاربهر خویان بۆ جهژنهکان ناماده دهرکرد. (146) ههروهها زۆر بهتەنگ سهیران و بهسهبردنی کاتی خوش بوون، بۆ ئەو مەبەستەش دەچوونه دەرۆه بۆ نێو باخهکانی قهراخ رووباری ديجله و رۆژانی پشویان لهوئ بهسهبرد. (147) بهگوتە (ئهولیا چهلەبی) بی خهلی شارهکه لهسههتای بههارهوه بهخاوخیزانهوه دههاتنه رۆخ رووبارهکه لهوئ خیووت وکهپریان ههدهداو خهریکی کشتوکال کردنیش دهوون. بۆیه چهند مانگیگ لهوئ دهمانهوه دهیانکرده «کانگای ههراو بهزم و راباردن وگۆرانی و خوار دنهوه» (148)

دهره نجامهکان

1- لهگهشتنامهکانی سهردمی عوسمانیدا، چهندین زانیاری گرنگ لهبارهی دۆخی ناوهدانی و رهوشی کۆمه لایهتی شاری دیاربهر ههیه. چونکه زۆربهی گهڕیدهکان خویان سهردانی شارهکیان کردوه، بهلام ههندیکیشیان لهشوینی تروه لهبارهی شارهکیان نووسیه.

2- ئەم شاره که ناوهدی ویلایهتی (دیاربهر) بوو، لهبهرهتدا ناوی (نامهده) بهلام بهره بهره ناوی ویلایهتهکی بهسهردا سهپا، که نهویش لهبهرهتدا ناوی ههزیمهکه بوو. بۆیه تا ناوهراستی سهدهی ههژدهم گهڕیدهکانیش به (نامهده) ناوی دههینن. بهلام دواتر دهیته (دیاربهر) و نامازه بهناوه کۆنهکەشی دهن.

3- زۆربهی گهڕیدهکان به ههلهکهتهی جوگرافی دیاربهر کردا ههدهدهن و بهدیمهنی شارهکەش سهرسام دهبن، و هکو (ولیم هیوود) که دملی دیمهنیکی نوئ و سهرنجراکیش بهگهشتیاری نهروپی دهبهخشێ.

4- لهتیبینییهکانی گهڕیدهکان بهدیاردکهوئ که دیاربهر یهکنیک بووه لهشاره گهورمکانی ناسیای بچووک و لهناستیکی باشی ناوهدانی دابوو. شارهکه که لهچوار گهڕهک پیکهاتبوو، شووهریهکی پتهمی رهشی ههبوو، لهگهله لایهکی نیومخویی. ههروهها چهندین مزگهوت و تهکیه گهراو وکاروانسهرای تیدابوو. بهلام بهتیبهربوونی چوار سهده، پهسههندنیکی نهوتوی بهخۆوه نهیینی و ناوهدانی شووهری شارمکهی تیبهراند.

5- سباعت بهژمارهی دانیشتوان، گهشتنامهکانی سهده بهراییهکان زانیارییهکی نهوتومان بینادن. لهکاتیگدا لهسهرچاوهی تروه دهزانین که شارهکه نزیکه (14500) سهردانیشتوانی ههبوو. بهلام لهسهرتاکیانی سهدهی نۆزدهم ژمارهکه به (55) ههزار کس دهخهملیندری. کهچی لهماومکانی دواتر دا بههوی گرانی و پهتا یهکه لهوای یهکهکان، ژمارهی دانیشتوان لهکهمی دهداو

146 برهانه: سهفرنامهی نیبور...، ل200.

147 سهفرنامهی ژان نۆتەر، ل 116؛ عالی بک، رحله عالی بک...، ص ص-23-24.

148 کورد لهمیژووی دراوسێکانیدا...، ل63.

لەسەرئەتای سەدەدی بیستەم دەبیته نزیکە (35) هەزار کەس. بەلام هیشتا دیار بەکر لەهەموو شارەکانی تری کوردستان ئاوەدانترە.

6- لەسەرئەتای سەردەمی عوسمانیدا کریستیانەکان نزیکەمی نیوەی دانیشتوانی شارێان پێکدههێنا، کە بەزۆری ئەرمن بوون. موسلمانەکانیش لەکورد و تورک و عەرەب پێکهااتبوون، بەرێژەیی نادیار. بەلام لەکۆتاییەکانی سەدەیی نۆزدەمدا بەشی هەرزۆری خەڵکەکەیی موسلمان بوون و ئەرمن وکلانیشت بوونە کەمینه. لەرووی نەتەوهیشت کورد رێژەیی سەرەکی دانیشتوانی پێکدههێنا.

7- هەرچەندە دیار بەکر شارێکی فرە ئایین و فرە نەتەوه بوو، بەلام لەسەدە بەراییەکانی سەردەمی عوسمانیدا تەبایی لەنبیوان پێکهااتەکانی دانیشتواندا زالبوو. کەچی لەکۆتایی ئەم سەردەمدا بەهۆی سیاسەتی دەولەت و دەستوەردانی دەولەتانی ئوروپی و هەروەها کاریگەری دەورووبەریشت، ناکۆکی کەوتە نیوان گروپە جیاوازەکانی کریستیانەکان و هەروەها تووشی چەوسانەوه بوون.

8- گەشتنامەکان زانیاریمان لەبارەیی روالەتە کۆمەلایەتیەکانی تریشت پێدەدەن؛ وەک ناکارو رەوشتی دانیشتوان، کە جیی پەسنی هەندیکیان دەبیته. هەروەها وەسفی جلوبەرگ و هەندئ دابونەریتمان بۆ دەکەن؛ سەبارەت بەئافرەت و نانخواردن و نووستنی سەربان. باسی چوونەدەرەوهی خەڵکەکەش دەکەن بۆ سەیران و کات بەسەربردن لەقەراخ زێی دیجلە.

لیستی سەرچاوەکان

یەكەم: بەلگەنامەیی بلۆکراوه:

- نوائی، د. عبدالحسین: شا اسماعیل صفوي/ اسناد و مکاتبات تاریخی همراه با یاداشتەهای تفصیلی، انتشارات ارغوان، چاپ 2، چاپخانه ارژنگ، تهران 1368 هـ.ش.

- İlhan, Mehdi: *Amed (Diyarbakir) / 1518 detailed register*, Ankara 2000.

- Osmanli Arşivi Daire Başkanlığı: *Musul-Kerkuk ile ilgili Arşiv Belgeleri (1525- 1919)*, Ankara, 1993.

دووەم: گەشتنامە:

أ- بەزمانی کوردی:

- ریچ، کلۆدیۆس جیمس: گەشتنامەیی ریچ بۆ کوردستان 1820، و: محەمەد حمەه باقی، چ 5، هەولێر 2012.

- سەفەرنامەیی ژان ئۆتەر (1734- 1743) سەردەمی نادرشا، و: محەمەد حمەه باقی، دەزگای موکریانی، چ 1، هەولێر 2013.

- سەفەرنامەیی نیبۆر لەسەدەیی هەژدەدا، و: ئەرەلان عەبدوللا، چاپخانهیی موکریانی، هەولێر 2013.

- سەفەرنامەیی ولیهم هیوود بۆ کوردستان سالی 1817، و: د. نەجاتی عەبدوللا، هەولێر 2012.

- کورد لەمیژووی دراوسێکانیدا/ یان: سیاحتنامەیی ئەولیایچەلمەیی، و: ناکام، چ 2، بەغدا 1978.

ب- بەزمانی عەرەبی:

- اوليفييه، رحلة أوليفييه الى العراق 1794-1796، ت: د. يوسف حبي، مطبعة المجمع العلمي العراقي، بغداد 1988.
- بنديه، هنرى: رحلة الى كردستان فى بلاد ما بين النهرين سنة 1885، ت: د. يوسف حبي، دار اراس للطباعة والنشر، اربيل 2001.
- رحلة ابي طالب خان الى العراق واوروبا، ت: د. مصطفى جواد، دار الوراق للنشر، بغداد 2007.
- رحلة مطراقي زاده/ لنصوح افندي السلاحي الشهير بمطراقي زاده (توفي بعد 957هـ)، ت: صبحي ناظم توفيق، تحقيق: د. عماد عبدالسلام رؤوف، ابوظبي 2003.
- سون، ميچر: رحلة متتكر الى بلاد ما بين النهرين وكردستان، ت: فؤاد جميل، بغداد، ج1، 1970، ج2، 1971.
- عالي بك، رحلة عالي بك الى العراق العثماني والهند، ت: محمد حرب، ط1، القاهرة 2015.
- الموصل في القرن الثامن عشر حسب مذكرات دومنيكو لانزا، ت: القس روفائيل بيدادو، ط2، الموصل 1953.
- ويگرام، دبليو. اى. و ادگار. تى. اى: مهد البشرية/ الحياة فى شرق كردستان، ت: جرجيس فتح الله، دار اراس للطباعة والنشر، ط4، اربيل 2010.
- ج- بهزمانى ئينگليزى:

- Grant, Asahel: *The Nestorians; The lost tribes*, Harper & Brothers, New York 1841.
- Kinneir, John Macdonald: *A geographical memoir of the Persian Empire*, Printed by Cox and Baylis, London 1813.
- سنيهم: كتيب:**

- أ- بهزمانى كوردى:
- باير اقدار، محمد: ئيدريسي بدليسي، و: شكور مستهفا، ج1، كردستان 1999.
- شفيلى، ا. م. مينتيسا: كورد/ كورتهى پيوهندي كومه لايمتى نابوورى روشنبيرى وگوزهران، و: د. عزيزهدين مستهفا مستهفا رهسوول، ج2، چاپخانهى خانى، دهوك 2008.
- شيخ محمهد، رابعه فهتاح: كوردستان لهسهدهى پازدهى زاينيدا، ههولير 2005.
- _____: كوردو كوردستان لهسهفهنامهى بازركانى فينيسياييدا/ سهرمناى سهدهى شازدهى زاينى، چاپخانهى موكرىانى، ههولير 2014.
- ههروتى، د. سهعدى عوسمان: چهند لايهنيكى ميژووى راميارى وكومه لاتي و نابوورى كوردستان لهسهدهمى عوسمانيدا، ههولير 2013.
- ب- بهزمانى توركى:
- سامي، شمس الدين: قاموس الاعلام، مهران مطبعهسى، مج3، استانبول 1308 رومى/ 1891م.
- هاهمهر، دولت عثمانية تاريخي، مترجمى: محمد عطا، ج4، استانبول 1330 رومى.
- ج- بهزمانى فارسى:

- ترکمان، أسکندر بیک: تاریخ عالم آرای عباسی، ج2، انتشارات امیر کبیر، چاپخانه گلشن، جلد1، تهران 1350 هـ. ش.

- روملو، حسن بیگ: احسن التواریخ، تصحیح: د. عبدالحسین نوایی، ج2، انتشارات اساطیر، چاپ 1، تهران 1384.

د- بهزمانی عمرهیی:

- اوزاوغلو، هاکان: أعیان الکرد والدولة العثمانية/ هویات متطورة وولاءات متنافسه وحدود متحوّلة، ت: د. خليل علی مراد، مطبعة جامعة صلاح الدين، اربيل 2016.

- البدلیسی، شرفخان: شرفنامه، ت: محمد جمیل الملا أحمد الروژبیانی، ج1، ط2، مؤسسة موکریانی، اربیل 2001.

- رحالة اوروبيون في العراق، دار الوراق للنشر (لندن)، د. م، 2007.

- العمری، یاسین بن خیرالله الخطیب: زبدة الاثار الجلیة فی الحوادث الارضية، انتخب زبدته: د. داود الجلی، تحقیق: عماد عبدالسلام رؤوف، مطبعة الاداب، النجف 1974.

- مراد، د. خليل علی: الکرد وکردستان فی کتاب «جهان نما» لکاتب چلبی (1017- 1067هـ/ 1609- 1657م)، اربیل 2013.

- هروتی، د. سعدي عثمان: كوردستان والامبراطورية العثمانية/ دراسة في تطور سياسة الهيمنة العثمانية، اربيل 2008.

هـ- بهزمانی نینگلیزی:

- Imber, Colin: *The Ottoman Empire (1300-1650) /The Structure of Power*, First Pub., by Palgrave, Great Britain, 2002.

چوارهم: توژیینهوه:

- مراد، خليل علی: المفهوم الاداری والجغرافی لمصطلح "کردستان" فی مصادر العهد العثماني، پروسیدینگی بهکم کونفرانسی نهکادیمی نیودهولمتی دهر بارهی کوردو کوردستان لهمیژوودا/

کوردو کوردستان لهسهردهمی عوسمانیدا، بهرگی دوهم، ههولیز، 16- 18 نیسانی 2013.

- _____: رحلة أولياجلبي مصدرا لدراسة أحوال العراق في القرن السابع عشر. مجلة (المشكاة) ع(1) س(1) 2004.

پینجهم: سايی نینتهرنیت:

- [https://en.m.wikisource.org/wiki/Kinneir_John_Macdonald_\(DNBOO\)](https://en.m.wikisource.org/wiki/Kinneir_John_Macdonald_(DNBOO)).

- <https://www.biblicalcyclopedia.com/G/grant-asahel.html>.

GEZGİNLERİN OSMANLI DÖNEMİNDEKİ DİYARBAKIR MİMARİSİNE DAİR GÖZLEMLERİ

Ghassan al Jawadi
Zakho Üniversitesi,
Beşerî İlimler Fakültesi

Özet

Seyahatname edebiyatının, tarihçilerin genel hayatla ilgili farkında olmadığı birçok ayrıntıyla tanışma konusunda belirgin bir ehemmiyeti vardır. Onlardan bazıları “not ve izlenimler”dir. Konumuzla alakalı dikkat çeken “Osmanlı dönemindeki Diyarbakır mimarisine ilgili gezginlerin izlenimleridir. Mimari yapı onların gözlemleri arasında yer almaktadır. Şüphesiz onlar, mimarinin dış görünüşü ve onun unsurlarından olan kubbeler, kemerler, sütunler, minareler ve kapılar ve onun süsleme unsurları, hat sanatı, camileri, hamamları, gökdelenleri, kaleleri ve surları üzerine yoğunlaşmışlardır. Gezginler, küçümsenemeyecek derecede gözlemler sunmuşlardır. Onların seyahatnameleri, mimarinin vasfıyla birlikte estetiğin unsurlarına işaret etmeyi içine barındırdığı gibi gezginlerin, ustaların yapılarına yazdıkları yazmalarının okumalarında güveni de içine almaktadır. Onlar, bazen söz konusu mimariyle ilgili beğeni ve mülahazalarını da ortaya koymuşlardır. Bundan dolayı araştırmacı bu konuyu ve onunla ilgili bazı malumatları kaydeden birkaç seyahatnameye yoğunlaşmayı seçmiştir. Osmanlı mimarisinin diğer mimarilerden farklı olduğunu söylememiz gerekir ve özellikle Osmanlıların inşaat ve mühendisliğe, Osmanlı devletinin kuruluş ve istikrar bulmasından beri genel olarak önem verdiğini ortaya koymuşlardır.

THE OBSERVATIONS OF THE TRAVELERS TO THE ARCHITECTURAL STRUCTURE OF DIYAR BAKAR DURING THE OTTOMAN PERIOD: OBSERVATIONS AND IMPRESSIONS

Abstract

Travel literature has a special significance in identifying many of the daily details that historians may overlook such some of these details related to our subject “The Observations of the Travelers to the Architectural Structure of Diyar Bakar during the Ottoman Period: Observations and Impressions”. Some of the travelers have paid a good attention to the architectural structure and the general construction of the; tombs, pillars, *ma’athin* (mosque towers), doors, ornamental elements, Arabic calligraphy, mosques, public baths, castles, fortresses and fences. Those travelers have written detailed observations on this subject and on the aesthetic aspects of the architectural structure documenting these descriptions with what they have read from the builders’ description on their structural sites. The travelers revealed their admiration and fondness of the architectural designs they observed. The researcher has chosen this subject for all the above-mentioned reasons concentrating on a number of travels that narrate details about the architectural structures. Last but not the least, the Ottoman architectural structure is unique as the Ottomans-since the establishment of the Ottoman country-had paid a great concern to the art of architecture and to the structural engineering in general.

مشاهدات الرحالة للعمارة الديار بكرية في العصر العثماني ” ملاحظات وانطباعات ”

غسان وليد الجوادي

جامعة زاخو

فاكولتي العلوم الانسانية/ كلية الآداب

البحث ملخص

لأدب الرحلات أهمية متميزة في التعرف على كثير من تفاصيل الحياة العامة التي يغفل عن ذكرها المؤرخون ، ومنها ما يتعلق بموضوعنا ” مشاهدات الرحالة للعمارة ملاحظات وانطباعات ” إذ لفت انتباه هؤلاء الرحالة الديار بكرية في العصر العثماني العمارة من ضمن مشاهداتهم ، وقد ركزوا على المظهر العام ، وعلى العناصر المعمارية من القباب ، والعقود ، والأعمدة ، والمآذن ، والأبواب ، والعناصر الزخرفية والخط والجوامع ، والحمامات ، والقلاع ، والحصون ، والأسوار ، وقدم الرحالة ملاحظات لا يستهان بها ، وتضمنت رحلاتهم الإشارة الى العناصر الجمالية للعمارة مع الوصف ، وكذلك التوثيق من خلال قراءتهم الكتابات التي سجلها البناة على منشآتهم ، وأظهروا إعجابهم وملاحظاتهم أحيانا ببعض الامور المتعلقة بهذه العمارة ، ولذلك اختار الباحث هذا الموضوع والتركيز على عدد من الرحلات التي سجلت بعض المعلومات عن هذا الجانب ، ولا بد أن نذكر أن العمارة العثمانية تميزت عن غيرها ولا سيما وأن العثمانيون أبدوا اهتماما بالبناء والهندسة بشكل عام منذ تأسيس الدولة العثمانية واستقرارها

مشاهدات الرحالة للعمارة الديار بكرية في العصر العثماني

” ملاحظات وانطباعات ”

أ.م.د. غسان وليد الجوادي
جامعة زاخو / فاكولتي

العلوم الانسانية

الكلمات الدالة : العمارة ، الدولة العثمانية ، الرحالة ، السور ، البيوت

المقدمة :

تعد الرحلات من المصادر المهمة في معرفة تاريخ المدن والقرى التي تم وصفها من قبل الرحالة الذين مروا بها ، تتميز الرحلات بغنى المعلومات في جوانب معينة وقلتها في جوانب اخرى ، ورغم ذلك لا يمكن الاستغناء عن المعلومات والمشاهدات والملاحظات لأنه من الثابت أنّ الرحالة والانطباعات التي وردت في كتب الرحالة عن الدولة العثمانية يهتم بوصف المدن والقرى وما يصادفه من شواخص أثرية ، بغض النظر عن حجم المعلومة ، لذلك فان المؤرخ التركي البيرر اورتالي يذکر “ أن التعليقات التي كتبها اولئك الرحالة بالغة الأهمية ”¹ ، والمتنوع لكتابات الرحالة للمدن العثمانية ومنها المدن الكردية سيجد أنهم قصدوا زيارة المدن الأكثر ازدهاراً ومنها بدليس ، وديار بكر ، و الجزيرة ، ووان والعمادية واربييل ... وغيرها² والرحالة الذين قصدوا ديار بكر وغيرها من المدن العثمانية كانت لهم غايات ودوافع مختلفة سياسية ، وتبشيرية ، وعسكرية ، وجاسوسية ، وانسانية ، وحب الاطلاع ، وغيرها لذا فان ملاحظاتهم كانت تشمل مختلف المواضيع ، وكانت الملاحظات عن العمارة مقتضبة وجاءت عرضاً ومع ذلك فان انطباعاتهم لها أهمية لأنها تلقي الضوء على الجانب العمراني ، لذا وقع اختيار الباحث على موضوع محدد وهو ” مشاهدات الرحالة للعمارة الديار بكرية في العصر العثماني ملاحظات وانطباعات ” للبحث فيه إذ تأتي أهمية هذه الدراسة لما تمتاز به مدينة ديار بكر من موروث معماري تكون على مر مختلف العصور ، بمعنى أنه تراث إنساني وعالمي شاركت عدة حضارات في ابرازه، كالرومانيين والدولة الاسلامية والأراقة والأتابكة والتتار والأيلخانيين والفرقويانو وأق قوينلو والسلاجقة والعثمانيين ، حتى أنّ الرحالة وعالم الآثار البريطاني أوستن هنري يؤكد على ذلك بقوله ” أنّ الصروح الأثرية المهمة Austen Henry.Layard لا يارد

1 - إيلبيير اورتالي ، اعادة استكشاف العثمانيين ، ترجمة ، بسام شيحا ، الدار العربية للعلوم ناشرون ، بيروت : 2012 ، ص 102

2 - محسن أحمد عمر ، كورد وكوردستان عند الرحالة الفرنسيين في القرون ١٧ - ١٨ - ١٩ الميلادية ، ترجمة حسيب الياس حديد ، دار سرمد ، السليمانية ٢٠١٥ : ص 166

لمدرسة خاصة من الهندسة المعمارية لا توجد إلا في تلك المناطق من آسيا الصغرى ... وأن تلك التحف المعمارية تتميز بأناققتها الملحوظة سواء في تزييناتها أو تقسيماتها أو تناسبها بشكل عام ، والحق يقال أن آسيا الصغرى تعتبر منبعاً لمثل هذه الصروح المجهولة وغير المكتشفة³ ولذا فقد سلطنا الضوء على اهتمام الرحالة بالعمارة في مدينة ديار بكر سواء التي بنيت في العصر العثماني أو في العصور السابقة للعثمانيين بغرض إلقاء المزيد من ونشير الى أن الضوء على هذا الجانب ، وبحسب التسلسل الزمني ووحدة الموضوع أحياناً .

الدولة العثمانية ضمت ديار بكر إليها عام 1515 بعد أن تمكن القائد العثماني محمد بيكباشا وبمساعدة الملا ادريس البديلي من طرد الصفويين منها⁴ ، وقد قسمنا الدراسة الى مبحثين الأول : وصف عام للمدينة ومنشأتها المدنية ، وفي المبحث الثاني وصف المنشآت العسكرية في المدينة وفي المبحثين أشرنا الى ملاحظاتهم وانطباعاتهم وتعليقاتهم على العناصر المعمارية من القباب ، والعقود ، والأعمدة ، والمآذن ، والأبواب ، والعناصر الزخرفية والخط والجوامع ، والحمامات ، والقلاع ، والأسوار ، والابراج ، والحصون ، هنا لا بد من الإشارة الى بعض الصعوبات التي واجهت الباحث ومنها أن معظم الرحالة كانوا يركزون على أمور تتعلق بالإدارة ، والسياسة ، والتجارة ، بينما كانت الجوانب العمرانية وتفصيلاتها اقل اهتماماً في رحلاتهم ، ويبدو وحسب ميريلا كالبتي⁵ أن معرفتهم بالمنطقة اقتصرت على الوقت الضروري لعبورها⁶ رغم ذلك فقد تركوا لنا معلومات قيمة .

أولاً : وصف المدينة

تقع مدينة ديار بكر⁶ على الضفة الغربية من نهر دجلة والمعروفة قديماً باسم آمد في الجزيرة الفراتية العليا ، وللمدينة أربعة ابواب ، باب ماردين ، وباب الجبل ، وباب النهر ، وباب أرضروم ، تقع كل بيوتها ، ومحلاتها ، وجوامعها ، وخاناتها ، ومنشأتها الأخرى داخل أسوار المدينة ، تمتاز ديار بكر بجمالها وكثرة سكانها ، وبملاحظة ذكية من الرحالة أبي طالب خان عند زيارته للمدينة عام 1802 ، ربما يعود سبب روعة وجمال المدينة أن القادم إليها يجتاز بلاد وأماكن موحشة ، وعندما يقترب من ديار بكر يرى منظراً مختلفاً إذ

3 - أوستن هنري لايارد ، مكتشفات أطلال نينوى وبابل مع رحلات الى ارمينيا وكردستان والصحراء ، ترجمة شيرين آبيش ، أبو ظبي : 2014 ، ص 32 - 33

4 - للمزيد ينظر ، ماجد محمد يونس ، امارة بديليس في العهد العثماني 1514-1665 دراسة تاريخية ، اطروحة دكتوراه مقدمة الى مجلس فاكولتي العلوم الانسانية - جامعة زاخو 2017 ، ص ص 55 - 58

5 - ميريلا كالبتي ، المدن الكوردية من خلال رؤية زوارها الاوربيين ، ترجمة هه وراز سوار ، مجلة مئين ، العدد 106 ، سنة 2000 ، ص 114

6 - ونقصد بها المدينة القديمة ضمن الاسوار فقد بناها الرومان ثم ادخلت عليها عمليات البناء في مختلف العصور منهم البيزنطيون والعرب والكرد والسلاجقة والعثمانيون ، للمزيد ينظر ملاتئوس جبرائيل جفنون ، حصن كيفا وديار بكر ، مجلة افاق المعرفة ، العدد 610 ، تموز 2014 ، ص 267

من اللافت أنَّ اللون الاسود جَلَبَ انتباه تحيط بها هضاب تغطيها الاعشاب والبساتين⁷، و معظم الرحالة أثناء كتابتهم عن ديار بكر ولا سيما وأنه اللون الغالب في جميع أبنيتها من دور وجوامع وكنائس وقلاع واسوار وقصور وغيرها من المنشآت ، حتى أنَّ أوليا جلبي في زيارته لها عام 1656 يسميها (قره آمد) أي آمد السوداء ، وأمد هو الاسم الثاني لديار بكر⁸ ، ولكثرة استخدام هذا اللون فقد وظفه البعض لإطلاق صفات على سكانها ربما اطلقت دون Roland معرفة ، فعلى سبيل المثال لا الحصر قول محقق احدى الرحلات رولاند ويلكس ” أنَّ سواد أبنيتها جعل من قلوب أهلها سوداء ”⁹، ويُرجع الرحالة والمبشر Wilkes استخدام اللون الأسود في البناء إلى الذوق الخاص في W.A.Wigram دبليو أي ويكرام استعماله مع اللون الابيض على سبيل الزخرفة موروثا عند أهالي المناطق البركانية رغم توفر مواد الانشاء ذات الالوان المتعددة بالقرب من ديار بكر¹⁰ ، و تعد الصخور المادة الأساسية في بناء البيوت و يمكن مشاهدة بيوت جيدة وواسعة ومبنية على أسس قوية مع وفرة المياه مع الحداثق المغطاة بالمنتجات التي يمكن أن تكون مكانا جيدا للنوم في الصيف .

518 |

في Dupre Adrien ومن الملاحظات التي أثارت انتباه الرحالة الفرنسي دوبريه زيارته لها عام 1807 أنَّ أبواب البيوت صغيرة ويلي الباب الأول باب آخر، وأحياناُ باب ثالث كل ذلك من أجل منع المهاجمين في أثناء الاضطرابات والقلقل الداخلية الكثيرة من الدخول مع خيولهم الى داخل الدار ، وتمتاز بعض البيوت بجمالها ولا سيما بيوت الاغنياء وقد زار جون. إذ تجد فيها احواض الماء حيث يتجدد الماء فيها بدورانه المستمر¹¹ ، ديار بكر عام 1864 وأنزله الباشا في بيت خوجة بدول وهو تاجر John Ussher أشهر أرمني كان يتباهى باستضافة السياح الاوربيين في بيته الواسع رغم أنَّ المدينة كانت في حالة تدني وانحطاط¹² ، دليل على جمال البيت من الناحية المعمارية ، وقد سحرت كثرة الصروح المعمارية من جوامع وكنائس وخانات وحمامات وقصور وغيرها ، بجوانبها الصورية والزخرفية الموجودة في الشرق ومنها ديار بكر كل ذلك الرحالة (لكليما أي) لدى مروره بالمدينة عام 1867 لذا وحسب مشاهدته Lycklama A.Nijeholt نيجهولت لهذا الكم من الفن المعماري . ترك هذا في نفسه انطبعاُ وعلق بقوله ” أنَّ ذلك يدل على

- 7 - ابي طالب خان ، رحلة ابي طالب خان الى العراق واوريا ، ترجمة مصطفى جواد ، دار الوراق ، بغداد : 2007 ، ص 244
- 8 - اوليا جلبي ، رحلة اوليا جلبي في كردستان عام 1065 هـ / 1655 م ، ترجمة رشيد فندي ، دهوك : 2008 ، ص 54
- 9 - رولاند ويلكس ، الطريق الى بغداد الرحلة التي قامت بها سيدتان انجليزيتان من استانبول الى بغداد عبر الطرق البرية اوانل القرن الماضي ، ترجمة مؤيد عبدالستار ، دار الحكمة ، لندن : 2003 ، ص 127
- 10 - دبليو . أي ويكرام ، ادكار . تي . أي . ويكرام ، مهد البشرية الحياة في شرق كردستان ، ترجمة جرجيس فتح الله ، دار ناراس ، اربيل : 2010 ، ص 30
- 11 - دوبريه ، رحلة دوبريه الى العراق 1807 – 1809 ، ترجمة بطرس حداد ، دار الوراق ، بيروت : 2011 ، ص 25-26 ، محسن 179
- 12 - جون أشر ، مشاهدات جون أشر في العراق ، ترجمة جعفر الخياط ، مديرية الآثار العامة ، مجلة سومر ، مج 21 ، بغداد : 1965 ، ص 89

ولم ينسى عالي بك - المفتش العثماني في عظمتها من بين مدن الدولة العثمانية ” 13 ، إدارة الديون العمومية - أثناء مروره بديار بكر عام 1885 أن يترك ملاحظة على بيوتها وربما ووصفها بالمنتظمة وأن أسطح البيوت مفروشة بالتراب أو بالحجارة المستوية 14 ، كان (ويكرام) أكثر واقعية في وصف بيوت ديار بكر فقد قسم بيوتها الى قسمين ، الاول : بيوت تشبه الزرائب تتقاطع فيها ازقة ملتوية ضيقة وتجد العجلة التي يجرها الحصان صعوبة في المرور من بعض هذه الازقة ، والقسم الثاني : ويستدرك ويكرام على أن البيوت لم تكن كلها بهذا المستوى ففي الحي القريب من القلعة الذي يسكنه الأغنياء والموظفين كانت البيوت جيدة ويستخدم الحجر في البناء ويدخل في بنائها البازلت الأسود والمرمر الأصفر على شكل حلقات أفقية متباينة ، ويُشبهه (ويكرام) هذا النمط من البناء بأبنية مدينة الإيطالية ، وفي هذا الحي منازل قديمة البناء تثير الإهتمام ، ويعطي مثلاً Pistoia بستونا بوجود قصر كبير يقع على الشارع الرئيس للمدينة شبيه بالصور الاسبانية ، مربع الشكل لا زخرفة فيه ، وله مدخل واحد ، أما داخله فممراته تحيط بها أروقة معقودة مستندة الى أعمدة مرمرية 15 .

أما جوامع ديار بكر 16 فهي في نظر أوليا جلبي ولا سيما الجامع الكبير ويقال له ” أولو جامعي ” مفخرة للمدينة لهذا الجامع أربعة ابواب وأرضية الجامع مفروشة بالمرمر الأبيض وفي وسط باحة الجامع حوض مزود بمزاريب المياه للتوضؤ فيها ، وتتوفر المصاطب في الجهات الأربع لباحة الجامع وهي الاخرى فرشت بالمرمر بألوان مختلفة كالسماقي والزنبوري والأصفر ، والأعمدة العليا أصغر حجماً من الأعمدة السفلى ، وقد تلاقت رؤوسها المقببة بشكل جميل ، وللباحة ثلاثة ابواب من الجهات الثلاث ، ومنارة الجامع مربعة الشكل وجميع سلامها والسقوف الداخلية لقبها مطعمه بالنحاس 17 ، ويشيد الرحالة عند مروره بديار بكر عام 1676 بروعة منظر الجامع 18 ، Tavernier الفرنسي تافرينيه إن ديار وقال : ” Paul Lucas وفي عام 1701 وصل ديار بكر الرحالة باول لوكاس . بكر من اجمل المدن التركية التي رأيتها ، فضلا عن أن المدينة منظمة تنظيمًا جيدًا في

13 - نقلًا عن محسن أحمد عمر ، المصدر السابق ، ص 202

14 - عالي بك ، رحلة عالي بك الى العراق العثماني والهند ، ترجمة محمد حرب ، المركز القومي للترجمة ، القاهرة : 2015 ، ص 22

15 - ويكرام ، المصدر السابق ، ص 30

16 - للمزيد عن جوامع ديار بكر في مختلف العصور والتعرف على طريقة البناء والفن المعماري ومؤسوسها وتاريخ البناء والزخارف والنقوش ومواد البناء وكل ما يتعلق بهذه الجوامع من التغيرات التي حصلت عليها في العصر الإسلامي وما تلاها يمكن مراجعة ، GULSEN BAS DIYARBAKIRDAKI ISLAM DONEMI MIMARI YAPILARINDA SUSLEME ,Ankara : 2013

17 اوليا جلبي ، المصدر السابق ، ص 47- 48

18 - جان باتيست تافرينيه ، العراق في القرن السابع عشر كما رآه الرحالة الفرنسي ، ترجمة بشير فرنسيس كوركيس وكوركيس عواد ، مطبعة المعارف ، بغداد : 1944 ، ص 167

لدى وجوده فيها carsten Niebuhr بنائها¹⁹ وسجل الرحالة الدانماركي كارستن نيبور عام 1766م ملاحظات منها أن من بين ال 16 جامعاً فان 12 منها ذات منارات اسطوانية ، و أربعة منارات مربعة الشكل ويبدو أن عدد الجوامع قد زاد في العصر العثماني في ديار بكر²⁰، ويمتاز الجامع الكبير بفنائه الواسع وأعمدته وحسب الرحالة (دوبريه) فإن زيارته William Hood وأشاد الرحالة وليم هود هذا الجامع يستحق اهتمام الزوار²¹، Homer de التي قام بها عام 1817 بطريقة البناء المحكمة للجامع²² أما هومير دي هيل ففي زيارته للجامع عام 1866 فقد وصف الجامع بأنه مكون من واجهتين كبيرتين Hail تبعد الواحدة عن الاخرى بحدود 100 متر والجزء الأكثر إبداعاً هو الجانب الذي يحتوي على زخارف جميلة وهذه الزخارف تظهر الخيال المبدع للإنسان الشرقي. ورأى خطوطاً معمارية في بعض الجوانب من الجامع ويقول أن الجامع كان في الاصل كنيسة مسيحية²³ ، ويشبّهه (حسن حسني القاضي) في رحلته لديار بكر ليتولى فيها القضاء عام 1867 جامع ديار بكر الكبير بالجامع النوري في الموصل ، فلجامع منارة حسنة الهيئة شاسعة جداً وقد ابدع المهندس في عمارته وصحن الجامع واسع ومفروش بالحجارة وفي صحن الجامع بركة ماء تتدفق بزال الماء وقد استخدم الرصاص في طلي بعض منشآت الجامع ، ولحسن الجامع ” يكاد قبل أن يُرى تعشقه أذن السامع“²⁴، وهذا دليل على روعة بناء ويبدو أن حسن حسني القاضي لم يبالغ في وصفه للجامع الكبير الجامع وهندسته المتقنة لأن الرحالة ويكرام يقول أن الجامع يسترعي الانتباه لغرابته لكونه يعرض معضلة من معضلات الهندسة المعمارية لأن جناحان من أجنحته الأربعة يؤلفان واجهتي قصر قديم واسع البناء مبني بأسلوب هندسي فريد واحدى واجهات الجامع تتألف من طبقتين تستقران على عقادة حادة وشبابيك مربعة الرؤوس فوقها ، بينما الواجهة الاخرى مبنية من طابق واحد تحتوي على عقادة حادة ويشبّهه (ويكرام) هذه الهندسة بقصر اوتوهابنريخ في المانيا²⁵ ، وهناك جوامع أخرى منها جامع النبي ذات المنارة المربعة الشكل وقد استخدم الرصاص في طلاء قببه ، والجامع ملئ بالزخارف الملونة ، وهناك جامع اسكندر باشا ويمتاز بالفخامة والجمال وهو مطلي بالنحاس وله منارة، وجامع بهرام باشا وهو أيضاً مطلي بالنحاس²⁶،

19 - نقل عن s 58 , Ggelisimi Donemindeki Osmanli Kent Dokusunun Diyabakir , Nursel Karava بحث متاح على الموقع www.e-dusbed-com

20 - AGE , S 58 ,

21 - دوبريه المصدر السابق ، ص 24

22 - وليم هود، رحلة من ساحل مالابار الى القسطنطينية عبر الخليج الفارسي ، بلاد العرب بلاد ما بين النهرين ، كردستان ، تركيا بلاد فارس ، ترجمة سعاد محمد خضر ، بنكه ي زين ، السليمانية : 2011 ، ص 204

23 - محسن احمد خضر ، المصدر السابق ، ص 168-169

24 - رحلة حسن حسني القاضي ورحلته إلى ديار بكر حدود 1867، تحقيق عماد عبد السلام رؤوف، مجلة بين النهرين، العدد 26، السنة السابعة، 1979 ، ص 186

25 - ويكرام ، المصدر السابق ، ص 31

26 - اوليا جلي ، المصدر السابق ، ص 48

و جامع فاتح باشا والذي شيده محمد باشا البيقلي فاتح ديار بكر و حاكمها 1516 – 1520 وما يميز هذا الجامع وجود السقيفة كجزء من البناء²⁷، وقد ورث العثمانيون فكرة السقيفة التي تتقدم المنشآت الدينية من السلاجقة²⁸ ويبدو أن مادة النحاس دخلت في تزيين أغلب جوامع ديار بكر ، ولكثرة جوامع ديار بكر وبروزها للناظر من خارج المدينة فان ويكرام يقول : ” أن مآذن الجوامع في ديار بكر تلوح من وراء الأسوار وهي بذلك تطاول اجواء السماء مثل نبات القصب المنتصب خلف جدار صخري“²⁹

أما أسواق ديار بكر فهي عديدة وهي مصنفة حسب المهنة كسوق الصاغة، والقطارين ،والقزازين ،والبزازين ويصل عددها الى ستون سوقاً ومنها سوق الخيل إذ أن قبابها قد Domenico Sestini طلبت بالنحاس الأسود³⁰ ، بينما يصف الرحالة دومينيكو سيسيني عام 1781 سوق الصاغة باتخاذهم زاوية خاصة لهم في السوق وتمتاز زارها عندما في S.Buckingham. زمحلاتهم بجمال في البناء³¹ ، بينما يصف الرحالة (بكنجهام) رحلته عام 1816 سوق ديار بكر بالغير منتظم ، ولكنه مليء بالبضاعة ومزدحم بالناس وتعدد الأصناف فيه³² .

أما أكبر حمامات المدينة فهو حمام (ايباريه) بالقرب من المنارة المعلقة ، مبني من الحجر وقبابه من المرمر وهو بديع المنظر ، أما حمام ماردين فيشتهر بأحواضه ومقاعده³³، والحمامات مبنية من الرخام الاسود ومريحة جدا وأنيقة³⁴ ، ويذكر بكنجهام أن عد الحمامات في ديار بكر يصل الى عشرين حماماً منها حمام وهب أعا وحمام السوق وحمام (H. petermann) القلعة وحمامات مخصصة للفقراء³⁵ . وفي نظر الرحالة (بيترمان أثناء زيارته للمدينة عام 1865 وصف حمامات ديار بكر بأنها نموذج في البناء وأغلبها مفروشة بالمرمر الاسود³⁶ ، ويبدو أن أغلب حمامات ديار بكر قد بنيت في القرن السادس 1520 وحمام ديوا - أي الحمام الكبير -

27 - للمزيد ينظر ، احمد محمد زكي احمد ، تطور شكل السقيفة التي تتقدم المساجد العثمانية ” دراسة تحليلية مقارنة ” مجلة الاتحاد العام للثانيين العرب ، العدد 18 ، ص 19

28 - المصدر نفسه ، ص 28

29 - ويكرام ، المصدر السابق ، ص 29

30 - اوليا جليبي ، المصدر السابق ، ص 55

31 - سيسيني ، رحلة من اسطنبول الى البصرة سنة 1781 ، ترجمة عن الفرنسية بطرس حداد ، المركز العلمي العراقي ، لبنان : 2010، ص 14

32 - نقلاً عن -Kasi Ertas Batih Seyyahlarin Gozuyle 19 .yuzyilda Diyarbakir , uluslararası , sosyal Bilim- ler Kongresi , 14- 17 EYLUL :September , Diyarbakir , turkey , 2017 , s 47

33 - اوليا جليبي ، المصدر السابق ، ص 59

34 - وليم هود ، المصدر السابق ، ص 204

35 - kasi Ertas , AEG, s47

36 - AE S, 48 -

عام 1540 وحمام الباشا عام 1564 وحمام ملك باشا عام 1567 وحمام قادي 1543 وحمام جنقلي وحمام وهب أغا وأن هذه الحمامات كانت وفقاً على بعض المنشآت في المدينة³⁷.

وكانت الشوارع مرصوفة ونظيفة كما أنها عريضة بل أعرض مما هي عليه في المدن الأخرى³⁸ وبشكل عام ديار بكر نظيفة مشرقة وشوارعها الرئيسية واسعة وأسواقها غير مسقوفة. لا نوافذ لها وتتنظم على الطرق وللمدينة شارعان عامان يتقاطعان في المدينة بزوايا قائمة³⁹، أما طرقات المدينة الداخلية فهي ضيقة لا يتجاوز عرضها أربعة أقدام فقط ومن السهولة أن تقفز من سطح إلى آخر عبر الأزقة⁴⁰. وفي ديار بكر حوالي 15 خان حسب الرحالة (بيكنجهام) منها خان الجفت و خان أغلوس باشا وأجملها خان حسن باشا وخاناتها أجمل من خانات مدينة أورفة⁴¹. إذ اشار الرحالة (نيجهولت) إليه ووصف خان حسن باشا بأنه كان رائعاً وكبيراً جداً مع طابق واحد ويتضمن معارض تستند على أقواس بطراز مدعوم بأعمدة من الجرانيت أما البناء فكان من الحجر الأصفر مع وجود أشرطة سوداء وأعمدة في الطابق الأول أما بالنسبة للأرصفة فكانت من البلوك فقط وهناك نافورة محمية بقبة تدعمها ستة أعمدة صغيرة وترتفع وسط الباحة⁴²، بينما نزل (ميجر سون) في خان آخر دون ذكر اسمه وكان ذي طابقين قرب الباب الشمالي وإنه كان نظيفاً وواسعاً ويزهو بترف نوافذ ذات زجاج⁴³، أما الجسور في أطراف المدينة فهي مبنية بشكل هندسي على شكل أقواس وقناطر⁴⁴.

522 |

أولاً : وصف الرحالة للمنشآت العسكرية في ديار بكر

ونقصد هنا بالمنشآت العسكرية الدفاعية ، الأسوار⁴⁵ ، والحصون ، والقلاع ، والأبراج ، والخنادق وهي من أبرز مشاهداتهم التي تم التركيز عليها أكثر من المعالم الأخرى ، ، إذ جاء في كتاب (جهان نما) وهو ينقل أن مدينة ديار بكر محاطة بسور عظيم أسود اللون

37 - للمزيد عن هذا الموضوع ينظر ، Emine Ekinci Dagtekin , Geleneksel Diyarbakir hamamlari katalogu , muhendislik dergisi , mayis 2017 , ozel sayi , s 361 -365

38 - ولیم هود ، المصدر السابق ، ص 204

39 - ميجر سون ، رحلة متتكر إلى بلاد ما بين النهرين وكرديستان ، ترجمة فؤاد جميل ج 1 ، بغداد : 1970 ، ص 83

40 - رولاند ويلكس ، المصدر السابق ، 127

41 - Kasi Ertas AEG , s 47 -

42 - محسن احمد عمر ، المصدر السابق ، ص 143

43 - ميجر سون ، المصدر السابق ، ص 83

44 - نيقولا سيوفي ، رحلة نيقولا سيوفي 1873 بيروت - حلب - كردستان - الموصل - بغداد ، دمشق : 2009 ، ص 39

45 - تعود عمارة سور ديار بكر إلى العصور الوسطى وإن كانت أساساته رومانية وتحديداً إلى فترة حكم الامبراطور ديوكليتيانوس عام 297 م للمزيد ينظر ملاتيسوس جبرائيل جفنون ، المصدر السابق ، ص 266

46. بينما يصف الرحالة الفرنسي (تافرينيه) السور بأنه جميل أثناء زيارته للمدينة عام 1676⁴⁷ ، وقد أسهب الرحالة الإيطالي سيستيني في الحديث عن السور في زيارته لها عام 1781 ويقول عن نفسه بأنه أول المهتمين والتمتعين بوصف السور تفصيلاً، ويورد بأن السور مبني من صخور بركانية والتي كانت سببا في أن تعكس أشعة الشمس ما يتسبب في ارتفاع درجة الحرارة صيفا في المدينة ، والسور مبني بشكل حسن وفيه إثنان وسبعون برجاً وبين الواحد والآخر مسافة محدودة ، وأن هذا الرقم يشير الى عدد تلاميذ السيد المسيح عليه السلام⁴⁸، ولذا فإن الرحالة (لابولا له لوكوز) يرجع بناء السور الى العهد الروماني ولفت انتباه الرحالة الفرنسي (دوبريه) عند زيارته للمدينة عام 1807 أن سور المدينة ، مبني من صخور بركانية بأحجام منتظمة وبحجم معين ، وما يزيد من قوة السور وجود أعمدة ودعامات تسند السور⁴⁹، بينما اهتم الرحالة (وليم هود) بمعرفة طول السور ولذا قام بجولة حول السور انطلاقاً من باب ماردين وحتى باب داغ أي نصف السور ، لذا قدر محيط السور بخمسة اميال وثلاثة ارباع الميل⁵⁰ ، ومن الرحالة الذين زاروا ديار بكر شارل عام 1836 ووصفها بأنها الأكثر جمالا والاكثر غرابية للمدن في Charle Texier تيكسيه العصور الوسطى بنيت أسوارها بالجستنيين- يقصد بالطراز المعماري التي كانت في عهد وقد تم الاحتفاظ بها على مدى السنين بصورة جيدة Justinian's الامبراطور جستنيان - وقد استخدم في البناء الحجر الأسود وكذلك الأبيض والسور يشكل مزيج من الخيال والحقيقة⁵¹، وفي رحلته عام 1873 أشاد نيقولا سيوفي ببناء السور وقوته وأنه مازال بحالة جيدة ويظهر السور قلعة ، ولفت انتباهه وجود كتابات كوفية على السور تعود الى أيام الخلفاء العباسيين⁵² ، أما ويكرام وبعد مشاهدته وزيارته لأكثر من نموذج من الأسوار في أوروبا ، يقول أن ما شاهدناها كلها وتأملنا فيها ، يمكنني الإقرار، بأن الأسوار البازلتية التي تحيط بديار بكر هي أفخم من كل الاسوار وأجملها مطلقاً ” وذكر أن ارتفاع الجدار يناهز أربعين قدماً ومحيطها يبلغ خمسة اميال وسمك السور يبلغ ما بين عشرة اقدم وخمس عشرة قدماً ، وأن سمك السور ليس بنفس الحجم في كل الجهات وحول عائدة السور وزمن بنائه فان ويكرام لا يشك أن الاسوار هي رومانية مع بعض الاضافات في العصر الاسلامي في عهود مختلفة ، وأن أي هجوم على المدينة من ناحية النهر هو أمر ينطوي على الجنون ، ولم ينسى أن يصف الاسوار السوداء بأنها كئيبة المنظر⁵³، وهكذا بالنسبة ل: (ميجر سون) إذ بادر الى

46 - خليل علي مراد ، الكرد وكردستان في كتاب ” جهان نما ” لكاتب جلبي 1017 - 1067 هـ / 1609 - 1657 ، اربيل : 2013 ، ص 51 ،

47 - محسن احمد عمر ، المصدر السابق ، ص 167

48 - سيستيني ، المصدر السابق ، ص 12 - 13

49 - دوبريه ، المصدر السابق ، ص 25

50 - وليم هود ، المصدر السابق ، ص 204

51 - محسن احمد عمر ، المصدر السابق ، ، ص 191

52 - نيقولا سيوفي ، المصدر السابق ، ص 35

53 - ويكرام ، المصدر السابق ، ص 29 - 30

فحص السور وصخوره وأشار إلى صور لطيور ووحوش منقوشة عليه ، وأرجع بناءه إلى عصور ما قبل النصرانية⁵⁴، وهنا لا بد من أن نوضح أن وجود هذه المنحوتات على الأبراج والسور في مدينة ديار بكر قد فسرت من قبل المهتمين بالفنون المعمارية واختلفوا في سبب نحتها ، ومن ذلك أنها مشاهد تعبر عن حياة البلاط أو عن القصر أو ربما استخدمت لنشر رسالة أو دعاية سياسية في العصور الإسلامية وغيرها من الآراء حول هذا الموضوع⁵⁵.

ومن ملحقات السور الأبراج إذ يحصى (سيستيني) عدد الأبراج الموزعة على امتداد السور ب 72 برجاً ، تفصل الواحد عن الآخر مسافة محدودة وتقوم بين هذه المسافات دعائم تمنح السور مزيداً من القوة⁵⁶، والأبراج مستديرة ومربعة⁵⁷، وهناك نقوش وكتابات عربية وخطوط كوفية منحوتة على الصخر وبجانبيها أشكال ورسوم لأسد، وثور، وطيور، وحيوانات أخرى خرافية⁵⁸، ويفصل ويكرام الكلام عن الأبراج إذ أن التحكم بالسور يتم عن طريق الأبراج . ولكنه يختلف مع الآخرين في عدد الأبراج ويحصيها ب 80 برجاً وأن شكل أغلبها مدور وبعضها نصف مئمن ويبعد كل برج عن الآخر بمسافة متساوية وفي كل زاوية من السور يوجد برج دائري ضخم وهكذا بالنسبة لطرفي السور. ويشبه بناء السور بأسلوب بناء التسوير ، ويضيف أن بعض الأبراج معقدة من الداخل وجدرانها سميكة وطريقة بناء السور سهلت على الحراس الوصول الى مراكزها بسهولة من خلال سلالم في كل برج من الأبراج⁵⁹.

والخط الدفاعي الآخر للمدينة كما يذكر الرحالة أبي طالب خان يتمثل بالخندق المملوء بالماء الذي يحيط بالسور⁶⁰ ، ويضيف دوبريه أن هذا الخندق يليه منحدر يشكل نوعاً من منطقة محصنة تحول دون صعود المهاجمين إلى أعلاه⁶¹ ، والخندق منقور في الصخر وأقيمت على امتداد ضفة الخندق من جهة المدينة جدران ارتفاعها يبلغ الصدر ، والخندق على بعد خطوات من قاعدة السور على غرار ما موجود في استانبول⁶².

وتقع قلعة ديار بكر داخل المدينة وتسمى ” ايج قلعة ” أي القلعة الداخلية ، على إحدى سفوح المدينة وفيها مقر الوالي وبعض البيوت والمحلات⁶³ ، وقد وصفها أوليا جلبي أثناء

54 - ميغر سون ، المصدر السابق ، ص 83 - 84

55 - للمزيد ينظر ، يواكيم غيرلش ، صرح النصر باسم السلطان ملك شاه في ديار بكر : هل استخدمت المنحوتات المجسمة في الدعاية السياسية خلال العصور الوسطى ؟ ، مجلة الدار ، دار الآثار الإسلامية متحف الكويت الوطني ، العدد 41 في 2016 ، ص 11 - 16

56 - سيستيني ، المصدر السابق ، المصدر السابق ، ص 12 - 13

57 - دوبريه ، المصدر السابق ، ص 179

58 - محسن احمد عمر ، المصدر السابق ، ص 169 - 171

59 - ويكرام ، المصدر السابق ، ص 29 - 30

60 - ابي طالب خان ، المصدر السابق ، ص 245

61 - دوبريه ، المصدر السابق ، ص 24

62 - ويكرام ، المصدر السابق ، ص 29

63 - خليل علي مراد ، المصدر السابق ، ص 51

زيارته للقلعة بشكل مفصل وذكر أنّ فيها 150 غرفة وعدد من قاعات الضيوف وسراي الوالي التي بناها الوالي بيقلي باشا وزير السلطان سليم الاول 1512- 1520 ، وتطل شبابيكها على نهر دجلة ، لم تبنى القلعة دفعة واحدة وإنما كان يتم اضافة أبنية جديدة ورممت في عصور مختلفة ، وتظهر على جدرانها نقوش ومناظر لا مثيل لها إلا في مدينة القاهرة ، وتمتاز القلعة باتساعها ومتانتها⁶⁴ ، ويبلغ سور القلعة ارتفاعا 40 ذراعا شاهانياً ، بينما يبلغ عرض الاسس في الأسفل 10 أذرع ، وهي مربعة الشكل ، وفي زوايا القلعة توجد أبراج للمراقبة ، والقلعة ذات طابق واحد ، لها أربعة أبواب حديدية ، ولكونها مبنية من الصخور الطبيعية وعلى قمة جبلية واحدة لذا فمن الصعوبة بمكان أن يقوم المهاجمين لها بفتح ثقب في قاعدتها أو التقرب منها⁶⁵ ، ويؤكد (وليم هود) أنّ جدران القلعة لا تقل قوة عن سور المدينة . والأبراج مستديرة ومربعة وهي مغطاة بالنقوش بعضها محفورة على الحجر ويبدو حسب بكنجهام أنّ القلعة الداخلية لديار بكر أصغر من وأخرى على الطابوق⁶⁶ ، مدينة أورفه حتى أنّ دورها أقل عددا⁶⁷ ومن ملاحظات ويكرام فإن القلعة تعرضت للهدم في بعض أجزائها في أواخر القرن التاسع عشر وبداية القرن العشرين⁶⁸ .

الخاتمة :

في ضوء ما سبق يمكن القول من خلال الملاحظات والانطباعات التي وردت في مذكرات ومن عدة دول منها : بريطانيا هؤلاء الرحالة الذين زاروا ديار بكر خلال العصر العثماني ، والدانمارك ، وفرنسا ، وإيطاليا ، ومن البلاد الاسلامية وغيرها أنّ معلوماتهم في الجانب الذي يتعلق بالعمارة في هذه المدينة يشكل جزءاً لا غنى عنه عند كتابة تاريخ ديار بكر ولاسيما وأنّ هذا الجانب متعلق بشكل واضح بالتاريخ الاجتماعي للمدينة ، ومن الممكن الاستفادة منه في معرفة اسلوب وطريقة معيشة السكان ومعرفة التطور العمراني ، واغلبهم اشدادوا بهذه العمارة وطرز البناء وجمال البناء فيها وتنوع هذا الارث من رومانية واسلامية وأشاروا إلى دور العثمانيين في هذا المجال سواء سلباً أو إيجاباً في الحفاظ على هذا الارث الإنساني ، رغم اهتمام الرحالة بالجوانب الأخرى: السياسية والادارية والاقتصادية أكثر من الجانب العمراني إلا أنّ ملاحظاتهم تبقى ذات مكانة في التوثيق لهذه المدينة ، هذا فضلاً عن أنّ الرحالة قدموا معلومات ربما لا نحصل عليها في مؤلفات المؤرخين .

64 - اوليا جلبي ، المصدر السابق ، ص 46

65 - المصدر والصفحة نفسها

66 - وليم هود ، المصدر السابق ، ص 205

67 - Kasım Ertaş, AEG, s. 48-

68 - ويكرام ، المصدر السابق ، ص 33

المصادر :

- 1- أبي طالب خان ، رحلة ابي طالب خان الى العراق واوريا ، ترجمة مصطفى جواد ، دار الوراق ، بغداد : 2007
- 2- أحمد محمد زكي ، تطور شكل السقيفة التي تتقدم المساجد العثمانية ” دراسة تحليلية مقارنة ” ، مجلة الاتحاد العام للآثاريين العرب ، العدد 18 ، لام: لات
- 3- ايلبير اورتايلى ، اعادة استكشاف العثمانيين ، ترجمة بسام شيحا ، الدار العربية للعلوم ناشرون ، بيروت : 2012
- 4- اوستن هنري لايارد ، مكتشفات اطلال نينوى وبابل مع رحلات الى ارمينيا وكردستان والصحراء ، ترجمة شيرين ايبش ، أبو ظبي : 2014
- 5- أوليا جلبي ، رحلة أوليا جلبي في كردستان عام 1655، ترجمة رشيد فندي ، دهوك : 2008
- 6- جان باتيست تافرينيه ، العراق في القرن السابع عشر كما رآه الرحالة الفرنسي ، ترجمة بشير فرنسيس وكوركيس عواد ، مطبعة المعارف ، بغداد : 1944
- 7- جون آشرف ، مشاهدات جون آشرف في العراق ، ترجمة جعفر الخياط ، مديرية الآثار العامة ، مجلة سومر ، مج 21 ، بغداد : 1965
- 8- حسن حسني القاضي ، رحلة حسن حسني القاضي الى ديار بكر حدود 1867 ، تحقيق عماد عبدالسلام رؤوف ، مجلة بين النهرين ، العدد 26 ، السنة السابعة ، بغداد : 1979
- 9- خليل علي مراد ، الكرد وكردستان في كتاب ” جهان نما ” لكاتب جلبي 1017 – 1067 / 1609 – 1657 م ، أربيل : 2009
- 10- سيسيني ، رحلة من اسطنبول الى البصرة سنة 1781 ، ترجمة عن الفرنسية بطرس حداد ، المركز العلمي العراقي ، لبنان : 2013
- 11- دبليو أي ويكرام ن اداكار . تي . أي . ويكرام ، مهد البشرية الحياة في شرق كردستان ، ترجمة جرجيس فتح الله ، دار ناراس ، أربيل : 2010
- 12 – دوبريه ، رحلة دوبريه الى العراق 1807 – 1809 ، ترجمة بطرس حداد ، دار

الوراق ، بيروت : 2011

13 - رولاند ويلكس ، الطريق الى بغداد الرحلة التي قامت بها سيدتان انجليزيتان من استانبول الى بغداد عبر الطرق البرية اوائل القرن الماضي ، ترجمة مؤيد عبدالستار ، دار الحكمة ، لندن : 2003

14 - عالي بك ، رحلة عالي بك الى العراق العثماني والهند ، ترجمة محمد حرب ، المركز القومي للترجمة ، القاهرة : 2015

15 - ماجد محمد يونس ، امارة بدليس في العهد العثماني 1514- 1516 دراسة تاريخية ، اطروحة دكتوراه مقدمة الى مجلس فاكولتي العلوم الانسانية ، جامعة زاخو 2017

16 - ميگر سون ، رحلة متكرر الى بلاد ما بين النهرين وكردستان ، ترجمة فؤاد جميل ، ج1 ، بغداد : 1970

17 - محسن أحمد عمر ، كورد وكوردستان عند الرحالة الفرنسيين في القرون 17 - 18 - 19 الميلادية ، ترجمة حسيب الياس حديد ، دار سرسم ، السليمانية : 2015

19 - ملاتيوس جبرائيل جفنون ، حصن كيفا وديار بكر ، مجلة آفاق المعرفة ، العدد 610 ، تموز 2014

20 - ميرلا كالييني ، المدن الكوردية من خلال رؤية زوارها الاوربيين ، ترجمة هه وراز سوار ، مجلة متين ، العدد 106 ، دهوك : 2000

21 - وليم هود ، رحلة من ساحل مالابار الى القسطنطينية عبر الخليج الفارسي ن بلد العرب بلاد ما بين النهرين ، كردستان - تركيا - بلاد فارس ، ترجمة سعاد محمد خضر ، منشورات بنكه ي زين ، السليمانية : 2011

22 - يواكيم غيرلش ، صرح النصر باسم السلطان ملك شاه في ديار بكر : هل استخدمت المنحوتات المجسمة في الدعاية السياسية خلال العصور الوسطى ، مجلة الدار ، دار الآثار الاسلامية ، منشورات متحف الكويت الوطني ، العدد 41 ، الكويت 2016

البحوث باللغة التركية :

- 1-Emine Ekinci Dagtekin , Geleneksel Diyarbakir hamamlari katalogu , muhendislik dergisi ,mayis 2017 , özel Sayı
- 2- GULSEN BAS DIYARBAKIRDAKI ISLAM DONEMI MIMARI YAPILARINDA SUSLEME ,Ankara : 2013
- 3- Nursel Karava , Diyarbakir Kent Dokusunun Osmanli Donemindeki Ggelisimi www.e-dusbed-com
- 4- Kasi Ertas Batih Seyyahlarin Gozuyle 19 .yuzyilda Diyarbakir , uluslararası , sosyal Bilimler Kongresi , 14- 17 EYLUL :September , Diyarbaker , turkey , 2017

BI ÇAVÊ ALÛSÎ AMÎD

Haşim Özdaş

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi

Kurte

Alûsî, di sala 1267an diçe paytextê Dewleta Osmaniyan Stenbolê. Geşta wî, nêzî du salan dewam kiriye. Alûsî, di der barê vê rêwîtiya xwe de sê berhemên giranbiha nivîsandine. Alûsî, di van her sê berhemên xwe de cî daye çavdêriyên xwe yên di ber barê bajarên wekî Mûsil, Cizîra Botan, Mêrdîn, Amid, Xarpût, Erzirom, Sêwas, Toqat, Samsûn, Stenbol û gelek gund, xan û cihên ku lê rawestiyaye yan jî di wan de derbas bûye. Alûsî, di vê geşta xwe de demeke dirêj li Amidê jî maye û di der barê bajêr, rewşa bajêr ya zanistî û hin zanyarên wê de bîranînên xwe di van berheman de parve kirine. Wekî din wî, cî daye jînenigariya hindê kesên ku pêrgî wan hatiye û her wiha bersiva hin pirsên ku li Amidê jê hatine kirin. Em ê di vê danezana xwe de cî bidin xatira û bîrhatiyên Alûsî yên di der barê bajarê Amidê de û rewşa wê ya zanistî û civakî.

ALÛSÎ'NİN GÖZÜYLE DİYARBAKIR

Özet

Alûsî, 1267/1851 yılında Osmanlı İmparatorluğunun başkenti İstanbul'a doğru bir seyahate çıkmıştır. Onun bu seyahati, iki yıla yakın bir zaman sürmüştür. Alûsî, bu seyahati ile ilgili olarak değerli üç eser kaleme almıştır. Bu üç eserinde Musul, Cizre, Mardin, Diyarbakır, Harput, Erzurum, Tokat Samsun ve İstanbul gibi şehirlere dair izlenimlerine yer veren Alûsî, aynı zamanda uğradığı köylere ve konakladığı yerlere dair izlenimlerini de paylaşmıştır. Alûsî, bu seyahatinde uzun bir süre Diyarbakır'da da kalmış ve şehrin fiziki yapısının yanı sıra ilmi ve kültürel durumu hakkında da önemli bilgiler paylaşmıştır. Aynı zamanda karşılaştığı bazı âlimlerin biyografilerine ve Diyarbakır'da kendisine sorulan bazı soruların cevaplarına da yer vermiştir. Bu tebliğde Alûsî'nin Diyarbakır şehrinin kültürel ve sosyal durumlarına dair izlenim ve anlatılarına yer verilecektir.

DIYARBAKIR FROM ALÛSÎ'S PERSPECTIVE

Abstract

Alûsî went on a journey towards Istanbul, the capital of the Ottoman Empire, in 1267/1851. His journey lasted almost two years. Alûsî wrote three valuable works on this trip. Alûsî shared his impressions about the cities such as Mosul, Cizre, Mardin, Diyarbakır, Harput, Erzurum, Tokat, Samsun and İstanbul in his three works and he also shared his impressions about the villages and accommodation he visited. Alûsî stayed in Diyarbakır for a long time and shared important information about its scientific and cultural status as well as the physical structure of the city. He also included the biographies of some of the scholars he encountered and his answers to some questions that he was asked while in Diyarbakır. In this study, Alûsî's impressions and narratives about the cultural and social conditions of Diyarbakır will be covered.

533

Destpêk

Sultan Ebdulmecîd, di meha Remezana sala 1263an de tefsîrzan Mehmûdê kurê 'Ebdullahê el-Alûsî (w. 1270/1854) vedixwîne paytexta Dewleta Osmanîyan Stenbolê. Lê belê ji ber ku Alûsî ji waliyê Bexdayê Mehmed Necîb Paşa bi fikir e, beşdarî vexwendina Sultan nabe. Ev helwesta Alûsî, dexesiya neyarên wî zêdetir dike û bi bêbextiyan walî, li dijî wî tehrîk dîkin.¹ Di encama vê tehrîkê de di sala 1263/1847an de Muftîti û serokatiya Weqfa Medreseya Mercaniyye ji Alûsî tê girtin.² Li ser vê yekê, da ku Alûsî bikaribe tefsîra xwe ya bi navê *Rûhu'l-Meanî* xelas bike, xwe dide aliyekî bi nivîsandina tefsîra navborî mijûl dibe û di sala 1851an de tefsîra xwe temam dike.³

1 Mehmûd Şukrî el-Alûsî, *el-Misku'l-Ezfer fî Neşri Mezaya el-Qirneyn es-Saniaşer we's-Salisaşer 1272-1342*, Tehqîq: 'Ebdullah el-Cebbûrî, ed-Dar el-Arabiyye li'l-Mewsûat, Beyrût 2007, rp: 139.

2 Alûsî, *el-Misku'l-Ezfer*, rp: 140.

3 Bnr: Muhammed Eroğlu, "Alûsî", *DÎA*, 1989, c: II, rp: 550-551.

Piştî ku ‘Ebdulkerîm (‘Ebdî) Nadir Paşa di sala 1267an de ji wezîfeya xwe ya li Bexdayê tê ezlkirin û dibe waliyê Amidê û Alûsî jî tefsîra xwe ya navborî xelas dike, biryar digre ku bi bal Stenbolê ve seyahet bike.⁴ Armanca Alûsî ji vê rêwîtiya bi bal Stenbolê ve her çiqas di zahir de da ku tefsîra xwe teqdimî rayedarên dewletê bike, lê belê sedema rastîn da ku ji rayedarên Dewleta Osmanî re diyar ku bêbextî lê hatine kirin.⁵

Alûsî, di 6ê meha Cemadiyelaxir (1267) de ji Bexdayê bi rê dikeve⁶ û di 28ê meha Remezanê de ji heman salê digihîje Stenbolê.⁷ Alûsî, di vê rêwîtiyê de ango di çûyîna xwe ya bi bal Stenbolê ve di van bajaran re derbas bûye: Mûsil, Cizîra Botan, Mêrdîn, Diyarbekir (Amid), Erzirom, Sêwas, Toqat, Samsûn û herî dawî Stenbol.

Di der barê vê rêwîtiyê de ji aliyê Alûsî ve sê berhemên giranbiha hatine nivîsandin. Berhema Alûsî ya yekem bi navê *Neşwetu’ş-Şumûl fi’s-Seferi ila Îslambûl* e.

Berhema duyem bi navê *Neşwetu’l-Mudam fi’l-Awdeti ila Dari’s-Selam* e. Alûsî, di vê berhemê de behsa serpêhatiyên xwe yê ji Stenbolê heta Bexdayê kirine. Alûsî di sala 1268an de⁸ 21ê meha Şewwalê roja Şemiyê ji Stenbolê bi rê ketiye.⁹ Di ser Samsûm, Sêwas, Xarpût, Erxenî, Amid, Mêrdîn, Nuseybîn û Kerkûkê re di 5ê meha Rebûlewewelê de ji sala 1269an gihastiye Bexdayê.¹⁰

Berhema sêyem *Xeraibu’l-Îxtirab we Nuzhetu’l-Elbab fi’z-Zihabi we’l-Îqameti we’l-Îyab*, jî ji aliyê Alûsî ve, lê belê ne li rê; li Bexdayê hatiye nivîsandin.

1. Alım Ū Medreseyên Amidê

Alûsî, di hatina xwe de ya ji Bexdayê di ser Mêrdîn re tê bajarê Amidê.¹¹ Di serdema Osmaniyan de bajar hin caran bi awayê “Amid a Reş” dihat binavkirin.¹² Ji lewre Alûsî jî dema qala Amidê dike, gelek caran wê bi

4 Alûsî, el-Misku’l-Ezfer, rp: 140.

5 Mehmûd Şukrî el-Alûsî, *Neşwetu’ş-Şumûl fi’s-Seferi ila Îslambûl*, Metbeetu Wilayetu Bexdad, Bexdad 1291, rp: 3.

6 Alûsî, *Neşwetu’ş-Şumûl*, rp: 3.

7 Alûsî, el-Misku’l-Ezfer, rp: 141.

8 Alûsî, el-Misku’l-Ezfer, rp: 143.

9 Mehmûd Şukrî el-Alûsî, *Neşwetu’l-Mudam fi’l-Awdeti ila Dari’s-Selam*, Metbeetu Wilayetu Bexdad, Bexdad 1293, rp: 3.

10 Alûsî, el-Misku’l-Ezfer, rp: 143.

11 Alûsî, *Neşwetu’ş-Şumûl*, rp: 9.

12 Nejat Göyünç, “Diyarbakır”, DİA, 1994, c: IX, rp: 454.

awayê “Amidi’s-Sewda” angò “Amid a Reş” bi nav dike. Ev jî bi ihtimaleke mezin ji ber kevîrên reş yê kela bajêr e. Lewra wekî ku tê zanîn kevîrên kela Amidê, reş in. Alûsî, li Amidê li mala muftiyê bajêr yê berê Derwîş Efendî dimîne. Ji ber ku ji dûr ve hev du diniyasîn Derwîş Efendî, hîn berî ku Alûsî bigihîje bajêr, wî vedixwîne mala xwe, Alûsî jî îcabetî daweta wî dike.¹³

Alûsî, di der barê zanayên bajêr û rewşa wê ya zanistî de jî hin agahiyan dide. Li gorî ku Alûsî dibêje; li Amidê kesê herî zana Derwîş Efendî bûye. Her wiha Alûsî dibêje ku min bi kûrahî lê mêze kir û min dît ku Exfeşê Bexdayê (ango Alûsî) jê zanatir e. Alûsî qala muftiyê nû jî bi stayîş dike û dibêje ku ew bi tiliyan tê nîşandan.¹⁴ Her wiha Alûsî vedibêje ku diltengî û keserên min bi saya Qadiyê Amidê Se‘duddîn Îbrahîm Efendî hinekî sivik bûn. Alûsî dibêje ku di navbera min û Qadî de dema wî li Bexdayê karê qaditîyê dikir, pîrsgirêkek derketibû, piştî min dît ku camêrekî biqîmet û ji malbateke maqûl e, ez gelekî li ber xwe ketim û poşman bûm.¹⁵

535

Carekê Seyyid Ehmedê el-Qel‘elî yê ku destbirakê bavê wî bûye, Alûsî vedixwîne mala xwe û berhema xwe ya bi navê “es-Sunûhat” ya ku hin helbestên wî jî tê de hene nîşanî Alûsî dide. Alûsî ji bo vê berhemê, teqrîzekê jî dinivîse¹⁶ û pesnê wî û berhema wî wiha dide: Mîrovekî zimanxweş e. Hindik kes wekî wî hene. Heke milletê Kûfeyê ew bidîtana dê bigotina ev Ebû Mûsa ye. Li gorî ku me dît, di nav alimên Amidê de kesê hifza wî herî baş, zepta herî saxlem û gotinên wî herî fesîh ew bû. Di nav wan de xwedan mezinahî bû. Tu dibêjî qey piştî Adem û Nûh, bavê sêyem e ji wan re. Alûsî dibêje ku wî, 80ê sal borandiye bêyî arîkarekî nikare bi tena serê xwe bimeşe. Narînî û zerafeta di helbestên wî de helbestên Ebû Nuwas (w. 198/813 [?]) bi min dan ji bîr kirin.¹⁷

Rojekê feqiyên medreseyê tèn serdana Alûsî û ji tefsîra Beydawî cihekî ku ji wan re pîrsgirêk bû –ayeta 90ê ji sûreyê Nîsa– jê dipirsin.¹⁸ Lê belê di berhemeke xwe ya din de dibêje ku hin seydayên wê derdorê ev pîrs ji min kirine. Alûsî, ji rîsaleya muderrisê Medreseya Şe‘baniyye –ya li bajarê Helebê– Suleyman Efendiyê kurê el-Hac Ehmed ya ku di der barê vê

13 Alûsî, Neşwetü’ş-Şumûl, rp: 10.

14 Alûsî, Neşwetü’ş-Şumûl, rp: 12.

15 Alûsî, Neşwetü’ş-Şumûl, rp: 10.

16 Alûsî, Neşwetü’ş-Şumûl, rp: 11.

17 Alûsî, Neşwetü’l-Mudam, rp: 51.

18 Alûsî, Neşwetü’ş-Şumûl, rp: 10.

meseleyê de hatiye nivîsandin, nîşanî wan dide. Li ser vê yekê pirsyar wiha dibêjin: “*Hemd ji Xwedê re ku me yekî zana dît û me ji deryaya kûr dur dan hev.*”¹⁹

Ji van gotinan diyar dibe ku tefsîra Beydawî ya navdar di sedsala 19mîn de ji aliyê feqe û muderrisên Amidê ve dihat şopandin.

Wekî din rojekê Molla Huseynê ji gundê Farê tê ziyareta Alûsî. Li gorî ku Alûsî dibêje: Ew mirovekî wekî psîkê bû. Lê belê di çavê piştevanên wî de ji Molla ‘Elî el-Qarî (w. 1014/1605) wêrektor û li wê derdorê kesê herî zêde bi cedel ew bû. Molla Huseyn, beşeke ji tefsîra Alûsî ango *Rûhu’l-Meanî* digre nik xwe û piştî du rojan bi dengê bilind û her wekî serxweşan tê îtirazan li raveyên Alûsî –yên di der barê ayeta 24an ji sûreyê Yûsuf–dike. Alûsî bi awayekî pêdivî îzah dike, lê belê tebatî nayê Molla Huseyn. Ji ber vê helwesta wî, Alûsî dibêje ez fikirîm ku lê bixim. Lê belê bi sedema ku min burhana Rebbê xwe û Rebbê wî dît, dev ji vê fikra xwe berda. Piştî sê rojan Molla Huseynê Farî, îmamê Şafiîyan (ê li Amidê) dike mehdervan ji bo xwe, destê Alûsî radimûse û bexşandina xwe jê dixwaze. Alûsî jî uzrê wî qebûl dike.²⁰

Li aliyê din Alûsî, di der barê rewşa medreseyên Amidê de van agahiyan dide: Medreseyên Amidê, berê baxçeyên zanîne û hewzên mentûq û mefhûmê bûn. Lê belê bi borîna demê re rewş guheriye. Êdî bûye kesê *Helebî es-Sexîr* û *Kenzê* bixwîne zana û alim tê zanîn.²¹ Alûsî di dema ku li Amidê dimîne de beşdarî merasîma îcazeyekê jî dibe. Li gorî vegotina wî ji şaşiyên kesê ku metnê îcazeyê dixwîne quba mizgeftê bi ser re diqulibe. Ango di xwendina metnê îcazeyê de gelek şaşiyên dike. Alûsî, li hemberî vê rewşê dibêje ku min nizanibû ka ez bikenim an jî bigrîm. Diyar e ku Alûsî ji ber qelsiya zimanê ‘Erebî di medreseyên Amidê de gelekî xemgîn dibe.²²

Bi kurtasî Alûsî, cara pêşîn nêzî 20 rojan li Amidê dimîne.²³ Lê belê di *Xeraibê* de dibêje ku 20 û çend rojan ez li Amidê mame.²⁴ Alûsî, di dawîya meha Recebê de ji waliyê bajarê Erziromê Mehmed Hemdî Paşa nameyekê digre²⁵ û bi berbanga sibê re digel çar zeptiyên ji Amidê ber bi Erzimorê

19 Mehmûd Şukrî el-Alûsî, *Xeraibu’l-Îxtirab we Nuzhetu’l-Elbab fi’z-Zihabi we’l-Îqameti we’l-Îyab, Metbeetu Şabender, Bexdad 1327, rp: 93.*

20 Alûsî, *Neşwetü’ş-Şumûl*, rp: 10.

21 Alûsî, *Neşwetü’l-Mudam*, rp: 65.

22 Alûsî, *Neşwetü’ş-Şumûl*, rp: 10.

23 Alûsî, *Neşwetü’ş-Şumûl*, rp: 10.

24 Alûsî, *Xeraibu’l-Îxtirab*, rp: 95.

25 Alûsî, *Neşwetü’ş-Şumûl*, rp: 13.

ve bi rê dikeve. Alûsî dibêje çawa ku ehlê Iraqê bi çûna me xemgîn bû, gelê Amidê jî bi çûna me ewqas xemgîn bû. Piştî meşa pênc saetan digihîjin gundê ‘Elîbardaxa û li wir dibin mêhvanê ‘Umer Axa.²⁶

Alûsî di vegeza xwe ya ji Stenbolê de di ser Xarpûtê re tê Amidê. Beriya ku bigihîje Amidê li derdora Erxenyê saet di 8an de dibe mêhvanê Yektaş Axa.²⁷ Yektaş Axa û hinek qewmê xwe li wê derê bi cî bûne. Bi sedema ku ji Amidê Katibê Diwana Înşayê Suleyman Faik Beg qewîtiya Alûsî li Yektaş Axa kiriye, ew jî qasidan dişîne pêşiya Alûsî. Dema nêzî konê Yektaş Axa dibe, pêşwaziya Alûsî dike, destê wî radimûse û di mêhvandariyê de tu kêmasiyê nake.²⁸

Alûsî hatina xwe ya Amidê wiha teswîr dike: Piştî ku em li deşteke mezin bi qasî “cerîbekê” meşyan, qasidê Waliyê Amidê ‘Ebdulkerim Nadir Paşa, pêşwaziya me kir.²⁹ Bi sedema ku Sultan ‘Ebdulmecîd Xan ji wî pê ve ji tu kesekî din re negotibû “‘ebdî”, ew bi navê “‘Ebdî Paşa” navdar bû.³⁰ Piştî dîsa qasid li pey qasidan tên pêşwaziya Alûsî. Dema bi qasî mîlekê yan jî hîn kêmtir nêzî Amidê dibe, waliyê bajêr û temamê rayedarên wê –çi yên nû çi jî yên kevin– ji bo pêşwaziya wî derdikevin der bajêr û bi qelebalixeyeke mezin dikevin bajêr. Walî, gelekî qedrê wî digre.³¹

Walî, da ku bikaribe bi hêsanî pê re sohbet bike û da ku ew jî xwe rihet bike ji daîreya xwe odeyekê jê re terxan dike. Lê belê dema Derwîş Efendî dibêje çawa ku berê tu li nik min, mabû ez dixwazim vê carê jî tu li cem min bimînî, Alûsî ji ber hurmeta temenê wî daxwaza wî vala venagerîne û ji bo vê yekê ji walî destûrê dixwaze. Walî jî vê daxwaza Alûsî, qebûl dike.³² Piştî vê bi rojekê Alûsî dibe mêhvanê Ebu’l-Futûh Wecîhuddîn Seyyid Ehmedê el-Qel’elî. Ehmed Efendî, di dema Dawûd Paşa de çûye Bexdayê û li wir ew û bavê Alûsî bûne destbirakên hev.³³

Li gorî ku Alûsî dibêje; bi hatina wî temamê xelkê bajêr dilgeş dibin.³⁴

26 Alûsî, Neşwetü’ş-Şumûl, rp: 14.

27 Alûsî, Neşwetü’l-Mudam, rp: 46.

28 Alûsî, Neşwetü’l-Mudam, rp: 47.

29 Alûsî, Neşwetü’l-Mudam, rp: 47.

30 Alûsî, Xeraibu’l-İxtirab, rp: 39-40; Alûsî, Neşwetü’l-Mudam, rp: 47.

31 Alûsî, Neşwetü’l-Mudam, rp: 47.

32 Alûsî, Neşwetü’l-Mudam, rp: 48.

33 Alûsî, Neşwetü’l-Mudam, rp: 48.

34 Alûsî, Neşwetü’l-Mudam, rp: 48.

Di serê meha Zilqadeyê de di dewsa Mehmed Namik Paşa de Gözlüklü Reşîd Paşa dibe waliyê Bexdayê.³⁵

Di 25ê meha Zilqadeyê de roja pêncşemê kurê wî ‘Ebdulbaqî –ji ber ku gelekî bêriya dayika xwe kiriye– ji bavê xwe diqete û vedigere Bexdayê. ‘Ebdulbaqî, di temamê rêwîtiya Alûsî de pê re bûye.³⁶ Her wiha xebera wefata kurê wî Ebdurrezzaq li Amidê digihjê.³⁷

Alûsî, li Amidê bi Emînê Daîra Fetwayê yê berê Hac Îsmâil re hevdîtinekê pêk tîne. Di der barê wî de van agahiyan jî dide: Wî camêrî, li Bexdayê li Medreseya Heyderxane ya ku di roja me de bi navê Medreseya Dawûdiyye navdar e, xwendiyê. Alûsî dibêje çawa ku Îbrahîm bi dîtina goriya kurê xwe Îsmâil dilxweş bûye, ez jî bi dîtina wî ewqas kêfxweş bûm. Alûsî vê jî li ser zêde dike: Ew ji gelek zanayên van welatan alimtir e.³⁸

538

Carekê Muftiyê Amidê Seyyid Sibxetullah Efendî, Alûsî û hin hevalên wî dawet dike. Li gorî vegotina Alûsî ev camêr, kurê el-Hac Raxib Efendî ye. Ew jî kurê el-Hac Mesûdê kurê el-Hac Sibxetullahê kurê el-Hac Kuçuk Bekir e.³⁹ Seyyid Ehmed Efendî el-Qel‘elî jî beşdarî vê civîna li mala Muftiyê Amidê dibe.⁴⁰ Serê siba wê rojê, Muftiyê Amidê yê kevintir Behaeddîn Efendiyê kurê el-Hac Xelîl Efendî jî tê nik wî. Alûsî dibêje ku bi hatina wî sohbet hîn geştir bû.⁴¹ Dema ku Xelîl Efendî, diçe nik waliyê Bexdayê Dawûd Paşa û jê lava dike ku cezayê surguniyê ji ser birayê wî el-Hac Mesûd were rakirin, Alûsî, destbirakê bavê xwe el-Hac Seyyid Xelîl li Bexdayê dîtiye û destê wî ramûsaye.⁴²

Li gorî ku el-Hac Seyyid Xelîl Efendî, birayê el-Hac Mesûd Efendî ye, ev tê wateya ku ew, kurê el-Hac Sibxetullah Efendî û neviyê el-Hac Kuçuk Bekir e.

Li gorî vegotina Alûsî, rojekê dostê wî îmamê Şafîyan yê Amidê, wî dawetî mala xwe dike.⁴³ Piştî ku dixwin û vedixwin radibin, lê belê Ehmed

35 Alûsî, Neşwetü'l-Mudam, rp: 49.

36 Alûsî, Neşwetü'l-Mudam, rp: 49.

37 Alûsî, Neşwetü'l-Mudam, rp: 50.

38 Alûsî, Neşwetü'l-Mudam, rp: 50.

39 Alûsî, Neşwetü'l-Mudam, rp: 50.

40 Alûsî, Neşwetü'l-Mudam, rp: 50.

41 Alûsî, Neşwetü'l-Mudam, rp: 51.

42 Alûsî, Neşwetü'l-Mudam, rp: 52.

43 Alûsî, Neşwetü'l-Mudam, rp: 52.

el-Qel‘elî jê naqete û îsrar dike ku pê re şeva xwe derbas bike.⁴⁴ Di wê şevê de ango 9ê meha Îlonê de wekî devê kun baranek dibare.⁴⁵

2. Bajar Ê Şênîyên Wê

Alûsî, di der barê bajarê Amidê de ji çavkaniyên cuda ev agahî dane: Amid, ji herêma çaran ji Diyarê Bekr, navê bajarekî ye. Li dora wê keleke saxlem heye. Bajar, dikeve rojavayê çemê Dicleyê. Çandinî û darên wê pir in. Tê hizirkirin ku ji aliyê Romaniyan ve hatiye avakirin. Tê gotin ku serjimara bajêr 40,000 e. 20,000 jê Fileh in. Mizgeft û medreseyên newaze li bajêr hene. Lê belê ji ber ku perwerdekarî li wan nayên kirin, ne şîrîn in.⁴⁶

Bajar, ji aliyê Ebû ‘Ubeyde ve hatiye fetihkirin û bi navê Diyarbekir navdar bûye. Lê belê di rastiya xwe de ev, navê herêma ku bajar bi xwe jî tê de ye. Ji ber ku Bekrê kurê Wailê kurê Qasit û qewmê xwe li vir bi cih bûne, wekî Diyarê Bekr hatiye binavkirin. Eyaleta Diyarbekrê wekî Başewiyetu Bexdad jî hatiye binavkirin. Yewnanî ji Eyaleta Cezîre û Diyarbekrê re –ew jî navbera çemê Dicle û Firat e– Mezopotamya digotin.⁴⁷

Ji bilî zanyariyên ku li jor borîn Alûsî di der barê bajêr van agahiyan jî dide: Şeş deriyên bajêr hene. Hin jê nû, hin jê jî gelekî kevn in. Mezinî û firehiya erda bajêr bi qasî ji sisiyan diduyê erda Kexê ye. Dibêjin ku di bajêr de 56 tax hene. Serjimara mêran 12, 000 e. Ji sisêya diduyê bajêr Misilman e. Yên mayî Fileh in. Dervê bajêr hemî giha û çiçek in. Ji lewre Bekrê kurê Wail, ev der wekî war ji xwe re girtiye. Li bajêr gelek çivîk hene...⁴⁸

Wekî din Alûsî, behsa ava Hemrewatê dike û dibêje ku di dema Qanûnî Sultan Suleyman (w. 974/1566) de ji qonaxa meşa sê saetan hatiye anîn û li malên Amidê hatiye belavkirin. Her wiha qala aveke din dike û dibêje ku gel ji wê avê re dibêjin “Peyas”. Wekî vê, behsa hawiza li hewşa Mizgefta Mezin (Ulu Camii) dike û dibêje heke nebûna mubalexe min ê bigota ku ew deryaçeya “Zereh (Hamûn)” yan jî deryaçeya Tûnisê ye. Ji xeyrî van avan, di hundirê bajêr de gelek avên din jî hene.⁴⁹

44 Alûsî, Neşwetü'l-Mudam, rp: 53.

45 Alûsî, Neşwetü'l-Mudam, rp: 53.

46 Alûsî, Xeraibu'l-Îxtirab, rp: 92.

47 Alûsî, Xeraibu'l-Îxtirab, rp: 92.

48 Alûsî, Neşwetü'l-Mudam, rp: 63.

49 Alûsî, Neşwetü'l-Mudam, rp: 62.

Alûsî dibêje ku hewa bajêr ne xweş e.⁵⁰ Dêrdorên bajêr genî ne û li taxên wê avgeniyên ku ji kêm û edaba miriyan pîstir bêhn didin, hene. Ax û heriya ku êdî rengê wê guheriye heye. Kuçe û zîqaqên wê jî wiha ne. Bi fikra gelê Amidê ji ber bilindiya sûra wê, hewa bajêr nepaqîje. Alûsî di serî de dibêje ku ev pir ne maqûl e, lê belê piştê heq dide vê yekê û dibêje; ne dîrî hiş û aqil e ku bilindiya sûrê hewayê di xwe de bigre û bibe sedem ji bo nepaqîjiyê.⁵¹ Ta û nexweşî ji bajêr kêm nabe. Zarokên ku hîn şîr dixwin heta saleke xwe diqedînin teqez bi tayê dikevin. Rengê rûyê piraniya gel heta yên temen biçûk jî her wekî ku ji goran rabûbin, zer e.⁵²

Alûsî di der barê xweşîkiya jinên Amidê de dibêje ku wekî jinên welatê din xweşik nabin û vê yekê jî bi mijara nexweşiyê ve girê dide. Lewra nexweşî piştê wan dişkîne û beriya ku dest bi ken bikin nexweşî wan bi girî vedike û wan li ser doşeka êş û nesaxiyê dirêj dike.⁵³ Her wiha Alûsî di der barê jinên Amidê de vê yekê jî dibêje, jinên ku min dîtin, xwe gelekî distirandin û xwe ji zilaman dîr digirtin. Piştê dibêje ez nizanim ka ev helwesta wan bi sedema ne rindiya wan an jî ji ber pakî û dîndariya wan bû!⁵⁴ Bi baweriya me ji ber pakî û dîndariya wan bûye.

Piştê bi kurtasî wiha dibêje: Amid hem şêrn hem tehl e. Kesê wê bi çavê xwe bibîne dibêje qey min bajarê Besrayê dîtiye, lê belê ji ber piraniya kevirên li kuçeyên wê, her wekî ku mirov li cihekî gerger cengê bike.⁵⁵

Alûsî, behsa gundê bi navê Qutrebbul dike û dibêje ku ew gundê Filehan li bakurê bajêr dikeve. Çemê Dîcleyê di navbera wê û bajêr de derbas dibe.⁵⁶

Alûsî behsa hemamên Amidê jî bi stayîş dike. Alûsî dibêje ku ez û Îmamê Şafîyan di 27ê meha Zilhicceyê de çûn hemamê. Her wiha dibêje ji gelê Amidê kesekî ku bi qasî vî camêrî –digel ku jar bû û dema wî gelek tune bû jî– bi min re eleqedar bibe tune bû. Alûsî dibêje ku jixwe muqayesekirina rindî û xweşîkiya hemamên Bexdayê bi yên Amidê re ne pêkan e, lê belê ew jî li ber hemamên Stenbolê wekî hewdên avê ne. Alûsî, vê jî lê zêde dike,

50 Alûsî, Neşwetu'l-Mudam, rp: 63.

51 Alûsî, Neşwetu'l-Mudam, rp: 64.

52 Alûsî, Neşwetu'l-Mudam, rp: 63.

53 Alûsî, Neşwetu'l-Mudam, rp: 63.

54 Alûsî, Neşwetu'l-Mudam, rp: 63.

55 Alûsî, Neşwetu'l-Mudam, rp: 64.

56 Alûsî, Neşwetu'l-Mudam, rp: 64.

piraniya zarokên Amidê havînî di çemê Dîcleyê de zivistanan jî bi misînekî av li pişt kewarê serê xwe dişûn.⁵⁷

Di roja pêncsemê 9ê Zilhicceyê de ango roja ‘Efereyê de hatina cejna Qurbanê bi topan tê îlankirin.⁵⁸ Piştî ku li Mizgefta Mezin (Ulucami) nimê-ja cejnê û îdaniya hev dikin, tê cihê ku lê dimîne. Alûsî van bîranînên xwe bi kurtasî wiha bilêv dike: Ji ber pîrbûna millet, min hizir ku qiyamet rabûye. Mirov qefle bi qefle dihatin û wekî pelîstankan li dora min baz didan. Exlaqê şênîyên Diyarbekrê çiqas xweş e. Ev kar û tevgerên wan –çi veşarî çî jî ji der– çiqas narîn in!⁵⁹

Di roja sisiyê cejnê de Alûsî digel walî û peyayên wî diçin hawîngeha Muftiyê Amidê Seyyid Sibxetullah Efendî ya li ber çemê Dîcleyê. Li herdu kenarên çem, bostanên zebeşan hebûn. Alûsî dibêje ku pîrbûn û mezinbûna zebeşên wan bostanan wekî stêrkên li asîmanan bûn.⁶⁰ Alûsî li hawîngeha Muftî du rojan dimîne, lê belê her wekî du saetan jê re tê.⁶¹ Di 17ê meha Zilhicceyê de ji kurê xwe ‘Ebdullah Efendî nameyekê digre.⁶² Di 23ê meha Zilhicceyê de dibe mêhvanê waliyê bajêr. Mezinahiya zebeşekî ku li nik walî ye Alûsî matmayî dihêle. Meraq dike û zebeş bi qapanvan dide wezinandin. Zebeş 28 weqî derdikeve.⁶³ Li ser vê yekê, muftiyê Amidê dibêje ku min zebeşek da wezinandin, bi 12 weqîyan ji vî zebeşî girantir derket. Ango ew zebeş 40 weqî bû. Petêxekî jî didin wezindan tam 30 weqî derdikeve. Seyyid Ehmed Efendî dibêje min berî 10 salan zebeşekî ku hêştirek encax bi zor û zehmetî dikaribû wî hilgire dît. Ên din jî gotin; bi rastî hem tehm hem jî meziniya zebeşên Amidê li çaraliyê cîhanê meşhûr e. Min ji herduyan jî xwar. Bi rastî jî wekî şekir şêrîn bûn. Bi serê te sond dixwim mirov çiqas bixwe jî dîsa jê nakerixe. Lê belê ji gotinên Alûsî diyar dibe ku wî petêx pirtir ecibandiyê.⁶⁴ Ên li wê derê dibêjin ku mehsûlê îsal li gorî salên berê ne baş e. Alûsî dibêje ku herdu kenarên çemê Dîcleyê hemî bostanên zebeş û petêxan e.⁶⁵

57 Alûsî, Neşwetû'l-Mudam, rp: 65.

58 Alûsî, Neşwetû'l-Mudam, rp: 53.

59 Alûsî, Neşwetû'l-Mudam, rp: 54.

60 Alûsî, Neşwetû'l-Mudam, rp: 54.

61 Alûsî, Neşwetû'l-Mudam, rp: 54.

62 Alûsî, Neşwetû'l-Mudam, rp: 56.

63 Alûsî, Neşwetû'l-Mudam, rp: 61.

64 Alûsî, Neşwetû'l-Mudam, rp: 62.

65 Alûsî, Neşwetû'l-Mudam, rp: 62.

Alûsî, hestên xwe yên di der barê şênîyên Amidê de wiha vedibê-
je: Min li nav xelkekî xwînsîrîn ku dixwestin heta bi hetayê li nav wan
bimînim, demeke dilşad borand. Digel vê jî ez pêrgî yekî ku zewqa zimanê
‘Erebî tam kiribe û ji edebiyatê agahdar be nebûm û min di nav wan de ber-
hemên edebî nedîtin.⁶⁶ Vê jî lê zêde dike: Min kesekî ku wekî wan camêr û
ji biyaniyan re baş bin, nedît. Xûyên wan ên xweş û spî, rûyê Amid a Reş
spî kir. Her wiha exlaqên wan ên rind, qedrê waletê wan ê di nav toz û telazê
de bilind û hêşîn kir.⁶⁷

Alûsî dibêje, me di vir de qala hin bedewî û xweşikîyên bajêr kirin.
Ji bilî van jî gelek rindî û bedewiyên vî bajarî hene. Wekî mînak di vî bajarî
pir kesên bi rûmet û giregir hene. Lê belê wekî bajarê Bexdayê di nav wan
de jî kîn û dexesî heye. Piştî dibêje li gorî ku min dît; ev tişt hema çi bigre
li temamê welatan heye. Karê wan ê sereke hevdu biabêjin xeterên ku mirov
dibe helakê. Ev, çi karekî xerab e! Bi taybetî jî hebûna vî karî, di nav mezin
542 û giregiran de. Lewra ev helwest, dibe sedema pirsgirêkan û derî li ber gelek
encamên ne xweş vedike.⁶⁸

Di serê meha Muherrêmê de muşîr, wî dawet dike⁶⁹ û heta saet 11ê
şevê bi hev re sohbet dikin. Di wê sohbetê di der barê hedîsa “Xwedê fer
e, ji ferê hez dike” ji Alûsî pirs tê kirin. Piştî di der heqê wateya gotina
“Xwedê yek e, lê belê ne ji aliyê jimarê ve” xebirdan tê kirin. Alûsî bersiva
van pirsan dide.⁷⁰

Alûsî carekê li ser daweta Hafîz Paşa, beşdarî merasîma sunneta za-
rokên leşkerên artêşê jî dibe.⁷¹

Di sisiyê meha Muherrêmê de Mehmed Paşa tê Amidê. Berê li Bex-
dayê Mîrlîva bûye û ev du meh in ku bûye Mîralayê Eyaleta Kurdîstanê.⁷²
Di 9ê meha Muherrêmê de Raxîb Paşa waliyê bajêr yê nû tê Amidê. Berê
waliyê Xerputê bû.⁷³ Li Amidê di der barê hatina Mehdi û temenê Dewleta
Osmanî de ji Alûsî pirs tên kirin û ew jî bersiva van pirsan dide.⁷⁴

66 Alûsî, Xeraibu'l-Îxtirab, rp: 95.

67 Alûsî, Neşwetü'l-Mudam, rp: 48.

68 Alûsî, Neşwetü'l-Mudam, rp: 62-63.

69 Alûsî, Neşwetü'l-Mudam, rp: 67.

70 Alûsî, Neşwetü'l-Mudam, rp: 68.

71 Alûsî, Neşwetü'l-Mudam, rp: 69.

72 Alûsî, Neşwetü'l-Mudam, rp: 71.

73 Alûsî, Neşwetü'l-Mudam, rp: 71.

74 Alûsî, Neşwetü'l-Mudam, rp: 78.

Di 15ê meha Muhherremê de Alûsî ji bo sohbetê diçe mala Seyyid Ehmed el-Qelelî û wî ziyaret dike.⁷⁵ Di 26ê heman mehê di rojêke ji aliyê hewa û baranê ve herî hêsan, waliyê Bexdayê digihîje bajarê Amidê. Alûsî jî derdikeve pêşwaziya walî. Di 6ê meha Seferê de muftiyê Amidê xwarinekê amade dike û her kesî dawet dike. Di wê xwarinê de ji şîrê çûkan pê ve her tişt hebûye. Piştî sohbetê, mizgîniya ku dê sibê bikevin rê tê dayîn. Alûsî gelekê kêfxweş dibe û amadekariya seferê dike. Li gorî gotina Alûsî saet 4an ji Amidê derdikeve û ji bilî ji bo kirina nimêja nîvro du rik'et li rê ranawestin. Saet di 10an digihîjin gundê Kurdan Kerxê.⁷⁶

Alûsî û Suleyman Begê ku ji serê rêwîtiya wî heta niha qet jê neqetiyaye, li gundê Kerxê dibin mêhvanê yekî Kurd. Ji ber ku bi zimanê hevdu nizanin bi îşaretan bi hev didin fêhmkirin. Mirovê gundî, bi rûyekî devliken dibêje “*Ser seran û ser çavan.*” Bi vî awayî Alûsî û hevalê xwe wê şevê li mala wî mirovê Kerxî dimînin.⁷⁷

Serê sibê Alûsî dikeve rê û di rê de Îmam Şafî teqlîq dike û nimêja nîvro û esir bi hev re dike. Bi şev li gundê Tizyan ê ku îro bi Stewrê ve girêdayî ye dimînin.⁷⁸ Piştê di Mêrdîn re rêwîtiya xwe dewam dikin heta ku digihîjin Bexdayê.

Encam

Alûsî, di sala 1267an derdikeve rêwîtiyeke dûr û dirêj. Rêwîtiya wî nêzî du salan dewam dike. Ev geştê Alûsî bûye navgîn ku sê berhemên giranbiha bên nivîsandin. Alûsî di vê seheyata xwe de demekê li Amidê maye. Alûsî, cara pêşîn nêzî 20 an jî 20 û çend rojan li Amidê maye. Li vegera ji Stenbolê jî di dawîya meha Zilqadêyê de li Amidê bûye û di 7ê meha Seferê de ji Amidê bi rê ketiye.

Alûsî qala gelek zanayên Amidê bi stayîş dike. Bi taybetî pesnê dest-birakê bavê xwe Seyyid Ehmed Efendiyê el-Qel'elî û helbesvaniya wî dide û dibêje ku narînî û zerafeta di helbestên wî de helbestên Ebû Nuwas bi min dan jibîrkirin. Wekî din pesnê gelek zana û rayedarên dewletê yên wê demê jî dide. Her wiha kêfxweşiya xwe ya ji şeniyên Amidê di çend cihan de bilêv dike. Li aliyê din ji ber qelsiya zimanê 'Erebî di medreseyan Amidê de gelekî xemgîn jî dibe.

75 Alûsî, Neşwetü'l-Mudam, rp: 80.

76 Alûsî, Neşwetü'l-Mudam, rp: 86.

77 Alûsî, Neşwetü'l-Mudam, rp: 87.

78 Alûsî, Neşwetü'l-Mudam, rp: 87.

Di encamê de vê rêwîtiya Alûsî hem ji bo wî hem jî ji bo alema ‘ilmê, bûye wesîleya gelek encamên girîng.

Çavkanî

Mehmûd Şukrî el-Alûsî, *el-Misku'l-Ezfer fî Neşri Mezaya el-Kirneyn es-Saniaşer we's-Salisaşer 1272-1342*, Tehqîq: ‘Ebdullah el-Cebbûrî, ed-Dar el-Arabiyye li'l-Mewsûat, Beyrût 2007.

Mehmûd Şukrî el-Alûsî, *Neşwetu'l-Mudam fi'l-Awdeti ila Dari's-Selam*, Metbeetu Wilayetu Bexdad, Bexdad 1293.

Mehmûd Şukrî el-Alûsî, *Neşwetu's-Şumûl fi's-Seferi ila Îslambûl*, Metbeetu Wilayetu Bexdad, Bexdad 1291.

Mehmûd Şukrî el-Alûsî, *Xeraibu'l-Îxtirab we Nuzhetu'l-Elbab fi'z-Zihabi we'l-Îqameti we'l-Îyab*, Metbeetu Şabender, Bexdad 1327.

Muhammed Eroğlu, “Âlûsî”, *DÎA*, c: II, 1989.

Nejat Göyünç, “Diyarbakır”, *DÎA*, 1994.

Balıkli Pınarı:⁷⁹ Evliyâ Çelebi bu pınarın şehrin içinde büyük bir kaynak olduğunu belirtir. Suyunun şifalı olduğunu, yatağında balıklar olduğunu ama bu balıkların avlanamayacağını belirtir.⁸⁰ Ârifî Paşa ise bu suyun sürekli aktığını, suyun çevresinde değirmen ve debbağhaneler bulunduğunu söyler⁸¹, kasarcıların burada bez yıkadığını söyler.⁸²

İç kale kaynağı suyu:⁸³ Evliyâ Çelebi, içinde on adet un değirmeni- nin olduğu bu kaynağın suyunun Hamravât suyu gibi tatlı olmadığını söyler.⁸⁴ Ârifî Paşa İç Kale’de böyle bir kaynaktan bahsetmez.

79 Tarihsel süreçte “Ayn-ı Zülal”, “Ayn-ı Züleyha” olarak da bilinen akarın Cumhuriyet döneminde bilinen adı “Anzele”dir. Birçok esere konu olan bu akar, son dönemde ıslah çalışmalarıyla yeniden eski günlerine döndürülmeye çalışılmaktadır. Kaynak: <http://www.diyarinsesi.org/haber/diyarbakirda-suyun-tarihcesi-386.htm>. <https://www.haberler.com/resimlerde-kalan-nostalji-anzele-5567082-haberi/>

80 Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1124.

81 1856-57 yıllarında Diyarbakır gelen Robert Jones Garden’in ifadelerinde bu kaynağın etrafında değirmen ve debbağhanelerden bahsedilmez. Muhtemelen daha sonra yapılmıştır. (Nursel Karaca, a.g.e, s. 280-281)

82 Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, a.g.e, s.99.

83 Günümüzde halk arasında “Arslanlı Çeşme” olarak bilinmektedir.

(<http://sudemle3.blogcu.com/diyarbakir-cesmeleri/1919026>) Çeşme ve mimarisi hakkında detaylı bilgi için bakınız: Evindar Yeşilbaş, “Diyarbakır Su Mimarisi”, Diyarbakır Kültür Envanteri Merkez-1, Diyarbakır 2011, s.174. Nihal Karaca, a.g.e, s. 147.

84 Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1124.

Ayn-ı Erbaa Pınarı: Evliyâ Çelebi, bu suyun Nasuh Paşa meydanı semtinde iç kale duvarına bitişik olduğunu söyler. Adıyla ilgili olarak, suyunun soğukluğundan dolayı kimsenin dört taşı sudan çıkaramaması efsanesini iletir.⁸⁵ Ârifî Paşa bu kaynaktan bahsetmez.⁸⁶

Şakku'l-Acûz Pınarı: Evliyâ Çelebi, bu suyun Hülagü kuşatması döneminde ihtiyar bir kadın tarafından sihirle çıkarıldığını söyler. Bunun için “Şakku'l-Acûz” denmiştir. Hayat suyudur ve Rum Kapısı tarafındadır.⁸⁷ Ârifî Paşa bu kaynaktan bahsetmez.

Ticaret Yapıları

Hanlar

Hasan Paşa Hanı:⁸⁸ Evliyâ Çelebi kendi döneminde Diyarbakır'da birçok mamur han olduğunu söyler. *Hasan Paşa Hanı*'nın gayet sağlam ve emniyetli olduğunu belirtir.⁸⁹ Ârifî Paşa ise tüccarların rağbet etmediğini ve istirahat edilecek bir yer olmadığını söyler.⁹⁰

85 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1124.

86 “Arbedaş” olarak da bilinmektedir. “Arbe”, Arapça'daki ‘Erbaa’nın halk dilinde kısaltılmış hâli; “daş” da ‘taş’ın yerel halk ağzındaki kullanımudur. Günümüze ulaşmamış su kaynaklarındandır. (Nursel Karaca, a.g.e, s.282)

87 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1124.

88 Hasan Paşa Hanı'nın tarihi ve mimarisi için bakınız: Zülfü Güneli, Türkan Kejanlı, “Diyarbakır Osmanlı Dönemi Mimarî Yapılarından Günümüzde Ayakta Kalan Hanlar ve Özellikleri”, Diyarbakır: Müze Şehir, YKY, 1999, s. 255-256. Şevket Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, C. 2, s. 619- 622. İlhan Palalı, a.g.e, s. 72-73. Özlem Aydoğmuş, “Diyarbakır'da Ticaret Yapıları”, Diyarbakır Kültür Envanteri Merkez-1, Diyarbakır 2011, s. 252-253, 256-259. Nursel Karaca, a.g.e, s. 97-100.

Han, Sur içinde bulunmaktadır. Giriş bölümünde çeşitli hediyelik eşya dükkanları ve ziyaretçilerin istirahatı için otantik motifler ve modern hizmet anlayışını birleştiren kafeler bulunmaktadır. Üst katındaki odalar bazı lokantalar tarafından misafirlerine otantik ortam oluşturmak ve lokantaların imalat bölümleri olarak kullanılmaktadır. Bodrum katının çok büyük bölümünü hemen her alanda kitaplara ulaşılabilir bir kitapçı bulunmaktadır. Mekânın tam yerini öğrenmek için bakınız:

<https://www.google.com/maps/place/Tarihi+Hasan+Pa%C5%9F+Han%C4%B1/@37.9129663,40.2350711,17z/data=!3m1!4b1!4m5!3m4!1s0x4075203863fe0999:0xe49723172b81117b!8m2!3d37.9129621!4d40.2372598>

89 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1125. “Hasan Paşa” adı Üçdal Neşriyat yayınında “Hüsni”, Zuhuri Danişman çevirisinde “Hüsni” adıyla verilmiştir.

90 Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, a.g.e, s.96.

4Bezîrgân Hanı:⁹¹ Evliyâ Çelebi bu hanın Mardin Kapı civarında olduğunu, bekâr odalarının lüzumundan fazla olduğunu söyler.⁹² Ârifî Paşa bu handan “Deliller Hanı” ile bahseder ve günümüzde de bu adla bilinir.⁹³

Melek Paşa Hanı: Evliyâ Çelebi’nin bahsettiğine göre Rum Kapısı’nda cennetvarî (Şeddadvarî deyimini kullanır, Ad kavminin hükümdarı Şeddâd’a telmihen), kargir bir han olduğunu söyler.⁹⁴ Çelebi’nin beyanına göre henüz yeni bir handır. Ârifî Paşa bu handan bahsetmez.

Çifte Han:⁹⁵ Evliyâ Çelebi’nin eserinde bu handan bahsetmez. Ârifî Çelebi ise sadece, rağbet görmeyen handır, denilerek geneller.⁹⁶

Yeni Han:⁹⁷ Evliyâ Çelebi eserinde bu handan bahsetmez. Ârifî Paşa da handan, rağbet görmeyen bir yer olarak bahseder.⁹⁸

Çarşılar ve Pazarlar

Hasan Paşa Pazarı: Evliyâ Çelebi bu pazarın ismini vermesine rağmen nasıl bir Pazar olduğuyla alakalı bilgi vermez.⁹⁹ Ârifî Paşa ise Hasan Paşa Çarşısı’nın o dönemde üstünün yıkık olduğundan bahseder.¹⁰⁰ Buradan da Hasan Paşa çarşısının bir dönem kapalı bir çarşı olduğunu anlayabiliyoruz.

91 Hüsrev Paşa Hanı olarak da bilinir. (Özlem Aydoğmuş, a.g.e, s. 260- 261) Bugünkü yeri için bakınız: <https://www.google.com/maps/place/Deliller+Han%C4%B1/@37.906673,40.2336483,17z/data=!3m1!4b1!4m5!3m4!1s0x4075204bfcfaf3e5:0xa8a15b403debaa2918m2!3d37.906673!4d40.235837>

92 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1125.

93 “Delil” kelimesi Mekke’ye giden, dönüşlerinde “Hacı” ünvanını alacak olan, diğer bir deyişle hac yolculuklarını tamamlayacak olan, hacı adaylarının rehberi anlamına gelmektedir. Seyyaha göre, burada “Deliller” (rehberler) kalırlardı... Deliller Hanı 1950’li yıllarda geniş çaplı bir onarım görmüştür. 1982 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün kararı ile restore edilerek turistik amaçlı kullanılmaya başlamıştır. Bugün Kervansaray Oteli adı altında hizmet görmektedir. (Nursel Karaca, a.g.e, 95- 97.

94 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1125.

95 “Hasan Paşa Hanı’nın güneyinde, Gazi Caddesi’nin doğusundaki Borsa Sokağı’ndadır... Han, ikişer katlı iki yapıdan oluşuyordu. Bu sebeple “Çifte Han” denmiştir” Detaylı bilgi için bakınız: Şevket Beysanoğlu, Diyarbakır Tarihi, C. 2, s. 681. Borsa Sokağı’nda bulunduğu için “Borsa Hanı” olarak da bilinmektedir. Bugünkü yerini öğrenmek için bakınız:

<https://www.google.com/maps/place/%C3%87iftehan+Sk.,+Sur%2FDiyarbak%C4%B1r/@37.912169,40.2351093,17z/data=!3m1!4b1!4m5!3m4!1s0x4075203875bfc8d9:0x1e4e8b6f74bc99d!8m2!3d37.912169!4d40.237298>

96 Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, a.g.e, s.96.

97 1895 (?) yılındaki yangında yanmıştır. Günümüzde kayıtlarda bulunmamaktadır.

98 Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, a.g.e, s.96.

99 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1125.

100 Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, a.g.e, s.96.

Ufak Çarşı: Arif Paşa eserinde bahseder. 19. Yüzyılda Ermeni Oseb Efendi'nin yaptırdığı çarşıdır. ¹⁰¹

Belediye Çarşısı: Arif Paşa eserinde bahseder. Evliyâ Çelebi döneminde yoktur. Paşa bu çarşının muntazam bir çarşı olduğunu söyler. ¹⁰²

Sipah Pazarı: ¹⁰³Evliyâ Çelebi buranın iki tarafı demir kapılı, kargir bina olduğunu söyler. Zengin tüccarlar sürekli ziyaret ederler. Dokumacıları gelişmiştir. Şehrin bütün pahalı malları, kıymetli eşyaları ve mücevherleri hep bu pazardadır. ¹⁰⁴ Ârifî Paşa ise bu pazarın isminden bahsetmez.

Kuyumcular Çarşısı: ¹⁰⁵Evliyâ Çelebi bu çarşının kuyumcularının gümüş kaplar yapmada, altın kuyumcuları altın ve mücevher eşyalar yapmakta eşsiz olduklarını söyler. ¹⁰⁶ Ârifî Paşa bu çarşıdan bahsetmez.

Demirciler Çarşısı: ¹⁰⁷ Arif Paşa bu çarşıdan bahsetmez. Evliyâ Çelebi kazancıların çekiç vuruşundaki ritmin Segâh ve Hüseyinî makamında olduğunu söyler. ¹⁰⁸

Evliyâ Çelebi bunlardan başka çilingirler pazarı, cevâhirciler pazarı, kaffaflar pazarı, palancılar pazarı, gazazlar pazarı, dokumacılar pazarı, halaçıklar pazarından da bahseder. ¹⁰⁹

Ârifî Paşa ise sadece Hasan Paşa çarşısının taştan yapıldığını, diğerlerinin ise ahşaptan olduğunu söyler. ¹¹⁰

Hamamlar

101 Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, a.g.e, s.96.

102 Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, a.g.e, s.96.

103 Cami-i Kebir Mahallesi'nde yer almaktadır. Çokça onarımdan geçtiğinden günümüzde eski dokusunu yitirmiş hâledir. Detaylar için bakınız: Özlem Aydoğmuş, a.g.e, s. 254, 268. Yerini öğrenmek için: [https://www.google.com/maps/place/Sipahiler+\(A%C5%9Fef%C3%A7iler\)+%C3%87ar%-C5%9F%C4%B1s%C4%B1/@37.9105412,40.2333479,17z/data=!3m1!4b1!4m5!3m4!1s0x-407520381052272d:0x7a5cb7a1e173a8d3!8m2!3d37.9105412!4d40.2355366](https://www.google.com/maps/place/Sipahiler+(A%C5%9Fef%C3%A7iler)+%C3%87ar%-C5%9F%C4%B1s%C4%B1/@37.9105412,40.2333479,17z/data=!3m1!4b1!4m5!3m4!1s0x-407520381052272d:0x7a5cb7a1e173a8d3!8m2!3d37.9105412!4d40.2355366)

104 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1125.

105 Günümüzde Gazi Caddesi'nde Hasan Paşa Hanı yanında bulunmaktadır.

106 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1125.

107 Günümüzde "Sülüklü Han" olarak bilinir. Detaylar için bakınız: Özlem Aydoğmuş, a.g.e, s. 253, 262-263.

108 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1125.

109 Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, a.g.e, s.96.

110 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1125.

Evliyâ Çelebi eserinde İparye Hamamı, Eşrik/Esbek Hamamı, İskender Paşa Hamamı, Eski Hamam, Melek Paşa Hamamı, Bıyıklı Mehmet Paşa Camii, Behram Paşa Hamamı, Çardaklı Hamam, Yenikapı Hamamı, İç Kale Hamamı, Zilci Hamam, Muallak Minare yanındaki hamam, Mardin Kapısı yanındaki hamamdan bahseder. Hepsinin de şehrin çöpleri ile ısıtıldığını ve sıcak olduğunu ifade eder. Bunlardan bazıları camiye bağlı hamamlardır.

Ârifî Paşa; Evliyâ Çelebi kadar fazla hamamdan bahsetmez. Hastalığından dolayı sık sık hamama ve/ya kaplıcaya uğrayan Paşa, uğrak yerlerini pek fazla değiştirmez. Diyarbakır merkezinde Çarşı Hamamı ve Küçük Hamam'dan bahseder.

İparye Hamamı:¹¹¹ İparye/ Parla/ Safa Camii'ne bitişiktir. Evliyâ Çelebi, havasının ve suyunun güzelliğinden bahseder. Taş pazarında olduğunu iletir.¹¹²

548

Eşrik Hamamı:¹¹³ Evliyâ Çelebi bu hamamı “Diyarbakır içinde böyle hamam yoktur.” diyerek över. Doğru adının ise “Esbek Hamamı” olduğunu halk arasında “Eşek Hamamı” namıyla bilindiğini söyler.¹¹⁴

İskender Paşa Hamamı: Evliyâ Çelebi “örtüleri ve tellakları temiz, hoş bina” olarak tarif eder. Çarşı içinde bulunduğunu, görülmeye değer bir hamam olduğunu iletir.¹¹⁵

Yenikapı Hamamı:¹¹⁶ Evliyâ Çelebi bu hamamın, dönemin meşhur hamamlarından olduğunu söyler. Muhtemeldir ki Ârifî Paşa'nın “Çarşı Hamamı”¹¹⁷ olarak bahsettiği hamamdır. Paşa bu hamamın bina özelliklerinin fena olmadığını söylese de kötü kokuları, kirli olduğunu; tellaklarının ise pis (nâ-pâk) olduğunu söyleyerek şikâyette bulunur.¹¹⁸

111 Emine Ekini Dağtekin “İparye Hamamı” ile “Eşrik/Esbek Hamamı”nın aynı hamamlar olduğunu günümüzde ise “Kadı Hamamı” olarak bilindiğini belirtir. Bakınız: Emine Ekinci Dağtekin, “Genelksel Diyarbakır Hamamları Katalogu-1”, Dicle Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Dergisi, Diyarbakır 2017, s. 364.

112 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1126.

113 Dağtekin, “İparye Hamamı” ile “Eşrik Hamamı”nın aynı hamamlar olduğunu ifade etse de Evliya Çelebi “Eşrik Hamamı... Bu da güzel havalı hamamdır.” diyerek “da” bağlacıyla birbirinden farklı hamamlar olduğunu işaret eder. Bakınız: Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1126.

114 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1126.

115 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1126.

116 Günümüzde varlığından bahseden bir kaynak bulunmamaktadır. Muhtemelen zaman içinde yıkılmıştır.

117 Dönem itibarıyla “Yeni Hamam” olarak da bilinmektedir. Bakınız: İlhan Palalı, a.g.e, s. 68.

118 Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, a.g.e, s.98.

Eski Hamam:¹¹⁹ Evliyâ Çelebi bu hamamın Rum Kapısı'nda olduğunu ve hamamların en büyüğü olduğunu söyler.

Melek Paşa Hamamı:¹²⁰ Evliyâ Çelebi iç açıcı, hoş ve aydınlık olduğundan bahseder.¹²¹

Zilci Hamamı:¹²² Çelebi bu hamamın Dağ Kapısı yanında ve güzel olduğunu söyler.

Bıyıklı Mehmet Paşa Hamamı:¹²³ Evliyâ Çelebi hamamın eski üslup üzere yapıldığını söyler. Duvar yüzlerini koklayınca amber kokusunun geldiğini ifade eder.¹²⁴

Behram Paşa Hamamı:¹²⁵ Evliyâ Çelebi bu hamamı yapan paşanın hamamı yapan ustaları Gazze ve Kudüs'ten getirdiğini ve bir sanat eseri olduğunu söyler.¹²⁶

Çardaklı Hamam:¹²⁷ Evliyâ Çelebi bu hamamın temiz ve aydınlık olduğunu iletir.¹²⁸

Muallak Minare yanındaki hamam:¹²⁹ Hamamın esas adını vermeyen Evliyâ Çelebi bu hamamın döşemelerinin, kubbelerindeki billur camların birer sanat eseri olduğunu söyleyerek över.¹³⁰

119 Günümüzde varlığından bahseden bir kaynak bulunmamaktadır. Muhtemelen zaman içinde yıkılmıştır.

120 Günümüzde hâlâ varlığını sürdüren hamamlardandır. Hamamın, Melik Ahmet Caddesi'ne bakan taraftan ve doğu yönde bulunan sokaktan olmak üzere iki kapısı bulunmaktadır. Hamam hakkında detaylı bilgi için: Emine Dağtekin, a.g.e, s. 363.

121 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1126.

122 Günümüzde varlığından bahseden bir kaynak bulunmamaktadır. Muhtemelen zaman içinde yıkılmıştır.

123 Günümüzde varlığından bahseden bir kaynak bulunmamaktadır. Muhtemelen zaman içinde yıkılmıştır.

124 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1126.

125 Günümüzde "Paşa Hamamı" olarak da bilinir. Özdemir Mahallesi Yeni Kapı Sokak'ta bulunmaktadır. Bu hamam hakkında detaylı bilgi için bakınız: Emine Dağtekin, a.g.e, s. 362- 363.

126 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1127.

127 Dabanoğlu Mahallesinde Kadı Camii Sokağı ile Tuzlu Sokak arasında yer alır. Hamam, 1999 yılında Kültür Bakanlığı tarafından kamulaştırılmıştır. Hamam hakkında detaylı bilgi için: Emine Dağtekin, a.g.e, s. 361.

128 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1127.

129 Günümüzde varlığından bahseden bir kaynak bulunmamaktadır. Muhtemelen zaman içinde yıkılmıştır.

130 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1126.

Şekil 3: Diyarbakır’da geleneksel hamamların bulunduğu yerleri gösteren bir harita¹³⁵

Mesire Alanları

Evliyâ Çelebi bu dönemdeki mesire alanlarının ve bahçelerin genellikle Şat Nehri sahilinde olduğunu söyler. *Reyhan bağı, kafesli bostanı ve Kavs Bağı* bu mesire alanlarındandır. Çelebi, Diyarbakır halkının yılın yedi ayında Şat Nehri kenarındaki bağ, bahçe, bostan ve evlerinde eğlendiklerini, ekip biçtiklerini iletir.¹³⁶

Ârifî Paşa ise *Alıpınarı*, “*Ben u Sen*” mesire alanlarından ve Dicle Nehri kıyısındaki Diyarbakır bahçelerinden bahseder.¹³⁷

İki yazarın da belirttikleri ortak noktalar Dicle Nehri sahilindeki bahçe ve bostanlarda ve yeni yapılmış mesire alanlarında halkın eğlenceleri ve konaklamalarıdır. *Alıpınarı mesire* alanı Evliyâ Çelebi döneminde aynı adlı su kaynağı ve çevresinin daha sonradan yapılandırılmış hâli olmalıdır. “*Ben u Sen*” *mesire alanı* ise Evliyâ Çelebi döneminden sonra oluşturulmuş bir gezi ve eğlence alanıdır.

Diğer Hususlar

İki yazarın eserlerinde bulunmayan veya birinin bahsedip diğerinin bahsetmediği hususlarla alakalı bir mukayese yapmanın imkânsızlığından dolayı diğer hususlara ayrı bir başlık açmayı beis gördük. Bu sebeple ele

131 Günümüzde varlığından bahseden bir kaynak bulunmamaktadır. Muhtemelen zaman içinde yıkılmıştır.

132 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1126.

133 Günümüzde varlığından bahseden bir kaynak bulunmamaktadır. Muhtemelen zaman içinde yıkılmıştır.

134 Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, a.g.e, s.98.

135 Emine Dağtekin, a.g.e, s. 361.

136 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1135.

137 Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, a.g.e, s.97-100.

alınan diğer konuları mezkur başlık altında ele almayı uygun bulduk. Buna göre;

Evlîyâ Çelebi eserinde Diyarbakır'la ilgili olarak ayrıca Diyarbakır halkının *etnik yapısına* göre dağılımına ve yüz renklerine¹³⁸ yer verir. Ârifî Paşa bu konuyla alakalı olarak sadece bir iki Ermeni köyünden bahseder. Bir bölümde Diyarbakır'daki Ermeni kızlarının güzelliğinden bahseder.¹³⁹ Çermik ve Çüngüş ilçeleriyle ilgili tanıtımda ise demografik dağılıma dair daha detaylı ve kesin bilgiler verir.

Çelebi'nin eserinde *Diyarbakır'daki ticaret ve ticaret ürünleri* hakkında detaylı bilgi verilir. Diyarbakır'da yetişen ürünler (Buğday, arpa, ful...), sanayi ürünler, (kılıç, hançer, bıçak, çizme, pabuç..., yiyecekler (beyazçakıl ekmeği, katmer kahîsi, beyaz çöreği, muz ekmeği, kudret helvası, ilbe yoğurdu...), meyveleri (çay kavunu), içecekleri (Hamra suyu, Şat suyu), kazanç ve işleri teferruatla verilir.¹⁴⁰ Ârifî Çelebi ise bu detaya girmez. Ticaret mekânlarını ancak ziyaret ettikleri ile sınırlar. Kılıcıyan eczâhânesi; çarşı ve pazarlar haricinde bahsedilen tek ticarî mekândır.¹⁴¹

551

Çelebi eserinde *Diyarbakır'ın efsaneleri, tarihi ve dili* hakkında da bilgiler ve örnekler verir. Ârifî Paşa'nın eserinde Diyarbakır'ın sözlü kültürüyle ilgili bilgi ve örnek verilmez.

Özel mülkiyet kavramı Tanzimat'tan sonra ortaya çıktığı için, döneminde bulunmaması hasebiyle olsa gerek Evliyâ Çelebi'nin eserinde *özel mülk binalara* dair bilgi verilmez. Ârifî Paşa'nın eserinde ise, sık sık bölge eşrafından bazı şahsiyetlerin ziyaretine gidildiğinden dolayı, bu özel mülklerin adlarına çokça yer verilmiştir. *Abdulkadir Beş'e Konağı, Agâh Efendi Hanesi, Nâkib Efendi Konağı, Sem`anoğlu Köşkü* bahsi geçen binalardır.

Sonuç

Tarih boyunca medeniyetin önemli mekânlarından biri olmuş ve kozmopolit yapısıyla daima farklı etnik yapıdan halkları bir arada tutmuş bir şehir olarak Diyarbakır, geçmişte olduğu gibi gelecekte de gerek seyyahların gerekse resmî odakların dikkatini cezbetmeye devam edecektir.

138 Buna göre 17. Yüzyılda Diyarbakır'da Kürt, Türkmen, Arap, Arap ve Ermeni halkı bulunurdu. (Evlîya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1136.)

139 Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, a.g.e, s.96.

140 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Üçdal Neşriyat, C. 4, s. 1133.

141 Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, a.g.e, s.97.

Diyarbakır'la ilgili iki Seyâhatnâme'yi mukayeseli şekilde ele alarak gelişimini ve değişimini irdelemeye çalıştığımız müstakil ve/ya dağınık şekilde çokça çalışma yapılmasına rağmen hâlâ tüm değerleriyle incelenmiş ve her yönüyle Diyarbakır'ı anlatan bir bütüncül çalışmanın olmaması da dikkat çekici bir noktadır. Her ne kadar Valilik, Belediye destekleriyle Diyarbakır'ı tanıtmaya amaçlı bazı çalışmalar neşredilmiş olsa da bunları incelediğimiz de maddelerin, genellikle bir bilim adamının herhangi bir çalışmasının özeti niteliğinde olduğunu görebiliyoruz.

Örneğinin Kayseri Büyükşehir Belediyesi tarafından yapıldığını gördüğümüz ve hâlâ yazılmaya devam eden çalışmanın benzeri bir ansiklopedi¹⁴² setinin Diyarbakır için de yapılabileceği inancını taşıyoruz. **“Diyarbakır Ansiklopedisi Projesi”** veya konularına göre tasnif edilmiş kitaplardan oluşan bir **“Diyarbakır Külliyyatı Projesi”**, Diyarbakır kültürünün ve tarihinin en doğru hâliyle gelecek nesillere ulaştırılmasında önemli rol oynayacaktır.

552

Konulara örnek olarak **“Diyarbakır'da Edebiyat”** (Diyarbakır sözlü kültürü, Diyarbakır'ı anlatan eserler, Diyarbakırlı yazar ve şairler...), **“Diyarbakır'da Kültür ve Sanat”**, **“Diyarbakır Tarihi”** (Güncel ve yakın tarihi de dâhil edecek şekilde -Bu kısma hassasiyetle yaklaşılmalı ki gelecek nesil yanlış yönlendirilmiş tarih söylemlerine karşı doğru bilgiye ulaşabilsin-), **“Diyarbakır'da Tarım Ticaret ve Sanayi”** (Tarihsel gelişim ve değişimle birlikte), **“Diyarbakır'da İdarî Yapı ve İdareciler”** (Tarihsel süreçle birlikte, mümkünse tüm idareciler hakkında biyografik bilgi verilerek), **“Diyarbakır'da Eğitim ve Eğitim Kurumları”** (Tarihsel süreçte var olduğu tespit edilen tüm kurumlar ve güncel kurumlarla birlikte -Ulaşılabilirse öğrenci ve öğretmen sayıları-), **“Diyarbakır'da Ulaşım”**, **“Diyarbakır'da Dinî Hayat** (Tüm dinî gruplara ve Diyarbakır'daki tarihsel süreçlerine yer vererek), **“Diyarbakır'da Etnik Yapı”** (Tarihsel süreç ve güncel durumla birlikte)... Başlıklar ihtiyaçlara ve belirlenecek heyetlerin görüşlerine göre arttırılabilir. Bu çalışmaların hepsi konularında uzman heyetlerce hazırlanmalıdır.

142 Kayseri Büyükşehir Belediyesi'nin kitap ve ansiklopedi çalışmalarını incelemek için bakınız: <https://www.kayseri.bel.tr/e-kitaplarimiz>.

Kaynaklar

- Abakay, M. Ali, “*Seyyahların Gözüyle Diyarbakır Mutfağı*”, Kaynak: <http://www.tyb.org.tr/seyyahlarin-gozuyle-diyarbakir-mutfagi-5547yy.htm>
- Ağaoğlu, Bülent, **Türkiye Seyâhatnâmeler Kaynakçası**, İstanbul, 1981.
Kaynak: https://anatoliajournal.com/atad/depo/bilgibankasi/bulent_062.pdf.
- Ainsworth, William Francis, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldes, and Armenia**, Vol.I, London 1842, s. 289- 303.
- Aydoğmuş, Özlem, “*Diyarbakır’da Ticaret Yapıları*”, Diyarbakır Kültür Envanteri Merkez-1, Diyarbakır 2011, s. 252-253, 256-259.
- Barkley, Henry, C. **A Ride Through Asia Minor And Armenia**, London 1891.
- Bedirhanoğlu, Esmâ, “*Diyarbakır Coğrafyası ve Tarihi*”, **Diyarbakır Kültür Envanteri**, Diyarbakır.
- Berchem, Max van, Josef Strzygowski, **Amida: Matériaux Pour L` pigraphie Et L`histoire Musulmanes Du Diyar-Bekr**, Heidelberg 1910.
- Beysanoğlu, Şevket, **Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri**, İstanbul, 1963.
- Beysanoğlu, Şevket, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, 2 cilt, Diyarbakır, 1998.
- Beysanoğlu, Şevket, Sabri Koz, Emin Nedret İşli, **Diyarbakır: Müze Şehir**, YKY, İstanbul 1999.
- Birinci, Necat, “*Seyâhatnâme*”, **Türk Dili ve Kompozisyon**, Komisyon, Ekin Yayınları, Bursa 2010, s.390-393.
- Buckingham, J. S., **Travels in Mesopotamia**, Londra 1820.
- Cumet, Vital, **La Turquie d’Asia: Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de L’Asie Mineure**, Paris 1891.
- Çatalbaş, Funda. “*Suriçi Bölgesi Kentsel Dönüşüm Projesi ve Diyarbakır Turizmine Katkısı*“, Journal of Faculty of Theology of Bozok University. 1,1 (2012/1), pp 47-65.

Dağtekin, Emine Ekinci, “*Geleneksel Diyarbakır Hamamları Katalogu*”, Dicle Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Dergisi, Diyarbakır 2017, s. 359-370.

Danışman, Zuhuri, **Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi**, c.6, Kardeş Matbaası, İstanbul, 1970.

Durman, Nergiz, “*Eğitim Yapıları Medreseler Okullar*”, Diyarbakır Kültür Envanteri Merkez-1, Diyarbakır- 2011.

Ertaş, Kasım, “*Batılı Seyyahların Gözüyle 19. Yüzyılda Diyarbakır*”, Şarkiyat Vakfı Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi Tam Metin Bildiriler Kitabı, 14-17 Eylül 2017, Diyarbakır, s. 41-51.

“*Evliyâ Çelebi*”, İslam Ansiklopedisi, C. 11, s. 529- 533 (Kaynak:https://islamansiklopedisi.org.tr/Evliyâ-celebi)

Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zilli, **Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi**, 10 cilt, (Haz: Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), YKY, 2005.

Faiz El-Ghusein, **Martyred Armenia**, New York 1918

Flury,Samuel; **Islamische Schriftbänder Amida-Diarbekr, XI. Jahrhundert: Anhang: Kairuan, Mayyâfâriqîn, Tirmidh**; Basel 1920.

Gençoğlu, Mustafa, “*1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma*”, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2/1, Çankırı 2011, s. 29-50.

Günkut, Bedri, **Diyarbakır Tarihi**, Diyarbakır, 1937.

Heude, William, **A Voyage up the Persian Gulf**, London 1819.

Jebb, Louisa, **By Desert Ways to Baghdad**, İngiltere 1912.

Mustafa S. Kaçalın, “*Evliyâ Çelebi’de Diyarbakır*”, **Diyarbakır: Müze Şehir**, YKY, İstanbul 1999, s. 109- 130.

Karaca, Nursel, **Seyâhatnâmelere Göre Diyarbakır’ın Osmanlı Dönemi Mimari Dokusu Üzerine Bir İnceleme-1- Metin**, Doktora Tezi, (Dan.:Mehmet Top), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Van 2010

Kartın, Cengiz, “*19. Ve 20. Yüzyılda İngiliz Seyyahların Gözüyle Doğu*”, *Yabancı Seyâhatnâmelerde Türkiye* (ed. M. Çağatay Özdemir, Yunus Emre Tekinsoy), Ankara, 2016, s. 83-110.

- Konyar, Basri, **Diyarbakir Tarihi**, Ankara 1936.
- Ksenophon, **Anabasis “Onbinlerin Dönüşü”**, Hürriyet Yayınları, 1974.
- Maden, Sedat, “*Türk Edebiyatında Seyâhatnâmeler ve Gezi Yazıları*”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 37, 2008, ss. 147-159.
- Mar Yeşua, **Urfa ve Diyarbakır’ın Felaket Çağı**, Yeryüzü Yayınları, İstanbul 1996.
- Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, C. 3, (Haz: Ali Aktan vd), Sebil Yayınevi, İstanbul 1996.
- Melek, Ali, Abdullah Demir, **Dinî Değerleri İle Diyarbakır**, e-kitap, Diyarbakır İl Müftülüğü Yayınları, Ankara 2009, s. 246-249.
- Okumuş, Ejder, “*Evlîyâ Çelebi Seyâhatnâmesi ’nde Diyarbakır*”, e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi, S. 7, 2012, s. 14-51.
- Öztürk, Mustafa, İbrahim Yılmazçelik, “*Ârifî Paşa’nın Seyâhatnâmesi ve Diyarbakır Seyahati*”, TTK Belgeler Dergisi, C. 8 S. 22, 1997, s. 91-111.
- Palalı, İlhan, **19. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır (1869-1905)**, Doktora Tezi, (Dan: Refik Turan), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Malatya 1999.
- Parla, Canan, “*Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi*”, ODTÜ MFD, c. 1, Ankara 2005, s. 57-84.
- Parla, Canan, “*Surları ve Türk Dönemi Kent Dokusuyla Diyarbakır Kenti*”, 38. ICANAS Bildiriler Kitabı Cilt 1 Türk Medeniyetler Tarihi, Ankara 2012, s. 2465- 2480.
- Petermann, H., **Reisen im Orient**, Leipzig 1865.
- Pollington, Viscount, “*Notes on a journey from Erz-Rúm, by Músh, Diyár-Bekr, and Bîreh-jik, to Aleppo, in June, 1838*”, Journal of the Royal Geographical Society of London, S. 10,1841, s. 445-454.
- Rassam, Hormuzd, **Asshur and the Land of Nimrod being an account of the discoveries made in the ancient ruins of Nineveh, Asshur, Sepharvaim, Calah, Babylon, Borsippa, and Van, including a narrative of different journeys in Mesopotamia, Assyria, Asia Minor, and Koordistan**, New York 1897.

Saad, Lamec, **Sechzehn Jahre als Quarantaenarzt in der Turkei**, Berlin 1913.

Sezen, Tahir, **Osmanlı'da Yer Adları (Alfabetik Sırayla)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Nu. 21, Ankara 2006.

Soane, E. B., **To Mesopotamia and Kurdistan İn Disguise**, Londra, 1912

Southgate, Horatio, **Narrative Of A Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia And Mesopotamia**; Newyork 1840.

Süryani Mar Yeşua, **Vakaayi' name**, (Çev. Mualla Yanmaz), Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği Neşriyatı, İstanbul 1958.

Şavk, Ülkü Çelik, Sorularla Evliyâ Çelebi, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2011.

Taşgın, Ahmet, **Diyarbakır ve Çevresindeki Türkmen Alevilerinde Dini Hayat**, Doktora Tezi, (Dan: Münir Koştaş), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri (Din Sosyolojisi) Ana Bilim Dalı, Ankara 2003.

Tavernier, Jean Baptiste, **Les six Voyages de Jean Baptiste Tavernier, en Turquie en Perse et aux Indes**, I, Haz: Chez Gervais Clouzier, Paris, (1679) 1692.

Taylor, John George, "*Travels in Kurdistan with Notices of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in therier Neighbourhood*", The Journal of the Royal Asiatic Society, XXXV, 1865, s. 21-58.

Tuncer, Orhan Cezmi, **Diyarbakır Camileri Mukarnas Geometri Orantı**, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, 1996.

Ussher, John, **A Journey From London To Persepolis**, Londra 1865.

Yıldız, İrfan, **Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi**, Diyarbakır- 2011.

Yıldız, Zelal, **Diyarbakır'ın Tarihi ve Efsaneleri**, Lisans Tezi, (Dan: Bülent Yorulmaz), Yakın Doğu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Lefkoşa 2000.

Yılmazçelik, İbrahim, **19. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)**, TTK, Ankara 1995.

Zillioğlu, Mehmed, **Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi**, c.3-4, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1976.

FRANSIZ SEYYAHLARIN GÖZÜYLE DİYARBAKIR'DA SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT

Hüseyin Yaşar
Siirt Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi

Özet

Fransız seyyahlarca “Pierre noire, chiens noirs, coeurs noirs” (siyah taş, kara köpekler, kara kalpler) olarak tanımlanan Diyarbakır, İstanbul'dan sonra en çok merak edilen yerlerden biridir. Bu bakımdan on sekiz, on dokuz ve yirminci yüzyıllarda Diyarbakır önemli destinasyon konumuna gelmiştir. Bu yüzyıllarda sayısız Batılı gezgin, resmi veya gayri resmi olarak Ortadoğu'yu ziyaret etmişlerdir. Bu gezginler gördüklerini, yaşadıklarını kayıt altına almışlardır. Kimi yazar bunları kurmaca bir edebi eser olarak (roman-hikaye) kimi de düz yazı halinde kaleme almıştır. Seyyahların bir kısmı resmi görevlendirme ile gelmişlerdir. Bu şekilde gelenlerin çoğu aslında birer sosyalbilimci maksadıyla gönderilmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Dolayısıyla yazıların birçoğu birer sosyolojik vesikadırlar. Bundan hareketle Diyarbakır'a gelen seyyahların ne yazdıkları önem arz etmektedir. Diyarbakır'a dair yazıların başında şehrin etnik yapısı gelmektedir. Şehir merkezinin kara taşlarla yapılan surlarla çevrili olduğunu belirttikten sonra hemen merkezdeki kiliselerin ve farklı Hıristiyan mezhep ve etnisitelerin varlığına dikkat çekilir. Hatta kimisi de nüfus memuru gibi hangi ırktan kaç kişinin yaşadığını tek tek not etmiştir. Bunun dışında şehirdeki en büyük nüfusa sahip Kürtlerin ve Türklerin giyimine, davranışlarına, olaylara verdikleri tepkilere dair önemli notlar vardır. Bu şekilde macro planda Ortadoğu milletlerinin micro planda ise Müslüman milletlerin ruhsal yapılarına dair önemli bilgiler verilmiştir.

SOCIO-CULTURAL LIFE IN DİYARBAKIR THROUGH THE EYES OF FRENCH TRAVELERS

Abstract

Diyarbakir, defined as “Pierre noire, chiens noirs, coeurs noirs” (black stones, black dogs, black hearts) by French travelers, is one of the most visited places after Istanbul. In this respect, Diyarbakir became an important destination in the eighteen, nineteen and twentieth centuries. In these centuries, countless Western travelers visited the Middle East, formally or informally. These travelers have saved what they have seen and experienced. Some writers wrote them as fictional literary works (novel-story) and others in plain writing. Some of the travelers came with official assignment. It is highly likely that many of those who came in this way were actually sent for socialist purposes. Therefore, most of the writings are sociological documents. From this point of view, it is important to say that what the travelers coming to Diyarbakir say. At the beginning of the article about Diyarbakir, the city has an ethnic structure. The city center is surrounded by walls made of black stones immediately after the center of the churches and different Christian denominations and ethnicities are pointed out the presence of. Some of them even noted how many people lived in the province, such as the civil servant. Apart from this, there are important notes about the reactions of the Kurds and Turks who have the largest population in the city to their behaviors and events. By the way this situation has given very important knowledges about Middle East nations in macro plan and about Muslim nations in the microplan.

Giriş

Geniş İslam coğrafyası ve Osmanlı toprakları 17. Yıldan başlamak üzere bir merak konusu olmuş ve Avrupalılarca seyahat edilmişlerdir. Bu anlamda genel itibariyle iki güzergah takip edilmiştir. Birincisi Fransa'nın Marsilya şehrinden başlayıp İtalya ve Yunanistan kıyılarından İstanbul'a varan destinasyondur. Diğeri ise Mağrib ülkelerinden başlayıp Kahire, Kudüs ve Beyrut ile devam eden ve İstanbul'da sonlanan destinasyondur. Bunun dışında orta ve doğu Anadolu'dan başlayıp İran'a ve Irak'a da seyahatler düzenlenmişlerdir. Bu bölgeye yapılan seyahatlerde Diyarbakır en çok ziyaret edilen bir şehirdir. Diyarbakır, genelde Amid, Kara Amid, Diyarbekir isimleriyle zikredilmiştir. Roma ve antik Yunan döneminde de Amid ismi kullanılır. M. Jean Saint Martin (1791-1832) adlı Fransız seyyah, *Ermenistan'a Dair Tarihsel ve Coğrafik Hatıralar* adlı eserinde Ermenilerin yaşadığı Doğu Anadolu bölgesinin genel panoramasını çizdikten sonra sözü Diyarbakır'a getirir. Genç yaşta kırk iki yaşında ölen Fransız seyyah akademisyen Aşağı İmparatorluk dediği Ermenilerin etkin olduğu dönemde adı sık sık geçen tek şehrin Amid olduğunu ileri sürer Amid "Halk dilinde Hamith olarak bilinen Amit, Süryanice Amyd, Arapçada Amid; Türklerde ise Kara Amid, yani Kara Amid ismini vermişler. Çünkü şehir kara taşlardan oluşan bir beden ile çevrilidir. Diyarbakır, Mezopotamya bölgesinin kuzeyini oluşturan Diyarbakır bölgesinde bulunan Dicle nehrinin üzerine kurulmuştur. Bazen Ermenice Diarek'hir veya Tiarpagr ve Türkçe Diyarbekir şeklinde de metinlerde geçmektedir. Bu kent, Ermenistan'ın ve Mezopotamya'nın büyük bir bölümünü oluşturan yeterince güçlü bir pašalığın merkezidir. Bu Hacı-Kalfa döneminde Osmanlılara bağlı on üç sancağa ayrılmıştı; sekizi Kürt beyleri tarafından yönetiliyordu ve beş beyliği de Kürtlerin elindeydi"¹⁴³ Saint-Martin, Diyarbakır'ı ismi üzerine geniş yazı yazar. Sonuçta vardığı kanı, Amid isminin dördüncü yüzyıldan sonra kullanılmaya başlandığıdır. Öncesinde Dikranogerd ve daha sonra Tigranocerte adı kullanılmıştır. Seyyahların yazılarında hareketle Diyarbakır'ın 18.yy ve 19.yy bölgenin önem-

143 Jean Saint-Martin, *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie*, Tome première, Paris, 1818, 165.

li bir kenti olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu şehre genelde Mardin kapısından giriş yapmışlardır. Seyahatnamelerin Diyarbakır ile ilgili bölümleri genelde şehrin konumundan söz ederek şehri anlatmaya başlarlar. Surların şehri çepe çevre sardığını, surların farklı ve çeşitli özelliklerini dile getirirler. Ulu Cami'yi, Hanları, Dicle nehri ve insanların sosyo-kültürel yapısını ve nüfusuna dair bilgileri aktarmaya çalışırlar. Seyahatnamelerde adı geçen eserlerin çoğu bugün varlıklarını korumaktadırlar.

Büyük İhtişamın Taslağı: Şehrin Konumu ve Dicle Nehri

Fransız seyyahların çoğu Diyarbakır'a yaklaştıklarında şehrin konumunu farklı şekillerde dile getirmişlerdir. Genel itibariyle Diyarbakır'a Mardin tarafından gelinmiş ve Mardin kapısından şehre giriş yapmışlardır. Aubonne Baronu'nun bir şövalyesi olarak Ortadoğu ve Uzak Asya'ya seyahate çıkan Jean Baptiste Tavernier¹⁴⁴ (1605-1689), Diyarbakır ismini Diyarbekir olarak kullanır ve şehrin konumunu anlatarak anlatisına başlar: "Diyarbekir, Dicle'nin sağında yüksekliğin üzerinde yer alan büyük bir kenttir, Dicle burada yarım ay şeklindedir, kentnin surlarıyla nehir arasında sarp kayalıklardan oluşan bir uçurum bulunuyor."¹⁴⁵ İran'a giderken Diyarbakır'a uğradığını da belirtmek gerekir. Jean-Baptiste Tavernier'nin Diyarbakır hakkında yazdıkları başka seyyahlar için de referans kaynağı olmuştur. Tavernier Doğu seyahatine 1636 yılında çıkar. Tavernier'den yaptığımız alıntılar, bizzat kendisinin yaptığı baskıdan yapılmıştır. 1886 yılında Charles Joret, Tavernier'nin yayınlanmayan bazı notlarını, mektuplarını yayınlar. Jean Baptiste Tavernier, aslında birçok seyyaha yol açmıştır. Jorey'ye göre Tavernier'nin bir başka hizmeti de Fransız ulusal ticaretini Doğu'nun zenginlikleriyle ve ürünleriyle tanıştırmıştır.¹⁴⁶ Tavernier, İran yolculuğuna çıkmadan önce İstanbul'da on bir ay kalmıştır.

Dicle nehri de şehirle beraber adı sık sık anılıyor. Kervanlarla şehre yapılan yolculuk yine Dicle nehri geçilerek ve bir kervana katılarak yapılır. Şehre giriş ve çıkışlarda Dicle'nin su seviyesi dikkate alınır. Eğer nehir suyu

144 Jean Baptiste Tavernier ve bu çalışmada adı geçen diğer Fransız-Avrupalı seyyahların eserlerine Fransız Milli Kütüphanesi Gallica.bnf.fr adresinden ulaşılmıştır. Ancak bu konuda M. Şefik Korkusuz'un Seyahatnamelerde Diyarbakır adlı eserinden yararlanılmıştır. Korkusuz'un eserindeki metinler ile seyahatnamelerin orijinal metinleri karşılaştırılmış, çeviride bir değişikliğe gerek duyulmadığı birkaç yerde adı geçen eserin metinleri esas alınmıştır.

145 Jean Baptiste Tavernier, Six Voyages En Orient de Jean Baptiste Tavernier, M.D.C. LXXXVI, (1636), Paris, 271.

146 Charles Joret, Jean Baptiste Tavernier, ecuyer, baron D'aubonne, d'après les textes nouveaux et inédits, Librairie Plon, 1886, Paris. s.VII.

sakinse keleklerle veya belirli sığ yerlerden yaya geçilir. Ancak baharın başlangıcında karların erimesiyle beraber Dicle'nin su seviyesinin yükseldiğini ve tehlikeli bir durum arz ettiğini açıkça birçok gezgin tarafından ifade edilir: "Diyarbakır'de -karlar eriyip nehrin yükseldiği dönemin dışında- Dicle nehri genelde yürüyerek geçilir; Bunun yerine kente göre yukarıda kalan ve çeyrek fersahlık bir mesafede bulunan taştan büyük bir köprüden geçiliyor. Buradan yarım fersahlık bir mesafede bir kervansarayın bulunduğu bir köy var; bütün bu kervanlar burada buluşur ve ilk gelenler Bitlis'e kadar yetecek en az dokuz veya on günlük erzakı toplamak için zaman bulurlar. Bitlis'e giderken yol üstünde kervansaraylar ve köyler olsa da iyi ekmek bulmak zordur"¹⁴⁷

Mardin'den yola çıkıp Diyarbakır'a gelen Sieur Paul Lucas da şehre girişini şöyle kâğıda döker: "Diyarbakır, bugüne kadar gördüğüm Türk şehirleri arasında en düzenli ve en iyi durumda olanıydı. Şehir, kayaların üzerine inşa edilmiş çift surla çevriliydi; bu surlara top atışıyla dahi ulaşmak mümkün değildi." (Lucas, aktaran M. Şefik Korkusuz, s. 43).¹⁴⁸ Fransız doktor, tabiat bilimcisi ve tüccar olan Paul Lucas (1664-1737) on dördüncü Louis'nin direktifiyle Doğu'ya seyahate çıkmıştır.

Diyarbakır adını Diarbekr olarak yazan James Silk Buckingham da (1786-1855), şehre varışını şöyle anlatır: "Diarbekr şehrine giderken batıya doğru büyük bir kıvrım yapan Dicle nehrine vardık. Burada doğuya doğru bir kıvrım yapıyor ve kuzeybatıdan güneydoğuya olan denize doğru alçalarak düzgün rotasına tekrar giriyor. (...) genişliği 100 feet den fazla değil ve öyle sığ ki atlarla sığ geçitlerden geçerken binicilerin hiçbiri ıslanmadı. Su oldukça temiz ve tadı da güzeldi"¹⁴⁹ Şehir adeta Dicle ile özdeşleşmiştir. Aynı yazar şehrin konumuna çok güzel sözcüklerle tarif ediyor: "Diarbekr ilk bakışta tüm bölgeye hakim olan bir tepe üzerinde kurulmuş, etrafı surlarla çevrilmiş ve güçlendirilmiş hali ile güçlü bir şekilde korunduğu ve içindeki camiler ve kuleler ile büyük bir görkem ve muazzam zenginlik havası içinde olduğu izlenimi veriyor. Ortasında kurulduğu bölgenin her tarafı verimli ve bereketlidir. Uzaktaki yüksek dağlar Kürdistan'a doğudan bakarken büyük bir ihtişamın taslağını çiziyor; bu taraftan bahçeler, köprüler,

¹⁴⁷ Jean Baptiste Tavernier, *Six Voyages En Orient de Jean Baptiste Tavernie Qu'il afait En Turquie, En Perse, et aux Indes*, M.D.C. LXXVI, (1676), Première Partie, Paris, 272.

¹⁴⁸ Paul Lucas, *Doğu Akdeniz Ülkelerine Yolculuk*, Hamburg, 12-17. 10. 1701. (aktaran M. Şefik Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, Kent Yayınları, 2003, 43.

¹⁴⁹ Buckingham James Silk, *Travels in Mesopotamia*, Volum I, Chapitre XI (Description of Diabekr), London, 1827, 365.

rahat yazlık evler daha yakından görünüyor ve manzaraya daha yumuşak bir güzellik katıyor.

“Bugün Diyarbakır’da Dicle nehrinin üzerinde dolaşma, Asurlular dönemindeki aynı araçlarla, Kelek tek ulaşım aracıdır; Kelek ham ağaç kütüklerinden oluşan dikdörtgen bir çatıdan oluşmuştur. En altta şişirilmiş koyun tulumları vardır. İnsanların şişirdiği bu tulumlar, yapıyı su yüzünde bırakıyor. Bu aracın su kesimi çok zayıftır, yaklaşık 20 cmdir. Şekil alabilen alt kısmı sayesinde su üzerinde bir yılan gibi kayıp şekil alabilmektedir. Kelekin üzerinde bazen bir baraka yapılır veya bir çadır kurulur. Bu ilkel taşıt, kısıtlı bir dolaşmaya imkan veriyordu”. (Bulletin de Soci  t   de Geographie de Lille, Publication trimestrielle. 1920.

Yetmiş İki Kule ve Yetmiş İki Havari: Çift Bedenli Surlar

Diyarbakır surları veya bedeni Seyyahların şehrin konumu ile beraber söz ettikleri tarihi yerlerdir. Tavernier, surlar hakkında ilginç tespitte bulunur: “Diyarbakır, çift sıralı surlarla çevrilidir ve dışarıdakiler dahil yetmiş iki tane kule bulunuyor; söylenenlere göre bu kuleler, İsa’nın yetmiş iki havarisi adına inşa edilmişti. Kentin sadece üç kapısı var; Doğuya bakan kapının üzerinde Konstantin adında birisinden bahseden Yunanca ve Latince yazılar bulunuyor.”¹⁵⁰ Benzer tespiti bir başka seyyah da yapar. Horatio Southgate surları gezerken çok sayıda kuş ve hayvan figürlerini gördüğünü bunun yanında Yunanca kitabeyi de fark ettiğini açıklar.¹⁵¹

Paul Lucas adlı gezgin surları muhteşem ve muhkem bulmakla beraber yer yer yıkılmış olmaları, gedikler açılmaları surların hazin bir durum içinde olduğunu ortaya koymaktadır. Hiç durmadan surları iki saatte gezdiğini belirten seyyah, birkaç yerde eskiden kalma askeri top gördüğünü de belirtir.

Vital Cuinet de surların dikkate değer bir yapı olduğunu açıklar: “Uzaktan bakıldığında duvarları mazgallı, yüksekliği 15 ile 19 metre arasında değişen ve 8 kmlik bir alan üzerinde iki hat halinde uzayan Diyarbakır şehrinin bedeni fark edilmektedir. Dört ana yöne konulan abidevi dört kapısı

150 Jean Baptiste Tavernier, Six Voyages En Orient de Jean Baptiste Tavernier Qu’il a fait En Turquie, En Perse, et aux Indes, M.D.C. LXXVI, (1676), Première Partie, Paris, 271.

151 Horatio Southgate, Narrative of Tour Through, Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia, Volume II, Chapitre XXIV, London, 291.

şehre girişi sağlıyor ve bu antik kentin karanlık ve dolambaçlı sokaklarında dolaşmaya imkan veriyor”¹⁵²

Kapılardan birinin geceleri yolda kalanlar ve geç saatte gelenler için sürekli açık tutulduğunu söyler. 1833-1896 yılları arasında yaşamış olan Fransız araştırmacı ve yazar Vital Cuinet, *Düyun-u Umumiye* adına Osmanlı kentlerinin ekonomik, sosyal ve kültürel envanter çalışmalarını yapmakla görevlendirilmiştir. Bu kentlerden biri de Diyarbakır'dır. Bu anlamda Cuinet'nin yazdıkları Batılı seyyahlarca bu kent hakkında yazılan en geniş çalışmadır, adeta her şehrin envanterini çıkarmıştır. Cuinet, aynı sayfada, bodrum katı dışında tek katlı evleri olan şehirde, yüksekliğinden dolayı şehre hava akımını engelleyen ve sağlığa zarar veren bu muhkem yapının yıkılmasından söz edildiğini belirtir. Ancak maddi külfetinden dolayı buna kimsenin cesaret edemediğini ekler. Zira tahmini olarak surlardan yaklaşık bir buçuk metre küp taş çıkacağını savunur

Diyarbakır'ı ziyaret eden İtalyan gezgin Domenico Sestini (1750-1830) ise mimari ile ilgili çok ilginç bir tespitte bulunur. Buna göre bütün Osmanlı şehirlerinin yapıları ahşaptan olmasına karşın Diyarbakır istisna teşkil etmektedir: “Bu şehir, hepsi tahtadan inşa edilmiş olan diğer Türk şehirlerine hiç benzemiyor. Burada sadece taş ve tuğla kullanılmaktadır. Bütün evler kare şeklindedir ve hepsi de birbirinden ayrı bulunmaktadır. Şehrin yolları dardır. Küçük sokaklardan ve çıkmazlardan oluşan labirente benzeyen bu şehirde kolaylıkla kaybolabiliriz”¹⁵³

1817'de Anatolia'ya, İran ve Hindistan'a seyahat düzenleyen William Heude, Diyarbakır, peyzajı hakkında yukarıdaki tespitleri doğrulayan bilgiler verir. Şehri bir Ermeni rehber eşliğinde gezen Heude “bu şehrin tamamı, İstanbul'u dahi istisna etmeksizin gezdiğim bütün Muhammed (Müslüman) şehirleri arasında burasının en iyi inşa edilmiş yer olduğu sonucuna vardım. Caddeleri, genellikle, iyi bir şekilde taşla döşenmiş, oldukça temiz ve diğer şehirlere nazaran caddeler daha geniştir. Her türlü ihtiyacı karşılayabilecek büyük pazarlar vardır; Her biri aynı derecede muhteşem ve kullanıma elve-

152 Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie, Géographique Administrative*, Tome Deuxieme, Editeur Ernest Leroux, Paris, 1891, 457.

153 Domenico Sestini, *Voyage de Constantinople à Bassora en 1781 par le Tigre et l'Euphrate, et retour à Constantinople en 1782 par le désert et Alexandrie, Première Partie*, Paris, 1781, 98.

rişli siyah mermerden hamamlar; hem çok sayıda hem de iyi inşa edilmiş camiler de bulunur”¹⁵⁴

Hem İbadet Hem de Ticaret Merkezi: Ulu Cami

Ulu Cami de istisnasız her seyyahın ziyaret edip söz ettiği bir yerdir. Tavernier, Ulu Cami ve önündeki geniş alana değinir: “Burada iki veya üç güzel meydan ve eskiden bir kilise olan muhteşem bir Cami var. Cami çok güzel menteşelerle çevrelenmiştir ve etrafında da Mollalar, Dervişler, kitap ve kâğıt Tüccarları ve yasayla ilgili kişiler bulunuyor. Kentin kuzey tarafında, Dicle'nin bir parçası kesilmiş ve kanal ile kente getirilmiştir.”¹⁵⁵

Horatio Southgate, camilerin ve meskenlerin genel yapısını açıkladıktan sonra ekseriyetle camilerin minarelerinin beyaz taştan binanın ise siyah taştan yapıldığı, hammaddenin de Karacadağ'dan getirildiğini savunur. Renk renk görüntülerden oluşan bu ibadethanelerin en önemlisinin de Ulu Cami olduğunu yazar: “Diyarbakır'ın merkez camisi eskiden bir Hıristiyan kilisesidir. Ulu cami olarak adlandırılan bu yapı, meydanın antik döneme ait en güzel yapısıdır. Şimdi minare olarak kullanılan kare şeklinde bir kule var. Çatısı eğimli ve pencereler en tepede ve yuvarlar. Her şey bir araya gelince müstesna bir görüşüne sahip ve stil olarak Doğulu'dan çok Avrupalı.”¹⁵⁶ Geniş bir paragraf ayıran Southgate, fiskiye olarak tanımladığı şadırvanın bulunduğu geniş avluda İslam'daki dört mezhebin de ibadet edebileceği dört bölüm mevcut olduğunu açıklar.

Vital Cuinet Diyarbakır şehir merkezine doğru ilerledikçe, dış mahallelerde görünen iç karartıcı sokak manzaralarının yerini daha düzenli ve temiz bir manzaraya bıraktığını yazar: “Şimdilik İran usulü inşa edilmiş, yeterince geniş evlerle çevrili daha geniş ve temiz sokaklara giriyoruz. Çok büyük sayıda güzel bina ve çoğu mükemmel güzellikteki tarihi yapılar dikkat çekiyor ve kendilerine hayran bırakıyor. En dikkat çekici olanlar arasında antik kaleyi ve iki Hıristiyan kiliseyi saymak gerekiyor.”¹⁵⁷ Bu iki kiliseden birinin cephanelik diğerinin ise bugün Camiye çevrildiğini söyler: “İç dekorasyonu hayli zengin camide Yunan yapılarında gördüğümüz harika

154 William Heude, *A Voyage Up The Persian Gulf, and a Journey Overland From India To EngLand In 1817*, London, 1819, 233-234.

155 Jean Baptiste Tavernier, *Six Voyages En Orient de Jean Baptiste Tavernie Qu'il a fait En Turquie, En Perse, et aux Indes*, M.D.C. LXXVI, (1676), Première Partie, Paris, 1676, 271.

156 Horatio Southgate, *Narrative of Tour Through, Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Volume II, Chapitre XXIV, London, MDCCXL, 295.

157 Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie, Géographique Administrative*, Tome Deuxieme, Editeur Ernest Leroux, Paris, 1891, 458.

kolonlar, Bizans stili kilise olan Saint Jean'dan alınmış, Romalılar zamanında forum olarak kullanılan yere yerleştirilmişler¹⁵⁸ Cuinet, Ulu Caminin dışında 28 büyük cami, 32 mescit, 5 tekke, 4 medrese, 6 manastır, 12 kilise, 19 han, 1 büyük çarşı ve 130 umumi, 300 de özel çeşmenin olduğu ekler.

Elle yazılan bir seyahat notunda Ulu cami'nin eski bir forumun yerinde kurulduğunu ve eski grek yapılarından gelen Bizans tarzı harika kolonlarla yapıldığını belirtir. Buna ek olarak şehirde kule olarak kullanılan dört köşeli kulelerin şimdi minareye dönüştürüldüğünü ileri sürer. Bu çerçevede şehirde 27 cami 12 kilise, Hıristiyanlar ait 10 okul ve Müslümanlara ait de 20 okulun bulunduğunu ekler.

Kırmızı Maroken Dericiliği – Hür Kadımlar: Sosyo-Ekonomik Yapı

Seyyahların Diyarbakır'ın ekonomik yapısına dair çeşitli tespitleri de vardır. Bunlardan biri de birkaç Fransız seyyahın söz ettiği dericiliktir. Tavernier, ilginç bir iddiada bulunur. Buna göre Dicle nehrinde şehre bir su getirilir. Bununla şehrin su ihtiyacı giderildiği gibi dericilik gibi çeşitli sektörlerin ihtiyacı karşılanırdı: “Diyarbakır'da yapılan bütün kırmızı marokenler bu suyla yıkanıyor; çünkü bu su marokenleri güzelleştiren bir özelliğe sahip ve bu marokenler, renk açısından olduğu kadar tane açısından da bütün Şarkinkileri geçmektedir. Orada bunlar çok sayıda üretiliyor ve bu iş, kentin çeyreğine iş sağlıyor.”¹⁵⁹

Diyarbakır'ın verimli toprakları da seyyahların dikkatini çekiyor. Buna da sık sık birkaç cümle ile değiniliyor. Bunun dışında Tavernier, şehirde çok iyi ekmek ve şarap üretildiğini ve en güzel eti de bu şehirde yediğini de ekler. Diyarbakır'da şimdi de bir uğraş olan güvercinlerle uğraşma da zikrediliyor. “Özellikle güvercin yeniliyor; bu güvercinler büyüklük ve lezzet açısından bütün Avrupadakilerini geçiyor”¹⁶⁰

Duyunu Umumiye Kurumu adına Osmanlı İmparatorluğunun gelir kaynaklarını kayıt altına alan Vital Cuinet şehirde yaptığı gezide şehrin adeta iki kısımdan oluştuğunu savunur. Birinci kısımda iç açıcı bir manzara

158 Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie, Géographique Administrative*, Tome Deuxieme, Editeur Ernest Leroux, Paris, 1891, 458.

159 Jean Baptiste Tavernier, *Six Voyages En Orient de Jean Baptiste Tavernie Qu'il a fait En Turquie, En Perse, et aux Indes*, M.D.C. LXXVI, (1676), Première Partie, Paris, 1676, 271.

160 Jean Baptiste Tavernier, *Six Voyages En Orient de Jean Baptiste Tavernie Qu'il a fait En Turquie, En Perse, et aux Indes*, M.D.C. LXXVI, (1676), Première Partie, Paris, 1676, 272.

yoktur. Can sıkıcı ve mide bulandırıcı görüntüler ve çöpler şehrin güzelliğine ve Diyarbakır'ın dıştan görünen ihtişamına gölge düşürmektedir. Cuinet, “zaten sokaklar çok bakımsız. Sokaklarda dolaşmaya başlar başlamaz şehrin merkez mahallelerine doğru ilerlemeye başladıkça, şehrin etkileyici dıştan görünüşünün insanda bıraktığı olumlu intibayı kaybediyoruz. Bir yandan kokuşmuş su birikintileri öbür yanda oraya buraya bırakılmış çöp birikintileri ve moloz yığınları geçişleri kapamaktadır. Bir sıra halinde uzanan yıkılmaya yüz tutmuş evlerin duvar yıkıntılarının kenarında durduğu sokaklarda ancak ayakta kalan birkaç duvar görülmektedir. Bu arada biraz yürüdükten sonra, insanı üzen bu görüntüler kesiliyor. Yani daha yeni, daha temiz yeteri kadar iyi yapılmış İran tarzı evlere sıralı sokaklara gireriz. İnsanı hayran bırakan ve harikuladeliğiyle gözümüzü alamadığımız çok sayıda mimari eser ve eski yapıyla karşılaşırız”¹⁶¹ Cuinet, ayrıca kentin büyük ticaret limanlarından uzak ve kötü yollara sahip olmasına rağmen önemli bir ticaret merkezi olduğunu belirtir.

Üretimin çeşitli alanlarda var olduğunu görüyoruz. Kumaş boyası imalathaneleri, dokumacılar, çizgili ipek ve pamuktan kumaşlar Yunanistan'a, Halep'e, Karadeniz'e ihraç ediliyor. İtalyan Domenico Sestini, burada yapılan kırmızı maroken dericiliğin Batılı imalathanelerinden çok daha kaliteli olarak üretildiğini açıklar. Bunu da şehrin kaliteli suyuna bağlar.¹⁶²

Bugün de adından söz ettiren Diyarbakır karpuzu, o zaman da büyüklüğüyle dikkat çekmiştir. Elle yazılan bir seyahat notlarında şu ifadeler bulunur: “Bu ülkenin karpuzları ve kavunlarına özel olarak değinmek gerekir. Dicle nehrinin kenar boyunca, kumlu topraklarda, ağırlıkları 40-45 (okka) kilografa varan karpuzlar ve 20 ile 25 (okka) kilo ağırlığında kavunlar yetişir. Dicle aynı zamanda Diyarbakır sakinlerine bol balıkta vermektedir ki bazılarının ağırlığı oldukça fazladır. Burada çok tercih edilen merinos koyununun yününe de değinmek gerekir.” Aynı yazar göre Diyarbakır, birçok Avrupa ve Asya ülkesinden çeşitli ticaret malları ithal etmektedir. Bunlar pamuklu kumaşlar, saç levhalar, kahve, şeker, kızıl esmer derisi, fes, çivit, demir, sigara kağıdı, saat, petrol, soba, dikiş makinesi, tömbeki tütününü, kelim, şal, sabun, tütün v.s.

161 Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie, Géographique Administrative*, Tome Deuxieme, Editeur Ernest Leroux, Paris, 1891, 458.

162 Domenico Sestini, *Voyage de Constantinople à Bassora en 1781 par le Tigre et l'Euphrate, et retour à Constantinople en 1782 par le désert et Alexandrie, Première Partie*, Paris, 1781, 100.

Diyarbakır'ın ihraç ettiği ürünler ise ceviz, tiftik, deri, kürk, zamk, ipek böceği kozası, koyun, iyi işlenmiş bakır, kereste, petrol, pamuklu kumaş, ipek kumaş, ipek böceği tohumudur.

Seyyahların yaptığı tespitlerden biri de kadınlara dairdir. Buna göre diğer Osmanlı şehirlerine göre kadınlar burada daha hürdür. Eseri Fransızca'ya çevrilen İtalyan Domenico Sestini, Ermeni ve Hıristiyan kadınların giyiminden söz ettikten sonra konuyu genel olarak kadınların yaşamına getirir. Sestini'ye göre Müslüman Kürt kadınları oldukça hürdür: "Ermenilerin giyim şekilleri, Diyarbakır'ın diğer sakinlerinden biraz farklıdır. Başlarında uzun ve geniş muslinden bir şeridin çevrili olduğu bir kalpak vardır. Türk kadınları Anadolu mavisini bir mantoya sarılı olarak dışarı çıkarlar. Baştan aşağıya bu giysi ile örtülüdürler. Hemen hemen Catanlı Sicilyalılar gibi. Yüzlerinde istedikleri zaman kaldırıp indirebildikleri uzun siyah bir peçe vardır. Hıristiyanlar sadece beyaz bir manto giyebilirler. Onları diğerlerinden ayırt eden budur. Türk kadınları burada diğer bölgelere göre çok daha hürler, sık sık dışarı çıkıyorlar, randevular veriyor ve Bachus ve Venüs'ün onurlandırdıkları randevuları kabul ediyorlar"¹⁶³ Buna göre sosyal yaşamda kadınları en geri kalan millet ve dini etnisite Yahudilerdir. Vital Cuinet, "Yahudi kızların eğitimleri en ilkel olanıdır"¹⁶⁴ der. Azıcık okuma ve yazma ile yetindiklerini, sayı sayma ve dikişten başka bir şey bilmediklerini belirtir.

Horatyon Southgate, birçok seyyah gibi Kürt kadınların serbestliğine ve misafirperverliklerine değinir. Southgate, bu tespitlerini misafir olarak Muhammed Ağa'nın evinde kaldığında yapar. Ona göre Muhammed Ağa'nın dul eşi, oğlu reşit olana kadar, köyü yönetiyordu: "Şu anda köyde yoktu ve kendisi de dul olan gelini onun yerine yönetiyordu. Dul gelin akşamleyin elinde bir çubukla geldi, oturduğum halıya, yanıma dostça oturdu ve bir Kürt hanımefendisinin tüm özgürlüğüyle konuştu."¹⁶⁵

Ünlü İngiliz seyyah ve gazeteci James Silk Buckingham Diyarbakır'ın ticaret alanlarını oluşturan Pazar ve hanlara dair bilgiler verir. Pazarların estetik zevkten ve mimari yapıdan yoksun olduğunu ancak mesai saatlerinde çok kalabalık olduğunu belirtir. Hanların konaklamanın dışında geçici barınma ve imalathane olarak kullanıldığını ilk defa Buckingham söyler:

163 Domenico Sestini, Voyage de Constantinople à Bassora en 1781 par le Tigre et l'Euphrate, et retour à Constantinople en 1782 par le désert et Alexandrie, Première Partie, Paris, 1781, 98-99.

164 Vital Cuinet, La Turquie d'Asie, Géographique Administrative, Tome Deuxieme, Editeur Ernest Leroux, Paris, 1891, 457.

165 Southgate, Horatio (MDCCXL). Narrative of Tour Through, Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia, Volum II, Chapitre XXIV, London, MDCCXL, 289.

“Bin beş yüzden az olmayan dokuma tezgahı var; yaklaşık beş yüzü pamuk imal ediyor ve bunlar Hasan Paşa Hanında iş görüyorlar, benzer tezgahları daha önce Urfa bölümünde tasvir etmiştik; Üç yüz tane deri imalatçısı cilt işinde çalışıyor; ayakkabı, saraçlık ve derinin diğer tüketim dallarında çalışanlarının yanı sıra; yüz nalbant ve yüz elli süslü pipo sapı, kilden toplar ve kehribar ağızlıklar vs. yapıcısı var”¹⁶⁶ Yazar Almanya’dan Halep üzerinden gelen cam eşyalar, Hindistan’dan Bağdat yoluyla gelen baharatların dışında Diarbekr’in ihtiyaçlarını kendi doğal kaynaklarından karşıladığını, meyve ve zahirenin bol olduğunu ekler.

Babil Kulesi Gibi Kozmopolit Bir Nüfus

Diyarbakır’a gelen Fransız seyyahların dikkatini çeken bir başka husus da nüfus yoğunluğu ve nüfusun kozmopolitliğidir. Bütün seyyahlar genelde otuz bin ile elli bin arasında bir rakam öne sürerler. Bunların çoğu tahminden ibarettir. Nüfusa dair verilen bilgiler Duyunu Umumiye memuru Vital Cuinet’nin dışında bütün seyyahlar bir belgeye dayanmadan tahmini verilerdir. Bu bağlamda nüfusun genelde Kürtlerden, devletin çeşitli yerlerinde çalışan Osmanlı Türkler, Türkmenler, Ermeniler, Süryaniler ve Yahudilerden oluşmaktadır. Tavernier’ye göre Diyarbakır’daki gayri Müslimlerin sayısı yirmi bin civarındadır: “Bunların üçte ikisi Ermeni’dir, gerisi de Nasturi, birkaç tane de Yakubi bulunuyor. Kısa bir zamandır da henüz kendilerine ait evlere sahip olmayan ve şehirdeki kervansarayın odasında kalan Françesko tarikatından pederler bulunuyor”¹⁶⁷ Paul Lucas da şehrin nüfusuna değinirken çok kalabalık olduğunu ve kapusenler diye tanımladığı bir gayri Müslim topluluğa rastladığını ve çok tedirgin olduklarını belirtirken bu tedirginliğin sebebini açıklamaz. (Paul Lucas, aktaran Korkusuz, s. 43).

Nüfus ile ilgili farklı rakamlar zikredilmektedir. Örneğin İtalyan akademiysen Sestini, Diyarbakır nüfusunun elli bini geçemeyeceğini düşünür ve bu konuda şehirde dolaşan bir bilgiyi aktarır: “sanırım şehrin bugünkü nüfusu elli bine yükselmektedir. Bana söylenenlere göre nüfus 1756 yılında dört yüz bin kişiydi. Fakat 1757’de çekirgeler her şeyi kırıp geçmiş ve bu olaydan sonra büyük bir kıtlık baş göstermişti; bunun üzerine de büyük bir salgın bölge halkının dörtte birini alıp götürmüştü. Gidenler bir daha gelme-

166 Buckingham James Silk. Travels in Mesopotamya, Volum I, Chapitre XI (Description of Diabekr), London, 1827, 380.

167 Jean Baptiste Tavernier, Six Voyages En Orient de Jean Baptiste Tavernie Qu’il a fait En Turquie, En Perse, et aux Indes, M.D.C. LXXXVI, (1676), Première Partie, Paris, 1676, 272.

diği için eski nüfusa ulaşılmadı; bununla beraber dört yüz bin sayısını çok abartılı bulmaktayım”¹⁶⁸

James Silk Buckingham da nüfusun yüksek olduğu tahmin edilse de elli bin civarında kişinin yaşadığını belirtir: “Şehirde yaşayan halkın bizzat kendisi şehir nüfusunu mübalağalı oranlarla ifade etmekte; fakat şundan emin olunmalı ki şehrin mevcut nüfusu elli bin civarındadır. Bu rakamın büyük bir kısmı asker, devlet memuru, tüccar ve teknisyen olarak çalışan Osmanlı Türkleridir. Bunların yanı sıra Türklerden sonra en çok sayıda olan Ermeniler 1000 tane aileden oluşuyorlar. Katolik mezhebinden Arap, Türk ve Ermeniler ise 500 aile kadarlar. Süryaniler en azından 400 aile kadardır (...)”¹⁶⁹ Yazar Yahudilerin sayısının şehirde giderek azaldığını çoğunu İstanbul, Bağdat ve Halep gibi şehirlere göç ettiklerini de ekler.

Sonuç

Diyarbakır, İran, Hindistan ve Irak’a yapılan seyahatlerde önemli bir konaklama yeridir. Anadolu’da da bu görevi Tokat yerine getirmektedir. Genelde Mardin’den buraya gelmişlerdir. bazen de Diyarbakır üzeri Mardin Nusaybin, Cizre ve oradan Bağdat ve Basra taraflarına uzanmışlardır. Bitlis ve Van üzeri İran’a giden güzergahta Diyarbakır hanlarıyla, kozmopolit nüfusuyla önemli bir geçiş noktasıdır. Bu noktadan bakıldığında Avrupa’dan gelen seyyahlar için Diyarbakır’ın önemi ortaya çıkmaktadır. Diyarbakır’a genellikle iki taraftan giriş yapılmıştır. Urfa tarafından gelip Siverek üzeri gelenler ve Mardin kapısından şehre giriş yapanlar: Urfa tarafından gelip Siverek’i geçenlerin şaşırtdıkları ilk nokta siyah taşlar kaplı tarlalar olmuştur. Mardin kapıdan gelenler de Dicle nehri üzerindeki On Gözlü Köprü’den şehrin surlarla beraber oluşturduğu görkemli manzaraya dikkat çekmişlerdir. Bu bakımdan şehrin konumu hemen hemen bütün metinlerde yer almaktadır. Bunun dışında gezginlerin yazılarında doğal olarak Diyarbakır’ın isminin nereden geldiği, nüfusu, önemli tarihi eserleri, üretilen mallar, ticari hayat ve yaşadıkları bireysel sıkıntılar yer almaktadır. Genel itibariyle, Diyarbakır ismini Diyarbekir, Diarbekr, Kara Amid, Amid şeklinde kullanmışlardır. Kara Amid, Amid, Amida isimlerinin Grek ve Roma döneminde de kullanıldığı genel kanaat olarak belirtilmiştir. Ondan önceki dönemde de yani dördüncü yüzyılda ise Ermenice kaynaklar esas olmak üzere Dikra-

168 Domenico Sestini, Voyage de Constantinople à Bassora en 1781 par le Tigre et l’Euphrate, et retour à Constantinople en 1782 par le désert et Alexandrie, Première Partie, Paris, 1781, 95.

169 James Silk Buckingham Travels in Mesopotamia, Volum I, Chapitre XI (Description of Diabekr), London, 1827, 377.

nogerd ve sonra Tigranocerte adının kullanıldığı bu isimlerin de çok sonradan Diarek'hir veya Tiarpagr şekline evirildiği dile getirilmiştir. Bunu Jean Saint Martin dile getirir. Fransız hükümeti tarafından gönderilen Saint Martin, Yaşayan Doğu Dilleri okulunda Arapça, Farsça, Türkçe ve Ermeniceyi kısa sürede öğrenmiştir. Fransız Akademisinde çalışan Antikite ve Doğu Dünyasına olan ilgisi giderek artar ve henüz yirmi yedi yaşında iken sayısız araştırmanın ve gayretin sonucu olan *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie* adlı eserini yayımlar. Bu nedenle Diyarbakır ismi üzerine yaptığı tespitler bu araştırmanın ürünüdür.

Şehrin tarihi eserleri konusunda hemen hemen bütün gezginlerin belirttiikleri iki yer vardır. İçkale ve Ulu Cami. Ulu Caminin kiliseden camiye çevrildiği, caminin Kuzeyinde yer alan devasa sütunların Roma döneminde kalma olduğu kaydedilir. Bereketli toprak üzerine kurulduğu yazılan Diyarbakır'ın güçlü bir ekonomiye de sahip olduğu aktarılır. Bu anlamda maroken dericiliğin ve ipekböcekçiliğinin bu ekonomide önemli yer tuttuğu belirtilmiştir. Şehrin peyzajının da dikkate değer olduğu aktarılır. Kenar mahallelerinin dışında merkeze doğru yaklaştıkça geniş caddelerin, düzenli ve temiz yolların varlığı gözlerinden kaçmaz. William Heude gözlemlerini aktarırken şu iddialı tespitte de bulunmuştur: Diyarbakır'ın İstanbul dahil en düzenli ve en temiz Osmanlı şehridir. Yazarları bu düşünceye götüren sadece düzenli peyzaj değildir. Aynı zamanda da şehrin mimarisidir. İran tarzı evler denildiği siyah taştan yapılmış geniş avlulu ve eyvanlı evler onları bu kanaate ulaştırmıştır.

Kaynaklar

- Buckingham, James Silk. *Travels in Mesopotamya*, Volum I, Chapitre XI (Description of Diabekr), London, 1827.
- Cuinet, Vital *La Turquie D'asie, Géographique Administrative*, Tome Deuxieme, Editeur Ernest Leroux, Paris, 1891.
- Heude, William *A Voyage Up The Persian Gulf, and a Journey Overland From India To EngLand In 1817*, London, 1819, 233-234.
- Joret, Charles (1886), *Jean Baptiste Tavernier, ecuyer, baron D'aubonne, d'après les textes nouveaux et inedits*, Paris.
- Korkusuz, M. Şefik (2003). *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, Kent Yayınları, İstanbul.
- Sestini, Domenico, *Voyage de Constantinople à Bassora en 1781 par le Tigre et l'Euphrate, et retour à Constantinople en 1782 par le désert et Alexandrie*, Première Partie, Paris, 1781.
- Saint-Martin, Jean (1818). *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie*, Tome première, Paris
- Southgate, Horatio (MDCCXL). *Narrative of Tour Through, Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Volum II, Chapitre XXIV, London.
- Tavernier, Jean Baptiste (1676) *Six Voyages En Orient de Jean Baptiste Tavernier*, M.D.C. LXXVI, Paris.

**ANGLOZYONİST AJAN GERTRUDE BELL'İN
KADRAJINDA DİYARBAKIR
DIYARBAKIR IN THE FRAME OF ANGLOZIONIST
AGENT GERTRUDE BELL**

Hatice Palaz Erdemir

Manisa Celal Bayar Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi

Halil Erdemir

Manisa Celal Bayar Üniversitesi,
Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu

575

Özet

Batı'nın “Şark Meselesi”nin oluşturulması ve ilgili politikaların sistematik uygulanması sırasında pek çok meraklı, gizli ajan, gezgin ve araştırmacı kimliği altında çeşitli Doğu'da dolayısıyla Anadolu'da çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. *Anglozyonist* ajanlardan Gertrude Bell de devrinde hemcinsleri olan kadınlar arasında alışılmış bir durum olmamakla birlikte, 1800'lü yılların son çeyreğinden itibaren birkaç kez dünya turuna çıkmıştır. Doğu ülkeleri üzerinde çok yönlü araştırma ve incelemeler yapmıştır. Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu Güneybatı Asya bölgesindeki araştırma ve incelemelerinden elde ettiği açık ve gizli bilgi ve kayıtlarını bağlı olduğu merkezlere aktarmıştır. Kültürel amaçlardan ziyade siyâsî, stratejik ve askerî hedefleri olan gezi görünümlü bilgi ve belge toplama faaliyetleri, bazı bölgelerde yoğunlaşmış ve uzun zaman almıştır. Milliyetçi ve ırkçı akımların yerine göre kışkırtıldığı ayrılıkçı faaliyetlerin yaşandığı devirde ve ilgili yerlerde yeni siyâsî oluşumlar gerçekleştirilmiştir. Yeni devletçikler ve ilgili sınırlarının belirlenmesinde yahut değiştirilmesinde etkili olmuştur. İngiliz çıkarlarına olduğu kadar Siyonist ülküsüne de bağlı bir kadın ajan olan Bell,

bölge halklarını ve yöneticilerini etkileme girişimlerinde başarılıdır. Özel ve ayrıcalıklı bir eğitim almış, sahip olduğu ailevi serveti devlet desteğiyle birleştirmiş kabiliyetlerini altyapısıyla birleştirerek özel bir ajan olmuştur. Bell çalışmalarında çevre şartları ve insan kaynaklarını, döneminin teknik araç ve donanımları iyi kullanmıştır. Gözlemleri, duyumları, ilişki ve iletişimiyle ince ayrıntıları hassasiyetle yakalayabilmiştir. Bell, aynı zamanda yanından ayırmadığı fotoğraf makinası ile de dikkat ve özenle fotoğraflar çekmiş ve bunu ilgili kurumlara iletmiştir.

Fotoğrafları ve hatıratları devri ve günümüz açısından pek çok tarihî gelişmelere ışık tutabilecek ve bölgedeki gelişmelerin aydınlanmasında etkili olabilecek mahiyettedir. Bell, tarihçi, dilbilimci, stratejist, fotoğrafçı, antropolog ve arkeolog sıfatlarını kullanarak, bölge aleyhine bir arşiv oluşturmuştur. Bu arşiv günümüzde İngiltere’de New Castle Upon Tyne Üniversitesi’nde muhafaza edilmektedir. Bahsi geçen arşivde Bell’in dağ taş, dere tepe demeden dünyanın farklı yerlerinden çektiği fotoğraflar da yer almaktadır. Bu fotoğraflar arasında Diyarbakır’dan 200’ün üzerinde fotoğraf yer almaktadır.

Bu çalışmanın amacı, ülkemiz üzerinde ve bölgede hâlen oynanmakta olan sinsî oyunların mimarı olan Bell’in Diyarbakır’dan çektiği fotoğraflar incelenerek, bu ajanın o dönemde burada neyi nasıl görmeye çalıştığının daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunarak bölgedeki benzer çalışmalara dikkat çekmektir.

Abstract

In the creation of the West's "Eastern Question" and the systematic application of related policies directed many secret agents to the East and particularly to Anatolia under the name of traveller and researcher. Gertrude Bell, one of the *Anglozionist* agents, has also been on the world tour several times since the last quarter of the 1800's, with the exception of not being a familiar situation among the women. She has carried out various researches and studies on Eastern countries. She sent many open, confidential and secret information and records to her headquarters where she obtained particularly from the Southwest Asian region. In some part of her travel and information gathering activities that have significant political, strategic and military have taken a long time. She has taken roles in the creation of new political entities and formations of new states apart from changes of states border have been carried out in the period separatist activities and nationalistic movements took places. Bell was a female agent committed to the Zionist aims and ideals as well as British interests success. She has received a special and privileged training and education which was made Bell a special agent. She combined his family fortune with the state support for her work in the region. Bell used the environmental conditions, human resources, the latest technical tools and equipment of her era during her undercover works. Her observations, senses, relationships and communication have been able to capture the delicate details of the region. At the same time, Bell took photographs with care and attention with the photographer she had not separated from her and forwarded it to the related institutions.

577

Her photographs and memories are capable of shedding light on many historical developments from the point of view of the past and present. It will be an enlightenment tool of the time and region which had taken places. Bell has created an archive for usage of imperialist aims against the region, using the titles of a historian, linguist, strategist, photographer, anthropologist and archaeologist. This archive is now preserved in New Castle Upon Tyne University in England. The archives include photographs of Bell's moun-

tain cliffs, rivers, and other places taken from different parts of the world. Among these photographs are over 200 photographs from Diyarbakır.

The aim of this work is to draw attention to the similar works in the region by contributing to a better understanding of what this agent is doing here and what she is trying to see at that time by examining the pictures taken by Bell.

Giriş

Haçlı seferleri ve Rönesans sonrası Batı dünyasında Doğu'ya ve Doğu'nun gizemli zenginliklerine duyulan merak ve ilgi artmıştır. Batıda gerçekleşen Sanayi Devrimi ile birlikte yeni nüfuz ve etki alanlarına ham madde temini ve üretilen malların satılacak olduğu hedef pazar için çalışmalar başlatılmıştır. Köksüz geçmişlerine sağlam bir “tarih” oluşturma çabası Batı'yı özellikle Doğu'ya yöneltmiştir. Batı dünyası, millî ve dinî “tarih tezleri” oluşturarak tarihin derinliklerinde geçmişlerini aramaya ve tasarlamaya koyulmuşlardır. Irkî, dinî ve ideolojik hedefler oluşturularak hiç ilgisi olmasa da kendilerini Güneybatı Asya ile ilişkilendirerek, ilgi duydukları topraklarda bulunan kültür ve medeniyetlerin eserlerinin kendilerine ait olduğunu ispatlayacak delilleri bulmaya ve oluşturmaya çalışmışlardır. Toprak üstünde yahut altında maddî kültür kalıntıları halinde bulunduğunu ileri sürdükleri bu delilleri arama faaliyetleri, son yüzyılın önemli bir bilimi olan arkeolojiyi ve yüzey araştırmalarını doğurmuştur. Batılı İmparatorluklar realist politikalarını emperyalist hedefleriyle birleştirerek, çeşitli yollarla bölgedeki büyük devletleri parçalama çalışmalarına girişmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde Balkanlarda yaşayan dinî ve millî azınlıklar yanında doğudaki Arap, Ermeni ve Kürt kökenli Osmanlı vatandaşlarını kendi ulus devletlerini kurmaya teşvik eder ve destekler görünerek, kendilerince “özgürleştirmeye” esasında çıkarılan Birinci Büyük Savaş'ı kendi lehlerine çevirme çalışmalarında bir araç/piyon olarak kullanmışlardır. Özellikle kadim medeniyetlerin kurulduğu, devrin büyük devleti Osmanlı toprakları olan, Anadolu, Mısır ve eski dünyanın verdiği isimle *Mesopotamia* gibi bölgeler başlıca hedefler haline gelmiştir. Maceraperest meraklılar, kısa yoldan zengin olmak isteyenler ve istihbarat toplayan ajanların da kamufleji olarak bölgede rağbet ettiği alan arkeoloji ve yüzey araştırmaları olmuştur. Şarkiyatçı gezginler, askerler, maceraperest zenginler, aristokratlar ve pekçok insan, amatör kazıcılar olarak, doğunun zenginliklerini farklı metotlarla çalarak batıya kaçırma yarışı içine girmişlerdir.¹

1 Batılı devletlerin Osmanlı topraklarında giriştikleri emperyalist çalışmalar ve bu çalışmaların farklı yönleri hakkında değerlendirmelerde bulunulmuştur. Bu konuda bkz. Hatice Palaz Erdemir ve Halil

Çeşitli sebepler ve vesilelerle bu maceraya atılanlar ilmî ya da yağmacı usullerle, bağlı oldukları ülkü ve ülkelerin sömürgeci millî çıkarlarına hizmet etmek için casusluk görevini bilerek ve isteyerek üstlenmişlerdir. Gertrude Margaret Lowthian Bell de Birinci Büyük Savaş öncesi ve savaş yıllarında devrin arkeologları, botanik bilimcileri, bilim insanları, siyaset adamları ve meraklılar gibi, çalıştığı bölgelerde bilgi toplamış, ırkî, dinî, mezhebî ve kabilevî ayrılıkları kışkırtmış ve birebir yönetmiştir. Bell, günümüze kadar ulaşan anarşi ve terörün bölgede hâkim olması için ayrılık “tohum”ları ekmıştır.² Esasen gezdiği, “araştırma yaptığı” yerlerdeki millî, dinî ve ırkî kabilelerin arasındaki bütün ilişkileri en ince ayrıntısına kadar incelemiş, sosyolojik ve antropolojik değerlendirmelerde de bulunmuştur. Kabileler arasındaki ilişkilerin mahiyetini ve özelliklerini, bölgenin coğrafi ve iklim yapısını askerî ve siyasî amaçlar için nasıl kullanılacağı ile ilgili çalışmalar yaptığı görülmektedir.

580

Gertrude Bell, Britanya İmparatorluğu'nun *Victoria dönemi* olarak adlandırılan döneminde yetiş(tiril)miş müstesna bir kadındır. Ataerkil bir hayat süren İngiliz toplumunda kadınların erkekler kadar değer görmediği ve Üniversite eğitime alınmadıkları bir dönemde yetişmiş ve eğitim almıştır.³ Zengin ve aydın, çevresi geniş bir ailede dünyaya gelen Bell, ailesinin ona sunduğu imkânlar sayesinde iyi bir lisede eğitim aldıktan sonra Oxford Üniversitesi Modern Tarih Bölümü'nde 9 dönemlik okulu 5 dönem gibi 2,5 yıl gibi kısa bir sürede birincilikle tamamlamıştır.

Bell, mezun olduktan sonra arkeolog, antropolog, dil meraklısı ve gezgin kimliği altında Güneybatı Asya'yı karış karış gezmiş, fotoğraflamış ve incelemeler yapmıştır. Arkeolojik çalışmalarından daha çok, siyasî alanda yaptığı çalışmaları⁴ ancak ilgilileri tarafından anlaşılabilmiştir. Bell, kültürel ve ilmî amaçlarla seyahatler yapıyormuş gibi görünerek İngiliz istihbaratı adına içtimaî hayat, coğrafi, stratejik, jeostratejik, antropolojik, etnik ve dinî yapıların tespiti, siyasî çalkantıların hassasiyetlerinin kayıtlarını tutarak ince ayrıntılarla notlar almış ve ilgili yerlere bildirmiştir. Bölgedeki çalışmalarını, bölge dillerini öğrenerek yapmıştır.

Erdemir, 2013, 261-283; Hatice Palaz Erdemir ve Halil Erdemir, 2016, 752-773.

2 Anthony Verrier, 1995, 176, 283, 332; Hatice Palaz Erdemir ve Nurcan Barman, 2016, 15-42.

3 Victoria döneminin Bell'in yetişmesine etkisi hakkında bkz. Liora Lukitz, 2006: 13 vd; P. Taşdelen ve C. Koca, 2015, 206-209; Hatice Palaz Erdemir ve Nurcan Barman, 2016, 15-42.

4 M. İpçioğlu, 2009: 250; Hatice Palaz Erdemir ve Nurcan Barman, 2016, 15-42.

Hâfız-ı Şîrâzî'nin Dîvân'ını (*Divan of Hafiz*) İngilizce'ye tercüme (1897) edebilecek kadar Farsça'yı iyi bilen Gertrude Bell⁵ aynı zamanda Hintçe, Arapça,⁶ Türkçe ve Kürtçe öğrenmiş ve yerel halklarla ikili ilişkilere girebilmiştir. Bell'in dil öğrenme isteği ve merakının, sadece aydın bir kadın kimliğine sahip olmaktan daha çok, dilleri siyasî ve millî hedefine ulaşmak için önemli bir araç olarak görmesinden kaynaklandığını icraatları ortaya koymaktadır.

Engin donanımıyla, Birinci Büyük Savaş sırasında Güneybatı Asya'da yaptığı çalışmalar sayesinde İngiliz Devleti bölgedeki halklar üzerinde daha etkin olabilmıştır.⁷ Doğu'daki çok yönlü çalışmalarını, özellikle tarihî eserleri ve gezilerini içeren 1600 adet ayrıntılı mektup, 16 adet günlük defteri ve 1899-1918 yılları arasında çekilmiş 7000'in üzerinde fotoğrafı kendi döneminde ve günümüzde istihbarat birimlerinin işine yaramıştır/yaramaktadır. Halen bu belgeler Newcastle Upon Tyne Üniversitesi'nde bir arşivde toplanmıştır.⁸ Bölgede faaliyette olan pekçok gizli servis personeli gibi Bell de arkeolog, antropolog ve gezgin kimliğini öne çıkararak gerçek ajanlık görevini gizlemiştir.⁹ Bu durum esasen Osmanlı topraklarında hâkimiyet kurmak isteyen Britanya İmparatorluğu'nun devlet politikası olarak kullanılmıştır.¹⁰ Bell, İngiliz çıkarları doğrultusunda 1897-1898 ve 1902-1903'de olmak üzere iki kez dünya, Avrupa ve daha sonra da Güneybatı Asya'ya bir dizi diplomatik ve siyasî amaçlı seyahat gerçekleştirmiştir.¹¹ Güneybatı Asya gezilerinden edindiği bilgi ve tecrübelerini *The Desert and*

5 S. Goodman, 1985, 21-23; H. V. F. Winstone, 1978, 37.

6 Şarkiyatçı olan Alman Konsolos Dr. Rosen'in daveti ile Kudüs'e gitmiş olan Bell, Kudüs ve çevresinde ayrıntılı incelemelerini fotoğraflarla belgelemiş ve Arapça öğrenmiştir. Janet Wallach, 2015, 80-81; Hatice Palaz Erdemir ve Nurcan Barman, 2016, 15-42.

7 Ülkesi ve ülküsü adına yapmış olduğu başarılı çalışmalardan dolayı İngiltere Bell'i, Deniz binbaşısı rütbesi ile onurlandırmıştır. Binbaşı Bell, İngiltere'nin siyasî subaylar kadrosunun tek kadın üyesi olmuştur. S. Goodman, 1985: 69 vd; Janet Wallach, 2015, 254; S. Yüce, 2015, 193, Gertrude Bell'in Mektupları: Mayıs 21 196 Basra (Gertrude Bell'den babasına). İngiltere, Bell'i Bağdat'ta bulunan İngiliz Yüksek Komiseri Sir Percy Cox'un Doğu Sekreteri olarak atamıştır. Bell'in yeni görevi kabileler ve bölgenin önemli kişileriyle olan siyasî işleri yürütmektir. S. Goodman, 1985, 84. İngilizlerin bölgedeki planları ve faaliyetleri hakkında ayrıca bkz. Arnold Talbot Wilson, 1969.

8 Caner Arabacı, 2004, 116-118; Janet Wallach, 2005, Howell, 2006; P. Tuson, 1900'lü yılların başında çoğu diplomat ve eşinin de aynı zamanda bölgede aktif bir şekilde bilgi toplayıp çalışma yaptıklarını ve bunlara dair bilgileri, yazışma ve notlarını bağlı buldukları ülkeye çeşitli yollarla gönderdiklerini belirtmektedir. Bunlar; Bell başta olmak üzere Emily Overend Lorimer, Freya Stark, Rosita Forbes, Amy Wilkes Zwemer, Flora Logard ve Belle Cox gibi gazeteci ve diplomat eşleridir. Bkz. P. Tuson, 2003.

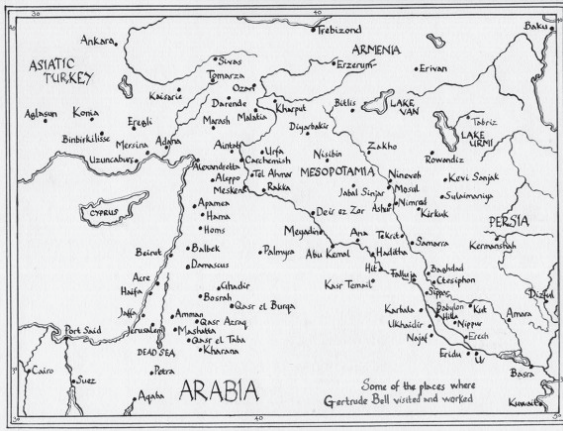
9 Bell, Güneybatı Asya'daki seyahatlerini ve diplomatik çalışmalarını Birinci Büyük Savaş sırasında İngiliz Devleti'nin resmî personeli olarak sürdürmüştür. P. Cox, G. Clayton, H. Bell and W. Goodenough, 1927, 18.

10 M. İpçioğlu, 2009, 250; Hatice Palaz Erdemir ve Nurcan Barman, 2016, 15-42.

11 Anthony Verrier, 1995, 176, 283, 332.

the Sown (Çöl ve Tohum) adıyla 1919 yılında yayımlamıştır.¹² Bu kitap sayesinde Bell, bölgeyle ilgilenenler tarafından iyice tanınmıştır. Bell, yaptığı iş ve faaliyetler arasında daha iyi bağlantılar kurabilmek için 1905'te Fransız Salomon Reinach'tan özel arkeoloji dersleri almıştır.

Bell'in her bir yetişme ve faaliyet aşaması önemli olmakla birlikte, özellikle ele aldığımız konu bakımından yukarıda bahsi geçen gezilerinin ve bunların ayrıntılarının oldukça dikkatli bir şekilde ele alınması gerekmektedir. Her biri birbirinden bağımsız gibi görünen, farklı zamanlarda gerçekleşen bu gezilerinin başlangıç ve bitiş yerleri ile Bell'in edindiği tecrübeleri her adımda bir sonraki gezi ve gözlemine aktarabilmesi açısından da bu gezileri incelemek faydalı olacaktır. Bell'in Urfa ve yakın çevresinde yaptığı gezileri ve mahiyetini anlayabilmek için öncelikle 1907, 1909 ve 1911 yıllarındaki gezi ve faaliyet bölgelerinin dökümlerini çıkarmak ve gittiği yerlerde fotoğrafladığı tarihi eserleri incelemek gerekmektedir. Bell'in bu tarihlerdeki gezileri, Mısır'dan, Suriye, yukarı Mesopotamia ve Irak çevresinde yoğunlaşmıştır.

Bell'in 1907, 1909, 1911 tarihlerinde Anadolu'daki gezilerinde dikkat çeken en önemli nokta, çok uzun mesafeleri o devrin şartları içerisinde 5-6 ay gibi kısa sürelerde katedebilmiş olmasıdır. Çoğu şehir merkezlerinden uzakta, dağ bayır denilebilecek sarp yerlerde geçen bu gezileri sırasında

tarihi, topoğrafik ve jeopolitik alanların da yine o devrin fotoğraf makinalarıyla fotoğraflanmış olması, ayrı bir zaman ve imkân gerektirmiş olmalıdır. Bell'in bu gezileri sırasında çevrede kilit konumda olan itibarlı yerel yöneticilerle, siyaset adamlarıyla ve batı menfaatlerine hizmet eden ajan ve araştırmacılarla da irtibat halinde olduğu da dikkate alındığında, kendisini ne

12 Bell, bu eserinde verdiği bilgilerle İngiltere'nin Güneybatı Asya'daki politikasını belirlemesine yardımcı olmuştur. Bell'in bölge ile ilgili tespitlerinde Doğu halkları Osmanlı Devletinden ayrılırsa bölgede halka yakın davranan sorunlarını çözen bir İngiliz yönetimi kurulursa başarılı olunabileceğini belirtmiştir. Bkz. Gertrude Bell, 1979.

kadar hedefine kilitlediği ve gerçekten kısa sürelerde oldukça hızlı iş yapabildiği anlaşılmaktadır. Her türlü maddî imkâna sahip olan Bell, bir İbrani atasözünde olduğu gibi, *hedefini gözünün önünden hiç ayırmamış* ve ülküsü uğrunda gerekli bilgi ve belgeleri toplayabilmek için yollar üzerinde işlerini kolaylaştırabilecek her türlü şahıs ve kurumdan destek alabilme kabiliyetini göstermiştir.

Bell'in Diyarbakır gezisi tek bir şehri görmek ve incelemek için gerçekleştirildiği bir gezi olmayıp, büyük bir askerî, siyasî, stratejik çalışmanın parçasıdır. Diyarbakır şehri ve çevresini ayrıntılı olarak fotoğrafladığı gezisi Ocak 1909'da Ramsay ile birlikte Kahire'ye gelmesiyle başlamıştır. Mısır çölünde bir süre gezdikten sonra, temelde özellikle yukarı *Mesopotamia* bölgesinde ayrıntılı geziler yapmışlardır. Bell'in 1909 yılındaki bu gezisi, günümüzde güney sınır güvenliğini korumak üzere başlatılan harekât bölgesinin yüz yıl önce İngilizler ve Batı dünyası tarafından tarihî, topoğrafik, jeostratejik keşfini ortaya koymaktadır. Bu çok amaçlı, etraflı gezisinin istikameti şöyledir: Şubat 1909'da Baalbek'te olan Bell, Şubat ayını Halep, Mümbiç, Fırat nehri kıyısında Tel el Ahmar, Cerablus, Karkamış, Mesudiye, Rameileh, Bersiba (Munbaya), Tel Şeyh Sin, Tel el Afray (Afrin tepesi olmalı), Caber Kalesi, Billani, Heragla ve Rakka'da geçirdikten sonra Mart 1909'da Anazeh aşiretiyle görüşerek¹³ Halibiyeh, Zelebiyeh, Mungara, Deir-ez zur, Busayrah (El Buseira),¹⁴ Ersi, Kal'at Bulak, El Ajmiyyeh, Ana(Anah), Ana Adası, Rawa (Fırat kenarında bir köy), El Hadisah, Aluz, Khanal Baghdadi, Hit (Is), Ma'mureh, Kubaysah (Kebeisa), Ain Za'zu, Khubbzf, Abu el Jir, Themail, El-Asileh, Rahaliyyeh, Murrat (Kharab), Shithathah (Shefathah), Bardawil, Sham'un, Ukhaydir yolunu takip etmiştir. Nisan 1909'da Kerbela (Karbala), Babil (Babylon), Dicle nehri kıyısında Seleucia,¹⁵ Mahmudiyah, Medayin (Ctesiphon, Tizpon), Bağdat, Şahtur, Kudesia, El Gaim, Samarra, Tel el Ali, Tikrit, Ashur (Assur)¹⁶ ve Nemrud'a (Nimrud) ulaşmıştır. Nemrud dağındaki kalıntıları inceledikten sonra burada Cebur kabilesi şeyhi Al Askar ile görüşmüştür. 1909 Nisan sonu Mayıs başında

13 Anazeh Aşireti şefi Fahad bin Haddal'a itina ile bir mektup yazmış ve bölgede faaliyetlerini sürdüren İngiliz hükümetine destek vermesini istemiştir. Haddal da İngiliz hükümetine destek vermiştir. Wallach, 2015, 126-277.

14 Burseya Dağı.

15 Büyük İskender'in ölümünden sonra, haleflerinden olan Seleukoslar kendi adlarına izafeten, aynı adı taşıyan şehirler kurmuşlardır. Bunlardan birisi Mersin'in ilçesi olan Silifke, diğeri Samandağ'daki ve bir diğeri de Bağdat'ın 32 km güneydoğusunda Dicle nehri kıyısındaki Seleucia (Tell Umar)'dır. Bell burada Dicle nehri üzerinde geliş geçişi sağlayan quffah adı verilen botları görmüştür.

16 Asur'da birçok antik kalıntının fotoğrafını çektiği gibi, aynı yerde kazı yapmakta olan Bachmann, Andrae, Jordan ve Hinricks adındaki Alman arkeologların da fotoğraflarını çekmiştir.

Musul'a ulaşmıştır. Mayıs ayını Musul, Ninova, Nebi Yunus, Koyuncuk, Mar Behnam (Deir el Hıdr), Mar Zeina, Mar Yuhanna, Mar Martai, Bavian, Zaferan, Zaho, Dornag, Hassana, Cudi Dağı ve Cudi Dağı'nda Nuh'un Gemisi, Cizre, Kasr Gelli Vadisi, Basbirin (Haberli),¹⁷ Yeni Kale (Kal'at ej Jedid),¹⁸ Kharabah Ale,¹⁹ Midyat,²⁰ Salah,²¹ Kakh,²² Deir es Salib'de geçirmiştir. Mayıs ayı sonunda Mardin Kapısı'ndan Diyarbakır'a (Amida) girmiş ve şehir surlarından tarihî eserlerine ve tarihî kapılarına kadar birçok eserin ayrıntılı olarak fotoğrafını çekmiştir. Buradan günümüzde Elazığ sınırları içerisinde bulunan Elazığ Ergene Maden'e, Gölcük, Harput yoluyla Kömürhan'a, İzoğlu, Malatya, Pergieh, Arslantepe, Eski Malatya, Çiftlik, Elemençik, Argha Çiftlik, Lavanda Çay, Çatak, Kala Dağ, Levent, Tokma Su Nehri, Aşağı Ozan, Hazan, Kot (Kotu) Kalesi, Darende, Telin, Osmandedeli, Köpek Ören, Beypınar, Boran Dere, Pazarören, Erciyes (Ekrek) Dağı, Köpekli, Tomarza, Kokur Kaya, Şehir- Kırık (ya da Kırk) Kilise, Ala Kapı Tapınağı, Avşar, Sarı Han, Kayseri, Talas, Erciyes (Ekrek) Dağı, Andaval, Niğde, Karaman (Laranda), Degile, Göreme Vadisi yoluyla tekrar Karaman'daki Maden Şehir'e gelmiş ve buradan İstanbul'a geçmiştir.

Gertrude Bell'in toplamda sadece 6-7 aya ya da daha kısa sürelerle sığdırdığı bu gezileri sırasında taşrasıyla mezrasıyla birlikte birçok şehri ve yöneticisinden köylüsüne insanlarını görmeye ve mekanları ve insanları bir bütün halinde anlamaya çalıştığı yazmış olduğu notlar ve mektuplarıyla da anlaşılabilir. Bell, yukarıda belli başlı uğrak yerleriyle, bir liste halinde ele alınmış olan 1909 yılındaki gezisi sırasında sadece 30 Mayıs Pazar günü ile 5 Haziran Cumartesi gününe kadar 6 gün Diyarbakır ve çevresinde kalmış ve 6 Haziran'da Harput'a ulaşmıştır.²³

Bell, kendi kişisel ilgisi ve üstlendiği misyon gereği, gittiği yerlerin çevre, insan, hayvan ve çeşitliliği, bunların fizikî, biyolojik ve her türden özelliklerini ayrıntılı bir şekilde hızlı ve çok yönlü olarak görebilmiştir. Çevre şartlarını ve bölge insanlarını da iyi yönlendirip, mahir bir şekilde kullanabilme yeteneğine sahip olduğu için kısa sürede yoğun bir şekilde bilgi toplayabilmiştir. Bell'in bu gezileri sırasında bilgi toplama yöntemlerini

17 Deir Bar Sauma, Mar Sauma ve Mar Dodo kiliselerinin fotoğraflarını çekmiştir.

18 Mar Augen ve Mar Melko kiliselerinin fotoğraflarını çekmiştir.

19 Mar Gabriel kilisesinin fotoğraflarını çekmiştir.

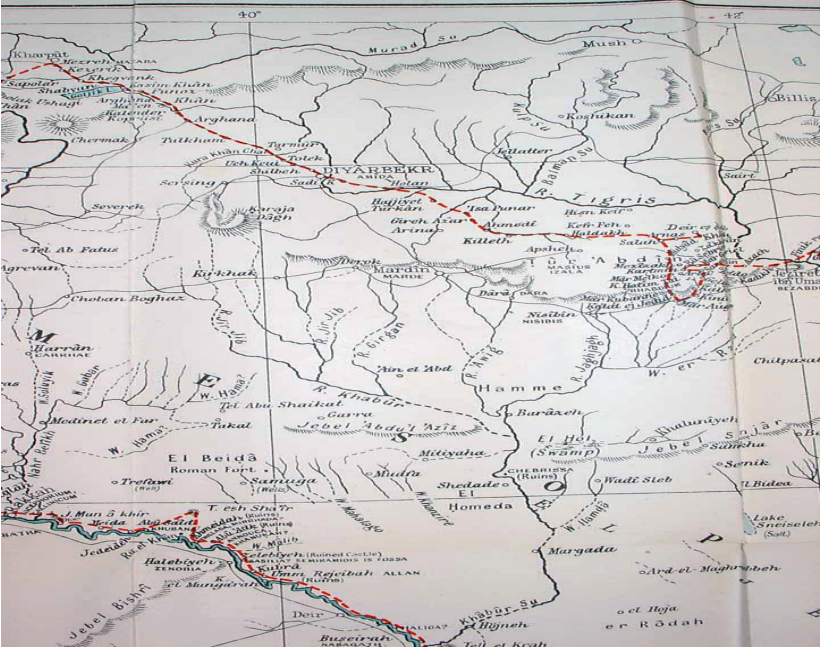
20 Mar Philoxenos kilisesinin fotoğraflarını çekmiştir.

21 Mar Yakub, Mar Kyriakos ve Mar Azazieh kiliselerinin fotoğraflarını çekmiştir.

22 El Adra (Bakire), Mar Sobo, Miriam Aghathanta ve Mar Yuhanna kiliselerinin fotoğraflarını çekmiştir.

23 Diaries, http://gertrudebell.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=799, 19.09.2018, 16.39.

yazılı ve görsel malzeme ile de sabitleyerek günümüze ulaşmasını sağlaması nev-i şahsına münhasır bir yöntemdir. Gittiği yerlerde çıkış noktasından herhangi bir yere ulaştığı ana kadar zaman, yön, yer, şahıs, toplum, topluluk, olay belirterek ayrıntılı bilgiler verdiği günlükleri, gittiği yerlerden yakınlarına ve çeşitli devlet adamlarına yazdığı mektupları ve en önemlisi de bu konulara açıklık getiren çok yönlü ve özellikle temelde stratejik amaçlarla çektiği fotoğrafları aradan yüz yıldan fazla bir zaman geçmesine rağmen hala önemini ve değerini korumaktadır. Bu çalışmada, Gertrude Bell'in Diyarbakır ve çevresinden çektiği fotoğraflar öncelikle kendi günlüklerinde ve mektuplarındaki anlatımlar çerçevesinde devrin şartları dikkate alınarak değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Gertrude Bell'in Diyarbakır Ve Çevresindeki Gezisi

Gelip geçtiği tüm yerlerde olduğu gibi, Diyarbakır ve çevresinde gerçekleştirdiği bu kısa gezisi sırasında Diyarbakır ve yakın çevresindeki tarihî yapılarla, topoğrafik ve stratejik açılarından çeşitli coğrafi konumların fotoğraflarını çektiği anlaşılmaktadır. Ele geçen fotoğraflar arasında sadece Diyarbakır şehir merkezinde 20 adet Dicle nehri ile ilgili ve nehre göre konumlandırılarak, 23 adet Cami-i Kebir (Ulu Cami) ve çevresiyle ilgili, 7

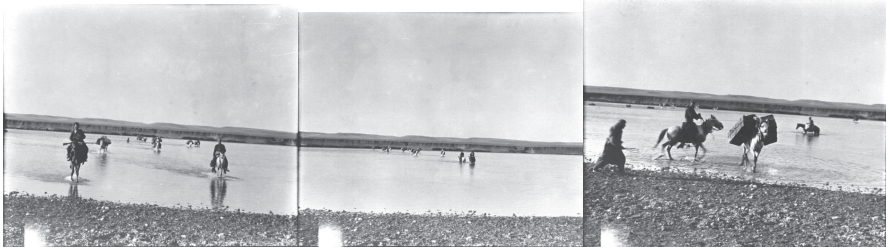
adet şehrin tarihi kale ve 33 adet şehrin kapılarına göre, 11 adet kiliselerle ilgili olmak üzere toplam 77 adet fotoğraf yer almaktadır.

Sadece Diyarbakır'daki gezisine münhasır olmamakla birlikte gezdiği yerlerde Bell'in yer ve yön bilgisi, ele alınmaya değer önemli bir husustur. Vizyon ve görsel hafızasını oldukça iyi geliştirmiş olan Bell, o zamanın şartlarında henüz fotoğraf makinalarının yaygın olmadığı bir dönemde fotoğraflarını hangi açılardan çekebileceğini fevkalade iyi bilmektedir. Fotoğraflarında birçok husus tek tek ele alınabilir. Bell'in çektiği birçok fotoğrafın öncelikli olarak stratejik ve siyasî amaçlarla olduğu anlaşılabilir. Ancak tüm fotoğrafların stratejik olduğunu iddia etmek de hamaset olabilir. Bell'in çektiği fotoğrafların temel amacı şehirlerin, köylerin, diğer yerleşim birimlerinin, eski yerleşim alanlarının, yolların, köprülerin, su yollarının, dağların, ovaların, maden yataklarının, bitki örtüsünün, insan unsurunun ve bunlar arasındaki bağlantı ve kopuklukların tespit edilmesine yönelik olduğundan fotoğrafların çekildikleri konumlar da buna göre oluşmuştur. Özellikle günlüklerinde ve mektuplarında gördüğü yerleri, evrensel yön bilgisi ile kuzey (N), güney (S), doğu (E), batı (W) ve eğer gerekliyse arayön bilgileriyle de kısaltma halinde vermiştir. Elle yazılmış olan gezi notları, genel anlamda kendisinden başka bir kimsenin okuyabilmesine imkan sağlayacak durumdadır. Notlarında bitkilerden hayvanlara, çeşitli yapılardan insanlara, madenlerden su birikintilerine, dağlardan ovalara, ürünlerin verimliliğinden verimsizliğine, tarihi olaylardan güncel olaylara, basit yerel hadiselere kadar çok farklı konularda bilgi edinebilmek mümkündür. Kısa sürede hızlı ve özellikle kendince not edilmesi gereken bilgileri bir zenaatkar hassasiyetiyle yazmıştır. Bell'in notlarındaki bilgi çeşitliliği yanında, bilgileri hızlı kaydedebilmek için nereden hangi saalarda geçtiklerini de yazdığı görülmektedir. Bu saatler, dakikası dakikasına kaydedilmiş ve adım adım hangi bölgelerden hangi saat ve dakikada geçtiğini ve kiminle birlikte bu yerlerde bulunduğunu, kiminle ya da kimlerle karşılaştığını, ya da buluştuğunu, görüştüğünü de yazmıştır. Hızlı bilgi oluşturma ve kaydetme düşüncesiyle çeşitli yerlerden geçiş ya da bulunma saatleri sadece rakamla yazılmıştır. Bell'in günlüklerindeki bu bilgilerden, kendisinin sürekli hareket halinde olduğu ve ilk durma noktasında geçtiği ve uğradığı yerleri yazdığı anlaşılmaktadır. Notlarında tekrar eden yer ve şahıs isimlerini çoğu yerde, Bay Rawlins için Bay R.; İstanbul (*Constantinople*) için *C'ple* şeklinde baş harfleri ya da kısaltma harflerle vermiştir. Bell ve faaliyetlerini tanımlayan en

doğru ifade herhalde, onun gezileri sırasında not defteri, kalem ve fotoğraf makinası ile bütünleştiğini belirtmektir. Geldiği ülkede ve gezdiği ülkelerde devrin kadınlarının temel kaygısı, aile bireylerinin günlük ihtiyaçlarını temin etmekten öteye gitmezken Bell'in bu derece fotoğraf makinası, kağıt, kalem ve hatta kelamla uğraşması, onu işinde başarılı kılarken, yaptığı işte de ayrıcalıklı yapmıştır.

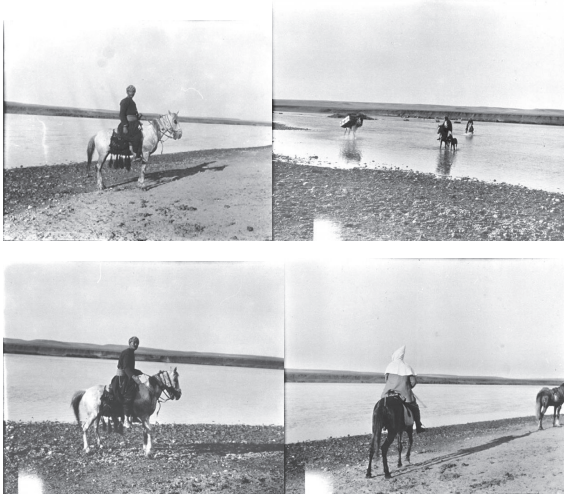
Bell'in Diyarbakır gezisini anlattığı günlüğü ve yine Diyarbakır ve çevresindeki faaliyetlerinden bahseden, Diyarbakır'dan yazdığı mektuplarındaki bilgiler, şehir ve çevresindeki faaliyetleri ve fotoğrafları hakkında ayrıntılı bilgiler verebilmektedir. Buna göre;

“30 Mayıs Pazar günü saat 5.45'te Ahmediye'ye (Ahmedeh) doğru suyu seven kavakları sulayan bir dere ve harap bir kiliseyi geçerek bir tepeden batıya doğru 10.30'da Gireki Hacı Faris'e, 11.20'de Girreh Azair'e ulaşan, 12.15 ila 12.50 arası İsa Pınar'da öğle yemeğini yiyen, 2.10'da diğer tarafta Şeyhhan Çay ile Kara Pınar'ı, 3.35'te Hacciyet Türkan'ı (Türkmen, Kızıl Baş)”²⁴ gördükten sonra Bell ve ekibi Kerkha'da konaklamıştır. “31 Mayıs Pazartesi günü Kerkha'dan 5.45'te ayrılarak, 6.35'te Dicle'yi geçmişler, 7.5'te Holan'a, 8.45'te Satli Köy'e 10.5'te sağda Sadi Köy'e ulaşmışlar ve çok uzaklarda Diyarbakır minarelerini görmüşlerdir. Derin Dicle Nehri'nin içinden ve dut bahçelerinden geçerek 11'de Mardin kapısına taş döşemeli bir yoldan ulaşmışlardır.”²⁵

24 http://gertrudebell.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=792, 19.09.2018, 16.43.

25 Diaries, http://gertrudebell.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=793, 1909.2018, 15.52. Ayrıca bkz New Castle Upon Tyne Üniversitesi Bell arşivinde fotoğraf albümündeki N034, N035, N036, N037, N038, N039 ve N040 numaralı fotoğraflar.

588

Bell Diyarbakır'a girer girmez, İngiltere "Başkonsolosluğu'na giderek İngiliz konsolosu Bay Rawlins'le görüşmek istemişse de Rawlins'in de başka bir yoldan kendisiyle görüşmek için yola çıktığını öğrenmiştir. Rawlins konsoloslukta olmadığından, henüz dört haftalık bebeği olan eşi, Gertrude Bell'i zarif bir şekilde karşılamış ve kendileriyle birlikte kalması konusunda ona ısrar etmiştir.²⁶ Bu sırada henüz kendisi Diyarbakır'a ulaşmadan, onun adına 2 aylık bir postanın biriktiğini görmüş ve bu sırada kendisi mektupları okurken, konsolos Rawlins gelmiştir. Aynı gün akşam da bir hemşire olan Bayan Baldwin, Amerikan hastanesinde Doktora ve Bayan Ward'a yardım etmesi için iyi bir kadın yardımcı bulmak amacıyla konsolosa gelmiştir."²⁷

Bell'in notlarında bahsi geçen konsolos Rawlins'in kendisini karşılamak için yola çıktığına bakılırsa, Gertrude Bell'in Diyarbakır'a geleceği Rawlins'e bildirilmiştir. Ayrıca Bell Diyarbakır'a geldiğinde konsolosluk binasında kendi ulaşmadan, kendi adına gelmiş mektupları görerek okumuş olması da onun daha önceden geçeceği istikametlerin planlanmış olduğunu da göstermektedir. Kendisi için planlanmış istikametler ve gerçekleştirilmeleri için planlanmış provokasyonlar dışında gelişen günlük önemli ve basit konuları da notlarına kaydetmiştir.

26 Gertrude Bell, 31 Mayıs için günlüğünde yazdığı bahsi geçen bilgileri, üvey annesi Dame Florence Bell'e yazdığı mektupta da aynen ifade etmiştir. Bkz. Letters-Gertrude Bell to her stepmother, Dame Florence Bell, http://gertrudebell.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=1709, 19.09.2018, 16.45.

27 Diaries, http://gertrudebell.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=793, 1909.2018, 15.52.

Bell'in ifadesine göre bu sırada “Diyarbakır'da büyük bir huzursuzluk vardır. Bir katliam sadece bir mucize eseri önlenmiştir. 17 Nisan'da yerel komite, İst'bl [İstanbul (Constantinople)]'dan Ferik'e²⁸ gelen bir telgraflı alıkoymuştur. Komite üyelerinden biri, Thomas Efendi'ye 3 hafta sonra bunun bir kopyasını göstermiştir. Birkaç saat içerisinde şehirde karışıklık yaşanmış ve Bay R. [Rawlins olmalı] halkı susturmak için sokaklarda yürümüştür. Eşraf, Hiyan (Xian) aşiretine²⁹ ve Anayasa'ya çok karşıdır. İbrahim Paşa'yı yağmalamışlar ve o düştüğü anda bütün Kürt aşiretleri ona karşı gelmişlerdir. Abdülhamid ve 2 erkek kardeşinin davasını görüşmek için atanan adamlar, Bell'e göre devrin en iyi işini görmektedirler. I. Paşa'nın düşüşünden sonra İstanbul'a atanan Komite, oğulları suçsuz bulmuş ve böyle de açıklamıştır. I. Paşa, Hianlar'ı koruyup kollamıştı ancak birçok Hiyan köyü yağmalanmıştı. Bell, bir sonraki gün Kızılbaş bölgesi olarak adlandırdığı Devsim'deki [herhalde Dersim olmalı?]³⁰ katliamları kışkırtan oyuncu Vali'yi görmeye gittiğini belirtmiştir.”³¹ Bell'in bu ifadesinden bu sırada Dersim'e gittiği anlaşılmalıdır. Bu husus ele aldığımız temel konunun dışındadır. Ancak, muhtemelen devrin Diyarbakır'daki valisinin, zamanında Dersim'deki katliamlarda kışkırtıcı bir rolü olduğu çıkarımı yapılabilir.

589

Bell'in bu noktada Diyarbakır'da anlattığı huzursuzluğun temeli, tek bir olaya bağlı değildir. 1826'da Sivas Valisi Reşit Mustafa Paşa'nın Kürtlerin yaşadığı bölgelere atanmasıyla isyanlar çıkmaya başlamıştır. 1839'da Tanzimat Fermanı ile merkezî otoritenin kuvvetlenmesi sağlanmaya çalışılırken de doğudaki Kürt emirlikleri ortadan kaldırılmaya çalışılınca 1840'da Van vilayetinde ve ardından müteakip yıllarda Doğu ve Güneydoğu'da

28 Ferik: Osmanlı döneminde Tümgeneral ya da Orgeneral rütbesinde subay.

29 Hiyan, Asur'un altın ve gümüş işleme tanrısı. Hiyan Osmanlıca-Türçe sözlükte, zaman, devre olarak açıklanmıştır. Hiyan (Xian): Hiyan Sason ile Kulp arasında yaşayan ve bu bölgedeki çok sayıda köylere yerleşmiş olan bir aşirettir. Hiyan aşiretinin tarihi ve geçmişi ile ilgili çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Kürtler arasında eskiden beri devam eden sözlü geleneğin dışında çok fazla bilgiye ulaşılamamıştır. Sözlü anlatımlarda- tarihi net olarak bilinmiyor- Ğiyo (Ğiyasettin) adında bir firarinin bu günkü Kixani (Gönlüce) köyüne gelip yerleştiği, Hakkari yöresinden gelen Ğiyo ve beraberindeki aşiret mensuplarının bir kısmının Hilvan yöresine yerleştiği, geri kalanlarının ise Gönlüce köyüne yerleştiği anlatılmaktadır. Bu dönemlerde Cacas (Yücebağ) bir Rum yerleşimdir. Zaman içinde Ğiyo ve çocukları çoğalarak Sason ve Kulp arasındaki bölgeye yayılmıştır. Yine sözlü anlatımlara göre Ğiyo'nun Xıdo (Hıdır) ve Mahmut adında iki erkek çocuğunun olduğu ve Hiyan aşiretinin Hıdır'ın yedi erkek çocuğun çoğaldığı ifade edilmektedir. 18.yüzyılda Osmanlı idarî yapısının değişmesiyle birlikte Hiyan (Hiyan ismiyle) 1840 yılında Diyarbakır eyaletine bağlı kaza, 1856-1857 yıllarında ise Kürdistan eyaletine bağlı kaza şeklinde görülmektedir. Vilayetlerin oluşturulmasından sonra 1874 yılında Hiyan'ın 34 köy ve 1242 haneyle Diyarbakır vilayeti Siird sancağı Sason kazasına bağlı nahiye olduğu görülmektedir. İlyas, 2016, 22 vd.

30 Burada Gertrude Bell'in Dersim'i kızılbaş (alevi) olarak görmesi ve göstermesi önemlidir. Esasen Dersim'deki Ermeniler 17. yüzyıldan itibaren din değiştirerek alevileşmiş ya da öyle görünmeye başlamışlardır.

31 Diaries, http://gertrudebell.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=793, 1909.2018, 15.52.

çeşitli isyanlar başgöstermiştir. Bu sırada gayr-ı müslim tebaadan ve dış mihraklardan da isyanları tetikleyenler ya da isyana karışanlar da olmuştur. 1876-1909 yılları arasında iktidarda kalan II. Abdülhamid bu bölgelerdeki duruma karşı, aşiret sisteminin bölgede güçlü olmasını sağlayacak politikalar takip etmiş ve Hamidiye alayları ve aşiret mektepleriyle Kürtler arasında sevilerek, Kürtçe “*Bave Kurda*” yani “*Kürtlerin Babası*” sıfatıyla anılmıştır.³² Bell’in Osmanlı Devleti içerisinde ifade ettiği hadise, miladi 13 Nisan 1909’da İstanbul’da gerçekleşen ve 31 Mart Olayı (Hicri takvime göre) olarak tarihe geçen bir isyandır. II. Abdülhamid, İttihat ve Terakki Partisi’nin çeşitli oyunlarıyla 13 Nisan’da çıkan isyandan sorumlu tutularak 27 Nisan 1909’da tahttan indirilmiştir.

Yine Bell’in notları arasında bahsettiği Paşa, Kürt aşiretlerinden kurulmuş olan Hamidiye alaylarının başına getirilmiş olan aşiret reislerinden Milli aşireti reisi İbrahim Paşa olabilir. 1891 yılında Abdülhamid’in emriyle 20 yıl süreyle kurulmuş olan Hamidiye alayları, daha sonra İttihat ve Terakkiçilerin hazırladığı yasayla değiştirilmiş ve II. Abdülhamid’in bölgede tesis etmek istediği barış ortamı ortadan kalkmıştır. Böylece bir zamanlar Kürt halkı üzerinde askerî misyonarla barışı sağlayan ve etkili olan aşiret reislerinin etkisinin de kırıldığı ve karışıklıkların başladığı da söylenebilir. Bu karışıklıklar sırasında bir İngiliz konsolosluğu sıfatıyla Rawlins’in Diyarbakır sokaklarına çıkıp halkı teskin ettiğini söyleyen cümleleri oldukça gerçek dışı görünmektedir. Muhtemelen Rawlins o sırada bölgede Osmanlı Devletini karıştıranların ne kadar başarılı olup olmadığını tespit etmek için sokaklarda dolaşmış olmalıdır. Bu karışık ortamda kendisinin de daha önce Dersim’deki katliamların çıkmasına sebep olan Vali’yi görmeye gitmesi dikkate alınır-
sa, kendisi gibi Rawlins’in de bölgede bu tür karışıklıkların çıkmasıyla ne kadar bağlantılı oldukları anlaşılacaktır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da 1840’lardan itibaren içeride İttihat ve Terakki ve desetkçilerinin politikaları, dışarıdan da Bell’in kendisinin de ifade ettiği ajan, konsolos ve misyoner gibi dış güçlerin etkilerini kendi anlatımlarından da takip edebilmek mümkündür. Bu arada yabancı mihrakların tek gayesi bölgede Kürtler’in isyanını teşvik etmek değildi. Onlar için bölgedeki tüm farklı toplumlar ve topluluklar ve farklı kimlikler Osmanlı’dan ayrılmaları için kışkırtılması gereken kitlelerdi. Mesela adı geçen Dersim aslında sadece Kürtlerin yoğun olduğu bir şehir olmayıp 17. yüzyıldan itibaren Kürt Alevi olduklarını iddia eden

Ermenilerdi. Burada Alevi Kürt kimliği altında gizlenen Ermeniler sebebiyle bölge, Bell'in notlarında da "Kızılbaş bölgesi" olarak tanımlanmıştır.

1 Haziran Salı günü Bell "bütün gün mektup yazmış ve Rawlins'le birlikte köprüye doğru at sürdükten sonra, Wards ve Bayan Baldwin çay içmeye gelmişlerdir."³³

Bell, aynı gün "Rawlins'le yaptığı gezinti sırasında köprüyü incelemiş ve bu köprüünün Roma dönemine ait olması gerektiğini düşünmesine rağmen köprü üzerinde Arapça kitabeden başka bir şey göremediğini, köprüünün doğu tarafındaki kemerlerin (ya da güney tarafı, nehrin sol kıyısında) diğerlerinden farklı olduğunu, buradaki köprüünün oldukça dar ve alt tarafta kemerlerin sıralı siyah-beyaz taş dizilerinden oluştuğunu belirtmiştir. Mardin kapısının içinde ve diğeri de kendisinin kervanın bulunduğu çarşıda olmak üzere Diyarbakır'daki eski hanların da aynı şekilde inşa edildiğini, ayrıca camilerin birçoğunun da çizgili olup, bahçe içinde bulunan yeni evlerin de beyaz desen ve çizgilerle bezendiğini, 1895 yılında katliamlar sırasında çarşıların yarısının yakıldığını, şehrin çok çekici, gölgeli ağaçlarla dolu, ancak pis" olduğunu yazmıştır.³⁴

Günlüklerinde ve notlarında, güne saat 5.00 ve civarında başladığını yazmış olan Bell, "2 Haziran Çarşamba günü yola erken çıkıp Yakubi ve Keldanilere ait olan 2 kiliseyi görmeyi planladığını, ve bu kiliseleri gördüğünü, her iki kilisenin de aynı döneme ait olup bunlardan Yakubi kilisesinin özellikle ilginç"³⁵ olduğunu belirtmiştir. Bunlar Mar Cosmo³⁶ ve El Hadra kiliseleridir.³⁷ "Gördüğü kiliseler içerisinde 4. ve 6. yüzyıllar arasına tarihlenen tüm Bizans kiliselerinin öncekilere benzediğini düşünmüştür."³⁸

33 Diaries, http://gertrudebell.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=794, 1909.2018, 15.53. Ayrıca bkz New Castle Upon Tyne Üniversitesi Bell arşivinde fotoğraf albümündeki N043, N044, N045, N046, N047, N048 ve N049 numaralı fotoğraflar.

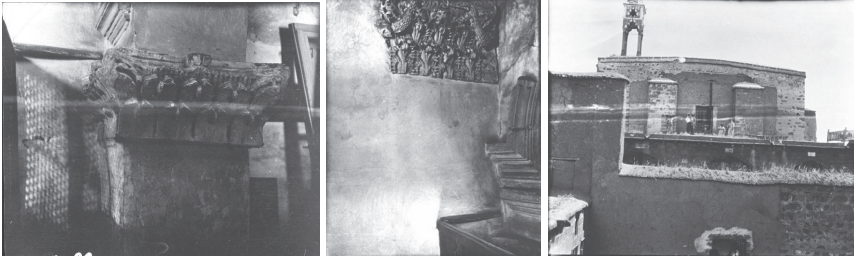
34 Diaries, http://gertrudebell.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=794, 1909.2018, 15.53.

35 Diaries, http://gertrudebell.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=795, 1909.2018, 15.54.

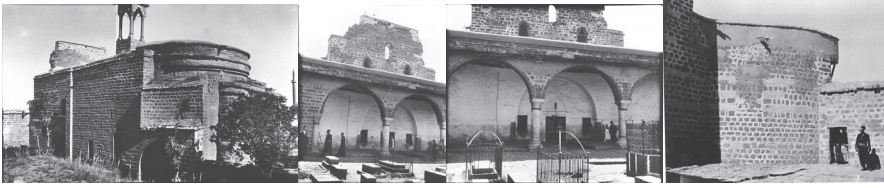
36 New Castle Upon Tyne Üniversitesi Bell arşivinde fotoğraf albümündeki N099, N100, N101 numaralı fotoğraflar.

37 New Castle Upon Tyne Üniversitesi Bell arşivinde fotoğraf albümündeki N102, N103, N104, N105, N106, N107, N108, N109 numaralı fotoğraflar.

38 Diaries, http://gertrudebell.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=795, 1909.2018, 15.54.

Mar Cosmo Kilisesi

592

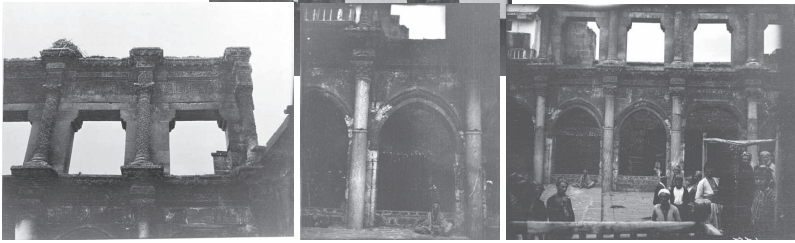
El Hadra Kilisesi

“2 Haziran Çarşamba günü öğleden sonra olabildiğince camide çalışmıştır.” Bu sırada Bell’in çalıştığı cami, aşağıda da kendi çektiği fotoğrafları bulunan Cami-i Kebir (Ulu Cami) ve Behram Paşa Camii olmalıdır.³⁹ Diyarbakır’daki diğer tarihî camiler arasında en çok ilgilendiği, 23 adet fotoğraf ile Cami-i Kebir olmuştur.

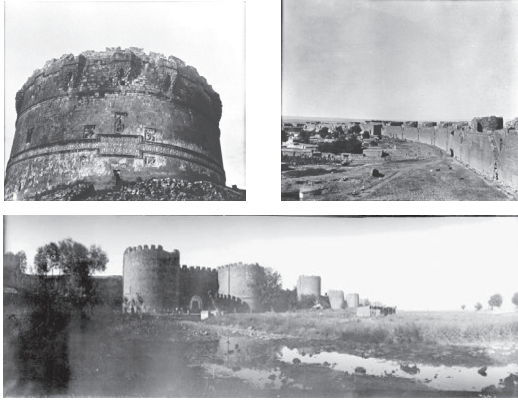
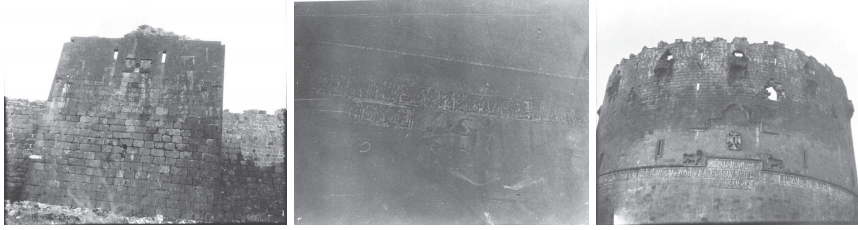

39 Diaries, http://gertrudebell.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=795, 1909.2018, 15.54. New Castle Upon Tyne Üniversitesi Bell arşivinde fotoğraf albümündeki N074, N077, N078, N079, N080, N081, N082, N083, N084, N085, N086, N087, N088, N088, N089, N090, N091, N082, N093, N094, N095, N096, N097, N098 numaralı fotoğraflar.

Anglozyonist Ajan Gertrude Bell'in Kadrajında Diyarbakır Diyarbakir In The Frame Of Anglozionist Agent Gertrude Bell

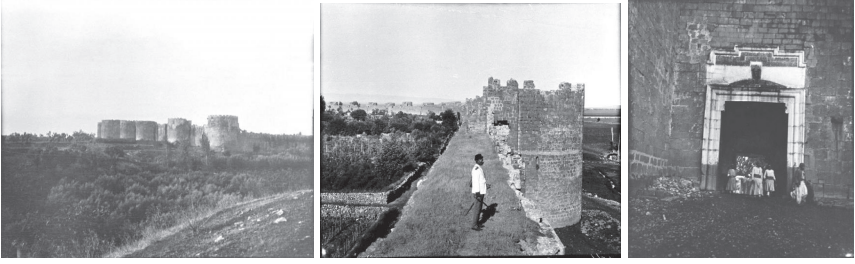
“Ancak 2 Haziran’da eski saray bahçesinin kuzey, doğu ve batı taraflarını gezmeyi bitirememiştir. Bay R [Rawlins] ile duvarların etrafında yürürken, Mardin ve Halep Kapısı arasındaki 4 burç üzerinde (kuşi) yazıtları görmüşlerdir. O günkü gezilerinin ardından şiddetli bir fırtına ve yağmur olmuştur.”⁴⁰

“3 Haziran Perşembe günü duvarların üst kısmına, Harput Kapısı ’ndan Mardin Kapısı ’na ve o kapının büyük odasına (güneye) ve sonra Yeni

40 Diaries, http://gertrudbell.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=795, 1909.2018, 15.54. New Castle Upon Tyne Üniversitesi Bell arşivinde fotoğraf albümündeki N074, N077, N078, N079, N080, N081, N082, N083, N084, N085, N086, N087, N088, N088, N089, N090, N091, N082, N093, N094, N095, N096, N097, N098 numaralı fotoğraflar.

Kapı'ya kadar dışarıdan, (kendisinin yaşlı bir dragoman⁴¹ olarak nitelediği) Thomas Efendi ile birlikte yürümüşlerdir.”

Bell burada gördüğü tarihî yapıları farklı açılardan değerlendirmiştir. Buna göre; “2 büyük yuvarlak burç ve oldukça basit kalıplı olan diğer 3 kapı Edessa-Kahire modelinde yapılmıştır. Halep kapısında 2 kapı vardı [?] - belki de 3 tane vardır. Ayrıca o günün şartlarında birkaç afiş de asılmıştır. Şehrin 4 ana caddesi 2 ana caddeden geçmektedir. Duvarların en eski kısmı, tüm burçların yuvarlak olduğu Halep kapısından nehre doğrudur. Büyük yazıtlı burçlar -üst kısımda sarkıt işi vardır- ve bu noktadan itibaren kulelerin çoğu karedir. İç kemerler, kubbeler ve tonozlar her yerde tuğladır. Eski yuvarlak burçlardaki odacıklar ince sığ kubbelerle örtülmüştür. Nehrin üzerindeki Yeni Kapı, doğu tarafında kare bir kale ile oldukça farklı bir görünümündedir.”⁴² şeklinde not düşerek surlar, burçlar ve kaleler gibi tarihî yapılar hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir.

Bell 3 Haziran'da notlarında “Bayan Thomas” şeklinde ifade ettiği, Thomas efendinin “karısının da kendisini ve I. Paşa'nın ikinci eşi olan iyi bakımlı bir görünüme sahip Hacı Adleh'i de görmeye geldiğini ve çok yetenekli olduğu söylenen Paşa'nın baş hatunu Khansa Khatun'un aşiret ile birlikte olduğunu, Hacı Adleh'in kendilerine sadık olan hizmetkarlarından biri olan parlak gözlü Hiyan aşiretinden bir hizmetkarını da yanında getirerek Bell'den oğulları için yardım etmesini istediğini”⁴³ belirtmiştir. Bu görüşmenin ardından Bell “öğle yemeğinden sonra kaleye doğru yürüyerek,

41 Dragoman: Osmanlı döneminde tercümanlar için kullanılmış bir kelimedir. Genellikle Türk olmayan Rum ve diğer tebayinden bir Osmanlı vatandaşı olan dragomanlar iki tarafın gerçekten anlaşmasını çoğu zaman daha da güçleştirirlerdi. Dersaadetin ilk tercümanı, 1665-1673 yılları arasında tercümanlık yapmış olan Panayot Nikosia'ydı. Alexander Mavrocordato, Nikosia'dan hemen sonra gelmesine rağmen daha fazla tanınmış bir tercümandır. Karlofça anlaşması öncesi görüşmelerde tercümanlık yapmıştır. Zamanla dragomanlık bir aile mesleğine dönüşmüştür. Böylece özellikle Ermeni ve Rum aileler (ticaret ve batı eğitimi sonucu) kazandıkları dil üstünlüklerini kullanarak sarayın üst düzey görevlerine kadar çıkabilmişlerdir. Devletin çöküş döneminde, Osmanlı'yı yabancılara, dilleri yettiği kadar kötülemek gayretinde olmuşlardır.

42 Diaries, http://gertrudebell.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=796, 1909.2018, 15.56.

43 Diaries, http://gertrudebell.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=796, 1909.2018, 15.56.

merakla Sarayın kabartma ve Arapça olduğunu düşündüğü yazıt kemerini fotoğraflamıştır ve höyüğün tepesinden fotoğraf çekmiştir. Kalenin tüm çalışmalarının Arap dönemine ait olduğunu görmüş ve buradan sonra Bayan Thomas ve Wards'la çay içmeye gitmiştir.”⁴⁴

“4 Haziran Cuma günü saat 7’de kendisini oldukça yorgun hissetmesine rağmen, Thomas Efendi ile birlikte şehrin dışındaki kışlalara kadar at sürmüştür. Burada yol üzerinde, bir sefer sırasında Sultan Murad’a yaptırıldığı söylenen bir köşkü görmüş, 8.’de Shilbe’yi geçerek 9.5’de Uçköy’e ulaşmışlardır. Thomas’la birlikte yoluna devam eden Bell tüm alanın düzlük olduğunu görmüş, 10.45’te Deregeçit Çay’ı vadisini geçmiş; 11’de, vadinin diğer tarafının tepesindeki küçük Tolek köyüne ve buradan yine düzlüklere ulaşmışlardır. Çevrenin çoğunlukla ekili olduğunu ancak ürünlerin iyi olmadığını görmüştür. 12’den 12.35’e kadar burada öğle yemeği yemişler ve 1’de küçük Karahan Çay’ı geçerek 2.45’te bir höyükte bir köyün bulunduğu Tarmul’a varmışlardır. Ulaştıklarında hava serin hoştur.”⁴⁵

“5 Haziran Cumartesi günü yazdığı notta, “önceki gece Tarmul’daki bir düğün sırasında hırsızların, düğün alayının bir katırını kaçırmaya çalıştıklarını, kendilerinin de gece silah seslerini duyduklarını ancak katırın hırsızların elinden o sabah geri alındığını,” belirtmiştir. Bell düğün alayıyla, ağıl gibi sefil evlerden oluşan bir küme halindeki gelinin köyüne giderken karşılaşmıştır. Köprü parlak morumsu kırmızimsı bir magentada gizlenmiştir ve adı bilinmeyen bir yerden (yer adı okunamıyor...???) 6’da ayrılmışlar, Tarmul-Tulkhum arasında tam olarak anlaşılamayan ve geçtikleri bazı köy ve yer isimlerini de (Kaydeu K. ’dan 6.30’da R’ye geçtik. 6.50’de Shawa K.de, R. yolun her ikisi de yolun tamamının ¾ mili kadar. 7.10 Tulkhum R’ye bir mil, 8.15’te küçük bir dere geçtik) belirtmektedir. “Tulkhum’dan hemen sonra alçak bir düz alandan geçerek küçük bir düzlüğe gelmişler ve ovanın ortasında nehre yaklaşık 1 mil uzaklıkta bir köy görmüşlerdir. (8.30’da Kadı K. ’den R. ’ye gitmek üzere yola çıkmışlar). 9’da yolun Ergani’ye ayrıldığı yere gelmişler ve 9.10’a kadar burada kalmışlardır. Ergani sağda kalmıştır. Bell, yardımcısı olan “Fattuh’u geride bırakmış, Yusuf’u ve onbaşıyı yanına alarak Manastır’a gitmiştir. Manastır ve köy, her ikisinin de muhteşem bir konumda olduklarını vurgulamıştır. Manastır sivri kayalık tepenin dik yamacında, köy ise tepededir. 10.10’da oraya ulaşmışlar ve 10.35’e kadar burada kalmışlardır. Bu yorucu yolculuktan sonra, güzel bir manzara ve hoş

44 Diaries, http://gertrudebell.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=796, 1909.2018, 15.56.

45 Diaries, http://gertrudebell.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=797, 1909.2018, 15.58.

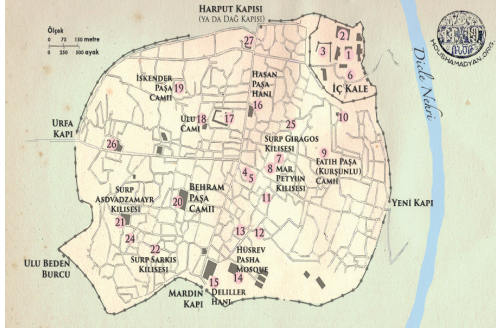
bir kahve ile kendilerini ödüllendirdiklerini de ifade etmiştir. 1865 yaşında olduğu söylenen Ermeni (kilisesinin) Bakire 'ye yani Meryemana 'ya adandığını, Ortaçağ'da yapının tamamen yeniden inşa edildiğini belirtmiştir. "Kilise kapısının üzerindeki çok küçük bir Arap işçiliğinden ve apsisin güneyine kadar kapının bir kısmındaki bazı küçük kapaklardaki bazı düz Arap desenlerinden, 14. yüzyılda yapıldıkları çıkarımını yapmıştır. Saçaklar üzerinde bir kubbe vardır. Hava çok rüzgarlı ve oldukça soğuktur. Bazı bahçelere doğru at sürmüşler, 11.15-11.35 orada öğle yemeği yemişler, daha sonra vadinin karşısındaki yol ile tepenin kayalık yamaçları boyunca ilerlemişlerdir. 12.50'de buradan ayrılarak 1'de Karandan Köprüsü yoluyla Madençay'ı geçmişlerdir. Bu şekilde uzun bir tepeye ve iyi bir yoldan içeriye ve dışarıya doğru sararak Maden Çay'a ulaşmışlardır. Burada bakır eritme işleri, yanmış odun kömürünün yakılması ve körükler tarafından üflenmesiyle yapılmaktadır. Bakır, kaba plakalara dökülerek develer tarafından taşınmaktadır. Bell, "çok fazla dumannın olduğunu belirttiği "madenlere çıkmamıştır. Tahminlerine göre; "oradaki maden cevherini orada kısmen kırmaktadırlar. 3'te dere tarafından Han'a gitmişler ve kervanın yeni geldiğini görmüşlerdir. Buraya ulaştıklarında kamp kurmak için yer bulamadıklarından, çok güzel, derin bir vadide küçük bir İngiliz oteline benzettiği Han'a yerleşmişlerdir. Buradan baktığı tepelerin hepsini çıplak ve kırmızı" olarak görmüştür⁴⁶

Bell, yukarı Mesopotamia bölgesine yoğunlaşmıştı ve Ocak 1911'de Kahire'den başladığı gezisi⁴⁷ sırasında da bu kez farklı bir yoldan Diyarbakır ve çevresine uğramıştır. Altın Köprü (Pirde), Ashur (Assur), Hatra (Hadr), Sincar, Cebel, Deir (Deir el Asi), Nusaybin (Nisibis), Dara, Mardin, Midyat, Hatra, Heşterek yoluyla Hasankeyf'e ulaştıktan sonra, 29 Nisan 1911'de Hasankeyf'ten Batman (Meyyafarikiyn), Silvan yoluyla

46 Diaries, http://gertrudebell.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=798, 19.09.2018, 16.38.

47 Kahire'den Beyrut'a gitmiş ve misyonerlerle görüşmüştür. Buradan Beyrut'a gitmiş ve misyonerlerle görüşmüştür. Daha sonra Şam'a geçmiş, Şubat ayını Şam, Dumayr (Dumeir), Havran (Vadi), Muhayvir, Rıjın es Sabun, Kasr Amij, Hit (Is), Abu Furukh ve Ukhaydir'de geçirmiştir. Mart ayında Ukhaydir, Khan Mujiddeh, Atshan, Khan el Musallah, Necef, Kufe, Kifil, Nemrud, Bağdat, Khanagin (Khanikin), İran-Irak sınırı, Kasr-ı Şirin, Diyala Nehri, Dagug (Taug) ve Kerkük'te geçirmiştir. Nisan 1911'de Altın Köprü (Pirde), Ashur (Assur), Hatra (Hadr), Sincar, Cebel, Deir (Deir el Asi), Nusaybin (Nisibis), Dara, Mardin, Midyat, Hatra, Heşterek ve Hasankeyf'e ulaşmıştır. Mayıs ayında bir süre daha Hasankeyf'de kaldıktan sonra Batman (Meyyafarikiyn), Silvan, Diyarbakır, Viranşehir, R'as al 'Ayn, Şuayb Şehir antik şehrindeki Kasr Antar'ı görmüş, Altınbaşak-Harran (Carhae), Urfa (Edessa), Birecik ve Cerablus'a gelmiştir. Burada kazı yapan ve bölgedeki her türlü istihbaratı İngiliz hükümetine bildiren **David George Hogarth**'ı ziyarete gitmiştir. Hogarth'ın yardımcıları Campbell Thompson ve Thomas Edward Lawrence ile görüşmüştür. İlgililerle bölge ve yaptıkları çalışmalar hakkında bilgi alışverişinde bulunmuşlardır. Cerablus'tan sonra tekrar Harran'a geçmiş Haziran ayında Harran'dan Halep'e ve oradan da İstanbul'a dönmüştür. Gertrude Bell'in Mektupları, Beyrut 16 Ocak 1911; S. Yüce, 2015, 19; S. Goodman, 1985, 70 vd; Janet Wallach, 2015, 141.

Diyarbakır'a geçmiştir. Daha önce Diyarbakır şehrini gördüğünden bu kez şehrin güney kısımlarından geçerek, Viranşehir, R'as al 'Ayn, Şuayb Şehir antik şehrindeki Kasr Antar'ı görmüş, Altınbaşak-Harran (Carhae), Urfa (Edessa), Birecik ve Cerablus'a gelmiş ve bu bölgelerde ayrıntılı fotoğraflar çekerek çok yönlü çalışmalar yapmıştır.⁴⁸

Sonuç

Bell, başta ailesinin ve İngiltere'nin malî desteğiyle doğuda ülkesinin millî (?) ve ailevî -demiryolları inşasında yer alabilmek düşünceleriyle- çıkarları için hummalı bir çalışma gerçekleştirmiştir. Yazıları, mektupları, gittiği bölgelerde çektiği ayrıntılı fotoğrafları ve diğer kaynaklarda, münevver genç Avrupalı bir kadının Doğu dünyasını keşfi, buralara çeşitli vesilelerle yaptığı seyahatlere dair ayrıntılı bilgiler içermektedir. Bell'in, özellikle Güneydoğu Anadolu'dan güneye Filistin ve çevresine (tabiri caizse Nil'den Fırat'a kadar olan) uzanan bölgede söz sahibi Arap,⁴⁹ Kürt, Süryani liderler

48 Aktüel Arkeoloji 65. Sayı - <http://www.aktuelarkeoloji.com.tr/gertrude-bell-ve-albert-gabrielin-fotografarinda-hasankeyf/>.

49 Bell, Doğulu erkeklere etkileyici giyimi, görünümü ve kadın cinselliğiyle yaklaşmasını ajanlığı uğ-

ve misyonerlerle ile görüşmelerine ve Musevî Siyonistlerle olan sıkı ilişkilerine bakılırsa çalıştığı alanda başlatılmış olan Siyonizm faaliyetleri yaptığı da rahatlıkla düşünülebilir.

Tarihçi, sanat tarihçisi, arkeolog, antropolog, müzeci, gezgin, dağcı, coğrafyacı, sosyolog, sosyal psikolog, ajan, edebiyat uzmanı ve yazar olan ve yedi dil bilen Bell, öğrendiği yabancı dilleri ve beden dilini çok iyi kullanarak bölge halkını âdeta hipnoz etmiştir. Bu sayede Suud ailesini Suudi Arabistan'a, Haşimi Faysal Şerif Hüseyin ailesini Irak'a ve Ürdün'e "kral" yaptıran Bell, 1918 baharında "cetvelle çizilmiş" olarak görünen Güneybatı Asya'nın siyasî haritasını çizmiş strateji ustalarından biridir.⁵⁰ Doğu dünyasının hayat anlayışı ve terminolojisine bile uygun olmayan "kral" unvanını bölgede 'melik' yerine makbul ve kabul edilir hale getirebilmeleri de Bell'in ve Batı'nın bu anlamdaki başarısıdır. Doğu dünyasının bu anlamda sosyal hayatımıza ve çeşitli bilim alanlarına yerleştirmeye çalıştığı Batı'lı terim ve sunumları kullanırken dikkatli ve seçici olunması gerekmektedir. Savaş ve siyaset alanlarındaki mücadeleler kadar, görüntü ve terimlerle zihinlerimizde ve yaşantımızda oluşturulmaya çalışılan "algı operasyonları"na da duyarlı olmak görevimiz olmalıdır.

Bell, İngiltere'de lüks, rahat ve zengin bir hayatı bir kenara bırakarak Asya ve Güneybatı Asya'nın zorlu coğrafyasında ve çoğu zaman da taşrada, yerleşim alanları dışında, dağ bayır demeden, çöller, dağlar, vadiler arasında bir kadından beklenmeyecek kadar sert ve zorlu hayat şartları içerisinde seyahatler yapmış ve kendi kültürüne çok uzak olan Doğu dünyasını tanıyarak bu dünyanın önde gelen kişileriyle yakın dostluklar kurmuştur. Yaptığı çalışmalarla bölge hakkındaki her türlü bilgiyi İngiliz devletine aktarmıştır. Yaptığı diplomatik ve siyasî geziler sayesinde Doğu'nun ve Batı'nın siyasî ve diplomatik hayatını yakından tanımıştır. Doğu coğrafyasının siyasî ve ırkî haritasını şekillendirmiştir. Edindiği bilgi ve deneyimler sayesinde İn-

runa kullanabilmiştir. Bell, Arapların liderlerini etkilemek için, görüşmelere giderken farbalı etekler ve çiçekli şapkalarla süslü püslü elbiseler giymekte ve özenerek hazırlanmaktaydı. Araplara dış görünüşü, şuh tavırları ve abartılı İngiliz nezaketiyle etkilemeyi başarmıştır. Arapların Sünni lideri Abdülkadir el Geylani'nin huzuruna peçesiz çıkan ilk kadındır. Şii lider Hacı Naci ile aşırı derecede samimi tavırlar sergilemeleri dedikodulara sebep olmuştur. Liora Lukitz, 2006; Janet Wallach, 2015, 126-277. Bir taraftan Haşimî Araplarını Osmanlı yönetimi aleyhine örgütlemeye çalışırken diğer taraftan İngiltere'nin bölgedeki nüfuzunu artırmaya gayret etmiştir. Bu çalışmaları bölgede şahsına yönelik saygıyı ve ilgiyi arttırmıştır. Günlüklerine kaydedilen gözlemlerine göre, bölgedeki İbn Reşid ve İbn Suud'un arasında güç mücadelesi bulunmaktadır. Bu mücadeleden İbn Suud'un galip geleceğini tahmin ettiğini belirtmişse de Suud'u destekleyen kendisi ve İngilizler olduğunu gözardı etmemek gerekir. Gertrude Bell'in Arabistan Günlüğü, 2 Mart-17 Mart 1914.

50 Bkz Gerçek, 1999, 23-25; Janet Wallach, 2004; Dinçer, 2007. G. Bell'in çektiği fotoğraflar için bkz. <http://www.gerty.ncl.ac.uk/photos.php>, E.T. 24.11.2013, 20.34.

giltere'nin Güneybatı Asya politikasını yönlendirmiştir. Güneybatı Asya'da yaptığı çalışmalarda Bell'in ajan kimliği saklı tutularak bir gezgin, arkeolog, tarihçi ve yazar gibi gösterilerek İngiliz hükümetine yaptığı istihbarat çalışmalarının üstü örtülmüştür. Tüm ajanların faaliyetlerinden şüphelenilmemesi için Lawrence öne sürülerek kurban edilmiş ve onun hakkında açıklamalar yapılarak ifşa edilmiştir. Ancak Bell'in Birinci Büyük Savaş esnasında Kahire ve diğer bürolarda yaptığı çalışmaların bir kısmı ön plana çıkartılmıştır. Görevi ve İngiltere devletiyle olan ilişkisi tam olarak açığa çıkartılmazken, İngiltere, Bell hakkında bilinmesini isteği bilgileri ifşa etmiş ve birçok bilgiyi de saklı tutmuştur. Birinci Büyük Savaş öncesi ve sonrasında faal bir rol oynamasına rağmen, Bell genel anlamda geri planda tutulmuştur.

Bell'in Urfa ve yakın çevresindeki gezisinde ön plana çıkan hususlar, onun birçok bakımdan iş yapma kabiliyetlerini, hedeflerini, temel ilgi alanlarını küçük bir bölge örneğinde bize sunmaktadır. 1909 yılında güneydoğu yönünden Dicle nehri youyla Diyarbakır'a giren Bell, şehir ve çevresinde bir hafta kadar kalmıştır. 1911 yılı Mayıs ayında ise tekrar Diyarbakır'dan geçen Bell, Viranşehir yönünden Urfa'ya, Birecik, Cerablus ve Halep'e geçmiştir. Bu gezilerini oldukça hızlı ve kısa sürelerde gerçekleştirmiştir. Her bir yerleşim yerinde birçok fotoğraf çekerek, Türkçe, Arapça ve Kürtçe'yi iyi bilen bir ajan olarak farklı çevrelerden ve seviyelerden insanlardan bizzat kendisi bilgiler toplayıp notlar alarak hedeflerini gerçekleştirecek yönde verimli ve etkili bir şekilde çalışmıştır. Diyarbakır ve yakın çevresindeki yerleşimlerde şehrin girişlerinden başlayarak; dağları, nehirleri, çay ve dereleri gibi coğrafi alanlarına, coğrafi alanlardaki yer altı ve yerüstü zenginliklerine, bu coğrafi alanların birbirlerine göre diziliş ve durumlarına, birbirleriyle irtibatlarına, jeostratejik konumlarına, yol bağlantıları, ulaşım ve yolların konumlarına, nehir yollarına, nehir yollarının çevreyle ve karayoluyla olan irtibatına, eski yollara, antik alanlara, antik alanların o dönemlerde yerleşimlere göre konumlarına, çevredeki insanların tarih ve tarihî eser bilgi ve bilincinin olmamasına, çevredeki insanların gelenek göreneklerinden hal ve vaziyetlerine, giyim kuşam ve beslenme şekillerine, özellikle çevredeki siyasi ve sosyal çalkantılar ile isyanlara, hayvan ve bitki örtüsüne, su kaynakları, su yolları gibi bölgenin, örneğine az rastlanan "çizgili tarihi yapılarına" kadar ele alınmadık bir nesne bırakmamıştır. Fotoğrafların bir kısmını kendi kişisel merakı ve ilgisi çerçevesinde büyük bir kısmını ise, Osmanlı

topraklarında batı dünyasının girişeceği “parçala ve hükmet” politikalarını belirelemek için çekmiştir.

Bu çerçevede Bell, İngiliz yönetiminin isteğiyle çevreden çeşitli yollarla elde ettiği bilgilerle çizdiği Suriye haritalarını Savaş Bakanlığı'na teslim etmiştir. Londra'da bölge hakkındaki bilgilerini ilgili kişilere aktarmıştır. Bell, Basra Arap Bürosu'nda bölgedeki önemli politik olayların raporlarını yazmış ve bu raporlar Sir Percy Cox tarafından Whitehall'a gönderilmiştir.⁵¹ II. Abdülhamid döneminin İstanbul'daki ve Diyarbakır ve çevresindeki çok önemli olaylarını ve özellikle şehirde bulunduğu tarih itibariyle 13 Nisan 1909'da gerçekleşen 31 Mart olayı ve eyaletlerdeki yansımalarını da ele almıştır. Bu bilgiler daha sonra bölgede yapılacak olan büyük hareketlerinin temelini oluşturmuştur. 1917'de isyan eden Arap güçleri Faysal'ın siyasî danışmanı T. E. Lawrence'ın da içinde olduğu halde İngiltere donanmasının desteği ile el-Vech Limanı'nı ve Mekke'nin bin dört yüz kilometre kuzeyine kadar ilerleyerek bölgeyi işgal etmişlerdir. Taarruzu yönetenler Bell'in yakın dostları ve irtibatla olduğu kişilerdi. General Stanley Maude'un Bağdat'a girmesiyle, bölgenin kontrolü İngilizlerin eline geçmiştir.⁵² Basra ve Bağdat İngilizler tarafından işgal edildiğinde Percy Cox Arapları hürriyete kavuşturduklarını söylemiştir. Bölge İngiliz askerî valinin denetimine verilmiş Osmanlı'nın bölgedeki hâkimiyeti sonlandırılmıştır. Osmanlı ordusunun geri çekilmesiyle İngiltere bölgedeki yönetimini kurmuştur.⁵³

Britanya'nın Osmanlı toprakları üzerindeki emperyalist savaşında Gertrude Bell'in yol göstericisi ve Royal Geographical Society'nin (Kraliyet Coğrafya Kurumu) Başkanı, gazeteci ve Arap bürosunun gizli servis direktörü Hogarth, Osmanlı Çölü'ndeki Arap ayaklanmasının başarısını büyük oranda Bell'in bölgedeki etkinliğine ve aşiretlerle kurduğu yakın bağlar sayesinde elde ettiği bilgilere bağlamıştır. Aşiretleri sosyo-psikolojik analizle çözümleyen, bunların liderlerinin gücünü ve politikasını öğrenen, Osmanlı Devleti ile ilişkilerinin yönünü öngörmeye çalışan bir politikacı ve stratejist olarak Bell'in raporları ve düşünceleri Lawrence'ın faaliyetle-

51 S. Goodman, 1985, 82. Lawrence ile Birinci Büyük Savaş'taki Arap isyanını planlamış ve Türklere karşı cephelerin açılmasına ortam hazırlamıştır. Dayan, 2009, 85.

52 Arabistanlı Lawrence olarak ünlendirilen, bölgede Arapların organize edilerek Türklere karşı mücadele etmelerini sağlayan kişi olarak öne çıkarılmıştır. Esasında Lawrence'ın arkasında onu yönlendiren Bell'i gizlemek amacıyla bu tür faaliyetlerin gerçekleştirilmiş olma ihtimali bulunmaktadır. Wagner, 2004, 62. Lawrence bölgedeki siyonist çalışmaları desteklemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz Storrs, 1940. J. M. Hammond, 2009: 10; Janet Wallach, 2015: 281.

53 S. Goodman, 1985, 85.

rine de yön vermiştir.⁵⁴ Bell, bölgedeki çalışmaları ve misyonu sırasında büyük bir ekiple çalışmış ve her gittiği yere ülkesinden yardımcıları götürmüş ve gerektiğinde de kendisine yerel halktan mümkün olduğunca gayr-ı müslim yardımcıları bulmuştur.⁵⁵ 1916 yazında Arap ayaklanmasının başlaması onun tuttuğu notlar ve raporlarla gerçekleşmiştir. Kendisiyle birlikte arkeolojik kazı alanlarında çalışmış olan David Hogarth'ın "*Lawrence 1917 ve 1918'deki Arap seferberliklerini Bell'in raporlarına dayanarak örgütledi*" ifadesini kullanması bu tarihî olaylara dayanılarak söylenmiş olmalıdır.⁵⁶ Bu ifadelerde de açıkça belirtildiği gibi Gertrude Bell, Birinci Büyük Savaş'ta İngiliz Devleti'nin Güneybatı Asya'daki emperyal faaliyetlerinde önemli bir rol oynamıştır. Aşiret reisleri, reislerin eş ve yakınları, Arap Şeyhleri ve önde gelen Arap liderleriyle kurduğu yakın ilişkiler sayesinde, Türk-Kürt, Türk-Ermeni, Türk-Arap dünyası arasındaki kutuplaşmaya sebep olmuştur. Bu sayede bölgede İngiliz hâkimiyetini sağlamıştır.⁵⁷ Bell en küçük bilgi kıvrıntısını istihbarat malzemesi yaparak en iyi şekilde kullanabilmiştir. Yaşadığı dönemde ülkesine aktardığı bilgiler sayesinde yaptığı işlerle -beklenmedik şekilde- devrinin diğer kadınlarından çok ayrıcalıklı bir konuma gelmiştir.

Gertrude Bell'e Güneybatı Asya'nın önemli kabilelerinden Beni Sakhr "*Çölün Kızı*"⁵⁸ Dürzîler ise "*Kız Kardeş*",⁵⁹ Araplar tarafından "*Mübarek*", "*Ümm el Mü'minin*" (Müminlerin anası),⁶⁰ "*El sitte*" (Hatun) diye saygıyla anılmıştır.⁶¹ Sünnî halkın lideri Abdülkadir el-Geylanî ve diğer Arap dünyasının ileri gelenleri de "*Hatun*" diye hitap etmişlerdir.⁶² Gertrude

54 J. M. Hammond, 2009, 243-244.

55 Güney Anadolu ve Suriye'ye doğru ilerlerken Fattuh (Fettah) adında Ermeni asıllı sadık bir yaver ve rehber bulmuştur. Bkz Bell 23.06.1909'da babasına Kayseri'den yazdığı bir mektupta belirtmektedir. http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=1720, E.T. 20.12.2017; Liora Lukitz, 2006, 27; Hatice Palaz Erdemir ve Nurcan Barman, 2016, 15-42.

56 Janet Wallach, 2015, 282; Hatice Palaz Erdemir ve Nurcan Barman, 2016, 15-42.

57 Liora Lukitz, 2006, 245 vd; Hatice Palaz Erdemir ve Nurcan Barman, 2016, 15-42.

58 G. Bell'in Mektupları, 9 Şubat 1905.

59 H. V. F. Winstone, 1978, 65; Hatice Palaz Erdemir ve Nurcan Barman, 2016, 15-42.

60 Kuran-ı Kerim'de bildirildiğine göre, "Ümme'l Mü'min'in ya da Ümmü'l Mü'min'in", sadece peygamber efendimizin muhterem hanımlarını ifade etmek için kullanılan Arapça, "Mü'minlerin Annesi" anlamına gelen bir isim tamlamasıdır (Ahzâb: 6). İslamiyet'in sadece Hz. Peygamber'in hanımlarına atfedtiği bu ifade, başka hiçbir alelade kimse için kullanılamaz. Araplar arasında, İslam dünyasının düşmanı bir ajana böyle kutlu bir unvanın yakıştırılabilmesi ve layık görülebilmesi, ciddi anlamda sorgulanması gereken önemli bir husustur. Esasen bu Arap dünyası ile Türkler'in arasının nasıl açılabilirdiğinin de bir göstergesidir. Arap milliyetçiliğinin iyi organize edildiğinde dinî ve dindaşı durumundakilere düşman bir tutuma dönüştürülebildiğini de göstermektedir. Hatice Palaz Erdemir ve Nurcan Barman, 2016, 15-42.

61 Bkz Gerçek, 1999, 23-25; Janet Wallach, 2004; Dinçer, 2007. G. Bell'in çektiği fotoğraflar için bkz. <http://www.gerty.ncl.ac.uk/photos.php>, E.T. 24.11.2013, 20.34.

62 Janet Wallach, 2015: 305; Hatice Palaz Erdemir ve Nurcan Barman, 2016, 15-42.

Bell, kadınlara karşı katı bir tutum sergileyen Doğu dünyasında bir kadın olarak kendini kabul ettirmiş ve saygı görmüştür.⁶³ İngiliz gizli servisi içinde “*Queen of Desert*” (Çöl Kraliçesi) olarak tanınan İngiltere'nin çıkarlarına çalışan bir ajan olmasına rağmen, Araplar onu eşsiz bir kahraman olarak görmüş ve kendisine büyük bir bağlılık ve saygı göstermişlerdir. Böylece Gertrude Bell, Arap milliyetçiliğinin bölgeye hâkim olması için çalışmalar yapmıştır. Bu nedenle de günümüzde Arabistan'daki okullarda halen “*Uyanış*” adıyla okutulan ders kitaplarında Arapları uyandıran kahraman olarak tanıtılmaktadır.⁶⁴ Bağdat'ta bir müzenin kurulmasını sağlamış ve bir süre bu müzenin idarecisi olmuştur.⁶⁵ Müze aracılığıyla da faaliyetlerini sürdürmeye devam etmiştir. Çalışmalarıyla Birinci Büyük Savaş'ta İngiltere'nin Güneybatı Asya'daki rolü ve önemi artmış ve İngiltere'nin bölgede söz sahibi olması sağlanmıştır. Gertrude Bell bölgede yaptığı çalışmalar sonucu hazırladığı, 1915 yılında İngilizlerin Basra'yı işgalinden 1920 yılına kadar geçen süreci kapsayan “*Review of The Civil Administration of Mesopotamia*” (Mesopotamia'nın Sivil Yönetiminin İncelenmesi) başlıklı raporunda bölgeyi kapsamlı olarak değerlendirmiş ve bölgenin yerel idarî, ırkî, siyasî, ekonomik ve stratejik yapısını ortaya koymuştur.⁶⁶ Osmanlı Devleti'nin parçalanmasına yönelik bu sinsi girişimleri Devlet yöneticileri tarafından da farkedilen Bell, Osmanlı tarafından “*çöl tilkisi*” adıyla anılmıştır.

Bell, ardında Güneybatı Asya hakkında -günümüzde bölgede yaşayan toplumların bile sahip olmadığı kadar- muazzam bir arşiv ve sürekli dış güçlerin müdahalesiyle karşı karşıya kalan ve yapboz tahtasına dönen bir Güneybatı Asya bırakmıştır. Günümüzde Türkiye'nin hadiselerin merkezinde bulunduğu Güneybatı Asya'da yaşanan siyasî, ekonomik, etnik çatışmaların ardında çeşitli ajanlar gibi Bell'in yüz yıl önce bölgeye kendisinin ifadesiyle ektiğini belirttiği “*nifak ve kaos tohumları*” yatmaktadır.⁶⁷ Kuvvetle muhtemeldir ki bugün de Suriye ve Irak başta olmak üzere bölgede meydana gelen karışıklıkların arkasında, yarın da İran ve diğer Arap ülkelerinde olabileceği gibi yeni Bell'ler çıkacaktır. Oyun aynı oyundur. Sadece oyuncular, figüranlar ve kullanılan teknik ve teknolojiler değişmektedir.

63 Dayan, 2009: 85; Hatice Palaz Erdemir ve Nurcan Barman, 2016, 15-42.

64 M. İpçioğlu, 2009, 250.

65 H. V. F. Winstone, 1978, 244-257; Hatice Palaz Erdemir ve Nurcan Barman, 2016, 15-42.

66 Ayrıntılı bilgi için bkz. Gertrude Bell Mezopotamya'da 1915-1920 Sivil Yönetimi

67 J. M. Hammond, 2009, 240, 245; Hatice Palaz Erdemir ve Nurcan Barman, 2016, 15-42.

Kaynaklar

Kaynak Eserler

The Letters of Gertrude Bell, Voll, 1874-1917, published by the Echo Library.

The Letters of Gertrude Bell, The Earliest Letters of Gertrude Bell, collected and edited by Elsa Richmond, Liveright Publishing Corporation, New York.

Bell, Gertrude, *The Arabian Diaries*, 1913-1914, edited by Rosemary O'Brien, Syracuse University Press.

Bell, L. G., *Mezopotamya'da 1915-1920 Sivil Yönetimi*, çev. İdil İlmen, Yaba Yayınları, Basım1, İstanbul, 2004.

Bell, L. G., *Persian Pictures*, Ernest Benn Limited, printed in Great Britain, London, 1928.

Bell, L. G., *Syria: The Desert and The Sown*, William Heinemann, London 1919.

Ramsay, W. M., and Bell, G., *University of Pennsylvania A Museum of Archaeology and Anthropology*, Philadelphia, 2008.

Gertrude Bell Archive, Newcastle University www.gerty.ncl.ac.uk. (E.T. 17.12.2015/05.01.2016).

Tetkik Eserler

Arielli, Nir, "Hopes and Jealousies: Rome's Ambitions in the Middle East and the Italian Contingent in Palestine 1915-1920", in *Palestine and World War I (Grand Strategy, Military Tactics and Culture in War)*, ed. By Eran Delov, Yigal Sheffy, and Haim Goren, I. B. Tauris, London, New York, 2014, 43-57.

Cox P., Clayton G., Bell H. and Goodenough W., "Gertrude Bell's Journey to Hayl: Discussion", *The Geographical Journal*, Vol. 70, No. 1 Jul., published by Geographical, 1927, 17-21.

Courtney, J. E., "Gertrude Bell", *The North American Review*, Vol. 223, No. 833 (Dec.- Feb.), 1927, 656-663.

Çakaloğlu, Cengiz, “Yemen İsyanı ve Trabzon Redif Taburu (1905-1906)”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt 9, sayı 1, Erzurum, 2007, 99-122.

Çakaloğlu, Cengiz, “1911 Yemen İsyanının Bastırılmasında Üsküp, Gilan, Kalkandelen ve Preşova Taburları”, *Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu II Bildiriler*, I. Cilt, Celal Bayar Üniversitesi Manisa Yöresi Türk Tarih ve Kültürünü Araştırma ve Uygulama Merkezi, Yayına Hazırlayan: Ünal ŞENEL, Celal Bayar Üniversitesi Yayını, Manisa, 13-15 Mayıs 2010, 270-298.

Çakaloğlu, Cengiz, “Yemen İsyanı ve Uşak Redif Taburu”, *II. Uşak Sempozyumu*, Edt. M. Murat Öntüğ-Yusuf İnel, 13-15 Ekim 2011, Cilt II, Olay Medya, Uşak, 2011, 549-574.

Çakaloğlu, Cengiz, “Yemen’den Gelen Destan: Yemen İsyanı ve Mecitözü Redif Taburu (1905-1907)”, *Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı-“Tarih Uğrunda Bir Ömür”*, Edt. İbrahim Ethem Atnur, Berikan Yayınevi, Ankara, 2012, 581-604.

605

Darwin, Charles, *İnsanın Türeyişi*, çev. Öner Ünalın, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2014.

Dayhan, A. T., “Yıkılış Döneminde Asya ve Kuzey Afrika’daki Osmanlı Topraklarını “Keşfeden” Oryantalistler, Doğu Bilim Çalışmaları”, *38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi* (10-15.09.2007 Ankara), Türkiye Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları: 6, 63-94, Ankara, 2009.

Friedman, İsaiah, *British Pan-Arap Policy 1915-1922*, Transaction Publishers, New Brunswick, London, 2010.

Goodman, S., *Gertrude Bell*, Berg Publishers Ltd., Leamington Spa, New Hampshire, 1985.

Hammond, J. M., *Battle in Iraq-Letters and Diaries of the first World War*, The Radcliff Press, London, New York, 2009.

Howell, Georgina, *Daughter of the Desert: The Remarkable Life of Gertrude Bell*, Macmillan, London, 2006.

İlyas, Ahmet, *Ağa, Aşiret, Siyaset*, Kadim Yayınları, Ankara, 2016.

İpçioğlu M., “Gertrude Bell’in Anılarında Konya”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, s.21, 2009, 249-253.

Lukidz, Liora, *A Quest in the Middle East Gertrude Bell and the Making of Modern Iraq*, New York, I. B. Tauris, 2006.

Nasıroğlu, M., *Batılı Seyyahların Gözüyle Mardin ve Çevresi (Mardin, Nusaybin ve Hasankeyf)*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Palaz Erdemir, Hatice ve Erdemir, Halil, “Alman Emperyalizmi ve Osmanlı Topraklarında Arkeoloji”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Eylül 2013, Yıl 6, Sayı XV, 261-283.

Palaz Erdemir, Hatice ve Erdemir, Halil, “Batılıların Yaptığı Arkeolojik Kazılar ve Tarihi Eser Yağması”, *Yeni Türkiye*, Ortadoğu Özel Sayısı II, s. 83, Ocak-Haziran 2016, 752-773.

Palaz Erdemir, Hatice ve Barman, Nurcan, 20 Yüzyılda Savaş ve Kadın, “I. Büyük Savaş Sırasında Siyono-Arkeoloji ve Gertrude Bell”, *Bilge Kültür Sanat*, İstanbul, 2016, 15-42.

Rosen, J., “Captain Reginald Hall and the Balfour Declaration”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 24, No. 1 Jan., Taylor & Francis Ltd., 1988, 56-67.

Storrs, R., *Lawrence of Arabia Zionizim and Palestine*, Penguin Books, Harmondsworth Middlesex, England, 1940.

Taşdelen, P. ve Koca, C., *Viktorya Dönemi İngiltere’sinde Kadın Bedeni Politikaları ve Kadınların Spora Katılımı*, Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 32, Sayı 1, Haziran, 2015, 205-214.

Tuson, P., *Playing the Game: Western Women in Arabia*, IB, Tauris, New York, 2003.

Verrier, Anthony, (edt.) *Agents of Empire: Anglo-Zionist Intelligence Operations, 1915-1919, Brigadier Walter Gribbon, Aaaron Aaransohnandthe NILI Ring*, edt. By Macmillan Publishing Company, Washington, D.C., Brasseys, 1995.

Wagner, H. L., *Gertrude Bell Explorer of the Middle East*, Chelsea House Publishers, 2004.

- Wallach, Janet, *Desert Queen*, Anchor Books, Random House, 1999.
- Wallach, J., *Çöl Kraliçesi*, çev. Püren Özgören, Can Yayınları, İstanbul, 2015.
- Wilson, Arnold Talbot, *Loyalties Mesopotamia*, (1914-1917), A Personal and Historical Record, Greenwood Press, New York, 1969.
- Winstone, H. V. F. ,*Gertrude Bell*, Quartet Books, First Edition, New York, 1978.
- Yüce, S., *Biritanya'nın Güneybatı Asya Politikası ve Gertrude Bell*, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Sezen, Tahir, *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*, Proje Yöneticisi Doç. Dr. Yusuf Sarınoy, Baskıya Hazırlayanlar Murat Şener, Salih Dutoğlu, Nevzat Karataş, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın Nu:21, Ankara, 2006.

FOTOĞRAFLAR

Gertrude Bell

Gertrude Bell'in müze olan evinin duvarındaki yazı

DİYARBAKIR KELDANİ KİLİSESİ'NİN DOĞUŞU

Ramazan Turgut

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi

Özet

16. yüzyılda Yuhanna Sulaka öncülüğündeki bir grup Nesturi din adamı ana akım Nesturi kilisesinden ayrılarak Diyarbakır'da yeni bir oluşuma gitmişlerdir. Dönemin papası III. Julius ile görüşen Yuhanna Sulaka, Roma Katolik Kilisesinin de desteğini alarak Diyarbakır'a dönmüş ve böylece yeni bir kilise ihdas edilmiştir. Yeni kurulan Hristiyan cemaate de, bizatihi papa tarafından Nesturilerden farklı olduklarını göstermek gayesiyle, "Keldani" ismi verilmiştir. Ancak aradan henüz bir asır geçmeden, Sulaka çizgisindeki patrikhane eski Nesturi geleneklerine geri dönmüştür. Bu gelenekte kesinti yaşanması üzerine 1681'de Katolik misyonerlerin girişimi sonucu I. Yusuf önderliğinde Diyarbakır'da Keldani Kilisesi bir kez daha kurulmuştur. Her iki örnekten de anlaşılacağı üzere Diyarbakır şehri Keldaniler için önemli bir merkez olmuş ve bu durum 1830'a kadar devam etmiştir.

Bu çalışmada birçok inanca ve etnik unsura ev sahipliği yapmış kadim şehir Diyar-ı Bekr'de Keldani Kilisesi'nin tarih sahnesine çıkışı incelenecektir.

THE BIRTH OF THE CHALDEAN CHURCH IN DIYARBAKIR

Abstract

610 In the 16th century, a group of Nestorians, led by John Sulaka, left the mainstream of the Nestorian church and went to a new formation in Diyarbakir. Sulaka met with Pope Julius III and returned to Diyarbakır with the support of the Roman Catholic Church; as a result, a new church was founded. The new Christian community was called “Chaldean” by the pope himself, in order to show that they were different from the Nestorians. But before the century passed, the patriarchate on the Sulaka line returned to the old traditions of Nestorian. After the interruption of this tradition In 1681, under the leadership of Yusuf I, the Chaldean Church was once again established in Diyarbakir. As can be seen from both examples, the city of Diyarbakir became an important center for the Chaldeans and continued until 1830.

In this study, the outline of the Chaldean Church in the ancient city of Diyarbakir, which has hosted many faiths and ethnicities, will be examined.

Giriş

Hız. İsa'nın mesajı havariler tarafından dört bir yana götürüldüğünde, Mezopotamya'da yaşayan Asuri, Arami, Keldani, vb. halkların ardılları bu yeni mesajı en erken kabul eden topluluklardan olmuştur. Pavlus'un kurduğu ilk cemaatin Antakya'da olması ve İsa'nın takipçilerine ilk defa burada *Christian* (Mesih'in takipçileri) denmesi,¹ sonraki dönemlerde Urhoy (Urfa) ve Nsibin gibi şehirlerin önemli Hristiyan yerleşimleri olması bu hususu desteklemektedir. Erken dönem Hristiyan cemaatlerine yönelik Roma baskısı devam ederken bir yandan da teolojik tartışmalar cemaat içi bölünmelere/kavgalara yol açmıştır. Bu ihtilafları gidermek için mütemadiyen konsiller toplanmış ancak ihtilafları ortadan kaldırmak bir yana onları daha da derinleşmesine yol açmıştır denilebilir.² Bu teolojik ihtilafların arkasında çoğu zaman siyasi nedenler olduğunu da unutmamak gerekir. İskenderiye, Antakya, Kudüs, Roma vb. şehirler Hristiyanlar için önemli merkezler olmuş ve buradaki Hristiyan cemaatlerin her biri kendi kilisesinin havarisel (apostolic) ve otantik olduğunu savunmuştur. Bu iddiaları yerel otoriteler tarafından da desteklenince Hristiyan cemaatlerinde bölünmeler kaçınılmaz hale gelmiştir. Antakya Kilisesine mensup olan Nestorius (ö. 451) İstanbul piskoposu olarak seçilmiş (428-431) ancak teolojik görüşleri dönemin nüfuz sahibi Kilise Babalarından İskenderiyeli Cyril'in yoğun eleştirilerine maruz kalınca Efes Konsili (431) toplanmıştır. Nestorius, bilahare görevinden azledilmiş ve sürgüne gönderilmiş, eserleri de İmparator II. Theodosius'un (ö. 450) emriyle yakılmıştır.³ Nestorius'la mücadele bununla sınırlı kalmamış ve Kadıköy Konsili'nde (451) aforoz edilmiştir. Batı kiliseleri tarafından sahiplenmese de Doğu Kilisesi onun aforoz edilmesini hiçbir zaman kabul

1 Şinasi Gündüz, Pavlus Hristiyanlığın Mimarı (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004), 55.

2 bkz. Mehmet Aydın, Hristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili (Konya: Selçuk Üniversitesi, 1991).

3 Muhammet Tarakçı, "Nestorius ve Kristolojisi", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 19/1 (2010): 216.

etmemiştir. Nestorius'un görüşlerinin Doğu Kilisesinde taraftar bulması nedeniyle Katolik Kilisesi tarafından kendilerine Nesturi Kilisesi denmiştir.⁴

Bizans İmparatorluğuyla yaşadıkları ihtilaf nedeniyle baskı gören Nesturiler doğuya yönelmiş ve Pers topraklarına yerleşmişlerdir. Yine aynı gerekçeyle misyonerlik faaliyetleri batıya değil doğuya yönelik olmuştur ve bu çabalar neticesinde Moğolistan bozkırlarından Çin'e kadar geniş bir coğrafyada Nesturi cemaatler kurulmuştur.⁵ Harran, Nsibin, Cundişapur gibi okullarda birçok alim yetiştirmişlerdir. Müslümanlar Mezopotamya bölgesini fethedince Nesturilerin bu bilgi birikiminden istifade etmiş ve kendilerine sarayda birçok görev verilmiştir. Ancak 13. yüzyıldan itibaren gerileme safhasına giren Nesturiler gittikçe zayıf düşmüş ve dışarıya karşı kendilerini kapatmışlardır.⁶ Bunun neticesinde kilise hiyerarşisinde de bir takım değişiklikler olmuş, söz gelimi Mar Şem'un Basidi'nin (1448-1490) halefi olan patrik, ruhaniler arasında yapılan seçimle değil veraset yöntemiyle belirlenmiştir.⁷ Mar Şem'un Basidi henüz hayattayken yeğeni Eliya'yı kendisine veliyaht olarak seçmiş ve kilise meclisinin de onayını almıştır.⁸

Patriklerin verasetle belirlenmesi hususunda bölgesel şartların etkisini, aşiretler arası çekişmeleri göz önünde bulundurmamak gerekir. Zira Nesturi Kilisesi eski gücünü kaybetmiş, yüzlerce metropolitlik bölgesinden geriye, belirli bir bölgeyle mahdud ve bir elin parmaklarını geçmeyen metropolitlikler kalmıştır. Bu metropolitler de çoğu zaman patriklik ailesinden olmuştur. Eski manastır hayatı kaybolunca yeni din adamlarını yetiştirilmesi de sorun olmuş, köylerde rahiplik babadan oğula geçer hale gelmiştir.⁹ Kilise hiyerarşisinde ruhban sınıfının evlenmesine müsaade edilmediğinden veraset babadan-oğula değil amcadan-yeğene şeklinde uygulanmıştır. Patriklerin bu şekilde verasetle belirlenmesine *natar kursi* denmiştir.¹⁰ Hangi

4 Bu kilise hiyerarşisi günümüzde kendilerini Doğu Kilisesi veya Doğu Asur Kilisesi olarak isimlendirmektedir. Mevcut Patrikliğin resmi web sitesinde kendileri için İngilizce Holy Apostolic Catholic Assyrian Church of the East ismini kullanmaktadır. Ancak bu çalışmada inceleme konusu edilen dönemde kendilerine Nesturi Kilisesi dediği için aynı tabirin kullanılması uygun bulunmuştur. "http://assyrianchurch.org" 28.09.2018.

5 bkz. Mesut Can & Talha Fortacı, "İslam Fetihleri Döneminde Orta Asya'da Nasturiler", The Journal of Academic Social Science Studies 11/Number: 64 (01 Ocak 2017): 195-201; Kadir Albayrak, "Geçmişte ve Günümüzde Nasturi Misyonerliği", İslami Araştırmalar Dergisi 20/2 (2007): 161-171.

6 Aziz S. Atiya, Doğu Hıristiyanlığı Tarihi (İstanbul: Doz Yayınları, 2005), 295-303.

7 Heleen Murre-van den Berg, "The Patriarchs of the Church of the East from the Fifteenth to Eighteenth Centuries", Hugoye: Journal of Syriac Studies 2/2 (1999): 240.

8 David Wilmshurst, The Ecclesiastical Organisation of the Church of the East, 1318-1913 (Lovanii: Peeters, 2000), 19.

9 Heleen Murre-van den Berg, "Chaldeans and Assyrians: the Church of the East in the Ottoman Period", The Christian Heritage of Iraq, ed. Erica Hunter (Piscataway NJ: Gorgias Press, 2009), 150.

10 Arthur John Maclean & William Henry Browne, The Catholicos of the East and His People (London: Society for Promoting Christian Knowledge, 1892), 319.

yeğenin veliaht (*natar kursi*) seçileceği ise patrik tarafından belirlenmiştir. Yine de bu durum bazı din adamları arasında itirazlara neden olmuş, patrik Bar Mama (1538-1551) döneminde seçilecek veliaht konusunda ciddi ihtilaflar ortaya çıkmıştır.¹¹ Bu hususta Nesturiler arasındaki aşiret yapısı da göz önünde bulundurulmalıdır. Patriklik kurumunun sürekli aynı aileden kişiler tarafından yönetilmesi, diğer güçlü aileleri kıskandırmış ve onları farklı arayışlara sevk etmiş olabilir.¹²

Nesturi Kilisesinde Bölünme

Bar Mama henüz hayattayken kendisine veliaht olarak yeğeni Denha'yı seçmiş (daha sonra Mar Şem'un Denha adıyla patrik olacaktır) fakat ruhban sınıfından buna itiraz eden ve durumdan memnun olmayanların tepkisiyle karşılaşmıştır. Nitekim Bar Mama'nın ölümünden sonra veraset sistemiyle patrik seçimi yöntemine karşı çıkan muhalifler, Rabban Hürmüz manastırı rahiplerinden Yuhanna Sulaka'yı (John Sulaka) karşı patrik olarak seçmiş ve Diyarbakır merkezli yeni bir patrikhane ihdas etmişlerdir. Diyarbakır ve çevresindeki birçok Nesturi cemaati bu yeni patrikliğe bağlanmasına rağmen Yuhanna Sulaka daha geniş bir destek arayışına girişmiştir. Bölgeye gelen Fransisken misyonerleri Sulaka'ya ulaşarak, Papa tarafından onaylanması durumunda patriklik pozisyonunun daha da güçleneceği konusunda onu ikna etmişlerdir. Sulaka, Fransisken misyonerlerle birlikte önce Kudüs'e gitmiş oradan da deniz yoluyla Vatikan'a geçmiştir. Batıdaki Protestan hareketler nedeniyle kaybettiği gücünü, bir süredir doğu kiliseleri arasında yürüttüğü misyonerlik faaliyetleriyle tekrar kazanmaya çalışan Katolik kilisesi bu ziyaretten hoşnut olmuştur. Doğudaki kiliselerin, teoride bile olsa, kendi hiyerarşik yapılarını ve ibadet düzenlerini korumalarını kabul etmiş, sadece itikadi anlamda Roma Kilisesi ile aynı görüşte olduklarını, İznik kredosuna iman ettiklerini ilan etmelerini yeterli bulmuştur.¹³ Yuhanna Sulaka dönemin papası III. Julius (1550-1555) tarafından kabul edilmiş, varılan anlaşma neticesinde bizzat rahip tarafından kendisine beyaz renkli katolikos şeridi *pallium* giydirilmiştir.¹⁴

11 Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, 307.

12 Talha Fortacı, *Doğuşundan Günümüze Nestûri Kilisesi* (Ankara: Eskiyeni Yayınları, 2018), 37.

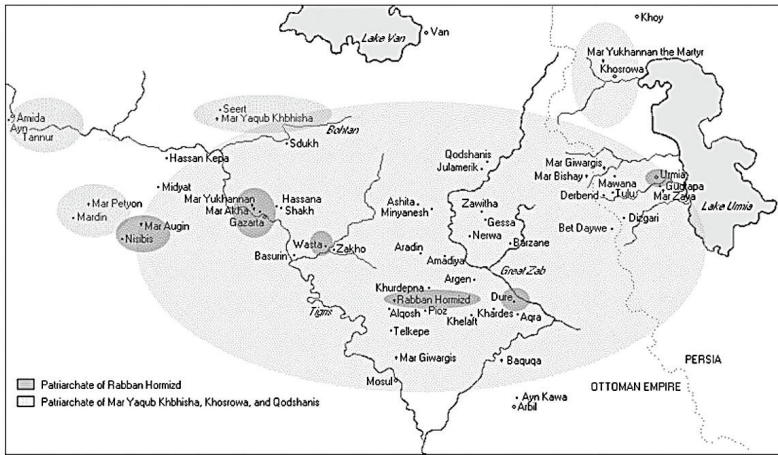
13 Herman Teule, "Joseph II, Chaldean Patriarch in Diyarbakir and the Intellectual Orientations of His Community at the End of the 17th and the Beginnings of the 18th Century", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, ed. K. Tomenendal & B. Yediyıldız (Ankara: Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürü'nü Araştırma Enstitüsü, 2008), 3: 678.

14 Aubrey Russel Vine, *The Nestorian Churches: A Concise History of Nestorian Christianity in Asia from the Persian Schism to the Modern Assyrians* (London, 1937), 173.

Bilindiği gibi Roma Kilisesi, Nesturi Kilisesini heretik/sapkın olarak görmektedir. Sulaka ve taraftarlarının Nesturilerden farklı olduğunu göstermek için papalık tarafından kendilerine *Keldani* denmiştir. Antik dönemdeki Keldanilerle bir alakaları olmamasına rağmen bilinçli bir isimlendirme olduğu apaçıktır. Bu durumda Keldani kelimesi etnik ve dinsel iki ayrı gruba işaret etmektedir. Etnik anlamda Keldani tabiri ilk defa Eski Ahit'te görülmektedir.¹⁵ Papalık tarafından dinsel anlamdaki Keldani isimlendirmesinin ilk kullanımı daha eskiye dayanmaktadır. 1445'te Kıbrıs'taki bir grup Nesturi din adamı Roma kilisesi ile yaptıkları görüşmeler sonucu Katolik inancına geçmiştir ve dönemin papası tarafından kendilerine *Keldani* ismi verilmiştir.¹⁶ O tarihlerde Kıbrıs'ta ne kadar Nesturi yaşadığı bilinmemekle beraber, Katolikliğe geçen Nesturilerin de daha sonra eski geleneklerine geri döndükleri kaynaklarda zikredilmektedir.¹⁷

Bu durumda Nesturi Rabban Hürmüz Manastırı merkezli geleneksel Nesturi Kilisesi ile Diyarbakır merkezli Keldani Kilisesi cemaatinin ikiye bölündüğünü söylemek gerekir. Aşağıdaki haritada görüleceği üzere Nesturi cemaatlerin çoğu yeni kurulan Keldani kilisesine tabi olmuştur.

Two patriarchates (1553–90)

- 15 Kadir Albayrak, "Türkiye ve Dünyada Keldaniler ve Keldani Kilisesi", Demokrasi Platformu 2/7 (2006): 184.
- 16 Wilhelm Baum & Dietmar W. Winkler, The Church of the East: A concise history (Abingdon, UK: Taylor & Francis, 2000), 112.
- 17 İbrahim Özçoşar, "Papalığın Müdahalesi ve Süryani Kiliselerinde Bölünme: Keldani ve Süryani Katolik Patrikleri", Süryaniler ve Süryanilik, ed. Ahmet Taşgın v.dğr. (Ankara, 2005), 1: 225.

Harita 1 – İki Patriklik (1553-1590)¹⁸

Nesturi Kilisesi bir zamanlar doğunun en güçlü Hristiyan cemaatine sahip olmasına rağmen 16. yüzyıla gelindiğinde, Hindistan'ı hariç tutarsak, sadece Mezopotamya bölgesinde varlık gösteren ve mensuplarının sayısı gittikçe azalan bir kilise haline gelmiştir. Bu güç kaybı onları farklı ittifaklar ve destek bulma arayışına yöneltmiştir. Nitekim Yuhanna Sulaka'ya Katolik inancına geçtiğinden ziyade ana akım kiliseden ayrıldığı ve yeni bir patriklik ihdas ettiği için tepki gösterilmiştir. Zaten Rabban Hürmüz manastırında yer alan ve geleneksel silsileyi devam ettiren kanat da her defasında papalık ile ittifak kurmak için girişimlerinde bulunmuştur.¹⁹

Yuhanna Sulaka Papalık tarafından “Musul Keldani Patriği” olarak atanmasına rağmen, Nesturiler bu bölgede güçlü olduğu için Sulaka Musul'a değil de Diyarbakır'a yönelmiştir. Musul'un etki alanından nispeten uzak olan Diyarbakır ve civarında yeni patrikliğe biat eden birçok Nesturi cemaatinin yer alması da bu kararda etkili olmuştur. Sulaka Diyarbakır'a döndüğünde Mar Petyun Kilisesi'ne yerleşmiş ve burası Keldani Patrikhane Merkezi olarak kullanılmıştır.²⁰

Yuhanna Sulaka, Vatikan ziyaretiyle Katolik Kilisesi desteğini arkasına alarak Diyarbakır'a geri dönmesine rağmen kötü akıbetinden kendisini koruyamamıştır. Eski geleneğe bağlı olanlar tarafından dönemin Diyarbakır valisine şikayet edilmiş ve bir bahaneyle hapse atılmıştır. Aradan fazla zaman geçmeden de hapiste ölmüş/öldürülmüştür.²¹ Sulaka'nın beklenmedik ölümünün akabinde yerine Abdişo (Abd-Yeşu) IV Yuhanna (1555-1570) geçmiş ve halefi gibi papalık onayı almıştır. Patrik Abdişo Keldani Kilisesi patrikhane merkezini haklı olarak Siirt yakınlarındaki Mar Yakub Hıbişa (Khibisha) Manastırına taşımıştır. Güvenlik gerekçesiyle patrikhane merkezi Diyarbakır dışına çıkarılsa da şehir merkezinde Keldani varlığı devam etmiştir. 17. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Diyarbakır şehrindeki Keldani nüfusunun bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. Yine aynı tarihlerde

18 Murre-van den Berg, “The Patriarchs of the Church of the East from the Fifteenth to Eighteenth Centuries”, 242.

19 Murre-van den Berg, “The Patriarchs of the Church of the East from the Fifteenth to Eighteenth Centuries”, 246-247.

20 Şimşek, Mar Petyun Keldani Kilisesi Yazma Vesikalarında “Diyarbakır Keldanileri” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü, 2016), 36-37.

21 Charles A. Frazee, *Catholics and Sultans: The Church and the Ottoman Empire 1453-1923*, 1 edition (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 57; Teule, “Joseph II, Chaldean Patriarch in Diyarbakir and the Intellectual Orientations of His Community at the End of the 17th and the Beginnings of the 18th Century”, 3: 679.

şehirdeki Ermeni nüfusu 15 bin, Süryani Ortodoks nüfusu ise 5 bin kadardır.²²

Patrik Abdişo'nun halefi Mar Denha Şem'un XI ile beraber patrikhane Salmas (İran) yakınlarındaki Mar Yuhanna Manastırına taşınmıştır. Verasete karşı çıktıkları için ayrı bir patriklik geleneği kuranlar, tarihin garip bir cilvesidir ki Mar Denha Şem'un XI'den sonra kendileri de veraset sitemine geçmiştir.²³ Yeni ihdas edilen patrikliğin de verasetle patrik belirlenmesi Roma'nın desteğini kaybetmesine neden olmuştur. Sonraki patrikler defalarca Roma'ya elçi göndermelerine ve Katolik Kilisesi ile birleşme girişimlerinde bulunmalarına rağmen tam bir netice alınamamıştır. Mar Denha Şem'un XIII, (1662-1700) döneminde ise Katolik Kilisesi ile bütün ilişkiler kesilmiş ve Sulaka'nın kurduğu Keldani Kilisesi eski geleneğe dönmüştür.²⁴

Keldani Kilisesinde İhtilaf

Katolik Kilisesi Diyarbakır'daki misyonerlik çalışmalarını devam ettirmiş ve yeni müttefik arayışlarına girmiştir. Bu girişimler başarılı olmuş ve Diyarbakır Nesturi metropoliti Mar Yusuf, 1670 yılında Katolik inancına geçmiştir. Mar Yusuf, Nesturi Kilisesi tarafından aforoz edilmesine rağmen papalık tarafından önce Diyarbakır Keldani Piskoposu olarak atanmış, ardından 1681'de "Yusuf I" ismiyle Keldani Patriği olarak takdis edilmiştir.²⁵ Dolayısıyla Diyarbakır şehri, Mar Yusuf I ile bir kez daha Keldani Patrikhane Merkezi olmuştur.

İkinci defa ihdas edilen Keldani Kilisesi patrikleri Yusuf ismiyle anılmış ve Papa XI. Clement'ten itibaren "Babil Keldani Kilisesi Patriği" sıfatını kullanmışlardır. Yusuf adını taşıyan toplam beş patrik Diyarbakır'da görev yapmıştır.²⁶ O dönemlerde kozmopolit bir yapıya sahip olan Diyarbakır şehri, diğer azınlıklar gibi Keldani Kilisesi cemaati için de bir yuva olmuştur. Katolik Kilisesi'nden aldıkları destekle özgüvenlerini geri kazanan Keldani Kilisesi mensupları, Müslüman tebaa ile güzel diyaloglar geliştirmişlerdir. Özellikle Patrik Mar Yusuf II'nin Diyarbakır'daki Müslüman

22 Teule, "Joseph II, Chaldean Patriarch in Diyarbakir and the Intellectual Orientations of His Community at the End of the 17th and the Beginnings of the 18th Century", 3: 679.

23 Murre-van den Berg, "The Patriarchs of the Church of the East from the Fifteenth to Eighteenth Centuries", 253.

24 Kristian Girling, *The Chaldean Catholic Church: Modern History, Ecclesiology and Church-State Relations* (Routledge, 2017), 46.

25 Teule, "Joseph II, Chaldean Patriarch in Diyarbakir and the Intellectual Orientations of His Community at the End of the 17th and the Beginnings of the 18th Century", 3: 679.

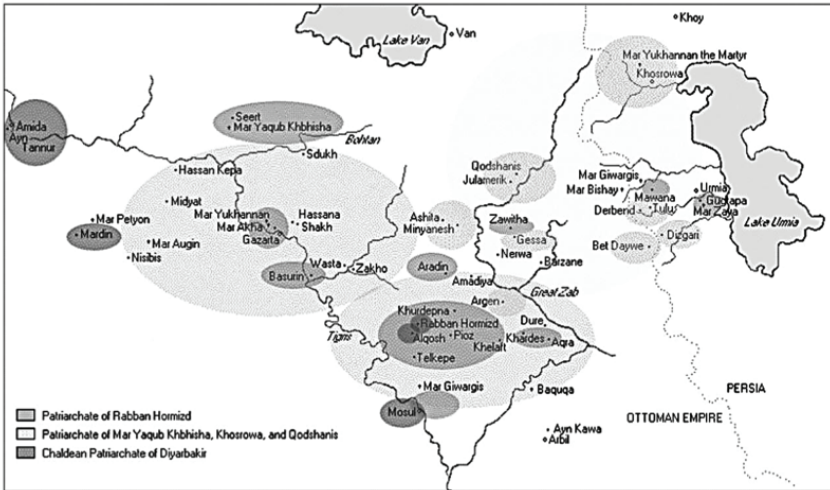
26 Albayrak, Kadir, "Keldânîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2002, 25: 209.

medreselerinde mantık, fizik, felsefe, ilahiyat ilimlerini tedarik ettiği bilgisi kaynaklarda zikredilmektedir.²⁷ Yusuf'un sonuncusu olan Yusuf V Agustin Hindi döneminde ise patrikhane merkezi Mardin'e taşınmış (1802), böylece Diyarbakır'ın Keldani Kilisesi Patrikhane Merkezi olma durumu son bulmuştur.²⁸

Diyarbakır'da bunlar olurken, Rabban Hürmüz Manastırındaki Nesturi Patrikler, birçok kez Roma ile yazışmalarda bulunmuş ve Katolik Kilisesi ile birlik kurma çabası içinde olmuşlardır. Bu girişimlerin meyvesini vermesi zaman almış, 19. Yüzyıla gelindiğinde Rabban Hürmüz Patriği de artık Babil Keldani Patriği olarak kabul edilmiştir. Mevcut durumla Nesturi cemaati üçe bölünmüştür:

1. Koçanis merkezli ve eski geleneği devam ettiren Mar Şem'un silsilesi
2. Diyarbakır merkezli ve Roma destekli Keldani Kilisesi (Yusuf I)
3. Rabban Hürmüz merkezli ve Katolikliğe geçen Bar Mama silsilesi

617

Harita 2 - Üç Patriklik (1660-1830)²⁹

Roma Kilisesi bu çok başlılığa bir son vermek istemiş, iki farklı Babil Patriğinin bulunmasını hoş karşılamamıştır. Bu nedenle Diyarbakır Keldani

27 Teule, "Joseph II, Chaldean Patriarch in Diyarbakir and the Intellectual Orientations of His Community at the End of the 17th and the Beginnings of the 18th Century", 3: 681.

28 Frazee, Catholics and Sultans, 212.

29 Murre-van den Berg, "The Patriarchs of the Church of the East from the Fifteenth to Eighteenth Centuries", 245.

Patriği Yusuf V Agustin Hindi'nin (ö. 1830) ölümünü müteakip, Yuhanna VII Hürmüz, patrikhane merkezi Musul olmak üzere Papa VIII. Pius tarafından tek Keldani Patriği olarak atanmıştır. Böylece Diyarbakır merkezli Keldani Kilisesi de nihayete ermiştir.³⁰

Sonuç

Bir zamanlar doğunun en güçlü Hristiyan cemaatine sahip Nesturi Kilisesi, Urfa'dan Çin'e, Irak'tan Moğolistan'a kadar geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Ancak Haçlı Seferleri ve Moğol İstilasası ile darbe almış, Ortadoğu'da güçlenen İslam hakimiyetinin de tesiriyle 13. yüzyıldan itibaren gerileme dönemine girmiş ve nihayet Katolik Kilisesi misyonerlerinin etkisiyle de bölünmüş/parçalanmıştır. Kilise hiyerarşisi nüfusunu ve nüfuzunu kaybettikçe, ayakta kalmak için farklı refleksler geliştirmiştir; patrikliğin seçimle değil de verasetle (natar kursi) belirlenmesi de bunlardan biri olmuştur. Öte yandan Nesturiler arasındaki Katolik misyonerlik çalışmaları yoğunluk kazanmış, Nesturi din adamlarını ve cemaati kendi taraflarına çekmek için çeşitli metotlara başvurulmuştur. Bu çalışmalar 16. yüzyıla gelindiğinde meyvesini vermiş, *natar kursi* sistemini bahane eden bir grup din adamı, Yuhanna Sulaka önderliğinde ana akım Nesturi Kilisesinden ayrılarak Keldani Kilisesi'ni kurmuştur. Ancak bu yeni patriklik çeşitli nedenlerden ötürü Katolik kilisesinden kopup eski geleneklerine dönünce Yusuf I önderliğinde yeni bir Keldani Kilisesi ihdas edilmiştir. Her iki Keldani Kilisesi'nin kurulduğu yerin Diyarbakır olması, bu şehrin bir zamanlar Hristiyanlık tarihinde oynadığı rolün önemini gösteren unsurlardan sadece bir tanesidir.

Yeni ihdas edilen Keldani Kiliseleri eski geleneklerini, ibadet şekillerini ve liturjilerini devam ettirmiş, sadece inanç konusunda Roma Katolik Kilisesine tabi olduklarını söylemişlerdir. Keldani Patrikler eski nüfuzlarını ve güçlerini yitirdikleri için, halk nezdindeki meşruiyetlerini ve Osmanlı Devleti nezdindeki itibarlarını Papalıktan aldıkları destekle korumuşlardır. Bu durumda Keldani-Nesturi kiliseleri arasındaki ihtilafın teolojik olmaktan ziyade sosyo-ekonomik nedenlere dayandığı gerçeği ortadadır.

Kaynaklar

- Albayrak, Kadir. “Geçmişte ve Günümüzde Nasturi Misyonerliği”. *İslami Araştırmalar Dergisi* 20/2 (2007): 161-171.
- Albayrak, Kadir. “Keldânîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2002, 25: 207-214.
- Albayrak, Kadir. *Keldanîler ve Nesturîler*. Ankara: Vadi Yayınları, 1997.
- . “Türkiye ve Dünyada Keldaniler ve Keldani Kilisesi”. *Demokrasi Platformu* 2/7 (2006): 183-192.
- Atiya, Aziz S. *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*. Çev. Nurettin Hiçyılmaz, İstanbul: Doz Yayınları, 2005.
- Aydın, Mehmet. *Hristiyan Genel Konsilleri ve II. Vatikan Konsili*. Konya: Selçuk Üniversitesi, 1991.
- Baum, Wilhelm & Dietmar W. Winkler. *The Church of the East: A concise history*. Abingdon, UK: Taylor & Francis, 2000, <https://doi.org/10.4324/9780203423097>.
- Can, Mesut & Talha Fortacı. “İslam Fetihleri Döneminde Orta Asya’da Nesturîler”. *The Journal of Academic Social Science Studies* 11/Number: 64 (01 Ocak 2017): 195-201, <https://doi.org/10.9761/JASSS7163>.
- Fortacı, Talha. *Doğuşundan Günümüze Nesturî Kilisesi*. Ankara: Eskiyei Yayınları, 2018.
- Frazer, Charles A. *Catholics and Sultans: The Church and the Ottoman Empire 1453-1923*. 1 edition. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Girling, Kristian. *The Chaldean Catholic Church: Modern History, Ecclesiology and Church-State Relations*. Routledge, 2017.
- Gündüz, Şinasi. *Pavlus Hristiyanlığın Mimarı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- “Holy Apostolic Catholic Assyrian Church of the East”. *Holy Apostolic Catholic Assyrian Church of the East*, 18 Mayıs 2018, <http://assyrianchurch.org/>.

Maclean, Arthur John & William Henry Browne. *The Catholicos of the East and His People*. London: Society for Promoting Christian Knowledge, 1892.

Murre-van den Berg, Heleen. "Chaldeans and Assyrians: the Church of the East in the Ottoman Period". *The Christian Heritage of Iraq*, ed. Erica Hunter, Piscataway NJ: Gorgias Press, 2009, 146-164.

———. "The Patriarchs of the Church of the East from the Fifteenth to Eighteenth Centuries". *Hugoye: Journal of Syriac Studies* 2/2 (1999): 235-264.

Özcoşar, İbrahim. "Papalığın Müdahalesi ve Süryani Kiliselerinde Bölünme: Keldani ve Süryani Katolik Patrikleri". *Süryaniler ve Süryanilik*, ed. Ahmet Taşğın v.dğr., Ankara, 2005, c. 1.

Şimşek. *Mar Petyun Keldani Kilisesi Yazma Vesikalarında "Diyarbakır Keldanileri"*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü, 2016.

Tarakçı, Muhammet. "Nestorius ve Kristoloji". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2010): 215-141.

Teule, Herman. "Joseph II, Chaldean Patriarch in Diyarbakir and the Intellectual Orientations of His Community at the End of the 17th and the Beginnings of the 18th Century". *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, ed. K. Tomenendal & B. Yediyıldız, Ankara: Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürü'nü Araştırma Enstitüsü, 2008, 3: 675-686.

Vine, Aubrey Russel. *The Nestorian Churches: A Concise History of Nestorian Christianity in Asia from the Persian Schism to the Modern Assyrians*. London, 1937.

Wilmshurst, David. *The Ecclesiastical Organisation of the Church of the East, 1318-1913*. Lovanii: Peeters, 2000.

BİRİNCİ DÖNEM TBMM'DE DİYARBEKİR MİLLETVEKİLİ HACI ŞÜKRÜ (AYDINDAĞ) BEY'İN SİYASİ FAALİYETLERİ (1920-1923)

Volkan Payaslı

Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi,
Eğitim Fakültesi

Özet

Hacı Şükrü Bey, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Batı tarzı modern eğitim veren Harbiye Mektebi mezunudur. İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte İstanbul'a gelmiştir. Balkan Savaşlarına katılarak Bulgar çetelerinin isyanını bastırmıştır. Hacı Şükrü Bey, Atatürk'ün yakın silah arkadaşlarından olup Anafartalar, Conkbayır Muharebelerinde yer almış ve Irak Cephesi'nde Kut'ül Amare'de İngilizleri durdurmayı başarmıştır. İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali üzerine Milli Mücadeleye katılmak üzere Anadolu'ya geçmiştir. Milli Mücadele sırasında aktif görevlerde bulunarak, başarılı hizmetler sunmuş, ülkenin işgal edilmesine karşı tepki gösteren ve direnişe geçenler arasında yer almıştır. TBMM'nin I inci dönemi için yapılan seçimde Diyarbekir milletvekili olarak seçildi ve 23 Nisan 1920'de Meclisin açılışında hazır bulunmuştur. Meclis'te Millî Savunma, İrşad, Anayasa, Bütçe ve Dışişleri komisyonlarında çalışmıştır. Meclis içindeki hizipleşmelerde Birinci ve İkinci Gruba dâhil olmadan bağımsız bir siyaset izlemiştir. Meclis'te milletvekili olarak bulunduğu sıralarda ise birçok konuda söz almış, yasa teklifinde bulunmuş ve önergeler vermiştir. Seçildiği yer olan Diyarbekir'in sorunlarıyla ilgilendiği gibi ulusal sorunlara da kayıtsız kalmamıştır. Çalışmada Hacı Şükrü Bey'in Meclis'te yapılan ilk ankete verdiği cevap ve meclis içerisindeki faaliyetleri Diyarbakır'ın ve Türkiye'nin geleceği açısından analitik olarak ele alınacaktır.

**POLITICAL ACTIVITIES OF DIYARBEKIR DEPUTY
HACI SUKRU (AYDINDAG) IN THE FIRST GRAND
NATIONAL ASSEMBLY OF TURKEY
(1920-1923)**

Abstract

Hacı Sukru Bey is a graduate of Harbiye Mektebi (Military School) which provides western style modern training during the last periods of the Ottoman Empire. He came to İstanbul with the declaration of second constitutional era. He participated in the Balkan Wars and suppressed the revolt of Bulgarian gangs. Being one of the fellow soldiers of Atatürk, Hacı Sukru Bey took part in Anafartalar, Conkbayır Battles and managed to stop the British in Kut'ül Amare on the Iraqi front. After the Greek occupation of İzmir, he moved to Anatolia to participate in the national struggle. During the national struggle, he had active missions and provided successful services. Moreover, he was among those who resisted and reacted against the occupation of the country. In the elections for the first grand national assembly, he was selected as Diyarbekir deputy and he attended the opening ceremony of the assembly on 23 April 1920. He worked in National Defence, İrşad, Constitution, Budget and Foreign Affairs committees in the assembly. In the factions within the parliament he pursued an independent policy without being included in the first and second groups. During his deputyship, he took the floor for many issues, made motions and law proposals. Besides the national problems, he was concerned about the local problems of Diyarbekir where he was elected. In this study, Hacı Şükrü Bey's response to the first survey in Parliament and his activities within the assembly will be discussed analytically in terms of Turkey's and Diyarbekir's future.

Giriş

Türk siyasal hayatında demokrasi tecrübesinin kökleri çok eskiye dayanmaktadır. Osmanlı Devleti'nde halkın oy kullanma tecrübesi ve bunun yanında Anayasal süreç Tanzimat Dönemine kadar gitmektedir. Nitekim Meclis-i Muhassılın adıyla bir yerel kurum oluşturulmuş ve bu kurumların başına da "Muhassıl" olarak adlandırılan bir tür mali vali olan yönetici olmuştur. Muhassılın yanında bir meclis bulunacak ve atamayla gelen üyelerin yanı sıra bir kısımda seçimle iş başına gelecekti. Meclis'e aday olmak isteyen ve onları seçecek olanlarda belli koşullar aranıyordu.¹ Türkiye'deki ilk parlamenter ve anayasal sisteme iç ve dış baskılar sonucu 23 Aralık 1876 tarihinde girilmiştir. Meclis-i Umumi olarak adlandırılan parlamento halkın üyelerini seçtiği Heyet-i Mebusan ve Padişahın atadığı Heyeti Ayan olmak üzere ikiye ayrılmıştır.² Ancak bu meclis uzun ömürlü olamamış ve Rus savaşının ağır bir mağlubiyetle sonuçlanmasının ardından Padişahın iradesiyle 14 Şubat 1878 tarihinde feshedilmişti. 30 yıllık bir istibdatın ardından İttihat ve Terakki'nin baskıları sonucu Osmanlı Devleti 23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet sistemine yeniden geçmiştir. Seçim sisteminde değişikliklere gidilerek oy hakkı genişletilmiştir. Bunlar 1876 tarihinde şeklen tamamlanmış olan İntihabı Mebusan Kanunu ile sağlanmıştır. 1908-1918 devresinde 4 genel seçim yapılmıştır. İlk seçim 1908 yılının Kasım-Aralık ayları içinde yapılmış ve Meclis 17 Aralık 1908'de³ açılmıştır. İkinci genel seçim "sopalı seçim" olarak adlandırılan 1912 genel seçimidir. Üçüncü genel seçim 1914

1 Enver Ziya Karal, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devri (1789-1856), C.V, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s.169-192.; Mehmet Alkan, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Seçimlerin Kısa Tarihi", Görüş, Mayıs, 1999, s.48.; Kemal Karpat, Türk Demokrasi Tarihi, İmge Yayınevi, Ankara, 2008, s.47-52.

2 "İlk parlamento seçimlerinde uygulanmak üzere geçici bir yönetmelik hazırlandı. Seçmek ve seçilebilmek için erkek olmak, Türkçe bilmek, itimada layıkla iyi ahlak sahibi olmak, 25 yaşından aşağı olmamak ve az çok emlak sahibi olmak gerekiyordu. Seçimler İstanbul için ayrı, taşra için ayrı bir düzenleme ile yapılacaktı. İstanbul başkent olması nedeniyle her zaman ayrıcalıklıydı. Örneğin İstanbul doğumlular vergi vermez, askere gitmezlerdi. Bu kural ilk kez yapılan seçimler için de bozulmadı. İstanbul için ayrı bir seçim düzenlemesi yapılarak 10 mebus seçileceği belirtildi. İstanbul 20 bölgeye ayrılarak seçimler yapıldı. Ve İstanbul, tarihinde ilk kez seçimle tanıştı. Taşrada ise doğrudan seçim yapılmadı." Bkz: Alkan, a.g.m, s.49.; İhsan Güneş, Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923), İş bankası, İstanbul, 2009, s.20.

3 288 Mebusun 147'si Türk, 60'ı Arap, 27'si Arnavut, 26'sı Rum, 14'ü Ermeni, 10'u Slav, 4'ü Museviydi." Bkz: Feroz Ahmad, İttihat ve Terakki (1908-1914), Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999, s.46-47.

Mayıs'ında yapılmıştır.⁴ Birinci Dünya Savaşı'na giren Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesini imzalasa da kısa bir süre sonra yurdun dört bir tarafında işgaller başlamış ve padişah Vahdet'tin 21 Aralık 1918 tarihinde Meclis'i kapamıştır. Böylelikle Parlamento, Mütarekenin imzalanmasından iki ay sonra çalışmadan dağılmıştır.⁵ İzmir'in işgali sonrası yerel güçler öncülüğünde birçok yer de direniş cemiyetleri ortaya çıkmıştır. Bu esnada Mustafa Kemal Paşa, Samsun'a ayak basar basmaz Milli Mücadele'nin örgütsel aşamasını başlatmış, Havza'da halkı uyarmış, Amasya Tami-mi, Erzurum ve Sivas Kongresi ile vatanın kurtuluşunun tek yolunun halk olduğuna işaret etmiştir. Kongreler doğrultusunda alınan kararlar mucibince Milli Mücadele karşıtı Damat Ferit Paşa hükümeti istifa ettirilmiş yerine Mebusan Meclisin toplanmasına izin veren ve milli iradeye önemseyen Ali Rıza Paşa Hükümeti kurulmuştur. 1919 seçimleri Aralık ayının ilk yarısında yapılmıştır. Seçimler iki dereceli olarak 50.000 erkek nüfusa 1 mebus düşecek şekilde hesaplanmıştır. Seçmen yaşı 25, seçilme yaşı 30'dur. Ancak işgal altında olan yerlerde seçim yapılamamıştır. Diyarbakiri temsil etmek üzere Fevzi (Pirinççioğlu) ve Zülfü (Tigrel) Bey mebus seçilmiştir. Netice itibariye 169 mebus seçilmiş ve Meclis 12 Ocak 1920'de çalışmalarına başlamıştır.⁶ 28 Ocak'ta Misak-ı Milli ilan edilmiş ve 17 Şubat'ta onaylanmıştır. Bu program, milletin kurtuluş esaslarını ve gelecekteki prensiplerini içerdiği için işgal kuvvetleri endişeye düşmüş ve 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul işgal edilmiş bunun üzerine de mebuslardan bazıları Malta'ya sürgüne gönderilmişlerdi. Baskılara dayanamayan Vahdettin de 11 Nisan 1920'de Meclis-i Mebusanı kapatmıştır.⁷ Söz konusu çalışmamızda Milli Mücadele'nin her aşamasında yer almış Hacı Şükrü Bey'in sadece biyografisi değil aynı zamanda Diyarbakir için Meclis içerisinde olduğu sürece göstermiş olduğu faaliyetler inceleme altına alınmıştır. Ayrıca Diyarbakir Milletvekillerinin genel özellikleri karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Nihayetinde

4 Tark Zafer Tunaya, *Hürriyet'in İlanı*, Cumhuriyet Yayınları, 1998, s.34-35.; Rıdvan Akın, TBMM Devleti, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.42-43.; Tark Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler C.3*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s.456-468.

5 Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar C. I*, MEB, İstanbul, 1991, s.48-60.; Tark Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s.12.

6 Tark Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, İstanbul Bilgi Yayınları, 2009, s.32-33.; Ahmet Demirel, *İlk Meclis'in Vekilleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s.39-40/56.; Taha Niyazi Karaca, *Son Osmanlı Mebusan Meclisi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2004, s. 298-331; Seçimlerle ilgili detaylı bilgiler için bkz: Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele CII*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1998, s.195-213;

7 Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni II*, Emre Yayınları, İstanbul, 1993, s.36-37; Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, s.181-186; Lord Kinnross, *Atatürk*, Altın Kitapları Yayınevi, Ankara, 2007, s.252.

Birinci TBMM'de Evrak ve Tahrirat Müdürü olarak çalışan Necmettin Sahir (Sılan) Bey'in⁸ Kütahya-Eskişehir yenilgisi sonrası yaşanan üzüntü ve zorlukları içeren bir ankete verdiği cevap da analiz edilecektir.⁹

Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi

İstanbul'un işgali ardından Mustafa Kemal Paşa 19 Mart 1920 tarihinde Valiliklere, Bağımsız Sancaklara ve Kolordu Komutanlarına gönderdiği telgrafta Ankara'da olağanüstü bir meclis toplanmasını, İstanbul'daki mebusların Ankara'ya gelmeleri ve kısa zamanda seçim yapılmasını istemiştir. Her Sancak'tan 5 üye seçilecektir. Seçimlerin güvenliğinden bölgenin en büyük idari amiri mesul olacaktır. Seçimler gizli oyla ve salt çoğunlukla yapılacaktır. Bağımsız olarak seçime katıla bilinecektir. Seçimler en geç on beş gün içinde tamamlanacaktır.¹⁰ Eskiden her 50.000 erkek başına bir mebus seçilirken, bu rakam 20.000 olarak değiştirilmiştir. Seçmen yaşı 18'e indirilmiş, seçmek ve seçilebilmek için vergi verme zorunluluğu kaldırılmıştır.¹¹ Meclis-i Mebusan da 62 livanın temsilcisi varken bu sayı Birinci Meclis döneminde 66'ya yükselmiştir. Seçim bölgeleri 9 coğrafi kesime ayrılmıştır. 6. Bölge Güneydoğu Anadolu Bölgesidir. Bu bölgede Diyarbakır, Bitlis, Ergani, Genç, Hakkari, Mardin, Muş, Siirt, Siverek, Urfa yer almaktadır. Güneydoğu Anadolu bölgesi mebuslarının Birinci Gruptaki ağırlıkları İkinci Grup'ta olduğundan daha yüksektir. Bağımsızlar içinde ağırlığı bu bölge oluşturmaktadır.¹² Bazı vilayetlerde seçimler zamanında sonuçlanırken bazı yerler işgal altında olduğu için yapılamamıştır. Bazı yerlerde ise seçimler Meclis'in açılışından sonra tamamlanmıştır.¹³ Mustafa Kemal Paşa

8 "1312 (1896) Edirne - 21 Ağustos 1992 İstanbul, Sahrayı Cedid Mezarlığı. 28 Mart 1939 - 15 Ocak 1943 Bingöl Mebusu. Sicil No: 1028. 28 Mart 1939 tarihli seçim mazbatası ile 3 Nisan 1939'da Meclise katıldı. Fevkalâde ve Birinci İctimâ senelerinde Dâhiliye Encümeni Azâlığı, İkinci, Üçüncü ve Dördüncü İctimâ senelerinde, Dîvânı Riyaset Kâtipliği görevlerini üstlendi. Ayrıca, Ankara ve Adana Elektrik ve Havagazı şirketlerinin satın alınması ile ba'zı şirketlerin de hisse senetlerinden bir kısmının satın alınması ve şâire hakkında kanun lâyihasını müzakere etmek üzere teşekkül eden muvakkat encüme azâ ve kâtip, Belediyelerce Yapılacak İstimlâk Hakkındaki 2497 sayılı Kanun'un ba'zı hükümlerinin değiştirilmesi hakkındaki kanun lâyihasını müzakere etmek üzere teşkil edilen muvakkat encüme azâ, Başvekâlete bağlı Matbuat Umûm Müdürlüğü teşkiline dâir muvakkat encüme, kâtip seçildi." Bkz: Parlamento Tarihi, D.6, C.5 (1939-1943), s.107-108.

9 İlk Meclis Anketi (Birinci Dönem TBMM Milletvekillerinin Gelecekte Bekledikleri), TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, No: 100, Ankara, 2004.

10 Atatürk, Nutuk, (Sadeleştiren: Zeynep Korkmaz) Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2009. s.286-288.

11 Alkan, age, s.51.

12 Ahmet Demirel, Birinci Meclis'te Muhalefet-İkinci Grup,-, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s.138-139.

13 İhsan Güneş, "Atatürk Döneminde Türkiye'de Seçimler (1919-1938)", Cumhuriyetin 80. Yılına Armağan, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2004, s. 213.

Nutuk'ta seçimler sırasında bazı yerlerdeki büyük hükümet memurlarının çıkardıkları güçlükler adlı başlığında şunlara yer vermişti:¹⁴

“kararsızlık ve direnme gösteren bazı yerler şunlardı: Dersim, Malatya, Elazığ, Konya, Diyarbakır, Trabzon... Efendiler, gerçek durumu belirtmiş olmak için şunu da açıklamalıyım ki, kararsızlık ve direniş gösteren bu seçim bölgelerinin halkı değildir. Belki o tarihte, o bölgelerde bulunan sivil idare amirleridir. Halk, gerçeği anlar anlamaz, derhal milletin ortak isteğine katılmakta asla kararsızlık göstermemiştir.”

Bu yerlerdeki seçimler Mustafa Kemal Paşa'ya bağlı komutanların çabalarıyla yapılmıştır.¹⁵ Seçimler sonucu Diyarbakır'ı temsil eden 5 mebus ve aldıkları oylar şöyleydi: Kadri (Üçok) Bey: 131, Hacı Şükrü (Aydınadağ) Bey: 112, Hamdi (Bilecen) Efendi: 103, Kadri Ahmet (Kürkçü) Bey: 95 ve Mustafa Akif (Tütenek) Bey: 79.¹⁶ En fazla oyu alan Kadri Bey, en az oyu alan ise Mustafa Bey'dir. Daha sonra 31 Temmuz 1920 tarihinde alınan bir karar ile¹⁷ Fevzi (Pirinççioğlu) ve Zülfü (Tigrel) Beyler, Osmanlı Mebusan Meclisi'nden gelerek TBMM'ye aza olarak katılmaları onaylanmıştır. Böylelikle Diyarbakırı temsil eden mebus sayısı 5'ten 7'e çıkmıştır.¹⁸ Ancak 5 Eylül 1920 tarihinde çıkarılan Nisab-ı Müzakere Kanunu gereğince oturlara izinsiz olarak katılmayan veya memurluğu tercih eden seçilmişlerin mebuslukları sona erdirilmiştir.¹⁹ 19 Ekim 1920'de Kadri (Üçok) Bey'de Van Valiliğini tercih etmesi sebebiyle mebusluktan istifa etmiştir.²⁰ İstifa metni ve istifanın kabulü şöyledir:²¹ *“Diyarbakır Mebusu Kadri Beyin valiliği tercih ile mebusluktan istifası, REİS — Efendim, evrakı varideye geçiyoruz. Van Valisinin mebusluktan istifasına dair bir telgraf var, o okunacak.*

14 Nutuk, s.292.; Sabahattin Selek ise eserinde şunları dile getirmiştir: “Seçimler bazı yerlerde fazla ciddiye alınmamış, hatta direnme ile karşılaşmıştır. Maraş, Urfa, Elazığ, Diyarbakır ve Trabzon'da seçimleri yaptırmak güçlüğüle mümkün olabilmıştır.” Bkz: Sabahattin Selek, Milli Mücadele, C.II, s.691. Örgün Yayınevi, İstanbul, 2002, s.691.

15 İhsan Güneş, Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009, s.62; Rıdvan Akın, TBMM Devleti (1920-1923), İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.48.

16 1. Dönem Seçim Mazbatasının tercüme edilmiş halidir. Bkz: TBMM Açık Erişim Arşivi; Ayrıca bkz: Demirel, İlk Meclis'in Vekilleri, s.81.

17 “İstanbul Meclisi Mebusan azasından iken Mevkufen İngilizler tarafından Maltaya gönderilmiş olan Sivas Mebusu Rauf, Kara Vasıf, Edirne Mebusu Şeref, Faik, İstanbul Mebusu Numan, İzmir Mebusu Tahsin, Diyarbakır Mebusu Feyzi, ve Zülfü ve Gelibolu Celâl Nuri, Karahisarısahib Mebusu Ali Beylerle Isparta Mebusu Cemal Paşanın Büyük Millet Meclisi azası addolunmalarına ve kendilerine tahsisat verilmesine dair Divanı Riyaset kararı.” bkz: TBMM Zabıt Ceridesi, 31 Temmuz 1920, s.1.

18 Selek, age, s.694.

19 Nisab-ı Müzakere Kanunu ile ilgili detaylara bkz: TBMM Zabıt Ceridesi, D.I, C.3, 5 Eylül 1920.

20 TBMM Albümü, C.I, D.1, 1920, s.23.

21 TBMM Zabıt Ceridesi, D.I, C.5, 1920, s.91.

*Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celile'sine 7 Teşrinievvel sene 1336 buradaki
mühim hizmet maatteessüf bu âcizi Meclisi Âliden ayrılmaya sevk ediyor.
Cenabı Haktan cümleye muvaffakiyet dilerim. 14 Teşrinievvel sene 1336
Van Valisi Kadri”*

Hacı Şükrü (Aydındağ) Bey

1883'te İstanbul'a bağlı Şehzadebaşı semtinde dünyaya gelen Hacı Şükrü'nün babası Harputlu Mehmet Nedim Efendi ve annesi Fatma'dır. Meşrutiyet'in çalkantılı yıllarında ilk ve orta öğrenimini İptidai Mektebi, Askeri Rüştîye ve İdadi mektebinden tamamladıktan sonra Abdülhamit dönemi istibdadının hüküm sürdüğü 13 Mart 1898'de Harbiye Mektebi'ne girmiştir. 3 yıl okuduktan sonra Piyade teğmen rütbesiyle mezun olarak 3. Ordu Komutanlığına atanmıştır. Bulgar çetelerinin isyanını bastırmasında gösterdiği olağanüstü hizmetlerinden dolayı 15 Nisan 1902'de Üsteğmenliğe terfi etmiştir. Balkanlardaki çetelere karşı koymak için oluşturulan 4. Avcı Taburuna atanmıştır. Bu sıraya yani 1905'te yüzbaşılığa terfi etti. Doyran ve Tikveş Yöresi Mevki Komutanlığı görevini üstlendi. 23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in ilanı üzerine taburu ile İstanbul'a geldi. Yunan sınırını teftiş eden memur heyette görev yaptı. 1910 yılının kasımında Manastır'da teşkil olan 17 nci Fırkanın Mitralyöz Bölüğüne tayin edildi. Bu sırada Osmanlı Devleti'ni Rusya önceliğinde Balkanlardan atmak için Sırp-lar, Bulgarlar ve Yunanlılar harekâta geçmişti. Hacı Şükrü Bey, Balkan Savaşlarında Komanova ve Soroviç Muharebelerine katıldı. 8 Kasım 1912'de ayağında yaralanmış ve Manastır Hastanesinde tedavi gördükten sonra Batı Ordusuna katılarak Görüce Muharebesinde bulundu. Ayağının tedavisi için Almanya'ya gönderilmiş ve yurda döndükten sonra Birinci Dünya Savaşı çıkmıştı.²²

Osmanlı seferberlik ilan ettikten kısa bir süre sonra İngilizleri Mısır'da tutmak ve Almanya'nın Batı Cephesinde yükünü hafifletmekle yükümlü olan I. Kanal Harekâtına²³ katıldı. Kendisine göre yenilginin sebebi

22 Parlamento Tarihi, C.3, D.1, 1920, s.305-306; Hülya Yarar ve Mustafa Delialioğlu, Cepheden Mec-lise, Milli Savunma Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999, s.76; TBMM Albümü, s.23

23 “Osmanlı Devleti 29 Ekim 1330'da (11 Kasım 1914) harbe girdiğinde Başkumandan Vekili Enver Paşa, 2'nci Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya; İngilizleri Mısır'da meşgul etmek, Batı cephesine sevk etmekte oldukları Hint kıtalarını Mısır'da alıkoymaya mecbur etmek ve Çanakkale'ye bir çıkarma kuvveti göndermelerine de engel olmak maksadıyla Süveyş Kanalı'na karşı bir taarruz harekati yapmak istediğini, 6 ve 2'nci Kolorduyu bu işe tahsis ettiğini ve Alman heyetinden Kurmay Yarbay von Kress'i 8'inci Kolordu Kurmay Başkanlığına tayin ve Şam'a gönderdiğini, Bedevilerden yardımcı bir kuvvet vücuda getirmek için de teşebbüslerde bulunduğunu, hem Kanal seferini icra etmek hem Suriye'nin emniyetini temin etmek için 4'üncü Ordu Kumandanlığına üstlenmesini

şuydu:²⁴ “Çölde sayıdan çok niteliğe önem verilmesi gerekir. İkmal işleri için çok sayıda kuvvet ve vasıtaya ihtiyaç vardır. Bu durum sefer kuvvetinin savaş alanında zayıflamasına neden olur. Bunu önlemek için ikmal ihtiyacını süratle ve vaktinde gerçekleştirmek için ilk hareket üssünden itibaren savaş alanına kadar demiryolu ve su borularının uzatılması önemlidir. Türk ordusu bundan yoksun olunca ikmal ihtiyacından dolayı Birüssebi’ye kadar çekilmek zorunda kalmıştı.”

Kanal Harekâtından sonra Çanakkale’de Kerevizdere ve Anafartalar Muharebelerinde²⁵ bulundu. 28 Temmuz 1915’te ise Conkbayır Hücümünde yer aldı. Büyük bir olasılıkla sözü edilen muharebelerin başında Mustafa Kemal Paşa yer aldığına göre iki askerin tanışmaları da bu savaşlarda olmuştur. 1 Eylül 1915’te Binbaşılığa terfi etmiştir. 15 Kasım 1915’te atandığı, İngilizler tarafından işgal edilmiş olan, Kut’ul Amarede²⁶ taburu ile İngilizleri durdurduğu gibi geri püskürtmeyi de başarmıştır. Rusların, doğu bölgesini ele geçirmelerini önlemek üzere Mayıs-Temmuz 1916’da birçok muharebeye katılmıştır. 19 Nisan 1917’de Rumeli’deki Osmanlı Müfrezesinde görev alarak Fransızlara karşı başarılı harekâta bulundu. 8 Mart 1918’de Kafka’ya daha sonra Makedonya ve savaşın bitimine doğru Batum’da yer almıştır. 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi’nden sonra Osmanlı ordularının terhisine üzerine İstanbul’a gelmiştir. 9 Aralık 1918’de İzmir’deki Alay Komutan Yardımcılığına, 3 Haziran 1919’da 177 inci Alay Komutanlığına atanmıştır.²⁷

15 Mayıs 1919 tarihinde Yunanlıların İzmir’i işgali üzerine İstanbul Hükümetine başkaldırarak Milli Mücadeleye katılmıştır. Haziran 1919’da

teklif etmiş, Cemal Paşa da bu teklifi kabul etmişti. Cemal Paşa, 2’nci Ordu Karargâhından Kurmay Başkanı Albay von Frankenberg, üç kurmay subayı, birkaç üstsubay ve subayla birlikte 21 Kasım 1330’da (4 Aralık 1914) günü İstanbul’dan hareket etti.” Bkz: Rezzan Ünalp, “Birinci Dünya Savaşı’nda Macar Birliklerinin Türk Ordusuna Katkıları Çerçevesinde Kanal, Sina Ve Filistin Cephelerine İlişkin Askeri, Taktik Ve Stratejik Yaklaşımlar”, 100. Yılında Birinci Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2015. s.207.

- 24 H. Şükrü, “Çölde Yapılacak Harekât ve Muharebelere Tabiye ve Sevkalceş Noktai Nazarından Gözönünde Bulundurulacak Hususat”, Askerî Mecmua, S.92, Mart 1934, s.22’den aktaran bkz: İsmet Üzen, “Birinci Dünya Savaşlarında Kanal Seferleri (1915-1916), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2007, s.257.
- 25 “Çanakkale kara muharebeleri 25 Nisan 1915’te başlamıştır. Atatürk, bu tarihten 10 Aralık 1915’e kadar aralıksız olarak, 7 ay 15 gün süreyle bu muharebelere katılmıştır. 25 Nisan ile 8 Ağustos arasında Arıburnu bölgesinde 19’uncu Tümen Komutanlığı ve Arıburnu Kuvvetleri komutanlığı; 8 Ağustos ile 10 Aralık arasında ise ordu seviyesinde olan Anavartalar Grup Komutanlığı yapmıştır.” Bkz: İsmet Görgülü, “Atatürk’ün Arıburnu Muharebeleri Raporu ve Anafartalar Muhaberatına Ait Tarihçe”, ATAM, C.VII, Kasım 1990, s.93.
- 26 Kut’ül Amare Kuşatması için bkz: Rezzan Ünalp, “1916 Kutü’l-Amâre Zaferi: Komutanlar ve Harekâtın Sonuçları”, ATAM, Kut’ül Amare Zaferi, Ankara, 2016,s.179-196.
- 27 Parlamento Tarihi, C.3, D.1, 1920, s. 306.

Aydın Kuva-yı Milliye teşkilatının oluşmasında büyük katkıları olmuş ve Yunan ilerleyişini durdurmuştu.²⁸ Asayişli sağlayarak Hristiyan ahalinin mallarının yağmalanmasına da engel olmuştur.²⁹ Demirci Mehmet Efe ve Aydın Havalisi Kuva-yı Milliye Komutanı Hacı Şükrü bazı yerlere telgraf- lar göndererek 1310-1314 doğumlular ve yedek subayları silahaltına ça- ğırmıştır.³⁰ Denizli, Tavas, Acıpayam, Çal, Honaz Milli Kurullarına birer yazı göndererek “çete” yerine “mücahit” sözünü kullanmalarını istemiştir.³¹ Kazım Özalp, Şükrü Bey ile ilgili olarak anılarında “İzmir’in işgali üzerine oralarda bulunan Yörük Ali Efe ve Demirci Efe³², Binbaşı Hacı Şükrü Beyle birleşerek milli kuvvetler teşkil ve bunlarla Yunanlılara karşı cephe kurmuş- lar ve Ödemiş civarında da, Sarı Efe Edip, İsmail Efe Mestan Efe ve arka- daşları ile diğer bazı kimseler, milli kuvvetler meydana getirmişlerdir” diye ifade etmektedir.³³ Rahmi Apak anılarında kendisinden “Efenin cephesinde en müteşebbis ve acar bir subaydır” diye bahsetmektedir.³⁴ Miralay Mehmet Arif (Ayıcı Arif) Bey, anılarında ise Aydın’ın alınmasında Hacı Şükrü’nün kararı olduğunu ve Şükrü Bey’in Nazilli cephe komutanlığını üstlendiği yazmaktadır.³⁵ Celal Bayar ise “Bende Yazdım” adlı eserinde Hacı Şükrü Bey ile İzmir’de olan dostluğuna yer vererek Şükrü Bey’i merkezi Söke’nin 135. Alay’ın Kumandan Vekilliğine atadıklarını dile getirmiştir.³⁶ Kılıç Ali yıllar sonra Milliyet gazetesinde neşrettiği anılarında Hacı Şükrü Bey’i şöy- le dile getirmiştir:³⁷

28 25 Ekim 1919’da Tasvir-i Efkâr gazetesi Aydın Muharebesi hakkında Binbaşı Hacı Şükrü Bey’in beyanatına şöyle yer vermiştir: “Nazilli Jandarma Tabur Komutanı Yüzbaşı Nuri, Mülazım Mustafa Beyler bilfiil benimle çalıştılar. O zaman Tümen komutanı olan Şefik Beyin müzaheretine nail oluyordum. Bilvasita evvela namdar ve seci Yürük Ali Efe ve Kılılı Hüseyin Efe ile tanıştık. Ve her iki Efenin 38 kişilik maiyye ile Sultanhisar Baskınını yaparak 19 Haziran’da Yunanlıların 60 kişilik bir müfrezesini kamilen imha eyledik. Sonra Mestan Efe v Kara Durmuş Efelerle Umurlu köp- rüsünü dinamitle attık. 21/22 Haziran gecesi Çerkesköy ve Yeniköy baskınlarını yapmıştık. Kara Durmuş Efe, şehit Mülazım Mehmet bu baskında büyük yararlılıklar gösterdiler. 23 gecesi Erbeyli baskınını yaptık. Düşman bu gece 80 ölü ve 150 yaralı verdi...27 Haziranda Yunanlılar, ansızın Menderes köprüsüne taarruza geçtiler. Biz, bir avuç kahramanla mukabil taarruza geçerek onları Telsiztelgraf sırtlarına kadar geriye attık...” bkz: Rahmi Apak, Garp Cephesi Nasıl Kuruldu, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1990, s.98.; Ayrıca bkz: Nutuk, s.309; Sabahattin Selek, Anadolu İhtilali, Burçak Yayınevi, İstanbul, 1966, s.244.

29 Sıtkı Aydinel, Güneybatı Anadolu’da Kuva-yı Milliye Harekatı’ndan aktaran bkz: Ercan Haytaoğ- lu, “Aydın Kuva-yı Milliyesinde Zeybek ve Efeler”, Belgi, Sayı 1Kış 2011, s.61.

30 Zeki Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü II, TTK, Ankara, 1994, s.7.

31 Sarıhan, a.g.e,s.25.

32 Daha sonraları Demirci Mehmet Efe ile Hacı Şükrü Bey itilafa düşmüşlerdir. Bkz: Milliyet, 24 Nisan 1981.

33 Kazım Özalp, Milli Mücadele 1919-1922, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998,s.31.

34 Apak, a.g.e, s.97/106.

35 Mehmet Arif, Anadolu İnkılabı, Arba Yayınları, İstanbul, 1925, s.21.

36 Celal Bayar, Bende Yazdım, Sabah Kitapları, C.6, İstanbul, 1997, s.141/157/169.

37 Milliyet, 28 Ekim 1951.

“... Hacı Şükrü miralaydı. Meşrutiyetten sonra memlekete mitralyöz geldiği zaman ilk mitralyöz zabiti olanlar arasındaydı. Vatanperver bir adamdı. Milli Mücadelede evvela Demirci Efe yanında çalışmış, Afyon’a çekilmiş orada da yine Milli Mücadeleye devam etmiş ve nihayet mebus olarak Ankara’ya gelmişti. Kendisi görünüşte bir kabadayı tipi idi. Arkadaşlığım müddetince hiçbir zaman paltosunu arkasına giymiş görmedim. O, mütemadiyen, paltosunu omuzlarına atarak gezmekten, giydiği camadan yeleği göstermekten hoşlanırdı...Hususi mektuplarında, tavsiye yazılarında hatta Meclis’e verdiği bazı takrirlerde imzasını atarken adının üstüne “mebus ve kumandan” diye bir lakap koymaktan pek gururlanırdı...Onun Taşhandaki odası duvarlara asılmış el bombalarıyla ve muhtelif tüfekler, tabancalar ve bıçaklarla adete bir silah müzesi halindeydi...”

Sabahattin Selek ise “Milli Mücadele” adlı eserinde Hacı Şükrü Bey’den şöyle bahsetmektedir.³⁸ “ Milli Mücadelenin ünlü Kuva-yı Milliye Kumandanlarından Binbaşı Hacı Şükrü cesur ve atak bir askerdi. Balkan Harbinde, Seroviç bölgesinde bir Yunan tümenini makineli tüfek bölüğü ile yan ateşine alarak 11 Yunan topunun zapt edilmesini sağlamıştı. Gerilla savaşına büyük bir yatkınlığı olan Binbaşı Hacı Şükrü, Kuvayı Milliye Kumandanlığını severek kabul etmiş ve büyük bir başarı ile yapmıştır. 1,5-2 yıl süre ile Kuvayı Milliye içinde çalışarak, çete reisleri ile haşır neşir olmaktan, askeri kişiliğini kaybeden Hacı Şükrü, 1920 Ekim ayı başlarında hizmetlerine mükafat olarak mebus seçilmişti...”

Damat Ferit Paşa, 3 Ağustos 1919’da Harbiye Nezareti’ne gönderdiği telgrafta Aydın Vilayetinde Demirci Mehmet Efenin ve Aydın Kuva-yı Milliye Kumandanı Hacı Şükrü Bey’in halkı silahlandırdığı ve evlatlarını göndermeyen ihtiyarların idam edileceği muhtevasına yer vererek sözü edilen kişilerin asayişin sağlanması açısından tutuklanmalarını istemiştir.³⁹ Hacı Şükrü Bey’in girişimleri Harbiye Bakanı Nazım Paşa ve İçişleri Bakanını Adil Bey tarafından önlenmek istenmiş ve bu doğrultuda tutuklanmaları İstanbul Hükümetince karara bağlanmıştı.⁴⁰

38 Sabahattin Selek, Milli Mücadele C.1, Örgün Yayınları, 1982, s.299.

39 Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz, Merk Yayıncılık, İstanbul, 1988, s.180.; Ayrıca Demirci Mehmet Efe ile Hacı Şükrü’nün Nazilli’de Cumhuriyet ilan etmek gibi fikirlerinin olduğu dile getirilmektedir. Şükrü Bey, bu düşüncesini Albay Şefik Aker’e de açmıştır. “Demirci Mehmet Efeyle Nazilli’de Cumhuriyet ilan edeceğiz, Nazilli Cumhuriyeti’ni kuracağız.” Demıştır. Bu konu için bkz: Cumhuriyet, 22 Temmuz 2010, s.18 (Kitap eki)

40 Sarıhan, a.g.e, s.12.; Kazım Karabekir anılarında verilen kararın bir nüshasını şöyle paylaşmıştır: “Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey ile Demirci Mehmet Efe ve kuva-yı milliye Kumandanı Hacı Şükrü nam-ı müstearını istimal edenlerin ve bu teşebbüsat ve tahrikatı tertip ve idare eden diğer eşhasın nerelerde bulduklarının tahkik ve biran evvel ahz ü girft edilerek firarlarına meydan

TBMM'nin birinci dönemi için 4 Nisan 1920 tarihinde yapılan seçimlerde Diyarbakir milletvekili olarak 23 Nisan 1920 tarihinde mecliste hazır bulunmuştur. Yozgat İsyanını bastırmak üzere Ankara'ya gelen Çerkez Ethem, çok yakın dostu olarak gördüğü Hacı Şükrü Bey'in evinde bir süre kalmıştır.⁴¹ Bu süreç içerisinde düzenli ordunun kurulmasına tepki gösteren Ethem kardeşleri ikna eden heyet içerisinde yer almıştır. Garp Cephesi Komutanı İsmet Paşa ile Ethem'in ağabeyi Tefvik arasındaki anlaşmazlıkları gidermek üzere Mustafa Kemal Paşa, Çerkez Ethem'i ve kardeşi olan Saruhan Mebusu Reşit Bey'i yanına alarak Eskişehir'e gitmiştir. Ancak Çerkez Ethem Hacı Şükrü ile beraber habersiz Kütahya'ya gitmişlerdi.⁴² 1920 yılının başlarında Bolşevizm'i İslam'a uygulamak ve bu bağlamda Rusya'nın desteğini almak için kurulan, ilk etapta gizli daha sonra açıkça faaliyetlerini yürüten, Yeşil Ordu Cemiyeti'ne⁴³ katılmış ve Genel Merkez üyesi olmuştur. Cemiyet bazen Hacı Şükrü Bey'in evinde toplanmıştır.⁴⁴ 27 Eylül 1920 tarihli Açıköz Gazetesi'nde yayımlanan bir mülakatta Diyarbakir Mebusu Hacı Şükrü Bey, "Bolşeviklik bizim için kurtuluştur" demektedir.⁴⁵

verilmeksizin muhafaza-i kaviye altında Dersaadet'e İzamları hakkında memurin-i mülkiye ve askeriyyeye tebligat ifa edildiğinden bu husus hakkında icraatı tedkik ve neticesinden malumat ita etmeyeceklerdir." bzk: Karabekir, a.g.e, s.143-144.

41 Cemal Kutay, Çerkez Ethem Dosyası II, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1977, s.44-45/109.

42 Özalp, a.g.e, s.168; Kutay, a.g.e, 146-159.; Nutuk, a.g.e, s.167-169.; Cumhuriyet, 11 Ağustos 2006, s.12 (Özel ekler)

43 "Yeşil Ordu Cemiyeti'nin Anadolu'da bilhassa şu amaçlar üzere kurulduğu söylenebilir: Yeni ve halkın güvenini kazanmış bir asker örgüt kurmak, 1917 Rus İhtilali sonrasında yaygınlaşan sol düşüncelerden yararlanmak ve sosyalist akımların gelişmesini denetim altında tutmak. Ayrıca halkı milli mücadeleye inandırmak gerekiyordu. Yeşil Ordu'nun bu vazife ile kurulduğu, ancak sonradan içerisine sızan Bolşevik ruhlu insanlar ile bir ihlal cemiyeti haline geldiği, Anadolu halkını, fakirleri zenginlere ve servete karşı tahrik ettikleri, saf ve masum Müslümanları kandırmak için sosyalizmin altında İslâmın prensipleri olduğu fikirlerini yaydıkları bilinmektedir. Yeşil Ordu'nun Milli Mücadele hareketine karşı oluşabilecek zararlı fikir ve oluşumları engellemek ve Mili Mücadele Lehinde kamuoyu oluşturma amaçları taşıdığı, dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa'nın cemiyetin kurulmasına başlangıçta razı olduğu ifade edilmektedir. Cemiyetin diğer kuruluş sebepleri ise şu şekilde sıralanabilir: Ülkenin içinde bulunduğu güç şartlar ve Sovyet Rusya'da gerçekleştirilen İhtilalin Anadolu'daki etkileri, Sovyetlerin Anadolu hareketini yönlendirmek İstemesi, yurtdışına çıkan ve özellikle Enver Paşa çevresinde yoğunlaşan İttihatçı önderlerin, ülkenin kurtuluşu için Sovyet İhtilalinin büyümesine kapılarak geliştirdikleri dinin ve milliyetin korunduğu sol programların, ülke içindeki İttihatçı kadrolara tesirleri_ ve bunu takiben İçerideki İttihatçının sol teşekküller oluşturmaya hazır hale gelmeleri, Sovyet Rusya topraklarından Anadolu'ya sızan propaganda amaçlı kişilerin ve yayınların tesiri ve bu yönde çalışmaları." Bzk: Mukkaddes Arslan, "Yakın Dönem Tarihimizde Yeşil Ordu Cemiyetine Toplu Bir Bakış", ATAM, C. XVII, S.51, Kasım 2001.s.901-902.; Ayrıca bzk: Ali Fuat Cebesoy, Milli Mücadele Hatıraları, Temel Yayınları, İstanbul, 2007, s.492-495.; Baskın Oran (ed), Türk Dış Politikası, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001,, s.164.

44 Fethi Tevetoğlu, Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar, TTK, Ankara, 1998, s.254.; Ayrıca bzk: Mete Tuncay, Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925), Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1978, s.138.

45 Emel Akal, İştirakiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014; Atilla İlhan ise Cumhuriyet'teki köşe yazısında Atatürk'ten alıntı yaparak onun egoist bir sosyalist olduğunu aktarmıştır. Bzk: Atilla İlhan, "Resmiyetin Bu Kadarı", Cumhuriyet, 5 Mayıs 2000.

Mustafa Kemal Paşa, Eylül 1920’de Garp Cephesi Kumandanı Ali Fuat Cebesoy’a şu telgrafi çekmiştir:⁴⁶

“... Gizli Komünizm teşkilatını her surette tevkif ve teb’it etmek mecburiyetindeyiz. Meclis’te ahiren meydana çıkan halk zümresi bizim tanıdığımız arkadaşlardır...Hükümetten ayrı bir zümre yapmaktan vazgeçirmek istedik, mümkün olmadı. Fakat şimdi halkçılık programı altında hükümetçe bir program kabul ettik. Halk zümresi kendiliğinden dağılmış gibidir. Hacı Şükrü Bey gibi birçok arkadaşlar hafî bir tarzda başladıkları Yeşil Ordu teşkilatı ile oynadılar. Bunu tevkif etmelerini kendilerine ihtar ettim. Kendi arzularını suhuletle terviç ettirmek isteyen bir takım kimseler hilekarane bir surette komünizm ve saire teşkilatına taraftar olduğumu neşreliyorlar. Fakat yanlıştır...”

Aralık 1920’de ise Ankara’ya gelmekte olan Temsilciler Kurulunu beklemek üzere Mustafa Kemal Paşa tarafından görevlendirilmişti.⁴⁷ 1 Mart 1921’de yarbaylığa terfi etmiştir. 21 Kasım 1923’te Kırmızı-Yeşil şeritli istiklal madalyası⁴⁸ ile ödüllendirilmiştir. 10 Haziran 1924’te 135 inci Alay komutanlığına atanmıştır. 10 Mayıs 1925’te Milli Mücadelede göstermiş olduğu olağanüstü hizmetlerden dolayı TBMM Takdirnamesi ile ödüllendirilmiştir. 1 Haziran 1926 tarihinde Albaylığa yükseltildi. 12 Mart 1929 tarihinde 2 in Kolordu Divanı Harp Reisi olarak görevlendirildi. 4 Şubat 1931’de 42 inci Alay Komutanı oldu. 24 Kasım 1932’de 4 üncü Fırka Askerlik Daire Başkanlığına nakledildi. 29 Haziran 1933’te 11 inci Alay Komutanlığına getirildi. 22 Ağustos 1933’te rütbesi Tuğbaylığa yükseltilerek 17 nci Fırka Piyade Tugay Komutanlığına atandı. 19 Temmuz 1935 tarihinde ölmüştür. Hiç evlenmemiştir.⁴⁹

Hacı Şükrü (Aydındağ) Bey’in Meclis’teki Faaliyeti

23 Nisan 1920’de Meclis’in açılışında hazır bulunan Şükrü Bey’in seçim mazbatasını diğer milletvekilleriyle beraber 3 Haziran’da gündeme

46 Meclis Azası Hacı Şükrü Bey, Cebesoy’a komünizm cereyanının gayri resmi olarak yayılmasını arzu ettiğini dile getirmiştir. Bkz: Cebesoy, a.g.e, s.514/517-518.; Atatürk’ün Talim, Telgraf ve Beyannameleri IV, ATAM, Ankara, 2006, s.364.

47 Şerafettin Turan, Türk Devrim Tarihi, 2. Kitap, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1998, s.63.

48 “Türkiye Büyük Millet Meclisi birinci devrei intihabiye âzasından oldukları halde cephede ve (İzmir) mıntakası Şimal grupunda asarı hamaset ve fedakâri gösteren zirde muharrer asker mebuslar ile sivil zevatı kirama dahi İstiklâl Madalyası Kanununun ikinci ve beşinci maddelerine tevfiikan nisfi yeşil ve nisfi diğeri kırmızı şeritli İstiklâl Madalyası itasını rica ederim efendim. T. B. M. M. Reisi Gazi Mustafa Kemal” bkz: TBMM Zabıt Ceridesi, C.3, D.2, 21 Kasım 1923, s.494.

49 Parlamento Tarihi, s.307.

gelmiş ve 5 Haziran'da onaylanmıştır.⁵⁰ Meclis'te Milli Savunma, İrşad, Anayasa, Bütçe ve Dışişleri Komisyonlarında çalışmıştır.⁵¹ 21 Temmuz 1920'den itibaren dönem sonuna kadar Milli Savunma Komisyonun Başkanlığını yapmıştır.⁵² Diyarbakır doğumlu olmayan tek vekil Hacı Şükrü Bey'dir. Yaş olarak en genç (37) mebus kendisi ve en yaşlı olan (49) Hoca Hamdi Efendidir. Mebusların yaş ortalaması 42'dir. Fevzi, Hamdi ve Kadri Kürkçü Bey dışında hepsi en az bir yabancı dil bilmektedir. Hoca Hamdi, Kadri Üçok, Mustafa Akif hariç hepsi askeri okul mezunudur.⁵³ Birinci ve İkinci Grupta yer almayarak Diyarbakır'ı bağımsız milletvekili olarak mecliste temsil etmiştir. Meclis içerisinde vekillerin faaliyeti bir şema olarak aşağıda yansıtılmıştır:

I. DÖNEM TBMM DİYARBEKİR MEBUSLARININ SİYASİ FAALİYETLERİ (1920-1923)					
Milletvekilleri	İstihzah Takrirleri	Aldığı söz-A.O/K.O*	Soru ve Cevaplar	Takrir (Önerge)	Teklifler
Fevzi (Pirinççoğlu) Bey	-	15/2	-	-	-
<u>Hacı Şükrü (Aydındağ) Bey</u>	<u>2</u>	<u>16/10</u>	<u>2</u>	<u>4</u>	<u>3</u>
Hamdi Efendi					1
Kadri(Kürkçü)Bey	1	17	1	14	3
Kadri (Üçok) Bey	-	-	4	-	-
Mustafa (Tütenek) Bey	-	1/1	-	-	-
Zülfü (Tigrel) Bey		4/4	1		

* A.O: Açık, K.O: Kapalı oturum (Tablo TBMM'nin resmi internet sayfasındaki verilerden faydalanarak tarafımızca oluşturulmuştur.)

50 TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.2, 1920, s.74; TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.2, 1920, s.1

51 TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.1, 17 Mayıs 1920, s.322; TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.6, 21 Aralık 1920, s.467.

52 Parlamento Tarihi, s.306; Veysel Genya, TBMM Albümü, TBMM Basımevi, Ankara, 1945, s.20.

53 Bakınız: Ek-1.

16'sı açık oturum olmak üzere 26 konuşma yapmıştır. 4 tahrir ve 3 teklif vermiştir. Meclis içerisinde en fazla söz hakkı alan Hacı Şükrü Bey olmuştur. En az konuşan ise Mustafa Beydir. Diyarbakır Milletvekilleri arasında en fazla aktif olanı da kendisidir. En fazla tahrir veren Kadri Bey olmuştur.

Açılacak meclis'in isminin konulacağı zamanda "meclisi müessisan" olmasını istemiştir.⁵⁴ Şükrü Bey'in vermiş olduğu tahrir ve kanunlar şunlardır:

9 Eylül 1920'de Hacı Şükrü Bey ve 80 arkadaşı Mahalli muhtelifede âzami mukavemetin ibzarı için salâhiyeti mahsusayı haiz zevatın acilen teşkilâta memur edilmesi hakkındaki tahriri oturum başkanınca oylamaya sunulmuş ve okunsun sesleri ile teklif şöyle okunmuştur:⁵⁵ *Cephelerdeki kuvvetlerimizin düşman kuvvetlerine karşı nisbetsizliği ve arkalardaki mukavemet faaliyetlerinin de ihtiyacı müdafaaı tatmin edemeyecek bir şekilde olması hesabıyla vatanın en kıymetli aksamının tahliyesi mecburiyeti hâsıl olmaktadır. Meşru ve mukaddes davamızın galebesi yapılacak mukavemete tâbidir. Gerçi ordu kendi vesaitine nazaran tezyidi mukavemet ve müdafaa bezli mesai ediyorsa da bugün düşmanın tefevvuku karşısında milletin teşkilâtı askeriyeye haricinde kalan bilcümle menabiden de istifade ihtiyacı daha âmik bir surette hiss olunmaktadır. Cephe gerilerinde birçok menabii müdafaa ve' mukavemete malik olduğu şüphesiz olan bazı vilâyet ve livaların daha müessir, daha şamil bir iştirakini temin etmek büyük Millet Meclisinin en esaslı, en hayatî vezaifindedir. Binaenaleyh, gerek Konya'da, gerekse cephe gerilerindeki livalarda azamî mukavemetin ihzarı için de Büyük Millet Meclisi tarafından mezun ve salâhiyeti mahsusayı haiz zevatın meşini vatanın selâmeti namına teklif ederiz."*

İnönü Savaşına doğru giden süreçte 1 Ocak 1921'de evrakının tesrii intacına dair verdiği önerge şube başkanlığına havale edilmiştir.⁵⁶ Aynı konu 14 Mart'ta gündeme gelmiş ve hakkındaki tahkikatın şeref ve hayşiyeti açısından neticelendirilmesini arzu eden önergesine oturum başkanı kur'a çekeceğiz ve ona göre bir şubeye vereceğiz demiştir. Kur'a çekilmiş ve birinci şubeye konu havale edilmiştir.⁵⁷ Kütahya- Eskişehir Savaşı ye-

54 Ayşegül Demirden Yüzgeç, Birinci Büyük Millet Meclisi'nin Yapısı ve Faaliyetleri (1920-1923), Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006, s.38.

55 TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.4, 9 Eylül 1920, s.42-43.

56 TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.8, 1921, s.38.

57 TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.9, 14 Mart 1921, s.103-104.

nilgisi üzerine 16 Temmuz 1921'de Milli Müdafaa Vekâletince gösterilecek kişilerin vatani hizmet için cepheye gitmeleri ve bu kişilerin izinli sayılması Meclis Genel Kurulunca kabul edilmiştir. Bunun üzerine Hacı Şükrü Bey cepheye gitmiştir.⁵⁸ Kurtuluş Savaşı'nın neticelenmesinden sonra 8 Ocak 1923'te Diyarbakir'de bir ipekçilik mektebi tesis edilmesine dair teklifi İktisat Vekâletine gönderilmiştir.⁵⁹

9 Eylül 1920'de Mektebi Harbiye talebesine maaş tahsisi hakkında kanun teklif etmiştir. Oturum başkanı harbiye talebesine maaş olarak beşer yüz kuruş ayrılması teklifinin okunmasını istiyor musunuz sualine hayır sesleri yükselmiş ve konu Müdafaa Milliye Encümenine yollanmıştır. 6 Ekim 1920'de konu müzakereye açılmış ve 6 Ekim 1920 tarihinde kabul edilmiştir.⁶⁰ İç ayaklanmaların Milli Mücadele aleyhinde arttığı bir zaman olan 2 Ekim 1920'de İstiklâl Mahkemeleri Kanununun tadiline dair bir kanun teklifi vermiştir. Oturum başkanı, Şükrü Bey takrirle teklifi geri çekmiş ve Mehmet Şükrü Bey'in teklifi üzerine müzakereyi açıyorum demesiyle muvafık sesleri yükselmiştir.⁶¹ Düzenli ordunun kurulması aşamasında 21 Ekim 1920'de Millî ordu teşkili hakkındaki kanun teklifi Meclis'te okunmuş ve teklif Milli Müdafaa Encümenine havale edilmiştir.⁶²

Hacı Şükrü Bey, Meclis içerisinde kapalı ve açık oturum olmak üzere çeşitli konularda söz almıştır. 7 Haziran 1920'de Seyyar jandarma müfrezeleri teşkiline dair kanun lâyihası konuşulurken söz hakkı almıştır.⁶³ 15 Temmuz'da Usulü muhakematı cezaiyenin lâğvüne dair takrir münasebetiyle söz alarak "Allah aşkına vaz geçiniz. Bununla mı uğraşacağız? Böyle zamanda. Zamanı değil." demiştir.⁶⁴ Bu sıralarda Yunan taarruzu Ege bölgesinde artmaktaydı. 9 Eylül'de Firariler hakkındaki İstiklâl Mahkemeleri Kanunu konuşulurken Aydın Mebusu Tahsin Bey'in firari eden kişinin çevresindekilere zarar vermemek gerekir demesi üzerine söz hakkı alarak Denizli'deki olayları söylesenize, Yunanlılar ne bıraktı? Ne kadın bıraktı, ne ırz, ne de çocuk bıraktı. Sizde oralısınız demiştir.⁶⁵ Konya isyanının hüküm sürdüğü, Delibaş Mehmet'in kuva-yı milliye yanlılarının öldürüldüğü

58 TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.11, 1921, s.279.

59 TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, 26, 8 Ocak 1923, s.234.

60 TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.4, 1920, 38; TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.4, 1920s.575.

61 TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.4, 1920, s.503.

62 TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.8, 1920, s.20.

63 TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.2, 1920, s.112.

64 TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.2, 1920, s.180.

65 TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.4, 1920, s.48.

zaman konu meclise taşınmıştı. 19 Ekim'deki oturumda Dâhiliye Vekili Adnan Bey konuşmasını Bursa Mebusu Operatör Emin Beyin, Konya hâdisesi hakkında suali münasebetiyle devam ettirirken söz alan Hacı Şükrü Bey, Konya halkının vazifesini yapmış mıdır diye soru sormuştur.⁶⁶ Aynı günkü oturumda Kütahya Mebusu Besim Atalay Bey'in, darümualliminlerin lağvına ve sultanilerin idadiye kalbine dair teklifi kanuni ve Lâyiha ve Maarif encümenleri mazbataları münasebetiyle söz almış ve rüşveti kalemiyeye veriyorsunuz demiştir.⁶⁷ 23 Ekim'de bu seferberlik müddetine munhasır olmak üzere hidematı fiiliye, ihtiyatiye ve müstahfıza efradından bedeli nakdî ahzına dair kanun lâyihası ve Muvazenei Maliye ve Müdafaai Milliye Encümenleri mazbataları münasebetiyle söz almış ve kanuna karşı olduğunu belirtmiştir.⁶⁸ 25 Ekim'de Seferberlik ve cephe zammı Maaş Kanunu münasebetiyle söz alarak zabıt vekillerinin de kanun içinde yer almasını söylemiştir.⁶⁹ İnönü savaşlarının hazırlığı sürerken 14 Aralık'ta Ömer Lûtfi Beyin Müdafaai Milliye Encümeninden istifası münasebetiyle söz alarak Lûtfi Beyisminin kayıtlı olmadığını, kendisine şimdiye kadar geliniz devam ediniz denmediğini, mecliste bulunanların aynı sıfat ve yetkiye sahip olduğunu, milletin hiçbir zaman Erkan-ı Harbilerin oyuncağı olmayacağını belirtmiştir.⁷⁰ 16 Aralık'ta Konya Valisi Haydar Bey hakkında tahkikatı kanuniye icra edilmesine dair tahrir münasebetiyle söz almıştır.⁷¹ Aynı gün Ömer Lûtfi Bey'in Müdafaai Milliye Encümeninden istifası dolayısıyla Diyarbakır Mebusu Hacı Şükrü Bey tarafından söylenen sözlerin yok sayılmasına dair tahrir münasebetiyle söz alarak şunları söylemiştir:⁷² *"Hüsrev Bey benim geçen günkü ifademini zabıttan çıkarılmasını bir tahrirle talep buyuruyor. Bunun çıkmaması lâzımdır. Bu Meclisi Âlide herkesin hukukunu seyyanen olduğunu burada tekrar etmiştim. Arkadaşlarım beni Encümene Reis tâyin ettikleri zaman Hüsrev Beyefendi Erkânî harp olduğundan dolayı istifa etmişti. Ömer Lûtfi Beyefendi de aynı maksat ve aynı gayeyi takip ederek istifa etmişti. Kendileri askerlik içerisinde ve ordu içerisinde kendilerine bir mümtaziyet bahşetmek istiyorlar. Binaenaleyh ben söyledim ki millet bunların bazicesi olamaz. Yine tekrar ediyorum. Çünkü bunların içerisinde iyileri olduğu gibi fenaları da pek çoktur. (Gürültüler)."*

66 TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.5, 1920, s.113.

67 TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.5, 1920, s.106.

68 TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.5, 1920, s.148.

69 TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.5, 1920, s.189.

70 TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.6, 1920, s.367.

71 TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.6, 1920, s.389.

72 TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.6, 1920, s.396.

Düzenli ordunun kurulmasına karşı olan Ethem kardeşlere yardımcı olduğu düşüncesiyle de Mustafa Kemal Paşa tarafından ağır bir dille eleştirilmiştir. 8 Ocak 1921'de Onu Ethem ve Tevfik'i ihanete teşvik etmekle suçlamıştır. Mebus kalmasının Meclis'e şerefbahş olmayacağını ve bunun için Hükümet Reisi sıfatıyla Şükrü Bey'in Meclis'i Ali'de yeri olmadığını yani mebusluğunun düşürülmesini dile getirmiştir. Mebusluktan ihraç edilmesine dair Mustafa Kemal Paşa tarafından vâkı olan teklif üzerine söz almıştır. Şükrü Bey tüm suçlamaları reddetmiş ve ideaların doğru olması durumunda Meclis kapısı önünde kendisini asacağını ifade etmiştir. İkinci Grup Üyesi Erzurum Mebusu Hüseyin Avni ise *“Paşayı severiz. Fakat kanunu hepsinden ziyade severiz. Hacı Şükrü Bey'i kanuna teslim ettik, kanun hâkimdir.”* Demiştir. Konu incelenmek üzere 4 şubeye havale edilmiştir.⁷³

Birinci İnönü Savaşı zaferle sonuçlanmış ve Yunan ilerleyişi kısmi olarak durdurulmuştu. 8 Şubat 1921'de 1336 senesi Müdafai Milliye bütçesi ve o meyanda müzakere edilen teklif ve sual takrirleri münasebetiyle söz alarak her fasıla nasıl zam olur diye eleştirilerde bulunmuştur.⁷⁴ Büyük Taarruzun hazırlıkları sürdüğü esnada Dersim Mebusu Hasan Hayri Bey'in, Elâziz Valisi sabıkı Abdülkadir Beyle jandarma kumandanı Hamdi Bey hakkındaki istizah takriri münasebetiyle söz alarak Hayri Bey'in vatanperver olduğunu uzun bir beyanatla dile getirmiştir.⁷⁵ 8 Haziran 1922'de Cami Bey'in Meclis'e iltihak etmemesi hakkındaki suali münasebetiyle söz alarak *“Cami Bey gelecek mi, gelmeyecek mi? Telgraf çekmiş. Üç ay geçtiği halde gelmiyor, Cami Beyin birçok suüstimal atı vardır. Cami Bey burada olduğu vakit ben idare kelâm edeceğim. Çünkü ben isterim ki, şahsına karşı söyleyeyim. Mertliğim onu emreder. Eğer Cami Bey gelmeyecekse tarih nazarında millete karşı Cami Beyin ne kıratta bir adam olduğunu söyleyeceğim*

73 TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.7, 1921, s.229-232; Selek, C.1, s.299.; Şükrü Bey'in savunması şöyledir: *“Yalnız Paşa Hazretleri, son olarak bir şifre, bir muhabere emri göstermişlerdir. Binaenaleyh ben burada kendilerine dedim ki: bu size burada hiç mevkii yok olan bir takımadamlar tarafından verilmiştir. Benim hiç bir zaman postaneye gidip, telgrafhaneye gidip; Etem ve Reşit Beyle beraber postaneye gidip Etem Beyle muhabere etmediğimi söyledim. Reşit Beyle muhabereye gidenler Yusuf İzzet Paşa Hazretleridir. Yusuf İzzet Paşa kalksınlar. Söylesinler.Desinler ki, Hacı Şükrü o gün onlarla gelmiş ve onlarla muhaberede bulunmuşlardır. İşte Yusuf İzzet Paşa burada, Posta ve Telgraf Nezareti burada herkes bunu söyleyebilir. Ben bunu söyleyebilirim, bir yere gitmedim ve bulunmadım.”* Bkz: TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.7, 1921, s.230; Yapılan incelemeler sonucu suçsuz bulunmuştur. 12 Mayıs 1921 tarihli gizli toplantı tutanaklarında Şükrü Bey'in Ethem meselesinden dolayı suçlu olmadığı ve bu sebeple hakkında işlem yapmaya gerek kalmadığı kararlaştırılmıştı. Bkz: Demir, Birinci Meclis'te Muhalefet, s.264.

74 TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.8, 1921, s.151.

75 TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.19, 1922, s.68.

ve Cami Beyi oraya gönderenleri muaheze edeceğim ve tahtı muhakemeye alınmasını talep edeceğim. (Çok doğru sadaları.)” demiştir.⁷⁶

Milli Mücadele sona erdikten sonra 6 Aralık 1922’de üç milyon lira avans itasına dair kanun münasebetiyle söz alarak Damat Ferit Hükümeti esnasında İstanbul kadrosunun gayrimüslimlerle dolu olduğunu ve bunlardan hıyanet etmiş olanlara maaş verilip verilmeyeceğini sormuştur.⁷⁷ 24 Şubat 1923’te ise Hıyaneti Vataniyeden 15 sene küreğe mahkûm Kütahyalı Yusuf Hüsnu hakkındaki Adliye Encümeni mazbatasını münasebetiyle söz alarak “*Bu adam Ali Kemal’den daha esna’ daha alçak, daha namussuzdur. Teessüf ederim ki, Kütahyalılar bu adamı parçalamamışlar. Mahkemeye vermişler ve mahkeme huzuruna çıkarmışlar. Bu alçağa verilecek hüküm idam olmalıdır. (Bravo, sadalan) Ve millet bunun öldüğünü görmelidir.*”⁷⁸

Kapalı oturumlarda da değişik konularda görüş bildirmiştir. Meclis açıldıktan sonra Rusya ile işbirliği yapmak için telgraf gönderilmiştir. 11 Mayıs 1920’de Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey başkanlığındaki bir heyet Moskova’ya gitmiş ancak Rusların Ermeniler için istedikleri anlaşmazlığa neden olmuştur. 24 Ağustos 1920’de varılan anlaşmanın yankıları gizli oturum da sürecektir. 17 Ekim 1920’de Hacı Şükrü konuyla ilgili şunları söylemiştir:⁷⁹ “*Efendiler İktisat Vekili Yusuf Kemal Beyin bize getirdiği Ruslarla uhuvvet muahedenamesi - ki burada okudu - bu ittifakname ile itilâf devletlerinin İstanbul Hükümetiyle yaptığı Sevr muahedesini arasında bir fark görümemiyorum. Binaenaleyh bunun tamamıyla reddini teklif ederim. (Hep iştirak ederiz sesleri) Biz Aydın cephesinde iken İngilizlerin emriyle o zaman Ferit Paşanın Harbiye Nazırı olan Süleyman Şefik Paşanın yirmi üç ağustosta 57 nci firka kumandanına çektiği telgrafta; bu telgrafi Hacı Şükrü’ye gösterin, heyeti tahkikiyle geliyor, Yunanlılara taarruz etmesin. Ben bu telgrafi aynen gördüm. Bu telgrafta diyor ki; İngilizler bize vadetmişlerdir. İzmir vilâyetini muvakkaten işgal ediyorlar. Bu muvakkat işgal de; Van ve Bitlis vilâyetleri Ermenilere tamimiyle tahliye edilip verinceye kadar olacaktır. Ben o zaman buna inanmamıştım. Şimdi Yusuf Kemal Beyefendinin bize getirmiş olduğu uhuvvetname Rusların bu teklifi, o zamanki aralarında takarrür etmiş olan şeydir. Bu hiç bir zaman kabul edilemez. Şimdiye kadar kan döküyoruz. Arazi verilmez alınır. Ermeniler arazi istiyorsa Ruslar versin. Ruslar zan-*

76 TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.19, 1922, s.256.

77 TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.25, 1922, s.212

78 TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.27, 1923, s.464.

79 TBMM Gizli Zabıt Ceridesi, D.1, C.1, 1920, s.182-183; Güneş, a.g.e, s.434.

netmeyiniz ki komünizmdir. Allah belâlarını versin... (Handeler) Bu komünizmden maksatları bizi İslamlardan tamamıyla ayırmaktır. Şarkta öyle bir şeddi ahenin teşkil etmek istiyorlar ki hiçbir zamanlar biz Müslümanlarla el ele vererek teşriki mesai etmeyelim. Demin | İsmail Suphi Bey bu kürsüde (plebisit) diye bir şey söyledi. Bu nedir anlayamadım. Binaenaleyh ben İsmail Suphi Beyin bu fikrini de reddediyorum. Memleketimizin en küçük parçasını bütün kanımızla müdafaa edeceğiz ve hiçbir kimseye bir arazi vermeyeceğiz. İstiklâli millî uğruna öleceğiz.”

Toprağın kanla verileceğini dile getiren Hacı Şükrü arazi ve askeri konularda görüş bildirmeye devam etmiştir. 21 Ekim’de ordunun ilbası hakkında istizah takriri münasebetiyle söz almış askerin çıplak olduğu söylemini kabul etmeyerek en azından Batı ordusunun kaputlu olduğunu ve kaputlu olmayan yerde askere kepenek yaptırılıp giydirildiğini ifade etmiştir.⁸⁰ 24 Ekim’de ise Konya mebusları Musa Kâzım, Abdülhalim Çelebi Efendiler ve rüfekası hakkında Divan-ı Harp Kararı münasebetiyle söz alarak Abdurrahman Çelebi Efendinin Konya vukuatının kuva-yı milliyenin teşekkülünden sonra başladığını, Ferit Paşa Hükümetinin sessiz kaldığı bir dönemde İtalyan temsilcileri ile görüşerek Anadolu sınırlarında bir Selçuki Hükümeti teşkiline teşebbüs ettiği, TBMM’nin Anadolu’da açılmasına muhalefet edip sonra Milli Mücadeleye katıldığını anlatmıştır. Mevlana soyundan olduğu için Meclis başkanı olmuştur. Suçüstü yakalandığı için Kanun-i Esasiye’ye göre de Meclis’e gelmesi kabul değildir.⁸¹

20 Aralık’ta Müdafaa-i Milliye Vekâleti Bütçesi hakkından söz alarak bütçenin şeffaf olması gerektiğini belirtmiştir.⁸² 9 Aralık 1920 tarihinde ise Ethem kardeşleri ihanete sevk etmediğini ifade eden en uzun konuşmasını yapmıştır. Mustafa Kemal Paşa ise kendisini ağır bir dille suçlamış buna istinaden Hacı Şükrü Bey, suçlu olması halinde kendisinin meclis önünde asılmasını istemiş ve “Ben bu millî harekâtın âmiliyim. Efendiler bütün ve saik neşredilmeli ve benim hiyanetim varsa herkes anlamalı.” demiştir.⁸³

Birinci İnönü Savaşının galibiyetle sonuçlanması ardından Dış işleri Bakanı Bekir Sami Bey Londra Konferansına katılmış ve Misak-ı Milli çerçevesi dışına çıkarak Meclisin izni olmadan Fransa ve İtalya ile ekonomik ayrıca İngiltere’yle esir değişimi konusunda anlaşma yaparak devletlerarası

80 TBMM Gizli Zabıt Ceridesi, D.1, C.1, 1920, s.194.

81 TBMM Gizli Zabıt Ceridesi, D.1, C.1, 1920, s.213.; Akın, a.g.e, s.79-80.

82 TBMM Gizli Zabıt Ceridesi, D.1, C.1, 1920, s.243.

83 TBMM Gizli Zabıt Ceridesi, D.1, C.1, 1920, s.256-258.

eşitlik ilkesine göre aykırı harekette bulunmuştur. 12 Mayıs 1921’de Hariciye Vekili Bekir Sami Bey’in Fransızlarla aktettiği itilafnamenin bazı maddeleri üzerinde vaki müzakerat ve mumaileyhin istifası hakkındaki konu gündeme gelince Bekir Sami’nin Fransızlar ve İtalyanlar ile yaptığı antlaşmanın tarihine bakılacak olunursa Bekir Sami Yunanlıların taarruz edeceğini anlamış ve bu antlaşmayı yapmıştır. Eğer bu olmamış olsaydı Fransızların karşısında Adana Cephesinden sevk edip de Karahisar’a getiremezlerdi.⁸⁴ Hacı Şükrü Bey bu sözleri ile Bekir Sami’yi savunmuştur.

Sakarya Savaşı’nın kazanılması ardından diplomatik çabalarını sürdüren Ankara Hükümeti Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey’i Paris’e göndermiştir. 2 Şubat 1922’de Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey’in Avrupa’ya seyahati münasebetiyle söz alarak “Şekilperestlik” yapmayalım. Hariciye Vekâletinin filanca faslına şu kadar lira ilâve edilmiştir, diye bir karar ittihaz edelim, mesele bitsin.” Demiştir.⁸⁵ Kurtuluş Savaşının kazanılması ardından İstanbul’u teslim almak üzere giden Refet Paşa’nın Edirne ve İstanbul’da görevi dışında bir takım işlerde bulunduğu için hakkında gensoru vermiş ama reddedilmişti.⁸⁶ 16 Şubat 1923’te Gümüşhane Mebusu Hasan Fehmi Bey’in Şubat 1338 maaşatının vaktinde edasını temin için 20 ve Müdafaa-i Milliye ihtiyacatına sarf olunmak üzere 5 milyon lira avans verilmesi hakkındaki takriri münasebetiyle söz almıştır.⁸⁷ 23 Şubat’ta ise Karadeniz limanlarına ithal olunacak mısır ve mısır unları ile İzmit Sancağına gelecek buğday, arpa, mısır ve bunların unlarının gümrük resminden istisnası hakkında İktisat Encümeni mazbatası münasebetiyle görüş bildirmiştir.⁸⁸ Ertesi gün ise Maliye Vekili Hasan Fehmi Beyin, İstanbul’un İdarei Milliyyeye ilhakı neticesi 1 Şubat 1338 tarihinden itibaren tatbikine başlanan, adli, idari, mali vesair kavanine mütedair İzahatı ve sulh muahedesinin akdine kadar Men’i Müskirat Kanununun bir müddet daha ademi tatbikine dair teklifi hakkındaki konu görüşülürken söz almış ve Maliye Vekilinin İçki Kanununun geçici işgal yerlerinde uygulanmamasını ve bunun bir kararnameye bağlanmasını istediği bunun içindir ki Heyet-i Vekileye sulhun sağlanmasına kadar yetki verilmesinin gerektiğini anlatmıştır.⁸⁹

84 TBMM Gizli Zabıt Ceridesi, D.1, C.2, 1921, s.78.; Emin Karaca, Birinci Mecliste Muhallifler, Altın Kitaplar, İstanbul, 2007, s.49.

85 TBMM Gizli Zabıt Ceridesi, D.1, C.2, 1922, s.674.

86 TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.24, 1922,s.529; BCA, 30.10.0.0, Yer no: 13-77-5.; BCA, 30.10.0.0, Yer no: 5-29-8.

87 TBMM Gizli Zabıt Ceridesi, D.1, C.2, 1922, 819.

88 TBMM Gizli Zabıt Ceridesi, D.1, C.2, 1923, 863.

89 TBMM Gizli Zabıt Ceridesi, D.1, C.4, 1923, 197.

Görüldüğü üzere Hacı Şükrü Bey meclis içerisinde yapmış olduğu konuşmaların muhtevasını ağırlıklı olarak kendi tecrübesi olan askerlik mesleği oluşturmuş ve kısmi olsa da mali konularda görüş bildirmiştir.

1921'de Evrak ve Tahrirat Müdürü olarak çalışan Necmettin Sahir (Sılan) Bey'in Kütahya-Eskişehir yenilgisi sonrası yaşanan üzüntü sonrası hazırladığı bir anket mebuslara uygulanmıştır. Silan'ın, “*kazanılacak olan milli istiklâl mücadelemizin feyizdar ve semeredar olması neye mütevakkıftır*” sorusuna verilen cevap tarihleri aşağıdaki tabloya yansıtılmıştır;

1. FRANSIZ SEYYAHLARIN GÖZÜYLE DİYARBAKIR'DA	
SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT	SORUYA CEVAP VERDİĞİ TARİH
Fevzi (Pirinççioğlu)Bey	29 Mart 1922
Hacı Şükrü (Aydındağ) Bey	29 Haziran 1922
Hamdi (Bilecen)Efendi	20 Mart 1922
Kadri (Kürkçü) Bey	2 Şubat 1922
Zülfü (Tirgel) Bey	7 Nisan 1922
Mustafa Akif (Tütenk) Bey	29 Haziran 1922

643

Kaynak: Tablo elde edilen veriler doğrultusunda tarafımızca oluşturulmuştur. Cihangir Gündoğdu (Yayına Hazırlayan), **İlk Meclis Anketi** (Birinci Dönem TBMM Milletvekillerinin Gelecekte Bekledikleri), TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, No: 100, Ankara, 2004

Ankete il yanıtı veren Kadri Bey olmuştur. Son cevabı veren ise Hacı Şükrü ve Mustafa Akif Beydir. Hacı Şükrü Bey'in Diyarbakır'a dair söylemi şöyle olmuştur:⁹⁰ “ *Anayurdumuzda tarihin birleştiği Türk ve Kürd'ün ortak geleceği sorununu, yeni yönetimimiz önemle kendisine konu edinmelidir. Kürd'ün vatana bağlılığı yalnız din duygusuyla değildir. Ortak tarihin doğurduğu duygularla ekonominin de buna etkisi vardır. Kürt Türksüz yaşayamaz ve Türk'ü Asya'da bekleyen parlak gelecekte Kürd'e pek büyük bir gurur ve onur payı ayrılacaktır. Türk ve Kürt bundan sonra yeni yönetim altında eski tarihin daha büyük, daha görkemli sayfalarını yazacaklardır.* ”

90 Cihangir Gündoğdu (Yayına Hazırlayan), İlk Meclis Anketi (Birinci Dönem TBMM Milletvekillerinin Gelecekte Bekledikleri), TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, No: 100, Ankara, 2004, s. 123-124. Bkz: Ek-2

Sonuç

Hacı Şükrü Bey askeri okulda yetişmiş vatanperver bir şahsiyettir. Osmanlı Devleti'nin çöküş yıllarına tanıklık etmiş ve 19. yüzyılda baş gösteren ayaklanmaların bastırılmasında olağanüstü başarılar göstermiştir. Balkan ve Birinci Dünya Savaş'ında Osmanlı coğrafyasında açılan birçok cephe başarı elde etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın komuta ettiği Anafartalar, Conkbayır ve Arıburnu'n da savaşmış Kut-ül Amara da İngiliz ilerleyişini durdurmuştur. İzmir'in İtilaf Devletlerince işgali üzerine İstanbul Hükümeti'ne başkaldırarak Anadolu'daki Milli Mücadeleye katılmıştır. Yunanlıların ilerleyişini durdurmak üzere Aydın Kuva-yı Milliyesinin kurulmasına öncülük etmiştir. 4 Nisan 1920 seçimlerinde Diyarbakır milletvekili olarak Meclis'te yer almıştır. Mecliste birçok konuda söz almış yasa teklifinde bulunmuş ve öneriler vermiştir. Dolayısıyla meclisteki çalışmalarına bakılırsa seçildiği yeri en iyi şekilde temsil etmeye çalışmıştır. Ulusal düzeyde yaşanan sorunlara kayıtsız kalmayarak milli ordunun teşkilatlanması için tecrübelerini meclise aktarmıştır. Özellikle Kütahya-Eskişehir yenilgisi sonrası mecliste ülkenin bekasının neye bağlı olduğu sorusuna verdiği cevap manidardır. Kürt'ün Türksüz yaşayamayacağı geleceğe dair umut verici bir şekilde aynı idare altında ortak idealler doğrultusunda yaşanacağı sözü ise çok anlamlıdır. Vatanın tek bir karış toprağının yabancı unsurlara verilemeyeceğini, vatanın ver karış toprağını kanının son damlasına kadar savunacağı söylemi Hacı Şükrü'nün ne kadar vatanperver olduğunu göstermektedir.

Kaynaklar

1-Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 30.10.0.0, Yer no: 13-77-5.

BCA, 30.10.0.0, Yer no: 5-29-8.

TBMM Arşivi

Birinci Dönem Diyarbakır Milletvekillerinin Seçim Mazbatası

2-Resmi Yayınlar

Parlamento Tarihi, C.3, D.1, 1920, s. 306.

TBMM Albümü, C.1, D.1, 1920, s.23.

TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.5, 1920, s.91.

TBMM Zabıt Ceridesi, C.3, D.2, 21 Kasım 1923, s.494.

TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.2, 1920, s.74.

TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.2, 1920, s.1

TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.1, 17 Mayıs 1920, s.322.

TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.6, 21 Aralık 1920, s.467.

TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.4, 9 Eylül 1920, s.42-43.

TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.8, 1921, s.38.

TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.9, 14 Mart 1921, s.103-104.

TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.11, 1921, s.279.

TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, 26, 8 Ocak 1923, s.234.

TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.4, 1920, 38.

TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.8, 1920, s.20.

TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.2, 1920, s.112.

TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.4, 1920, s.48.

TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.5, 1920, s.113.

TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.5, 1920, s.106.

TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.5, 1920, s.148.

TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.5, 1920, s.189.

TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.6, 1920, s.367.

- TBMM Zabıt Ceridesi*, D.1, C.8, 1921, s.151.
TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.19, 1922, s.68.
TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.19, 1922, s.256.
TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.25, 1922, s.212
TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.27, 1923, s.464.
TBMM Gizli Zabıt Ceridesi, D.1, C.1, 1920, s.182-183
TBMM Gizli Zabıt Ceridesi, D.1, C.1, 1920, s.194.
TBMM Gizli Zabıt Ceridesi, D.1, C.1, 1920, s.213.
TBMM Gizli Zabıt Ceridesi, D.1, C.1, 1920, s.243.
TBMM Gizli Zabıt Ceridesi, D.1, C.1, 1920, s.256-258.
TBMM Gizli Zabıt Ceridesi, D.1, C.2, 1921, s.78.
TBMM Gizli Zabıt Ceridesi, D.1, C.2, 1922, s.674.
TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.24, 1922,s.529.
TBMM Gizli Zabıt Ceridesi, D.1, C.2, 1922, 819.
TBMM Gizli Zabıt Ceridesi, D.1, C.2, 1923, 863.
TBMM Gizli Zabıt Ceridesi, D.1, C.4, 1923, 197.

3- Süreli Yayınlar

a-Gazeteler

Cumhuriyet

Milliyet

b-Dergiler

Atatürk Araştırma Merkezi

Belgi

Görüş

4-Kitaplar ve Araştırma Eserler

Ahmad, Feroz, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999, s.46-47.

Akal, Emel, *İştirakiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

- Akın, Rıdvan, *TBMM Devleti (1920-1923)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.48.
- Akşin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele CII*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1998, s.195-213.
- Apak, Rahmi, *Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1990, s.98.
- Atatürk, *Nutuk*, (Sadeleştiren: Zeynep Korkmaz) Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2009. s.286-288.
- Atatürk'ün Talim, Telgraf ve Beyannameleri IV*, ATAM, Ankara, 2006, s.364.
- Bayar, Celal, *Bende Yazdım*, Sabah Kitapları, C.6, İstanbul, 1997, s.141/157/169.
- Cebesoy, Ali Fuat, *Milli Mücadele Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul, 2007, s.492-495.
- Demirel, Ahmet, *İlk Meclis'in Vekilleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s.39-40/56.
- Demirel, Ahmet, *Birinci Meclis'te Muhalefet-İkinci Grup,-*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s.138-139.
- Genya, Veysel, *TBMM Albümü*, TBMM Basımevi, Ankara, 1945, s.20.
- Gündoğdu, Cihangir (Yayına Hazırlayan), *İlk Meclis Anketi* (Birinci Dönem TBMM Milletvekillerinin Gelecekte Bekledikleri), TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, No: 100, Ankara, 2004, s. 123-124
- Güneş, İhsan, "Atatürk Döneminde Türkiye'de Seçimler (1919-1938)", *Cumhuriyetin 80. Yılına Armağan*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2004, s. 213.
- Güneş, İhsan, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, İş bankası, İstanbul, 2009, s.20.
- Jaeschke, Gotthard, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, s.181-186.
- Karabekir, Kazım, *İstiklal Harbimiz*, Merk Yayıncılık, İstanbul, 1988, s.180.

- Karaca, Taha Niyazi, *Son Osmanlı Mebusan Meclisi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2004, s. 298-331.
- Karaca, Emin, *Birinci Mecliste Muhalifler, Altın Kitaplar*, İstanbul, 2007, s.49.
- Karal, Enver Ziya, *Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devri (1789-1856)*, C.V, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s.169-192.
- Karpat, Kemal, *Türk Demokrasi Tarihi*, İmge Yayınevi, Ankara, 2008, s.47-52.
- Kınross, Lord, *Atatürk*, Altın Kitapları Yayınevi, Ankara, 2007, s.252.
- Kutay, Cemal, *Çerkez Ethem Dosyası II*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1977, s.44-45/109.
- Mehmet Arif, *Anadolu İnkılabı*, Arba Yayınları, İstanbul, 1925, s.21.
- Oran (ed), Baskın, *Türk Dış Politikası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001,, s.164.
- Orbay, Rauf, *Cehennem Değirmeni II*, Emre Yayınları, İstanbul, 1993, s.36-37.
- Özalp, Kazım, *Milli Mücadele 1919-1922*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1998,s.31.
- Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü II*, TTK, Ankara, 1994, s.7.
- Selek, Sabahattin, *Anadolu İhtilali*, Burçak Yayınevi, İstanbul, 1966, s.244.
- Selek, Sabahattin, *Milli Mücadele C.1*, Örgün Yayınları, 1982, s.299.
- Selek, Sabahattin, *Milli Mücadele*, C.II, s.691. Örgün Yayınevi, İstanbul, 2002, s.691.
- Tansel, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar C. I*, MEB, İstanbul, 1991, s.48-60.
- Tevetoğlu, Fethi, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, TTK, Ankara, 1998, s.254.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Hürriyet'in İlanı*, Cumhuriyet Yayınları, 1998, s.34-35.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009,s.12.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler C.3*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s.456-468.

Tuncay, Mete, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1978, s.138.

Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi*, 2. Kitap, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1998, s.63.

Ünalp, Rezzan, “Birinci Dünya Savaşı’nda Macar Birliklerinin Türk Ordusuna Katkıları Çerçevesinde Kanal, Sina Ve Filistin Cephelerine İlişkin Askeri, Taktik Ve Stratejik Yaklaşımlar”, *100. Yılında Birinci Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2015. s.207.

Üzen, İsmet, “Birinci Dünya Savaşlarında Kanal Seferleri (1915-1916)”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2007, s.257.

Yarar Hülya ve Delialioğlu Mustafa, *Cepheden Meclise*, Milli Savunma Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999,s.76.

Yüzgeç, Ayşegül Demirden, *Birinci Büyük Millet Meclisi'nin Yapısı ve Faaliyetleri (1920-1923)*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006, s.38.

5-Makaleler

Alkan, Mehmet, “Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Seçimlerin Kısa Tarihi”, *Görüş*, Mayıs, 1999, s.48.

Görgülü, İsmet, “Atatürk’ün Arıburnu Muharebeleri Raporu ve Anafartalar Muhaberatına Ait Tarihçe”, *ATAM*, C.VII, Kasım 1990, s.93.

Haytaoğlu, Ercan, “Aydın Kuva-yı Milliyesinde Zeybek ve Efeler”, *Belgi*, Sayı 1Kış 2011, s.61.

İlhan, Atilla, “Resmiyetin Bu Kadarı”, *Cumhuriyet*, 5 Mayıs 2000.

Mukkaddes Arslan, “Yakın Dönem Tarihimizde Yeşil Ordu Cemiyetine Toplu Bir Bakış”, *ATAM*, C. XVII, S.51, Kasım 2001.s.901-902.

Rezzan Ünalp, “1916 Kutü'l-Amâre Zaferi: Komutanlar ve Harekâtın Sonuçları”, *ATAM*, Kut’ül Amare Zaferi, Ankara, 2016,s.179-196.

EKLER

Ek-1

Mebusluk İsmi	İydirışın İsmi	Sınıf	Meşlik ve Vazifesi	Sını	Devre-i İntihabiyesi	Kazandığı Rey Adedi	Ankara'ya Tarih-i Muvasalatı
Hamdi (Bilicen)Efendi	Ali Efendi	-	Muallim Mekteb-i Sultani	49	Diyarbakır	103	11/5/36
Hacı Şükrü	Nedim Efendi	Alay Kumandanı	Asker Binbaşısı	39	Diyarbakır	112	6/4/36
Kadri (Üçok) Bey	Hacı Necip Efendi	Mutasarrıf-ı Sabık	Memuriyet	39	Diyarbakır	131	11/5/36
Kadri (Kürkçü) Bey	Ahmet Ağa	Jandarma Zabiti	Diyarbakır Jandarma Alayı	38	Diyarbakır	95	16/5/36
Mustafa Bey	Hafiz Ahmed Ağa	-	-	45	Diyarbakır	79	16/5/36

وكانت برماحت تاريخه في حاله بوقان بوقان ملكي اعصابه معتمداً عليه لقرنه اعطاه بربركاد اولي اوزده سطره بك جمع وتطابقه خمس اوجان دابق قرار ويرمعه . اشيو باجوه اناسي اجناباً خصوصاً انشا دعي وضع الازدهون مذكور سببه اساس اقران اوزده باكاريا . اعطاه سطره .

1. Dönem Diyarbakır Mebuslarının Seçim Mazbatası TBMM arşivi

Dönem Diyarbakır Mebuslarının Seçim Mazbatası Tercüme Edilmiş Hali

Mebusun İsmi*	Pederinin İsmi	Sanatı	Meslek ve Vazifesi	Sinni (Yaş)	Devre-i İntihabiyesi	Kazandığı Rey Adedi	Ankara'ya Tarih-i Muvasalatı
Hamdi (Bilicen)Efendi	Ali Efendi	-	Muallim Mekteb-i Sultani	49	Diyarbakır	103	11/5/36
Hacı Şükrü	Nedim Efendi	Alay Kumandanı	Asker Binbaşısı	39	Diyarbakır	112	6/4/36
Kadri (Üçok) Bey	Hacı Necip Efendi	Mutasarrıf-ı Sabık	Memuriyet	39	Diyarbakır	131	11/5/36
Kadri (Kürkçü) Bey	Ahmet Ağa	Jandarma Zabiti	Diyarbakır Jandarma Alayı	38	Diyarbakır	95	16/5/36
Mustafa Bey	Hafiz Ahmed Ağa	-	-	45	Diyarbakır	79	16/5/36

- Fevzi (Pirinççoğlu-yaş-42) ve Zülfü (Tigrel-yaş-44) Beyler, Osmanlı Mebusan Meclisi'nden gelmişlerdir. (TBMM Albümü 1. Dönem C.3. Tablo 1. Dönem Seçim Mazbatasının tercüme edilmiş halidir.)

I. DÖNEM TBMM DİYARBEKİR MEBUSLARINI (1920-1923)

Milletvekilleri	Doğum Yeri-Yaş	Eğitim Durumu ve Mesleği	Bildiği Yabancı Dil	Seçilme Şekli
Fevzi (Pirinççoğlu) Bey	Diyarbakır-42	Askeri İdadi Memur	-	Osmanlı Mebusan Meclisi
Hacı Şükrü (Aydınadağ) Bey	İstanbul-37	Harbiye-Yarbay	=	Yeni
Hamdi Efendi	Diyarbakır-49	Medrese-Muallim	Arapça-Farsça	Yeni
Kadri(Kürkçü)Bey	Diyarbakır-38	Harbiye-Yüzbaşı	-	Yeni
Kadri (Üçok) Bey	Diyarbakır-39	Mülkiye Mektebi-Mülki Amir	Arapça-Farsça-Ermenice-Fransızca	Yeni
Mustafa (Tütenek) Bey	Diyarbakır-45	Darülmuallimin-Tarih-Edebiyat Öğretmeni	Arapça-Farsça	Yeni
Zülfü (Tigrel) Bey	Diyarbakır-44	Askeri Rüşdiye ve Mülkiye İdadisi	İngilizce	Osmanlı Mebusan Meclisi

Tablo I. Dönem TBMM Albümünden yararlanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Ek-2/a

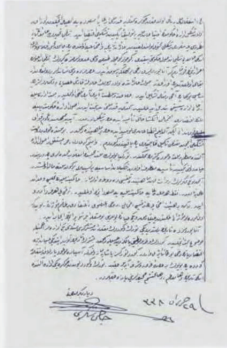
**DIYARBAKIR
MİLLETVEKİLİ
HACI ŞÜKRÜ
(AYDINDAĞ) BEY**
(1883 İstanbul – 1935)

1901'de Harp Okulu'nu bitirerek piyade teğmen rütbesiyle orduya katıldı. Çeşitli askeri görevlerde bulunduktan sonra 1915'te binbaşılığa yükseldi. 1920'de Diyarbakır'dan milletvekili seçildi. 1921'de yarbaylığa yükseldi. Meclis'in bağımsız üyelerindendi. 1923'te Meclis dışında kaldı. 1925'te alay komutanı oldu. 1926'da albay, 1933'te tuğbay oldu. Bu görevindeyken öldü.

Cevap:

İstiklâl-i millîye nâil olduktan sonra şimdîye kadar milleti bir şeye-i mesudeye isal etmekten uzak olan şekli-i idare-i hükümetin ihtiyacat-ı millîyeye tevşikan yeniden teşkili iktiza eder.

Tanzimatçıların emia-i Osmanîye nazariyesi şayr-i şuarî bir şekli muhtevî bulunduğundan hadîsat-ı tarihîye ve iktisadîye emûnde pek çabuk meebur-ı iflâs oldu. Eski camîayı Tanzimat usul-i hükümeti yikti. Küçüle küçüle tabii ve millî hudutlarımızı şirdik. Tanzimat usulünde ısrar etmek korkarım ki anayurdumuzu dahi bir mühlükeye sevk eder. Asrımızda dinî tesanüdler bir devletın medar-ı bekası olmaktan pek uzaktır. Son hadîsatta evlâd-ı Resûl'ün hilâfete karşı ıslâhî ve düşmanlarla teşrik-i mesaisi buna pek acı bir misal teşkil eder.

Ulusal bûdencesizliğe eriştikten sonra, şimdîye kadar ulusu muhtu bir amaca tağmeten uzak olan hükümet yönetimi biçimini ulusal gereksinimlere uygun olarak yeniden oluşturulması gerekir.

Tanzimatçıların Osmanî ulusu karama, bilâcaz pek bir biçim içerdiklerinden tarih ve toplum olayları ilminde pek çabuk iflas etmek zoruunda kaldı. Eski toplumu Tanzimat hükümet yönetimi yaktı. Küçüle küçüle doğru ve millî sınırlarımıza şirdik. Tanzimatî yönetiminde ısrar etmek, korkarım ki anayurdumuzu da tahlîkeye atar. Çağımızda dinîst dayanamazlar bir devletin kalıcılığını sağlıyandan pek uzaktır. Son olaylarda, Peygamberî soyundan gelenlerin hâfîliğe karşı ayaklanması ve düşmanlarla işbirliği etmesi buna pek acı bir örnek olmaktadır. Hâlfîlikle saltanatı ayrı ayrı düşürülmüştür.

Ulusal yönetimi ile ruhanî yönetim sistemi değiştirilmelidir.

Hilâfet ve saltanat ayrı ayrı telakki olunmalıdır.

Millet idaresi ile ruhanî idare sistemi tebdil edilmelidir. Şimdîye kadar milleti bedbaht eden usul-i idare-i hükümet yerine milletin iktisadî, ictimai inkişafatını temin edecek bir şekli lazımdır. Aydın cephesinde umum Kurvâ-yı Millîye kumandanı iken aldığımız intibaat beni nevmid edecek bir mahiyette deşildir. Bu millette kavî bir devlet teşkili için muktezi tekmil kabiliyetleri pek yakandan görüldü ve eminin ki adil, hür, müstakil bir usul-i idare altında muazzam bir millet vücûda getirmek mümkündür.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin inkılâb umdeleri pek derindir. Hayat-ı devleti yeniden tesise matuğ olan Teşkilat-ı Esasîye prensipleri buşın millete mal olmuştur.

Aneak bu yeni fikirlerin bir berat-ı necât mahiyetinde telakisi de doğru clamaz. Hakimiyet-i millîyenin tevellisi vicdanî millîye tâbidir. Fakat her halde şeye hakimiyet-i millîyeye suüd etmek cimaldır.

Terakkîyi her şerd arzu eder. Lakin bir heyet-ı ictimaiyenin terakkisi ictimai, ruhi, ananevi, itikadî bir takım müessirâtın zebûnudur ki evvel emirde bu müessirâtı zulmetten çıkarmak ve yeni hayatın yollarını bu meşale ile temvir etmek icap eder.

Anayurdumuzda tarihin birleşirdiği Türk ve Kürd'ün mukadderât-ı müsterekesi meselesini yeni idaremez ehemmiyetle mevzubahis etmelidir. Kürd'ün vatana merbutiyetini yalnız din hissi ile deşildir. Müşterek tarihin tevid

Şimdîye kadar ulusu matsuz edeo hükümet yönetimi usulü yerine, ulusun ekonomik ve toplumsal gelişmesini sağlayacak bir biçim gerekmiştir. Aydın cephesinde kurvâ-yı millîye genel komutanlığını aldığımız istenilmiş, beni utandıran edecek rivâket deşildir. Bu halde sağlan bir devlet kurmak için gerekli bütün yetenekleri pek yakandan görüldü ve eminin ki, adaleti, özgür, bağımsız bir yönetim usulü altında çok büyük bir ulusu oluşturmak etanabılır.

TBMM'nin devrimci ilkeleri pek derindir. Devlet yapamam yeniden kurulmasına yönelen olan anlayış prensipleri bugün ulusa mal olmuştur.

Ancak bu yeni fikirlerin bir kurtuluş bulayığı (necâret) sayılması da doğru olmaz. Ulusun egemenliğini ortaya çıkaran ulusun vicdanına bağlıdır. Fakat herhalde amac, ulusal egemenliğe yükselmek cimaldır.

İstelenmeyi her bileyi ister. Ancak bir topluluğun ilerlemesi,

Ek-2/b

İLK MECLİS AMETİ - Birinci Dönem TBMM Üyelerinin Gözetim ve İstisnâları

Diyarbakır

124

ettiği hissiyat ile iktisadiyatın dahi buna tesir vardır.

Kürt Türksüz yaşayamaz ve Türk'e Asya'da mev'üd parlak istikbalden Kürd'e pek büyük bir hisse-i gurur ve şereף ayrılacaktır.

Türk ve Kürt bundan sonra yeni idare altında eski tarihin daha muazzam, daha muhteşem sahifelerini yazacaklardır.

29 Haziran 338
Diyarbakır Mebusu
Hacı Şükrü

toplumsal, ruhsal, geleneksel, insançı ilgili bir takım etkilerin etkisine dayanır ki, öncelikle bu etkileri karandıktan çıkarmak ve yeni yaşamın yollarını bu meşale ile aydınlatmak gerekir.

Anayurdumuzda tarihin bileşirdiği Türk ve Kürt'ün ortak geleceği sorunu, yeni yönetimimiz bünyesinde kendisine konu edilmelidir. Kürt'ün vatana bağlılığı yalnız din duygusuyla değildir. Ortak tarihin doğduğu duygularla ekonominin de buna eklenir. Kürt Türksüz yaşayamaz ve Türk'e Asya'da beklenen parlak gelecekte Kürd'e pek büyük bir gurur ve onur payı ayrılacaktır. Türk ve Kürt bundan sonra yeni yöneltin altında eski tarihin daha büyük, daha görkemli sahifelerini yazacaklardır.

29 Haziran 1922

İLK MECLİS AMETİ - Birinci Dönem TBMM Üyelerinin Gözetim ve İstisnâları

ELCEZİRE İSTİKLAL MAHKEMESİ'NİN 1923 YILI DİYARBAKIR KARARLARI

Kenan Demirel

Muş Alparslan Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi

Özet

Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Ateşkesini imzalayıp Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik olarak çıkmış ve Mondros'un Ateşkesi'nin 7. Maddesine dayanılarak ülke yer yer işgal edilmişti. Bu işgaller karşısında yapılacak tek şey dağıtılmış Osmanlı ordularının çekirdeğinden yeni ve düzenli bir ordu kurup savaşmaktı. Bu yeni ve milli ordunun kurulması birçok zorlukla karşılaşmıştı. Bu zorlukların en önemlisi asker kaçaklarıydı. Firari askerler sorununun etkili bir şekilde çözülmesi için önce Hıyaneti Vataniye Kanunu sonra da Firariler Hakkındaki Kanun kabul edilmişti. Bu kanunların işletilmesi için de etkili mahkemeler kurulmuştu. Bunlar olağanüstü yetkilerle donatılmış istiklal mahkemeleriydi.

İstiklal mahkemelerinin kararları yakın tarihimiz için önemli kayıtları ihtiva eder. Bu mahkemelerin bir kısmı Milli Mücadele'nin devam ettiği yıllarda asker kaçaklarının önüne geçmek ve iç güvenliği sağlamak amacıyla 11 Eylül 1920 tarihinde kabul edilen Firariler Hakkındaki Kanun'a dayanılarak kurulmuştu. Elcezire İstiklal Mahkemesi Milli Mücadele'nin askeri safhasının kapandığı ve diplomatik mücadelenin devam ettiği bir dönemde kurulmuştur. Kurulma gayesi Elcezire bölgesindeki asker kaçaklarının önüne geçmektir.

DIYARBAKIR DECISIONS OF THE 1923 YEAR OF THE ELCEZIRE COURT OF INDEPENDENCE

Abstract

656 The Ottoman State signed the Mondros Ceasefire on October 30, 1918, defeated from the First World War, and was occupied locally on the basis of Article 7 of the Ceasefire of Mondros. The only thing to do in the face of these invasions was to build a new and orderly army from the nucleus of the distributed Ottoman armies. The establishment of this new and national army had faced many difficulties. The most important of these challenges were deserters. In order to solve the problems of the fugitive soldiers effectively, firstly the Law on the Homeland and the Law on the Fugitives were accepted. Effective courts were established to operate these laws. These were the courts of independence, equipped with extraordinary powers.

The decisions of the courts of independence contain important records for our recent history. Some of these courts were established on the basis of the Law on Escapes, adopted on September 11, 1920, in order to prevent the escape of soldiers and ensure internal security in the years of the National Struggle. The Elcezire Independence Court was established at a time when the military phase of the National Struggle was closed and diplomatic combat continued. The purpose of establishing is to prevent the deserters of the Elcezire region.

Giriş

Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra başlayan işgaller ve bu dönem Anadolu'nun içine düştüğü anarşi ve karışıklık ortamına karşı İstanbul hükümetinin kayıtsızlığı, kurtuluş için yeni ve merkezi otoritesi güçlü bir hükümeti gerekli kılmıştı. Böyle bir hükümetin kurulması işgal altında bulunan İstanbul'dan beklenemezdi. Milli Mücadele'yi başlatacak hükümet Anadolu'da Ankara'da doğmuştur. Ancak Ankara'da doğan BMM hükümeti otoritesini ülke genelinde sağlayamamıştı. Çünkü bir taraftan düşman işgalleri devam ederken diğer taraftan İstanbul hükümeti boş durmayarak iç isyanları tetikliyordu. BMM'nin bunlara karşı koyabilecek ordusu da henüz kurulma aşamasındaydı ve firari askerler düşmanla mücadele eden ordunun en önemli sorunuydu.¹ İşte bu nedenlerden dolayı İstiklal Mahkemeleri Milli Mücadele yıllarında BMM'nin otoritesini ve düşmanla savaşan ordunun gücünü arttırmak, asker kaçakları ve bunları destekleyenlerle mücadele etmek amacıyla kurulmuştur. Kuruluşundaki bu amaç kuruluş kanunda da belirtildiği gibi düzenli ordunun kurulmasını ve yaşamasını sağlamak için asker kaçakları sorununu çözmekti. Mahkemelerin görevi asker kaçaklarını ve onarı destekleyenleri en şiddetli cezalara çaptırmaktı.²

Kurulduklarında yetkileri asker kaçakları ile ilgili davalar olan mahkemelerin bu yetkileri kısa bir süre sonra genişletilerek vatana ihanet, yolsuzluk, soygun, saldırı, casusluk vb. gibi suçları da kapsamıştır. Cumhuriyetin ilanından sonra İstiklal Mahkemelerine bunlara ilaveten rejimi oturtmak, korumak ve muhalifleri sindirme görevleri de verilmişti.³ Kuruluşlarında Fransız ihtilal mahkemeleri örnek alınan İstiklal Mahkemeleri BMM adına çalışırdı.⁴ Bu mahkemelerin kararları kesindi ve bu kararlara karşı temyiz

1 Cevdet Küçük, "İstiklal Mahkemeleri", TDV İslam Ansiklopedisi, XXIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, 350; Kemal Çelik, "Milli Mücadele'de İç İsyanlar, Vatana İhanet Kanunu ve İstiklal Mahkemeleri", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, 40, Kasım-2007, 597.

2 Samet Ağaoğlu, Babamın Arkadaşları, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, 115; Ergün Aybars, İstiklal Mahkemeleri, I-II, Doğan Yayınları, İstanbul, 2018, 46.

3 Mahmut Akyürekli, Şark İstiklal Mahkemesi, Tarih Kulübü Yayınları, İstanbul, 2016, 9.

4 İstiklal Mahkemeleri baktıkları suçlar, yargı metotları, üyelerinin seçimi, yetki ve yetkilerindeki gelişikten dolayı Fransız İhtilal Mahkemelerine benzetilmiştir. Bknz; Akyürekli, Şark İstiklal

yolu kapalıydı. Mahkeme kararlarının uygulanmasından asker sivil bütün görevliler sorumluydu. Mahkemede suçlular tek tek veya toplu bir şekilde yargılanırdı. Önce suçlular hakkındaki iddianame okunur suçlu savunmasını yaptıktan sonra da karar bildirilirdi. Kararlar mahkeme üyelerinin kanaatlerine göre verilirdi. Verilen kararlar kesin olup en kısa zamanda uygulanırdı. Kararların verilmesi için delile de gerek yoktu. Mahkemede bir kimsenin suçlu olduğuna dair kanaat oluşursa o kişiye hapisten idama kadar her türlü ceza verilebilirdi. Buna rağmen mahkeme kararlarında delil yine de birinci dereceden etkiliydi. Birçok kişi, haklarında delil olmadığı için beraat etmişti. Verilen kararlarda dil ve din farkı gözetilmezdi.⁵

1920-23 yılları arasında toplamda on dört İstiklal Mahkemesi çalışmıştır. Bu dönemde görev yapan İstiklal Mahkemeleri “Birinci Dönem İstiklal Mahkemeleri”, 1923-27 yılları arasında görev yapan üç istiklal mahkemesi ise “İkinci Dönem İstiklal Mahkemeleri” olarak adlandırılmıştır. 3 Mart 1927 tarih ve 979 sayılı kanunla İstiklal Mahkemelerinin görevine son verilmesine rağmen bu mahkemeler 11 Mayıs 1949 tarihinde çıkarılan 5384 sayılı kanuna kadar faaliyetlerini devam ettirmiştir.⁶

İstiklal Mahkemelerinin Dayandığı Temel Yasalar

Prof. Dr. Ergün Aybars’a göre istiklal mahkemeleri⁷; olağanüstü tehlike karşısında yasama organının kendi içinden seçtiği üyelerden kurulu, büyük yetkilere sahip ihtilal mahkemeleridir.⁸ Milli Mücadele’nin savaş şartları içerisinde BMM’nin bu mahkemeleri kurma gayesi otoritesini ülke geneline yaymaktı. BMM mahkeme bölgelerini belirlerken Misak-ı Milli sınırlarını esas almış ve bu mahkemeleri kurarken de birtakım yasalar çıkarmıştır. Bu yasalardan ilki bir ihtilal kanunu niteliği de taşıyan ve 29 Nisan 1920’de çıkarılan Hıyanet-i Vataniye Kanunu’dur.⁹ Hıyanet-i Vataniye Kanunu İstiklal Mahkemelerinin kurulması yolunda atılmış ilk adımdır. Bu

Mahkemesi,17.

5 Aybars, İstiklal Mahkemeleri, 46-47.

6 Ahmet Mehmetefendioğlu, Cemal Necip Gürel, “İstiklal Mahkemeleri Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi”, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, XV/31, 2015, 49.

7 Ahmet Emin Yalman da bu mahkemelerin olağanüstü bir devrin icaplarından doğan büyük yetkilerle donatılmış mahkemeler olduğunu belirtmekle beraber bunların ideal adalet sisteminin bir parçası olarak saymaması gerektiğini düşünür. Ona göre gelişi güzel seçilen ve hukukçu da olmayan birkaç milletvekilinin vereceği kararlar da oldukça hatalı olacaktır. Yalman’a göre bu mahkemelerle adalatten önce ortalığı susturmak ve bastırmak amacı güdülmüştür. Bknz; Ahmet Emin Yalman, Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, I-II, Rey Yayınları, İstanbul, 1970, 691.

8 Aybars, İstiklal Mahkemeleri, 46.

9 Çelik, “Milli Mücadele’de İç İsyanlar, Vatana İhanet Kanunu ve İstiklal Mahkemeleri”, 597.

mahkemeler; askerden kaçışları önleme, isyanları bastırma ve bozguncularla mücadele etme gibi konularda yetersiz kalınca Firariler Hakkında Kanun 21 Şubat 1921 tarihinde çıkarılmıştır. Bu kanuna bağlı olarak da doğrudan doğruya istiklal mahkemeleri kurulmuştur.¹⁰ Altı aylık süreyle geçici olarak kurulan bu mahkemeler görevleri bitince kaldırılmıştır. İstiklal mahkemelerinin görev ve yetkilerini belirleyen diğer bir kanun 31 Temmuz 1922 tarihinde BMM'de kabul edilen İstiklal Mahakimi Kanunu'dur.

29 Nisan 1920 tarihinde BMM'de kabul edilen Hıyanet-i Vataniye Kanunu'yla vatana ihanet suçu şöyle tanımlanmıştır: “ Makam-ı muâlla-yı hilafet ve saltanatı ve memalik-i mahrusa-i şahaneyi yed-i ecanibden tahlis ve taarruzatı def maksadına matuf olarak teşekkül eden Büyük Millet Meclisi'nin meşruiyetine isyanı muntazammın kavlen veya fiilen veya tahriren muhalefet veya ifsadatta bulunan kesan, hain-i vatan addolunur.¹¹” Hıyanet- Vataniye Kanunu'nun ilk maddesinde bu şekilde tanımlanan saltanat ve hilafet makamı ile ülkeyi düşman işgalinden kurtarmayı amaç edinen BMM'nin otoritesine karşı herhangi bir şekilde isyan edip bozgunculuk çıkarıncılar vatan haini kabul ediliyordu. Vatan hainlerine verilen ceza ise idamdı. Ancak idam cezası BMM'nin onayına tabii idi. Bu suçu işleyenlerin yargılandığı mercii Bidayet Mahkemeleri (suçun işlendiği yerdeki ilk ceza mahkemeleri) idi. Olağanüstü ve hızlı karar almayı gerektiren durumlarda sanığın ele geçirildiği yerin mahkemesi de yargılamaya ve karar vermeye yetkiliydi. Bidayet Mahkemeleri en fazla yirmi gün içerisinde karar vermek zorundaydı.¹² Ancak bu mahkemelerin çalışmaları ve sistemleri bozduktu. Bunlar Milli Mücadele döneminin koşullarına cevap veremiyorlardı. Bu mahkemelerin çalışmaları kendilerine verilmiş olan yetkilerle sınırlandırılmıştı. İtiraz, bir üst mahkemeye müracaat etme yani temyiz gibi normal zamanların uygulamasına bağlı olan bu mahkemelerin istenilen sürede hızlı karar alabilmesinin imkânı yoktu. Kanunun Divan-ı Harpler vasıtasıyla uygulanması uygun bulunmamıştı. Çünkü bu mahkemelerin aldığı idam kararlarını meclis onayına sunmadan infaz etmesi özellikle Yozgat ayaklanmasını bastıran Çerkez Ethem'in zanlıları yargılayıp verdiği idam kararını meclis onayına sunmadan uygulaması büyük tepkilere neden olmuştu.¹³ Bu

10 Rıza Zelyut, İstiklal Mahkemeleri(Meclis Tutanakları), Kripto Yayınları, Ankara, 2017, 92.

11 Ceride-i Resmîye, 7 Şubat 1922, I, 3; Zelyut, İstiklal Mahkemeleri(Meclis Tutanakları), 36.

12 Zelyut, İstiklal Mahkemeleri(Meclis Tutanakları), 36.

13 Tahir Dündar, Muhalefetin Bastırılması Açısından İstiklal Mahkemeleri (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır, 2014, 13; Ahmet Turan Alkan, İstiklal Mahkemeleri, Ağaç Yayınları, İstanbul, 1993, 6.

nedenle Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun hızlı bir şekilde uygulanması bu mahkemelerle mümkün görünmüyordu. Netice itibarıyla dört aylık bir demeden sonra Bidayet Mahkemeleri ve Divan-ı Harplerin istenen sonucu vermediği de görüldü.¹⁴ Bu durum BMM'yi daha etkili önlemler almaya sevk etti ve Firariler Hakkında Kanun hazırlandı. Bu kanuna bağlı olarak da istiklal mahkemeleri kuruldu.

Firariler Hakkında Kanunu'nun hazırlanma gerekçesi 2 Eylül 1920 tarihinde Müdafaa-i Milliye Vekili Ferik Fevzi imzasıyla meclise sunulan kanun önergesinde belirtilmiştir. Bu önergede kanunun hazırlanma gerekçesi olarak askerden kaçışların mevcut cezalarla önlenemediği ve daha etkili cezalarla bu kaçışların önünün alınabileceği gösterilmiştir. Önergede asker kaçakları için daha önce uygulanan darp, hapis, pranga vb. cezaların yeterli olmadığı idam cezasının da telafisi mümkün olmadığından çok nadir durumlarda uygulanması gerektiği belirtilmiştir. Asker kaçaklarının önüne geçebilmek için önerilen ceza cephe bölgelerinde Müdafaa-i Hukuk Kurullarınca uygulanan firarilerin mallarına, ev ve hayvanlarına el koyma ve evlerini yakma, yıkma gibi cezalardı.¹⁵ Firariler Hakkında Kanun Layihasında önerilen bu ceza mecliste yoğun tartışmalara neden olmuş ve önergenin birinci maddesindeki bu hüküm değiştirilmiştir.

Kanun teklifi mecliste iki farklı görüşün doğmasına neden oldu. Birinci görüşte kanunun savaş şartlarının oluşturduğu bir gereklilikten ve cephe gerisini kontrol edebilme ihtiyacından doğduğu iddia edilirken ikinci görüşte kanunun memleketi ve halkı büyük bir korkuya düşürüp Milli Mücadele'yi sekteye uğratacağı anlayışı hâkimdi. Mecliste yapılan müzakerelerde seferberlik konusunda Birinci Dünya Savaşı sırasındaki başarıların alınan sert yöntemlerle elde edildiği, firariler için uygulanan on kişiden bir kişinin idamı gibi eski usul cezalandırma yöntemlerinin ters etki yarattığı ve asker kaçaklarının ancak sert kanunlarla önlenebileceği milletvekillerinin çoğunluğu tarafından kabul edilmiştir.¹⁶ BMM'de birçok tartışma ve değişiklikten sonra kabul edilen ve 21 Şubat 1921'de Ceride-i Resmiye'de yayınlanan Firariler Hakkında Kanunla BMM üyelerinden oluşan istiklal mahkemeleri teşkil edilmiştir. Kanunun birinci maddesinde istiklal mahkemelerinin teşkili ve gerekçesi şu şekilde açıklanmıştır: “Muvazzaf ve gö-

14 Aybars, İstiklal Mahkemeleri, 79-80.

15 TBMM Zabıt Cerideleri, I. Dönem(24.04.1920-16.04.1923), III, 61. İçtima, 23; Zelyut, İstiklal Mahkemeleri(Meclis Tutanakları), 99.

16 Aybars, İstiklal Mahkemeleri, 85.

nüllü hizmeti ile askeriyeye dâhil olup da firar edenler veya her ne suretle olursa olsun firara sebebiyet verenler, firari derdest ve şevkinde tekâsül gösterenler, firarileri ihfa, iaşe ve ilbas edenler hakkında mülki ve askerî kavaninde mevcut ahkâm indelicap diğer gûna mukarreratı cezaiyeyi müstakilen hüküm ve tenzif etmek üzere Büyük Millet Meclisi azalarından mürekkep (İstiklal Mahkemeleri) teşkil olunmuştur.¹⁷ Kanuna göre üye sayısı üç olan bu mahkemelerin azaları BMM'de çoğunluk oyuyla seçilir ve seçilenler kendi aralarından birini mahkeme başkanı olarak belirlerdi. Mahkemelerin kurulacağı yeri ve sayısını Bakanlar Kurulu'nun teklifi üzerine BMM belirlerdi.¹⁸

İstiklal mahkemeleri altı aylık süreyle geçici olarak kurulan mahkemeler oldukları için bu mahkemelerden görevi bitenler kaldırılmıştır. Ancak gerekli hallerde BMM toplanıp istiklal mahkemeleri ile alakalı yeni bir yasa çıkarmıştır. Hıyanet-i Vataniye ve Firariler Hakkında Kanun'dan sonra istiklal mahkemelerine dayanak oluşturan diğer bir kanun 31 Temmuz 1922 tarihinde BMM'de kabul edilen "İstiklal Mahkemi Kanunu" dur.¹⁹ Bu yeni kanuna göre kurulan ilk istiklal mahkemesi de Mart 1923'te Diyarbakır merkezli kurulan Elcezire İstiklal Mahkemesi'dir.²⁰ Bu kanunun hazırlanmasında Koçgiri Ayaklanmasını araştırmak için gönderilen kurulun verdiği rapor etkili olmuştur. Bu rapor 29 Temmuz 1922'de meclis gizli oturumunda görüşüldükten sonra Encümen-i Mahsus tarafından hazırlanan "İstiklal Mahkemeleri Hakkındaki Kanun Teklifi" meclisin öncelikli gündemi haline gelmiştir. Mecliste üzerinde ayrıntılı incelemeler yapılan bu kanun teklifinde savcıların yetkilerinin genişletilmesi ve mahkemelerin yetkilerinin kısıtlanması isteniyordu. Kanun teklifini hazırlayanların amacı savcılar aracılığıyla meclisin istiklal mahkemeleri üzerindeki denetimi arttırmak ve istiklal mahkemelerinin etkisini azaltmaktı. Bu kanun "Hıyanet-i Vataniye" ve "Firariler Hakkında Kanun" görüşmelerinde olanın aksine mecliste kısa bir tartışmadan sonra büyük bir çoğunlukla kabul edilmiştir.²¹

İstiklal mahkemelerinin işleyişini ayrıntılı bir şekilde düzenleyen bu kanuna göre mahkeme üyeleri bir başkan, iki aza, bir savcı ve mahkeme üyelerinde görülebilecek bir eksikliği tamamlamak amacıyla ayrıca yedek

17 Ceride-i Resmiye, 21 Şubat 1920, III, 3.

18 Ceride-i Resmiye, 21 Şubat 1920, III, 3-4; Zelyut, İstiklal Mahkemeleri(Meclis Tutanakları), 93-94.

19 Zelyut, İstiklal Mahkemeleri(Meclis Tutanakları), 136.

20 Akyürekli, Şark İstiklal Mahkemesi, 21.

21 Aybars, İstiklal Mahkemeleri, 179-180.

bir üyeden oluşmaktaydı.²² Kanunun üçüncü maddesinde istiklal mahkemelerinin görev ve yetkileri ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. İstiklal Mahakimi Kanunu ile istiklal mahkemelerinin eski yetkileri kısıtlanırken mahkeme savcılarının yetkileri genişletilmiştir. Savcılar tutuklama ve karar konusunda mahkemeler için engel oluşturmaya başlamıştır. İdam kararının TBMM'nin onayından geçmesi, istiklal mahkemelerinin kişisel hukuka ait davalarda her dava için ayrı ayrı ispat istemesi mahkemelerin çalışmasını olumsuz etkilemiştir.²³

Elcezire Bölgesine İstiklal Mahkemesi Gönderilmesine Dair Mecliste Yapılan Müzakereler

Elcezire İstiklal Mahkemesi Cumhuriyetin ilanından önce kurulan son istiklal mahkemesidir. Bölgeye bir istiklal mahkemesinin gönderilmesi Elcezire Cephesi Kumandanlığının talebi üzerine Müdafaa-i Milliye Vekâleti tarafından teklif edilmiş ve İcra Vekilleri Heyeti'nin 10 ve 17 Ocak tarihlerinde meclise sundukları iki tezkere ile 20 Ocak 1923'te meclis gündemine gelmiştir.²⁴ İcra Vekilleri Heyeti Başkanı Hüseyin Rauf imzasıyla meclise sunulan tezkerede merkezi Diyarbakır'da bulunan ve Elcezire mıntikasını kapsayacak bir istiklal mahkemesinin kurulması isteniyordu. Bu mahkemenin görevi sadece asker kaçaklarının önlenmesini sağlamaktı. İlgili tezkerede bu mahkemenin görev sahası Diyarbakır, Bitlis, Elâziz vilayetleri ile Malatya, Urfa, Mardin, Siverek, Ergani, Maden, Gene, Muş ve Siirt livalarını kapsamaktaydı.²⁵ Ancak mecliste bölgeye bir istiklal mahkemesinin gönderilmesine bazı vekiller sıcak bakmamaktaydı. Bunlardan Malatya Milletvekili Lütfi Bey²⁶ mevcut askeri ceza kanunu ile firarilerin önüne geçilebileceğini dolayısıyla bölgeye olağanüstü yetkili bir mahkemeyi göndermenin gereksiz olduğunu ve harbin en önemli safhalarında asker kaçaklarını önlemek için batı cephesinde kurulan mahkemelerden istenilen sonucun elde edilmediğini belirtmiştir. Ayrıca Lütfi Bey bölgede daha önce oluşturulan istiklal mahkemelerinin asker kaçakları için değil isyanlar nede-

22 TBMM Zabıt Cerideleri, I. Dönem(24.04.1920-16.04.1923), Kanunlar No:249, 295-296; Zelyut, İstiklal Mahkemeleri(Meclis Tutanakları), 140-142.

23 Aybars, İstiklal Mahkemeleri, 182.

24 Komisyon, Elcezire İstiklal Mahkemesi(Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), III, TBMM Yayınları, Ankara, 2015, 3.

25 TBMM Zabıt Cerideleri, I. Dönem(24.04.1920-16.04.1923), I, 177. İçtima, 438.

26 Asıl adlı Lütfullah olan Lütfi Bey 13 Mayıs 1920'de meclise katılmıştır. Mecliste; Anayasa, Bayındırlık, Dilekçe, İçtüzük komisyonlarında ve Memurin Muhakematı Tetkik Kurumu'nda çalışmıştır. Ayrıntılı bilgi için bknz; Fahri Çoker, Türk Parlamento Tarihi(Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923), III, Ankara, TBMM Vakfı Yayınları, Tarihsiz, 731-732.

niyle teşkil edildiğini belirtmiştir.²⁷ Lütfi Bey'in bu itirazına İcra Vekilleri Heyeti Başkanı Hüseyin Rauf Bey; istiklal mahkemelerinin vatana ihanet nedeniyle kurulduğunu, Musul meselesinin henüz çözüme kavuşturulmamasından dolayı doğu illerinin hassas bir konumda olduğunu bölgedeki asker kaçaklarının ise bu hassasiyeti daha da arttırdığını belirtmiştir. Hüseyin Rauf Bey bölgedeki asker kaçaklarının teçhizatları ile birlikte aşiret reislerine sığındığını ve bunlara karşı etkin mücadele edilemediğini bu nedenle de bölgeye bir istiklal mahkemesinin gönderilmesi gerektiğini söylemiştir.²⁸ Mersin Milletvekili Salâhattin Bey²⁹ bölgeye istiklal mahkemelerinin gönderilmesi yoluyla değil, ordunun çok daha öncesinde Musul için hazır edilerek güçlendirilebileceğini ve bu durumda geç kalındığını belirtmiştir. Diyarbakır Milletvekili Feyzi Bey³⁰ özellikle bölgedeki köy ağalarının vatana hizmet konusunda gevşek davrandığını, asker kaçaklarını muhafaza ettiklerini, bölgede herhangi bir isyan girişiminin olmadığını açıklamış ve bölgeye bir istiklal mahkemesinin gönderilmesinin gerekli olduğunu söylemiştir.³¹ Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya Bey³² de bölgeye istiklal mahkemesinin gönderilmesinin gerekli bulunduğunu; ancak bu mahkemenin hükümlerinin sadece askerleri değil, sivil, zabıt vs. gibi firara sebep olan kimseleri de kapsamı gerektiğini söylemiştir.³³ Yusuf Ziya Bey'in bu talebini yerinde bulan

27 TBMM Zabıt Cerideleri(Gizli Celse), I. Dönem(24.04.1920-16.04.1923), III, 177. İçtima, 1201-1203.

28 TBMM Zabıt Cerideleri(Gizli Celse), I. Dönem(24.04.1920-16.04.1923), III, 177. İçtima, 1202.

29 Mersin Milletvekili Salâhattin Bey'in dikkat çeken özelliği Birinci Meclisteki İkinci Grup'ta yani muhalefette yer almasıdır. Salâhattin Bey mecliste her vesile ile söz alarak hükümete yoğun eleştirilerde bulunmuştur. Hatta Salâhattin Bey; 25 Kasım 1922 tarihinde Canik Milletvekili Emin Bey ve Erzurum Milletvekili Süleyman Necati Bey ile birlikte TBMM'ye üye seçileceklerin Türkiye'nin bugünkü sınırları içindeki yerler halkından olması ve seçileceği çevrede oturmasını öngören dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa'yı meclis dışında bırakmayı amaçlayan kanun önerisini meclise sunanlardan biridir. Ayrıntılı bilgi için bkz; Fahri Çoker, Türk Parlamento Tarihi(Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923), 779-781.

30 Prinçzade Arif Bey'in oğludur. Babası 1908 seçimlerinde Diyarbakır milletvekili olmuş, babasının 1909'da ölümünden sonra burada boşan milletvekilliğine 6 Mayıs 1909'da seçilmiştir. 14 Ocak 1920'de yapılan seçimlerde Diyarbakır milletvekili seçilmiştir. 6 Eylül 1922 tarihinde Ali İhsan Paşa ve Kara Kemal'in de içinde bulunduğu on altı kişilik bir grup içinde Malta'dan kaçıp Ankara'ya gelmiştir. 2 Ocak 1922 tarihinde Diyarbakır milletvekili olarak TBMM'de takdim edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz; Fahri Çoker, Türk Parlamento Tarihi(Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923), 298-299.

31 TBMM Zabıt Cerideleri(Gizli Celse), I. Dönem(24.04.1920-16.04.1923), III, 177. İçtima, 1203-1204.

32 Bir dönem Maarif Müdürlüğü'nde başkâtiplik yapan Yusuf Ziya Bey, Kürdistan devleti kurmayı amaçlayan gizli derneklerde ve Kürt Teali Cemiyeti'nde çalışmıştır. TBMM'nin birinci dönemi için yapılan seçimlerde Bitlis milletvekili olarak 16 Ağustos 1920'de meclise katılmıştır. Mecliste muhalefetteki II. Grup'ta yer almıştır. Milletvekilliği sona erince memleketine dönmüş, burada 1924-25 yıllarında doğu illerindeki gerici harekâtlarda rolü olduğu gerekçesiyle tutuklanmış ve 14 Nisan 1925'te idam edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz; Fahri Çoker Türk Parlamento Tarihi(Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923), 180-181.

33 TBMM Zabıt Cerideleri(Gizli Celse), I. Dönem(24.04.1920-16.04.1923), III, 177. İçtima, 1204-1205.

Karesi (Balıkesir) Milletvekili Kazım Paşa (Özalp)³⁴ hükümetin görüşünün de bu yönde olduğunu bu mahkeme hükümlerinin sadece askerler için değil; sivil, memur veya jandarmadan her kim olursa olsun askerin firarına sebep olan herkesi kapsadığını belirtmiştir.³⁵ Ancak Kazım Paşa'nın bu açıklamaları yine de yeterli görülmemiştir. Çünkü özellikle o bölgenin milletvekilleri bölgeye gönderilecek istiklal mahkemesinin bölgedeki aşiretler üzerinde bir yaptırım gücü olabileceğine inanmıyordu. Bu konuda Siirt Milletvekili Kadri Bey³⁶ bu mahkemelerin bölgedeki aşiret reisleri üzerinde bir yaptırım gücünün olmadığı görülürse bu durumun devletin bölge üzerindeki otoritesinin tartışmalı hale gelebileceğini belirtmiştir.³⁷

Elcezire mıntkasına bir istiklal mahkemesi gönderilmesine Saruhan Milletvekili Refik Şevket Bey³⁸ de sıcak bakmamıştır. Refik Şevket Bey'e göre bu kadar geniş bir bölgeye gönderilecek istiklal mahkemesi yerine birkaç tane divanı harp firariler hakkında daha etkili ve seri kararlar alabilir.³⁹ 20 Ocak 1923 tarihli müzakereler Müdafaa-i Milliye Vekili Kazım Paşa'nın (Özalp) teklifin incelenmesi için kanun tasarisının iadesini istemesi üzerine teklif hükümete iade edilmiştir. Kazım Paşa iki gün sonra yani 22 Ocak 1923 tarihinde yaptığı açıklamada istiklal mahkemesi kanunundaki maddeleri tetkik ettiğini, iki gün önceki müzakerelerde belirtilen endişelerin yersiz olduğunu kanunun asker kaçakları için olduğu kadar firarilere sebep olanlar için de hükümler taşıdığını belirtmiştir.⁴⁰ Bundan sonra bölgeye bir istiklal mahkemesi gönderilmesi kararı alınmıştır.

Elcezire İstiklal Mahkemesi; başkan, savcı ve üç üyeden oluşmaktaydı. Üyelerin seçimi 25 Ocak-5 Şubat 1923 tarihlerinde yapılmıştır. 25 Ocak'ta yapılan ilk seçimlerde mahkeme reisliğine Karesi Milletvekili Ha-

34 9 Mayıs 1920'de Karesi milletvekili olarak meclise giren Kazım Paşa(Özalp), Sakarya Savaşı'ndan sonra 14 Ocak 1922 tarihinde Müdafaa-i Milliye Vekilliğine(Bakanlığına) seçilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bknz; Fahri Çoker, Türk Parlamento Tarihi(Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923), 599-601.

35 TBMM Zabıt Cerideleri(Gizli Celse), I. Dönem(24.04.1920-16.04.1923), III, 177. İçtima, 1206.

36 Sivas Kongresi'nin toplanmasından sonra Millî Mücadele'ye katılan Kadri Bey(Oktay) Siirt milletvekili olarak 13 Temmuz 1920'de TBMM'ye katılmıştır. Mecliste; Dilekçe, Tapu kadastro, Bayındırlık Komisyonlarında ve Memurin Muhakematı Tetkik Kurulunda çalıştı. Ayrıntılı bilgi için bknz; Fahri Çoker, Türk Parlamento Tarihi(Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923), 851.

37 TBMM Zabıt Cerideleri(Gizli Celse), I. Dönem(24.04.1920-16.04.1923), C:III, 177. İçtima, 1206.

38 I. Dönem TBMM seçimlerinde Saruhan(Manisa) milletvekili olarak meclisin 23 Nisan 1923 tarihindeki açılışında hazır bulunmuştur. Mecliste; Anayasa, Adalet, Millî Eğitim, Sağlık-Sosyal Yardım ve Orman-Madenler Komisyonlarında çalışmıştır. 21 Eylül 1920 tarihinde Kastamonu İstiklal Mahkemesi başkanlığına seçilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bknz; Fahri Çoker, Türk Parlamento Tarihi(Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923), 837-838.

39 TBMM Zabıt Cerideleri(Gizli Celse), I. Dönem(24.04.1920-16.04.1923), III, 177. İçtima, 1206-1207.

40 TBMM Zabıt Cerideleri, I. Dönem(24.04.1920-16.04.1923), II, 178. İçtima, 457.

cim Muhiddin Bey⁴¹, müddei-i umumiliğine Antalya Milletvekili Halil İbrahim Bey⁴², mahkeme azalıklarına ise Erzurum Milletvekili Mehmet Nusret Efendi⁴³ ile Niğde Milletvekili Hakkı Paşa⁴⁴ seçilmiştir. 29 Ocak 1923'te Nusret Bey'in mahkeme üyeliğinden istifa etmesi üzerine yeniden üyelik seçimi yapılmıştır. Sinop Milletvekili Rıza Vamık Bey⁴⁵ ile İçel Milletvekili Şevki Bey⁴⁶ mahkeme üyeliğine seçilmiştir. 3 Şubat 1923'te Vamık Bey'in üyelikten istifa etmesi üzerine 5 Şubat 1923'te boş kalan üyelik için yeniden seçim yapılmış ve Gaziantep Milletvekili Yasin Bey⁴⁷ üyeliğe seçilmiştir.⁴⁸

Elcezire İstiklal Mahkemesinin Görev Alanı ve Faaliyete Başlaması

Elcezire İstiklal Mahkemesi asker kaçakları ile ilgili suçlara bakmak üzere kurulmuştur. İstiklal Mahakimi Kanunu'ndaki tüm yetkilere sahip olmayan bu mahkeme ilgili kanunun üçüncü madde "a" fırcasının tamamı⁴⁹,

- 41 Tam adı Hüseyin Hacim Muhiddin'dir. İstanbul Mebusan Meclisi'ne Karesi milletvekili olarak girdi. Meclisin feshinden sonra Heyet-i Temsiliye'nin talimatına uyarak Ankara'ya geldi ve 23 Nisan 1920 tarihinde meclisin açılışında hazır bulundu. 3 Ağustos 1921'de Konya İstiklal Mahkemesi başkanlığına seçildi. 9 Haziran 1922'ye kadar bu görevini sürdürdü. 9 Mart-13 Mayıs 1923 tarihinde Elcezire İstiklal Mahkemesi başkanlığında bulundu. Ayrıntılı bilgi için bknz; Fahri Çoker, Türk Parlamento Tarihi(Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923), 595-596.
- 42 I. Dönem seçimlerinde Antalya milletvekili olarak TBMM'ye giren Halil İbrahim Bey(Özkaya), 9 Mart-10 Mayıs 1923 tarihleri arasında Elcezire İstiklal Mahkemesi savcılığını yürütmüştür. Ayrıntılı bilgi için bknz; Fahri Çoker, Türk Parlamento Tarihi(Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923), 107-108.
- 43 I. Dönem TBMM seçimlerinde Erzurum milletvekili seçilen Gözübüyükzade Ziyeddin Bey'in Meclis'e katılmadan istifa etmesi üzerine boşalan milletvekilliğine 28 Ağustos 1920'de seçilmiş ve 20 Ekim 1920'de meclis çalışmalarına katılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bknz; Fahri Çoker, Türk Parlamento Tarihi(Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923), 395-396.
- 44 I. Dönem TBMM seçimlerinde Niğde milletvekili olarak seçilerek 26 Nisan 1920'de meclis çalışmalarına katılmıştır. 16 Ağustos-18 Eylül 1922 arası Amasya, 7 Mart-11 Mayıs 1923 arası Elcezire İstiklal Mahkemelerinde üye olarak bulunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bknz; Fahri Çoker, Türk Parlamento Tarihi(Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923), 807-808.
- 45 I. Dönem TBMM seçimlerinde Sinop milletvekili seçilen Rıza Vamık Bey(Uras) 23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılışında hazır bulunmuştur. Mecliste Millî Savunma Komisyonu'nda çalışmıştır. Ayrıntılı bilgi için bknz; Fahri Çoker, Türk Parlamento Tarihi(Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923), 872-873.
- 46 I. Dönem TBMM seçimlerinde İçel milletvekili olarak seçilen Ahmet Şevki Bey(Göklevent) 26 Nisan 1920 tarihinde meclis çalışmalarına katılmıştır. Mecliste Adalet, Millî Savunma, Tapu Kadastro ve PTT Komisyonlarında çalışmıştır. 15 Kasım 1920'de kurulan Pozantı İstiklal Mahkemesine 25 Kasım'da üye seçildi ve birinci dönem istiklal mahkemelerinin görevine son verildiği Mart 1921'de meclisteki görevine döndü. Ayrıntılı bilgi için bknz; Fahri Çoker, Türk Parlamento Tarihi(-Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923), 481-482.
- 47 I. Dönem TBMM seçimlerinde Gaziantep milletvekili olarak seçilen Yasin Bey'in tam adı Mehmet Yasin Sâni (Kutluğ)'dur. 1 Kasım 1922 tarihinde saltanatın kaldırılmasına dair önergeyi hazırlayan 54 kişi arasında yer almıştır. 5 Şubat 1923'te Elcezire İstiklal Mahkemesi üyeliğine seçilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bknz; Fahri Çoker, Türk Parlamento Tarihi(Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923), 429-430
- 48 Komisyon, Elcezire İstiklal Mahkemesi(Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), 4.
- 49 İstiklal Mahakimi Kanunu'nun üçüncü maddesinin "a" fırcasında; askerden kaçanlar, asker kaçaklarına göz yumanlar, bunları koruyup kollayanlar hakkında askeri ceza kanunlarına

“d” fırkasının⁵⁰ yalnız asker ailelerine taarruz ve tecavüz suçları kısmı ve “k” fırkasının⁵¹ ihtilâsât-ı askeriyede bulunanlarla hangi sınıftan olursa olsun bunlara iştirak ve vesatet eyleyenler kısmı ile ilgili davalara bakmakla yetkili kılınmıştır. Bu nedenle yerel savcılıklar tarafından kendisine gönderilen dosyalarda yetkisi haricinde gördüğü davaları ait oldukları mahkemelere gönderilmek Elcezire İstiklal Mahkemesi Savcılığına sevk etmiştir.⁵² Bunlara ilaveten Elcezire İstiklal Mahkemesi, istiklal mahkemelerinin teşkili hakkındaki 11 Eylül 1920 tarihli kanunun yayınlanmasından sonra meydana gelen suçlara bakacağını, bu tarihten önce gerçekleşen suçların istiklal mahkemesine gönderilmemesine dair aldığı kararı 17 Mart 1923 tarihinde bölge mutasarrıflıklarına bildirmiştir.⁵³

Elcezire İstiklal Mahkemesi’nin görev alanı; Diyarbakır, Elazığ, Bitlis vilayetleri ile Malatya, Urfa, Mardin, Siverek, Ergani, Maden, Genç, Muş ve Siirt livaları olarak belirlenmişti. Bu bölgelerin haricinde Dersim sancağının da mahkemenin yargı alanında olup olmadığı hakkında 15 Mart 1923’te TBMM’den izahat istenmiş ve 20 Mart’ta TBMM’den gelen cevap yazısında Dersim sancağının Elazığ’a bağlı olmasından dolayı yargılama alanına dâhil olduğu belirtilmiştir.⁵⁴

Elcezire İstiklal Mahkemesi üyeleri Gaziantep, Urfa, Siverek üzerinden 8 Mart 1923’te⁵⁵ yargılama merkezi olan Diyarbakır’a varmıştır. Mahkeme Diyarbakır’a vardıktan sonra 10 Mart’ta bir beyanname yayınlamıştır. Yayınladıkları beyanname; asker kaçaklarının on gün içinde teslim oldukları takdirde derhal birliklerine gönderileceği, harp divanlarında tutuklu olup henüz haklarında bir karar verilmeyenlerin de bundan yararlanacağı belirtilmiştir. Herhangi bir yanlışlığa sebebiyet vermemek için beyannamenin kazalarda tebliğ edilmesinden itibaren asker kaçaklarına teslim olmaları için bir hafta süre tanınmıştır. Bu süre içinde teslim olmayan, kaçaklara yardım edenler ve soygun yapanların bu aftan yararlanamayacakları belirtilmiştir.

göre hüküm verileceği belirtilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz; TBMM Zabıt Cerideleri, I. Dönem(24.04.1920-16.04.1923), Kanunlar No: 249, 295.

50 Kanunun üçüncü maddesinin “d” fırkasının tamamı; “Askeri ve siyasi casusluk ve suikast, siyasi ve asker ailelerine taarruz ve tecavüz ceraimi” şeklindedir. Bknz; TBMM Zabıt Cerideleri, I. Dönem(24.04.1920-16.04.1923), Kanunlar No: 249, 295.

51 Kanunun üçüncü maddesinin “k” fırkasının tamamı; “İhtilâsta bulunan, rüşvet alan bilumum memurini mülkiye ve askeriyeyi ve bunlara hangi sınıftan olursa olsun iştirak ve vesatet eyleyenleri” şeklindedir. Bknz; TBMM Zabıt Cerideleri, I. Dönem(24.04.1920-16.04.1923), Kanunlar No: 249, 295.

52 Komisyon, Elcezire İstiklal Mahkemesi(Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), 7.

53 Komisyon, Elcezire İstiklal Mahkemesi(Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), 7.

54 Komisyon, Elcezire İstiklal Mahkemesi(Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), 7.

55 Bu tarihi Ergün Aybars 9 Mart 1923 olarak belirtmiştir. Bknz; Aybars, İstiklal Mahkemeleri, 191.

Bu beyanname tüm köylerde ilan edilmiş ve köylerde tebliğ edildiğine dair köy ihtiyar heyetinden alınan ilmühaberler ile bunlara ait tanzim cetveller Elcezire İstiklal Mahkemesi'ne sunulmuştur.⁵⁶

Elcezire İstiklal Mahkemesi yaklaşık iki ay çalışmıştır. Mahkeme Malatya'da bulunduğu sırada 11 Mayıs 1923 tarihinde aldığı karar ile gerekli görüldüğü halde bir daha toplanmak üzere 14 Mayıs'tan itibaren faaliyetlerine ara vermiştir. Mahkemenin tatil kararı almasını doğru bulmayan Mustafa Kemal Paşa mahkeme reisliğine gönderdiği telgrafta mahkemenin görevine devam etmesi gerektiğini, bir aylık uzun bir bayram tatilinin sakıncalı olduğunu, Cephe Kumandanlığından gelen bildiri üzerine bu tatil süresi içerisinde asker kaçaklarının artacağını belirtmiş ve tatil süresinin kısa tutularak mahkeme faaliyetlerinin aksatılmamasını istemiştir. Mahkemenin tatile girmesi ve üyelerinin yapılan uyarılara rağmen geri dönmemesi üzerine 24 Mayıs 1923 tarihinde Elcezire İstiklal Mahkemesi Savcılığına yazılan yazı ile firariler ve firara sebep olanlar hakkında gereken işlemlerin yapılması görevi Elcezire Cephe Kumandanlığına verilmiştir. Böylece 9 Mart 1923 tarihinde Diyarbakır'da göreve başlayan mahkeme 14 Mayıs'ta Malatya'da bulunduğu sırada faaliyetlerine ara vermiştir. Yaklaşık iki ay görev yapan mahkemenin bir daha toplanmaması üzerine de görevi son bulmuştur.⁵⁷

Elcezire İstiklal Mahkemesinin Diyarbakır Kararları

Elcezire İstiklal Mahkemesi ve Konya II. Dönem İstiklal Mahkemeleri ile alakalı belgeler bu mahkemelerde çalışmış olan Karesi Milletvekili Hacim Muhyiddin tarafından Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü'ne verilmiştir. TBMM'deki ve enstitüdeki belgeler; duruşma dosyaları, karar defterleri ve mahkemelerin yazışmalarından oluşmaktadır. Mahkeme karar defterlerinde on binden fazla karar yazısı bulunmaktadır.⁵⁸

Elcezire İstiklal Mahkemesi 9-29 Mart 1923 tarihleri arasında Diyarbakır'da 29, 3-8 Nisan arasında Mardin'de 11, 16-19 Nisan arasında 12, 24 Nisan'da Siverek'te 4, 28-29 Nisan'da Diyarbakır'da 6, 5-8 Mayıs'ta Elazığ'da 16, 10-13 Mayıs'ta Malatya'da 12 olmak üzere 90 davayı sonuçlandırmıştır.⁵⁹ Yaklaşık iki ay faaliyette bulunan Elcezire İstiklal Mahke-

56 Komisyon, Elcezire İstiklal Mahkemesi(Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), 7; Aybars, İstiklal Mahkemeleri, 191.

57 Komisyon, Elcezire İstiklal Mahkemesi(Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), 8-9; Zelyut, İstiklal Mahkemeleri(Meclis Tutanakları), 215.

58 Aybars, İstiklal Mahkemeleri, 47.

59 Aybars, İstiklal Mahkemeleri, 194.

mesi'nin Diyarbakır'da aldığı mahkeme zabıtnamesi olan kararları otuz beş tanedir.

16-29 Mart 1923 Tarihleri Arasında Alınan Kararlar

Mahkeme 16-29 Mart 1923 tarihleri arasında Diyarbakır'da toplam yirmi dokuz zabıtnamesi olan karar almıştır. Bu tarihler arasında mahkeme başkanlığını Karesi Milletvekili Hacim Muhyiddin, üyeliklerini de Gaziantep Milletvekili Yasin ve İçel Milletvekili Şevki yapmıştır. Alınan yirmi dokuz kararda da bu üç ismin imzası vardır.

Diyarbakır'da alınan 16 Mart 1923 tarih ve 1 sıra numaralı karar yakalanan sekiz kaçak askerin üstleri tarafından yasa dışı bir menfaat karşılığında serbest bırakılmasına dairdir. Ayvoz Karakol Kumandanı Mehmet oğlu Reşit Onbaşı ile arkadaşı Mehmet Sıddık hakkındaki davada soruşturmanın sorgu yargıçlarınca tamamlanmasına, Onbaşı Reşit'in İzvitli bölgesindeki yasa dışı işlerine dair Memurları Yargılama Komisyonundaki evrakının birleştirilmek üzere bölge savcılığına yollanmasına ve bunun için de Elazığ vilayetine tezkire çıkartılmasına karar verilmiştir. Dava evrakları Elcezire İstiklal Mahkemesi Savcılığına sevk edilmiştir.⁶⁰

16 Mart 1923 tarih ve 2 sıra numaralı karar, korumakla görevli oldukları on altı askerin firarına sebep olan Elazığ Karakol piyade neferlerinden Kesrikli Mevlüd, Şekbanlı İbrahim, Zağrifanlı Hasan, Nurali köyünden Mehmet ve süvari neferi Şeyhhacı köyünden Hasan oğlu İsmail hakkındadır. Firara sebebiyet verdikleri iddia edilenler hakkındaki evrak incelenmiş; ancak incelenen evrak mahkemenin başlatılması için yeterli görülmemiştir. Bu nedenle evrakın soruşturulup ilgili kanun kararlarına bağlanması amacıyla Elazığ savcılığına gönderilmesi uygun bulunmuştur. Bunun için dava evraklarının Elcezire İstiklal Mahkemesi Savcılığına sevk edilmesine karar verilmiştir.⁶¹

16 Mart 1923 tarih ve 3 sıra numaralı karar Elazığ Askeri Hastanesi'nde tedavide iken firar edip kendisine karşı koyanlara silahla mukabele eden asker hakkındadır. Elazığ'ın Mığı köyünden Mehmet Ali oğlu Mehmet hakkındaki davanın evrakları incelenmiş ve incelenen evrak mahkemenin başlatılması için yeterli görülmediğinden ilgili evrakın Elazığ Savcılığına

60 Komisyon, Elcezire İstiklal Mahkemesi(Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), 13; Zelyut, İstiklal Mahkemeleri(Meclis Tutanakları), 216.

61 Komisyon, Elcezire İstiklal Mahkemesi(Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), 13.

gönderilmek üzere Elcezire İstiklal Mahkemesi Savcılığına sevk edilmesine karar verilmiştir.⁶²

17 Mart 1923 tarih ve 4 sıra numaralı karar Kâğıtlı köyünden Emin Çavuş kızı ve asker Mustafa'nın eşi olan Huriye'nin hanesine 1917 yılda silah zoruyla girip şiddet ve kötü muamele uygulayan aynı köyden Hasan oğlu Mustafa hakkındadır. Mahkeme olayın İstiklal Mahkemeleri'nin kurulması hakkındaki kanunun yayımlandığı 11 Eylül 1920 tarihinden önce gerçekleştiğini gerekçe göstererek davaya bakma yetkisinin olmadığını belirtmiş ve ilgili evrakın ait olduğu mahkemeye gönderilmesini uygun bulmuştur. Bu amaçla mahkeme dava evrakının Elcezire İstiklal Mahkemesi Savcılığına gönderilmesine karar vermiştir.⁶³

17 Mart 1923 tarih ve 5 sıra numaralı karar batı bölgesine tabi Hactak köyünden asker Ahmet'in eşi Ali kızı Ummi'nin evine gece silah zoruyla girip kötü muamele ve şiddet uygulayan aynı köyden Mirzo oğlu Simo hakkındadır. Olayın İstiklal Mahkemelerinin kuruluş kanunun yayımlanmasından önce gerçekleştiğini gerekçe gösteren mahkeme davanın kendilerine ait olmadığını belirtmiştir. Mahkeme ilgili evrakın ait olduğu mahkemeye iade edilmesini sağlamak amacıyla dava evrakının Elcezire İstiklal Mahkemesi Savcılığına gönderilmesine karar vermiştir.

17 Mart 1923 tarih ve 6 sıra numaralı karar Arslanoğlu köyünden asker Resul'ün eşi Hüseyin kızı Havva'nın Zengilo köyünden Şeyh Nurettin'in hizmetkârı Esat tarafından zorla kaçırıldığına dairdir. Mahkeme Arslanoğlu köyünden Resul'ün askerliğine ve Hüseyin kızı Havva'nın bunun nikâhlı eşi olduğuna dair bir malumatın bulunmadığını, Hüseyin kızı Havva'nın babasının rızasıyla nikâhlandığının belirlendiğini gerekçe göstererek yargılamaya gerek olmadığını belirtmiştir. Davanın reddiyle mahkeme evrakının ait olduğu mahkemeye iadesi için Elcezire İstiklal Mahkemesi Savcılığına sevk edilmesine karar verilmiştir.⁶⁴

17 Mart 1923 tarih ve 7 sıra numaralı karar Matrani köyünden asker Ali oğlu Osman'ın kız kardeşi Halime'nin aynı köyden Ali oğlu Mustafa tarafından silah zoruyla kaçırıldığı hakkındadır. Mahkeme Ali oğlu Osman'ın hâlihazırda asker olduğuna dair bir malumatın olmaması, İstiklal Mahkemesi

62 Komisyon, Elcezire İstiklal Mahkemesi(Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), 13.

63 Komisyon, Elcezire İstiklal Mahkemesi(Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), 15.

64 Komisyon, Elcezire İstiklal Mahkemesi(Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), 15.

Kanunun ikinci maddesinin “e” fırfkasında⁶⁵ sadece asker aileleri ibaresinin bulunmasından dolayı yargılamanın yapılamayacağını belirtmiştir. Davanın ait olduğu mahkemece yapılması için dava evraklarının Elcezire İstiklal Mahkemesi Savcılığına sevk edilmesine karar verilmiştir.⁶⁶

17 Mart 1923 tarih ve 8 sıra numaralı karar Kankırt köyünden Ahmet oğlu İbrahim’in eği, Mehmet kızı Fatıma’nın yolculuk esnasında Tomat köyünden Ömer oğlu Mehmet tarafından kaçırıldığına dairdir. Mahkeme Kankırt köyünden Ahmet oğlu İbrahim’in hali hazırda asker olup olmadığı ve Fatıma’nın da bunun nikâhlısı olduğuna dair bir malumatın olmadığını, ayrıca Fatıma’nın eği İbrahim’in vefat etmesi üzerine kendi rızası ile nikâhlandığını gerekçe göstermiş ve bu konudaki talebi reddetmiştir. Dava evrakının ait olduğu mahkemeye iadesi için Elcezire İstiklal Mahkemesi Savcılığına sevk edilmesine karar verilmiştir.⁶⁷

17 Mart 1923 tarih ve 9 sıra numaralı karar rüşvet karşılığında bir askerın firarına silah temin ederek neden olan eski Beşinci Amele Taburunun Dördüncü Bölüğü askerlerinden Diyarbakırlı Cemil oğlu Mehmet hakkındadır. Mahkeme olayın 1918 yılında, İstiklal Mahkemeleri’nin kurulması hakkındaki 11 Eylül 1920 tarihli kanunun neşrinden önce meydana geldiğini gerekçe göstererek davaya bakma yetkisinin olmadığını belirtmiştir. Dava evrakının ait olduğu makama iadesinin yapılması için Elcezire İstiklal Mahkemesi Savcılığına sevk edilmesine karar verilmiştir.⁶⁸

19 Mart 1923 tarih ve 10 sıra numaralı karar sevkine memur oldukları askerlerin firarına sebep olan Diyarbakır Jandarma Taburunun Merkez Bölüğü’nden Mustafa oğlu Hüseyin Ali, Mustafa oğlu Abdülkadir ve Rıdvan oğlu Zirko hakkındadır. Mahkeme olayın 1918 yılında, İstiklal Mahkemeleri’nin kurulması hakkındaki 11 Eylül 1920 tarihli kanunun neşrinden önce meydana geldiğini gerekçe göstererek davaya bakma yetkisinin olmadığını belirtmiştir. Dava evrakının ait olduğu makama iadesinin yapılması için Elcezire İstiklal Mahkemesi Savcılığına sevk edilmesine karar verilmiştir.⁶⁹

65 İlgili ifade İstiklal Mahkemesi Kanununun üçüncü maddesinin “d” fırfkasında şu şekilde belirtilmiştir: “Askeri ve siyasi casusluk ve suikast-ı siyasi ve asker ailelerine taarruz ve tecavüz ceraimi.” Bknz; TBMM Zabıt Cerideleri, I. Dönem(24.04.1920-16.04.1923), Kanunlar No:249, 295-296; Aybars, İstiklal Mahkemeleri, 180.

66 Komisyon, Elcezire İstiklal Mahkemesi(Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), 15.

67 Komisyon, Elcezire İstiklal Mahkemesi(Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), 15.

68 Komisyon, Elcezire İstiklal Mahkemesi(Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), 17.

69 Komisyon, Elcezire İstiklal Mahkemesi(Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), 17.

21 Mart 1923 tarih ve 11 sıra numaralı karar debbağ⁷⁰ takımından olan Kasap Boğos oğlu İbrahim'in firarına silah temin etmek yolu ile neden olan Diyarbakır'ın Sülûkiye mahallesinden ve Süryani olan Abdülmesih hakkındadır. Yapılan yargılamada Abdülmesih'in İbrahim'in firarına silahla neden olduğu şahitlerin ifadeleri ve dava evraklarının incelenmesi yoluyla sabit görülmüştür. Ayrıca zanlı Abdülmesih'in adı geçen İbrahim'i debbağ takımına gelmeden önce de altı ay sakladığı ve hatta bunun deveci kaydedilmesi için 30 lira verdiği belirlenmiştir. Bu nedenlerden zanlıya Askeri Ceza Kanununun yüz kırk yedinci maddesine göre 4 Mart 1923 tarihinden itibaren bir yıl hapis ve yirmi değnek cezası⁷¹ uygulanmasına karar verilmiştir.⁷²

21 Mart 1923 tarih ve 12 sıra numaralı karar sevkiyat efradından bir askerin firarına sebep olduğu iddia edilen Diyarbakır Ahz-ı Asker Şubesi'nden Hasan oğlu Mehmet onbaşı hakkındadır. Yapılan mahkeme neticesinde Mehmet onbaşının bir askeri firar ettirdiğine dair ne okunan Divan-ı Harp zabıtnamelerinde ve ne de yargılama sırasında bir kanaat oluştuğu gibi Mehmet onbaşının görevini kötüye kullandığına dair bir delile de rastlanmadığından Mehmet onbaşının beraatına karar verilmiştir.⁷³

21 Mart 1923 tarih ve 13 sıra numaralı karar askerlerden rüşvet alarak memuriyet vazifesini kötüye kullanan Viranşehir Şube Subayı Üsteğmen Yahya Efendi hakkındadır. Yapılan yargılamada Yahya Efendi'nin gerek merkez ilçede gerekse her ayın ilk ve son günü köylere çıktığı zaman askerden rüşvet aldığı ve bunun karşılığında asker sevkiyatını dikkate almayarak firara sebebiyet verdiği dava evrakların incelenmesi ve Viranşehir Bidayet Hâkimliğinden alınan şahit ve zanlının yazılı ifadesi ile ortaya çıkmıştır. Bu suçun karşılığında Yahya Efendi'ye Askeri Ceza Kanunnamesinin 187. maddesinin delaleti ve Mülkiye Ceza Kanunnamesinin 68. maddesine göre askerlik görevinden uzaklaştırma ve beş sene kalebentlik cezası verilmesi kararı alınmıştır.⁷⁴

22 Mart 1923 tarih ve 14 sıra numaralı karar, sevkiyle görevli oldukları asker kafilesinin dağılmasına ve jandarmadan Şevki oğlu Mehmet'in

70 Debbağ Arapça bir kelime olup derileri sepileyip meşin, sahtiyan kösele vb. yapan kişiye verilen isimdir. Bknz; Ferit Develioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Ankara Aydın Kitabevi, 1978, 202.

71 Yirmi değnek cezası İstiklal Mahkemeleri Kanununun üçüncü maddesinin "a" fırcasına istinaden verilmiştir. Maddenin ayrıntısı için bknz; TBMM Zabıt Cerideleri, I. Dönem(24.04.1920-16.04.1923), Kanunlar No:249, 295-296; Aybars, İstiklal Mahkemeleri, 180.

72 Komisyon, Elcezire İstiklal Mahkemesi(Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), 17.

73 Komisyon, Elcezire İstiklal Mahkemesi(Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), 17.

74 Komisyon, Elcezire İstiklal Mahkemesi(Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), 19.

yaralanmasına neden olmak suçundan tutuklu Diyarbakır jandarma süvari neferi Liceli 1900 doğumlu Yusuf oğlu İbrahim ile firar eden süvari jandarmalarından Mehmet oğlu Emin hakkındadır. Yargılama sonucunda firar eden iki erin Liceli olmaları ve İbrahim'in de bunların takibine gidip bunları yakalamadığı gibi firar edenlere katılması, Emin'in de firar etmesi neticesinde asker kafilesinin dağılmasına ve diğer muhafız Şevki oğlu Mehmet'in yaralanmasına neden oldukları anlaşılmıştır. Hali hazırda tutuklu bulunan İbrahim'in tutuklu kaldığı süre göz önüne alınarak jandarma görevinden uzaklaştırılıp batı cephesine gönderilmesine, firari olan Mehmet oğlu Emin'in yakalanarak hakkında verilecek cezasının uygulanmasına karar verilmiştir.⁷⁵

22 Mart 1923 tarih ve 15 sıra numaralı karar Diyarbakır askerlik şubesinden elli kilo çay çalmakla suçlanan sevkîyat çavuşlarından ve Karaman'ın Kasaba köyünden Abdullah oğlu Abdullah Çavuş ile arkadaşı Sinoplu İbrahim oğlu Ramazan hakkındadır. Mahkemede okunan evrakların incelenmesinden ve şahitlerin ifadesinden sonra bunların adı geçen hırsızlık olayını yaptığına dair yeterli delile rastlanmadığından sanıkların beraatine karar verilmiştir.⁷⁶

24 Mart 1923 tarih ve 16 sıra numaralı karar Karacurun ambar memuru Teğmen Ali Rıza Efendi'nin ambarda fazla çıkan buğdayı satıp parasını zimmetine geçirmesi, ambar kayıtları ile oynayarak sahtekârlık yapması ile zahire sevkîyatından sorumlu Çermik Jandarma Onbaşlılarından Sinan'ın sevk ettiği zahirenin eksik ve fazlaca yabancı madde içermesi hakkındadır. Teğmen Ali Rıza Efendi'nin çeşitli tarihlerde hem irsaliyeler üzerindeki rakamlarda oynamalar yaptığı hem de bazı irsaliyeleri ortadan kaldırdığı ve zimmetine para geçirdiği incelenen dava evrakı, Tedkik ve Tevhid-i Hesabat Komisyonu'nun raporu, Siverek Bidayet Hâkimliğinin istinab evrakları, Divan-ı Harp zabıtları ve zanlının kendi itirafıyla ortaya çıkmıştır. Ali Rıza Efendi hakkında Mülkiye Ceza Kanunnamesinin 148. maddesine göre on yıl müddetle kürek cezası, askeri rütbelerinin sökülmesi, ömür boyu rütbe ve memuriyetten mahrum bırakılması ve zimmetine geçirdiği paranın tanzim ettirilmesi kararları verilmiştir. Diğer zanlı Sinan Onbaşının ise suç işlediğine dair yeterli delil görülmediğinden beraat ettirilmesine karar verilmiştir.⁷⁷

75 Komisyon, Elcezire İstiklal Mahkemesi(Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), 19.

76 Komisyon, Elcezire İstiklal Mahkemesi(Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), 19.

77 Komisyon, Elcezire İstiklal Mahkemesi(Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), 21.

24 Mart 1923 tarih ve 17 sıra numaralı karar nöbetçi buldukları sırada Gaziantep'te üç askerinin firarına neden olan Hayvan Hastanesi askerlerinden 1900 doğumlu Hacı Bekir oğlu Mehmet Emin ile 1896 doğumlu Yusuf oğlu Hüseyin hakkındadır. Yapılan yargılama neticesinde sanıklar hakkında suçu işlediklerine dair yeterli delil görülmediğinden beraatlerine karar verilmiştir.⁷⁸

25 Mart 1923 tarih ve 18 sıra numaralı karar Savur kazasından Hüseyin oğlu Cemil'in firarına neden olan Mardin jandarmasından Teğmen Aziz, Mardin Belediye Başkanı Kasım Çelebi, Savur kazası süvari jandarma çavuşlarından Haşim ve Mardin jandarma dairesi yazıcılarından Mardinli Necip Efendi oğlu Abdülhalim ile Savur süvari jandarmasından Muhyiddin hakkındadır. Yapılan yargılama neticesinde Mardin Belediye Başkanı Kasım Çelebi'nin Hüseyin oğlu Cemil'in firarını gerek kefaletinde bulunduğu suçluyu teslim etmeyerek, gerekse jandarma kumandanı ile dostluğundan istifade ve yetkililere rüşvet teklif etme yolu ile sağladığı anlaşıldığından belediye reisine üç yıl hapis cezası verilmiştir. Yazıcı Abdülhalim'in de Kasım Çelebi'yle birlikte çalıştığı anlaşıldığından üç yıl hapis cezası ve Teğmen Aziz Efendi'ye olayda ihmali olduğu gerekçesiyle iki hafta hapis cezası verilmiştir. Haşim Çavuş'la er Muhyiddin'in bu hususla alakalı bir ihmalinin olduğuna dair yeterli delil bulunmadığından bunların beraatine karar verilmiştir.⁷⁹

25 Mart 1923 tarih ve 19 sıra numaralı karar topçu askerlerinden Harputlu Alişanoğullarından Osman oğlu Halil'i firar ettirmek suçundan yargılanan Alay 75/3 askerlerinden Hasan oğlu Ali ile Kelekçi Müfrezesi askerlerinden Hüseyin oğlu Akif hakkındadır. Yapılan yargılama neticesinde Hasan oğlu Ali'nin Harputlu Halil'i kaçırdığı mahkemedeki ifadeleri ve incelenen dava evraklarından anlaşıldığından kendisine beş ay müddetle pranga ve otuz değnek cezası verilmiştir. Hüseyin oğlu Akif'in suça iştirak etmediği anlaşıldığından bunun da beraatine karar verilmiştir. Ancak mahkeme üyelerden Yasin, Ali'nin de beraatı reyindeyim şeklin de bir not düşmüştür.⁸⁰

25 Mart 1923 tarih ve 20 sıra numaralı karar firari bakayaları yakalayıp sevk etmekle görevli Lice jandarma askerlerinden ve Alihaşof (Aliheşo) köyünden Musa oğlu Mehmet, Ömer oğlu Miri, Mehmet Hüseyin oğlu Emin ve diğer kırk iki asker hakkındadır. Mahkeme evrakların incelenip

78 Komisyon, Elcezire İstiklal Mahkemesi(Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), 21.

79 Komisyon, Elcezire İstiklal Mahkemesi(Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), 23.

80 Komisyon, Elcezire İstiklal Mahkemesi(Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), 23.

soruşturmanın tamamlanması ve davanın ilgili kanun kararına bağlanması için dava dosyalarını Lice Savcılığına gönderilmek üzere Elcezire İstiklal Mahkemesi Savcılığına takdimine karar vermiştir.⁸¹

27 Mart 1923 tarih ve 21 sıra numaralı karar sevkine memur oldukları on dokuz askerin firarına neden olmakla suçlanan Siverek jandarma onbaşılardan Süleyman oğlu Şeyhmuz, erlerden Abdullah oğlu Sadık, Abdullah oğlu Hacı ve Numan hakkındadır. Yapılan yargılama neticesinde Abdullah oğlu Sadık'ın sevkiyat sırasında iki askerden para alarak firarlarına müsaade ettiği anlaşıldığından buna üç yıl müddetle kalebentlik cezası verilmiştir. Er Numan'ın sevkiyat sırasında hemşerisi iki askerin firarına göz yumduğu anlaşıldığından buna beş ay müddetle pranga cezası verilmiştir. Şeyhmuz onbaşı ile er Hacı'nın diğer on yedi erin firarında suçları olmadığı anlaşıldığından bunların beraatlerine karar verilmiştir.⁸²

27 Mart 1923 tarih ve 22 sıra numaralı karar Urfa sevkiyatında bulunduğu sırada sevk edilen erlerden bazılarını rüşvet karşılığında bırakmakla suçlanan Siverek Asker Alma Şubesi'nde görevli Sadullah oğlu Nebi Çavuş hakkındadır. Yapılan yargılama neticesinde Nebi Çavuş'un sevkiyat erlerinden para aldığı; ancak olayın diğer erler arasında duyulması ile parayı iade ettiği, firarın Hüseyin oğlu Mehmet'in nöbeti sırasında gerçekleşeceğinin kendisine ihbar edildiği halde adı geçen eri nöbete çıkardığı anlaşılmıştır. Suçlu bulunan Nebi Çavuş'a üç yıl boyunca kalebentlik cezası verilmesine karar verilmiştir.⁸³

27 Mart 1923 tarih ve 23 sıra numaralı karar Vinberk köyünden asker Mehmet oğlu Seydo'nun eşi Behiye'yi kaçırmakla suçlanan Ahmet oğlu Şehyo ve bu meseleye ait muamelelerin yapılmasını bilerek erteleyen Hüseyin Efendi ile Şehyo ve Behiye'nin nikâhlarını kıyan Al köyünden Mehmet Çavuş, Monla Ahmet ve Keko Ali hakkındadır. Yapılan yargılama neticesinde Behiye ve Şehyo'nun rıza ile kaçtıkları, Behiye'nin Mehmet oğlu Seydo'nun nikâhındayken Şehyo ile kaçtığı anlaşılmıştır. Asker Seydo'nun nikâhındayken başkası ile kaçan Behiye'ye ve bu durumu bildiği halde onu kaçırın Şehyo'ya birer yıl hapis cezası verilmiştir. Hüseyin Efendi, Mehmet Çavuş, Monla Ahmet ve Keko Ali'nin ise beraatlerine karar verilmiştir.⁸⁴

81 Komisyon, Elcezire İstiklal Mahkemesi(Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), 25.

82 Komisyon, Elcezire İstiklal Mahkemesi(Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), 25.

83 Komisyon, Elcezire İstiklal Mahkemesi(Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), 27.

84 Komisyon, Elcezire İstiklal Mahkemesi(Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), 27.

28 Mart 1923 tarih ve 24 sıra numaralı karar Viranşehir Şube Muhafızlığı görevinde bulunduğu sırada bir askerinin firarında ihmali olmakla suçlanan Hüseyin oğlu Mehmet hakkındadır. Yapılan yargılama neticesinde Hüseyin oğlu Mehmet'in olayda bir kastının olmadığı anlaşıldığından beraatine karar verilmiştir.⁸⁵

28 Mart 1923 tarih ve 25 sıra numaralı karar Habeşi Jandarma Karakolu'nda bulunduğu sırada hükümet adına para ve yağ toplamak ve firari askerlerden yakaladıklarını para karşılığında salıvermekle suçlanan Jandarma Süvari Başçavuşu Faik Efendi hakkındadır. Yapılan sorulama ve yargılama neticesinde suç hakkında yeterli delile ulaşılmadığından Faik Efendi'nin beraatine karar verilmiştir.⁸⁶

28 Mart 1923 tarih ve 26 sıra numaralı karar, 25 Mart 1923 tarih ve 18 sıra numaralı karar ile Mardin Jandarma Dairesi merkez yazıcılarından Necip oğlu Abdülhalim Onbaşı hakkında gıyaben verilen üç yıllık hapis cezasının yüz yüze yapılan mahkemede de yeniden ele alınıp bu cezanın onanması hakkındadır. Gıyabında yapılan yargılamalardaki deliller yeterli görülerek Abdülhalim Onbaşı'ya aranan askerlerden Cemil'in firarını Mardin Belediye Başkanı Kasım Çelebi ile birlikte temin etmek suçundan üç yıl hapis cezası verilmiştir.⁸⁷

27 Mart 1923 tarih ve 27 sıra numaralı karar, firari olmakla birlikte Diyarbakır vilayeti ve polis komiserliğinin resmi mühürlerini kullanıp, imzalarını taklit ederek sahte evrak hazırlayıp sınır dışına asker firarını teminden suçlanan Erzincanlı Mardıros ile bunu saklayan Denkçi Hallo ve ailesi ve Mardıros'un sağladığı evraklarla sınır dışına kaçan David, Agop ve Todori hakkındadır. Yapılan yargılama neticesinde Mardıros'un sahte evrak düzenleyip firara neden olduğu anlaşılmış, ayrıca Mardıros suçunu mahkemede itiraf etmiş ve bu memlekette askerlik yapmamak için firar ettiğini belirtmiştir. Bunları dikkate alan mahkeme Mardıros'un 24 Temmuz 1919 tarihli kanunun ikinci maddesine göre idamına ve infazının Erzincan'da yapılmasına karar vermiştir. Denkçi Hallo ve ailesinin Mardıros'u kendi evlerinde saklamadığı anlaşıldığından beraatlerine ve David, Agop ve Todori'nin sahte evrakla yurt dışına çıkmış olmalarından dolayı bunların takibatının yapılmasına karar verilmiştir.⁸⁸

85 Komisyon, Elcezire İstiklal Mahkemesi(Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), 29.

86 Komisyon, Elcezire İstiklal Mahkemesi(Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), 29.

87 Komisyon, Elcezire İstiklal Mahkemesi(Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), 29.

88 Komisyon, Elcezire İstiklal Mahkemesi(Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), 31.

29 Mart 1923 tarih ve 28 sıra numaralı karar, firari askerlerin yakalanmasıyla görevli Şark Nahiyesi Müdürü Ahmet Murat Bey'in görevini kötüye kullanıp rüşvet alması hakkındadır. Yapılan yargılama ve incelenen evraklar neticesinde Ahmet Murat Bey'in ilgili suçu işlediğine dair sebep ve delilin olmaması ve Kasım köyünden Halil'in verdiği rüşveti zaruri sebeplerden dolayı kabul edip sonra iade ettiği, Halil hakkında yine zaruri nedenlerle takibat başlatamadığı anlaşılmıştır. Bu nedenle Ahmet Murat Bey'in beraatine karar verilmiştir.⁸⁹

29 Mart 1923 tarih ve 29 sıra numaralı karar Siverek Hububat Ambar Memuru firari Şükrü, Ambar Kâtibi Cuma Kamil Efendi'nin ve ambarlarda görevli askerlerden Siverekli Hacı İbrahim oğlu Sinan ve Hüseyin oğlu Mahmut hakkında görevlerini kötüye kullanarak Siverek ambarından Viranşehir ve Diyarbakır'a sevk edilen erzaka fazla miktarda toz ve toprak karıştırmaları hakkındadır. İncelenen dava evrakları ve yapılan mahkeme neticesinde firari Şükrü Efendi ile Cuma Kamil Efendi'nin evrakta sahtekârlık yaparak zimmetlerine para geçirdikleri tespit edilmiştir. Şükrü ve Ahmet Kamil Efendilere Mülkiye Ceza Kanunnamesininin 82. Maddesine göre beş sene kalebentlik cezası, ömür boyu memuriyetten mahrumiyet zimmetlerine geçirdikleri paranın iki katı tahsili cezaları verilmiştir. Ambar erlerinden Sinan ve Mahmut'un olayda bir mesuliyetlerinin olmadığı anlaşıldığından bunların beraatine karar verilmiştir.⁹⁰

28-29 Nisan 1923 Tarihli Kararlar

29 Mart 1923'ten 28 Nisan 1923 tarihine kadar Mardin, Urfa ve Siverek'te kararlar alan mahkeme 28 ve 29 Nisan'da Diyarbakır'da altı karar daha almıştır. Bu iki tarihte alınan kararların üçünde mahkeme üyelerinden İçel Milletvekili Şevki'nin yerine Niğde Milletvekili Ahmet Hakkı'nın adı bulunmaktadır. Diğer üç kararda başkan ve üyelere bir değişiklik olmamıştır.

28 Nisan 1923 tarih ve 57 sıra numaralı karar kendisini sevke memur olan jandarma erlerinden Ali oğlu Şeyhmus ile Murat oğlu Ali'yi yaralayıp ve Şeyhmus'un tüfeğini alarak firar eden Arnas köyünden Mahmut oğlu Ali hakkındadır. Mahkemede yakalanan zanlının suçunu itiraf etmesi, yapılan

89 Komisyon, Elcezire İstiklal Mahkemesi(Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), 31.

90 Komisyon, Elcezire İstiklal Mahkemesi(Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), 33.

keşif ve dava evraklarının incelenmesi sonucunda zanlı Mahmut oğlu Ali'ye ömür boyu kürek cezası verilmiştir.⁹¹

28 Nisan 1923 tarih ve 58 sıra numaralı karar bakaya erlerden Mustafa oğlu Gazo namındaki askeri firar ettirmekle suçlanan Beşiri jandarma erlerinden Liceli Emin oğlu Ahmet hakkındadır. Yapılan yargılama ve incelenen dava evrakları neticesinde adı geçen Emin oğlu Ahmet'in olayla alakası olmadığı anlaşıldığından beraatine karar verilmiştir.⁹²

28 Nisan 1923 tarih ve 59 sıra numaralı karar takip esnasında rüşvet karşılığında firari ve bakaya erleri yakalamayarak serbest bırakan Savur Jandarma Takım Çavuşu Mardin'in Babussur mahallesinden Kiramozade Hacı Nasir oğlu Şeyhmus hakkındadır. Yapılan yargılama ve incelenen evraklar neticesinde Hacı Nasir oğlu Şeyhmus'un suçu işlediğine dair yeterli delil bulunmamasından dolayı beraatine karar verilmiştir.⁹³

29 Nisan 1923 tarih ve 60 sıra numaralı karar başkasına ait bir arazi üzerine zorla hane inşa etmek, sahte senet düzenleme ve rüşvet karşılığında firarilere göz yummakla suçlanan Kıdemli Yüzbaşı Mehmet Tevfik Efendi, Asteğmen Servet Efendi ve şube yazıcısı Siirtli Mehmet oğlu Cemil hakkındadır. Yapılan yargılama ve incelenen dava evrakları neticesinde Tevfik, Servet ve Cemil Efendilerin olaylardan mesul tutulmalarını gerektiren bir sebep olmadığı anlaşıldığından beraatlerine karar verilmiştir.⁹⁴

29 Nisan 1923 tarih ve 61 sıra numaralı karar köylerdeki firarilerden rüşvet almakla suçlanan eski Dirik Jandarma Kumandanı Teğmen Nuri Efendi, Karakol Kumandanı Selim Onbaşı ve jandarma süvari eri Dirikli Mikail oğlu Davut hakkındadır. Yapılan yargılama, incelenen dava evrakları ve Mikail oğlu Davut'un mahkemedeki itiraflarından Nuri Efendi ile Selim Onbaşı'nın olayda asıl suçlular olduğu anlaşılmıştır. Mikail oğlu Davut hakkında olayla alakası olmadığından beraat kararı verilirken Erzurum'da bulunan Teğmen Nuri Efendi ile nerede olduğu bilinmeyen Selim Onbaşı'nın mahkemeye getirilmelerine karar verilmiştir.⁹⁵

29 Nisan 1923 tarih ve 62 sıra numaralı karar Seyyar Jandarma Tabur Kitabeti Vekâletinde firari ve bakaya erlere maaş alıyormuş gibi sahte bord-

91 Komisyon, Elcezire İstiklal Mahkemesi(Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), 63.

92 Komisyon, Elcezire İstiklal Mahkemesi(Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), 63.

93 Komisyon, Elcezire İstiklal Mahkemesi(Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), 65.

94 Komisyon, Elcezire İstiklal Mahkemesi(Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), 65.

95 Komisyon, Elcezire İstiklal Mahkemesi(Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), 67.

ro düzenleyip bunlar adına maaşlarını almak ve bunları gönüllü, mükellef vb. göstererek maaş farkını zimmetine geçirmek, devlet malını şahsi hizmetinde kullanmak ve tabur deposundan kaybolan bir tüfek için askerden para toplayıp kaybolan tüfeğin firari bir ere ait olduğunu göstermekle suçlanan Seyyar Jandarma Taburu Başçavuşu Kerküklü Abdullah oğlu Refik ile erlerden Diyarbakırlı Hıdır oğlu Mehmet hakkındadır. Yapılan yargılama, incelenen evraklar ve Divan-ı Harp zabıtları neticesinde suçlu bulunan Abdullah oğlu Refik'e bir yıl hapis cezası verilmiştir. Er Hıdır oğlu Mehmet'in ise olayla bir alakası görülmediğinden beraatine karar verilmiştir.⁹⁶

Sonuç

9 Mart 1923 tarihinde Diyarbakır'da göreve başlayan Elcezire İstiklal Mahkemesi 14 Mayıs'ta Malatya'da bulunduğu sırada faaliyetlerine ara vermiş ve yaklaşık iki ay görev yapan mahkemenin bir daha toplanmaması üzerine görevi son bulmuştur. Bu kısa süre zarfında mahkeme Diyarbakır'da otuz beş davaya bakmış bu davalar için yetkisinde gördüklerini sonuçlandırmış görmediği dava dosyalarını ise Elcezire İstiklal Mahkemesi Savcılığına sevk etmiştir.

Elcezire İstiklal Mahkemesi'nin Diyarbakır'da baktığı davalardan yirmi beşi firar eden askerler, firarı rüşvet alarak, silah temin ederek veya göz yumarak destekleyenlerle alakalıdır. Altısı askerlik görevini yapmakta olan erlerin ailelerine zarar verme, eşlerini silah zoru ile kaçırma hakkında, dördü ise askeriye ambarlarından evrakta sahtekârlık yaparak zimmetine para geçirme ve hırsızlık yapma hakkındadır. Bu davaların bir kısmı gerekli soruşturmanın yapılması amacıyla Elcezire İstiklal Mahkemesi Savcılığına iade edilirken, bir kısmı için olayların mahkemenin kuruluş kanunundan önce gerçekleştiği gerekçe gösterilerek yetkisizlik kararı verilmiş ve dava evrakları ait olduğu mahkemeye iade amacıyla Elcezire İstiklal Mahkemesi Savcılığına sevk edilmiştir. Mahkeme idam da dâhil olmak üzere, kalebentlik, hapis, memuriyetten mahrumiyet, zimmete geçirilmiş paranın tahsili, pranga, değnek ve beraat kararlarını almıştır. Mahkemenin aldığı kararlarda deliller, şahitlerin ifadeleri, keşif yapma, itiraf ve mahkeme üyelerinin kanaati etkili olmuştur. Özellikle verilen beraat kararlarında suç için yeterli delil olmadığı gerekçe gösterilmiştir.

Mahkeme kararlarından on biri davalar hakkında gerekli soruşturmaların yapılması, olayların mahkeme kanununun neşrinden önce meydana gelmesi gibi nedenlerden dolayı dava evraklarının Elcezire İstiklal Mahkemesi Savcılığına iade edilmesi şeklindedir. Geriye kalan 24 davanın sonucunda cezaya çarptırılan kişi sayısı ve verilen cezalar şu şekildedir: 26 kişi hakkında beraat, 7 kişi hakkında hapis, 5 kişi hakkında kalebentlik, 2 kişi hakkında pranga, 2 kişi hakkında değnek, 1 kişi hakkında idam, 5 kişi hakkında memuriyetten çıkarılma ve rütbe tenzili, 6 kişi hakkında yakalama, 2 kişi hakkında kürek cezası ve 3 kişi hakkında zimmetlerine geçirdikleri paranın tahsili cezaları verilmiştir.

Elcezire bölgesine bir istiklal mahkemesi gönderilmesine dair yapılan meclis müzakerelerinde mahkemede sadece asker kaçaklarının değil firara neden olan memur, subay, aşiret reisi vb. gibi kişilerin de yargılanması istenmişti. Tartışmalar özellikle silahıyla birlikte kaçıp bir aşiret reisine sığınan erlerin durumu hakkında yoğunlaşmıştı. Yapılan meclis müzakerelerinde aşiret reislerinin erleri iade etmeyerek devlet otoritesine karşı çıktıkları zaman bunlar üzerinde Elcezire İstiklal Mahkemesinin bir yaptırım gücünün bulunup bulunmayacağı tartışılmıştır. Çünkü eğer bölgeye gönderilecek mahkeme asker kaçırmakla suçlanan bir aşiret reisini yargılayamazsa bu durum bölgede devlet otoritesinin sarsılmasına neden olacaktı. Müzakerelerde mahkemenin memur, subay, bürokrat, sivil her kim olursa olsun firara neden olanları yargılayabileceği belirtilmişti. Nitekim üst düzette devlet görevlileri hakkında yargılama yapılmış ve suçlu bulunanlar cezalandırılmıştır. Örneğin; Mardin Belediye Başkanı Kasım Çelebi bir askerin firarını temin etmek suçundan üç yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. Ancak mecliste söz konusu edilen bölgedeki aşiret reisleri hakkında herhangi bir yargılama yapılmamış ve bir karar da alınmamıştır.

Kaynaklar

Akyürekli, Mahmut, Şark İstiklal Mahkemesi(1925-1927), Tarih Kulübü Yayınları, İstanbul, 2016.

Ağaoğlu, Samet, Babamın Arkadaşları, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

Aybars, Ergün, İstiklal Mahkemeleri, I-II, Doğan Yayınları, İstanbul, 2018.

Ceride-i Resmiye, 7 Şubat 1922.

Ceride-i Resmiye, 21 Şubat 1920.

Çelik, Kemal, “Milli Mücadele’de İç İsyandar, Vatana İhanet Kanunu ve İstiklal Mahkemeleri”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı: 40, Kasım-2007, 596-613.

Çoker, Fahri, Türk Parlamento Tarihi(Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923), III, Ankara, TBMM Vakfı Yayınları, Tarihsiz.

Develioğlu, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Ankara Aydın Kitabevi, 1978.

Dündar, Tahir, Muhalefetin Bastırılması Açısından İstiklal Mahkemeleri (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır, 2014.

Alkan, Ahmet Turan, İstiklal Mahkemeleri, Ağaç Yayınları, İstanbul, 1993.

Küçük, Cevdet, “İstiklal Mahkemeleri”, TDV İslam Ansiklopedisi, XXIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, 350-355.

Komisyond, Elcezire İstiklal Mahkemesi(Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), III, TBMM Yayınları, Ankara, 2015.

Mehmetefendioğlu, Ahmet, Cemal Necip Gürel, “İstiklal Mahkemeleri Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi”, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, XV/31, 2015, 47-79.

TBMM Zabıt Cerideleri, I. Dönem(24.04.1920-16.04.1923), III, 61. İçtima.

TBMM Zabıt Cerideleri, I. Dönem(24.04.1920-16.04.1923), I, 177. İçtima.

TBMM Zabıt Cerideleri(Gizli Celse), I. Dönem(24.04.1920-16.04.1923), III, 177. İçtima.

TBMM Zabıt Cerideleri, I. Dönem(24.04.1920-16.04.1923), II, 178. İçtima.

TBMM Zabıt Cerideleri, I. Dönem(24.04.1920-16.04.1923), Kanunlar No:249.

Yalman, Ahmet Emin, Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, I-II, Rey Yayınları, İstanbul, 1970.

Zelyut, Rıza, İstiklal Mahkemeleri(Meclis Tutanakları), Kripto Yayınları, Ankara, 2017.

CUMHURİYET'İN İLK ON BEŞ YILINDA DİYARBAKIR'DA TESİS EDİLEN SAĞLIK KURUMLARI VE FAALİYETLERİ

Sadet Altay

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi,
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü

683

Özet

Cumhuriyet'ten önce ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında, tüm yurttaki gibi Diyarbakır'da da önemli sağlık problemleri yaşanmaktaydı. Sıtma, frengi ve verem gibi bulaşıcı hastalıkların yanı sıra, çevre sağlığına yeterli özenin gösterilmemesine ve olumsuz iklim koşullarına bağlı olarak, tifo, tifüs, dizanteri, şark çıbanı gibi sorunlara da sık rastlanılmaktaydı. Milli Mücadele döneminde kurulan Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı), vilayetteki sıhhi problemlere çözüm getirmek için zaman kaybetmeden harekete geçti. 1924 senesinde Diyarbakır Gureba Hastanesini, yeni bir anlayışla örgütledi ve “*Numune Hastanesi*” ismiyle vatandaşın hizmetine açtı. Hastaların İstanbul, Sivas gibi uzak şehirlere gitmeden tedavi altına alınmalarını temin etmek amacıyla, 1926 senesinde “*Diyarbakır Kuduz Tedavi Merkezi*” kuruldu. Cumhuriyet'in ilk yıllarında cinsel yolla bulaşan hastalıklar da önemli toplum sağlığı sorunları arasındaydı. İl Özel İdaresi (Hususi İdare) tarafından 1927'de “*Diyarbakır Zühreviye Hastanesi*” (*Zührevî Hastalıklar Dispanseri*) adıyla tesis edilen kurum sayesinde, başta frengi olmak üzere diğer zührevi hastalıklara yakalananlar, tedavi altına alınmaya başlandı. Çocuk sağlığını korumak, geliştirmek ve çocuk ölümlerinin önüne geçmek amacıyla 1935 senesinde, “*Diyarbakır Süt Çocuğu Muayene ve Müşavere Evi*” vatandaşın hizmetine

açıldı. Ayrıca Silvan, Lice, Çermik ve Osmaniye kazalarında beşer yataklı muayene ve tedavi evleri tesis edilerek, ayaktan başvuran hastalara poliklinik hizmeti verildi, fakir olanların ilaçları ücretsiz temin edildi. Bahsi geçen sağlık kuruluşlarında 1924-1938 seneleri arasında birçok hasta ayaktan ya da yatırılarak tedavi altına alındı.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu kadrosu, "*Nüfus meselesini, memleket için hayat meselesi*" olarak görmekteydi. Yukarıda bahsi geçen tüm sağlık kurumları, sunduğu hizmetler aracılığıyla, nüfusun nitelik ve niceliğini iyileştirilme çalışmalarına katkı sağladı; "*sağlıklı ve gürbüz nesil*" idealine erişme noktasında önemli görevler üstlendi. Cumhuriyetin ilk yıllarında tesis edilen ve vilayetin sağlık örgütünün temelini oluşturan bu kuruluşlar, "*doğu illerinin kalkınmasını, verimli hale gelmesini ve devlet kudretinin arttırulmasını*" hedefleyen hükümetler için, ehemmiyeti büyük faaliyetlerde bulundular. Özetle, Diyarbakır'da açılan yataklı ve yataksız tedavi kurumları, insana ve bölgeye yapılan yatırımın somut bir göstergesiydi.

HEALTH INSTITUTIONS ESTABLISHED IN DİYARBAKIR IN THE FIRST FIFTEEN YEARS OF THE REPUBLIC AND THEIR ACTIVITIES

Abstract

Prior to the Republic and in the first years of the Republic, important health problems were faced in Diyarbakir as it was in the whole country. In addition to infectious diseases such as malaria, syphilis and tuberculosis, problems such as typhoid, typhus, dysentery, and oriental sore were frequently encountered due to the lack of care for environmental health and adverse climatic conditions. The Ministry of Health and Social Assistance, which was established during the National Struggle, took action without loss of time to bring solutions to the sanitary problems in the province. In 1924, the Diyarbakir Gureba Hospital was organized with a new understanding and opened to the service of the citizens under the name "Numune Hospital". In 1926, the "Diyarbakir Rabies Treatment Center" was established in order to ensure that patients would be treated without going to distant cities like Istanbul or Sivas. Sexually transmitted diseases were also among important social health problems in the first years of the Republic. Thanks to the "Diyarbakir Venereal Diseases Hospital"(Venereal Diseases Dispensary) established by the Special Provincial Administration in 1927, the ones who came down with other venereal diseases, especially syphilis, have begun to be treated. In 1935, "Diyarbakir Infants Inspection and Counseling House" was opened for service with the aim of protecting and improving child health and in order to prevent child death. Furthermore, five-bed examination and treatment houses were established in sub-provinces of Silvan, Lice, Çermik and Osmaniye, and outpatients were provided with clinic services with free medication for the poor ones. Between 1924 and 1938, many patients were treated at the health institutions mentioned, as outpatient or inpatient.

The founders of Republic of Turkey considered that, “The matter of population is the matter of life for the country”. All health institutions mentioned above have contributed to the efforts given for improvement of quality and quantity of the population and have taken on important tasks at the point of reaching the ideology of “healthy and sturdy generation”. Such institutions, established in the early years of the Republic and formed the basis of health organization of the province, were involved in activities which had great importance for governments aiming at “development of the eastern provinces, making them productive and increasing the state power”. In summary, the treatment facilities opened in Diyarbakır for outpatient or inpatient treatment were a concrete indication of the investment made in man and the region.

Giriş

Anadolu’da uzun süren savaş yılları, Milli Mücadelenin kazanılması ve ardından Lozan Antlaşması’nın imzalanmasıyla sona erdi. Ancak genç Cumhuriyet, nüfus bakımından adeta bir enkaz devraldı. Yeni Türk Devleti’nin kurulduğu yıllarda sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik problemlerin yanı sıra çok önemli sağlık sorunları da mevcuttu. Sıtma, verem, frengi, trahom gibi salgın hastalıklar, bebek ölüm oranlarının yüksekliği gibi problemler, halkın sağlık yaşamını tehdit eden önemli unsurlardı.

“Bireylerin dinç ve çalışmaya yetenekli bir biçimde, sağlıklı yetişmesini” hedefleyen, “Sağlam ve gülbüz nesil Türkiye’nin mayasıdır”¹ ilkesini rehber edinen Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Muavenet Vekâleti (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı), diğer vilayetlerde olduğu gibi Diyarbakır’da da, sıhhi problemlerin çözümü için harekete geçti. 1924 yılından itibaren tesis etmeye başladığı sağlık kurumları aracılığıyla, mevcut sağlık sorunlarının ortadan kaldırılmasına yönelik çalışmalarına hız verdi.

Bu araştırmanın amacı, Cumhuriyet’in ilk on beş yılında Diyarbakır’da kurulan sağlık kurumlarının faaliyetlerini inceleyerek, gerek vilayet gerekse çevre illerdeki nüfusun sağlık hayatına katkılarını tespit etmektir. Araştırmada veri toplama yöntemi olarak “doküman analizi” metodu kullanılmıştır. Başbakanlık Osmanlı ve Başbakanlık Cumhuriyet Arşivlerinde bulunan arşiv belgelerinin yanı sıra Hâkimiyet-i Milliye, Diyarbakır, Cumhuriyet gibi gazetelerde yer alan haberlerden, Türkiye Cumhuriyeti Büyük Ticaret Salnamesi (1928), TBMM Zabıt Cerideleri, istatistik yıllıkları gibi resmî yayınlardan, Sıhhiye Mecmuası, Neşter, Yeni Klinik gibi süreli yayınlardan, döneme ışık tutan makaleler ve telif eserlerden yararlanılmıştır.

1 Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, Cilt: I, 5. baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997, s. 411.

Cumhuriyet'in İlanından Önce Diyarbakır'da Hizmet Veren Sağlık Kurumları

Diyarbakır, Irak ve Suriye sınırlarına yakın bulunması sebebiyle bu-
laşıcı hastalıklara her zaman maruz kalabilen bir vilayetti.² Ayrıca uzun sü-
ren savaş yılları, sosyo-ekonomik göstergelerin bozulması gibi nedenlerden
dolayı, tüm yurttaki olduğu gibi Güneydoğu'nun bu büyük ve tarihi kentinde
de önemli sağlık sorunları yaşanmaktaydı. Sıtma, trahom, verem, kızamık,
çiçek ve verem gibi hastalıkların yanı sıra, kötü çevre koşullarına ve iklime
bağlı olarak, tifo, tifüs, kolera, dizanteri, yaz ishalleri hepatit, şarkı çıbanı,
barsak parazitleri gibi bir takım hastalıklara rastlanmaktaydı. Hal böyle iken
mevcut sağlık problemlerine çözüm getirebilecek ve halkın sıhhi ihtiyaçla-
rını karşılayabilecek sağlık kuruluşlarının ve sağlık personelinin sayısı çok
yetersizdi.³

19. yüzyılda Diyarbakır'da yataklı tedavi hizmeti sunan kurumlardan
biri, “*Diyar-ı Bekir Asker Hastanesi*” idi. Bu hastane, IV. Ordu emrindeydi⁴
ve kurumda askerlere sağlık hizmeti verilmekteydi.⁵ Aynı dönemde, vila-
yet merkezi ve çevresinde görülen salgın hastalıklarla mücadele etmek üye-
re görevlendirilen Karantina Müdürlüğü, sınırlı imkânlarla sıhhi sorunları
çözmeye gayret etmekteydi.⁶ Bunun dışında temeli 1894 senesinde atılan
Gureba Hastanesi, vilayette sağlık hizmeti sunan bir diğer kurumdu.⁷

2 Şevket Beysanoğlu, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, Şehir Matbaası, İstanbul, 1963, s. 62.

3 Mebrure Değer, Hanzade Doğan, İnci Hot, “Atatürk Döneminde (1920-1938) Diyarbakır'da Sağlık Sorunları ve Getirilen Çözümler”, Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1920-1938) Bildiriler, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 2009, s. 240, 247.

4 Uğur Ünal, “Sultan Abdülaziz Devri Osmanlı Kara Ordusu (1861-1876)”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2006, s. 146.

5 Ercan Çağlayan, “Diyarbakır'da Sağlık Alanında Gelişmeler (1923-1946)”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Cilt:6, Sayı:6, Haziran 2013, s. 361.; 1845'te Diyarbakır'da bir asker hastanesinin varlığı, Başbakanlık Arşivinde yer alan 1239 sayılı bir belgeden anlaşılmaktadır. 1870'te merkezde orduya bağlı alaylarda birer cerrah, tabip, eczacı ve sağlık elemanı çalışmaktadır. 1903 tarihli salnameye göre, şehre yaklaşık bir kilometre mesafede bir kışla, bir cami ve bir hastane olduğu belirtilmektedir. Bu hastanede I. Dünya Savaşı'na kadar nizamiye erleri yatırılarak tedavi edilmiştir. 1914 seferberliğinden itibaren Irak'taki VI. Ordu'ya sağlık hizmetlerinde destek veren hastane, 1916'da Çanakkale Savaşlarından sonra, Doğu Cephesi'ne sevk edilen II. Ordu'nun “Mevki Hastanesi” adı ile faaliyetlerini sürdürmüştür. Değer vd., a.g.m., s. 247.

6 Çağlayan, a.g.m., s. 355.

7 Diyarbakır Salnâmeleri 1286-1323 (1869-1905), haz. Ahmet Zeki İzgöer, Dördüncü Cilt, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Acar Matbaası, İstanbul, 1999, s. 119.; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH. MKT, 230/76, 23 Şevval 1311 (29 Nisan 1894).; Osmanlı Belgelerinde Diyarbakır, Yay. Haz.: Kenan Yakuboğlu v.d., Diyarbakır Valiliği, Haziran 2011, s. 186.; Gureba Hastanesinin kuruluş tarihi ve personel kadrosu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sadet Altay, “Atatürk Dönemi Sağlık Politikalarının Halka Yansımada Öncü Kurumlar: Numune Hastaneleri (1924-1938)”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2015, s. 227-229.

Özetle, Diyarbakır'da, Cumhuriyet'in ilanından önce, sınırlı imkânlarıyla sivil halka hizmet sunmaya çalışan Gureba Hastanesi ve sadece askerlere hizmet veren Diyar-ı Bekir Asker Hastanesi dışında,⁸ halkın muayene ve tedavi için başvurabileceği ne bir dispensar ne de bir revir mevcuttu. Ayrıca kuduz, trahom ve frengi gibi o dönemde sık görülen bulaşıcı hastalıklarla mücadeleyle yönelik bir teşkilatlanma da yoktu.⁹

Diyarbakır'da 1924-1938 Yılları Arasında Faaliyete Başlayan Sağlık Kuruluşları

a. Diyarbakır Numune Hastanesi

Cumhuriyet ilan edildiğinde, Diyarbakır Gureba Hastanesi 25 yatak mevcuduyla hizmet vermekteydi.¹⁰ Tesis edildiği dönemde çağdaş tıbbın gerekleri doğrultusunda organize edilen hastane, 1923 senesine geldiğinde Diyarbakır halkının sağlık hizmetlerine yönelik ihtiyaçlarını karşılamaktan uzaktı.¹¹ 18 Mart 1924 tarihinde, TBMM'de, Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâletinin (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı) bütçe görüşmeleri esnasında, vilayetin sıhhi sorunlarının çözümüne yönelik önemli bir adım atıldı. Diyarbakır Gureba Hastanesinin doğrudan Sıhhiye Vekâletine bağlanmasına ve masraflarının genel bütçeden karşılanmasına karar verildi. 1 Mayıs 1924'te Sıhhiye Vekâletine devredilen hastane, bu tarihten itibaren, "*Diyarbakır Numune Hastanesi*" adını aldı.¹²

Kurumda daha nitelikli hizmet sunumu sağlayabilmek adına 1924'ten itibaren onarım ve inşaat çalışmalarına başlandı. Mevcut binaya bir kat ve ufak bir bina ilave edildi. Böylelikle yatak sayısı 50'ye ulaştı.¹³ 1928 yılında 10'u ücretli toplam 90 yatakla hizmet veren hastaneye, 1932'de yeni binalar eklendi ve yatak adedi arttırılarak 105'e çıkarıldı.¹⁴

8 Basi Konyar, Diyarbekir Yıllığı, Cilt:3, Ulus Basımevi, Ankara, 1936, s. 169.

9 Altay, a.g.t., s. 229.

10 Konyar, a.g.e., s. 169.

11 Altay, a.g.t., s. 229.

12 Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM. ZB. C.), Devre II, Cilt:7, s.672-679, 685, 702-703, (18.3.1340); Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu:30.10.00., Yer No:177.220.18.26.; BCA, Fon Kodu:30.10.00., Yer No:176.218.11.64.; BCA, Fon Kodu:30.10.00., Yer No:176.218.11.65.; Altay, a.g.t., s. 229.

13 Hâkimiyet-i Milliye, 17 Ağustos 1924, s. 2.

14 Basri Konyar ve Şevket Beysanoğlu tarafından kaleme alınan eserlerde, 1932 tarihinde hastanenin yatak sayısının 105 adet olduğunu ifade edilmektedir. Ayrıca Yeni Klinik adlı dergide de bu tarihte hastanede 105 yatak bulunduğu belirtilmektedir. Ancak Cumhuriyetin 50. Yılında Diyarbakır 1973 İl Yıllığı'nda yatak adedi 125 olarak verilmiştir. Konyar, a.g.e., s. 171.; Beysanoğlu, a.g.e., s. 63.; Yeni Klinik, Ahmed İhsan Basımevi, Diyarbakır, Haziran 1939, s. 36.; Cumhuriyetin 50. Yılında Diyarbakır 1973 İl Yıllığı, Diyarbakır Valiliği, Ankara, 1973, s. 499.; Diyarbakır Numune Hastane-

Yukarıda da bahsedildiği üzere hastanenin eksikliklerini tamamlamak amacıyla sürekli çaba sarf edilmekteydi ancak 1936 senesinde çıkan yangında merkez binanın tamamı yandı.¹⁵ Yangın öncesi 105 yatakla hizmet verilen kurumda, yangın sonrası bir müddet 50 yatakla hizmet sunuldu.¹⁶ Vilayet halkının sıhhi ihtiyaçlarının bir an önce karşılanması gerektiğini düşünen Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti,¹⁷ vakit kaybetmeden hastanenin modern bir anlayışla, iki blok halinde ve 200 yatak kapasiteli olarak yeniden inşasına karar verdi. Birinci bloğa ait planlar 1937 yılı başında tamamlandı ve inşaat faaliyetleri başlatıldı.¹⁸ Yanan ve iskelet halinde kalan merkezi binanın duvar ve temellerinden yararlanılarak üzerine bir kat daha ilave edildi. Asansör, sıcak-soğuk su tesisatı, kalorifer ve birden fazla banyoyu¹⁹ ihtiva eden bu binanın yapımı 147.000 liraya mal oldu. Böylece Diyarbakır ve çevre illeri halkı, 100 yataklı ve eskisinden daha modern bir hastaneye kavuştu.²⁰

690

İkinci 100 yataklı bloğun yapımı için 1938 tarihinde faaliyetlere hız verildi. 29 Mart 1938 tarihli Cumhuriyet gazetesinde, yeni bütçeye yarım milyon liradan fazla tahsisat konduğu, bu tahsisatla Diyarbakır Numune Hastanesi ve çeşitli sağlık kurumlarında süren²¹ inşaat faaliyetlerinin tamamlanacağı duyuruldu. Yapımı yaklaşık bir buçuk sene süren ikinci bloğun resmi açılışı 21 Mart 1939 tarihinde gerçekleştirildi. Bu suretle ekonomik ve sosyal anlamda önemli bir merkez olan Diyarbakır'ın ve çevre vilayetlerin yataklı tedavi hizmetlerine yönelik taleplerine cevap verebilecek modern bir sağlık kurumu faaliyete geçirildi.²²

sinin 1933 ve 1936 yıllarına ait fotoğrafları için bkz. EK.1.; EK.2.; EK.;3.

15 BCA, Fon Kodu:30.18.0.0., Yer No:178.226.8.10.; Dirim, Cilt: XI, Sayı:11, İkinci Teşrin 1936, s. 360.

16 Diyarbakır Kliniği, Cilt:3 Sayı:1, Mart 1937, s. 35-36.

17 Sıhhiye ve Muaveneti İctimaiye Vekâletinin ismi 15.12.1928 tarihli ve 38 Hususi Numaralı Tamim ile değiştirilmiş; bu tarihten itibaren "Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti" olarak adlandırılmıştır. Çalışmada da bu değişiklik dikkate alınarak, 1928 tarihinden sonra aktarılan olaylarda Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti ismi kullanılmıştır. Sıhhiye Mecmuası, Cilt: V, Sayı:22, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, Kânunusani 1929, s. 1.

18 BCA, Fon Kodu:30.18.1.2., Yer No:73.27.10.; Diyarbakır Kliniği, s. 35-36.

19 Yeni Klinik, s. 36.

20 Güney Doğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939, s. 350.; Yeni inşa edilen hastane bloklarını gösteren bir fotoğrafı için bkz. EK.4.

21 Yeni bütçeden ayrılan tahsisatla, Diyarbakır Numune Hastanesi haricinde, Erzurum'daki Numune Hastanesi, Elazığ'daki Cüzam Hastanesi, İstanbul Çocuk Hastanesinin beşinci binası, Akliye ve Asabiye Hastanesinde morg gibi inşaat çalışmaları tamamlanacaktı. Cumhuriyet, 29 Mart 1938, s. 3.

22 Yeni Klinik, s. 36.

Diyarbakır Numune Hastanesinde, 1924-1938 seneleri arasında yaşanan en önem problemlerden biri, yeterli sağlık insan gücünün (hekim, hemşire, ebe, eczacı vb.) istihdam edilememesi ve dolayısıyla bazı kadroların boş kalmasıydı. Konuya açıklık getirebilmek maksadıyla 1928 tarihli Büyük Ticaret Salnamesi'nden yararlanılarak hazırlanan Tablo.1'deki verilere göz atmak yerinde olacaktır:²³

Tablo.1. Diyarbakır Numune Hastanesi Çalışan Kadrosu (1928)

Unvan	Uzman Hekimlerin İsimleri
Operatör Dr.	Hasan Hayri Bey
Dâhiliye Mütihassısı	---
Kulak Burun Boğaz Mütihassısı	İhsan Bey
Göz Mütihassısı	Burhaneddin Bey
Nisaiye (Kadın Hastalıkları) Mütihassısı	Behzad Bey
Röntgen Mütihassısı	---
Laboratuvar	---

Yukarıdaki tablodan anlaşılacağı üzere, kurumun açılması üzerinden dört yıl geçmesine rağmen bazı branşlardaki uzman hekim kadrolarında açık devam etmekteydi. Dâhiliye, röntgen ve laboratuvar gibi başvuruların fazla olduğu birimlerde kadroların doldurulamayışı, hizmet kalitesinin olumsuz anlamda etkilendiği ve halkın taleplerine istenilen düzeyde cevap verilemediği anlamına gelmekteydi.²⁴

Diyarbakır, Güneydoğu Anadolu'nun en mühim merkezlerinden biri olduğu için gelen hastaların çoğunu komşu, hatta ikinci derecede yakın vilayetlerden gelenler teşkil etmekteydi. Mardin, Siirt, Bitlis, Van, Muş vilayetleri ile Elazığ, Bingöl, Urfa vilayetlerinin Diyarbakır'a komşu kazalarındaki hastalardan, mahallinde tedavi olamayanların (doğruca Ankara ve İstanbul'a gidenler hariç) hemen hepsi Diyarbakır'a gelmekteydi.²⁵ Basında "muhtin cankurtaranı" ve "civar vilayetlerin en mükemmel sağlık yurdu" olarak adlandırılan Diyarbakır Numune Hastanesine özellikle bahar mev-

23 Türkiye Cumhuriyeti Büyük Ticaret Salnamesi, Malul Gaziler Neşriyatı Kolektif Şirketi, İstanbul, 1928, s. 1004.

24 Diyarbakır Numune Hastanesinin 1924-1938 yılları çalışan kadrosu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Altay, a.g.t., s. 237-245.

25 Refik Erer, "Bölgemizin Hastalık Durumu Hakkında", Neşter, Cilt:1, Sayı:3, Yıl:1, Ekim 1957, s. 2.

siminde başvurular artmaktaydı.²⁶ Başvuruların yoğunluğunu göz önünde bulunduran hastane idaresi, bu soruna çözüm getirmek amacıyla zaman zaman gazete ilanlarından yararlandı. Bahsi geçen ilanlarda muayene günleri, hizmet veren poliklinikler ve görevli hekimler hakkında bilgiler yer verildi.²⁷

Daha evvel de değinildiği üzere, Diyarbakır Numune Hastanesinde, yeterli personel istihdamının sağlanamaması ya da başvuruların fazla olması gibi bir takım problemler yaşanmaktaydı. Ancak tüm bunlara rağmen hem merkez hem de çevre vilayetler halkının yataklı tedavi hizmetlerine yönelik ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli bir kurum olarak faaliyet gösterdiği de açıktı. Bu tespiti verilerle desteklemek gerekirse, kurumda 1924 yılında 267 hasta yatırılarak tedavi edildi.²⁸ 1925-1938 yılları arasında ayakta ve yatırılarak tedavi altına alınan hastaların sayısı ile yapılan laboratuvar tetkikleri, Tablo.2’de detaylı bir şekilde görülmektedir.²⁹

26 Cumhuriyet, 24 Ağustos 1936, s. 3.

27 Diyarbakır, 11 Teşrinisani 1926, s. 3.

28 BCA, Fon Kodu: 30.10.00., Yer No:177.220.18.3.; Diyarbakır Numune Hastanesi’nde 1924 yılında ayakta tedavi edilen hasta sayısı ile ilgili herhangi bir veriye ulaşılamadı.

29 Tablo.2, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi belgeleri, Sıhhiye Mecmuası, farklı senelere ait istatistik yıllıkları kullanılarak oluşturulmuştur. Güney Doğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi adlı eserde, Diyarbakır Numune Hastanesinin 1928-1937 yılları mesaisiyle ilgili olarak, “1928, 1929, 1930, 1931 yılları defterleri yandıktan poliklinik mesailerini geçirilemedi” şeklinde bir not düşülmüştür. Ancak Tablo.2’de de görüleceği üzere, bu yıllara ait istatistiklere Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi belgelerinden, Sıhhiye Mecmuası’ndan ve istatistik yıllıklarından ulaşmak mümkündür. Ayrıca Sıhhiye Mecmuası Fevkalade Nüshası Vekâletin 10 Yıllık Mesaisi, Güney Doğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi ve Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır adlı eserlerde, 1931 yılında 1937 yılına kadar ayakta ve yatırılarak tedavi edilen hasta sayıları ile Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi belgeleri ve istatistik yıllıklarında yer alan rakamlar arasında farklılıklar mevcuttur. Tablo.2’de Diyarbakır Numune Hastanesinin 1931-1934 seneleri ayakta ve yatırılarak tedavi edilen hasta sayılarına ait istatistikler belirtilmiştir. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi belgelerinden ve istatistik yıllıklarından yararlanılmıştır. BCA, Fon Kodu: 490.1., Yer No:1463.1.8. (3.4.1939.); BCA, Fon Kodu: 30.10.00., Yer No:177.220.18.4.; BCA, Fon Kodu: 30.10.00., Yer No:177.220.18.5.; BCA, Fon Kodu: 30.10.00., Yer No:177.220.18.6.; BCA, Fon Kodu: 30.10.00., Yer No:177.220.18.7.; BCA, Fon Kodu: 30.10.00., Yer No:177.220.18.8.; Türkiye Cumhuriyeti Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaleti Sıhhiye Mecmuası Fevkalade Nüshası (29 Birinci Teşrin 1933) Vekâletin 10 Yıllık Mesaisi, Hilal Matbaası, İstanbul, 1933, s. 91-92.; İstatistik Yıllığı 1931-1932, İstatistik Umum Müdürlüğü Neşriyatından Sayı:21, Cilt:5, Devlet Matbaası, İstanbul, 1933, s. 132.; İstatistik Yıllığı 1934-1935, İstatistik G. D. Neşriyatından, Sayı:77,Cilt:7, Devlet Basımevi, İstanbul, 1936, s. 242.; İstatistik Yıllığı 1936-1937, İstatistik G. D. Neşriyatından, Sayı: 155, Cilt:9, Devlet Basımevi, İstanbul, 1939, s. 95.; Küçük İstatistik Yıllığı 1937-1938, İstatistik G. D. Neşriyat No.129, Devlet Basımevi, 1938, s. 186.; Güney Doğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, s. 351.; Cumhuriyetin 15’inci Yılında Diyarbakır, Diyarbakır Matbaası, Diyarbakır, 1938, s. 68.; Diyarbakır Numune Hastanesinin 1931-1934 senelerinde sarf ettiği mesaiyi gösteren arşiv belgeleri için bkz. EK.11.; EK.12.; EK.13.

Tablo.2. Diyarbakır Numune Hastanesi 1925-1938 Yılları Mesaisi

Tarih	Yatırılmak Suretiyle Tedavi	Ayaktan Tedavi	Laboratuvar
1925	424	198	---
1926	472	396	---
1927	806	339	162
1928	1.071	920	888
1929	1.100	1.511	1.450
1930	1.092	1.930	853
1931	1.898	3.513	1.081
1932	1.302	5.251	1.444
1933	3.600	10.401	888
1934	3.826	10.567	859
1935	2.178	10.795	1.488
1936	1.876	15.029	1.627
1937	1.154	19.318	---
1938	1.211	11.028	---
Yekûn	17.113	93.124	10.740

b. Trahom Hastanesi

Tedavi edilmedi takdirde körlükle sonuçlanan, bulaşıcı ve ağır bir göz hastalığı olan trahom, Cumhuriyet'in ilk yıllarında önemli bir toplum sağlığı problemiydi.³⁰ Cumhuriyet ilan edildiği dönemde ülkede üç milyon trahomlunun olduğu tahmin edilmekteydi.³¹ Türkiye'de trahom hastalığının dağılımına yönelik ilk araştırma 1924 senesinde gerçekleştirildi. Ankara Numune Hastanesi Göz Mütahassısı Dr. Vefik Hüsni (Bulat) Bey, trahom tetkiki yapmak üzere üç aylığına Güney ve Orta Anadolu'ya gönderildi.³² Elde edilen sonuçlara göre trahom hastalığı, Güney ve Güneydoğu vilayetlerinde yoğunluk arz etmekteydi.³³ Özellikle Adıyaman, Gaziantep,

30 Sadet Altay, "Bulaşıcı ve Müzmin Bir Sosyal Afet: Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Trahom Hastalığı ve Mücadele Çalışmaları (1924-1938)", Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, Yıl:12, Sayı:23, Bahar 2016, s. 167.; Nuri Ayberk, Trahom Mücadele Kılavuzu, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1937, s. 36.

31 Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, S.S.Y.B Yayınları, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1973, s. 130.

32 Nuri Fehmi Ayberk, "Türkiye Trahom Mücadele Tarihçesine Ait Hatıralarım", İstanbul Göz Kliniği Bülteni, Cilt: XIX, No:10, Ekim 1961, s. 128-129.; Vefik Hüsni, Türkiye Trahom Coğrafyası, Kader Matbaası, Ankara, 1927, s. 3-59.

33 Nuri Ayberk, Türkiye'de Trahom Mücadelesi, Kader Basımevi, İstanbul, 1936, s. 4.

Antalya, Adana, Urfa, Elazığ, Malatya, Siirt, Bitlis gibi vilayetler dışında, Diyarbakır halkının da bu hastalıktan mustarip olduğu anlaşıldı.³⁴

1935 yılında Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve Karadeniz bölgelerinde bir yurt gezisine çıkan Başbakan İsmet İnönü, 1 Temmuz 1935 tarihinde Diyarbakır'a geldi. Vilayette incelemeler yapan İsmet Paşa, şehirdeki asıl meselenin barınma sorunu ve sıhhi mesele olduğunu belirtmekte, "Trahom ve sıtma Diyarbakır'da zabıt ve memurları yıldırmaştır..."³⁵ cümlesiyle, dikkat çekici bir tespit yapmaktaydı. Ayrıca aynı gezi esnasında hususi defterine aldığı notlarda, Diyarbakır'da trahom mücadelesini arttırmanın gerekli olduğunu belirten Başbakan İnönü'nün "Trahom şarkı bitiriyor"³⁶ yorumu, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da trahomun olumsuz tesirlerini çarpıcı bir şekilde özetlemekteydi. Nitekim İsmet Paşa'nın bu gezisinden iki yıl sonra, 1937 senesinin Ekim ayında, 10 yatak kapasiteli "Diyarbakır Trahom Mücadele Hastanesi" kuruldu.³⁷ Hastane binası olarak kullanılmak üzere hususi bir ev kiralandı ve 1938 yılının başına kadar gerekli malzemenin temini sağlandı. Faaliyete başladığı tarihten, 1 Haziran 1938'e kadar hastanede 3.553 kişi muayene edildi. Bu kişilerden 2.946'sına trahom teşhisi konuldu. Yine bu dönemde ilaçlama yapılan hasta sayısı 46.392'yi buldu. 2 Mayıs 1938'den itibaren kurumda, hasta yatışı yapılamaya da başlandı ve bu dönemde yatırılan hasta adedi ise 133'e ulaştı. 12 Temmuz 1938'den itibaren de 364 hastaya çeşitli göz operasyonları yapıldı. 1.6.1938'den sene sonuna kadar 9.277 kişi muayene edildi ve bunlardan 2.956'sı trahom teşhisi aldı. Ayrıca 148.433 ilaçlama yapılarak trahom tedavisi uygulandı.³⁸ 1938

34 Kâşif Ömer, Muhtasar Trahomoloji ve Bazı Mühim Munzama Hastalıkları, Doğruöz Matbaası, 1934, s. 60.

35 Saygı Öztürk, Kasadaki Dosyalar, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2003, s. 16.; Saygı Öztürk, İsmet Paşa'nın Kürt Raporu, Doğan Kitap, İstanbul, 2007, s. 63-64.

36 İsmet İnönü, Defterler (1919-1973), Haz: Ahmet Demirel, 1. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Aralık 2001, s. 165,169.; Başbakan İnönü, gezi sonunda bir rapor hazırladı. Atatürk ve Bakanlar Kuruluna sunulan ve Kürt Raporu olarak adlandırılan bu raporda, "Doğu illeri verimli hale gelmedikçe, bütçenin ve devletin kudretinin artması beklenemez..." şeklinde önemli bir tespit yapılmaktaydı. Erdal Aydoğan, "Üçüncü Umumi Müfettişliği'nin Kurulması ve III. Umumi Müfettiş Tahsin Uzer'in Bazı Önemli Faaliyetleri", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı:33-34, Mayıs- Kasım 2004, s. 4.

37 İstatistik Yıllığı 1937-1938, Cilt:10, Devlet Basımevi, Ankara, 1939, s. 142.; Güney Doğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, s. 352.; Diyarbakır Trahom Mücadele Hastanesinin bir fotoğrafı için bkz. EK:5.; Diyarbakır'da trahom mücadele teşkilatının kurulmasının gerekliliğine dair ilk görüşme, Sıhhat Vekâletinin 1935 senesi bütçe müzakerelerinde gündeme geldi. Diyarbakır Milletvekili General Kazım Sevüktekin, Diyarbakır'ın Osmanîye kazasında pek çok trahomlunun bulunduğunu ve burada bir mücadele teşkilatı kurulup kurulmayacağını sordu. Dr. Refik Bey de bu meselenin hem bütçe hem de mücadele memurlarının yetiştirilmesi meselesi olduğunu ifade etti. TBMM ZB. C., Devre: V, Cilt:3, s. 102, (22.5.1935); TBMM ZB. C., Devre: V, Cilt:3, s. 242, 245, (25.5.1935); Trahom Hastanesi 1955 senesinde dispansere dönüştürüldü. 1963 senesi hizmet kadrosunda iki tabip, 7 sağlık memuru, 8 hasta ilaçlayıcısı bulunmaktaydı. Beysanoğlu, a.g.e., s. 64.

38 Cumhuriyetin 15'inci Yılında Diyarbakır, 1938, s. 71-72.; İstatistik Yıllığı 1937-1938, s. 142.;

yılında Diyarbakır Trahom Hastanesi kadrosu, Tablo.3'te unvanları belirtilen personelden oluşmaktaydı.³⁹

Tablo.3. Diyarbakır Trahom Hastanesi 1938 Yılı Personel Kadrosu

Memuriyet Unvanı	Adet	Aylık Maaş (Lira)	Yıllık Maaş Toplamı (Lira)
Tabip Mütihazası	1	25	3.000
Kâtip ve Ayniyat Mutemedi	1	50	600
Sihhat Memuru	2	50	1200
Hemşire	1	60	720
Hastabakıcı	2	30	720
Hademe	2	20	480
Aşçı	1	30	360
Yekûn	10	590	7.080

Trahom hastalığına süt çocukları ile okul çocukları daha kolay yakalanmaktaydı.⁴⁰ Bu nedenle trahom savaş teşkilatı bahsi geçen gruplar arasında hastalığın yayılmasını engellemek için bazı tedbirlere başvurdu. Mücadele bölgelerinde trahomlu öğrenciler için özel sınıflar ve okullar tesis edildi. Her yıl düzenli taramalar yapıldı ve tespit edilen yeni trahomlu talebeler, bu özel okullara gönderildi.⁴¹ Trahom, Diyarbakır'da okul çağı çocukları arasında da yaygın görülen bir hastalıktı. Örneğin, 1937-1938 öğretim yılında Diyarbakır merkez ilkokullarına devam eden öğrencilerin 743'ü trahomluydu. Aynı öğretim yılında Erkek Sanat Mektebinde 10, Diyarbakır Lisesinde 65 trahomlu öğrenci mevcuttu.⁴² Trahomlu çocukların eğitimlerini sürdürebilmesi ve diğer çocuklara hastalığın bulaşmasını önleyebilmek için vilayet merkezinde "İsmet Paşa" adında bir ilkokul açıldı.⁴³

Güney Doğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, s. 352.; Trahom mücadelesinde poliklinik faaliyetlerini gösteren bir fotoğraf için bkz. EK.6.; Diyarbakır merkezde trahom mücadelesini gösteren bir fotoğraf için bkz. EK.7.; Diyarbakır Trahom Mücadele Hastanesinde bir göz ameliyatı esnasında çekilen bir fotoğraf için bkz. EK.8.

39 TBMM ZB. C., Devre: V, Cilt: 25, Ekler, s. 18, (23.5.1938).

40 Altay, a.g.m., s. 166,194.

41 İnci Hot, "Ülkemizde Trahom İle Mücadele", Tıp Etiği-Hukuku Tarihi, Cilt:11, Sayı:1, s. 25-26.

42 Çağlayan, a.g.m., s. 361.

43 Değer, Doğan, Hot, a.g.m., s. 244.; Okullarda trahom mücadelesi ile ilgili olarak Diyarbakır Numune Hastanesi Göz Mütihazası Dr. Burhanettin Bey, şunları önermiştir: "Bu mücadeleye maarifin iştiraki de masrafsızdır. Trahomun yoğun bulunduğu bölgelerde aynı derecedeki mekteplerden biri, trahomlu talebeye mahsus olarak tahsis etmek, basit bir meseledir. Diğer taraftan belediyeler için "trahom tedavi evleri" açmak fazla masraflı değildir. Bilhassa bütün ettbaya çeşitli yerlerde merkezlerde trahom tedavisi öğretilecek ve bunların mücadeleye iştiraki temin edilecek olursa mesele daha da kolaylaşmış ve umumileşmiş olur. Trahomun klasik tedavisini her tabip okulda öğrenebi-

Trahomla savaş çalışmalarına, Diyarbakır Halkevi de destek verdi. Köylü ve fakirlerin faydalanması için bu kurumda 1932 senesinde bir muayenehane kuruldu. Her gün 30'dan fazla hasta ve trahomlu ücretsiz olarak muayene ve tedavi edildi. Halk tarafından memnuniyetle karşılanan bu muayenehanenin, daha sonra dispanser haline getirilmesi kararlaştırıldı.⁴⁴

c. Kuduz Tedavi Müessesesi

Kuduz, evcil ve vahşi hayvanlar tarafından bulaştırılan ve hastalığın belirtilerinden herhangi biri geliştiğinde, hem insan hem de hayvan için öldürücü olan viral bir hastalıktır.⁴⁵ 1885 senesinde Louis Pasteur tarafından geliştirilen aşı aracılığıyla, tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı coğrafyasında da kuduz ile etkin mücadeleye başlandı. 1887'de II. Abdülhamid'in emriyle "İstanbul Dâü'l Kelb ve Bakteriyoloji Ameliyathanesi" kuruldu ve bahsi geçen kurumda ilk aşı üretimi, 3 Haziran 1887 tarihinde gerçekleştirildi.⁴⁶ Ancak ülkede uzun süren savaş yıllarında, sokak köpekleri denetim altına alınamadığından ve aşırı çoğalmalarının önüne geçilemediğinden, hastalığın görülme oranında artış yaşandı.⁴⁷ Oysa İstanbul'daki müessese haricinde kuduzla mücadele edecek başka tedavi kurumu yoktu. Isırılan şahıslar uzun mesafeler kat ederek İstanbul'a kadar gitmeye mecbur oldukları için büyük zaman kaybı yaşanmakta ve birçok ölüm vakası meydana gelmekteydi. Bu büyük eksikliğin önüne geçmek üzere 1925'te Sivas ve Erzurum'da, 1926'da ise Diyarbakır'da birer kuduz tedavi merkezi açıldı.⁴⁸ "Diyarbakır Kuduz Tedavi Müessesesi" (Diyarbakır Kuduz Tedavihanesi) doğrudan Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâletine bağlı olarak faaliyet göstermeye başladı. Kurumda bir uzman müdür, birkaç müstahdem ve bir laboratuvar

leceği gibi merkezlerde staj göyerek bilgilerini arttırabilirler. Bu şekilde mücadele göz mütehassıslarının nezaret ve teftişi ile daha umumi ve faydalı olur." Hot, a.g.m., s. 26.; Cumhuriyet'in ilk on beş yılında ülke genelinde ve okullarda sürdürülen trahom mücadele çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Altay, a.g.m., s. 161-204.

- 44 "Diyarbakır Halkevinde", Hâkimiyet-i Milliye, 13 Temmuz 1932, s. 3.; Diyarbakır Halkevi Sosyal Yardım Şubesi, trahomla mücadele çalışmalarına ilerleyen yıllarda da devam etmiştir. Örneğin 1935 senesinde, öncelikle 100 köylünün gözleri muayene ettirilmiştir. Aynı sene altı müddetle bir evde açılan göz tedavi yurdunda, 300 hastanın ücretsiz olarak göz muayeneleri ve tedavileri yapılmıştır. Halkevlerinin 1935 Senesi Faaliyet Raporları Hulasası, Ulus Basımevi, 1936, s. 46.
- 45 Hakan Temiz, Hasan Akkoç, "Diyarbakır Devlet Hastanesi Kuduz Aşı Merkezine Başvuran 809 Olgunun Değerlendirilmesi", Dicle Tıp Dergisi, Cilt:35, Sayı:3, 2008, s. 182.
- 46 Süleyman Tekir, "Türkiye Cumhuriyetinde Kuduz İle Mücadele Çalışmaları (1923-1950)", Tarihsel Süreçte Anadolu'da Kuduz, Editörler: Çağrı Büke, Şükran Köse, Fevzi Çakmak, Eren Akçipek, Gece Kitaplığı, Bulaşıcı Hastalıkları Önleme Derneği, (BUHASDER) Yayınları, Ankara, Şubat 2018, s. 307.
- 47 Hilal Özkaya, "Cumhuriyet Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele", Türk Aile Hekimliği Dergisi, Cilt:20, Sayı:2, 2016, s. 82.
- 48 BCA, Fon Kodu:30.10.00. Yer No:176.218.11.34, (12.7.1933). Sıhhiye Mecmuası Fevkalade Nüshası Vekâletin 10 Yıllık Mesaisi, s. 42-44.

bulunmakta, Diyarbakır vilayeti dışında, diğer illerden gönderilen hastalar da tedavi edilmekteydi.⁴⁹ Tablo.4'te, Diyarbakır Kuduz Tedavi Müessesesi-nin (Diyarbakır Kuduz Tedavihanesi) 1926-1938 seneleri arasında sarf ettiği mesai görülmektedir.⁵⁰

**Tablo.4. Diyarbakır Kuduz Tedavi Müessesesinin
(Diyarbakır Kuduz Tedavihanesi) Mesaisi (1926-1938)**

Yıl	Müracaat Edenler	Vefat Edenler	Mülâhazat
1926	4	---	İkinci Teşrinde faaliyete başlamıştır.
1927	35	2	
1928	22	---	
1929	19	---	
1930	29	---	
1931	36	---	
1932	72	1	
1933	88	1	
1934	57		
1935	52		
1936	68		
1937	99		
1938	89		
Yekûn	482	4	

49 Konyar, a.g.e., s. 171.; Dr. Mazhar Bey tarafından hazırlanan Sıhhat Almanak'ına göre Diyarbakır Kuduz Tedavi Müessesesinin 1933 yılında görevli Müdür Mütihazası Dr. Eşref Bey'dir. Mazhar Osman, Sıhhat Almanakı, Kader Matbaası, İstanbul, 1933, s. 535.; Güney Doğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, s. 352.; Çağlayan, a.g.m., s. 357.; Diyarbakır Kuduz Tedavi Müessesesi Laboratuvarını gösteren bir fotoğraf için bkz. EK.9.

50 BCA, Fon Kodu:30.10.00. Yer No:177.220, 18.12, (14.12.1930).; BCA, Fon Kodu:30.10.00. Yer No:176.218.11.35, (12.7.1933).; BCA, Fon Kodu:490.01. Yer No:1463.1.6, (1.1.1936).; BCA, Fon Kodu:490.01. Yer No:1463.1.8, (3.4.1939).; İstatistik Yıllığı 1929, İkinci Cilt, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1929, s.85.; İstatistik Yıllığı 1930-1931, Dördüncü Cilt, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul, 1931, s.141.;İstatistik Yıllığı 1931/1932, s. 135.; İstatistik Yıllığı 1932-1933, Cilt:6, Devlet Matbaası, İstanbul, 1934, s. 141.; İstatistik Yıllığı 1934/1935, s. 244.; İstatistik Yıllığı 1935-1936, Cilt:8, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937, s. 147.;İstatistik Yıllığı 1936/1937, s. 106.; Küçük İstatistik Yıllığı 1937/1938, s. 189.; İstatistik Yıllığı 1938-1939, Cilt:11, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul, 1967, s. 135.; Cumhuriyetin 15'inci Yılında Diyarbakır, s. 72.; İstatistik yıllıklarında yer alan verilerle Cumhuriyet Arşivi belgelerinde yer alan veriler arasında küçük farklılıklar mevcuttur. Tablo.4.'te, 1931-1934 yılları arasında müesseseye müracaat eden hasta sayılarına ait istatistikler belirtilirken, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi belgeleri temel alınmıştır. Diyarbakır Kuduz Tedavi Müessesesinin 1931-1934 senelerinde sarf ettiği mesaiyi gösteren arşiv belgeleri için bkz. EK.11.; EK.12.; EK.13.

1928-1938 seneleri arasında ısırlan ve bu nedenle aşılama yapılan kadın ve erkek sayısı, Tablo.5'te ki gibidir:⁵¹

Tablo.5. 1928 1938 Yıllarında Diyarbakır Kuduz Tedavi Müessesesinde Aşılana Kişi Sayısı

Yıllar	Kadın	Erkek	Yekûn
1928	5	18	23
1929	5	14	19
1930	8	20	28
1931	10	23	33
1932	8	62	70
1933	18	63	81
1934	16	40	56
1935	---	---	---
1936	16	50	66
1937	26	71	97
1938	18	69	87
Yekûn	130	430	560

698

d. Diyarbakır Zühreviye Hastanesi (Zührevi Hastalıklar Dispanseri)

Cinsel yolla bulaşan hastalıkların en önemlilerinden biri olan frengi, Avrupa ile ilişkilerimizin arttığı 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren önce İstanbul'da ve sonra bütünüyle Osmanlı coğrafyasında salgın halini almaya başladı.⁵² Diyarbakır vilayetinde frengi ile mücadele çalışmalarına yönelik ilk adım 1927 senesinde atıldı ve "*Zühreviye Hastanesi*" (Zührevi Hastalıklar Dispanseri)⁵³ olarak adlandırılan kurum hizmete açıldı. Maaş ve masraf-

51 Güney Doğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, s. 352.

52 Şennur Şenel, "19. Yüzyılda Kastamonu Vilayetine Frengi Hastalığıyla Mücadele", CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:13, Sayı:1, Mart 2015, s. 257.

53 Bu sağlık kurumu Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi belgelerinde Zührevi Hastalıklar Hastanesi ya da Diyarbakır Zühreviye Hastanesi olarak adlandırılmaktadır. Ancak Cumhuriyet'in on beşinci yılı münasebetiyle hazırlanan kaynaktaki Zührevi Hastalıklar Dispanseri olarak isimlendirildiği görülmektedir. BCA, Fon Kodu:490.01. Yer No:1463.1.6, (1.1.1936).; BCA, Fon Kodu:490.01. Yer No:1463.1.7.; Cumhuriyetin 15'inci Yılında Diyarbakır, s. 72.; Diyarbakır Zühreviye Hastanesine

ları vilayet hususi bütçesinden karşılanan⁵⁴ bu sağlık kurumunun hizmet binası İl Özel İdaresine aitti. Hastanede başlangıçta 20 yatak mevcuttu ancak 1933 senesinde yatak sayısı 25'e çıkarıldı ve 1936 senesinde laboratuvar biriminin ihtiyaçları tamamlandı. Ayrıca sıhhi müze de burada bulunmaktaydı. Kurumun frengi ilaçları Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâletinden gönderilmekte veya hususi bütçeden satın alınmaktaydı.⁵⁵ Personel kadrosu, bir mütehasıs tabip, bir bakteriyolog, bir idare memuru ve müstahdemden oluşmaktaydı.⁵⁶ Diyarbakır Zühreviye Hastanesinin 1928-1938 yılları arasında sarf ettiği mesai, Tablo.6'da görülmektedir.⁵⁷

**Tablo.6. Diyarbakır Zühreviye Hastanesi
1928-1938 Yılları Arası Mesaisi**

Yıllar	Frengi Servisi Ve Poliklinik	Masli Teamül (Serolojik Test)	İfrazat	Yatan	Çıkan	Devir
1928	303	23	1.708	169	160	9
1929	335	47	1.800	166	168	7
1930	417	76	1.650	180	179	8
1931	520	71	1.900	173	170	10
1932	634	86	1.975	153	156	7
1933	645	110	2.100	172	168	11
1934	730	145	2.008	157	169	9
1935	822	97	1.990	134	138	5
1936	1.112	378	2.588	201	197	9
1937	1.540	640	3.434	145	151	3
1938	556	75	180	155	152	3
Yekûn	7.614	1.748	21.333	1.805	1.808	81

ait bir fotoğraf için bkz. EK.10.

54 Konyar, a.g.e., s. 171.

55 Güney Doğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, s. 351.; BCA, Fon Kodu:490.01. Yer No:1463.1.6, (1.1.1936).; BCA, Fon Kodu:490.01. Yer No:1463.1.7.; BCA, Fon Kodu:490.01. Yer No:1463.1.8, (3.4.1939).

56 Konyar, a.g.e., s. 171.

57 Güney Doğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, s. 351. Diyarbakır Zühreviye Hastanesinde 1931-1934 senelerinde sarf edilen mesaiyi gösteren arşiv belgeleri için bkz. EK.11.; EK.12.; EK.13.

e. Süt Çocuğu Muayene ve Müşavere Evi

Diyarbakır’da ana-çocuk sağlığına dair sorunlar, vilayetin en önemli problemleri arasındaydı. Doğurganlık hızının çok yüksek oluşu, sağlıksız beslenme, enfeksiyon hastalıkları, yetersiz eğitim gibi etkenler, anne ve bebek ölümlerinin artışına sebep olmaktaydı. Bazı ailelerde, doğan sekiz bebekten ancak üçü veya dördü hayatta kalabilmekteydi. Bebek ölümlerinin hızını yükselten en önemli neden ise yetersiz ve dengesiz beslenmeydi.⁵⁸

Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren, çocuk sağlığını korumak, geliştirmek ve çocuk ölümlerinin önüne geçerek nüfusu arttırmak amacıyla, çeşitli kurumlar tesis edildi ve yasal düzenlemeler yapıldı. Bu yasal düzenlemelerden biri de 1930 tarihinde çıkarılan Umumi Hıfzıssıhha Kanunu idi. Bu kanuna göre, yirmi binden fazla nüfusu olan şehir belediyeleri, süt çocuğu muayene ve müşavere evi adı verilen bir dispanser açmakla yükümlü tutuldu.⁵⁹ Ancak “*Diyarbakır Süt Çocuğu Muayene ve Müşavere Evi*”, 1935 senesinde açılabilir ve belediyenin kiraladığı bir evde faaliyetlerine başladı. Bu sağlık tesisinin 1935-1938 yılları arasında gerçekleştirdiği poliklinik ve tedavi hizmetleri mesaisi, Tablo.7 ve Tablo.8’de yer almaktadır.⁶⁰

Tablo.7. Çocuk Muayene ve Müşavere Evi Poliklinik Mesaisi (1935-1938)

Yıllar	İlk Müracaat			Mükerrer		Yekûn		Sağlam
	0-1 Yaş	1-6 Yaş	0-1 Yaş	1-6 Yaş	0-1 Yaş	1-6 Yaş	0-1 Yaş	1-6 Yaş
1935	42	136	13	35	55	771	0	0
1936	713	832	267	358	980	1.190	63	113
1937	720	1.090	227	443	947	1.533	43	86
1938	1.201	1.753	136	173	1.566	1.888	77	95
Yekûn	2.676	3.811	643	1.009	3.548	5.382	183	294

58 Değer, Doğan, Hot, a.g.m., s. 241.

59 BCA, Fon Kodu:30.10.00. Yer No:176.218.11.62, (12.7.1933).

60 İzzet Öztoprak ve diğerleri, Cumhuriyet’in XV. Yılında Türkiye, Cilt: III, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2014, s. 1416.; ; Cumhuriyetin 15’inci Yılında Diyarbakır, s. 72.; Güney Doğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, s. 354-355.

Tablo.8. Çocuk Muayene ve Müşavere Evi Tedavi Hizmetleri Mesaisi (1935-1938)

Yıllar	Hazım Hastahkları		Teneffüs Hastahkları		İntani Hastahklar		Tayaddi Hastahkları		Cilt Hastahkları		Diğer Hastahklar	
	1-1 Yaş	1-6 Yaş	0-1 Yaş	1-6 Yaş	0-1 Yaş	1-6 Yaş	0-1 Yaş	1-6 Yaş	0-1 Yaş	1-6 Yaş	0-1 Yaş	1-6 Yaş
1935	3	30	10	23	21	67	17	18	1	3	3	10
1936	303	380	86	133	404	432	69	74	19	15	36	43
1937	386	620	79	119	279	499	63	44	15	22	22	66
1938	851	502	282	375	267	371	72	111	43	43	155	330
Yekûn	1.043	1.532	457	650	971	1.369	221	247	78	83	216	449

f. Kazalarda Kurulan Dispanserler (Muayene ve Tedavi Evleri)

701

Ülkedeki memleket ve numune hastaneleri vilayet merkezlerinde tesis edildiğinden, kazalarda yaşayan halk, bu sağlık kurumlarına erişimde sıkıntı yaşamaktaydı. Bu soruna çözüm getirmek amacıyla 1924 senesinde, 150 kaza merkezine, “muayene ve tedavi evi” ismi ile beşer yataklı dispanserlerin açılması kararlaştırıldı. Bu dispanserlerde, acil tedaviye ihtiyacı olan, uzaktan gelen ve yerine dönmesi mümkün olmayan hastaların yatırılarak tedavi altına alınması uygun görüldü. Hükümet tabiplerinin idare ettiği bu dispanserlerde, her gün poliklinik hizmeti de sunularak, ayaktan tedavi çalışmaları sürdürüldü. Ayrıca fakir olan hastaların ilaçları ücretsiz temin edildi,⁶¹ bütün dispanserlerin eksiklikleri Sıhhiye Vekâleti tarafından karşılandı.⁶²

Diyarbakır'ın Silvan, Lice, Çermik ve Osmaniye kazalarına da birer muayene ve tedavi evi kuruldu. Ancak bu kurumlarda görevli hükümet tabipleri çeşitli sebeplerle görevlerinden ayrıldığında, yeni hekim gelene kadar dispanserler kapalı kalmaktaydı. Örneğin 1931-1932 yılları arasında Osmaniye, 1931-1935 seneleri arasında Çermik, 1935 yılında Silvan Dispanserinde hükümet tabibi istihdamı sağlanamadığından dolayı sağlık hizmeti verilemedi.⁶³

61 Sıhhiye Mecmuası Fevkalade Nüshası Vekâletin 10 Yıllık Mesaisi, s. 93,96.

62 BCA, Fon Kodu:490.01. Yer No:1463.1.6, (1.1.1936).; BCA, Fon Kodu:490.01. Yer No:1463.1.8, (3.4.1939).; Güney Doğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, s. 355.; Konyar, a.g.e., s. 171.

63 BCA, Fon Kodu:490.01. Yer No:1463.1.6, (1.1.1936).; BCA, Fon Kodu:490.01. Yer No:1463.1.8,

Silvan Dispanserinin 1928-1938 yılları arası mesaisi, Tablo.9’da görüldüğü şekildedir:⁶⁴

Tablo.9. Silvan Dispanserinde 1928-1938 Yılları Arasında Sarf Edilen Mesai

Yıllar	Müddet	Kadın	Erkek	Yekûn
1928	10 ay	239	615	854
1929	12 ay	248	1.784	2.233
1930	8 ay	89	367	436
1931	12 ay	158	1.022	1.180
1932	10 ay	117	613	730
1933	8 ay	91	458	549
1934	10 ay	212	982	1.194
1935	Tabip yok			
1936	12 ay	219	710	926
1937	12 ay	307	899	1.206
1938	12 ay	416	1.052	1.416

702

Ergani Dispanserinde, 1933’te 1.105, 1934’te 1.243, 1937’de 1.476, 1938’de 715 hasta muayene ve tedavi edildi. Ayrıca bahsi geçen dispanserde 1937 senesinde, büyük seyyar bir etüvle bir temizleme evi kuruldu. Lice Dispanserinde ise 1934’ün sonuncu ayında 34, 1935’in ikinci ayında 291, 1937’de 242, 1938’de 249 hasta muayene edilerek tedavi altına alındı. Çermik Dispanserinde 1937 yılının ikinci altı ayı içinde 172 kadın ve 362 erkek, toplam 534, 1938’de 215 kadın ve 424 erkek toplam 639 hastanın muayene ve tedavileri yapıldı.⁶⁵

(3.4.1939).; Güney Doğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, s. 355.; Konyar, a.g.e., s. 171.

64 1939 yılında Silvan dispanserine bir mikroskop ve laboratuvar malzemesi için tahsisat gönderildi. Güney Doğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, s. 355-356.

65 Güney Doğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, s. 355-356.; Cumhuriyetin 15’inci Yılında Diyarbakır, s. 72.; Silvan, Lice, Çermik, Osmaniye Dispanserlerinde 1931-1934 seneleri arasında sarf edilen mesaiyi gösteren arşiv belgeleri için bkz. EK.11; EK.12.; EK.13.

Sonuç

Cumhuriyet ilan edildiği dönemde, Diyarbakır'da sağlık hizmeti veren iki kurum mevcuttu. Bunlardan biri askerlere hizmet veren “*Diyar-ı Bekir Asker Hastanesi*”, diğeri 25 yatak kapasiteyle sivillere sağlık hizmeti sunan Gureba Hastanesiydi. Oysa kent nüfusu sıtma, trahom, verem gibi ciddi hastalıkların tehdidi altındaydı ve bahsi geçen kurumlar halkın sıhhi sorunlarını çözebilecek kapasiteye sahip değildi. Bu nedenle Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekâleti (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı), tüm yurttaki gibi, Diyarbakır halkının sağlık problemlerini de çözmek üzere vakit kaybetmeden harekete geçti. 1924 senesinde Gureba Hastanesi yeni bir anlayışla örgütlenecek doğrudan Sıhhiye Vekâletine bağlandı ve “*Diyarbakır Numune Hastanesi*” adını aldı. 1936’da çıkan yangında merkez bina yandığı için iki yeni blok inşa edildi. Böylece 1939 senesine gelindiğinde hem vilayet merkezindeki hem de çevre illerdeki halk, modern anlayışla tesis edilen bir sağlık kuruluşuna kavuştu. Kuduz hastalığıyla mücadele etmek ve halkın İstanbul, Sivas gibi uzak şehirlere gitmeden tedavi altına alınmalarını temin etmek amacıyla, 1926 senesinde “*Diyarbakır Kuduz Tedavi Merkezi*” kuruldu. 1927 senesinde İl Özel İdaresi (Hususi İdare) tarafından açılan “*Diyarbakır Zühreviye Hastanesi*”nde, başta frengi olmak üzere cinsel yolla bulaşan diğer hastalıklar tedavi edilmeye başlandı. Çocuk sağlığını korumak ve çocuk ölümlerinin önüne geçmek amacıyla 1935 senesinde, belediye tarafından “*Diyarbakır Süt Çocuğu Muayene ve Müşavere Evi*” adı altında bir sağlık kurumu tesis edildi. Vilayette en çok görülen hastalıklardan biri trahom olduğundan 1937 senesinde 10 yataklı “*Diyarbakır Trahom Mücadele Hastanesi*” açılarak mücadele çalışmalarına hız verildi. Ayrıca merkezdeki sağlık kuruluşlarına çeşitli nedenlerle ulaşamayan vatandaşlar, Silvan, Lice, Çermik ve Osmaniye kazalarında faaliyete başlayan muayene ve tedavi evleri sayesinde, sağlık hizmeti alma şansına kavuştu.

Cumhuriyet’in kurucu kadrosu, mevcut nüfusun “*zinde, çalışmaya kabiliyetli ve sağlıklı*” olmasını arzu etmekteydi. Modernleşme projesi ancak “*sağlam ve gürbüz bir nesil*” ile gerçekleştirilebilirdi. Ancak diğer vilayetlerde yaşayan vatandaşlar gibi Diyarbakır halkı da ciddi sağlık problemleriyle boğuşmaktaydı. İşte 1924’ten itibaren tesis edilen sağlık kurumları, bu sıhhi sorunların çözülmesinde ve sağlıklı toplum idealine ulaşılmasında önemli roller üstlendi. 1924-1938 yılları arasında gerek vilayet merkezinden gerekse çevre illerden başvuran on binlerce hasta ayaktan, binlerce hasta ise

yatırılarak tedavi altına alındı. Ayrıca bu sağlık kurumlarında verilen hizmetler ücretsiz olduğundan, tüm vatandaşların sağlık hizmetlerine eşit bir biçimde ulaşabilmesinin önü açıldı. Cumhuriyetin ilk on beş yılında tesis edilen ve vilayetin sağlık örgütünün temelini oluşturan bu kuruluşlar, doğu illerinin kalkınmasını, “*verimli hale gelmesini ve devlet kudretinin arttırılmasını*” hedefleyen hükümetler için, ehemmiyeti büyük faaliyetlerde bulundu; devlet gücünü ve saygınlığını arttıracak birer araç olarak işlev gördü. Sonuç olarak Diyarbakır’da açılan yataklı ve yataksız tedavi kurumları, hem insana hem de bölgeye yapılan yatırımın somut bir göstergesiydi.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH. MKT, 230/76, 23 Şevval 1311 (29.4.1894).

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu:30.10.00. Yer No:176.218.11.34, (12.7.1933).

BCA, Fon Kodu: 30.10.00., Yer No:176.218.11.35, (12.7.1933).

BCA, Fon Kodu: 30.10.00., Yer No:176.218.11.62, (12.7.1933).

BCA, Fon Kodu: 30.10.00., Yer No:176.218.11.64, (12.7.1933).

BCA, Fon Kodu: 30.10.00., Yer No:176.218.11.65, (12.7.1933).

BCA, Fon Kodu: 30.10.00., Yer No:177.220.18.3, (14.12.1930).

BCA, Fon Kodu: 30.10.00., Yer No:177.220.18.4, (14.12.1930).

BCA, Fon Kodu: 30.10.00., Yer No:177.220.18.5, (14.12.1930).

BCA, Fon Kodu: 30.10.00., Yer No:177.220.18.6, (14.12.1930).

BCA, Fon Kodu: 30.10.00., Yer No:177.220.18.7, (14.12.1930).

BCA, Fon Kodu: 30.10.00., Yer No:177.220.18.8, (14.12.1930).

BCA, Fon Kodu: 30.10.00., Yer No:177.220.18.12, (14.12.1930).

BCA, Fon Kodu: 30.10.00., Yer No:177.220.18.26, (14.12.1930).

BCA, Fon Kodu: 30.18.0.0., Yer No:178.226.8.10, (27.10.1936).

BCA, Fon Kodu:30.18.1.2., Yer No:73.27.10, (6.4.1937).

BCA, Fon Kodu: 490.01. Yer No:1463.1.6, (1.1.1936).

BCA, Fon Kodu: 490.01. Yer No:1463.1.8, (3.4.1939).

BCA, Fon Kodu: 490.01. Yer No:1463.1.7, (3.4.1939).

Resmi Yayınlar

Cumhuriyetin 50. Yılında Diyarbakır 1973 İl Yıllığı, Diyarbakır Valiliği, Ankara, 1973.

Halkevlerinin 1935 Senesi Faaliyet Raporları Hulasası, Ulus Basımevi, 1936.

İstatistik Yıllığı 1929, İkinci Cilt, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1929.

İstatistik Yıllığı 1930-1931, Dördüncü Cilt, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul, 1931.

İstatistik Yıllığı 1932-1933, Cilt:6, Devlet Matbaası, İstanbul, 1934.

İstatistik Yıllığı 1931-1932, İstatistik Umum Müdürlüğü Neşriyatından Sayı:21, Cilt:5, Devlet Matbaası, İstanbul, 1933.

İstatistik Yıllığı 1934-1935, İstatistik G. D. Neşriyatından, Sayı:77, Cilt:7, Devlet Basımevi, İstanbul, 1936.

İstatistik Yıllığı 1935-1936, Cilt:8, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937.

İstatistik Yıllığı 1936-1937, İstatistik G. D. Neşriyatından, Sayı: 155, Cilt:9, Devlet Basımevi, İstanbul, 1939.

Küçük İstatistik Yıllığı 1937-1938, İstatistik G. D. Neşriyat No.129, Devlet Basımevi, 1938.

İstatistik Yıllığı 1937-1938, Cilt:10, Devlet Basımevi, Ankara, 1939.

İstatistik Yıllığı 1938-1939, Cilt:11, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul, 1967.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM. ZB. C.), Devre II, Cilt:7, (18.3.1340).

TBMM ZB. C., Devre: V, Cilt:3, (22.5.1935).

TBMM ZB. C., Devre: V, Cilt:3, (25.5.1935).

TBMM ZB. C., Devre:5, Cilt: 25, Ekler, (23.5.1938).

Türkiye Cumhuriyeti Büyük Ticaret Salnamesi, Malul Gaziler Neşriyatı Kolektif Şirketi, İstanbul, 1928.

Sürelî Yayınlar

Cumhuriyet, 29 Mart 1938.

Cumhuriyet, 24 Ağustos 1936.

Dirim, Cilt: XI, Sayı:11, İkinci Teşrin 1936, s. 360.

Diyarbakır Kliniği, Cilt:3, Sayı:1, Mart 1937.

Diyarbakır, 11 Teşrinisani 1926.

“Diyarbakır Halkevinde”, Hâkimiyet-i Milliye, 13 Temmuz 1932.

Hâkimiyet-i Milliye, 17 Ağustos 1924.

Türkiye Cumhuriyeti Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti Sıhhiye Mecmuası Fevkalade Nüshası (29 Birinci Teşrin 1933) Vekâletin 10 Yıllık Mesaisi, Hilal Matbaası, İstanbul, 1933.

Yeni Klinik, Ahmed İhsan Basımevi, Diyarbakır, Haziran 1939.

Kitaplar

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt: I, 5. baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997.

Ayberk, Nuri, Trahom Mücadele Kılavuzu, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1937.

Ayberk, Nuri, Türkiye'de Trahom Mücadelesi, Kader Basımevi, İstanbul, 1936.

Beysanoğlu, Şevket, Bütün Cepheleriyle Diyarbakır, Şehir Matbaası, İstanbul, 1963.

Cumhuriyetin 15'inci Yılında Diyarbakır, Diyarbakır Matbaası, Diyarbakır, 1938.

Diyarbakır Salnâmeleri 1286-1323 (1869-1905), Haz. Ahmet Zeki İzgöer, Dördüncü Cilt, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Acar Matbaası, İstanbul, 1999.

Güney Doğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939.

İnönü, İsmet, Defterler (1919-1973), Haz: Ahmet Demirel, 1. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Aralık 2001.

Kâşif Ömer, Muhtasar Trahomoloji ve Bazı Mühim Munzama Hastalıkları, Doğruöz Matbaası, 1934.

Konyar, Basri, Diyarbakır Yıllığı, Cilt:3, Ulus Basımevi, Ankara, 1936.

Mazhar Osman, Sıhhat Almanakı, Kader Matbaası, İstanbul, 1933.

Osmanlı Belgelerinde Diyarbakır, Yay. Haz.: Kenan Yakuboğlu v.d., Diyarbakır Valiliği, Haziran 2011, s. 186.

Öztoprak, İzzet ve diğerleri, Cumhuriyet'in XV. Yılında Türkiye, Cilt: III, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2014.

Öztürk, Saygı, İsmet Paşa'nın Kürt Raporu, Doğan Kitap, İstanbul, 2007.

Öztürk, Saygı, Kasadaki Dosyalar, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2003.

Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, S.S.Y.B Yayınları, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1973.

Tekir, Süleyman, "Türkiye Cumhuriyetinde Kuduz İle Mücadele Çalışmaları (1923-1950)", Tarihsel Süreçte Anadolu'da Kuduz, Editörler: Çağrı Büke, Şükran Köse, Fevzi Çakmak, Eren Akçiçek, Gece Kitaplığı, Bulaşıcı Hastalıkları Önleme Derneği, (BUHASDER) Yayınları, Ankara, Şubat 2018.

Vefik Hüsnu, Türkiye Trahom Coğrafyası, Kader Matbaası, Ankara, 1927.

Makaleler

Altay, Sadet, "Bulaşıcı ve Müzmin Bir Sosyal Afet: Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Trahom Hastalığı ve Mücadele Çalışmaları (1924-1938)", Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, Yıl:12, Sayı:23, Bahar 2016, s. 161-204.

Ayberk, Nuri Fehmi, "Türkiye Trahom Mücadele Tarihçesine Ait Hatıralarım", İstanbul Göz Kliniği Bülteni, Cilt: XIX, No:10, Ekim 1961, s. 127-134.

Aydoğan, Erdal, "Üçüncü Umumi Müfettişliği'nin Kurulması ve III. Umumi Müfettiş Tahsin Uzer'in Bazı Önemli Faaliyetleri", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı:33-34, Mayıs- Kasım 2004, s. 1-14.

Çağlayan, Ercan, "Diyarbakır'da Sağlık Alanında Gelişmeler (1923-1946)", The Journal of Academic Social Science Studies, Cilt:6, Sayı:6, Haziran 2013, s. 351-365.

Değer, Mebrure, Hanzade Doğan, İnci Hot, “Atatürk Döneminde (1920-1938) Diyarbakır'da Sağlık Sorunları ve Getirilen Çözümler”, Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1920-1938) Bildiriler, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 2009, s. 239-412.

Erer, Refik, “Bölgemizin Hastalık Durumu Hakkında”, Neşter, Cilt:1, Sayı:3, Yıl:1, Ekim 1957, s. 2-4.

Hot, İnci, “Ülkemizde Trahom İle Mücadele”, Tıp Etiği-Hukuku Tarihi, Cilt:11, Sayı:1, s. 25-26.

Özkaya, Hilal, “Cumhuriyet Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele”, Türk Aile Hekimliği Dergisi, Cilt:20, Sayı:2, 2016, s. 77-84.

Şenel, Şennur, “19. Yüzyılda Kastamonu Vilayetine Frengi Hastalığıyla Mücadele”, CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:13, Sayı:1, Mart 2015, s. 256-274.

Temiz, Hakan, Hasan Akkoç, “Diyarbakır Devlet Hastanesi Kuduz Aşı Merkezine Başvuran 809 Olgunun Değerlendirilmesi”, Dicle Tıp Dergisi, Cilt:35, Sayı:3, 2008, s. 181-184.

709

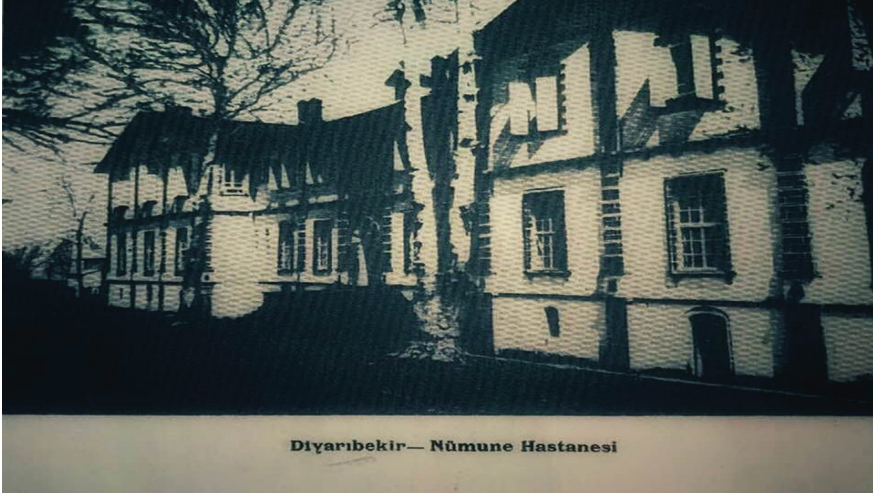
Tezler

Altay, Sadet, “Atatürk Dönemi Sağlık Politikalarının Halka Yansımasında Öncü Kurumlar: Numune Hastaneleri (1924-1938)”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2015.

Ünal, Uğur, “Sultan Abdülaziz Devri Osmanlı Kara Ordusu (1861-1876)”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2006.

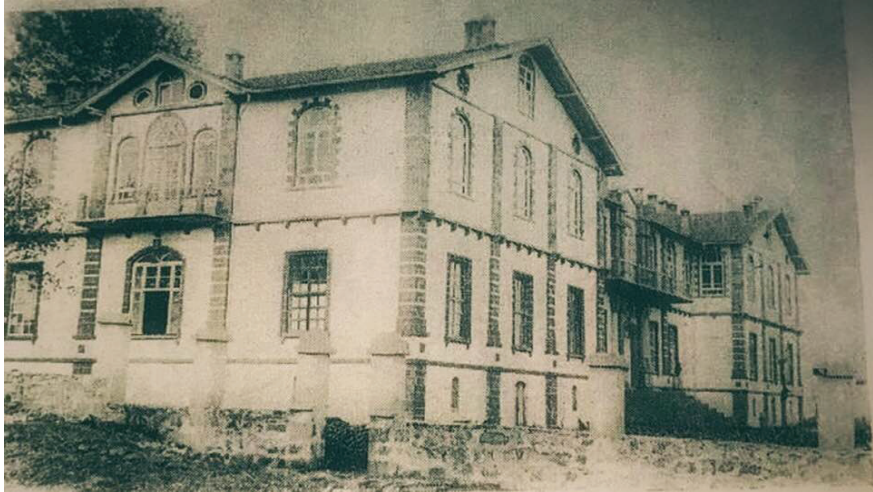
EKLER

EK.1 Diyarbakır Numune Hastanesi (1933)

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti
Sıhhiye Mecmuası Fevkalade Nüshası (29 Birinci Teşrin 1933)
Vekâletin 10 Yıllık Mesaisi, Hilal Matbaası, İstanbul, 1933.

EK.2. Diyarbakır Numune Hastanesi (1936)

Kaynak: Basri Konyar, **Diyarbakır Yıllığı**, Cilt:3, Ulus Basımevi, Ankara, 1936.

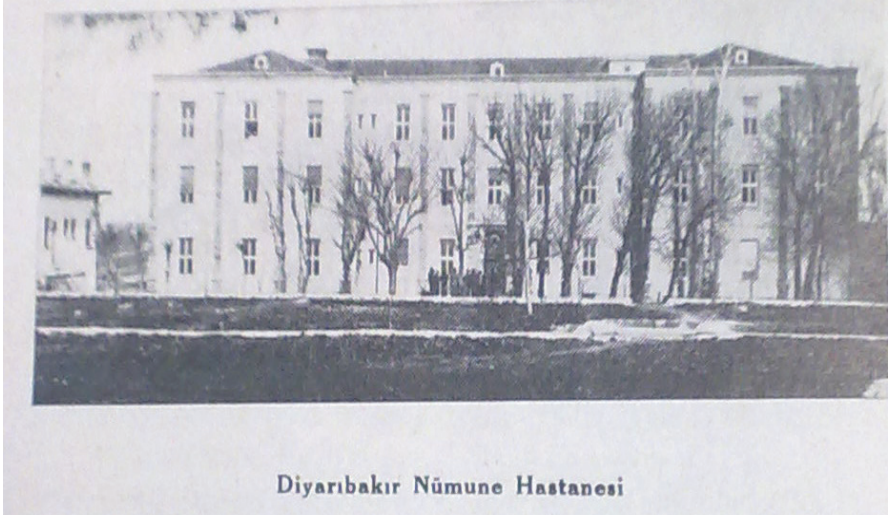
EK.3 Diyarbakır Numune Hastanesinin Umumi Manzarası (1936)

711

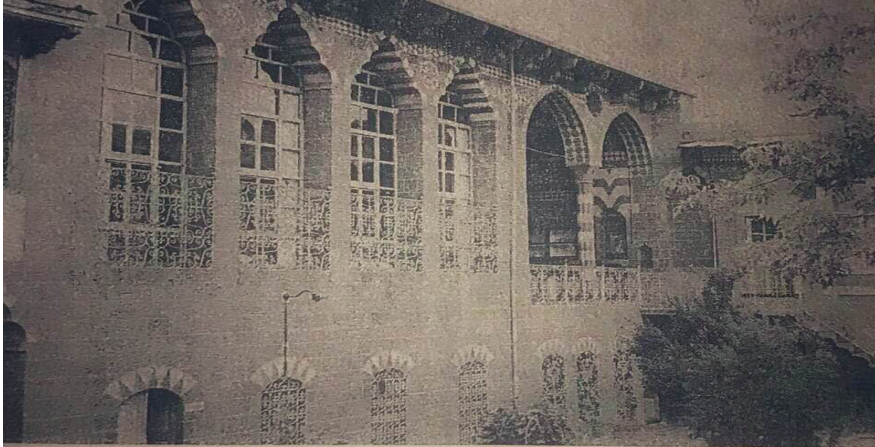
Kaynak: "Diyarbakır Nümune Hastanesi", Cumhuriyet, 24 Ağustos 1936, s. 2.

EK.4.Diyarbakır Numune Hastanesi (1939)

Kaynak: **Yeni Klinik**, Ahmed İhsan Basımevi, Diyarbakır, Haziran 1939, s. 36.

EK.5 Diyarbakır Trahom Hastanesi

Diyarbakır Trahom Hastanesi.

Kaynak: Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, S.S.Y.B Yayınları, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1973, s. 131.

712

EK.6. Trahom Mücadelesinde Poliklinik Faaliyeti

Trahom mücadelesinde poliklinik faaliyet

Kaynak: İzzet Öztoprak ve diğerleri,
Cumhuriyet'in XV. Yılında Türkiye, Cilt: III,

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını,
Ankara, 2014, s. 1414.

EK.7. Diyarbakır Merkezde Gerçekleştirilen Trahom Mücade Çalışmalarını Gösteren Bir Fotoğraf

713

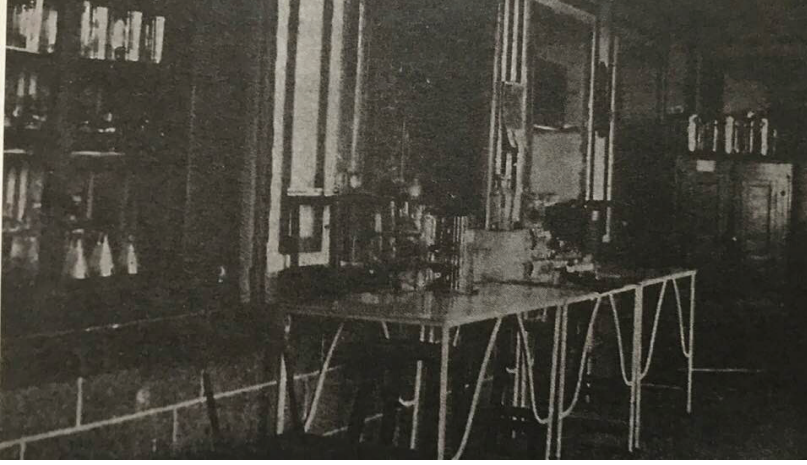
Kaynak: **IV. Trahom Semineri**, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Trahom Savaş Müdürlüğü, Gürsoy Matbaası, Ankara, 1967, s. 69.

EK.8. Trahom Mücadele Hastanesinde Bir Göz Ameliyatı

Kaynak: İzzet Öztoprak ve diğerleri,
Cumhuriyet'in XV. Yılında Türkiye, Cilt: III,
Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını,
Ankara, 2014, s. 1414.

EK.9. Kuduz Tedavi Müessesesi Laboratuvarı

Kaynak: İzzet Öztoprak ve diğerleri,
Cumhuriyet'in XV. Yılında Türkiye, Cilt: III,
Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını,
Ankara, 2014, s. 1415.

714

EK.10. Diyarbakır Zühreviye Hastanesinden Bir Köşe

Kaynak: İzzet Öztoprak ve diğerleri,
Cumhuriyet'in XV. Yılında Türkiye, Cilt: III,
Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını,
Ankara, 2014, s. 1413.

EK.11. Diyarbakır Vilayetinde Bulunan Sağlık Kurumlarının 1931 Senesi Mesaiseri

No: 5 DEVLET ARŞİVİ ERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

Hangi İdarâyeye ait Olduğu	Müessesenin ismi ve mahalli	Yatırıl- mak su- retile	1931 senesinde tedavi ettiği hasta adedi.			Mülahazat
			A	Y	N	
	Çanakkale					
H.i. X	Memleket hastanesi	30	703	1033	1736	
H.i. X	Lapseki dispanseri	5	00	307	307	
M.U. X	Bayramıç dispanseri	5	6	1330	1336	
M.U. X	Biga dispanseri	5	00	5933	5933	
	Çankırı					
H.i. X	Memleket hastanesi	50	625	1401	2028	
Şirket X	Ildızın dispanseri	10	340	2187	2527	
X Belediye	Ilgaz dispanseri	5	II	1374	1385	
M.U. X	Çerkeş "	5	60	614	674	
	Çorum					
H.i. X	Memleket hastanesi	50	879	1505	2384	
M.U.	Doğum ve Çocuk bakımevi	20	143	2651	2794	
M.U. X	Hüseyinabat dispanseri	5	-	4	-	Kapalıdır.
M.U.	İskilip dispanseri	5	14	789	803	
M.U.	Mecitözü dispanseri.	5	2	407	409	
M.U.	Sungurlu "	5	00	151	151	
M.U.	Osmancık "	5	00	609	609	
	Denizli					
H.i. X	Memleket hastanesi	100	1658	13789	15447	
X Hususi	Denizli Sağlık yurdu	20	19	00	19	
M.U.	Denizli sıtma mücadele ş	00	00	10689	10689	
X Belediye	Tavas dispanseri	5	-	-	-	
X "	"	5	-	-	-	
X "	Çivril "	5	-	-	-	
X "	Sarayköy "	5	00	1363	1363	
X "	Acıpayam "	5	-	-	-	
X "	Boldan "	5	00	416	416	
	Diyarbakır					
M.U. X	Numune hastanesi	90	1898	3513	5411	
H.i. X	E.Zühreviye "	20	208	177	385	
M.U. X	Darülkelp	25	36	00	36	
M.U. X	Silvan "	5	3	6409	6412	
M.U. X	Nice "	5	00	210	210	
M.U. X	Çermik "	5	-	-	-	Kapalıdır.
M.U. X	Ospaniye "	5	-	-	-	"

EK.12. Diyarbakır Vilayetinde Bulunan Sağlık Kurumlarının 1932 Senesi Mesaipleri

Hangi İdareye ait olduğu.	Müessesenin ismi ve mahalli	Yatırım Adedi	1932 Senesinde tedavi ettiği hasta adedi.			Açıklama
			Yatırım Adedi	Ayakta	Yüksek	
Çanakkale						
H.İ. X	Memleket hastanesi	40	765	2356	3121	
M.U. X	Bayramç dispanseri	5	5	2876	2881	
M.U. X	Biga "	5	00	6082	6082	
Çankırı						
H.İ. X	Memleket hastanesi	50	664	1198	1862	
Şirket X	İldızın dispanseri	10	504	2823	3327	
Belediye X	İlgaz "	5	00	361	361	
M.U. X	Çerkeş "	5	24	1068	1092	
Çorum						
H.İ. X	Memleket hastanesi	50	974	5418	6392	
M.U.	Küçük sıhhat memurları mektebi		00	00	00	
M.U.	Doğum ve çocuk bakımevi	20	187	2174	2361	
M.U. X	Hüseyinabat dispanseri	5	00	00	00	Kapalı
M.U. X	İskilip dispanseri	5	11	504	515	
M.U. X	Mecitözü "	5	1	402	403	
M.U. X	Sungurlu "	5	3	726	729	
M.U. X	Osmancık "	5	00	559	559	
Denizli						
H.İ. X	Memleket hastanesi	100	1860	10598	12358	
Hususi X	Denizli sağlık yurdu	20	11	00	11	
M.U. X	" sıtma mücadele şubesi	00	00	8543	8543	
Diyarbakır						
M.U. X	Numune hastanesi	105	1302	5251	6553	
M.U.	E.Zühreviye "	20				
H.İ. X	Kuduz "	25	72	00	72	
M.U. X	Silvan dispanseri	5	1	5638	5639	
M.U. X	Lice "	5	1	987	988	
M.U. X	Çermik "	5	00	00	00	Kapalı
M.U. X	Osmaniye "	5	00	00	00	"
Edirne						
H.İ. X	Memleket hastanesi	50	984	4621	5505	
H.İ. X	Keşan memleket hastanesi	25	467	1143	1609	
H.İ. X	Uzunköprü "	10	42	1272	1314	Son altı aylık mesai

Kaynak: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi,
Fon Kodu: 490.1., Yer No:1463.1.8, (3.4.1939).

EK.13. Diyarbakır Vilayetinde Bulunan Sağlık Kurumlarının 1933 ve 1934 Senelerinde Sarf Ettiği Mesai

Aid olduğu idare.	Müessesenin adı	1933				1934			
		yatak Sayısı	yatakta tedavi	Ayakta tedavi	YKRON	yatak Sayısı	Yatakta tedavi	Ayakta tedavi	YKRON
Çorum									
Hususiye	Rize memleket hânesi	30	442	2000	2442	25	398	2222	2620
Hususiye	Artvin Dispanseri	10	16	367	363	-	-	-	-
Hususiye	Hopa "	5	-	1034	1034	5	-	943	943
"	Pazar "	5	4	1980	1984	5	3	979	982
"	Şavşet "	-	-	-	-	5	-	496	496
"	Borçka "	5	-	644	644	5	-	177	177
Çorum									
Umumiye	Doğum ve Çocuk bakım evi	20	198	2902	3100	20	371	3831	4202
"	Küçük Sıhhat memurlar mektebi	64	-	-	-	64	-	-	-
Hususiye	Memleket hastabesi	75	1211	1719	2930	75	986	4742	5739
Umumiye	Ala Dispanseri	5	-	732	732	5	-	61	61
"	İskilib	5	-	335	335	5	-	251	251
"	Meoidözü	5	-	372	372	5	-	151	151
"	Sungurlu	5	-	445	445	5	-	568	568
"	Osmanlı	5	-	435	435	5	-	121	121
Denizli									
Hususiye	Memleket Hatanesi	100	1872	10331	12203	100	2128	12130	14258
Hususiye	Şehis Sağlık Yurdu	20	13	13	13	20	19	-	19
Umumiye	Sıtma Mayane Evi	-	-	-	-	-	-	-	-
"	Boldan Dispanseri	-	-	-	-	6	-	75	75
Diyarbakır									
Umumiye	Mumne Hatanesi	105	3600	10401	14001	105	3826	10567	14393
"	Kuduz Tedvi Müessesesi	25	-	-	86	25	-	-	55
Hususiye	Zührevi Hatanesi	20	172	-	172	20	183	-	183
Umumiye	Silvan Dispanseri	5	6	547	553	5	5	1159	1164
"	Lice	5	-	1074	1074	5	-	120	120
"	Germik	Kapalıdır.		-	-	-	-	-	-
"	Osmaniye	5	-	533	533	5	-	989	989
Edirne									
Hususiye	Memleket Hatanesi	50	1007	9438	10445	45	1262	13098	14360
Belediye	Kimyahane	-	-	-	-	-	-	-	-
Hususiye	Keşan Memleket Hatanesi	25	487	929	1416	25	594	1246	1630
"	Uzunköprü	10	123	3100	3223	10	163	3267	3430
Umumiye	Kızı Dispanseri	5	-	139	139	5	-	123	123
Elâzığ									
Umumiye	Aklıye ve Ashiye Hatanesi	70	146	1180	1326	100	166	1122	1288
Hususiye	Memleket Hatanesi	50	588	1952	2540	50	888	1220	2108
Şirket	Demiryolu 20 inci Kısım	10	-	1422	1422	10	-	-	-
"	" 22 "	10	-	196	196	10	-	148	148
"	" 23 "	13	-	204	204	13	-	268	268
"	" 25 "	20	-	356	356	20	-	339	339
"	" 18 "	14	-	92	92	14	-	-	-
"	" 26 "	-	-	-	-	14	-	2901	2901

Kaynak: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi,
Fon Kodu: 490.1., Yer No:1463.1.8, (3.4.1939).

TEK PARTİ DÖNEMİNDE DİYARBAKIR BELEDİYESİ

Ercan Çağlayan
Muş Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi

Özet

Türkiye’de belediyeçiliğin teşekkül tarihi Tanzimat dönemine denk gelmektedir. Taşrada belediyelerin kurulması ise 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi ile mümkün olabilmıştır. Bahsi geçen nizamname sonrasında kurulan belediyelerden biri de Diyarbakır Belediyesi’dir. Osmanlı sonrası yeni Türkiye’nin, Osmanlı’dan devreden ciddi belediyeçilik ve imar sorunlarıyla karşı karşıya kaldığı bilinmektedir. Başka bir deyişle, Cumhuriyet’in Osmanlı’dan devraldığı yerel yönetim kuruluşları tam manasıyla belediye görevini icra etmekten ziyade savaşımlardan dolayı harap olmuş Anadolu’yu imar etmek, nüfusu arttırmak ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele etmek gibi işlerle iştigal ediyordu. Kemalist elitler, Osmanlı’dan tevarüs eden “sınırlı belediyeçilik” anlayışını ortadan kaldırmak ve Batı tarzında bir belediyeçilik anlayışını geliştirmek için 1930 yılında Belediye Kanunu’nu kabul etti. Fransa’dan esinlenerek kabul edilen 3 Nisan 1930 tarihli ve 1580 sayılı Belediye Kanunu’na göre belediyenin görevleri seksen iki başlıkta toplanmıştır. Söz konusu kanuna göre belediyenin belli başlı görevleri arasında temizlik, şehir içi ulaşım, planlama, su, elektrik ve gaz kaynaklarını tanzim ve idame, salgın ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele, her türlü inşaata ruhsat vermek, park, meydan ve yeşil alan yapmak, halk için kütüphane ve okuma salonları açmak yer almaktaydı. Elinizdeki çalışma, dönemin arşiv belgeleri, gazeteler ile Diyarbakır Halkevi’nin Diyarbakır’la ilgili yayımladığı kitapları referans alarak Diyarbakır Belediyesi’nin tek parti dönemindeki tarihine odaklanmaktadır.

DIYARBAKIR MUNICIPALITY IN SINGLE PARTY PERIOD

Abstract

Turkey has laid the foundations of the municipality during the Tanzimat period. The establishment of municipalities in the provinces was made possible by the 1864 Provincial Regulations. One of the municipalities established after the aforementioned regulation is the Municipality of Diyarbakir. The new post-Ottoman Turkey, it is known that the transferor Ottoman faced with serious municipal and zoning issues. In other words, the local government organizations, which the Republic took over from the Ottoman Empire, were engaged in jobs such as the reconstruction of Anatolia, increasing the population and fighting infectious diseases rather than performing the duty of the municipality. In 1930, the Kemalist elites adopted the Municipal Law in 1930 to eradicate the concept of limited municipalism and to develop a Western-style municipalism. According to the law in question among the main duties of the municipality cleaning, urban transportation, planning, water, electricity and gas resources to regulate and maintain, fight against epidemics and infectious diseases, to give license to all kinds of construction, park, square and green space to do, for the public library and opening the reading halls. The study focuses on the history of the Diyarbakır Municipality in the single party period, with reference to the archival documents of the period, the newspapers and the books published by Diyarbakır People House about Diyarbakır.

Giriş

Türkiye’deki diğer modern kurumlar gibi belediye ve belediyeçilik de Osmanlı modernleşme çabalarının neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda İlber Ortaylı, bu hususa dikkat çekerek, Türkiye’de modern belediyelerin kuruluşunun geleneğe dayalı özerk bir şehir yönetiminin tekâmülü sonucunda değil, modernleşmeci bir bürokrasinin şehirleri fizik ve hizmetler yönünden ıslahı amacıyla gerçekleşmiş bir reform neticesinde kurulduğunu söyler.¹ Türkiye’de kurumsal manada belediyenin ve belediyeçiliğin teşekkülü Tanzimat dönemine tekabül etmektedir. Tanzimat döneminde mahalli idareler alanında yapılan reformlar belediyelerin doğuşuna zemin hazırlamıştır.² Daha açık bir ifadeyle, 2 Zilhicce 1271 (13 Haziran 1854) tarihinde yayımlanan resmi bir tebliğle İstanbul Şehremaneti kurulmuş ve bu da Osmanlı’da modern anlamda belediyelerin temelini teşkil etmiştir.³

721

İlk belediye olarak kabul edilen İstanbul Şehremaneti’nin kurulmasıyla birlikte Şehremaneti’nin çalışma usulü, organları, görev ve yetkileri, Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliyye tarafından çıkarılan 27 Ramazan 1271 (13 Haziran 1854) tarihli bir nizamname ile düzenlenerek yürürlüğe girmiştir. Söz konusu nizamnamede Şehremaneti’nin görevleri şu şekilde düzenlenmiştir: Zaruri ihtiyaç maddelerinin kolaylıkla sağlanmasını ve bulunmasını sağlamak, narh tespiti ve kontrolü yapmak, yol, kaldırım yapım ve onarımı çalışmalarını yürütmek, temizlik işlerini yürütmek, çarşı, pazar ve esnaf kontrolü yapmak, fiyat, kalite, ölçü ve tartı denetimini gerçekleştirmek, daha önce İhtisap Nezareti tarafından toplanan devlete ait vergi ve resimleri toplayıp maliyeye teslim etmektir.⁴

11 Cemaziyelahir 1274 (27 Ocak 1858) tarihinde Altıncı Daire-i Belediye Nizamı ile Altıncı Daire-i Belediye’nin kurulmasıyla Beyoğlu’nda

1 İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 119.

2 Bilal Eryılmaz, “Osmanlı Yerel Yönetiminde İstanbul Şehremaneti”, *İslâm Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*, c. I. (1996) s. 333.

3 Ortaylı, a.g.e., s. 133.

4 Ortaylı, a.g.e., s. 134.

modern manada bir belediye kurulmuştur.⁵ Bu tarihten altı yıl sonra 1864 yılında yayımlanan Vilayet Nizamnamesi ile taşrada belediyeler kurulması yolunda adım atıldı. Bahsi geçen nizamname ile merkezin yükünü azaltmak için, kentin bayındırlığı, altyapı inşası, temizlik, aydınlatma, narh, çarşı ve pazar işleri, itfaiye gibi konularda yetkili olmak üzere belediye meclislerinin kurulmasına karar verildi. Vali ya da kaymakam tarafından atanacak olan “reis” belediye meclisine başkanlık edecek, kararları uygulayacak ve vilayet ile belediye ilişkilerini düzenleyecekti.⁶ Ancak bu nizamname ile taşrada belediyelerin kurulması amaçlanmışsa da bunun büyük ölçüde gerçekleşmediği anlaşılmaktadır. Bundan olsa gerek, 1868 yılında çıkarılan bir talimatname ile İstanbul dışında, taşrada da belediye teşkilâtı kurulması öngörülmüştür. 1868 talimatıyla vilâyet, sancak ve kaza merkezlerinde birer belediye teşkilâtı kurulması, teşkilâtın başında mutasarrıf tarafından memurlar arasından atanacak ve valinin onayı ile tamamlanacak bir belediye başkanı bulunması, belediye meclisinin ise mahalli ihtiyar kurullarının seçtiği kişilerden oluşması kararlaştırılmıştır.⁷ 29 Şevval 1287 (22 Ocak 1871) tarihli İdare-i Umumiye-i Vilâyât Nizamnamesi ile taşra belediyelerinin yasal dayanağı oluşturuldu. Bu nizamnamenin bir faslı, şehir ve kasabalarda bulunan belediye dairelerinin ve meclislerinin kuruluşunu, yetkilerini ve çalışma usullerini düzenlediyse de Ortaylı’nın önemle vurguladığı üzere, “imparatorluğun taşra şehirlerinde belediyeden değil, ancak belediye hizmetlerinden söz edilebilirdi.” Kuşkusuz, taşra belediyelerinin herhangi bir varlık gösterememelerinin başat nedeni mali imkânlarının kısıtlı olmasıydı.⁸

Osmanlı belediyeciliği alanındaki tüm bu gelişmelere rağmen Osmanlı taşrasında belediyeciliğin yaygınlaşmasının tam manasıyla I. Meşrutiyet döneminde olduğu söylenebilir. Açıkçası, I. Meşrutiyet ile birlikte belediyecilik daha da önem kazanarak kurumsallaşmıştır. Bu cümleden olarak, 27 Ramazan 1294 (5 Ekim 1877) tarihinde yürürlüğe giren Dersaadet Belediye Kanunu ve Vilayetler Belediye Kanunu ile her şehir ve kasabada bir belediye meclisinin kurulması kararlaştırıldı. Bu kanunlarla İstanbul ve taşra belediyelerinin görev ve yetkileri belirlenmiştir. Buna göre belediyeler imar işleri, aydınlatma, temizlik, pazar denetiminin yanı sıra itfaiye

5 Ortaylı, a.g.e., s. 142-156.

6 Bkz. M. Ali Gökaçtı, *Dünyada ve Türkiye’de Belediyecilik*, Ozan Yayınları, İstanbul 1996, s. 67-104.

7 Hikmet Çolak, *1930 Belediye Seçimleri*, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007, s. 68.

8 Ortaylı, a.g.e., s. 171, 175, 184.

kurmak, nüfus sayımı ve kütükleri yapmak, dilsiz-sağır okulu ve sanayi okulları açmak gibi görevleri yerine getireceklerdi. Aynı zamanda 1877’de kabul edilen Vilayetler Belediye Kanunu ile taşrada birçok şehir ve kasabada belediye teşkilatının temeli atıldı. Bu kanuna göre vali, mutasarrıf ve kaymakamın bulunduğu her şehirde bir belediye meclisi olması gerekiyordu. Yine kanuna göre belediye daireleri Daire-i Belediye Meclisi Reisi ve Daire-i Belediye Meclisi olmak üzere iki organdan oluşuyordu. Reis meclis içindeki aza arasından iki yıl için hükümet tarafından seçilecekti. Reislik görevine daha ziyade eşraftan kimselerin seçildiği görülmektedir. Belediye Meclisi, reis, reis muavini ve seçilen altı üyeden oluşacaktı. Meclis üyeleri iki yıllığına halk tarafından ve çeşitli dini cemaatler arasından seçilecekti.⁹ Ortaylı’ya göre 1877 tarihli Belediye Kanunu, ilk defa tek dereceli seçimi getirmesi, gizli oy ve açık tasnife dayanması Türkiye demokrasi tarihi açısından çok büyük bir önem taşımaktadır.¹⁰ Kısacası, 1877 tarihli Belediye Kanunu’nun, 1930 yılında Belediyeler Kanunu’nun kabul edilmesine dek taşra belediyeciliğinin yasal dayanağını oluşturan bir kanun olma özelliğine sahip olduğu söylenebilir.

1877 tarihli belediyeler kanununa göre organ ve görevleri belirlenen taşra belediyeleri, kanunun çıkarıldığı tarihten Osmanlı’nın inkırazına dek çok geniş bir belediyecilik vazifesi ortaya koyamamışlardır. Bunun en mühim sebebi mali imkânların sınırlı olmasıydı. Buna ilave olarak, 1911-1922 arasında on yılı aşkın süren savaşlar neticesinde Anadolu harap bir hale dönüşmüştü. Dolayısıyla yeni Türkiye’nin, Osmanlı’dan devreden ciddi belediyecilik ve imar sorunlarıyla da karşı karşıya olduğunu belirtmek gerekir. Başka bir deyişle, Cumhuriyet’in, Osmanlı’dan devraldığı yerel yönetim kuruluşları tam manasıyla belediye görevini icra etmekten ziyade savaşlardan dolayı harap olmuş Anadolu’yu imar etmek, nüfusu arttırmak ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele etmek gibi faaliyetlere yoğunlaştıkları söylenebilir. Bu nedenlerden ötürü Cumhuriyet’in belediyecilik paradigması 1920’li yıllardan ziyade 1930’larda şekillenmiştir. Tekeli’nin önemle altını çizdiği üzere, Cumhuriyet’in belediyecilik anlayışının 1930’larda, Belediyeler, Hıfzıssıhha, Belediyeler Bankası, Yapı ve Yollar ve İstimlâk kanunlarının çıkarılmasıyla belirlendiğini söylemek mümkündür.¹¹

9 Bkz. Ortaylı, a.g.e., s. 176, 186-187; Cengiz Sunay, “Belediyeciliğin Doğuş Sürecinde Osmanlı Mirası”, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, [2002/1], s. 128-130.

10 Ortaylı, a.g.e., s. 190.

11 İlhan Tekeli, Cumhuriyet’in Belediyecilik Öyküsü (1923-1990), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2009, s. 32.

Kemalist elitler, Osmanlı taşrasında sözü edilen sınırlı belediyeçilik anlayışını ortadan kaldırmak ve Batı tarzında bir belediyeçilik anlayışını geliştirmek için 1930 yılında Belediye Kanunu'nu kabul etti. Fransa'dan esinlenerek kabul edilen 3 Nisan 1930 tarihli ve 1580 sayılı Belediye Kanunu'na göre belediyenin görevleri seksen iki başlıkta toplanmıştır. Söz konusu kanuna göre belediyenin belli başlı görevleri arasında temizlik, şehir içi ulaşım, planlama, su, elektrik ve gaz kaynaklarını tanzim ve idame, salgın ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele, her türlü inşaata ruhsat vermek, park, meydan ve yeşil alan yapmak, halk için kütüphane ve okuma salonları açmak gibi görevleri bulunmaktadır.¹²

Geç Osmanlı döneminde Osmanlı taşrasındaki belediyeler 1877 tarihli Vilayet Belediye Kanunu ve sonrasında çıkan ilgili kanunlara göre idare edildi. TBMM'nin açılmasından sonra belediyeçilikle doğrudan ve dolaylı ilgili birkaç kanun çıkarıldı veyahut eski kanunlarda çeşitli değişikliklere gidildi. Bu bağlamda 2 Ekim 1920 tarihli Vilayet Belediye Kanunu'na Müzeyyel Kanun'da yapılan değişikliklerle belediye reisi ve azalarının seçimi yeniden düzenlendi. Bu yasal düzenlemenin akabinde Ankara Hükümeti, TBMM'nin açılışının ikinci yılında belediye seçimleriyle ilgili geçici bir kanun çıkararak yürürlüğe koydu. TBMM'nin belediye başkanı ve meclis üyelerinin seçimleriyle ilgili esaslı teşebbüsü, 30 Teşrin-i evvel (Ekim) 1922 tarih ve 278 sayılı Devairi Belediye Rüesa'sının Sureti İntihabına Dair Kanun adıyla bir kanun çıkarmasıyla mümkün olabilmıştır. Bu yasaya göre belediye başkanı, belediye meclislerince kendi aralarında gizli oy ve çoğunluk esasına göre seçer. Belediye reisi iki yılda bir seçilir ve belediye reisinin yeniden seçilmesi söz konusudur. Bu yasayla belediye reisinin vali tarafından atanmasına ilişkin yasal düzenleme de son bulmuştur.¹³ Cumhuriyet döneminde belediye reisi ve meclis üyelerinin seçimiyle ilgili en esaslı kanun 1930 yılında kabul edilen 1580 sayılı Belediyeler Kanunu'dur. Bu kanunun getirdiği en büyük yenilik, belediye reisinin belediye meclisi dışından da seçilebilmesidir. Bu kanuna göre belediye meclisi, belediye sınırları içerisinde son altı aydır oturan vatandaşlar tarafından dört yıllığına doğrudan doğruya seçilir. 1580 sayılı kanunun seksen dokuzuncu maddesine göre belediye reisi "meclisten veya bu kanuna göre intihap olunmak hakkını haiz olmak üzere hemşeriler içinden veya hariçten dört sene için gizli rey ile aza

12 Resmi Gazete, 11 Nisan 1930, Sayı: 1471.

13 Ali Eşref Turan, Türkiye'de Yerel Seçimler, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008, s. 15-16.

adedi mürettebinin ekseriyeti ile meclis tarafından intihap olunur.” Belediye başkanı seçilen kişi Dâhiliye Vekâletinin talebi ve cumhurbaşkanının onayı ile atanır. Aynı kanuna göre belediye meclis üyesi olmak için Türk olmak, Türkçe okur-yazar olmak, son altı aydır belediye sınırları içerisinde meskûn olmak, kamu hizmetinden ihraç edilmiş olmamak, ağır hapis cezasına mahkûm olmamak, hırsızlık, dolandırıcılık, emniyeti suiistimal, iflâs gibi muhilli haysiyet suçlarla mahkûm bulunmamak, belediyeye ait bir işin mukavili, müteahhidi veya bunların kefil ve ortağı ve yahut bu yönlerden borçlu bulunmamak, silahaltında bulunmamak ve askeri memur olmamak gibi şartları taşıması gerekiyordu.¹⁴ Özetle ifade etmek gerekirse, belediye seçimleri yolundaki tüm bu adımlara rağmen Türkiye’de halkın belediye reisini doğrudan doğruya seçebilmesi ancak 1963 yılında mümkün olabildiğini de not etmek gerekiyor.

Cumhuriyet döneminde belediye reisi ve meclis üyelerinin seçimlerini çeşitli şartlara bağlayan yukarıdaki kanunlar dışında belediyecilikle ilgili çeşitli kanunlar çıkarıldı. Bu kanunlar arasında 26 Şubat 1924 tarih ve 423 sayılı Belediye Vergi ve Resimleri Kanunu, 18 Mart 1924 tarih ve 442 sayılı Köy Kanunu, 16 Nisan 1924 tarih 486 sayılı Umur-u Belediyeye Müteallik Ahkâm-ı Cezaiye Kanunu, 1882’de çıkarılan Ebniye Kanunu’ndaki bazı maddelerin değiştirilmesini öngören 22 Nisan 1925 tarih ve 642 sayılı kanun ve 10 Mayıs 1926 tarih ve 831 sayılı Sular Kanunu en mühim kanunlar arasında yer almaktadır. Ancak Tekeli’nin önemle altını çizdiği üzere, 1923-30 yılında çıkarılan bahsi geçen kanunlara rağmen belediyecilik konusunda yapılanlar oldukça “yüzeysel ve dağınık” kalmış ve “bütünlüğü olan bir belediyecilik görüşü” ortaya çıkmamıştır.¹⁵ Dolayısıyla Türkiye’de belediyecilik anlayışının yerleşmesini sağlayan kanunun 3 Nisan 1930 tarih ve 1580 sayılı Belediye Kanunu olduğu pekâlâ söylenebilir. Bu sınırlı çalışmada Diyarbakır¹⁶ Belediyesi’nin 1923-1950 yılları arasındaki faaliyetleri ele alınacaktır.

14 Resmi Gazete, 11 Nisan 1930, Sayı: 1471.

15 Tekeli, a.g.e., s. 41-42.

16 1937 yılına dek “Diyarbakır” olan şehrin ismi 10 Aralık 1937 tarih ve 7789 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla “Diyarbakır” olarak değiştirilmiştir. Bkz. Resmi Gazete, 18 Aralık 1937, Sayı: 3786; CDA, 030.10.01.02/80.99.17. Çalışmada bir bütünlük sağlamak için Diyarbakır ismi kullanılacaktır.

Diyarbakır Belediye'sinin Kuruluşu ve Faaliyetleri

Diyarbakır Belediyesi'nin tam olarak hangi tarihte kurulduğu net olmamakla birlikte, belediyeyle ilgili ilk bilgilere 1286 (1869) tarihli Diyarbakır Vilayet Salnamesi'nde tesadüf etmekteyiz. Salnamedeki bu bilgilerden hareketle Diyarbakır Belediyesi'nin 1868 yılında çıkarılan ve Osmanlı taşrasında belediyelerin kurulmasını öngören talimatnameyle kurulduğunu söyleyebiliriz. 1869 tarihli salnamenin kayıtlarına göre belediyenin reisi İstabl-ı Amire [Ahrır Amirliği] müdürlerinden Muhammed Ağa'dır. Belediye meclisi ise reisin yanı sıra üçü Müslüman ve ikisi de gayrimüslim olmak üzere beş azadan müteşekkildir. Ayrıca belediyenin bünyesinde biri kâtip, biri mühendis ve biri de müfettiş-i evvel olmak üzere üç memur bulunmaktadır.

1877 yılında Vilayet Belediye Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle birlikte Diyarbakır Belediyesi yeniden şekillenmiştir. Bu kanun mucibince Diyarbakır Belediyesi, Şark ve Garp olarak iki daireye ayrılmış, birine Müslüman diğerine ise Hristiyan birer reis atanmıştır. Sonraki yıllarda belediye-ki memur kadrosunda görevli kâtip, müfettiş ve mühendise ilave olarak bir memleket tabibi, bir sandık emini, bir eczacı ve bir de eczacı muavini tayin edilmiştir. Ayrıca belediye-ki kâtiplerin sayısı ikiye çıkarılmıştır. Kâtipler Müslümanlara, tabip, eczacı, eczacı muavini ve sandık emini ise gayrimüslimlere mensup idi. Diyarbakır Belediyesi'nin tam olarak kaç yıl iki belediye dairesi ile yönetildiği tespit edilememişse de 1890'lara gelindiğinde tek meclis ve reis usulüne geri dönüldüğü görülmektedir. Osmanlı'nın son döneminde Diyarbakır'da belediye reisi olarak görev yapan şahısların profile bakıldığında umumiyetle mülkiye mezunu, eşraf, memur, çiftçi veyahut tüccar oldukları müşahede edilmektedir.¹⁷

17 Diyarbakır Belediyesi'nin kuruluşu ve Osmanlı'dan Cumhuriyet'e dek belediyenin yapısı ve faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Şeyhmus Bingül, "Osmanlı Devleti Döneminde Diyarbakır Belediyesi", Uluslararası Diyarbakır Kongresi: Tarih, Toplum, Ekonomi, Kayapınar Belediyesi, 25-28 Ekim 2018, Diyarbakır.

Diyarbakır Belediyesi'nin Girişi.

Bir asrı aşkın bir süre Diyarbakır Belediyesi adıyla hizmet veren belediye, Bakanlar Kurulunca 2 Eylül 1993 tarihinde kararlaştırılarak 9 Eylül 1993'te *Resmi Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe konulan "Yedi İilde Büyükşehir Belediyesi Kurulması Hakkında 504 sayılı Kanun Hükmünde Kararname"yle Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi statüsüne dönüştürülmüştür.¹⁸

Diyarbakır Belediyesi'nin kuruluşu ile ilgili bilgilere ilave olarak tek parti döneminde Diyarbakır Belediye başkanlığı yapmış şahsiyetlere de yer vermek konunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla tek parti döneminde Müftüzade Mantinci Hüseyin Efendi (1922-1925), Nazım Önen (1925-1928), Dr. Gafur Kubat (1928-1930), Şeref Uluğ (1930-1939), Nazım Önen (1939-1944), Adil Tigrel (1 Haziran 1944-14 Temmuz 1945), Vehbi Muhlis Dabağoğlu (1945), Zekai Arman (1946) ve Abdulkadir Cizrelioğlu (1946-1950) Diyarbakır Belediye başkanlığı görevini ifa etmiş şahsiyetlerdir. Tek parti döneminde Diyarbakır belediye başkanlığı yapmış mezkûr isimler dışında Tevfik Eşmeli, Reşat Köksal, Osman Nuri Tekili ve Kemal Kubat belediye başkanlığı görevini vekâleten yürüten

18 Resmi Gazete, 9 Eylül 1993, Sayı: 21693.

şahsiyetlerdir. Aşağıdaki iki bölümde, yukarıda bahsi geçen belediye reislerinin kendi dönemlerinde Diyarbakır'da belediyeçilik alanında yapmış oldukları çalışmalar ortaya konacaktır.

İmar ve Bayındırlık Alanındaki Hizmetler

Osmanlı bakiyesi üzerine kurulan Cumhuriyet Türkiye'si kuruluş yıllarında birçok alanda olduğu gibi belediyeçilik alanında da ciddi sorunlarla karşı karşıya kalmıştı. İlhan Tekeli, Cumhuriyet'in, Osmanlı'dan devreden belediyeçilik sorunlarının dört başlık altında ele alınabileceğini söyler: 1. Cumhuriyet'in Osmanlı'dan devraldığı kentlerin belediye altyapısı neredeyse hiç yoktur. 2. Osmanlı'dan devreden belediyelerde İttihat ve Terakki Cemiyeti güçlü bir politik güce sahiptir. Cumhuriyet yönetimi, belediyeler konusunda yapacağı düzenlemelerde İTC'nin siyasal güç dengesini göz önünde bulundurmamak zorundadır. 3. Savaş, kıtlık ve hastalık sebebiyle kentlerde nüfus artış hızı ve kentleşme hızı çok düşüktür. 4. I. Dünya Savaşı'ndan dolayı Türk parası enflasyon nedeniyle çok değer kaybına uğradığından zaten kıt olan belediye gelirleri (resim ve diğer vergiler) büyük oranda değersizleşmiştir.¹⁹ Birincil kaynaklar, Türkiye'deki tüm belediyelere teşmil edilebilecek bu sorunların, Diyarbakır Belediyesi için de geçerli olduğunu somut bir biçimde ortaya koymaktadır. Özellikle dönemin resmi yazışmaları ve yerel basını üzerinde sürülecek bir iz, tek parti döneminde Diyarbakır Belediye'sinin yukarıda bahsi geçen sorunlarla hemhal olduğu müşahede edilecektir.

Kuşkusuz, belediyeçilik tarihinin en mühim ve ayrıntılı kanunu 3 Nisan 1930 tarihli ve 1580 sayılı Belediye Kanunu'dur. Bahsi geçen kanunda belediyelerin görevleri seksen iki başlık altında toplanmış olup belli başlı görevleri arasında şunlar yer alıyordu: tanzifat (temizlik), tenvirat (aydınlatma), su, yol, kaldırım, kanalizasyon ve sağlık işleri (Salgın ve bulaşıcı insan ve hayvan hastalıklarının önüne geçmek), inşaat ve imar ruhsatı vermek, sokak ve meydanları tanzim etmek, kütüphane ve okuma salonları açmak, eğlence yerleri tesis etmek ve işletmek, Belediye tiyatrosu, sineması, belediye oteli ve gazinosu, halk müzeleri ve hayvanat ve nebatat bahçeleri yapmak ve idame etmek ve yaptırıp işletmek, Seyrüseferleri [ulaşım] tanzim etmek.²⁰ Bu bölümde, Belediye Kanunu esas alınarak Diyarbakır Belediyesi'nin Diyarbakır'ın imar ve bayındırlık alanındaki çalışmalarına temas edilecektir.

¹⁹ Tekeli, a.g.e., s. 35-36.

²⁰ Belediyelerin vazifeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Resmi Gazete, 14 Nisan 1930, Sayı: 1471.

Cumhuriyet’le birlikte yeniden şekillenen Diyarbakır Belediyesi, Cumhuriyet’in kuruluş yıllarında Diyarbakır şehrinin en başat ihtiyaçları olan imar, yol, kaldırım, su, elektrik ve temizlik gibi alanlardaki hizmetlere ağırlık verdiği müşahede edilmektedir.²¹ Cumhuriyet’in kurucu kadroları, yeni bir toplum inşa etmenin yolunun yeni kentler inşa etmekten geçtiğine inanıyordu. Bunun için de başta Ankara olmak üzere ülkedeki tüm şehirler, Cumhuriyet’in ‘yeni’ ve ‘asri’ şehircilik anlayışıyla imar ediliyordu. Kemalist Cumhuriyet’in yeni imar politikaları doğrultusunda inşa edilen şehirlerden biri de Diyarbakır olmuştur. Bu durum, Diyarbakır Halkevi’nin 1935 yılında yayınladığı bir broşürde şu cümlelerle anlatılıyordu: “(...) Eskiden surların taştan kolları arasında sıkışıp kalmış bulunan ve İslami zihniyetin körletici çemberi içinde her çeşit yeniliklerden mahrum bırakılan Diyarbakır, 12 yıl gibi kısa bir zaman içinde her alanda özlü bir varlık göstermiştir. Kadınlar kara çarşaf ve peçeyi atarak medeni kıyafete girmiş, (...) fenne, maddeye isyan eden, Arap akidesinin içimize soktuğu tevekküle dayanarak her hastalığı duasıyla geçirebileceğini sananlar bile bugün fenne ve tıbbı iman etmişlerdir.”²² Yine aynı eserde sur dışında Yenişehir’de yapılacak binalarla “yüzyıllardan beri sur içinde yaşayan Diyarbakır halkını sur dışına çekmeye amil olacağı” ifade edilmiştir.²³ Kamu binalarının Yenişehir’de inşa edilmesiyle birlikte halkın da sur dışına çıkarılacağı umuluyordu. Bunu gerçekleştirmek için Diyarbakır Belediyesi, Yenişehir semtinde ucuz fiyatla arsa satarak halkın sur dışına çıkmasını sağlamıştır.²⁴

Yukarıda ifade edildiği üzere, Cumhuriyet’le birlikte Diyarbakır’da başlayan imar faaliyetlerinin amacı şehri surların dışına taşımak ve yeni bir şehir inşa etmektir. Bu nedenle Diyarbakır’ın imar çalışmaları bilhassa yeni şehirde yoğunluk kazanmıştır. Yapılan kamu binaları ve memur lojmanları ile yeni bir şehir inşa edilmeye çalışılmıştır. Cumhuriyet’in ilanından önce, 1920 yılında Diyarbakır’da vali vekili olan Cevat Paşa, şehrin imarına önem vererek “Bağdat Yolu” olarak bilinen büyük caddenin Mardinkapı’dan Dağkapı’ya kadar olan kısmını yeniden inşa ettirmiş ve caddenin kaldırımlarını yaptırmıştır. Ayrıca Hükümet Konağı’nın bulunduğu İçkale kapısından batı-

21 Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Ercan Çağlayan, Tek Parti Döneminde Diyarbakır (1923-1950), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2012; Ercan Çağlayan, Cumhuriyet’in Diyarbakır’da Kimlik İnşası (1923-1950), İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2014.

22 Diyarbakır’ı Bir Bakış: Cumhuriyet’in Büyük Eserlerinden Olan Tren Diyarbakır’ı Yeni Bir Hayat Getirdi, Diyarbakır Basımevi, Diyarbakır 1935, s. 2.

23 Diyarbakır’ı Bir Bakış, s. 5.

24 Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939, s. 319.

ya doğru uzanan caddeyi düzenlemiştir. Vali Cevat Paşa, İçkale dâhilinde ve Adliye binası önündeki bahçeyi de tanzim etmiştir.²⁵

1927 yılında Diyarbakır valî vekili olan jandarma müfettişi Miralay Nazmi Bey tarafından Dağkapı civarında Ulu Cami'nin önünde Belediye Parkı açılarak Suriçi de Cumhuriyet'in yeni imar anlayışına göre yapılandırılmıştır. Diyarbakır'da Suriçi'nde ilk imar çalışması, 1916 yılında Dört-yol-Saray kapısı arasındaki cadde açılarak Dağkapı'dan yeni gelişme alanlarına doğru geniş bir çıkış verilmiştir. Bu sayede Dört-yol-Dağkapı Caddesi oluşarak Elazığ yolu ile ilişkilendirilen bulvarla bütünleştirilmiştir. Ayrıca Dört-yol-Urfakapı arası batı surlarına içten paralel giden bir cadde de sur içi ulaşım aksı olarak açılmıştır.²⁶ Nazmi Bey, belediyeye Urfa caddesini genişletme ve Dağkapı civarındaki mezarlığı kaldırma görevi de vermiştir.²⁷ Bunun üzerine belediye, Dağkapı'da bulunan mezarlığı kaldırmış ve kent için yeni imar alanları açmıştır. Nazmi Bey, ayrıca Dağkapının batısında bir bulvar inşa ettirerek bulvarda Gazi heykelinin dikilmesini sağlamıştır.²⁸ Nazmi Bey'den sonra Diyarbakır valiliğine atanan Hasan Nizamettin Bey de [1927-1931], Diyarbakır'ın imarı üzerinde önemle durmuş, daha önce “derme çatma” bir biçimde yapılmış olan Dağkapı parkı “mükemmel bir hale” getirilmiştir. Nizamettin Bey zamanında Diyarbakır'ın elektrikle aydınlatılması sağlanmış, şehirde buz fabrikası inşa edilmiş ve Hamravat suyu demir borular içinde şehre taşınmıştır.²⁹ Böylece şehrin en önemli sorun ve ihtiyaçları olan elektrik ve su sorunu büyük ölçüde valî Nizamettin Bey döneminde çözülmüştür.

1928 yılında Diyarbakır'da Birinci Umumi Müfettişlik teşkilatının kurulmasıyla birlikte şehrin yapılaşması hız kazanmıştır. Birinci Umumi Müfettişliğin sekiz ilin yetki ve sorumluluğunu taşıması, Diyarbakır'da bölgesel ölçekte merkezi yönetim kuruluşlarının kurulmasına ortam hazırlamıştır. Bu dönemde şehrin yeniden yapılanması için çok sayıda kamu binası inşa edilmiştir. Bu durum, yeni şehrin sur dışına kaymasını zorunlu hale

25 Bedri Günkut, Diyarbakır Tarihi, Diyarbakır Basımevi, Diyarbakır 1938, s. 149-150.

26 Bkz. Türkan Kejanlı, “Sur İçi Dokusunun Planlama Süreci ve Koru[nama]ma Sorunları”, TMMOB Diyarbakır Kent Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Ankara 2009, s.12.

27 Erken Cumhuriyet döneminde birçok şehirde bulunan mezarlıklar Uğur Tanyeli'nin deyiimiyle “tasfiye” edilmiştir. Bilhassa istimlak maliyetinin yüksek olduğu merkezi alanlarda belediyeler, park vb. kamusal donatılar inşa etmek için herhangi bir istimlak bedeli olmayan Müslim ve gayrimüslim mezarlığını ortadan kaldırma yoluna gitmişlerdir. Bu durum, Tanyeli'nin ifadesiyle “tarihsel bilgi kaynaklarını tahribe giden yolu açmış oldu.” Bkz. Uğur Tanyeli, “Yıkarak Yapmak”, Üç Kuşak Cumhuriyet, [Ed. Uğur Tanyeli], Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 110-111.

28 Günkut, a.g.e., s. 150.

29 Günkut, a.g.e., s. 151.

getirmiştir. Bilhassa, Diyarbakır’da çalışan ordu ve diğer personele memur evleri veya lojmanların yapılması sur dışındaki yapılaşmayı hızlandırmıştır. Ayrıca Mimar Jansen’in Diyarbakır’ı ziyaret ederek sur dışında geniş bir alanın kamulaştırılmasını önermesi, şehrin sur dışında gelişmesini hızlandırmıştır.³⁰ Bu durum, kamu binalarının yoğunlukta olduğu Yenişehir semtinin ilerleyen yıllarda merkezi bir konum kazanmasına imkân tanımıştır.

Dağkapı Emirgan Parkı.

Cumhuriyet’in ilk yıllarında Diyarbakır’ın gelişmesi daha çok batı-kuzey yönünde gerçekleşmiştir. İstasyonun, şehrin batısında yer alması, şehrin batı yönünde gelişmesinde önemli bir etken olmuştur. Demiryolunun Diyarbakır’a gelmesiyle birlikte mekân algısında büyük bir değişim yaşandı. Açıkçası tren, Diyarbakır’a yeni bir merkez taşıdı: İstasyon. Artık çarşı, pazar ve konutlar, caminin değil istasyonun etrafında yoğunlaşıyordu. Yeni kamusal alanla birlikte, sosyalleşme de mecra değiştirmekteydi. Sur dışında, Dağkapı ile İstasyon arasında yeni şehir inşa edilmiştir. Şehrin, istasyonla ve Elazığ yoluyla bağlantısını sağlamak için iki yeni sur çıkışı-Dağkapı ve Urfa Kapı- açılarak geniş iki bulvarla şehir bağlantısı sağlanmıştır. İki bulvar arasında birbirine paralel iki cadde yapılarak bulvarlar birbirine bağlanmıştır. Birinci cadde boyunca Umumi Müfettişlik binası ve konağı, Komutan konağı, İnhisarlar [Tekel] Dairesi, Nafia [Bayındırlık] Müdürlüğü,

30 Bkz. Rıfık Arslan, “Diyarbakır Kentinin Tarihi ve Bugünkü Konumu”, Diyarbakır: Müze Şehir, haz. Şevket Beysanoğlu vd., YKY, İstanbul 1999, s. 94-95.

Diyarbakır Lisesi ile memur lojmanları inşa edilmiştir. Dağkapı-Elazığ yönünde ise Şehir sineması, Orduevi, Halkevi, vali konutu ve diğer bazı kamu binaları inşa edilmiştir. Başka bir yapılaşma alanı da Dağkapı'dan Dicle nehri yönüne doğru uzanan yol üzerinde gerçekleşmiştir. Bu alanda, Devlet Hastanesi, Numune Hastanesi pavyonları, Erkek Sanat Okulu pavyonu ve ağaç işleri atölyesi, Yatılı Öğretmen Okulu, Açık Hava Sineması ve İnhisarlar Müskirat Fabrikası yapılmıştır. Ayrıca şehir dışında İpek Böcekçiliği Mektebi, Rasatevi, Kız Sanat Mektebi, Meteoroloji binası, Aygır deposu, İnhisarlar İdaresi depoları, hava alanı ve Devlet Demiryolları'na ait kırkı aşkın bina inşa edilmiştir.³¹

Kamu binaları dışında halk da yeni şehirde ev, dükkân, iş merkezi ve otel inşa ederek yeni Diyarbakır'ın inşasına katkı sunmuştur. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Diyarbakır'da Diyarbakır Palas, Urfa, Yıldız, İstanbul, Ankara, Yalova, Anadolu ve Cumhuriyet adlarında sekiz otel bulunmaktaydı.³² Birinci Umumi Müfettiş İbrahim Tali [Öngören] Bey, 24 Nisan 1930 tarihinde Başbakanlığa gönderdiği bir yazıda, Diyarbakır'da otel yapılmasının gerekliliği üzerinde durmuştur. Yazıda, "Diyarbakır'ın iktisab ettiği içtimai ve siyasi ehemmiyet ve vaziyeti dolayısıyla [...] şeraiti medeniyeyi haiz bir otelin, aynı zamanda halka telkin olunacak ümran faaliyeti ve istihdaf olunan içtimai inkılâp hareketleri arasında bariz bir ehemmiyette bulunacağıının aşikâr" olduğunu ifade etmiştir.³³

Kuşkusuz, Cumhuriyet'in ilk çeyreğinde kentin en önemli mekânları istasyon, Halkevi ve parktı. İstasyon, sadece bir şimendifer durağı olmayıp aynı zamanda bir kentin "ulusal sisteme katılması" anlamına gelmekteydi. Park ise kadın ve erkeklerin ve dolayısıyla ailelerin buluşma mekânlarıydı. Park inşa etme, Cumhuriyet'in bir kültür politikası olarak tek partili dönem boyunca başvurulmuş bir araç olmuştur. Halkevi ise Türkiye'de modernitenin önemli sacayaklarından biri olmuştur. Erken Cumhuriyet yalnızca modernleşmeyi, kamasallığı ve kenti değil, uluslaşmayı ve ulusun üyesi olacak bireyi de öncelikle garda, parkta ve Halkevi'nde düşlemiştir.³⁴ Diyarbakır'da da inşa edilen gar, park ve Halkevi üçlüsü, halkın bir araya geldiği yeni

31 Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır, Diyarbakır Halkevi Yayını, Diyarbakır 1938, s. 26-27; Arslan, a.g.m., s. 95.

32 Güntüt, a.g.e., s. 155.

33 CDA, 030.1/134.873.1.

34 Uğur Tanyeli, "Mekânlar, Projeler, Anlamları", Üç Kuşak Cumhuriyet, [Ed. Uğur Tanyeli], Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 102.

mekânlar olup, Cumhuriyet modernleşmesinin şehirdeki fiziki tezahürünü simgelemektedir.³⁵

Diyarbakır çarşısı, Mardinkapı ile Dağkapı ve Urfakapı arasında uzayan caddeler üzerinde kurulmuştur. Şehir merkezinde bulunan Ulu Cami'den Urfakapı, Dağkapı ve Hindibaba kapısına yeni bir yol açılmıştır. Urfakapı ile İstasyon arasında otuz yedi metre genişliğinde ve bir kilometre uzunluğunda bulvar yapılmıştır. Ayrıca Hükümet Konağından Hindibaba kapısına doğru uzayan İzzetpaşa Caddesi açılmıştır. Bu yol, Yenişehir'deki Cumhuriyet alanına çıkmaktadır. Suriçi'nde "bunalan" eski şehrin yanı başında Yenişehir inşa edilmiştir. Yanı sıra 1930'lu yılların sonunda Diyarbakır şehir merkezindeki sokaklar tamamen adi kaldırım taşlarıyla döşenmiştir.

Diyarbakır'da mimari anlamda esaslı değişim 1930'lu yılların başına tekabül etmektedir. 1930 yılında yeni Belediye Kanunu'nun çıkarılmasıyla büyük kentlerde imar hareketleri başlamıştır. Bu yasa doğrultusunda Diyarbakır Belediyesi, eski ve yeni kentin planlanması için çalışmalar başlatmıştır. 1932 yılında Diyarbakır'ın imar planı Ankara model alınarak hazırlanmış ve bu plan uygulanarak "modern" bir kent inşa edilmiştir. Bu plan doğrultusunda İzzet Paşa caddesinde çok sayıda ev, dükkân ve otel yapılarak cadde, Suriçi'nin yeni merkezi haline getirilmiştir. "Asri" şehirler inşa etme hedefiyle yola koyulan Cumhuriyet idarecileri, binlerce yıllık Diyarbakır surlarını da şehrin gelişmesi önünde bir engel olarak görmüşlerdir. Bu bağlamda, hava akımını engellediği ve dolayısıyla bulaşıcı hastalıklara neden olduğu gerekçesiyle 1931'de surların bir kısmı dinamitlenerek yıktırılmıştır.³⁶ 1932 yılının Nisan ve Mayıs aylarında arkeolojik çalışmalar için Diyarbakır'da bulunan Fransız arkeolog Albert-Louis Gabriel'in, durumu raporlaştırarak Milli Eğitim Bakanlığı ve diğer yetkililere bildirmesi üzerine surların yıkımı durdurulmuş ve söz konusu yanlıştan geri dönmüştür.³⁷

1935 yılında demiryolu hattının Diyarbakır'a ulaşması üzerine şehrin batısındaki geniş alanda İstasyon binası [Gar] inşa edilmiştir. Demiryolu hattının Diyarbakır'a ulaşmasıyla birlikte şehrin gelişimi istasyona doğru bir seyir kazanmıştır. Bu nedenle, sur dışındaki yeni şehir inşası için bir plan yapılması zorunlu olmuştur. Bunun üzerine Birinci Umumi Müfettiş Abidin

35 Cumhuriyet'in mekân ve imar politikaları ve bu politikalarda Halkevi, İstasyon, Park ve Meydanların rolü ve önemi hakkında detaylı bilgi için bkz. Kemalist Ulus-Devletin İnşası: Eğitim, Kültür, Mekân ve İskân Politikaları, Açılım Kitap, İstanbul 2018, s. 201-226.

36 Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır, s. 27; Bkz. Kejanlı, a.g.b., s.13-14.

37 Albert-Louis Gabriel'in raporunun tam metni için bkz. Şevket Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi Cumhuriyet Dönemi, Neyir Matbaası, Ankara 2001, s. 1035-1037.

Özmen, Nafia vekâletinden bir fen heyeti talep etmiş ve Nafia vekâleti başmühendisi Hilmi Başkaya başkanlığındaki fen heyeti Diyarbakır şehri için yeni bir plan hazırlamıştır. Yeni planlama, Yenişehir, Dağkapı, Urfakapı ve İstasyon arasındaki geniş sahayı kapsamaktadır. Yeni şehir için bu alanın seçilmesinde arazinin düz olması, demiryolu ile istasyona yakın olması ve şehre gelen içme suyunun kolaylıkla ulaşabileceği bir konumda yer alması etkili olmuştur.³⁸

Yukarıda bahsi geçen plan esas alınarak, eski Diyarbakır şehrinin yanında meydanları, caddeleri, parkları ve bütün ‘medeni’ ihtiyaçları göz önünde bulundurularak Dağkapı ile İstasyon arasında “asri bir şehir” kurulması için çalışmalar başlatılmıştır. Bunun üzerine yeni şehir için tahsis edilen bölge belediye tarafından istimlâk edilerek kamu binaları ile kamuya ait alanlar belirlendikten sonra geriye kalan arazi çok düşük bir fiyatla halka satılarak yeni şehrin imarına başlanmıştır. Bu konu, İnönü’nün 1935 yılında hazırladığı raporda da yer almaktadır. İnönü, bölgeye yapmış olduğu “tetkik seyahati” ile ilgili olarak hazırladığı raporda, Diyarbakır’ın büyük bir medeniyet merkezi olması için şehir ile uğraşmanın önemi üzerinde durarak Diyarbakır şehir planını devlet olarak takip edeceklerini, su ve elektriği tanzim edeceklerini ifade etmiştir. Kenti dolaşan İnönü, belediye başkanı ile görüşerek Diyarbakır’ın yeni şehir planı için ilgili kurumlara Kale ile İstasyon arasının istimlâk edilmesini söylemiştir.³⁹

Bu gelişmelerden sonra Diyarbakır’da imar çalışmalarına başlanmış bir sene zarfında Birinci Umumi Müfettişlik binası, Birinci Umumi Müfettiş konağı, Komutan konağı ve büyük bir garaj yapılmıştır. 276.061 lira karşılığında yapılan bu modern binalar yeni Diyarbakır şehrinin esasını oluşturmuştur. Bundan başka şehrin girişinde, Dağkapı’dan itibaren yolun iki tarafında Halkevi binası, Orduevi, Halkevi kütüphanesi, vali konağı, Nafia binası, Belediye evi ve hususi bir ev inşa edilmiştir.⁴⁰ Bu yapıların tamamı ‘modern’ mimari tarzıyla yapılmış ve şehrin çehresi değişmiştir. Ayrıca Diyarbakır’ın önemli fikir adamlarından Abdulsettar Hayati Avşar’ın belirttiğine göre Mustafa Kemal’in I. Dünya Savaşı esnasında kaldığı Sem’an Köşkü 1935 yılında istimlâk edilerek ismi Gazi Köşkü olarak değiştirilmiştir.⁴¹

38 Neslihan Dalkılıç & F. Meral Halifeoğlu, “Erken Cumhuriyet Döneminde Diyarbakır’da Kamu Binaları:1923-1950 Dönemi”, Erişim Tarihi: 12 Ekim 2011, <http://www.mo.org.tr/mimarlikdergisi/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=372&ReclD=2615>.

39 Saygı Öztürk, İsmet Paşa’nın Kürt Raporu, Doğan Kitap, 5. Baskı, İstanbul 2008, s. 20.

40 Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır, s. 26.

41 Şeyhmus Diken, Diyarbekir Diyarım Yitirmişem Yanarım, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul

Cumhurbaşkanı Atatürk de Diyarbakır şehir planıyla yakından ilgilenmiş ve şehrin planlanmasında bazı önerilerde bulunmuştur. 16-17 Kasım 1937 tarihlerinde Diyarbakır'a bir ziyarette bulunan Atatürk, Diyarbakır şehir planı hakkında şunları söylemiştir: “Diyarbakır'ın tarihi kalesinin orta yerinde büyük bir meydan açılacak ve kaleyi iç ve dış taraftan bir tur yolu çevreleyecektir. Bu meydan aynı zamanda bir park halinde ağaçlandırılacaktır. Buradan kale duvarları boyunca uzayan yola muhtelif istikametlerden caddeler açılacak. (...) Diyarbakır'ın mimari hususiyetlerini üstünde taşıyan avlulu, havuzlu ve bahçeli evlerle dolacaktır. Yeni Diyarbakır kurulur ve eski Diyarbakır da imar ve tezyin edilirken tarihi değeri haiz tek bir eser hırpalanmayacak ve iyi bir surette muhafaza edilecektir.”⁴² Ancak Atatürk'ün Diyarbakır şehir imarıyla ilgili tavsiyelerinin önemli bir bölümü uygulanmadığı gibi tarihi birçok eser de ya kaderine terk edilmiş ya da yıktırılarak şehrin tarihi dokusu ciddi ölçüde zarar görmüştür. Ayrıca kale içinde açılması düşünülen Cumhuriyet Meydanı ve park da açılmamış, plana konulan caddeler de sonraki dönemde plandan çıkartılmıştır.⁴³

Diyarbakır şehrinin imarıyla ilgili olarak Diyarbekir gazetesinin bir haberi dikkat çekmektedir. Habere göre, Diyarbekir Belediye Başkanı Şeref Uluğ'un yoğun uğraşları neticesinde Diyarbekir Belediyesi, 1937 yılında Ankara Belediyeler Bankası'ndan 400 bin liralık bir borç almıştır. Bu parayla şehirdeki elektrik ve su eksiklikleri giderilecektir. Bunun dışında şehrin önemli ihtiyaçlarından olan “asri ve fenni” bir et ve sebze hali uygun görülen bir yerde inşa edilecektir. Yine aynı gazete haberine göre İzzet Paşa Caddesi Hindi Baba kapısından Yenişehir'e bağlanacaktır. Bunun için Nebi Camii'nden Hindi Baba kapısına kadar açılacak yol üzerinde bulunan on beş civarında hanenin on bin kûsur liraya istimplâkine karar verildiği ve istimplâk işlemleri bittikten sonra söz konusu yolun açılacağı belirtiliyordu.⁴⁴

Bu tarihten sonra İstasyon ile Urfakapı arasında 1.027 metre uzunluğunda ve otuz yedi metre genişliğinde bir parke bulvar yapılmış ve bu bulvarı aynı zamanda iki sıra olmak üzere baştan sona kadar ağaçlandırılmıştır. Bunun dışında Nafia Vekâleti tarafından tahsis edilen yirmi yedi bin lira ile 1938 yılında İzzet paşa Caddesinden Hindi Baba kapısına, oradan da surun iç kısmını takiben Urfakapı'ya kadar olan bölgede turistik bir yol inşası-

2009, s. 288.

42 Kadri Kemal Kop, Atatürk Diyarbakır'da ve O'nun Hatıraları, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1938, s. 43-44, 84-85.

43 Beysanoğlu, a.g.e., s. 1056.

44 Diyarbekir, 13 Şubat 1937.

na başlanmıştır. Ayrıca, İstasyon'dan Dağkapı'ya kadar ikinci bir istasyon yolunun bulvar şeklinde ve parke olarak inşa edileceği kararlaştırılmıştır.⁴⁵ Yanı sıra istasyonu şehre bağlayan ve otuz yedi metre genişliğinde, 985 metre uzunluğunda olan İstasyon-Urfakapı yolu, her iki tarafı yayalar için yedişer metrelik tretuvar, nakliye araçları içinse altışar metrelik iki kaldırımdan müteşekkil bir şekilde inşa edilmiştir. Yolun ortasındaki on bir metrelik alan ise ağaçlandırılarak bulvar şeklinde tanzim edilmiştir.⁴⁶

Yenişehir'deki imar çalışmaları 1930'lu yıllar boyunca devam etmiştir. 1940'lı yılların başında ise Yenişehir'de bir ilkokul, İş Bankası, Postane binası, şehir stadyumu, şehir oteli ve memur evleri yapılması planlanmıştır. Bu inşaatların tamamlanmasıyla birlikte Diyarbakır, "Güneydoğunun en modern bir merkezi olacak ve Cumhuriyetin yapıcı ve yaratıcı eliyle bu güzel şehir, bir kat daha güzelleşmekte ve bir kat daha yükselmektedir."⁴⁷ Aynı dönemde şehrin eğlenme ve dinlenme mekânları olarak bağlar, köşkler, Mardinkapı bahçeleri, Dicle nehri kıyıları, Halkevi, Orduevi ve Belediye parkları ön plana çıkmaktaydı. Bu dönemde Bağlar'da henüz bir yapılaşma söz konusu olmayıp bölgeden sayfiye olarak istifade edilmekteydi.⁴⁷ Ancak 1939-1945 yılları arasında devam eden II. Dünya Savaşı nedeniyle şehirdeki imar çalışmaları yavaşlamıştır. 1945'te savaşın sona ermesiyle imar çalışmaları yeniden başlamıştır. 1940'lı yıllarda çarşı, İzzet Paşa Caddesi'nden Urfa Kapı'ya doğru yayılmıştır. Bu yayılma neticesinde suriçi ve surdışı arasındaki ulaşımı kolaylaştırmak için sur üzerinde Çift Kapı [Dağ Kapı-Urfa Kapı] açılmıştır.⁴⁸ Bu fiziki değişiklikler neticesinde, 1940'lı yıllar boyunca İstasyon, İzzet paşa, Gazi ve Melik Ahmet caddelerinin şehrin ana caddelerini oluşturduğu görülmektedir.

Kemalist Cumhuriyet'in, belediyeler aracılığıyla toplumsal dönüşümü de gerçekleştirmeyi hedeflediğini not etmek gerekiyor. Bu bağlamda tek parti döneminde park ve meydan yapımına hususi önem verilmesi Kemalist ideolojinin 'medenileştirme', 'çağdaştırma' ve 'sekülerleştirme' misyonlarından bağımsız değildi. Hiç kuşkusuz, 1530 sayılı kanunda belediyelerin görevlerinden biri arasında yer alan park inşa etmek de Kemalist mekân organizasyonunun ve toplum mühendisliğinin bir gereği olarak okumak gerekir. Bundan olsa gerek, tek partili yıllarda Cumhuriyet kentinin kamusal

45 Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır, s. 30-36.

46 Bkz. Enver Gürgözeler, Cumhuriyet Döneminde Karayollarındaki Gelişmeler [1923-1938], [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1997, s. 116.

47 Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, s. 190-192.

48 Kejanlı, a.g.m., s. 14-15.

alan tasarımlarında parklar ve meydanlar en mühim donatılar olarak yer alıyordu. Buradan hareketle, park ve meydanların, Kemalist modernleşme idealinin en mühim donatıları olduğunu söylemek mümkündür. Başka bir ifadeyle, Cumhuriyet kentine inşa edilen park ve meydanların, aynı zamanda Kemalist modernleşme serüveninin sosyal ve kültürel bir tezahürü olarak da okunabilir. Dolayısıyla, birer eğlence-dinlence ögesi olarak kurgulanan parklar, toplumsal dönüşümün mühim birer aracı rolü taşımaktaydı. Çünkü parklar kadın, erkek ve çocukların buluştuğu, sosyalleştiği ve seküler, “çağdaş” ailelerin yer aldığı birer kamusal alan olma hasebiyle toplumsal dönüşüme kaynaklık ediyordu. Parklar, aynı zamanda Cumhuriyet ile birlikte gelişen eğlence pratiklerine ev sahipliği yapıyordu. Bundan ötürü parkların en mühim işlevlerinden birinin Cumhuriyetin “çağdaş aileleri”nin nasıl olması ve nasıl davranması gerektiği konusunda da bir misyon taşıdıkları yönünde olduğudur. Erik Jan Zürcher, Kemalist Türkiye’de yeni şehirlerin tümünde üç ortak noktanın öne çıktığını ileri sürer: Avrupalı tarzda belediye parkı, Atatürk heykeli ve Kemalist ideolojinin halka aktarımı için kullanılan sinema. Devamında Zürcher parkların, Kemalistlerin hayalini kurdukları modernite şekli hakkında ciddi ipuçları verdiğini ifade ederek şöyle der: “Parklar, hem dini kurumların kontrolü dışında olan hem de kadınlarla erkeklerin birlikte bulunabilecekleri bir kamusal alan yaratma çabasının sonucuydu.”⁴⁹

Erken Cumhuriyet döneminde parkların hâkim Batılı gelenek ve davranışların normalleştirilmesinde, kamusal alanda eğlence-dinlence kültürünün benimsenmesinde, kadın-erkek eşitliğinin yerleşmesinde ve en nihayetinde toplumun İslami bir kültürden Batılı bir kültüre evrilip “çağdaş” bir hal almasında mühim bir rol üstlendikleri söylenebilir. Gürel’in, 1930’lu yıllarda birçok eğlence ve dinlence yapısının devlet organları tarafından inşa edilmesinin ve kiraya verilmesinin bu mekânların modernleşme ve Batılılaşma okulları olarak üstlendikleri role işaret ettiğini söylemesi bu kabildendir. Tek partili Cumhuriyet kentinde inşa edilen kamusal donatıların sözü edilen rolleriyle ilgili olarak Gürel şunları söyler: “Kadın ve erkeği kamusal alanda yeni ulusun vatandaşları olarak birbirlerine yakınlaştırmak, İslami cinsiyet ayrımcılığı geleneğini de sarsmıştır. Kadın ve erkeğin beraber oturabilecekleri, yemek yiyebilecekleri ve dans edebilecekleri fiziksel mekânlar, tam da bunu gerçekleştirmeye ve popüler davranışları etkilemeye yaramıştır. Bu mekânlar kamusal alanda Batılı estetiği, kültürel normları

49 Erik Jan Zürcher, Savaş, Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928), Çev. Ergun Aydınoglu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2009, s. 291-292.

ve sosyal davranışları kabul ettirmekte, aktarmakta veya müzakere etmekte ve sonunda içselleştirmekte önemli rol oynamıştır. Bir bakıma, sosyal ve kültürel pratikleri disipline eden, dönüştüren ve çözümleyen mekânsal dizinlerdir.”⁵⁰ 1930’lu yılların sonuna gelindiğinde Diyarbakır’da Belediye parkı, Hükümet bahçesi, Melek Ahmet Parkı, Halkevi ve Orduevi bahçeleri bulunmaktaydı. 20 Ocak 1947 tarihli *Diyarbakır* gazetesinde yer alan “Özmen Kapısından İtibaren Surun Çevresi Yeşil Saha Yapılıyor” başlıklı haber belediyenin park ve yeşil alan yapımıyla ilgili çalışmalarına bir örnektir:

Vilayetçe tanzim kılınan proje mucibinde bazı sur çevrelerinin yeşil saha haline ifrağı tekarür etmişti. Bu cümleden olmak üzere Özmen Kapısından itibaren ve suru takiben Sümer sineması binası yanlarına doğru geniş bir sahanın, tarh, tanzim ve ağaçlandırmasına başlanmıştır. Bu kısmın karşısında PTT, Ziraat ve İş Bankası binaları yapılmak suretiyle buraları bir taraftan yeşil saha haline diğer taraftan da modern binalarla süslenecek bu kısım çirkin manzaraları da ortadan kaldırılmış olacaktır.⁵¹

Diyarbakır’daki imar çalışmaları, CHP’nin Diyarbakır kongrelerinde de gündeme gelmiş ve kongrelerde şehrin sorunlarına çözüm aranmıştır. Mesela, CHP’nin 19 Eylül 1949 tarihinde yapılan Dağkapı Ocağı kongresinde Numune Hastanesi’nin yolunun yapılması ve elektrik ile aydınlatılması, yeni yerleşime açılan Bağlar semtindeki evlerin su ihtiyacının karşılanması, belediye otobüslerinin çeyrek saatte bir şehre gidiş-geliş yapması ve otobüs ücretlerinin düşürülmesi, orman idaresinin halkın odun ve kömür ihtiyaçlarını zamanında karşılaması ele alınmıştır.⁵²

Kısaca ifade etmek gerekirse, tek parti döneminde Diyarbakır şehir merkezinde gerçekleştirilen bayındırlık ve imar çalışmalarıyla şehir “yeni” ve “asri” bir görünüm kazanmıştır. Bilhassa, sur dışında Yenişehir’de kamu binaları ile park, bahçe, cadde ve yolların inşa edilmesi şehir merkezinin Suriçi’nden Yenişehir’e kaymasını ve şehrin “asri” bir silüete bürünmesini sağlamıştır. 1935’te demiryolunun Diyarbakır’a ulaşmasıyla birlikte İstasyon ve Elazığ caddeleri büyük bir gelişme kaydetmiştir. 1940’lı yıllarda İstasyon ve Elazığ caddeleri, akşamları halkın tenezzüh mekânları olmuştur. Bununla birlikte 1945 yılına kadar kent nüfusunun tamamı sur içinde yaşa-

50 Meltem Gürel, “İzmir Fuarı’nda Modernitenin Mekânları, Modernizmin Çevirisi: Ada Gazinosu (1937-1958)”, İzmir Kültürpark’ın Anımsa(ma)dıkları: Temsiller, Mekânlar, Aktörler, [Der. Ahenk Yılmaz vd.], İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 216-217.

51 Diyarbakır Gazetesi, 20 Ocak 1947.

52 CDA, 490.01/152.608.11.

makta, aynı zamanda sur içi ticaret aksları kentin tek merkezi konumunda bulunmaktaydı. Ancak çok partili hayata geçişle birlikte yeni bir yapılaşma hareketi başlamış, bunun neticesinde Yenişehir'e doğru bir nüfus hareketliliği başlamış ve 1950'ye gelindiğinde Yenişehir, Diyarbakır'ın önemli merkezlerinden biri olma özelliğine kavuşmuştur. Kuşkusuz, 'yeni' Diyarbakır şehrinin plan, imar ve inşasında Diyarbakır Belediyesi'nin, çok büyük vazifeler icra ettiğinin vurgulanması icab eder.

Su, Kanalizasyon, Elektrik ve Sağlık Alanındaki Hizmetler

10 Mayıs 1926 tarih ve 831 sayılı Sular Kanunu ile şehir ve kasabalarda içme suyu sağlanması ve halkın ihtiyacı olan suların idaresi belediyelere bırakılmıştır. Yanı sıra tüzel ve gerçek kişilere ait olup, bunlara gelir sağlayan suların kamulaştırılması hakkı da belediyelere ait görevlere dâhil edilmiştir.⁵³ Tek parti döneminde belediyenin Diyarbakır'daki imar ve bayındırlık alanındaki hizmetleri dışında şehrin kanalizasyonu ve içme suyu projeleri hayata geçirilerek Diyarbakır'ın su ve kanalizasyon sorunu büyük bir ölçüde giderilmeye çalışılmıştır. Ayrıca bu dönemde şehrin elektrik hizmeti de belediyeler tarafından karşılandığından Diyarbakır Belediyesi, şehrin elektrik ihtiyacını karşılamak için çeşitli projeler ve çalışmalar yürütmüştür. Bu bağlamda, Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında Diyarbakır şehri elektrikle aydınlatılmış, Hamravat suyu demir borularla şehre getirilerek şehir içinde su şebekesi inşa edilmiş ve şehirde bir itfaiye teşkilatı kurulmuştur. Bu hizmetlerin önemli bir kısmı 1926 yılında Belediye başkanı olan Nazım Bey döneminde gerçekleştirilmiştir.⁵⁴ 1929 yılında ise su tesisatına başlayan belediye su işini bir buçuk yıl içerisinde bitirmiş ve 1,5 km'lik mesafeden itibaren şehrin dâhilindeki tesisat font borularla döşenmiştir. Ayrıca şehrin muhtelif yerlerine çeşme yaptırılmıştır. Nafia Vekâleti'nin Belediye'ye verdiği 150 bin lira ile şehre dokuz kilo metre uzakta olan Hamravat suyunun kaynağına kadar olan bölüm demir boru tesisatı ile döşenmiştir.⁵⁵ 1930 yılında 220 bin lira harcanarak Hamravat suyu demir borularla şehre taşınmıştır. Ancak tüm bu hizmetlere rağmen şehrin içme suyu ihtiyacının tamamen karşılanmadığını müşahade etmekteyiz. 19 Ocak 1932 tarihinde Birinci Umumi Müfettiş İbrahim Tali tarafından Başbakanlığa gönderilen yazıda, Diyarbakır'da 200 bin lira sarf edilerek bir su tesisatı yapıldığı be-

53 Resmi Gazete, 10 Mayıs 1926, Sayı: 368.

54 Günkut, a.g.e., s. 151.

55 Cumhuriyet'in 15. Yılında Diyarbakır, s. 96-97.

lirtilmiştir. Ancak Tali, su tesisatının oldukça pahalıya mal olduğunu ve tesisatta ciddi inşaat hatalarının mevcut olduğunu belirtmiştir. İbrahim Tali, bu tür inşaatların daha ucuz ve kaliteli yapılması için inşaatları idare edecek bir uzman idaresinin teşkil edilmesi ve yapılacak inşaatların Nafia Vekâleti tarafından tayin edilen mühendisler tarafından denetlenmesini talep etmiştir. Tali, uzman ve mühendislerden mürekkep bir denetleme kurulunun olması halinde artık “kusurlu inşaatlar” yerine “ucuz ve güzel eserlerin” inşa edileceğini belirterek yazısını sonlandırmıştır.⁵⁶

Söz konusu yazı üzerine harekete geçen Nafia Vekâleti, ancak üç yıl sonra konu hakkında bir rapor hazırlayabilmiştir. Nafia vekâleti Sular Umum Müdürlüğü'nün 5 Aralık 1935'te hazırladığı raporda, Diyarbakır'ın içme suyu tesisatının Pontamuson Şirketi tarafından yapılan bir projeye göre inşa edildiği belirtilmekteydi. Raporda, Mimar Kasım tarafından şehre 16 km uzunluğundaki Hamrvat suyunun kaynağında yapılan eski kargir isale mecrasının “kısmen tamir edilmek suretiyle” aynen muhafaza edildiği ve suyun döşenen demir borularla şehre ulaştırıldığı, mecranın kargir kısmının çok eski olması hasebiyle yapılan tamirin pek işe yaramadığı, bu nedenle şehir suyuna karışan yağmur sularının içme suyunu kirlettiği ve suyun bulanık aktığı belirtilmiştir. Raporun devamında, sorunu çözmek için su mecrasının kaynağına kadar demir boruların döşenmesi ve kaynaktaki kaptaj tesisatının sıhhi bir biçimde yeniden inşasının gerekli olduğu ifade edilmiştir. Raporda ayrıca şehirde günlük su sarfiyatının arttığı dönemde şehirde su deposunun olmayışından dolayı borulardaki suyun tükendiği, normal zamanlarda ise çeşmelerin altındaki deşarjlardan suyun boş yere aktığı, bunu engellemek için şehirde bir su deposunun yapılmasının zorunlu olduğu belirtilmiş ve tesisat ile birlikte toplam 200 bin liralık bir bütçeye ihtiyaç olduğu ifade edilmiştir.⁵⁷ 1935 yılında Diyarbakır Urayı [Belediye], on bir bin lira harcayarak şehrin kanalizasyon şebekesini yenileyerek kanalizasyonun bulunmadığı mahallelerde kanalizasyon inşa etmiştir. Belediye, ayrıca şehir içindeki kaldırımları yenileyerek şehrin muhtelif yerlerinde semt parkları yapmıştır.⁵⁸

Dönemin kayıtları, 1944-45 yıllarında Diyarbakır Belediye başkanlığı yapan Adil Tigrel döneminde şehir merkezinde su sorununun tahammül almaz bir hal aldığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda 1944 yılının Temmuz ayında Diyarbakır'da sıcaklıkların oldukça artış gösterdiği ve buna

56 CDA, 030.10/69.455.16.

57 CDA, 030.10/157.106.16.

58 Diyarbakır'e Bir Bakış, s. 2-3.

bağlı olarak da susuzluğun had safhaya çıktığı bilgisi yer almaktadır. Bahsi geçen tarihlerde dönemin Diyarbakır milletvekili Osman Ocak, CHP teşkilatını denetlemek ve seçmenlerin sorunlarını dinlemek için Diyarbakır'da bulunuyordu. Halk, belediyenin şehrin susuzluğunu gidermek için yetersiz kalması hasebiyle oldukça şikâyetçidir. Osman Ocak, manzum bir dilekçe yazarak Belediye başkanı Adil Tigrel'e takdim eder.⁵⁹ Bu tarihten sonra da şehirde su sorununun devam ettiği görülmektedir. 8 Aralık 1947 tarihli *Diyarbakır* gazetesinde "Bozulan Su Tesisleri Yapıldı" şeklindeki haber, bu kabilden haberlerden sadece biriydi:

Caddelerdeki bazı su tesisleri bozulup akan suların çarşı içini çamur haline getirdiği ve bu bozuk yerlerin yaptırılmasını geçen nüshamızda yazmıştık. Bu işle ilgilenen belediyemiz, su tesislerinin bozulan yerlerini yaptırmış olduğunu öğrendik. Buna memnun olmakla beraber sırası gelmişken şunu da hatırlatmak isteriz ki, hemen bütün mahalle aralarındaki su tulumbalarından, kimisinin su yolunan bozuk, kimisinin önünde kadınların öteberi yıkamaları yüzünden akan sularla sokak araları çamur içinde kalmaktadır. Bu gibi tamirata başlanmış iken, tulumba önlerindeki suyollarını da yaptırılmasını belediyemizden bekleriz.⁶⁰

Erken Cumhuriyet döneminde belediyelerin önemli görevlerinden biri de şehrin elektrik ihtiyacını karşılamaktır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Diyarbakır'ın elektrik tesisatı 1935 yılında tamamlanabilmiştir. Elektrik tesisatı, Diyarbakır'a sekiz kilometre uzaklıkta olan Çanakçı köyündeki sudan istifade edilerek inşa edilmiştir. Bahsi geçen dönemde Diyarbakır'da şehir içi elektrik tesisatı şebekesinin uzunluğu on kilometredir. Söz konusu elektrik tesisatına kanal, baraj ve havuzlar da dâhil olmak üzere 233.803 lira harcanmıştır. Yapılan bu şebekeyle, belediyeye yıllık elli bin lira gelir sağlanmıştır.⁶¹ Ancak dönemin resmi yazışmaları Diyarbakır'da inşa edilen elektrik tesisatının ihtiyaca cevap vermediğini göstermektedir. Bu bağlamda 5 Aralık 1935'te Nafia Vekâleti Sular Umum Müdürlüğü'nün Diyarbakır içme suyu ile ilgili hazırladığı raporda, şehrin elektrik sorununa da yer verilmiştir. Raporda, Hamravat suyu civarındaki Güzele membalarından çıkan suyun hidroelektrik santraline verilmek üzere bir tesisatın yapıldığı ve elektrik üretiminin gerçekleştiği belirtiliyordu. Yazının devamında, tesisat yapı-

59 Bkz. Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, c. 2, San Matbaası, Ankara 1997, s. 441-442.

60 *Diyarbakır Gazetesi*, 8 Aralık 1947.

61 *Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır*, s. 97.

mında gerekli hassasiyetin gösterilmediği ve dolayısıyla tesisten yeterince istifade edilmediği bilgisi paylaşılıyordu. Yazının son kısmında ise Belediye Başkanlığı'nın elektrik sorununa ehemmiyet vermesi hakkında bilgilendirildiği bilgi yer alıyordu.⁶²

Yukarıda yer alan yazışmalara rağmen 1940'ların sonlarına gelindiğinde bile Diyarbakır'da elektrik sorununun çözülmediğini müşahede etmekteyiz. 15 Ekim 1947 tarihli *Diyarbakır* gazetesinde “Şehir Cereyanı Tahammül Edilmez Bir Hale Geldi” şeklinde verilen haber Diyarbakır'da elektrik sorununun devam ettiğini gösteriyordu. Gazete, elektrikle ilgili haberi şöyle veriyordu:

Bu son hafta içinde şehir Elektrik cereyanının sık olarak kesilmesi ve ekseriya gündüzleri cereyanın verilmemesi bilhassa, Elektrikle çalışan müesseselerin iş durumunu aksatmış ve müessese sahiplerini maddî bakımdan zarara sokmuştur. Bu yüzden her gün idarehanemizde haklı şikâyetlere maruz kalmaktadır.

Yaptığımız tahkikata nazaran arıza, iddia olunduğu gibi suyun aslığından değil, fabrikadaki motor bozukluğundan ileri gelmiştir. Yazın sıcak aylarında mevcut su ile az çok bir iş gören fabrika tesisatı, bu son hafta içinde motorda husule gelen önemli amalar dolayısıyla iş göremez bir hale geldiğini söylüyorlar. Bu arızaların ne suretle husule geldiğini bilmediğimiz gibi, sorunların nerede olduğunu da pek bilmiyoruz. Fabrikanın başında bir Elektrik mühendisinin bulunmasına rağmen, fabrikada vuku bulan bu devamlı arızalara iyi bir mana verilmemektedir. Eğer makinist ve işçilerin ehliyeti bu fabrikayı düzenli bir şekilde işletmeğe kafi değilse, belediyemizin bu hususta ilgi göstererek işi ehliyetli ellere tevdi etmesi lazımdır.

Şehrimizin öteden beri önemli bir derdi olsa bu elektrik işi hakikaten denildiği gibi artık tahammül edilmez bir hale gelmiş bulunmaktadır. Bu hususta sorumlu bulunsa belediyemizin her ne pahasına olursa çok ciddi ve esaslı bir şekildi çalışmasını ve şehir halkını bu ızdıraptan kurtarmasını bekliyoruz.⁶³

Tek partili yıllarda Diyarbakır Belediyesi'nin su, kanalizasyon ve elektrik alanındaki hizmetlerinin yanı sıra temizlik ve sağlık alanlarında da önemli hizmetleri olmuştur. Belediye, şehrin temizliği konusunda çok hassastı. Dönemin basını, belediyenin belirlemiş olduğu temizlik kurallarına

62 CDA, 030.10/157.106.16.

63 Diyarbakır Gazetesi, 15 Ekim 1947.

uymayan kurumların kapatılma dâhil birçok cezaya çarptırıldığını ortaya koymaktadır. Mesela 10 Ocak 1947 tarihli Diyarbakır gazetesinde “Şehir Kulübü Belediye Tarafından Kapatıldı” başlığıyla verilen haberde belediyenin “temizlik” gerekçesiyle şehir kulübünü kapattığı haberi yer alıyordu. Aynı haberde kulüp sorumluları, belediyenin temizlik hassasiyetini önemsediklerini ancak kulüp kapatmanın belediyenin yetkisi dışında olduğunu iddia ediyordu:

Şehir kulübünün temiz tutulmadığı ve bu hususta belediyece yapılan yazılı tembihlere riayet edilmeyi cihetle şehir kulübü bu gün belediye doktoru tarafından kapatılmış ve kapıları mühürlenmiştir. Şehrin temizliği bakımından belediyemizin gösterdiği gayret ve hassasiyetle takdirden başka bir diyeceğimiz yoktur. Ancak bu hassasiyetin, belediye yetkisi haricinde kalan kulüp gibi hususi bir teşekküle kadar teşmilini uygun buluyoruz. Kulüp, cemiyetler kanununa göre teşekkül etmiş ve yalnız mukayyet azasının girebileceği bir yerdir. Elde vilayetçe tasdik edilmiş bir nizamnameye göre kongresi tarafından seçilen bir idare heyeti vardır. Bu itibarla tamamen hususi mahiyete, hükmü şahsiyeti haiz bulunan kulübün her hangi bir gazino ve otel gibi umumi yerlerden telaki edilerek kapatılması kulübün hukuki durumuna bir müdahale olduğu gibi, belediyenin de vazife ve salahiyeti haricinde bir harekettir. İleri görüşlü bir Belediye Başkanı olan Abdulkadir Cizrelioğlu'nun bu gibi haksız ve kanunsuz vaziyetlere nasıl meydan verdiğini biliyoruz.⁶⁴

Yukarıdaki haberden beş gün sonra aynı gazetenin 15 Ocak 1947 tarihli nüshasında “Şehir Kulübünün Kapatılma Hadisesi” başlığıyla belediye başkanı Abdulkadir Cizrelioğlu'nun konu hakkındaki açıklamalarına yer veriliyordu:

Belediye Başkanı Kulübün arz ettiği manzara itibariyle kapatıldığını söylemektedir. Şehir kulübü Belediye tarafından sıhhi şartlara riayet edilmemesi durumundan kapatılması karar mevzuuna ait gazetemizin 10 Ocak 1947 tarihli nüshasında imzasız bir yazı görülmüştür. Bu yazının belediyenin hususi bir teşekküle kadar dikkatini uzatması yetkisi dışında görüldüğü mülahazasından ibarettir. Her Kulüp binaazariye yalnız mukayyet azanın girebileceği bir yerdir. Fakat bu gün şehir kulübünün arz ettiği manzara bunun tam zıttıdır. Kulübün bir büfe

64 Diyarbakır Gazetesi, 10 Ocak 1947.

kısmı vardır. Burası hariçten birine masraf ve kazancı terk edilerek verilmiştir. Bunun işletenin kullandığı kaplar ve fiilen herkese açık içki salonunda bulunduran mezeler ve kirli, sıhhate zararlı örtmeler, sıhhati tehdit, hastalık tevlit ve sirayetine müessir sebepler ve bu iş için istihdam edilenlerin sıhhi durumları daima belediyemizin dikkat ve murakabesine tabi bulunmaktadır.

Oraya girmenin aza karnesini ibrazla hiçbir zaman fiilen mukkayet tutulmamış bulunması açık bir hakikattir. Binaenaleyh: bu sebep ve mülahazalarla Belediye Encümeni müdahaleye kendisi yetkili görmüştür. Kulüp idare heyeti yetkisizlik mevzuunda musır bulunduğu takdirde encümen kararına karşı merciine kanuni itiraz salahiyetini haiz, bunu kullanmakla muhayyerdir. Fakat derhal ilave ederim ki: Belediyemiz kulübü teşekkül maksadına yakın, orada toplanan münevverlere yakışık aladır bir durumda görmeyi samimiyetle ister. Hatta bu isteği bir temenni hududundan çıkarak senelerden beri verilmeyen elektrik borcuna karşı mümasil ve kesin tedbire tevessül etmemek suretiyle müsamaha hududuna girmiştir.

Belediyemiz görüşünde muzır, sıhhate izah edilen sebeplerle her bakımdan tehlike teşkil edecek raporla sabit mevzulara alaka göstermekte hassasiyeti berdevamdır. Bununla beraber fiiliyatın hakikati, fenni raporun icap ve sera hattını bırakıp nazari durumu ele alarak Belediye yetkisi üzerine tevakkuf edileceğine hakikatten kulüp ihtiyacı medenisine uygun ve teşekkül maksadından uzaklaşmış durumu gayesi ne yakın vaziyete iade ev ifrağ gayretinin sarfını daha faydalı gördüğüme ve bundan birleşeceğimize işaret ederim.⁶⁵

Diyarbakır Belediyesi'nin temizlik dışında önemli mesai harcadığı konulardan biri de sağlık konusuydu. Belediye Kanunu'na göre şehirde sağlık işleri belediyenin uhdesindeydi. Dönemin kayıtlarına göre Diyarbakır Belediyesi'nde bir belediye tabibi kadrosu bulunmakta ve Belediye hekimi şehir merkezinde çalışmalarını sürdürmektedir. Yanı sıra belediyede iki sıhhat memuru çalışmaktadır. Diyarbakır Belediyesi, söz konusu kadrolarla şehirde sıhhi ve içtimai görevler ifa etmekteydi.⁶⁶ 1935 yılında Diyarbakır Belediyesi tarafından şehirde Süt Çocuğu Muayene ve Müşavere Evi açılmıştır. Muayene Evi'nde şehir merkezi ve köylerdeki hasta çocuklar tespit

65 Diyarbakır Gazetesi, 15 Ocak 1947.

66 Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, s. 384.

edilerek tedavi edilmeye çalışılmıştır. Muayene Evi'nin kadrosu tam olup, belediyenin kiraladığı bir binada hizmet veriyordu. Tüm bunların yanı sıra 1928 yılında belediyeye ait Belediye Eczanesi ismiyle bir eczane açılarak halkın ilaç ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıştır.⁶⁷

Özetlemek gerekirse, tek parti döneminde Diyarbakır Belediyesi, su, kanalizasyon ve elektrik hizmetlerinin yanı sıra umumi temizlik ve sıhhat konularında da çeşitli hizmetler üretiyordu. Belediye, temizlik şartlarına uymayan iş yerlerini, kulüpleri ve diğer kurumları çeşitli cezalarla cezalandırıyor, ücretsiz sağlık hizmetleri (tifo, menenjit, difteri, çiçek aşısı) ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele ederek temiz ve sağlıklı bir toplum için çaba harcıyordu. Bu hizmetlerin yanı sıra şehirdeki bataklıkların kurutulması ve sıtma ile mücadele; hayvanlara ilişkin sağlık önlemleri (kuduz, şarbon); lağım ve kanalizasyon işleri; su işleri ve mevcut suların daha sağlıklı hale getirilmesi; kent ve çevre sağlığına yönelik genel önlemler (gürültünün önlenmesi, yerlere tükürenlere para cezası verilmesi) gibi hizmetlerle belediye, 'modern' ve 'medeni' bir şehir ve toplum inşa etmeye gayret sarf ediyordu.

Sonuç

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında kurulan Diyarbakır Belediyesi, birinci büyük savaşa, savaş esnasındaki ve sonrasındaki muhacerat ve kıtlığa tanıklık etmiş, tek parti döneminin zorunlu göç ve iskân politikalarına ve ikinci büyük savaşın sebep olduğu iktisadi durgunluğa maruz kalmış Diyarbakır'da belediyeciliğin asli vazifesini icra etmek için başta mali imkânsızlıklar olmak üzere çeşitli nedenlerden ötürü modern belediyecilik anlayışının gerektirdiği bir belediyecilik hizmeti verdiği söylenemez. Daha açık bir ifadeyle, iki büyük dünya savaşı, savaşların neden olduğu yıkımlar ve kıtlıklar, kitlesel göçler, bulaşıcı yaygın hastalıklar gibi nedenlerden ötürü Anadolu'daki birçok belediyede olduğu gibi Diyarbakır Belediyesi'nin de modern belediyecilik hizmetleri vermesini güçleştirmiştir. Ancak tüm bu zorluklara rağmen şehrin imarı, alt yapı ve üst yapının inşası, yeşil alanlar, park ve meydanların yapımı, su ve elektrik gibi birinci derecede zorunlu ihtiyaçların giderilmesi ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele gibi konularda Diyarbakır Belediyesi'nin tüm imkânsızlıklara ve olumsuz koşullara rağmen gözle görülür çalışmalar yaptığı tarihin tescilindedir. Açıkçası, tek partili yıllarda Diyarbakır Belediyesi'nin kısıtlı imkânlarla sahip olması ve Osman-

67 Ercan Çağlayan, "Diyarbakır'da Sağlık Alanındaki Gelişmeler (1923-1946)", The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS), Volume 6 Issue 6, June 2013, s. 358.

lı'dan tevatüs eden çok mühim sorunlarla boğuşması, belediyenin temel görevleri arasında yer alan sorumluluklarını güçlkle yerine getirmesine neden olmuştur. Bununla birlikte Türkiye'de 1950'lere dek şehirleşme, köyden kente göç ve genel nüfus artışının düşük olması belediyelerin belediyeçilik alanındaki hizmetlerini önemli oranda kolaylaştırmış olduğunu da belirtmek gerekiyor. Bu durum Diyarbakır belediyesi için de pekâlâ geçerliydi. Kısacası, tek parti döneminde Diyarbakır Belediyesi'nin hizmetleri arasında modern bir kent görüntüsü ve altyapısına yönelik çalışmalar çerçevesinde merkez garaj ve halin kurulması; kent içi ulaşım ve toplu taşımaya yönelik düzenlemelerin yapılması; çok sayıda yol, bulvar, cadde ve meydanın yapılması; sosyal yardım kurumlarının kurulması; işçi evleri, park, bahçe ve yolların ağaçlandırılması zikredilebilir.

Kaynaklar

Arşivler, Resmi ve Süreli Yayınlar

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri

CDA, 030.1/134.873.1.

CDA, 030.10/157.106.16.

CDA, 030.10.01.02/80.99.17.

Resmi Gazete, 10 Mayıs 1926, Sayı: 368.

Resmi Gazete, 11 Nisan 1930, Sayı: 1471.

Resmi Gazete, 18 Aralık 1937, Sayı: 3786.

Resmi Gazete, 9 Eylül 1993, Sayı: 21693.

Diyarbakır

747

Telif Eserler

Adıgüzel, Nilgün, *Cumhuriyet Döneminde Belediyecilik (1923-1938)*, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bolu 2010.

Arslan, Rıfki, “Diyarbakır Kentinin Tarihi ve Bugünkü Konumu”, *Diyarbakır: Müze Şehir*, [Haz. Şevket Beysanoğlu vd.], YKY, İstanbul 1999, ss. 81-107.

Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi Cumhuriyet Dönemi*, Neyir Matbaası, Ankara 2001.

Bingül, Şeyhmus, “Osmanlı Devleti Döneminde Diyarbakır Belediyesi”, *Uluslararası Diyarbakır Kongresi: Tarih, Toplum, Ekonomi*, Kayapınar Belediyesi, 25-28 Ekim 2018, Diyarbakır.

Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır, Diyarbakır Halkevi Yayını, Diyarbakır 1938.

Çağlayan, Ercan, *Tek Parti Döneminde Diyarbakır (1923-1950)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2012.

- ___, *Cumhuriyet'in Diyarbakır'da Kimlik İnşası (1923-1950)*, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2014.
- ___, *Kemalist Ulus-Devletin İnşası: Eğitim, Kültür, Mekân ve İskân Politikaları*, Açılım Kitap, İstanbul 2018.
- ___, "Diyarbakır'da Sağlık Alanındaki Gelişmeler (1923-1946)", *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)*, Volume 6 Issue 6, June 2013, ss. 351-365.
- Çolak, Hikmet, *1930 Belediye Seçimleri*, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.
- Dalkılıç, Neslihan & F. Meral Halifeoğlu, "Erken Cumhuriyet Döneminde Diyarbakır'da Kamu Binaları: 1923-1950 Dönemi", Erişim Tarihi: 12 Ekim 2011, <http://www.mo.org.tr/mimarlikdergisi/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=372&RecID=2615>.
- 748
- Diken, Şeyhmus, *Diyarbakır Diyarım Yitirmişsem Yanarım*, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2009.
- Diyarbakır'e Bir Bakış: Cumhuriyet'in Büyük Eserlerinden Olan Tren Diyarbakır'e Yeni Bir Hayat Getirdi*, Diyarbakır Basımevi, Diyarbakır 1935.
- Eryılmaz, Bilal, "Osmanlı Yerel Yönetiminde İstanbul Şehremaneti", *İslâm Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*, c. I. (1996).
- Gökaçtı, M. Ali, *Dünyada ve Türkiye'de Belediyecilik*, Ozan Yayınları, İstanbul 1996.
- Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939.
- Güncüt, Bedri, *Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır Basımevi, Diyarbakır 1938.
- Gürel, Meltem, "İzmir Fuarı'nda Modernitenin Mekânları, Modernizmin Çevirisi: Ada Gazinosu (1937-1958)", *İzmir Kültürpark'ın Anımsadıkları: Temsiller, Mekânlar, Aktörler*, [Der. Ahenk Yılmaz vd.], İletişim Yayınları, İstanbul 2015, ss. 213-243.
- Gürgözeler, Enver, *Cumhuriyet Döneminde Karayollarındaki Gelişmeler [1923-1938]*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1997.

- Kejanlı, Türkan, “Sur İçi Dokusunun Planlama Süreci ve Koru[na]ma Sorunları”, *TMMOB Diyarbakır Kent Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Ankara 2009.
- Kop, Kadri Kemal, *Atatürk Diyarbakır’da ve O’nun Hatıraları*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1938.
- Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- Öztürk, Saygı, *İsmet Paşa’nın Kürt Raporu*, Doğan Kitap, 5. Baskı, İstanbul 2008.
- Sunay, Cengiz, “Belediyeciliğin Doğuş Sürecinde Osmanlı Mirası”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, [2002/1], s. 113-133.
- Tanyeli, Uğur, “Mekânlar, Projeler, Anlamları”, *Üç Kuşak Cumhuriyet*, [Ed. Uğur Tanyeli], Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, ss. 101-108.
- ___, “Yıkarak Yapmak”, *Üç Kuşak Cumhuriyet*, [Ed. Uğur Tanyeli], Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, ss. 109-114.
- Tekeli, İlhan, *Cumhuriyet’in Belediyecilik Öyküsü (1923-1990)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2009.
- Turan, Ali Eşref, *Türkiye’de Yerel Seçimler*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008.
- Zürcher, Erik Jan, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*, Çev. Ergun Aydınoglu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2009.

BİRİNCİ UMÛMÎ MÜFETTİŞLİK BÖLGESİ'NDE ASAYİŞSİZLİK VE ASAYİŞİ SAĞLAMA FAALİYETLERİ (1927-1952)

Ersoy Zengin
Munzur Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi

Özet

Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) ve Kurtuluş Savaşı'nın (1919-1923) yarattığı şartlar Türkiye'de eşkıyalık faaliyetlerini artırmıştı. Cumhuriyet ilan edildiği zaman Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde üç-beş kişiden oluşan 80 kadar çete, asayiş bozmaktaydı. Savaş yıllarının yarattığı bu duruma ilaveten Doğu'da çıkan Şeyh Said isyanı (1925), Hoybun Cemiyetinin sürdürdüğü ayrılıkçı hareket ve 1930 Ağrı İsyanı Birinci Umûmî Müfettişlik Bölgesinde bulunan Diyarbakir, Elaziz, Urfa, Bitlis, Van, Hakkâri, Siirt ve Mardin gibi şehirlerde devlet otoritesine zarar verdi. 1920 ve 1930'lu yıllarda ülkede gerçekleşen siyasi ve adi şekavet vakalarının tamamına yakını Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinde gerçekleşmekteydi. Bölgede asayiş sağlamak için Birinci Umûmî Müfettişlik oluşturularak toplumsal düzen sağlanmaya çalışıldı. Fransa'nın (Suriye'nin) Türkiye'nin aleyhine gelişen cereyanları desteklemesi, İran ve İngiltere'nin (Irak'ın) sınır ihlallerini önlemede etkili önlemler almaması bu ülkelerle sınırı olan Birinci Umumi Müfettişlik bölgesindeki asayişsizliğin temel sebebi oldu. Ayrılıkçı Kürt hareketinin bölge halkını silahlandırması, kanun otoritesini tanımayıp hükûmete karşı gelen grupların oluşmasına sebep oldu. 1925-1935 yılları arasında müfettişlik bölgesinde yol kesmek, köy basmak, kaçakçılık, soygun ve gasp gibi asayiş bozucu vakalar oldukça fazladır. Bu vakalardan seçilen örneklerden yola çıkarak Birinci Umumi Müfettişlik Bölgesinde cereyan eden asayiş vakaları ve hükûmetlerin asayiş sağlama noktasında izlediği yol hakkında fikir sahibi olmak mümkündür.

LACK OF PUBLIC ORDER AND ACTIVITIES TO RESTORE PUBLIC ORDER IN THE FIRST INSPECTORATE- GENERAL (1927-1952)

Abstract

The conditions which World War I (1914-1918) and the War of Independence (1919-1923) brought about an increase in the number of banditry in Turkey. During the time when the Republic was declared, about 80 gangs, each formed by three or five persons, had been disturbing the public order in some regions of Anatolia. In addition to these conditions created by the years of war, Sheikh Said Rebellion (1925) that broke out in the east, secessionist movement led by Hoybun Community and 1930 Ağrı Rebellion undermined the state authority in such cities as Diyarbakir, Elaziz, Urfa, Bitlis, Van, Hakkari, Siirt and Mardin which were the zone of responsibility of the First Inspectorate-General. Almost all of the political and common activities of banditry in the country during the 1920s and 1930s were taking place in the zone of responsibility of the First Inspectorate-General. Public order was tried to be restored through the formation of the First Inspectorate-General. That France (Syria) backed up the events against Turkey, and Iran's and England's (Iraq's) failure to take precautions against border violations became the principal reason of the perturbation of public order in the region of the First Inspectorate-General. Separationist Kurdish movement's activities to arm the people in the region caused the formation of groups that opposed the government and did not recognize the authority of law. Between 1925 and 1935, the incidences of hijack, village raids, smuggling, robbery and extortion were quite intense. It is possible to have an idea on the events disturbing the public order and the methods that the governments adopted to restore law and order in the First Inspectorate-General by considering the selected incidences.

Giriş

23 Nisan 1920 tarihinde açılan Büyük Millet Meclisi Kurtuluş Savaşı'nı başlatmış, 24 Temmuz 1923'te imzaladığı Lozan Antlaşması'yla tüm dünyada tanınmıştır. 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyet ilan edilmiş, 3 Mart 1924 tarihinde de Hilafet kaldırılmıştır. Ardından yeni rejimi tamamlayacak olan diğer devrimlerin gerçekleşme sürecine girilmiştir.

24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Antlaşması'nda sonuçlanmamış konulardan birisi de Musul Meselesi, yani Türk-Irak sınırının çizilmesi olmuştur. Bu süreçte halkın % 66'sı Türk ve Kürt Müslümanlardan oluşan Musul'u İngiltere ele geçirebilmek için Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne isyan etmiş unsurları destekleme politikasını gütmüştür. 12-28 Eylül 1924'te Hakkâri'de çıkan Nasturi ayaklanması ve 13 Şubat 1925 tarihinde çıkıp, 31 Mayıs 1925 tarihine kadar Diyarbakır-Muş-Elazığ'da etkili olan Şeyh Said ayaklanması bu süreçte İngiltere'nin desteklediği isyan hareketleri oldu.¹

İsmet Paşa hükûmetine geniş yetkiler veren Tahrir-i Sükûn Kanunu 3 Mart 1925 tarihinde TBMM'de kabul edildi. İsyancılar İstiklal Mahkemelelerinde yargılanarak cezalandırıldılar. Bu süreçte bazı isyancıların muhalefette bulunan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyesi oldukları tespit edilince 3 Haziran 1925'te fırka kapatıldı. 1927 yılında hükûmetin bölgeyi daha kolay yönetebilmesi için Birinci Umûmî Müfettişlik teşkilatı oluşturuldu.

26 Haziran 1927 tarihli "Umûmî Müfettişlik Teşkilatına Dair" yasayla, 23 Ekim 1927'de sonlanacak olan Sıkıyönetimin yerini dolduracak bir yetki yaratılmıştır. Başlıca amaç asayiş ve nizamı sağlamaktı. Elaziz, Urfa, Bitlis, Hakkâri, Diyarbakır, Siirt, Mardin ve Van illerinden oluşan Birinci

¹ Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Şeyh Said isyanından 1930 yılına kadar gerçekleşen ayaklanmalar şöyledir: 9-12 Ağustos 1925 Raçkotan ve Raman Tedip Harekâtı, 1925-1937 arasında birkaç kez gerçekleşen Sason Ayaklanmaları, 7 Ekim-30 Kasım 1926 arasında Koçuşığı Ayaklanması, 26 Mayıs-25 Ağustos 1927 Mutki Ayaklanması, 13-20 Eylül 1927'de II. Ağrı Harekâtı, 7 Ekim-17 Kasım 1927'de Bicar Tenkil Harekâtı, 22 Mayıs-3 Ağustos 1929 Asi Resul Ayaklanması, 14-27 Eylül 1929 tarihleri arasında Tendürek Harekâtı, 26 Mayıs-9 Haziran 1930 Savur Tenkil Harekâtı, 20 Haziran Eylül başı 1930 Zeylan Ayaklanması, 16 Temmuz-10 Ekim 1930 Oramar Ayaklanması, 7-14 Eylül 1930 Üçüncü Ağrı Harekâtı, 8 Ekim-14 Kasım 1930 Pülümür Ayaklanması. Bkz. Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar; 1924-1938, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1972.

Umûmî Müfettişliğe İbrahim Tali (Öngören) Bey atanmıştır.² Umûmî Müfettişler olağanüstü yetkilerle donatılmışlardı. Umûmî Müfettiş, mıntıkası dâhilinde hükûmetin ve bütün vekillerin temsilcisiydi. Mıntıkasındaki vali ve bütün memurlar müfettişe karşı sorumluydular. Böylece Umûmî Müfettişler taşranın artık yegâne hâkimi oldular.³

Ayrılkçı Kürt Hareketi'nin Müfettişlik Bölgesinde Yarattığı Şekavet

Cumhuriyet ilan edildiği zaman üç-beş kişiden oluşan 80 kadar çete Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde asayiş bozmaktaydı.⁴ Birinci Umûmî Müfettişlik mıntıkasında; 1931 yılında 87 mevcutlu 7 çete, 1932 yılında 103 mevcutlu 9 çete, 1933 yılında 140 mevcutlu 10 çete, 1934 yılında 59 mevcutlu 11 çete yok edilmişti. 1932 ve 1934 yıllarında 136 kişiden oluşan dokuz çete bir daha dönmemek üzere güney hududunu aşmıştı. 1935 yılına gelindiğinde, adam soymak ev ve köy basmak gibi güvenliğe tesir edecek hadiseleri meydana getiren silahlı ve toplu olarak dolaşan haydut çetelerinin varlığı 77'yi ve avenelerinin sayısı da 770'i bulmaktaydı. Bunlardan 58'i Birinci Umûmî Müfettişlik mıntıkasında; 8'i Seyhan-Kadiri'de, 3'ü Sivas'ta, 3'ü Kayseri'de, birer çete de Erzurum, Erzincan, Çorum, Muğla, Amasya'da bulunmaktaydı.⁵

1920 ve 1930'lu yıllarda Türkiye'de asayiş bozucu vakaların tamamına yakını Birinci Umûmî Müfettişlik Bölgesinde meydana gelmekteydi.⁶ 1927 yılında Ermeni Taşnak liderleriyle ayrılkçı Kürt hareketinin liderleri Hoybun Cemiyeti'ni kurdular. Cemiyet Ermeni-Kürt ittifakıyla Anadolu'nun doğusunda Kürdistan ve Ermenistan kurulmasını amaçlıyordu.⁷

2 Mete Tunçay, Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923-1932, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 179. 1929 yılında Ağrı vilayeti de müfettişliğe dâhil oldu. Aynı yıl Muş ili oluşturuldu ve Bitlis, kaza olarak Muş'a bağlandı. 1933 yılında Hakkâri vilayeti lağvedildi. 1935 yılında Erzurum merkezli Üçüncü Genel Müfettişliğin kurulmasıyla Ağrı vilayeti de bu müfettişliğe dâhil oldu. 1935 yılında Hakkâri vilayeti yeniden tesis edildi. 1936 yılında merkezi Tunceli olan Dördüncü Genel Müfettişliğin kurulmasıyla Birinci Umûmî Müfettişlik dahilinde olan Elaziz vilayeti Dördüncü Genel Müfettişliğe verildi. 1939 yılında Birinci Umûmî Müfettişlik; Diyarbakır, Mardin, Urfâ, Siirt, Muş, Bitlis, Van ve Hakkâri vilayetlerinden oluşmaktaydı. Bkz. Güney Doğu; Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939, s. 65-67.

3 Koçak, Umûmî Müfettişlikler (1927-1952), İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s.83-84.

4 On Beşinci Yıl Kitabı, Cumhuriyet Halk Partisi Yayınları, 1939, s. 68.

5 Jandarma, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1935, s.16.

6 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030.10.00.00.128.923.3.1, (21.12.1932).

7 Yusuf Sarıınay, "Hoybun Cemiyeti ve Türkiye'ye Karşı Faaliyetleri", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt: XIV / Mart 1998 / Sayı: 40.

Hoybun Cemiyeti muhalefetini Halep'ten sürdürmekteydi. Bedirhaniler ve Cemilpaşazadeler'den Hoybun'a iltihak edenler olmuştu. Hoybuncular Kürt meselesini Cemiyet-i Akvam'a taşıyarak devletlerarası mesele haline getirmek istiyorlardı. Hoybuncular, bölgede Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın hasta olduğunu, Kur'an'ın kaldırılacağını, camilere çan takılacağı şeklinde propaganda yapmaktaydılar.⁸

Birinci Umûmî Müfettişlik bölgesinde faaliyet gösteren çeteler Kürtlük duygu ve beylik ananesiyle hareket ediyorlardı. Şeyh Said, Haço, Sason, Ağrı, Zeylan hadiseleri, 80-100 avanesiyle hükûmet kuvvetleriyle senelerce çatışan Ali Can, Seyithan çeteleri, Melefanlı Mehmet Ali, Yunus'un oğlu Abdurrahman'ın Sason yasak bölgesinde bir beylik kurma gayretleri Kürtlük idealiyle ortaya çıkmış siyasi hareketlerdi. Bu hareketin baş aktörleri ise Hesenanlı Ferzende, Ado, Yado, Alican, Seyithan, Gevaşlı Adil, İzzet, Musa, Simko, Cebranlı Halit, Hesenanlı Halit, Bitlisli idam edilmiş Ziya, İhsan, Nuri Hoca gibi kişilerdi.⁹

Şeyh Said isyanından sonra doğuda halkı ayaklandırmak isteyen, yolları kesen siyasi bir şekavet ortaya çıktı. Bu Kürtçülük hareketini, 1924 yılında Nasturi isyanını bastırmakla görevli iken Suriye'ye firar edip Hoybun Cemiyetine katılan İhsan Nuri yönetmekteydi. İhsan Nuri, emrindeki kuvvetlerle her sene İran hududundan Ağrı Dağları'na çıkıp bölgede asayışı bozucu faaliyetlere girişiyordu. Ağrı Dağları'nın yarısının Türkiye'de diğer yarısının İran hududunda olması çetelerle etkili bir mücadeleyi engelliyordu. İran'da yuvalanmış olan siyasi çeteler kolaylıkla Türkiye'ye sarkıp güvenliği tehdit edebilmekteydiler. Bu çeteler güvenlik kuvvetlerince takibe uğradıklarında ise sınırı geçerek kurtulmayı başarıyorlardı. Bu durum İran'la siyasi ilişkileri bozduğu gibi doğuda asayiş daimi olarak tehdit ediliyordu.¹⁰

Bu dönemde Hoybun Cemiyeti'ne mensup isyancılar Ağrı dağı bölgesinde oldukça etkindi. Eşkîya miktarının bazen 250 bazen 3.000 kadar olduğu belirtiliyordu. 1929 yılında alınan bilgilere göre eşkîya sayısı; 350 süvari, 120 kadar da yaya idi. Bunlar da Hassas Örenli, Şiphanlı, Haydaranlı, Milanlı, Hasananlı, Zerkanlı, Cibranlı, Mokorlu aşiretlerine mensup olup Bro Hasan Telli, İhsan Nuri ve Ermeni Zilan'ın emrindeydiler.¹¹

8 BCA, 30.10.0.0.69.454.29, (10.06.1929).

9 Umumî Müfettişler Toplantı Tutanakları-1936, Haz. M. Bülent Varlık, Dipnot Yayınları, Ankara 2010, s. 101.

10 İsmet İnönü, Hatıralar, Haz. Sebahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara 2009, 526.

11 Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar; 1924-1938, s. 319.

Yado, Bro (Haso Telli) ve K r Hüseyin isimli Hoybun Cemiyeti  yeleri 1929 yılında çeteleriyle birçok gasp ve soygun gerçekleştirdiler. Beyazıd'ın Yılanlı Köyü, Bro'nun oğlu Davut idaresinde 50 atıyla basıldı. Şeyh Mehmet ve çobanı katledildi. 100 koyun gasp edildikten sonra Şeyhin karısı da kaçırıldı. Ancak Kızıldize müfrezesinin hareket ettiğini duyan Şakiler Şeyhin karısını bırakarak Ağrı'ya yöneldiler. Erciş'e götürülen 1.500 koyun Őakilerce gasp edildi.¹²

1929 yılının son aylarında Yado  etesi dağıtıldı. Dağılan  ete üyelerinden bazıları Palu'nun Camuz g l  civarında Kığılılıları soydular. Soygunu gerçekleştiren Heylan köylü İbrahimog lu Salih ve yataklık yapan iki kişi yakalandı.¹³ Birinci Umûmî Müfettiş İbrahim Tali Bey'e sığınan K r Hüseyin'in iki oğlu isyancı olmayacaklarına dair verdikleri sözleri tutmayarak sınırı geçip, güneye kaçtılar.¹⁴ 18 kişilik bir çetenin Muş'un Nemrut dağına geçtiği bu çetenin K r Hüseyin'in oğulları idaresinde olduğu tahmin edilmekteydi.¹⁵

1928-1932 yılları arasında çeteler müfettişlik bölgesinde faaliyetlerini hayli artırdılar. İki buçuk seneden daha fazla bir süredir Elaziz-Muş-Erzurum vilayetleri dahilinde faaliyet gösteren azılı Őakilerden Zaza Hüseyin'in, Palu'nun Gökdere nahiyesine bağlı Karan köyünde olduğu tespit edildi.  ıkan çatışmada karısı ve kendisi  l  olarak ele geçirildi. Çatışmada iki jandarma ve 2 milis hayatını kaybetti, iki jandarma da yaralandı.¹⁶

Silvan'ın Hanigir köyünden geçmekte olan askere k r Őemoog lları  etesi mensubu bulunan 10 silahlı tarafından ateş edildi. Çete mensupları bölgeden firar ettiler. Altı kişilik Süleyman Cado  etesi Beyazıd'da bir soygun gerçekleştirdi. Malazgirtli Kanil  etesi de yine Beyazıd'da yol kesme vakasını gerçekleştirdi. Sason kazasının Talisor köyünün güney batısında Feyzullah  etesi ile yapılan müsademede çete reisi Tevfik'in amcası ile kız kardeşi diri olarak, Hani ismindeki Şaki ise  l  olarak ele geçirildi. 3 Ekim 1932 tarihinde Kulp'un Talori mıntıkasında Tevfik'in biraderzadesi ağır yaralı ve Hayro namındaki kadın da silahıyla diri olarak yakalanmıştı. Feyzullah'ın ise 7 arkadaşi ile Suriye'ye kaçtığı haber alındı.¹⁷

12 BCA, 30.10.0.0.128.917.35, (21.11.1929).

13 BCA, 30.10.0.0.128.917.40, (25.11.1929).

14 BCA, 30.10.0.0.127.914.26, (20.6.1929).

15 BCA, 30.10.0.0.128.920.6, (12.6.1930).

16 BCA, 030.10.00.00.128.923.2.4, (11.1932).

17 BCA, 030.10.00.00.128.923.2.2-3, (.11.1932).

Türk kuvvetleri 1930 senesinin eylül ayında Ağrı dağlarının kuzey ve güneyinden İran hududuna geçerek çetelerin kaçış yollarını kesmiş ve bölgedeki çetelerin tamamına yakınına imha etmişti. Bu sınır ötesi harekât İran'la ciddi bir mesele oldu. İlişkilerin gerginleştiği bu dönemde İran, Türkiye'den firar etmiş aşiretlere ve İran'daki yerli aşiretlere Türkiye'de yağma ve şekavet konusunda tam bir serbestlik tanıyarak şekaveti teşvik etmiştir. Bunun yanında İran hükûmeti, Aybey dağlarında sınır ihlalinin önlemeye yönelik inşa ettirmekte olduğu karakolların yapımını da durdurdu.¹⁸ İran'la yaşanan bu kriz 23 Ocak 1932 tarihinde imzalanan işbirliği antlaşmasıyla son buldu.¹⁹ Böylece Kürtçülük idealine dayanan siyasi şekavetin İran sınırında kesin olarak sonlandırılması imkânına kavuşuldu.²⁰

1936 yılında gerçekleşen Umûmî Müfettişler toplantısında asayiş değerlendirilmesinde bulunan Birinci Umûmî Müfettiş Abidin Özmen; bölgede genel olarak suçların azaldığını ancak kız kaçırma vakalarıyla ve Siirt'te suç oranında artış olduğunu dile getirdi. Kız kaçırma meselesi halkın yoksulluğundan kaynaklanmaktaydı. Siirt'teki soygun hadiselerinin artışı ise Sason hadisesinden kaynaklanmıştı. Sason'da hükûmet nüfuzunun giremediği 20 köy yasak mıntıka ilan edildi. Buralara hükûmet memurları giremiyor, vergi alınamıyordu. Bahsedilen bölgede 3.500 kadar bir nüfus bulunmaktaydı. Bunların büyük bir kısmı bölgeden çıkarılarak ellerindeki silahlar toplandı. Bu nüfusun başka yerlere nakli önceden düşünülüp planlanmadığından civara yerleştirildiler. Civara yerleştirilen bu halk çevrede soygun yapmaya başladı. Siirt vilayetindeki suçun azalması bu halkın büyük bir kısmının batı vilayetlerine nakledilmeleriyle çözülecekti.²¹

Van, Muş, Mardin ve Urfa gibi vilayetlerde hadiseler azalmıştı. Diyarbakir'de ise suçta artış söz konusuydu. Bu artışın sebebi Diyarbakir merkez ve Lice'den güneye sığınanlardı. Bilhassa Cemil Paşa oğullarıyla Benili Abdurrahman 1933-1936 yılları arasında dört kere sınırı geçtiler. Her sınırı

18 BCA, 030.10.00.00.128.920.12, (11.11.1930). İran'ın Ağrı isyancılarını desteklemesinin bir sebebi de Birleşik Azerbaycan'ı hedefleyen Müsavat Partisi'nin Türkiye'deki faaliyetleri olmuştur. İran, Türkiye'de faaliyet gösteren Müsavatçıları göstererek Birleşik Kürdistan ve Birleşik Ermenistan'ı hedefleyen Hoybun ve Taşnak hareketlerine destek vermekte kendisini haklı buluyordu. Ancak şunu unutmamak gerekir ki Müsavatçılar İran'da silahlı eylemlere girmemişlerdi. Bkz. Bilal Şimşir, Kürtçülük-II, Bilgi Yayınevi, Ankara 2011, s. 326-327.

19 İran'la, 27 Mayıs 1937'de imzalanan bir antlaşmayla sınıra günümüzdeki şekli verildi. Bu antlaşmaya göre Ağrı Dağı tümüyle (Küçük Ağrı dahil) Türk tarafında kalacak, buna karşılık olarak Van'ın Kotur bölgesinden verimli bir arazi verilecekti. Böylece 10 yıldan daha fazla süren Kürt aşiretlerinin yarattığı sınır sorunu çözüme kavuşturulmuş oldu. Baskın Oran, Türk Dış Politikası, C-I: 1919-1980, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 363.

20 İnönü, Hatıralar, 527.

21 Umûmî Müfettişler Toplantı Tutanakları-1936, s. 93.

geçişlerinde ise soygun ve gasp vakaları gerçekleştirdiler.²² Huduttan geçen çeteler Diyarbakır civarına kadar taarruz edebiliyorlardı. Mardin ile Diyarbakır arasındaki Karaköprü'ye gelen çeteler Diyarbakır'a taarruz etmeyi planlamışlardı.²³

Hangemir idaresindeki bir çete Güverli Ömer çetesiyle birleşerek 28 Mart gecesini Siirt'in Şişik köyünü bastılar. Muhtarın karısını öldürdükten sonra muhtara taraftar olan iki kişiyi yanlarında götürdüler.²⁴

Birinci Umûmî Müfettişlik Bölgesinde gerçekleşen siyasi şekavet olayları, adi asayiş olaylarını artırmaktaydı. Köy, değirmen ve istasyon bas-kınları, yol kesmek suretiyle gasp ve soygun gibi asayiş bozan vakaların artışı yeni çetelerin oluşmasına müsait bir ortam sağlıyor, yağma ve gasp olayları artıyordu. Yağma ve gaspın önlenememesi çetelere katılımı artırıyor. Böylece asayiş bozan her yeni vaka yeni bir suçun gerçekleşmesine güçlü bir sebep teşkil ediyordu.

758

Sınır'da Yaşanan Kaçakçılık ve Soygun Hadiseleri

İran, Fransa (Suriye) ve İngiltere'ye (Irak'a) sınır olan Urfa, Mardin, Siirt, Hakkâri ve Van'da sıklıkla gasp ve kaçakçılık vakaları yaşanmaktaydı. En başta sınırların kontrolü kolay sağlanacak şekilde çizilmemişti. Suriye sınırının geniş oluşu, yeterli derecede koruma tedbirlerinin bulunmayışı Suriye hudut bölgesinde daimi olarak kargaşanın yaşamasına sebep oldu. Fransız manda idaresi Türkiye ile Suriye'nin dostça münasebetlerinin gelişimi önlemek için bu kargaşanın bitmemesini arzuluyordu. Bu durum Fransa-Türkiye ilişkilerinin geliştiği 1937 yılına kadar devam etti. Irak hududunda ise İngiltere'nin Musul sorununu kendi lehine çözdüğü yıl olan 1926 senesine kadar Türkiye aleyhine faaliyetler desteklenmiş, bu tarihten sonra İngiltere sınırda Türkiye ile sorun yaşamamaya gayret etmişti. Irak'taki Arap idaresi de ihtilafa sebebiyet vermeyecek bir politika takip etti.²⁵ En çok vaka Fransız manda yönetiminde olan Suriye sınırında yaşanmaktaydı. Fransa'yla hem ilişkiler hem de hudut emniyeti bakımından mukaveleler bulunsada Fransa Türkiye düşmanlığı yaratmak için yoğun çaba içindeydi. Fransızlar casusluk ve propaganda işlerini kaçakçılara yaptırdığından kaçakçılara her türlü kolaylığı göstermekteydi. Fransızların direktifleri doğ-

22 Umûmî Müfettişler Toplantı Tutanaqları-1936, s. 93

23 İnönü, Hatıralar, s. 531.

24 BCA, 030.10.00.00.128.920.36, (11.4.1931).

25 İnönü, Hatıralar, 531.

rultusunda hareket etmeyen kaçakçılara mal verilmediğinden kaçakçıların tamamı Fransız çıkarlarına hizmet etmek zorundaydı.²⁶

Fransızlar hudut ahalisine menfaat sağlayarak kendi tarafına çekmiş ve Karadeniz sahiline kadar hükûmetle mücadele edecek haydut kolları oluşturmuştu. Güneye geçen kaçakçılara Fransız memurları her türlü kolaylığı göstermekteydi. Fransa hudut üzerine Türkiye'ye karşı düşman unsurları yerleştirme politikasını güdüyordu. Senelerden beri Türkiye'ye muhalif olmuş Kürt, Arap, Çerkes, Ermeni ve Nasturileri sınıra yerleştirmektedir. Kürt grupları haricinde olanlar pasifti. Fransız istihbarat subayları istedikleri zaman Kürt reislerini çeteler halinde Türkiye'ye saldırma gücüne sahiptiler. Fransız hududundaki kaçakçılık Fransız nüfuzunun ve gücünün yayılma aracıydı.²⁷

Sınır bölgesindeki gasp ve yağma vakalarını kimi zaman ayrılıkçı Kürt hareketini yürüten şakiler gerçekleştirirken daha çok sınır bölgesinde bulunan Anaze, Hirisa, Beggare, Mezo, Şammar, Göçar... gibi sınır aşiretleri tarafından yapılmaktaydı.

Sınırı ihlal ederek gerçekleşen yağmalama hadisesi “gazve” olarak adlandırılıyordu. Hududu ihlal edip hayvan ve eşya gasp eden silahlı *gazveciler* hem jandarmayla hem de köylüyle çatışmaktan çekinmiyorlardı. Hatta hudut karakolunu basacak cesareti gösterebiliyorlardı. 1929 yılının Aralık ayında Şammar ve Göçar aşiretleri efradından ellisi atlı olmak üzere 150 kişi hudut karakolunun bulunduğu Sekerne köyüne baskın yaptılar. Ahalinin yardımıyla askeri kuvvetler eşkiyayla yarım saat müsademe etti. Çatışma sonucunda köylüden bir kişi yaralandı.²⁸ Yağmayı gerçekleştirenler Suriye sınırını geçerek takibattan kurtuldular. Fransa kendi hududundan Türkiye'ye geçen suçluları yakalamak için bir gayret sarf etmezken Türkiye'den Suriye'ye geçen aşiretler için oldukça sert tedbirler alıyordu. 2 Nisan 1931 tarihinde Geyis aşiretinin bir kısmı koyunlarıyla hattın güneyine geçmek isterken Fransızların zırhlı otomobil ve tayyare hücumuna uğrayarak iki maktul ve bir esir bırakarak geri döndüler.²⁹

Türk hudut memurları suçluların cezalandırılması için Fransa hudut görevlilerine soruşturma açılmasını istese de bu boş bir talepti. Fransa'y-

26 Umûmî Müfettişlikler Toplantı Tutanakları-1936, s. 41.

27 Saygı Öztürk, İsmet Paşa'nın Kürt Raporu, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul 2012, 26.

28 BCA, 30.10.0.0.128.917.37, (21.11.1929).

29 BCA, 030.10.00.00.128.920.36, (11.4.1931).

la 1926 yılında imzalan Dostluk Antlaşmasının uygulamaya geçmesinden 1936 yılına kadar geçen 10 yıllık sürede 545 suçlu istenmiş olmasına rağmen 64 kişi teslim edilmişti.³⁰

Hudutta yaşanan hayvan gasp etme vakalarının çokluğu bunun gelenekleşmiş bir geçim kaynağı olduğu fikrini uyandırmaktadır. Anaze aşiretiyle Cümeyle aşireti arasında sıklıkla yaşanan yağma olayları bu fikri doğrular niteliktedir. Nitekim 29 Nisan 1930 tarihinde Anaze aşiretinden 30 kadar atlı 8 otomobille sınırı geçerek Harran'ın Dibadı Tahranı köyü civarında Cümeyle aşiretine saldırıp 130 deve, 30 deve yavrusu, 2 de atı alarak güneye kaçtılar. Müsademedede Cümeyle aşiretinden bir kişi ölmüş ve Seyyale aşiretinden üç kişi yaralanmıştı.³¹ Anaze aşireti bu soygunu Cümeyle aşiretinin kendilerine 3 ay önce yaptığı soyguna karşılık olarak yapmıştı.³²

Siverek'in Nuhut köyünü basan güney eşkıyalarından 60 kişi ile köylü arasındaki çatışma sonucunda köylüden üç, eşkıyadan ise 2 kişi hayatını kaybetmişti.³³ Güneyde firari bulunan Siirt, Basan köylü beş kişi iki silah ve dört nüfus ile Fendik nahiyesine geldiler. Gündük ve Sarmısak köyleri batısında ot toplamakta bulunan 3 köylü güneyde faaliyet gösteren Silo Ferho'nun adamlarınca öldürüldüler.³⁴

1930 yılının mayıs ayında Şahinoğularının adamlarından silahlı beş kişi Birecik'in İncirli köyünden bir kişinin hayvan ve parasını alarak güneye kaçtılar. Siirt'in Hüseyin nahiyesinde Kanimiri merasında otlamakta olan 50 kadar koyun 3 kişi tarafından alındı. Koyunlar geriye alınmışsa da suçlular yakalanamadı.³⁵

Sınır ihlalleri her zaman hayvan gasp etmek için yapılmıyordu. Bazen de otlak için sınır ihlali gerçekleşmekteydi. Hakkâri'nin Güya'nın Alos köyü İstikametinde Iraklı Çobanlar koyun sürülerini Türkiye hududuna geçirmek istediler. Hudut devriyesiyle silahlı çatışmaya girdikten sonra sürüleriyle birlikte Irak'a çekildiler.³⁶

1932 yılının ekim ayında 10 defa sınır ihlali oldu. Urfa Vilayeti dâhilinde Akçakale civarında kuzeye geçen Şemar ve Hırısı aşiretine mensup

30 Umumî Müfettişler Toplantı Tutanakları-1936, s. 38.

31 BCA, 30.10.0.0.128.920.3, (5.6.1930).

32 BCA, 030.10.00.00.128.920.3, (5.6.1930).

33 BCA, 30.10.0.0.127.914.12, (19.5.1929).

34 BCA, 30.10.0.0.128.917.37, (21.11.1929).

35 BCA, 30.10.0.0.128.920.6, (12.6.1930).

36 BCA, 30.10.0.0.128.920.6, (12.6.1930).

gazvecilerin bir kısmı Harran kazasının Gentaş-Çerme köylerine, bir kısmı da Derik köyüne gelerek mevcut hayvanatı güneye götürmek istediler. Birinci kolun üzerine gönderilen müfreze vasıtasıyla 500 koyun geri alındı. Bu kolda bulunan yağmacılar güneye kaçmayı başardılar. İkinci kol üzerine gönderilen müfreze bunlarla Türbeharap mevkiinde beş saat müsademeye mecbur olmuş yedisi ölü, ikisi ağır yaralı, 21 kişi de diri olarak yakalanmıştı.³⁷

Şennar-Bekaro ve Aneze aşiretleri hududu geçmeye çalıştıkları sırada hudut karakollarının ateşleriyle karşılaştılar. Zaman zaman Fransız askerleri de hırsızlık yapmaktaydı. Akçakale istasyonu civarında bulunan 300 koyun, 10 Fransız askeri tarafından kamyonla güneye götürüldü. Bunlardan 295'i geri alındı. Güneyden gelen çapulcular muhtelif tarihlerde iki defa Sive-rek'in Karakeçi nahiyesinin köylerine ait koyun sürülerini götürmeye teşebbüs etmişlerse de müsademe sonucunda hayvanların bir kısmı geri alındı.³⁸ Fransız subaylarının Türkiye'den çalınan hayvan ve eşyaların satışlarında hisseleri bulunmaktaydı. Böylece subaylar zengin olabilmek için hırsızlık çetelerini teşvik etmekteydiler.³⁹

Mezo aşiretinden 30 atlı Harkoni mevkiinden 187 deveyi gasp edip güneye göturdüler. 1932 yılının kasım ayında Anaze ve Hristiyanlardan oluşan 60 silahlı Harran'ın Dane ve Suruç'un Eyetepe köylerinden 1.290 koyunu gasp edip bir kadın ve kızını yaraladılar. 11 Kasım 1932 de Aneze aşiretinden 50 silahlı Vıraşehir'in Sahraç köyünden 600 koyunu gasp etti. 24 Kasım 1932'de Beggare, Hirisa, Dalmağayyari aşiretlerine mensup 200 atlı Elmuttali mevkiinde güney aşiretine ait 259 deve, bir kısrağı gasp edip bir kişiyi de yaralayarak kaçarken müfreze ile vaki müsademede develerden 50'si geriye alındı.⁴⁰ 2 Mart 1931 gecesi Mardin'de Koçhisarı Pirmir köyü civarında kaçakçılarla gümrük memurları arasında gerçekleşen silahlı çatışmada muhafaza memuru Eşref Efendi hayatını kaybetti.⁴¹

Asayişî Sağlamaya Yönelik Yapılan Uygulamalar

İran, İngiltere ve Fransa'nın şekaveti önlemek için büyük bir gayretleri yoktu. Suçu önlemek bir yana Fransa kaçakçılık ve soygunculuk çe-

37 BCA, 030.10.00.00.128.923.2.2-3, (.11.1932).

38 BCA, 030.10.00.00.128.923.2.2-3, (.11.1932).

39 Umumî Müfettişler Toplantı Tutanakları-1936, s. 95.

40 BCA, 030.10.00.00.128.923.3.1, (21.12.1932).

41 BCA, 030.10.00.00.128.920.35, (18.4.1931).

telerine açıktan destek vermekteydi. İngiltere ise Fransa kadar olmasa da Türkiye'yi parçalamak isteyen Hoybun Cemiyeti'ne ve Kürt Teali Cemiyeti'ne destekliyordu. İran'da coğrafi şartlardan kaynaklanan sebeplerden ötürü 1932 yılına kadar Türkiye'ye yönelen şekaveti önlemede etkili olamadı. Sınırdaş olan bu devletlerin tutumları asayişsizliğin en önemli sebebiydi. Komşu ülkelerle yapılacak anlaşmalar eşkıyalık faaliyetlerinin önlenmesi mümkündü.

Ayrılıkçı Kürt hareketinden doğan asayişsizliği önlemenin önemli bir adımı Hoybun'un Doğu ve Güneydoğu'da halkı silahlandırma faaliyetini sonlandırmaktı. Halkın elinde aynı zamanda Birinci Dünya Harbi'nden kalma silahlar da bulunuyordu. Bu durumda asayiş sağlamada en önemli işlerden birisi silahların toplanmasıydı. Silahlanmış olan bölge ahalisi rahat hareket etmeye alışmış, kanun gücü ortadan kalmış ve halk arasında düzen bozulmuştu. Halk silahlarını teslim etmek istemiyordu. Köylerde ufak meselelerden çıkan büyük kavgalar yaşanmaktaydı.

Diyarbakır'ın Tepe nahiyesi mezrası Ahmet köyünde iki kadının tartışması sonucu başlayan olaylar büyümüş ve köy halkı iki kısma ayrılarak birbirlerine ateş etmişlerdi. Bu çatışma sonucunda iki erkek bir kadın ölmüş, 3 erkek ağır surette yaralanmıştı. Vakanın faili köy muhtarı Musa, amcazadeleriyle birlikte kaçmışlardı.⁴² 30 Mayıs 1930'da Hoşaplı Faris jandarma elbisesi giyinmiş dört arkadaşıyla Tımar nahiyesinin Kasımoğlu köyüne gelerek geçen sene vuku bulan cinayet meselesinden dolayı intikam almak amacıyla bu köyden Emin ile oğlunu öldürdüler.⁴³ Evlerde tüfek ve tabancanın yanında bomba dahi bulunmaktaydı. Bu durum birçok can kaybına sebep oluyordu. Savurun Raşidi köyünde Abdi Şayho'nun evinde bulunan bomba, karısının kurcalaması sonucunda infilak etti ve evde bulunan maktul Bozo partisine mensup 7 kişi öldü, 8 kişi de yaralandı.⁴⁴

Şeyh Said isyanı sonrasında bölgede güven ve düzeni yeniden sağlayabilmek için halkın elindeki ruhsatsız silahlar toplandı. İlk aşamada 30.000'i mavzer olmak üzere 160.000 silah toplanmıştır.⁴⁵ 1931-1935 yılları arasında Türkiye çapında 53.989 silah toplanmıştı.⁴⁶ Sason, Mutki, Kulp, Beşiri, Garzan mıntıkalarında 1932 yılına kadar 1.233 tüfek, 2175 fişek,

42 BCA, 30.10.0.0.69.454.36, (4.01.1930).

43 BCA, 030.10.00.00.128.920.3, (5.6.1930).

44 BCA, 030.10.00.0.128.920.11.1-2, (11.11.1930).

45 Bilal Şimşir, Kürtçülük-II (1924-1999), Bilgi Yayınevi, İstanbul 2011, s.308.

46 Jandarma, 1935, s. 17.

33 tabanca, 1 otomatik tabanca, Suruç ve Birecik, mıntıkasında 560 tüfek 3 otomatik tüfek, 18 tabanca, 26 bomba toplanmıştı.⁴⁷

Asayiş bozucu olayların artması bir kısım halkı çeteci olmaya iterken bir kısmını da devletin yanında daha etkin bir rol üstlenmesine sebep oldu. En nihayetinde eşkıyalık faaliyetleri ahalinin zararına sebep oluyordu. Mal ve can güvenliğinin olmadığı bir ortamda halk için güvenlik önemli bir meseleydi. Hem sınırlarda cereyan eden kaçakçılık ve aşiretlerin yağma vakalarına, hem de müfettişlik bölgesinde gerçekleşen siyasi ve adi soygun hadiselerine karşı yürütülen mücadelede milis güçler devletle birlikte hareket etti. Böylece halk asayiş önlemede etkin bir rol üstlendi.

Suruç civarında devriye gezen milis ve muhafaza memurları Biydu köyü civarında tesadüf ettikleri kaçakçılarla müsademe ettiler. Çatışma sonucunda bir milis hayatını kaybetti. Kaçakçılardan da yaralananlar olmuştu.⁴⁸ Eşkiyayla mücadelede güvenlik güçleriyle beraber savaşan birçok milis hayatını kaybetti.⁴⁹

Gümrük muhafaza memurlarının sayısı az olsa da işe yarıyorlardı. Gümrük muhafızları, hudut kıtaları ve jandarma hudut ihlallerini önleyebiliyorlardı. Ancak bu kıtaları daha etkin kılacak haberleşme ve devriye vasıtaları yoktu. Motosiklet ve zırhlı otomobil devriye için gerekliydi. Bunun yanında sınır üzerinde karakol ve personel eksikliği bulunmaktaydı.⁵⁰ Yaya askerlerin atlı kaçakları yakalaması mümkün değildi. Bundan dolayı atlı teşkilatın artırılmasına karar verildi. Her bölük merkezinde birer takip kamyonu bulunsa da arızalı arazide bunlardan istenilen düzeyde istifade edilemiyordu. Makineli tüfekli, telsizi bulunan ve yolsuz arazide saatte 15 kilometre hızla gidebilen keşif tankları kaçakçılığı önlemede etkili bir araç olsa da bunların fiyatlarının pahalılığı ve bakım-ikmal tesislerinin olmayışı atlı teşkilatı en önemli vasıta kılmıştı.⁵¹

Kaçakçılığı önlemede iktisadi tedbirlere de başvuruldu. Büyük kâr bırakan kaçakçılık maddelerinin piyasa fiyatları düşürüldü. Tuz ve şeker fiyatlarındaki indirim, kaçakçılığı kârsız hale soktu. Ancak daha sonra pamuklu ve ipekli bez üzerinden kaçakçılık yapılmaya başlandı. Suriye sınırındaki gümrüklerden bez kontenjanı düşük olduğundan ihtiyaç duyulan bez kaçak

47 BCA, 030.10.00.00.128.923.2.2-3, (.11.1932).

48 BCA, 030.10.00.00.128.920.11.1-2, (11.11.1930).

49 BCA, 030.10.00.00.128.920.36. (11.4.1931.)

50 Öztürk, İsmet Paşa'nın Kürt Raporu, 25.

51 Umûmî Müfettişler Toplantı Tutanakları-1936, s. 43.

yolla temin edilmekteydi. Bundan dolayı hudut vilayetlerinin bez ihtiyacı ucuz olarak temin edilmediği müddetçe kaçakçılığın bitmesi mümkün değildi.⁵²

Umûmî Müfettiş İbrahim Tali Bey'in 1930 yılında tuttuğu raporda hudut görevlileriyle ilgili önemli bir konu dile getirilmekteydi. Umûmî Müfettişlik mıntıkasında jandarma zabitlerinden bazıları, 10 seneye kadar aynı yerde görev yapmaktaydılar. Başka yerlere nakledilmelerinden ümitlerini kesmiş olan ve 6-7 seneden beri ağır şartlar içerisinde yıpranmış olan zabitler vazifelerini ciddiyetle yapmaktan uzaktılar. Bu zabitlerden bir kısmı bölge ahalisinden evlenmişlerdi. Bundan dolayı resmi vazifelerini yapamıyorlardı. İbrahim Tali Bey, yaklaşık 130 kişi olan bu zabitlerin yerlerinin değişmesini ve bundan sonra zabitlerin 3 seneden fazla aynı yerde görev yapmamalarını Başvekâletten istedi.⁵³ Bunun yanında Urfa mebusu Ali Saip Ursavaş gibi siyasi ve bürokratik görevlilerin çetelerle çıkar ilişkisi olduğu zaman zaman gündeme gelmekteydi.⁵⁴

1940'lı Yıllarda Birinci Umum Müfettişlik Bölgesinde Asayiş Durumu

1930'lu yılların ortalarına gelindiğinde müfettişlik bölgesinde asayiş vakalarında büyük oranda düşüş sağlandı. 1937-1938 Dersim Harekâtıyla birlikte jandarmanın kontrol edemediği bir alan kalmadı. Güvenlik kuvvetlerinin kontrolü arttıkça çetelerin sebep olduğu yol kesme, köy basma ve soygun gibi asayiş bozan vakalar da asgariye düşmüş oldu. Ayrılıkçı Kürt hareketini yürüten Hoybun Cemiyetinin faaliyetleri durma noktasına geldi. Burada güvenlik kuvvetlerinin başarısının yanında İngiltere ve Fransa'nın Türkiye'ye karşı yürüttüğü politika değişiminin de etkisi oldu. 1930'lu yılların ortalarında İtalya ve Almanya'da ortaya çıkıp güçlenen faşist rejimlerin saldırgan politikaları İngiltere ve Fransa'nın Türkiye ile iyi ilişkiler geliştirmesini sağladı.⁵⁵ Böylece sınır dışında kendilerine güvenli bir alan desteğinden mahrum kalan şakilerin müfettişlik bölgesinde faaliyet göstermeleri imkânsız bir hal aldı. 1940'lı yıllarda müfettişlik bölgesinde asayiş

52 Öztürk, İsmet Paşa'nın Kürt Raporu, 25.

53 BCA, 30.10.0.0.69.454.36,(4.1.1930).

54 Hasan Rıza Soyak, Atatürk'ten Hatıralar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018, s.368. 1935 yılında Atatürk'e suikast girişiminde Ali Saip Ursavaş'ın adı geçmektedir. Konu hakkında geniş bilgi için Bkz. Ufuk Erdem, Yeni Bilgi ve Belgeler Işığında Atatürk'e Suikast Girişimi, (1935-1936), Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, XVI/33 (2016-Güz), s. 275-306.

55 Geniş bilgi için Bkz. Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Alkım Yayınları, İstanbul, s. 335-358.

bozucu vakalara daha az rastlanmaya başlanılmış olup küçük çaplı asayiş tesir eden olaylar yaşandı.

1947 yılı Temmuz ayı ile 1932 yılı Ekim ayı asayiş raporundan derlenen bilgilerle oluşturulan tablodan da açıkça görüldüğü gibi 1947 yılındaki vakalar 1932 yılındakilerden oldukça düşüktür. Özellikle bölgede huzuru bozucu başlıca suç olan gasp ve soygunlarda % 90'dan daha fazla bir düşüş olduğu görülmektedir. Bunun yanında 1932 yılında yaygın olarak görülen köy basma gibi hadiselerin listede görülmemesini artık bu vakanın gerçekleşmediğine bağlamak yanlış olmaz.

Birinci Umûmî Müfettişlik Bölgesinde Bulunan Vilayetler	Temmuz 1947					Ekim 1932										
	Hayvan Hırsızlığı	Gasp ve Soygun	Cezaevinden Kaçma	Öldürme	Kaçakçılarla Müsademe	Suçlularla Müsademe	Hayvan Hırsızlığı	Gasp ve Soygun	Cezaevinden Kaçma	Öldürme	Sınır İhlali	Kaçakçılarla Müsademe	Suçlularla müsademe eme	Köy /Değirmen/İstasyon Basma	Yol Kesme	
Bitlis	1															
Diyarbakır	1		1				14					2	3			
Mardin	4	1					3			1		1	2			
Muş	2						3					5	1			
Siirt		3					3									
Urfa	1		2				3			10	6					
Van *	2				2		4			2	1	1				
Hakkari																
Beyazıt		Beyazıt: 1935 yılında Üçüncü Umumi Müfettişliğe, Elaziz: 1936 yılında Dördüncü Umumi Müfettişliğe bağlandı.						1								2
Elaziz							12					2	3			

* BCA, 30.1.0.0.66.408.1, (6.3.1948).

Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti kurulup rejimini güçlendirmeye çalıştığı 1920 ve 1930'lu yıllarda Birinci Umûmî Müfettişlik Bölgesi olan Diyarbakır, Bitlis, Van, Hakkâri, Siirt, Mardin ve Urfa gibi vilayetlerde asayişsizlik hükûmetin uğraşmak zorunda kaldığı önemli bir mesele olmuştur. Gasp ve soygun hadiseleriyle kaçakçılıkla mücadele Birinci Umûmî Müfettişlik Bölgesinin başlıca sorunuymdu. Fransa bölgede desteklediği suç çeteleri vasıtasıyla nüfuz alanını Anadolu'ya doğru genişletmekteydi. Fransa'nın izlediği bu politika ile ayrılıkçı Kürt hareketinin hedefleri örtüşmekteydi. Ayrılıkçı Kürt hareketi bu sayede hem mali güç elde ediyor hem de doğu bölgesinde

Türkiye Cumhuriyeti'nin etkinliğini kırabiliyordu. Köy basma, adam öldürme, soygun gibi suçları hem sınırda hem de iç bölgelerde yapmaktaydılar. Hudutta gerçekleşen soygun ve hayvan gaspı vakalarını hem çeteler hem de aşiretler yapmaktaydı. Kaçakçılar da tuz, çay veya kumaş gibi maddeleri güneyden kuzeye geçirerek gelir elde etmekteydiler.

13 Şubat 1925'te çıkan Şeyh Said isyanı 31 Mayıs 1925'te bastırılınca da 1930 yılına kadar çeşitli tarihlerde müfettişlik bölgesinde ayrılıkçı Kürt siyasi hareketinin organize ettiği ayaklanmalar görüldü. Bu ayaklanmaları Ermeni Taşnak Cemiyeti ile ayrılıkçı Kürt hareketinin başını çekenlerce kurulan Hoybun Cemiyeti düzenlemiştir.

Müfettişlik dahilinde bulunan vilayetlerin İran, Fransa (Suriye) ve İngiltere'ye (Irak'a) sınırı bulunması ve bu devletlerden özellikle Fransa'nın Türkiye'ye karşı düşmanca tutumu tedhiş hareketleriyle bölgeyi istikrarsızlaştırmaya çalışan siyasi çetecilere büyük bir imkan sağladı. 1920'li yılların sonu ve 1930'lu yılların başında müfettişlik bölgesinde yol kesme, köy basma, soygun ve gasp gibi asayiş bozucu vakaların çokluğu sosyal hayatı durma noktasına getirdi. Seyahat özgürlüğü, can, mal ve ırz güvenliğinin sağlanamaması kanun üstünlüğünün yıkılmasına, devlet otoritesinin kaybına sebep oldu.

Müfettişlik bölgesinde yaşayan halkın elinde hem Birinci Dünya Savaşından kalan silahların bulunması hem de ayrılıkçı Kürt hareketinin kendi tarafına çektiği aşiretlere sağladığı silahlar, kanun gücü yerine silahlı otorite gruplarını öne çıkardı. 1930'lu yıllarda devletin asayiş sağlamada uyguladığı başlıca yöntem halkın elindeki silahları toplamak oldu. Devlet otoritesinin azaldığı bu dönemde yapılan olumsuz propagandaya kapılanlar çetelere katılıyor ve durum daha da ciddileşiyordu.

Türkiye'de meydana gelen asayiş vakalarının tamamına yakını Birinci Umûmî Müfettişlik Bölgesinde gerçekleşmekteydi. Bu yüksek oranın sebebi Fransa'nın desteklediği siyasi hareketle, kaçakçı ve hudut yağmacılarının sebep olduğu vakalardı. Adi çetelerin sebep olduğu suçları siyasi çetelerin gerçekleştirdiği vakalardan ayırma oldukça zor olsa da Türkiye'nin diğer bölgelerinden daha fazla olmadığını söylemek yanlış olmaz. Huzur ve güvenin kaybolduğu bu zamanlarda huzur özlemi içinde olan halk, milis kuvvetler oluşturarak güvenlik kuvvetleriyle birlikte soygunculuk ve cinayet işleyen çetelere karşı birlikte hareket etmiş ve bu uğurda can vermişlerdi.

Müfettişlik bölgesinde sınır boyunda yerleşmiş bulunan aşiretlerin yağma hadiseleri oldukça fazlaydı. Anaze, Hirisa, Beggare, Mezo, Şammar, Göçar... gibi aşiretler güneyden kuzeye, ya da kuzeyden güneye geçerek yağma ve gasp vakalarını gerçekleştiriyorlardı. Yağmaların büyük çoğunluğu ise Fransa'nın kaçakçıları himaye politikası neticesinde güneyden kuzeye doğru yapılmaktaydı. Gazveciler yağma için sınırı geçtikleri her seferde iki taraftan da can kaybı yaşıyordu. Halkın can ve malını korumaya çalışan hudut karakollarında görev yapan jandarmalarla birlikte milis kuvvetleri hayatlarını kaybediyorlardı. Sınır ihlalleri Fransa, İngiltere ve İran hükümetinin hudut personeline bildirilse de bu suçlular ceza almadıklarından ihlallerin arkası kesilmemiştir. Fransız subaylarının çalınan hayvan ve eşyaların satışından kâr elde etmeleri yağmaların artarak devam etmesine sebep oldu.

1930'lu yılların ikinci yarısında dünyada değişmekte olan siyasi dengeler İngiltere ve Fransa'nın Türkiye'ye karşı sürdürdüğü olumsuz tutumu değiştirmiştir. İran'la 1932'de yapılan hudut antlaşmasıyla bu devletle yaşanan sınır ihlallerinin önüne geçilmiştir. Ortadoğu'da Türkiye'nin güçlü bir devlet olarak ortaya çıkması, Alman ve İtalyan yayılmacılığına karşı İngiltere ve Fransa'nın Türkiye ile iyi ilişkiler geliştirmesini sağlamıştır. 1940'lı yıllara gelindiğinde Birinci Umûmî Müfettişlik Bölgesinde on yıl öncesine göre suçlarda % 90'lık bir düşüş yaşandı. İncelediğimiz dönemde Birinci Umûmî Müfettişlik Bölgesinde asayişsizliğin yüksek oluşunun sebebi Fransa'nın tüm suç gruplarını desteklemesinden kaynaklanmaktaydı. Komşu ülkelerin siyasi çetelere verdiği desteği çekmesiyle birlikte güvenlik güçleri müfettişlik mıntikasında kolayca asayiş sağlamaya başladılar. Burada yaşananlar asayiş gibi dâhili bir meselenin çözümünün büyük oranda harici politikayla ilgi olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır.

Kaynaklar

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

- 030.10.00.00.128.923.2.4, (..11.1932).
30.10.0.0.127.914.12, (19.5.1929).
30.10.0.0.69.454.29, (10.06.1929.)
30.10.0.0.127.914.26 , (20.6.1929).
30.10.0.0.128.917.35, (21.11.1929).
30.10.0.0.128.917.37, (21.11.1929).
30.10.0.0.128.917.40, (25.11.1929).
30.10.0.0.69.454.36, (4.01.1930).
768 030.10.00.00.128.920.3, (5.6.1930).
30.10.0.0.128.920.6, (12.6.1930).
030.10.00.00.128.920.12, (11.11.1930).
030.10.00.0.128.920.11.1-2, (11.11.1930).
030.10.00.00.128.920.36. (11.4.1931).
030.10.00.00.128.920.35, (18.4.1931).
030.10.00.00.128.923.3.1, (21.12.1932).
30.1.0.0.66.408.1, (6.3.1948).
490.01.604.91.7.5, (...2.1943).

Kitaplar

- Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yayınları, İstanbul.
- Güney Doğu; Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939.
- Jandarma*, Başvekâlet Matbaası, 1935.
- İnönü, İsmet, *Hatıralar*; Haz. Sebahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara 2009.
- Koçak, Cemil *Umûmî Müfettişlikler (1927-1952)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

Oran, Baskın, *Türk Dış Politikası, C-I: 1919-1980*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

On Beşinci Yıl Kitabı, Cumhuriyet Halk Partisi Yayınları, 1939.

Öztürk, Saygı, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, Doğan Kitap Yayınları, İstanbul 2012.

Soyak, Hasan Rıza, *Atatürk'ten Hatıralar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018, s.368.

Şimşir, Bilal, *Kürtçülük-II (1924-1999)*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2011.

Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923-1932*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.

Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar, 1924-1938, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1972.

Umumî Müfettişler Toplantı Tutanakları-1936, Haz. Bülent Varlık, Dipnot Yayınları, Ankara 2010.

Makaleler

Sarınay, Yusuf, "Hoybun Cemiyeti ve Türkiye'ye Karşı Faaliyetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XIV / Mart 1998 / Sayı: 40.

Erdem, Ufuk, Yeni Bilgi ve Belgeler Işığında Atatürk'e Suikast Girişimi, (1935-1936), *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVI/33 (2016-Güz), s. 275-306.

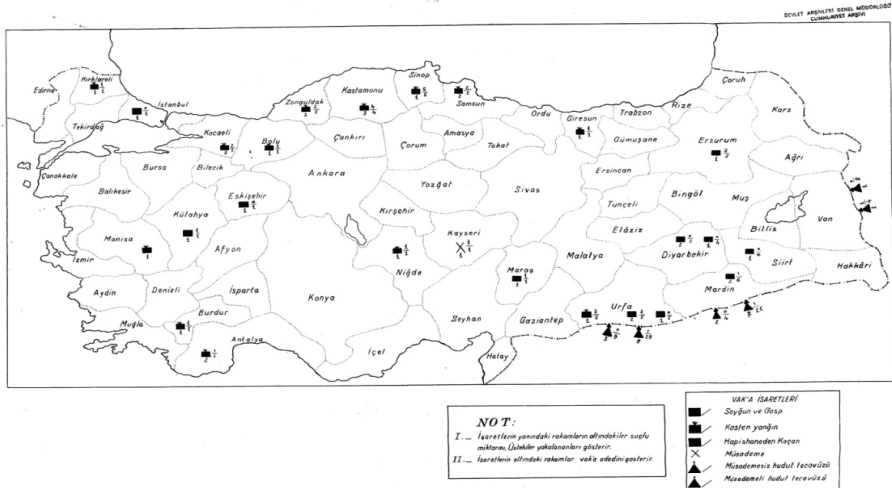
Ekler

Tablo.1. Türkiye Çapında 1931 ile 1932 Kasım Aylarında Gerçekleşen Suçlarının Karşılaştırılması

Vakamın Cinsi	1931	1932
Hane Baskını	8	5
Kasten Hane Yakmak	0	1
Soygun ve Gasp	86	35
Sınır İhlali ve Hayvan Gaspı	0	4
Değirmen Baskını	0	1
Köy Baskını	12	5
İstasyon Baskını	2	0
Memleket Dahilinde Hayvan Gaspı	0	2
Toplam	108	53

Kaynak: BCA, 030.10.00.00.128.923.3.5, (21.12.1932).

Harita.1. 1943 Yılıının Şubat Ayında Türkiye’de Gerçekleşen Suçlar.

Kaynak: BCA, 490.01.604.91.7.5, (...2.1943).

İSMET İNÖNÜ'NÜN DİYARBAKIR GEZİLERİ VE BU GEZİLERİN BASINDAKİ YANSIMALARI

Metin Kopar

Adıyaman Üniversitesi,
Fen Edebiyat Fakültesi

Özet

773

Milli şef İnönü, genel savaş içinde birden fazla Diyarbakır'ı ziyaret etmişlerdir. Diyarbakır'a ilk ziyaretleri genel savaş içinde ve Erkânı Harbiye reisi sıfatıyla 1916 yılı nisan ayı sonlarıdır. Yine bu sıralarda muhtelif vazifelerle birkaç kere daha Diyarbakır'a uğramışlardır. Cumhuriyetin ilanından sonra ilk seyahatleri, Başvekil buldukları sırada ve 1932 yılındadır. İkinci defa Başvekil iken 1935 yılında Diyarbakır'a bir seyahat daha yapmışlardır. En son ve Cumhur Reisi sıfatıyla ilk defa olarak Diyarbakır'a teşrifleri 1939 yılındadır. İsmet İnönü bu geziler sırasında Diyarbakır'ı yakından görmüş, ilin sorunlarını birinci elden dinleme fırsatı bulmuştur. Bu geziler sırasında Diyarbakır halkının kendisine göstermiş olduğu ilgi ve alaka, devletin bölgeye bakışını önemli derecede değiştirmiştir. Bu bildiri de, İsmet İnönü'nün Diyarbakır'a yapmış olduğu gezileri hakkında bilgi vererek, bu gezilerin Türk basınındaki yansımalarını irdelemeye çalışacağız.

İSMET İNÖNÜ'S DİYARBAKIR TRAVELS AND THE ECHOES OF THESE TRAVELS TO THE MEDIA

Abstract

The national chief İnönü had visited Diyarbakır several times during the war. His previous visits to Diyarbakır during the war and being as the Minister of War were at the end of April in 1916. In addition, he had been in Diyarbakır several times for various duties. His early visits after the proclamation of the Republic were when he was Prime Minister and in 1932. When time he has become Prime Minister fort he second time, he had travelled to Diyarbakır one more time in 1935. His final visit to Diyarbakır had taken place in 1939 when he was the President of Turkey. During his visits, İsmet İnönü had the chance to observe Diyarbakır closer and listen the issues of the province at first-hand. During these visits, the interest that the Diyarbakır society had shown to him, had changed the Outlook of the government to the region dramatically. In this academic paper, we will scrutinize the echoes of his visits to Turkish media by giving information about the travels İsmet İnönü made to Diyarbakır.

Giriş

İnönü'nün çıktığı yurt içi gezileri içinde Diyarbakır iline yaptığı ziyaretler tarihi açıdan önem taşımaktadır. 1916, 1932, 1935 ve 1939 yıllarında Diyarbakır'a gelen İnönü ve beraberindekiler büyük bir coşku ve heyecan içerisinde karşılaşmışlardır. Diyarbakır şehri bu ziyaretler sırasında tarihi günler yaşamıştır. İsmet İnönü bu gezileri esnasında Diyarbakır'ın gelişimi ve sorunlarını yerinde görmüş yetkililerden gerekli bilgileri alarak yapılması gereken hususlar hakkında direktifler vermiştir. Ayrıca halkın dertlerini de dinleyerek toplumun kendisine olan sevgisinin artmasını sağlamıştır. Bu yönüyle ziyaretler, Diyarbakırlıların İnönü'ye olan sevgi ve saygısını göstermesi bakımından önemli birer vesile olmuştur. Bu gezilerde siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel konularda gerek devletin öngörü ve faaliyetlerini halka taşımak gerekse halkın dileklerini, beklentilerini ve görüşlerini öğrenmek açısından bu geziler önemli olmuştur. Seyahatleri sırasında edindiği izlenimler ve bilgiler ışığında halkın sorun ve ihtiyaçlarının ivedi olarak ve köklü bir şekilde giderilmesi amacıyla halkın talep ve beklentilerinin Hükümet programlarına taşınmasını sağlamış ve bu programların uygulanmasını bizzat takip etmiştir

775

İsmet İnönü'nün Diyarbakır Tetkik Seyahatleri

Mustafa Kemal 11 Mart 1916 tarihinde Diyarbakır, Muş, Bitlis cephesine tayin edilen¹ Mustafa Kemal 16. Ordu Komutanı olarak Muş cephesi teftişinden dönerken, İnönü ile Dicle köprüsü yanında buluşarak şehre girmiştir. İkinci Ordu Erkânı Harp reisi sıfatıyla, İnönü Diyarbakır'da fazla kalmamış, ancak kaldığı süre zarfında Ordunun toplanması, iaşesi, taarruz hazırlığı o sırada Diyarbakır'da etkili olan Kolera, Tifüs gibi hastalığı önlenmesi noktasında İl'de önemli çalışmalarda bulunmuştur. 10 Mayıs 1916

1 “Pozantı’da Miralay olarak ayrılan kumandanımız, Diyarbakır’a giderken Mardin’de kaldıkları 13-14 Mart 1916 gecesi Mirliva rütbesine terfileri hakkındaki şifreli tebliği almışlar ve ikinci kafilenin Diyarbakır’a varışında, bütün karargâh erkânı büyük bir sevinçle kendilerini Paşa olarak selamlamakla bahtiyarlık duymuşlardı. Paşa Diyarbakır’a vardığında kolordu bölgesindeki Bitlis ve Muş cephelerine karşı büyük ilgi ve hassasiyet göstermişlerdi”. bkz., Şükrü Tezer, Atatürk’ün Hatıra Defteri, Ankara 2008, s.37-38.

Salı günü İnönü, Mustafa Kemal'i oturdukları evde ziyaret etmiş, yapılan bu ziyaret Atatürk'ün İnönü ile işbaşında yakın tanışması, ilk ilişkileri, bir çalışma ve emir komut düzeni içinde birbirlerini tanımaları açısından oldukça önemli olmuştur². Uzun uzun askeri, siyasi konularda istişarelerde bulunulmuştur³. İnönü'nün Atatürk ile ilk kaynaşmaları Diyarbakır'da başladığı için bu şehrin Türk İnkılap Tarihinde önemli yere sahip olması bakımından önemli olmuştur. İnönü Mayıs ayı içerisinde Erzincan'a gitmesine rağmen tekrar 10 Temmuz'da Diyarbakır'a tekrar dönmüş, Silvan'da Mustafa Kemal ile bir araya gelmişlerdir⁴. Temmuz ayı sonlarında Ordu Karargâhı Sekrat'a nakil edildiği için Diyarbakır'dan ayrılan İnönü, 1916 yılı sonlarında Dördüncü Kolordu Komutanı olmuş ve Halep'e gitmek için Birinci Dünya Savaşı içerisinde son olarak Diyarbakır'a bir kez daha uğramıştır⁵.

İnönü'nün Diyarbakır'a ikinci kez gelişi 1932 yılında olmuştur. İnönü, Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekili Dr. Refik Saydam ile birlikte Gaziantep, Birecik, Urfa ve Siverek üzerinden 1 Ekim 1932 tarihinde Diyarbakır'a gelmiştir. İnönü, şehre girdiğinde Diyarbakır halkı büyük sevgi gösterilerinde bulunarak onu karşılamış, İnönü'nün şerefine Halkevinde iki yüz kişilik bir çay ziyafeti verilmiştir. Halkevi orkestrası tarafından bir de konser tertip edilmiş, Halkevinde İnönü'ye karşı emsali görülmemiş tezahüratlara sahne olmuştur⁶. Halkevinde bulunduğu sırada Halkevi'nin çalışmaları ile ilgili bilgiler verilmiş, verilen izahattan oldukça memnun olan İnönü Halkevi defterine şu cümleleri yazmıştır. "Diyarbakır Halkevine 1 Ekim 1932 tarihinde ziyarette bulundum. Halkevi faaliyeti için Diyarbakır'da zikrolunmaya değer hususi bir heves vardır. Bu hevesten çok istifade edebiliriz. Halkevi reisi

2 "Devlet Adamı İsmet İnönü", Cumhuriyet, 27 Aralık 2010.

3 18 İsmet İnönü, Hatıralarında, Atatürk'le ilk tanışmalarını şöyle anlatır: "1917 yılının başında, galiba Mart ayında, Ordu Kumandanı Ahmet İzzet Paşa izinli olarak İstanbul'a gitti ve orada hastalandı. Kolordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa, Kumandan Vekili olarak Sekrat'a geldi. Atatürk'le vazife irtibatı içinde ilk defa beraber bulunuyorduk. Mevsimin kânunlar olduğunu hatırlıyorum. Atatürk gelir gelmez kurmay başkanı olarak benimle çalışmaya başladı. Kıtaların vaziyetini, gelecek ihtimaller hakkında ne düşündüğümü etraflı olarak sorduktan sonra, önümüzdeki kış, orduca alınması lâzım gelen tedbirleri bilmek istediğini söyledi. İzinli giden ordu kumandanı ile ve İstanbul'la olan konuşmaları anlattım ve kendi teklifimi söyledim. Atatürk fikrimi kabul etti ve derhal tatbika koymak için emir hazırlanmasını istedi (...). Atatürk'le vazife başında ilk tanışmamız bu suretle olmuştur. 1917 başlarında Kafkas Cephesi'nde Kolordu Kumandanı olmuştum. Ordu Kumandan Vekili Atatürk'ün emrinde ve yakınında kumandan olarak çalışmaya başladım. Az bir zamanda Mustafa Kemal Paşa, beni iş başında tanımış ve itimat etmişti (...). Vazife icaplarıyla Atatürk beni Diyarbakır'daki karargâhına çağırırdı. Her gidip geldiğim gün benim için maddî, manevî dinlenme ve kuvvetlenme vesilesi olurdu."

4 "Ülkenin içinde bulunduğu durum ve harbin muhtemel neticelerini, Atatürk ile uzun uzun görüşürdük. Hususiyetimiz süratle artı ve bana samimi bir teveccüh gösterdi".bkz., Sabahattin Selek, İsmet İnönü Hatıraları, Ankara 2006, s.107

5 Usman Eti, Milli Şef İsmet İnönü'nün Güneydoğu Gezileri, İstanbul 1940, s.23-24.

6 Güney Doğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, İstanbul 1939, s. 62.

beyin hemşerilerimiz namına bana söylediği muhabbetli sözleri unutmaya-
cağım. Bu sözlerim Diyarbakır'a karşı muhabbetimin ve teşekkürümün ifa-
desidir". Halkevi başkanı Tahsin Cahit (Çubukçu) Bey, başbakan onuruna
verdiği ziyafette yapmış olduğu konuşmada, Diyarbakır'ın tarih boyunca
bilim, sanat ve kültür merkezi olduğunu, çok sayıda fikir adamı yetiştirildi-
ğini ve yeni fikir adamlarının yetişmesi için kapatılan lisenin yeniden açıl-
masını talep etmiş, yapılan bu talep Başbakan İsmet Paşa tarafından olumlu
karşılanmış, lise 1932-1933 ders yılında yeniden eğitime başlamıştır⁷. Di-
yarbakır'da kaldığı süre içerisinde ilin sorunlarını birinci elden dinlemiş,
beraberinde bulunan Dr. Refik Saydam ve Birinci Genel Müfettiş İbrahim
Tali Öngören ile birlikte Numune Hastanesini ziyaret etmiş, 3 Ekim 1932
sabahı Diyarbakır'dan ayrılarak Elazığ'a geçmiştir⁸.

İnönü'nün üçüncü gezisi 1 Temmuz 1935 yılında gerçekleşmiştir.
Tren ile Elazığ'a oradan otomobil ile Diyarbakır'a geçmiş, Dağkapıda
toplanan kalabalığa, İnönü bizzat demiryolunun Diyarbakır'a getirilmesi
müjdesini kendisi vermiştir. Hazırlanan demiryolu projesi sayesinde Ana-
dolu'nun, dört bir taraftan demir ağlarla örülmüş, kuş uçmaz kervan geçmez
dağlar aşılarak şehir ve kasabalar raylarla birbirine bağlanmış ve demiryol-
unun geçtiği her yer sosyal ve iktisadi yönden kaderi değişmiştir⁹. İl'de
4 gün kaldıktan sonra 4 Temmuz 1935 günü Mardin'e hareket etmiştir¹⁰.
29 Ağustos 1935 tarihi Tan gazetesinde Tahsin Üzer İnönü'nün gezisini
"Doğu İllerinde Başbakan" adlı yazısı ile şu şekilde değerlendirmelerde
bulunmuştur. "İnönü, doğuda 40 güne sığdırılan 7-8 bin kilometrelik bir
gezi gerçekleştirdi. "Başbakan, dört yüz bin kilometre murabbai bu koskoca
ülkede köylerine kadar dolaşırken güneşin seyri gibi şaşmayan, tam bir bir-
lik gösteren iki yüksek varlıkla karşılaştı. Bunlar hiçbir yerde hiçbir suretle
değişmedi. Yolda, köyde, şehirde velhasıl her noktada: bir aile arasında, bir
aile ocağında imiş gibi Atatürk'e karşı inanç, sevgi, sevgi saygı değişmedi.
Son yüzyıl içinde Çarlık muharebelerinin ıstıraplı tarihini göğsünde yaşayan
Şark illerinde, bu kahramanlar diyarında ilk defa idare huzur yolunda alın-
nan kati ölçüler Cumhuriyet'in düşüncelerini yaklaştıran ve canlandıran bir
davadır. Yine bu geniş ana gövdede gizli ve faydasız kalan servet kaynak-
larını, madenlerini, ormanlarını işletecek, güzel ovalarını sulayarak milletin

7 Ercan Çağlayan, "Cumhuriyet Döneminde Diyarbakır'da Eğitim [1923-1950]", Tarih Okulu Der-
gisi, S.XIX, Eylül 2014, s. 639

8 Usman Eti, a.g.e., s.24-27.

9 Mehmet Önder, Atatürk'ün Yurt Seyahatleri, Ankara 1975, s.261.

10 Usman Eti, a.g.e.,s.28-32

yaşayışına elverişli, devlete daha verimli bir hale koymak için yerinde ve değerinde yapılan araştırmalar şarkın ekonomi alanında canlı bir kalkınmadır. Büyük kudret ve siyasetle, İran sınırlarına doğru ün alan Devlet Demir Yolları ana hatlarının geçmesi, Erzurum'a erişmesi ve bilhassa İran transit işinin yeniden eski, tarihi ve tabii istikametine çevrilmesi Şark illeri halkının refahını müjdeleyen ve tam yukarıdan gelen bir sedadır. Sağlık, Kültür işlerinde Başbakanın isabetli düşünceleri ve bu uğurda yapılacak mücadele ve fedakârlıklar Şarkı canlandırarak, yükseltecek kıymettedir. Başbakan gezisinde halkın sorunlarını dinledi Onlar Devletin yapacağı hizmetler ile ilgili bilgiler verdi. İdarecilerin halk ile olan ilişkileri konusunda gereken tedbirlerin alınacağını ve gereğinin yapılacağını belirtti. Şarkta yapılacak devlet işlerini tasarladı, topladı, eksiklerini ihtiyaçları anladı”¹¹.

İsmet İnönü bu seyahatini değerlendirirken; iktidarı döneminde; doğuda toprak reformu, Ağalığın, Şeyhliğin, toprak köleliğinin tasfiyesi, sosyal ıslahat, hulasa topyekûn bir bünye değiştirmesi işlerinde uğradığı yetersizliğin günlük tatbikatla ilgili sorunlarının cevabını az çok bulabilmek için, yalnız kanuni ve idari tedbirleri incelemekle kalmayarak, bu bölgelerde görev ve sorumluluk alan, bu konuda söz sahibi bulunan bazı şahsiyetler ile görüşmem, doğuda bir sosyal yapı değişmesini hedef alacak makul plan ve projelerin kanunlaşması, uygulaması bahsinde realist, olumlu, yapıcı teklifler değerlendirmeye aldım demiştir. Başbakan İsmet İnönü 1935’de bu değerlendirmeleri sonucu hazırladığı Kürt Raporu’nu Cumhurbaşkanlığı ve Bakanlar Kurulu’na sunmuş bu konuda ayrıntılı bilgiler vermiştir¹². İsmet İnönü Kürt Raporunda Diyarbakır için önemli bir karar almıştır. “Diyarbakır’ın büyük bir medeniyet merkezi olabilmesi için şehir ile uğraşmanın bir değeri vardır. Şehrin planını devlet işi olarak takip etmek, su ve elektriğini tanzime yardım etmek lazımdır. Fakat Diyarbakır’da asıl mesele, sıhhi mesele ve mesken meselesidir. En önemli sorun şehri bu hastalıklardan korumaktır. Ayrıca devletin mesken sorununa çözüm bulacağını dile getirmiştir. İnönü kenti gezdikten sonra, belediye başkanına şu öneride bulunmuştur. “Diyarbakır planı yapılırken, geniş ölçüde istimlak yapmak lazımdır. Merkezden de biz takip edeceğiz. İnönü, Diyarbakır’da devlet daireleri için göz dolduran yeni binalar yapılmasının gerektiğine inandığını ifade etmiştir. Ayrıca yollar üzerinde gerekli güvenlik tedbirlerinin alınması ve bu noktada

11 Tahsin Üzer, “Doğu İllerinde Başbakan”, Tan, 29 Ağustos 1935.

12 “İsmet Paşa’nın Kürt Raporu”, Hürriyet Gazetesi, 18.12.2007

yeni karakollar yapılmasını” dile getirmiştir¹³. İnönü, Diyarbakır’ın “kuvvetli bir Türklük merkezi” olması için şartlarının müsait olduğunu ifade etmiştir¹⁴. Daha da mühimi İnönü, Diyarbakır’ın sağlık, bayındırlık, imar ve kuraklık meselelerinin öne çıktığını, Diyarbakır’daki subaylar ve memurlar için en mühim sıkıntıların sıtma ve mesken sorunu olduğunu belirtmiştir. Çevrede sıtma ve trahomun yaygın olduğunun altını çizen İnönü, sıtmaya karşı herhangi bir mücadelenin yapılmadığını, trahom ile mücadelenin artırılması gereğine dikkat çekmiştir¹⁵.

İnönü’nün Diyarbakır’a dördüncü gezisi 25 Aralık 1939 tarihinde olmuştur. İnönü’nün gezisi önce Diyarbakır’da büyük hazırlıklar yapılmıştır. İnönü, Genel Müfettişlik binasında ikamet etmiştir. İlk olarak Diyarbakır’da yeni yapılan lise pavyonunu gezmiş, ardından Halkevi binasına gelerek incelemelerde bulunmuştur. Burada kendisini görmek isteyen sanat ve meslek erbabı ve esnaf temsilcilerini kabul ederek onların sorunlarını dinlemiştir. Sıra ile tüccar terzi, manav, demirci, yemenici, çiftçi temsilciler ile birebir görüşmelerde bulunmuştur. Halkın sorunları ile ilgilenmiş, küçük çocuklarda görülen hastalıklar ile ilgili olarak doktorların ne gibi tedbirler aldığını sormuş ve gereken tedbirlerin alınmasını istemiştir. 29 Aralık 1939 tarihinde İl’den ayrılmıştır¹⁶. İnönü’nün 1939 Diyarbakır gezisi basında büyük yer bulmuştur. 29 Aralık 1939 Diyarbakır gazetesi gezi ile ilgili olarak, “Yüzyılların tarihine koynunu sığdıran Diyarbakır şehri, ciltler dolduracak kadar geniş vakayı sıralamış olan uzun tarihine, bugün büyük bir şeref ve onur sahifesi katıyor. Bugün değişmez Milli Şefimiz Sayın İsmet İnönü, Cumhuriyet Reisimiz sıfatıyla Diyarbakır’ımızı ilk defa şerefendiriyor. Büyük Milli Şefine sonsuz bir sevgi hürmetle bağlı olan Diyarbakır, İnönü’nün muzaffer kahramanını, Lozan’ın yüksek diplomatını, Türk şimendiferciliğinin aziz babasını; genç bir komutan olarak, daha Genel Savaşta tanımış ve onu 1932 Ekim’inde yüce Türkiye Hükümetinin Başvekili olarak yine kendi koynunda görmüş ve 1935 yılında da teşrifinin ilk müjde haberini Diyarbakır’ın sıcağın koynuna uzayan tren yollarından duymuş ve bu yılın Temmuz ayında da hasretle bekleyen sevgilisine ulaşmıştır. Tek bir kalp halinde, tek bir vücut gibi, 20 milyon Türk’ün yoluna bel bağladığı izinde yürüdüğü Aziz İnönü.

13 Saygı Öztürk, İsmet Paşa’nın Kürt Raporu, İstanbul 2007, s. 20-21. Serap Yeşiltuna, Atatürk ve Kürtler, İstanbul 2007, s.361-362.

14 Ercan Çağlayan, Cumhuriyet’in Diyarbakır’da Kimlik İnşası (1923-1950), İstanbul 2014, s. 19

15 Ercan Çağlayan, “Diyarbakır’da Sağlık Alanında Gelişmeler (1923-1946), Jasss, Volume 6, June 2013, s. 360.

16 Usman Eti, a.g.e.,s.38-64.

Bu teşrifler ile de bütün Türk vatanının çocukları gibi kendisine en derin bir sevgi ve saygı ile bağlı olan Diyarbakır çocuklarını sevindirmiş oluyorlar. Hoş geldin yüce şefimiz.” diyerek haberi bu şekilde manşetlere taşımıştır¹⁷.

Yine aynı tarihli Diyarbakır gazetesinde ayrı bir yazı yayınlanmış, bu yazıda İnönü'nün gelişini şu şekilde dile getirmiştir. “Gözler gülüyor, kalpler çarpıyor, göğüsler kabarıyor, yürüyüşler dikleşiyor ve sertleşiyor. Çünkü Milli Şef geliyor. Türk Milletinin İnönü'sü, Türk kalbinin İsmet'i geliyor. Bu mucize oluyor... Garp cephesinin muzaffer komutanı, Lozan'ın unutulmaz kahramanı, Türkiye Cumhuriyet'inin dünkü eşsiz Başvekili, bugünkü Milli Şefi, 16 yıllık Türk inkılaplar tarihinin, beşer tarihinde ancak asırlara sığabilecek eserlerini, görmek, gözden geçirmek için yer, yurt, köşelerini geziyor. Bu esere bir işaret. Şu köşeye bir bakış... şu tabloya bir çizgi... Berkine biraz gölge... Her birine biraz poz vermeye çalışıyor”¹⁸.

29.12.1939 tarihli Diyarbakır gazetesinde Ömer Öner tarafından yazılan “Büyük Misafir” adlı makalede; “Sen ne bahtiyarsın Diyarbakır... Bora, fırtına, kar, tipi demeden işte Milli Şef sana geliyor. Dün Erzurum'un dondurucu yaylalarında dolaşıyordu. Fakat o yorulmadı, bıkmadı ve aynı zamanda üşümedi de. Çünkü o sevgili ulusu arasında ve onların ısıttığı bir hava içerisinde bulunuyordu. O yorulmadı da, bıkmadı da yorulmaz ve bıkmaz da. Çünkü onun yegâne emeli yurdunu gezmek ve ulusun arasında, onlarla birlikte baş başa yaşamak ve dertlerini dinlemek, çarelerini hazırlamak, saadetlerini görmek, sevinç duymak. Şimdi ise Diyarbakır, bu müstesna ve bahtiyar günlerinden birini yaşamaktadır. Sevimli İnönü'sü ve Lozan kahramanı Milli Şef ile birlikte aynı havayı teneffüs ediyoruz. Ne bahtiyarsın sen Diyarbakır...”¹⁹ diyerek yazısını tamamlamıştır.

Fuat Başaran tarafından 29.12.1939 tarihinde kaleme alınan “Aziz İnönü Doğu Sana Minnettardır” adlı makalede: “Diyarbakır her yer gibi bilhassa ilgi gösterdiğin bir vatan parçasıdır. Büyük irademizin malı çelik planda ilk hedefi Diyarbakır teşkil ediyordu. Kalesiyle, kale içiyle, bugünkü iç ve dış ve dünkü bütün tarihi kaynaklarıyla, okuma simasıyla Türk Diyarbakır için muazzam kalkınmalar tasarlamış, başbakanlığınızda durmadan, yorulmadan azimkâr ve emsalsiz bir fikri takiple arkadaşlarınızın nazarlarını bu kıymetli yurt parçasına çevirmekten hiçbir an fariğ olmamıştınız. Kalkınmakta olan, daha da pek çok eserler verecek bulunan Cumhuriyet

17 “Değişmez Milli Şefimiz Diyarbakır'da”, Diyarbakır Gazetesi, 29 Aralık 1939

18 “Milli Şef Geliyor”, Diyarbakır Gazetesi, 29 Aralık 1939

19 Ömer Öner, “Büyük Misafirimiz”, Diyarbakır Gazetesi, 29.12.1939.

Diyarbakır'ının kurulmasında; kat'ıyla söylüyoruz. En başlı varlık sen oldun. Cumhuriyet doğusu; Cumhuriyet enerjisinin öz güvenilir bir kaynağı olmuştur. Doğulular Cumhuriyet idaresinin bıraktığı müspet ve verimli tesirler sayesinde saf ve temiz Cumhuriyetçi yürekleri ile Diyarbakır sokaklarından pürneşe geçtiler. Cumhuriyet tarihi için ne mutlu bir manzara ve saadettir. Ey Türkün aziz şefi doğu sana ve rejime söz götürmez bir bütünlükle minnettardır.”²⁰

Diyarbakır Gazetesinde M.N. Ayanalı tarafından “Yüce Başbuğ İnönü Hoş Geldin” adlı makalede; “Sen bizlere neler armağan ettin. Bunu ben değil tarih söylesin. Ben yine heyecanla bağırarak diyorum ki: Güneyi, Kuzeyi, Batıyı ve Doğuyu birleştiren hasret kavuşturan trenler seni buraya bizi de kavuşturdu. Dünya memleketleri açlığa mahkûm ve günlük yaşayışından bizar ve etrafları karmaşık bir vaziyette iken yorulmaz ve usanmaz azminizle Türk'ün afakında nurlu ziyalar ışıldıyor. Hepimiz asude ve rahat yaşıyoruz. Biz Diyarbakırlılara ne mutlu” diyerek yazısını tamamlamıştır²¹.

K. Baykal, Diyarbakır Gazetesinde ki “Milli Şefimizin Sempatisi” adlı yazısında; “Aziz milli şefimizin büyük seyahatleri, sureti mahsusa da şehrimiz ve civarını şereflelendirmeleri hemşerilerimize karşı yüksek alakalarının, güzel sempatilerinin nişanesidir. Büyük Milli Şefimiz münasip zamanlarda, memleketimizin uzak köşelerine, mümkün olduğu kadar her yerine gitmek, halk ile görüşmek ve kıymetli iltifatlarını bezil etmek sureti ile halkın dileklerini dinliyor. İhtiyaçlarını duyuyor, ona göre emir ve direktifler veriyor, bütün halka, bu arada doğudaki yurttaşlarına, şehrimizde bulunan bütün vatandaşlarımıza karşı yüksek sempatilerini izhar ediyorlar... Milli kuvvetimizi artıracak, bağlarımızı daha çok takviye ettirecek Milli benliğimiz için büyük ve kıymetli irşatlarını esirgemeyen bu büyük kahramanımıza şükran, sonsuz saygı ve sevgi ile hoş geldin deriz.”²²

İsmet İnönü'nün Diyarbakır seyahatine katılan Ulus Gazetesi yazarı Nasuhi Baydar, “Diyarbakırlılar Diyorlar ki...” adlı yazısında; Diyarbakır'ın coğrafi vaziyeti, demiryolunun açılmasından beri, cenup ve şarktaki diğer vilayetler arasında onu ehemmiyetli bir transit merkezi haline getirmiştir. Bundan başka Birinci Umumi Müfettişlik merkezinin bu şehirde tesis edilmiş olması Diyarbakır'ın kendi tabii siyasasını aşan istihlak hareketlerine sebep olmuştur. Bu müşahedelere buğday, arpa, akdarı vesairenden mürekkep

20 Fuat Başaran. “Aziz İnönü Doğu Sana Minnettardır”, Diyarbakır, 29.12.1939.

21 M.N.Ayanalı, “Yüce Başbuğ İnönü Hoş Geldin”. Diyarbakır, 29.12.1939.

22 K.Baykal, “Milli Şefimizin Sempatisi”, Diyarbakır, 29.12.1939.

ihraç mallarının kolaylıkla müşteri bulduğu vakası da ilave edilecek olursa Diyarbakır'da ticaret hayatının inkişaf etmiş olduğu neticesine varılır. Köylü kadınlar aileleri için kumaş dokuyorlar. Her yıl 60-70 bin kilo ipek istihsal edildiğinden Diyarbakır mantini denilen sırmalı ve sırmatsız kumaşları kadınlar çok kullanıyor. İnönü halkı dinlemeye devam ediyor... Diyarbakır'da her şey ekiliyor. Bu yıl ürün boldur. Büyük ambarlara ihtiyacımız vardır. Toprak Ofisi İdaresi aldığı buğdaydan bir kısmını kale burçlarını ambar haline getirerek buralara koymaya mecbur oldu. Bismil ve Akçakale'de dört ambar inşası ofisten istenildi. Sulama yapılması için devletten gerekli desteğin yapılması talep edilmektedir. Şehirde on beş otel işletiliyor. Otelci ve fırıncılar yakacak problemiyle karşı karşıya olduklarını dile getirdiler. Diyarbakır'da 3800 adet evin olduğu, bu evlerin kalabalık Diyarbakır halkı için yeterli olmadığını dile getirmişlerdir".²³

Nasuhi Baydar bir gün sonra aynı gazete de tekrar yazısına devam etmiştir. Bu yazıda, "Bu gün iki Diyarbakır vardır. Bunlardan birincisi geçmiş zamanların tedafü ve ictimai icaplardan olarak kale bedenlerinin ardına ve pencereleri iç avlulara bakan evlerin mahremiyetine sığınmış, ikincisi Cumhuriyet Türkiye'si hudutlarının emniyeti içinde güneşe ve açık havaya çıkmıştır. Bu itibarla tarihi ile modern Diyarbakır'da birbirinden hemen tamamıyla ayrı müşahede olunabilmektedir. Diyarbakır bu dönemde bazı sorunlarının olduğunu dile getirmiştir. Özellikle kış aylarındaki hava kirliliğinden dolayı halkın sağlık sorunları ile karşı karşıya kaldığı belirtilmiştir. Numune Hastanesini gezdikleri sırada sağlık konusunda çok fazla şikâyetin olmadığını dile getirdiler. Diyarbakır devletin yapmış olduğu Umumi Müfettişlik Dairesi, Umumi Müfettişlik Dairesi, Umumi Müfettişlik konağı, Vali konağı, Komutanlık konağı, Halkevi, Orduevi, Lise, Sanat mektebi, askeri hastaneler, Numune hastanesi, Nafia dairesi binaları hizmete girmiştir. Diyarbakır'da ki son saatlerimi münevverler arasında geçirdim. Bu tanışıklıktan edinmiş olduğumuz intibai iki kelime ile anlatayım: Diyarbakır mesuttur."²⁴ İsmet İnönü'nün Diyarbakır gezisi, gezi ile ilgili izlenimleri gazetelerde önemli yer bulmuştur.

23 Nasuhi Baydar, "İki Diyarbakır", Ulus, 26.1.1940

24 Nasuhi Baydar, "İki Diyarbakır", Ulus, 27.1.1940

Sonuç

İsmet İnönü gerek Cumhuriyet'in ilanından önce gerek Cumhuriyet'in ilanından sonra başlatılan muasır medeniyet seviyesine ulaşma mücadelesinin sonuçlarını görmek ve yerinde incelemelerde bulunmak üzere gerçekleştirdiği yurt gezilerinde bir hayli ilgi görmüştür. Bu anlamda ziyaret edilen yerlerden birisi Diyarbakır'dır. İnönü Diyarbakır'da halkın sorunlarını yerinde incelemiş, devletin yapmış olduğu hizmetleri bizzat kendi ağzından halk ile kaynaşarak vermeye çalışmıştır. İnönü, ziyaretleri esnasında halkla iç içe olabileceği ve onlarla fikir alışverişinde bulunabileceği Belediye, Vilayet ve Cumhuriyet Halk Fırkası gibi yerleri ziyaret etmiştir. Ziyaretler esnasında vatandaşlarla fikir alışverişinde bulunduğu bu gezilere çok önem vermiş, halkın içinde bulunduğu ortamı anlamaya çalışmıştır. Diyarbakır halkı İnönü'nün bu gezilerinde göstermiş olduğu ilgisi her defasında büyüyerek artmıştır. Bu geziler devletin halka bakışını, devletin sıcak elini halka uzatışını halkın ise bu ele dört elle sarılması bakımından oldukça önemli olmuştur. İnönü'nün bu gezisi gerek ulusal basın ve gerekse de yerel basında önemli yer almıştır. Yerel basın İsmet İnönü'nün ziyaretlerinde Diyarbakırlıların hissettikleri ve cumhurbaşkanının özellikleri ile ilgili övgü dolu, hatta abartılı anlatımlara yer verilmiştir.

Kaynaklar

“Değişmez Milli Şefimiz Diyarbakır’da”, Diyarbakır Gazetesi, 29 Aralık 1939.

“Milli Şef Geliyor”, Diyarbakır Gazetesi, 29 Aralık 1939.

Ayanalı, M.N., “Yüce Başbuğ İnönü Hoş Geldin”. Diyarbakır, 29.12.1939.

Aydemir, Şevket Süreyya, İkinci Adam, C.1, İstanbul 1996.

Başaran. Fuat, “Aziz İnönü Doğu Sana Minnettardır”, Fuat Başaran, Diyarbakır, 29.12.1939.

Baydar, Nasuhi, “İki Diyarbakır”, Ulus, 26.1.1940.

Baydar, Nasuhi, “İki Diyarbakır”, Ulus, 27.1.1940.

Baykal, K., “Milli Şefimizin Sempatisi”, Diyarbakır, 29.12.1939.

784

Çağlayan, Ercan, “Diyarbakır’da sağlık Alanında Gelişmeler (1923-1946), Jasss, Volume 6, June 2013, s.360.

Çağlayan, Ercan, Cumhuriyet’in Diyarbakır’da Kimlik İnşası (1923-1950), İstanbul 2014.

Çağlayan, Ercan, “Cumhuriyet Döneminde Diyarbakır’da Eğitim (1923-1950)”, Tarih Okulu Dergisi, S.XIX, Eylül 2014.

“Devlet Adamı İsmet İnönü”, Cumhuriyet, 27 Aralık 2010.

Eti, Usman, Milli Şef İsmet İnönü’nün Güneydoğu Gezileri, İstanbul 1940.

Güney Doğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, İstanbul 1939.

“İsmet Paşa’nın Kürt Raporu”, Hürriyet Gazetesi, 18.12.2007.

Önder, Mehmet, Atatürk’ün Yurt Seyahatleri, Ankara 1975.

Öner, Ömer, “Büyük Misafirimiz”, Diyarbakır Gazetesi, 29.12.1939.

Öztürk, Saygı, İsmet Paşa’nın Kürt Raporu, İstanbul 2007.

Selek, Sabahattin, İsmet İnönü Hatıraları, Ankara 2006.

Serap Yeşiltuna, Atatürk ve Kürtler, İstanbul 2007.

Tezer, Şükrü, Atatürk’ün Hatıra Defteri, Ankara 2008.

Üzer, Tahsin “Doğu İllerinde Başbakan”, Tan, 29 Ağustos 1935.

DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİNDE DİYARBAKIR'DA GENEL SEÇİMLER VE YANSIMALARI

Mehmet Pınar

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi

Cevdet Teke

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi,
Özalp Meslek Yüksekokulu

Özet

Çoğunlukla bölgede ağırlığı olan kişilerin ve tarikatların seçim sonucunu belirlediği Doğu ve Güneydoğu'da partiler seçim çalışmalarını bölgenin bu özelliğini dikkate alarak yürütmüşlerdi. 1950 Seçimleriyle iktidarı CHP'den devralan DP, Diyarbakır'da özellikle köklü ailelere, şeyhlere, aşiret liderlerine ve ağalara listesinde yer vererek bölgenin sosyolojik yapısını dikkate aldığını göstermişti. Bölgede karşılığı olan şahısların DP çatısı altında siyaset yapması CHP'nin bölge ile iletişim kanallarını önemli ölçüde etkilemişti. CHP'nin bölge ile iletişim ağını sağlayan bu aktörlerin taraf değiştirmesi, siyasetin işleyen yönünü de değiştirmişti. CHP'nin 27 yıldır taşrayı merkezden yönetmek için oluşturduğu yapı sorgulanmaya başlamıştı. DP'nin bölgedeki geniş tarım arazilerini ve siyasi gücünü elinde tutan geleneksel ailelerin gücünü kırması ve nüfuzunu hissettirmesi de dengeleri değiştirmişti. Diyarbakır'da şeyhlerin seçim çalışmalarına DP çatısı altında katılması, CHP'nin türdeş bir toplum oluşturma düşüncesinin yanında kendi merkezinde oluşturmak istediği dini yapının da etkilenmesine yol açmıştı.

1954 Seçimleri öncesinde DP içinde sorunların çıkması üzerine yeni bir parti heyeti kurulmuştu. Genel seçimleri kazanmasına rağmen sorunların devam etmesi üzerine 1955 yerel seçimlerini kaybetmişti. DP, 1957 Genel Seçimlerinde Diyarbakır'da oy kaybetmesine rağmen kazanmayı bilmiştir. Diyarbakır'da seçim sonuçlarının Güneydoğu'daki diğer illerle karşılaştırılması yapıldığında paralel sonuçların ortaya çıktığı ve aynı şekilde siyaseti belirleyici aktörlerin (ağa,şeyh,aşiret ağası) benzerlikleri dikkat çekicidir.

GENERAL ELECTIONS AND REFLECTIONS IN DİYARBAKIR THE PERIOD OF DEMOCRAT PARTY

Abstract

788 Rather, in the East and the Southeast, where people and sects determined the outcome of the election, the parties carried out their election work taking this characteristic of the region into consideration. The DP, which took power from the CHP in the elections of 1950, especially in Diyarbakir, with well-established families, sheikhs, tribal leaders, it takes into account the sociological structure of the region. Political activities of people with activity in the region under the roof of the DP had a significant influence on CHP's communication channels with the region. The CHP's change of the actors that provided the communication with the region changed the direction of politics. The structure that the CHP has created for managing the shrine from the center for 27 years has begun to be questioned. The DP's shift in power and influence to the traditional aged families holding the broad agriculture and political power in the region has also changed the balance. In Diyarbakir, the participation of the sheikhs in the electoral work under the DP framework led to the influence of the CHP's belief in creating a homogeneous society as well as the religious structure it wanted to create in its own center.

Before the elections in 1954, a new party delegation was established on the issue of problems within the DP. Despite winning the general elections, the DP lost local elections in 1955 on the continuation of the problems. DP, despite the loss of votes in Diyarbakir in the 1957 General Elections, knows how to win.

When the results of the elections are compared in Diyarbakir with other provinces in the Southeast, it is remarkable that parallel results emerged and in the same way the similarities of the politically determined actors (network, sheikh, tribal network).

Giriş

II. Dünya Savaşı'ndan sonraki yeni siyasi yapılanmalar Türkiye'yi de etkiledi. Savaşın ardından Türkiye'de dış politikayla ilgili önemli gelişmeler yaşandı. Savaşın “demokrasi cephesinin” zaferiyle sonuçlanması Türkiye'de çoğulcu demokrasi yönünde gelişmelerin hızlanmasına sebep oldu. İsmet İnönü'nün bizzat dahil olduğu gelişmeler sonucu 1945 yılından itibaren Türkiye'de çok partili demokrasi yolunda hızlı adımlar atılmaya başlandı. 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti (DP)'nin kurulması yeni bir dönemin başlangıcı oldu. DP'den başka, çok partili siyasal yapıya geçişle beraber meydana çıkan, ancak siyasal hayatta fazla iz bırakmayan ve kısa ömürlü olan birçok parti kuruldu.

789

Tek parti dönemi, 1946 yılında yapılan ilk çok partili seçimle sona erdi. 1946 seçimlerine Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)'nin dışında, çok partili siyasal yaşamın ilk partisi olan ve 18 Temmuz 1945 tarihinde Nuri Demirağ tarafından kurulan Milli Kalkınma Partisi (MKP) ile 7 Ocak 1946 yılında Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuad Köprülü ve Refik Koraltan tarafından kurulan Demokrat Parti (DP) de katıldı.

Türkiye için 1946 seçimleri ile başlayan yeni siyasal süreçteki demokratik eksiklikler 1950 seçimleri ile giderildi. Türkiye'de 1950 seçimleri, 1946 yılı şartlarının ötesinde bir ilerleme ve gelişme kaydeder. Seçimler öncesi iktidar- muhalefet ilişkilerinde önemli gelişmeler oldu. Hükümet tarafsız olmak için çaba gösterir. İlk kez muhalefetin radyodan faydalanmasına izin verir. Demokrat Parti, 14 Mayıs 1950 seçimlerine 21 Temmuz 1946 seçimlerine göre daha iyi şartlarda hazırlandı. CHP, 1946 seçimlerinden dolayı oldukça fazla eleştirilmiş ve fazla da yıpranmıştı. 1950 seçimlerini adil ve serbest yaparak 1946'nın izlerini silip, dürüstlikle iktidarı tekrar kazanmak arzusundaydı.

Türk siyasi hayatında 1950 seçimlerinin ayrı bir önemi vardır. Seçim öncesi çıkarılan 5545 sayılı “Milletvekilleri Seçim Kanunu”na göre tek de-

receli, eşit, gizli oy ve açık tasnif usulüne göre adli denetim altında yapılan ilk seçim özelliği taşır.

1950 seçimlerine katılacak dört siyasi parti ve bağımsızlara rağmen en yoğun mücadele DP ile CHP arasında yaşandı 14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan dürüst ve demokratik seçimle oyların %53 'ünü alan DP tek başına iktidar oldu ve Türkiye'de ilk kez iktidar, seçim yoluyla el değiştirdi. Aslında 1950 seçimleri aynı zamanda tepki seçimi idi. Yıllardır devam eden tahakküme, keyfiliğe karşı çıkan vatandaşlar bir çeşit isyan oyu verdi. İktidara yeni gelenler bunu tam manasıyla anlayamamışlar, şahsî meziyetleri ve üstünlükleri sebebiyle tercih edildiklerini düşünmüşlerdi. Bütün bunların yanında 14 Mayıs seçimleri, Türk halkının güven duyduğu şartlarda nasıl bilinçli oy kullanacağını ispatlayan ilk büyük seçimdi.

1954 seçimleri, halkın oldukça yüksek bir katılımıyla gerçekleşti Bu dönemde kanunî bir zorunluluk olmamasına rağmen seçimlere çok yüksek bir oranda katılımın olması halkın demokratik yaşama alışması ve onu sevmesi şeklinde izah edilebilir. Seçime katılma oranı, % 88.63 gibi oldukça yüksek bir orana ulaştı ve DP için tam bir zafer oldu. DP meclisteki milletvekillerinin %93'ünü kazanmış oldu.

1950 ve 1954 seçimlerinde aldığı sonuçla Meclis'te ezici bir üstünlük sağlayan DP, 1957 seçimlerinde kazandığı milletvekili sayısı ile mecliste tek başına çoğunluğu elinde bulundurmaya devam etse de eski gücünden çok şeyler kaybetmişti. CHP, 1954'e göre oylarında önemli ölçüde bir yükselme yaşadı, milletvekili sayısını yaklaşık altı kat arttırdı. CHP'nin aldığı oylarda dikkati çeken bir başka nokta da Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'dan oy almasıdır. Diyarbakır özelinde seçimler DP'nin üstünlüğüyle tamamlandı. 1957 seçimlerinde iktidar birçok yerde güç kaybetmesine karşın Diyarbakır'da farklı bir sonuç ortaya çıktı. Bu çalışmamızda Diyarbakır'da DP'nin seçimlerde ortaya koyduğu başarının nedenlerini inceleyerek aşiretlerin, din adamlarının bu sonucun ortaya çıkmasında hangi düzeyde etkilerinin olduğunu tartışmaktır.

1950 Seçimleri ve Diyarbakır'da Demokrat Parti İktidarı

CHP Diyarbakır'da 1945'de teşkilatlanmaya başlamasına karşın ilçelerde istenilen ölçüde teşkilatlanmayı gerçekleştiremedi. DP ise, 1946 seçimlerinin akabinde Diyarbakır eski belediye başkanlarından Nazım Önen başkanlığında teşkilatlandı. DP'nin teşkilatlanması CHP'yi harekete

geçirerek ilçe teşkilatlanmasına daha ciddi eğilmesine yol açtı.¹ CHP, Diyarbakır'da DP'ye yönelişleri asayiş eksikliğine bağlamaktaydı. DP'nin bu durumu kendi lehine çevirmek için ortaya koyduğu propaganda faaliyetleri iktidarı zor durumda bırakmaktaydı. 1950 seçimleri öncesi DP'nin özellikle ilçelerde yükselişi devam etti. Birçok ilçede CHP'den DP'ye geçişler hızlandı.

Seçimler öncesinde CHP içinde meydana gelen hizipleşmelerin parti içinde siyaset yapanları bile rahatsız etmekteydi. Hizipleşmenin devam etmesi durumunda oyların DP'ye kayacağı endişesi hâkimdi.² Aşiretlerin, ağaların ve şeyhlerin DP yanlısı bir tutum takınması CHP'de büyük bir rahatsızlığa neden oldu. Rejim için tehlike olarak gördüğü bu yönelişleri Şeyh Said'in bölgede etkisinin devamı olarak yorumladı.³ DP seçimlerde bölgenin dokusunu dikkate alarak özellikle köylerde propagandalarını Kürtçe yapma kararı alması CHP'nin ulusal kimlik kaygısından ötürü kabul görmedi. CHP, Diyarbakır'da propagandalarını DP'nin rejimi tehlikeye düşürücü din kimliği taşıyan şahıslarla birlikte hareket ettiği üzerine şekillendirirken DP ise, din temsilcilerinin/dindarların kendisine oy vermesi için iktidarın din/dindarlar üzerinde baskı kurmasını problem olarak görüp bu kesime yönelik dini motifler içeren propagandalarda bulunmaktaydı.

CHP; Vedat Dicleli, Cavit Ekin, Feyzi Kalfagil, Osman Ocak, Vefik Pirinçioğlu, Hamit Tiğrel ve Şeref Uluğ'u milletvekili adayı gösterirken DP ise, Yusuf Kamil Aktuğ, Ferit Alpiskender, Yusuf Azizoğlu, M. Remzi Bucak, Mustafa Ekinci, Nazım Önen ve Kamil Tayşı'yı aday gösterdi.⁴

Adayların belirlenmesinden sonra seçimlerde Diyarbakır'da 103 bin 246 kişi sandık başına giderken; 48.000 kişi CHP'ye 53.691 kişi de DP lehinde oy kullandı.⁵ Yusuf Kamil Aktuğ (53247 oy), Ferit Alpiskender (53341 oy), Yusuf Azizoğlu (54175 oy), M. Remzi Bucak (53741 oy), Mustafa Ekinci (54756 oy), Nazım Önen (53259 oy) ve Kamil Tayşı (53285 oy) milletvekili seçildi.⁶

1 BCA, 490.01.152/609.1-87

2 BCA, 490.01365/1537.1-70.

3 BCA, 490.01365/1537.1-30.

4 BCA, 490.01365/1537.1-65.

5 BCA.030.01/51.309.7-4.

6 TBMM Arşivi, Tercüme-i Hal Dosyaları.

Diyarbakır'da 1954 Milletvekili Seçimleri

2 Mayıs 1954 seçimleri için partiler arasında mücadele oldukça erken tarihlerde başladı. 1953 yılının Kasım ayının sonlarından itibaren henüz resmî olarak seçimin hangi tarihte yapılacağı belli olmamasına rağmen seçim mücadelesi başladı. TBMM'nin genel seçimin tarihini 2 Mayıs olarak belirtmesinden ve kendini fesh etmesinden sonra seçim mücadelesi biraz daha yoğunlaştı. Basın, iktidar, muhalefet bu mücadeleyi yürütürken seçim mitinglerini başlatan da muhalefet partisi CHP oldu. Seçim mitingleri boyunca CHP'nin dile getirdiği konular, İsmet İnönü'nün şahsiyeti, Başbakan Menderes'in partizanlığı ve ekonomik konular üzerinde yoğunlaştı.⁷ DP, 1954 Seçimleri öncesinde istifalarla çok kan kaybetti.

1954 milletvekilliği seçim kararı alındıktan sonra seçim çalışmalarına başlayan CHP Diyarbakır İl başkanlığı mart başında, milletvekilleri seçimi için aday kaydı başvurusunu başlattı ve partiye aday olmak isteyenler için son başvuru tarihini 24 Mart olarak belirtti.⁸ 1954 seçimleri öncesinde CHP yanlısı bir çizgide olan Diyarbakır Gazetesi'nde Sabri Aytar imzalı makalede: *"Bu seçimlerde vazifenin en büyüğü düşmektedir. Ellerini vicdanlarına koyarak, namusuna, ahlakına, karakterine ve geçmişteki sicillerine bakarak, mecliste kendilerini temsil edecek ve haklarını koruyabilecek adayları seçmek ve memleketin bu suretle istikbalini kurtarmak için oyların verilmesi, en önemli bir vatan borcudur... İleriye görmek ve ona göre tedbir almak, bilgiye ve uzun senelerin tecrübesine bağlıdır"*⁹ şeklinde ifade etti. Aytar, yine başka bir yazısında, *"Partilerin gittiği yol ve takip ettikleri prensipler, millet nazarında daimen CHP gibi, açık olmalıdır"*¹⁰ ifadesinde bulundu. Aytar, 26 Mart 1954 tarihli Diyarbakır Gazetesi'ndeki bir başka yazısında DP'ye yüklenerek şöyle diyordu:

*"Gayretler, çalışmalar, bol bol vaatler, iktidara gelirlerse demokrasi rejimine dayanarak memleketi daha iyi idare edeceklerini iddia ile halkın ruhunu okşayarak 1950 seçimlerinde DP iktidarı eline almaya muvaffak oldu. Ve bu suretle de 9 uncu Büyük Millet Meclisi teşekkül etti... Evelce beğenmedikleri anti demokratik kanunlar, iktidara gelince onlara o kadar şirin geldi ki himayesine sığındılar."*¹¹

7 Ayşe Aydın, Celal Bayar Dönemi, Genel Seçimleri ve TBMM (1950-1960), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2010, 143.

8 Diyarbakır, 13 Mart 1954, 1.

9 Sabri Aytar, "Seçim Savaşı", Diyarbakır, 16 Mart 1954, 1.

10 Aytar, "İş Birliği", Diyarbakır, 17 Mart 1954, 1.

11 Aytar, "Beğenmezler Amma...", Diyarbakır, 26 Mart 1954, 1.

Seçim öncesi DP'de çeşitli hizipler ve çeşitli fikirler içinde çalkalanmalar oldu. Örneğin; 1 Nisan'da Silvan DP kurucularından ve eski başkan olan Ahmet Akülke ve eski ikinci başkan Latif Özerin başını çektiği imzalı mektupta, DP kurucusu olarak parti teşkilatını açtıklarını ve tek gayelerinin halka hizmet olduğu emelini taşıdıklarını, maalesef bunların hiç birisinin yerine gelmediğini, her yerde olduğu gibi burada da baş ve canla çalışan kurucuların kapı dışarı edildiği, çok sonradan partiye intisap edenlerin mevki aldıklarını ve bu sebeple istifaya mecbur kaldıklarını belirtmişlerdi.¹² Bununla beraber Diyarbakır merkezde¹³ bazı önemli şahsiyetler dahil Lice¹⁴ ve Ergani'de de istifalar oldu.¹⁵ Diyarbakır DP içinde geçimsizlikler artınca Samet Ağaoğlu durumu yakından kontrol etmek amacıyla Diyarbakır'a geldi. Hizipleşmelerin önüne geçilemez ve Turistik Palas'ta Ağaoğlu'nun gözünün önünde hadiseler artınca DP milletvekilleri listesi iptal edilir ve Ankara'da yeniden bir liste hazırlanmaya çalışılır.¹⁶ Bu süre zarfında DP üyelerinin Vali Konağı'nda toplanmaları muhalefetin sert eleştirilerine sebep oldu. Vali Konağı'nın DP karargâhı haline geldiği iddiaları gündemde yerini aldı.¹⁷

1954 seçimleri sakin bir ortamda yapıldı. Türkiye genelinde toplam 10.262.063 seçmenden, 9.095.617'si, 43.174 sandıkta oy kullandı. Bu dönemde kanunî bir zorunluluk olmamasına rağmen seçimlere çok yüksek bir oranda katılımın olması halkın demokratik yaşama alışması ve onu sevmesi şeklinde izah edildi. Seçime katılma oranı, % 88.63 gibi oldukça yüksek bir orana ulaştı. Bu seçimde kadınların da diğer seçimlere göre daha yüksek bir oranda katıldıkları tespit edildi.¹⁸ DP oylarını 1.000.000 dolayında arttırarak 55.22 olan oy oranını %58.42'ye çıkardı. Aldığı 5.313.659 oy ile 541 milletvekilliğinden 503'ünü kazandı. Meclisteki 541 milletvekilliğinin 537'sini erkek 4'ünü de kadınlar kazandı.¹⁹

CHP 3.193.471 oy aldı ve 31 milletvekili çıkardı. Oy oranı ise % 39.59'dan %35.15'e düştü. CMP 480.249 oy ile %5.28 oranında kaldı ve 5 milletvekilliği kazandı. Bağımsızlar 56.392 oy alarak % 0,62 oranında bir

12 Diyarbakır, 1 Nisan 1954, 1.

13 Diyarbakır, 14 Nisan 1954, 1.

14 Diyarbakır, 26 Nisan 1954, 1.

15 Diyarbakır, 27 Nisan 1954, 1.

16 Diyarbakır, 10 Nisan 1954, 1.

17 Muhittin Çağın, "Sayın Diyarbakır Valisinden Soruyorum", Diyarbakır, 7 Nisan 1954, 1.

18 BCA.030.01/51.309.7-1.

19 Hürriyet, 4 Mayıs 1954; Yeni Ulus, 5 Mayıs 1954.

başarı elde etti ve 2 milletvekili çıkardı. Böylece 1954 seçimlerine katılan beş siyasi parti olmasına rağmen DP, CHP, CMP ve bağımsızlar meclise girebildi.²⁰ Seçim sonuçları DP için tam bir zafer oldu. Cumhuriyet tarihimizin en yüksek oy oranı DP lehine %56 olarak gerçekleşti. Seçim sisteminin yardımı ile DP meclisteki milletvekillerinin %93'ünü kazanmış oldu.²¹ 1954 seçimlerinde Türkiye'nin her bölgesinden büyük oranda destek alan DP, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde de benzer bir destek aldı.

1954 Diyarbakır seçimleri bunca çalkantıya rağmen aralarında Yusuf Azizoglu (72862 oy), Mustafa Ekinci (73400 oy), Halil Turgut (74047 oy), Mehmet Hüsrev Ünal (72303 oy), Fikri Arıg (72107 oy), Eyüp Şahin (70970 oy), Ragıp Karaosmanoğlu (71732 oy), ve İhsan Hamit Tiğrel (74306 oy)'in bulunduğu DP listesi kazandı.²²

2 Mayıs 1954 seçimlerinde Diyarbakır'da kayıtlı seçmen sayısı 131.379'tir. Bunların içerisinde oyunu kullananların sayısı ise 121.641'tir. 1954 seçimlerinde Diyarbakır'da DP, 73.519 (%60,5), CHP 44.117 (%36,3), Köylü Partisi (KP) 3.886 (%3,2) oy aldı.²³ Bu suretle 10. Dönem TBMM'de Diyarbakır'ı temsil edecek olan 8 milletvekilinin tamamı DP'dendi.²⁴

Seçim galibiyetinden sonra sık sık toplantılar gerçekleştiren DP Diyarbakır İl Teşkilatı, seçim öncesi gerçekleşen olayların sebeplerini ve bu olaylara neden olanları araştırmaya koyuldu. Milletvekillerinin de iştirakiyle gerçekleşen toplantılarda alınan kararlarda, mebus seçiminde parti disiplini dışında hareket edenlerin, bilhassa bağımsız olarak adaylıklarını koyanlarla, parti listesine tam olarak oy vermeyenlerin durumları incelenmiş, bunlardan birçoğunun partiden ihraç edilmeleri lüzumu üzerinde durulmuştur.²⁵

DP Diyarbakır İl Haysiyet Divanı'nın yaptığı toplantılar neticesinde bazı DP'liler hakkında tutulan tahkik evrakları incelenmiş ve neticede, parti disiplini dışında çalıştıkları ve seçimlerde DP adaylarına karşı menfi cephe aldıkları anlaşılan genel meclis üyesinden Bismilli Feyzi Arslan, Liceli Aziz Erdoğan, merkez ilçe üyesinden Zeki Hamzaoglu, eski ilçe başkanı Sait Özlevent, Çermik ilçe idare kurulundan Bedri Ekinci, Ergani eski belediye başkanı Neşet Yalçın, Bismil eski ilçe başkanı Şehmus Akaydın, Çermik

20 BCA.030.01/51.309.7-7.

21 Şevket Süreyya Aydemir, Menderes'in Dramı, İstanbul 1984, 225.

22 TBMM Arşivi, Tercüme-i Hal Dosyaları; Diyarbakır, 4 Mayıs 1954, 1.

23 BCA.030.01/51.309.7-2.

24 Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011, 10.

25 Diyarbakır, 13 Ekim 1954, 1.

üyelerinden Sakıp Özer ve Erganili Mustafa İpek'in partiden ihraçlarına karar verilmiştir.²⁶

27 Eylül 1954 tarihine gelindiğinde ise, Diyarbakır önemli bir konuğu ağırlayacaktı. Başbakan Adnan Menderes, partisinin Diyarbakır'da büyük bir farkla seçimi kazanmasının ardından Van'dan Diyarbakır' geçti. Başbakan, Diyarbakır'da milli birlik ve dayanışma vurgusu yaptı. Başbakan'ın Diyarbakır'ı ziyareti ve diğer partilere yönelik uzlaşmacı tavrı, daha sonraki günlerde şehrin tüm kesimlerince beğenilerek takdir edildi.²⁷ Seçimlerden sonra 1955'te yapılan Belediye Meclis seçimlerini bağımsızların kazanması DP'nin Diyarbakır'da kan kaybetmeye devam ettiğinin en önemli göstergesiydi.

Diyarbakır'da 1957 Milletvekili Seçimleri

Türkiye'de meydana gelen iç ve dış gelişmeler ve ekonomik sıkıntılardan dolayı muhalefet ve basın, hükümeti daha sert bir şekilde eleştirmesine sebep oldu. Ayrıca iktidar partisinin içerisindeki huzursuzluklar ve arka arkaya istifalar da devam etti. Bütün bu olumsuzlukların sonunda DP, 1958 Mayıs'ında yapılması gereken normal seçim tarihini DPMG'nin 5 Eylül 1957 günkü toplantısında 27 Ekim olarak belirledi ve seçim hazırlıklarına başladı.

1950 ve 1954 seçimlerinde aldığı sonuçla Meclis'te ezici bir üstünlük sağlayan DP'nin bu üstünlüğü seçim sisteminden kaynaklandığı bilinmektedir. Bu durumu aşmak için 1954 seçimlerinden önce muhalefet işbirliği yollarını aramış fakat sonuçta bir uzlaşmaya varamamıştır.

Yerel seçimleri çalkantılı bir şekilde atlatan Diyarbakır siyaseti, ara vermeden genel seçim hazırlıklarına başladı.²⁸ Belediye seçimlerine oranla

26 Diyarbakır, 14 Ekim 1954, 1.

27 Diyarbakır, 29Eylül 1954, 1.

28 1954 Genel Seçimlerden hemen sonra 7 Haziran 1954 Pazartesi günü toplanan Diyarbakır belediye meclisi de vilayet makamının yazılı emir ve teklifi üzerine boş bulunan belediye reisliği için seçim yapmış, gizli oyla yapılan seçimde Diyarbakır eski milletvekili Dr. Kamil Tayşı 25 üyeden 24'ünün oyunu almak suretiyle, belediye reisliğine seçildi. Belediye başkanlığına getirilen Kamil Tayşı şehirde fazla sevilmemiş ve birçok kişinin hücumuna uğramıştır. CHP ise 13 Kasım'da belediye meclis seçimlerine girmeme kararı aldı. Bu arada DP'de yaşanan aday krizleri neticesinde, Genel Merkez Diyarbakır'da yoklama usulünü kaldırma kararını aldı ve aday belirleme işlemi İl İdare Kurulu Başkanlığına verildi. İl İdare Kurulu Başkanı Cevdet Hayrulloğlu, İl İdare Kurulu üyeleri ve partililerle müşavere etmek suretiyle yerel seçimler için bir aday listesi hazırladı. Buna mukabil il idare kurulu üyelerinden Belediye Reisi Kamil Tayşı ise başka bir liste tanzim etti. Her iki liste de birçok isimler aynı olmakla beraber, yine bu listelerin delegeleriyle taarruz teşkil etmesi ve işin o sırada Diyarbakır'da bulunan Dahiliye Vekiline kadar intikal etmesi dolayısıyla, aday meselesinin Diyarbakır'da hal edilemeyeceği anlaşılmış ve keyfiyetin genel kurula götürülmesi vekil tarafından tavsiye edilmiştir. Bunun üzerine İl İdare Kurulu Başkanı Cevdet Hayrulloğlu ve Belediye Reisi

çok daha önemli olan bu sürece, demokratlar arasında yaşanan çekişmeler damgasını vuracaktır. DP Genel Merkezi ise seçimler öncesi, ülke genelindeki teşkilatlarında yaşanan hizipleşme ve çekişmeler nedeniyle, içinde Diyarbakır'ın da yer aldığı 50 ilde adayların bizzat parti teşkilatı tarafından seçileceğini bildirdi.²⁹ DP Diyarbakır İl Teşkilatı, parti genel merkezinin aldığı bu karar doğrultusunda gerçekleştirdiği deneme neticesinde; Nuri Onur, Tahsin Cahit Çubukçu, Şevket Beysanoğlu, Kamil Tayşı, Sezai Demiray, Halil Turgut, Fikri Arıç ve Sabahattin Savcı'dan müteşekkil listeyi adaylık için belirleyerek genel merkeze gönderdi.³⁰ DP Genel Merkezi ise, Diyarbakır il teşkilatının listesinden Şevket Beysanoğlu ve Sabahattin Savcı'yu çıkarttı ve yerlerine Niğde Milletvekili Mehmet Ünal'ı getirdi.³¹

Bu iki şahsın listeden çıkarılması DP'liler tarafından hoş karşılanmazken, 1946 yılından beri DP saflarında yer alan ve il teşkilatı tarafından gerçekleştirilen ön seçimlerde büyük bir ekseriyetin oyunu almasına rağmen, genel merkez tarafından vekil listesinden çıkarılan Avukat Şevket Beysanoğlu, tertiplediği bir basın toplantısıyla partisinden istifa ederek CHP saflarına katıldığını beyan etti.³²

DP'de yaşanan olaylar ve birçok kişinin partiden istifa ederek CHP'ye geçmesi sonrası, CHP Diyarbakır İl Başkanı Feyzi Kalfagil bir basın toplantısı gerçekleştirerek bazı önemli beyanatlarda bulundu. Kalfagil, yaşanan istifaların DP'yi zayıflatacağını, bu durumun da CHP'nin Diyarbakır'daki oylarını yüzde 80'lere çıkaracağını ifade etti.³³

1957 seçimleri öncesinde Diyarbakır'da çalışmalarını sürdüren CHP, ilk açık hava mitingini Ergani'de yaptı. Mitingde vatandaşlara hitap eden CHP mebus adayları Avukat Hilmi Güldoğan, Avukat Muhittin Çağın, Halil hoca ve Gündüz Çağın, DP iktidarını çeşitli yönlerden tenkit etmişlerdir.³⁴

1957 seçimleri öncesinde Diyarbakır'da çalışmalarını hızlandıran bir başka parti de Hürriyet Partisi (HP) oldu. DP'den kopan muhalif milletve-

Dr. Kamil Tayşı, Dâhiliye vekiliyle birlikte Ankara'ya gittiler ve genel merkezde her iki liste tetkik edildi ve neticede, bu listelerden muhtelif adlar alınarak yeni bir liste tanzim edildi. Bu suretle kati şeklini alan DP belediye meclisi adaylarına ait liste ilçe seçim kuruluna verildi. 13 Kasım 1955 günü gerçekleşen Belediye Meclisi seçimlerini, bağımsızlar kazanarak, DP'ye Diyarbakır'da ağır bir darbe vurdular.

29 Nurettin Akçay, 1946-1960 Yılları Arasında Diyarbakır'daki Siyasi Faaliyetler, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2013, 101.

30 Yeni Yurd, 5 Ekim 1957, 1; Demokrat Kale, 5 Ekim 1957, 1; Demokrat Şark, 5 Ekim 1957, 2; Şark Postası, 5 Ekim 1957, 1.

31 Diyarbakır, 8 Ekim 1957, 1; Gayret, 8 Ekim 1957.

32 Demokrat Şark, 9 Ekim 1957, 1-2.

33 Akçay, 1946-1960 Yılları Arasında Diyarbakır'daki Siyasi Faaliyetler, 102.

34 Demokrat Şark, 11 Ekim 1957, 1.

killerinin 20 Aralık 1955'te kurdukları ve başkanlığını Feyzi Lütüfi Karaosmanoğlu'nun yaptığı HP, 23 Ocak 1956 yılında bir şubesini de Diyarbakır'a açtı. Parti kurucularından da olan Diyarbakır milletvekillerinden Mustafa Ekinci ve İhsan Hamit Tigrel'in Doğu ve Güneydoğu'da parti teşkilatlanmasını kurmak için görevlendirilmelerinden sonra bölgede çalışmalarına başlayan vekiller, partinin ilk şubesini Diyarbakır'a açtılar. İki açık hava toplantısı gerçekleştiren HP İl Teşkilatı, toplantılarında ekseriyetle Demokratların icraatlarını eleştirmiştir.³⁵ CHP ve HP propagandalarında DP'yi hizipçilik yapmakla suçlamaktaydılar. HP hayat pahalılığının kaynağını iktidar olarak görmekteydi.³⁶ HP, iktidarın Diyarbakır'da problemlere cevap veremediğinden halkın muhalefete daha sıcak baktığını parti olarak bunu iyi kullanacaklarını belirtmekteydi.³⁷

Yurt gezisine çıkan Cumhurbaşkanı Celal Bayar, 17 Ekim'de Diyarbakır'a geldi. Bayar'a Devlet Bakanı Celal Yardımcı da eşlik etti.³⁸ Belediye balkonundan halka seslenen Bayar; Yapılan işleri izah ederek istikbalde ne olacağını bilinmesi gerektiğine işaretle 1950'den önceki devre ile 1950'den bugüne kadar olan devre arasında rakamlarla mukayeseler yaptı. Bu karşılaştırmalar bilhassa yapılan yollar, okullar, kalkınma yatırımları gibi mevzuları kapsıyordu.³⁹ DP, 1954 seçimlerinde kendi partileriyle CHP arasında 30 bin fark olduğunu, bu seçimde bu farkın 50 bine çıkacağını öne sürmekteydi.⁴⁰

27 Ekim 1957 seçiminde de, Liste Usulü Çoğunluk Sistemi uygulanmıştı. Seçime, CHP, DP, CMP, HP ve Vatan Partisi (VP), katıldı.⁴¹ Bunlardan CHP, CMP, DP ve HP meclise girmeye hak kazandı.

27 Ekim 1957'de seçimler yapıldı. Fakat sonuçları kesin olarak öğrenmek zaman aldı. Seçimlerde, 12.078.623 kayıtlı seçmenden 9.250.949'u oy kullandı ve seçime % 76,6 oranında bir katılım oldu.⁴² DP 4.303.190 oy alarak, %47.70 oranında başarı elde etti ve 424 milletvekilliği kazandı. CHP, 3.768.043 oy alarak, %40.82'de kaldı ve 178 milletvekilli çıkardı. CMP, 663.295 oy alarak, %7.19 oranında bir başarı elde etti ve 4 milletvekilliği kazandı. HP 356.419 oy alarak, % 3.86 oranında bir başarı elde etti ve

35 Demokrat Şark, 15 Ekim 1957, 1

36 Gayret, 14 Ekim 1957.

37 Milliyet, 15 Eylül 1957.

38 Demokrat Kale, 18 Ekim 1957, 1; Demokrat Şark, 17 Ekim 1957, 1.

39 Demokrat Kale, 19 Ekim 1957, 1; Şark Postası, 19 Ekim 1957, 1.

40 Milliyet, 15 Eylül 1957.

41 Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011, 4.

42 Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011, 5.

4 milletvekilliği kazandı. Bağımsızlar ve öteki partiler ise, 39.867 oy alarak, % 0.43 oranındaki oylarıyla 4 milletvekilliği kazandılar.⁴³

27 Ekim 1957 tarihinde yapılacak genel seçimler için Diyarbakır'da partilerin çalışmaları Ekim ayında hız kazandı. Bununla beraber, İstanbul gazetelerinin seçim nabzını tutmak amacıyla Anadolu'ya gönderdikleri muhabirler, Diyarbakır'ı bölge merkezi yapmış ve çalışmalarına başlamışlar. Diyarbakır'daki seçim durumu hakkında görüşleri sorulduğunda, DP'ye daha fazla şans vermişlerdir.⁴⁴

1957 seçimlerini Türkiye genelinde DP kazanırken, Diyarbakır'da ise yine tüm olumsuzluklara rağmen, aralarında Tahsin Cahit Çubukçu (54782 oy), Sezai Demiray (54717 oy), Nuri Onur (54780 oy), Kamil Tayşi (54735 oy), Ali Hamid Tiğrel (54750 oy), Halil Turgut 54829 oy), Hüseyin Ülkü (54657 oy), Mehmet Hüsrev Ünal (54739 oy) ve Fikri Arıç (54740 oy)'ın bulunduğu DP listesi kazandı.⁴⁵

798

1957 seçimlerinde Diyarbakır'daki kayıtlı seçmen sayısı 168.692'dir. Oy kullanan seçmen sayısı 114.471 ve katılım oranı ise % 66,1'dir. DP 56.309 (%49.2), CHP 33.820 (%30.1), HP ise 22.466 (%20) oy aldı.⁴⁶ Bu suretle 11. Dönem TBMM'de Diyarbakır'ı temsil edecek olan 9 milletvekilinin tamamı DP'dendi. Diyarbakır'da DP'nin sürekli kan kaybettiği söylense de üstünlüğünü korudu. Seçimlerden sonra ise DP'nin içinde siyaset yapanlar bile sürekli güç kaybedildiğini ifade etmekteydiler.⁴⁷ Seçimlerde DP 20 bin oy farkıyla kazanmayı bilmişti.⁴⁸ Muhalefetin itirazları üzerine Diyarbakır'da seçim sonuçları seçim kurulu tarafından incelemeye alındı.⁴⁹ Diyarbakır seçimleri muhalefetin itirazları üzerine iptal edildi.⁵⁰ Kurul iptal gerekçesinde DP'nin devletin seçim aygıtlarını kullanmasını, seçmene baskı yapmasını ve dini siyasete alet etmesini dayanak olarak gösterdi.⁵¹

Bu seçimlerde dikkati çeken nokta DP'de yaşanan hizipleşmeler ve tartışmaların oyları ciddi anlamda düşürdüğü gerçeğidir. Demokratlar her ne kadar seçimleri kazanmış olsalar da 1954 seçimleri ile karşılaştırıldığında, ciddi oy kaybı yaşadı. CHP de kan kaybetmeye devam ederken; ülke siya-

43 A. Aydın, Celal Bayar Dönemi, Genel Seçimleri ve TBMM (1950-1960), 183

44 Şark Postası, 4 Ekim 1957, s.1.

45 TBMM Arşivi, Tercüme-i Hal Dosyaları; Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011, 11.

46 Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011, 46.

47 BCA.030.01/21.123.6-1.

48 Milliyet, 28 Kasım 1957.

49 Tercüman, 5 Kasım 1957.

50 Yeni Sabah,31 Ekim 1957;Cumhuriyet, 28 Kasım 1957.

51 Yeni Ulus, 28 Kasım 1957.

setine hızlı bir giriş yapıp bünyesinde DP'li eski milletvekillerini barındıran HP ise, CHP'nin bile gerisinde kalarak beklentilerin ötesinde kalmıştır.

Sonuç

1945 yılından itibaren Türkiye'de çok partili demokrasi yolunda hızlı adımlar atılmaya başlandı. 7 Ocak 1946'da DP'nin kurulması ile yeni bir dönemin başlangıcı oldu. 1950-1960 yılları arasında, DP'nin Türk siyaset sahnesinde olduğu dönemde üç genel seçim yapıldı. DP, Bu üç seçimde de üst üste galip gelerek 1950-1960 yılları arasında tek başına iktidarda kalabildi. Demokrasinin en önemli öğelerinden biri sayılan çok partili siyasal hayat, Türkiye'nin politik yaşantısında önemli değişimlere neden olduğu gibi bu durum taşradaki siyasi hayatı da ciddi bir şekilde etkiledi. Buna paralel olarak taşradaki siyasi gelişmeler de Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi ahvali üzerinde önemli rol oynadı.

Türkiye'deki siyasi gelişmeler, Diyarbakır'daki siyasi hayatı etkileyerek yeni bir dinamizm getirmiştir. Siyasi tarih açısından önemli bir yeri bulunan Diyarbakır'da DP, kuruluşunun hemen ardından, 1946 yılında Diyarbakır'da teşkilatlanmaya başlarken, CHP gibi 23 yıllık bir parti Diyarbakır'da şubelerini bu tarihten bir yıl önce, yani 1945'te açtı. DP'nin kurulmasına dek, Diyarbakır ve çevre illerde örgütlenmeyen CHP'nin 27 boyunca taşrayı merkezden yönetmek amacıyla oluşturduğu yapı ile bu bölgelerden toprak ağaları, şeyhler ve aşiret reislerini doğrudan milletvekili olarak atadı. Bir tepki sonucu olarak bunu, 1950-1960 yıllarında iktidarda kalan DP'ye Diyarbakır halkının desteğinde görebilmekteyiz. Diyarbakır'daki bu durumu iyi analiz eden DP, bölgede karşılığı olan şahısları kendi çatısı altında toplayarak CHP'nin bölge ile iletişim kanallarını önemli ölçüde etkiledi. Böylece siyasetin işleyen yönü de değişti.

Diyarbakır'daki 1954 ve 1957 seçimlerinde dikkat çeken nokta, hem partiler arasında hem de partilerin kendi içlerinde yaşanan hizipleşmeler ve tartışmalardır. Bölgenin sosyolojik yapısı, hizipleşmeleri kaçınılmaz kılmıştır. Bu durum 1957 seçimlerinde en çok DP'yi etkiledi. 1954 seçimleri ile karşılaştırıldığında ciddi oy kaybı yaşadı. 1954 ve 1957 seçim dönemlerinin bir başka özelliği, bu dönemde, Diyarbakır'da siyaset ve basın arasındaki ilişkidir. Siyasetin, medyayı açık bir şekilde yönlendirdiği, buna karşın, siyasal sistemin de medyaya olan bağımlılığı ve siyasilerin meşruiyetlerini sağlamada, sistemin işlemede, medyaya olan gereksinimleri açık bir şekilde görülmektedir.

Kaynaklar

Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

TBMM Arşivi

Resmi Yayınlar

Ayın Tarihi

TiÜK Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011,

Kitap ve Tezler

AYDIN, Ayşe, Celal Bayar Dönemi, Genel Seçimleri ve TBMM (1950-1960), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2010

AKÇAY, Nurettin, 1946-1960 Yılları Arasında Diyarbakır'daki Siyasi Faaliyetler, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2013

AYDEMİR, Şevket Süreyya, Menderes'in Dramı, İstanbul 1984

EROĞUL, Cem, Demokrat Parti (Tarihi ve ideolojisi), Ankara 1970

Sürelî Yayınlar

Cumhuriyet

Demokrat Kale

Demokrat Şark

Diyarbakır

Gayret

Hürriyet

Milliyet

Şark Postası

Tercüman

Yeni Sabah

Yeni Ulus

Yeni Yurd

Makaleler

AYTAR, Sabri, “Seçim Savaşı”, Diyarbakır Gazetesi, 16 Mart 1954

_____, “Beğenmezler Amma...”, Diyarbakır Gazetesi, 26 Mart 1954

_____, “İş Birliği”, Diyarbakır Gazetesi, 17 Mart 1954

ÇAĞIN, Muhittin, “Sayın Diyarbakır Valisinden Soruyorum”, Diyarbakır Gazetesi, 7 Nisan 1954

DİYARBAKIR GAZETESİNDE DEMOKRAT PARTİ ALGISI (1950-1960)

Yunus Özdurğun
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Özet

Türkiye’de 1950 Seçimlerinden sonra iktidarın değişmesiyle birlikte basının da değiştiği görülmektedir. 1950 Seçimlerinden önce Türkiye’de yayın yapan ulusal ve yerel gazeteler ekseriyetle iktidar taraftarı idi. Demokrat Parti’nin kurulmasıyla bu durum değişmeye başladıysa da yerel bazda bunun etkileri ancak 1950 Seçimlerinden sonra görülmektedir. Seçimlerinden sonra ülke genelinde yerel gazete sayısında artış yaşanmış, hem DP taraftarı olan gazeteler yayın hayatına başlamış hem de Cumhuriyet Halk Partisi taraftarı ve tarafsız olduğunu iddia eden gazetelerin sayısında yükselme olmuştur.

Bu bildiriye; Diyarbakır’ın en eski tarihli gazetesi olan ve ilk olarak 3 Ağustos 1869’da yayın hayatına “*Diyarbakır*” adıyla başlayan, daha sonra “*Diyarbakır*” adını alan gazetenin Demokrat Parti iktidarına bakış açısı ele alınacaktır. Üzerinde durulacak başlıca ana hatlar; gazetenin partiye karşı yaklaşımı, on yıllık süre içinde gerçekleşen seçimler hakkında analizler, seçimlerden önce ve sonraki değerlendirmeler olacaktır. Bu gazetenin seçilmesinin en önemli nedeni; şehrin en eski gazetesi olması ve buna bağlı olarak şehrin diğer gazeteleri üzerinde de bir kamuoyu oluşturmasıdır.

DEMOCRAT PARTY PERCEPTION IN THE DIYARBAKIR NEWSPAPER (1950-1960)

Abstract

804 After the 1950 elections, the press in Turkey is seen that the change of power has changed. National and local newspapers, broadcasting in Turkey before the 1950 elections was a majority in favor of the ruling. With the establishment of the Democratic Party, this situation has not changed, but on local basis, its impact is only visible after the 1950 elections. After the elections, there was an increase in the number of local newspapers throughout the country and the increase in the numbers of the newspapers claiming that the DP supporters started publishing life and that the Republican People's Party was pro-and impartial.

In this report; Diyarbakir's oldest newspaper, first started on 3 August 1869 with the name of "Diyarbekir", will be discussed on the point of view of the Democrat Party, which is called "Diyarbakir". The main points to be emphasized are; the journalist's approach to the party, analyzes on elections over a ten-year period, pre- and post-election evaluations. The most important reason for the selection of this journal; it is the oldest newspaper in the city, and accordingly it creates a public opinion on other city newspapers.

Giriş

II. Dünya Savaşı sonrası Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den toprak talebi ve boğazlardan üs istemesi Türkiye'yi Batı Blok'u ile yani ABD ile yakınlaştırmıştır. Türkiye, savaş sonucu ortaya çıkan bu yeni düzende Batılı devletlerin yanında yer almak istemiştir¹. 25 Nisan 1945'te San Francisco'da toplanan ve 26 Haziran'da Birleşmiş Milletler'i kuran konferansa Türkiye heyet göndermiş, bunun sonucunda ise BM'nin kurucu üyesi olmuştur².

II. Dünya Savaş'ından sonra dünyada ortaya çıkan yeni oluşum, Türkiye'nin 1945'ten sonraki iç politikasının şekillenmesinde belirleyici rol oynamıştır. Dünyadaki otoriter sistemlere son veren Birleşmiş Milletler Anayasası, dünya ile entegrasyonu amaçlayan Türkiye için de tek partili sistemden çok partili sisteme geçiş için zemin hazırlamıştır³.

II. Dünya Savaşı sürecinde Türkiye'de izlenen iktisat politikası toplumsal dengeyi sarsmıştır. 1940 yılının başında yürürlüğe konan Milli Korunma Kanunu, ekonomiyi yeniden düzenlemek amacıyla hükümete o zamana kadar görülmemiş ölçüde yetki ve olanaklar vermişti. Kanun, fiyatların nispeten daha az yükselmesine katkıda bulunmuşsa da ekonomik sorunların günlük yaşamı etkilemesini önleyememiştir⁴.

Savaş yıllarının bir sonucu olan Varlık Vergisi, Şükrü Saraçoğlu Hükümeti tarafından 9 Kasım 1942'de TBMM'ye sevk edilmiş ve Genel Kurul tarafından 11 Kasım'da kabul edilerek 12 Kasım'da Resmi Gazete'de yayınlanmıştır⁵. Varlık Vergisi ile savaş zenginlerinin vergilendirilmesi

1 Doktora Öğrencisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü/ Türkiye Cumhuriyeti Tarihi/ Van- TÜRKİYE, yunus.ozdrn@hotmail.com
Hakkı Uyar, Türkiye'de Tek Parti Döneminde İktidar ve Muhalefet (1923- 1950), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 1998, s. 62.

2 Ahmet Yeşil, Türkiye'de Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 54- 55.

3 Bekir Koçlar, "Çok Partili Hayata Geçiş Döneminde Hükümet Muhalefet İlişkisi", Türkler, XVI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 754.

4 Mustafa Çufalı, Türkiye'de Demokrasiye Geçiş Dönemi (1945- 1950), Babil Yayıncılık, Ankara 2004, s. 27- 28.

5 Resmi Gazete, 12 Teşrinisani 1942.

öngörülmüştü. Ancak uygulamada birtakım usulsüzlüklerin döndüğü iddia edilmişti⁶. Bu durumun sonucu olarak iktidara karşı toplumsal huzursuzluk artmıştı.

Bu dönemde çıkan diğer bir kanun ise 14 Mayıs 1945'te ele alınan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu olmuştur. Bu yasa, CHP içinde bir direnişe yol açmıştı⁷. Adnan Menderes, kanunun istimlâk ile ilgili 17. Maddesine karşı çıkmış, Refik Koraltan ise TBMM'de Anayasa ilkelerine saygı gösterilmesini istemiş, düşünme, konuşma, yazma, dernek kurma, fikirleri ifade etme hakkı, aile emniyeti ile mülkiyetin her şeyin üzerinde olduğunu belirtmişti⁸.

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun Mecliste kabul edildiği 11 Haziran 1945'ten dört gün önce, yani 7 Haziran 1945'te dört milletvekili, "Dörtlü Takrir" adıyla bilinen önergeyi vermiştir. Bu önergeyi imzalayan milletvekilleri; İzmir Milletvekili Celal Bayar, Aydın Milletvekili Adnan Menderes, İçel Milletvekili Refik Koraltan ve Kars Milletvekili Fuat Köprülü'dür. Bu milletvekilleri önergelerinde; kanunlardaki ve parti tüzüğündeki anti demokratik hükümlerin tasfiyesi, meclisin hükümeti gerçekten denetlemesine imkân verilmesi ve seçimlerin serbestçe yapılması olmak üzere üç noktaya vurgu yapmıştır⁹. Bu takrir, 12 Haziran 1945'teki oturumda okunmuş ve reddedilmiştir. Hadiselerin zorlamasıyla CHP'nin iktidarını sarsmayacak sınırlı bir demokratikleşmeye izin vermek niyetinde olan İnönü, muhalefetin partileşmesine fırsat vermek amacıyla önergenin reddedilmesinde etkili olmuştur¹⁰.

Önergeleri reddedilen "Dörtler" den ikisi, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü bir müddet sonra Vatan gazetesinde açık muhalefete geçmiştir¹¹. Gazetede yazılarından dolayı iki milletvekili, 21 Eylül'de oybirliğiyle partilerinden ihraç edilmiştir. O tarihe kadar sessiz kalan Refik Koraltan, 2 Ekim'de Vatan gazetesine bir beyanat vererek arkadaşlarının ihracının tüzüğe aykırı olduğunu iddia edince o da aynı akıbete uğramıştır. Dörtlerin lideri konumunda olan Celal Bayar, Eylül ayında milletvekilliğinden, Aralık ayında ise partisinden istifa etmiştir. Bayar, zaten 1 Aralık'ta basına verdiği

6 Faik Ökte, Varlık Vergisi Faciası, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul 1951, s. 56- 58.

7 Faik Ahmet Barutçu, Siyasî Anılar, Milliyet Yayınları, İstanbul 1977, s. 293- 296.

8 Meclis tartışmaları için bkz; TBMM Tutanak Dergisi, Dönem VII, Cilt 17, Birleşim 54.

9 Cem Eroğul, Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi), İmge Yayınevi, Ankara 1990, s. 10-11.

10 B. Koçlar, "Çok Partili Hayata Geçiş Döneminde..." s. 757.

11 C. Eroğul, Demokrat Parti..., s. 11.

demeçte yeni bir parti kuracaklarını açıklamıştı. Bayar'ın istifasından üç gün sonra ise İsmet İnönü, Bayar'ı yemeğe davet etmiş ve İnönü'nün de onayını alan dörtler, 7 Ocak 1946'da DP'yi resmen kurmuştur¹².

CHP, 5 Haziran 1946'da iki dereceli seçim sistemini değiştirerek tek dereceli seçim sistemini öngören tasarımı yasalaştırmıştır. Seçim sisteminde önemli bir değişiklik yapan 4918 sayılı bu yasaya göre; seçimler tek dereceli, açık oy gizli sayım yöntemiyle yapılacak, sayım yapıldıktan sonra da seçmen pusulaları yakılacaktır¹³.

21 Temmuz 1946'da yapılan ilk tek dereceli seçimler aynı zamanda Türk siyasi tarihinin en çok tartışılan seçimleri olacak ve o zamanki muhalefetin uzun yıllar boyunca propaganda malzemesini oluşturacaktır. Seçim sonuçlarına göre, 465 milletvekilliğinin, 397'sini CHP, 61'ini DP, 7'sini de bağımsızlar kazanmıştı¹⁴.

1949 yılının Aralık ayı başlarından itibaren 1950 seçim tasarısı üzerindeki görüşmeler yoğunlaşmıştır. 6 Aralık 1949'da Başbakan Şemsettin Günaltay'ın başkanlığında toplanan CHP Meclis Grubu, seçimlerin yargı güvencesine bağlanmasını kabul etmiştir. 16 Şubat 1950'de yeni Seçim Kanunu TBMM'de onaylanmıştır. Tek dereceli, genel, eşit ve gizli oy, açık tasnif, çoğunluk seçim sistemi ve adli teminat sağlanmıştır¹⁵.

Seçim kampanyasının genellikle baskısız ve düzenli geçtiği gözlenmektedir. İnönü, millet iradesinin ne şekilde tecelli ederse etsin kabul edileceğini, Bayar da geçmişte olanların unutulacağını belirtiyor ama birbirlerinin görüşlerini ve seçim taktiklerini eleştirmekten de geri kalmıyorlardı¹⁶.

Seçimler 14 Mayıs 1950'de huzur içinde, düzenli bir şekilde yapılmıştır. Sonuçta DP %53,59 oy ile 408 milletvekili kazanırken, CHP %39,98 oy ile sadece 69 milletvekili çıkarabilmiştir. Uygulanan çoğunluk sistemi nedeniyle böyle bir tablo ortaya çıkmıştır. Bu seçimle birlikte 27 yıllık tek parti iktidarı da son bulmuştur. 1950 Seçimleriyle birlikte 23 yıllık tek parti iktidarının sonrasında ortaya çıkan muhalefetin dört yıllık bir çalışma sonunda iktidara demokratik yollardan geçmiş olması, Türk siyasi yaşamı için

12 C. Eroğul, *Demokrat Parti...*, s. 12.

13 Ensar Yılmaz, "1946 Seçimlerinde Öne Çıkan Bazı Hususlar", *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, I/1, 2010, s. 179.

14 Türkiye İstatistik Kurumu Milletvekili Genel Seçimleri (1923- 2011), Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara 2012, s. 8.

15 Zafer, 17 Şubat 1950, s. 1, 6.

16 Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 327

övünülmesi gereken bir gelişmedir. Bu gelişmede başta İsmet İnönü ve DP lideri Celal Bayar olmak üzere, Türkiye’de demokrasiye inanan tüm aydınların ve Türkiye Cumhuriyeti’nin varlık nedeni olan Türk ulusunun payı büyük olmuştur¹⁷.

1950 Seçim sonuçlarına göre Diyarbakır’da oyların %52,8’ini alan DP, çoğunluk sisteminden dolayı 7 milletvekilliğinin tamamını kazanmıştır. Bundan sonra 1954 ve 1957 tarihlerinde yapılacak olan genel seçimlerde de Diyarbakır’da ipi göğüsleyecek taraf DP olacaktır.

14 Mayıs 1950 seçimleri Türkiye’de bir dönemin başlangıcı olmuştur. O güne kadar basın, büyük çoğunluğu ile DP’yi desteklemişti. DP, basının büyük ümitler bağladığı bir partiydi. CHP’yi tutan gazetelerde çalışanlar arasında bile DP’yi gönülden destekleyenlere rastlanmıştır. Tarafsız sayılan gazeteler yavaş yavaş DP’ye kaymışlardır¹⁸.

808

Türkiye’de ulusal basındaki bu değişiklik yerel basına kendini hissettirmişti. Ülke genelinde gazete sayısında artış olmuş, gazeteler DP ve CHP yanlısı olarak ikiye bölünmüştü. Diyarbakır’da şehrin en eski gazetesi olan Diyarbakır, DP iktidarının ilk yıllarında muhalif bir kimlik sergilemiştir. Gazetenin 1950’deki nüshaları bulunamamakla birlikte CHP’yi desteklediği, gazetenin sahibi Tahsin Çubukçu’nun 1950’nin çeşitli aylarında CHP Genel Sekreterliğine partiden yardım talebi için gönderdiği çok sayıda telgraftan anlaşılmaktadır. CHP Genel Sekreter yardımcısı Cevat Dursunoğlu da 16 Şubat 1950’de CHP İl İdare Kurulu Başkanlığına gönderdiği yazıda gazete-ye 250 kiloluk bir kağıt yardımı yapıldığını belirtmiştir¹⁹.

1950- 1954 Dönemi

Gazetenin 1951 tarihinden itibaren 1954 seçim sonuçlarına kadar incelenen nüshalarında zaman zaman bazı politikalarına olumlu bakılsa da DP iktidarı genel olarak eleştirilmiştir. Cahit Çubukçu, 5 Ocak 1951 tarihinde ele almış olduğu makalede CHP döneminde uygulanmaya başlanan *Doğu Kalkınma Planı*’nın kaldırılmasını eleştirmiştir. Çubukçu; “*Bu havalinin kalkınmasını sağlamak maksadıyla CHP iktidarının “Doğu Kalkınma Planı” adıyla almış olduğu çok müsbet ve faydalı bir kararı ilga eden DP*

17 Mustafa Albayrak, *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946- 1960)*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2004, s. 177.

18 DP’nin iktidara gelişinin Türk basınındaki yansımaları için bkz. Bekir Koçlar, Yunus Özdurğun, “Demokrat Parti’nin İktidara Gelişinin Türk Basınındaki Yansımaları”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, IV/13, Aralık 2017, 264- 296.

19 Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi 490.100/ 1318.177.1-19.

*hükümeti; 'Türkiye'de Doğu ve Batı yoktur. Memleket bir bütündür, biz geri kalmış illerimizi kaldırmak için bütçeye gerekli ödenekleri koyacak ve lüzumlu tedbirleri alacağız' demişti... Bir bütün olan Türkiye'nin kalkınma ve yükselme davasında Diyarbakır'ın İzmir'den, Erzurum'un Ankara'dan farkı olmamalıdır"*²⁰ sözleriyle Türkiye'de bölge ayrımının yapılmaması gerektiğini belirtmiştir. Sonuç olarak Çubukçu, bu programın alternatifsiz olarak yürürlükten kaldırılmasına karşı çıkmıştır.

Cahit Çubukçu'nun eleştirdiği bir diğer konu da memurlar meselesidir. DP iktidara geldikten hemen sonra seçimler öncesinde vatandaşlara verdiği sözleri yerine getirmek için harekete geçmişti. Hükümet; vatandaşlara, bilhassa DP'lilere işkence yaptığı iddia edilen yöneticilerin ve memurların değiştirilmesi için parti örgütü ve vatandaşlardan çok sayıda şikâyet almıştı. Bu bağlamda kamuoyunun beklentilerine uygun olarak bürokratik kadrolarda değişiklikler yapılmıştı²¹. DP'nin bu tutumunu eleştiren Çubukçu; *"Bugün iktidarda bulunan DP, bu kanunla CHP için çalıştıkları iddia edilenleri, Halk Partisi iktidara geldiğinde o da DP'ye hizmet etmiş bulunanları ve Millet Partisi iş başına geldiği takdirde o da her iki partiye gönül vermiş olanları birden tasfiyeye kalkmış olursa, Türkiye'de memuriyet hayatının arz edeceği safha muhakkak ki çok hazin ve acıklı olur"* sözleriyle bürokraside yapılan bu değişikliklerin yerinde olmadığı kanaatindedir. Çubukçu, yazısının sonunda vazifesini suiistimal eden, kanun dışı hareketlerde bulunan memurlar için de yeterince cezai müeyyidelerin bulunduğunu, memurların geleceğinin amirinin iki dudağı arasında kalmasının doğru olmadığını ifade etmiştir²².

Bu dönemde tartışılan konulardan biri de CHP'nin mallarına el konulmasıydı. Atatürk'ün vasiyetiyle bu partiye önemli miktarda mal varlığı bırakılmıştı. Ayrıca tek parti döneminde parti-devlet bütünleşmesinin bir sonucu olarak CHP'nin mal varlığı önemli ölçüde artmıştı. DP'ye göre bu durum CHP'nin mal varlığını da kullanarak yeniden iktidara gelmesine yol açabilirdi²³. Bu sebeplerden ötürü iktidar partisi DP, CHP'nin mal varlığına el konulması hususunda yasa hazırlamıştı. Bu yasa, DP ile CHP ilişkilerinde önemli bir dönüm noktası olmuş, iktidar yasayı *"haksız iktisapların millete*

20 Cahit Çubukçu, "İsteğimiz", Diyarbakır, 5 Ocak 1951, s. 1.

21 Mustafa Albayrak, Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti, s. 192.

22 Cahit Çubukçu, "Memur Teminatı", Diyarbakır, 18 Mayıs 1951, s. 1.

23 Mustafa Albayrak, Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti, s. 208.

ıadesi” olarak nitelendirirken, CHP ise “müsadere kanunu” olarak tanımlamıştır²⁴.

Yasanın Meclis’te görüşüldüğü günlerde Diyarbakır gazetesi de tartışmalara katılmış, iktidarın yürürlüğe koymak istediği bu yasayı eleştirmiştir. Gazetenin yazarlarından biri olan Muhittin Çağın, iktidar çevresinin *hesap günü gelmiştir, hesap soracağız* gibi söylemlerinin yanlış olduğunu, ortada görülecek bir hesabın olmadığını, eğer ortada haksız bir iktisap varsa bunun muhasebesinin iktidar tarafından değil de bağımsız mahkemeler tarafından görülmesi gerektiğini ifade etmiştir. Yine Çağın’a göre; hiçbir siyasi parti kendi iktidarının ve kendi ekseriyetinin politik görüşleriyle diğer partinin malına, haklı veya haksız iktisap karar ve neticesini veremez. Bundan dolayıdır ki iktidardan beklenen şey, eğer ortada bir haksız iktisap varsa bunun Türk milletini topyekün temsil eden kuvvetin, yani mahkemelerin tetkikine verilmesi gerekmektedir²⁵. Çağın, bu yönüyle iktidarın yasayı ele alış tarzına karşı çıkmıştır.

1950-54 döneminde gazetenin iktidara karşı eleştirilerinden Diyarbakır milletvekilleri de nasibini almıştır. 1953 yılının Ekim ayında Diyarbakır milletvekilleri Mustafa Ekinci, Yusuf Azizoğlu, Kamil Tayşı ve Mustafa Remzi Bucak halkın sorunlarını dinlemek için Diyarbakır’ı ziyaret etmişti. Gazete, halkın sorunlarını dinlemek için gelen milletvekillerinin asıl işlerini unutup sanki miting yapıyor gibi davrandığını iddia etmiş ve bu durumu eleştirmiştir. İsimsiz yayınlanan yazıda; vatandaşları dinlemek, memleket mesele ve ihtiyaçları üzerine konuşulmak üzere yapılan toplantının meydan mitingi haline getirildiği ifade edilmiş, ayrıca yapılan toplantının dinleyicilerin birçoğunu inkisara uğrattığı ve muhalefet partisi CHP’ye yerli yersiz hücumlarda bulunduğu ifade edilerek milletvekillerinin bu tutumu eleştirilmiştir²⁶.

Diyarbakır gazetesinin iktidarı eleştirdiği konulardan biri de muhalefete her yerde zorluk çıkarıldığı iddialarıdır. 1954 seçimlerine az bir süre kala siyasi partiler propaganda faaliyetlerini arttırmıştı. Bu bağlamda parti liderleri yurt gezilerine çıkıyordu. Diyarbakır gazetesinin iddiasına göre ilk seçim nutkunu Malatya’da vermek üzere uçakla bu şehre gidecek olan İsmet İnönü’nün uçağının kalkış yapmasına izin verilmemiş, İnönü seyahatini trenle sürdürmek zorunda kalmıştır. “*DP İktidarının Parolası: Muhalefe-*

24 Basındaki tartışmalar için bkz. Ulus, 12 Aralık 1953; Zafer, 12 Aralık 1953

25 Muhittin Çağın, “Halk Partisinin Malları Yanlış Görüşler”, Diyarbakır, 23 Ekim 1953, s. 1.

26 “Milletvekillerimiz Hasbihal mi, Miting mi Yaptılar”, Diyarbakır, 26 Ekim 1953, s. 1.

te Zorluk” başlığıyla verilen haberde ortada hiçbir sebep yokken böyle bir yola başvurulması hayretle karşılanmış ve bu durum gazete tarafından eleştirilmiştir²⁷.

1950-54 döneminde Diyarbakır gazetesi genel olarak DP iktidarını eleştirse de uygulanan bazı kanunlardan övgüyle bahsetmiştir. Bunlardan biri 25 Temmuz 1951’de kabul edilen Atatürk’ü Koruma Kanunu’dur. Bu kanun, Atatürk’ün hatırasına alenen hakaret eden veya söven kimselere yönelik ceza uygulanmasını öngören bir kanundur. Kanun tasarısı mecliste görüşülürken, gazete iktidarın bu uygulamasından övgü dolu sözlerle bahsetmiştir; “*Bu kanunla bilmeliyiz ki ruhu rahmete kavuşmuş olan Ata’nın taş ve tunçtan heykellerini değil, kendi varlığımızın bekâsını, hayat ve medeniyet davamızın masuniyetini temine matuf bir milli tedbir almış bulunacağız.*”²⁸

Gazetenin olumlu baktığı bir diğer konu da köylüye toprak dağıtımıdır. DP iktidara geldikten sonra tarımda makineleşme yaygınlaşmış, buna bağlı olarak işlenen toprak alanı da genişlemiştir. Böylece hükümet topraksız köylüye toprak dağıtmayı gerekli görmüştür. *Hükümeti Topraklandırmak İçin Müsbet ve Ciddi Teşebbüslere Başlandı* başlığıyla verilen haberde; “*Diyarbakır’da takriben yüzde yetmiş topraksız olan köylülerimizin, bilhassa makinalı ziraate geçtikten sonra toprağa olan ihtiyaçları büyük bir şiddet ve ehemmiyetle artmıştır. Her gün bu konuda vilayete vuku bulan müracaatlar bu hakikatı bütün çıplaklığıyla meydana çıkarmış bulunmaktadır. Bu itibarla Hükümetin bu davayı ele alması içtimai adâlete ve realiteye uygun bir icraat hamlesi olarak vasıflandırılmaktadır*”²⁹ sözleriyle DP iktidarının bu uygulanması övgüyle karşılanmıştır.

Görüldüğü üzere gazete 1950-54 döneminde DP iktidarına karşı genel itibarıyla muhalif bir duruş sergilemiştir. Ancak gazetenin bu tutumu 1954 Seçimlerinden sonra değişmeye başlayacak ve 1960 Askeri Darbesine kadar iktidar yanlısı olacaktır.

1954- 1957 Dönemi

1954 Seçim sonuçlarına göre bir önceki seçimde Diyarbakır’da %52 oy alan DP, bu seçimlerde oranını %61,4’e çıkarmıştır. Bu sonuçla birlikte 8 milletvekilliğinin tamamını kazanmıştır. Seçim sonuçlarını değerlendiren

27 Diyarbakır, 7 Nisan 1954, s. 1.

28 Cahit Çubukçu, “Atatürk Kanunu”, Diyarbakır, 11 Mayıs 1951, s. 1.

29 Diyarbakır, 28 Ocak 1953, s. 1.

Diyarbakır gazetesinde seçim sürecinin dürüst geçtiği belirtilmiş, ortaya çıkan neticeye saygı gösterilmesi gerektiği ifade edilmiş ve iktidarın memleket için hayırlı olması temennisinde bulunulmuştur³⁰.

Gazete seçimlerden sonra iktidar ve politikaları hakkındaki ilk değerlendirmesini 23 Mart 1955'teki sayısında yapmıştır. O günlerde işçilere grev hakkı verilmesi konusunda ulusal basında çıkan haberler üzerine gazete kendi değerlendirmesini yapmış ve Türkiye'nin böyle bir uygulamaya henüz hazır olmadığını, ufacık bir ihtilaf yüzünden işçilerin fevri davranabileceklerini, bunun da ülkenin sanayisinin ve iş yerlerinin aleyhine olacağını iddia etmiştir³¹.

Gazetenin 1954-57 döneminde DP'ye olumlu bakışı daha çok Diyarbakır üzerinden olmuştur. Bu bağlamda iktidarın Diyarbakır'a yaptığı hizmetler sıralanmış ve yapılması beklenen hizmetlere gazete satırlarında yer verilmiştir. Yapılan hizmetler konusunda en çok Diyarbakır'a yapılan ev ve dükkânlara yer verilmiştir. 30 Mayıs 1955 tarihli gazetede *Hayırlı Bir Teşebbüs* adıyla yazılan makalede şehirdeki ev ve dükkân darlığını gidermek için Emlak Kredi Bankası Diyarbakır Şubesi tarafından desteklenen 80 ev ve 10 dükkânın inşasına başlandığı bildirilmiştir³². Benzer haberlere sıkça yer verilmiştir. Bunlardan birinde; *“Daima fakirleri, gayri sıhhi evlerde oturanları ve aynı zamanda meskensiz vatandaşları düşünen ve bu yolda ciddi tedbirler alan hükümetimiz, inşaatı biten sıhhi ve modern blok evlerin tevziatına başlamış ve meskensizler birer eve kavuşmuşlardır. Hatta gece-kondular da mümkün mertebe ıslah edilip tapuların verilmesi hazırlıklarına da başlanmıştır. Halk bu hayırlı hareketlerden çok memnun olmaktadır”*³³ sözleriyle iktidarın yaptığı hizmet övülmüştür.

Gazeteye göre Diyarbakır'a ev ve dükkân hizmetlerinden başka Numune hastanesi yanındaki boş arazi istimlak edilerek ek bina yapılmış, inşaat işlerini hızlandırmak için iki bin ton demir tahsis edilmiş, Hamravat suyundan ayrı bir şebeke halinde beş bin metre su borusu döşenmiştir³⁴. Gazete, Diyarbakır'da yapılması beklenen hizmetlerde ise şeker fabrikası ve şayak fabrikası beklentisi içerisine girmiştir. Ancak fabrikaların Diyarba-

30 Muhittin Çağın, “Seçimler de Bitti”, Diyarbakır, 7 Mayıs 1954, s. 1.

31 Sabri Aytar, “İşçiye Grev Hakkı”, Diyarbakır, 23 Mart 1955, s. 1.

32 Sabri Aytar, “Hayırlı Bir Teşebbüs”, Diyarbakır, 30 Mayıs 1955, s. 1.

33 Sabri Aytar, “Halk Memnundur (İnşaatı Biten Evler)”, Diyarbakır, 17 Ağustos 1957, s. 1.

34 Diyarbakır, 28 Haziran 1956, s. 1.

kır'da kurulamadığı anlaşılmaktadır ki 1957-60 döneminde gazete hükümete bu konuda eleştirilerini yöneltecektir.

Gazetenin DP iktidarının ilk yıllarında muhalif bir tavır takındığı daha önce belirtilmişti. Ancak Sabri Aytar'ın, 1957 Seçimlerinden önce kaleme aldığı bir yazı gazetenin geçmişte uyguladığı yayın politikasını inkâr eder niteliktedir. Aytar, 1950 Seçimlerinde Türk milletinin iradesini heyecanla kullanarak DP'yi iktidara getirdiğini, bu partinin yaptığı hizmetlere bakarak aynı şeyi 1954 Seçimlerinde tekrar yaptığını ifade etmiştir. Aytar, son olarak DP teşkilatlarının ilk günkü heyecanla çalışmalarına devam ettiğini ve gelecek seçimden de zaferle ayrılacağından bir kuşkusunun olmadığını ifade etmiştir³⁵. Aytar, benzer yazılarını sürdürecektir, bu bağlamda seçimlerden önce DP'nin yaptığı icraatları sıralayacaktır³⁶. Gazete bu yönüyle ilk yıllarında takındığı muhalif tavırla çelişmiştir.

Diyarbakır gazetesinin 1954-57 döneminde iktidara karşı tek olumsuz eleştirisi 1955 yılında yapılan bir Diyarbakır İl Kongresine olmuştur. Bu kongreye katılan DP Afyon Milletvekili Kemal Özçoban'ın CHP'lilerin de dinleyiciler arasında olmasına aldırış etmeden muhalefete *Zebaniler* diyerek hakaretlerde bulunduğu iddia edilmiş ve Özçoban'ın bu davranışı partiler arası münasebetleri olumsuz etkileyeceği ifade edilerek eleştirilmiştir³⁷.

1957- 1960 Dönemi

1957 Seçimlerinde ülke genelinde muhalefetin aldığı toplam oy oranının altında kalan DP, Diyarbakır'da da %49,2 oy ile bir önceki genel seçimlere göre 12 puanlık bir kayıp yaşamıştır. Diyarbakır'da diğer muhalefet partilerinden CHP %30,1, Hürriyet Partisi ise %20 oy almıştır³⁸. Bu sonuca göre HP her iki partiden de kendisine oy çıkarmayı başarmıştır.

Seçim sonuçlarının ardından Diyarbakır gazetesinin DP'ye olan desteği sürmüştür. Sonuçları değerlendiren Sabri Aytar, DP'nin yedi senede yapmış ve yapmakta olduğu hizmetlerin Türk milletinde umumi bir memnuniyet uyandırdığını, sonuçların da bu memnuniyetin bir tecellisi olduğunu ifade etmiştir. Aytar'a göre; 1950'den bu yana memlekette yapılan barajlar,

35 Sabri Aytar, "DP İktidarına Karşı Halkın İtimadı Daha Çok Artmıştır", Diyarbakır, 12 Temmuz 1957, s. 1.

36 Sıralanan icatlar; ülke genelinde açılan fabrikalar, çiftçilere tahsis edilen traktörler, zirai aletler, tarıma açılan topraklar vs icraatlardır.

37 Muhittin Çağın, "Zebaniler.. Öyle mi?", Diyarbakır, 31 Mayıs 1955, s. 1.

38 Türkiye İstatistik Kurumu Milletvekili Genel Seçimleri (1923- 2011), s. 46.

limanlar, fabrikalar, yollar ve köprüler Türk milletinin dikkatinden kaçmamış, DP'nin bu hizmetleri gerek yurt içinde gerekse yurt dışında takdir edilmiştir³⁹.

1957 Seçimlerinden zayıflayarak çıkan DP'ye karşı güçlenen muhalefet, yurt gezilerini sıklaştırmış, iktidar partisi DP de buna aynı şekilde karşılık vermiştir. 1957-60 döneminde Diyarbakır gazetesinde en çok işlenen konu DP'lilerin Diyarbakır'a ziyaretleridir. Bu ziyaretler arasında Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Başbakan Adnan Menderes, İçişleri Bakanı Namık Gedik, çeşitli bakan ve milletvekilleri bulunmaktadır. Bu gezilerin hepsinde mutlaka bir vaat verilmiştir. Gazete ise DP'nin yaptığı hizmetleri bu dönemde de gazete sütunlarına taşıyıp övmekle birlikte DP'lilerin gezilerde verdikleri vaatlere atıfta bulunarak Diyarbakır'a yeterince hizmet gelmediği iddia edilmiş, bazen sitem dolu ifadeler kullanılmıştır. Sabri Aytar, bir yazısında çeşitli illerde açılan tesislerden bahsederek; *“Yukarıda tesisler yapılan vilayetler arasında Diyarbakır vilayeti adının da sayılmasını ne kadar candan arzu ederdik. Ne çare ki böyle tesislere kavuşmak ve sevinmek imkanlarını bir türlü elde edemedik. İmar vekili Medeni Berk, Diyarbakır'ın imar edileceğini bizzat müjdeledi. Aradan epeyce bir zaman geçtiği halde ondan da bir şey çıkmadı. Mahaza ümitlerimizi kesmedik ve yeni müjdeleri bekliyoruz. Elbet birgün Diyarbakır'a da sıra gelecektir. Eserlerin meydana getirilmesi ve hizmete girmesi devam ettikçe Türk milletinin DP iktidarına olan bağlılığı daha da artmaktadır”*⁴⁰ sözleriyle bir yandan sitemde bulunurken bir yandan da umutlu olduğunu göstermiştir.

Bu dönemde iktidar-muhalefet ilişkileri genellikle gerilimli bir hava içinde devam etmekteydi. Bu durum ulusal ve yerel basına da yansımaktaydı. Buna paralel olarak Diyarbakır gazetesi de basındaki tartışmalara katılmış ve bu tartışmalarda iktidardan yana olmuştur. Sabri Aytar, 24 Ekim 1958'de kaleme aldığı bir yazıda muhalefetin DP'nin yapmış olduğu hizmetleri inkâr etmesini eleştirmiş, bu inkârın ihtiras ve koltuk davasından ileri geldiğini iddia etmiştir⁴¹. Aytar, yazılarında muhalefete eleştirilerini sürdürmüş ve DP'nin icraatlarını sıralamıştır. Bu yazılarının birinde; *“Demokrat Parti iktidara geldiği 1950'den beri vatandaş emrindedir. Köylerin islahçısı, köy çocukları tahsillerinin garantisidir. Yolların, limanların, fabrikaların, elektrik santrallerinin yapıcısıdır. İktisadi, zirai, sınai ve kültürel*

39 Sabri Aytar, “DP'nin Yurt Hizmetleri”, Diyarbakır, 19 Kasım 1957, s. 1.

40 Sabri Aytar, “İktidar ve Hizmete Giren Eserler”, Diyarbakır, 8 Eylül 1958, s. 1.

41 Sabri Aytar, “DP Kongrelerinin Manası”, Diyarbakır, 24 Ekim 1958, s. 1.

kalkınmanın öncüsüdür” ifadeleriyle DP’nin bazı alanlarda yapmış olduğu faaliyetleri sıralayarak bu gücün kaynağını da Türk milleti olarak göstermiştir. Aytar’a göre; Türk milleti DP iktidarına kuvvet verdikçe DP millete hizmetlerine devam edecektir⁴².

Diyarbakır gazetesi geri kalan yayınlarında sıkça Vatan Cephesi’ne katılımlardan bahsetmiştir. 1960 darbesinden sonra ise ülkedeki tüm yayın organlarında olduğu gibi eski iktidara karşı cephe almıştır.

Sonuç

1950 Genel Seçimleri, Türkiye Cumhuriyeti tarihi açısından büyük önem arz etmektedir. Çünkü bu seçimler ile birlikte Türkiye’de ilk kez iktidar değişiyordu. Cumhuriyet’in ilanından sonra 27 yıl iktidarı elinde tutan CHP, bu seçimlerde aldığı yenilgiden sonra muhalefete geçecektir. Ülke genelinde esen demokrasi rüzgârından Diyarbakır’ın yanı sıra, Gaziantep ve Urfa gibi çevre iller de nasibini almıştır. DP, siyasi yaşamı boyunca yapılan üç genel seçimden de Diyarbakır’da ipi göğüsleyen parti olarak çıkmayı başarmıştır.

1950’li yıllar boyunca Diyarbakır’da Bilgi, Ümmid, İleri Yurt, Demokrat Kale, Demokrat Şark, Demokrat Yeni Yurt, Dicle, Demokrasiye Güven, Şark Postası, Gayret gibi pek çok gazete yayın hayatını sürdürmüştür. Ancak bunların içinde en kadim olanı Diyarbakır gazetesidir. Diyarbakır gazetesi DP iktidarı boyunca değişken bir yayın politikası izlemiştir. 1950-54 yılları arasında iktidara muhalif bir kimlikte olan gazetenin bu tavrı 1954 seçimleriyle birlikte değişmeye başlamış ve iktidarı savunan bir gazete şekline bürünmüştür.

Gazete iktidarı savunurken okumalarını memlekete yapılan hizmetler üzerinden yapmıştır. Açılan fabrikalar, yapılan yollar ve köprüler iktidarı savunma aracı olarak kullanılmıştır. Ancak zaman zaman bu hizmetlerin Diyarbakır’a gelmediği hususunda DP eleştirilmiştir. Buna rağmen yine de 27 Mayıs 1960 tarihine kadar DP’ye desteği sürmüştür.

42 Sabri Aytar, “Demokrat Partinin Kuvveti”, Diyarbakır, 4 Ağustos 1959, s. 1.

Kaynaklar

Arşiv

Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi

Resmi Yayınlar

Resmi Gazete

TBMM Tutanak Dergisi

Türkiye İstatistik Kurumu Milletvekili Genel Seçimleri (1923- 2011), Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara 2012

Sürelî Yayınlar

Diyarbakır

Ulus

Zafer

Kitap ve Tezler

ALBAYRAK, Mustafa, Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946- 1960), Phoenix Yayınevi, Ankara 2004

BARUTÇU, Faik Ahmet, Siyasî Anılar, Milliyet Yayınları, İstanbul 1977

ÇUFALI, Mustafa, Türkiye’de Demokrasiye Geçiş Dönemi (1945- 1950), Babil Yayıncılık, Ankara 2004

EROĞUL, Cem, Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi), İmge Yayınevi, Ankara 1990

KARPAT, Kemal H., Türk Demokrasi Tarihi, Timaş Yayınları, İstanbul 2010

ÖKTE, Faik, Varlık Vergisi Faciası, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul 1951

UYAR, Hakkı, Türkiye’de Tek Parti Döneminde İktidar ve Muhalefet (1923- 1950), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 1998

YEŞİL, Ahmet, Türkiye’de Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001

Makaleler

- AYTAR, Sabri, “İşçiye Grev Hakkı”, Diyarbakır, 23 Mart 1955
- _____, “Hayırlı Bir Teşebbüs”, Diyarbakır, 30 Mayıs 1955
- _____, “Halk Memnundur (İnşaatı Biten Evler)”, Diyarbakır, 17 Ağustos 1957
- _____, “DP İktidarına Karşı Halkın İtimadı Daha Çok Artmıştır”, Diyarbakır, 12 Temmuz 1957
- _____, “DP’nin Yurt Hizmetleri”, Diyarbakır, 19 Kasım 1957
- _____, “İktidar ve Hizmete Giren Eserler”, Diyarbakır, 8 Eylül 1958
- _____, “DP Kongrelerinin Manası”, Diyarbakır, 24 Ekim 1958
- _____, “Demokrat Partinin Kuvveti”, Diyarbakır, 4 Ağustos 1959
- ÇUBUKÇU, Cahit, “İsteğimiz”, Diyarbakır, 5 Ocak 1951
- _____, “Memur Teminatı”, Diyarbakır, 18 Mayıs 1951
- _____, “Atatürk Kanunu”, Diyarbakır, 11 Mayıs 1951
- ÇAĞIN, Muhittin, “Halk Partisinin Malları Yanlış Görüşler”, Diyarbakır, 23 Ekim 1953
- _____, “Seçimler de Bitti”, Diyarbakır, 7 Mayıs 1954
- _____, “Zebaniler.. Öyle mi?”, Diyarbakır, 31 Mayıs 1955
- KOÇLAR, Bekir, “Çok Partili Hayata Geçiş Döneminde Hükümet Muhalefet İlişkisi”, Türkler, XVI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002
- KOÇLAR, Bekir, Yunus Özdurğun, “Demokrat Parti’nin İktidara Gelişinin Türk Basınındaki Yansımaları”, Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, IV/13, Aralık 2017, 264- 296
- “Milletvekillerimiz Hasbihal mi, Miting mi Yaptılar”, Diyarbakır, 26 Ekim 1953
- YILMAZ, Ensar, “1946 Seçimlerinde Öne Çıkan Bazı Hususlar”, ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, I/1, 2010

1980 SONRASINDA DİYARBAKIR SEÇMEN TERCİHLERİNDE ÖNE ÇIKAN SİYASAL TERCİHLER¹

Devrim Ertürk

Dokuz Eylül Üniversitesi,
Efes Meslek Yüksekokulu

Özet

1980’li yıllar Türkiye siyasetinde farklı siyasal tercihlerin ön plana çıkmaya başladığı bir dönem olmuştur. Dünya siyasetinde sağ ve sol ideolojilerin etkisiz kalmaya başlaması, neoliberal iktisat politikaları Türkiye’deki siyasette de 1980 sonrasında etkili olmuştur. Siyasette seçmenlerin var olma tercihlerinin yerine tanınma taleplerini ağır bastığı bir özelliğin ön plana çıkmaya başlaması, ulus-devletlerin politikalarında da değişimi zorunlu kılmıştır. Tanınma talebi çerçevesinde ulus-devletleri oluşturan etnik ve dini unsurlar ülke siyaseti içinde bu amaçla yer almaya başlamıştır.

1980 sonrasında dünya siyasetinde öne çıkan kültürel konular, Türkiye siyasetinde de kendini göstermeye başlamıştır. Genel olarak siyasetteki bu değişim etnik ve dini olarak farklı bir demografiye sahip olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde siyasal tercihlerde farklılaşmalara yol açmıştır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin önemli kentlerinden birisi olan Diyarbakır’daki seçmen tercihleri ve kentin ana siyasal eğilimleri bu süreçten etkilenmiştir. Kürt nüfusun yoğun olarak yaşadığı, kentleşme dinamiklerinin kendisini etkili bir şekilde gösterdiği Diyarbakır, siyasal tercihlerini de ana akım değişimlere uygun bir çizgide ortaya koymuştur.

Bu bildiri siyasetteki değişim çerçevesinde Diyarbakır siyasetinde 1980 sonrası siyasal tercihlerde ortaya çıkan değişimleri betimsel bir yaklaşımla analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu analiz çerçevesinde 1980 yılına kadar Türkiye siyasetinde etkili olmuş ana akım siyasal partilerden olan Cumhuriyet Halk Partisinin, ulus-devletin kurucu aktörü olması sebebiyle aldığı politik pozisyon da ele alınacaktır. Ayrıca yine 1980 öncesinin ana akım siyasal partilerinin 1980 sonrasında yerini alan siyasal tercihlerin neler olduğu bildirinin açıklamayı amaçladığı bir diğer konudur.

¹ Bu çalışma Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Bilim Dalında doktora tezi olarak hazırlanan “Cumhuriyet Halk Partisi’nin Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde Toplumsal Tabanını Kaybetmesinin Nedenleri (1990-2011): Diyarbakır, Mardin ve Gaziantep Örneği” başlıklı tezin bir kısmından oluşmaktadır.

POLITICAL PREFERENCES OF THE VOTERS IN DİYARBAKIR AFTER 1980

Abstract

820 The 1980s was a period when different political preferences began to come to the forefront in Turkish politics. The ineffectiveness of right and left ideology in world politics and the neoliberal economic policies were observed in Turkish politics as well after 1980. In politics, the emergence of a feature in which voters' preference to exist outweighed the demands for recognition necessitated a change in the policies of the nation-states. Within the framework of the demand for recognition, the ethnic and religious elements constituting the nation-states have begun to be a part of the politics of the country to meet this demand.

The cultural issues that came to the forefront in world politics after 1980 have also begun to be discussed in Turkish politics. In general, this change in politics has led to differentiations in political preferences in the Southeastern Anatolia Region, which has different demographics in terms of ethnicity and religion. The voter preferences in Diyarbakır, which is one of the important cities of Southeastern Anatolia Region, and the main political tendencies of the city were affected by this process. Diyarbakır, which is densely populated with Kurdish people and where urbanization dynamics manifest itself effectively, has revealed its political preferences in line with the mainstream changes.

This paper aims to analyze the changes observed in political preferences in Diyarbakır politics after 1980 within the framework of the changes in politics with a descriptive approach. To this end, the political position taken by the Republican People's Party, which was one of the mainstream political parties that was effective in Turkish politics until 1980, will be discussed as the founder of the nation-state. Another aim of this paper is to reveal the political preferences after 1980 that replaced the mainstream political parties of the pre-1980 period.

Giriş

Diyarbakır, verimli hilal olarak adlandırılan Mezopotamya'nın kuzeyinde yer almaktadır. Kentin sahip olduğu coğrafi konumu tarihinin eskilere uzanmasını sağlamıştır. Kente ilk yerleşim tarımın bu bölgede başat olmasına da bağlı olarak yaklaşık on bin yıllık bir geçmişe sahiptir. Farklı medeniyetlerin kurulduğu il ülkenin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan bölgenin Gaziantep'ten sonra ikinci ili olarak gelmektedir. Kentin sahip olduğu tarihsel miras ve bölge içindeki konumu, bölgedeki diğer illere göre gelişmişlik düzeyi kentin önemini arttıran faktörler arasında sayılabilir.

M.Ö. 3 binden itibaren farklı uygarlıkların medeniyet kurmuş olduğu kent birçok uygarlığa da ev sahipliği yapmıştır. Sonraki dönemlerde Roma, Bizans gibi Hıristiyan uygarlıkların hakim olduğu kente daha sonra İslam devletleri hakim olmuştur. Çok farklı uygarlıkların kentte hakimiyet kurmuş olması, kentin tüm bu uygarlıkların mirasından eserlere sahip olarak zengin bir kültürel konuma gelmesinde etkili olmuştur. Kentin sahip olduğu tarihi geçmiş ve coğrafi konumu sayesinde önemli bir yere sahip olan kent birçok kültürün ve ideolojinin merkezi haline gelmiştir.

Kent sahip olduğu coğrafi konumu sayesinde birçok uygarlığın dikkatini çekmiştir. Roma döneminde ticaret merkezi olan Diyarbakır, yeni nüfuslara da ev sahipliği yaparak mekansal olarak genişlemesini arttırmıştır. Kente yeni gelen nüfusla birlikte kentte su ve kanalizasyon kanalları yapılarak kentin mimarisi Roma ve Bizans mimarisi ile oluşturulmuştur. Kent yaşamı bugün hala varlığını sürdüren surların içinde gelişmeye başlamıştır. Sur içinde oluşan kent nüfusu 500'lü yıllarda 80.000 civarına ulaşmıştır.² Daha sonra İslam uygarlıklarının kente hakim olması ile kentte kültürel çeşitliliği yansıtan mimari eserler ortaya çıkmıştır. Ayrıca kentin konumu nedeniyle birçok uygarlığın kentte yaşamasına bağlı olarak da bölge illeri içinde önemli bir yere sahip olurken aynı zamanda farklı kültürlerin de karşılaşma noktası olmuştur. Kentin güneye açılan konumu nedeniyle de Doğu

2 Hatice Kuşuncu, Kentsel Yoksulluk: Diyarbakır Aziziye Mahallesi Örneği, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, 39-40.

Anadolu illerinin de güney bölgelere geçiş güzergâhında yer almıştır. Bu durum kentte ticaretin önemli bir yere gelmesini sağlarken kentin de gelişimin de önemli bir etken olmuştur.

Kentin Osmanlı İmparatorluğu hakimiyetine girmesinden sonra ticaret iyileşmeye ve kent de büyümeğe başlamıştır. Osmanlı döneminden itibaren ticaretin gelişmesi ile birlikte kentte artan büyüme kentsel mekanın genişlemesini sağlamıştır. Osmanlı'nın modernleşme çabaları ile birlikte merkezi otoritenin tesis edilmeye çalışılması kentin yapısında da önemli değişikliklere neden olmuştur. Kent 1800'lü yıllardan itibaren hastane, kışla, cami, mülkiye dairesi gibi kamu hizmet binalarının yapılması ile birlikte sur dışına taşmaya başlamıştır.³ Osmanlı'nın merkezileşme politikaları ile birlikte kentte yer alan gayri Müslim unsurlar göç etmeye başlamıştır. Kentin sosyal yapısındaki bu değişim günümüzde farklı kültürlerin bu kentten yok olmasının bir nedeni olarak görülebilir.

822

Kentin Cumhuriyet dönemi ile birlikte devletin otoritesinin tesisi yönünde uygulanan politikalarla birlikte kentte değişim ortaya çıkmıştır. Özellikle 1925 yılında çıkan Şeyh Sait isyanı ile birlikte bölgede önemli oranda göç gerçekleşmiştir. Bu göçle birlikte zorunlu iskana tabi tutulan kesimlerin bu kentten sürgün edilmesi kentteki toprak mülkiyetini de değiştirmiştir. Bu tablo bölgenin diğer illerinde olduğu gibi Diyarbakır'da da benzer bir sürecin yaşanmasına neden olmuştur. İsyana karıştıkları nedeniyle birçok aile sürgüne tabi tutulurken devletin otoritesini tesis etme amacı kentte kendisini büyük ölçüde hissettirmiştir. Şeyh Sait isyanı çerçevesinde zorunlu göçle bölgede önemli nüfus hareketleri ortaya çıkmıştır. Doğu ve Güneydoğu illerinden ülkenin batısına iskan yasası ile sürgünler gerçekleştirilmiştir.⁴ Bunlara bağlı olarak bölge illeri içinde Diyarbakır'ın gerek isyan sırasında gerekse de isyan sonrasında devletin uyguladığı politikalarından önemli ölçüde etkilendiği söylenebilir.

1993 yılında büyükşehir statüsüne kavuşan Diyarbakır 1990'lı yıllardan itibaren bölge illeri içinde kentsel nüfusun hızlı bir şekilde artış gösterdiği bir il olmuştur. Bu nüfus artışında büyükşehir olmasıyla birlikte özellikle bölgedeki çatışma ortamı ve zorunlu göç büyük ölçüde etkili olmuştur.

3 Cumali Çiçek, Küreselleşme ve Küreselleşme ve Yerel Demokrasi –Liberal Katılım Söyleminin Sınırları Diyarbakır Örneği, Vate Yayınevi, İstanbul 2011, 102.

4 Necati Bozkurt, Denizi Kurutmak (Dünden Bugüne Zorunlu Göç ve İskan Politikası), Belge Yayınları, İstanbul 2000, 12; Fikret Babuş, Osmanlı'dan Günümüze Etnik-Sosyal Politikalar Çerçevesinde Göç ve İskan Siyaseti Uygulamaları, Ozan Yayıncılık, İstanbul 2006, 161.

Zorunlu göçler esnasında il merkezleri göç edenler için ilk sırada tercih edilebilir yerler olmuştur.⁵ Diyarbakır'ı bölge içinde cazip kılan ise kentin bölge illeri içinde ekonomik anlamda Gaziantep'ten sonra en elverişli il olma özelliği olduğu söylenebilir.⁶

Kimlik, Küreselleşme ve Siyaset

Kültürel değerler siyasetin merkezine 1980 sonrasında yerleşmeye başlamıştır. Siyasetin kolektif birliktelik olarak sınıfı merkeze alan işleyişinin yerini kültürel değerler almıştır. 1980 öncesinin kolektif yapısı olan sınıf 1980 sonrasında siyaset sahnesinde etkisini yitirmeye başlamıştır. Yeni dönemde ise kolektif bir müttefik olarak kültürel gruplar siyasette etkili olmaya başlamıştır. Kültürel değerlerin siyasetin merkezi konumunda yer alması siyaset üretme pratikleri ile de doğrudan ilişkili görülebilir. Neoliberal politikaların etkisini gösterdiği küresel dünya düzeninde bir önceki dönemin ekonomik refahı amaçlayan ideal düzen vaatleri de sona ermiştir. Refah devletinin krizi ile birlikte toplumsal alanda da ekonominin neredeyse tamamen belirleyici hale gelmesi sınıfsal siyasetin yerine kimliklerin siyaset alanından talepleri ile görünürlük kazanması sürecinin doğurmuştur. Refah devletinin krizi ve küreselleşmenin etkisi ile birlikte dünya piyasalarında neoliberal ilkelere başat hale gelmesi temel kırılma noktasını oluşturmuştur.

823

Ekonomi alanında neoliberalizmin etkisi ile birlikte ortaya çıkan değişimler toplumsal alanı egemenliği altına alırken siyaset karşısında ekonominin önemini arttırdığı bir döneme gerilmiştir. Ekonomi alanındaki neoliberalizmin “zaferi” olarak sunulan bu gelişme ile birlikte siyasette de kimlik belirleyici bir öge haline gelmiştir. Kimliğin siyasetin merkezine yerleşmeye başlaması sınıf kavramının siyasette etkisiz kalması ile paralellik göstermiştir. Kimliğin siyasette yükselişe geçmesi 1968 olayları olurken aynı zamanda 1968 olayları siyasetin karşısında sınıfsal gücünde zirvesi olarak değerlendirilebilir. Dünyanın neredeyse tamamında etkili olan 1968 Gençlik Hareketleri bir anlamda siyasetin karşısında homojen ve güçlü bir kitlenin varlığını da göstermiştir.

Daha homojen ve büyük bir toplum tahayyülü üzerine kurulan projelerin iflas ettiği anlamına da gelen yeni dönemde, modernliğin insanlığa vaatleri ile siyaset sahnesine çıkan CHP'nin kimlik talepleri karşısındaki

5 İnan Keser, Göç ve Zor, 1. Baskı, Ütopya Yayınevi, Ankara 2011, 118.

6 Berrin Koyuncu-Lorosdağı ve Fuat Keyman, Kentler: Anadolu'nun Dönüşümü, Türkiye'nin Geleceği, Doğan Kitap, İstanbul 2010.

ikilemelerinin tartışılması açısından bu bölümün araştırma açısından önemli olduğu düşünülmüştür. Ulus-devlet ideolojisi üzerine varlığını konumlandırarak CHP, yeni dönem siyasetinde etnik talepler karşısında ulusalcı reflekslerle karşılık vermek durumunda kalmıştır. Bu da araştırmanın ana sorusunun cevaplanmasında önemli bir noktayı oluşturmaktadır.

Kültür, kültürel grup ve kimlik konusunun siyasetin merkezinde yer alış sürecinin tartışıldığı bu bölümde küreselleşme ve post-modern ideolojinin kimlik siyasetinde etkilerinin neler olduğu incelenmiştir. Kimlik siyasetine neden olan sosyo-ekonomik ve politik koşullar kimlik siyaseti başlığı altında incelenmiştir. Son olarak da kimlik siyasetinin Türkiye'deki yansımaları üzerindeki tartışmalara yer verilmiştir. Kimlik siyasetinin yükselişi araştırma açısından önem taşımaktadır.

Küreselleşmenin Kimlik Siyasetine Etkisi

Küreselleşme kavramı olarak ekonominin, siyasetin merkezine yerleşmiştir. Siyaset ve ekonomi alanında dünyanın birbirine olan bağıllığını ifade etmek için kullanılan küreselleşme kavramı 1980 sonrasında tüm alanları etkileyen bir kavram haline gelmiştir. Küreselleşme, küreselleşmenin etkileri gibi konuların sık sık duyulduğu bir dönem yaşanmaktadır. Küreselleşme kavramının sıklıkla kullanılmasına bağlı olarak da sosyal bilimlerde küreselleşme kavramı bir sosyo-ekonomik ve siyasi çözümlemelerde merkezi konuma gelmiştir.

Küreselleşme kavramı gündelik yaşama kadar her alanı işgal ederken sosyal bilimlerde de anahtar kavramlardan birisi haline gelmiştir.⁷ Kavramın anahtar bir kavram haline gelmesi ile birlikte kullanımının da 1980'lerden sonra hızla artması Robertson (1999)'a göre⁸ kavramın kullanımının takip etmek imkânsızlaşmıştır. Kavramın bu denli çok yaygınlaşması çatışma, parçalanma gibi birçok unsuru içinde barındırması ile birlikte⁹ kapitalizmin dünyaya yayılış süreci ile ilişkilendirilmesine¹⁰ de bağlanabilir. Küreselleşme kapitalizmin dünyaya yayılması dolayısıyla da dünyadaki toplumların birbirine benzeme süreci ile de birlikte düşünülebilir. Kapitalist

7 Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, (Çev. E. Kuşdil), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2004, 55.

8 Roland Robertson, *Küreselleşme: Toplum Kuramı ve Küresel Kültür*, (Çev. Ü. H. Yolsal), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1999.

9 Anthony Giddens, *Sağ ve Solun Ötesinde: Radikal Politikaların Geleceği*, (Çev. M. Sözen ve S. Yücesoy), 1. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul 2002, 12-13.

10 Immanuel Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm*, (Çev. N. Alpay), Metis Yayınları, İstanbul, 2002, 16.

sistem tüm dünyayı etkilerken aynı zamanda dünya toplumlarını da ekonomik temelde birbirine benzetmektedir.

Ekonomik sistemlerin birbirine eklenmesi, dolayısıyla kapitalizmin başat hale gelmesi küreselleşmenin en önemli özelliklerinden birini oluşturur. Giddens'a göre¹¹ uzak yerleri birbirine bağlayan bir süreç olarak ifade edilen küreselleşme bu bağlantıyı kapitalist sistem üzerinden gerçekleştirmektedir. Dolayısıyla da dünya ülkelerinin birbirine bağlanmaları ekonomik temelde olmaktadır. Bauman'a göre¹² ise bu süreç dünya ülkelerini birbirine bağlarken aynı zamanda başına buyruk bir sürece de karşılık gelmektedir. Başına buyrukluk ise ekonomi alanında gerçekleşmektedir. Bauman'ın küreselleşmenin başına buyrukluk getirisi daha çok sosyo-ekonomik etkileri anlamında kabul edilebilir. Çünkü kapitalist ekonominin dünya ülkelerini etkileme süreci ile birlikte ulus-devletleri aşan bir takım egemen denetleyici kurumlar ortaya çıkmıştır. Bu süreç aynı zamanda ulus-devletin egemenliğinin de zedelenmesine neden olmuştur. Küreselleşme süreci ile birlikte ulus-devlet sahip olduğu bir takım egemenlik yetkilerini ulus-üstü kurumlarla paylaşmak durumunda kalmıştır. Ulus-devletin özellikle ekonomik açıdan işlevsizleştirilmesi sürecinde iki boyut ön plana çıkmıştır. Birincisi, ekonomi alanındaki yetkilerin IMF, OECD, GATT gibi ulus-aşırı ölçekte yapılanmış kurumlara devredilmesi, ikinci ise ulus-devletlerin hakimiyetlerinin kendi sınırları içinde yerelleştirilmesidir.¹³

Küreselleşme süreci ulus-devletin egemenliklerini törpülerken aynı zamanda ulus olgusunu parçalama yönünde de bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Modern siyasi dönemin bir ögesi olan ulus-devlet küreselleşme süreci ile birlikte sahip olduğu zemini kaybetmeye başlamıştır. Her şeyden önce ulus-devletin egemenliğini ulus-üstü kurumlarla paylaşmak durumunda kalması ulus-devletin meşruiyetini de sorgulanır hale getirmiştir. Ulus-devletin siyasi, toplumsal ve ekonomik zemininin krizde olduğu yönündeki tartışmalar,¹⁴ ulus-devletin egemenlik kurduğu toplumsal birliği de parçalamaktadır.

11 Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, 69.

12 Zygmunt Bauman, *Küreselleşme: Toplumsal Sonuçları*, (Çev. A. Yılmaz), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1999, 69.

13 Gülten Kazgan, *Küreselleşme ve Ulus-Devlet*, 5. Baskı, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, 34.

14 Stuart Hall, "Yerel ve Küresel: Küreselleşme ve Etniklik", *Kültür, Küreselleşme ve Dünya Sistemi*, Derl.: A. D. King, (Çev. G. Seçkin - Ü. H. Yolsal), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1998, 47.

Küreselleşme süreci ile birlikte ulus-devletin dayandığı siyasi, sosyal ve ekonomik taban kaymaktadır. Buna bağlı olarak ulus-devletin elementleri olan ulusal toplum, ulusal egemenlik, ulusal çıkar, ulusal kimlik, ulusal ekonomi gibi kavramlar karşılıksız kalmaktadır. Ulusların dış ilişkilerinde ulusal çıkarlar, piyasanın da belirleyiciliği ile “pazarlık”lar üzerine alışveriş anlayışı ile yürümeye başlamıştır. Bauman’a göre¹⁵ buna neden olan ise küresel güçlerin hareket özgürlüğünün sağlanması ve bunun her geçen gün artmasıdır. Ulus-devletin belirtilen şartlara göre yeniden yapılandırılması ise bunu sağlayabilecek olan bir neden olarak görülmektedir.

Küreselleşme sürecinde ulus-devlet yeniden yapılandırılarak çağın yeni bir devlet türü gibi sunulmaktadır. Uluslararası ölçekte küresel sisteme entegre olmuş bir devlet anlayışı yerelde de hakimiyetlerini paylaşmış bir özelliğe bürünmüştür. Uluslararası alanda ulus-devletin egemenlik hakları ulus üstü kuruluşlar tarafından paylaşılırken sadece yerel yetkilerle sınırlandırılmış bir devlet şekli ortaya çıkmıştır. Küreselleşme sürecinde bazı ulus-devletler bu yapıya göre bir dönüşüm geçirirken, Batı merkezli ülkeler ise dünya siyasetinde hakim konumlarını arttırarak devam etmektedir.

Ulus-devletin geçirmiş olduğu bu dönüşümlerle birlikte yetkileri büyük ölçüde kısıtlanmış yeni bir post-modern devlet türü ortaya çıkmaya başlamıştır. Küreselleşme tarafından temsil edilen yeni düzende ulus-devletler, sadece yerel yetkilerle donatılmış yapılar olarak düşünölmeye, uluslararasılaşamayan sermaye ile birlikte vasıfsız işçilerin devleti haline gelen bir yapı muamelesi görmeye başlamıştır.¹⁶

Ulus-devletin toplumsal zemininin aşındırılması ise kültürel özelliklerin siyaset sahnesinde yer alması ile gerçekleşmektedir. Daha çok etnik kimlik temelinde ortaya çıkan bu gelişme devletin dayandığı ulus anlayışının meşruiyetinin sorgulanmasına neden olmaktadır. Bir takım kültürel taleplerin ulus-devlete yöneltilmesi, devletin farklı unsurları birleştirici etkisinin de¹⁷ zedelenmesine neden olmaktadır. Bu aynı zamanda ulus-devletin kendi içinde de egemenliğinin sarsılmasına neden olmaktadır.

Öte yandan küreselleşme süreci ile birlikte kimliklerin siyasetin merkezine yerleşmeye başlamasında post-modernizmin de etkisi bulunmaktadır.

15 Bauman, Küreselleşme: Toplumsal Sonuçları, 79.

16 Kazgan, Küreselleşme ve Ulus Devlet, 38.

17 Jürgen Habermas, Öteki Olmak, Ötekiyle Yaşamak, (Çev. İ. Aka), 1. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.

Modernlik projesinin 1970’li yıllarda eleştirilmeye başlanması, modernliğin getirisi olan sosyo-politik ve sosyo-ekonomik tüm öğelerin meşruiyetinin sorgulanmasına neden olmuştur. Bu sorgulama aynı zamanda bu öğelerin destek yitirmesine de neden olmuştur.

Kimlik Siyasetinin Türkiye’ye Yansımaları

Küreselleşme, ulus-devletin “krizi”, refah devletinin “krizi” gibi gelişmeler dünyada olduğu gibi 1980 sonrasında Türkiye’de etkili olmaya başlamıştır. Neoliberal dönüşümün bu dönemde başlaması ile birlikte Türkiye’nin dünyaya açılma süreci başlamıştır. Bu süreçte dünya siyasetinde etkili olan kavramlar Türkiye siyasetinde de yansıma bulmuştur. Özellikle 1990’lı yıllarda siyasette iki öğenin belirleyiciliği artmıştır. Bunlar da etnik ve dini temelde ortaya çıkan kimlikler olmuştur. Kürt kimliği ve İslami kimliğin siyasal alanda etkili olmaya başlaması seküler ve ulus-devlet temelindeki kurucu felsefenin de sorgulanmasını beraberinde getirmiştir.

827

Ekonomi alanındaki neoliberal dönüşümlerin yolunu açan ise 1980 askeri darbesi olmuştur. Darbenin öngördüğü siyasal yapı darbe sonrasında getirilen bir takım kısıtlamalarla uygulanmaya konulmuştur. Özellikle tüm siyasal partilerin yasaklanması ve toplumdaki kurumlara getirilen siyasi yasaklar örgütlü toplumun dağıtılmasını hedeflemiştir. Darbenin öngördüğü toplumu apolitikleştirme büyük ölçüde başarılı olmuştur. Bu dönemde siyasal aktivizm nüfusun az bir kısmına serbestlik tanımıştır. 1982 anayasası ve siyasal parti yasası ile kamu sektörü çalışanlarının, memurların, sendika üyelerinin, öğrencilerin, öğretmenlerin, askerlerin ve diğerlerinin siyasal katılımı sınırlandırılmıştır.¹⁸

Bunlara ek olarak ulusal kalkınmacılık modeli ile ekonomik gelişme planları yine bu dönemde terk edilmeye başlanmıştır. Devletin ekonomi içindeki etkisi serbest piyasa koşulları içinde özel sektör lehine daralma göstermiştir. Oysa 1960 ve 1970’li yıllarda ulusal kalkınmacılığa dayalı politikalar ile refah düzeyinde bir artış sağlanmıştır.¹⁹ Türkiye’de sonuç alan bu politikalar aynı zamanda örgütlü bir toplum yapısı ile de birbirini destekleyen gelişmeler olmuştur. Dünya ölçeğinde neoliberal ekonomi politikalarının bu dönemde popüler hale gelmesi, Türkiye’de de bu yapının işleyişi-

18 Kayhan Delibaş, “The Collapse of the Turkish Party System and its Effects on Citizenship and the Legitimacy of Governance”, *Citizenship and the Legitimacy of Governance*, Edt. I. Pardo and G. B. Prato, (Ashgate Publishing: Surrey), 2011, 177.

19 Eric J. Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, (Çev. Y. Saner), 25. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, 392.

ne uygun bir siyasal sistemi zorunlu kılmıştır. 1980 darbesinin sağlamaya çalıştığı da neoliberal ekonominin işleyişine uygun bir siyasal yapı ortaya çıkarmak olarak belirlenmiştir.²⁰

Türkiye siyasetinde görülen bu değişim aynı zamanda neoliberal ekonomi politikalarının uygulanmasını kolaylaştırıcı olmuştur. Dönemsel olarak kapitalist ekonominin girdiği krizlerde siyasal krizlerin de ortaya çıkmaması öngörüsü yeni dönem siyasetinin bir özelliği olarak ön plana çıkmaktadır. Çünkü 1977’te tüm petrol krizinin çıkmasına bağlı olarak ekonominin çıkmaza girmesi, toplumdaki sağ kanat grupların provokasyonu ile siyasal krize dönüşmüştür. Siyasi krizle etkileri artan ekonomik kriz ülkeyi çıkmaza sokmuştur.²¹ Yeni dönemde ise bu türden ekonomik krizlerin siyasal krizlere dönüşmemesi amacı ile toplumun politize olma yollarının kısıtlanması çare olarak görülmüştür. Ülkedeki siyasal hareketlerin tasfiyesine neden olan bu gelişmeler aynı zamanda ülke kalkınmasının ekseninin ulus-ötesi stratejiye çevrilmesine neden olmuştur. Ulusal stratejilerin terk edilmesi aynı zamanda ekonominin siyasetten ve devletten ayrılmasına neden olmuştur.²²

Ekonominin devletten ve siyasetten ayrı bir işleyişe sahip olması ulus-devletin ekonomik, toplumsal ve kültürel yaşamdaki hakimiyetinin aşınmasına neden olmuştur. Dünya siyasetinde olduğu gibi Türkiye siyasetinde de bu dönemde evrensel projeler yerini daha küçük kapsamlı projelere bırakmaya başlamıştır. Buna bağlı olarak da siyasetin konuları daha mikro boyutlar olmuştur.²³ Bu özelliğe sahip olan yeni dönem siyasetinde İslami eğilimlere, dinsel ve etnik kimlik siyasete yeni fırsatlar açılmıştır.²⁴ Bu gelişmeler ulus-devlet yapısının ve ulusa ilişkin her kavramın tartışmaya açılmasına neden olmuştur.²⁵ Siyasetin oturduğu geleneksel bağlamın gidecek aşınması ve gözden düşmeye başlamasıyla siyasetin tanımı da farklı bir içerik almıştır. Yeni dönemin siyasetinin kabul gören özellikleri Angılı’ya

20 Korkut Boratav, 1980’li Yıllarda Türkiye’de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm, İmge Kitabevi, Ankara 2005, 83.

21 Delibaş, The Collapse of the Turkish Party System and its Effects on Citizenship and the Legitimacy of Governance, 176.

22 Nilüfer Göle, Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine, 2. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul 2002, 46.

23 Nuray Mert, “Siyaseti Savunmak”, Türkiye Günlüğü, S. 59 (02), 2000, 7.

24 M. Hakan Yavuz, “Milli Görüş Hareketi: Muhafif ve Modern Gelenek”, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık (Cilt:6), Edt.: Y. Aktay, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, 591.

25 H. Bülent Kahraman, Sağ Türkiye ve Partileri, İmge Kitabevi, Ankara 1995, 175.

göre²⁶ ideolojiyi göz ardı eden, neoliberal politikaları tavizsiz uygulayabilen ve imaj yaratma konularına öncelik veren özellikler olarak değişmiştir.

İmaj ve şirketleşme üzerine kurulan yeni dönem siyasal partiler ulusal aidiyetin önüne geçmeye başlayan din ve etnisite bağlamındaki yapıları politikalarının merkezlerine almışlardır. Ulus-devletin yetkilerinin aşınmaya başlaması ile birlikte ilerleyen bu süreç kendilerini “öteki” olarak kabul eden kesimlerin daha farklı bütünsel toplumsal birlikliklerin içinde kendilerini ifade etmelerine neden olmuştur.²⁷ Türkiye siyasetinde bu değişimin egemen olmaya başlaması 1980’li yıllara rastlamaktadır. Ekonomi alanında egemen olan neoliberal politikalar toplumsal ve siyasal alanda kendisini kültürel konularla taban bulmuştur. Bireyselleşmenin etkisi ile birlikte yalnızlaşan birey kendisini dinsel ve etnik ortamlar içinde yer bulma arayışında olmuştur. Modernliğin evrensel projelerinin etkisinin ortadan kalkması ideolojik bir bağ ile bir araya gelebilen etnik unsurların birbirlerinden ayrışma sürecini ortaya çıkarmıştır. İdeolojik birlikliğin zayıflaması, yeni dönem siyasetinde Kürt siyasetinin Türk solundan ayrılış sürecinin ortaya çıkarılmıştır. Özelde solda yaşanan bu kopuş genel olarak ülke siyasetinde de bir kopma ortaya çıkarmıştır.²⁸

Yeni dönemde Türkiye siyasetinde de kimlik belirleyici bir konuma gelmiştir. Merkez partiler 1990’lı yıllar boyunca iktidar deneyimlerde ekonomik krizler, yüksek enflasyon, yolsuzluklar gibi konularda başarısız oldukça etkisiz kalmışlardır. Susurluk kazası ile ortaya çıkan mafya-siyaset-ticaret ilişkileri, ülkenin güneydoğusunda yaşanan şiddet olaylarına ve Kürt sorununa demokratik çözüm bulunamayışı, 5 Nisan 1994’teki ve Şubat 2001’deki ekonomik krizler merkez partilere olan seçmen desteğinin ortadan kalkmasına neden olmuştur.²⁹

Türkiye’deki merkez partileri seçmenin ekonomik sorunlarına çözüm bulamamalarına bağlı olarak siyasetten silinmişlerdir. Ancak merkez partilerin etkisiz kalmasına neden olan gelişmeler bir önceki siyasetin temelleri olan daha bütüncül ve ekonomik temelli olan sorunlardır. Bugün siyaset sahnesine bakıldığında yine bu sorunlara yönelik çözüm önerileri

26 Angıllı, Mert, “1980 Sonrası Türkiye Siyaseti ve Genç Parti”, Praksis, S. 12, Kış, 2004, 46.

27 Kahraman, Sağ Türkiye ve Partileri, 176.

28 Bahar Şahin, “Türkiye’nin Avrupa Birliği Uyum Süreci Bağlamında Kürt Sorunu: Açılımlar ve Sınırlar”, Türkiye’de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları: AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları, Derl.: A. Kaya ve T. Tahranlı, TESEV Yayınları, İstanbul 2006, 135.

29 Delibaş, The Collapse of the Turkish Party System and its Effects on Citizenship and the Legitimacy of Governance, 181-183.

olan siyasal partilerin olmadığı görülmektedir. Bu aynı zamanda siyasetin kültürel konular üzerinden işlemesine neden olurken bir yandan da devletin imkanlarını kullanan iktidarların elindeki ekonominin kayması ile de ilişkili bir süreci ifade etmektedir.

Devlet ekonomi alanı içinde bizzat müteşebbis rolü ile yer aldığı dönemlerde siyasal erki kullanma yetkisine sahip olan iktidarların işsizlere istihdam imkanı gibi seçenekleri bulunmaktaydı. Ancak neoliberal ekonominin başat konuma gelmesi ile birlikte devletin ekonomi alanından tasfiyesi ve ekonomik kararlarda etkisiz kalması, hükümetlerin bu konudaki ellerini zayıflatan bir gelişme olmuştur. Bununla birlikte yürütme erkinin bu tablo karşısında siyasetini belirleyen seçmen kitlelerine kültürel vaatler bulunmak tek yol olarak kalmaktadır.

1980 sonrasında modernliğin dayanmış olduğu epistemolojik temeller sarsıldıkça, siyaset de bu konulardan uzaklaşmaya başlamıştır. Modernliğin insanlığa vaat ettiği evrensel değerlerin karşılanmaması siyasal alanda da bunlardan vazgeçen ancak kendi kültürel taleplerinin karşılanmasını bekleyen bir seçmen profilinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Seçmen kitlesindeki bu değişim de siyasal partilerin izledikleri politik önceliklerin farklılaşmasına yol açmıştır. Seçmenin ortaya koyduğu bu özellik karşısında ve merkez partilerin krizlerine bağlı olarak siyaset alanı Türkiye’de etnik ve dini kimliklere vurgu yapan partiler tarafından ikame edilmiştir.

Diyarbakır’da Siyasi Yapı

Siyaset ve seçmenlerin siyasal tercihleri yaşanan sosyo-ekonomik dönüşümlerden etkilenmektedir. Bölgenin diğer illerine oranla bu etki Diyarbakır’da daha çok görülmektedir. Kentin yaşadığı sorunlara bağlı olarak ve bu sorunların merkezinde yer alması sebebiyle öteden beri var olan muhalif kimliği seçmen davranışlarında ortaya çıkmaktadır. Gaziantep’te yüksek orandaki sanayileşmeye bağlı olan iktidar ile paralel ortaya çıkan siyasi tercihler Diyarbakır’da kimlik etrafında şekillenerek farklı bir siyasi tablo ortaya koymaktadır.

Tablo 13: Diyarbakır Büyükşehir Belediye Başkanlığı Seçim Sonuçları 1989-2009

Yıllar	ANAP	AKP	CHP	DSP	DYP	HADEP DTP	MHP	RP/FP/ SP	SHP
1989 Belediye	% 19,5			% 12,6	% 11,8			% 17	% 26,8
1994	% 21,8		% 2,1		% 15,9		% 4,4	% 36,9	% 14,6
1999	% 3,5		% 1,4	% 2,4	% 2,3	% 62,5	% 0,9	% 24,3	
2004	% 0,4	%35,3	% 0,9	% 0,3	% 1,5		% 0,8	% 1	% 58,3(Y)
2009	% 0,1	% 31,8	% 0,6	% 0,2		% 65,1	% 0,3	% 0,6	

Kaynak: TÜİK verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.³⁰

Diyarbakır merkez belediye başkanlığı seçim sonuçlarına bakıldığında seçmen tercihinin il merkezinde parlamento seçimlerindeki paralel sonuçlar verdiği görülmektedir. Örneğin, 1989 yerel seçimlerinde de 1987 parlamento seçimlerine benzer sonuçlar ortaya çıkmıştır. SHP % 26,8 oy oranı ile belediye başkanlığını almıştır. Bu dönemde SHP'nin ülke genelinde yerel seçimlerde kazandığı seçmen desteği düşünüldüğünde SHP'nin Diyarbakır'daki belediye başkanlığı seçimlerinde almış olduğu oy oranı ülke geneli ile de paralellik göstermektedir. Ancak bu durum HEP'in kuruluş süreci ile değişime uğramaya başlamıştır.

1994 yerel seçimleri ise RP'nin yerel yönetimlerde güç kazandığı seçimlerdir. Ayrıca SHP'nin 1989 yerel seçimlerinde almış olduğu desteği "boşa çıkarması" (Delibaş, 2011: 180) yeni bir umut olarak muhalif söylemleri olan RP'nin ortaya çıkmasına neden olmuştur. 1994 yerel seçimlerinde HEP'in SHP ile seçimlere girmesine rağmen RP Diyarbakır'da birinci parti olmuştur.

1999'dan itibaren ise Diyarbakır'da büyükşehir belediye başkanlığı seçimlerinde HEP ve onun çizgisindeki partiler birinci parti olmuştur. Bu partilerin almış oldukları oy oranları da % 60'lara yakındır. Radikal bir seçmen davranışı olarak da yorumlanabilecek olan bu durum Diyarbakır kent merkezinin özellikle 1990 sonrası almış olduğu yüksek yoğunluklu göç ile

30 <http://tuikapp.tuik.gov.tr/secimdagitimapp/menuyerel.zul>, Erişim tarihi, 25/12/2012.

alakalı olarak görülebilir. 1990'lı yıllarda olağan üstü hal uygulaması ile bölgede birçok köy ve mezra terör nedeniyle boşaltılırken bu göçler büyük ölçüde il merkezlerine toplanmıştır. Diyarbakır kent merkezi de bu tür göçlerin merkezi haline gelmiştir. Bu da siyasete daha radikal seçmen davranışları ile yansımıştır. Özellikle Kürt kimliği üzerinden siyaset yapan bir partinin kurulması bu partinin bölgenin diğer illerinde olduğu gibi Diyarbakır'da da seçmen tercihinde ilk sırada yer almıştır. Buna bağlı olarak 1990 sonrasında ülke siyasetinde artmaya başlayan milliyetçi etki ülkenin diğer partilerin de devlet söylemiyle, soruna büyük ölçüde güvenlik merkezli bakan söylemleri benimsemelerine yol açmıştır. Bu süreç aynı zamanda diğer partilerin bölgede toplumsal taban kaybetmesine neden olurken HEP çizgisindeki siyasal hareketi de Kürt seçmenin tek temsilci olarak ön plana çıkarmıştır.

Tablo 14: 1983-2011 Yılları Arasında Diyarbakır İlinin Parlamento Seçim Sonuçları

Yıllar	Katılım Oranı	ANAP	AKP	CHP	DSP	DYP	HADEP/DTP	MDP	M(Ç)HP	RP/FP/SP	SHP	Bağımsız
1983	% 82,7	% 32,7						% 25,3			(HP) %42,0	
1987	% 91,0	% 22,9			% 9,4	% 13,3				% 24,5	% 25,5	
1991	% 77,7	% 14,0			% 2,6	% 20,0				% 12,0	% 49,9	
1995	% 76,2	% 13,8		% 2,0	% 2,6	% 10,8	% 46,3		% 2,0	% 18,8		
1999	% 79,4	% 11,1		% 3,0	% 5,0	% 11,2	% 45,9		% 2,8	% 14,6		
2002	% 71,1	% 4,0	% 16,0	% 5,9	% 1,1	% 7,2	% 56,1		% 1,5	% 2,3		
2007	% 71,0		% 40,9	% 2,0		(DP) %5,2			% 2,5			% 47,0
2011	% 81,3		% 32,2	% 2,3								% 61,7

Kaynak: TÜİK verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.³¹

2004 ve 2009 yerel seçimlerinde genel seçimlerdekine benzer bir tablo ortaya çıkmaktadır. AKP ve BDP iki ana siyasal eğilim olarak yerel seçimlerde de seçmenin tercih edebileceği iki siyasal oluşum olarak kalmaktadır. BDP'nin oy oranları ise AKP'nin neredeyse iki katıdır. Bu da kimliğin siyasetteki gücünü göstermesi bakımından anlamlıdır. AKP'nin Diyarbakır seçmeninden bulmuş olduğu destek ise bir yandan seçmenin muhafazakar yapısına bağlanabileceken diğer yandan da iktidar olmanın seçmene sunabileceği imkanlarla açıklanabilir. İktidarda olmanın sunduğu imkanlar diğer yerel ve genel seçim sonuçlarında da kendisini göstermektedir. 1983'ten iti-

baren en çok oy almış olan partiler ANAP ile başlayan DYP ile devam eden ve bu partilerin iktidarları dönemine rastlayan seçimlerdir. Ayrıca önemli olan noktalardan birisi de özellikle radikal siyasetin egemen olduğu Diyarbakır'da DYP iktidarı döneminde yoğun olarak yaşanan köy boşaltmalara rağmen gerek genel seçimlerde gerek yerel seçimlerde DYP'nin almış olduğu azımsanamayacak oranlardaki oylarıdır. Bunlara bağlı olarak seçmenin hem iktidarın sunduğu imkanlardan yararlanabilmek için hem de süreç içinde yaşananları temsil edecek kimlik siyasetinin temsilcisine oy verdiği söylenebilir.

1983 seçimlerinde seçmenin karşısında üç alternatif siyasal parti olması bir yandan seçmenin tercihlerini kısıtlarken diğer yandan da seçmene yeni bir imkan da sunuyordu. Bu anlamda Diyarbakır seçmeni CHP'nin "bir ölçüde" yerine tercih edebileceği HP'yi görmüş ve bu partiyi Diyarbakır'da birinci parti yapmıştır. Bu aynı zamanda 1980 öncesinin CHP'nin almış olduğu seçmen desteğinin büyük ölçüde de devam ettiğini göstermektedir. Diğer yandan askeri rejimin seçmene "önerdiği" MDP'yi ise üçüncü parti yapmıştır. 1987 seçimlerinde ise SHP'nin bölge sorunlarına yaklaşımı ve sosyal demokrat söylemlerinin seçmende karşılık bulduğu söylenebilir. Bu dönemde iki sol parti olan DSP ve SHP'nin oy oranları % 35'leri bulmaktadır. Bir önceki seçimde HP'nin % 40'larda almış olduğu oy oranı ise % 5'lik bir düşüş yaşamıştır. 1987 seçimlerinde yaklaşık dört seçmenden birinin tercih ettiği RP'nin aldığı seçmen desteği önemli bir değişiklik olarak görülebilir.

1991 seçimlerine girilirken SHP ile HEP seçim ittifakı yapmışlardı. Bu seçimler bölgenin diğer illerinde olduğu gibi Diyarbakır'da da bir kırılma noktası olarak görülebilir. Seçimde Türkiye genelinde % 20'lerde oy alan SHP Diyarbakır'da % 49,9 oy alarak birinci parti olmuştur. Bir önceki seçimde HEP çizgisinde bir parti olmamasına rağmen SHP listelerinde HEP'in çekirdek kadrosu seçime girmiş ve bu oranda oy alamamıştır. Bu da Diyarbakır seçmeninin kendi kimliğinde bir partiye verdiği desteği göstermesi bakımından anlamlıdır. 1991 seçimlerinden sonra da SHP ve devamında CHP'nin Diyarbakır'da etkinliği yok denecek kadar az bir orana gerilerken HEP çizgisindeki siyasal partiler son seçime kadar sürekli birinci parti olmuştur.

1995 seçimlerinde Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılan HEP'in yerine kurulan HADEP % 46,3 oy alarak Diyarbakır'da birinci parti olmuş-

tur. 1995 seçimlerinde ortaya çıkan bir diğer önemli sonuç ise RP'nin ikinci parti olmasıdır. RP ülke genelinde birinci parti olurken Diyarbakır'da ve bölgenin çoğu ilinde ikinci parti olmuştur. Bu süreç aslında bugün seçim sonuçlarında ortaya çıkan iki partili bir seçmen tercihinin de başlangıcını oluşturması bakımından anlamlıdır. Bu seçim tablosuna benzer tablo 1999 seçimlerinde de ortaya çıkmıştır. Ancak bu iki siyasal eğilim dışındakilerin varlıkları seçimden seçime giderek azalmıştır.

Son seçimlerde de % 2-3'lük oy oranları göz ardı edilirse iki parti dışında Diyarbakır'da varlık gösterebilecek bir siyasal parti kalmadığı söylenebilir. Bu aynı zamanda diğer siyasal partilerin Diyarbakır'da seçim çalışması ve örgütlenmelerini de olumsuz yönde etkilerken seçmen açısından da iki seçenek dışında tercih edilebilir bir parti olmaması sonucunu doğurmaktadır. Bu süreç de aynı zamanda Diyarbakır'daki seçmen davranışlarında etnik ve dini tercihlerin etkili olmaya başladığını göstermektedir.

834

Genel olarak Güneydoğu Anadolu illerinde özelde de Diyarbakır'da RP'nin 1987 seçimlerinden itibaren yükselişi genel olarak bölge halkının muhafazakar yapısı ile birlikte bir de RP'nin muhalif duruşu ile açıklanabilir. 1980 sonrasında kültür ve kimlik konularının siyasetin merkezine gelmeye başlaması ile birlikte bölgede etnik ve dini referansla oy alan partilere destek artmıştır. Bu siyasi tablo içinde RP'nin muhalif duruşu ve bölgenin muhafazakar yapısı RP'nin oylarının artmasını sağlamıştır.

1991 seçimlerinde ise SHP ile HEP'in yapmış olduğu seçim ittifakı sayesinde % 50'ye yaklaşan bir seçmen desteği bulmuştur. 1995 seçimlerinde ise HADEP'in kendi partisi ile seçimlere katılması SHP'deki seçmen desteğinin bu partide kendini göstermesine neden olmuştur. Bu seçimden sonra ise SHP ve onun devamında CHP'nin yeniden açılması ile seçmen desteğinin azalma süreci başlamıştır. İki partinin ittifak sürecinden sonra yaşanan gelişmelere bağlı olarak CHP'nin söylemlerinin daha devlet merkezli olması toplumsal taban kaybetmesinin nedenleri arasında görülebilir.

2002 seçimlerinde sonra ise Diyarbakır seçmenin iki siyasal eğiliminde toplanma sürecinin başladığı söylenebilir. Ülkenin diğer illerinde olduğu gibi benzer süreç de Diyarbakır'daki seçmen tercihlerinde görülmektedir. Seçmenin BDP ile AKP arasında iki tercihi bulunmaktadır. Bunun dışında üçüncü bir partinin olmaması seçmeni iki partiden birisini seçmeye zorunlu bırakmaktadır.

Diyarbakır'da seçmenin merkez partilerden uzaklaşarak iki kutba yönelmesi seçmen davranışlarını bir yandan kendilerine yakın olan partiyi seçme imkanı tanıırken diğer yandan da seçmen davranışları üzerinde bir sınırlandırma getirmektedir. Ayrıca seçmen davranışlarında görülen merkez sağ ve sol partilerden uzaklaşma eğilimi seçmenin bir anlamda muhalif duruşu ile ilişkilendirilebilir. Seçmen davranışında ortaya çıkan bu radikal duruş etnik temelde olmakla birlikte aynı zamanda Diyarbakır'ın ekonomik durumu ile de ilgilidir. Diyarbakır'da çalışabilir nüfusun % 60'ının işsiz olduğu³², önemli bir kısmının yoksulluk sınırı altında olduğu yönünde ifadeler bulunmaktadır. Ülkenin diğeri yerleşim yerlerinde gecekondularda yaşayanların göstermiş olduğu radikal duruşlar Diyarbakır'da etkili olmaktadır³³ (Erkan, 2005: 199-200).

Kentin siyasal tercihlerinin bu derece ön plana çıkan radikal tutumlar ve siyasetin kimlikle örtüşen bir hal alması bu kentteki nüfusun zorunlu göçten en yoğun etkilenmesi ile ilişkilendirilebilir. Keser (2011: 96)'ya göre Diyarbakır'ın bütün ilçeleri zorunlu göçten ve köy boşaltmalardan etkilenmiştir. Ayrıca 1990'lı yıllarda yaşanan zorunlu göçün ve köylerin boşaltılmasının yarattığı sosyal, ekonomik ve psikolojik sonuçlarının ortadan kaldırılması hala gerçekleşmemiştir. Diyarbakır'da zorunlu göçün yoğunluğu ve etkilerinin hala aşılammış olmasının daha önceden beri kent seçmeninin tercihlerinde etkili olan muhalif duruşu arttırdığı söylenebilir. Seçmenin son dönemlerde göstermiş olduğu siyasal tercihi, kimlik siyasetini bölge illerine oranla Diyarbakır'da oldukça ön plana çıkarmıştır.

Sonuç

Diyarbakır'da ülkenin yoğun göç alan kentlerinden birisidir. Ancak kentin almış olduğu göç Gaziantep'ten büyük ölçüde farklılık göstermektedir. Özellikle 1980'lerin ikinci yarısından itibaren kentin bölgedeki şiddet olaylarından en çok etkilendiği söylenebilir. Zorunlu göç ile kent merkezinin artan nüfusu kentin şehirleşmesini de önemli ölçüde olumsuz yönde etkilemiştir. Kentte yoğunlaşan göçler 1990'lı yılların başında yoğunlaşan çatışmalar sebebiyle ve köy boşaltmalardan dolayı en üst noktaya çıkmıştır.

32 Kenteki işsizlik oranı 2009 yılında % 20,9'dur. Kentteki işsizlik oranı ülke ortalamasını üstündedir (Hamit Birtane, "TRC-2 Bölgesi'nde İşsizlik Oranı Üzerine Bir Değerlendirme", Karacadağ Kalkınma Ajansı Yayını: Diyarbakır, 2012: 3). Dolayısıyla kentteki resmi rakamlarda belirtilen işsizlik oranı ile yukarıda bahsedilen işsizlik oranı farklılık göstermektedir. Bu noktada belirtilmesi gereken ise Diyarbakır'daki işsizlik oranının % 14 olan ülke ortalamasından oldukça yüksek olmasıdır.

33 Rüstem Erkan, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Sosyal Yapısı ve Değişme Eğilimleri, Kalan Basım: Ankara 2005, 199-200.

Diyarbakır’da kent merkezine yapılan göçlerle birlikte kentteki seçmenin siyasi davranışları radikalleşme eğilimi gösterirken, seçmenin siyasi tercihinde kimlik merkezi bir konuma gelmiştir. Zorunlu göçler bir anlamda kentin ekonomik potansiyelini etkilerken seçmen de siyasi tercihlerinde 1990’lı yıllardan itibaren farklı bir eğilime sahip olmaya başlamıştır. Kimliğin merkezi konuma geldiği seçmende radikal duruş ve kimliğe yönelik oy verme davranışının belirleyici olduğu gözlenmiştir.

Yoğun göçlerin sonucu Diyarbakır’a gelen kesimler, kentte yoksul ve işsiz büyük bir kitlenin yaşadığı yeni mahallelerin/semtlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Yaşanan bu dönüşüm seçmen tercihlerindeki önemli kırılmaların ortaya çıkmasında da etkili olmuştur. Referanslarını etnik ve dini kimlik üzerinde gösteren partilerin siyasal alanda yer alması seçmenin bu iki büyük eğilim çevresinde siyasi tercihlerini toplamaktadır. Seçmenin tercih edebildiği siyasal partilerin varlığının seçimlere katılım oranlarının ülkedeki ile paralellik göstermesini de sağladığı söylenebilir.

Kaynaklar

- Angıllı, Mert, “1980 Sonrası Türkiye Siyaseti ve Genç Parti”, *Praksis*, S. 12, Kış, 2004, ss.37-62.
- Babuş, Fikret, Osmanlı’dan Günümüze Etnik-Sosyal Politikalar Çerçevesinde Göç ve İskan Siyaseti Uygulamaları, Ozan Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- Bauman, Zygmunt, Küreselleşme: Toplumsal Sonuçları, (Çev. A. Yılmaz), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1999.
- Birtane, Hamit, “TRC-2 Bölgesi’nde İşsizlik Oranı Üzerine Bir Değerlendirme”, Karacadağ Kalkınma Ajansı Yayını: Diyarbakır, 2012.
- Boratav, Korkut, 1980’li Yıllarda Türkiye’de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm, İmge Kitabevi, Ankara, 2005.
- Bozkurt, Necati, Denizi Kurutmak (Dünden Bugüne Zorunlu Göç ve İskan Politikası), Belge Yayınları, İstanbul, 2000.
- Çiçek, Cumali, Küreselleşme ve Küreselleşme ve Yerel Demokrasi –Liberal Katılım Söyleminin Sınırları Diyarbakır Örneği, Vate Yayınevi, İstanbul, 2011.
- Delibaş, Kayhan, “The Collapse of the Turkish Party System and its Effects on Citizenship and the Legitimacy of Governance”, *Citizenship and the Legitimacy of Governance*, Edt. I. Pardo and G. B. Prato, (Ashgate Publishing: Surrey), 2011, pp. 171-189.
- Erkan, Rüstem, Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin Sosyal Yapısı ve Değişme Eğilimleri, Kalan Basım, Ankara, 2005.
- Giddens, Anthony, Modernliğin Sonuçları, (Çev. E. Kuşdil), Ayrıntı Yayınları: İstanbul, 2004.
- Giddens, Anthony, Sağ ve Solun Ötesinde: Radikal Politikaların Geleceği, (Çev. M. Sözen ve S. Yücesoy), 1. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 2002.
- Göle, Nilüfer, Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine, 2. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 2002.
- Habermas, Jürgen, Öteki Olmak, Ötekiyle Yaşamak, (Çev. İ. Aka), 1. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.

Hall, Stuart, “Yerel ve Küresel: Küreselleşme ve Etniklik”, *Kültür, Küreselleşme ve Dünya Sistemi*, 39-61, Derl.: A. D. King, (Çev. G. Seçkin - Ü. H. Yolsal), *Bilim ve Sanat Yayınları*, Ankara, 1998, pp. 39-61.

Kahraman, H. Bülent, *Sağ Türkiye ve Partileri*, İmge Kitabevi: Ankara, 1995.

Kazgan, Gülten, *Küreselleşme ve Ulus-Devlet*, 5. Baskı, *Bilgi Üniversitesi Yayınları*, İstanbul, 2009.

Keser, İnan, *Göç ve Zor*, 1. Baskı, *Ütopya Yayınevi*, Ankara, 2011.

Koyuncu-Lorosdağı, Berrin ve Keyman, Fuat, *Kentler: Anadolu'nun Dönüşümü, Türkiye'nin Geleceği*, Doğan Kitap: İstanbul, 2010.

Kurşuncu, Hatice, *Kentsel Yoksulluk: Diyarbakır Aziziye Mahallesi Örneği, Yüksek Lisans Tezi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara, 2006.

Mert, Nuray, “Siyaseti Savunmak”, *Türkiye Günlüğü*, S. 59 (02), 2000.

Robertson, Roland, *Küreselleşme: Toplum Kuramı ve Küresel Kültür*, (Çev. Ü. H. Yolsal), *Bilim ve Sanat Yayınları*: Ankara, 1999.

Şahin, Bahar, “Türkiye'nin Avrupa Birliği Uyum Süreci Bağlamında Kürt Sorunu: Açılımlar ve Sınırlar”, *Türkiye'de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları: AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları*, Derl.: A. Kaya ve T. Tahranlı, *TESEV Yayınları*, İstanbul, 2006, ss., 72-100.

<http://www.tuik.gov.tr>

Yavuz, M. Hakan, “Milli Görüş Hareketi: Muhalif ve Modern Gelenek”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık (Cilt:6)*, Edt.: Y. Aktay, *İletişim Yayınları*, İstanbul, 2005, ss. 591-603.

Zürcher, Eric J., *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (Çev. Y. Saner), 25. Baskı, *İletişim Yayınları*: İstanbul, 2010.

Wallerstein, Immanuel, *Tarihsel Kapitalizm*, (Çev. N. Alpay), *Metis Yayınları*: İstanbul, 2002.

